

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geleerdsheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860

Honings, R.A.M.

Citation

Honings, R. A. M. (2011, October 5). *Geleerdsheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Primavera Pers, Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/17893>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/17893>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Geleerdheids zetel, Hollands roem!

Doch, altijd my zoo dierbre wallen,
Geleerdheids zetel, Hollands roem!
Gy zaagt mijn ouderdom vervallen,
Maar ook mijns levens eerste bloem.

Willem Bilderdijk
'Afscheid aan Leyden' (1827)

Geleerdheids zetel, Hollands roem!

Het literaire leven in Leiden 1760-1860

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 5 oktober 2011
klokke 13.45 uur

door

Rick André Maria Honings

geboren te Heerlen

in 1984

Promotiecommissie

Promotor: Prof. dr. J.L. Goedegebuure

Co-promotor: Dr. P.A.W. van Zonneveld

Leescommissie: Prof. dr. M.T.C. Mathijssen-Verkooijen

Prof. dr. W. Otterspeer

Prof. dr. O.J. Praamstra

Overige leden: Prof. dr. A.G.H. Anbeek van der Meijden

Prof. dr. W. van den Berg

Dr. A.A.P. Francken

Prof. dr. P.G. Hoftijzer

Voorwoord

Dit boek gaat over het literaire leven in Leiden, door auteurs wel aangeduid als het ‘Bataafsch Athene’, een stad met een rijke historie. Veel plekken in de stad zijn ‘lieux de mémoire’, plaatsen van herinnering, waar men de geschiedenis kan proeven. De historie ligt voor het oprapen en alle plekken vertellen hun eigen verhaal, of het nu gaat om het Van der Werf-park, waar in 1807 het befaamde kruitschip ontplofte, of de huizen op het Rapenburg. Steeds als ik Rapenburg 37 passeer, links van de Bibliotheca Thysiana, moet ik wel even kijken naar het huis waar Willem Bilderdijk tussen 1819 en 1823 woonde. Soms zou het mij niet verbazen als de ‘Grote Ongenietbare’, zoals Johan Huizinga hem noemde, uit het huis tevoorschijn zou treden, met om zijn hoofd de Turkse wrongel gewikkeld, die hij droeg ter bestrijding van zijn chronische hoofdpijn. Of, zoals Peter van Zonneveld dichtte: ‘Soms lijkt het of hij nog door Leiden gaat, / al strompelend, met stok en horrelvoet, / en steunend op zijn zoon en toeverlaat.’ De geschiedenis is nabij en – dit vergeten sommigen die slechts de teksten als uitgangspunt nemen – schrijvers waren mensen van vlees en bloed. Dit realiseerde ik mij eens te meer toen ik de historische begraafplaats Groenesteeg bezocht, waar enkele personen die een belangrijke rol in dit boek spelen hun laatste rustplaats vonden, zoals Matthijs Siegenbeek.

Het schrijven van een proefschrift is een opgave die je, net als sterven, alleen dient te vervullen. Toch was dit boek er beslist niet gekomen zonder de aanwezigheid en de steun van vele anderen.

Dat ik werd gegrepen door de literatuur hangt samen met mijn komst naar Leiden in 2002 om Nederlands te gaan studeren. De keuze voor deze studie had te maken met mijn docent Nederlands, Noud Scheepers, die mij reeds in de derde klas enthousiast maakte voor de literatuur en met wie ik sindsdien bevriend ben. Ook wil ik hem bedanken voor het mee-lezen, net als Willem van den Berg, Bonno van Dijk,

Eep Francken, Paul Hoftijzer en Willem Otterspeer. Zij hebben mijn werk met belangstelling gevolgd en mij met hun kritische commentaar voor menige mis-stap behoed.

Mijn voorliefde voor de negentiende eeuw en voor Bilderdijk heb ik te danken aan Peter van Zonneveld. Hij maakte zijn studenten met mooie verhalen en anekdoten attent op de aanwezigheid van de geschiedenis in hun omgeving en wist met zijn colleges bij mij een gevoelige snaar te raken. Dankzij hem ben ik bij het Leidse literaire leven en in de wetenschap terecht gekomen. Ik dank hem voor zijn niet aflatende belangstelling, aanmoediging, steun en vriendschap en voor de gesprekken die we – vaak onder het lover van de *Ginkgo biloba* in de Hortus Botanicus – voerden. Dankzij zijn kritische en tegelijkertijd relativerende houding was het schrijven van dit boek een groot genoegen. Ik hoop dat we onze samenwerking in de toekomst kunnen voortzetten. Bilderdijk wacht op ons!

Jaap Goedegebuure ben ik erkentelijk voor zijn prettige begeleiding, voor zijn kritische blik en voor het luisterende oor dat hij steeds bood en de stimulerende woorden die hij altijd sprak. Hij zorgde ervoor dat ik me op mijn plaats voelde binnen de opleiding Nederlandse taal en cultuur en gaf me de kans om veel ervaring op te doen in het geven van onderwijs en het begeleiden van scripties.

Mijn collega’s van de opleiding en in het bijzonder die van de sectie Letterkunde dank ik voor de fijne tijd die ik heb gehad, voor de getoonde interesse, de gesprekken en de vriendelijke gesten.

Ik ben mij ervan bewust dat ik vaak een beroep heb gedaan op de welwillendheid van de medewerkers van de diverse bibliotheken, die soms karrenvrachten met boeken voor mij aanvoerden.

Mijn paranimfen Max van Duijn en Jasper de Roos hebben me op allerlei manieren geholpen, door mee

te lezen en te luisteren, maar vooral door de immer betoonde vriendschap.

Jolien Stroo moest verduren dat ik vier jaar lang ook thuis dikwijls aan weinig anders dacht dan aan mijn boek, maar las ook mee, behield vertrouwen en was er altijd voor me.

Ik draag dit boek op aan mijn ouders, Jo en Gemmy Honings, die mij alle kansen hebben gegeven die een generatie eerder nog niet vanzelfsprekend waren en die voor mij altijd een rots in de branding zijn geweest.

Inhoud

Voorwoord	v	KLEINE LETTERKUNDIGE GENOOTSCHAPPEN	43
Inleiding	1	<i>Informeel genootschappelijkheid</i>	43
<i>Stand van het onderzoek en vraagstelling</i>	2	<i>Op erkenning gerichte gezelschappen</i>	44
<i>Een institutionele reconstructiebenadering</i>	4	<i>Toneelgezelschappen</i>	46
<i>Operationalisering</i>	5	<i>De genootschappen bespot</i>	48
<i>Begrippen, plaats en periodisering</i>	8	LEZEN IN GEZELSCHAP	48
<i>Opbouw van het boek</i>	9	<i>Koffiehuizen en sociëteiten</i>	49
1. Gezelligheid en revolutie, 1760-1795	11	<i>Leesgezelschappen</i>	50
<i>Inleiding</i>	11	BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS	52
DE POLITIEKE SITUATIE IN DE REPUBLIEK	11	<i>Luchtman</i>	53
LEIDEN, STAD MET TWEE GEZICHTEN	13	<i>Andere uitgevers</i>	54
<i>Instituties</i>	16	DE LEIDSE SCHOUWBURG	56
GENOOTSCHAPPELIJKHEID	16	<i>Tumult</i>	56
OP WEG NAAR EEN GELEERDENGENOOTSCHAP	18	<i>Toneelopvattingen</i>	57
<i>Fatsoenlijke burgers</i>	18	ONDERWIJS EN KRITIEK	58
<i>Letterkundige activiteiten</i>	20	<i>Literatuuronderwijs</i>	58
<i>Een eigen tijdschrift</i>	23	<i>Literaire kritiek</i>	59
DE MAATSCHAPPIJ DER		TUSSENBALANS	62
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE	25	<i>De materiële productie</i>	62
<i>De eerste jaren</i>	25	<i>De distributie</i>	63
<i>Prijsvragen</i>	28	<i>De symbolische productie</i>	63
<i>Bibliotheek en woordenboek</i>	30	GELEGENHEIDspoëzie	64
KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREEGEN	31	<i>Literaire partijtewisten</i>	65
<i>Beginjaren</i>	31	DE GEBEURTENISSEN IN EEN NOTENDOP	65
<i>De vergaderzaal</i>	33	LITERAIRE INSTITUTIES EN DE	
<i>Nieuwe activiteiten</i>	34	PATRIOTTENTIJD	69
<i>Prijsvragen</i>	35	<i>Letterkundige genootschappen</i>	69
<i>Scheurtjes in de oude poëtica?</i>	41	<i>Leesgezelschappen en de Schouwburg</i>	74
<i>Het verval van de genootschappen</i>	42	<i>Boekverkopers</i>	75
		<i>Sociëteit Ter bevordering van Eendragt</i>	76
		<i>Letterkunde als politiek middel</i>	77
		DE ORANJEBOOMEN	78
		<i>De achtergronden</i>	78
		<i>De inhoud van het pamflet</i>	80
		<i>Felle reacties</i>	81
		<i>De hertog van Brunswijk: mediaslachtoffer</i>	84
		<i>Andere reacties</i>	84

<i>Tot slot</i>	88	GENOOTSCHAPPEN	136
BERKHEY AAN ZIJN MEDEBURGERS	88	<i>Vier jaar kolderiek Democriet</i>	137
<i>Het pamflet en de gevolgen</i>	89	LEESVOORZIENINGEN	142
<i>Politieke preken</i>	90	<i>Sociëteiten</i>	143
<i>Een tweede stukje</i>	92	<i>Leesgezelschappen</i>	144
<i>Karaktermoord</i>	92	BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS	146
<i>Laatste verdediging</i>	95	<i>Luchtman</i>	148
<i>Tot slot</i>	96	<i>Du Mortier</i>	148
HET OPROER VAN 1784	96	<i>Andere uitgevers</i>	150
<i>De voorgeschiedenis</i>	96	HET LEIDSE TONEELLEVEN	152
<i>Het Juni-oproer</i>	97	<i>Toneel, moraal en politiek</i>	152
<i>Een letterkundige reactie</i>	99	ONDERWIJS EN KRITIEK	156
<i>Symbool van Oranje</i>	101	<i>Literatuuronderwijs en nationaal gevoel</i>	156
<i>Een kerkelijk-letterkundige reactie</i>	103	<i>Tijdschriften en literaire kritiek</i>	158
<i>Een nieuwe polemiek</i>	104	TUSSENBALANS	161
<i>Op de achtergrond: de Berkhey-affaire</i>	104	<i>De materiële productie</i>	161
<i>Nog meer 'Ietsen'</i>	105	<i>De distributie</i>	161
<i>Tot slot</i>	106	<i>De symbolische productie</i>	161
BESLUIT	106	<i>De Buskruitramp</i>	162
2. De Franse tijd, 1795-1813	109	EEN 'IJSELIJKE' GEBEURTENIS	162
<i>Inleiding</i>	109	POLITIEK EN LIEFDADIGHEID	165
EEN NIEUWE POLITIEKE ORDE	109	LITERAIRE INSTITUTIES EN DE RAMP	166
<i>De omwenteling van 1795 in Leiden</i>	110	<i>Letterkundige genootschappen</i>	166
<i>Patriotse onenigheid</i>	113	<i>Boekverkopers</i>	172
<i>Koninkrijk Holland en annexatie</i>	114	BESLUIT	179
LEIDEN, STAD IN ACHTERUITGANG	117	3. In de schaduw van Oranje, 1813-1833	181
<i>Instituties</i>	120	<i>Inleiding</i>	181
EEN 'KWIJNENDE EN DOODZIEKE'		DE TERUGKEER VAN ORANJE	181
MAATSCHAPPIJ	120	<i>Hollandse en Leidse eensgezindheid</i>	181
<i>Openbare zittingen</i>	121	<i>Een dissonant</i>	183
<i>Vanaf 1806</i>	123	<i>Nieuwe politieke ontwikkelingen</i>	184
HET EINDE VAN KUNST WORDT DOOR		<i>Koninklijke hervormingen</i>	185
ARBEID VERKREEGEN	125	KWIJNENDE STAD IN HET KONINKRIJK	188
<i>Het doek valt</i>	127	<i>Instituties</i>	191
<i>Nog een andere verklaring?</i>	127	DE MAATSCHAPPIJ EN DE NIEUWE TIJD	191
DE BATAAFSCHE MAATSCHAPPIJ VAN		<i>Nieuw leven en nationalisme</i>	191
TAAL- EN DICHTKUNDE	128	<i>Zuidelijke Maatschappijen</i>	194
<i>De eerste vergadering</i>	129	<i>Prijsvragen en poëtica</i>	195
<i>Prijsvragen</i>	131	<i>Openbare vergaderingen</i>	199
<i>Andere activiteiten</i>	133	<i>Lezingen van Adam Simons</i>	201
OVERIGE LETTERKUNDIGE			

<i>De vrijheid van de dichter</i>	203	4. Op weg naar de moderniteit, 1833-1860	291
<i>De rol van Bilderdijk</i>	207		
DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ:		<i>Inleiding</i>	291
‘TOONGEEFSTER’	228	NA DE OPSTAND	291
<i>Een gezellige bijeenkomst</i>	228	<i>Wisseling van de wacht</i>	291
<i>Jaarlijkse verzen en lezingen</i>	229	<i>Een liberale wind</i>	293
<i>Lofredenen: genie en nationalisme</i>	233	<i>De Aprilbeweging</i>	294
<i>Prijsvragen en prijsverzen</i>	237	<i>Drie belangrijke gebeurtenissen</i>	296
<i>De Leidse afdeling</i>	239	LEIDEN: GELEERDHEID, ARMOEDE,	
ANDERE LETTERKUNDIGE GEZELSCHAPPEN	242	INDUSTRIALISATIE	297
<i>Studentendisputen</i>	242		
<i>Oud Hollands Vriendschap</i>	244	<i>Instituties</i>	305
NIEUWE LEESVOORZIENINGEN	245	DE MAATSCHAPPIJ: BOLWERK VAN DE	
<i>Een Leesmuseum</i>	246	TRADITIE	305
<i>Leesbibliotheken</i>	247	<i>Politieke betrokkenheid</i>	306
<i>Leesgezelschappen</i>	250	<i>Vergaderen en smullen</i>	308
BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS	251	<i>Prominente leden en literatoren</i>	308
<i>Diverse firma’s</i>	252	<i>Geen openbare vergaderingen meer</i>	314
<i>Du Mortier, Luchtman, Brill</i>	255	<i>Maandelijke voorlezingen</i>	316
HET LEIDSE TONEELLEVEN	256	<i>Gefossiliseerde prijsvragen</i>	318
<i>Religieuze kritiek</i>	258	<i>Aandacht voor Bilderdijk</i>	319
<i>Pleidooi voor nationaal toneel</i>	259	<i>Twee actuele kwesties</i>	322
ONDERWIJS EN KRITIEK	260	DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ: EEN	
<i>Opleiden tot nuttige burgers</i>	261	‘AFGELEEFDE GRIJZE’	329
<i>Bloemlezingen</i>	262	<i>Afnemende invloed</i>	329
<i>Letterkundige tijdschriften</i>	264	<i>Onbekommerd letterkundig samenzijn</i>	330
TUSSENBALANS	268	<i>Nicolaas Beets: een student bij de</i>	
<i>De materiële productie</i>	268	<i>grijze heren</i>	331
<i>De distributie</i>	269	<i>Prijsvragen: genegeerd en bespot</i>	335
<i>De symbolische productie</i>	269	<i>Op zoek naar de nieuwe Tollens</i>	337
		<i>Het jubileumjaar 1850</i>	338
<i>De Belgische Opstand</i>	271	OVERIGE LETTERKUNDIGE	
DE CONFRONTATIE VAN NOORD EN ZUID	271	GENOOTSCHAPPEN	339
<i>Leidse helden</i>	272	<i>Studentengezelschappen</i>	340
LITERAIRE INSTITUTIES EN DE OPSTAND	273	<i>De Romantische Club</i>	342
<i>Letterkundige genootschappen</i>	274	<i>Twee burgerlijke rederijderskamers</i>	347
<i>Boekverkopers</i>	281	<i>De rederijders bekritiseerd</i>	351
<i>Leesgezelschappen en de Schouwburg</i>	285	LEIDSE LEESCULTUUR	352
BESLUIT	287	<i>Genootschapsbibliotheken</i>	352
		<i>De Nutsbibliotheek</i>	353
		<i>Overige leesinitiatieven</i>	355
		BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS	361
		<i>Luchtman en Sijthoff</i>	361
		<i>Enkele andere boekverkopers</i>	363

DE LEIDSE SCHOUWBURG	365	Conclusie	393
<i>Buitenlandse 'familiestukken'</i>	366		
<i>Pleidooi voor nationaal toneel (2)</i>	369	<i>Twee onderzoeksbenaderingen</i>	394
ONDERWIJS EN KRITIEK	371	INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN	394
<i>Literatuurles op school</i>	371	<i>De materiële productie</i>	394
<i>(Mislukte) Leidse periodieken</i>	374	<i>De distributie</i>	395
<i>Oude en nieuwe Letter-oefeningen</i>	376	<i>De symbolische productie</i>	396
TUSSENBALANS	379	POËTICALE ONTWIKKELINGEN	399
<i>De materiële productie</i>	379		
<i>De distributie</i>	379	Noten	401
<i>De symbolische productie</i>	380		
<i>De Revolutie van 1848</i>	381	Bibliografie	451
LOEIENDE STAATSORKANEN	381	Illustratieverantwoording	479
INSTITUTIES EN DE REVOLUTIE	383		
<i>Genootschappelijke omwentelingen</i>	384	Summary	481
BESLUIT	391	Personenregister	489

Inleiding

Toen Jacob van Lennep in 1859, één jaar na de dood van zijn vriend Gerrit van de Linde, de *Gedichten van den Schoolmeester* uitgaf, nam hij daarin ook diens ‘Toast aan Holland’ op:

Wat land is groter ooit geweest
Dan 't onze in 't schoon verleden,
Eer nog een helse keezen-geest
Oranje er had vertreden?
Eer nog een Fransche rakker kwam
Die Hollands hart uit Holland nam.

O! mocht ik eens Oranjes geest
By allen zien herleven,
En iedereen, ja mensch en beest,
Oranje hulde geven.¹

Het vers raakt aan enkele aspecten die in het literaire leven van de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw een rol speelden. In de eerste plaats was er, vooral in de negentiende eeuw, sprake van een hang naar het ‘schoon verleden’, de zeventiende eeuw, toen niet alleen de economie (dankzij de VOC), maar ook de letteren floreerden (dankzij auteurs als Hooft, Cats en Vondel). Daarna was het bergafwaarts gegaan. Niet alleen meende men dat de letterkunde ‘verbasterd’ raakte, ook werd Nederland geconfronteerd met opeenvolgende perioden van politieke onrust. Het tijdperk 1760-1860 werd gekenmerkt door politieke omwentelingen. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw kwam de positie van Willem V ter discussie te staan, toen het land in de ban raakte van de ‘Keezen-geest’: de patriottentijd. In 1795 verloor de stadhouder zijn macht, doordat de ‘Fransche rakker’ over de bevroren rivieren Nederland binnenviel. De staatkundige revoluties volgden elkaar nu in ras tempo op. Nederland veranderde in een Bataafse Republiek. Vanaf 1806 zwaaide Lodewijk Napoleon als eerste koning de scepter over het land. In 1810 volgde

de Franse annexatie, waarna in 1813 Oranje terugkeerde. Noord en Zuid werden verenigd. Koning Willem I spande zich in om de eenheid van zijn prille koninkrijk te bevorderen, maar moest in 1830 toezien hoe België zich afscheidde. Na het verlies van het Zuiden moest Nederland zijn identiteit opnieuw uitvinden. De politieke beroering was hiermee nog niet ten einde. In 1848 maakte koning Willem II, onder invloed van de binnen- en buitenlandse onrust, de weg vrij voor een liberale grondwet.

De sociale omstandigheden waren tot diep in de negentiende eeuw schrijnend.² Armoede, honger, bedelarij, epidemieën en kindersterfte waren voor veel Nederlanders aan de orde van de dag. Velen waren afhankelijk van bedeling, armenzorg, collecten en werkverschaffing. In de negentiende eeuw vonden echter ook ingrijpende maatschappelijke veranderingen plaats.³ Reiste men in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw nog per diligence en trekschuit, halverwege de eeuw werden deze geleidelijk aan ingevuld voor de trein. Ook op allerlei andere gebieden – of het nu ging om de aanleg van straatverlichting, rioleringen, de strijd tegen epidemische ziekten, de koepokinenting of om de introductie van de stoommachine – was Nederland een land in beweging, op weg naar de moderniteit. Die ontwikkeling weerspiegelde zich ook op diverse andere terreinen, zoals de theologie. Het is niet verwonderlijk dat de staatkundige gebeurtenissen, net als de economische, religieuze en sociale ontwikkelingen, hun stempel drukten op het literaire bedrijf.

Deze verwevenheid van het letterkundige met het politieke en maatschappelijke leven loopt als een rode draad door dit boek over het literaire leven in Leiden in de periode 1760-1860. Omdat de literatuur zo nadrukkelijk in dienst stond van de vaderlandse zaak en innig verbonden was met de politieke en maatschappelijke gebeurtenissen – velen zagen de letterkunde als een nuttig middel om de nationale bloei te bevorderen

– wordt in elk hoofdstuk uitvoerig stilgestaan bij de historische context en bij de sociale constellatie van Nederland in het algemeen en van Leiden in het bijzonder.

Stand van het onderzoek en vraagstelling

Saaï, burgerlijk en gezapig. Als zodanig werd de negentiende eeuw lange tijd beschouwd. Die zou niet meer hebben voortgebracht dan brave, didactische en slaapverwekkende versjes. Symbool van deze saaiheid was de Rotterdamse verhandelaar en volksdichter Hendrik Tollens, die de poëzie inzette om huiselijke tafereeltjes te bezingen.⁴ Zo luidt de titel van een bekend gedicht van zijn hand: ‘Op den eersten tand van mijn jongstgeboren zoontje’, met de beroemde beginregels: ‘Triomf, triomf! hefaan, mijn luit, / Want moeder zegt: de tand is uit!’⁵ Dan waren er nog de domineedichters, die godvruchtige, weinig artistieke verzen schreven. H.A. Gomperts sprak in *De geheime tuin* (1963) over ‘kabbelend domineesgerijmel’.⁶ Het negatieve beeld dat lange tijd van de negentiende eeuw bestond, was een creatie van de Beweging van Tachtig.⁷ Al eerder hadden letterkundigen als E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet kritiek geuit op de literatuur van hun eigen tijd. De Tachtigers zetten zich echter als een van de eerste volwaardige avant-gardegroepen in de Nederlandse literatuurgeschiedenis in *De Nieuwe Gids* af tegen hun voorgangers. Zij rekenden af met de poëzie met een burgerlijke, nuttige moraal, geschreven in een onpersoonlijke, doorgaans bombastische en retorische stijl. Ware literatuur diende niet de huiselijkheid te bezingen, maar moest uiting geven aan de ‘aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie’, zoals Willem Kloos het verwoordde.⁸ De dichtkunst moest een persoonlijke stijl en mocht geen zedenlessen bevatten. Het doel van de kunst lag in de kunst zelf; *l’art pour l’art* luidde de nieuwe leus. Sinds 1976 zet de Werkgroep Negentiende Eeuw zich in om het eenzijdige, door de Tachtigers geconstrueerde beeld van de negentiende-eeuwse letterkunde te corrigeren. Het resultaat hiervan is de verschijning van diverse boeken en artikelen over dit lange tijd onderbelichte tijdvak.

Ook in de in 2009 verschenen literatuurgeschiedenis *Alles is taal geworden, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* – geschreven door Willem van den Berg en Piet Couttenier – hebben de auteurs geprobeerd om hun ‘Tachtigersbril’ af te zetten.⁹

Leiden neemt in de literatuurgeschiedenis een bijzondere plaats in. Dat benadrukken enkele belangwekkende publicaties. Zo verscheen er tussen 2002 en 2004 een vierdelige stadsgeschiedenis – *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad*, onder redactie van R.C.J. van Maanen – en publiceerde Willem Otterspeer, voortbouwend op zijn dissertatie,¹⁰ de eerste drie delen van zijn geschiedenis van de Leidse universiteit: *Groepsportret met dame* (2000-2005). In 2008 zag ten slotte de honderdste aflevering van het *Leids Jaarboekje* het licht, met veel informatie over verschillende perioden uit de geschiedenis van de stad. Er heeft in Leiden altijd een nauwe band bestaan tussen het literaire leven en de universiteit. In de late zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw was er sprake van een bloeiperiode van het letterkundige leven in Leiden. Nadien werd de plaats die de Sleutelstad nationaal gezien innam minder prominent. Maar in de tweede helft van de achttiende eeuw vond er, dankzij de oprichting van enkele genootschappen – de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* en *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, beide in 1766 – een heropleving plaats. Vanaf dat moment tot in de tweede helft van de negentiende eeuw nam Leiden in letterkundig opzicht wederom een sleutelpositie in. Auteurs als Willem Bilderdijk, Johannes Kneppelhout, Nicolaas Beets en François HaverSchmidt slaagden erin landelijk de aandacht op hun werk te vestigen. Naast deze grote namen was er bovendien sprake van een breed scala aan letterkundige genootschappen, rederijkerskamers en andere instanties (leesgezelschappen, bibliotheken, boekverkopers, de Schouwburg) die literaire activiteiten ontplooiden. Hoewel in de bovengenoemde publicaties wordt stilgestaan bij dit culturele aspect, ontbreekt tot dusver een literatuurgeschiedenis over deze Leidse bloeiperiode.

De laatste decennia is er relatief veel descriptief-historisch onderzoek verricht naar verscheidene aspecten van het Leidse literaire leven. Peter van Zon-

neveld heeft in zijn proefschrift *De Romantische Club, Leidse student-auteurs 1830-1840* (1993) en in artikelen de aandacht gevestigd op de bloeiperiode van de jaren dertig, waarin de student-auteurs zich manifesteerden. Marita Mathijssen behandelt in haar dissertatie uitvoerig de kwestie rond Gerrit van de Linde, alias De Schoolmeester. Deze moest in 1834 naar Engeland vluchten, nadat aan het licht was gekomen dat hij een affaire had met de echtgenote van een hoogleraar. Ook anderen hebben over het Leidse literaire leven gepubliceerd. Vermeldenswaardig is *Het Bataafsch Athene* (1988), een bundel met cultuurhistorische opstellen over de periode 1800-1850, waarin onder meer aandacht wordt besteed aan het Leidse studentenleven, aan Leidse uitgevers en boekhandelaars in de periode 1830-1840 en aan het Leidse tijdschriftwezen. Een belangrijke bron vormt daarnaast de tweedelige, geannoteerde studie-uitgave van Klikspaans *Studentenschet-sen* (2002). Veel informatie over de literair-historische context van het achttiende-eeuwse Leiden biedt *Elie Luzac (1721-1796), boekverkoper van de Verlichting* (2005) van Rietje van Vliet. In 2008 verscheen ten slotte de studie *Stad van boeken, handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* – door André Bouwman, Berry Dongelmans, Paul Hoftijzer en anderen – die een schat aan gegevens bevat.¹¹

Tot op heden bestaat er echter geen overzichtsstudie over het Leidse literaire leven. Dit boek tracht in deze lacune te voorzien door een beeld te schetsen van deze bijzondere stad in een bijzondere tijd. Hoe was het literaire leven tussen 1760 en 1860 georganiseerd, welke instituties verzorgden de productie, distributie en receptie, hoe droegen deze bij aan het denken over (de functie van de) literatuur en welke institutionele en poëtische verschuivingen zijn waarneembaar?

In dit boek ligt de nadruk op het functioneren van literaire instituties. De afgelopen decennia is er, zowel in Nederland als daarbuiten, sprake van een toenemende wetenschappelijke belangstelling voor de sociale context waarin teksten ontstonden en voor de instanties die de productie, distributie of consumptie van teksten voor hun rekening namen, zoals leesgezelschappen en uitgevers.¹² Ook het tijdschriftwezen en het literatuuronderwijs, waarover de afgelopen jaren

twee studies verschenen,¹³ horen hierbij. Over de Leidse Schouwburg zag in 2005 een monografie het licht.¹⁴

Veel teksten kwamen tot stand binnen de genootschappen; ze ontstonden in de context van de orale cultuur van de negentiende eeuw.¹⁵ Zo las Bilderdijk veel van zijn verzen eerst voor in genootschappelijke kring en schreef Tollens zijn klassieke dichtstuk 'Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla' als antwoord op een prijsvraag van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*. Vanaf de tweede helft van de achttiende tot en met de eerste decennia van de negentiende eeuw speelde het literaire leven zich goeddeels in de boezem van de genootschappen af.¹⁶ Omstreeks 1760 nam het genootschapsleven in de Republiek een hoge vlucht. De achttiende eeuw wordt daarom wel de 'eeuw der genootschappen' genoemd.¹⁷ Ook in de negentiende eeuw vormden ze, tot circa 1830, de voornaamste instanties in het culturele leven; ze waren smaakbepalers of 'arbiters of taste'.¹⁸ In een tijd dat van volwaardige literaire kritiek en serieus literatuuronderwijs nog geen sprake was, oefenden de genootschappen de grootste invloed uit op het theoretiseren en denken over literatuur. Tijdens maandelijkse en openbare vergaderingen kwamen de voornaamste letterkundigen van het land bijeen om verhandelingen voor te lezen, prijsvragen uit te schrijven en te beoordelen en debatten te voeren over allerlei aspecten van de letterkunde en de dichtkunst.¹⁹ In deze kringen bepaalde men aan welke eisen de literatuur diende te voldoen. De genootschappen werkten in die zin mee aan het ontwikkelen en verbreiden van poëtische opvattingen.

Het onderzoek naar het Nederlandse genootschapswezen is de laatste decennia in opkomst. Er is inmiddels veel onderzoek verricht naar de achtergronden van de achttiende-eeuwse genootschappen. Dat geldt ook voor de genootschappen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Daarnaast is er een studie gepubliceerd over de invloed van Vlaamse genootschappen als 'Laboratoria van de natie'.²⁰ Over de belangrijkste vroegnegentiende-eeuwse gezelschappen is echter minder geschreven.

Het is bekend dat de bloeiperiode van de genootschappen tegen het einde van de achttiende eeuw

afliep. Dat had te maken met de onrustige politieke situatie in de Republiek en met de veranderende poëtische opvattingen. Toch waren ook gedurende de negentiende eeuw enkele grote genootschappen actief. De tot op de dag van vandaag werkzame *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* was een invloedrijke institutie. Over haar geschiedenis en functioneren bestaat evenwel geen moderne studie.²¹ Dat geldt ook voor de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, waarvan veel prominente literatoren lid waren.²² Dan was er nog een derde gezaghebbend genootschap, dat een bredere doelstelling had en zich ook op de overige fraaie kunsten richtte: de in 1800 opgerichte *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*. Hoewel uitvoerig aandacht is besteed aan de rol van afzonderlijke auteurs binnen dit genootschap, bestaat er tot op heden nog geen monografie over.²³ Zowel de *Maatschappij* als de (Leidse afdeling van de) *Hollandsche Maatschappij* spelen in dit boek een voor-aanstaande rol.

De aandacht voor de sociale context van de literatuur in het algemeen en het functioneren van de letterkundige instanties in het bijzonder heeft tot op heden in Nederland geen omvattende studie opgeleverd.²⁴ De voorziet die Marita Mathijssen gaf met *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (1987), waarin de nadruk werd gelegd op de 'letterkunde als geïntegreerd onderdeel van de maatschappij',²⁵ heeft vooralsnog niet geleid tot een overzichtswerk waarin het letterkundige leven als geheel aan bod komt, met aandacht voor de productie, de distributie en de receptie. Buiten Nederland, met name in Duitsland, verschenen zulke sociologisch getinte studies wel. Zo publiceerde Karl Klaus Walther een boek over het literaire leven in Bamberg: *Buch und Leser in Bamberg, 1750-1850. Zur Geschichte der Verlage, Buchhandlungen, Druckereien, Lese-gesellschaften und Leihbibliotheken* (1999).²⁶ Norbert Oellers en Robert Steegers schreven een literair-historische studie over de Duitse, negentiende-eeuwse evenknie van Leiden: *Treffpunkt Weimar, Literatur und Leben zur Zeit Goethes* (1999). Beide werken besteden aandacht aan de wijze waarop het culturele leven (institutioneel) was georganiseerd.

Een institutionele reconstructiebenadering

Een theorie die geschikt is als uitgangspunt voor een analyse van het literaire leven is de literatuursociologie van Pierre Bourdieu (1930-2002). Voortbordurend op eerdere studies en artikelen ging Bourdieu in zijn boek *Les règles de l'art, Genèse et structure du champ littéraire* (1992)²⁷ in op de sociale wording en werking van de letterkunde en benadrukte hij dat elke kunstenaar die een werk maakt zelf gevormd wordt binnen het machtsveld van de instituties; een auteur is geen uitvoerder van een 'individueel scheppingsplan', maar krijgt een positie toegekend binnen zijn institutionele context. Volgens Bourdieu is literatuur geen autonoom verschijnsel; zij bezit geen objectiverende, immanent-esthetische eigenschappen, maar ontstaat op het moment dat er sprake is van collectieve erkenning: een werk is literair als een meerderheid het als zodanig aanvaardt.²⁸ Velen hebben een aandeel in het proces waarin een werk ontstaat en een reputatie verwerft. Centraal staat hierbij het 'litteraire veld', waarin teksten geschreven, geproduceerd, gelezen en besproken worden. Dit veld bestaat uit een netwerk van aan elkaar gerelateerde posities die samen een sociale eenheid vormen. Volgens Bourdieu is het onmogelijk om een werk los te zien van de context waarin het ontstaan is; in verschillende perioden werd immers anders gedacht over de waarde van literaire producten.²⁹ Daarom bepleitte hij het type onderzoek waarin deze sociale ruimte gereconstrueerd en geanalyseerd zou worden. Het veld wordt beheerst door instituties die zich op een bepaalde manier met literatuur bezighouden en die 'macht' uitoefenen. Dat begrip heeft in de achttiende en negentiende eeuw een andere betekenis dan tegenwoordig, omdat financieel gewin voor bepaalde instanties, zoals de genootschappen, geen rol speelde. Bourdieus benadering verschaft inzicht in de machtsverhoudingen tussen de instituties, met andere woorden: in de wijze waarop het literaire leven functioneerde.

In het Nederlandse literatuurwetenschappelijke onderzoek heeft Bourdieus aanpak – net als in het buitenland³⁰ – een vaste positie verworven. Belangwekkend in dit opzicht was het verschijnen van het dis-

cussiestuk *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld* (1993), geschreven door Gillis Dorleijn en Kees van Rees. Daarin bepleitten zij twee nieuwe onderzoeksperspectieven: de reconstructiebenadering – gericht op het reconstrueren van poëtische denkbeelden in een bepaalde periode – en de institutionele benadering van het literaire veld. Binnen die laatste benadering zouden onderzoekers zich ten doel moeten stellen zich ‘rekenschap te geven van de verrichtingen van de diverse instituties en personen die in onderlinge wisselwerking betrokken zijn bij de materiële en symbolische productie en verspreiding van (literaire) werken’.³¹ Dat voorstel heeft geresulteerd in een tweetal publicaties: *Literatuuropvattingen in het perspectief van het literaire veld* (1999) en *De productie van literatuur, Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (2006), onder redactie van Dorleijn en Van Rees.³²

In beide studies worden voorbeelden gegeven van institutioneel onderzoek, bijvoorbeeld naar tijdschriften, literaire kritiek, het uitgeverijwezen en het literatuuronderwijs. Ook bevatten de bundels bijdragen over de toestand van het Nederlandse literaire veld in verschillende perioden. Het literaire veld kan worden onderverdeeld in drie subvelden: dat van de materiële productie, de distributie en de symbolische productie.³³ Ieder subveld kent zijn eigen literaire instituties: instanties die elk een deel van de productie en verspreiding van de literatuur voor hun rekening nemen. Instituties die bijdragen aan de symbolische productie, zoals de kritiek en het literatuuronderwijs, bepalen aan welke eisen literatuur dient te voldoen. In de achttiende en de vroege negentiende eeuw vormde, naast de letterkundige tijdschriften (zoals de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*), vooral het genootschapswezen de voornaamste institutie op het gebied van de symbolische productie. De genootschappen bepaalden in belangrijke mate wiens naam als dichter werd gevestigd of ‘geconsacreerd’. Vanaf de jaren dertig raakten ze hun positie geleidelijk aan kwijt aan de literaire tijdschriften, zoals *De Gids* (1837). Bestudering van de instituties kan leiden tot een beter begrip van de (ontwikkeling van de) literaire mentaliteit of opvattingen in een periode en daarmee ook van het denken van afzonderlijke auteurs.

Operationalisering

In dit boek wordt Leiden onderzocht met behulp van Bourdieu. Zijn theorie kan, in de terminologie van J.J. Oversteegen, dienen als zoeklicht.³⁴ De stad vormde in de achttiende en negentiende eeuw een bolwerk van literatuur en cultuur. Het was een roerige tijd, waarin het letterkundige leven, te midden van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, meer dan ooit bloeide. Leiden was in cultureel opzicht een van de voornaamste steden van Nederland, mede door de aanwezigheid van de universiteit en de daaraan gelieerde culturele elite die de stad herbergde. Ook literatoren uit andere steden kwamen naar Leiden. Sommigen gaven er bijvoorbeeld werken uit, anderen zagen er hun prijsverzen bekroond of kwamen naar Leiden om genootschapsvergaderingen bij te wonen.

Dorleijn en Van Rees hebben een pleidooi gehouden voor het ‘synergisch samengaan’ van de institutionele benadering met de reconstructiebenadering.³⁵ Ze pleitten voor een ‘en-en’-aankpak, in plaats van een ‘of-of’-methode. In dit boek is getracht om de beide uitgangspunten op een natuurlijke wijze met elkaar te verbinden. In de eerste plaats probeer ik het institutionele Leidse literaire leven te reconstrueren. Tegelijkertijd concentreer ik mij daarbij op de waarneembare poëtische ontwikkelingen.

Op beide benaderingen dient iets dieper te worden ingegaan. Dit boek kent een institutionele invalshoek. Auteurs worden niet als individuele onderzoeksobjecten beschouwd, maar als actoren in de context van het literaire veld. In *De regels van de kunst* gaf Bourdieu aan dat elke tekst tot stand komt binnen het institutionele krachtenveld. Zoals de waarde van een kunstwerk en, daarmee verbonden, de reputatie van een kunstenaar bepaald worden door galeriehouders, musea, handelaren, enzovoorts, zo wordt het literaire veld eveneens door eigen instituties beheerst.³⁶ Het achttiende- en negentiende-eeuwse literaire leven was anders ingericht dan het hedendaagse. Waar een auteur in de eenentwintigste eeuw in belangrijke mate afhankelijk is van recensies en televisieoptredens, zo moest deze zich in vroegere tijden toegang verschaffen tot de genootschappen. Deze ‘wijdingsinstanties’³⁷ vervulden,

bijvoorbeeld doordat ze erepenningen uitreikten, een belangrijke reputatievestigende en waardebepalende functie. Er waren meer instituties – zoals uitgevers, boekhandelaars, leesgezelschappen, bibliotheken, rederijerskamers – die één of meer onderdelen van het literaire proces verzorgden. Zo droegen de genootschappen bij aan zowel de materiële productie (met eigen werken) als de symbolische. Het literaire leven rustte op de schouders van een kleine groep cultuurdragers. In dit boek wordt ook de Schouwburg, die los stond van de overige instanties, als een letterkundige institutie beschouwd, omdat binnen de genootschappen getheoretiseerd werd over de functie die het toneel idealiter diende te vervullen en over het feitelijke schouwburgprogramma.

In elk hoofdstuk van dit boek wordt een beeld geschetst van de institutionele organisatie van het literaire leven in een tijdvak en worden veranderingen en verschuivingen beschreven en geanalyseerd. Zo kan in beeld worden gebracht hoe de positie van Bilderdijk, die gezien werd als de belangrijkste dichter van zijn eeuw, zich in de loop der tijd ontwikkelde. Welke positie nam hij in ten aanzien van de binnen de genootschappen geformuleerde ideeën? Hoe werd hij binnen de gezelschappen gewaardeerd, hoe gingen uitgevers met hem om en welke van zijn werken lazen de leden van de leesgezelschappen? Verder kan op de voet worden gevolgd welke invloed de genootschappen hadden, wat de rol was van de boekverkopers, welke leesmogelijkheden er waren en hoe het schouwburgrepertoire eruit zag. Het gaat er niet om een overzicht te geven van het leven en werk van individuele auteurs, maar om het institutionele Leidse literaire leven in kaart te brengen.

Bourdieu beschrijft de posities die auteurs in het literaire veld innemen in termen van strijd. Er zijn volgens hem bij voortduring twee groepen actief: zij die reeds symbolisch kapitaal (dat wil zeggen: prestige en een letterkundige reputatie) verworven hebben en zij die dit nog ontberen. Een wetmatigheid van het literaire veld is volgens Bourdieu dat er steeds nieuwe (avant-garde)groepen opstaan, met nieuwe letterkundige opvattingen, die zich expliciet tegen hun voorgangers afzetten.³⁸ In de tweede helft van de achttiende

en de eerste helft van de negentiende eeuw was deze strijd anders gereguleerd dan tegenwoordig. Wat was het belang van de genootschappen bij het verwerven van een reputatie? Hoe kon een buitenstaander een positie verwerven in het literaire leven? Moest hij zich afzetten tegen zijn voorgangers of diende hij juist een meer conformerende houding te kiezen?

Aan de institutionele benadering kleven ook nadelen. Onderzoek naar instituties houdt in de achttiende en negentiende eeuw automatisch onderzoek in naar de culturele bovenlaag. Het waren hoogleraren, juristen, predikanten en studenten die de letterkunde beoefenden. Een gevolg van de institutionele invalshoek is dat allerlei vormen van ‘verborgen’ letterkunde (zoals op kermis gezongen liedjes, in huiselijke kring gespeelde toneelstukjes, gelegenheidspoëzie en populaire volksboekjes) buiten de boot vallen. Voor één groep is de benadering in het bijzonder nadelig: geletterde vrouwen.³⁹ Het literaire leven was een mannenwereld bij uitstek. Vrouwen konden bijvoorbeeld geen lid worden van de meeste literaire genootschappen.⁴⁰ De opvatting dat vrouwen een huiselijke taak dienden te vervullen en zich niet moesten bezighouden met literatuur drukte haar stempel op de samenleving. Vrouwen werden zelfs nog niet toegelaten aan de universiteit. De eerste vrouwelijke student in Leiden, Maria Slothouwer, werd pas in 1878 tot de Leidse hogeschool toegelaten. Pas in 1892 werden de eerste vrouwen lid van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Het genderaspect speelt dus in zoverre een rol dat er in dit boek sprake is van een exclusief mannelijke representatie.

Het institutionele perspectief dwingt ten slotte tot het maken van – voor de buitenstaander soms verrassende – keuzes. Vraag een willekeurige docent Nederlands om een Leidse auteur uit de negentiende eeuw te noemen en de kans is groot dat hij François Haver-Schmidt, beter bekend als Piet Paaltjens, zal noemen. Zijn verzen, die hij aanvankelijk in de Leidse *Studenten-almanak* publiceerde en die later verschenen in de klassiek geworden bundel *Snikken en grimlachjes* (1867), worden in alle literatuurgeschiedenissen besproken. Paaltjens komt echter slechts zijdelings in dit boek voor, omdat zijn rol binnen de letterkundige

instituten gering was. Bilderdijk daarentegen, die tegenwoordig nauwelijks nog gelezen wordt, duikt in vrijwel elk hoofdstuk op, omdat hij binnen de Leidse genootschappen, de uitgeverijwereld en de leesgezelschappen een vooraanstaande rol speelde.

Het institutionele gezichtspunt wordt in dit boek gekoppeld aan een reconstructiebenadering. Er wordt niet alleen stilgestaan bij de wijze waarop de institutionele organisatie van het literaire leven vorm kreeg, maar ook bij de manier waarop het poëtische denken zich tussen 1760 en 1860 ontwikkelde. Bourdieu beschrijft in *De regels van de kunst* wat hij noemt de 'verovering van de autonomie'. Hij laat zien hoe in Frankrijk aan het einde van de negentiende eeuw het literaire veld een graad van autonomie bereikte, dankzij auteurs als Gustave Flaubert en Charles Baudelaire. Deze beschouwde hij als moderne literatoren die een 'esthetische revolutie' teweegbrachten, waardoor de band die lange tijd had bestaan tussen ethiek en esthetiek – iets was mooi als het nuttig was – werd verbroken.⁴¹ Hieraan was volgens Bourdieu de opkomst van de professionele auteur verbonden, de bohemien, die een onmaatschappelijk leven leidde en uitging van een omgekeerde economie. Deze had een afkeer van commercieel gewin en was een fanatiek pleitbezorger van het idee van een zuivere kunst, de *l'art pour l'art*-gedachte. Tegelijkertijd beschrijft Bourdieu hoe het veld zich losmaakte van andere velden, zoals het politieke en religieuze, en uitgroeide tot een op zichzelf staand universum.

In het voetspoor van Bourdieu verschenen enkele studies die nader ingaan op de ontwikkeling van het literaire veld. Zo beschrijft de Franse hoogleraar William Marx in *Het afscheid van de literatuur, De geschiedenis van een ontwaarding 1700-2000* (2008) hoe in zijn visie de literatuur haar functie in de loop der tijd is verloren.⁴² De literatuur was van oudsher bedoeld om een vorst aan het hof te vermaken. In de achttiende eeuw kreeg zij echter steeds meer een nuttige, maatschappelijke functie. Toen Lissabon in 1755 getroffen werd door een zware aardbeving vulden gedichten een belangrijke rol; de dichter had een sociale taak. Aan het einde van de achttiende eeuw ontstond er echter een kloof tussen literatuur en

werkelijkheid. Dat had te maken met de intrede van de esthetische poëtica in het literaire veld. Literatuur kreeg in deze eeuw, onder invloed van ideeën over het sublieme, een nieuwe – volgens Marx een religieuze, overgewaardeerde – functie en verloor hierdoor geleidelijk aan haar sociale taak. Dichters waren geen gewone mensen meer maar hogepriesters, die in verbinding stonden met een metafysische werkelijkheid. Hierdoor raakten de literatuur en de wereld van elkaar gescheiden. Steeds meer auteurs pleitten voor een autonome, niet-sociale kunstopvatting. De poëzie raakte hierdoor opgesloten in de vorm, in haar eigen ivoren toren. De maatschappij op haar beurt verloor volgens Marx geleidelijk haar belangstelling voor de literatuur. In de loop van de twintigste eeuw werd het proces van verzelfstandiging en ontwaarding doorgezet en verloor de literatuur definitief haar maatschappelijke functie.⁴³ H.A. Gomperts verwoordde het aldus:

'L'art pour l'art' is een sociologische formule die aan geeft dat de gebruikelijke doeleinden voor het vervaardigen van kunst zijn weggevallen. Een maatschappij kwam tot ontbinding, verloor haar systeem en de kunstenaar, tot dusverre belast met de versiering des levens, stond in de kou. Het leven bleek onversierd mogelijk, bleek voor velen zelfs *ontsierd* verkieslijk. De kunstenaar werd zo iets als een verloskundige in een nonnenklooster. Men had hem als regel niet meer nodig en hij beantwoordde dit voldongen feit met de leuze dat hij de verloskunde ter wille van de verloskunde beoefende, ook zonder zwangerschap, en als er eens een verdoolde non bij hem aanklopte, dan zonder gedachte aan haar of aan het kind.⁴⁴

In 2009 publiceerde Thomas Vaessens *De revanche van de roman, Literatuur, autoriteit en engagement*, een boek dat enig stof heeft doen opwaaien. Hierin beschrijft hij hoe contemporaine Nederlandse auteurs in zijn visie reageren (of zouden moeten reageren) op deze literaire ontwaarding, dat wil zeggen: op de teloorgang van de verankering van de literatuur in de maatschappij: 'Nu die verankering niet meer vanzelf spreekt, moet zij worden bevochten.'⁴⁵ Op de schouders van auteurs, critici en literatuurwetenschappers

rust volgens Vaessens een grote verantwoordelijkheid. Hij pleit daarom voor een sociale literatuur en literatuurbeschouwing, bijna net zoals in de negentiende eeuw.

De werkelijke situatie was niet zo zwart-wit als Marx en Vaessens doen voorkomen. Er bestonden in de twintigste eeuw bijvoorbeeld wel degelijk auteurs die ondanks hun autonome positie en kunstenaarsopvatting een maatschappelijke functie vervulden. Dat heeft de Zweedse literatuurwetenschapper Thomas von Vegesack laten zien in zijn studie *De intellectuelen, Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968* (1986), dat in 1989 in het Nederlands is vertaald. Ook Nederland kende maatschappelijk geëngageerde auteurs. Zo oefende Harry Mulisch in de jaren zestig met zijn reportageromans, zoals *Bericht aan de ratenkoning* (1966) en *Het woord bij de daad* (1968), wel degelijk invloed uit op de samenleving. Gerard Reve op zijn beurt droeg in de jaren zestig en zeventig met zijn romans en gedichten bij tot de emancipatie van homoseksuelen in Nederland en W.F. Hermans stimuleerde met zijn kritiek op religie – bijvoorbeeld in *Ik heb altijd gelijk* (1951) – de ontkerkelijkking.

In Nederland ontstond een met de Franse situatie vergelijkbaar autonoom veld aan het einde van de negentiende eeuw, dankzij de opkomst van de Tachtigers die, zoals gezegd, een moralistische literatuur van de hand wezen. Dit boek behandelt een periode, waarin van een autonoom literair veld nog geen sprake was en waarin het letterkundige leven nauwe overlap vertoonde met andere 'velden'. Dat er nog geen autonoom veld bestond, komt op allerlei manieren tot uitdrukking. Zo was er nog nauwelijks literatuuronderwijs en nog geen volwaardige letterkundige kritiek. Ook van professioneel schrijverschap was nog geen sprake. Men zou kunnen zeggen dat dit pas met Multatuli, die na de publicatie van zijn *Max Havelaar* in 1860 noodgedwongen fulltime schrijver werd, officieel zijn intrede deed in de Nederlandse letteren. Hoewel een populaire auteur als Jacob Jan Cremer al langer van zijn schrijversactiviteiten en -optredens leefde, was Multatuli de eerste die – na de publicatie van zijn boek – volledig onafhankelijk van de letterkundige genootschappen opereerde. (Alleen in zijn jonge jaren was Multatuli

enige tijd lid van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, departement Waterland. Hij werd op 26 april 1838 als lid aangenomen en had er vanaf dat moment geregeld voorlezingen gehouden.)⁴⁶ Het schrijverschap was tot ver in de negentiende eeuw vooral een nevenfunctie, iets wat men erbij deed, naast studie of werk. De Engelse reiziger en literator John Bowring schreef: 'Het beroep van Schrijver is in Holland onbekend: er bestaat, meenen wij, naauwelijks één voorbeeld van iemand, die den kost verdient met zijne letterkundige voortbrengselen.'⁴⁷ Het schrijven diende voor een letterkundige 'verpoozing zijner ambtsbezigheden, als eene aangename uitspanning'.⁴⁸ Bilderdijk uitte reeds in 1807 kritiek op deze situatie en meende dat Nederland slechts op weinig grote auteurs kon bogen 'wegens hun beroepsbezigheden'.⁴⁹ In latere jaren zou hij zelf steeds meer tekenen gaan vertonen van de 'moderne' professionele auteur.

In dit boek wordt de blik gericht op de poëtische ontwikkelingen in de periode 1760-1860, waarin Leiden als casus fungeert. In grote lijnen wordt er gekeken in hoeverre er sprake was van de omslag van een classicistisch-pragmatische naar een romantisch-expressieve poëtica.⁵⁰ Was men er omstreeks 1760 van overtuigd dat kunst door arbeid verkregen werd, honderd jaar later was dit idee volledig verdwenen. Maar van een autonome letterkunde was rond 1860 toch ook nog geen sprake. De utilitaire literatuuropvatting bleef gehandhaafd.⁵¹ Mogelijk speelde de politieke onrust en de daarmee samenhangende natiebevorderende functie van de letterkunde in dit proces een remmende rol.⁵² Tegelijkertijd zijn er wel tendensen die op de genese van een autonome literatuuropvatting duiden. Er wordt dus geprobeerd de binnen de instituties waarneembare poëtische omslag te reconstrueren.

Begrippen, plaats en periodisering

In dit boek wordt gebruikgemaakt van de klassieke aanduiding 'literaire leven' in plaats van de door Bourdieu geïntroduceerde term 'literaire veld'. Dit begrip heeft niet alleen een meer literair-historische conno-

tatie, het geeft vooral ook aan dat van een zelfstandig functionerend literair veld in het hier beschreven tijdvak nog geen sprake was. Onder het literaire leven vallen alle in meer of mindere mate geïnstitutionaliseerde vormen van letterkundige bezigheid. Bij het onderzoek hiernaar geldt als algemene regel: hoe meer institutionalisering, hoe meer (archief)gegevens bewaard zijn gebleven. Hoe informeler een (lees)gezelschap was, hoe minder er doorgaans van en over een dergelijk initiatief is overgeleverd. In dit onderzoek wordt, net als in de beschreven periode zelf, daarnaast uitgegaan van een zo ruim mogelijke definitie van het begrip 'letterkunde'. Hieronder vallen niet alleen de klassieke literaire genres – fictief proza, poëzie en toneel – maar ook redevoeringen, verhandelingen, preken en egodocumenten (dagboeken, brieven, etc.)

In dit boek staan zuiver literaire instituties centraal; niet-letterkundige instanties die wel literaire activiteiten ontplooiden komen in principe niet aan bod. Dat geldt bijvoorbeeld voor de vrijmetselaarsloges, waarvan veel literatoren lid waren.⁵³ Op het studentenmuziekgezelschap *Sempre Crescendo*, dat in 1831 werd opgericht, wordt evenmin ingegaan. Veel letterkundigen bezochten concerten van dit gezelschap of speelden zelf mee (denk aan François HaverSchmidt, die als student de Turkse trom bespeelde, hetgeen hij memoreerde in zijn immortelle 'xxv': 'Hoor ik op Sempre een waldhoorn, / Of ook wel een Turksche trom, / Dan moet ik zoo bitter weenen; / En – ik weet zelf niet waarom.').⁵⁴ Ook aan de activiteiten van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, die sinds 1786 een Leidse afdeling kende, wordt in dit boek voorbijgegaan. Dit terwijl personen die bij de letterkundige genootschappen een rol speelden dikwijls ook lezingen hielden bij het Nut. Zo reisde de student Nicolaas Beets in 1836 vanuit Leiden naar Alphen aan den Rijn om daar bij het lokale Nut een verhandeling voor te lezen, waarover hij schreef: 'Voor den eten nog een potje biljart. Na den eten naar Alphen gereden. Onmiddellijk na aankomst de catheder beklommen. Groot succes.'⁵⁵ Het zou een afzonderlijk onderzoek vragen om de invloed van het Nut op het literaire leven te bepalen.

Dat in dit boek Leiden centraal staat en niet een andere stad heeft er, zoals gezegd, mee te maken dat

de Sleutelstad in de periode 1760-1860 een broedplaats van culturele activiteiten was. Dankzij de universiteit was er een voedingsbodem voor een rijk literair leven. In Leiden zetelden veel genootschappen, uitgevers en andere letterkundige instanties. Daarnaast speelde bij de keuze voor de stad ook een meer pragmatische reden een rol: de aanwezigheid van veel onderzoeksgegevens in de lokale archieven. Zo vormt het archief van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* – dat ledenlijsten, notulen, juryrapporten van prijsvragen en handelingen bevat – een waardevolle onderzoeksbron. Ook van diverse andere genootschappen en gezelschappen wordt relatief veel informatie bewaard, in de Leidse universiteitsbibliotheek en in het Regionaal Archief Leiden.

Tot slot nog een opmerking over de periodisering. Er is voor het beginjaartal 1760 gekozen, omdat vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw het literaire leven een belangrijke impuls kreeg door de oprichting van de genootschappen, die een grote rol zouden spelen. Als eindpunt is 1860 gekozen. Niet alleen waren de literaire genootschappen hun invloed in belangrijke mate kwijtgeraakt, hielden de twee in de jaren vijftig van de negentiende eeuw opgerichte burgerlijke redrijkerskamers op te bestaan en had HaverSchmidt (de laatste in de literatuurgeschiedenis van de negentiende eeuw bekende Leidse auteur) de stad in 1858 verlaten, ook verscheen in 1860 te Amsterdam Multatuli's *Max Havelaar*. Dat boek markeerde een omslagpunt in de Nederlandse letteren.

Opbouw van het boek

Dit boek kent een chronologische structuur. Het tijdvak 1760-1860 is verdeeld in vier hoofdstukken. Omdat het literaire leven zo nauw verbonden was met de politieke ontwikkelingen, is gekozen voor een zuiver historische periode-indeling. Het eerste hoofdstuk behandelt de tweede helft van de achttiende eeuw (1760-1795), het tweede gaat in op de Franse tijd (1795-1813), het derde beschrijft de jaren na het vertrek van de Fransen (1813-1833) en het vierde gaat over de periode dat Nederland, net als andere landen, in de ban van

het liberalisme raakte (1833-1860). Ieder hoofdstuk is opgedeeld in drie delen en opent met een schets van de politieke en economische situatie van Nederland en Leiden in de betreffende jaren. Vervolgens wordt, onder de noemer 'Instituten', een dwarsdoorsnede gegeven van het literaire leven. Er wordt een beeld geschetst van de werkzame letterkundige instanties. Hoewel deze per hoofdstuk verschillen, is er wel een ordening. Eerst worden steeds de genootschappen besproken, gevolgd door de leesinstanties, boekhandelaars en uitgevers, de Leidse Schouwburg en tot slot het literatuuronderwijs en de letterkundige kritiek.

Ieder hoofdstuk wordt besloten met een historische casus, waarin telkens een conflict of maatschappelijke onrust veroorzakende gebeurtenis centraal staat.

Dat levert voor de bestudering van de achttiende- en negentiende-eeuwse letterkunde extra informatie op, omdat op zulke momenten het topje van de ijsberg zichtbaar wordt. In het eerste hoofdstuk staat de patriottenstrijd centraal, in het tweede de buskruitramp van 1807, in het derde de Belgische Opstand en in het vierde de revolutie van 1848. Deze casussen fungeren als kristallisatiepunten. Ze laten zien wie de pen oppakte, hoe de genootschappen en uitgevers reageerden en wat de gevolgen waren voor het denken over literatuur. Bovendien kunnen ze dienen ter illustratie van de sociale functie die de letterkunde vervulde en van de permanente vermenging van het literaire, politieke en religieuze leven.

1.

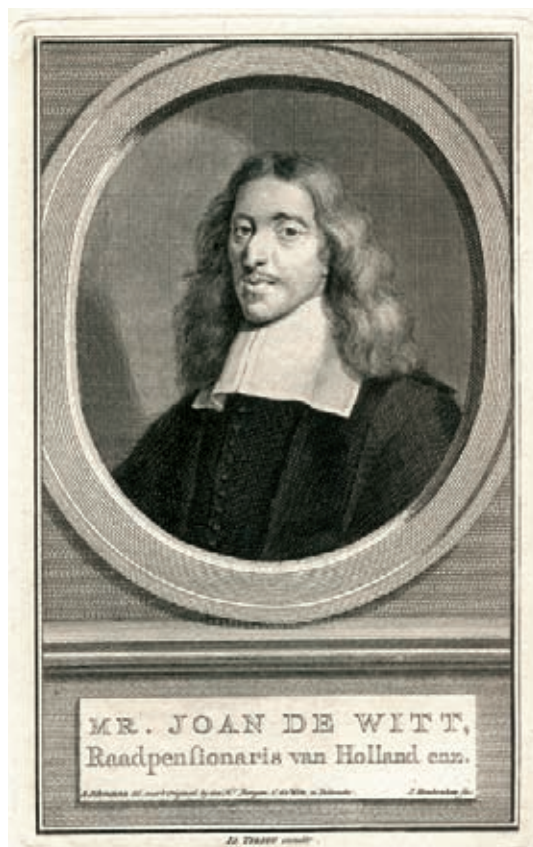
Gezelligheid en revolutie, 1760-1795

Inleiding

DE POLITIEKE SITUATIE IN DE REPUBLIEK

In de Nederlandse geschiedenis is de afwisseling van perioden met en zonder Oranje-stadhouders een belangrijk motief.¹ Sinds het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, tijdens de Nederlandse Opstand, hadden de Oranjes een stevige machtspositie verworven. In 1650, na de dood van Willem II, brak het Eerste Stadhouderloze Tijdperk aan. De belangrijkste provincies, waaronder Holland, weigerden een opvolger voor Willem II aan te wijzen, omdat diens erfgenaam nog maar net was geboren. De politieke leiding kwam in handen van de Dordtse politicus Johan de Witt (1625-1672) [afb. 1], die in 1653 raadpensionaris van Holland werd. In de ogen van de staatsgezinde regenten brak nu een tijd aan zonder bemoeienis van een stadhouder. De Eerste en Tweede Engelse Oorlog (1652-1654, 1665-1667) wierpen echter hun schaduw over dit tijdperk van 'ware vrijheid'. In het Rampjaar 1672 brak de Derde Engelse Oorlog (1672-1674) uit, waarbij naast Engeland ook Frankrijk en de bisschoppen van Münster en Keulen betrokken waren. Hoewel Michiel de Ruyter de Engelse en Franse vloot wist tegen te houden, bleek het Nederlandse leger te zwak. Toen de troepen van 'Zonnekoning' Lodewijk XIV op 3 juli 1672 Utrecht binnentrokken, ontstond in de Hollandse steden paniek. De bevolking keerde zich overal tegen de regenten.²

In Leiden ontstond op 14 juni 1672 een volksru-
moer, gericht tegen de schout van de stad. Op 30 juni
vond een demonstratie plaats van vrouwen onder
het Oranjevaandel.³ Zij waren niet overtuigd van de
Oranjegezindheid van de Leidse student-vrijwilligers
en wilden weten of het wapen van de prins wel op hun
vaandel stond. De gewiekste vaandeldrager antwoord-

1. A. Schouman/J. Houbraken, Portret van Johan de Witt (1625-1672). PC.

de dat de studenten als 'welgemeende Vaderlanders' niet alleen diens wapen, maar ook hemzelf en 'zelfs het valkje, waarmede hij gewoon was ter jagt te gaan in hun vaandel voerden'. Daarbij wees hij op de beeltenis van Pallas Athene, met de uil in haar hand, waarna de Oranjevrouwen een luid gejuich aanhieven.⁴

Op 1 juli 1672 deden de Provinciale Staten van Hol-
land een voorstel om de macht van Oranje te herstel-

len. Dit was in strijd met de in 1654 opgestelde Akte van Seclusie, waardoor Oranje van het stadhouder-schap was uitgesloten.⁵ In korte tijd werd De Witt uit zijn ambt gezet en de jonge prins Willem III tot stadhouder benoemd. Hoe het met Johan de Witt en zijn broer Cornelis afliep is bekend: op 20 augustus 1672 werden beiden door een menigte uit de Haagse Gevangenpoort gehaald en gelycht. Velen keurden de moord af. Een orangistische auteur schreef echter in een grafschrift:

Hier leyt hy sonder hart, hand', tong, neus, voet', en
oor',
't Geen is verdeelt aan 't volk, als hy deed' met de
Steden:
Hier leyt een stuk in 't Graf ('t geen wonder is) met
vreden:
Maar waar is doch de ziel? Daar sorg de Duyvel
voor.⁶

Willem III benoemde in de Hollandse steden veel po-litieke medestanders. Er volgden relatief rustige jaren. Toen de stadhouder in 1702 plotseling overleed, brak het Tweede Stadhouderloze Tijdperk aan. Omdat hij kinderloos was gebleven en er dus geen opvolger was, zag de staatsgezinde factie haar kans schoon om terug te keren in het centrum van de macht.⁷ Het stadhou-derschap werd afgeschaft.

Nu brak een 'regententijdperk' aan. Stadsbestu-ren werden niet langer gevormd door gezeten burgers voor wie bestuurswerk een nevenfunctie was, maar door regenten die zich opstelden als voltijdse be-stuurders. Zij hadden zich sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw losgemaakt van de handel en nijverheid en waren hun geld gaan beleggen. Ze had-den een extravagante levensstijl: ze woonden in grote huizen, droegen chique kleding en gepoederde prui-ken en omringden zich met weelde.⁸ In de loop van de achttiende eeuw nam deze regentencultuur bizarre proporties aan. Vriendjespolitiek was aan de orde van de dag. Invloedrijke families verdeelden onderling de beschikbare ambten. Het gebeurde wel dat men een zuigeling reeds benoemde tot postmeester.⁹

In 1747 werd de roep om een stadhouder weer lui-

der. Ondanks de gevoerde neutraliteitspolitiek bestond de angst om betrokken te raken bij de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Velen uitten kritiek op de regenten. Een anonieme auteur bestempelde hen als 'Laffe, omgekogte Slaven! die u zelve door de Kon-stenaryen der *Franschen* hebt laten bedotten, en door hun Goud omkopen! Pakt u voort, Schandvlekken van 't Vaderland! Gy zyt onwaardig zelfs den naam van een *Nederlander* te dragen, of de onschatbare Voorrechten te genieten, die ons onze heldhafte Voorvaderen nage-laten hebben.'¹⁰ Toen de Fransen in april 1747 Zeeland binnenvielen, eiste het volk herstel van de stadhouder-lijke macht. Op 28 april werd Willem IV tot stadhou-der van Zeeland benoemd.¹¹ Kort daarna werd hij ook in de overige provincies aangesteld. Voor het eerst in de geschiedenis was er één stadhouder voor alle zeven provincies.¹² Zijn ambt werd nu ook erfelijk verklaard.

In Leiden nam op 29 april de onrust toe toen het gerucht zich verspreidde dat er een stadhouder was benoemd. In de straten weerklonk het 'Vivat Oranje'. Ook de academieburgers roerden zich: 'de Heeren Stu-denten begonnen die avond hier en daar op de straaten met de degens te schrappen en riepen mede Oranje Boove'. De volgende dag verscheen een menigte voor het stadhuis, waar de vroedschap vergaderde. Zij maakte bekend dat Willem IV 'uyt liefdens wille en tot behout van Vaderland' als stadhouder werd erkend. Hierna barstte een volksfeest los: 'Dien geheelen dag was het als kermis op de breestraat en de heele Stadt door al wat men hoorde het was Oranje boven of Vivat Oranje. Ja men liep malkander haast de beenen aan stuke van blydschap want het Gejuyg dat was soo groot onder klyn en groot, onder Jonk en Out, dat de vreugt tot in den Hemel oprees.'¹³ Op 29 juni bezocht de stadhouder Leiden, waar hij een huldeblijk ontving van de Leidse wezen. Deze wensten hem toe dat de Oranje-stam als een ceder zou groeien, in 'duurzaame Eer en Deugd, zoo lang de Ryn zal vloeijen'.¹⁴ 's Avonds was er in aanwezigheid van de prins en zijn gemalin een vuurwerk.¹⁵

De feestvreugde had ook een schaduwzijde. Zo werden de huizen geplunderd van mensen die de be-noeming van Willem IV hadden bekritiseerd. Oranje-aanhangers 'smeete potten en panne aan stukken,

braaken glaasen en flessen aan stukken; sy braaken de kasten en houtwerk en vernielden alles wat men maar by de hant kreeg'. Het 'gemeene volk' dwong iedereen om oranje te dragen.¹⁶

De macht van Oranje was wederom veilig gesteld. Het bewind van Willem IV was evenwel geen lang leven beschoren. Door zijn zwakke gezondheid overleed hij reeds in 1751. Omdat zijn zoon nog maar drie jaar oud was, nam zijn echtgenote – Anna van Hannover – het stadhouderschap tijdelijk waar. Zij stierf in 1759. Omdat Willem nog steeds niet meerderjarig was, trad de Hertog van Brunswijk op als besturend voogd. Op 8 maart 1766 werd de achttienjarige Willem V tot stadhouder benoemd. Die dag was het feest. In de menigte in Den Haag bevond zich ook de negenjarige Wolfgang Amadeus Mozart, die als muzikaal wonderkind in de Lage Landen op tournee was.¹⁷ Willem V kreeg dezelfde bevoegdheden als zijn vader. Volgens de wet was de stadhouder slechts de hoogste dienaar van de staat en geen monarch. Toch werd hij door velen als zodanig beschouwd en gedroeg hij zich ook zo. De stadhouder ontleende zijn gezag aan het historisch prestige van het Huis van Oranje, aan het feit dat in zijn aderen 'dat edel bloed der alleruitmuntenste Voorouderen' stroomde.¹⁸

Vanaf het overlijden van Willem II in 1650 tot in de tweede helft van de achttiende eeuw waren errijvingen tussen de stadhouder en zijn getrouwen en de staatsgezinde bestuurders. Het volk koos partij voor Oranje. De stadhouder werd gezien als de beschermers van het volk tegen de exorbitante macht van de regenten.¹⁹ In latere jaren kwam de stadhouder opnieuw onder druk te staan. Hij werd, zowel door staatsgezinde regenten als door meer vrijheidslievende politici, steeds meer beschouwd als een vorst in een republiek. De strubbelingen tussen de prinsgezinden en de patriotten, zoals ze al spoedig genoemd werden, namen toe.²⁰ Dit conflict, dat zijn hoogtepunt bereikte in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, is de geschiedenisboekjes ingegaan als de patriottenstrijd.

LEIDEN, STAD MET TWEE GEZICHTEN

In de achttiende eeuw had naast een politieke ook een economische omslag plaatsgevonden. De voorspoed

van de zeventiende eeuw was te danken aan het Hollandse stapelmarktsysteem. De Amsterdamse haven vormde dankzij zijn ligging dé doorvoerhaven van Europa. De Nederlandse nijverheid had daarvan geprofiteerd: grondstoffen konden bewerkt en verder doorgevoerd worden. Vanaf circa 1670 brokkelde de Hollandse stapelmarktpositie af. Vooral de toenemende internationale concurrentie was hier debet aan. Dit veroorzaakte een stagnatie van de Nederlandse handel.²¹

Omdat de buitenlandse goederenstroom afnam, vervuilden veel regenten hun vroegere ambten voor een renteniersbestaan.²² Kooplieden investeerden hun winsten steeds vaker buiten hun ondernemingen.²³ 'Dus gaat de gelukkige middenstand, bij het verminderen der fabrieken en het vermeerderen der buitenlandse beleeningen, langs hoe meer te gronde', verzuchtte de Leidse fabrikant Jan van Heukelom in 1779.²⁴ Het stapelmarktsysteem werd geleidelijk aan vervangen door de geld- en commissiehandel. Deze omwenteling had misschien geen gevolgen voor de totale Nederlandse welvaart, maar wel voor de wijze waarop de rijkdom werd verdeeld. Sommige bedrijfstakken, zoals de nijverheid, waren afhankelijk van de stapelmarkt. Van nadelige invloed waren de indirecte belastingen, zoals de accijnzen op levensmiddelen. Arbeiders in de nijverheidssector kregen ter compensatie hogere lonen, die tot prijsstijgingen van de te verhandelen producten leidden. Hierdoor waren de Leidse lonen in vergelijking met steden als Tilburg en Verviers veel hoger.²⁵

Leiden [afb. 2] was als textielstad volledig op het stapelmarktsysteem aangewezen.²⁶ Dankzij zijn gunstige ligging was de stad in de zeventiende eeuw uitgegroeid tot de grootste textielproducent van Europa. In 1749 werkte meer dan zeventig procent van de Leidse beroepsbevolking in de nijverheid, waarvan tweederde in de textielindustrie.²⁷ Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam de textielbranche onder druk te staan. Ondernemers kregen vaker te maken met internationale concurrentie en marktbescherming.²⁸ Veel lakenfabrikanten verhuisden hun bedrijven naar Brabant en Friesland, waar de lonen lager waren. De Leidse lakenproductie daalde hierdoor fors.²⁹ Pogin-

2. P.C. la Fargue, *Korte Mare, met uitzicht op de Marekerk*. 1778. RAL.

gen om de concurrentiepositie van de Republiek te verbeteren, liepen evenwel op niets uit.³⁰

De economische achteruitgang veroorzaakte in Leiden structurele werkloosheid. Het aantal paupers nam toe.³¹ Veel burgers trokken weg. Ten opzichte van 1670, toen de stad 70.000 bewoners telde, was het inwonertal omstreeks 1750 gehalveerd.³² Huizen kwamen leeg te staan of werden afgebroken, waardoor er gaten in de bebouwing vielen. Leiden verviel in hoog tempo tot armoede. De boekverkoper Elie Luzac betreurde het verval. De stad was volgens hem ‘met geene drooge ooggen door te wandelen voor hem, die wat aandoenelijk is, en eenig hart voor zijn vaderland heeft’.³³

De armoede van de arbeiderswijken stond in schril contrast met de rijkdom van de universitaire omgeving rondom het Rapenburg. Dat komt ook in reisverslagen uit deze tijd naar voren, zij het niet in alle. De meesten hebben alleen oog voor de zonnige zijde van de stad. Een Fransman schreef in 1712: ‘La Ville de Leide est sans contredit une des grandes, des plus pro-

pres, et des plus agreables Villes du monde.’ Hij preeft ‘La netteté, et la largeur de ses Rues, la quantité de ses Canaux’.³⁴ Dat viel ook Albrecht von Haller op, die er tussen 1725 en 1727 bij Herman Boerhaave studeerde: ‘Ihre Straßen sind [von] einer unbegreiflichen Reinigkeit’.³⁵ De Zweed Johan Hendrik Lidén, die de stad in 1769 bezocht, schreef: ‘De straten waren zo schoon als vloeren, de grachten breed, met bomen omzoomd, en zagen er fraai uit.’ Hij ging ook in op de Leidse bezienswaardigheden, zoals de Pieterskerk [afb. 3]. De academie vond hij ‘aartslelijk’, maar de Hortus Botanicus kon hem wel bekoren. Verder verhaalde hij over professoren, over zijn bezoeken aan de universiteitsbibliotheek en het stadhuis en over zijn wandelingen naar Rijnsburg en Katwijk. Uit zijn dagboek blijkt dat hij zich niet buiten de universitaire kringen begaf. In totaal wijdde hij slechts één zinnetje aan de vervallen Leidse textielindustrie: ‘De zo beroemde lakenfabrieken zijn in latere jaren zeer afgenomen’.³⁶

Leiden was een stad met twee gezichten.³⁷ De bin-

nenstad, met als hoogtepunt het Rapenburg [afb. 4], werd door velen geprezen. De gracht werd bewoond door professoren en andere gezeten burgers. Volgens een Duitse reiziger was de beroemde theoloog Johannes Polyander à Kerckhoven (1568-1646) er trots op geweest er te wonen, 'weil Europa das schönste unter allen vier Theilen der Welt, Nederland in Europa, Holland unter den XVII. Provintzen, in Holland aber Leyden die schönste Stadt und in solcher Rapenburg die schönste Gasse sey'.³⁸ De reeds genoemde Haller schreef: 'Nichts is rührender als die Rapenburg, eine lange mit einem Waßergraben durchwässerte, mit doppelten Bäumen begrünte Straße, beym Mondschein zu sehen.'³⁹ Ook op de Breestraat, de Pieterskerkgracht, de Papengracht, de Nieuwe Rijn en de Herengracht woon-den welgestelde burgers.

Daar niet ver vandaan lagen de verpauperde arbeidersbuurten, waar toeristen niet zo gauw kwamen en waar de arme Leidse arbeider in zijn bedompte huisje woonde. Hier nuttigde hij dagelijks, na een lange werkdag, een eenvoudige maaltijd van roggebrood en aardappelen.⁴⁰ Een groot deel van de bevolking leefde tegen de armoedegrens aan en dreigde in de bedeling terecht te komen. Deze mensen drukten zwaar op de sociale instellingen, zoals het Huiszittenhuis, dat zo'n tien procent van de Leidenaren financieel ondersteunde.⁴¹ Een Amsterdammer stelde in 1785: 'Ik vind Leyden een schoone Stad, – het is jammer dat er zo veel armoe in is. – Men moet er waarlyk half by schreyen, zo veel arme menschen als men daar aantreft.'⁴² En de Harlingse koopman Jan Aukes Backer schreef:

3. H.P. Schouten, *Pieterskerk, met voorgebouwde huisjes en in de verte het Gravensteen*. 1782. RAL.

Deeze stad is zeer vermaaklyk na myn oordeel, en moet in vroegere dagen, toen deszelfs laaken, zaai, en baaihandel in bloei waaren een juweel voor den Staat geweest zyn. Maar thans is de armoede groot, waar van dit eene voorbeeld genoeg zal zyn. Aan de Huiszittende armen, plagten in de vorige eeuw jaarlyks 28 last rogge, en zeven duizend ton turf uitgedeeld te worden, en thans koopt men met geen twee honderd lasten graan, en geen twintig duizend ton turf toe.⁴³

De getalenteerde Leidse lector en literator Johannes le Francq van Berkhey, een van de kleurrijkste figuren van zijn tijd, gaf in zijn *Natuurlyke historie van Holland* een gedetailleerde beschrijving van de Leidse paupers:

Men ontmoet zekerlyk heden, uit hoofde van de deer-niswaardige Armoede, die eene onagtzaame levenswyze vergezelt, onder dezulken een groot aantal [...] magere, geluwe [gele], teeringagtige Gestellen; die,

4. P.C. la Fargue, *Tekening van het Rapenburg, met zicht op het Academiegebouw*. 1771. RAL.

door een beevenden en knikkenden gang, duidelyk toonen, dat het gebrek hier de natuur misvormt. Het eeten van raauwe onguure Spyzen, Aardappels, zonder zout of smout [reuzel], Visgrom [ingewanden van visen], daar ik, met het grievendste hartenwee, steelswyze op de Markten wel om heb zien bedelen, gebrek aan Turf, Hout, Deksel en Kleederen, het slaapen op Stroo, zoo ze 't nog hebben; zyn allen ongetwyffeld samenloopende oorzaaken, van eene kwynende gesteldheid; welke een rechtgeaart Mensch niet zonder ontroering kan beschouwen.⁴⁴

Instituties

GENOOTSCAPPELIJKHEID

De tweede helft van de achttiende eeuw vormde de bloeiperiode van de genootschappen, waarvan er honderden moeten hebben bestaan.⁴⁵ Rond 1800 raakten ze hun positie weer kwijt. Ze oefenden invloed uit op

de opvattingen over wetenschap, kunst en literatuur. Diverse particuliere genootschappen schoten in deze periode als krokussen uit de grond. Daarmee was Nederland geen trendsetter: in andere Europese landen was deze ontwikkeling reeds honderd jaar eerder in gang gezet. In Frankrijk en Engeland waren toen geïnstitutionaliseerde geleerdengenootschappen opgericht, zoals de *Académie Française* (1635) en de *Royal Society of London* (1662).⁴⁶

In Nederland kwam dit proces later op gang. Natuurlijk waren er in de zeventiende eeuw ook gezelschappen, maar die waren minder geïnstitutionaliseerd.⁴⁷ In de Republiek liet de oprichting van geleerdengenootschappen langer op zich wachten, vermoedelijk vanwege het gewestelijke particularisme en de afwijkende politieke situatie. De stadhouders deden niet aan cultuurpolitiek; het stimuleren van kunst en wetenschap werd niet als een overheidstaak beschouwd. In de Republiek waren de genootschappen daarom particuliere initiatieven.⁴⁸ De meeste wa-

ren geconcentreerd in het westen en vooral in de vijf grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Leiden en Den Haag.⁴⁹

Volgens Mijnhardt had het ontstaan van een genootschapstraditie in de Republiek te maken met de toenemende alfabetisering, waardoor het leespubliek groeide. Belangrijker was volgens hem een groeiend gevoel van onbehagen en het daarmee samenhangende ontstaan van een nationaal besef. Als gevolg van de verzwakte internationale economische positie bestond het idee dat er sprake was van (economische en morele) achteruitgang en dat het ieders taak was om hiertegen in het geweer te komen. Er heerste een 'algemene genootschapsideologie van zedelijk en maatschappelijk herstel'.⁵⁰

Het ontluikende nationaal besef vormde een stimulant voor de bestudering van de vaderlandse letterkunde. De wetenschap werd beschouwd als een remedie tegen de maatschappelijke neergang. De oprichting van 'kritisch-beschouwende geleerdengenootschappen' moet mede in dit licht worden gezien.⁵¹ Misschien is het niet toevallig dat de eerste genootschappen in Haarlem en Leiden ontstonden. Die steden hadden vanwege hun afhankelijkheid van de textielnijverheid erg te kampen met de economische teruggang. In Haarlem werd in 1752 de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* opgericht [afb. 5] en in Leiden in 1766 de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Bij beide werd het initiatief genomen door regenten die over vrije tijd en maatschappelijk besef beschikten en die behoefte hadden aan gezelligheid.⁵² De geleerdengenootschappen kregen een meer officiële positie, doordat zij protectie van de stadhouder en octrooi van de overheid ontvingen.⁵³

Mijnhardt onderscheidt naast de kritisch-beschouwende nog twee generaties genootschappen: de dilettanten- en de hervormingsgezinde genootschappen. Hun ontstaan viel in de Republiek goddeels samen. Bij de opkomst van de eerste categorie speelden de spectatoriale geschriften een stimulerende rol. In Nederland droeg Van Effens *Hollandsche Spectator* de 'natuurlijke sociabiliteit van de mens' uit: het idee dat de burger alleen kennis, deugd en geluk kon be-

5. Simon Fokke, Allegorie uit 1754 naar aanleiding van de oprichting van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem twee jaar eerder. De vertaling van de twee zinspreken luidt: 'Voor die het meest verdiend hebben' en 'Voor God en het Vaderland'. NHA.

reiken door zich bij een genootschap aan te sluiten.⁵⁴ Zo werd op 18 december 1733 gewezen op het genootschapsleven in Engeland, waar velen als door 'onzichtbare koorden dagelyks tot haare bestemde vergaderplaatsen getrokken worden'.⁵⁵ De genootschappen hadden volgens de anonieme auteur een louterende functie.

In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* werd dit sociabiliteitsideaal eveneens gepredikt.⁵⁶ Een opstel uit 1762 over 'De Noodzaaklykheid en nutheid van Gezelschap voor Lieden van Letteroefening' ging in op de voordelen van een genootschap. Natuurlijk kan het nuttig zijn om zich in afzondering aan de studie te wijden. Maar ook het gezelschap is onmisbaar, om

te voorkomen dat een geleerde een standbeeld wordt: 'Gelyk een snaar op een speeltuig te styf gespannen breekt; de pees van eenen booge geduurig gerekt staande verslapt, zo wordt de Ziel des menschen door rustlozen arbeid onbekwaam en lustloos.' Wie te veel studeert krijgt last van kwalen, een conclusie die Bilderdijk later in *De ziekte der geleerden* (1807) ook zou trekken. In een genootschap kan iedereen zich ontwikkelen tot een deugdzaam mens. Daarom moet men toegeven aan zijn natuurlijke behoefte: 'Altoos alleen te zyn is in 't algemeen strydig met der menschen gezelligen aart, en maakt hun onbekwaam, om aan de verplichtingen, die zy der t'zamenlevinge schuldig zyn, te beantwoorden.' Door nuttigheid en vermaak met elkaar te combineren, keert men na afloop verfrist huiswaarts. Het 'kwaad gezelschap', dat van menschen slaven van hun hartstocht maakt, dient vanzelfsprekend te worden vermeden.⁵⁷

Hierdoor werd de opkomst van de genootschappen bevorderd. Harmanus Asschenberg onderstreepte het belang ervan: 'Men leert elkanderen; men berispt zonder haatlijkheid; men ziet elkanders gebreken [...] men verbetert zich [...] Kan er iets aangenaams, iets leerzaams zijn dan door bekwaame kunstvrienden onderrigt te worden in 't geene ons ontbreekt?'⁵⁸ Vanuit dit idee werden diverse dilettantengenootschappen opgericht: vrijmetselaarsloges, dichtgenootschappen, leesgezelschappen en natuur- en letterkundige genootschappen. Ook het Leidse wiskundegenootschap *Mathesis Scientiarum Genetrix* (1785) kan hiertoe worden gerekend.

Ze hadden een gedetailleerd wettenstelsel en boesysteem. In tegenstelling tot de geleerdenggezelschappen stonden ze los van de overheid. Er werden geen pogingen ondernomen om een octrooi of mecenaat te verwerven. De dilettantengenootschappen waren geïsoleerd en op 'zelfverwerkelijking' gericht.⁵⁹ In de loop der tijd veranderden deze gezelschappen nogal eens van karakter. Sommige gingen in de jaren tachtig kritisch-beschouwende activiteiten ontplooiën, bijvoorbeeld door naast gedichten ook theoretische verhandelingen te gaan schrijven. Bovendien traden ze vaker in de openbaarheid, onder meer door prijsverzen en verhandelingen te publiceren.⁶⁰

In deze 'externalisering' liggen de wortels van de derde generatie, die vanaf de jaren zeventig ontstond: de hervormingsgezinde genootschappen. Hun doel was om sociale hervormingen te realiseren. De voedingsbodem was dezelfde als die van de eerste twee generaties: gekwetst nationaal besef en de behoefte aan herstel. Zo werd in 1784 de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* opgericht, die zich de verspreiding van kennis onder het volk ten doel stelde. In de jaren tachtig werden daarnaast exercitiegenootschappen opgericht, niet tot heil van het mensdom, maar vanuit politieke motieven.⁶¹

Bij het ontstaan van de genootschappen speelden de denkbeelden van (met name) Engelse filosofen een rol, zoals Thomas Hobbes, John Locke en David Hume. Zij stelden dat filosofie en kennis het menselijk belang zouden moeten dienen.⁶² Hun verlichte ideeën wonen aan invloed; de *Hollandsche Spectator* gaf bijvoorbeeld blijk van lockiaanse denkbeelden.⁶³ Zo schiepen deze filosofische ideeën mede het klimaat waarin de genootschappen tot bloei konden komen.

OP WEG NAAR EEN GELEERDENGEOOTSCHAP

Op 18 juli 1766 werd naar buitenlands voorbeeld een geleerdengenootschap in het leven geroepen, dat tot op heden bestaat: de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, ter bevordering van de vaderlandse taal-, dicht-, oudheid- en historiekunde. Het sproot voort uit een dilettantengenootschap dat enkele jaren eerder door enige Leidse studenten was opgericht. In 1867 zou men schrijven: 'Gelijk uit eene kleine zaadkorrel vaak een breedgetakte boom opschiet, zoo heeft ook de[ze] Letterkundige Vereeniging [...] haar ontstaan aan zeer geringe beginselen te danken.'⁶⁴ Met name de zeventienjarige theologiestudent Hendrik Arnold Kreet (1739-1804) was de drijvende kracht. Samen met Adrianus van Assendelft en Wilhelmus Mobachius Quaet richtte hij op 16 november 1757 een gezelschap op onder de zinspreuk *Linguaeque animoque fideles* ('Gezellen in taal en geest').⁶⁵

Fatsoenlijke burgers

Het gezelschap richtte zich aanvankelijk op het opbouwen van 'Neerlands moedertaal'. Twee weken later

werd het ledenbestand uitgebreid met Petrus Dausy, en in latere jaren met Petrus Rietveld, Petrus Isaacus de Fremery, Frans van Lelyveld en Herman Tollius (in 1758), Leendert L. Boom, Hendrik van Wijn en Petrus Paludanus (in 1759), Samuel Gellerke (in 1760), Hendrik Constantijn Cras (in 1761), Adriaan Mandt (in 1762) en Carolus Boers (in 1766).⁶⁶ Op 30 januari 1761 veranderde men de naam in *Minima Crescunt* ('Kleinen worden groot') [afb. 6], maar deze wijziging had geen organisatorische gevolgen.⁶⁷ Wel werden voortaan 'buitenleden' toegelaten, bijvoorbeeld van het Utrechtse *Dulces ante omnia musae* ('De schone kunsten boven alles'), zoals de toekomstige Leidse hoogleraren Meinard Tydeman en Adriaan Kluit.⁶⁸ Leden van *Minima Crescunt* werden ook buitenlid van het Utrechtse gezelschap. Zo ontstond een landelijk netwerk van letterkundige studenten.

Wie waren zij en waarom richtten ze een literair genootschap op [afb. 7]? De vijftien leden die in de loop der tijd betrokken zouden raken bij *Linguae animoque fideles* waren vrijwel allemaal studenten aan de Leidse hogeschool. Van hen studeerden er zeven theologie en vier rechten. Kreet werd aanvankelijk ingeschreven als theologiestudent, maar promoveerde in 1761 in de rechten.⁶⁹ Van drie studenten is niet te achterhalen wat zij studeerden; één lid was geen student. Als we hun sociale achtergrond bekijken, valt op dat zij afkomstig waren uit welgestelde families. Hendrik Constantijn Cras, zoon van een advocaat, was van jongs af aan door zijn vader onderwezen, ter voorbereiding op de universiteit. De vader van Herman Tollius was eveneens advocaat, terwijl die van Petrus Paludanus en die van Petrus Isaacus de Fremery predikant waren. Carolus Boers kreeg als kind, in opdracht van zijn vader, die baljuw was, onderwijs in het Latijn en Hendrik van Wijn bezocht de Latijnse school. Er bestonden nog geen bepalingen over vooropleiding en leeftijd. De enige eis die gesteld werd om tot de Leidse hogeschool te worden toegelaten was dat je het Latijn beheerste.⁷⁰

Een buitenbeentje was Frans van Lelyveld (1740-1785), zoon van een Leidse lakenfabrikant. Hij werd als kind opgeleid voor de lakenindustrie.⁷¹ Toch mocht hij naar de Latijnse school en bezocht hij als dertien-

6. Vignet van het studentengenootschap *Minima Crescunt*. Het toont hoe een klein kind een mosterdzaadje zaait, dat uitgroeit tot een boom. Het verbeeldt de groei die de leden doormaken. UBL/MNL.

jarige de Leidse hogeschool.⁷² In eerdere jaren was de lakenfabriek van zijn vader tot bloei gekomen. Hierdoor kon een jongen uit de burgerij colleges volgen en een plaats verwerven in geleerde kringen. De familie was vermogend, hoewel de economische achteruitgang ook in haar bedrijf werd gevoeld.⁷³ Om een hogere maatschappelijke positie te verwerven, zocht Van Lelyveld vermoedelijk actief contact met geleerden en geletterden. Zijn intrede in het Leidse gezelschap was een stap in de goede richting. Hoe dat precies is verlopen, is niet bekend, maar, zo stelde hij in een brief: 'Altyds vinde ik er voordeel by; met Lieden van Smaek en kennis te verkeeren.'⁷⁴

De sociale achtergrond van de studenten was van belang bij de oprichting van *Linguae animoque fideles*. Net als hun vaders moesten zij gerespecteerde burgers worden. Als student konden zij zich niet alleen in een bepaald vakgebied verdiepen, maar zich ook tot deugdzame en tevreden mensen ontwikkelen. De universitaire studie was een middel om dit doel te bereiken, maar ook het toetreden tot een genootschap kon hiertoe bijdragen. Toen Kreet in november 1757 met twee studievrienden voor het eerst bijeenkwam, wilde hij een genootschap stichten dat zich vanuit een taalkundige basis zou bezighouden met de vaderlandse taal- en letterkunde.⁷⁵ De studenten hadden echter geen neerlandistische vakopleiding genoten, want die bestond nog niet. Het waren geïnteresseerde leken, die over Nederlandse taal- en letterkunde spraken en die zich in de welsprekendheid wilden bekwamen. De

	jaar	maand	dag	Contanten
1. Hendrik Arnoldus Klat	1797	11	16	Contanten
2. Hermann van Aersdell	---	---	---	Contanten
3. W. Nobachius Ainsel	---	---	---	Contanten
4. Petrus Dandy	1797	11	30	Contanten
5. Petrus Rivierd.	1798	4	30	Contanten
6. P. J. de Vries	1798	9	10	---
7. W. J. L. J. J. J.	1798	10	4	Contanten
8. H. J. J. J.	1798	11	2	Contanten
9. L. J. J. J.	1799	2	27	Contanten
10. H. J. J. J.	1799	19	26	Contanten
11. J. P. J. J.	1799	12	22	---
12. Samuel Gellorke	1760	10	2	Obt
13. Hendrik Constantyn Louw	1761	4	3	Contanten
14. L. J. J. J.	1762	2	5	Contanten
15. J. J. J. J.	1762	10	2	---

7. *Ledenlijst van het studentengenootschap Minima Crescunt.*
UBL/MNL.

Letterkundige activiteiten

den zij zich als sociale klasse van de rest van de Leidse bevolking. Dat ook buitenlanders deze klederdracht niet ontging, blijkt uit een uitspraak van de Zwitser Albrecht von Haller: 'Man lebt in völliger Freyheit und geht unangefochten im Schlafroke durch die Strassen.' De studenten droegen daarnaast doorgaans een stijve, zwarte hoed met pluim, broek en kamizool en strakgespannen, tot aan de knieën opgetrokken kousen. Ook een pruik ontbrak niet.⁷⁷ Als iedereen had plaatsgenomen, opende de voorzitter de vergadering. Hij trad tijdens vier bijeenkomsten op, waarna iemand anders de hamer overnam. Daarnaast was er een Schrijver, die notuleerde en de kas bijhield, en een Correspondent, die contact onderhield met de buitenleden. Het 'spelen' van voorzitter en andere functies was een manier om te oefenen in wat in de toekomst van nut zou kunnen zijn.

O Edelste van al het pluimgediert

Ook zijn er lente-, herfst-, veld- en herderszangen en gedichten met een Bijbelse of mythologische achtergrond.⁸¹ In een vers van Van Lelyveld blijkt Penelope, de eens zo bevallige vrouw van Odysseus, te zijn veranderd in een 'gerimpeld wif'.⁸² En 'De vijf zinnen' van Petrus Paludanus luidt:

Dorinde onthaelt myn reuk op bloemtuin specerijen
 Myn smaek op druiven bloed en keuken lekkernijen,
 't Gezicht op naeldenwerk van hare ijvoiren hand;
 't Gehoor dat drinkt by haer 't Muzyk der

Hemelingen:

Vier Zinnen spyst myn Lief: ach! wanneer zal ik
 zingen,
 Dat z'ook de vyfde onthaelt op 't Huwlyks-
 Ledikant?⁸³

Leden moesten daarnaast aantekeningen indienen bij fragmenten van beroemde schrijvers uit de oudheid of uit het meer recente verleden. De notities van Kreet en Van Lelyveld bij Vondels *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd* (1625) getuigen hiervan.⁸⁴ Het gaat om aantekeningen bij mooi verwoorde gedachten, onbekende of opmerkelijke woorden en zinnen en constructies en spellingwijzen, met verwijzingen naar taalkundigen. Iedereen moest minimaal vijftien aantekeningen inleveren. Werd er één afgekeurd, dan moest die persoon een boete betalen.

Een laatste onderdeel vormde een voordracht: 'Ter beoeffening des stijls, zal in ydere zitting door éénen der leden, naer zijne beurte, werden voorgelezen een *Vertoog* over een vrywillige Stof, een *Paraphrase* in hoogdravenden stijl, een *Dicht-stuk* of *Vertaling*'. Na afloop werd dit stuk 'zonder zogenaemde *complimenten*' beoordeeld.⁸⁵ Een voorbeeld is 'Een droom, in den nacht opgesteld van 10 en 12 maart 1761', dat Hendrik van Wijn (1740-1831) [afb. 8] datzelfde jaar voorlas.⁸⁶

Het verhaal [afb. 9] gaat over een jongeman die tijdens een wandeling een rotsblok tegenkomt met de tekst: 'Eer zal deze steen opwaerds vliegen, eer de hemel / ons het *heijl* van deze velden *kan ontnemen*.' Al zittend op dit 'altaar, dat aen de hoogmoed scheen toegheheiligt' begint de ik-verteller te dagdromen over het landleven, waarin de herderin Roosje, 'tot over haer melkwitte kuit in den vloed staende, en 't zilveren nat dus met heure voeten kneedende, de heete wol der blanke schaepen met dit kristallijn besproeide'. Dit idyllisch tafereel wordt verstoord als een wolf een schaap grijpt. De herders zetten de achtervolging in en het lukt hun het schaap te redden. Een deugdzaame jongeman draagt het de heuvel af, maar de herders uit

8. H. Pothoven/Rein. Vinkeles, *Portret van Hendrik van Wijn* (1740-1831) op latere leeftijd, 1791. DBNL.

het dorp willen het hem afhandig maken. Het conflict laait hoog op en slaat over in een orgie van geweld: 'deze werpt een swaeren steen naer 't hoofd van zijnen schuimbekkenden vijand; die zet hem het moorddadige mes op de gillende keel; daer schiet het scherpe kouter door de dunne lucht, en snort enen woedenden in 't gerimpelde voorhoofd.' Het gehuil van de vrouwen vervult het gebergte. Terwijl het moorden doorgaat, raakt de ik-persoon in gesprek met een kluizenaar, die hem de moraal verklaart. Alle aardse geluk is broos: 'één hagelbui beneemt den landman al den hoop van zijne druive trossen; één blixemstrael zengt het huis van den grootsten waereldvorst, éne donderslag kan beiden goederen verpletten.' Enkel door godvruchtig te zijn, kan men Zijn genade afsmeken. Daarna verdwijnt de heremiet en ontwaakt de ik-figuur.⁸⁷

Wel Edele Heer Voorzitter,
Nagere en Aendagtige heeren
Zeer geachte medelieden.

De nacht heeft ook haer onrendige vermaaking der woorden
wieden inlängs niet onserlij gebergt van den gheesten taal
breiden, en die geestige droomer, Vt sign. zeggen. Tondoo veruog
tig aentruender, dat wij in dien tyd onder de schaden der per-
sikblapen en zittende, niet konden nalaten hem telkens onse
goed keuring te geven, wakte dit mijn lonna heeren, om welk
een gelukkigem voortganger was niet te roepen. Schoon liet
hier al zijn als men van Julius reide, de geestus en passi
bus aguis, de sagtheit van uwe berispingen en het aen den
tig leuen van goedgunstige roken, ralonffe stelen met
vraag den beteren, inden moed voort toe komende griekken.

schepa De veelende dag. offeningan waren reals veranderd in een
dagte stalle, de sware hamer klomk niet meer op het muet
ambteel, ~~was~~ ^{was} noch de ~~geest~~ ^{geest}en dag knaefte op het blaen
ge-adest in armen de sombere brosschen waergelinden niet meer
op het geluid des klinkende bylen, ^{die} ~~hij~~ hemel hoge eiken
van hunne yoden wortel ^{stam} ~~stam~~ lebonren; De nacht dag reide
hens donkerwige paarden in 't gaele geslagen en eythand

De manier waarop met het verhaal werd omgegaan, verschaft informatie over de genootschappelijke werkwijze. Nadat de auteur het had voorgelezen, werd het manuscript doorgegeven, bestudeerd en beoordeeld. Voorin staan de namen van de 'Heeren Recenseurs'.⁸⁸ Het handschrift is doorspekt met hun commentaar, waarop Van Wijn soms ook weer reageerde. Veel opmerkingen gaan over etymologische of stilistische aspecten, bijvoorbeeld over de herkomst van 'heremiet' en de verleden tijd van 'jagen'. Er werden ook opmerkingen gemaakt over de waarschijnlijkheid. Zo zwengelde één recensent een discussie aan over dauwdruppels: ontstaan die 's nachts of 's morgens? Een andere recensent meende dat Van Wijns beschrijving van zingende nachtegaalen, wier jongen om aas schreeuwen, niet klopt: 'met welnemen van den schrijver mag ik aanmerken dat dit streidt met den aert der nachtegaalen, die hen doet zingen alleen in het voorjaer, als zij paeren, maer zodra zij aen 't broeijen gaen, zwijgen zij, en laeten ons haer zoetvleijende toonen niet horen, voor de lente weêr aen komt: ik laet staen dat zij zouden fluiten, als zij hunne jongen nog moeten spijzen.' Weer iemand anders viel over de vergelijking van geschreeuw met een zwerm hommels, omdat dit er volgens hem 'niet brommende of snorrende, maer gillende' aan toegaat. Frans van Lelyveld was lovend en kritisch tegelijkertijd: 'Mag ik recht uijt spreken zonder complimenten te maeken, zo moet ik betuigen, dat mij in dit opstel op elk blad niet één maer vele geestrijke, sierlijke, ja verwonderlijke vindingen en uitdrukkingen verrukt hebben, uitdrukkingen, die ons naer meer zulke vruchten van zulke geslepen harsenen doen verlangen; aen den anderen kant, en om te toonen dat ik niet vleije, schijnt mij dit alles wat veel en omstandig om in een droom te bevatten.'⁸⁹

Het becommentariëren van stukken was in de eerste plaats bedoeld om de 'recensenten' een mening onder woorden te leren brengen. Het geven van commentaar was verplicht. Wie dit verzuimde, of beledigende, kinderachtige of onnodige op- en aanmerkingen maakte, kreeg een boete. Daarnaast diende de opbouwende kritiek om de schrijver van het verhaal of vertoog vooruit te helpen. Er heerste een 'ambachtelijke benadering' van kunst.⁹⁰ De auteur kon zijn schrijfvaardigheid en

zijn werk verbeteren door na het verkregen commentaar aan zijn tekst te gaan schaven.

De leden van *Linguae animoque fideles* moesten zich daarnaast aan algemene richtlijnen houden. In het wetboek worden tal van burgerlijke deugden gepredikt. Te laat komen was, evenals eerder weggaan, net als in het echte leven uit den boze. Foutief taalgebruik werd stevig aangepakt: 'Yder der leden zal verplicht zijn den anderen, in zyne gesprek[k]en tegen de zuiverheid en eigenschap der tale zondigende, te berispen.' Tijdens de vergaderingen werden taal- en spellingregels besproken en in stemming gebracht. Werden deze aangenomen en opgenomen in de lijst, dan diende men zich hieraan te houden. Bovendien moesten de leden stilzitten en dienden ze onnodig praten, opstaan en ander hinderlijk gedrag te voorkomen. Vloeken, schelden en het misbruiken van Gods naam was verboden, evenals het bespotten en verdraaien van Bijbelse gebeurtenissen. Ook opmerkingen 'aenlopende tegen de goede zeden en deugdzaame opvoeding' werden afgekeurd.⁹¹

Een eigen tijdschrift

Een bijzondere activiteit was de uitgave van een letterkundig tijdschrift: de *Maendelijksche by-dragen ten opbouw van Neer-land's taal- en dicht-kunde* (1758-1762), kortweg *By-dragen*. In 1763 werd het omgedoopt tot *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* (1763-1766). Het was een initiatief van H.A. Kreet, maar gedurende zijn jaren van bestaan was het blad nauw verbonden met het genootschap. Ook Van Lelyveld en Tollius maakten deel uit van de redactie. Met het verschijnen van het tijdschrift trad een zekere mate van 'externalisering' op. Veel verhandelingen en verzen werden voorheen alleen intern gelezen en niet uitgegeven. Dankzij het tijdschrift werden werken de wereld ingezonden, waardoor het genootschap ook in bredere kring meer bekendheid verwierf. Bovendien werden de contacten bevorderd met enkele genootschappen uit andere plaatsen, zoals het Utrechtse *Dulces ante omnia musae* en het Hoornse *Magna molimur parvi* ('Wij, kleine mensen, ondernemen grote dingen').⁹²

In de *By-dragen* werden vooral taalkundige verhan-

delingen gepubliceerd. Zelfs een oudheidkundig onderwerp had vaak een taalkundige, woordverklarende invalshoek. Daarnaast werden verzen en recensies afgedrukt. In de *Nieuwe bydragen* lag de nadruk op filosofische, historische en taalkundige verhandelingen, afgewisseld met gedichten.⁹³ Het blad gaf blijk van de genootschappelijke ideeën. Men ging ervan uit dat kritisch commentaar van anderen tot verbetering van het eigen werk zou leiden. Zelfs teksten van grote, onbetwiste auteurs konden altijd nog gecorrigeerd worden, meende men. Leden deinsden er niet voor terug suggesties ter verbetering van klassieke teksten voor te stellen. De gepubliceerde of besproken gedichten werden vrijwel altijd gevolgd door aanmerkingen.

In de 'Verhandeling over de voortreffelijkheid der oude en hedendaegsche Poëten' van het lid Jan Macquet (1731-1798) verwoordt deze zijn poëtica. Een dichter moest lang aan zijn verzen schaven, ze aan vrienden laten lezen en terughoudend zijn met publiceren. Virgilius polijste zijn *Aeneïs* meer dan twaalf jaar en liet zijn werk aan geleterde vrienden lezen. Als Vondel wat meer naar zijn stukken had laten kijken, waren ze nóg beter geweest. Zijn werken dragen de sporen van haast en slordigheid en bevatten fouten die anderen eruit hadden kunnen halen. Onder 'beschaven' verstond Macquet het gladstrijken van ruwe en onnatuurlijke uitdrukkingen. Het was de bedoeling het 'harde te verzagten; kunstige bywoorden, overdragen, gelykenissen en andere dichtsieraden, die naderhand invallen, 'er by te voegen, of sommigen, die kwalijk geplaetst zijn, wegteneamen. Als men zijn afgezongen gedicht eenigen tijd laet rusten, komt 'er ons dikmalen een gelukkige gedachte te binnen, een fraeie regel, die het stuk nieuwen zwier by zet. Zoo doende maekt men zijn werk netter.'⁹⁴

Ook in een verhandeling 'Over de Navolging der Dichteren' worden poëtica opvattingen gepresenteerd. De anonieme auteur stelt dat een kunstenaar geen oorspronkelijk werk schept. Als hij de zangberg wil bestijgen, moet hij de werken van grote klassieke auteurs navolgen, om zo de universele dichtregels te leren kennen. Op een gegeven moment moet hij 'zijn eigen krachten beproeven, en, gelijk de jonge vogels allengskens hunne wieken beproeven, zig eindelijk van

honk durven begeven'.⁹⁵ Het is niet erg als het in het begin nog niet lukt, want met hulp van kunstvrienden kan iemand zijn werk altijd blijven verbeteren en zodoende zijn dichttalent ontwikkelen. Beginnende dichters werden dus expliciet aangespoord om hun grote voorgangers te imiteren.

Het gevolg van deze poëtica uitgangspunten was dat er veel werk van bedroevende kwaliteit werd ingestuurd naar het blad. De redactie verzuchtte in 1762: 'wy bezitten een' ruimen voorraad van toegezonden stukken, die niet anders te noemen zijn dan *goed*, waarop geene wezenlyke fouten tegen prosodie of tael zijn aentemerken; maer, mogen we 't vryuit zeggen? waer in ook geene wezenlyke fraeiheden of poëzy gevonden werden.' Als men ze afwees, werd de auteur miskend, terwijl het om het leerproces ging. Het publiceren ervan zou daarentegen ergernis bij de lezer kunnen wekken. 'Wy weten in waerheid niet hoe wy ieder een en ons selv voldoen zullen', aldus de redactie.⁹⁶

Bijzondere aandacht verdient het vers 'De DICHTKUNST aen de WIJSHEID' (1761-1762), dat anoniem in de *By-dragen* verscheen. De auteur was Frans van Lelyveld.⁹⁷ Hij schreef: 'Schoon ons Nederland niet misdeeld is van Dichters [...] kan niemand echter loochenen, dat de Poëzy thands zulk een' hogen trap niet besteigert, als zy deelt ten tyde toen Griekenland en Romen hunne Homerens, Virgiliussen en andere Dichters hadden.' Volgens Van Lelyveld was het verval van de dichtkunst te wijten aan de 'Rijmklanken', de 'opgeblazenheid van woorden' en de 'grootte kiescheheid omtrent uiterlyke kleinigheden'. Om zich hiertegen af te zetten, laat hij de Dichtkunst aan het woord, in een rijmloos, maar metrisch vers. De Dichtkunst klaagt erover dat zij geketend is aan een 'band van wrede heerschappy'. Zij vraagt de Wijsheid de vrijheid te herstellen, zodat de poëzie weer vrij, eenvoudig en deftig zal worden, zoals in de tijd van Hooft.⁹⁸ Het vers kan worden beschouwd als een vroeg voorbeeld van kritiek op de classicistische beginselen.⁹⁹ Van Lelyveld besluit met:

Mijn bede is om uw' raed, uw bystand in 't byzonder
Te leenên aen die geen, die, in die zelfde stad,
De Dichtkonst een kapel, door vlijt en iever, stichten.

Bestier hen dat hun dienst voor my niet kwalijk zy,
Zoo worde dat gesticht, hoe klein, eens tot een tempel!
Het opschrift zy dan waer:
OOK WORDT HET KLEINSTE GROOT.¹⁰⁰

Ten slotte bood het tijdschrift een podium voor de discussie over de verhouding modern-klassiek. In tal van stukken stond de vraag centraal of de kwaliteit van de eigentijdse poëzie achterbleef bij die van de klassieken. Macquet vroeg zich af 'of onze Dichters waerlijk zoo ver voor de Ouden wyken, als men denkt'. Daartoe formuleerde hij enkele criteria, om te concluderen dat 'onze Vaderlanders niet in eene, maer in zeer vele, en de voornaemste fraiheiten der dichtkunde de Ouden evenaren, of ten minsten niet ver wyken'.¹⁰¹ Hij werd hierop aangevallen door de zeventienjarige Rijklof Michaël van Goens (1748-1810). Onder het pseudoniem 'Le Philosophe sans fard' tekende deze in 1766 in het blad bezwaar aan tegen het simplistische vergelijken van moderne en klassieke literatuur. Men moest bij het bestuderen ervan rekening houden met de historische tijd en niet uitgaan van objectieve maatstaven. Zo pleitte hij voor een literair-historische benadering en vertegenwoordigde hij in Nederland een nieuw idee. Hiermee sloot hij aan bij het internationale debat tussen de 'classiques' en de 'modernes', dat in Frankrijk reeds aan het einde van de zeventiende eeuw gevoerd werd. De erudiete Van Goens, die al op zijn zestiende gepromoveerd was en op zijn achttiende hoogleraar zou worden, nam een genuanceerd standpunt in en haalde de internationale discussie naar Leiden.¹⁰²

DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

Het belangrijkste literaire genootschap van Leiden dankt zijn bestaan aan een probleem waarmee het studentengezelschap geconfronteerd werd: het vertrek van veel leden. Na hun afstuderen verlieten zij de stad en hielden zich meestal niet meer met het genootschap bezig.¹⁰³ Zo keerden Willem Mobachius Quaet en Adrianus van Assendelft de rug toe om predikant te worden. Herman Tollius en Hendrik van Wijn vestigden zich als advocaat in Den Haag.¹⁰⁴

Hierdoor waren de activiteiten omstreeks 1763 tot een minimum beperkt. Alleen Van Lelyveld bleef doende met het publiceren van de *Nieuwe bydragen*. In 1766 werd de uitgave evenwel voorgoed stopgezet.¹⁰⁵

De eerste jaren

Op 11 februari 1763 werd een voorstel gedaan om *Minima Crescunt* te laten fuseren met enkele andere genootschappen, maar tot een stemming kwam het waarschijnlijk niet. Het gezelschap was een zachte dood gestorven, tot spijt van Van Lelyveld, die betreurde dat 'het geheele Gezelschap weg is. Het mag noch een vriendelijke partij blijven eenige tijd, maer dat kan ook niet lang weezen'. Toch deed hij zich waarschijnlijk pessimistischer voor dan hij was. In deze periode ontwikkelde hij ideeën over de oprichting van een algemener genootschap. Enige tijd later kon hij in het tijdschrift melden: 'etlyke liefhebbers en sommige tael en oudheidkweekende gezelschappen, in verscheiden gewesten van ons Nederland, zijn tot het edelmoedig besluit gekomen, zich tot een algemeene Maetschappye te vereenigen, en de handen gezamenlijk in één te slaen, om onder een algemeener opschrift en bestek de vruchten hunner oeffeningen, aen 't wetenschaplievend Vaderland mede te deelen'.¹⁰⁶ Het Utrechtse en het Hoornse studentengenootschap hadden vermoedelijk eveneens met vertrekkende leden te kampen. Van Lelyvelds fusiepoging zal dan ook met open armen zijn ontvangen.

Pas in maart 1766 ontstonden concrete plannen. Vanaf dat moment kwamen Van Lelyveld, Tollius, Kreet en Paludanus gedurende acht vergaderingen bijeen om de oprichting voor te bereiden van de landelijke *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, die men beschouwde als een doorstart van *Minima Crescunt*. Aan de activiteiten, wetten en vergaderfrequentie zou nauwelijks worden getornd. Wel werd besloten jaarlijks een algemene vergadering te organiseren en prijsvragen uit te schrijven.¹⁰⁷ De eerste jaarvergadering vond plaats op 18 juli 1766 in de Schuttersdoelen te Leiden [afb. 10].¹⁰⁸ Hierbij was behalve een Leidse delegatie – bestaande uit Kreet, Van Lelyveld, Tollius, Van Wijn en Boers – ook een afvaardiging van het Utrechtse en Hoornse gezelschap aanwezig. Daar-

naast waren de hoogleraren Everhardus Scheidius en Johan Lulofs present, die de oprichting ondersteunden. Studenten konden geen lid worden. Maar ook de dichter Johannes le Francq van Berkhey werd niet tot de *Maatschappij* toegelaten. Van Lelyveld vond dat hij een te 'slechten smaak' had.¹⁰⁹

Nadat Carolus Boers de laatste handelingen van *Minima Crescunt* had voorgelezen, hield Kreet een toespraak. Van Lelyveld declameerde een vers. Leiden zou de vaste zetel van de *Maatschappij* worden. Daarnaast besloot men om achttien personen tot lid te benoemen. Het ledental kwam daarmee op circa vijftig en zou gestaag blijven groeien. Honoiraire leden werden niet toegelaten; die zag men als een gevaar voor de kwaliteit en de werkzaamheid.¹¹⁰ Alleen mannen konden lid worden. Vrouwen moesten zich met huiselijke zaken bezighouden, zo meenden ook Betje Wolff en Aagje Deken:

Droevig, dit beken ik, zou het er in het huiselijk leven uitzien, als alle geestvolle meisjes de malle gril in 't hoofd kregen om op rijm te schrijven, in plaats van een nuttig handwerk te beoefenen; als zij de schrale eer van leden van dichtkundige genootschappen te zijn, stelden boven huishoudkunde; als deze pratende engelen alleen maar bijeen kwamen om hun hoofdjes te vermoeien met theoretische spinnenwebberijen.¹¹¹

Het zou nog tot 1892 duren voordat de eerste vrouwen als lid konden toetreden [afb. 11]. Hieronder bevonden zich Virginie Loveling en Hélène Swarth.¹¹² Op 9 september 1766 werd het voorlopige wetboek aangenomen, dat echter 'bevonden werd nog wel enige

10. A. Delfos, Wed. A. Honkoop & Kallewier, *De Schuttersdoelen te Leiden*. 1770. RAL.

verschikking en beschaving te behoeven'.¹¹³ In 1772 werden de wetten definitief vastgesteld.¹¹⁴ Het bestuur telde vijf leden: Daniël van Alphen (voorzitter), Anthony Cornelis de Malnoë (secretaris), Frans van Lelyveld (brieffschrijver), Carolus Boers (penningmeester) en Willem van Muyden (opziener over de werken).¹¹⁵

Vanaf nu moest ieder lid, ongeacht zijn woonplaats, jaarlijks een kritisch-beschouwende verhandeling insturen, over taal-, dicht-, oudheidkunde of vaderlandse geschiedenis. Aan deze eis kon, door gebrek aan werkzaamheid van de leden, echter niet worden vastgehouden. In een latere versie van de wetten stond dat ieder lid 'zoo dikwijls als zyne omstandigheden dit zullen toelaten' een stuk moest insturen.¹¹⁶

Wat werd geschreven en hoe ging het beoordelingsproces in zijn werk? De bijdragen hadden uiteenlopende onderwerpen. Er werden vooral taalkundige stukken geschreven, maar ook historische, zoals een geschiedenis van de rederijders. Verhandelingen over de poëzie, die informatie bevatten over de vigerende poëtische ideeën, zijn schaars. Gedichten kwamen aanvankelijk nog voor, maar verdwenen geleidelijk aan

11. Johan Braakensiek, Ellerman, Harms en Co., Spotprent op 'De benoeming van dertien dames tot leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden', 1893. Het bijschrift luidt: 'Prof. Jan ten Brink: Tandem bona causa triumphat! [Eindelijk heeft de goede zaak overwonnen!] Al zijn deze edele joffers dertien in getal, hare komst spelt geen onheil. Uwe levenskracht, ouwe heer...' RAL.

naar de achtergrond. Voor het maken van versjes was de *Maatschappij* niet bedoeld, schreef Van Lelyveld in 1770 aan Meinard Tydeman.¹¹⁷

Een uitzondering vormde, enige gelegenheidspoëzie daargelaten, een vers van de predikant Pieter van den Bosch (1735-1787): 'De twaalfde der Olympische Lierzangen van Pindarus nagevolgd'. In het voorwoord schreef hij dat dichters de kunst van het schrijven van klassieke auteurs zoals Pindarus behoorden 'af te zien, om regten smaak te krijgen van ware schoonheid en verhevenheid'.¹¹⁸ Klassieke auteurs dienden een voorbeeldfunctie te vervullen voor moderne schrijvers. Een ander gedicht van dezelfde auteur, 'De Ware Digt-kunst altijd eenvoudig', is een beknopte verhandeling in verzen, waarin wordt opgeroepen tot helderheid, eenvoud en natuurlijkheid.¹¹⁹

Aanvankelijk werd ieder stuk rondgestuurd langs

een groep 'Leydsche Gekommitteerden', die er hun op- en aanmerkingen bij plaatsten. Bij enkele overgeleverde verhandelingen is een 'Lijst van Rondzending' gevoegd met hun namen en de data van ontvangst en verzending. Recensenten werd verzocht haast te maken. Als iedereen zijn commentaar had gegeven, ging het stuk terug naar de auteur, die zijn werk verbeterde. Hendrik van Wijn kreeg bijvoorbeeld van een aantal personen commentaar op een historische verhandeling die hij tussen 1767 en 1768 had ingediend, over de 'schellen', een middeleeuwse kledingdracht. Achterin schreef hij: 'Wanneer de stukjes rond geweest, en met de aanmerkingen van alle de Heren Commissarissen vereerd, by mij geretourneerd zijn, zal ik tyd maken om alles met het door mij gestelde te confronteeren, myn stukje te veranderen, of de vryheid neemen van reeden te geven waer ik [...] een en ander niet veranderde.'¹²⁰

12. M. de Sallie, naar I. Schmidt, Portret van Willem Bilderdijk (1756-1831) als advocaat, 1790. Na de voltooiing van zijn rechtenstudie in Leiden verdedigde hij zowel prinsgezinden als patriotten. RAL.

Nadat de auteur zijn stuk gecorrigeerd had, ging het nogmaals langs alle leden, die opnieuw hun commentaar gaven. Pas daarna werd bepaald of de verhandeling gedrukt mocht worden in de *Werken*. Tijdens de jaarvergadering leverde iedere gecommitteerde een briefje in waarop hij aangaf voor of tegen publicatie te zijn. Dit trage proces temperde het enthousiasme van de leden behoorlijk; de bejaarde taalkundige Balthazar Huydecoper weigerde een verhandeling door de *Maatschappij* te laten uitgeven, omdat hij de publicatie nog tijdens zijn leven wilde meemaken.¹²¹ Om die reden werd een wet aangenomen over de te volgen procedure indien een auteur zou komen te overlijden voordat een stuk gepubliceerd was. In 1768 werd besloten voortaan vier beoordelingscommissies in het leven te roepen: voor taalkunde, welsprekendheid, dichtkunde en oudheidkunde. Voortaan werd van ieder stuk vastgesteld over welk

vakgebied het handelde, waarna het naar de betreffende commissie ging.

In feite werd binnen de *Maatschappij* vastgehouden aan de werkwijze die ook in het Leidse studentengenootschap *Minima Crescunt* had bestaan. Door een ingestuurd werk kritisch te laten beoordelen, zou de kwaliteit ervan toenemen. Had dit systeem in kleine kring vrij aardig gefunctioneerd, in een groot genootschap als de *Maatschappij* veroorzaakte het grote vertraging.

Prijsvragen

Ook op het vlak van de prijsvragen, die vanaf 1774 werden uitgeschreven, kwam deze remmende werking tot uiting. Dat plan ter bevordering van het onderzoek had men al in 1766 willen uitvoeren, maar pogingen daartoe waren op niets uitgelopen.¹²² De *Maatschappij* zou jaarlijks een prijsvraag uitschrijven over een van de takken van wetenschap waarmee zij zich bezighield.¹²³ De onderwerpen werden stevast tijdens de jaarvergadering gekozen. Leden en niet-leden die wilden meedingen naar de prijs moesten een verhandeling schrijven over het betreffende onderwerp en deze met een zinspreuk ondertekenen. Vervolgens moesten zij hun werk door een buitenstaander laten overschrijven, zodat de jury een objectief oordeel kon vellen. Ten slotte moest bij het ingezonden stuk een gesloten briefje worden gevoegd met naam, beroep en woonplaats van de auteur.

Hoe kon iemand een reputatie opbouwen binnen de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*? Dat laat het carrièreverloop van Willem Bilderdijk (1756-1831) [afb. 12] zien. In 1777 werd een prijsvraag uitgeschreven over het verband tussen de dichtkunst en de wijsbegeerte. Er waren zeven juryleden. De jonge Bilderdijk, die nog bij zijn ouders in Amsterdam woonde, stuurde in 1779 een verhandeling in.¹²⁴ Tijdens de jaarvergadering van 11 juli 1780 bleek dat twee inzendingen een gelijk aantal stemmen hadden gekregen. Daarom werd de jury verzocht de zinspreken van beide inzendingen op afzonderlijke briefjes te schrijven en de voorzitter er één te laten kiezen. Aldus geschiedde en Adrianus van Assendelft opende het briefje dat met een zinspreuk van Horatius was ondertekend: 'Ut studio

major petant Helicon virentem!’ Nadat de voorzitter het bijbehorende naambriefje had geopend, werd bekendgemaakt dat ‘WILLEM BILDERDIJK *te Amsterdam, Medelid van het Taal en Dichtlievend Genootschap, Kunst wordt door arbeid verkregen te Leyden*’ de winnaar van de prijsvraag was. Hij ontving een gouden prijspenning ter waarde van honderdvijftig gulden.¹²⁵

Omdat hij geen lid was van de *Maatschappij* en dus niet bij de vergadering aanwezig en bovendien geen inwoner van Leiden was, kreeg hij de gouden penning thuisgestuurd.¹²⁶ Het genootschap kende geen formele prijsuitreiking.¹²⁷ Een jaar later, op 10 juli 1781, werd Bilderdijk, wiens jeugdig brein volgens de voorzitter een ‘schat van kundigheden’ verenigde, als nieuw lid voorgesteld.¹²⁸ Zijn toetreding illustreert hoe een jonge schrijver in de tweede helft van de achttiende eeuw met een prijsverhandeling zijn naam kon vestigen. Zijn met acht bijlagen uitgebreide verhandeling werd drie jaar later opgenomen in de *Werken*.¹²⁹ Ook de inzending van Bilderdijks concurrent werd opgenomen, zij het anoniem, omdat de auteur zich niet bekend had gemaakt. Zijn naambriefje was daarom ongeopend verbrand. We weten echter dat Cornelius van Engelen de andere kandidaat was.¹³⁰

Bilderdijks verhandeling getuigt van een typisch achttiende-eeuwse ideeënwereld, zo heeft Joris van Eijnatten laten zien, vanwege zijn stelling dat poëzie zowel vermakelijk als nuttig moet zijn. Niet voor niets had Bilderdijk zijn verhandeling ondertekend met een spreuk van Horatius. Bovendien had hij een aantal maal zijn instemming betuigd, door de Romeinse dichter goedkeurend te citeren.¹³¹ (Overigens had ook Van Engelen zijn verhandeling ondertekend met een Horatius-citaat.) De ware dichter, die tegelijkertijd de ware wijsgeer is,¹³² moest volgens Bilderdijk in zijn poëzie de lezer kennis bieden over de menselijke natuur, die gekenmerkt wordt door redelijkheid, beteugeling der driften, plichtsbef en deugdzaamheid. De natuur moest niet realistisch, maar mooier worden weergegeven dan zij werkelijk was. De dichter moest de held, de ware liefhebber van het vaderland, zo schilderen dat bij de lezer ‘de eigen vurigheid voor deugd en Vaderland’ werd ontstoken. ‘Vorm helden, ô Dichter, door helden uit te beelden’, riep Bilderdijk

uit. Die boodschap droeg in de ogen van de achttiende-eeuwse mens bij aan de beschaving, zedelijkheid en de verbetering van de maatschappij.¹³³ Om de jury te behagen schreef Bilderdijk, die was opgegroeid met de horatiaanse beginselen,¹³⁴ een verhandeling waarin hij zich conformeerde aan de binnen de *Maatschappij* vigerende ideeën.

In 1775 was eveneens een dichtkundige prijsvraag uitgeschreven: ‘Welke zijn de algemeene oogmerken, die een Dichter moet bedoelen? welke zijn derhalven de eigenaartige onderwerpen voor de Dichtkunst? en welke zijn derzelver algemeene regelen?’¹³⁵ In het *Maatschappij*-archief berusten twee anonieme inzendingen die onbekroond bleven. Cornelius van Engelen had met deze prijsvraag wel een gouden erepenning gewonnen. De auteur van de eerste anonieme verhandeling is helder over de taak van de dichter: hij moet vermaken en nuttig zijn. Het bieden van vermaak is onlosmakelijk met de poëzie verbonden, maar het bieden van nut is de verantwoordelijkheid van de dichter:

Wie zijne verpligtinge overdenkt, moet zich duidelijk overtuigd vinden, dat hij hier op aarde geplaatst is, om zelfs zijne geringste bekwaamheden ter eere van zijnen Schepper en dienste van zijne naasten te besteedden: hoeveel meer dan die zeldzaame, die edele gaave des Hemels, die hem van het grootste deel der sterfelingen zoo luisterrijk onderscheid: terwijl hij, zelfs naa zynen dood de geslagten der volgende eeuwen, hier door kan leeren, vermaaken, stichten en verbeteren. Een Dichter moet derhalven, zal hij zijnen eernaam niet ontluisteren, en zijne talenten getrouwlijk besteedden, niet alleen vermaaken, maar ook teffens [tevens] nuttig zijn.¹³⁶

Het doel van de dichter is van algemeen menselijk belang, aldus de auteur. Het gaat om de ‘bevordering van smaak ende beschaving van zeeden’ en om de ‘verbetering van het menschelyk hart’. Opvallend is dat deze auteur het bezit van een ‘dichtader’ als een bijzonder talent zag, dat niet ieder mens gegeven is. Het dichterschap is geen vaardigheid die geleerd, maar wel een talent dat beschaafd kan worden. De dichter kan door het aangename met het nuttige te vervlechten

de ziel van zijn lezers vullen met 'heerlijke denkbeelden' en zo zijn steentje bijdragen aan de beschaving en maatschappelijke vooruitgang. De auteur van de tweede anonieme verhandeling sluit zich bij deze opvatting aan. De dichtkunst dient in zijn ogen ter bevordering 'van het wezentlyk geluk der Stervelingen op deeze waereld'.¹³⁷ Veelvuldig citerend uit Horatius positioneert ook deze anonieme auteur zich als een vertegenwoordiger van het *utile dulci*, zoals dat in de *Ars Poetica* werd uitgedragen.

In zijn bekroonde bijdrage stelde Cornelius van Engelen (1722-1793) dat poëzie bedoeld is ter vermaak, door schilderijen voor de verbeelding van de lezer te hangen die gemoedsbewegingen opwekken. De dichter stortte zijn aandoeningen over in het hart en de ziel van de lezer, maar hij had ook plichten. Hij diende zowel 'voedzel aan ons verstand als beweging aan onze verbeelding' te geven. Bovendien moest hij de algemene zeden bevorderen, door 'geile uitdrukkingen' of 'schilderyen van groven wellust' te vermijden. Het ging dus ook Van Engelen om de combinatie van verpozing en verstand, om het meegeven van een nuttige boodschap in een aangename vorm. In een van zijn bijlagen schreef Van Engelen dat het noodzakelijk is om de goede smaak van de natie te bevorderen. Dit kon alleen als er kunstrechtters waren, die het 'waare schoon van het klater-goud weeten te onderscheiden'. Als beoordelaars uit de samenleving zouden verdwijnen, zou de smaak, en daarmee de algemene zedelijkheid, in verval raken. Er waren dus deskundigen nodig, omdat poëzie beschouwd werd als een middel om mens en samenleving te verbeteren.¹³⁸ Dat alle verhandelingen dezelfde opvattingen vertolken, geeft aan dat Horatius' maatstaven breed werden gedragen.

Bibliotheek en woordenboek

Een andere activiteit van de *Maatschappij* was de uitbreiding van de bibliotheek. Gedurende de jaren 1757-1766 had *Minima Crescunt* een kleine collectie opgebouwd. Een inventaris, opgenomen in het wetboek, laat zien dat de verzameling vooral bestond uit contemporaine uitgaven, zoals lofdichten, lijkzangen en hekeldichten. Zij vormde de basis van de *Maatschappij*-bibliotheek. Pas in 1768 zou de collectie weer

13. J. Punt, Portret van Cornelis van Hooegeveen jr. (1741-1792). RAL.

met één boek worden uitgebreid. Tijdens de jaarvergadering schonk Willem van der Pot een in Franse band gebonden exemplaar van zijn *Endeldijk, hofdicht; en andere gedichten* (1768). Het openingsvers, dat door de secretaris werd voorgelezen, was opgedragen aan het genootschap:

Welwyze Maatschappy, die uwen Zetel vest
In Leydens ouden Wal, en, in 't Gemeenebest
Van 't Vrye Nederland, kiest, tot uwe achtbre Leden,
Beroemde Mannen, die, door hunne
 uitmuntendheden,
U sieren; wier Vernuft, wier Oeffning van 't
Verstand,
De Letterkennis kweekt in 't waarde Vaderland!¹³⁹

Hoe bijzonder het was dat een lid een boek schonk, blijkt uit het uitvoerige dankwoord. De voorzitter stelde de vierenzestigjarige schenker een grafschrift in het

voorzicht: 'En, wanneer eens de alvernielende dood U, zat van alle aardsche zeegeningen, aan ons zal hebben ontruikt, zoo worde door deeze Maatschappij op den grafzerk, geschikt ter overdekking van Uw koud gebeente, tot een altoosduurend aandenken gesteld: "DE ROEM VAN 'T DICHTERDOM, DE VROOME VAN DER POT, / 'T SIERAAD DER MAATSCHAPPY, WACHT HIER HET ZAALIGST LOT.'" ¹⁴⁰

Van der Pots initiatief zou pas jaren later navolging krijgen. Toch zou de bibliotheek, die alleen voor de leden toegankelijk was, in de loop der tijd worden uitgebreid met schenkingen, aankopen en legaten. Zo liet Zacharias Henric Alewijn, oud-lid van *Minima Crescunt*, na zijn dood in 1788 een collectie drukken en handschriften na. ¹⁴¹ De bibliotheek bleef de eerste decennia beperkt van omvang. In de jaren tachtig kocht de *Maatschappij* voor het eerst (met name taalkundige) werken aan. Dit had te maken met een andere beoogde activiteit: het vervaardigen van een woordenboek der Nederlandse taal. In 1770 wordt daar voor het eerst melding van gemaakt. Het was een idee van de predikant en dichter Ahazverus van den Berg. ¹⁴² Binnen enige jaren verscheen een ontwerp-plan. ¹⁴³ Dat zo'n woordenboek er kwam, vond men van groot nut voor het vaderland, omdat men daarmee een 'klaare onderrichting en duidelyke opheldering' zou krijgen van vele 'reeds versleetene gewoonten en gebruiken onzer braave Voorouderen; der zelve voorige eenvoudige en oprechte levenswyze; verlorene konsten; veranderde rechtspleegingen; en afgeschafte Landwetten'. ¹⁴⁴

Men vond het woordenboek zo belangrijk, dat veel tijd en energie werden gestoken in het gereedkomen ervan. Een deel van de leden hield zich bezig met het vervaardigen van excerpten en met het bijeenbrengen van het materiaal. ¹⁴⁵ Maar het woordenboek is nooit verschenen. In de jaren tachtig en negentig namen de activiteiten af als gevolg van de politieke onrust. Het zevende deel van de *Werken* (1788) was het laatste dat de *Maatschappij* in deze eeuw publiceerde. Het in 1775 verkregen octrooi en beschermheerschap van stadhouder Willem v veranderen daar niets aan. ¹⁴⁶

KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREEGEN

Op initiatief van enkele Leidse burgers werd nog een genootschap opgericht. Twee vrienden, de boekverkopers Cornelis van Hoogeveen junior (1741-1792) [afb. 13] en Cornelis Heyligert (1743-1803), kwamen daartoe, wellicht geïnspireerd door het ontstaan van de *Maatschappij*, in de zomer van 1766 bijeen. Van Hoogeveen was in Leiden geboren. Zijn vader was eigenaar van een ledikanten- en kamerbehangselwinkel. Van Hoogeveen was in de leer gegaan bij de Leidse boekverkopers Samuel en Johannes Luchtmans. ¹⁴⁷ Hij dreef een boekwinkel en uitgeverij in de Pieterskerk-Choorsteeg. Ook Heyligert was in het boekenvak terechtgekomen, net als Johannes van Zijp, die zich bij het tweetal voegde. De firma Heyligert was gevestigd op de Langebrug, die van Van Zijp op het Noordeinde. ¹⁴⁸ In tegenstelling tot de oprichters van de *Maatschappij* hadden zij hun wortels niet in de academische wereld, maar in de middenklasse. Nadat ieder van hen nog iemand bereid gevonden had om toe te treden, richtten zij op 11 november 1766 het dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen* op.

Beginjaren

De eerste vergadering vond plaats bij een van de leden thuis onder het gebruik van een 'Vaderlandschen dronk goed Leydsch Bier'. De voorlopige wetten werden vastgesteld en Van Hoogeveen en Heyligert werden benoemd tot voorzitter en secretaris. ¹⁴⁹ Acht dagen later publiceerde Van Hoogeveen een programatisch dichtstuk *Ter inwydinge van het Kunstgenootschap*, waarin hij beklemtoonde dat het ontstaan van kunst samenhang met ijver:

'k Betuig myn dankbaerheid voor uwe vriendschaps
blyken,
En zal myn poogingen besteeden tot uw' lof;
Maer 'k bid ô eed'le rei, wil my altyd verzellen!
Gy Yver, waerde Vriend, zult dan bevestigt zien
Hoe waer het zy: dat *Kunst door Arbeid wordt*
verkreegen. ¹⁵⁰

Het ledental bleef de eerste jaren beperkt. Vijf jaar na de oprichting telde het genootschap drieëndertig

14. Illustratie uit Cornelis van Hoogeveen, *De dood van Calas*; treurspel. Leiden 1767. UBL.

leden, waaronder actieve Leidse 'hoofdeden' en minder werkzame, vaak buiten de stad wonende 'medeleden'.¹⁵¹ Opvallend is dat niemand in de oprichtingsfase lid was van de *Maatschappij*. Dit onderstreept dat de leden uit een andere bevolkingslaag afkomstig waren. Zij richtten zich aanvankelijk vooral op het schrijven van toneelpoëzie: 'of het vervaardigen van een Tooneelspel; of het onderzoek van reeds door andere in 't ligt gebragte Tooneelwerken; of het ontwerpen van een geheel nieuw; of eindlijk, het berijmen van eenige Tooneelen uit de door de Leden gemaakte Ontwerpen, of reeds door andere in proza uitgegevene stukken.'¹⁵² Van Hoogeveen was op dit gebied zeer actief. Zijn treurspel *De dood van Calas* (1767) [afb. 14] werd niet alleen in Leiden, maar ook vier keer in de Haagse Schouwburg opgevoerd, één keer zelfs in

aanwezigheid van de stadhouder.¹⁵³ Het droeg bij aan de bekendheid van het genootschap: 'de ongemeene toevloed van de Aenzienlijkste des Lands, zoo wel als van allerlei Standspersoonen, gevoegt bij de goede uitvoering, en de aendoening, welke de vertooning van zulk een Schouwspel in alle Aenschouweren, groot en klein, maekte; hebben dubbel de wenschen der Leden vervuld, en hunnen arbeid beloond.'¹⁵⁴

De dood van Calas is gebaseerd op het levenslot van de uit Toulouse afkomstige koopman Jean Calas, dat door Voltaire onder de aandacht was gebracht. De protestant Calas was in 1762 ter dood veroordeeld, omdat hij zijn zoon zou hebben vermoord, die katholiek wilde worden. Als reactie schreef Voltaire zijn *Traité sur la Tolérance* (1763), waarin hij de Franse justitiële corruptie en religieuze onverdraagzaamheid bekritiseerde.¹⁵⁵ Van Hoogeveen koos eveneens partij voor Calas als slachtoffer van de 'afgrypslyke voorbarigheid' van de rechters, die een onschuldige man naar het moordschavot sleepten.¹⁵⁶ Daarmee getuigt het werk, net als dat van Voltaire, van een Verlichtingsboodschap. Qua vorm en inhoud past het in een classicistische traditie.¹⁵⁷ Deze was in de Republiek vooral uitgedragen door het Amsterdamse *Nil volentibus arduum* ('Niets is moeilijk voor hen die willen', 1669). Niet voor niets trad Van Hoogeveen in 1765 op als uitgever van het werk *Naauwkeurig onderwijs in de toneel-poëzy*, waarin de voornaamste theoretische uitgangspunten van dit gezelschap waren verwoord.¹⁵⁸ Bovendien bracht hij in zijn *Lof der Tooneeldichtkunde* (1771) een hommage aan Andries Pels, een van de bekendste en invloedrijkste figuren uit deze kring.¹⁵⁹

Ook enkele andere stukken van het genootschap, veelal navolgingen van Franse werken, kunnen in deze traditie worden geplaatst. *De dood van Calas* bevat echter ook meer gevoelige passages, die enigszins sentimenteel aandoen. Zo stamelt de zoon van Calas: 'Myn Vader....! Hemel....! ach....!'¹⁶⁰ De punten suggereren de onmogelijkheid om gevoel in taal uit te drukken.¹⁶¹ In verband met het opkomend sentimentalisme is het vermeldenswaardig dat Rhijnvis Feith in 1778 een 'heldinnenbrief' over Jean Calas zou schrijven.¹⁶² Doordat Van Hoogeveens stuk zo'n succes was (het werd herdrukt en nog jarenlang opgevoerd) heeft

15. P.C. la Fargue, *De vergaderzaal van Kunst wordt door arbeid verkreegen*, 1774. SML.

Kunst wordt door arbeid verkreegen, vooral dankzij de inspanningen van de voorzitter, in de eerste jaren na haar oprichting duidelijk van zich laten horen.¹⁶³

De vergaderzaal

In 1770 verhuisde *Kunst wordt door arbeid verkreegen* door de toename van het aantal leden naar een grotere vergaderzaal in de Pieterskerk-Choorsteeg, boven de winkel van Van Hoogeveen. Op 17 april werd de zaal, die zou uitgroeien tot een nationale bezienswaardigheid, ingewijd.¹⁶⁴ Dankzij de schilderijen die P.C. la Fargue ervan maakte, kunnen we ons een nauwkeurig beeld vormen van hoe de ruimte eruitzag [afb. 15]. Het was een langwerpige zaal met een houten zoldering, met aan de linkerkant drie grote vensters. Tegen de wanden stonden met groene stof beklede régencestoelen. Opvallend was het 'Pan Poëticum Batavum', een

meubelstuk met laatjes, waarin portretjes van Nederlandse dichters uit heden en verleden werden bewaard.¹⁶⁵ Het was in 1772 aangekocht. Vanaf dat moment was de verzameling aangevuld met portretten van eigentijdse dichters, waaronder veel eigen leden. Er werd zelfs een beeltenis van de knecht Jan Klinkenberg vervaardigd.¹⁶⁶ Ook Bilderdijk kreeg in 1779 een portret, naar aanleiding waarvan hij schreef:

Zo wordt dan ook mijn beeld by Nederlands
Homeeren,
Den roem van 't vaderland en 't siersel van hunn'
tijd,
Wier namen, kunde en smaak, met diep ontzach
vereeren,
Het staatlijk tempelchoor der glorie ingewijd!¹⁶⁷

Het Pan Poëticum Batavum was een pronkstuk en werd trots aan bezoekers vertoond. De wanden van de zaal waren verder versierd met wapenschilden en schilderijen. Boven de voorzittersstoel en links van de schouw stond een beeld van Apollo, de beschermer van de poëzie. In het midden van de zaal stond een met groen laken beklede tafel, die plaats bood aan negentig personen.¹⁶⁸

Nieuwe activiteiten

Vanaf de jaren zeventig werd het werkterrein ruimer; de leden beperkten zich niet langer tot het vervaardigen van toneelpoëzie. Deze koerswijziging ging gepaard met enkele organisatorische wijzigingen en hing samen met de oprichting van het Haagse dichtgenootschap *Kunstliefde spaart geen vlijt* op 4 januari 1772. Dit kende vanaf het allereerste moment een spectaculaire ledenaanwas. Het bestuur van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* voerde daarom enkele aanpassingen door. De nieuwe wetten van 1773 bleken nagenoeg een kopie te zijn van de Haagse, compleet met prijsvragen, honoraire leden en beschermheren. De reorganisatie was succesvol: in drie jaar tijd steeg het aantal leden naar honderd.¹⁶⁹ Hieronder bevonden zich voornamelijk 'honoraire leden', die geen verzen schreven, maar wel voor een financiële injectie zorgden.¹⁷⁰ De 'medeleden' op hun beurt waren verplicht jaarlijks vier taal- of dichtkundige stukken of één uitgebreider werk te vervaardigen.

Net als de *Maatschappij* kende het genootschap een omslachtige beoordelingsprocedure. Een ingezonden dichtstuk werd tijdens een vergadering voorgelezen, vervolgens door gecommiteerden bestudeerd en ten slotte, voorzien van commentaar, aan de auteur teruggegeven. Deze moest zijn werk opnieuw insturen en laten beoordelen. Pas daarna werd over de publicatie ervan beslist. Later deed men er nog een schepje bovenop en mochten alle leden die dat wilden schriftelijk kritiek uiten. Het stuk werd in een volgende vergadering dan opnieuw voorgelezen, samen met de gemaakte op- en aanmerkingen. Van wie het commentaar afkomstig was, werd strikt geheim gehouden.¹⁷¹

Sommige leden waren betrokken bij meerdere genootschappen. Zo was Bilderdijk lid van vier, Feith

van zes en Gerrit Brender à Brandis van negen genootschappen.¹⁷² *Kunst wordt door arbeid verkreegen* telde negen vrouwelijke honoraire leden.¹⁷³ Na de reorganisatie sloten ook enkele *Maatschappij*-prominenten zich aan, zoals A. van Assendelft, D. van Alphen en J.J. Schultens, maar zij waren nauwelijks actief. De laatste twee werden beschermheer.¹⁷⁴ Van Alphen was griffier, voorzitter van de *Maatschappij* en directeur van het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*; Schultens was hoogleraar oosterse talen. Daarnaast werden twee stadsnotabelen beschermheer: Jan van Royen en Johan van der Marck. Op 2 december 1772 heette Johannes le Francq van Berkhey, zelf nog maar net lid, het viertal welkom met een bijzonder vers, waarin hij het vermogen van de dichtkunst bewees om op een 'vrolijken en vrijen trant de maatklinken op allerlei onderwerpen te schikken, en naar bijzondere geluiden te buigen'.¹⁷⁵ Zo liet hij 'Wilhelmus van Nassau' rijmen op 'Harikki dikki douw' en experimenteerde hij met alliteratie: 'Zij klitsen, klits klits, en klappen klap klap, / Zoo klopt men de kant, en zoo stijft men de kap.' Het slot bevat een mooie anafoor:

Eêr word' der gouden zon haar majesteit ontroofd:
Eêr word' heur schittergloed in d'Oçeaan verdoofd:
Eêr moet' der Dichtrenkroon, eêr moeten de
 eerlaurieren
De schedels kroonen van de redelooze dieren:
Men persse eêr nectar uit verachtlijk slib en slijk:
De gouden Dichtlier worde een stomme rots gelijk:
Eêr tref welluidendheid de ziel der marmarstenen:
Eêr wij niet veilig zijn door 't schild van dees
 Meçeenen!
Ja, hemel, aarde en zee staan eêr in volle brand,
Eêr Kunst en IJver kwijne in 't vrije Vaderland!¹⁷⁶

Er bestonden verschillende vergaderingen: bijzondere, maandelijks en jaarlijkse. De bijzondere, waar organisatorische zaken werden geregeld, waren slechts voor de hoofdleden en beschermheren toegankelijk en werden iedere laatste woensdag van de maand belegd. De maandelijks bijeenkomsten vonden iedere eerste woensdag van de maand plaats, 's avonds om half zes, en waren voor alle leden toegankelijk. Er

werden brieven besproken en ingestuurde gedichten voorgelezen, die vervolgens over de gecommiteerden verdeeld werden. De jaarlijkse samenkomst had plaats op Hemelvaartsdag. Op de betreffende dag opende de voorzitter om twee uur 's middags de vergadering met een vers. Alle aanwezige leden, gemiddeld zo'n vijftig, zaten aan de grote tafel in het midden van de zaal. Ze stemden over nieuwe leden en lazen poëzie voor, de secretaris bracht verslag uit van de gebeurtenissen en activiteiten van het afgelopen jaar en er werden prijzen uitgereikt. Uiterlijk om acht uur 's avonds sloot de voorzitter de vergadering. De dag werd beëindigd met een maaltijd, waar het declameren van poëzie werd voortgezet.¹⁷⁷ Het was een traditie dat de knecht na afloop een humoristisch gedicht voordroeg, dat door de secretaris vervaardigd was, en eindigde met:

De Secretaris heeft uw knegt
Het woord weer in den mond gelegd
En dreigt mij daarom ramp of pijn
Dan kan hij Plaatsvervanger zijn.¹⁷⁸

Een andere activiteit was het vervaardigen van levensbeschrijvingen van dichters. Sinds de aankoop van het Pan Poëticum Batavum hadden de leden zich voorgenomen een werk met dichtersbiografieën te publiceren.¹⁷⁹ Vanaf 1776 werden jaarlijks vier dichtersnamen, zowel oude al hedendaagse, als prijsvraagonderwerp opgegeven. Leden werden opgeroepen een biografie te schrijven, waarbij ze zich moesten concentreren op de persoon van de dichter.¹⁸⁰ G. Brender à Brandis won twee keer een zilveren eerpenning, met zijn biografieën over Geeraardt Brandt en Adrianus van Royen, in 1785 en 1786.¹⁸¹ Toch was dit type prijsvraag geen succes; er kwamen nauwelijks inzendingen binnen.¹⁸² Zelfs de in 1786 uitgeschreven vraag over 'De verëischten in eene levensbeschrijving der Nederlandse dichteren', die tot drie keer herhaald werd, wakkerde de werklust niet aan.¹⁸³ Uiteindelijk kwam Jan Jacob Vereul als winnaar uit de bus met een verhandeling waarin hij zes criteria formuleerde. Typisch was de (classicistische) eis dat de biograaf moest aangeven 'welke de hulpmiddelen waeren, die de Dichter aenwendde om zijne genie te beschaeven en groot te doen

worden, als meede welke modellen hij ter naervolging verkoos'.¹⁸⁴

Kunst wordt door arbeid verkreegen had een bibliotheek, die vooral uit schenkingen was samengesteld. Soms werden er ook boeken aangeschaft. Vanaf haar oprichting werd de collectie gestaag uitgebreid. In 1785 bevatte deze vierhonderzesendertig titels, waaronder veel werken van leden en andere gezelschappen. Leidse leden mochten een boek drie maanden lenen, mits ze toestemming hadden van de voorzitter. Leden van buiten de stad moesten goedkeuring vragen aan de hoofddelen.¹⁸⁵

Prijsvragen

Een belangrijk agendapunt van de jaarvergadering vormden ook hier de prijsvragen. *Kunst wordt door arbeid verkreegen* was vanaf zijn oprichting een creatief dichtgenootschap geweest, wat wil zeggen dat het vervaardigen van poëzie de belangrijkste activiteit was.¹⁸⁶ Vanaf 1772 vormde het uitschrijven van literaire prijsvragen, naar het voorbeeld van andere genootschappen, een nieuwe manier om de werkzaamheid van de leden te stimuleren. De onderwerpen werden vastgesteld door de hoofd- en beschermleden. Hier wordt voor drie 'typen' dichters nagegaan op welke wijze het al dan niet succesvol verwerven van een plaats binnen het genootschap in zijn werk ging.

— De beginnening

In 1775 werd een prijsvraag uitgeschreven over 'De invloed der Dichtkunst op het bestuur van den Staat'. Een jaar later waren twee inzendingen ingestuurd. Net als bij de *Maatschappij* moesten de auteurs op een verzegeld briefje hun naam en woonplaats vermelden. Een jaar later maakte men bekend dat het genootschap een van de dichtstukken, ondertekend met een spreuk uit Horatius' *Ars Poetica*, wilde bekronen met een gouden penning ter waarde van twintig dukaten. Het andere stuk vond men 'van geene genoegzaame waerdije'.¹⁸⁷ Die beslissing hadden de bescherm- en hoofddelen tijdens een bijzondere vergadering genomen. Vervolgens bracht de secretaris de briefjes ter tafel, waarna de oudste beschermheer, vergezeld van het oudste hoofdlied, het oudste medelid en het oudste

honoraire lid, het briefje opende. Tot zijn verbazing bevatte dit geen naam, maar de tekst:

WEL-EDELE HEER!

Een dringende reden heeft mij verhinderd Uw wed. mijnen naam te kennen te geeven; doch ik verbinde mij (zoo ik den mij toegelegden Prijs aanneeme) Uw wed. denzelven binnen kort te doen weten; en, ten bewijze van echtheid, eenige Coupletten uit de Lierzang, in dezelfde spellinge, en door de eige hand geschreeven, daarbij te zenden.¹⁸⁸

Het was het schrijven van de negentienjarige Bilderdijk, nog een buitenstaander, die met zijn prijsvers een plek hoopte te bemachtigen in het Leidse genootschap. Enkele jaren later zou hij dit met succes bij de *Maatschappij* beproeven, maar toen was zijn naam al gevestigd en kon hij weer een sport stijgen op de literaire ladder. Voor het zover was, moest hij eerst naam maken in het minder elitaire *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Lid worden was sociaal begerlijk en een strategie om carrière te maken. In mei 1776 werd Bilderdijk als prijsverswinnaar in de *Leydse Courant* bekendgemaakt.¹⁸⁹

Hoe was deze 'tot hier toe op den Parnas nog geheel onbekenden' jongeman erin geslaagd de aandacht op zich te vestigen?¹⁹⁰ Bilderdijk presenteerde zich niet als een poëtische vernieuwer, maar conformeerde zich aan de vigerende smaak. In zijn vers wordt aan de poëzie de kracht toegeschreven om de strijd lust van volkeren aan te wakkeren en staten te regeren. Zo had Janus Dousa met zijn verzen een beslissende rol gespeeld in de strijd tegen de Spanjaarden. Deze patriotische boodschap, in combinatie met de hoogdravende stijl, sprak veel achttiende-eeuwers aan. De verwijzing naar het glorieuze Leidse verleden zal de leden daarnaast gestreeld hebben. De aanwezigen waren erg over het vers te spreken toen het tijdens de jaarvergadering door de secretaris werd voorgelezen.¹⁹¹

Toen in 1776 opnieuw een prijsvraag werd uitgeschreven, ditmaal over 'De waere liefde tot het vaderland', herhaalde Bilderdijk zijn handelwijze. Deze keer stuurde hij een leerdicht en een lierzang in.¹⁹² Van het eerste vers, dat ruim duizend alexandrijnen

telde, wist Bilderdijk dat het getoetst zou worden aan de horatiaanse eis dat poëzie zowel aangenaam als nuttig moest zijn. Zijn vers speelt hierop in en handelt over de vaderlandsliefde, die beschouwd wordt als de 'heerlijkste deugd en de strengste burgerplicht'. Het werd bekroond met een gouden penning. Ook in zijn hoogdravende lierzang, waarmee hij een buitengewone zilveren erepenning won, tokkelde Bilderdijk 'dezelfde door heldenmoed, burgerdeugd en patriotisme geïnspireerde genootschapsharp'.¹⁹³ De dichter, die beide verzen opnieuw anoniem had ingestuurd, was in 1777 persoonlijk aanwezig en maakte zich als de auteur bekend toen duidelijk werd dat zijn werken bekroond zouden worden.¹⁹⁴ De woorden die hij bij deze gelegenheid declameerde, getuigen van zijn nederigheid ten aanzien van het genootschap:

ô Hooggeachte rei van waardige Meceenen!

Kunst oefenende Broederschap,

Die u, het zij uw zang ons lachen doet of weenen,

Alom ziet aangejuicht door billijk handgeklap;

En thands in Pindus Lauwerdalen,

Om 't ware kunstschoon te bepalen,

Den hoogen Rechterstoel bekleedt!

Ziet hier, wien ge andermaal den gouden' prijs
behalen,

En op de zelfde stond een' zilvren winnen deedt.¹⁹⁵

Bilderdijs carrièreverloop laat zien hoe een beginnen-de auteur in korte tijd een plaats in het literaire leven kon veroveren. Door zich te conformeren aan de stijl, inhoud en werkwijze van het genootschap vergrootte hij zijn maatschappelijke en dichterlijke prestige. Hij liet de leden zijn stuk verbeteren en verwerkte zonder tegensputteren hun kritische op- en aanmerkingen. In zijn latere dichtstuk *De kunst der poëzy* (1809), waarin hij zijn (expressieve) literatuuropvatting uiteenzette, zou hij met weerzin op deze classicistische praktijk terugblikken en schrijven over 'waanpoëten' die als kunstrechtters met 'liksteen, schaaf, en vijlen' aan zijn poëzie sleutelden.¹⁹⁶ Uit latere verzen blijkt dat Bilderdijk zich, terugkijkend op zijn carrière, terdege van zijn conformerende opstelling bewust was:

16. N. Rode/J. Houbraken, Portret van Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782), 1780. DBNL.

En 'k heb, als jongeling die met zijn leeftijd dwaalt,
Den smaak die gangbaar was mijn schatting meê
betaald.
Wat kan hy die voor 't eerst zijn boezem voelt
ontglimmen?
Hy grijpt verward in 't rond naar de aangebeden
schimmen;
Maar, breekt de vlam eens door, geen voorbeeld,
geen gezag,
Geen invloed meer, die 't hart in banden klemmen
mag!¹⁹⁷

Elders schreef hij: 'Voor my, 'k moest bukken, als een jongling. 'k Volgde na; / Doch wee hem, wie niet zelf op eigen beenen sta!'¹⁹⁸ In zijn postuum gepubliceerde stuk 'Mijne levensbeschrijving' stak Bilderdijk zijn afkeer van de genootschappelijke werkwijze evenmin

onder stoelen of banken: 'Zoo heb ik duizenden verzen zien mishandelen en te niet maken, zoo heb ik ze van de dichters zelven zien verhanden [...] en zoo heb ik ze in gezelschappen en dichtgenootschappen zien verknoeien.' Binnen *Kunst wordt door arbeid verkreegen* had hij naar eigen zeggen 'duizendmaal op heete kolen gezeten als men verzen in de correctie had: en honderden malen heb ik gezegd, smijt het vers weg, zoo het is, maar verknoeit het niet!'¹⁹⁹ Bilderdijk deed het voorkomen alsof hij reeds in zijn jeugd de non-conformistische dichter was geweest, die leed onder de genootschappelijke verdrukking. In werkelijkheid had hij er aan het begin van zijn loopbaan echter geen moeite mee zich te conformeren.

— De vrouw

Dankzij zijn dubbele bekroning kwam Bilderdijk in contact met vooraanstaande letterkundigen. Een van hen was de freule Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782), die in 1777 een zilveren erepenning in de wacht had gesleept [afb. 16 en 17].²⁰⁰ Ze was al een dichteres van naam, vooral dankzij het treurspel *Het beleg van Haarlem* (1770). Bovendien had zij in 1775 bij het Leidse gezelschap een gouden penning ontvangen voor haar prijsvers 'Ter eere van drie braave voorstanderen der Vrijheid in den Burgerstaat en in den Godsdienst'.²⁰¹ Ze was echter geen lid geworden. Het letterkundige genootschapsleven was een mannenwereld. In het tijdvak 1772-1800 waren slechts zevenenveertig vrouwen actief binnen de verschillende dichtgezelschappen, tegenover circa zeventienhonderd mannen. Van geleerdengenoootschappen, zoals de *Maatschappij*, konden vrouwen geen lid worden.²⁰² Een kans om binnen de *Maatschappij* een rol te vervullen boden de prijsverhandelingen, die anoniem ingestuurd werden. Geen enkele vrouw heeft echter langs deze weg een erepenning gewonnen. Binnen *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, dat minder elitair was, werd van deze 'sluiproute' wel gebruikgemaakt. Toch bleef ook dit in feite een mannenbolwerk. De bijdrage van vrouwen bleef beperkt tot het per post insturen van dichtwerken; vergaderingen bezochten ze niet. De prijsvragen waren voor dichtende vrouwen belangrijk om hun naam te vestigen. Ze kunnen daarom worden beschouwd als

17. Voor- en achterzijde van de zilveren prijspenning van Kunst wordt door arbeid verkreegen voor J.C. de Lannoy uit 1777. Geldmuseum Utrecht. Foto: Peter van Zonneveld.

een van de ‘meest vrouwvriendelijke uitvindingen van de achttiende eeuw’.²⁰³

Adrianus Christianus Schonck, rector van de Latijnse school te Breda, stimuleerde De Lannoy om te gaan dichten. Hij gaf haar privéonderwijs en wees haar op de in de *Maendelijksche by-dragen* gevoerde discussies. De Lannoy stelde zich op als een zelfbewuste vrouw die een plaats in het literaire leven van haar tijd wilde bemachtigen. Deze onafhankelijke houding had wellicht haar wortels in haar jeugd. Ze was al vroeg op zichzelf aangewezen. Op haar elfde had ze reeds het verlies van haar driejarige broertje, haar grootouders en haar moeder moeten verwerken. Haar vader was beroepsmilitair en slechts weinig thuis. Persoonlijk werd ze ook niet gespaard; haar gelaat was getekend door de pokken. Frans van Lelyveld beschreef haar als een ‘geleerd en aimabel meisje, maar de tekens van de pokken sieren haar net zo overvloedig als haar dichtelijke verbeelding’.²⁰⁴

In haar debuut *Aan myn geest* (1766), waarin een vrouw een dialoog voert met haar geest, presenteerde De Lannoy zich reeds als een feministe avant la lettre. Zij vertegenwoordigt het conservatieve standpunt, terwijl de geest zich verzet tegen de beperkingen van vrouwen. De geest wil dichteres worden en niet voorbestemd zijn voor het huishouden. De Lannoy vertolkte haar eigen situatie: enerzijds wilde ze loyaal blijven aan haar milieu, anderzijds wilde ze erkend worden als dichteres.²⁰⁵ Dit laatste bereikte ze toen ze op 30 april 1772 lid werd van het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt*.²⁰⁶ Bovendien stuurde ze, zoals gezegd, prijsverzen op naar het Leidse genootschap. Als we haar be-

kroonde dichtwerk – dat ondertekend was met ‘Hoe schoon een taak!’ – bekijken, valt op dat ook haar stuk doortrokken is van de achttiende-eeuwse moraal en retoriek. Het roept op tot morele en politieke deugdzzaamheid, patriottisme en tot behoud en herstel van het vaderland:

Grootmoedigen, wier hart aan 't heil der Maatschappij,
Aan 't heil van 't Vaderland geheel is toegeheiligd,
Zal 't waarlijk door uw hand zijn welvaard zien
beveiligd,
Ei! dat uw zeden rein, uw leeven vlekloos zij!
't Zij dat ge aan 't hoofd van 't volk uw deugd dan
voor doet lichten,
Of in de laagste hut een treflijk voorbeeld geeft:
De braafste Patriot is hij die deugdzzaam leeft.
Gij zult uw Vaderland ten duurste aan u
verplichten.²⁰⁷

In een later vers schreef de freule: ‘Beken eens of een vrouw die zulke passen waagt, / Niet iets van 't manlijk hart in haren boezem draagt.’²⁰⁸ Met haar prijsvers zocht De Lannoy zowel wat betreft de vorm als de inhoud aansluiting bij de smaak van het door mannen gedomineerde genootschap. Ook in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* werd dit signaleerd. Zo schreef men naar aanleiding van *Het beleg van Haarlem*: ‘De manier, op welke Mejuffrouw de Lannoy dit uitgevoerd heeft, zal haer als Dichteresse ongetwyfeld ter eere strekken. Ene manlyke Poëzy, voorgedragen in eene zuivere tael’.²⁰⁹ Net als voor de nieuwkomer gold dus ook voor vrouwen dat het schrijven van confor-

merende prijsverzen de enige manier was om naam te maken als dichter. In het geval van De Lannoy was de roem slechts van korte duur. Ze overleed op 18 februari 1782, amper drieënveertig jaar oud.

De prijsverzen vormden ook voor andere vrouwen een manier om aan het literaire leven deel te nemen. In 1783 kreeg Maria Geertruid de Cambon-van der Werken de zilveren prijs voor haar dichtstuk 'De nuttigheid van de handwerksman'. Zij genoot reeds bekendheid als auteur van de populaire briefroman *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon* (1782).²¹⁰ Ook de blinde dichteres Petronella Moens ontving een zilveren penning, in 1791. Maria Petronella Elter-Woesthoven, de zus van Bilderdijs eerste vrouw, ontving twee keer een zilveren ereprijs, in 1789 en 1792. Maar geen enkele vrouwelijke auteur zag een prijsvers met goud bekroond.²¹¹ Opmerkelijk is ook dat al deze vrouwen al vóór hun genootschappelijke onderscheiding enkele werken op hun naam hadden staan. Er zijn geen gevallen bekend van vrouwelijke nieuwkomers van wie een vers bekroond werd.

— De non-conformist

Sommige personen weigerden zich te conformeren. Zo iemand was Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812) [afb. 18], zoon van een Leidse wolscheider. Hij studeerde medicijnen in Leiden en promoveerde in 1760 op een botanische dissertatie. Dertien jaar later trad hij aan als lector in de natuurlijke historie aan de Leidse hogeschool. Met de gepubliceerde delen van zijn *Natuurlyke historie van Holland* (1769-1811) had hij diepe indruk gemaakt. In 1772 was hij gekozen tot lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Hij moest echter van meet af aan niets hebben van de 'streng-vittende' regels die aan dichtkundige activiteiten werden gesteld. Strikte toepassing van taalkundige regels bedierf in zijn ogen alle poëtische spontaniteit. Zijn eerste publieke optreden bij de verwelcoming van de beschermheren, waarbij hij de literaire conventies aan zijn laars lapte, was evenwel een succes. Bovendien werd zijn dichtstuk *De lof der dankbaarheid* in 1773 bekroond door *Kunstliefde spaart geen vlijt*, wat hem het buitengewoon lidmaatschap van verdienste opleverde.²¹² Maar al spoedig rees er verzet tegen zijn

18. Portret van Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812), toegeschreven aan Hendrik Pothoven. SML.

werk. Frans van Lelyveld noemde het bedroevend dat zulke prijsverzen werden gelauwerd.²¹³ Ook vanuit Den Haag klonk kritiek. Een tweede vers dat Berkhey instuurde, werd geweigerd omdat de 'noodige beschaafdheid, zoo wegens de taal als poëzij' zou ontbreken.²¹⁴

In Leiden stuitte Berkhey eveneens op verzet. Zijn *Klinkdicht op het afsterven van den beroemden heere Jan Wagenaar* (1773) – dat niet aan de genootschappelijke eisen voldeed, maar dat hij weigerde aan te passen – werd koel ontvangen. Maar vooral de betrokkenheid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* bij een kritiek op zijn vers over de Leidse geschiedenis schoot Berkhey in het verkeerde keelgat. Op 3 en 4 oktober 1774 vierde men in Leiden het tweehonderdjarige jubileum van het Ontzet. Een van de activiteiten was de voordracht van Berkheys *Het verheerlijkt Leyden* in de Catharina Gasthuiskerk op de Breestraat.²¹⁵ Het optreden maakte een verpletterende indruk op het publiek. De muziek tussen de verschillende delen stookte

de vaderlandsliefde zo hoog op, dat bij de regel 'En, zoo dan de Afgunst nog op Leydens welvaart mikt, / Blijft de eerste kogel voor mijn Leydschen kop geschikt' een Leidenaar uitriep: '*En de tweede voor mijn kop!*'²¹⁶ Na afloop begeleidde een afvaardiging van het Haagse en Leidse dichtgenootschap de dichter naar huis, terwijl hij overal werd toegejuicht. 's Avonds organiseerde het Leidse genootschap een maaltijd, terwijl het toneelgezelschap *Veniam pro laude* het stuk *Het feestvierend Leyden* van Lucretia Wilhelmina van Merken opvoerde.²¹⁷

Het verheerlijkt Leyden verscheen twee maanden later in druk, vergezeld van lofdichten, onder meer van Cornelis van Hoogeveen, Pieter Vreede, Gerrit Brander à Brandis, Pieter 't Hoen en Jan de Kruijff. Maar al gauw klonken er negatieve geluiden. Vooral de *Dank-betuiging aan den Nederlandschen dichter Jan de Kruijff, voor zyne beschaving en verbeteringen, gebracht in Het verheerlykt Leyden van Joannes le Francq van Berkhey* (1775) droeg hiertoe bij. De anonieme auteur van deze kritiek-in-verzen, mogelijk Frans van Lelyveld, richtte zich tegen de koopman-dichter Jan de Kruijff, die te lyrisch over *Het verheerlijkt Leyden* zou hebben geschreven.²¹⁸ Berkheys stuk bevatte namelijk vele onvergeeflijke fouten:

Is ooit een Schildery een Meesterstuk te noemen,
Dat, of 't wel schoonheên heeft, en glanzig is vernist,
Van lompe fauten krielt, en nooit-geschaapen
bloemen
In bonte kleuren toont, en alle houding mist?
Wat houding, bid ik U! heeft dit *VERHEERLYKT*
LEYDEN?
Wat is er niet veel bont, veel onnatuurlyk in?
LE FRANCQ kan 't waare Schoon, voorwaar niet
onderscheiden
Van 't valsche, noch *bon sens*, van woorden zonder
zin.²¹⁹

Deze aanval kon Berkhey niet tolereren. 'Wie zwijgt en verdraagt, wordt verdrukt en geplaagt,' luidde zijn motto. Hij beschuldigde onder meer Pieter van den Bosch, Frans van Lelyveld, J.J. Schultens en Cornelis van Hoogeveen: personen uit de kring van *Kunst*

wordt door arbeid verkreegen. Voor de dichter was de maat vol. Op 26 mei 1775 zegde hij zijn lidmaatschap op, maar niet zonder Van Hoogeveen een veeg uit de pan te geven in het spotdicht: 'Eersiul veur de Heer Kornelis van Hoogeveen Junjar Prinsetent van het kunstnootschap kunt word deur aambeï verkregen' en 'Lid-drukker van het Hagse kuntgenootschap kuntliefde Spart geen Vlijm'.²²⁰ Bovendien schreef hij een keerdicht op het vers dat hij bij zijn intrede in het Leidse genootschap had gedeclameerd. Hierin stelde hij dat '*Kunst door Afgunst wordt verkregen*'.²²¹ Ook met de *Maatschappij*-voorman Van Lelyveld had hij nog een appeltje te schillen. Dat deed hij door scherpe kritiek te uiten op een verhandeling van diens hand over het storten van 'olie, traan, teer, of andere dryvende stoffen' op zee.²²²

De kloof tussen Berkhey en de geïnstitutionaliseerde literaire orde werd hierdoor vergroot; zijn kans om hoogleraar te worden was verkeken. Hij paste niet in de academische wereld, wat ook tot uiting kwam in zijn matige beheersing van het Latijn, waarover het volgende verhaal de ronde deed:

Toen hy eerst Lector was geworden, gaf hy zyn lessen altoos in 't Latyn, maar terwyl hij zulks nie[t] verstond, zo las hy dezelve altoos uit een boek. Nu wilde het geval, dat hy op zekeren tyd les gaf over een zeer klein Vogeltje, doch half wegen zynde, moest hy zich voor een ogenblik absenteeren. – Een schalk van een Student, wetende dat zyn Meester niet al te vast omtrent de Latijnsche taale in zyn schoenen stak, wilde hem nu eens toetsen, en sloeg uit dien hoofde eenige bladen om, en lag een geval voor hem, dat over een zeer grooten Oliphant handelde. – Onze *Lector*, weder in zyn kakstoel gekomen zynde en niet bemerkende dat de bladen omgeslagen waren, leesde toen vervolgens, in plaats van het kleine Vogeltje, van een zeer grooten Oliphant, waar mede zich die guiten van Studenten niet weinig vermaaken.²²³

J.J. Schultens schreef in 1776: 'De man is en blijft een *Jan Vlegel*. Ik ken weinig menschen, bij wien verwaandheid, nijd en wraakzucht sterker heerschen.' Hij betreunde het dat Berkhey als lector was aangesteld.²²⁴

19. Pelletier/L.A. Claessens, Portret van Rhijnvis Feith (1753-1824). DBNL.

Dat Berkheys sociale afkomst een rol speelde bij zijn verstoting is niet ondenkbaar. Toch weerhield dit een onafhankelijke geest als Berkhey er niet van zijn dichtactiviteiten voort te zetten. Nu hoefde hij geen rekening meer te houden met de eis om 'zuiver te schryven volgens de beste regels'.²²⁵ Het geval Berkhey laat zien hoe groot de noodzaak was voor een auteur om zich te schikken naar de genootschappelijke (classicistische) maatstaven. Dat betekende dat hij zijn werk moest laten 'beschaven'. Wie dit weigerde, verdiende geen plaats binnen het genootschap.

Scheurtjes in de oude poëtica?

Vanaf de jaren tachtig gingen veel dichtgenootschappen ook kritisch-beschouwende activiteiten ondernemen.²²⁶ Ook *Kunst wordt door arbeid verkreegen* hoopte door het bevorderen van theoretische kennis

'den aenwas eener meer gezuiverde kunst te helpen vermeerderen'.²²⁷ In 1780 werd bijvoorbeeld een literair-theoretische prijsvraag over de poëzie uitgeschreven. Het onderwerp luidde: 'Over de waere vereischen van het Heldendicht'. Tijdens de jaarvergadering van 1781 kwam Rhijnvis Feith [afb. 19] als winnaar naar voren. Zijn *Verhandeling over het Heldendicht* kan worden beschouwd als zijn literair-kritische debuut. Enerzijds hield hij vast aan het idee dat er essentiële, universele regels voor de kunst bestaan, die niet willekeurig zijn, maar uit de 'Theorie van onze aangename en onaangename bevindingen, en derhalve uit de natuur zelve genomen' zijn. Omdat de natuur onveranderlijk is, bestaan ook voor de poëzie rationele, universele maatstaven.²²⁸

In enkele 'Algemeene aanmerkingen over het belang' stelde Feith echter dat de regels ontoereikend zijn, vanwege hun rationele karakter. Daarom voegde hij een emotionalistisch element toe aan zijn poëtica. In die zin is zijn stuk een '*corpus alienum*, een eerste manifestatie van de latere Feith'.²²⁹ Het doel van de poëzie was volgens Feith de beweging van het gemoed. Van groot belang daarbij waren de 'uitwendige omstandigheden', het decor waartegen een gedicht zich afspeelt: 'Zoo wordt mijne ziel geheel gevoel als ik eenzaam de volle maan aan een' ruimen en zuiveren hemel beschouw. Ik staar er gedachteloos op; mijne aandoeningen overstelpen mij; tranen biggelen langs mijne wangen; ik kom weder tot mij, en de gedachtenis van alle mijne overleden vrienden zweeft voor mijne oogen; ik bepeins mijne vergankelijkheid, ik gevoel mijne onsterfelijkheid'.²³⁰

Hiermee wekte Feith de indruk dat hij de entourage belangrijker vond dan de gebeurtenissen. Getuige een werk als *Julia* (1783) was dat ook zo. Het ging hem erom sterke gemoedsaandoeningen bij de lezer op te roepen. Daartoe moest de dichter het menselijk hart kennen en zijn eigen gevoelens onderzoeken.²³¹ Feith voegde, mede geïnspireerd door Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774), een emotionalistisch element toe aan de classicistische opvattingen. Zijn sentimentalistische idee presenteerde hij als een aanvulling op het genootschappelijke idee van het bestaan van universele dichtregels. Daarmee gaf hij tegelijkertijd aan dat hij

de regels niet onfeilbaar achtte.²³² Het Leidse genootschap bood Feith een platform om zijn vernieuwende ideeën naar buiten te brengen. Hij genoot als dichter al enige bekendheid; in 1779 was zijn dichtstuk over 'Het heil van den vrede' door *Kunst wordt door arbeid verkreegen* met goud bekroond. Dit werk was – met zijn retorisch taalgebruik en verlichtingsoptimisme – een typisch genootschapsvers.²³³ Feith was daarnaast een gezaghebbend en gerespecteerd lid vanwege zijn positie als burgemeester van Zwolle.

Het verval van de genootschappen

Kunst wordt door arbeid verkreegen groeide uit tot een vooraanstaand dichtgenootschap. Vele letterkundigen zetten van hieruit hun eerste schreden in het literaire leven. Wie naam wilde maken, moest, zoals is gebleken, niet te sterk afwijken van de genootschappelijke maatstaven. Wie weigerde zich te plooiën naar de 'smaak en heerszucht van eenige Meesteragtige Leden' moest opstappen.²³⁴ Tegen het einde van de achttiende eeuw rees er kritiek tegen de regels en ontstond er een discussie over de status van het dichterschap. Was dat een aangeboren talent (natura) of een door arbeid te verkrijgen vaardigheid (ars)? De Harlingse koopman Jan Aukes Backer heeft in een tot op heden onopgemerkt gebleven passage van zijn dagboek verslag hierover uitgebracht. Nadat hij de befaamde vergaderzaal van het genootschap had bezichtigd, bezocht hij de tuin van een zekere Broekhoven:

[Daar] kwamen wy weder op den ouden text, en de *Maatschappy der Nederlandsche Letterkunde*, als ook het *Genootschap, Kunst word door arbeid verkregen*, waaren de onderwerpen van ons discours. – Beiden gaven wy hunne verdiende lof, maar gelyk 'er altoos wargeesten zyn, ging het ook hier. – Een van het gezelschap *Vennip* genoemd, (aan wien de anderen verweeten dat hy geene Poëtische herssens had, even als of die zo maar in het wilde worden omgedeeeld, 't geen ook hier te lande bykans zo wel schynt, ik beken het,) een mynheer *Vennip*, *vraagde?* of die spreuk: *Kunst wordt door arbeid verkeegen*, wel steek kon houden? – 'Ik heb zulks dikwerfbeproeft, (zeide hy,) maar hoe ik arbeide, nooit kan ik iets daar stellen, dat my zo goed voldoet

als de verssen van *Feith*, *Bilderdyk*, *Vereul* en andere. Ik geloof vervolgde hy, dat de Dichter geboren en niet gemaakt moet worden, en dat de Engelsche Schryvers van de *Algemeene Historie* juist zo veel ongelyk niet hebben, daar zy zeggen, dat de Dichters in Holland zo schaars zyn als de *Comeeten*, waar van om de hondert jaar pas één te voorschyn kooft.

Daarmee vertegenwoordigde deze Vennip een vooruitstrevend idee. De gastheer, een vurige verdediger van de classicistische poëtica, bracht de traditionele opvatting met stelligheid naar voren:

Broekhoven trad tot de eerste stelling te rug, en verzekerde dat een zyner kennissen, die hy zeker mynente halve enkel met de letters J.v.H. noemde, de spreuk bewaarhede, dat die man geen dichter geboren, maar sedert het jaar 17– dichter gemaakt was, 't geen hy meende door nog daaglyks te koop geboodene verssen te kunnen bewyzen. – Hier uit rees een dispuut wat eigenlyk tot een dichter behoorde, en ik had het geluk, dat my inviel te zeggen: 'myn Heeren, twisten wy daarover niet meer, de zalige *van der Waal* heeft ons de waare vereischten zo duidlyk getoont, dat 'er geen verschil meer over valt.'²³⁵

De in Geertruidenberg werkzame kostschoolhouder Simon van der Waal had in 1774 bij het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt* een gouden penning gewonnen met zijn vers over 'De waare vereischten in een dichter'.²³⁶ Daarin gaf de auteur naar goed classicistisch gebruik een 'regelmaatige ontvouwing van de vereischten, die een Dichter, welke naar de volmaaktheid streeft, zig trapswyze meerder eigen moet poogen te maaken'. Hij stelde onder meer: 'Al 't onnatuurlijk doemtge, en 't nutloos keurt gij af, / Al 't overtollige wraaktge, en 't laage vindt gij laf; / Doch 't goede, 't beter, 't best weet gij ons fiks te wijzen, / En 't aangename en 't nutte als 't meest volmaakt te prijzen.'²³⁷

De behoudende reactie van Broekhoven kon niet verhinderen dat de als vanzelfsprekend gepresenteerde poëtische opvattingen tegen het einde van de achttiende eeuw onder druk kwamen te staan. Daarmee deed het verval van de dichtgenootschappen zijn in-

trede. Vooralsnog werden de vertolkers van dergelijke nieuwe ideeën echter weggezet als 'wargeesten'.

KLEINE LETTERKUNDIGE GENOOTSCHAPPEN

Naast *Kunst wordt door arbeid verkreegen* kende Leiden talloze kleine literaire genootschappen, waarover minder bekend is.²³⁸ Ten eerste waren er informele gezelschappen, waar gezelligheid en semi-letterkundige activiteiten samenkwamen. Deze waren nauwelijks geïnstitutionaliseerd en hebben daardoor weinig sporen nagelaten.²³⁹ Ten tweede kunnen kleine letterkundige genootschappen worden onderscheiden die wel literaire pretenties hadden en die toegang probeerden te krijgen tot de geïnstitutionaliseerde gezelschappen. Ten slotte waren enkele toneelgenootschappen actief.

Informele genootschappelijkheid

Een voorbeeld uit de eerste categorie was het 'gulhartig vriendenkransje, onder de spreukletters H.P.T.B.' (Het Pand Tot Broederschap).²⁴⁰ De centrale figuur was de uit Hamburg afkomstige literator Johannes Christian Schütz.²⁴¹ Volgens Berkhey, die hem als zijn leermeester beschouwde, beheerste Schütz reeds op zevenjarige leeftijd het Duits, Frans, Italiaans, Nederlands, Engels en Spaans.²⁴² Bovendien was hij 'vooral in letterkeus ervaren, zoo dat hij de woorden LEX, REX, GREX drie honderd malen in verschillende zin konde verklaren, en een geheele Redevoering zonder de letter R. in 't licht gaf'.²⁴³ Via Schütz raakte Berkhey omstreeks 1760 bij het gezelschap betrokken. Hij nam graag deel aan de genoeglijke vriendenavondjes die één keer per week werden georganiseerd.

Het was een 'beurtlings gezelschap, veelal uit deftige Leydsche Burgers, geleerde en ongeleerde personen, zoo mannen als vrouwen, bestaande'. In die tijd waren er, aldus Berkhey, in Leiden Zwitserse en Duitse soldaten ingekwartierd,²⁴⁴ die bij het uitbrengen van een dronk elkaar 'Avous' toeriepen. Deze uitdrukking namen de leden bij het overbrengen van de wijnkelk over. Berkhey legt uit hoe de naam verder tot stand kwam: 'de Heer SCHUTS voegde er bij *Paasfiek*, beteekenende Pacificq, Vredemaker, een ander vriend, wijlen Doctor SUMBAG à COESVELD, bedacht er op, *Tulleke toe*, als ontleend uit oud Hollands Tullen, Tulleken, dat

is Toedrinken, ik moest er ook wat bijvoegen, en in dien tijd mijne Verhandeling over de saamgestelde Bloemen schrijvende,²⁴⁵ voegde ik er bij *Bloemhart*'. Hierdoor ontstond de 'grappige letterzin': '*Avous Vredemaker drink toe met Bloemhart*'.²⁴⁶ Later kregen de letters H.P.T.B een andere betekenis. Dat had te maken met de bokaal die Berkhey de gastheer gaf en waarin hij de letters en een versje liet graveren.²⁴⁷ Vanaf dat moment gaf men de bokaal tijdens het diner aan elkaar door. Het versje, vermoedelijk aangebracht op het deksel, luidde:

GELIJK IK DIT POCAALTJE DEK,
DEK OOK ALZOO UW'S VRIENDS GEBREK!
EN ZOO GIJ TWIJFELT AAN DEN SCHIJN,
ZOEK DAN DE WAARHEID IN DEN WIJN.

Bij gelegenheid bedacht men nieuwe lettercombinaties, 'het geen zoodanig toenam dat de Heer SCHUTS en ik die aantekenden, zoo dat die tot een groot boek uitdijden, zoo wel met sommige van Latijnsche geleerdheid als spitsvindige zetten'.²⁴⁸ Het improviseren met de letters vormde een ritueel. Wie geen 'vriendelijke en heusche Toepassing maakte' moest een boetedronk ondergaan. Het gezelschap H.P.T.B hield uiterlijk in november 1777, na Schütz' overlijden, op te bestaan.²⁴⁹

Vermoedelijk bestonden er meer informele gezelschappen waar de gezelligheid centraal stond. Le Francq van Berkhey schrijft over diverse 'vriendenkringen die bijzonder binnen de Stad Leyden onder Achtbare Persoonen en Overheden plaats hadden, waar van ik als nog Vriendenbikers ken, die in een kasje of foudraal liggen, tevens met een Albumboekje vol namen en spreukjes'.²⁵⁰

Wellicht doelde Berkhey op het *Wekelijksch Gezelschap van Schout, Schepenen en Griffier der stad Leyden*, een tweede voorbeeld van informele genootschappelijkheid.²⁵¹ Hoewel de poëziebeoefening niet de hoofdmoot vormde, verdient het enige aandacht. Het is exemplarisch voor de plek die gelegenheids-poëzie innam in de achttiende-eeuwse samenleving. De stad werd bestuurd door acht schepenen, vier burgemeesters, een schout (die het ambt van openbaar aanklager en politiefunctaris bekleedde) en een

griffier of secretaris.²⁵² Vanaf 1750 vormden zij een vriendschappelijk gezelschap dat wekelijks bijeenkwam om de maaltijd te gebruiken. Daniël van Alphen was lange tijd griffier. Er werden wetten opgesteld die 'in alle societeiten tot conservatie van goede orde verëischt worden'. Deze werden niet gedrukt, maar dienden voor eigen gebruik.²⁵³

Aanvankelijk kwamen de leden om vijf uur 's avonds samen. De bijeenkomst duurde tot uiterlijk half twaalf.²⁵⁴ Later arriveren en eerder weggaan was niet toegestaan. Voor het verloop van de maaltijd bestond een reglement dat karakteristiek is voor de fatsoenscultuur van achttiende-eeuwse regenten. Zo mocht de 'Heer Tractant' het diner niet later dan half negen serveren. De gerechten moest hij in een strakke volgorde aanbieden en voor iedere gang bestonden specifieke voorschriften. In 1755 liet het gezelschap enkele bokalen vervaardigen, die op 5 december op de Burcht werden ingewijd. Hierbij was ook een *Gezelschap de Cameleon* aanwezig. De bokalen, die bewaard werden in een speciaal kastje, nam men naar iedere vergadering mee [afb. 20].²⁵⁵ De dichter Jan de Kruyff senior (1706-1775) schreef enkele lofdichten op de bokalen, die geregeld geciteerd werden:

Helsche Tweedracht berst' van spyt,
Als sy ons dit Glas ziet leëgen,
't Welk, der Vriendschap toegewyd,
Ook heeft Eendrachts naam verkreegen! [...]

Vriendschap! Eendragt! laat uw Geest
Staâg door dit geselschap sweeven!
Eeuwig sy 't een vreugdefeest!
Vriendschap is de ziel van 't leeven.²⁵⁶

Op erkenning gerichte gezelschappen

Tegenover zulke gezellige initiatieven stonden genootschappen die wel erkenning nastreefden, zoals het taal- en dichtlievende *Ultra posse nemo obligatur* ('Niemand kan verplicht worden meer te doen dan hij kan'). De leden waren 'door liefde tot de kunst gedreeven' vrienden. In 1778 publiceerden zij een bundel *Mengel-stoffen*, voor zover bekend hun enige werk. De verzen zijn met initialen ondertekend. Daaruit valt af

20. Bokalen van het Weeklyksch Gezelschap van Schout, Schepenen en Griffier der stad Leyden. SML.

te leiden dat het genootschap vermoedelijk slechts vier (schrijvende) leden telde.²⁵⁷ Het kende twee wetten. Er werden alleen personen toegelaten die het hervormde geloof aanhingen.²⁵⁸ Gedichten die met de 'leer der hervormde Kerk, de eerbied aan Overheden en Lee-rars schuldig en overeenkomstig, op bijzondere personen schimpende, of met Christelijke zeeden strijdig zijn' waren verboden. Veel verzen prediken de christelijke leer en dragen religieuze titels.

Waarom traden de leden niet toe tot een gevestigd genootschap? Uit het voorbericht blijkt dat ze onzeker waren over hun verzen. Ze lieten het aan het oordeel van deskundigen over of hun schrijfsels gedichten of rijmelarij genoemd moesten worden. De leden maakten nog geen deel uit van de gevestigde literaire orde. 'Dan', zo stelde men, 'wij zijn te wel bewust van ons onvermogen om eenig Genootschap van naam eere aan te doen, dat wij veel eer vreesden het te zullen oonteeren door onze kunstloosheid, en dit alleen doet ons besluiten afzonderlijk ons zoo lang te oefenen, dat wij ook naar verdiensten in het een of ander mogten worden toegelaten.'²⁵⁹ Door hun verzen te publiceren, hoopten de leden een plaats te verwerven aan het Leidse literaire firmament.

Of deze strategie succesvol was, is moeilijk te bepalen, maar het is niet ondenkbaar. Dat de uitgave van een werk een manier was voor een auteur om zich te manifesteren, laat de carrière van Dirk Kuipers (1733-1796) zien. Hij publiceerde in 1764 een bundel *Dichtlievende mengelingen*, die hij met zijn initia-

len ondertekende. 'De tyd zal doen zien of zy zullen behaegen, dan onder de gemeene soort van Rymen gesteld worden', schreef hij in het voorwoord.²⁶⁰ In 1766 verscheen *Dichtlievend tijdverdrijf of proeven van dichtoeffeningen*, ondertekend door het genootschap *Yver doet leeren*. In werkelijkheid was dit een tweede poging van Kuipers om de schijnwerper op zichzelf te richten.²⁶¹ In het voorbericht spreekt hij de wens uit dat deskundigen het werk zullen waarden en dat zij 'onze geringe Stukjes onbevooroordeeld leezen, en onze poogingen begunstigen zullen'.²⁶² Kennelijk waren Kuipers' pogingen succesvol: in 1767 werd hij lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.²⁶³

Naast de genoemde bestonden nog andere kleine genootschappen, waarover minder bekend is. Ze hadden betekenisvolle namen als *Ars diligentiae floret* ('De kunst bloeit door ijver'), *Studium alit artes* ('De studie voedt de kunsten'), *Kunst-yver, Non arte sed amore poeseos* ('Niet door kunst maar door liefde voor poëzie') en *Nut vermaek*.²⁶⁴ De leden van dat laatste gezelschap stelden zich ten doel nut en vermaak te verschaffen door een verzameling aan te leggen van de 'verhevenste Kunsttafreelen der Voornaemste Nederlandsche Dichteren, aen welk Stuk onze Land- en Kunstgenooten nog gebrek hebben, terwijl men in andere taelen verscheidene van diergelijke Werken vindt, en voornamelijk in de *Fransche en Hoogduit-sche*'.²⁶⁵ Van deze bloemlezing verschenen twee delen: *Schatkamer der Nederlandsche dichteren* (1771 en 1775).²⁶⁶ Interessant is de naamljst die aan het werk is toegevoegd. Daaruit kunnen we afleiden dat circa twintig intekenaren betrokken waren bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Het genootschap zelf tekende in voor een exemplaar op 'groot papier'. Dat geeft aan dat *Nut vermaek* de aandacht wist te trekken van een gevestigd letterkundig gezelschap.

Sommige gezelschappen gaven in navolging van *Minima Crescunt* een tijdschrift uit.²⁶⁷ Zo publiceerde *Door arbeyd en yver* rond 1768 het blad *Dichtlievende uitgaven*. In het voorbericht stelden de redacteurs dat ze het betreurden dat de uitgave van de *Maendelijksche by-dragen* was gestaakt; de *Nieuwe bydragen* verschenen te onregelmatig. Ze hadden daarom een eigen tijdschrift opgericht, waarin aandacht zou worden besteed

aan 'Dichtkundige Fraaiheeden'. Ze wilden niet vervallen in 'lastige hairkloveryen' over de Nederlandse taal, omdat ze geen 'juiste Taalkenners' waren.²⁶⁸

Ook de *Taal- en dichtkundige mengelstoffen* (1776), die onder de zinspreuk *Suum cuique* ('Ieder het zijne')²⁶⁹ verschenen, waren op de *Maendelijksche by-dragen* geënt. Het enige nummer dat verscheen, veroorzaakte meteen een conflict. Het bevatte een kritische bespreking van een door *Kunstliefde spaart geen vlijt* gepubliceerd werk. Spoedig verscheen een anoniem pamflet, waarin de recensent werd beschuldigd van verwaandheid, lichtvaardigheid, hatelijkheid en onrechtvaardigheid. Hij werd uitgemaakt voor 'armzalige schoolvos'.²⁷⁰ In een reactie, *Twee vliegen in eene slag*, berispte een andere anonymus de auteur van het schotschrift over zijn woordkeuze. In dit stuk legde de auteur een verband tussen de kritische recensie en *Kunst wordt door arbeid verkreegen*:

ik kan u (en ik meen met grond) verzekeren, zo als my van elders berigt is, dat de Schryvers Leden zyn van het *Taal en Dichtlievend* genootschap onder de Spreuk *Kunst word door arbeid verkregen* te Leyden, die onder zich een byzonder Cabaal uitmaken. Dit opgemerkt hebbende, kunnen we al rasch de bron ontdekken waar uit hunne Recensie ontspringt; die is namentlyk een soort van Patriottische yver (op dat ik niet zegge Nyd) want, daar het Genootschap in s' Hage, zo lange na het Leydsche opgericht, reeds met zulk een aantal Mannen, van aanzien en van verheven kunde Praalde: en dat meer is, met zulk een bundel Schoone Dichtstukken voor hun in 't licht kwam; moest dit niet de drift van zulke warme hoofden opwekken?²⁷¹

Werd deze aantijging door de beschermheren en bestuursleden van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* aanvankelijk voor laster gehouden, uiteindelijk stelden ze toch een onderzoek in, onder leiding van Pieter Vreede, de toenmalige voorzitter. Dit leverde niets op. Ten slotte bood de auteur van *Twee vliegen in eene slag* zijn excuses aan. Het was nooit zijn bedoeling geweest het genootschap in een kwaad daglicht te stellen. Daarmee was de kous voor het bestuur af.²⁷²

21. Vignet van Veniam pro laude, uit: Poëzij betreffende het Genootschap: Veniam pro laude. Leiden 1776. UBL.

Toneelgezelschappen

De derde categorie omvatte toneelgenootschappen, die vooral in de jaren zestig werden opgericht, zoals *Door vlijt en kunst* (ca. 1761-1785). Dat was een vriendenkring van vier personen, onder wie Cornelis van Hoogeveen. De meeste toneelstukken die in deze kring gepubliceerd werden, waren van zijn hand.²⁷³ Twee andere toneelgezelschappen, waarover we vrijwel niets weten, waren *In omnibus quid utile* ('In alles is iets nuttigs', ca. 1761-1764) en *Vriendschap en toneelvermaak*.²⁷⁴

Over het 'illustre tooneel-genootschap' *Veniam pro laude* ('Geen lof maar vergiffenis') [afb. 21] is meer bekend. Het sproot voort uit het gezelschap *Trinias*, dat rond 1733 ontstond.²⁷⁵ In een historische schets lezen we dat het in 1746 door 'aenzienlijke Kunstbeminnaeren' was gesticht.²⁷⁶ Mogelijk werd de naamswijziging dat jaar doorgevoerd. Lid waren onder meer Van Hoogeveen en Heyligert, de Leidse fabrikant en dichter Jan de Kruyff senior, de Amsterdamse organist Bartholomeus Ruloffs, de Leidse drukker Pieter van der Eyk en Le Francq van Berkhey.²⁷⁷ Net als bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen* ontstonden bij *Veniam pro laude* volgens Berkhey 'oneenigheden, ja personeele afgunst, en daar en boven geduurige verplooijingen van goede Wetten'. Dat was in zijn ogen de schuld van dezelfde 'Woelgeesten van het voorgemelde Genootschap'.²⁷⁸ In 't *Bataafsch Athene* (1760),

dat in deze kring ontstond, trok Berkhey zich, net als in latere jaren, weinig aan van taal- en stijlconventies. Het stuk werd stevig becommentarieerd. De kritiek die Frans van Lelyveld in de *Nederlandsche letter-courant* spuide, vormde het startsein van de vete tussen hem en Berkhey:

Indien men, eenen herder in een *woud* ontmoettende, hem deeze woorden hoorde spreken: 'Myn fluit, hef aan met vreugd, hef aan, Atheensche fluit' zou men niet beginnen te twyffelen, of het den man ook in de bol leuterde? hoe kan een *fluit aanheffen*? hoe kan zy *MET VREUGD* aanheffen; hoe kan een speeler tot zyn speeltuig zeggen *hef aan*? wat is een *Atheensche fluit*?²⁷⁹

Opvallend is dat Berkhey nog niet de non-conformist was die hij vijftien jaar later bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen* zou zijn. In de tweede druk van zijn vers verbeterde hij spel- en stijlfouten en beaamde hij dat hij 'vergeeten had *TEN KATE* of *HUIDEKOPER* op te slaan'. Hoewel hij al enigszins tegensputterde en klaagde dat de poëzie aan 'meesteragtige vittery' werd blootgesteld, onderwierp hij zich nog aan de genootschappelijke eis dat taalregels strikt moesten worden nageleefd. Berkhey koos dus aan het begin van zijn carrière eveneens de weg van het conformisme. Om zich omhoog te werken moest hij energie steken in het opbouwen van sociale contacten. Zo'n knieval zou hij echter niet meer maken. Zijn karakter stond hem niet toe te voldoen aan de vereiste sociale code en in 1776 keerde hij *Veniam pro laude* de rug toe.²⁸⁰ In zijn afscheidsgedicht schreef hij:

Intusschen *Veniam*, te schandelijk verrast,
Zijgt neder, gaat gebukt, door zulk een' bitt'ren last.
Gesleurd door Huiskrakkeel, geslingerd door
Cabaalen,
En quijnende om den twist, en 't onregtmatig
smaalen.
Wordt nu het schoon Tooneel een poel van
bastaardij.²⁸¹

In de winter voerden de leden twintig Nederlandse treur-, blij- en kluchtspelen op. Ze hielden zich zowel

22. A. Delfos, Fragment uit de 'Afbeelding en beknopte beschrijving der plegtige Sledevaert', 1776. RAL.

bezig met schrijven als met spelen.²⁸² *Veniam* bezat een toneelruimte met een klein podium. Dat weten we uit een brief van Bilderdijk aan Feith uit 1784, waarin het gaat over Feiths treurspel *Thirsa*: 'Ik vereenig mij volmaaktlyk met uw gevoelens omtrent de nuttigheid eener voorafgaande vertooning, voor 't eindelijk voltooien van een stuk. Doch ik wenschte dat wij 't op een grooter Tooneel gespeeld konden zien; want een Toneeltjen als dat van *Veniam pro Laude* bedriegt heerlijk; waarvan ik ontelbare proeven heb.'²⁸³ Desondanks werden geregeld toneelstukken gespeeld.²⁸⁴ Op 7 februari 1775 werd Berkheys zinnespel *Leyden verrukt, op het tweede eeuwgetijde der oprichting van de Hollandsche Hooge Schoole binnen haare muuren* opgevoerd. Het publiek was 'zo over den gelukkigen uitslag der Decoratien, als over de kunstige uitvoering zijner Leden ten volle voldaan'.²⁸⁵

Een hoogtepunt vormde de organisatie van een sledevaart [afb. 22]. Dat idee ontstond op 22 januari 1776, toen de studenten een maskerade hielden 'in een grappige en comique smaak'. De uit ruim twintig arrensleden bestaande optocht moet in het schijnsel van brandende flambouwen een bijzondere aanblik hebben geboden. Het publiek was in groten getale komen opdagen.²⁸⁶ Met dit schouwspel op het netvlies beleg-

den de leden van *Veniam* kort daarna een vergadering, waar ze besloten de 24ste zelf ook een sledevaart te organiseren.²⁸⁷ Die woensdag was het zacht weer, 'in den avond stijfde het echter een weinig op, en de wind was geheel ingetoogen'. Het gerucht dat er een optocht zou zijn, had zich als een lopend vuurtje verspreid. Reeds vroeg in de avond stroomde het publiek toe. Om negen uur vertrok de kleurrijke stoet vanaf het Steenschuur. De toeschouwers zagen ridders, muzikanten en talrijke historische en zinnebeeldige tafereelen. Zo was er een slede met daarop Minerva, de godin van de wijsheid en beschermster der kunsten, gekleed in een massief gouden stof. Het spektakel duurde tot middernacht, waarna de uitgelaten leden het feest nog even voortzetten.²⁸⁸

Had *Veniam pro laude* nog een andere bedoeling met de sledevaart dan 'in dit bar seizoen' de Leidenaren een verzetje te bieden?²⁸⁹ *Veniam* was een amateurgezelschap, dat toneelstukken in eigen kring uitvoerde. Over het algemeen waren de activiteiten vermoedelijk op 'zelfverwerkelijking' gericht. Ze werden vooral gezien als een nuttig en aangenaam tijdverdrijf voor de eigen leden. Het gezelschap trad voor zover bekend niet op buiten de eigen kring. De organisatie van de sledevaart kan worden beschouwd als een profile-

ringspoging. Maar zelfs een tweede sledevaart op 31 december 1783 ter viering van het vijftigjarig jubileum kon niet verhinderen dat het genootschap vlak daarna ophield te bestaan, als gevolg van aanhoudende interne twisten.²⁹⁰

De genootschappen bespot

Het fenomeen van de genootschappen was ook aan spot onderhevig, vooral van de zijde van de studenten, wellicht omdat ze geen lid mochten worden van de meeste prominente gezelschappen. Volgens hen was de natie 'met eene zucht voor de Genootschappen bevangen'. Het tijdschrift *De spectator der studenten* verhaalt over de oprichting van *Het nieuwe Spectatoriale Genootschap te Leyden*, dat zich tegen de handelwijze van de letterkundige gezelschappen keerde. Het (vermoedelijk fictieve) gezelschap zou een reeks wetten hebben opgesteld waarin de genootschappelijke burgerlijke waarden op studentikoze wijze op de hak worden genomen. Naar het gedrag van de leden zou niet worden omgekeken, aldus de Spectator. Wat de buitenwereld als een misdaad beschouwt, zien de studenten als een onbehoedzaamheid of zelfs als een deugd. Alle leden worden uitgenodigd om zoveel mogelijk onvoorzichtigheden te begaan. Om die reden worden ook dames toegelaten:

De Vrouwen zullen niet uitgesloten zyn van het voorrecht, om Leden van dit Genootschap te kunnen worden. Zwakker en aandoenelyker zynde dan de Mannen, hebben zy sterker driften, en begaan by gevolg ook meerder buitensporigheden: de gantsche Waereld het gezicht sterker op haar, dan op de Mannen, gevestigd houdende, loopen zy des te eerder in het oog; [...] Daar en boven, daar zy zoo veel met de Studenten te doen hebben, en misschien ook veel van deze lyden, zou het eene onredelykheid zyn, haar uit te sluiten.

Het gezelschap overhandigde jaarlijks een luxueuze, Latijnse uitgave van Erasmus' *Lof der Zotheid* aan die student die door zijn dwaasheden 'de meeste stof voor onze *Spectatoriale* Vertogen aan de hand gegeven heeft'.²⁹¹ Uit niets blijkt dat een dergelijk studentikoos initiatief van invloed was in het literaire leven.

23. Jan de Vos, Portret van de boekenverzamelaar Johannes Thysius (1622-1653). *Bibliotheca Thysiana Leiden*.

LEZEN IN GEZELSCHAP

In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide het leespubliek. Het analfabetisme, dat in Nederland nooit omvangrijk was geweest, nam verder af.²⁹² Veel leesfaciliteiten waren echter maar voor een beperkt publiek toegankelijk. Zo was de collectie van de Leidse universiteitsbibliotheek, waarin 'zeker een aanmerkelyk getal boeken, en zeer veele zeldzaame manuscripten gevonden' werden, slechts toegankelijk voor professoren, lectoren en studenten.²⁹³ De reeds genoemde Zweedse reiziger Johan Henrik Lidén schreef: 'Twee boekverkopers zijn custodes bibliothecae, wat ook vrij ongewoon is. Boekverkoper HAAK toonde mij nu de bibliotheek. Rondom de zaal zijn balustraden opgericht, zodat geen enkele student zelf een boek kan pakken, terwijl het evenmin geoorloofd is een boek mee naar huis te nemen.'²⁹⁴ Ook de Bibliotheca Thysiana op het Rapenburg, die vooral boeken uit de nalatenschap van de jonggestorven zeventiende-eeuwse geleerde Johannes Thysius (1622-1653) bevatte, richtte zich niet op een groot publiek [afb. 23 en 24].²⁹⁵ Deze geleerdenbibliotheek leidde een kwijnend bestaan; zij was volgens

24. Jacob Timmermans, *Tekening van de Bibliotheca Thysiana*, 1788. Het betreft één van de weinige zeventiende-eeuwse particuliere collecties die in zijn geheel is bewaard. RAL.

een tijdgenoot 'beklaaglyk te niet geloopt'.²⁹⁶ Lidén schreef in 1769: 'de Bibliotheca Thysiana verkeerde in zo'n wanorde, dat ze niet te bezichtigen was.'²⁹⁷

Commerciële leesbibliotheken bestonden nog niet. In 1772 trachtte de boekverkoper Jacob Murray een Franse leesbibliotheek te stichten, maar dat werd hem van rechtswege verboden.²⁹⁸ De leden van het boekverkopersgilde waren namelijk bang dat de leesbibliotheek van negatieve invloed zou zijn op de handel in Franse boeken. Ook vreesde men dat andere boekverkopers Murrays voorbeeld zouden volgen en eigen bibliotheken zouden oprichten, ook voor Nederlands-talige en Latijnse werken. Een 'grotere bereikbaarheid van het verlicht ideeëngoed onder brede lagen van de bevolking' zagen de gildeleden kennelijk als een 'bedreiging van de economie en vooral: van hun eigen welbevinden'.²⁹⁹ Vanaf 1775 was in Leiden een verbod op commerciële leesbibliotheken van kracht.³⁰⁰ De stad kende nog geen Nutsbibliotheek, want hoewel Leiden sinds 1786 een departement van het Nut bezat, zou het tot 1823 duren voordat er een leesbibliotheek kwam.³⁰¹ Welke faciliteiten waren er wel voor de geleterde Leidenaar in de tweede helft van de achttiende eeuw?

Koffiehuizen en sociëteiten

In de eerste plaats konden achttiende-eeuwse lezers terecht in de koffiehuizen [afb. 25].³⁰² Van Londen is bekend dat het er in de achttiende eeuw zeer veel bezat.³⁰³ In de Republiek was het fenomeen minder verbreid.³⁰⁴ Toch kon Leiden bogen op diverse koffiehuizen, waar koffie, chocolade en likeur geschonken werden.³⁰⁵ Deze dranken mochten vrij duur zijn, het gezelschap was er heterogeen.³⁰⁶ Het koffiehuis was een sociale ruimte, waarin personen uit verschillende milieus, variërend van 'arme lieden van fatsoen' tot 'ryk Kanalje', elkaar konden ontmoeten.³⁰⁷ Op die manier speelden de koffiehuizen vermoedelijk een rol in de emancipatie van de middenklasse.³⁰⁸ Een tijdgenoot typeerde ze als een 'vergadering van allerlei Menschen in soorten; ene ongeconnecteerde Historise verzameling van allerlei slag van loogens en waarheden [...] Niemand heeft 'er rang ofte vaste plaats; en de algemeenste betragting is 'er Rookwolken te blazen, en zig tot zwetens toe te vermoejen, om 't gene 't allerkostbaarste in 't Heelal is, zonder enig nut te verspillen, en, onder den Tytel van Tydverdrijf, den dierbaren tijdt de Lendenen te mortel te trappen'.³⁰⁹ Behalve advocaten, kooplieden, dokters, officieren en renteniers waren vooral de studenten graag geziene bezoekers. Ze brachten er vaak een groot deel van de dag door.³¹⁰ Sommige tijdgenoten keurden dit sterk af:

Niets is 'er byna verderflyker voor de jeugd, vooral in steden daar ene hoge school is, dan de koffihuizen. Deze inrigting [...] is voor de studerende jeugd een pest, een beklaglyk bederf. Niet dat het bezoeken van een koffiehuis op zig zelf, het roken van een pyp tabak, het spelen zelfs op de billard, misdadig zy; maar de koffihuizen zyn aftrekkingen van de studie, en plaatsen waar de meeste ligtmissige partyen gemaakt worden. [...] Na den gehelen dag, en een goed gedeelte van den nagt, zo niet den geheelen nagt zelfs, op de billard te hebben doorgebracht, en verhit te zyn door de blydschap van gewonnen, of het verdriet van verloren te hebben, is het niet mooglyk zig aan 't studeren te begeben. Het lichaam eischt rust, en de gedagten zyn zo vol van het spel, dat het te vergeefs is, de aandagt op enige voorwerpen van overpeinzing te vestigen.³¹¹

25. Interieur van een koffiehuis. Blad van 6 juni 1806 uit het dagboek van Christiaan Andriessen. SAA.

In de Leidse koffiehuisen kwamen bezoekers – zij het vermoedelijk in mindere mate dan in het buitenland³¹² – in contact met kranten, tijdschriften, pamfletten en spectatoriale geschriften. Dit laatste genre was afgestemd op lezers uit de middenklasse en oefende invloed uit op de vorming van een publieke opinie.³¹³ Le Francq van Berkhey schreef dat in de koffiehuisen manden vol 'blauwboekjes, loogenschriften en lasterblaaden' werden verkocht.³¹⁴ Sommige koffiehuisen hadden naast de gelagkamer een 'collegiekamer', waar gezelschappen bijeen konden komen. Vanuit zo'n bijeenkomst ontstond in 1768 herensociëteit *Amicitia*, een gezelschap van regenten, professoren, fabrikanten, officieren, advocaten en artsen. Zij organiseerden bijeenkomsten in het huis van de boekhandelaar Hendrik Hoogenstraaten op de Breestraat. Ook hier was een leestafel aanwezig.³¹⁵

Leesgezelschappen

De leesgezelschappen vormden vanaf de jaren zeventig van de achttiende eeuw een nieuwe leesvoorziening. Deze bijzondere variant van het dilettantengenootschap kende doorgaans een gespecificeerd wetboek en boetestelsel.³¹⁶ In Nederland moeten in de achttiende eeuw honderden leesgezelschappen hebben bestaan, vooral in Holland en Zeeland.³¹⁷ Ze oefenden invloed uit op de literaire smaak.³¹⁸ Meestal waren het de secretaris of de leden van een commissie die het leesaanbod bepaalden.³¹⁹ In Duitsland en Frankrijk werden vergelijkbare gezelschappen opgericht. Ze kwamen

mogelijk voort uit de Engelse 'book club', een groep mensen die bijeenkwam om te converseren of naar voordrachten te luisteren. Daarnaast ontstonden in Engeland gezelschappen waarvan de leden gezamenlijk boeken aanschafte.³²⁰ In Leiden werden in de tweede helft van de achttiende eeuw eveneens diverse leesgezelschappen gesticht. Vanwege het beperkte archiefmateriaal dat is overgeleverd, is het moeilijk hun geschiedenis en invloed te reconstrueren.³²¹

Wat hield het begrip 'leesgezelschap' in? Marlies Prüsener heeft een bruikbare indeling voorgesteld voor de Duitse situatie.³²² De vroegste verschijningsvorm die zij onderscheidt is de 'leescirkel', waarvan de leden gezamenlijk boeken aanschafte en lieten circuleren. Een tijdgenoot typeerde dit type als: 'verbintenissen van eenige mensen, met dat oogmerk, om door gemeenzaame bekostiging het leezen van eene menigte uitkomende geschriften zeer gemakkelijk te maken.'³²³ Vanuit de leescirkel ontstond de zogenaamde 'leesbibliotheek', waardoor boeken niet meer hoefden te worden rondgestuurd. Daarnaast waren er leessociëteiten of -kabinetten, die een eigen bibliotheek hadden, maar hun boeken niet uitleenden. Ten slotte waren er leesgezelschappen die zich niet beperkten tot het laten circuleren van boeken, maar die ook gezellige bijeenkomsten organiseerden. Tegen het einde van de eeuw ontstonden bovendien zogenaamde vakleesgezelschappen.

In hoeverre is deze indeling van toepassing op Leiden? Van de meeste leesgezelschappen is alleen een zinspreuk bekend.³²⁴ Een gezelschap waarover we meer weten, werd in 1750 door zeven personen opgericht en heette vanaf 1767, toen het ledental tot tien was uitgebreid, *Van Tienen*.³²⁵ Vier van de oprichters, de broers Simon en Johannes Prins, Isaac Dermout en Frederik Halewyn, werkten in de textielbranche. De vijfde, Petrus Gilst, was predikant. Er waren ook twee vrouwen lid: Eva Dermout en Anna Byleveldt. Vrijwel niemand was betrokken bij een genootschap. Alleen Johannes Prins was tussen 1772 en 1785 lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.³²⁶

Boeken waren duur. Voor een roman moesten meerdere guldens worden betaald, terwijl een geschoolde arbeider niet meer dan negen gulden per

week verdiende. Zo kostte een goedkope uitgave van *Sara Burgerhart* (1782) vier gulden en zestien stuivers, en de geïllustreerde editie zeven gulden en vier stuivers. Een privébibliotheek was hierdoor slechts voor enkelen weggelegd.³²⁷ Het toetreden tot een leesgezelschap was financieel voordelig: leden konden veel lezen voor relatief weinig geld. Bij *Van Tienen* speelden ook gezelligheidsoverwegingen een rol; Isaac Dermout en Petrus van Gilst hadden beiden al een omvangrijke bibliotheek.³²⁸ In latere jaren zou het gezelschap worden uitgebreid, onder anderen met de apotheker Johannes Henricus Brans (die meer dan vijftig jaar lid zou blijven), met Jan Hendrik van Goens (een oom van R.M. van Goens), met Paulus van Lelyveld (de oudere broer van Frans), met Adrianus van Assendelft en met de Leidse professor Adriaan Kluit.³²⁹

De leden van *Van Tienen* kochten niet alleen samen boeken, ze kwamen ook maandelijks bijeen, van half zes tot acht uur 's avonds, om 'geestige' en nuttige gesprekken te voeren.³³⁰ Ook werden toespraken gehouden en gelegenheidsverzen voorgedragen, zoals bij de intrede van een nieuw lid:

Leest met Ons Wel Edel Heer!
 Zoo tot Stichting, als tot Voordeel,
 En tot klaarheid van 't Verstand,
 Schriften die wij nuttig vinden,
 Die den Vaderlande, of Kerk,
 Of den Dierbren Godsdienst raaken,
 Ja die zelfs ons dierbaar zyn
 Voor onse Eeuwigc Belangen!³³¹

Hoewel geen boekenlijsten bewaard zijn, weten we dat de leden van *Van Tienen* alleen recente, vooral Nederlandstalige werken aanschaften. De boekkeuze was democratisch geregeld: ieder lid mocht bij de boekhandel bestellen wat hij wilde, mits niet duurder dan twee gulden. Net als andere leesgezelschappen wilde *Van Tienen* het nuttige met het aangename verenigen. De te lezen werken moesten van nut zijn voor het alledaagse leven, niet voor de beroepsuitoefening. De leden lazen theologische werken, maar ook reisbeschrijvingen en tijdschriften. Romans behoorden niet tot de leesstof.³³² Dit terwijl het genre, dat lange tijd

als minderwaardig was beschouwd, in de tweede helft van de achttiende eeuw aan een opmars begon, door de groei van het burgerlijke leespubliek.³³³ Of ook genootschapswerken en dichtbundels tot de leesstof behoorden, is niet te achterhalen.

Een leesgezelschap waarvan bekend is dat het letterkundige werken las, was *Utile Dulci* ('Het nuttige met het aangename'). Wanneer het werd gesticht is onbekend, maar het bestond al in 1775.³³⁴ Het staat vermeld in de intekenlijst bij Berkheys *De zeetriumph der Bataafsche vryheid* (1782). Ook is een lijst bewaard met de titels van literaire, historische, theologische en politieke werken die in 1777 werden aangeschaft. Naast bundels van Berkhey werden verzen van Hieronymus van Alphen gelezen. Van Feith las men *De vergankelijkheid van het heelal en de voortreffelijkheid van het verstand* (1777).³³⁵

Een ander letterkundig leesgezelschap was *Miscens utile dulci* ('Het nuttige met het aangename mengend'). Het werd in 1780 opgericht en zou gedurende de achttiende en negentiende eeuw een bloeiend bestaan leiden. Pas in 1941 werd het opgeheven.³³⁶ Het was een zuiver voorbeeld van een leescirkel, zonder bijeenkomsten. De leden ontmoetten elkaar slechts één keer per jaar, tijdens de jaarvergadering in logement 'De Zon' op de Breestraat, waar de dat jaar aangeschafte boeken onder de leden werden verkocht. *Miscens utile dulci* bezat een wetboek met eenenzeventig artikelen. Het werd bestuurd door vier commissarissen, een penningmeester en een secretaris. Het ledental was onbepaald.³³⁷ In tegenstelling tot de bovengenoemde leeskringen rekende dit gezelschap veel personen uit de intellectuele, culturele en politieke elite tot zijn leden. Velen waren ook bij de genootschappen betrokken, zoals hoogleraren, advocaten, notarissen, predikanten, artsen en studenten. Adriaan Kluit maakte niet alleen deel uit van *Van Tienen*, maar ook van dit gezelschap.³³⁸

Wat was de rol van vrouwen? Bij *Miscens utile dulci* konden vrouwen al vanaf de oprichting lid worden, maar ze hoefden geen bestuursfuncties te vervullen. In 1793 nam men aanvullende wetsbepalingen op. Vanaf dat moment mochten alleen ongetrouwde vrouwen lid worden van het leesgezelschap. Men ging ervan uit

dat gehuwde vrouwen via hun man konden lezen. Een weduwe wier man lid was geweest mocht – zolang zij niet hertrouwde – de plaats van haar man innemen.³³⁹

De leden konden meebeslissen over het leesaanbod. Van elke titel werd één exemplaar aangeschaft, dat vervolgens langs alle leden ging. Die mochten het niet uitleenen, op straffe van een boete. De boekverzendingen vonden elke woensdag en zaterdag plaats. Nadat een werk zeven dagen in iemands bezit was geweest, moest het volgens een vast schema worden doorgestuurd. Het maken van vlekken en scheuren werd beboet. Als iemand een boek te zeer had toegetakeld, moest hij een nieuw exemplaar schenken. Dankzij het reglement was de boekcirculatie tot in de puntjes geregeld.³⁴⁰

Miscens utile dulci was het meest vooraanstaande leesgezelschap, niet in de laatste plaats vanwege de aanzienlijke achtergrond van de leden. Het richtte zich voor vijftig procent op Duitse en voor de andere helft op Franse en Nederlandse werken: 'Boeken uit het Fransch, Hoog- en Nederduitsch vertaald, zullen in dit Leesgezelschap niet toegelaaten worden.'³⁴¹ Voor de intellectuele elite was het nuttig haar talenkennis uit te breiden. Het lezen van Nederlandse werken was van belang om op de hoogte te blijven van nationale ontwikkelingen. In de praktijk werd het wetboek niet zo strikt nageleefd en bestond de lectuur voor circa een derde deel uit werken van eigen bodem.³⁴²

Naast letterkundige bestonden er ook vakleesgezelschappen, zoals *Nobis et aliis* ('Voor ons en voor anderen'). Dat werd opgericht in 1800 en rekende enkel medici (doctoren, chirurgijnen, verloskundigen en apothekers) tot zijn leden. Men schafte uitsluitend medische lectuur aan.³⁴³

BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS

Tijdens de Gouden Eeuw was het Leidse boekhandel- en uitgeverijwezen tot bloei gekomen.³⁴⁴ Christoffel Plantijn en Louis Elsevier hadden eind zestiende en begin zeventiende eeuw een impuls gegeven aan het culturele leven van de stad. Deze bloeitijd hing samen met de relatieve vrijheid van drukpers, de aanwezigheid van de hogeschool en de bloei van de lakennijverheid. Ook in de achttiende eeuw was Leiden een boekenstad.³⁴⁵ Er waren vele boekhandels, zo had

26. Nicolaas Reijers, Portret van Samuel Luchtman (1685-1757), 1755. SML.

Albrecht von Haller reeds opgemerkt: 'Weil ich eben von Büchern schreibe, so fällt mir ein, daß an keinem Orte der Welt so viel Leute von Büchern leben als in Leyden. Ganze Straßen sind voll Buchhändler, und alle Winkel voll Drukereyen.'³⁴⁶ De Zweed J.H. Lidén schreef in 1769: 'In Leiden zijn een geweldig aantal boekwinkels; men verzekerde mij dat er wel 50 waren, want hier evenals overal in Holland hebben alle boekbinders tevens een boekwinkel. Ik bezocht er enige, maar de boeken waren hier onnatuurlijk duur.'³⁴⁷ De functies van drukker, uitgever en boekhandelaar waren in die tijd nog niet gescheiden.³⁴⁸

Uitgevers organiseerden regelmatig veilingen, waar lezers tweedehands boeken konden kopen. Deze evenementen waren een Leidse uitvinding: Louis Elsevier was er eind zestiende eeuw mee begonnen.³⁴⁹ Net als andere steden werd Leiden bezocht door 'ambulante' boekverkopers. Deze verkochten naast gebruiksartikelen ook drukwerk en droegen bij aan de distributie van actuele teksten, zoals couranten, pamfletten en liedjes. Ze doken op op kermissen, jaarmarkten en in

koffiehuizen.³⁵⁰ De Haarlemse uitgever A.C. Kruseman schreef over de Sleutelstad in de zeventiende en achttiende eeuw: 'De beroemde akademiestad Leiden was, in evenredigheid, niet minder rijk in aanzienlijke boekhandelaars en boekdrukkers dan Amsterdam. Wellicht rijker. Was Amsterdam het middelpunt van allen handel, welken ook, Leiden was de zetel van alle wetenschap. Vandaar ging het licht der kennis uit, allereerst door het gesproken woord, maar in veel wijder kring door het gedrukte boek.'³⁵¹

Luchtmans

Een grootmacht in de boekenwereld was Luchtmans, sinds 1730 de stads- en academiedrukker.³⁵² De firma was in 1683 door Jordaan Luchtmans gesticht en bevond zich naast het academiegebouw. Later verhuisde de firma naar Rapenburg 62. Op het Rapenburg waren van oudsher de betere boekwinkels te vinden. In de zeventiende eeuw bevond zich er de firma van Elsevier, die in 1713 door Pieter van der Aa was overgenomen.³⁵³

Luchtmans richtte zich de eerste jaren vooral op het uitgeven van dure, wetenschappelijke werken over de klassieke oudheid en theologie. Zijn zoon Samuel, die het bedrijf uitbreidde, volgde hem in 1708 op [afb. 26]. Diens zonen, Samuel II en Johannes [afb. 27], namen het roer in 1755 weer van hem over.³⁵⁴ Ze gingen weinig met hun tijd mee: 'der vaderen regel bleef hun een wet; voortzetten wat goed bevonden was geviel hun beter dan zich wagen aan het onbetrouwbaar nieuwe.'³⁵⁵ De broers gingen regelmatig op zakenreis; ze bezochten jaarlijks de Frankfurter Buchmesse en reisden naar de Zaanstreek om de Hollandse papierproductie met eigen ogen te zien. Ook de drukkerij van Plantijn in Antwerpen werd met een bezoek vereerd en ze legden contacten met Franse en Duitse collega's.³⁵⁶ Zo konden ze eigen uitgaven verkopen en buitenlandse titels meenemen naar Nederland.³⁵⁷ De broers waren noeste werkers, die vooral academische uitgaven zoals dissertaties en oraties verzorgden, en overige theologische, juridische en klassieke studies.³⁵⁸ Kruseman karakteriseerde de broers als 'onvermoeid, bedachtzaam maar ondernemend':

27. Nicolaas Reijers, *Portret van Johannes Luchtmans* (1726-1809), 1755. SML.

Voor hun vakgenooten in den lande waren zij persoonlijk zoo goed als vreemden, niet uit trots of schuwheid, maar doodeenvoudig omdat zij geen behoefte hadden aan hun omgang. [...] Maar wie hun als boekhandelaars raad vroeg, of wie met zijn werk bij hen kwam ter uitgaaf, vond belangstelling, waardeering, trouwen dienst. Onberispelijk van levenswandel, streng van beginselen, stipt van kerkelijke richting, waren deze broeders in de stad hunner woning hooggeacht en door allen geëerd, al werden zij om hun stemmige stijfheid in het gezellig verkeer weinig gezocht en gezien. [...] De naam van het huis Luchtmans was hun glorie; zij waren er voorzichtig mee, als menig edelman met zijn blazen.³⁵⁹

Dat de broers zich weinig aantrokken van het gezellige leven bewijzen de ledenlijsten van de genootschappen, waarop ze niet voorkomen. Na het overlijden van Samuel II in 1780 nam diens zoon, die ook Samuel heette, zijn plaats in. Vanaf dat moment voerde Samuel III samen met zijn oom Johannes Luchtmans het beheer

over de uitgeverij. De jonge Samuel was lid van *Miscens utile dulci* en leverde het leesgezelschap boeken. De categorie 'letterkunde' vormde slechts een klein onderdeel van het fonds. Afgezien van de aanschaffen die het leesgezelschap deed, bestond nauwelijks één procent van de titels uit letterkundige werken.³⁶⁰ Luchtmans was een wetenschappelijk georiënteerde firma die zich richtte op hoogleraren, predikanten, studenten en buitenlanders. Tot de vaste klanten behoorde onder meer Friedrich Wilhelm von Pestel, hoogleraar in de rechten en Bilderdijks leermeester. Ook Leidse letterkundigen als Daniël van Alphen, Carolus Boers, Rhijnvis Feith, Gerrit Brender à Brandis en Johannes le Francq van Berkhey kochten er regelmatig boeken.³⁶¹

Een tweede 'institutionele' klant was de Latijnse school op de hoek van de Lokhorststraat en de Schoolstraat. Hier had Rembrandt in zijn jonge jaren onderwijs gevolgd. De school kende sinds 1586 de traditie om tijdens de halfjaarlijkse promotie prijzen uit te reiken aan de beste leerlingen. In de achttiende eeuw was het gebruikelijk om luxe, Latijnse tekstedities te schenken, vooral van Romeinse geschiedschrijvers. Luchtmans had dit soort boeken in haar fonds. De rectoren, ook van andere Latijnse scholen, bestelden er daarom hun prijsboeken. Zo speelde Luchtmans een rol als uitgever en distributeur van de circa 45.000 prijsboeken die in de achttiende eeuw werden uitgereikt.³⁶²

Andere uitgevers

Cornelis van Hoogeveen, die we reeds tegenkwamen bij het dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, was in de leer geweest bij de Luchtmansen en bezat sinds 1761 een eigen firma in de Pieterskerkchoorsteeg. Als uitgever had hij een voorname positie in de genootschapswereld. Zo gaf hij de reeks *Proeven van poëtische mengselstoffen* van het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt* uit en diverse publicaties van het Leidse genootschap. Bovendien verzorgde hij de uitgaven van auteurs die hij uit deze kringen kende. Op die manier kon hij ongetwijfeld financieel voordeel behalen uit zijn genootschappelijke netwerk.³⁶³ Hij trad ook op als uitgever van Bilderdijks (anoniem verschenen) debuut *Mijn verlustiging* (1781).³⁶⁴ Al eerder waren verzen van

de dichter, die tussen 1780 en 1782 te Leiden rechten studeerde, in genootschapsbundels verschenen. Maar met deze zelfstandige, buiten de genootschappen om verschenen publicatie vestigde hij definitief zijn naam. Iedereen wist spoedig wie de schrijver ervan was. Uit de bundel blijkt dat Bilderdijk zich minder conformerend opstelde, zo merkte ook zijn biograaf op: 'Zijn prijsverzen waren rhetorische verhandelingen in den trant der classieken; ofschoon die verzen oorspronkelijk heeten, zijn zij namaak. Bilderdijk is eerst zich zelf in sommige gedichten uit de Verlustiging.'³⁶⁵ Enkele verzen uit de bundel waren licht erotisch van aard en deden critici de wenkbrauwen fronsen. Dat Bilderdijk zich nog niet vrij voelde, blijkt uit het feit dat hij een vergoelijkend betoog over het minnedicht aan zijn werk liet voorafgaan.³⁶⁶

Een andere categorie uit het fonds van Van Hoogeveen vormden de dissertaties, die hij vaak in samenwerking met een collega-uitgever bezorgde.³⁶⁷ De auteurs waren vrijwel allemaal personen uit het circuit van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Ze moesten de uitgave van hun proefschrift vermoedelijk zelf bekostigen.³⁶⁸ Daarnaast trad Van Hoogeveen op als uitgever van toneelstukken en Nederlandstalig gelegenheidswerk. Na het overlijden van Anthony de Klopffer in 1771 ondernam hij pogingen om diens *Leydse Courant* over te nemen, maar deze liepen op niets uit.³⁶⁹

Tussen 1775 en 1784 publiceerde Van Hoogeveen jaarlijks een nieuwjaarswens van de Leidse wezen. Dit was een filantropisch initiatief: de opbrengst kwam de wezen zelf ten goede. Een exemplaar kostte vijf à zeven stuivers. De personen die bereid gevonden werden een nieuwjaarswens te schrijven, waren allemaal bekenden van Van Hoogeveen, zoals de secretaris van het genootschap Karel de Pecker, Adrianus van Assendelft, Willem Bilderdijk, J.H. van der Palm en Jan de Kruyff. Van Hoogeveen zelf schreef drie keer de nieuwjaarswens.³⁷⁰ Vanaf 1785, toen zijn firma als gevolg van grote schulden ophield te bestaan, zetten Abraham en Jan Honkoop de uitgave voort.³⁷¹ Onder hun beheer schreven ook twee vrouwen het nieuwsjaarsvers: Lucretia van Merken in 1785 en Maria Geertruid de Cambon-van der Werken in 1790. De eerste schreef:

En gij, Bataafsch Atheen, geleerd en vlijtig Leiden,
Waardoor de zilvren Rhijn naar 't zandig Katwijk
spoeit;

En om wiens ruimen wal de kudden weelig weiden,
Waar 't klaverrijke veld van melk en boter vloeit!
Gij, wier weldaadig mededoogen,
Altoos met 's naasten leed bewoogen,
Toont hoe de broederliefde in uwen boezem
gloeit!³⁷²

Een andere uitgever die profijt had van het genootschapsleven was Cornelis Heyligert, de medeoprichter van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.³⁷³ Hij publiceerde vier delen *Prijsverhandelingen* van het Leidse genootschap, gelegenheidswerk en dissertaties. Samen met de boekverkoper Jan Hendrik van Damme distribueerde hij het spectatoriale weekblad *De opmerker* (1772-1778), een voortzetting van het door Johannes van Zijp uitgegeven blad *De onderzoeker* (1768-1772). Diens bedrijf ging in 1769 failliet; hijzelf raakte gebrouilleerd met Van Hoogeveen en Heyligert.³⁷⁴ *De opmerker* bevatte verhandelingen over kwesties als: 'Over de Veelwyvery en derzelver oorsprong', 'Betoog van de onregtvaardigheid des slavenhandels', 'Het bestaan van spoken onderzocht en onwaarschynlyk bevonden' en 'Het is gevaarlyk, jonge juffrouwen mythologische fabelen te doen lezen, Het zelve byna is van de romans te dugten'. Over het lezen schreef men: 'Een boek, 't welk te lezen wy zouden aanraden, moet te gelyk vermaaklyk en nuttig zyn, dat is te zeggen, het moet den geest op ene aangename wys bezig houden, zonder hem te vermoeijen, en te gelyk het verstand verligten, of het hart verbeteren'.³⁷⁵ Deze opvatting werd te pas en te onpas naar voren gebracht. Met Hendrik Hoogenstraaten was Heyligert tevens betrokken bij *De spectator der studenten* (1773-1774). Beiden traden bovendien met Hendrik Coster op als uitgever van Berkheys *Het verheerlijkt Leyden*.

Iemand die buiten de genootschappelijke wereld opereerde, was de Leidse advocaat en boekhandelaar Elie Luzac (1721-1796), telg uit een actieve boekhandelaarsfamilie.³⁷⁶ Hij ging in 1735 in de leer bij zijn oom, Jean Luzac. Diens broer, Etienne Luzac, was sinds 1739 de courantier van de *Gazette de Leyde*, een door zijn

kritische berichtgeving in binnen- en buitenland befaamd nieuwsblad. Hij liet zijn krant twee keer in de week drukken door de firma van Jean Luzac aan het Rapenburg. Vanaf 1738 had Elie Luzac colleges in de rechten gevolgd en sinds 1742 werkte hij als zelfstandig uitgever. Hij gaf vooral wetenschappelijke, veelal Franstalige werken uit. In de periode 1774-1791 werkte hij in compagnie met Jan Hendrik van Damme.³⁷⁷ Op het Rapenburg waren nog andere wetenschappelijke boekfirma's gevestigd, waardoor er sprake was van stevige concurrentie.³⁷⁸

De laatste boekverkoper die hier ter sprake komt, is David du Mortier (senior). Hij had zich in 1744 als boekverkoper laten inschrijven, maar zou pas vanaf de jaren zeventig eigen uitgaven publiceren. Daarvóór richtte hij zich enkel op de boekverkoop. Vanaf 1787 – het jaar waarin zijn zoon David junior (1757-1818) in de zaak kwam – verwierf de firma bekendheid onder de naam David du Mortier & Zoon. Een jaar later stelde de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* hen als uitgever aan. Vanaf dat moment richtten zij zich op de publicatie van school- en jeugdboeken. In 1792 ontstond een samenwerkingsverband met Leendert Herdingh, die zich in 1774 als uitgever in Leiden gevestigd had.³⁷⁹ Alleen David du Mortier junior, die in volgende jaren actief zou worden, had banden met het genootschapsleven: in 1790 werd hij lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.³⁸⁰

28. Jacob Timmermans, *De Leidse Schouwburg, Oude Vest* 43, 1788. RAL.

DE LEIDSE SCHOUWBURG

De Schouwburg aan de Oude Vest [afb. 28] vormde een bron van nuttig vermaak. Hij was gesticht door de Haagse acteur, toneelleider en -schrijver Jacob van Rijndorp en had zijn deuren geopend in 1705. Voordien stond op deze plaats een bierbrouwerij, maar deze was rond 1700 afgebrand. Van Rijndorp sprak met het gemeentebestuur af dat de Schouwburg jaarlijks gedurende twee speelseizoenen van elk drie maanden geopend zou zijn, rond de voorjaarskermis in mei en tussen oktober en Kerstmis. Alleen fatsoenlijke, niet-aanstootgevende treur- en blijspelen mochten worden opgevoerd. Elk jaar moest, als een soort belasting, driehonderd gulden worden afgestaan aan het 'Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis'. Later ging men over op een 'tweestuiversregeling': het afdragen van twee stuivers per zittende bezoeker. Het theater zou tot 1777 in handen blijven van de familie Van Rijndorp. Met de komst van de Schouwburg kreeg het Leidse toneelleven een impuls. Theatergezelschappen konden nu in een theater optreden en hoefden niet meer uitsluitend, zoals in de zestiende en zeventiende eeuw, van de ene naar de andere kermis of jaarmarkt te trekken.³⁸¹

Toch werd de kermisbezoeker ook in dit tijdvak op toneel getrakteerd, meestal verzorgd door Nederlandse gezelschappen. Zo reisden de acteurs van de Amsterdamse Schouwburg's zomers van de ene naar de andere kermis.³⁸² Op de kermis kon het publiek Nederlands toneel zien, maar ook opvoeringen van Franse stukken.³⁸³ In de Leidse Schouwburg kon men terecht voor Nederlands, Frans en Duits toneel, dat veelal door gezelschappen uit andere steden en landen werd opgevoerd. Zo trad Marten Corver met zijn Amsterdamse gezelschap tussen 1763 en 1774 regelmatig in Leiden op. Ook Leidse gezelschappen gaven voorstellingen, zoals de troep van Louis Barnard, die in de jaren zeventig enkele malen een toneelstuk of klucht opvoerde.³⁸⁴

Amateurtoneelgezelschappen traden vermoedelijk niet in de Schouwburg op. Zij beperkten zich tot het spelen van stukken in eigen kring. De meeste leden hadden in het dagelijks leven een baan. Het opvoeren van toneelstukken deden zij als liefhebberij. Alleen de

naam van Cornelis van Hoogeveen duikt eenmaal op, als uitgever van *De zegepraelende schouwburg*, dat op 4 november 1766 werd opgevoerd. Van Hoogeveen liet het stuk drukken voor het gezelschap *Door vlijt en kunst*.³⁸⁵ Berkhey verklaarde dat een familielid van Van Rijndorp betrokken was bij *Veniam pro Laude*:

Van Rendorp door zijn gaave een Tooneellist en
Dichter,

Was dus in deze stad den eersten Schouwburg stigter,
Lang na hem was zijn Nicht, gesprooten uit zijn
stam,

Princes van TRINIAS, 't Genootschap VENIAM.³⁸⁶

In de beginfase van *Kunst wordt door arbeid verkregen* bestond er enige overlap met de Schouwburg. In de *Beschryving der stad Leyden* lezen we over stukken die 'niet zonder achting zoo bij den Lezer als ten Schouwburge zijn ontvangen'.³⁸⁷ Om welke stukken het ging, is niet bekend.

Tumult

In de Schouwburg kwam het geregeld tot rellen. Zo ontstond op 17 oktober 1774 groot tumult. Wat was er gebeurd? Die avond werd het theater druk bezocht. Gemiddeld trok een voorstelling in deze periode niet meer dan achtenveertig bezoekers, terwijl nu rond half zes ruim tweehonderd toeschouwers aanwezig waren, waaronder veel 'Studiosi'.³⁸⁸ Op het programma stond het treurspel *Polieukte, Armenisch martelaar* (1696) naar het Frans van Corneille, uitgevoerd door het Leidse gezelschap van Louis Barnard. Tijdens het eerste bedrijf ontstonden onenigheden 'door het verliezen van een slip van Paulina's hoofdstelsel, het welk de Pa-ruikmaker niet secuur bezorgt hadde, het welk onder de jonge Lui een algemeen gelach verwekte, en oorzaak was dat de Actrice in grammen moede haar oogen na zommige Aanschouwers wendende zyde jylui bent maar strontjongens, het geen reden gaf om haar met een hagelbui Erwtten of boonen te begroeten'. Tijdens de volgende bedrijven was er geen houden meer aan: studenten trokken het behang van de muren en bekogelden het toneel met erwten, appels en papier. Een student sloeg zelfs een kandelaar van de muur en

gooide de kaars op het toneel. Ondanks verzoeken tot rust ging het van kwaad tot erger.³⁸⁹

Toen de actrice die Paulina speelde het toneel betrad, begon het te 'wakkeren, over haar belagchelyk postuur, als zeer kort met een krommen rug en een paar prammen, of er een 6 pints melk pot aan weerzy agter haar keurs-lyf geplaatst waaren, en dus leek zy wel een vergulde Kikvors, die zyn balg vol wind geladen heeft, en of schreeuwen of barsten moet'. Een toneelspeler tolereerde dit niet en hekelde het publiek: 'Ja fluit vry Ezels zonder oordeel, / Uw fluiten doet my schaë nog voordeel.' Het oproer nam hierdoor toe; de studenten begonnen 'brokken houds van de afgebroken banken' naar de spelers te smijten.³⁹⁰ Het optreden van de studenten werd door de andere bezoekers niet gewaardeerd en laat zien hoezeer de studenten een op zichzelf staande sociale klasse vormden. Dit soort incidenten droeg bij tot het negatieve imago waarmee de Schouwburg kampte.

Toneelopvattingen

Vanaf de jaren vijftig werden met wisselend succes opera's gespeeld. Tussen 1758 en 1779 trad de Vlaamse operagroep van de Brugse toneelleider Jacob Toussaint Neyts ruim tweehonderdvijftig keer op in de Leidse Schouwburg. Nederlandstalige, vaak komische opera's, waarin dialogen en gezongen gedeelten elkaar afwisselden, waren populair en trokken veel publiek. Tussen maart en juni 1778 werden achttwintig voorstellingen gegeven, met gemiddeld 169 bezoekers.³⁹¹ Een criticus van het *Kabinet van mode en smaak* vond ze te avontuurlijk van aard en meer geschikt om te vermaken dan om nuttig te zijn: 'Veel zulke stukken zullen den smaak en vooral de nationaale zeden niet verbeteren; spaarzaam gebruikt, kunnen zulke stukken echter, voor het Tooneel, van nut zijn.'³⁹²

Deze toneelopvatting was representatief voor dit tijdvak. Dat wordt bevestigd door de *Wysgeerige verhandeling over den Schouwburg in 't algemeen*, die het *Maatschappij*-lid Cornelius van Engelen in 1775 publiceerde en waarin hij expliciet zijn toneelopvatting verwoordde. Vanaf de jaren zeventig ontpopte hij zich als literatuur- en toneeltheoreticus. In 1777 zou zijn verhandeling over de oogmerken van de dichter

bekroond worden. Zijn opvattingen werden dus in bredere kring gesteund. Bilderdijk duidde hem in een latere levensfase aan als de 'dommen en alles behalven dichterlijken van Engelen, die (ongelukkig genoeg!) een der orakels van zijnen tijd was'.³⁹³ Diens verhandeling werd uitgegeven als eerste stuk in de bundel *Spectatoriaale schouwburg*. Deze bevatte een 'verzameling der beste zedelyke tooneelstukken, byeen gebracht uit alle de verscheiden talen van Europa'. Dat de verhandeling hieraan voorafging, kan betekenen dat men vond dat hij de spijker op de kop sloeg.

Van Engelen bestempelde het 'schouwspel' als een kenmerk van beschaving. Veel stukken waren evenwel slechts bedoeld als amusement. Reeds bij de Romeinen verlustigde het publiek zich in het kijken naar mensen die wilde dieren bevochten. De oude Grieken waren de Romeinen ver vooruit, en konden gezien worden als hun leermeesters. In hun stukken werden evenwel staatslieden en zelfs goden bespot. De enige eis die men stelde was dat toneel 'vrolyk, en met attisch zout' besprenkeld was. Geen wonder dat het een slechte reputatie had. Tegelijkertijd wisten de Grieken ook dat toneel nuttig kon zijn, als een 'school, waarin der menschen verstandelyke en zedelyke volmaaktheid op de kragtigste, zo wel als aangenaamste, wyze bevorderd werdt; als het allerbekwaamst middel om het hart ter deugd te buigen, de ziel met edele grondregels te vervullen, het medelyden aan te kweken, laage baatzugt te weeren, en elk van snoode onderneemingen af te schrikken'.³⁹⁴

Hoe zat het met het achttiende-eeuwse toneel? Van Engelen vroeg zich af waarom de stukken van de Romeinse blijspeldichter Terentius nog op de Latijnse school gelezen werden, terwijl ze 'over het geheel koud, wanstaltig en van zulken aart zyn, dat zy des volks zeden veel meer bederven dan verbeteren moesten'? Ook de kluchten van Bredero en over Jan Klaasen en Saartje Jans die vol 'onkuische dubbelzinnigheden' staan, droegen zijn goedkeuring niet weg.³⁹⁵

Wat was wel goed toneel? Dit was een actuele vraag, omdat toneel door sommigen gezien werd als een zondig volksvermaak. In 1772 was de Amsterdamse Schouwburg in vlammen opgegaan, waarbij achttien mensen om het leven waren gekomen. Orthodoxe pre-

dikanten hadden de gebeurtenis uitgelegd als een straf van God.³⁹⁶ In *De Denker*, waarvan Van Engelen de redactie voerde, verscheen in 1767 een stuk over een jongeman die een standje krijgt van zijn oom omdat hij naar de schouwburg is geweest:

‘Jongen’ zei hy onlangs, toen hem iemand gezegd hadt, dat hy ’er my in hadt zien gaan; Zyt gy wêer op die ziel-verdervende plaats geweest, dat Tooneel des Satans, daar de Duivel zyn strikken spant om de arme Ziele te vangen? Zult gy nooit leeren zien, dat dergelyke grollen Uwe herssens met allerlei zotte denkbeelden vervullen, en U van de zorg over uw kostelyke Ziel, en zaaken aftrekken? Uwe zaaken te verwaarlozen, en uw Ziel en Zaligheid in de Comedie te verkyken!³⁹⁷

Van Engelen was geen tegenstander van de schouwburg, maar niet alle stukken kregen zijn goedkeuring. Goede stukken moesten bijdragen tot de verbetering van de mens. Hij onderbouwde zijn standpunt met een citaat van Horatius: ‘Hy, die het nuttige met het aangenaame weet te vermengen, en den Leezer of Toehoorder vermaakt terwyl hy hem vermaant, zal de algemeene goedkeuring wegdraagen.’ Vermaak was niet zondig, maar de verstandelijke of zedelijke ontwikkeling van het publiek diende voorop te staan. Van Engelen verkoos de schouwburg boven andere vormen van amusement en onderwijs, omdat beide aspecten gecombineerd werden. Hij pleitte voor beter toneel, waardoor de schouwburg goede mensen en nuttige burgers zou afleveren.³⁹⁸

Van Engelen was voorstander van een op Horatius gebaseerde toneelopvatting. Opvallend is wat hij schreef over de te spelen stukken en de ware toneeldichter. De laatste kon verschillende karakters subtiel schilderen en de toeschouwers roeren. Met deze nadruk op het emotioneren sloot hij aan bij wat Horatius in zijn *Ars Poetica* had geschreven: ‘verlang je dat ik huil, / huil zelf dan eerst’.³⁹⁹

Tegelijkertijd distantieerde hij zich van meer conservatieve geesten: ‘Ik weet zeer wel, dat ik hier eene onderstelling maak, die zo gemeen niet is als de zwerm van Digtertjes in alle landen en taalen zig schynen te verbeelden’. Maar zij waren geen ware toneeldichter.

Deze is een geheiligd wezen, dat het vermogen bezit om mensen te kennen en te zien, ‘de geheime bewegingen hunner harten gade te slaan, en de eerste roersels hunner daaden in voorkomende gelegenheden op te sporen; en die eindelyk, met deze kundigheden verrykt, zyne konst weet te gebruiken, om in het diepst der menschelyke boezems in te dringen’.⁴⁰⁰ Slechts weinig dichters putten uit eigen hart en hoofd. De meesten gebruiken een Grieks, Latijns of Frans onderwerp, terwijl Nederland over een rijke historie beschikt. Van Engelen besloot zijn betoog met de oproep om vaderlandse helden en onderwerpen een plaats te geven in het toneel. Daarmee week hij af van Horatius.⁴⁰¹ Van Engelen hield een pleidooi voor nationaal toneel, dat in de jaren die volgden vaker gehoord zou worden.

In de praktijk was er in Leiden slechts weinig ruimte voor nationaal toneel. In de *Spectator der studenten* verzuchtte de auteur dat ‘uitheemsche’ onderwerpen populairder waren dan nationale. Hij betreurde het dat ‘Hoogduitsche Tooneelisten hunne erbarmelyke stukken, op eene nog erbarmelyker wys, in eenen opgepropten Schouburg spelen; terwyl een *Nationale* troep, hoe schoon ook, voor een paar *douzyn* aanschouwers zyne heerlykste Tooneelspelen vertoont’. Hij vond het waanzin dat men een ongeoefende ‘vreemden troep’ verkoos boven een nationaal gezelschap.⁴⁰²

ONDERWIJS EN KRITIEK

Hoe staat het met de literaire kritiek en het literatuuronderwijs? De kritiek bepaalt welke werken besproken worden; een bespreking draagt bij aan de vestiging van iemands naam. Het literatuuronderwijs reproduceert de vigerende poëtische opvattingen, door leerlingen mee te geven welke auteurs belangrijk gevonden worden. Voor de achttiende eeuw is het reconstrueren van de rol van het onderwijs en de kritiek problematisch. Welke rol speelden beide in het literaire leven?

Literatuuronderwijs

Hoewel we niet precies weten hoe het lesprogramma eruitzag, staat vast dat het literatuuronderwijs zoals wij dat kennen nog niet bestond.⁴⁰³ Er was nog geen professionele aandacht voor de vaderlandse taal en li-

teratuur. Het academisch onderwijs richtte zich op de klassieke en oosterse talen; colleges werden volledig in het Latijn gegeven. De belangstelling voor vaderlandse letterkunde nam in dit tijdvak echter wel toe. *Linguae animoque fideles* en andere genootschappen fungeerden bij gebrek aan een neerlandistische opleiding als een 'alternatieve literaire faculteit voor de moedertaal'.⁴⁰⁴ Naast de hogeschool werd ook de Latijnse school aan de Lokhorststraat [afb. 29] tot het 'hoger onderwijs' gerekend. Deze instelling, waarvan voor het eerst melding werd gemaakt in het jaar 1324, bood jongens vanaf elf jaar (meisjes werden niet toegelaten) de mogelijkheid zich voor te bereiden op de academie en fungeerde daarom als een kweekvijver voor de wetenschap.

Het onderwijs op de Latijnse school stond in het teken van 'Latijn, Latijn en nog eens Latijn, en een beetje Grieks'. Leerlingen kwamen wel in aanraking met klassieke auteurs, maar deze dienden voornamelijk ter grammaticale of stilistische illustratie. Aandacht voor historische of contemporaine vaderlandse letterkunde was er niet.⁴⁰⁵ Deze eenzijdige gerichtheid op de klassieken maakt duidelijk dat de Latijnse school de genootschappelijke bewondering voor de klassieke auteurs weerspiegelde. Dit blijkt ook uit de keuze voor klassieke werken die jaarlijks als prijsboek werden uitgereikt. In de tweede helft van de achttiende eeuw verminderde de populariteit van de Latijnse school. Het aantal leerlingen daalde fors. Steeds meer leerlingen uit de burgerij werden naar Franse scholen gestuurd, een vorm van lager onderwijs.⁴⁰⁶ De Latijnse school had alleen meerwaarde als je ging studeren.

Op de Nederduitse en Franse scholen, die zich op een andere doelgroep richtten, was evenmin aandacht voor letterkunde.⁴⁰⁷ Op de Nederduitse stonden godsdienst, lezen, schrijven en rekenen centraal, terwijl men op de Franse (ter voorbereiding op een hogere, maar niet-intellectuele loopbaan) praktisch toepasbare vakken als Frans en andere vreemde talen, wiskunde, boekhouden en aardrijkskunde doceerde. Meisjes kregen een 'beschaafde opvoeding'.⁴⁰⁸ Alleen sommige kostscholen besteedden aandacht aan Franse zeventiende-eeuwse auteurs zoals Racine, Molière en Corneille.⁴⁰⁹

29. Jacob Timmermans, *Gezicht op de Latijnse School*, circa 1788. RAL.

Hoewel letterkunde geen onderdeel uitmaakte van het schoolprogramma, kwamen kinderen toch in aanraking met teksten. Literaire vorming vond gedeels plaats buiten het onderwijs.⁴¹⁰ In 1778 verscheen *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (1778) van het *Maatschappij*-lid Hiëronymus van Alphen, een eerste voorbeeld van 'het moderne Nederlandse kinderboek'. De auteur richtte zich, in tegenstelling tot andere schrijvers uit die tijd, direct tot kinderen.⁴¹¹ In dit populaire boekje werd kinderen impliciet duidelijk gemaakt dat een goed boek niet alleen vermaak moest bieden, maar ook een nuttige boodschap diende te bevatten ('Mijn spelen is leren, mijn leren is spelen').

Literaire kritiek

Welke rol speelde de literaire kritiek? Kranten bevatten nog geen recensies; het vaktijdschrift bestond nog niet. Als er een gespecialiseerd tijdschrift werd opgericht – zoals de *Maendelijksche by-dragen*, waarin contemporaine letterkunde werd besproken – was dat een kort leven beschoren. Dat geldt ook voor andere 'literaire' tijdschriften. Van *De poëtische spectator* (1784-1786) verschenen slechts enkele nummers. Ook de *Nederlandsche letter-courant*, die tussen 1759 en 1763 tweewekelijks door Elie Luzac werd uitgegeven, kende slechts een kortstondig bestaan. De doelstelling was om 'kortelijk' verslag te doen van nieuwe boeken en geschriften, 'welken van tijd tot tijd, zo in de Vereniging als andere Gewesten uitkomen, als ook

van 't voornaamste nieuws, dat er in de geleerde wereld voorvalt'. In het voorbericht schreef de auteur: 'Ik ben allemans Vrind; maar nog grooter Vrind van de waarheid en van 't geen tot ontdekking der waarheid dienen kan. Kom ik eenige schriften te pryzen, anderen te laaken, sommigen te berispen, het zal alles voorvloeijen uit dat grondbeginsel.'⁴¹² In de praktijk beoefende het tijdschrift slechts weinig kritiek.; de *Nederlandsche letter-courant* behelsde vooral lijsten met nieuwe boeken en signalementen.⁴¹³ De achttiende-eeuwse kritiek was over het algemeen meer gebaseerd op informeren dan op beoordelen. Alleen *De recensent* (1787-1793) bevatte een meer expliciete stellingname. Na enkele jaren hield dit blad echter – mede hierdoor – op te bestaan.⁴¹⁴

Voordat een tijdschrift invloed kon uitoefenen op schrijverscarrières, moest het eerst een reputatie verwerven. Algemene bladen met een langere levensadem waren gezaghebbender, zoals de *Maendelyke uittreksels, of de Boekzael der geleerde werrelt* (1715-1811), de opvolger van de door Pieter Rabus geïnitieerde *Boekzaal van Europe*. Het in Amsterdam uitgegeven tijdschrift bevatte naast signalementen ook recensies, vaak met lange citaten uit de besproken werken.⁴¹⁵ In dit geleerdenblad hield men vast aan de *utile dulci*-eis. Werken die daaraan beantwoordden, kregen meestal een gunstig onthaal.⁴¹⁶

De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* was meer op Nederlandse letterkunde gericht.⁴¹⁷ Het blad zou, ondanks enkele naamswijzigingen,⁴¹⁸ vanaf zijn oprichting in 1761 tot ver in de negentiende eeuw blijven bestaan. Mede dankzij de regelmatige verschijningsfrequentie van één keer per maand groeide het uit tot het meest toonaangevende en gezichtbepalende blad in de Republiek. Het was een algemeen-cultureel tijdschrift, waarin een balans werd gezocht tussen informatie, amusement en opinie.⁴¹⁹ Het blad streefde naar neutraliteit en objectiviteit en liet zich niet leiden door een partij-ideologie. Politiek speelde geen rol. De redacteurs zochten naar een redelijke middenpositie, op basis van verdraagzaamheid; personaliteiten en polemieken werden vermeden. Boekbesprekingen verschenen anoniem en auteurs werden zelden op principiële gronden beoordeeld. Hieruit vloeide voort

dat de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* geen podium bood voor nieuwe literatuuropvattingen.⁴²⁰

De achttiende eeuw kan worden bestempeld als het tijdvak van de Verlichting (en de rede), waarin men met zelfvertrouwen, optimisme en geloof in de vooruitgang naar de toekomst keek. Daarmee verbonden was de opkomst van allerlei nieuwe genres, zoals het geleerdentijdschrift, het spectatoriale tijdschrift en de (brief)roman. Wie de verschillende jaargangen van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* doorneemt, merkt dat het blad van een duidelijke verlichtingsideologie getuigt. Er werden niet alleen letterkundige, maar ook veel (natuur)historische en taalkundige werken besproken, en daarnaast ook veel religieuze geschriften, zoals leerredenen en zedelijke werkjes. Deze laatste kregen doorgaans een positieve recensie, omdat men ze zowel nuttig als vermakelijk vond – een belangrijk verlichtingsideaal. Vrijwel alle besproken publicaties werden getoetst aan de hoofdregel van vermaken en stichten. Zo schreef men naar aanleiding van de leerredenen van de Duitse theoloog Johann August Ernesti dat deze niet alleen preekt om te vermaken, 'noch ook om alleen te roeren, en, als door een stormwind, die kort van duur is, alles in eene hevige beweeging te brengen, maar om de menschen daadlyk wyzer en deugdzaamer te maaken'.⁴²¹ Op het vlak van de poëzie propageerde het tijdschrift de classicistische werkwijze.⁴²² Over een bundel van de dichter Onno Zwier van Haren was men kritisch, omdat hij zijn verzen naar de mening van de recensent onvoldoende had laten beschaven. Daarom adviseerde deze hem en iedere beginnende dichter om zich te verdiepen in de door Andries Pels vertaalde *Dichtkunst* van Horatius, 'welke ieder behoorde te lezen, eer hy 't waegt als Dichter voor den dag te komen'.⁴²³ Een explicietere verwoording van de horatiaanse idee is haast niet mogelijk.

Ook van toneel eiste het blad dat het zowel nuttig als aangenaam was. De stukken van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* kregen lovende besprekingen. Het 'zedenspel' *Fanny, of het gelukkig berouw* (1770) beoordeelde men als een 'leerzaam Tooneelstuk, dat van verstandige lieden met een aandoenlyk vermaak beschouwd en aangehoord kan worden'. Kluchten werden doorgaans minder gunstig ontvangen, omdat

die gericht waren op het vermaken. Het 'kluchtspel' *De dorpschoolmeester* (1768) van het genootschap kon er wel mee door, omdat huichelarij werd bespot en foute personages werden berispt. Zo kon een klucht 'wanneer 't wel bestierd word, mede zyne nuttigheid hebben; en dus ook beantwoorden aen den hoofregel van te vermaken en tevens te stichten'.⁴²⁴

Ook publicaties van auteurs uit binnen- en buitenland werden getoetst aan dit beginsel. W.H. Sels, die later lid zou worden van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, kreeg een lovende recensie omdat hij in zijn *Zedelyke uitspanningen* (1771-1774) de nieuwsgierigheid van de lezer vasthield en tegelijkertijd leerde om de godsdienst in het oog te houden en de 'hartstogten verstandig te beteugelen'.⁴²⁵ Het tijdschrift stemde ook in met de boodschap van de prijsverhandeling van Cornelius van Engelen over de dichtkunst en was onder de indruk van 'des Schryvers oordeelkundige oplettendheid'.⁴²⁶

Afwijkende werken kregen een kritische ontvangst. Zo verscheen in 1780 de bundel *Galante dichtluimen*, die onder meer aan Hendrik Riemsnijder en aan Bilderdijk werd toegeschreven. Het werk bevat erotische verzen in een onconventioneel heldere stijl, zoals het dubbelzinnige 'Aan Lotje':

Gij hebt een' Roos, die frisch, bekoorlijk is en êel:
Maar, Lotje lief! dit roosje ontbreekt een steel;
Wilt gij mij toestaan u 't geheim der kunst te leeren,
Die frissche Roos te inoculeeren?
Het zap, 't welk uit het steeltje vloeit,
Maakt dat het Roosje weelig bloeit.⁴²⁷

De recensent van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* vond het een zedenbedervend en 'ellendig zamenraapsel van sprookjes en punt dichtjes', dat hij niet zonder walging kon doorlezen.⁴²⁸

De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* bevatte niet alleen recensies. Elke aflevering bestond voor een deel uit boekbeoordelingen en voor de andere helft uit 'Mengelwerk': een bonte verzameling van (al dan niet vertaalde) opiniërende en informatieve stukken, verhandelingen, verhaaltjes, verzen en anekdoten. De twee rubrieken werden maandelijks als losse katernen

verspreid. Beide delen waren afzonderlijk genummerd. Aan het einde van elke jaargang werden de afleveringen van beide rubrieken als twee boekwerken ingebonden: één band met recensies en één met mengelwerk.

Het is aannemelijk dat de redactie in het mengelwerk vooral stukken opnam die strookten met de eigen opvattingen. Het kan daarom geen toeval zijn dat het blad enkele keren stukken van de Schotse dichter en hoogleraar James Beattie (1735-1803) publiceerde. Kennelijk hechtte men waarde aan zijn oordeel. Deze benadrukte dat het doel van de poëzie door alle eeuwen heen het behagen is geweest. De naakte waarheid, ontdaan van welluidende klanken en taal, zou geen indruk maken op de lezer. Andersom gold dat een gedicht alleen behaaglijk kan zijn als dit het geweten bezighoudt: 'De Dichter, die het hart wil inneemen, moet eenstemmig zingen met den toon van het Geweten – en dat *Onderwys*, het woord genomen zynde in geene onverdeedigbaare uitgestrektheid, is een der middelen waar van hy zich moet bedienen om zyn Dichtwerk aangenaam te maaken'.⁴²⁹ Het stichten is geen doel op zich, maar juist een middel om een vermakelijk gedicht te schrijven. Beatties conclusie luidt:

dat het Hoofdeinde der Dichtkunst is TE BEHAAGEN of VERMAAK TE VERSCHAFFEN. Verzen, die behaagen, zyn Dichterlyk, schoon zy weinig of geen Onderwys geeven; doch Verzen, wier verdiensten alleen bestaat in Onderwyzen, zyn niet Dichterlyk. Onderwys, nogthans, is, byzonder in uitgebreide Dichtstukken, noodig tot derzelve *Volmaaktheid*: dewyl zy, dit missende, niet *volmaakt behaaglyk* zouden weezen.⁴³⁰

Hoe ging het tijdschrift om met een vernieuwend letterkundig idee? Hoe reageerde het op Feith en zijn sentimentalistische werken?⁴³¹ De in 1783 te Leiden uitgegeven roman *Julia* werd bejubeld en geloofd. Men vond dat Feith, zowel qua stijl als inhoud, een 'by uitstek treffende liefdes-geschiedenis' had gepubliceerd. Opvallend is dat de recensent de roman prees op basis van conventionele letterkundige eisen. Zo vond hij dat de auteur een 'grootte verscheidenheid van zeer aandoenlyke tafereelen gemaald heeft, die ons de reine

Liefde, vergezeld van oprechte Godsvrugt, op veelerleie wyzen, in verschillende uitwerkingen, zo leevendig onder 't oog brengen'.⁴³² De lezer kreeg volgens het blad een vermakelijk en aandoenlijk verhaal voorgeschoteld, met een portie stichtende godsdienstigheid. Kortom, een werk dat voldeed aan de hoofdregel van te vermaken en te stichten.

Ferdinand en Constantia (1785) werd kritischer ontvangen. Hoewel de recensent onder de indruk was van de meeslepende stijl, uitte hij kritiek op de sombere strekking: 'Het hart der jeugd wil over 't algemeen den weg van het *Sentimenteele* gaarne op, en de Heer FEITH is in het zelve haar een zo geschikten en betoverenden Leidsman, dat zy maar weinige stappen alleen te doen hebben, of zy vervallen in eene wezenlyke, schadelijke zwaarmoedigheid'.⁴³³ Uit de bespreking van *Julia* blijkt dat de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* er in principe welwillend tegenover stond. Kennelijk ging *Ferdinand en Constantia* een stap te ver. De recensent vond de beschreven zwaarmoedigheid schadelijk voor (met name jongere) lezers. In die zin voldeed het werk niet aan het nuttigheidsideaal. Dat was spijtig, want Feith had volgens de criticus bewezen dat zijn pen in staat was om een heldere hemel te schilderen, in plaats van een donkere nacht. Ook Betje Wolff en Aagje Deken waren kritisch. Volgens hen konden sentimentele boeken 'hoe zedig – hoe onberispelyk anders, veele jonge lieden hoogst nadeelig worden, en hun de geschiktheid geeven tot die nuttelooze zwaargeestigheid, die het levensvuur en de werkzaamheid der ziel, te gelyk met haare kragt, ondermynen'.⁴³⁴

Ook de *Proeve van mengelpoëzij* van Isaac van Haastert, die in 1785 bij Honkoop te Leiden verscheen, werd kritisch besproken vanwege zijn sentimentele karakter. De recensent vond het werk gebrekkig, omdat het overhelde naar het sentimentele, waardoor het in staat zou zijn 'al het waarlyk mannelyke en kragtige, dat anders een' Dichter door den tyd eigen wordt' te bederven.⁴³⁵ Het stuk had met andere woorden eveneens een zedenbedervend effect. Dit laat zien hoe een literaire tendens weerstand kon oproepen. Feith was er verontwaardigd over dat de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* sinds enige tijd 'eenen doodlijken haat tegen alles, wat zij voor sentimenteel houden' had

opgevat.⁴³⁶ Hij was juist van mening dat zijn werk bijdroeg aan de verbetering van de maatschappij.⁴³⁷ In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* beoordeelde men het sentimentalisme op basis van de eis dat een werk zowel aangenaam als nuttig moest zijn. De briefroman *Julia* werd positief ontvangen. Op een gegeven moment drong het besef door dat het sentimentalisme niet in overeenstemming te brengen was met het nuttigheidsideaal; een te grote nadruk op en verheerlijking van het gevoel kon nadelige gevolgen hebben. Vanaf dat ogenblik werden sentimentalistische werken kritischer besproken.

TUSSENBALANS

In de voorgaande paragrafen is een overzicht gegeven van de letterkundige instituties in het tijdvak 1760-1795, die onlosmakelijk verbonden waren met het maatschappelijke (economische, politieke, religieuze) leven. Verderop wordt deze verwevenheid aan de hand van drie casussen uit de patriottentijd geïllustreerd. Voordat daarop wordt ingegaan, volgt eerst een tussenbalans.

De materiële productie

De auteurs en uitgevers verzorgden vanzelfsprekend de materiële productie. De functies van uitgever, drukker en boekhandelaar waren nog niet gescheiden; een firma verzorgde vaak het drukproces, de distributie en de verkoop. Auteurs waren afhankelijk van de literaire genootschappen. Deze droegen hun steentje bij aan de materiële productie, omdat zij bundels met prijsverzen en verhandelingen uitgaven. Leiden kende diverse prominente boekverkopers, zoals Cornelis van Hooegeveen en Cornelis Heyligert, die nauw bij de genootschapswereld betrokken waren. Zij maakten bij het uitgeven gebruik van hun letterkundige contacten. Toen Bilderdijs debuteert in 1781 bij Van Hooegeveen verscheen, werkte dat reputatieverhogend, omdat deze een vooraanstaande positie innam binnen het genootschapsleven. Ook Feith gaf zijn werken bij Van Hooegeveen uit. Wilde iemand een erkende auteur worden, dan moest hij wel lid worden van een genootschap, waarin enkele uitgevers prominente posities verworven hadden. De auteurs, uitgevers en

genootschappen vormden dus een drie-eenheid. De Leidse Schouwburg was in zekere zin ook betrokken bij de materiële productie, maar stond tamelijk op zichzelf; er zijn nauwelijks lijnen te trekken naar de andere instituties.

De distributie

De boekverkopers namen ook de distributie voor hun rekening. Leiden kende nog geen commerciële leesbibliotheek of Nutsbibliotheek. De universiteitsbibliotheek was slechts beperkt toegankelijk. Leden van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en de *Maatschappij* konden gebruikmaken van de genootschapscollectie, terwijl niet-leden voor hun lectuur op de koffiehuisen en sociëteiten waren aangewezen. Van een uitgebreide koffiehuisleescultuur, zoals in Engeland, was geen sprake. Voor het aanschaffen van een boek was men op de boekhandel of op boekveilingen aangewezen. Daarnaast boden de leesgezelschappen uitkomst – zoals *Van Tienen*, *Utile Dulci* en *Miscens Utile Dulci* – waarvan de leden gezamenlijk boeken aanschaffen en lieten circuleren.

De symbolische productie

De instituties op het vlak van de symbolische productie bepaalden waaraan de letterkunde moest voldoen. In de eerste plaats waren dat de genootschappen, die hun stempel drukten op het denken over het doel van de poëzie. In verhandelingen werden enkele aan Horatius ontleende eisen uitgedragen. Literatuur moest aan het *utile dulci*-ideaal voldoen. Door een tekst aan vrienden te laten lezen en eraan te blijven schaven, zou men de kwaliteit ervan verhogen. Deze werkwijze was al bij het studentengenootschap *Minima Crescunt* gehanteerd en werd binnen *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* verder toegepast en geïnstitutionaliseerd. De leden werden aangespoord om prijsverzen en/of theoretische verhandelingen in te zenden. De jaarlijks uitgeschreven prijsvragen boden beginnende dichters (zoals Bilderdijk) en vrouwelijke auteurs (zoals De Lannoy) de kans hun naam te vestigen en de basis te leggen voor hun literaire carrière, mits zij zich conformeerden aan de vigerende poëtische opvattingen en de classicistische

30. Portret van stadhouder Willem V (1748-1806). UBL.

werkwijze. Wie weigerde zijn verzen te laten beschaven, zoals Berkhey, werd verstoten. Kleine genootschappen trachtten met eigen uitgaven de aandacht te trekken van de meer gevestigde gezelschappen.

Ook de leesgezelschappen vervulden een functie in de symbolische productie. Zij bepaalden mede welke auteurs gelezen werden. De uitverkoren boeken dienden zowel aangenaam als nuttig te zijn, wat tot uiting komt in de gekozen zinspreuken. Werken die blijk gaven van nieuwe ideeën werden vaak geweerd, uit angst voor onenigheid en tweedracht.⁴³⁸ De schouwburg speelde een vergelijkbare rol. In een verhandeling over de aard van het toneel stelt Van Engelen dat goede toneelkunst zowel moest vermaken als stichten. Op te voeren stukken werden hieraan getoetst, hoewel de voorkeur van het publiek vooral uitging naar weinig nuttige, humoristische opera's. Mede daardoor had de schouwburg een negatief imago. Van Engelen hield bovendien een pleidooi voor nationaal toneel. Deze roep zou de komende jaren vaker worden gehoord. In zijn beschrijving van de (ware) toneeldichter bespeuren we de eerste tekenen van het opkomende geniebegrip.

Hoewel het literatuuronderwijs en de kritiek nog geen volwaardige rol speelden, waren zij wel van invloed. Literatuuronderwijs bestond nog niet, maar

de Latijnse school reproduceerde wel de vigerende bewondering voor de klassieken. De kritiek had een andere vorm: recensies waren kort, bevatten lange citaten en waren gericht op navertellen. Vooral de algemeen-culturele tijdschriften, zoals de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, waren van belang. Werken werden langs de meetlat van de Verlichting gelegd. Publicaties die men zowel nuttig als vermakelijk vond, kregen een gunstig onthaal. Er was dus sprake van een vermenigving van classicistische en algemene verlichtingsopvattingen.⁴³⁹

GELEGENHEIDspoëzie

Ook buiten de instituties speelde de poëzie een rol. Veel niet-literaire verenigingen hadden een letterkundige dimensie; de poëzie stond in dienst van een groter maatschappelijk geheel.⁴⁴⁰ Diverse letterkundigen waren bij niet-literaire verenigingen betrokken, zoals de vrijmetselaarsbeweging, die deel uitmaakte van het lokale genootschapsnetwerk.⁴⁴¹ Leiden kende verschillende loges, waarvan *La Vertu* de bekendste was.⁴⁴² De loge werd in 1757 gesticht en rekende enkele prominente literatoren tot haar leden. Ze werd geleid door Laurens van Santen, die ook lid was van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Ook Van Hoogeveen was er actief, evenals Heyligert, Vreede, De Pecker en Feith – allemaal personen uit het Leidse genootschapsleven.⁴⁴³ Geen wonder dat er voordrachten werden gehouden en gedichten gereciteerd. Van Hoogeveen publiceerde een vers *Op het jubilé der achtbaere loge La Vertu*, dat op 25 mei 1783 gevierd werd, vermoedelijk ter gelegenheid van het vijfde lustrum.⁴⁴⁴ De onvermoeibare Van Hoogeveen was niet alleen binnen de genootschapswereld een prominente figuur, maar vervulde ook binnen de vrijmetselaarsbeweging allerlei bestuurlijke functies.⁴⁴⁵

Een tweede voorbeeld van gelegenheidspoëzie vormen de alba amicorum, die onder studenten en genootschapsleden populair waren: uitingen van de vriendschapscultus in de achttiende eeuw.⁴⁴⁶ Ze kunnen informatie verschaffen over iemands letterkundige netwerk. Een voorbeeld is de 'vriendenrol' van Rhijnvis Feith, die vijfenzestig inscripties bevat, onder meer van leden van *Kunst wordt door arbeid*

verkreegen.⁴⁴⁷ Ook in het vriendenboek van Ferdinand Dobbrauski, die lid was van het Leidse dichtgenootschap, treffen we bijdragen aan van personen uit deze kring, zoals De Lannoy, Bilderdijk, Feith, Joan de Stoppelaar, Pieter Leuter, Dirk Erkelens, Johannes en Reinier van Spaan en Anthony de Hen. Cornelis van Hoogeveen schreef een 'Bede, aen de Vriendschap':

Oprechte Vriendschap! heil en wellust van ons leven!
Die mij Dobbrauski hebt tot Boezemvriend gegeven,
Verëenig zó ons hart, dat eeuwig ons bedryf
Elkanders Broedermin, uw liefde, waerdig blijv'!⁴⁴⁸

Wat opvalt is het grote ontzag van Karel de Pecker, die op 18 september 1778 in het album schreef, voor gerenommeerde dichters. Hij schrijft dat hij graag zijn naam wil noteren en ook wel een versje, maar: 'Ik waeg mij niet bij een Lannoy en Bilderdijk / Geen Leeuwrik haelt in zang bij dien der Filomeelen.'⁴⁴⁹ Hieruit kan men concluderen dat Bilderdijk en De Lannoy, wier prijsverzen bekroond werden, inmiddels hun naam hadden gevestigd. Door genootschapsvrienden werden ze met eerbied bejegend. Niet voor niets had Dobbrauski beiden als eerste in zijn album laten schrijven.⁴⁵⁰ Ook Bilderdijks album bevat inscripties van bekende genootschapsleden. De weinig poëtische Reinier van Spaan schreef in 1781: 'Wie is in Néerland toch aan Pindarus gelijk? / Voor mij, ik ken 'er geen, dan Willem Bilderdijk.'⁴⁵¹ Het album van de Amsterdamse organist Bartholomeus Ruloffs bevat verzen van dichters als Bilderdijk, Feith, Le Francq van Berckhey en Gerrit Brender à Brandis.⁴⁵² Aardig is ook het vriendenboek van Adriaan Kluit uit de jaren dat hij bij *Minima Crescunt* betrokken was. Frans van Lelyveld schreef er in 1760 een versje in, waarin hij de classicistische werkwijze benadrukte:

Wat is het hart vernoegd, daer zuiv're liefde in speelt!
Hoe zoet is 't met zijn vriend, de vriendschap aen te
kweeken!
Maer hoe van meerder nut? dan wen ze wordt geteeld
Uit Letteroefening, door 't wyzen der gebreken.⁴⁵³

31. T. de Roode, Portret van Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784). DBNL.

Ter gelegenheid van feesten en bijzondere gebeurtenissen werden eveneens verzen vervaardigd. Zo schreven de theologiestudenten J.H. van der Palm en J.W. Bussingh als paranimfen lofdichten ter ere van Bilderdijks promotie in 1782.⁴⁵⁴ Op de bruiloft van Frans van Lelyveld en Rebecca de Raat op 21 januari 1766 declameerden zijn *Minima Crescunt*-vrienden Petrus Paludanus en Adrianus van Assendelft verzen. Ook het Hoornse genootschap *Magna molimur parvi* gaf acte de présence. De feestgangers zongen liederen ter ere van de echtelieden. De bruidegom werd opgeroepen om zich met zijn bruid bedwaarts te begeven: 'Koom nu VAN LELYVELD / Te Bedde met uw Bruid, Bruid, Bruid.'⁴⁵⁵ Ook bij de geboorte van een kind schreef men gelegenheidspoëzie. Zo liet Van Hoogeven op 9 oktober 1772 een vers drukken om vrienden

– onder wie Johannes le Francq van Berkhey, die het in zijn archief bewaarde – op de hoogte te stellen van de geboorte van een jongen. 'Drie Dochters en een Zoon versieren thans mijn huis', zo schreef de trotse vader:

Gods Goedheid, nooit naer eisch door 's menschen
mond verheeven,
Heeft mij deez' morgen vroeg, uit den gewenschten
schoot
Van mijn veelwaardige en geliefde Bedgenoot',
Een' Welgeschapen Zoon, zo 'k hoop in gunst,
gegeeven.

Mijn pligt gebiedt dat zulks mijn vrienden word
geschreeven;
Verblijd u, nevens mij, mijn zielevreugde is groot,
Te meer dewijl mijn Gaê, daer God zijn hulp haer
boodt,
Zich zeer welvaerend vindt, geen storm mijn spruit
doet beeven.⁴⁵⁶

Het zijn enkele voorbeelden van literaire activiteiten die buiten de instituties werden ontplooid. Vaak doorstonden deze werkjes de tand des tijds niet vanwege hun vluchtige en momentane karakter. Door wat is overgeleverd vangen we een glimp op van de verborgen sociaal-culturele aspecten van het dagelijks leven van de achttiende-eeuwse mens.

Literaire partijtwisten

DE GEBEURTENISSEN IN EEN NOTENDOP

In 1747 was de herinvoering van het stadhouderschap – na een periode van vijfenveertig jaar waarin de regenten de scepter hadden gezwaaid – niet zonder slag of stoot gegaan. In de jaren tachtig kwam de positie van de stadhouder opnieuw ter discussie te staan. Dat had voor een deel te maken met de economische achteruitgang. Daarnaast speelde een vervelende internationale kwestie een rol: de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Die brak uit omdat de Republiek zich, tegen de wens van de stadhouder in, bij het Verbond van Gewapende

32. J. Hulstkamp, A. Boon, Portret van Kaat Mossel (1723-1798), 1786. Catharina Mulder, zoals zij eigenlijk heette, werd vervolgd omdat zij in het openbaar haar oranjegezindheid had geuit. UBL/MNL.

Neutraliteit schaarde (een bondgenootschap bedoeld om de handelsvloot te beschermen tegen Britse aanvallen), om haar handel met Amerika veilig te stellen. De oorlog verliep dramatisch, door de povere staat van de Hollandse vloot en het leger. Die problemen, in combinatie met de toenemende roep van patriotse zijde om meer politieke medezeggenschap, brachten de positie van stadhouder Willem v [afb. 30] aan het wankelen.⁴⁵⁷

‘Patriot’ was een ambigu begrip. In 1747 werd de roep om herstel van de Oranjemacht aangeduid als ‘patriottisme’, terwijl het begrip in de jaren tachtig gelijk kwam te staan aan ‘anti-orangisme’. Maar ook de patriotten als tegenstanders van de stadhouder vormden geen homogene groep. Er waren zowel staatsgezinden (die zich in het verleden altijd al tegen

de stadhouder hadden verzet en opnieuw op de macht aasden) als democratische patriotten (die geen regentmacht ambieerden, maar meer zeggenschap van de bevolking over het landsbestuur bepleitten).⁴⁵⁸

Katalysator voor de patriottenstrijd vormde de publicatie van het pamflet *Aan het volk van Nederland* van Joan Derk van der Capellen tot den Pol [afb. 31]. Het werd in de nacht van 25 op 26 september 1781 in de Republiek verspreid en veroorzaakte grote consternatie. De inhoud loog er niet om: Willem v werd beschuldigd van zwakheid en van het bederven van het Hollandse karakter. De auteur deed een oproep om een democratische volksregering te installeren. Hij spoorde de burger aan zich te bewapenen.⁴⁵⁹ Pieter Vreede, lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en de *Maatschappij*, schreef in zijn dagboek: ‘Ik heb in deze verspreiding geen deel gehad, maar ik wist dat zij komen zoude en verheugde mij dat ieder spoedig de nodige kennis droeg van den inhoud.’⁴⁶⁰ Zijn vriend dominee F.A. van der Kemp, die tevens bevriend was met Van der Capellen, was wel bij de verspreiding betrokken.⁴⁶¹ Vanaf dat ogenblik verschenen vele pamfletten, schotschriften, satirische tijdschriften en prenten. De strijd werd voor een belangrijk deel op papier uitgevochten. Zowel de patriotten als de Oranjegezinden publiceerden teksten ten behoeve van hun politieke zaak.⁴⁶²

Aan de oproep tot bewapening werd gehoor gegeven. In veel plaatsen verzezen exercitiegenootschappen of vrijkorpsen, die regelmatig in conflict raakten met het prinsgezinde volk. Deze opstootjes veroorzaakten maatschappelijke onrust. In april 1784 overleden in Rotterdam vier mensen bij een uit de hand gelopen conflict tussen het vrijkorps en een Oranje-kreten schreeuwende massa, onder leiding van de bekende ‘Keurvrouw der mosselen’ Catharina Mulder, alias Kaat Mossel [afb. 32], ‘een ruw gemeen wijf, maar bij wie geenerlei erg was’.⁴⁶³ Zij werd gearresteerd en zou pas, na bemiddeling van haar advocaat Bilderdijk, in 1787 vrijkomen. Kaat Mossel werd als symbool van het Oranjeverzet veelvuldig op de hak genomen. Het puntdicht over de ‘Reden waarom of Willem met Kaat Mossel in B.. zig heeft begeeven’ was bedoeld om de stadhouder zwart te maken:

33. J.G. Visser, *J. le Francq van Berkhey, Zinneprent ter eere van den Koning van Pruisen, wegens het herstel van het stadhouder-schap, met in het midden de stadhouder en zijn echtgenote*, 1789. RAL.

Dat Willem met dit Beest te B.... heeft gelegen,
Was niet om dat Hy zin had in haar' schoot gekregen.
Maar om 't Oranje-vogt te brengen in een Nest,
Waar door ontspruiten zou 't verraderlykste Pest.⁴⁶⁴

Op 17 maart 1786 nam de onrust toe toen Ocker Gevaerts en Cornelis de Gijselaar met hun koets door de Stadhouderspoort op het Binnenhof probeerden te rijden, een stadhouderlijk privilege. Een lynchpartij door de woedende Oranjemassa kon ternauwernood worden voorkomen.

Ook Leiden raakte in de ban van de partijtwisten. Daar kwam een patriottenminderheid, bestaande uit hoogleraren en andere intellectuelen, vijandig tegenover het Oranjegezinde volk te staan. Professor

Adriaan Kluit was prinsgezind en raakte verwickeld in een conflict met zijn patriotse collega Johan Luzac.⁴⁶⁵ Johannes le Francq van Berkhey was eveneens overtuigd Oranjeaanhanger. In de stad vonden geregeld opstootjes plaats. Zo verstoorden patriotten op 8 maart 1783 de illuminaties ter ere van de verjaardag van de stadhouder, tot woede van de Oranjeaanhangers. De oprichting van het Leidse exercitiegenootschap *Voor Vrijheid en Vaderland* bracht eveneens beroering teweeg. Volgens Bilderdijk was in Leiden de 'vrijcorps-razernij van de allersterkste'.⁴⁶⁶ In juni 1784 raakte de stad in rep en roer, toen het gerucht zich verspreidde dat een moordaanslag op de stadhouder zou zijn beraamd door een patriots echtpaar.⁴⁶⁷ De spanningen liepen hoog op, wat resulteerde in het 'Oranjeoproer'

van juni 1784, waarbij beide partijen ook fysiek met elkaar in conflict raakten.

In Utrecht namen de patriotten in augustus 1786 het stadsbestuur over van de stedelijke regenten. Een gebeurtenis die de Republiek verder op de rand van een burgeroorlog bracht, was de aanval van stadhouderlijke troepen op de Gelderse steden Hattem en Elburg in september 1786, in een poging de rust te herstellen. De patriotten reageerden met coup pogingen in andere steden. Vanuit Leiden trokken in oktober 1786 vierentwintig oudere weesjongens eropuit om Utrecht te verdedigen tegen de stadhouderlijke troepen. Ze waren gekleed in een uniform bestaande uit een 'blauw kort Rokjen, een Vest, en Broek van dezelfde couleur met witte Knoopen, witte Koussen, en halve Laerzen, een ronde Muts, waerom een zwart Lind, op het welk met witte Letteren de spreuk des Genootschaps: *Voor Vrijheid en Vaderland* gedrukt was'.⁴⁶⁸ Ze werden aangevoerd door Cornelis Heyligert, de sergeant van het genootschap. Cornelis van Hoogeveen schreef voor deze gelegenheid een vers.⁴⁶⁹

De arrestatie van Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van Willem v, bij Goejanvervellesluis op 28 juni 1787 bracht een definitieve omslag in de politieke situatie teweeg. De prinses reisde vanuit Nijmegen (waar de stadhouder verbleef, omdat het in de hofstad te onrustig was) naar Den Haag om de Oranjekrachten te mobiliseren. Onderweg hielden de leden van een plaatselijk vrijkorps haar tegen. Hoewel ze haar respectvol behandelden, nam de Pruisische koning Frederik Willem II, de broer van Wilhelmina, de zaak hoog op. Hij eiste de vrijlating van zijn zus, excuses en vervolging van de schuldigen. Toen de patriotse Staten hier geen gehoor aan gaven, stuurde hij een legermacht, waardoor het patriottenbolwerk als een kaartenhuis ineenstortte. Opstandige steden werden opnieuw onder stadhouderlijk gezag geplaatst.⁴⁷⁰ Duizenden patriotten vluchten het land uit om gerechtigde vervolging te ontlopen.⁴⁷¹ Op 25 september 1787 klonk ook in Leiden weer het 'Oranje boven'.⁴⁷² Het vrijkorps *Voor Vrijheid en Vaderland* werd per direct opgeheven.⁴⁷³ De Oranjeaanhangers vierden feest [afb. 33]. Hun zegsman, Johannes le Francq van Berkhey, luchtte zijn hart in poëzie:

Het Vaderland was lang verdrukt, / verdrukt;
Maar nu uit tweedragts klaauw gerukt; / gerukt,
Met WILLEM, d'eer van Nassauws Stam,
Door FRED'RIK, die, ter hulpe kwam.
Triumph! Triumph! Triumph!

Daarom juicht LEYDENS wal van vreugd, / triumph!
Met de oude Burgery vol deugd, / triumph!
Die braaven zyn in Eer hersteld,
De Moord-Cabaal ter neêr geveld,
Triumph! Triumph! Triumph!⁴⁷⁴

Hij beloofde plechtig tot op de rand van het graf te tonen dat hij trouw was aan Oranje.⁴⁷⁵ Toen de stadhouder met zijn familie de stad in oktober 1788 bezocht, ontving de bevolking hem feestelijk. Berkhey organiseerde een optocht van vijftientwintig meisjes (waaronder zijn veertienjarige dochter Maria), die de stadhouderlijke familie met een bloemenhulde onthaalden. Berkhey, die een toespraak hield, beschreef later niet zonder tevredenheid de bijna uitzinnige sfeer:

Het was Marktdag in de Hoofdstad van Rhyndland, uit twee en zeventig Dorpen waren de Dorpelingen saemgevloeid, de Katwyker en Noortwyker Visscherknaepen met hunne Visscherinnen, juichten hun hartelyk Hoezée, – de Landjeugd, die met de gezegende vrugten van den heden zoo gezegende Herfst, ter Markt kwam, – de Tuinieren, die de Oranje Goudgeele Afrikaanen en allerlei Octoberbloemen en geurige Kruideryen, naest de Boomgaardenieren geschaerd waren, verlieten hunne Marktplaatsen, en strooide bloemen of deelden ooft of roodlachende Appels en Noten uit – de Knechtjes en Meisjes uit de Kaes, Boter en roomryke Buurten, van Leyderdorp, Zoeterwoude, Oestgeest en Warmond [...] zongen uit de borst Oranje Vreugde-Liederen, dat het klonk, – de Stroomnimphjes van den Rhyn en de Vliet, of die stads vroomen bevisschen, lieten de Vischjes voor dit uur lavei, om in de bunnen te klisklassen, en schoolden met blydschap onder den drom der menigte.⁴⁷⁶

De omwenteling had ook een minder rooskleurige zijde. De haat van sommige prinsgezinden keerde

zich tegen de patriotten die in Leiden waren gebleven: 'Een week of 4 daar naar zijn zij bij zekere VAN DER REYDEN⁴⁷⁷ op de Breedestraat geweest, voortgevend dat hij geschoten had op hun, hetwelk zij zelfs gedaan hebben. Zij hebben daar de glazen ingeslagen en verders de deur ingetrapt om hem uyt zijn huys te slepen, maar hebben hem niet gevonden, hebben vervolgens alle glazen in het huys ingeslagen en het huys vol water gepomd, maar niet aan de meubelen geraakt.' Ook bij de radicale patriot Pieter Vreede, die het land was ontvlucht, werden de vensters ingeslagen.⁴⁷⁸

De voormalige Leidse predikant Pieter van den Bosch, die lid was geweest van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en van de *Maatschappij* en in 1787 te Zoetermeer woonde, moest de onrust met zijn leven bekopen. Als patriot werd hij na de omwenteling mishandeld. Hij verschool zich, maar raakte, toen hij de Pruisische troepen zag, in paniek, sprong in het water en verdronk: 'Zijn lijk werd vervolgens de prooi van het gepeupel, het welk daarmede allerlei baldadigheid bedreef. Vijf dagen lang bleef hetzelfde in een' staat van bespotting liggen, tot twee gerechtsdienaars een touw om hetzelfde sloegen, het in het water wierpen, en, als een krenge achter aan eene schuit gebonden, naar het kerkhof sleepten en zonder kist in een' kuil smeten.' Zijn vrouw moest vijftig dukaten betalen.⁴⁷⁹

De ommekeer ten gunste van Oranje hing niet alleen samen met het overwicht van het Pruisische leger, maar ook met de patriotse verdeeldheid. De democratische patriotten hadden zich tegen hun aanvaankelijke bondgenoten, de staatsgezinden, gekeerd. Deze tweedracht kwam ook in Leiden aan het licht. Toen prinsgezinde troepen in augustus 1785 Amersfoort bezetten, wees de meerderheid van de vroedschap dit niet af, tot verbijstering van de 'democraten'.⁴⁸⁰ Daarnaast hoopten de patriotten op steun van Frankrijk, maar dat wilde geen oorlog met Engeland riskeren.⁴⁸¹

LITERAIRE INSTITUTIES EN DE PATRIOTTENTIJD

De patriottentijd maakte diepe indruk op alle betrokkenen. Stadgenoten kwamen als vijanden tegenover elkaar te staan. De gebeurtenissen hielden iedereen bezig, van hoogeraren tot studenten en van winkeliers tot wolspinnars en bakkers. De voorvallen druk-

ten ook hun stempel op het letterkundige leven, dat onlosmakelijk verbonden was met de maatschappelijke gebeurtenissen van die tijd. Welke invloed had de politieke onrust van de jaren tachtig op de literaire instituties?

Letterkundige genootschappen

De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* was politiek neutraal en hield zich afzijdig. Zij had in 1775 met succes een verzoekschrift ingediend om Willem v tot beschermheer te benoemen [afb. 34]. De leden werden opgeroepen eerbied te betonen aan de 'Overheden, onder welker gelukkige en aangename regeering Zy veilig met hare Letteroefeningen het Vaderland tragt ten nutte te zyn'.⁴⁸² Deze handelwijze was niet zozeer een daad van Oranjegezindheid, maar veeleer een poging om het genootschap nationaal aanzien te verschaffen. Dat gold ook voor de lofdichten op de stadhouder, die bedoeld waren om te verkondigen dat de *Maatschappij* stadhouderlijke bescherming genoot.

34. Voor- en achterzijde van de gouden erepenning van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde voor haar beschermheer: Willem V, 1776. Geldmuseum Utrecht. Foto: Peter van Zonneveld.

Zo wenste Adrianus van Assendelft in zijn 'Heilgroete der Leidsche Zanggodinnen':

Leef voorspoedig, brave WILLEM, en gelukkig, Jaren lang!

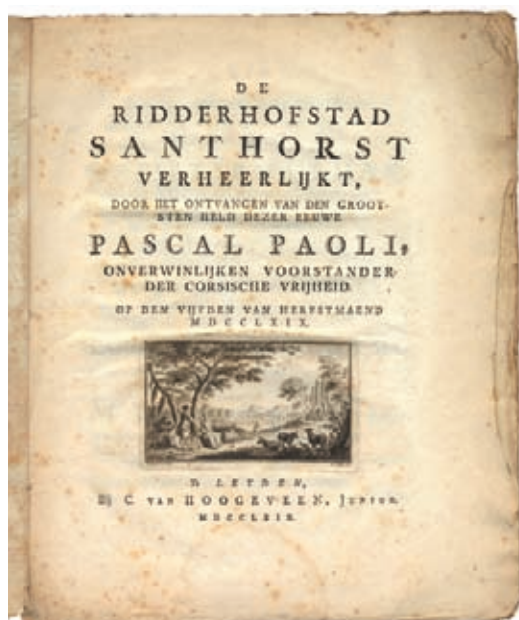
't Hooge stamhuis blyve veilig in uw Zaed voor ondergang!

Leef gezond, en smaek bestendig zegen, dien gy waerdig zijt!

Hemelgunst verzelle uw poging, geve voorspoed aen uw vlijt!⁴⁸³

Dergelijke gedichten werden alleen in de jaren zeventig geschreven. Gedurende de jaren tachtig verschenen alleen politiek neutrale bijdragen. Dat bleek toen men in 1785 een prijsvraag uitschreef over het 'Het volks Character der Vereenigde Nederlanden', waarbij werd aangetekend dat men niet dacht aan een lofrede of satire, maar aan een 'sierlyke, hoewel onopgesmukte, waarachtige voorstelling van de algemeene natuurlyke en zedelyke gesteldheid der Vereenigde Nederlanden, van het begin der Republiek tot op dezen tijd'.⁴⁸⁴ Ook het onderwerp van 1788, de 'oorsprong van de Collegien der Vroedschappen in de Hollandsche Steden', kon controversiële reacties uitlokken. Daarom voegde men eraan toe: 'De Maatschappy verlangt alleen een Historiesch bericht, zonder eenige Staatkundige bedenkingen'.⁴⁸⁵ Hoewel de *Maatschappij* enkele felle patriotten onder haar leden telde (zoals Pieter Vreede, Jan de Kruyff junior en Rhijnvis Feith) bleef zij onpartijdig.⁴⁸⁶ Mogelijk had men de vermanende boodschap uit de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* ter harte genomen:

In gezelschap behoort men zich vooral te wagten van eene bittere oneenigheid in 't hevige twisten over onderwerpen van geen aanbelang, die, behoudens eer en deugd, op verschillende manieren begreepen kunnen worden: dat verwekt niet anders dan haat en nyd ten nadeele van 't gezelschap. Konnen wy elkander, op eene redelyke wyze niet overtuigen; ons gevoelen niet in dat licht stellen, of dat van een anderen indier-voege beschouwen, zo dat wy 't ten volle eens zyn; 't is best voor dien tyd die zaak in stille gerustheid daar te

35. Cornelis van Hooegeveen jr., *De Ridderhofstad Santhorst verheerlijkt, door het ontvangen van den grootsten held dezer eeuw Pascal Paoli, onverwinnelijken voorstander der Corsische vrijheid. Op den vijftden van Herfstmaend MDCCCLXIX. Leiden 1769.* RAL.

laaten, behoudende een ieder met vriendlykheid zyne vryheid in zyn gevoelen, zonder dat dit eenigen onlust baare.⁴⁸⁷

Toch drukte de patriottenstrijd ondanks alles zijn stempel op de *Maatschappij*. In de *Handelingen* klaagde men over het gebrek aan werkzaamheid. Leden schreven geen verhandelingen meer, beantwoordden geen prijsvragen meer en werkten nauwelijks meer mee aan het woordenboekproject. Het aantal leden dat de jaarvergadering bezocht, liep terug. Waren in 1776 vijftientwintig mensen aanwezig, in 1784 waren dat er dertien, in 1787 negen en 1789 nog maar zeven. De dood van Frans van Lelyveld, een van de drijvende krachten, op 8 april 1785 betekende een zware klap. Hij was de laatste jaren steeds meer opgeslokt door zijn werkzaamheden als lakenfabrikant.⁴⁸⁸ Zo bezorgden de 'onrustige gesteldheid der tyden, en de trage verschyning der Leden' de *Maatschappij* moeilijkheden.⁴⁸⁹ Na 1787 weken enkele patriotse leden, zoals

medeoprichter H.A. Kreet,⁴⁹⁰ uit naar het buitenland. Ook de penningmeester, Jan Steenwinkel, verliet na de omwenteling het land.⁴⁹¹

Kunst wordt door arbeid verkreegen koos wel partij en veranderde in een patriottenbolwerk. In de jaren zeventig was een aantal keren een prijsvraag uitgeschreven over de vaderlandsliefde. In 1774 werden deelnemers opgeroepen een prijsvers in te sturen ter ere van 'drie braave voorstanderen der Vrijheid in den Burgerstaat en in den Godsdienst': Jan van der Does, Pieter Adriaansz. van der Werff en Jan van Hout. 'Die waere zugt tot Vrijheidsliefde, die dit Kunstgenootschap thands, tot verstomming van Dwingelanden, kenmerkt', schreef Karel de Pecker, 'heerschte reeds in den uchtend van ons bestaen'.⁴⁹² In de jaren tachtig politiseerde het genootschap. Vanaf 1781 droeg het geen werken meer op aan de stadhouder.⁴⁹³ Vergaderingen werden voortaan geopend met patriotse verzen. Pieter Vreede las in 1782 als voorzitter een lierzang over 'De Vrijheid' voor en Jan de Kruijff opende een jaar later met een stuk over 'De Gruwel des Slaevenhandels'. En is het toeval dat de leden tijdens de jaarvergadering van 1782 besloten om de voorzitter voortaan op democratische wijze (met meerderheid van stemmen) te kiezen? Ook andere leden declameerden 'vrijheidsademende' verzen. De Rotterdamse notaris Jacob Petrus van Heel reciteerde in 1784 een vers ter ere van twee patriotse helden, vermoedelijk tot ergernis van meer prinsgezinde leden, als die al aanwezig waren:

O Gij! die vrijheidmin verëend met kloek verstand,
CAPELLEN! dierbaer mensch – *Regtschappen*

Burgervader!

DE GIJZELAAR! 's lands steun en rader!

Mijn vriend – de vriend van 't Vaderland!

Die, hoe belaegd door slaefsch grooten,

Uw leven veil hebt voor uw vrije landgenooten!⁴⁹⁴

Ook Feith leverde een bijdrage aan de patriotse stemming. In zijn 'Lierzang aan de Vrijheid' schreef hij: 'De kleinste worm is vrijgeboren, / En niemand kan dit heil verstoren, / Dan God en 't misbedrijf alleen'.⁴⁹⁵ De secretaris, Karel de Pecker, beschreef de situatie enige jaren later aldus:

De tijdsomstandigheden welke wij thans begonnen te beleeven, de verschillendheid van staetkundige gevoelens, [...] begonnen zig ook thands in dit ons Genootschap te vertoonen; de Algemeene Vergadering van dit jaer ging niet met die gulheid, vrolijkheid en hartlijkheid gepaerd, welke anderszins de bijeenkomsten der Kunstgenooten zeer kenmerkten. De Bestuurers meenden het daerom beeter te zijn, deeze Vergadering met geen gewoone maeltijd te besluiten, dan daerop eenige ongenoegens, uit die verschillendheid van Staetkundige begrippen gebooren, te ondervinden: 't was beter min vermaaks dan schade aan rust of eer'.⁴⁹⁶

Hoewel niet over politiek mocht worden gediscussieerd, werd het ledenbestand homogener: 'zij, die anders dagten dan het grootste deel der Kunstgenooten, namen geheel hun afscheid, andere lieten hunne stoelen leedig staen.' Toch bleef ook in de jaren tachtig overlap bestaan tussen de leden van het prinsgezinde *Kunstliefde spaart geen vlijt* en van het patriotse *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.⁴⁹⁷ Wel schreef men patriotse prijsvraagonderwerpen uit, zoals 'De regtschappen burgervader' ('eene stof in deeze gelegenheid van tijd zo gepast'), 'De vrijheid der drukpers', 'De weelde, de kanker der vrijheid' en 'George Washington'. Washington leidde immers vanaf 1776 de Amerikaanse vrijheidsoorlog tegen de Britten. Omdat de patriotten de stadhouder eveneens als een onderdrukker beschouwden, spraken de 'uitmuntende verdiensten en belanglooze ijver van den Americaenschen Held' hen aan.⁴⁹⁸ Dirk Erkelens schreef in zijn vers:

Zoo volgt gij 't beste voorbeeld na,

Den grootsten Held en dwangverwinnaer,

Den luister van Amerika,

Den burgerdeugd – en vrijheid minnaer.

Ja, *Washington*, dit vrij gewest,

In dierbaer heldenbloed gevest,

Eerbiedigt zoo veel deugds, in zoo veel strijds gebleken;

Ter eeuwiger gedachteniss',

Dat dapperheid en trouw aen Neêrland dierbaer is,

Sticht Rijnlands zangrig Choor U 't gouden

Eereteeken.⁴⁹⁹

In 1786 las Pieter Vreede een gedicht voor waarin hij de hoop uitsprak dat ook in Nederland een Washington zou opstaan.⁵⁰⁰ De prijsverzen werden zelfs naar George Washington opgestuurd. Deze stuurde een dankbrief, waarin hij aangaf gestreeld te zijn door de 'gunstige denkbeelden, welke ik zie dat wegens mijn gedrag en gevoelens huisvesten, en ook bij de zulken, welke nimmer eenig personeel voordeel uit mijne verichtingen getrokken hebben'.⁵⁰¹

Het genootschap schreef ook literair-theoretische prijsvragen uit, waarin de partijstrijd vrijwel geen rol speelde. Wel schetste Gerrit Brender à Brandis in zijn in 1784 bekroonde verhandeling over de vereisten van het lierdicht enkele voorwaarden waaraan goede 'Nationaale of Vaderlandsche Liederen' zouden moeten voldoen. Zo moesten ze vooral aandringen op het 'verdedigen en behouden der Burgerlijke Vrijheid, welke den Nederlanderen altoos zo naauw aan het harte lag'.⁵⁰²

In 4 oktober 1785 kwam de patriotse gezindheid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* goed aan het licht. Die dag verzamelden zich op initiatief van het Leidse vrijkorps *Voor Vrijheid en Vaderland* de drieënvijftig vertegenwoordigers van achttien stedelijke vrijkorpsen in de beroemde vergaderzaal.⁵⁰³ Pieter Vreede zat de vergadering voor. Na afloop wees men drie personen aan om de 'Heeren Hoofdeden van het Genootschap *Kunst wordt door arbeid verkregen*, voor het gebruik der Zaal tot het houden der Vergadering op het vriendelykste van wege deeze Vergadering dank te zeggen'.⁵⁰⁴

De patriottenstrijd stimuleerde de productiviteit, aldus de secretaris in 1786: 'De ijver der kunst oefenaren is geheel niet verminderd, schoon de tegenwoordige omstandigheden van ons lieve Vaderland sommige, naer rede en pligt, meer noopten om ter opwekking en aenvuuring van braeve Vaderlanders en waere volksvrienden, de lier te behandelen, dan wel hun gewoon werk ter oplaeye van bundels Dichtoefeningen voortzetten'.⁵⁰⁵ Zo speelde het genootschap in deze jaren een actieve rol, hoewel actuele en lokale politieke onderwerpen volgens de *Handelingen* werden vermeden. De maandvergaderingen werden echter steeds minder bezocht. Vanaf 1787 heerste een doodse stilte: 'de stoelen waren bijna leedig, men zag elkander, als

uit voorgevoel, met droefgeestigheid aen: De Lier was door het kriegsrumoer ontsteld; geene vrolijke zangen werden gehoord'.⁵⁰⁶

Na de omwenteling van 1787 braken treurige tijden aan. Het genootschap moest bijna veertig leden missen die gevlucht waren.⁵⁰⁷ Dit gemis bracht 'eenen geweldigen schok in het werkzaam bestaen en in de huis-houdlijke belangen van dit Genootschap' teweeg.⁵⁰⁸ Tijdens de jaarvergadering van 1788 werden alle gevoelens van verdriet en onmacht samengebald in een somber vers:

Gelijk, na 't hevig woën van dond'rende
onweersvlagen,
Wen, met de drift des storms, ook de eerste schrik
badaart,
De Landman die zijn graan, zijn hoop, ziet
neergeslagen,
In stille jammerklacht, op die verwoesting staart.
Zo slaat ge, o Vaderland! ook nu, met bange zuchten,
Een schreijend oog in 't rond, van uit uw' jongsten
nood;
Zo smaakt ge, in bittren rouw, ook nu zijn bange
vruchten,
En roept vergeefs om 't Kroost, dat uit uwe armen
vloodt.
Getuige alleen dit Choor – hoe treurig, hoe verlaten!
Wien mist ons oog, ons hart, wien mist de kunst hier
niet!
Waar zijn... o Zangster zwijg! wat zoude uw
jamm'ren baaten,
Bewaar hunn' naam in 't hart, en smoor uw
zielsverdriet.⁵⁰⁹

Vanaf 1788 moest *Kunst wordt door arbeid verkreegen* alle zeilen bijzetten. Het uitschrijven van prijsvragen ging door, maar de toon veranderde. Patriotse onderwerpen maakten plaats voor a-politieke, zoals 'De onschuld', 'Judas de Maccabeër' en 'De inënting der kinderziekte'.⁵¹⁰ Het genootschap moest, wilde het blijven voortbestaan, zijn radicale veren afschudden. Wellicht waren de prijsvraagonderwerpen bedoeld als 'afleiders'.⁵¹¹ Ook werden literair-theoretische prijsvragen uitgeschreven, zoals over de vraag: 'Wel-

ken invloed heeft de thans heerschenden smaak voor het sentimentele op de Poëzie in ons Vaderland?⁵¹² Een onderwerp voor Rhijnvis Feith, die tijdens de patriottentijd zijn sentimentele romans had gepubliceerd. Maar er kwam geen inzending. Feith was in 1787 als patriot uit het ambt van burgemeester van Zwolle gezet.⁵¹³ Het geeft wel aan dat *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, ondanks alle problemen, oog behield voor actuele literaire kwesties.

De leden van *La Vertu* koesterden patriotse sympathieën. Cornelis van Hoogeveen reciteerde er rond 1769 *De Ridderhofstad Santhorst verheerlijkt, door het ontvangen van den grootsten held dezer eeuw Pascal Paoli, onverwintlijken voorstander der Corsische vrijheid* [afb. 35], waarmee hij vroeg blijk gaf van een staatsgezinde voorkeur.⁵¹⁴ Hij bezocht Santhorst, het tussen Voorschoten en Wassenaar gelegen buitenverblijf van de Amsterdamse hoogleraar Pieter Burman,⁵¹⁵ geregeld. Santhorst was een antistadhouderlijk trefcentrum.⁵¹⁶ Pascal Paoli (1725-1807) vocht voor de vrijheid van Corsica en tegen de Fransen en werd door de kring rondom Burman als een vrijheidsheld beschouwd [afb. 36].⁵¹⁷ Van Hoogeveen typeerde hem als een held die ‘goed en leven op dorst zetten, / Om dulle Dwing’landij den ijz’ren kop te pletten’. Het was daarom een eer dat Paoli Santhorst in 1769 bezocht. In zijn vers schreef Van Hoogeveen lovend over Willem van Oranje, die hij de ‘Zuil van Neêrlands Staet, de Geesselroê van Spanje’ noemde.⁵¹⁸ Het gezag van stadhouder Willem v werd omstreeks 1769 nog niet ter discussie gesteld. Een ander lid reciteerde het vers ‘Lof der Vrijheid, als een bemind voorwerp der Vrijmetselaren’.⁵¹⁹ *La Vertu* ondersteunde de opkomende ideeën – zoals vrijheidslievendheid en afkeer van tirannie en onderdrukking – maar was niet de motor van de revolutie.⁵²⁰

Van de kleinere genootschappen is het moeilijker een politieke kleur vast te stellen. *Veniam pro laude* wist de partijstrijd redelijk buiten de deur te houden.⁵²¹ Toen in 1776 de sledevaart werd georganiseerd, werd Willem van Oranje als verdediger van de vrijheid gepresenteerd: ‘Dus zag men, voor een’ tijd van ruim twee honderd jaeren, / Door Vader Willem’s moed en gadeloos verstand, / De *Vrijheid*, eer verdrukt door

36. Portret van Pascal Paoli (1725-1807). PC.

Aertsgeweldenaeren, / Tot heil des Bataviërs, hersteld in Nederland.’⁵²² In de jaren tachtig begonnen de leden patriotse sympathieën te vertonen, tot ergernis van Berkhey. In zijn afscheidsvers beschreef hij de vroegere situatie: ‘Een Lasteraar van de Eer der Achtbare Overheid / Wierdt, op ’t vermoeden zelfs, uw vrienden rolle ontzeid.’⁵²³ Thans was dit volgens Berkhey wel anders. De aanwezigheid van Van Hoogeveen, evenals de aanduiding ‘Veniamieten’ als synoniem voor ‘kezen’,⁵²⁴ wijzen eveneens in patriotse richting. Toch werd in de praktijk vermoedelijk niet over politieke zaken gediscussieerd. Dat bleek toen Van Hoogeveen op 18 februari 1784, vlak voordat *Veniam* ophield te bestaan, een verzoenend woord richtte tot de leden:

Waer Vlijt en Vriendschap zich verëenen,
Wil Eendragt ook haer hulp verleenen.
Dees Rei, die hier te samen kwam,
In ’t kunstenweekend *Veniam*,
Toont vrij het open hart, dat Burgermin wil kweeken,
Geen onrust deert ons Choor, het mijdt haer looze
streken. –
Behaegde, o lieve Schaer! de Vreugd u deeze keer,
Kom dan, in naedren tijd, met dit genoegen weêr.⁵²⁵

37. Scène uit een toneelstuk over het Beleg van Leiden, 1774. SAA.

Leesgezelschappen en de Schouwburg

Het leesgezelschap *Van Tienen* was uitgesproken orangistisch.⁵²⁶ De leden waren afkerig van de ondermijning van de stadhoudelijke macht door 'nooit gehoorde Laster, snoodste Loogens, dolle Drift, / Aangerand op 't Onbeschoftste door doemwaardig Schrift op Schrift'. Ze treurden om het lot van Nederland en hoopten dat een 'lang gehoorde Godheid, Snood- en Boosheid moede en zat, / Alle DINGEN schoon zal maaken tot behoud van Land en Stad'.⁵²⁷ Veelzeggend is

dat vier regenten die na de omwenteling van 1787 door Willem v werden benoemd, toetraden tot *Van Tienen*.⁵²⁸ *Utile dulci* had mogelijk een meer patriotse signatuur, getuige een werk van Joan van der Capellen op de leeslijst.⁵²⁹ De politieke kleur van *Miscens utile dulci* is lastig te achterhalen. Vermoedelijk speelde de politiek geen grote rol, omdat er geen samenkomsten werden belegd.

Nieuw waren de politieke leesgezelschappen die in de jaren tachtig ontstonden. Ze verenigden zich onder één overkoepelende naam; de afzonderlijke gezelschappen werden aangeduid met een letter. Zo bestond in Leiden het overkoepelende gezelschap 'k wordt doorgeen Moeit Vermoeit, nog Arbeyd overmand! Ik pleit voor Vrijheids Recht; Van Stad en Vaderland'. Verder waren er de leesgezelschappen *Littera C* en *Littera T*, maar het is

niet zeker of die deel uitmaakten van de overkoepelende organisatie. De leden kwamen bijeen om te discussiëren over boeken en kranten.⁵³⁰ De gezelschappen speelden in op de behoefte om met gelijkgestemden te spreken over actuele politieke zaken. Burgers gaven zo invulling aan hun literaire en politieke sociabiliteit.⁵³¹

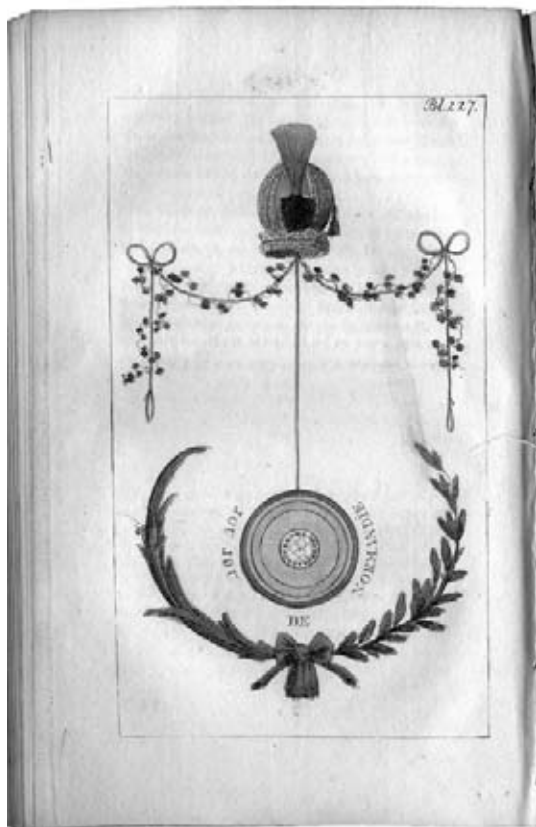
In de Schouwburg werden stukken opgevoerd over onderwerpen die parallellen vertoonden met de eigen tijd, zoals Vondels *Gijsbrecht van Aemstel*. Gijsbrecht

is immers een vrijheidslievende Hollander die zich verdedigt tegen een onderdrukkende macht. Ook het *Beleg der stad Leyden* (1774) van L.W. van Merken, waarin de heldenmoed in de strijd tegen de Spanjaarden wordt bejubeld, viel mede om die reden in de smaak [afb. 37].⁵³² De politieke situatie beïnvloedde dus de wijze waarop stukken werden geïnterpreteerd. Het toneel bood de mogelijkheid om te improviseren, knipogen en terzijdes in te voegen en stukken aan te passen aan de politieke voorkeur van het publiek.

Het theater was bovendien de plaats waar de partijstrijd op een 'onschuldige en lachverwekkende wijze' werd uitgevochten. Omdat het verboden was oranjekeurige kleding te dragen of het Wilhelmus te zingen, nam het prinsgezinde publiek – blijkens een aantekening van Jacob van Lennep – (oranje) jojo's mee naar de Schouwburg [afb. 38]. Hiermee wekten zij de ergernis van de patriotse bezoekers, die zelf de 'bilboquet' hanteerden: een soort vangbeker met een door een koord daaraan verbonden bal. Een van de prinsgezinde jongeren vertelde 'hoe hy en anderen zich herhaaldelijk in den schouwburg, niet slechts met één *joujou*, maar zelfs met twee, ja met drie, vertoonden, en er zoo handig mede wisten om te gaan, dat zy een met elke hand en het derde met den mond (de lus tusschen de tanden houdende) bespeelden, tot niet geringe ergernis hunner tegenstanders'.⁵³³

Boekverkopers

De politiek was ook van invloed op de boekverkopers. Natuurlijk bestonden er firma's die zich niet met politiek bezighielden, zoals Luchtmans. De in de jaren tachtig door hen uitgegeven werken geven geen blijk van politieke stellingname. Ook Thomas Koet, die een firma had op de Langebrug, bleef neutraal en gaf vooral academisch werk uit. Zijn orangistische sympathie werd, evenals die van zijn collega Adriaan van Houte, niet weerspiegeld in zijn fonds. Een andere prinsgezinde boekverkoper, Jacobus Perk, gaf wel Oranjegezinde werkjes uit, zoals Berkheys weekblad *De Leydsche stedemaegd en haeren getrouwen burger* (1786). Berkhey wilde er de 'verregaande Volksmisleidende, – Overheid, – Eendracht en Vorstenschendende Blaadjes' mee bestrijden. Hij reageerde op actuele en historische

38. Afbeelding van een oranje jojo, uit: Kabinet van mode en smaak 1. Haarlem 1791. UBL/MNL.

politieke kwesties, waarin hij partij koos voor de stadhouder en diens voorgangers. De dichter bekritiseerde de patriotten, die volgens hem wolven in schaapsvacht waren. Daarnaast zette hij zich af tegen staatsgezinde figuren, zoals Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, en uitte hij felle kritiek op de vrijkorpsen. Het blad was zowel gericht op 'Eendracht, Oranje en Overheidlievende Leydenaaren' als op meer 'wangunstige' lezers. Enerzijds probeerde Berkhey zijn prinsgezinde lezers te waarschuwen voor de in zijn ogen listige taal van de patriotten; anderzijds trachtte hij zijn politieke tegenstanders met kennis van zaken te overtuigen van zijn mening.⁵³⁴

Algemeen bekend was dat Elie Luzac, die met Jan Hendrik van Damme samenwerkte, Oranjelectuur verkocht.⁵³⁵ Er waren ook zuiver patriotse uitgevers, zoals Cornelis van Hoogeveen en Cornelis Heyligert

– door Berkhey aangeduid als de ‘twee Apekeesjes’⁵³⁶
– en Barend Onnekink. Deze laatste gaf het patriotse tijdschrift *Janus* uit,⁵³⁷ dat anti-orangistische teksten bevatte, zoals een beledigend opsporingsbericht, waarin tijdgenoten moeiteloos stadhouder Willem v herkennen:

Er wordt vermist *Het kind van Staat*; het zelve is groot vijf voet en vijf duim; bol en geneverachtig van uitzicht, heeft bruin hair, loopt wat voor over, is oud circum 39. jaren; heeft aan een blauwen rok met kopere Knoop, geele broek en kamisool, en Laerzen; het Linnegoed gemerkt W.V.O.: het zit veel in Kroegen en Speelhuisen. Die het zelve te recht brengt te Delft in het Kasteel van *Momus*, zal eerlijk beloond worden: hoewel de bedroefde ouders zich met dien kwaden jongen niet verder willen inlaten.⁵³⁸

Ook Leendert Herdingh gaf patriotse werkjes uit, waaronder lofgedichten op Joan Derk van der Capellen en enkele van diens vertalingen van werken van de Engelse denker Richard Price. Dat de politieke onrust sommige ondernemers in de kaart speelde, bewijst de ‘oortjesboekverkoper’ Christoffel Frederik Koenig, die een zaak had op het Rapenburg. Hij was exercierend lid van het Leidse vrijkorps en speelde knap in op de vraag naar politiek leesvoer. Hij gaf goedkope, patriotse blaadjes uit, die in een grote oplage werden verspreid.⁵³⁹ Zo publiceerde hij *De politieke praatvaar* (1784-1785) en *De politieke snapper* (1785), twee weekbladen in dialoogvorm, die door de Leidse advocaat Jan Steenwinkel, lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, werden geredigeerd. In korte gesprekken bespreken de buurlieden Jaap en Piet politieke kwesties, waarbij ze partij kiezen en propaganda maken voor de patriotten. Het tijdschrift richtte zich vooral op de minvermogende (Oranjegezinde) volksklasse. De ‘gemene man’ kreeg de patriotse beginselen uitgelegd en werd gestimuleerd toe te treden tot het vrijkorps. Zo kon hij op zaterdag 4 juni 1785 lezen:

Piet: Daarom, het is de onvermydelyke, de altoosduurende verplichting van alle braave Patriotten, onbeweeglyk pal te staan, alle gevaaren te trotseeren tot

behoudenis van *alle* onze Vryheeden en Voorregten, al moest men zelfs het leeven verliezen, hetzelfde liever blymoedig opofferen ter behoudenis van die dierbaare panden, dan de *Vryheid* te overleeveren. –

Jaap: Maar Piet, is het niet wat sterk uitgedrukt, als men een Aristocratische Regeering en eene verkeerde Stadhouderyke invloed, een overheersching noemt.

Piet: Wel gantsch en zeeker neen, dat is voor al niet te sterk, – de groote vraag is maar eenvoudig, of het over eenkomt met onze Grondwettige Constitutie of dat het daar van afwykt? – is het nu zeeker dat het daar van afwykt, dan is het ook volstrekt zeeker, dat men het te regt den naam geeft, van een overheersching!!!⁵⁴⁰

Een auteur verzuchtte: ‘Leyden die eertyds beroemde en wysheid lievende Stad, is helaas! een hol der nachtraven, en een verblyfplaatse van vermomde snappers geworden; die zelfs durven getuigen dat hun *oogmerk is braave Mannen te lasteren, en den goeden naam zo wel als de verdiensten van anderen te ondermynen*’.⁵⁴¹ In 1785 gaf Koenig het weekblad *De post voor de boeren* uit, dat plattelanders opriep om vrijkorpsen op te richten. Met deze bladen wist Koenig grote groepen lezers te bereiken. Het prinsgezinde periodiek *De politieke praatmoer, bestaande in twee- en veertig vaderlandsche gesprekken* (1785) verscheen ‘ter wederlegging der politieke praatvaar en soortgelyke partydige geschriften’.⁵⁴²

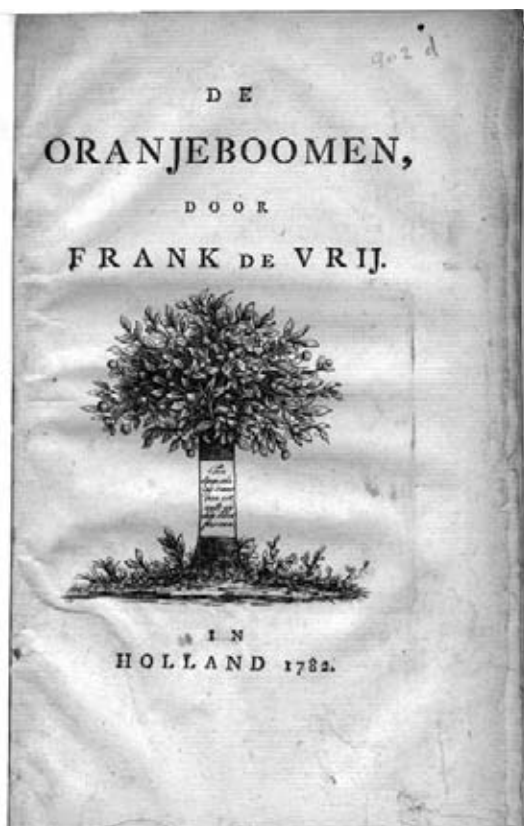
Sociëteit Ter bevordering van Eendragt

Tijdens de patriottentijd ontstonden ook nieuwe instituties. Op 1 oktober 1786 werd de patriotse burgersociëteit *Ter bevordering van Eendragt* opgericht, ter stimulering van het ‘ware heil en luister dezer Stad en Burgerye’.⁵⁴³ Het reglement vermeldde: ‘Elk waardig Burger zal gereedelyk toestemmen, dat in deze tyden van verdeeldheid niets wenschelyker is, ter bevordering eener waarlyk heilzame eensgezindheid, dan eene vertrouwelyke ommegang tusschen Regenten en Burgers, en Burgers met malkander’.⁵⁴⁴ De leden konden elkaar ontmoeten in een pand in de Nieuwsteeg, van ’s morgens tien tot ’s avonds elf uur. Dronkenschap,

schelden en 'sarren' waren verboden. Schaken, dammen en kaarten waren wel toegestaan, behalve op de 'grootte Societeits kamer'. Hier kon men de 'dagelyksche Nieuwspapieren, week en maandschriften, lysten der Generaliteits Loterye en diergelyken, die door de eigenaars zullen worden bezorgd' lezen. Er waren ook boeken beschikbaar, die de commissarissen aanschafte, waarbij ze probeerden om 'met derzelver leverantie een of meer Leden der Sociëteit te begunstigen'.⁵⁴⁵ Op de sociëteit kwamen enkele boekverkopers, zoals Cornelis Heyligert, Barend Onnekink en Leendert Herdingh. Een tijdgenoot beschreef een vergelijkbare sociëteit als volgt:

Daar zag ik in een zeer ruim vertrek, een groot aantal Menschen in een vriendelyk onderhoud met malkander bezig. Ik herkende straks eenige deftig gekleede Persoonen, en ook luiden, die aan het Schootsvel, dat zy voor hadden, blyken gaven van zo straks van hun werk te zyn afgekomen, en zich nu een half uurtje, in het middag-uur kwamen verpoezen. Zommige rookten, andere dronken een borreltje, en veelen gebruikten niets. 't Genoegen was op aller gelaat geprent, en waar ik my tusschen de hoopen in voegde, hoorde ik elk spreken over Stads of Lands zaken, of over berichten uit de Couranten, die benevens alle goede Patriotische Weekbladen, zo als de *Post van den Neder-Rhyn*, *Uw geächten Papier*, de *Courier*, *Verzamelaar*, en veele andere op de tafel lagen, en van hand tot hand worden over gereikt om gelezen te worden.⁵⁴⁶

De ledenlijst bevat circa zevenendertig namen van personen die ook lid waren van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, onder wie Karel de Pecker, Daniël van Alphen, Laurens van Santen en Pieter Vreede. Waarom Van Hoogeveen geen lid werd, is niet bekend. Wellicht speelde het faillissement van zijn uitgeverij in 1785 een rol. Opvallend is dat veel leden die ten tijde van de patriottenstrijd lid werden van de sociëteit, in diezelfde periode ook lid werden van het Leidse dichtgenootschap, zoals drie van de in totaal zeven commissarissen van de sociëteit: Albertus van Nievelt, Christiaan George Reinhart van Marle en Pieter Noordziek.⁵⁴⁷ Kennelijk wist *Kunst wordt door arbeid verkreegen* in

39. Frank de Vrij/Pieter Vreede, *De Oranjeboomen*, 1782. RAL.

dit tijdvak nieuwe, patriotse leden aan zich te binden. Behalve uit het ledenbestand van de sociëteit, blijkt de politieke voorkeur uit de opgestelde grondbeginselen. De leden verklaarden dat zij 'de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, erkennen voor de Hoge Overheid dezer Provincie, in welken de Majesteit van het geheele volk zig vertoont'. De stadhouder werd niet genoemd. Verder betoonden ze eerbied aan de stadsregering en beloofden ze om als 'braaf Burger de gemeene belangen en waare Vryheid van zyn Vaderland' naar vermogen te helpen bevorderen.⁵⁴⁸

Letterkunde als politiek middel

Net als andere steden ontkwam Leiden dus niet aan de gevolgen van de partijstrijd. Lokale gebeurtenissen,

zoals de publicatie van een geschrift, de oprichting van het Leidse exercitiegenootschap en het Oranjeoproer van 1784 brachten de gemoederen in beroering. Ze vormden de aanleiding tot verhitte debatten en felle polemieken. Hier worden drie Leidse voorvallen beschreven. Daarbij wordt gereconstrueerd hoe en door wie gereageerd werd. Dat laatste is in deze periode niet altijd te achterhalen, omdat auteur en uitgever vaak anoniem wilden blijven uit angst voor represailles. Met deze casussen wordt de verwevenheid van het literaire met het politieke leven geïllustreerd en een beeld geschetst van de sociale functie van de letterkunde.

DE ORANJEBOOMEN

In 1830 publiceerde Bilderdijk de bundel *Nasprokkeling*, met daarin het versje ‘De Oranjeboom’:

Geen Albaas tijranny, geen Witte landverraderen,
Ontwichtten ooit mijn stam, noch roofden vrucht of
bladeren.⁵⁴⁹

Misschien dacht Bilderdijk toen hij aan het einde van zijn leven deze regels schreef even terug aan 1782, toen de Oranjeboom bijna ontworteld was en van zijn vruchten en bladeren ontdaan. De oorzaak daarvan was het verschijnen van het patriotse pamflet *De Oranjeboomen* [afb. 39].⁵⁵⁰ Dat viel op door de felheid waarmee het de stadhouder aanviel en door de vorm waarin de ondubbelzinnige boodschap was verpakt. Het pamflet behelsde een in zeven zangen berijmde parabel van zesenzeventig pagina's en bracht veel beroering teweeg. Er ontstond een polemiek waarin voor- en tegenstanders in verzen op elkaar reageerden en daarbij het publiek verrasten met steeds nieuwe hervertellingen van de oorspronkelijke tekst. Al die verschillende variaties op een thema maken het voor de huidige lezer lastig te bepalen uit welk politiek kamp een bepaalde reactie afkomstig is. In deze paragraaf wordt getracht de verschijning van het pamflet en de reacties daarop te reconstrueren.

De achtergronden

De Oranjeboomen verscheen in februari 1782. De titelpagina vermeldt dat het werk ‘In Holland’ werd

40. J.P. Berghaus [e.a.], *Portret van Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812), circa 1785. RAL.*

uitgegeven, zonder jaar- of plaatsaanduiding. Het verscheen bij de jonge, Amsterdamse en patriotse uitgever Jean Louis van Laar Mahuet.⁵⁵¹ De auteur noemde zich Frank de Vrij, een verwijzing naar het pseudoniem van Johannes le Francq van Berkhey (Vrank en Vrij) [afb. 40]. Veel mensen dachten dat hij de auteur was. Naar verluidt werd hij na de publicatie zelfs door mensen op straat toegejuicht en gefeliciteerd, omdat ze dachten dat hij eindelijk het patriotse licht had gezien en zich had afgekeerd van het Oranjehuis.⁵⁵² Wie de lector beter kende en het pamflet bestudeerde, kon al snel concluderen dat de auteur een ander moest zijn. De titelpagina alleen al spreekt boekdelen. Daarop staat een Oranjeboom afgebeeld met de weinig subtiële tekst: ‘Ten dage, als gij daar van eet, zult gij den doot sterven.’ Dat was een verwijzing naar Genesis 2:17. In deze periode, waarin sprake was van een algemeen christelijk referentiekader, moest iedereen het citaat wel onmiddellijk herkennen: het ging over de geplukte verboden vrucht en de daarop volgende zondeval. Hiermee gaf de anonieme auteur aan dat

steun aan het Oranjestad alleen maar onaangename gevolgen zou hebben.

Berkhey vond het smakeloos dat iemand zijn pseudoniem misbruikte en was verbolgen over de aantasting van zijn goede naam. Een anonieme auteur, die zichzelf de advocaat en boezemvriend van Berkhey noemde – mogelijk was hij het zelf⁵⁵³ – schreef later dat het een ‘onwaardige en haatlyke behandeling is, om naamlyk, de naam van iemand, die onschuldig is, te stellen voor het grootste schelmstuk, om zich zelve niet verdagt te maken’.⁵⁵⁴ Berkhey beschuldigde onder meer Pieter ’t Hoen, de drijvende kracht achter de patriotse *Post van den Neder-Rhijn*, ervan de auteur te zijn. Jaren later schreef Berkhey in een aantekening bij zijn dichtstuk *De Bataafsche menschlykheid* (1804):

Daar ik nu in vele mijner schriften de spreuk Vrank en vrij en FRANK DE VRIJ, als betekenende mijn naam LE FRANCO, Vrank en Vrij betijtele, zoo viel het mij bitter, dat men op de Tijtel dezer Boekjes met naam J. LE FRANCO VAN BERKHEIJ, of bevatbare spreuk *Vrank en Vrij* stelde, daar ik geen het minste deel nog denkbeeld van dergelijke eerloze boekjes had, en ik dra begreep, dat het een valsche trek was, om mij, die zoo gedeclareerd eene hoogachting voor het Oranjestad had, en daar voor bij het publiek gehouden werd, zwart te maaken.⁵⁵⁵

Pas twintig jaar later zou blijken wie de auteur was: de Leidse lakenfabrikant en genootschapper Pieter Vreede (1750-1837) [afb. 41].⁵⁵⁶ Hij publiceerde vele patriotse verzen en pamfletten en werd in 1784 secretaris van het Leidse vrijkorps *Voor Vrijheid en Vaderland*. In de jaren tachtig ontpopte hij zich tot een fanatieke patriot. Na de omwenteling van 1787 ontvluchtte hij het land. Hij zou enkele jaren doorbrengen in Brussel, Antwerpen en Lier, om zich in 1790 in Tilburg te vestigen.⁵⁵⁷ Na de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 werd hij hoofd van het Uitvoerend Bewind. Na de tegencoup van 12 juni 1798 kwam er een einde aan zijn politieke carrière. Vreede liet zich al eerder kennen als een tegenstander van de stadhouder. In 1781 had hij als Harmodius Friso een *Aanspraak aan Willem de Vde*

41. Portret van Pieter Vreede (1750-1837). PC.

gepubliceerd, vol verwijten aan de stadhouder, waarin hij had gedreigd:

Wee WILLEM! Wee uw STAM! wanneer 't verbittert
VOLK,
In 't end zich RECHT verschaff' door WAPENEN en
DOLK.
Wee iedren DWINGELAND! – het bloed, dat dan zal
stroomen,
Zal, schoon HY werd geslagt, noch op zyn' schedel
koomen.
Of is de zaak van 't VOLK, 't belang der
menschlykheid
Van geen gewigt in 't oog der OPPER-MAJESTEIT?⁵⁵⁸

De inhoud van het pamflet

In *De Oranjeboomen* ging Vreede opnieuw tegen de stadhouder tekeer. De verspreiding en herdruk van het geschrift werden daarom spoedig verboden.⁵⁵⁹ Na de ondubbelzinnige titelpagina volgt een ironische toewijding aan Willem v, die het geschrift een schijn van authenticiteit moest verlenen. De stadhouder wordt erin aangeduid als de beschermer van de wetenschappen, die nimmer zijn eigen macht en grootheid verheft. Het slot van deze aanspraak bevat een subtiële steek onder water:

Dat heerschzugt 't vrugtbaerst oord, de rijkste streek
bederve –

Dat onder 't juk gekromd, men zugte – kwijne –
sterve –

Mishaegt, Doorlugtig Vorst! U zulk een schilderij?

Neen; Gij beschermt mijn Poëzij.⁵⁶⁰

Het dichtstuk zelf verhaalt, zoals gezegd, in de vorm van een parabel de lotgevallen van de Oranjes.⁵⁶¹ Er was eens een prachtig en vruchtbaar bos, waar de bomen een gezonde aanblik boden. Maar op een dag ontstond er grote nood in de eens zo vruchtbare streek, omdat de zon – de Spaanse macht – haar hete stralen begon uit te zenden over het woud. Na lang beraad kwamen de bomen overeen om een Oranjeboom, die sinds lang heerlijk bloeide, een ruime plas water te geven, zodat hij 'rijzende tot op een zeek're maet, / Door koele schaduwen te schenken, / Het heil bevord'ren zouw van d'algemeenen staet'.⁵⁶² Dit plan werd met vreugde omarmd. Al spoedig werd de Oranjeboom echter door heerszucht gegrepen en eiste hij beetje bij beetje alle water voor zichzelf op. Voordat zijn macht te groot werd, greep de Schikgodin, die over leven en dood beschikt, evenwel in:

De dag gekozen, die de ORANGEBOOM zouw kroonen,
En met een' gouden Scepter loonen,
Werpt Hem haer onweerstaenbre hand,
Op 't alleronverwagste in 't zand:
En weet door éénen slag al 't onheil af te keeren,
Van 't haetelijk ALLEEN REGEEREN.⁵⁶³

42. De nieuwe oranjeboom, onder de Zinspreuk: Al wie hier van eet zullen de oogen geopend worden, [1782]. RAL.

Zo kwam de eerste Oranjeboom – Willem de Zwijger, volgens de auteur de minst erge dwingeland – aan zijn einde. Maar de Oranjestam behield zijn aanzien en spoedig volgde een nieuwe boom zijn vader op: Maurits. Hij raakte in conflict met een eikenboom: Johan van Oldenbarnevelt, die wordt verheerlijkt als een patriotse volksheld. Toen deze de Zon ertoe kon bewegen om een tijdlang de strijd te staken (het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621), raakte hij in conflict met Maurits. Deze eiste wraak. Na de moord op Oldenbarnevelt greep de Schikgodin ter vergelding opnieuw in en bracht Maurits om. Zo komen alle opeenvolgende Oranjabomen aan bod, die telkens door het ingrijpen van de Schikgodin sterven. Tussendoor wordt de lezer overladen met patriotse propaganda:

Bij 't VOLK berust de hoogste magt,
De vorst of wettige overheden
Zijn dienaers van zijn' wil: hun stem heeft klem en
kragt
Zo lang met dit gezag het VOLK hen wil bekleden:
't Heeft uit, zo dra 't het VOLK gebiedt.⁵⁶⁴

De auteur schrijft ook over de gouden tijd dat de Oranjeboom plaats had moeten maken voor twee hoog opgeschoten 'dennenbomen': de gebroeders De Witt. Net als Oldenbarnevelt worden zij door Pieter Vreede gehuldigd als patriotse helden: 'Wijs, schrand, eerlijk, trouw, standvastig, vol van moed, / Heeft toen dit edel paer de gantsche streek behoedt.' Maar door de wraakzucht van Oranje kwam dit tweetal aan zijn gruwelijke einde (1672). Willem III moest dit, wederom door ingrijpen van de Schikgodin, met de dood bekopen (1702), tot verdriet van het Oranjevolk ('laege linden' en 'kreupelbosch'), maar tot vreugde van alle weldenkende bomen.⁵⁶⁵

Uiteindelijk arriveert de auteur bij Willem v. De Schikgodin voorspelt hem dat zijn dynastie ten einde loopt, omdat het volk eindelijk ogen en oren heeft gekregen en niet langer de overheersing van een dwingeland accepteert. Als de stadhouder niet zwicht, dan staat hem de dood te wachten:

'Mijn hand is reeds gereed, gaet Gij dit spoor te buiten,
En faelt der boomen moed, 'k verdelg U, en uw'
spruiten!
En met die tael klimt straks de Schikgodin om hoog;
Terwijl een donkre wolk haer weg neemt voor het
oog.⁵⁶⁶

Felle reacties

De Oranjeboomen sloeg in als een bom en werd door bijna iedereen gelezen, aldus de anonieme auteur van de *Expreste tyding uit Den Haag*, die gedateerd was op 20 februari 1782. Volgens hem gold: 'hoe boosaartiger de tegenwoordig uitkomende geschriften opgesteld zyn, hoe greetiger dezelve door onze *fraaije* Landgenooten geleezen worden.' Binnen korte tijd verschenen talloze reacties, zowel van prinsgezinde als patriotse zijde. De anonus schreef: 'die goede lieden zullen

ongetwyfeld reeds eelt op hunne Vingers beginnen te krygen; want hun arbeiden is eene onafgebrokene beweeging.'⁵⁶⁷ De wijze waarop werd gereageerd, laat helder zien dat het dichtwerk een politiek opiniestuk was. Het ging niet om de taal, de beeldspraak of de vorm, maar om de politieke boodschap.

Het is duidelijk dat de auteur van de *Expreste tyding* de strekking van *De Oranjeboomen* veroordeelt. Over de uitgever van het pamflet schrijft hij: 'Ik heb gehoord dat hy een zeer onnozel Mannetje is'. In plaats van kwaad te zijn, moeten we medelijden met hem hebben, omdat hij zich door een 'listigen en kwaadwilligen Schryver, heeft laten bepraaten'. De briefschrijver doet ook verslag van de reactie van de stadhouder, zoals hem die ter ore gekomen is. Tijdens een vergadering zou hij het pamflet met verontwaardiging op tafel hebben geworpen en gezegd hebben dat hij zich gekrenkt voelde: 'Ik kan niet nalaaten U te betuigen dat ik my daarover ten hoogsten gebelgd houd, en met de uiterste smart zie, dat de Nederlanders strafloos voortgaan, met hunne gal op het Huis van Oranje uit te braaken. [...] Niet alleen dat ik myn eigen persoon moet zien lasteren en hoonen, maar ook moet ik gedoogen, dat zulks de gedachtenis myner afgestorvene voorvaderen ten deele valt.' Daarom wilde hij de uitgever en de schrijver van *De Oranjeboomen* en 'allen die eenig bewys ten mynen nadeele weet in te brengen' voor de rechter slepen.⁵⁶⁸ Met dit dreigement hoopte men de antistadhouderlijke paskwilschrijvers de mond te snoeren. Dat dit mislukte, bewijzen de vele stukken die volgden.

Er verscheen een zestien pagina's tellend *Vervolg op de Oranjeboomen*. Over het auteurschap valt niets met zekerheid te zeggen,⁵⁶⁹ maar de intenties zijn duidelijk: het is een pastiche van het origineel, met in tegenstelling tot *De Oranjeboomen* kritiek op de patriotten in het algemeen en Frank de Vrij, 'een schelm, een Lasteraar', in het bijzonder. Ook het *Vervolg* bevat een (ditmaal ondubbelzinnige) toewijding aan Willem v, die terecht het 'schenziek Holland vloekt; / Vermits 't uw schande zoekt, / Vermits het pligten, deugd, ja God zelfs heeft vergeeten'. Daarom hoopt de auteur de stadhouder een hart onder de riem te steken. Dan volgt een hertvertelling van de allegorische voorstelling, die al-

dus begint: 'In 't haatlykst oord, stond eens een gantsch geslacht van Boomen, / Wier heerszucht niet is in te toomen.' Het lijdt geen twijfel dat het *Vervolg* hier op de patriotten doelt. Waarom heeft God dergelijke Batavieren voortgebracht, vraagt de auteur zich af. 'Waarom niet met uw vuist, / Die monsters in de wieg vergruist?' Ten slotte treedt ook hier de Schikgodin op, die de patriotten oproept hun oproer te staken, anders moeten ze hun handelen met de dood bekopen. Maar het 'schandlyk boomenrot' wil niet luisteren, zelfs al staat God aan de kant van Oranje.⁵⁷⁰ Het slot is apocalyptisch. Omdat de patriotten geen gehoor geven aan Zijn wil besluit God Nederland te vernietigen:

Hy zwaait het dondertuig en stort het op de boomen,
Men ziet de blixemen hun kruinen overstroomen,
De stammen splyten, ja de gantsche streek wordt
weêr
Een modderpoel gelyk weleêr.
En om den Vreemdeling dit akelige treffen,
Gods wraak te doen beseffen,
Ryst uit den poel een berg die stank en droesem
braakt,
Wiens naare zuchten, die hy slaakt,
De woorden FRANK DE VRY, aan elk te kennen
geeven,
Ten blyk dat deeze boom het meeste had misdreeven,
Dat om zyn lasteren en eereeloos bestaan,
Als 't overwigt, van all' der Boomen euveldaên,
De gantsche Landstreek moest vergaan.⁵⁷¹

In de *Drie samen-spraaken*, geschreven door 'Een Vaderlandsche Pen', komen beide pamfletten ter sprake. Het werkje behelst een discussie tussen de personages Lodewijk, Coenraat en Frans, waaruit blijkt dat het *Vervolg op de Oranjeboomen* voor verwarring zorgde. Veel mensen gingen ervan uit dat ook dit een antistadhouderlijk geschrift was. In de samenspraak wordt gediscussieerd over hoe het vervolg moest worden geïnterpreteerd. Lodewijk ondersteunt het plan om de auteur van *De Oranjeboomen* te beteugelen: 'Hy moest Gebannen of Gevangen.' Iedere schending van de stadhouderlijke eer moet volgens hem bestraft worden. De twee anderen vinden dat ook prinsgezinde

oproerkraaiers aangepakt moeten worden, zoals R.M. van Goens (die als lid van de Utrechtse vroedschap tekeering tegen de patriotten), de Dordtse gereformeerde predikant Johannes Barueth en Elie Luzac.⁵⁷² Dat is voor de orangist Lodewijk onverteerbaar. De discussianten worden het niet met elkaar eens. Vermoedelijk was dat ook precies de functie van dit geschrift: de lezer werd geacht de verschillende standpunten te overwegen en vervolgens zelf een oordeel te vormen.

Weer een ander pamflet was getiteld *De orange-boomen contra*, in dichtvorm geschreven door Vry de Frank.⁵⁷³ De auteur ervan wordt elders aangeduid als 'Een Boekverkoopers Neef'.⁵⁷⁴ Het stuk is minder fel, maar beschuldigt de auteur van *De Oranjeboomen* ervan 'al te snood' te handelen. Frank de Vry heeft gelijk als hij stelt dat vroegere stadhouders, zoals Maurits, zich heerszuchtig hebben gedragen, zo betoogt de anoniemus. Ook de kritiek op de hertog van Brunswijk ('Een vadzig Vreemdeling, een Haater van 's Lands Vrinden'), die het stadhouderschap waarnam toen Willem v nog minderderjarig was en later als diens raadsman optrad, is gegrond. Maar moet daarom het gehele Oranjegeslacht belasterd worden? 'FRANK hoe komt gy zo dwaas? wat heeft uw dog bewoogen? / Zeg? leuterd uw 't verstand, gy leugens voor wild staan?' spreekt hij Frank de Vry toe.⁵⁷⁵

De publicatie van het *Vervolg* en *De orangeboomen contra* waren vermoedelijk voor Pieter Vreede aanleiding om te reageren. Hij deed dat in een *Request antidotaal, van Frank de Vry*, waarin hij betoogde dat hij onschuldig was aan de hem ten laste gelegde beschuldiging van 'profaniteit' (heiligschennis, naar aanleiding van het gebruikte Bijbelcitaat), oproerigheid en schending van het Oranjehuis. Daarnaast pleitte hij zich vrij van medeplichtigheid aan het 'verfoeielyke Laster Schrift *Het Vervolg*', waarin zijns inziens de stadhouder op een godonterende en schandvlekkende wijze werd behandeld. Ook benadrukte hij dat hij niet betrokken was bij de publicatie van het 'andere stoute prul Schrift' *De orangeboomen contra*, dat hij minder 'vuil en brutaal' vond dan het *Vervolg*, maar waarin de stadhouder evenzeer onbeschaamd wordt aangerand. Ter handhaving van de goede zaak en ter herstel van

het diskrediet dat *De Oranjeboomen* was aangedaan, verzocht de auteur om 'in allen gevallen ten nadeele van hem Suppliant' niets te ondernemen of te besluiten 'voor en al hy gelegendheid zal hebben gehad om zich ampeler te kunnen justificeeren, ten minsten in zyne belangen zal weezen gehoord'.⁵⁷⁶

Een vergelijkbaar standpunt werd ingenomen door een zekere Batavus. In het 'Voorberigt' bij zijn *Lierzang*, onder de spreuk: *Nulla salus bello pacem te poscimus omnes* ('In oorlog is geen heil, wij bidden u om vrede')⁵⁷⁷ schrijft hij dat hij samen met twee vrienden het genootschap *Pro Patria ejusque Libertate* ('Voor het Vaderland en zijn Vrijheid') vormt, waarin de *Lierzang* is voorgelezen. Het bestaat uit een theoloog, een dichter en een wiskundige, die respectievelijk te Leiden, Amsterdam en Alkmaar wonen. Batavus prijst Frank de Vry om zijn dichtvermogen, maar bekritiseert de politieke strekking van *De Oranjeboomen*: 'Gij laakt de *Orange Telg*, die thans bloeit, al te hoonend: / Hij voedt geen heerschzugt, dwinglandij, / Zijn hart is goed, geloof dit vrij, / Hij mint de weetenschap, en is zelfs kunstbeloonend'.⁵⁷⁸ De enige blaam die de stadhouder treft is dat hij adviezen opvolgt van een valse raadsheer: de hertog van Brunswijk. Deze wordt veelbetekenend de Pijnboom genoemd:

Ruk ook, kan 't zijn, ô Eedle Spruit!
Den PYN, met stam en wortels uit,
Dan zal uw naam, uw roem, bij 't volk in achting
groeijen:
Hij plant zich op zijn' eignen grond,
Kweek daar verraad, door vond [list] op vond,
Deez grond is veel te goed dat hier een PYN zou
bloeijen.⁵⁷⁹

Ten slotte verscheen *De nieuwe oranjeboom*, onder de zinspreuk: *Al wie hier van eet zullen de oogen geopend worden*, door een 'Vrijen Nederlander' [afb. 42]. Het stuk behelst een dialoog tussen Mercurius en Jupiter. Volgens Berkhey waren dit 'denklijk zeer vermoedelijk dezelfde Mercuur en Jupiter, die zoo politiek blixemt, toen Correspondent en Medebroeder'.⁵⁸⁰ Hiermee suggereerde hij dat de radicale patriotse predikant Bernardus Bosch de schrijver van het pamflet was, de

43. Spotprent op de dikke hertog van Brunswijk, met onderschrift van Harmodius Friso (Pieter Vreede). avs.

auteur van de tijdschriften *De burger politieke blixem* (1800-1801) en *De heer politieke blixem* (1801-1802). Vermoedelijk vergiste Berkhey zich, want de auteur van *De nieuwe oranjeboom* stond tamelijk welwillend tegenover de stadhouder en Oranje. Mercurius verhaalt over de reis die hij heeft ondernomen naar Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Daar heeft hij vernomen dat het gezag van Oranje wordt ondermijnd door diverse pamfletten, zoals *Aan het volk van Nederland* en *De Oranjeboomen*. Het eerste vindt hij een 'duivels Boek', de schrijver van het tweede noemt hij 'ontaart, een Neerlands bastaart Kind'. Daar staat tegenover dat ook in dit stuk de hertog door Mercurius als de schuldige wordt aangewezen.⁵⁸¹

De orangeboomen contra, de *Lierzang* en *De nieuwe oranjeboom* zijn geschreven door gematigde patriot-

ten. Deze teksten vervulden een dubbele functie. Enerzijds bedoelden ze de stadhouder te verdedigen tegen het ‘snode’ pamflet *De Oranjeboomen*, dat hun veel te ver ging in zijn kritiek. De positie van de stadhouder werd door hen niet ter discussie gesteld. Anderzijds wilden ze misstanden in het politieke bewind, met name de positie van de hertog van Brunswijk, aan de kaak stellen. Hij werd aangewezen als de kwade genius, die Willem v van valse raad zou voorzien.

De hertog van Brunswijk: mediaslachtoffer

Niemand werd in de achttiende eeuw zo belachelijk gemaakt als de hertog van Brunswijk [afb. 43]. Hij was een van de eerste mediaslachtoffers uit de Nederlandse geschiedenis.⁵⁸² In pamfletten, tijdschriften en op spotprenten stelden tegenstanders Lodewijk Ernst van Brunswijk-Lüneburg-Bevern (1718-1788) consequent in een kwaad daglicht. Alles wat fout ging, zoals het verval van de vloot en het uitbreken van de Vierde Engelse Zeeoorlog, werd hem verweten. Hij zou bovendien de opvoeding van stadhouder Willem v hebben verwaarloosd. Na het overlijden van Anna van Hannover in 1759 trad de hertog op als ‘besturend voogd’ over de toen nog minderjarige Willem v. In schotschriften en op spotprenten werd de hertog belachelijk gemaakt vanwege zijn corpulentie:

De Dikke, de Dikke,
Die wist het zo te schikken,
Dat schoon dat zyn Voogdy, al eens een einde nam,
De Jongeling hield ontsag, en niets zou onderneemen,
Maar hem steeds als een Lam.
Nooit van zyn Voogd vervreemen,
Maar kiezen hem tot Raad,
Wat dat hy doet of laat,
Al was het voor den Staat,
Het allergrootste kwaad.⁵⁸³

De hertog werd het slachtoffer van de patriotse media-campagne.⁵⁸⁴ Of zoals een anonymus het formuleerde: ‘Hy bezwykt voor U geleerde pennen.’⁵⁸⁵ In de loop van 1782 verliet de hertog noodgedwongen het hof in Den Haag en vestigde hij zich in ’s-Hertogenbosch. Hij werd zelfs nog toen hij zich terugtrok uit de kring

van de stadhouder door zijn tegenstanders genadeloos aangepakt:

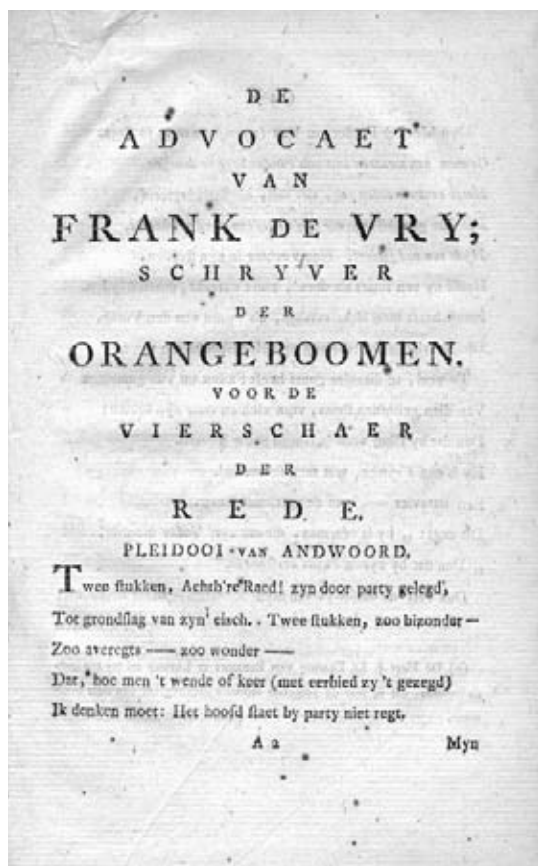
’t Is tyd dat Gy vertrekt, dan ziet ge uw naam niet
krenken,
Niet om dat Gy verraad of noch iets erger pleegd’:
(Wie zou dat van een’ Man als Gy zyt durven
denken?
Een’ Man wiens breinkas nooit, hoe slegt ook, is
geleegd?)

Maar om dat uwen naam ons walgt, als rotte koolen,
Die ’t groenwyf om de stank, daar zy niets waardig zyn,
Op vuilnisvaaten werpt; ik hou het niet verhoolen!
Zy walgt ons deerelyk; men schuwt hem als fenyn.⁵⁸⁶

De hertog was zo gehaat dat men een prent uitbracht van zijn (fictieve) ‘Begravenis en Lijkstaatsie’ [afb. 44]. Centraal staat de lijkwagen, waarop het ‘verrotte Lyk van den Overleedenen, in een Galgroode Kist, behangen met een groene Pest Huis Deeken, aan wederzydsche zyde met Gortige Bronswyksche Worsten’.⁵⁸⁷ Dit is een variant van de ‘leescedul’ (een lijk- of begrafenis-briefje), een satirisch genre waarin de suggestie gewekt werd dat iemand was overleden. Dat bood de mogelijkheid om andere personen direct met de overledene in verband te brengen en op die manier eveneens in een kwaad daglicht te stellen.⁵⁸⁸ Er zijn allerlei bekende prinsgezinden afgebeeld, zoals Le Francq van Berkhey, Willem Bilderdijk, Elie Luzac, de orangistische dominee Hubertus de Haas en Kaat Mossel. Die laatste is afgebeeld met een ‘yslyke droefheid, schreiende O! lieve Dikke, wat slag voor de Prins!’

Andere reacties

Terug naar de affaire rond *De Oranjeboomen*. Naast kritische reacties verschenen ook steunbetuigingen. Mogelijk pakte zelfs Pieter Vreede de pen weer op om zijn tegenstanders van repiek te dienen. *De advocaat van Frank de Vry* [afb. 45] is een fictief pleidooi ‘voor de vierschaer der rede’, waarin twee orangistische geschriften expliciet worden aangehaald: het *Vervolg op de Oranjeboomen* en *De orangeboomen contra*. Deze zijn volgens de advocaat ‘Zoo averegts – zoo wonder

45. De advocaet van Frank de Vry; schryver der Orangeboomen. Voor de vierschaer der rede, [1782]. RAL.

– / Dat, hoe men 't wende of keer (met eerbied zy 't gezegd) / Ik denken moet: Het hoofd staet by party niet regt.' Want terwijl zijn cliënt alleen maar het beste met de stadhouder voorheeft, probeert de tegenpartij hem zwart te maken door te beweren dat in *De Oranjeboomen* de prins naar het leven getekend is: 'Met schelden, en met vloeken / Brengt men geen waarheid aen den dag. / Dat hy, die zich kwanswys, een vriend des Prinse noeme / Myn Meester, FRANK DE VRY, verdoeme'. In dit dichtwerk wordt een vuil politiek spelletje gespeeld, omdat de zogenaamde advocaat de rollen omkeert; de auteurs van de orangistische geschriften worden beschuldigd van antistadhouderlijkheid. De schrijver van het *Vervolg* schetst volgens de advocaat een schandig en weinig respectvol beeld van de stadhouder: 'Hier doet men ons den Prins, den GOEDEN WILLEM

kennen, / Als eenen onverlaet, die HOLLAND vloekt en doemt.'⁵⁸⁹ Dergelijke taal is onverdraaglijk voor iedere vaderlandslievende Batavier, aldus de advocaat.

Ook de schrijver van *De orangeboomen contra* krijgt ervan langs. Hij had Frank de Vry op bepaalde punten gelijk gegeven; sommige stadhouders hadden zich inderdaad als dwingelanden gedragen. Nu worden deze uitspraken tegen hem gebruikt. Aan het slot van zijn pleidooi somt de advocaat zijn eisen op. Om zijn cliënt te rehabiliteren, dient de auteur van het *Vervolg* op het schavot te belanden. Die van *De orangeboomen contra* mag niet meer met stukken in de openbaarheid treden. Zo eindigt dit geschrift, dat een spel met fictie en werkelijkheid is, bedoeld om te verwarrren en te ontregelen. In *De advocaet van Frank de Vry* werd de suggestie gewekt dat Johannes le Francq van Berkhey bij het *Vervolg* betrokken was. De advocaat citeerde zelfs pesterig enkele dichtregels van de lector ter verdediging van Frank de Vrij.⁵⁹⁰ Als dat klopt, moet het pamflet worden opgevat als een aanval op Berkhey, als een poging om zijn goede reputatie te schaden door hem valse standpunten in de mond te leggen.

De kwestie werd nog ondoorzichtiger. Er verscheen namelijk een pamflet onder de titel *Het vervolg op De Oranje boomen onmaskert*, dat niet tegen *De Oranjeboomen*, maar tegen het *Vervolg* was gericht. Het verscheen onder de zinspreuk 'Discordia res maximae dilabuntur' ('De grootste zaken vallen uiteen door onenigheid'). De titelprent verbeeldt een cupido die bezig is een boom om te hakken. Uit zijn geschrift blijkt hoezeer de pamflettenoorlog voor verwarring zorgde. De anonieme auteur komt in het stuk naar voren als een fervent Oranjeaanhanger, die zich opwindt over alle laster die over het huis van Oranje wordt uitgestort. Opmerkelijk is dat hij het prinsgezinde *Vervolg op de Oranjeboomen* aanduidt als een van de ergste laster geschriften die hij kent:

Het was nog niet genoeg, de ORANJE BOOMEN,
Dat LASTERSCHRIFT! – helaas! – moest nog te
voorschyn koomen;
En drukken 't moordgeweer, nog dieper in de borst
Des PRINS, die 't staatgewelf met bittre traanen
torscht:

Dan 't allersnoodst LIBEL, dat immer zag het licht,
Was HET VERVOLG OP DE ORANJE BOOMEN,
'zwich!'⁵⁹¹

De schrijver suggereert dat *De Oranjeboomen* en het *Vervolg* wellicht uit dezelfde pen zijn gevloeid. Beide stukken zijn immers geschreven door miltzuchtige landverraders. Dat de anonymus het orangistische *Vervolg* niet juist duidde, kan verschillende oorzaken hebben. Wellicht had hij het niet eens gelezen en ging hij er voetstoots vanuit dat het nog erger was dan het eerste stuk. Maar het is ook mogelijk dat hij de strekking van het *Vervolg* niet goed begreep. Ten slotte zou het kunnen dat de leugenachtige pleitrede van *De advocaat van Frank de Vry* zijn uitwerking niet gemist had en dat veel mensen geloofden dat het *Vervolg* op *de Oranjeboomen* inderdaad tegen de stadhouder was gericht.

De dwinglandij ontdekt in een lasterlijk gedicht, getijtd Vervolg op de Orangeboomen [afb. 46], van de Maassluise koopman Willem van der Jagt, geeft eveneens blijk van deze verwarring.⁵⁹² Hij maakte zich druk over het in zijn ogen lasterlijke *Vervolg*. Hoewel hij niet partijdig is, kan hij niet aanzien hoe de onschuld met voeten getreden wordt. Daarom richt hij zijn pijlen op het *Vervolg*, dat hij aanduidt als het 'gruwzaam Monster, uit den helschen poel gerezen'. Hij doet een oproep aan iedereen om onderdrukking uit het vaderland te verjagen en zich achter Oranje te scharen. Dan zullen alle Batavieren 'eensgezind, bij de aangename lommer / Van den Oranjeboom, in liefelijken vreë / Gods zegen smaken, vrij van zorgelijken kommer. / Zoo zuigen we overvloed van 't Land en uit de Zee'.⁵⁹³

Ook in *Phalaecium in calumniatore nominis Batavi anonymum, auctorem detestandi carminis, quod inscripsit Vervolg op De oranjeboomen* (1782), gepubliceerd onder het pseudoniem Claudianus Civilis (een verwijzing naar de leider van de Bataven in de opstand tegen de Romeinen in de jaren 69 en 70), wordt kritiek geuit op het *Vervolg*. Een 'phalaecium' is een elfletterig vers. De titel van het pamflet betekent: 'Phalaecium tegen de anonieme lasteraar met een Bataafse naam, de auteur van het verachtelijke gedicht dat getiteld is *Vervolg op De oranjeboomen*'. Het Latijnse

46. De dwinglandij ontdekt in een lasterlijk gedicht, getijtd: *Vervolg op de Oranjeboomen*. Den Haag 1782. RAL.

geschrift verscheen in Leiden bij Pieter Pluygers. De auteur van het *Vervolg* wordt onder meer uitgemaakt voor woedende dolleman, verrader en vadermoordenaar. Waarschijnlijk was het apocalyptische slot van het *Vervolg*, waarin de 'gantsche Landstreek' vergaat, Claudianus Civilis in het verkeerde keelgat geschoten. Hij beschuldigt de auteur van het *Vervolg* ervan dat hij op abjecte wijze een wit voetje wil halen bij Oranje.

Al die foutieve interpretaties zullen de auteur van het *Vervolg* hebben verbitterd. Vooral de apocalyptische schildering van Hollands ondergang was voor velen een bron van ongenoegen. De schrijver van *Het laatste vervolg, en egte slot op het egte Vervolg op de*

Oranjeboomen, dat ondertekend is door 'Frank de Vry Secundus', verwijt hem eveneens de goede naam van de stadhouder te hebben aangetast. In zijn stuk parodieert hij het slot van het *Vervolg op de Oranjeboomen*. Ditmaal gaat echter niet de hele landstreek ten onder, maar slechts de auteur van het *Vervolg*:

Men ziet de Bliksemen het Monster overstroomen.
De Aerde splyt van één,
Waer in het ondiër Zinkt met akelig geween.
En om den Vreemdeling dit yselyke treffen,
Gods wraek te doen betreffen,
Ryst uit de spleet, een berg die stank en drossesem
braakt,
Wiens naere Zuchte die hy slaekt
De woorden het VERVOLG, aan elk te kennen geven,
Ten blyk dat hy die 't schreef veel moetwil had
bedreeven,
Dat hy door zugt tot goud en booze euveldaën,
Noodzaak'lyk moest vergaen.⁵⁹⁴

Tot slot

De Oranjeboomen van Pieter Vreede bracht in 1782 een stroom van reacties teweeg. Velen gingen ervan uit dat het ter verdediging van de stadhouder gepubliceerde *Vervolg op de Oranjeboomen* eveneens tegen Willem v gericht was. Dat werd gestimuleerd door teksten als *De advocaet van Frank de Vry*, dat de auteur van het *Vervolg* beschuldigde van het belasteren van de prins. Dit had blijkbaar effect, want in de vele pamfletten werd ook de prinsgezinde schrijver van het *Vervolg* beschuldigd van belediging van de stadhouder. De zaak van *De Oranjeboomen* illustreert hoe de letterkunde in de jaren tachtig kon politiseren. Men schreef gedichten en parabels om kritiek te uiten op het staatkundig bestel, de publieke opinie te beïnvloeden, personen zwart te maken en verwarring te stichten.

BERKHEY AAN ZIJN MEDEBURGERS

Werd Berkhey naar aanleiding van *De Oranjeboomen* al zwartgemaakt, deze aanval stelde maar weinig voor bij wat er één jaar later zou volgen. In juni 1783 liet Berkhey opnieuw van zich horen. In de jaren daarvoor had hij een reputatie opgebouwd in het literaire leven.

47. J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland 1*. Amsterdam 1769. DBNL.

De Maatschappij had hem echter weten te weren, terwijl zijn grootste tegenstander, Pieter Vreede, reeds in 1773 tot lid was benoemd. Dat is opmerkelijk, omdat Berkhey een geschiktere kandidaat zou zijn geweest. Niet alleen was hij meer dan twintig jaar ouder, hij ging bovendien door voor een geleerd man. Hij had naast zijn vele al dan niet bekroonde dichtwerken en zijn proefschrift bewondering gewekt met de eerste delen van zijn *Natuurlyke historie van Holland* [afb. 47]. In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* was het werk positief ontvangen. Er werd zelfs een begin gemaakt met een Duitse vertaling.⁵⁹⁵ Bovendien verscheen in 1781 zijn driedelige *Natuurlyke historie voor kinderen*, waarin informatie over dieren werd afgewisseld met 'kindervervrolykende samenspraaken'. Pieter Vreede had daarentegen geen noemenswaardige publicaties

op zijn naam staan. Hij was lakenfabrikant en allesbehalve een groot dichter.⁵⁹⁶

Berkhey bleef een buitenbeentje, omdat hij niet in staat was zijn toon te matigen. Hoewel hij door velen met ontzag bejegend werd, slaagde hij er niet in door te dringen tot de hoogste literaire kringen. Betje Wolff had deze twee zijden ook opgemerkt. Ze vond hem een genie en de enige 'ware dichter die wy thans hebben', maar aan de andere kant was 'zyn smaak niet kiesch genoeg' en 'fopt zyn vernuft somwylen zyn oordeel'.⁵⁹⁷ Zijn geruzie met prominenten, zoals Frans van Lelyveld, deed zijn reputatie geen goed. Dat is waarschijnlijk ook de reden waarom hij geen hoogleraar werd. Zijn slordige uiterlijk speelde hierbij misschien eveneens een rol. Jacob Jonas Björnsthål, die Berkhey in de jaren zeventig bezocht, schreef: 'Hij gaat met loshangend hair als een boer, op dezelfde wijze als de groote BOERHAVE'.⁵⁹⁸ Iemand anders noemde hem 'den JAN VOS van onzen tijd'.⁵⁹⁹ Ook zijn ongehuwd samenwonen met Hester van Dienderen droeg bij tot zijn geïsoleerde positie. In 1783 was Berkhey nog lid van *Kunstliefde spaart geen vlijt*. Drie jaar later zou hij wegens 'onbetamelijk gedrag' geroyeerd worden.⁶⁰⁰ Door zijn pamflet *Aan zyne Medeburgenen* [afb. 48] joeg Berkhey velen tegen zich in het harnas.⁶⁰¹ Zo zaagde hij langzaam maar zeker de poten onder zijn eigen stoel weg.

Het pamflet en de gevolgen

Berkhey begon zijn pamflet met het aanhalen van enkele regels uit *Het verheerlijkt Leyden*: 'Eer doe de wreedste dood my uit dit Leven scheiden. / Eer ik zou zwygen voor 't belang van dit myn Leyden? / En, zoo dan de afgunst nog op Leydens welvaart mikt. / Blyv de eerste Kogel, voor myn Leydschen kop geschikt.' Nu echt gemikt werd op Leidens welvaart was de tijd aangebroken deze belofte na te komen: 'Nu dan ook is het tyd om op den Leydschen kop, [d]en Kogel der boozen af te wagten'.⁶⁰²

Wat was er aan de hand? Sinds het verschijnen van *Aan het volk van Nederland* had Berkhey gemerkt dat de tweedracht in Leiden toenam. De stadhouder deelde die zorg en voorzag nieuwe Hoekse en Kabeljauwse twisten. Volgens Berkhey, die allerlei andere

'tweespalten' uit het verleden aanstipte, werkte het Leidse exercitiegenootschap, dat op 22 mei 1783 was opgericht, de onenigheid in de hand. Via Daniël Hendricus Righout, die hij kende uit *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en *Veniam pro laude*, kreeg hij een 'Copia Authentiek', dat een concrete uitwerking bevatte van het plan om een vrijkorps op te richten.⁶⁰³ In zijn pamflet fileerde en bekritiseerde Berkhey op basis daarvan systematisch het wetboek, in een poging de 'roekeloozen en onwettigen handel van het thans zoo veel geruchtmakend Vrycorps aantetoonen'. In zijn betoog waarschuwde hij zijn medeburgers voor de gevaarlijke patriotse 'Glippers taal'. Hun listige woorden zijn vergelijkbaar met 'Schimmelveederen die met den wind verscheuren zullen'.⁶⁰⁴ Zoals de heilige Sint Joris de draak doodde (het symbool van het heidendom), zo zag Berkhey het als zijn taak om de patriotse opmars een halt toe te roepen.

Vooral het voornemen van het vrijkorps om op 3 oktober een parade te organiseren, bekritiseerde Berkhey fel. Hij trok een parallel met de Tachtigjarige Oorlog, toen de Leidenaren bewezen hadden standvastig te zijn. Hij wilde zijn stadgenoten oproepen in opstand te komen tegen de vijand, die de Sleutelstad ditmaal niet van buitenaf, maar van binnenuit bedreigde:

Vernieuwen wy het onze aan een soberen Disch van Haring en Wittebrood, en een teuge Biers; vlechten wy onze Rechterhanden zamen en zweeren wy trouwe, den Staat Oranje, en de Burgervadren, en de Hoplieden [hoofdmannen], onder wien verre de meeste op Voorvadren roemen kunnen, die Leyden in alle hunne rampen getrouw gebleven zyn, kleef hun aan, bid voor hen, en wees gehoorzaam, vervloek alle tweedragt en schyn van twist, vlegt andermaal de handen saam en bezweert het hecht der Leydsche sleutelen in Haare Achtbaarheeden vuisten!⁶⁰⁵

Het slot is melodramatisch. Als Berkhey met het vergieten van zijn bloed de eendracht terug kan brengen, dan heeft hij dat graag voor zijn stad over en zullen zijn lippen zijn laatste woorden prevelen: 'Hoe zalig is het voor Myn Vaderland / En myn dierbaar Leyden te sneuvelen!' Berkhey voorzag zelf dat zijn stuk veel

48. J. le Francq van Berkhey, *Aan zyne medeburgenen*. Amsterdam [etc.] 1783. RAL.

boze reacties teweeg zou brengen: 'Ik zie alreede de woede met opgesperden muil op my aangrynzen, de lasterperssen en pylen klaar, om vloek op vloekschrift op my af te zenden, en misschien schavotprint op schavotprint, om my aan de kaak te stellen, de Inquisitieraad der Factie die nu het masker heeft afgelegd, zal weldra vergaderen om my en alle waare echte Patriotten, als een Pest der Vryheid, als een Bandiet te doemen.'⁶⁰⁶ Een betere inschatting had hij niet kunnen maken. Diezelfde maand verscheen een tweede druk van *Aan zyne Medeburgenen*, die vergezeld ging van twee aan Berkhey opgedragen lofdichten. Daarin wordt hij voorgesteld als de redder van Leiden, die niet zwicht voor monsters en adders, maar pal staat voor zijn stad:

BERKHEY, U val veel eer de Veeder uit de hand
Dien gy met liefde zwaait voor Volk en Vaderland!
Eer doe de wreedste dood U uit dit leven scheiden!
Eer Gy zult zwygen voor 't belang van dit Uw Leiden.⁶⁰⁷

Berkhey groeide vanaf dit moment uit tot een van de symbolen van het Oranjeverzet. Enkele Leidse prominenten voelden zich door het pamflet persoonlijk aangevallen, omdat Berkhey hen bij naam had genoemd: Pieter Vreede, Cornelis Pieter Chastelein, Daniël Michiel Gijsbert Heldewier en François Adriaan van der Kemp. De eerste drie waren actief binnen *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Berkhey beschuldigde de doopsgezinde predikant Van der Kemp (1752-1829) van het verwerken van politieke opinies in zijn preken. Vanwege deze klachten kreeg Berkhey te maken met een zes weken durende schorsing van de Leidse hogeschool. Bij herhaling zou hij zijn baan kwijtraken. Een rechtszaak volgde, waarin onder meer Bilderdijk als zijn advocaat optrad. Het proces was niet alleen een enorme vernedering voor Berkhey, de bijkomende kosten richtten hem ook financieel te gronde. Hij moest zijn huis aan de Oude Singel en zijn bibliotheek verkopen.⁶⁰⁸ Dit verbitterde hem zeer: 'Hoe hard dit mij gevallen is, hoe moedeloos ik toen was, dat weet God en ik.'⁶⁰⁹

Politieke preken

Had Berkhey gelijk toen hij Van der Kemp beschuldigde van politieke stemmingmakerij? In zijn leerrede *Het gedrag van Israël en Rehabeam, ten spiegel van volk en vorst* stelde de predikant 1 Koningen 12: 3-20 centraal, over Rehabeam, zoon van Salomo en koning van Juda. Het volk, geleid door Jerobeam, verzocht hem: 'Uw vader heeft ons juk hard gemaakt; gij dan nu, maak uws vaders harden dienst, en zijn zwaar juk, dat hij ons opgelegd heeft, lichter, en wij zullen u dienen.' De koning liet zich echter niet vermurwen en beloofde het juk nog zwaarder te maken: 'mijn vader heeft u met geselen gekastijd, maar ik zal u met schorpioenen kastijden.' Zo negeerde de koning zijn volk. De Israëlieten keerden zich tegen hem en benoemden Jerobeam tot hun koning. Dit verhaal diende de vrijheidslievende burger tot lering te strekken, benadrukte Van der

49. François Adriaan van der Kemp en zijn politiek getinte (patriotse) preken. AVS.

Kemp: de Amerikaanse vrijheidsstrijd 'heeft in onze dagen het voorbeeld van Israël bekrachtigd, en andere Volken geleerd, hoe men den euvelmoed der Vorsten beteugelen, en de Rechten des Volks kan en moet verdedigen'. Moge God in dit 'netelig tydsgewricht' de Nederlanders door het 'vuur der Vryheid blaeken' en alle pogingen om het kwaad te stuiten ondersteunen. Daarom smeekte Van der Kemp dat alle 'loffelyke en Patriottische voorstellen en besluiten, aen de overige Bondgenoten ten prikkel van navolging mogen strekken'.⁶¹⁰

Berkheys beschuldiging was dus gegrond. Hij vond Van der Kemp een oproerstoker en een 'onnut meubel': 'voor den Staat, het ware beter dat die man aan zyn Wederopers gemeente zyn pligt betragten, het zoude

hem vry nuttiger weezen, dan alle die onnutte zorge op zyn hals te laaden.'⁶¹¹ Preken – die in rustiger tijden bedoeld waren als godsdienstige onderwijzing, vermaning of troost – werden in de jaren tachtig ingezet voor politieke doeleinden [afb. 49]. Van der Kemp probeerde zijn gelovigen voor de patriotse partij te winnen en riep zijn toehoorders op zich actief op te stellen: 'Vereenigt U, myne Landgenooten! in eendragt, in liefde; wapent U, met kloekmoedigheid, voorzigtigheid en onderlinge trouwe, en volhardt standvastig in uw pogen, ten einde de zaeke der gerechtigheid, door uwen iever en hulpe, eindelyk zegeviere over de trouwloosheid.'⁶¹²

De vermenging van religie en politiek bleek ook aan prinsgezinde zijde. De hervormde predikant Hubertus

de Haas stond erom bekend dat hij in zijn preken de politiek aanroerde. Hij zou zich op 8 december 1782 schuldig gemaakt hebben aan ‘muitend bidden’.⁶¹³ Zijn tekst is niet bewaard, maar dankzij het *Kort verhaal en vergelyking der twee laster-partyen* (1783) weten we ongeveer wat hij zei. In het pamflet wordt nog een tweede prinsgezinde predikant geïntroduceerd: Dingeman Wouter Smits, werkzaam te Rotterdam. Beiden waren volgens de auteur ‘Mannen met baarden, die zig niet schaamen voor het Oranje Huis te bidden’. Over De Haas schrijft hij dat deze in de Marekerk zou hebben gesmeekt dat ‘God geeven mogte, dat de Vyanden, die zig tegen Zyne Hoogheid en het Oranje Huis, waar aan de Republiek haar welzyn verschuldigd was, thans verzetteden, ontdekt en gestraft mogten worden’. Ook had hij het woord direct tot de Heer gericht en gevraagd:

Wy bidden U ook een zegen over Zyne Doorl. Hoogheid, Neerlands geliefden Erfstadhouder, en voor het gansche Vorstelyke Huis! Gebruik hem als een gezegend middel, om, op het voetspoor Zyner Doorl. Voorvaderen, ons dierbaar Vaderland uit deszelfs ongelegenheden te redden! Dat Hy Zyne Ziele in lydzzaamheid bezitte, onder al dien hoon en smaad, Hem door een ondankbaar gedeelte der Natie aangedaan! en dat nog eens Zyn licht, door die duistere nevelen heen, wederom mooge doorschynen, als op den volen middag!⁶¹⁴

De patriotse auteur van de *Nieuwjaars-gift, tot verdiend loon voor den weleerwaardigen heer Hubertus de Haas*, dat naar aanleiding van De Haas’ optreden verscheen, maakte zich kwaad over de predikant en sprak de hoop uit dat hij zou worden opgesloten in het cachot: ‘Had ik eens recht, om vry te jagen, / ô HAAS, Gy zoudt het u beklagen! / ’k Liet u opstooten door myn hond’.⁶¹⁵

Een tweede stukje

Al spoedig verscheen *Js. Le Francq van Berkhey aan zyne Medeburgenen, tweede stukje*. Dit radicale geschrift ging qua inhoud nog veel verder dan zijn voorganger. De auteur noemt de vrijkorpsleden ‘oproerige

brassers’ die door wetten of met geweld moeten worden uitgeschakeld. Het was bedoeld om de stadsregering tot handelen aan te sporen en het Leidse volk tot opstand op te roepen:

gord, gord, de wapens aan, is het nood, uwe burgers zullen verwinnen of aan uwe zyde sneuvelen, *Leydens* eer moet hersteld worden, *Leyden* moet gewrooken worden, het zy dan door de wetten of door het zwaard; en geloof ’t heden is het daartoe nog de wel aange-naame tyd; heden is de vyand nog zwak en wy nog sterk; heden hebt gy nog duizenden op wier moed en yver gy gerust kunt zyn; maar toef geen oogenblik want zy staan op den boord des algemeenen afgronds, en zullen op morgen mogelyk reeds daarin gestort zyn: het listige [...] fluitje laat niet af te lokken, het treft nog dagelyksch de ooren; en deze zullen mogelyk zwak genoeg zyn om te luisteren, zy zullen zig de koorden om de armen laten werpen, en dan van u af getrokken worden, zy zullen tot het vrycorps behooren: – zy zullen mede rebellen van de tegenwoordige rebellen zyn, en gy zult verlooren gaan.⁶¹⁶

Voor velen was het evident dat Berkhey de auteur was; zijn naam stond immers op de titelpagina. De lector ontkende dit: ‘Waarde medeburgenen dit dient om UE. te onderregten dat het tweede stukje, van de aanspraak aan myn medeburgenen, door my niet is gemaakt nog met toestemming van my’.⁶¹⁷ Dat iemand onder Berkheys naam publiceerde, wijst erop dat Berkhey het symbool van het Oranjeverzet was geworden. Die veronderstelling wordt gestaafd door het slot, waarin de lector wordt getypeerd als de hoop van de Oranjepartij: ‘kom edele grysaart, kom, op dat wy u beschermen terwyl gy bezig zyt met de goede zaak des Vaderlands te verdedigen’.⁶¹⁸ Het werk kan ook geschreven zijn door een politieke vijand, die probeerde Berkheys positie te ondermijnen. Volgens Berkhey betrof het een ‘zeker Amsteldamsche welbekende Autheur, wiens naam ik my schaam te noemen’.⁶¹⁹

Karaktermoord

Een tekst die ongetwijfeld het werk was van een tegenstander was de *Concept missive van Joannes le Francq*

van Berkhey, aan Willem den Vyfden.⁶²⁰ Volgens Berkhey was Pieter Vreede de auteur.⁶²¹ Het is een fictieve monoloog van Berkhey, gericht tot de stadhouder. Er zijn legio van dit soort teksten te vinden. Ze waren bedoeld om de tegenpartij belachelijk te maken of in een kwaad daglicht te stellen, met andere woorden: om karaktermoord te plegen. Berkhey was als symbool van Oranje een geliefd slachtoffer van de patriotse partij. Direct nadat bekend werd dat hij geschorst was, verscheen *De burgery aan J. Le Francq van Berkhey*, met als pijnlijke toevoeging: 'In zyn eerste Stille Week.' Het schetst het kortstondige succes van Berkhey binnen de genootschappen: 'ó Ja! zyn *Lof der Dankbaarheid* / Kost toen elks oor en hart behaagen / Terwyl de dan[k]bre ziel / Van *Vrank* en *Vry* met Vreugd hun toen beviel'.⁶²² Maar steeds vaker ontstonden er deuren in zijn imago:

Dan 't wit gewaad, waar meê ge uw vroomheid kon
bedekken
Kreeg ras verscheiden vlekken
Het wierd van allen kant bemorst, beklad
En als met bloed bespat
Dus werd g'een monster in elks oogen!⁶²³

Andere teksten als reactie op zijn pamflet hadden de bedoeling om roddels, laster en achterklap over de lector te verspreiden. Zo werd in *Vrank en vry beteuget* beweerd dat Berkhey, 'des Prince hinderst' Likker', sinds enige jaren in ontucht met een andere vrouw samenleefde. Hij zou zelfs, tot verdriet van zijn echtgenote en dochter, een buitenechtelijke zoon bij haar hebben verwekt:

JAN le FRANCQ, die 't Heilig Huwlyk,
't Dierbezwooren Trouwverbond,
Om een SMOTS [slet], voor elk afschuwlyk,
Als een eervergeetne schond.
Die men Huwlyksliefde- en Eeden,
Om een STINKER [hoer] ziet vertreden.⁶²⁴

Het patriotse weekblad *De Batavier* verspreidde eveneens roddels over Berkhey. Zo werd de lezer op 6 oktober 1784 wijsgemaakt dat Berkhey 'verkering

met *Bastaarden* heeft, dat hij beter dan iemand anders weet, wat *Bastaarden* zijn, en dat hij dagelijks met *Bastaarden* omgaat, die hem waard zijn dewijl de moeder der *Bastaarden* zijn huishoudster is, alhoewel hij *Berkhey* een wettige huisvrouw heeft, die genoodzaakt is geweest om zich van hem te laten scheiden, om redenen, welke der gansche wereld bekend zijn. Het geen bewijst, dat die man dwaas is [...] een zodanig man, zeg ik verdient niet anders dan de openbare verontwaardiging, men onteert zich zelven, als men de minste verkering met hem heeft'.⁶²⁵ Berkhey was in 1750 getrouwd met Gerritje van Nier en in 1761 van haar gescheiden. Er was inderdaad een andere vrouw in het spel geweest,⁶²⁶ maar dit was al meer dan twintig jaar geleden. Zijn tegenstanders rakelden de kwestie op om Berkheys goede naam aan te tasten. Dat was ook de bedoeling van het schimpdicht 'Aan Jan den Echtbreker':

Ezel, vuile Jan le Francq,
Vol van etter vol van stank,
Echtverbreker, snoode field [schelm],
Door geen Edel bloed beziel.
Monster vol gedoemde streken,
Die elk een te na durft spreken,
Schandvlek, voor de Leydenaar,
Eer dief, snoode Leugenaar,
Muitemaker, Guit en Schender
Van de rust der stilste Stad.⁶²⁷

In de fictieve biografie *Le Vie of Levens bizonderheden van den Berugten opgeworpen en oproerigen Js. Le Francq van Berkhey* worden vergelijkbare roddels verspreid. Berkhey zou door zijn ouders naar zee zijn gestuurd, omdat ze geen geld hadden om hem te laten studeren. Toen was hij al een 'twist stoker', want 'eens gebeurde het dat hy met een der Matroosen in verschil geraakte over een beschuldiging aan hem gedaan, want *Berkhey*, wierd betigt goed uit die Matroos zyn Kist gestolen te hebben'. Berkhey beweerde onschuldig te zijn, er ontstond een gevecht en hij greep een mes en 'stak de Matroos, in 't week van zyn Buik, waarop hy voort vast gehouden wierd en voor den Capiteyn gebragt'. Opnieuw wordt aandacht besteed aan

Berkheys amoureuze praktijken. Hoewel hij trouwde, werd hij verliefd op een 'fraay Hoertje; bekend onder de naam van mooy Bruyntje'. Als zijn echtgenote dat had geweten, was ze nooit met hem getrouwd. 'En nu is ook 't goede gevoelen voor *Berkhey*, 't geen men tot nog toe gehad heeft door 't Schryven, aan zyn Medeburgers geheel verdweenen', aldus de anonieme biograf. ⁶²⁸ In een andere fictieve levensschets, *Waarachtige levensgevallen van den alömbefaaemde Leydschen lector J. le Francq van Berkhey* (1785), wordt verkondigd dat Berkhey lange tijd het 'oude Ambagt van Uitdragertje' (voddenkoopman) beoefend had. En over zijn dubbele achternaam wordt opgemerkt: 'Van zyn Vaderlyken naam of VAN hiet hy enkel *le Francq* – Maar toen Myn Heer een gestudeerd persoon werd, moest hy een krul meer hebben als een Varkens staart, en schreef 'er toen zyn Moeders naam of VAN; *van Berkhey* 'er nog by.' ⁶²⁹

Een ander werkje, *Staatkundige, godgeleerde, huyshoudelyke, en vooral zeer gewichtige zamenspraeken, gehouden tusschen Dr. J. Lefrancq van Berkhey, en eenigen zyner vrienden en vriendinnen* (1783), maakt het wel heel bont, omdat Berkhey erin beschuldigd wordt besmet te zijn met een 'Venus-Ziekte'. Als de dokter langskomt, wordt de deur van binnen op slot gedraaid, zodat het slachtoffer veilig zijn geslacht tevoorschijn kan halen. De auteur dreef tegelijkertijd de spot met Berkheys jicht:

J. Le Francq. Hessie! Hessie! Gelieft gy ook nog wat van myn vleesie te gebruiken, eer ik my ter ruste zal gaan begeeven, ik bevinde my thans met de podagreuse peinen [jicht] dien ik zedert eenige tyd, zo siement leed, een wynig beeter, en zal dus denkelyk U weder, als in vorigen dagen, genoegen kunnen verschaffen.

Hessie. Wel nog fraeier! wie heeft, van zyn leven zoo'n Oude Poes-Koek gezien; denkt niet, dat ik myne zuivere ledemaetjes zal waegen aen zo een uitgemergelde oude Verlepte Kaerel als jy bent; Neen Vriend, hebt gy nu by de drie maenden my niet aengeraekt, gy zult nooit hier aen meer ruiken, ik heb volgens myn plicht, (om myne ledemaeten te onderhouden) reeds lange van een ander gebruik gemaekt, die my vry beeter kan caresseeren [liefkozen], dan gy oude Poes-Koek in ja-

ren tyds hebt kunnen doen of meent gy niet, dat ik 't merk, nu, die geboggelde Professor van *Doeveren* zo dikmaels by u komt, dat gy iets meer mankeerd als 't zogenaemde *Pootje* [podagra], of wat doet dan de Chirurgh *Starkenburg* dien achtenveertiger duivel, zo dikmaels by u, en dan moet altyd van binnen de Deur gesloote worden, Oude Hoerejager niet waer. ⁶³⁰

Een ander genre om Berkhey te bespotten was de 'fictieve veilingcatalogus'. ⁶³¹ Die werd gepubliceerd naar aanleiding van de openbare verkoop van Berkheys boeken en spullen. Aan het uiterlijk van de catalogus is niets vreemds te merken: hij bevat een paginalange opsomming van voorwerpen. Wie de beschrijvingen van de veilingobjecten leest, ontdekt echter dat de spot gedreven wordt met Berkhey en het huis van Oranje. Bovendien komen we enkele stokpaardjes tegen van de patriotten, zoals de dood van Johan van Oldenbarneveldt en de gebroeders De Witt. Enkele objectbeschrijvingen:

- 14.'t Verdrinke van Willem III ⁶³² in 't Ys indien Willem v niet beter word gun ik hem dat eigenste lot wel.
- 22.Een Schorpioen door wiens venyn verscheyde brave om 't leven zyn gebragt zeer raar met nog een gedeelte van 't fenyn om Willem mee om hals te brengen.
- 35.een Hand van een Valsche Briefschryver.
- 41.een Fraye steen kunnenden tot een Spiegel voor toekomstige zaken dienen waarin ook Berkhey heeft kunnen zien wat hem over zou komen door 't schryven aan zyne medeburgers. ⁶³³

Curieus is verder de in Leids dialect geschreven tekst *An den eerzaeme hooggeleerden waizen veurstaendige en de onlukkigen Heer Johan van de Vrance in de Barkhay likdoorn van de Natuurlaike Storie te Laye*, die ondertekend is door 'Jaepie Jongerling'. ⁶³⁴ Berkhey, die wordt aangesproken als 'Main Lieve Heer de Likdoorn', krijgt een aanbod. Omdat de lector zo veel problemen heeft met de hogeschool, zal Jaepie hem in het vervolg helpen zijn geschriften anoniem aan de man te brengen: 'Kaik deer nou men Heer wat afgraiselyke wat groote gelegenheid om zaemen an de Kost te raeken, jai mit schraiven, begraippie, de *Droes* of *Del-*

50. Jacob Timmermans, *Oefening van de Burgerwacht op een veld buiten Leiden, circa 1787*. RAL.

*lart*⁶³⁵ met drukken verstaeye, en ik alweer met loopen begraipie.' Zo wil hij hem uit zijn 'dikkendensie' (zijn miserabele toestand) redden. De lector werd bespot, door de suggestie dat hij alleen gesteund werd door het domme Oranjevolk, waartoe Jaepie behoorde.

Het zijn slechts enkele voorbeelden van teksten die de lector zwart wilden maken, omdat hij sympathiseerde met Oranje. De letterkunde werd ingezet om politieke tegenstanders te beschadigen, door allerlei laster over hen te verspreiden. Er waren ook auteurs die Berkhey steunden. Zo schreef een anonymus dat het oude spreekwoord dat geen profeet in zijn eigen land geëerd wordt, ook op hem van toepassing is. Daarom riep hij de 'schrandere en veel verdienstelyke Berkhey' op nooit de moed te laten zinken, maar als een 'vry Gebooren Batavier' pal te blijven staan voor de vrijheid.⁶³⁶

Laatste verdediging

Berkhey ondernam ook zelf pogingen om zijn tegenstanders van repliek te dienen. In *Aan zyn hoöners*, schreef hij: 'gy zyt maar Blafaarts, die als men hun een stik koek in de bek werpt hun doet op houden, gy zyt slegte schurken indien men U alle by elkander zag, wat zoud ge lyken als men u op een Heyde tegemoet zag komen, men zou u zekerlyk voor Rovers aanzien, zo kakelbont zyt gy lieden van gedaante, want gy bent kaale Jakhalzen, die op uiterlyke schyn oordeelen en niet weeten, wat het waare van de zaak is'.⁶³⁷ Eigenlijk wilde hij er niet meer woorden aan vuil maken en de tekst is voor zijn doen tamelijk kort. In 1785 reageerde Berkhey in zijn *Snerpende hekelroede van eenen echten vrank en vryen Batavier* een laatste keer op alle schotschriften. Daarin verwoordde hij expliciet dat deze lasterteksten in zijn ogen inderdaad bedoeld waren om karaktermoord te plegen:

Dees Beulen moorden 't Volk, met daggen [dolken],
galgen, koorden,
Maar gy verstaat de kunst om met de pen te
moorden,
De Pynbank knelt het lyf, de geesselstriem het bloed,
Maar gy barbaren pynt de ziel, en het gemoed,
De Scheenschroef van uw Beuls, en helsche
moordtrawan[t]en,
Is op de Drukpers, van uw grievende Couranten,
Het vonnis, dat gy velt, is yder vuil libel,
Met zwarten Etter uit den Inktpot van de hel,
Door valsche Rechters en Tierannen ondertekent.⁶³⁸

Berkhey voelde zich getroost door zijn onwankelbare geloof in een rechtvaardige Godheid. 'Gy die my lastert en bespot, / Ik daag u voor Gods Throon', sprak hij zijn tegenstanders toe.⁶³⁹ In een volgend leven zouden zijn lasteraars voor al hun leugens moeten boeten in de hel:

En, ieder jota, die uw lastertong ontviel,
Zal als gesmolten lood u schroejen op de ziel.
't Gekras en raetlen van uw druk- en logenperssen,
Zal eeuwig in uw oor de toon der wroeging knerssen.
En 't zalig juichen van verdrukte onnozelheid,
Zal u doen barsten van een bulderende spyt.
De bastertzangen van uw vuige Schendpoëten,
Die zullen loejen, daar gy bloed van angst zult
zweeten;
En, ieder stempel aan het hoofd van uw Courant,
Zal 't eeuwig brandmerk zyn, dat op uw schoften
brand.⁶⁴⁰

Tot slot

Toch slaagden zijn tegenstanders in hun opzet. Berkhey had financiële problemen en zijn reputatie was aan gruzelementen geslagen. De letterkunde vervulde een andere functie dan in eerdere jaren, zo benadrukte ook de 'advokaat en boezemvriend van J. le Francq van Berkhey':

De wyze van schryven, en de manier op welke thans de Autheurs te werk gaan, is zoo verschillend van de oude rondborstigheid en openhartigheid onzer voorzaten, dat 'er byna geen schaduw meer van overig is.

De wrede partyschappen ontzien thans niets om een Bloedverwant of vriend, allersmadelykst te hoonen en in 't geheim te grieven; leugens op leugens te vercierien; de onschuld aanteranden, de naamen van vrienden voor hunne werken te plaatsen; zich schuil te houden, alleen om anderen verdagt te maken aan zyne eigene euvel daden, is in deeze dagen het hoofdoogmerk der meesten, die zich thans Patriotten en voorstanders der, zoo by hen genaamde vryheid, noemen.⁶⁴¹

HET OPROER VAN 1784

De Sleutelstad verkeerde rond 1784 in een licht ontvlambare toestand. Daardoor kon het gebeuren dat de patriotten en prinsgezinden voor het eerst ook fysiek met elkaar in conflict raakten. In juni 1784 vond in Leiden een Oranjeoproer plaats, met een uitvoerige letterkundige nasleep.⁶⁴²

De voorgeschiedenis

In Rotterdam roerde het Oranjevolk zich reeds in april 1784. Het stond onder leiding van Kaat Mossel, 'de Heldin eener party, die geen schaamte heeft van het allerschaamtelooste schepsel, de allerstoutste hellevraag, het allerondeugendste vrouwmensch, die 'er ooit tot schande van 't menschelyk geslacht geweest is, aan haar hoofd te hebben', zoals een patriotse tijdgenoot oordeelde.⁶⁴³ Twee maanden later was ook Leiden aan de beurt: 'Na dat 'er zedert eenigen tyd alhier onder een gedeelte der Burgery en het Gemeen, een merklyk misnoegen en haat gesmeuld hadt tegen het Exercitie-Genootschap, begon op Maandag den 7 Juny een oproer uit te barsten, 't welk aanvang met het inslaan der glazen by één der Leden van dat Genootschap.'⁶⁴⁴ Het exercitiegenootschap *Voor Vrijheid en Vaderland* was in maart van datzelfde jaar ontstaan uit een fusie van twee afzonderlijke vrijkorpussen.⁶⁴⁵ Pieter Vreede en dominee Van der Kemp waren nauw bij de oprichting betrokken. Het vrijkorps telde ongeveer honderdzestig exercerende leden [afb. 50].⁶⁴⁶ Hieronder bevonden zich circa zeventig personen die ook betrokken waren bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Van Hoogeveen en Heyligert waren lid, evenals de boekverkopers Leendert Herdingh, Christoffel Frederik Koenig en Barend Onnekink en

de hoogleraren Hendrik Albert Schultens en Johan Luzac.

Al eerder waren er conflicten geweest tussen vrijkorpsleden en Oranjeklanten, zoals op 8 maart 1784, de verjaardag van de stadhouder. Ter gelegenheid daarvan verschenen lofdichten en liederen die op de melodie van het Wilhelmus werden gezongen. Dat lied was al sinds jaar en dag het strijd- en partijlied van de prinsgezinden. De patriotten probeerden die avond te verhinderen dat Oranjeaanhangers voor hun vensters kaarsen brandden ter ere van de stadhouder. In het in gotische letters gedrukte vlugschrift *Een nieuw lied van de Leidse wevers*, dat gezongen werd op een bekende melodie, werd het militaire optreden van de patriotten bespot: 'Daar zouden Heertjes uit jagen gaan'. Enkele prominente vrijkorpsleden werden met naam en toenaam opgevoerd, zoals de secretaris Pieter Vreede ('welle bekend / Die droeg 'er de Beurs van 't Regiment'), de 'grote muiter' Cornelis Pieter Chastelein, Van der Kemp en Karel de Pecker, de secretaris van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* ('dat vuile kring'). In het vervolg van het lied werd op honende wijze de suggestie gewekt dat de patriotten zich laf gedroegen en het niet durfden opnemen tegen de Leidse wevers, die het huis van Oranje onvoorwaardelijk steunden. Daarom probeerden zij, aldus de schrijver van het lied, de wevers om te kopen met enige 'Sesthalfjes', om hun het illumineren te beletten.⁶⁴⁷ Het pamflet geeft aan dat de tweedracht doordrong tot in de laagste bevolgingsklassen. Gezien het eenvoudige taalgebruik is het goed mogelijk dat dit liedje daadwerkelijk door Leidse wevers gezongen werd:

Zy kwamen al voor een Spinders deur / ha ha!
Daar klopten zy an al zonder getreur / ha ha!
Dat Spindertje brande kaarsjes voor 't glas /
Om dat 'er Zyn Hoogheid Jaarig was /
Ha ha / ha ha / ha ha.

Wel sprak 'er VAN SCHELLE jou looze Schavuit / ha ha!
Doe aanstonds alle jou kaarsjes uit / ha ha!
Of over een uur dan komme wy weer /
En selle jou slaane met ons geweer /
POE PA, POE PA, POE PA.

51. Portret van de Leidse bakker Trago. Op de achtergrond staan drie andere bekende verdedigers van de prinsgezinde partij: Elie Luzac, Johannes le Francq van Berkhey en Willem Bilderdyk. UBL/MNL.

Dat Spindertje sprak en dat doen ik niet / poe pa!
Jou dreigen dat verschrikt 'er my niet / poe pa!
Kom jy der maar op met alle jou fiel /
Dan beuk ikje met myn Spinnewiel /
Poe pa / poe pa / poe pa.⁶⁴⁸

Het Juni-oproer

In juni 1784 werd de sfeer echt grimmig. Toen kwam het vrijkorps tegenover een vijandig gezinde Oranje-massa onder leiding van de Leidse bakker Adrianus Trago [afb. 51] te staan.⁶⁴⁹ Trago, op prenten dikwijls afgebeeld met een oranje muts op zijn hoofd, was 'reeds bekend door bedryven die sterk naar oproer

zweemen, en reeds eens om eene zaak van dien aart in hechtenis gezet', aldus een anonieme auteur.⁶⁵⁰ Uit de Criminele Vonnisboeken blijkt dat hij in 1783 veroordeeld was tot drie gulden boete en vierentwintig uur gevangenisstraf, omdat hij midden in de nacht bij wijze van protest op zijn bakkershoorn had geblazen, het instrument waar een bakker op blies om te verkondigen dat het brood klaar was.⁶⁵¹ Door deze actie – en omdat hij 'patriotjes' bakte, bedoeld om door prinsgezinde kaken te worden vernalen⁶⁵² – had hij bekendheid gekregen en was hij, net als Kaat Mossel, uitgegroeid tot een symbool van het Oranjeverzet.

Dat blijkt wel uit het dichtwerk dat Le Francq van Berkhey onder Trago's naam datzelfde jaar publiceerde: *Ter heuglijke verjaring van zijne doorlugtige hoogheid Willem Fredrik*, ter gelegenheid van de verjaardag van de zoon van Willem v (de latere koning Willem I) op 24 augustus 1783. Op een patriotse spotprent staat Trago met een oranje muts afgebeeld, terwijl hij bezig is 'een bete broods te kneeden, / 't Geen aan de Oranje maag oproerig Voedzel schaft'. Op de achtergrond staan drie andere bekende vertegenwoordigers of symbolen van de Oranjepartij: Elie Luzac, Le Francq van Berkhey en Willem Bilderdijk.⁶⁵³ Thans maakte Trago zijn slechte reputatie waar en begon hij met een groep trawanten, 'geoefend in 't behandelen van houten wapenen', te rebelleren. Op dinsdag 9 juni mishandelden zij een student die zij aanzagen voor een lid van het exercitiegenootschap:

[Trago] gaat den Student te gemoet, en begint met hem een Horologie-bandjen van ORANJE kleur onder den neus te houden. *Wat dunkt u van deze kleur*, zeide hy, *is zy niet aller aangenaamst?* De Student niets antwoordende, nadert naar de bende [...]; *Trago* stoot hem, de kleine trawanten van *Trago* zien het teeken, zy trekken rond, om hem op een' hoop byeen, stooten hem, beleiden hem, dreigen hem te slaan, en verzellen hem tot in de Stad met gejouw en oproerig schreeuwen, 't welk niet ophoudt, voor dat de Student, zich een' anderen oploopt door eene omstandigheid van dezelfde aart verwekt, de nutte maakende, ontsnapt, en zyn verblyf bereikt.⁶⁵⁴

Op woensdag nam de onrust toe. In de vroege morgen van 11 juni broeide het: 's morgens ten acht uren, zyn de Oranje-linten, 't Oranje-papier en de Oranje-doeken in de Stad uitverkocht, men kan die waar niet meer voor geld bekomen, en zy die eenigszins groote stukken van dezelve genomen hebben, zyn genoodzaakt om dezelve te verdeelen, om 'er van mededeelen aan hun, die dezelve niet hebben.' De laagste bevolkingsgroepen bereidden zich voor om in opstand te komen tegen het vrijkorps, aldus een patriotse auteur: 'Spinders, Schrobelaars, Spinsters, Appelwyven, Mosselwyven, in een woord al 't graauw vertoont zich en corps, en gaat over tot daaden, die de kenteecken der daadelyke muitery zyn.' Al spoedig werden mensen mishandeld, gedwongen tot het dragen van de oranje kleur, het drinken van oranjebitter en het roepen van 'Oranje boven'. Wie weigerde, liep het risico om in de gracht geworpen of gemolesteerd te worden. Dat lot was twee studenten beschoren, die zowat vermoord werden door het Oranjegepeupel. Dit nieuws verspreidde zich als een lopend vuurtje en wakkerde de woede aan van de studenten, die bijeenkwamen en zich met hun degens wapenden om medestudenten en hoogleraren te beschermen tegen het volksoproer.

Ook vrijkorpsleden moesten het ontgelden: hun huizen werden bestormd, beschadigd en geplunderd. Rond vijf uur in de middag verzamelden de leden van *Voor Vrijheid en Vaderland* zich om te exerceren buiten de stadpoorten. Omdat de volkswoede vooral tegen het vrijkorps gericht was, begaven de studenten zich naar het exercitieveld om bescherming te bieden. Uiteindelijk kwam het echter niet tot een handgemeen met het Oranjevolk.⁶⁵⁵ Volgens de *Na-courant*, een Oranjegezinde bron, stelden sommige patriotten zich nogal provocerend op, en was met name een zekere Abraham Harteveld, jeneverstoker en zeer gehaat vrijkorpsofficier,⁶⁵⁶ de oorzaak van alle tumult.

[Hij] stond aan zyn deur en schelde een *Oranje Appel*, waarin hy een kladde spoog, en daar na dezelve met voeten trapte, eindelyk op *Oranje* en de Burgery, met zeer veel vilaine uitdrukkingen, smaalde, waarop dan de buuren eerst, dien handel ziende, murmureerden, [mopperden] en daarna het Volk ter been kwam, om

zyn huis aan te vatten: dezen droegen tot wederspyt *Oranje*, en zeker Bakker, ook door *Harteveld* gesard zynde, zwaaide een *Oranje doek* om het hoofd, en deed dien vervolgens om den hals. Geduurende deze gebeurtenis viel 'er telkens slagen en vechtpartijen, tus- schen de Burgers en het Vry-Corps, voor.⁶⁵⁷

Een letterkundige reactie

Veel teksten die naar aanleiding van het Oranjeop- roer verschenen, hadden een informatieve functie. Zo is daar de *Echte misieve van een heer uit de vroedschap te Leiden*, gedateerd op 11 juni 1784, waarin een patriots vroedschapslid een (subjectief) verslag geeft van de ge- beurtenissen in de Sleutelstad. Ook in kranten, zoals de *Leydse Courant*, die drie keer per week verscheen, ging men in op de gebeurtenissen. De krant vervulde een opiniërende functie. Hij streefde niet naar objec- tieve verslaggeving, zoals in de jaren daarvoor, maar gaf politiek gekleurde beschrijvingen. Dat hiertegen verzet rees, bewijst de tekst *Voor Leydens burglary*, be- doeld *Ter ontdekking en ontzenuwing van de vleitaal en geheime praktyken, van het zoogenaamd vry-corps*. Volgens de auteur van dit pamflet waren de couranten partijdig, preekten ze 'het nut en den voortgang van de Vry-Corpsen' en schetsten ze een te eenzijdig beeld. Iemand die in de krant over het Leidse vrijkorps zou lezen, zo schreef de auteur, 'meent zekerlyk, dat al- les waarheid is, doch hy heeft een gladde PALING bij den staart'. Want als die lezer eens een onpartijdige burger zou spreken, dan zou men 'de handen zamen- slaan over de laage behandeling die het uitmuntend Lichaam der Burgery wordt aangedaan; eene oneer en voorbedachte laagheid, die de *Leydsche Couran- tier*, ten opzichte van zyne partydigheid, veelligt nooit uit het geheugen der nazaten zal wissen'.⁶⁵⁸ Ook in andere pamfletten werd geklaagd over de eenzijdige verslaggeving van de kranten. Een auteur schreef: 'Op de Couranten kan je in 't geheel geen staat maaken: de een liegt harder als den ander, en die het op het alleronbeschaamste doet, heeft het meeste debiet, en maakt dus de vetste beurs'.⁶⁵⁹

Natuurlijk leverde het juni-oproer tal van patriotse pennenvruchten op. Aan de ene kant bestond er ver- ontwaardiging over de muiltucht van het volk: 'ô Va-

52. Spotprent op een aantal Oranjeklanten, onder wie Kaat Mossel en bakker Trago, uit: Heuglyk vooruitzigt, of vaderland- sche droom. S.l. 1784. UBL/MNL. Op p. 7 staat het bijbehorende versje:

*Ik zag hoe dat Van Goens en Trago was gehangen,
Hoe 't snoode Mosselwyf, haar loon ook had ontvangen
Voor haar gevloekt bestaan, ten nadeel van ons land.
Zy die uit eige nut ons allen wou bederven,
Uit haatlyk zelfsbelang ons leggen aan den band,
Moest, juig myn Vaderland! die snoodheid daar besterven.*

derland wat zyt gy te beklagen, dat gy in uwen schoot dusdanige Monsters voedt!' schreef een medewerker van de hogeschool.⁶⁶⁰ Tegelijkertijd werd de patriotse heldhaftigheid geprezen in verzen vol 'heldenvuur' en sneuvelen voor het vaderland, of zoals C.P. Chastelein schreef: 'Heft vrij uw Vreugde-galmen aen! / Zoo kunt Gij roem verwerven: / Zoo 't prangend juk te morss'len slaen, / Of als Bataeven sterven'.⁶⁶¹

Vooral het optreden van de studenten wekte be- wondering. De latere hoogleraar Pieter Nieuwland

publiceerde een lofdicht *Aan de studerende jongeling-schap te Leyden*, waarin hij de studenten dank betuigde en roemde: 'De drieste miltzucht zwoer 't verderf van Leydens braven; / De stille Burger beefde op die ontaarte taal; / Gij, niet verzet door 't woën van opgeruilde slaven, / Vloogt ijlings hem ter hulpe en greept het heldenstaal.'⁶⁶² Er verscheen zelfs een *Verdediging der heeren studenten*, waarin de auteur mogelijke bezwaren tegen hun deelname aan de strijd terzijde schoof, omdat ook studenten inwoners van de stad zijn: 'by Burgeren inwoonende is 'er hun aangelegen, dat zy zich in staat van tegenweer stellen, want zoo dra de dolle partyzucht zich van 't verstand eens menschs meester maakt, is deze mensch in staat om alles opteofferen, hy spaart zyn eigen bloed niet.'⁶⁶³

Overigens speelde gelegenheidspoëzie binnen *Voor Vrijheid en Vaderland* te allen tijde een belangrijke rol. Bij het openen en sluiten van de zomerexercities werden verzen voorgedragen en toespraken gehouden, evenals bij bijzondere gebeurtenissen. Zo reciteerde Gerrit Jacob George Bacot, lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, een vers toen Joan Derk van der Capellen tot den Pol in 1783 tijdens een bezoek aan de stad de exercities van het Leidse vrijkorps in ogenschouw kwam nemen. Bacot sprak: 'Juich, Leydens vrye schaar, daar gy die zuil van 't Land, / Elks liefde en hoop, aan de eer des Bataviërs verpand, / Uw' wapenoefning thans zo vriendlyk toe ziet wenken.'⁶⁶⁴ De gelegenheidsverzen staan vol patriotse retoriek en waren bedoeld om de heldhaftigheid en andere patriotse idealen te bezingen en de moraal van de leden op peil te houden of op te vijzelen. Zo lezen we onophoudelijk over 'dwinglandij', 'vrijheid', 'heldenbloed', 'tweedragt' en sterven voor het vaderland. In het oog springend zijn de vele verwijzingen naar Leidse helden uit het verleden, zoals Pieter Adriaansz. van der Werff, Jan van der Does en Jan van Hout. Veel personen uit het genootschapsleven, zoals Vreede, Van Hoogeveen, Jacob 't Hooft, Cornelis Pieter Chastelein en Jan de Kruijff, vonden bij het vrijkorps een tweede podium om hun verzen te declameren. Frans van Aken schreef naar aanleiding van het Oranjeoproer over de heldhaftigheid van de echtgenote van Karel de Pecker, die weigerde om voor de Oranjemassa opzij te gaan.⁶⁶⁵

En Gosewijn Jan Loncq, eveneens lid van het dichtgenootschap en een fervente verzenschrijver, schreef:

Zoo 't graeuw eens weër een' hoogtijd viert?
Geen nood. –
Wat koost gij, eer gij slaven wierdt?
Den dood. –
Wat blijft, hoe ook de Staetsstorm loeit,
Het werktuig, dat uw' moed ontgloeit? –
't Geweer. *bis. bis.*⁶⁶⁶

Pieter Vreede en de Leidse arts Pieter van Schelle publiceerden zelfs een bundel *Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van wapenhandel*, die vijf vervolgen en vier drukken beleefde. Ook het overlijden van Van der Capellen tot den Pol op 6 juni 1784 – enkele dagen vóór het Leidse Oranjeoproer – veroorzaakte een stortvloed aan gelegenheidsverzen.

Overigens richtten de studenten in 1785 een eigen vrijkorps op: *Pro Pallade et Libertate*.⁶⁶⁷ Jan van Royen, beschermheer van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, duidde de leden aan als 'Tweede DOUSA's met de veer, / Tweede DOUSA's in 't geweer'.⁶⁶⁸

In sommige orangistische pamfletten werd het paramilitaire optreden van de patriotten spottend aan de kaak gesteld. Een voorbeeld daarvan is de *Brief aan de Politieke Praatvaar*, geschreven door 'Ernestus Ironieus'. Volgens de ondertitel was de brief gevonden aan de Leidse trekvaart en vanwege zijn eigenaardigheid uitgegeven. De tekst is geschreven door een Oranjeklant, mogelijk Elie Luzac,⁶⁶⁹ die zich voordoot als een patriot, om deze te ridiculiseren. Omdat hij hoorde dat de prins een dwingeland was, die van de Nederlanders slaven wilde maken, besloot hij zich te bewapenen, maar dat ging er nogal amateuristisch aan toe: 'Maar wat ongeluk! myn geweer, schoon anders prompt goed voor de Vogeljaagt, was niet geschikt voor de Ecercitie: – daar kon geen groote kogel op: – ik moest een bajonet koopen: – ook stond de kolf wat krom.' Bovendien heeft de arme man te maken met een echtgenote die hem in alles dwarsboomt en die zijn zorg om de te grote macht van de stadhouder overdreven en voorbarig vindt: 'STEL JE NU EENS VOOR, dat gy morgen gek zult worden, dan kund gy u

van daag een plaats in 't Dolhuis bezorgen.' Moeten we hopen in de aarde maken, omdat onze huizen zouden kunnen instorten? Het is duidelijk dat de schrijver de patriotten paniekzaaiers vindt. Aan het einde maakt hij zichzelf als aanhanger van de stadhouder bekend:

Het is waar, ik ben een Oranjeklant; maar STEL JE EENS VOOR, dat ik liever een Oranjeklant ben, als een *zwarte klant*; om dat ik gantsch geen liefhebber van *zwarte klanten* ben, want die zyn my te Duivelagtig; en de zwarte kleur is my te Helagtig; en daar ben ik ook al geen liefhebber van, en daarom hou ik my aan de Oranjekleur, om dat die een Hemelsche koleur is, onder wiens glansch het ons Neederland altoos wel gegaan heeft, en zonder wiens glansch het ons Neederland nooit wel gaan kan.⁶⁷⁰

Symbool van Oranje

Hoe liep het af met de muiters van het Oranjeoproer? Trago werd al spoedig op bevel van het gerecht in de kraag gevat en op het Gravensteen gevangengezet. Via hem hoopte men aan de namen van andere oproer-kraaiers te komen, 'want dewyl men blyken heeft, dat hy hoewel een groot schreeuwer zynde, echter gelyk meest alle de schreeuwers, een bloodaart in zyn hart is, die als hy ziet, dat het ernst is begint te schreien als een kind, twyfelt men niet, of hy zal wel [uit de school] klappen'.⁶⁷¹ Uit de *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* blijkt echter dat Trago als hoofdverdachte werd aangemerkt. Hij kreeg de zwaarste straf, ondanks een smeekschrift van zijn moeder, vrouw⁶⁷² en zwager aan de stadhouder. Op 5 november werd het vonnis uitgesproken en uitgevoerd:

Adriaan Trago wierdt gegeezeld, voor 5 jaren tot gevangenis verwezen en voor 10 jaren uitgebannen. Eenen *Abraham van Rhyn* wierdt gegeezeld, tot eene gevangenis van 4 jaren verwezen, en voor 6 jaren uitgebannen. *Pieter van Staveren* heeft op het schavot te pronk gestaan, moet vier jaren in de gevangenis doorbrengen, en wierdt dan voor 6 jaren uitgebannen. *Anna van Gent* heeft mede op het schavot te pronk gestaan, wierdt mede tot eene vierjarige gevangenis verwezen,

en voor 4 jaren uitgebannen. Aan de gezeelpaal was een bord gesteld met dit opschrift: *Oproermakers*.⁶⁷³

Trago groeide uit tot het symbool van de Oranjepartij en werd in die hoedanigheid verdedigd en aangevallen [afb. 52]. In een pamflet, *Voornaamste en echte levensbyzonderheden van den alomberuchten broodbakker Adrianus Trago* (een samenspraak tussen een Rotterdammer en een Leidenaar) trachtte de auteur Trago's kwaadaardige karakter voor te stellen en zijn reputatie te krenken. Volgens de Leidenaar groeide de bakker op als wees en bracht hij enige tijd door in Oost-Indië. Hiermee werd de suggestie gewekt dat Trago als misdadiger naar de koloniën was gestuurd. Vanaf 1783 was hij zijn 'bloeddorstige en muiltzugtige rol' gaan spelen. Allerlei uitspraken passeren de revue. Zo zou Trago enige tijd voor het oproer hebben geroepen: '*Oranje boven! het Vrycorps onder! Die anders zeid, slaat den Donder!*' En toen er nieuwe geweren werden afgeleverd voor de Schutterij, had hij aan een van de sabels gevoeld en opgemerkt: '*ze moesten scherper zyn dan kon men 'er die Blixems van het Vry Corps mee in hun Ziel hakken.*' Nu piepte hij wel anders, aldus de patriotse Leidenaar, want de Sleutelstad wist, anders dan Rotterdam, wel raad met dat volkje. Trago had zich allesbehalve flink betoond en zat, terwijl zijn vonnis gelezen werd, 'te schryven als een Kind, en schreeuwde zo hard, toen hy gegezelde werd, dat men het een heel eind ver kon hooren'. Een fijn staaltje van patriotse propaganda. Zo iemand werd de Schrik van Leiden genoemd! 'Ja, myn Vriend!' zegt de Leidenaar, 'De meeste van dat soort zyn schreeuwers, die als het 'er op aankomt gantsch niet zyn, die zy wel lyken'.⁶⁷⁴

Ook in patriotse tijdschriften, zoals *De politieke nalezer van oude en nieuwe stukken* van Christoffel Frederik Koenig en *De Batavier* van Frans de Does, werden de gebeurtenissen becommentarieerd. Prinsgezinden bestempelden Trago als de held van Oranje. Zo verscheen er na zijn veroordeling een oranjeleurig vlugschrift, *Adrianus Trago, in zyn gevangenis* [afb. 53]. Dankzij Berkhey (die een grote collectie schotschriften verzamelde) is een van de exemplaren bewaard gebleven. Misschien is hij zelfs wel de auteur van het stuk? Het op 28 november 1784 gedateerde vlugschrift bevat

ADRIANUS TRAGO,

IN ZYN

GEVANGENIS

OP DEN

ACHT-EN-TWINTIGSTEN

VAN

SLAGTMAAND 1784

AL bund de Tieranny my in den duistren kerker!

Al is de geeselsfriem gevefde met Burgerbloed!

De flauwe Nachtlamp brand toch voor Oranje sterker;

De Beul pynt wel het lyf maar nimmer het gemoed.

Des ondanks al den hoon en fmart die ik moet dragen,

Ondanks de zuchten van die ook vooroordeeld zyn;

Zoo blyft Oranjen toch der Belgen welbelagen:

Wie draagd voor zyn triumph niet graag een weinig pyn?

Triumph! ja nog Triumph! Zyn Dochter moet verjaaren,

Waar over Neerland thands van vreugde tranen fchreid;

Die heilige Almanach onthou ik fpyt barbaaren,

En wensch haar Zegen toe tot aan de Eeuwigheid.

53. *Het oranje strooibiljet* Adrianus Trago, in zyn gevangenis op den acht-en-twintigsten van slagtmaand 1784. RAL.

een gedicht in de vorm van een monoloog van Trago. Het wilde beklemtonen dat de prinsgezinde partij niet te knakken is en dat de bakker bereid is om voor de overwinning van Oranje enig ongemak te lijden:

Al band de Tieranny my in den duistren kerker!
Al is de geesselstriem geverfd met Burgerbloed!
De flauwe Nachtlamp brand toch voor Oranje sterker;
De Beul pynt wel het lyf maar nimmer het gemoed.⁶⁷⁵

De auteur wilde het Oranjevolk een hart onder de riem te steken, nu zijn aanvoerder gearresteerd en vernederd was. Dat het ook de ergernis van patriotse stadgenoten wekte, blijkt uit de brief die 'Een Vriend van Rust en goede Orde' publiceerde in *De verzaamelaar*, een Amsterdams blad. De anonieme auteur is er verontwaardigd over dat de 'verdervende hand, die niets minder, dan moord en brandkreeten; tegen al wat braaf is, aanheft' de brutaliteit heeft gehad om de oproerige Trago enige regels in de mond te leggen. Wordt hier bedoeld op Le Francq van Berkhey, die immers al eerder de pen had opgepakt tegen de patriotten? In het vervolg presenteert de schrijver een keerdicht op het pro-orangistische stuk, waarin hij 'den gestraften Roervink' de woorden laat spreken, 'als my dacht dat zoo'n Subject het best zoude passen'. Trago wordt voorgesteld als iemand die terecht in de gevangenis is geworpen; hij diende enkel 'Heerschzugt's wil en Satans welbehaagen':

GERECHTIGHEID sloot my zeer billyk in deez' Kerker,
Wyl ik als een Barbaar stond naar der Braaven bloed;
Bestraffing maakte steeds myn helsche Muitzugt
sterker,
En Eed, noch Burgerplicht had vat op myn
gemoed.⁶⁷⁶

Ook een andere auteur, die zijn ingezonden stuk in de *De verzaamelaar* ondertekende met 'Uw toegenegen Lezer LEYDENSIS', probeerde Trago voor te stellen als een 'opzettelyke Schurk, een Deugniet en een Land-pest'. Hij stelde dat de bakker zijn wandaden opzettelijk had gepleegd, omdat deze na zijn geseling had toegegeven zich te hebben laten ophitsen.⁶⁷⁷

54. *Le Francq van Berkhey door studenten bespot. Spotprent uit 1784. PC.*

Een kerkelijk-letterkundige reactie

Het juni-oproer kwam ook aan de orde in de preek die Hubertus de Haas hield op 3 oktober, ter herdenking van het Leids ontzet. De tekst is vermoedelijk niet bewaard, maar een toehoorder schreef later dat De Haas menig hart wist te roeren. Die dag stond de oudtestamentische tekst 1 Samuel 7: 12 centraal: 'Samuël nu nam een steen, en stelde dien tussen Mizpa en tussen Sen, en hij noemde diens naam Eben-haezer; en hij zeide: Tot hiertoe heeft de HEERE ons geholpen.' De Haas schetste hoe de Israëlieten, gesteund door God, het met succes hadden opgenomen tegen de Filis-

tijnen. In zijn preek vroeg de predikant zijn publiek om in het eigen hart te kijken. Hoe stond Leiden er thans voor? Het antwoord luidde: ‘Zy is verbastert van alomme, / Van ongerechtigheden zat.’ Voorheen was het een stad van gerechtigheid geweest, nu werd Leiden door ‘doodslagers, menschemoorders, / En Goddeloze Rustverstoorders’ in gevaar gebracht. De orangistische predikant doelde op de vrijkorpsleden. Hij gaf zijn toehoorders ook hoop: God had in het verleden, ten tijde van de belegering van de Sleutelstad, bewezen aan welke kant hij stond. Ook nu zou het wel goed komen, was zijn boodschap. De prinsgezinde toehoorder die een bloemrijk verslag gaf van de preek was onder de indruk van de dominee: ‘God wil zyn levensdraad lang rekken, / En wil hem met zyn vleuglen dekken, / Dat hy nog stigte meenig Jaar.’⁶⁷⁸ De preek vertolkte een politieke opinie en vervulde daarnaast dus een troostende functie. Naar aanleiding van het overlijden van De Haas op 15 juni 1792 werd dit, naast zijn standvastigheid en trouw, gememoreerd: ‘Die Trooster is niet meer! hij daalt in ’t sombre graf, / Die in den bangsten nood den besten raad ons gaf.’⁶⁷⁹

Een nieuwe polemiek

De gebeurtenissen van juni 1784 vormden de aanleiding tot een kleine, tamelijk op zichzelf staande polemiek. Deze begon met de publicatie van het pamflet *Iets voor Leyden*. Binnen afzienbare tijd verscheen een hele reeks ‘Ietsen’.⁶⁸⁰ Ook in andere steden, zoals Utrecht, werd dit genre beoefend.⁶⁸¹ Het eerste *Iets voor Leyden* is geschreven door ‘Een getrouwe schutter’ die zich in ondubbelzinnige bewoordingen keert tegen de opruiende activiteiten van de hoofden van het Leidse vrijkorps *Voor Vrijheid en Vaderland*: dat ‘Muit en Moordt Rot’. Ze zijn volgens hem ‘Volksberoerders’ en ‘Monsters van ’t menschdom’.⁶⁸² De tekst was bedoeld om kritiek te leveren op de maatschappelijke omstandigheden, waarin de patriotse partij zich duidelijk manifesteerde:

Gy ontaarde! – die de naam van menschen onwaardig zyt, gedenkt aan welke euveldaaden gy uw schuldig maakt, hoe gy onkundige onnozele menschen, uwer eigen Stad- en Landgenooten, tot het pleegen van

de ysselykste gruweldaaden opruid, – omkoopt, – of dwingt. – Gedenkt misleiders des volks, dat dit alles ter uwer verantwoording staan zal.⁶⁸³

Ook de predikanten moeten zich schamen dat zij betrokken zijn bij het exercitiegenootschap, dat volgens de auteur bevolkt wordt door hoerenlopers en straat-schenders, die ontelbare baldadigheden plegen tegen onschuldige burgers. De predikanten, die het Nederlandse volk eraan dienen te herinneren hoe God in het verleden Oranje altijd steunde, zijn verworpen tot schandvlekken van het hervormde christendom. Maar ook zij zullen eens verantwoording moeten afleggen voor God: ‘O weê dan! – die ysselykste folteringen die gy als dan in uw ziel zult gewaar worden zullen onverdraagelyk zyn’. Daarom roept de auteur hen op het volk te waarschuwen voor het patriotse sirenengezing en de eer van de stadhouder te herstellen, zodat het land weer zal bloeien als weleer.⁶⁸⁴

Op de achtergrond: de Berkhey-affaire

Toen de auteur sprak over baldadigheden, doelde hij wellicht op de gebeurtenissen rondom Le Francq van Berkhey. In deze roerige tijd werden prinsgezinden door vrijkorpsleden ook fysiek lastiggevallen. In *De Bataafsche menschlykheid* (1804) beschreef Berkhey de mishandelingen die hij in deze tijd moest ondergaan. Zo ontving hij brandbrieven, werd er verbrand oranjelint aan zijn deur gehangen en constant aan de bel getrokken. Zijn ramen werden ingeslagen en zijn huis werd met teer besmeurd; hij werd letterlijk zwartgemaakt. Ook zijn huishoudster en zijn dochtertje moesten het ontgelden. Toen hij eens langs de sociëteit *Amicitia* op de Breestraat liep, werd hij uitgescholden voor ‘oude schoft’ en bespuugd. Op 2 oktober 1784 liep de situatie uit de hand. Die dag hield Nicolaas Paradijs zijn inaugurele rede als hoogleraar in de geneeskunde. Berkhey liep achteraan in de stoet van hoogleraren; als lector nam hij de laagste academische positie in. Al tijdens de oratie waren er vrijkorpsleden die hem bespotten, uitlachten en gebaren maakten naar C.P. Chastelein, een van zijn ergste vijanden, die naast hem zat. Na afloop werd er geduwd en aan Berkheys toga getrokken. Dat ging zo door tot het Rapenburg, waar

55. Het poppenspel. Spotprent, met daarop Berkhey en zijn vrouw Hester van Dienderen, 1784. Het bijschrift luidt: 'Zie hier een schandlyk Paar zich wonder diverteeren / Met eene Pop, gedoscht in Graavelijke kleeren / Dan 't Beeld bezwykt – Het valt? – ten blyke dat het plan / Der snoode Landveraërs, dat heilloos Vloekgespan? / Gelijk dit Poppe spel, ook zal in Rook verkeeren'. AVS.

hij van de stoet gescheiden werd en patriotse studenten hem bedreigden. In deze situatie wierp hij zijn toga van zich af en sprak hij de woorden: 'daar legt nu den Lector, nu ben ik burger en zelfsverdediger. Wie 't hart heeft val aan! ik zal mij verdedigen' [afb. 54].⁶⁸⁵

Uiteindelijk liep het met een sisser af, maar op papier zou het gebeuren een staartje krijgen. In schotschriften werd de spot gedreven met Berkheys optreden. Een zekere 'Academicus' publiceerde een achttwintig strofen tellend *Nieuw-lied, voor de door en door beruchte lector*, vol steken onder water. Opnieuw werd alles uit de kast gehaald om Berkhey te belasteren, zoals zijn relatie met 'Hesje vrugbaar' en het verhaal van de pop: 'Fluks roepen de Studenten, / Miron-

ton, ton, mirontaine; / Fluks roepen de Studenten: / 'BERKHEY! waar is je pop?'⁶⁸⁶ Het voorval met de pop keert in diverse bronnen terug en werd aangehaald om Berkhey te bespotten. Als de vrijkorpsleden naar het exercitieveld trokken, kwamen ze langs het huis van de lector, die hen met een verrekijker observeerde. Op een dag haalde 'dezen *Stadhoudersgezinden Zot*', volgens patriotse schrijvers, een streek uit: hij plaatste een in oranje kleding gehulde pop voor het raam, om te testen of de vrijkorpsleden op hem zouden schieten, zoals ze bedreigd hadden te zullen doen [afb. 55]. Deze gebeurtenis zorgde voor hilariteit bij de patriotten, die meenden dat Berkhey zijn verstand verloren had: 'Hoe! zou *le Francq* ons willen diets maken, dat de Stadhouder, even als zijne pop, slechts een enkel beweeglijk beeld *zonder herssenen* is?'⁶⁸⁷ In een versje bij een spotprent naar aanleiding van het voorval op 2 oktober 1784 werden alle roddels en personen met wie Berkhey in verband werd gebracht samengevoegd:

Hoe, Leydens Warmond, hoe, men tegt u VRANK EN VRY?

Daar legt de Lector al! help, Trago, sta hem by,
Of anders moet uw vriend, de POPPEMAN, hier Sneven!

Neen, blyf, zyn kragt herleeft, hy stelt zig in de Bres,
En tast in gramschap, naar 't ORANJEMOSSELMES,
Om aan zyn weerpatty een roode veeg te geven;
Maar Overmagt verwint, en loont zyn moed met hoon:

Zy kroont hem met een kap – een kakstoel word zyn troon.

Schenk Leydenaar! meer gunst aan Hesjes oude trooster,

En maakt hem Priör van het vrouwlyk Poppen Klooster.⁶⁸⁸

Nog meer 'Ietsen'

Als reactie op het orangistische *Iets voor Leyden* verscheen datzelfde jaar een *Tweede iets voor Leyden*, vermoedelijk geschreven door een patriot. Deze stelt dat hij een 'geringen en vergeeten Burger' is die hard moet werken voor zijn schamele loon. Maar hij kan het niet verdragen hoe zijn stadgenoten 'door loogens, van

eenen Deugniet, ja! van een Volkberoerder en volkoomen Landbederver, om den Tuil geleid word'. Volgens hem weet iedereen wie de auteur van het lasterlijke *Iets voor Leyden* is: 'Heel Leyden zegt het u wie het is! en wie noemt Leyden? Immers niemand anders, dan Jan le Francq van Berkhey!' Deze 'Guit' heeft volgens de auteur geen ander doel dan zijn eigen zakken te vullen en zijn medeburgers naar het schavot te leiden. Wie is hij om het vrijkorps een 'Moordrot' te noemen? Waarom meent hij te beweren 'dat zwart een leus is', een patriots symbool? Dat moet hij nodig zeggen, die zichzelf (of zijn pop) te pas en te onpas in oranje hult. Bovendien hadden de prinsgezinden, van wie er een paar worden genoemd, schuld aan het Oranjeoproer van juni 1784. Het pamflet eindigt met een oproep aan de inwoners van Leiden om zich nederig en eerbiedig jegens hun brave regering – dat wil zeggen: de patriotse vroedschap – te gedragen en alle 'aanstokingen en opruijingen' te verfoeien. Ze moeten zich niets laten wijsmaken door een valse messias.⁶⁸⁹

Ook het derde, vierde en vijfde vervolg op *Iets voor Leyden* kwamen uit het patriotse kamp. Ze waren bedoeld om de prinsgezinden belachelijk te maken. Zo worden in het vierde *Iets* enkele Oranjeklanten neergezet als domme, zuipende figuren. Berkhey vertoont gelijkenis met een zekere diersoort: 'Jan Knor begon te leezen, verzeld met een gestadig geluid, van een Varken die aan zyn trog staat.'⁶⁹⁰ Daarnaast dienden de pamfletten ook om duidelijk te maken wie tot de Oranjepartij behoorde. Het derde en vijfde *Iets* bevatten een lijst met Oranjeklanten, voorzien van hun naam en adres.⁶⁹¹ Onder hen treffen we veel ambachtslieden aan, zoals kaasboeren, bakkers, kleermakers, pruikenmakers, kaarsenmakers, glazenmakers, timmerlieden en horlogemakers. Maar ook iemand als Jan Willem Kumpel, een vriend van Bilderdijk, staat op de lijst. Hij promoveerde in september 1784 in Leiden in de rechten, dankzij de steun van de stadhouder, en had het als Oranjeklant in Leiden zeer moeilijk.⁶⁹² De naamlijsten waren wellicht bedoeld als antireclame, om patriotse medeburgers op te roepen geen gebruik te maken van de diensten van deze prinsgezinde personen. Dat op impliciete wijze werd opgeroepen om niet langer boodschappen te doen bij een Oranjege-

zinde bakker of slager, geeft aan hoe ernstig de Leidse samenleving verdeeld was – zowel op papier als in het dagelijks leven.

Tot slot

Zo ging 1784 de geschiedenis in als een enerverend jaar, waarin patriotten en prinsgezinden vijandiger dan ooit tevoren tegenover elkaar kwamen te staan. De letterkunde speelde hierbij een grote rol. De teksten laten zien dat Leiden op het randje van een burgeroorlog balanceerde. In 1782, toen Pieter Vreedes *De Oranjeboomen* en in 1783, toen Berkheys *Aan zyne medeburgers* verscheen, waren de schriftelijke reacties vooral bedoeld om de tegenpartij te bespotten en om de publieke opinie te beïnvloeden. Maar in 1784 ontstond er een concrete breuk tussen twee groepen in de samenleving. Patriotten werden zelfs opgeroepen om Oranjeklanten en hun winkels te boycotten. Zo'n politieke functie had de letterkunde tot dan toe nog niet vervuld. De patriotten trokken uiteindelijk aan het langste eind. In 1785 kwamen de afgevaardigden van Hollandse vrijkorpsen in Leiden bijeen. Ze bespraken een document dat het beginselprogramma van de patriotten bevatte: het Leids Ontwerp. Zo namen de patriotten geleidelijk aan de macht over en veranderde Leiden in een patriots bolwerk. De Oranjepartij kwam niet meer in opstand. Pas toen de macht van de stadhouder dankzij de Pruisische interventie in 1787 werd hersteld, liet zij weer van zich horen.

BESLUIT

In dit hoofdstuk stond het functioneren van de Leidse literaire instituties in het tijdvak 1760-1795 centraal. De letterkundige genootschappen speelden een prominente rol. Niet alleen bepaalden ze welke personen carrière konden maken, tevens waren ze verantwoordelijk voor het uitdragen van de vigerende poëtische opvattingen. Horatius' *Ars Poetica* vormde een belangrijk uitgangspunt. Hierin werd benadrukt dat poëzie zowel vermakelijk als nuttig moest zijn en dat een dichter zijn werk door kunstvrienden moest laten verbeteren. Ook de andere instituties oefenden – zij het in mindere mate – invloed uit op de literaire smaak. Zo droeg de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, het in-

vloedrijkste tijdschrift, een verlichtingsboodschap uit. In deze periode zagen we dat de classicistische maatstaven ter discussie kwamen te staan. Gaandeweg deden nieuwe ideeën hun intrede. Hierdoor kwam er geleidelijk meer aandacht voor de (bijzondere) positie van de dichter: het begin van de geniecultus.

In het tweede deel stond de patriottenstrijd centraal. Deze historische casus liet zien hoezeer het literaire leven verbonden was met de politiek. Opvallend is dat de letterkundige genootschappen zich met opzet nauwelijks met staatszaken bemoeiden. De *Maatschappij* bleef neutraal. Zelfs in het patriotse *Kunst wordt door arbeid verkreegen* speelde de politiek slechts op de achtergrond een rol. De strijd werd niet intern uitgevochten; discussies werden vermeden. Alleen de prijsvraagonderwerpen geven blijk van een patriotse gezindheid. Als gevolg van de politieke onrust werden de genootschappen in hun voortbestaan bedreigd. De

boekverkopers fungeerden als leveranciers van politieke teksten. Enkele nieuwe uitgevers richtten zich volledig op dit type drukwerk. Typisch voor de jaren tachtig was de oprichting van politieke (patriotse) leesgezelschappen. Nieuwe politiek getinte dichtgenootschappen werden in Leiden, in tegenstelling tot andere steden, niet aangetroffen.⁶⁹³

In de jaren zeventig had het literaire leven relatief autonoom gefunctioneerd. Relatief, omdat de beoefening van vaderlandse literatuur beschouwd werd als een middel tegen het verval van de Republiek. De letterkunde stond in dienst van de 'sociabiliteitsidealen van kennis, deugd en beschaving terwille van de morele regeneratie van de natie'.⁶⁹⁴ In de jaren tachtig politiseerde het literaire leven. Teksten werden ingezet als politiek middel, om de publieke opinie te beïnvloeden of de tegenpartij te beschadigen. Literatuur en politiek raakten onlosmakelijk met elkaar verbonden.

2.

De Franse tijd, 1795-1813

Inleiding

EEN NIEUWE POLITIEKE ORDE

Na de Pruisische interventie van 1787 verlieten duizenden patriotten het land, waardoor de kritiek op het Oranjeregime verstomde. De positie van Willem v was voorlopig veiliggesteld. Hij kon in november met een gerust hart terugkeren naar de hofstad, waar hij feestelijk werd ontvangen en toegejuicht. De Leidse apotheker J. van Leeuwen uitte zijn vreugde in een vers:

Waar ben ik! Hemel! Ach is 's Hemels wraak voldaan?
Wat hoor ik? hoor ik thans Oranje Liedren zingen?
Zie 'k thans de Oranje Vlag op toorentranssen staan
En Jeugd en Ouderdom in blijde reijen springen?
ORANJE, schuldeloos vertrap, verguist, vertreên,
Word thans de Zuil weer van de zeven vrije Staaten;
Men noodigt mij mijn harp in zuiver goud te kleên:
Te zingen, hoe God zelv Oranje niet wil haten.¹

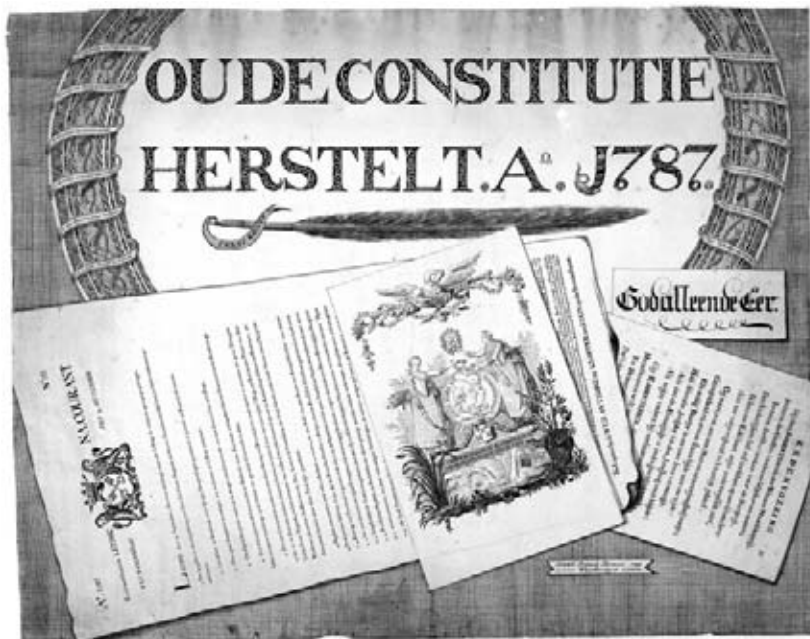
Voor korte tijd keerde de vrede weer [afb. 56]. Vrijkorpsen marcheerden niet langer door de straten, patriottische tijdschriften en pamfletten waren verboden.² Stedelijke besturen werden gezuiverd van dissidenten; in Leiden werden dertien vroedschapsleden vervangen.³ Ambtenaren, waartoe men ook de hoogleraren rekende, moesten in 1788 een eed afleggen op het nieuwe bestel. Bavius Voorda, sinds 1765 professor in de rechten te Leiden, weigerde. Hij was het er niet mee eens dat het hoogste gezag niet alleen bij de Staten van Holland, maar ook bij de stadhouder werd geplaatst. Door zijn onverzettelijkheid werd Voorda uit zijn hoogleraarsambt ontzet en verloor hij zijn salaris.⁴

In 1788 heerste een euforische stemming. De *Maatschappij*-voorzitter Jona Willem te Water verblijdde zich met zijn 'gansche hart' over het politieke herstel.⁵

Op 8 maart werd de verjaardag van de stadhouder gevierd. In Leiden hingen de vlaggen uit, luiden de klokken en paradeerde de schutterij. 's Avonds ontstak men illuminaties. De op 9 maart 1787 opgerichte *Oprechte Vaderlandsche Societeit*, onder de zinspreuk *Standvastigheid wekt Eendracht*, plaatste een ereboog met zestienhonderd lampions.⁶ Ook het bezoek van Willem v aan Leiden op 4 oktober 1788 bracht een volksfeest teweeg. Le Francq van Berkhey herinnerde de stadhouder eraan dat Willem van Oranje tweehonderdveertien jaar geleden zijn intrede deed in de stad, na afloop van het Spaanse beleg.⁷

Toch verdween het patriottisme niet helemaal. Het politieke leesgezelschap *Littera C* bleef ondergronds actief en Berkhey werd omstreeks 1794 alweer gepest door patriotse studenten.⁸ Door de politieke spanning viel in maart van datzelfde jaar zelfs een dodelijk slachtoffer: de medicijnenstudent Samuel van Schaack. Hij raakte vanwege patriotse uitingen⁹ in conflict met een zekere majoor Van de Graaf, die met een sabel naar zijn gezicht uithaalde. Hiermee veroorzaakte hij een wond 'van de hoek van 't oog af tot aan de onderlip toe, zodat de tanden en alles bloot lag'.¹⁰ Van Schaack bezweek enkele dagen later aan zijn verwondingen. De kwestie maakte indruk op de studenten en bracht de pennen in beweging. Een van de betrokkenen was David Jacob van Lennep, die in Leiden rechten studeerde en sinds 1793 lid was van *Kunst wordt door arbeid verkregen*.¹¹

Het 'restauratiebewind' bleek slechts een kort leven beschoren. Op 14 juli 1789 werd met de bestorming van de Bastille de Franse Revolutie ingeluid. Binnen enkele jaren werd de Franse monarchie vervangen door een republiek. De onthoofding van Lodewijk xvi en Marie Antoinette in 1793 vormde hier het bloederige sluitstuk van. De op 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'

56. Jacob Domus, *Oude constitutie herstelt A. 1787*. Zinneprent door een Oranjegezinde weesjongen ter ere van het herstel van het gezag van stadhouder Willem V, na de patriotse opstand, 1790. RAL.

geënte revolutie gaf de gevluchte patriotten nieuwe hoop. Frankrijk wilde de revolutie over heel Europa verbreiden.¹² Op 1 februari 1793 verklaarde het Franse revolutionaire bewind de oorlog aan koning George III van Engeland en aan Willem v. De Nederlandse Republiek en Engeland onderhielden nauwe banden.¹³

Diezelfde maand liepen de Fransen enkele zuidelijke delen van de Republiek onder de voet, waaronder Noord-Brabant. België, dat in Oostenrijkse (Habsburgse) handen was, werd veroverd en in 1793 bij Frankrijk ingelijfd. Hoewel de stadhouderlijke troepen de Fransen voor korte tijd teruggedreven, werd de situatie in 1794 riskant.¹⁴ De rivieren, die de Fransen in 1793 nog hadden tegengehouden, waren in de winter van 1794 bevroren en vormden (aldus Bilderdijk) een 'onvernietbare Waterbrug'.¹⁵ Onder aanvoering van generaal Pichegru namen de Fransen in januari 1795 de Republiek in. Op 16 januari bezetten ze de stad Utrecht. Twee dagen later vluchtte Willem v met zijn gezin vanuit Scheveningen naar Engeland.¹⁶ Tegen een bedroefde oude visser zou hij hebben gezegd:

'Schrei niet mijn vriend! Ik ga, maar kom weder.'¹⁷ Maar Willem v zou nooit meer naar Nederland terugkeren. Hij overleed op 9 april 1806 te Brunswijk, achtenvijftig jaar oud.

De omwenteling van 1795 was een 'fluwelen revolutie'. Het Oranjevolk kwam niet in opstand. Hoewel de Republiek formeel een satellietstaat van Frankrijk werd en miljoenen guldens moest doorsluizen, kregen de patriotten aanvankelijk ruimte om de revolutie zelf te organiseren. Waarom liet men Nederland 'vrij', terwijl België werd ingelijfd? Natuurlijk speelden de idealen die de Nederland-

se patriotten uitdroegen een rol, evenals het respect dat de Fransen hadden voor de eeuwenoude natie. Maar de Fransen hadden er ook baat bij dat er snel rust en stabiliteit zou komen, om te voorkomen dat Nederlandse rijkdommen over het water het land zouden verlaten. De Republiek had daarnaast, in tegenstelling tot België, nauwelijks rijke kloosters die geplunderd konden worden. Nederland was door zijn ligging bovendien van strategisch belang in de strijd tegen Engeland.¹⁸ Met de komst van de Fransen deed de Bataafse Republiek haar intrede.

De omwenteling van 1795 in Leiden

In Leiden vond de omwenteling plaats in de nacht van 18 op 19 januari, zonder ingrijpen van de Fransen. De 'Bataafse vrijheid' werd gevestigd door een duizendtal gewapende Leidse patriotten.¹⁹ Op 17 januari hield het revolutionaire comité 's nachts een bijeenkomst, waarna duizend demonstranten zich voor het stadhuis verzamelden. Ze eisten met succes het aftreden van de vroedschap en het herstel van het vrijkorps.²⁰ Op 19 ja-

nuari werd in de Marekerk een 'Provisioneele Raad' aangesteld. Hiertoe behoorden circa twintig personen uit de kring van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.²¹ Dat laat zien hoe groot de overlap was tussen het literaire leven en de politiek. Velen waren politicus en in hun vrije tijd literator. De raadsleden waren ook vrijwel allemaal lid geweest van de burgersociëteit *Ter bevordering van Eendragt* en/of van het Leidse vrijkorps.

Ook predikanten werden lid van de provisionele raad, zoals de remonstrant Boudewijn van Rees en de doopsgezinden Jan van Geuns en Jan Kops.²² De eerste twee waren lid van *Miscens utile dulci*, Kops was lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Religie en politiek raakten gemêleerd. Een anonieme predikant sprak op 25 januari 1795 over 2 Korintheërs 5:17: 'Het oude is voorbijgegaan, ziet, het is alles nieuw geworden.' Eindelijk zou het christelijke gelijkwaardigheidsideaal in de praktijk worden gebracht en zouden rust en vrede de 'troon van schrik en onderdrukking' vervangen. Daarom riep hij zijn publiek op zich dankbaar te betonen en de nieuwe stadsregering te beschermen: 'Niet meer zal de onwaardige, de domme booswigt, zo ijdel van verstand als onrein van hart, de losbandige deugd niet, de verwijfde wellusteling, de vergulde dwaas zich in het bewind dringen, omdat misschien zijne voorouders, waarvan hem naauwlijks de naam geheugt, verdienstelijke lieden geweest zijn; of het blind geluk hem, zonder eenige verdiensten, met schatten overhoopt heeft'.²³

Op 20 januari verklaarde de raad de stadhouderlijke regeringsvorm onwettig. Alle Leidenaren die een eed hadden afgelegd op het oude regime werden hiervan ontslagen. Een dag later marcheerden de eerste Fransen de stad binnen. Een prinsgezinde Leidenaar noteerde in zijn dagboek: 'zij kwaame heel stil in want het was bitter kout – zij waare eeve voorbij de kraaijerstraat op de hoogwoerd genadert toen wierde zij van eenige gezien toen begonne die te roepe Vivat onse lieve franse hoeze onse lieve franse welkom welkom: en toen kwammer meer volk op de been'.²⁴

Al spoedig kondigde de provisionele raad nieuwe regels af. Alle 'beledigende, en partyschap te kennen gevende, scheldwoorden' werden verboden. Het dragen van het 'teken of de keuze der slaverny, te weeten,

het Oranje Lint of Cocarde' werd strafbaar.²⁵ Een weeskind werd getuchtigd omdat het oranje bloemen bij zich droeg. Een vrouw die 'Oranjegaaren' spoelde, werd gearresteerd. Oranje bloemen moesten uit tuinen worden verwijderd.²⁶ De molen 'De Oranjeboom' veranderde van naam en heette voortaan 'Het Kalfje'.²⁷ Vanwege de strenge winter kregen alle minvermogenen een extra lading turf. Vanaf nu viel iedereen, ongeacht zijn godsdienstige of politieke voorkeur, onder de bescherming van de wet en gold er openbaarheid van bestuur. Geestelijken moesten opruiende elementen uit hun preken schrappen.²⁸ Voor het stadhuis werd een vrijheidsboom geplant [afb. 57], waaromheen gedanst en gezongen werd en het 'Oranje onder' ten gehore werd gebracht.²⁹

Op 23 januari 1795 trokken tweeduizend Fransen de stad binnen. De inkwartiering veroorzaakte grote onrust. Voor velen was het al moeilijk genoeg om de eindjes aan elkaar te knopen en nu moesten ook nog soldaten verzorgd worden. Bovendien gedroegen de Fransen zich 'kwaataardig en fel en drijgde maar met haar zabel om ider die in huys waare kapot te hakke als de liede haar niet geeve konde wat zij hebbe wilde'.³⁰ In het oudemannenhuis, de Lakenhal en andere gebouwen zaten nu honderden Fransen. Soldaten die bij de Rijnsburgerpoort waren gelegerd, sloopten het interieur van het daarin gehuisveste schilder- en tekengeenootschap *Ars Aemula Naturae* en stookten het hout op.³¹ Maar vooral in het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht veroorzaakte de inkwartiering chaos. Niet alleen moesten de kinderen die niet bij familie ondergebracht konden worden ruimte maken en op de koude zolders slapen, ze werden ook nog eens lastiggevallen door hitsige Fransen. Deze waren als 'vuur op de meijde en andere weer op de jonges want de franse pleegde zodomiterij maar publiek op de straate dat wierd niet gestraft dat mogte die lieve fransies vrij doen'.³²

Daar stond tegenover dat de patriotten nu de politiek konden reorganiseren. Ze uitten hun euforie in vrijheidslievende teksten. Zo sprak IJsbrand van Hamelsveld, lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, tot de schutterij: 'Het gekletter uwer Wapenen jaagt den Despoot en Aristocraat den schrik in 't hart,

57. J.H. Prins, *Het planten van de vrijheidsboom in 1795 voor het Leidse stadhuis*, circa 1795. RAL.

en niemand durft bestaan de Vryheid aan te randen, die een gewapenden Heldenstoet van vrye Burgeren tot haare lyfwacht heeft.’ Ook Karel de Pecker liet weer van zich horen, ditmaal niet als secretaris van het dichtgenootschap, maar van de provisionele raad. Op 5 maart 1795 riep hij de bevolking op zich te onthouden van ‘oproerige gesprekken, woelingen en daaden; van het verspreiden van valsche en ontrustende geruchten, en generallyk van alles, wat ter verstooring der openbaare rust, goede orde en algemeene veiligheid dezer Gemeente strekken moet’. Wie weigerde, liep het risico de doodstraf te krijgen.³³ De studenten richtten in maart 1795 ‘tot behoud der Vrijheid’ hun vrijkorps *Pro Pallade et Libertate* opnieuw op.³⁴

In februari en mei 1795 vonden verkiezingen plaats voor de stadsraad.³⁵ Stemgerechtigd waren alle man-

nelijke ingezetenen van achttien jaar en ouder die geen dienstboden waren en niet bedeed werden. Iedere stemgerechtigde moest een eed afleggen, waarin hij verklaarde de revolutionaire idealen te erkennen.³⁶ Diezelfde maand werd Bavius Voorda gerehabiliteerd.³⁷ Oranjegezinde hoogleraren, zoals Adriaan Kluit en Frederik Wilhelm Pestel, kregen hun ontslag. Datzelfde lot was Sebaldis Fulco Johannes Rau beschoren, hoogleraar in de godgeleerdheid en de oosterse talen. J.W. te Water mocht slechts blijven op voorwaarde dat hij zich niet over de rechten van de mens zou uitlaten.³⁸ Er werden ook nieuwe, patriotsgezinde hoogleraren aangesteld, zoals Johan Valckenaer (rechten) en J.H. van der Palm (oosterse talen).³⁹ De eerste hield op 10 oktober 1795 zijn inaugurele rede ‘over de plichten van een Bataavsch burger, vooral

bij eene staats-omwenteling'.⁴⁰ Ten slotte werd een commissie in het leven geroepen om plundersaars en beambten die na de omwenteling van 1787 patriotten hadden beledigd of benadeeld, te vervolgen.

Het Oranjegezinde volk schikte zich naar de nieuwe situatie en kwam niet in opstand. Een arbeider kon, als hij weigerde het bewind te steunen, van zijn werkgever te horen krijgen: 'ik merk het al, gij zijt een schop, een Oranjepop, of erger, Oranjeblixem enz., legje truffel [troffel] of schaaf neer, pakje tuig en ga uit mijn dienst!'⁴¹ Het bleef bij kleine protestacties, zoals het prikken van een briefje op de vrijheidsboom: 'Deez' boom is van hout, / De Staten van zout, / De Prins zonder schuld, / De patriotten gekuld.'⁴² Er barstte geen pamflettenstroom los, omdat critici het risico liepen gestraft te worden. Iemand werd geeseld omdat hij gezegd zou hebben: 'het mag loopen zoo lang als het wil, het zal toch nog wel eens Oranje Boven worden'.⁴³ Zelfs Berkhey hield zich gedeisd, omdat hij zijn lectoraat wilde behouden: 'Dus moest ik maar zoo stil zijn als mogelijk was, gelijk ik deed, en heb in al die tijd niets hoegenaamd geschreven, nog mij met iets bemoeid'.⁴⁴ Hij trok zich terug op zijn buitenverblijf, om zich aan de slotdelen van zijn *Natuurlyke historie van Holland* te wijden.⁴⁵

In de straten patrouilleerden leden van de *Bataafsche Gewapende Burgermagt*. In de nacht van 3 op 4 oktober 1795 (waarin traditioneel het Leids ontzet werd gevierd, hetgeen thans verboden was) werden honderden huizen van Oranjeklanten vernield en geplunderd.⁴⁶ Het prinsgezinde volk bleef hopen op de terugkeer van Oranje, want 'zoo lang als ons land een prins als stadhouder gehad hadde', zo meende het, 'floereerde ons land; maar als het zonder stadhouder was, dan werd ons land in de diepste ellende gedompeld, dit hebben wij en onze voorouders dikwijls ondervonden'.⁴⁷ Ook Berkhey verlangde naar de terugkeer van Oranje. In november 1795 schreef hij een vers als reactie op het gerucht dat Willem Frederik, de zoon van de stadhouder, op zee zou zijn vergaan:

Keer weer *Civilis* kroost wilt *Bato* wederkeeren
keer weder goeden Vorst! keer weder met uw huis
en Magen! red uw volk van onder 't drukkend kruis,

De open armen uitgebreid om u te ontvangen
De halzen uitgerekt door uit zigt en verlangen
Naar uwe wederkomst.⁴⁸

Patriotse onenigheid

Na de Franse invasie kregen de patriotten de kans een stadhouderloze regeringsvorm te creëren. Weldra veroorzaakte de patriotse verdeeldheid echter onrust. Om de hervormingen kracht bij te zetten, wilden ze een grondwet invoeren. Daartoe werden in 1796 getrapte verkiezingen gehouden voor de vorming van een Nationale Vergadering, die op 1 maart voor het eerst bijeenkwam. Door de verscheidenheid van de patriotse partij had de Vergadering weinig slagvaardigheid. Er tekenden zich drie groepen af: federalisten, unitarissen en moderaten. De federalisten, veelal aristocratische regenten, verwierpen het stadhouderlijke bewind, maar wilden de gewestelijke autonomie handhaven. Ook de unitarissen (of radicalen) wezen de stadhouder af. Zij pleitten evenwel voor een eenheidsstaat. Provincies als Friesland, Groningen en Zeeland voelden er echter weinig voor om medeverantwoordelijk te worden voor de schulden van de VOC. De moderaten namen een middenpositie in.⁴⁹ Ook in Leiden kwam deze verdeeldheid aan het licht. Radicale patriotten wilden prominente prinsgezinden berechten, terwijl de gematigden de rust wilden bewaren. De onenigheid over stedelijke autonomie versus eenheidsstaat speelde in Leiden eveneens een rol. De provisionele raad nam een gematigd standpunt in.⁵⁰ Een Oranjegezinde Leidenaar schreef: 'De patriotten hadden met malkander ook altijd hier in Leyden op het stadhuis dispuut en konden elkander niet verdragen'. De radicalen noemde hij 'zwartgalgers', de meer gematigde patriotten 'slijmerigen'.⁵¹

Door de onenigheid was het lastig om op nationaal niveau overeenstemming te bereiken. Er werd een commissie ingesteld om een grondwet op te stellen. Na maandenlang gedelibereer presenteerde die het 'dikke boek', een grondwet met een sterk federalistisch karakter, die verworpen werd. De pogingen om een nieuwe staatsstructuur in te voeren waren vastgelopen.⁵² De constitutie werd door een anonieme (vermoedelijk radicale) pamflettist symbolisch ter aarde besteld:

Hier ligt in 't vratic graf, 't *ontwerp van* CONSTITUTIE!
 Een schepzel door bedrog en vuig belang geteeld,
 Grootmoeder *Republiek!* met grootvaêr *Revolutie!*
 Zag door 't wanstaltig kind zich onvernoegd
 gestreeld.
 Dan al 't versierden schoon kon aan het wicht niet
 baaten,
 Wyl *Bato's* nageslacht met een vergramde blik
 Op 't monster nederzag, 't moest daar het leven
 laaten
 Door 't dondrend NEEN geveld, gaf 't strak den
 laatsten snik.⁵³

De Fransen begonnen nu te morren. Dat leidde op 22 januari 1798 tot een door de Fransen gesteunde radicale staatsgreep, onder leiding van Pieter Vreede. Het nieuwe bewind maakte korte metten met de gewestelijke autonomie en ontwierp een 'centralistische staatsregeling'. Hierdoor werd de kloof met de federalisten vergroot. In juni 1798 werd onder leiding van Herman Willem Daendels een tweede coup gepleegd. Ditmaal kwam een gematigder bewind van moderaten aan de macht, dat de radicale staatsregeling echter goeddeels bleef uitvoeren. Ze trachtten de macht te centraliseren en maakten werk van de vrijheid van godsdienst. Isaac Gogel, de eerste minister van Financiën van de Bataafse Republiek, begon met het ontwikkelen van een gecentraliseerd belastingstelsel.⁵⁴

Het dagelijks leven van het volk bleef moeilijk. De inkwartiering vormde een zware belasting voor allen 'die voor hun huisgezin bijna niet te eten hadden als een beetje paarde- of duiveboonen, en voor dat volk maar brood, boter, kaas, soep, vleesch, spek, eieren, sla en al wat zij maar eischten, dat te moeten beschikken'.⁵⁵ Omdat veel fabrieken buiten bedrijf waren, werd er nauwelijks geld verdiend. Van bevrijding van de Fransen was voorlopig geen sprake. Het Oranjevolk kwam zelfs niet in beweging toen de Engelsen in augustus 1799 een opstand probeerden te ontketen.⁵⁶

Op 9 november 1799 greep Napoleon Bonaparte de macht in Frankrijk, wat voor de Republiek ingrijpende gevolgen had. In 1801 eindigde het moderatenbewind; Napoleon vestigde een autoritair staatsbewind. Vrijheid van drukpers en democratische principes werden

58. J. le Francq van Berkhey, Portret van koning Lodewijk Napoleon (1778-1846), 1808. RAL.

opgeheven. In 1805 trad Rutger Jan Schimmelpenninck aan als raadpensionaris, om de macht te centraliseren. In gelegenheden werd Schimmelpenninck, die voorman was geweest van het Leidse studenten-vrijkorps *Pro Pallade et Libertate*,⁵⁷ toegezongen als de redder van het vaderland. Een auteur stelde hem op één lijn met Johan de Witt, Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot. Nu hij aan het roer stond, braken er gouden tijden aan en zou 'al het leed uit dit gewest verdwijnen'.⁵⁸

Koninkrijk Holland en annexatie

'Een koninkrijk! Ja mijn vriend, zoover is het eindelijk met ons land gekomen', schreef een tijdgenoot.⁵⁹ In 1806 kwam er een einde aan de Bataafse Republiek.

Om zijn invloed te vergroten, wees Napoleon zijn jongere broer Lodewijk aan als koning van Holland [afb. 58]. De jonge vorst (hij was pas zevenentwintig jaar) bleek zijn koninkrijk goed gezind. Hij probeerde de taal te leren en liet zich daartoe onderwijzen door Willem Bilderdijk.⁶⁰ Lodewijk ondernam pogingen om de nationale eendracht te bevorderen. Hij wees Amsterdam aan als de nieuwe hoofdstad en stimuleerde kunst, wetenschap en literatuur. Zo realiseerde hij in Amsterdam een *Koninklijk Museum*, een *Koninklijke Bibliotheek* en een *Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten*.

Die laatste instelling was ontworpen naar Frans voorbeeld en kende vier afdelingen: 1. natuurwetenschappen, 2. Nederlandse letterkunde en geschiedenis, 3. klassieke en oosterse taal- en letterkunde, oudheidkunde en de geschiedenis van andere volkeren en 4. schone kunsten. De ‘Tweede klasse’,⁶¹ die zich onder andere richtte op het tot stand brengen van een woordenboek en van een vaderlandse geschiedenis, was van belang bij het bevorderen van de nationale eenheid.⁶² Lid waren onder meer Rhijnvis Feith, Cornelis Loots, Matthijs Siegenbeek, Pieter Weiland en Jan Hendrik van der Palm.⁶³ Op 4 mei 1808 werd ook Bilderdijk benoemd, hoewel hij zichzelf in zijn ‘zoo na aan krankzinnigheid palenden toestand’ ongeschikt achtte om in een college te ‘hassebassen’, waar hij naar eigen zeggen slechts kon ‘geeuwen en ja zeggen’ en de schouders kon ophalen: ‘Dan vogt ik liever als de eerste Christenen in het dierenperk.’⁶⁴ Het Instituut was bijzonder: voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis hield de staat zich actief met kunstbevordering bezig.⁶⁵

Ondanks zijn inspanningen bleef Lodewijk afhankelijk van de grillen van zijn broer. Deze dwong hem het Continentaal Stelsel streng na te leven, waardoor de handel met Engeland en zijn koloniën verboden werd. Napoleon hoopte de vijand zo op de knieën te krijgen en de nationale handel te stimuleren.⁶⁶ De gevolgen reikten ver. De Nederlandse economie raakte dieper in een recessie. Zijn onvrede over de naleving van het Continentaal Stelsel, gevoegd bij Lodewijks weigering om een tiërcering van de staatsschuld door te voeren, lieten Napoleon kennelijk geen andere keus. In 1810 zette hij zijn broer af en annexeerde hij Ne-

derland. Daarmee kwam er een einde aan het prille koninkrijk. Vanaf dat moment werd het Continentaal Stelsel streng nageleefd, evenals de conscriptie. Er ontstonden onlusten, vooral toen Napoleon een veldtocht tegen Rusland wilde beginnen.⁶⁷ Studenten waren van de dienstplicht uitgesloten.⁶⁸ In oktober 1811 bezocht Napoleon Leiden en sprak hij enkele professoren, die hij met lastige vragen bestookte.⁶⁹ Het aantal universiteiten bracht hij terug. Alleen Leiden en Groningen behielden hun academische status; Franeker en Harderwijk werden opgeheven. De academie van Utrecht veranderde in een ‘école secondaire’.⁷⁰

In Leiden vond op 21 april 1813 een oproer plaats, toen jonge mannen zich voor de conscriptie moesten aanmelden. De onrust ontstond op het platteland. Een gewapende troep ‘Alphenaars, boeren, spinhuisboeven en stedelijk gepeupel’ trok naar Leiden.⁷¹ Nu liet ook het Oranjevolk weer van zich horen. Conscriptie-registers werden verscheurd, men hees de Oranjevlag en er klonken Oranjeliederen. De predikant Gerbrand Bruining, die het oproer meemaakte, beschreef de gebeurtenissen. Huizen en winkels werden geplunderd, en alle schijn van orde was geheel verdwenen:

Een wijf, en haar man, of boel [minnaar], liepen, bij voorbeeld, te zamen, met een vaandel, waarvan het afgescheurde doek door het wijf om de schouders geslagen was, en de karel aan den stok een brood geregen had, dat hij aan een bakker had ontvreemd. Want bakkers en koekebakkers stonden meer en meer voor zulke bezoeken bloot, en tegen den middag ook de grutters [kruideniers] en spekslagers, die men ’s avonds met hetgene men dan bij zilversmeden, juweliers, enz. dacht te vinden, zeide te willen betalen.⁷²

Door het ingrijpen van de Fransen eindigde het oproer, dat zou worden aangeduid als ‘Drie schoft Oranje boven’.⁷³ Aanstonds ging men over tot het straffen van de oproerkraaiers. Er werden er vier geëxecuteerd, vijftien tot gevangenisstraf of ballingschap veroordeeld en zeven vrijgesproken. De leider van de opstand, de Alphense bakker Pieter van der Lee, ontkwam. In november zou voor het stadhuis worden gedemonstreerd voor de vrijlating van de ‘aprilgevangenen’.⁷⁴

Na de militaire nederlagen in de winter van 1812 naderde het keizerrijk van Napoleon zijn einde. In oktober 1813 kreeg zijn leger de genadeslag bij Leipzig. Dit nieuws leidde hier te lande tot relletjes.⁷⁵ Er verscheen weer Oranje in de straten, ook te Leiden. Op donderdag 18 november was het in de Sleutelstad 'volmaakt Oranje Boven'. Er werd feestgevierd en er ontstond verbroedering tussen prinsgezinden en patriotten. Iedereen was verlost van een gemeenschappelijke vijand:

een ieder was vol vreugde over die schielijke en onverwachte verandering, en niemand dacht om wraak te oefenen, zelf velen van de keezenpartij waren verblijd in hun hart, want zij waren dien tyran ook zat. De eene partij dronk met de andere partij, de welvaart van het huis van ORANJE en de een was met den ander vrolijk, de tranen rolden van alle welmeenenden uit de oogen en ze dankten God voor die onverwachte verandering.⁷⁶

Op 21 november vormden Frans Adam van der Duyn van Maasdam, Leopold van Limburg Stirum en Gijsbert Karel van Hogendorp een Algemeen Bestuur. Ze wilden zo de Nederlandse onafhankelijkheid beklemtonen en voorkomen dat het land opnieuw in buitenlandse handen terecht zou komen. Het 'driemanschap' stuurde een gezant naar Engeland met het verzoek aan Willem Frederik, de zoon van Willem V, om de macht te aanvaarden. Op 30 november arriveerde hij in Scheveningen, waar hij achttien jaar eerder met zijn familie op de boot naar Engeland was gestapt.⁷⁷

Op 4 december trokken vierhonderd Kozakken gevolgd door tweeduizend Russische soldaten Leiden binnen.⁷⁸ Hun hulp was ingeroepen uit angst voor een Franse aanval na het 'Drama van Woerden'. Die stad had reeds op 18 november een nieuw bestuur ingevoerd en de Oranjevlag gehesen. Om wraak te nemen, ondernamen de Fransen op 24 november een aanval op de stad. 'Plundering, verwoesting en moord speelden nu hunne schrikbarende rollen', schreef een tijdgenoot, 'de dood zweefde langs de straten; schrik en angst was overal kenbaar. De pen is te zwak, de verbeelding buiten staat, om het tafereel der gepleegde

59. Gipsen medaillon ter ere van J. le Francq van Berkhey. Geldmuseum Utrecht. Foto: Peter van Zonneveld.

gruwelen met alle zijne kleuren te schetsen'. Tientallen mensen werden geëxecuteerd, vele anderen raakten gewond of vluchtten. 'Half naakte vlugtende vrouwen en weerlooze kinderen werden door de woedende soldaten op de straten omgebragt, het zij doodgeschoten of aan hunne klingen geregen; zelfs zwangere vrouwen werden niet gespaard.' Ook geestelijken werden afgeslacht. Talloze 'met bloed en uitgespatte hersenen' bedekte lichamen werden onteerd en bespot.⁷⁹ De gebeurtenissen maakten diepe indruk en deden velen naar de pen grijpen.⁸⁰ Een Leidse advocaat, die de slachtpartij van Woerden meemaakte, wist op wonderbaarlijke wijze te overleven: 'Hij was gewond in het gevecht en werd verborgen in een stal, waar hij door een reet zijn spitsbroeders zag vermoorden, en werd eindelijk door de boer, bij een rekwisitie van paarden, als zijn knecht zijnde uit de stad geleid.'⁸¹

De Russen moesten voorkomen dat in Leiden een vergelijkbaar drama zou plaatsvinden. Ze overnachtten in tenten op de Ruïne: het terrein dat ontstaan was als gevolg van de buskruitramp. Elizabeth Kemper, dochter van hoogleraar Joan Melchior Kemper, verbaasde zich over de kozakken: 'Op hun gelaat teekenden zich ruwheid en goedhartigheid beide. Sommigen warten zingende, anderen bereidden den avondmaaltijd, doch de meesten hielden zich onledig met het streelen en liefkozen hunner paarden.'⁸² Uit andere getuigenissen weten we dat de Kozakken voor overlast zorgden; ze waren zó fatsoenlijk 'dat men er van schrikte en beefde'. Velen ontvluchtten hun hui-

zen. De Russen, die stevig dronken en onder de luizen zaten, 'waren ook heet op de vrouwe en dwonge om hoere, anders wilde zy met de vrouwe te doen hebbe daar zy in huys waare'. Toen de Fransen niet aanvielen, verlieten ze de stad, tot grote opluchting van de bevolking.⁸³ Hoeveel overlast de Russen veroorzaakten blijkt uit een opmerking van De Schoolmeester, die nog in 1834 bij wijze van verwensing de hoop uitsprak dat iemand een 'kozak in kwartier' mocht krijgen.⁸⁴

Op 21 december bezocht Willem Frederik Leiden, waar hij de Ruïne bekeek. Sociëteit *Amicitia* plaatste een erepoort met daarin een vers van Jan de Kruyff.⁸⁵ Le Francq van Berkhey voerde dit keer niet het woord. De oude dichter was op 13 maart 1812 overleden, drieëntachtig jaar oud, na een 'langduurig pijnlijk leven, aan de gevolgen van eene Slijmberoerte' (overmatige afscheiding van slijm in de luchtwegen, met verstikking tot gevolg).⁸⁶ Hij werd begraven in de Hooglandse Kerk. Hij had zijn laatste jaren in armoede en gekweld door jicht in de 'stad vol lijden' doorgebracht.⁸⁷ Hoewel hij een van de opvallendste dichters van zijn tijd was, werd bij zijn dood nauwelijks stilgestaan [afb. 59].⁸⁸ Alleen Bilderdijk, met wie hij tot het einde toe contact behield, schreef een passend grafschrift:

BERKHEY, verguisd, vervolgd, tot d'eindpaal van zijn
leven,
Maar Dichter en Bataaf in 't onbedwingbaar hart,
Heeft hier 't bezwiken rif, aan God den geest,
gegeven,
Te groot voor 't vormloos lijf, verkrompen van de
smart.
Geen hand, hoe dier verplicht aan zijn Bataafsche
zangen,
Bracht bloem, of telg', of loof, op 's Grijzaarts
grafgesteent':
Want Holland had, voor hem, den laatsten slag
ontfangen;
't Had anders op zijne asch zich-zelf in hem
beweend.⁸⁹

LEIDEN, STAD IN ACHTERUITGANG

Welke gevolgen had de Franse tijd? In de jaren 1795-1813 verslechterde de toestand in Nederland, onder andere

door het verlies aan koloniale inkomsten. De failliete VOC werd in 1799 opgeheven. De Republiek nam de schuldenlast over. De Nederlandse scheepvaart ondervond hinder van de oorlog met Engeland. Een dramatische ineenstorting van de handel vond plaats na de inlijving in 1810. Het aantal schepen dat de Hollandse havens aandeed daalde drastisch, van circa 4180 schepen per jaar in de periode 1785-1789 tot een schamele vijftien in 1811. Door de naleving van het Continentale Stelsel kwam de handel over zee stil te liggen.⁹⁰ Ook Leiden kreeg te maken met de achteruitgang van de handel, afhankelijk als de stad was van een regelmatige aanvoer van grondstoffen. Veel Leidenaren leefden in de 'bitterste armoede, en de onbeschrijflijkste ellende', waardoor de 'armenkassen onherstelbaar in schulden verdiept' raakten.⁹¹ Berkhey schreef:

de kooren zolders zonder kooren. –
De werkman arm en kaal geschooren. –
De Ryke fabrikteur Bankroet,
ten minsten Elders heen gespoed.
om dat hy hier niet kan regeeren.
Die konst tot Tilburg te gaan Leeren. –

Hij wees het nieuwe Bataafse bestel aan als de boosdoener:

o Wyzen, van het nieuw bestier!
Gy hebt geleerd hoe men quartier
en huisvest, voedsel, dekzel, kleeren
Aen Armen Franschman deed vereeren.⁹²

Leiden [afb. 60] veranderde in een verpauperde stad. Het inwoneraantal daalde: rond 1802 woonden er 30.000 en omstreeks 1815 nog maar 28.500 mensen in de stad, die in 1670 nog 70.000 inwoners telde.⁹³ Huizen kwamen leeg te staan en er vielen grote gaten in de bebouwing: 'Gansche straat, geheele streken, daar te vooren de woelige, lustige arbeid woonde, zijn ontledigd van alle huizen, of de bouwvallige hutten zonder bewooners. Meer dan 540 huizen, (zonder die mede te rekenen, waarvan tuinen of stallen zijn gemaakt) zijn zederd eene halve eeuw afgebroken; anderen, die te vooren door verscheiden huisgezin-

60. John Carr, *Tekening van Leiden in 1806*, uit: John Carr, *A tour through Holland, along the right and left banks of the Rhine, to the south of Germany in the summer and autumn of 1806*. London 1807. UBL/MNL.

nen bewoond werden, worden nu naauwlijks door één éénig gezin betrokken', aldus een tijdgenoot.⁹⁴ De Duitse schrijfster Therese Huber noteerde in 1811: 'Die öde Stille der schönen Stadt betrübte mich. Das Gras wächst in machen der breiten, geraden Straßen, und die regelmäßig gebauten Häuser scheinen sehr spärlich bewohnt.'⁹⁵

Het aantal bedeelden steeg.⁹⁶ Naar verluidt moesten de hoogleraren zich meer dan eens bij de ingang van het academiegebouw door een menigte bedelaars heendringen.⁹⁷ In de winter deelden gaarkeukens gekookte spijzen uit aan de armen. Vermogende Leidenaars werd gevraagd zesendertig stuivers te doneren, waarmee vierentwintig maaltijden konden worden bekostigd. Een speciale commissie probeerde deze voedselvoorziening in goede banen te leiden, waar onder anderen de boekverkopers David du Mortier en Leendert Herdingh deel van uitmaakten.⁹⁸

De buskruitramp van 1807 verergerde de situatie.⁹⁹ Een hele woonwijk werd weggeslagen. De Ruïne bleef onbebouwd, ondanks allerlei imposante herbouwplannen.¹⁰⁰ Leiden verloor hierdoor een groot deel van zijn luister. Volgens Evert Maaskamp, die Leiden als ramptoerist bezocht, zag de stad eruit alsof zich 'eene lava uit den *Vesuvius* had uitgestort, zoo vol zijn de straten van het glas, dat, in den omtrek van meer dan een half uur, van huis tot huis, aan de vensterramen ontsprongen is'.¹⁰¹

Ook de achteruitgang van de fabrieken droeg bij tot het verval: 'Alles werd nog duurder en daar liepen hoe langer hoe meer mensen langs de straat, zoo mannen als vrouwen, dienstknechten, dienstmeiden, door dat de lieden geen betaling kregen'. Welgestelden ontsloegen hun dienstboden of verkochten hun rijtuigen.¹⁰² Er heerste werkloosheid en de lonen daalden, zeker na de annexatie.¹⁰³ Een rekest van Leidse fabri-

kanten uit 1811 om de handel met Frankrijk te hervatten, liep op niets uit. Pakhuizen raakten tot de nok toe gevuld met goederen die niet geëxporteerd konden worden.¹⁰⁴

Toch overheersen in de verslagen van buitenlandse reizigers aanvankelijk vooral de lovende passages. De meesten bezochten de stad per trekschuit [afb. 61]. Ralph Fell, die Leiden in 1800 bezocht en wiens reisverslag vertaald werd, prees de 'uitgebreidheid en pracht zijner gebouwen, de nuttigheid zijner openlijke inrigtingen en de goede zeden der inwoners'. Hij schreef over de mooie straten en huizen in 'oud *Hollandschen* smaak'. Hij bezocht de universiteitsbibliotheek, het stadhuis, de academie, de Hortus Botanicus, het Theatrum Anatomicum, de Pieterskerk en de Burcht. Toch viel het hem op dat het niet zo goed ging met Leiden. Het aantal studenten was door het 'oorlogzuchtig tijdperk' en de daarmee samenhangende terugloop van buitenlandse studenten afgenomen. De Lakenhal, 'die vijftig jaren geleden, nog eenige duizende vlijtige werklieden bezig hield, en een voortdurende bron van

welvaart voor deze stad was, is thans tot de grootste laagte vervallen'. Hij hoopte dat er spoedig vrede zou komen en dat Leiden zou herleven, want de 'schoonheden en aangenaamheden der stad, de eenvoudige, onschuldige zeden harer bewoners, de zuivere lucht, die men hier inademt, en de bevalligheid der omliggende streken zijn sterke aanbevelingen voor deze Akademie, en maken deze stad bijzonder geschikt tot een verblijf voor de zanggodinnen'.¹⁰⁵

Evert Maaskamp had eveneens oog voor de achteruitgang. De stad vertoonde volgens hem een 'diep verval'. De jaarlijkse lakenproductie was naar zijn zeggen gedaald van 47.000 naar een schamele 500 'geheele stukken'. Van de fabricage van 'Kamelotten en Zijden' was 'bijkans niets meer overig'.¹⁰⁶ De Amsterdamse literator en koopman Willem de Clercq vatte het misschien het beste samen: 'De stad bestaat tegenwoordig alleen van de fabrieken die naar ik geloof echter niet veel betekenen'.¹⁰⁷ Leiden verkeerde gedurende de Franse overheersing dus in een nog diepere crisis dan in eerdere jaren.

61. De Hollandse trekschuit, uit: Evert Maaskamp, *Reis door Holland, in brieven 3. Amsterdam 1812. UBL/MNL.*

Instituties

EEN 'KWIJNENDE EN DOODZIEKE' MAATSCHAPPIJ

Tijdens de jaren tachtig vonden binnen de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* vrijwel geen activiteiten meer plaats. Secretaris Jan de Kruyff sprak in 1790 over de 'byna gansch werkelozen staat' van het genootschap.¹⁰⁸ Daarbij kwam het overlijden van enkele prominente leden, zoals H.A. Schultens [afb. 62], die jarenlang voorzitter was geweest. In 1793 werd Jona Willem te Water (1740-1822) [afb. 63], sinds 1771 lid, op deze post benoemd.¹⁰⁹ Hij was hoogleraar in de godgeleerdheid en had bij afwezigheid van Schultens reeds enkele malen de voorzittershamer gehanteerd.¹¹⁰ Te Water bleef tot aan zijn dood onafgebroken voorzitter. Toch droeg deze wisseling van de wacht er niet toe bij dat de *Maatschappij* nieuw leven werd ingeblazen. Leden stuurden nauwelijks verhandelingen in, op prijsvragen kwamen geen reacties binnen en het woordenproject liep op de klippen.¹¹¹ Alleen Gerhard Dumbar stuurde in 1794 een verhandeling in, toepasselijk 'over de middelen om de bloei van letterkundige genootschappen te bevorderen'.¹¹² Hij pleitte voor het stimuleren van de eerezucht – volgens hem het motief bij uitstek om lid te worden van een genootschap.¹¹³ Zijn stuk vond men echter ongeschikt voor publicatie. De *Maatschappij* werd 'als in een' doodslaap bedolven'.¹¹⁴

De omwenteling van 1795 bracht een extra slag toe. Hoewel de *Maatschappij* zich afzijdig hield van 'krijgsgedruisch' hadden veel leden het te druk met andere zaken. Het was daarom 'niet te verwonderen, dat onze letterkundige Maatschappij, welke, buiten dit, door een samenloop van ongunstige omstandigheden reeds sedert veele jaaren, eenigermate kwijnende was, in dit jongste tijdperk schier tot een staat van volstrekte werkeloosheid' verviel.¹¹⁵ Hoewel in 1795 een jaarvergadering plaatsvond, besloot men – rekening houdend met de 'beletzelen, welke de omstandigheden des tijds den Beëoffenaaren der Letteren hebben kunnen opleveren' – om geen prijsvragen uit te schrijven of verhandelingen te bekronen.¹¹⁶ In de volgende jaren gebeurde niets. In 1798, 1801 en 1802 werd er zelfs geen jaarvergadering belegd. Pas in 1803 vond er weer een

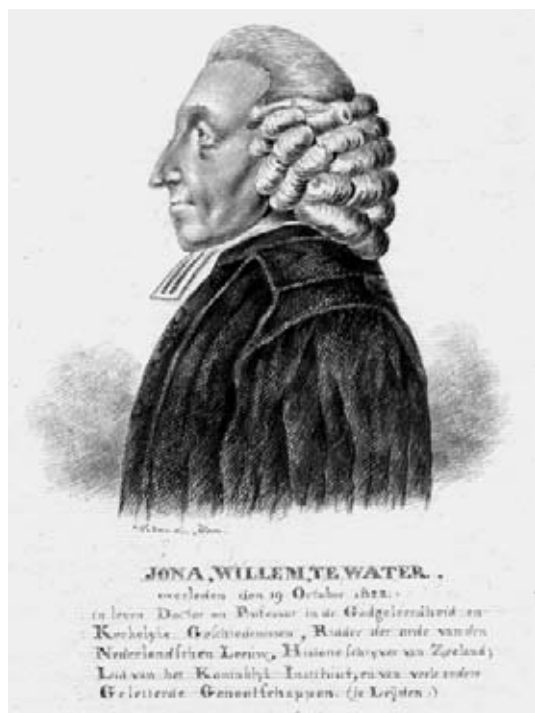

62. W. Hendriks/Rein. Vinkeles, Portret van de oriëntalist Hendrik Albert Schultens (1749-1793). DBNL.

plaats, in de nieuwe vergaderruimte van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* aan de Langebrug. De voorzitter hield bij deze gelegenheid een toespraak over de trieste toestand van de *Maatschappij*.

Aan het begin van de negentiende eeuw vreesde men voor haar voortbestaan. De *Maatschappij* had te maken met een 'guure herfst, een barre winter'. Tijdens maandelijkse vergaderingen verschenen 'meenigwerf, niet meer dan twee Leden; nu en dan was ik alleen tegenwoordig', aldus Te Water.¹¹⁷ Bilderdijk schreef dat hij zich soms ondanks zijn zieke gestel naar de vergadering sleepte, 'om dat ik wist dat wy slechts met ons drieën zijn zouden'. In een brief uit 1808 schreef hij: 'Ik lig nu sedert tien dagen weër zoo goed als plat, en erger dan hersenloos, alleen van 't bywonen der Maandelijksche vergadering onzer Maatschappij van Letterkunde, waar wy NB. slechts met ons vieren waren en onder die vier, een die aankwam toen de deliberatien voorby waren'.¹¹⁸

De contributie werd ingeperkt, mogelijk vanwege de verslechterde economische situatie. Betaalden leden in 1795 vijf gulden en vijf stuivers, in 1803 was dit nog maar een dukaat (drie gulden vijftig). Veel leden betaalden zelfs helemaal niet meer. Van letterkundige

63. A. van der Horn, Portret van Jona Willem te Water (1740-1822). DBNL.

werkzaamheid was geen sprake meer. 'Met één woord, deze Maatschappij scheen gestorven te zijn', aldus Te Water.¹¹⁹ Wel werden enkele nieuwe leden benoemd, zoals de hoogleraren S.F.J. Rau en M. Siegenbeek.

Matthijs Siegenbeek (1774-1854) [afb. 64] was sinds september 1797 hoogleraar in de Nederlandse taal en welsprekendheid. Zijn positie dankte hij mede aan de inspanningen van Laurens van Santen, die niet alleen patriot maar ook curator van de hogeschool was. Hij leerde hem kennen tijdens zijn studententijd en onderschreef zijn politieke idealen.¹²⁰ Nederland was politiek verscheurd; de leerstoel werd gezien als een middel ter bevordering van de nationale eenheid.¹²¹ Siegenbeek zou zich ontpoppen als een van de actiefste *Maatschappij*-leden. In 1804 werd hij penningmeester en secretaris. Beide functies vervulde hij tot 1823, om daarna meer dan twintig jaar als voorzitter op te treden. Te Water vond de bestudering van de 'Letterkundige Historie' belangrijk, omdat zij van grote invloed was op het karakter van het Nederlandse volk.¹²² De

studie van de letterkunde werd dus, net als de studie van de moedertaal, gezien als een bindmiddel voor de samenleving.

Openbare zittingen

In 1804 probeerde men de *Maatschappij* een impuls te geven. Naar buitenlands voorbeeld ging het genootschap in het winterseizoen enkele 'openbare zittingen' organiseren. Daar zouden twee of drie leden stukken in 'rijm of onrijm' voorlezen, over dichtkunst, welsprekendheid, taal-, oudheid- of historiekunde.¹²³ Hiermee kreeg de *Maatschappij* een meer open karakter. De lezingen waren ook toegankelijk voor niet-leden, die een toegangskaartje moesten kopen. Leden mochten één of twee vrouwen als introducee meenemen.¹²⁴ Hoewel zij geen lid konden worden, raakten ze zo meer bij het literaire leven betrokken. Voorzitter Te Water sprak op 15 februari tijdens de eerste openbare zitting: 'Het is in ons Vaderland geen algemeen gebruik geweest bij Maatschappijen van wetenschappen, openbare vergaderingen te houden; veel zeldzamer is het tot nu toe, dat ook vrouwen tot het bijwonen van dezelve toegelaten en zelfs uitgenoodigd worden.' Hij verbaasde zich erover dat vrouwen niet eerder bij de *Maatschappij* waren betrokken.¹²⁵

Toch liet 'den toenemenden bloei en de meer en meer herlevende werkzaamheid dezer Maatschappij' op zich wachten.¹²⁶ Prijsvragen bleven onbeantwoord.¹²⁷ De openbare zittingen bleken wel succesvol. Zo las Johan Meerman in 1805 een 'zeer uitgewerkte en merkwaardige' verhandeling voor over het Leids ontzet.¹²⁸ Zijn lezing werd gepubliceerd als het eerste deel van de reeks *Verhandelingen* (1806).¹²⁹ Het tweede deel verscheen pas in 1814, door het tekort aan intekenaren en het 'gering vertier' van het eerste deel. In eerdere jaren hadden de leden de *Werken* kosteloos ontvangen, maar gedurende de Franse tijd moesten ze erop intekenen en ervoor betalen.¹³⁰

Na afloop reciteerde Meerman een fragment van zijn vertaling van Klopstocks *Der Messias*.¹³¹ Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803) beschouwde het dichten als een roeping en de dichter als een priester. Hij had getracht zich te bevrijden van alle regels. De dichter moest zijn gevoelens uitstorten en verkondigde

64. J.P. Berghaus/L. Springer, Portret van Matthijs Siegenbeek (1774-1854), 1847. DBNL.

daarmee een goddelijke boodschap.¹³² Terwijl Bilderdijk nog in ballingschap verkeerde, raakten Klopstocks ideeën binnen de *Maatschappij* geïnstitutionaliseerd. Rhijnvis Feith zag Klopstock als een van zijn literaire voorbeelden. Hij was zelfs in 1781 naar Hamburg afgereisd om zijn held te ontmoeten en in zijn album amicorum te laten schrijven.¹³³

Op 3 mei 1805 hielden Frederik Willem Boers en Siegenbeek een voordracht. Boers onderhield zijn publiek met 'eenige Aanmerkingen over het geen, waarop met betrekkinge tot de keuze van voorwerpen voor Lofredenen te letten staat'. Siegenbeek las een fragment voor van zijn vertaling van de *Ilias*.¹³⁴ Op 8 november 1805 sprak Te Water over enige 'Geschied- en Staatkundige Voorspellingen'. Pieter Willem Provó Kluit las bij die gelegenheid een dichtwerk voor over de 'lof der Bataafsche vrouwen', ter ere van de Nederlandse vrouwen 'die zich door heldhaftigen mannenmoed, Wetenschappen en Dichtkunde een' onsterfelijken roem verworven hebben'.¹³⁵

Provó Kluit (1773-1850), lid geworden op 3 juli 1804, was met zijn dertig jaar een van de jongste leden. Tot dan toe was hij nog geen lid geweest van andere genootschappen en had hij nog niet deelgenomen aan

prijzsvragen. Wel had hij enkele verzen gepubliceerd, zoals een *Lierzang op den vrede* (1802). Hij had rechten gestudeerd in Utrecht, waar hij ook gepromoveerd was. Bovendien had hij enige tijd gewerkt als 'geheim-schrijver' van Johan Valckenaer, die vanwege zijn patriotse sympathieën het land was ontvlucht. In 1796 was Provó Kluit benoemd tot tweede griffier van het hof van Utrecht.¹³⁶ Vanwege deze positie, in combinatie met zijn dichterlijke aspiraties, kon hij lid worden van de *Maatschappij*. Toen Te Water sprak over de 'ware verdiensten' en de 'vereischte bekwaamheden' om lid te kunnen worden, doelde hij dan ook niet alleen op literaire kwaliteiten.¹³⁷

Ook op 3 oktober 1806 vonden lezingen plaats. Voor het eerst sinds 1795 werd het Leids Ontzet herdacht. Te Water sprak over burgemeester Van der Werff. Dit was niet zonder betekenis. Te Water was Oranjegezind. Toen het vieren van het Ontzet in 1795 werd verboden, verzette hij zich daartegen. In zijn preken had hij deze voor Leiden zo belangrijke gebeurtenis telkens herdacht.¹³⁸

Ook Bilderdijk liet bij deze gelegenheid van zich horen. De vijftigjarige dichter was op 25 maart 1806 teruggekeerd uit een ballingschap van meer dan tien jaar. Hij had in 1795 het land verlaten, omdat hij weigerde de nieuwe politieke orde te accepteren. In Brunswijk, waar hij zich ten slotte had gevestigd, was zijn leven getekend geweest door armoede, kommer en ziekte. Nu nam hij zijn plaats weer in binnen het Leidse literaire leven. Na Te Waters lezing las hij een vers voor. Hij wilde het graag afstaan voor publicatie, maar beklemtoonde: 'Voor veranderingen ter verbetering is het Stukjen niet vatbaar'.¹³⁹ Zijn aanzien was inmiddels zo groot dat hij het niet meer toestond dat anderen aan zijn verzen schaafden.¹⁴⁰ Bilderdijks vers is emotioneel, omdat zijn zoontje Alexis Isaac twee dagen eerder gestorven en op de dag van de voordracht (in de Pieterskerk) begraven was.¹⁴¹ Hij droeg, zoals hij het zelf verwoordde, de 'lijktoorts' van zijn kind 'nog rokende in de handen'.¹⁴² Aan een vriend schreef hij over zijn voordracht: 'Men heeft my met die aandacht gehoord die het meêlijden inboezemt, en waarlijk, ik verdiende 't. Ik ben altijd een slecht Lezer, bedenk hoe ik 't dat oogenblik zijn moest'.¹⁴³ In zijn

gedicht refereerde hij aan zijn beginfase als dichter bij de *Maatschappij*:

Hier klonk mijn eerste toon in d'opgang van mijn
Jeugd;
Hier klonk mijn jongste galm om eeuwig stil te
zwijgen,
En wekte u nog voor 't laatst tot Vaderlandsche
deugd.
Mijn renperk is voleind: Hoe kon het grootscher
enden!
Het won uw lofspraak eens, het winne uw tranen
thands;
En liep mijn leven af in jammer en ellenden,
't Was door de zucht bestierd voor 't heil des
Vaderlands.¹⁴⁴

Vanaf 1806

In de jaren daarna bleven de activiteiten beperkt. Toen Lodewijk Napoleon de troon besteeg, moest een 'compliment-commissie' worden samengesteld om hem 'van haren aard en strekkinge kennisse te geven, en haar aan zijne hooge bescherming aan te bevelen'.¹⁴⁵ Uit een brief van Bilderdijk blijkt dat de vorming daarvan niet simpel was. Hoewel volgens de dichter twaalf mensen bij de vergadering aanwezig waren, wilde niemand in de commissie plaatsnemen: 'De een had reeds soortgelijke Commissie in eene andere betrekking afgelegd, de ander kende, quasi, geen Fransch genoeg, de derde had om zijne hooge jaren toezegging van vrijstelling van alle functien gekregen.' Daarom nam Bilderdijk, samen met drie anderen,¹⁴⁶ de taak op zich, omdat zij 'geene redenen te allegueeren hadden, dan dat zy er geen zin in hadden'.¹⁴⁷ De *Maatschappij*-leden voelden er dus weinig voor om de buitenlandse vorst te begroeten. Te Water vond het 'wanvoelig' om Lodewijk Napoleon tot beschermheer te benoemen, 'dewijl Prins Willem de v^{de} nog leefde, die wel van de Stadhoudelijke waardigheid ontzet was, maar nooit als Beschermder der Leijdsche Maatschappij afgezet'.¹⁴⁸ Bilderdijk schreef een verslag over de geschiedenis en werkzaamheden van het genootschap, dat men aan de koning overhandigde.¹⁴⁹ Te Water vervaardigde een Franse vertaling van de wetten.¹⁵⁰

In deze tijd probeerde Bilderdijk *Maatschappij*-secretaris te worden [afb. 65]. Johan Valkenaer deed zelfs een goed woordje voor hem bij Schimmelpenninck. Maar de zittende secretaris, Siegenbeek, wilde niet plaatsmaken. Een voorgesteld compromis om Bilderdijk te benoemen tot opziener over de werken stuitte op zijn eigen weerstand: 'Geef my dan liever den tytel van *doodeeter* by de Maatschappij der N. Letterkunde, dan weet ik waarvoor ik betaald word en ieder met my.'¹⁵¹ Uiteindelijk stemde hij na lang aarzelen toe, maar na één jaar hield hij het weer voor gezien. Toch bleef Bilderdijk betrokken. In 1807 zou hij Siegenbeek voorstellen om buitenlandse geleerden kosteloos lid te laten worden, om de luister van de *Maatschappij* in het buitenland te vergroten.¹⁵²

Na de komst van Lodewijk Napoleon veranderde er weinig. Alleen in 1809 stuurde iemand – 'want dit gebeurde niet sedert vele jaren' – een prijsvraagantwoord in, over de voortreffelijkheid van de oude boven de moderne welsprekendheid. Het was van onvoldoende kwaliteit, maar men besloot de auteur toch een gouden erepenning te geven. Hij moest zijn stuk wel aanpassen en de 'verlangde veranderingen en verbeteringen' aanbrenge. De *Maatschappij* bleef aan het begin van de negentiende eeuw dus vasthouden aan de achttiende-eeuwse werkwijze. Maar de auteur weigerde zijn stuk aan te passen, tot teleurstelling van het bestuur.¹⁵³ Na Bilderdijk wees ook deze scribent het classicistische procedé van de hand. Deze werkwijze begon dus ook binnen de *Maatschappij* terrein te verliezen.

Met de openbare lezingen deed de *Maatschappij* evenwel een goede greep; ze werden stevast door een 'aanzienlijke schare van toehoorders' bijgewoond.¹⁵⁴ Het was niet moeilijk om sprekers te vinden. Actieve leden als Siegenbeek en Meerman traden meermalen op. Ook Te Water voerde geregeld het woord over onderwerpen die hem geschikt leken om het 'nuttige met het vermakelijke, op eene voor elk verstaanbare wijze, te vereenigen'. Zo sprak hij over de oorsprong van enkele Nederlandse spreekwoorden, ging hij in op enkele geschied- en staatkundige voorspellingen en las hij levensschetsen voor van Hendrik van Brederode en Jacob Cats.¹⁵⁵

Lezingen over letterkundige onderwerpen waren er

Amisipoma.

• Niet kan ik minder verwachten, dan 't morgen nog een bezoek van de de oit
jongen, dan ik u, nog 't avond naar want verhoort hebbe. Is ons
gestaan om vrolijkheid de beelde te loopen; en vinnig 't hant komende mee
op'te eeten by twee degen een verhoort.

[illegible]

Zie daar de reden, die raakt (als ik wel versta) de mit, en alle
• wabstijven weg!

Wat betreft het geven van Instructie aan Jongeren in 's rechts of
practijck, ik wil misschien nu een paar of twee van mijn geest en gemoed
degenen die het wel meer beoogt en vermogen hebben wijzen,
want het is al te ^{veel} met hen en hoer heb nog te helpen te worden, is die
ondoenlijk. Ik weet by een ander omringing van 10 jaren, wat die

Bilderdyk

nauwelijks. Jacobus Scheltema sprak over het leven en werk van de zeventiende-eeuwse dichters Anna en Maria Tesselschade Roemers Visscher. Jan Hendrik Onderdewijngaart Canzius hield op zijn beurt een voordracht over 'het schoone' in de Nederlandse poëzie. Herman Tollius, die lid was geweest van *Minima Crescunt* en net als Bilderdijk als Oranjeklant enige tijd in Brunswijk had vertoefd, maakte in 1810 een vergelijking tussen de toenmalige letterkunde en de achttiende-eeuwse.¹⁵⁶ Vanuit het oogpunt van evolverende literatuuropvattingen is het jammer dat deze voordracht niet is teruggevonden.

Er was dus sprake van een 'kwijnende en doodzieke Maatschappij'.¹⁵⁷ In de vorige periode had het genootschap een vinger in de pap gehad bij het stimuleren van schrijverscarrières, vooral dankzij het prijsvragensysteem. Zo had Bilderdijk mede dankzij zijn bekroning kunnen uitgroeien tot een groot dichter. Nu was dat wel anders. Het prijsvragensysteem was in verval. Wel werd de 'boekerei' van de *Maatschappij* uitgebreid, dankzij schenkingen en een actiever aanschafbeleid. Maar over het geheel bleef het genootschap vasthouden aan een verouderde literaturopvatting en werkwijze.

HET EINDE VAN KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREEGEN

Ook *Kunst wordt door arbeid verkreegen* kwam tegen het einde van de eeuw in zwaar weer terecht. Het genootschap kreeg na de omwenteling van 1787 een grote klap te verwerken, omdat veel patriotse leden het land waren ontvlucht:

Patriottische kunstgenooten,
Door der tijden droeven stand,
Uit hun have of ampt gestooten,
Vluchtten uit het Vaderland.
Kunstmin scheen alom te sneeven.
Veeler drokke bezigheên
Eischten al hun kracht alleen.
't Zangkoor derfde vuur en leven.¹⁵⁸

Enkele leden van het eerste uur, zoals Heyligert, Van Hoogeveen en De Pecker, bleven wel actief. Zij

slaagden erin de positie van het genootschap veilig te stellen, hoewel er geen werken meer gepubliceerd werden. In 1791 kon men nog spreken over de 'toeneemenden welvaart dezes Genootschaps'. Datzelfde jaar vierden de leden het vijfentwintigjarig jubileum, met muziek, een feestmaaltijd, een zilveren erepenning voor de knecht en poëzie. Men vatte het plan op een gedenkteken op te richten voor Lucretia Wilhelmina van Merken: 'eene wel georneerde Lijkbus, welke de tijd met een kleed wil bedekken, doch daarin door de faem wordt wederhouden, alles geplaetst op een voetstuk, op welks rand men zal leezen: ZY LEEFT DOOR HAERE WERKEN'.¹⁵⁹ De dichteres, die door Betje Wolff werd aangeduid als 'de grootste dichteresse onzes lands', was op 24 oktober 1789 overleden te Leiden, waar ze samen met haar man sinds 1783 had gewoond.¹⁶⁰ Zij had grote bewondering gewekt met haar treurspel *het Beleg der stad Leyden* (1774). Van Merken was echter nooit lid geworden van een genootschap, mogelijk vanwege haar huiselijke bezigheden.¹⁶¹

Gedurende twee maandelijkse vergaderingen in 1791 las Feith twee gezangen voor van zijn leerdicht *Het Graf* (1792).¹⁶² Het stond in een jonge traditie van graf- en nachtpoëzie en vertoont overeenkomsten met de *Night Thoughts* (1742-1745) van Edward Young.¹⁶³ Hoewel hij het voorlas binnen het gezelschap, zette Feith zich ermee af tegen de genootschappelijke werkwijze en poëtica. Dat had hij al eerder gedaan in zijn 'Ruuwe Schets van de Genie', gepubliceerd in het tweede deel van de *Brieven over verscheide onderwerpen* (1785). Daarin uitte hij kritiek op de zogenaamde 'Kunstrechters':

Ik ben meer dan eens ooggetuige geweest, dat men den schoonsten regel om eene geringe taalfout (om een *n* meer of min bij voorbeeld) medogenloos afkeurde, en het Dichtstuk volmaakter oordeelde, toen een laf gedwongen vers, maar dat zonder taalfout was, den heerlijken regel vervangen had. Elk mensch, die door het waare schoon vermaakt wordt, treurt bij deeze ongelukkige verbetering, en verwenscht den hardnekkigen Kunstrechtter met zijne lastige regelen.¹⁶⁴

Feith vond het 'beklaaglijk' dat jonge genieën blind op het oordeel van kunstrechtters vertrouwden. Een jonge dichter moest niet Horatius of Homerus nabootsen, maar zijn eigen originaliteit volgen en zelf een voorbeeld worden voor nieuwe generaties. Natuurlijk was het makkelijker om op een 'effen en geduurig betreden pad voort te gaan zonder te vallen'. Maar de ware dichter koos volgens Feith de onbegaanbare wegen, de 'steilte van bergen en rotsen, welke geen voet voor haar beklommen heeft'.¹⁶⁵ Zijn belangrijkste uitgangspunt bij het dichten, schreef Feith in zijn inleiding, was het gevoel. In zijn dichtstuk stortte hij zijn 'eigen ziel' uit. Hoewel Feith geen expliciete kritiek uitte op de classicistische werkwijze, zoals Bilderdijk in *De kunst der poëzy*, bekritiseerde hij in zijn voorwoord de kunstrechtters: 'Genie en Smaak laten zich aan dien slaafschen leiband niet voortslepen.'¹⁶⁶

Ondanks de politieke onrust in Europa hield het genootschap zich verre van alle 'geweldige schokken'. Terwijl Frankrijk in 1793 Lodewijk XVI onthoofdde, verkeerde de 'Zangberg' volgens de *Handelingen* in diepe rust. Men meende dat het genootschap wel tegen een stootje kon, 'daer de grond van deezen Helicon te meermaelen dreunde door het donderen der losgebarste oorlogstuigen'.¹⁶⁷ Dankzij David Jacob van Lennep (1774-1853) [afb. 66] weten we echter dat het genootschap niet zo neutraal was. Op initiatief van Pieter van Lelyveld was hij lid geworden.¹⁶⁸ Hij onderhield ook contacten met Laurens van Santen, 'een man van fijnen smaak, grondige kennis en groote naauwkeurigheid', die actief was bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Van Lennep schreef later:

Ik vond die Afdeeling toen schier alleen en bij uitsluiting bezet, immers bezocht, door lieden van gelijke staatkundige denkwijze als de Heer van Lelyveld, zeer ingenomen met de beginselen en opgang der Fransche revolutie en daarop hunne hoop bouwende ook tot ons Vaderland: sommigen onder hen, voor mij, ofschoon mede toen in gelijken zin gestemd, wat sterk in dien zin gestemd, zoodat toen allengs gruwelen meer en meer de Fransche revolutie en vrijheid ontsierden, deze ook bij hen zoo al geene toejuiching, immers verschooning vonden.¹⁶⁹

66. Portret van David Jacob van Lennep (1774-1853). DBNL.

Toen Van Lennep een lofdicht voorlas op Charlotte Corday d'Armont, die de Franse revolutionair Jean-Paul Marat in 1793 in zijn bad had vermoord, namen de leden hem dat naar eigen zeggen niet in dank af. Sommigen verdachten hem ervan 'niet zuiver van beginselen' te zijn. Maar toen hij later twee lierdichten wijdde aan de opstand van de Polen tegen de Russen (1794), ontving hij daarvoor veel lof. Ook las hij een Latijns vers voor over de overleden student Samuel van Schaack, waar men hem hevig om 'beknorde', omdat hij het niet in het Nederlands had vertaald.¹⁷⁰

Het genootschap kreeg in deze jaren de dood van enkele vooraanstaande leden te verwerken. Zo overleed op 22 mei 1792 Cornelis van Hoogeveen. De laatste jaren had hij in bittere armoede geleefd. In 1792 was zijn inboedel in beslag genomen. Karel de Pecker sprak over de 'treurige toestand, in welken Hij, als 't ware ontijdig, zijne dagen' moest slijten'.¹⁷¹ Daarmee eindigde het leven van deze uitgever, die jarenlang de spil van het literaire leven was geweest. Nog meer indruk maakte het overlijden van de oriëntalist, tevens beschermheer, Hendrik Albert Schultens in 1793. Daar-

om organiseerde men in 1794 in de Lokhorstkerk een herdenkingsdienst. Jacobus Kantelaar hield een redevoering, die 'nu en dan, bijzonder aen 't einde, door de luide toejuichingen der hoorders werd verëerd'. Als dank ontving Kantelaar een dubbele zilveren eremedaille. De voorzitter besloot de vergadering met een wens: 'Almachtige, 'Bewaar de Broederschap, bewaar deez' Maatschappij!'¹⁷²

Het doek valt

Het mocht niet meer baten. Ook *Kunst wordt door arbeid verkreegen* ondervond de gevolgen van de Franse inval. De jaarvergadering van 1795 werd afgelast. In de jaren daarna ging het slecht. Veel leden hadden geen tijd meer voor letterkundig tijdverdrijf, omdat ze 'tot het bestuur der algemeene zaken geroepen' waren.¹⁷³ Een maatregel om de vergaderingen naar het weekend te verplaatsen bracht geen verbetering.¹⁷⁴ Er heerste, aldus De Pecker, een 'geest van lusteloze traagheid, zelfs bij de werkzaamste Leden, een stilstand van alle Kunstoeffening, en, 't geen hier uit noodzaakelijk voortvloeit, alomme ledige, werkeloze of kwijnende Vergaderingen'. Hij vond het belangrijk dat de tegenspoed zou eindigen, 'te meer, daar juist die zelfde omstandigheden, welke tot hier zo ongunstig schijnen te werken, van eene andere zijde, niet kunnen missen, weldra van eenen heilrijken invloed te worden ter bevordering van alles, wat tot beschaving of verlichting dienen kan'.¹⁷⁵

In dit revolutionaire tijdvak legde de letterkunde het opnieuw af tegen de politiek. Veel personen die normaal in hun vrije tijd literair actief waren, richtten zich nu volledig op staatkundige zaken. Volgens een tijdgenoot trokken de gebeurtenissen alle aandacht, waardoor men 'zich naauwlijks op andere voorwerpen kon vestigen; velen zelfs werden in meerdere of mindere mate in dezelve betrokken, en in eenen geheel vreemden kring van werkzaamheden verplaatst'. Bovendien drukte de 'vermindering van welvaart en vermogen' haar stempel op het functioneren van de genootschappen. *Kunst wordt door arbeid verkreegen* kwam hierdoor in een 'staat van uitteeringe' terecht.¹⁷⁶

Op 29 juli 1797 vond op initiatief van het Leidse genootschap een vergadering plaats om te spreken

over fusie met het Rotterdamse *Studium Scientiarum Genitrix* en het *Amsteldamsch dicht- en letteroefenend genootschap 'Wij streeven naar de volmaaktheid'*. Dit leidde tot de oprichting van de *Bataafsche maatschappij van taal- en dichtkunde* in 1800.¹⁷⁷ Al eerder had er overlap bestaan qua ledenbestand. Toen D.J. van Lennep in Leiden een voordracht hield, waren er ook Rotterdamse leden aanwezig, die hem verzochten lid te worden. En toen hij de Amsterdamse vergadering bijwoonde, werd hij ook daar als lid voorgedragen.¹⁷⁸ Door de opheffing van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* kwam er een einde aan een van de actiefste Leidse genootschappen van de achttiende eeuw. De beschermheer Jan van Royen hoopte dat het nu weer bergopwaarts zou gaan:

Koomt dan, brave Zangbergstichters!
Slaat de handen vast in één.
Schaart u, uitgelezen Dichters!
Tot een Koor voor 't algemeen.
Laaten schoone Kunstgezangen,
Met vergoode Melodij,
Aan den Rhijn, de Rotte en 't IJ,
Beurtelings den toon vervangen.¹⁷⁹

Nog een andere verklaring?

Hoewel de politieke onrust zeker van invloed was op de neergang van het genootschap, speelden ook andere ontwikkelingen een rol. De genootschappelijke werkwijze had tot gevolg dat literaire roem niet exclusief was.¹⁸⁰ Iedereen kon lid en dichter worden en meedingen naar de ereprijzen. Jan Aukes Backer schreef dat het als gevolg van de grote toestroom van leden 'bykans ophield een eer te zyn, zo iemand lid van een of ander dier Genootschappen wierd'.¹⁸¹ Bilderdijk hekelde later het 'armgezwaai' van nepdichters, dat binnen de dichtgenootschappen 'voor 't echte vliegen' werd gehouden:

Zie! onze buurman deed niets anders, en dat zweven
Werd, heel zijn kerspel [parochie] door, als
Arendsvlucht verheven;
Zoo goed toch kan ik 't ook, zei menig die het zag,
En al 't vermeend gevlieg benevelt ons den dag.¹⁸²

In een omgeving die geen onderscheid maakte tussen rijmelarij en waar dichterschap had iemand die zich wilde onderscheiden niets te zoeken. Bilderdijk stapte in 1785 op. Aan de prijsvragen viel geen eer meer te behalen. Hadden de 'kunstschool-maatschappijen' in vroegere jaren de troon der dichtkunst gedragen, nu waren ze hun prestige kwijtgeraakt, zo stelde Bilderdijk achteraf vast: 'Die poppenkraam verviel als allerhande Moden, / En niemand meer plengde inkt aan de uitgediende goden'.¹⁸³ Niet voor niets had Gerhard Dumbar in zijn verhandeling, waarin hij aanbevelingen deed ter bevordering van de bloei van de genootschappen, ervoor gepleit het lidmaatschap exclusiever te maken. De genootschappen gingen dus voor een deel ten onder aan hun eigen eerezucht.¹⁸⁴

Het verval hing daarnaast samen met de veranderen-de poëtische opvattingen. In Nederland presenteerde vooral Hiëronymus van Alphen nieuwe ideeën. Deze bleken moeilijk verenigbaar met de aard en werkwijze van de dichtgenootschappen. Gerrit Brender à Brandis (1751-1802) reageerde in een verhandeling op een discussie die omstreeks 1786 werd gevoerd over de noodzaak van dichtvoorschriften.¹⁸⁵ Volgens de auteur werd er geklaagd over 'boeijen en ketenen, welke men den Dichteren wilde opdringen'.¹⁸⁶ Brender à Brandis, pleitbezorger van de dichtvoorschriften, probeerde de geuite bezwaren te weerleggen. De tegenpartij vond regels overbodig, omdat ware genieën er zich toch niet door lieten begrenzen. Zij wezen op de meesterwerken van Homerus, die hij schreef in een tijd dat er nog geen voorschriften bestonden. Nu werden genieën als slaven geboeid.

Dat de positie van de dichtgenootschappen ter discussie kwam te staan, blijkt ook uit een dagboek-aantekening van de Harlingse koopman Jan Aukes Backer. Eind jaren tachtig voerde hij in Leiden een discussie over de poëzie. De naam van zijn gesprekspartner komen we niet te weten.¹⁸⁷ Wel wordt al snel duidelijk dat deze een afkeer heeft van de dichtgenootschappen:

maak ik iets dat my der uitgaave waardig schynt, ik stuur het na de pers, en daar meede gedaan – Dan behoef ik niet te debatteeren met bestuurderen, over de of den, hun of haar, zelf over geen *nominativus* of

ablativus absolutus. Als my dunkt dat myn vers zenuwen en spieren heeft, dan is het wel, maar dan moet geen ander koomen, en plaagen my over een comma of semicolon [puntkomma], om my zyn drooge taal-kunde voor geleerdheid in de hand te stoppen, terwyl zulk een knaap zelf zomtyds het onderscheid niet weet tusschen *ei* en *y*.¹⁸⁸

De anonymus piekerde er niet over zijn werk door zulke 'weezens' te laten beoordelen. Alle onder dwang geschreven stukken noemde hij 'prullen'. Hij vertelde een anekdote over een kladschilder die een mislukt schilderij van een herder afleverde. Een kunstkenner, die zijn lach onderdrukte, stelde dat er slechts één fout was: 'De over zich voldaan man, bekeek zyn werk, en de fout niet kunnende vinden, vraagde hy den kenner, waarin die bestond? *dat de groote teen van de rechtersvoet aan de buitenzyde zit*, was het antwoord.' Zo werkten de dichtgenootschappen volgens de anonieme spreker ook. Hij pleitte ervoor dat enkel meesterstukken ingestuurd mochten worden. Een dichter moest pas een vers schrijven als hij 'waare enthousiasmus' voelde. Taalkundige kritiek was uit den boze. En iemand mocht pas lid worden als hij bekend was als een 'Genie in eenig Dichtkundig vak'.¹⁸⁹ Mede dankzij Backer weten we dat tegen het einde van de eeuw kritiek werd geuit op de werkwijze van de genootschappen en dat nieuwe literaire opvattingen begonnen door te schemeren. Het ligt voor de hand dat de veranderende literaire ideeën hebben bijgedragen aan het failliet van de genootschappen.

DE BATAAFSCHE MAATSCHAPPIJ

VAN TAAL- EN DICHTKUNDE

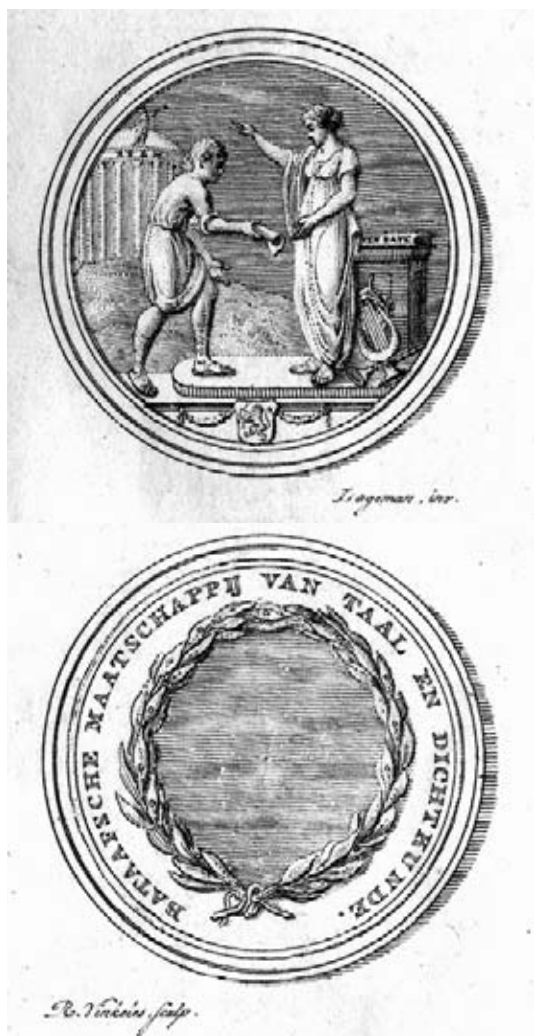
Toch zou het zo'n vaart nog meteen niet lopen. Ook in de negentiende eeuw waren genootschappen actief. De *Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde* [afb. 67] zette de activiteiten van de lokale gezelschappen goeddeels voort.¹⁹⁰ Gezien de naam leek zij bedoeld om hét genootschap van de nieuwe tijd (de Bataafse Republiek) te worden. In 1818 – het genootschap was inmiddels omgedoopt tot de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* – trad nog een vierde genootschap toe: het Haagse

Kunstliefde spaart geen vlijt. Ten slotte sloot in 1850 het Dordtse *Diversa sed una* ('Eenheid in verscheidenheid') zich aan, dat in 1816 was opgericht.¹⁹¹ Tegen het einde van de eeuw kwam het genootschap in de problemen: 'Een zich zwak voelen, een moedeloosheid maakte zich meester van onze Maatschappij; er kwam in haar een wanhopen, een niet meer vertrouwen in eigen toekomst'.¹⁹² In 1872 hield de Haagse afdeling op te bestaan, in 1885 de Rotterdamse en in 1895 de Leidse. De Amsterdamse afdeling maakte als enige de eeuwwisseling mee, maar zij ging eveneens al spoedig te gronde. Op 21 september 1901 zou het genootschap officieel worden opgeheven.¹⁹³

De eerste vergadering

Bij de eerste vergadering, die op 13 september 1800 te Leiden gehouden werd, waren veel bekende figuren uit het genootschapsleven aanwezig, zowel uit Leiden als uit Den Haag en Amsterdam. Er waren vijfenvertig aanwezigen. Tweederde was afkomstig uit de geleerden van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Er waren veel dubbellidmaatschappen. Zo was Jan de Kruyff, die meer dan twintig jaar lid was van de Leidse club, ook betrokken bij het Rotterdamse en Amsterdamse genootschap, net zoals G. Brender à Brandis, L. van Oyen, J.C.C. den Beer Poortugael, J. van Royen en J.J. Vereul. Circa dertien van de op de eerste vergadering aanwezige personen waren tegelijk lid van het Leidse en het Rotterdamse genootschap. Dubbellidmaatschappen van het Leidse en Amsterdamse genootschap kwamen volgens de bewaard gebleven gegevens minder voor. Omdat geen ledenlijst over de beginperiode is bewaard, kunnen hierover geen algemene uitspraken worden gedaan.

Vrouwen konden geen lid worden. Dat geeft aan dat de *Bataafsche Maatschappij*, meer dan *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, een geleerdengenootschap was. Vrouwen werden gezien als 'onmisbare wezens voor ons huisselijk belang'.¹⁹⁴ Een prent van rond 1810 verbeeldt de vrouwelijke bezigheden. Vrouwen uit de lagere klassen moesten noodgedwongen werken, maar die uit de 'voornamen Stand' hadden literair actief kunnen zijn. Ze werden echter geacht zich met huiselijke zaken bezig te houden, zoals borduren, te-

67. Vignet van de Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde, uit: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde 1. Amsterdam 1804. UBL/MNL.*

kenen, pianospelen, bloemschikken, 'Mutsenmaaken' en lezen. Ook het onderwijzen van de kinderen werd gezien als een taak van de vrouw.¹⁹⁵

Bij de eerste vergadering was Jan de Kruyff voorzitter. Daniel Michiel Gijsbert Heldewier stond hem bij als secretaris. Na de opening werd de ledenlijst voorgelezen. Deze bevatte de namen van bekende literatoren, zoals Cornelis Loots, Jan Fredrik Helmers,¹⁹⁶ Johannes Kinker,¹⁹⁷ Johannes Henricus van der Palm, Pieter Vreede, David du Mortier en Adriaan Loosjes. Dank-

zij de samenvoeging van de lokale genootschappen kon een grotere wisselwerking plaatsvinden tussen letterkundigen uit verschillende steden. Veel leden koesterden patriotse sympathieën. Sommigen waren 'vrijheidsdichters', anderen vervulden politieke functies. Mogelijk gold als ongeschreven regel dat vooral patriotse leden werden benoemd. Het orangistische *Kunstliefde spaart geen vlijt* sloot zich wellicht daarom niet aan, ondanks serieuze interne problemen. Tijdens de eerste vergadering werden de voorlopige wetten vastgesteld.¹⁹⁸ Daarin stond dat de *Bataafsche Maatschappij* zich ten doel stelde de opbouw en de beoefening van de Nederlandse taal- en dichtkunde te bevorderen.

Het genootschap bleef bestaan uit drie departementen: een Leids, een Rotterdams en een Amsterdams. Er bestond een topografisch systeem voor de indeling van de leden. Wie *binnen* de lijnen tussen Katwijk aan Zee en Enschede, en Loosduinen en Nijmegen woonde, werd toegewezen aan de Leidse afdeling. Iedereen uit een plaats *onder* deze lijnen wendde zich tot de Rotterdamse en wie *boven* de lijnen woonde ging naar de Amsterdamse afdeling. De drie lokale afdelingen waren gelijkwaardig aan en onafhankelijk van elkaar. Naar buiten toe presenteerden ze zich als één genootschap. Het onderscheid tussen honoraire en werkende leden hield op te bestaan; het genootschap was, aldus het

wetboek, zowel bedoeld voor 'beoefenaren' als voor 'beminnaren' van de dichtkunde. De secretaris schreef in 1811: de *Bataafsche Maatschappij* 'is geene bijekorf waarin elk lid door instinct gedreven, door eene kracht buiten hem, het zijne *moet* toebrengen ter instandhouding, maar zij is eene verzameling van menschen tot een en hetzelfde doel, waarvan eenigen door hogeren aanleg, geleerdheid en vernuft, dadelijk werkzaam zijn, anderen daarentegen tijdelijk dat doel bevorderen door te horen, zich te beschaven, den smaak te veredelen en deze gevoelens aan anderen mede te de-

68. Oorkonde van Matthijs Siegenbeek van de Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde. RAL.

len'.¹⁹⁹ De jaarvergadering vond beurtelings plaats in Leiden, Amsterdam of Rotterdam. De lokale afdelingen kwamen maandelijks of vaker bijeen. Ieder lid had toegang tot de vergaderingen van alle afdelingen, maar slechts stemrecht binnen zijn eigen departement.

Iedere afdeling had haar eigen bestuur. Daarnaast werd een roulerend algemeen voorzitterschap ingevoerd. Leiden mocht als eerste de algemene voorzitter leveren. Leden konden op drie personen stemmen. Na het tellen van de stembriefjes bleek dat Matthijs Siegenbeek de meeste stemmen had gekregen. Hij liet zich zijn verkiezing welgevallen. Siegenbeek was pas rond 1798 lid geworden van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*.²⁰⁰ Zijn levensloop getuigt van een bliksem-carrière. Hij studeerde in 1795 af en werd reeds twee jaar later op drieëntwintigjarige leeftijd hoogleraar. In 1800 trad hij aan als voorzitter van de *Bataafsche Maatschappij* [afb. 68]. Enkele jaren later bouwde hij die positie verder uit door lid van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te worden. Het feit dat hij op goede voet stond met prominente patriotten zal zeker hebben bijgedragen tot het verwerven van zijn positie. Er werd ook een algemene secretaris benoemd: Heldewier. De voorzitter en secretaris werden na één jaar vervangen. Daarnaast werd er een penningmeester aangesteld. Siegenbeek las als algemene voorzitter bij de opening van de jaarvergadering in 1801 een zelfgeschreven liertzang op Vondel voor. Daarin beklemtoonde hij dat de poëzie een maatschappelijke functie diende te vervullen:

Ja, Dichtkunst, 't zijn uwe echte zonen,
Die, met een heilig vuur bezielde,
Het achtbaar hoofd der Braven kroonen
Met lauwwren, die geen tijd vernielt.
Zij zijn 't, wier godlijk kunstvermogen
De deugd tot aan de sterrebogen,
Ver boven de aardsche wisling, voert:
Wier lofbazuin de jongste neven
Der vaders grootheid na doet streven,
Door loflijke ijverzucht geroerd.²⁰¹

Prijsvragen

De *Bataafsche Maatschappij* nam enkele gebruiken van de achttiende-eeuwse genootschappen over.²⁰² De prijsvragen 'tot opwekking en aanmoediging van beminnaren en beoefenaren van de nederduitsche taal- en dichtkunde' werden gehandhaafd. Net als bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen* maakte het genootschap onderscheid tussen prijsverzen en theoretische verhandelingen.

Nieuw was dat de leden tijdens de jaarvergadering mochten kiezen uit drie onderwerpen. Zo konden de aanwezigen in 1800 hun stem uitbrengen op: 'Eeuwzang voor de agtiende Eeuw', 'Godsdienst de steun der Burger-Maatschappij' of 'De kragt der vooroordelen'. Iedere afdeling diende voorafgaand aan de vergadering één onderwerp in. De onderwerpen werden gepubliceerd in diverse 'nieuwpapieren', zoals de *Algemeene konst- en letter-bode*. Twee commissies van elk negen personen, 'uit elke der drie Afdeelingen in gelijken getale gekozen', waren belast met het beoordelen van binnengekomen prijsverzen en verhandelingen.²⁰³ Voor bekroning was een tweederde meerderheid nodig. Men streefde naar onafhankelijkheid; ieder commissielid moest veertien dagen van tevoren aan de secretaris doorgeven of hij een ingezonden stuk wilde bekronen. Een derde commissie werd opgericht ter beoordeling van alle overige stukken die zouden worden ingestuurd.

De prijsvragen waren bepaald geen succes. Het genootschap had 'niet het geluk, daarop telkens zoo vele en zoo voldoende antwoorden te ontvangen, als zij gewenscht had'. Toch kwamen af en toe stukken binnen 'welke eene meerdere of mindere belooning waardig werden gekeurd'.²⁰⁴ Ook de *Bataafsche Maatschappij* kampte met de gevolgen van de politieke onrust. In de notulen klaagt men over 'den rampspoedigen tijd en de drukkende omstandigheden', waardoor het genootschap niet tot bloei kon komen. In 1804 lezen we: 'Die tyden helaas! en omstandigheden zyn zederd niet gunstiger maar veel nog drukkender geworden! wat wonder dan dat onze Maatschappij geen vorderingen heeft kunnen maken en tot dien luister opklimmen als men by hare oprichting zich had voorgesteld. Mag men het zelfs niet als een geluk achten, dat zy, terwyl

alles kwynt en door de rampen des Vaderlands gedrukt wordt, nog is staande gebleven, ja thans eenige hoop geeft op eenen beteren stand.’²⁰⁵ Mogelijk doelde men op de toenemende Franse druk op het Staatsbewind.

Vanwege de beperkte werkzaamheid verscheen het eerste deel van de *Werken* pas vier jaar na oprichting. Het bestuur meende dat leden door de ‘toestand der tijden’ minder bereid waren om ‘omslagtige en kostbare werken’ te kopen.²⁰⁶ Gedurende de tweede jaarvergadering op 12 september 1801, eveneens in Leiden, bleek dat er slechts één prijsvers was ingestuurd. Dat was echter geen gouden erepenning waard, aldus de commissie, maar wel een ‘buitengewone zilveren’. Daarom werd het door de dichter meegestuurde verzegelde briefje nog niet geopend. Hij kreeg de gelegenheid zich binnen een maand bekend te maken. Kennelijk deed hij dat, want in de notulen van 1802 lezen we dat Robert Hendrik Arntzenius (1777-1823) de schrijver was van het bekroonde vers [afb. 69].²⁰⁷

Deze jonge dichter was in Amsterdam geboren en afkomstig uit een ‘deftig en in de geletterde wereld beroemd geslacht’.²⁰⁸ Hij studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1798, waarna hij zich als advocaat te Amsterdam vestigde. Hij was geen lid geweest van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, noch van enig ander genootschap. Maar hij was wel een ‘man, door vroegere dichtwerken bij onze landgenooten met lof bekend’.²⁰⁹ Zo publiceerde hij in 1795 een *Lierzang aan de vrede*; in 1797 volgde *Onder het pourtrait van Bouonaparte*.²¹⁰ In 1799 schreef hij een euforisch vers ter gelegenheid van de aftocht der Engelse en Russische legers, die het land waren binnengevallen en getracht hadden een opstand te ontketen.²¹¹ Hij had dus vooral naam gemaakt als patriots dichter. Ook zijn bekroonde ‘Lierzang voor de agttiende eeuw’ heeft een politieke inhoud.²¹² Napoleon wordt erin aangeduid als de held die vrede zou brengen. Arntzenius’ vers viel in de smaak bij de jury. De leden daarvan koesterden patriotse sympathieën. Zelfs Pieter Vreede maakte er aanvankelijk deel van uit.²¹³ Politieke verzen waren in dit tijdvak van de ‘Bataafsche Vrijheid’ dus populair. De politieke mening bepaalde in belangrijke mate op welke manier een vers werd gewaardeerd.²¹⁴

Net als andere gedichten die in de context van

69. Hodges/Velyn, Portret van Robert Hendrik Arntzenius (1777-1823). DBNL.

de *Bataafsche Maatschappij* werden geschreven, gaf Arntzenius’ vers blijk van een utilitaire verlichtingsboodschap. De dichter werd gezien als iemand met een maatschappelijke taak. Volgens Jan Fredrik Helmers moest deze het ‘woeste menschedom’ beschaven. In ‘De Dichter’, waarmee hij in 1803 de jaarvergadering opende, onderstreepte Helmers dit:

Wie kan het menschlijk hart bedwingen?
Wie temt der driften woest geweld?
De dichter is het. Hoor hem zingen!
De orkaan der driften zwijgt: de kalmte is weër
hersteld.²¹⁵

Langs de weg van de prijsvragen probeerden nieuwe dichters een positie te verwerven. Verzen moesten worden ondertekend met een zinspreuk. Bij bekroning werd het bijgeleverde briefje geopend; de overige werden ongeopend verbrand. De exclusiviteit van de erepenningen nam toe, omdat letterkundigen uit verschillende steden naar de prijs meedongen, waardoor de kans om bekroond te worden kleiner was. In 1804 won Cornelis Loots (1765-1834) een gouden medaille voor zijn vers over ‘Huig de Groot’. Hendrik Tollens

(1780-1856) kreeg een zilveren erepenning.²¹⁶ 'Beide dichters betoonden hunnen dank en hunne verrukking door het uitboezemen van eenige vaerzen', aldus de notulen van 1805. En allebei koesterden ze patriotse idealen. Dat jaar werd verder niemand bekroond. Hoewel vier stukken op 'De Verlichting' waren binnengekomen, kreeg geen ervan de ereprijs. Wel schreef men in 1805 een prijsvraag uit over 'De dood van Egmond en Hoorne', de edelen die in 1568 in opdracht van Alva waren onthoofd. In 1806 ontving de zesentwintigjarige Tollens hiervoor de gouden erepenning; zijn concurrent Loots kreeg nu de zilveren medaille.

Overigens was Leiden in 1806 opnieuw aan de beurt om de leden van het algemene bestuur te leveren. J.H. van der Palm, die ook voorzitter was van de Leidse afdeling,²¹⁷ werd nu de nieuwe algemene voorzitter. De *Bataafsche Maatschappij* bood jonge dichters de gelegenheid hun reputatie te vestigen. Tegelijkertijd bevorderde ze de voorkeur voor politieke verzen. In de beginjaren bleven de leden vasthouden aan het bekritisieren van elkaars werken.²¹⁸ In het wetboek lezen we dat ieder ingeleverd stuk onderzocht moest worden door minimaal twee commissarissen. Deze konden 'met alle mogelijke onzijdigheid, vrijheid, maar tevens bescheidenheid' hun commentaar doorgeven aan de secretaris. Hij gaf het stuk vervolgens terug aan de auteur, die 'voor zoo verre hij zulks goedvinde' zijn tekst aanpaste. Hoewel het bekritisieren van elkaars werk minder dwingend werd ten opzichte van de periode daarvoor, stapte men op het gebied van de prijsvragen niet geheel van deze werkwijze af.

Andere activiteiten

Uit de prijsvraagonderwerpen blijkt dat het genootschap geïnteresseerd was in nationale historische figuren. Vanaf 1807 schreef men ook prijsvragen uit om lofredenen te vervaardigen, bijvoorbeeld op Erasmus, P.C. Hooft, Frederik Hendrik, Christiaan Huygens, Spinoza, Boerhaave en Petrus Camper. Aanvankelijk kwamen er echter nauwelijks inzendingen binnen. De aandacht voor de eigen nationaliteit bleek ook uit het belang dat werd gehecht aan een uniforme Nederlandse spelling. In de *Wetten* stond dat het gezien werd als een taak van de *Bataafsche Maatschappij* om

'eene gelijke spelling' te vervaardigen. Met de komst van de hoogleraar Siegenbeek was die mogelijkheid aanwezig.

In 1801 werd een prijsvraag uitgeschreven over de vraag in hoeverre de Nederlandse spelling geregeld moest worden naar 'welluidendheid en gemakkelijheid der uitspraak'. Er kwam één verhandeling binnen, die men de gouden eremedaille meer dan waardig keurde. Nadat de voorzitter het briefje had geopend, bleek Siegenbeek de schrijver te zijn.²¹⁹ In de periode daarna zette hij zijn activiteiten op dit gebied voort. In 1801 had hij tijdens een vergadering met Van der Palm, de Agent van Nationale Opvoeding, de opdracht gekregen een uniforme spelling te ontwerpen. De predikant Pieter Weiland vervaardigde een algemene spraakkunst. De *Bataafsche Maatschappij* en de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* steunden dit plan. Siegenbeeks verhandeling vormde de basis voor zijn spelling, die in 1804 door het Staatsbewind werd ingevoerd. Weilands spraakkunst verscheen één jaar later.²²⁰ Beiden kregen als blijk van erkenning het lidmaatschap van verdienste aangeboden.²²¹ Dat was weggelegd voor personen die hadden uitgeblonken in de taal- of dichtkunde.

De *Bataafsche Maatschappij* speelde dus een rol bij de totstandkoming van een Nederlandse spelling en spraakkunst. Beide beschouwde men als een middel ter bevordering van de nationale eenheid. In 1806 bekroonde het genootschap opnieuw een verhandeling over de spelling, wederom van de hand van Siegenbeek. Zijn stuk bevat een 'betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan'.²²² De toenemende invloed van het Frans werd ervaren als een bedreiging voor het nationale karakter. Daarom bepleitte Siegenbeek maatregelen die de Nederlandse taal in ere zouden herstellen. Het is ironisch dat hij zijn verhandeling ondertekende met een citaat van Bilderdijk.²²³ Deze zou zich namelijk ontpoppen tot de felste tegenstander en criticus van de Siegenbeek-spelling.

Het prijsvraagstelsel was centraal georganiseerd. Bekroonde stukken verschenen in de *Werken*. De lokale afdelingen schreven geen eigen prijsvragen uit,

noch publiceerden ze eigen verhandelingen. Wel vonden andere plaatselijke activiteiten plaats. Zo bracht de Amsterdamse afdeling volgens de notulen op 14 maart 1805 een plechtige hulde bij het graf van Betje Wolff en Aagje Deken op de Haagse begraafplaats Ter Navorling. Beide dichters waren in november 1804 overleden.

Het Leidse departement organiseerde voornamelijk lezingen, wat *Kunst wordt door arbeid verkreegen* nog niet had gedaan. Zo las Johannes Henricus van der Palm (1763-1840) een verhandeling voor over enige 'dichterlijke natuurbeschrijvingen uit het boek JOB'.²²⁴ Van der Palm genoot als redenaar grote faam.²²⁵ Willem de Clercq, die in 1814 een godsdienstoefening van hem bijwoonde, schreef: 'Welk eene treffende duidelijkheid! Welk een zachtheid en welke een kracht! Voorwaar, laat hij die aan onze schoone taal de gaaf der welsprekendheid ontzegt, van der Palm gaan hooren, en blozen.'²²⁶ Een recensent van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* stelde: 'Waarlijk, zoo deze man niet welsprekend moet genoemd worden, bekennen wij, niet te weten, wat welsprekendheid is.'²²⁷ En een student dichtte: 'Minerva! hoor, verhoor in 't end / De bede van een arm Student, / En schenk me, aan uwen dienst gewijd, / Slechts Van der Palm's welsprekendheid.'²²⁸

Ook droegen leden zelfgeschreven en vertaalde verzen voor. Siegenbeek declameerde op 28 oktober 1807 bijvoorbeeld een deel van zijn *Ilias*-vertaling, zoals hij dat al eerder bij de *Maatschappij* deed. Succesvolle voordrachten werden dikwijls in alle drie de departementen gehouden. Zo ontstond er een literair netwerk, waardoor verhandelingen meer verspreid en ideeën eenvoudiger konden worden uitgewisseld.²²⁹

Ook Bilderdijk sloot zich na de terugkeer uit zijn ballingschap aan bij de *Bataafsche Maatschappij*. Als inwoner van de Sleutelstad trad hij op 4 november 1806 voor het eerst op binnen de Leidse afdeling. Op zijn 'Getuigschrift' staat dat Bilderdijk op 10 oktober lid werd.²³⁰ Op de plek 'waar eens zijn gorgel klonk' sprak hij nu bescheiden woorden. Zijn 'lang gesprongen luit' kon naar eigen zeggen niet meer wedijveren met het 'zangrijk zwanenkoor'. Maar, zo sprak de vijfjarige dichter:

Geeft echter, geeft mijn' strammen ouderdom,
'k Ontzegge 't niet, een toevlugt op uw' drempel;
Al zit hij mat, van druk en weemoed stom,
Zijn voet ontwijdt geen' Dichtgewijden tempel.²³¹

In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* vergeleek men Bilderdijks intrede met een bezoek van Jupiter aan de goden op de Olympus [afb. 70].²³² De metafoor geeft blijk van Bilderdijks reputatie. Vanaf dat moment trad hij geregeld op bij de verschillende departementen.²³³ Zo boezemde hij in november 1813 zijn 'toon der vreugde over de gelukkige verandering' uit bij de Amsterdamse afdeling.²³⁴ Zijn dichterlijke geest was bij vagen zeer actief. Soms kreeg hij 'aanvallen van dichtzucht'. Dan stortte hij een verzenstroom uit, die zijn door miskramen verzwakte vrouw haastig opschreef.²³⁵

Een hoogtepunt vormde de voordracht van zijn leerdicht *De ziekte der geleerden*. Dat had hij, al schrijvende, 'stuksgewijze' voorgelezen aan Van der Palm, die er 'dol' op was.²³⁶ Op diens aandringen las Bilderdijk op dinsdag 9 december 1806 bij de Leidse afdeling de eerste twee zangen voor 'van dat uitmunten voortbrengsel van zijnen Dichterlijken geest'.²³⁷ Het publiek was onder de indruk van zijn voordracht.²³⁸ In 1807 werd hij lid van verdienste.²³⁹ Die eer was, behalve aan Siegenbeek en Weiland, eerder te beurt gevallen aan Hendrik van Wijn en Adriaan Kluit in 1804.²⁴⁰ De twee overige zangen beloofde hij in januari 1807 te reciteren. Door de 'noodlottige verwoesting die een deel van Leyden ten puin hoop, het overige tot een schrikbeeld en treurtooneel maakte' ging dat niet door.²⁴¹

De ziekte der geleerden was een 'mijlpaal in de geschiedenis van zowel het Nederlandse leerdicht als de internationale melancholie-literatuur'.²⁴² Bilderdijk was de eerste Nederlandse dichter die gedetailleerd, in ruim drieduizend versregels, de menselijke kwalen beschreef. Hij schilderde de 'Ilias van plagen' die geleerden kon treffen, en de beschikbare remedies. Tegelijkertijd voegde hij een metafysisch-religieus element toe. Ziekten waren in zijn visie uitingen van de menselijke zonde.²⁴³

Ook in poëticaal opzicht is het werk interessant.

Bilderdijk presenteerde een emotionalistische gevoelsopvatting, waarmee hij zich afzette tegen de classicistische eisen.²⁴⁴

Twee jaar later expliciteerde hij dit in *De kunst der poëzy*. Over de 'ware' dichtkunst schreef hij in *De ziekte der geleerden*: 't Is haar oogmerk niet, waarheden na te sporen, of haar verband te doen kennen; 't is, het gevoel, in de regelmatige opvolging die de natuur daar in brengt, uit te storten'. Deze 'uitstorting van 't hart' kon volgens hem degene die daarvoor openstaat de hogere waarheid doen kennen.²⁴⁵

De dichter was een ziener, die een goddelijke boodschap verkondigde.²⁴⁶ Als hij werd 'weggetrokken in een' hemel van gevoel', verkondigde hij 'Orakeltaal op Febus wichelstoel'.²⁴⁷ Daarom maakte Bilderdijk zich geen zorgen over hoe zijn werk zou worden ontvangen en trok hij zich niets aan van de 'berispingen van kibbelzieke veroordeelaars'. Het ging hem slechts om 'de uitstorting van het lijdende hart':²⁴⁸

Men keure 't dus vrijelijk af: mijn veroordeelaar zal geen tegenspraak van my ondervinden. Maar men keure niet af op bedrieglijke gronden, op valsche beginselen, onbestaanbare Theorien van deze of vorige Eeuwen, wier aannemen en toepassen de Dichtkunst reeds zoo veel verachtend, en (ik heb het gezien) in vele rustig optredende geesten den natuurlijk Poëtischen aanleg verwoest heeft.²⁴⁹

Bilderdijk, wiens roem door deze voordracht naar ongekende hoogte steeg, bepleitte net als Feith een op het gevoel gebaseerde en minder op het nut gerichte literaturopvatting. Hij hoopte het gemoed van mensen die

70. Een middag op Boschwijk, waar Rhijnvis Feith woonde, in 1806. Van links naar rechts: R. Feith, J.H. Van der Palm, E.A. Borger, J.F. Helmers en W. Bilderdijk. Letterkundig Museum.

daarvoor vatbaar zijn te ontvlammen, zijn 'gevoel in hen over te storten' en hen 'in den zelfden dwarrelwind der verbeelding om te voeren'. Bilderdijk bepleitte geen onmaatschappelijke poëzie. Ook hij hoopte nut te kunnen stichten: 'Geef, Hemel, dat het mijne ten minste iets uitwerke: dat het, al ware 't slechts ééne jongman van hoop en verwachting voor 't leed dat my wegsleept, moog veiligen! eenen zich verkwistenden letterzwoeger in 's levens bloei nog te rug brengen!'²⁵⁰

In 1806 werd de naam van de *Bataafsche Maatschappij* veranderd in de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*. Dit hing samen met de komst van Lodewijk Napoleon, die vorst werd van het Koninkrijk Holland. Hierdoor kwam er een einde aan de Bataafse Republiek. Een commissie had zich beziggehouden met het ontwerpen van een uitbreidingsplan, dat in 1806 werd goedgekeurd. Voortaan stonden naast de taal- en dichtkunde ook de overige fraaie kunsten centraal. In 1807 koos men bijvoorbeeld voor een architectonisch prijsvraagonderwerp: 'Eene geschiedkundige vergelyking tusschen de Bouwkunst der Oostersche en Westersche Volken'. De

71. Voorgordijn van het Leidse toneelgezelschap Eendracht in vriendschap bloeiende, 1789. RAL.

deelnemers moesten aangeven in hoeverre de westerse volken hun bouwkunde met behulp van de oosterse konden verbeteren.²⁵¹

Tijdens de annexatiejaren 1810-1813 verminderde de werkzaamheid van de *Hollandsche Maatschappij*: er werden minder mensen lid en de financiële situatie verslechterde.²⁵² Op veel prijsvragen kwamen geen antwoorden meer binnen. Veel stukken bleven onbekroond, erepenningen werden niet meer uitgereikt en er kwam weinig terecht van de *Werken*. Een dieptepunt vormde het tweede deel van de nieuwe reeks, dat in 1813 verscheen en gevuld was met een verhandeling die Jacobus Kantelaar reeds in 1791 bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen* had ingediend.

OVERIGE LETTERKUNDIGE GENOOTSCHAPPEN

Rond 1800 hadden vrijwel alle kleine genootschappen opgehouden te bestaan.²⁵³ In de decennia daarvoor waren talloze letterkundige clubjes als paddenstoelen uit de grond geschoten. Gedurende de Franse tijd was daar minder sprake van. Er bestonden wel informele gezelschappen, zoals *Concordia* – genoemd naar de Romeinse godin van de eendracht – dat rond 1801 actief was. De leden waren ‘trouwe Jongelingen’, vermoedelijk studenten, die samenkwamen om ‘over liefde zaken’ of over ‘jonge schoonen’ te spreken en de vriendschap te vieren.²⁵⁴ Hun drinkbeker was aan Bacchus gewijd. De leden schreven enkele verzen, zoals ‘Bij hunne laatste bijeenkomst’ van 3 mei 1801. Daaruit valt op te maken dat de leden de stad zouden gaan verlaten en afscheid moesten nemen:

Wij scheiden nu, maar 't heet geen scheiden
Voor 't hart, dat ware vriendschap kent;
Geen afzijn kan een' vriendschap smoooren,
Die zonder baatzucht werd geboren
In 't hart, aan deugd en trouw gewend. [...]

Juicht, zing iÖ, O CONCORDANTEN!
Plengt nu den ouden Moezelwijn,
Hij moete spattend nederruischen,
Om de oevers van den beker bruischen,
En onze vriendschap heilig zijn.²⁵⁵

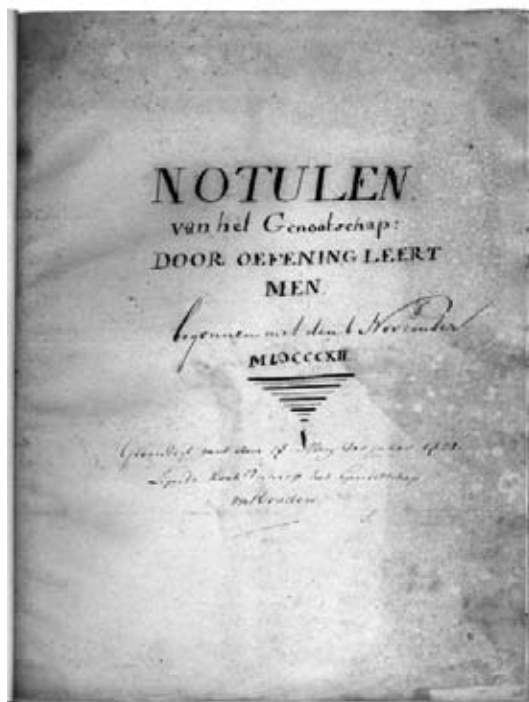
Ook de hoogleraren verenigden zich, zoals in het *Gezelschap op het Eilandje*, dat in 1802 werd opgericht en dat jaarlijks dineerde.²⁵⁶ Meer geïnstitutionaliseerd was het *Gezelschap Vrienden van Godsdienst en deszelfs openbare oefeningen*, waarbij predikanten als Jan Kops, Cornelis Rogge en J.H. van der Palm betrokken waren. Het werd rond 1796 opgericht. Rogge en Van der Palm zouden later aanwezig zijn bij de eerste vergadering van de *Bataafsche Maatschappij*. Het gezelschap kwam voort uit zorgen over de eigen tijd, ‘in welken de onverschilligheid omtrent de zaak des Christendoms veld wint bij velen, die haar te voren toegedaan waren; in eenen tijd, in welken de zorg voor duizend andere dingen al te veel de gewichtigste bemoeienis met den Godsdienst schijnt te verdringen’. De politieke onrust had niet alleen gevolgen voor de kunsten, maar ook voor ‘den Godsdienst en den uitwendigen eerdienst’.²⁵⁷ Steeds meer mensen richtten zich volgens de oprichters op staatkundige zaken; de religie werd uit het oog verloren. Daarom schreef men een prijsvraag uit over de ‘oorzaken van het verval in den openbaren eerdienst, en de middelen van deszelfs herstel’. Er waren negen inzendingen. De eerste prijs ging naar Jan van Geuns, doopsgezind predikant te Leiden.²⁵⁸

Leiden kende voor zover bekend geen andere letterkundige genootschappen die met eigen publicaties naar buiten traden. In Amsterdam werd in 1801 het vriendengenootschap *Kunst door vrindschap volmaakter* opgericht, dat acht delen *Dichtvruchten* uitgaf. Het hield in 1810 op te bestaan vanwege zijn kritische houding ten aanzien van het Franse bewind.²⁵⁹

Een verklaring voor het ontbreken van een vergelijkbaar Leids gezelschap is dat de *Maatschappij* en de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij* een meer open karakter kregen in vergelijking met de decennia daarvoor. Vanaf het begin van de negentiende eeuw vonden openbare lezingen plaats, die algemeen toegankelijk waren. Voor buitenstaanders was het daardoor makkelijker om in contact te komen met het literaire leven. De noodzaak om eigen gezelschappen op te richten was wellicht minder groot. Maar ook de politieke en maatschappelijke onrust en onzekerheid zullen een rol hebben gespeeld.

Wel kende de stad een aantal amateurtoneelgezelschappen, zoals *In Eendracht en Vriendschap Bloeiende* [afb. 71],²⁶⁰ *Eendragt en vriendschap*²⁶¹ en *Streelend en leerzaam*. Het laatste verzorgde rond 1799 wekelijks een 'genoeglijken Streelend en Leerzaemen avond'.²⁶² De leden hadden bewondering voor de Duitse toneelschrijver A.W. Iffland, van wie mogelijk ook stukken werden gespeeld.²⁶³

Ook de studenten ontplooiden literaire initiatieven. Het letterkundige dispuut *Utilitatis Ergo* kwam bijeen om verzen en verhandelingen voor te dragen.²⁶⁴ Op vrijdag 6 november 1812 werd daarnaast het dichtertlijk studentengezelschap *Door oefening leert men* (kortweg *Dolm*) opgericht, een van de vroegste verschijningsvormen van een negentiende-eeuwse rederijderskamer.²⁶⁵ De leden ontmoetten elkaar op vrijdag om klassieke of eigentijdse dichters en eigen verzen te declameren. Uit de notulen [afb. 72] blijkt dat men Horatius' *Ars Poetica* las. Een van de oprichters was de rechtenstudent Abraham Boxman (1796-1856) [afb. 73]. In een vers ter gelegenheid van de eerste bijeenkomst beklemtoonde hij dat de leden door 'Volharding, moed en ijver' goede dichters konden worden: 'Al werd het zaad pas in den grond gestrooid: / Ons handvol graan wordt eens een zee van koren, / Reeds groent de krans, die eens ons voorhoofd tooit!'²⁶⁶ Andere leden waren de theologiestudenten Abram Pieter van Groningen en Abraham des Amorie van der Hoeven.²⁶⁷ Die laatste zou later een befaamde kanselredenaar worden.²⁶⁸ Toen Nicolaas Beets hem in 1834 hoorde spreken, schreef hij in zijn dagboek: 'Welk een stem! Welk een waardigheid! Meeslepend en overweldigend.'²⁶⁹ In

72. Titelpagina van de notulen van het studentengenootschap Door Oefening Leert Men. RAL.

1855 blikte Boxman terug: 'Die wekelijksche bijeenkomsten, waar wij onze jeugdige producten aan elkanders soms vrij scherpe kritiek onderwierpen, hadden grooten invloed op mijne ontwikkeling en ik denk nog met genoegen aan die blijde dagen der jeugd'.²⁷⁰ *Dolm* hield zijn laatste bijeenkomst op 18 mei 1821 en werd kort daarna ontbonden.

Vier jaar kolderiek Democriet

Speciale aandacht verdient het Leidse *Democriet*, in 1795 opgericht naar analogie van het gelijknamige Haarlemse gezelschap dat in 1789 was ontstaan en als zinspreuk had: 'Dicere Ridendo Verum' ('Door te lachen de waarheid spreken'). Hiermee verwees men naar de lachende wijsgeer Democritus. Mogelijk hing de naam ook samen met het patriotse 'democraat'. De leden kwamen maandelijks bijeen om komische en scabreuze verzen te reciteren. Er bestonden diverse tradities, zoals het jaarlijkse carnaval. Tijdens de jaren negentig kreeg het Haarlemse *Democriet* een patriots

73. H. W. Caspari/Velyn, Portret van Abraham Boxman (1796-1856). DBNL.

karakter. In verzen uitten de leden kritiek op de stadhouder. De komst van de Fransen begroetten ze met vreugde, de vlucht van de stadhouder naar Engeland werd bespot: 'Want willembaes begon van schrik, / Geweldig in zijn broek te poepen.' Interessant is dat de leden de serieuze genootschappen persifleerden. De berijmde notulen staan vol kromme rijmen, leugens en steken onder water. De leden wilden vooral gezellige en ongeremde avonden beleven.²⁷¹ Sommige leden, zoals R.H. Arntzenius, Jan ten Brink, Adriaan van der Willigen en Jan van Walré,²⁷² waren ook betrokken bij serieuze genootschappen, waar ze kritiek op uitten. Zo schreef Loosjes over:

mannen met de plak, wier kuch, wier wenk, wier blik
Elk waardig idiot doen sidderen van schrik
Grootmeesters van de kunst; hoogedele dichttyrannen
Ducdalvas van Parnas, altoos gereed tot bannen
En branden, zo een werk niet uwe stempel draagt.²⁷³

Het Leidse *Democriet* vertoonde overeenkomsten met het Haarlemse, waarmee men contact onderhield.²⁷⁴ Het was eveneens een gesloten genootschap. In de

wetten staat: 'Democriet moet van de geheele waereld zijn afgescheiden.' De geschiedenis kan worden gereconstrueerd op basis van de notulen en gedichten. Bovendien bevat het archief een 'stripverhaal', waarin de geschiedenis wordt verteld [afb. 74]. De eerste vergadering vond plaats op 5 januari 1795, in het huis van de Leidse behanger Cornelis van der Reyden (1750-1821) op de Breestraat. In de jaren tachtig was hij actief geweest bij het vrijkorps *Voor Vrijheid en Vaderland*. Hij wordt aangeduid als 'dat befaemde hoofd van de leesgezelschappen', hoewel niet bekend is van welke hij lid was.²⁷⁵ Hij was betrokken bij de vrijmetselaarsloge *La Vertu* en buitenlid van het Haarlemse *Democriet*.²⁷⁶ In januari 1795 trad hij toe tot de Leidse provisionele raad. Hij zat daarnaast in de commissie die de winterse voedselverstrekking voor armen organiseerde.²⁷⁷ In diezelfde maand richtte hij het Leidse *Democriet* op, samen met de 'melkboer' Dirk Onderwater en de koopman Dirk Dorsman, 'een man van het Comtoir van Van Heukelom'. Hun namen komen niet voor op de ledenlijsten van de grote genootschappen. Onderwater was lid van de toneelgenootschappen *Streelend en leerzaam* en *Eendragt en vriendschap*, en van *La Vertu*.²⁷⁸ Tijdens de eerste *Democriet*-vergadering rookten ze een pijp en dronken ze wijn:

*Daer doet van der Reiden zyn mond open: 'Ik mot je
wat te kennen geeven',
Ik heb in Haerlem een allemagtig mooi gezelschap
bygewoond
Daer maeken ze rijmen en grappen, zoo als zij in heel
de waereld nog niet zijn vertoond.
Ze hebben mij ook Lid gemaekt, en my aangemoedigd,
zoo als je nou' ziet
Dat ik er hier ook zoo een maeken zou; ze noemen het
Democriet'.²⁷⁹*

Diezelfde avond stelden ze de wetten vast. Dorsman vervaardigde een netversie, die als motto draagt: 'Lagchernij, Spotzucht, Broederschap'. Ook besloten ze het gezelschap met nieuwe leden uit te breiden. Hieronder bevonden zich enkele uit het literaire leven bekende (patriotse) figuren als Arnoldus Soek, Karel de Peccker (alias de 'koffijkannen dief'), David du Mortier en

t Leven en Sterven Van Democriet.

N° 99.

Hier komen twee Dirken drossen,
Om Kees van Democriet te verlossen.

Daer drinken zij een glaesje Wijn,
Kindjen is er zonder pijn.

Daer heb je nou de Lacher-schaer
In de Prulpoort bij elkaer.

Hier is de intree van de Vrouwen;
Democriet mag de Coren krouwen.

Kijk! Daer zijn ze nou verkleed:
Wie ze zijn, nou niemand weet.

Daer zie je der nou een doopen,
Hij is gebonden en kan niet loopen.

Daer's Julvrouw Batjen tot de Pyl
In de Club. 'e Bijt! 'e Bijt!

Democriet wordt ziek, voorwaer,
Zijn Zoonen zuchten met maldaer.

Zeeus krijgt rubie op 't Stadhuis
He met Democriet hiet sluis.

Daer ligt Democriet op slerven;
Heer! Wie zal zijn Goodyen erven?

Daer hullen ze nou bij zijn Lijk.
Hij ziet als de dood zoo blyk.

End en Slet! Hy werdt begraven,
Tot verdriet van allen kvaeren.

te Switbyerland / by De Wed. H. Koster en Zoon.

Anno 1799.

Anthony Diederik van de Santheuvel.²⁸⁰ Het genootschap kwam elke eerste dinsdag van de maand bijeen, bij een van de leden thuis. Elke vergadering trad iemand anders op als voorzitter en secretaris. Nieuwe leden moesten een berijmde toespraak houden. Elke maand schreven de leden een vers over een vooraf door de voorzitter bepaald onderwerp, met behulp van opgegeven rijmwoorden.

Opmerkelijk was verder dat net als in Haarlem ieder lid een schuilnaam droeg. In de wetten staat: 'Wanneer iemand op de voornoemde wyze tot lid is aengenomen, zullen de Broeders en zusters voor hem den naem van een afgestoven Dichter verkiezen, en hij, als Lid van Democriet, dien voeren, welke door de vergadering hem gegeven is.' Zo werd Dorsman 'Bellamy' genoemd, Soek 'Poot', De Pecker 'Fockenbroch' en Van den Santheuvel 'Douza'.²⁸¹ Verzen schreef men meestal onder pseudoniem; in de notulen werden de leden alleen bij hun schuilnaam genoemd.

Elk lid mocht een gast introduceren. Omdat *Democriet* zich verzette tegen de regels van de serieuze genootschappen, liet het vanzelfsprekend ook 'vrouwelyke wezens' toe.²⁸² Er waren voor zover bekend geen vrouwen lid. Dat is ook niet zo vreemd, want het was een mannengezelschap, met typische mannenhumor. Soms waren er wel vrouwen te gast, zoals Cornelia Tiele, de echtgenote van David du Mortier. Over de doelstelling lezen we in de wetten: 'Het werk in Democriet is niet alleen lagchen, maer ook lagchend, op eene geestige wyze, waarheid te zeggen.'

Het was verboden om in satirische gedichten namen te noemen. Verzen moesten zó geschreven zijn dat vanzelf duidelijk zou worden wie of wat bedoeld werd. Toch hielden de leden zich hier niet altijd aan. Zo spraken ze in het voorjaar van 1795 af te schrijven over Ewaldus Hollebeek, hoogleraar in de theologie [afb. 75]. De leden schetsten een allesbehalve positief beeld van de man. Zo schreef 'Coster' (de Leidse theoloog Pieter van Hoogeveen): 'Hy had zoo'n aertig kopje, / Dat met een pruik gedekt was, / Een pruik, het smeerigst meubel / Dat zeker in de winkel / Van de allervuilste smeerlap / In Leyden was te vinden.' [afb. 76]. Ook suggereerde hij dat Hollebeek kon 'bidden voor de meisjes' en voor studenten met 'wonderlyke

75. Tekening van Ewaldus Hollebeek (1719-1796), door een van de Leidse Democriet-leden. RAL.

ziektens'.²⁸³ Ook dominee Snakenburg, die eind 1794 was overleden, moest het ontgelden. Van der Reyden schreef een grafschrift:

Vraagt gij, o! Wandelaar! wie hier begraven leyd
een Mensch. – wat zeg ik Mensch. – een zwijn in
morsigheid
een Hater van zijn bloed, veracht van vriend' en
Maagen,
Een Rijkaard, arm van ziel, der Maatschappij
onwaard,
een Rif van waterzugts, voor Made en Worm,
gespaard,
Maar Neen. – die Weyg'ren 't vleesh, eens luyaarts te
doorknaagen.²⁸⁴

Naast dergelijke satirische gedichten schreef men ook scabreuze verzen, vaak bedoeld om medeleden te bespotten. Zo was op 7 juli 1795 'Langendijk' (Everard Jacob van Royen) afwezig. Hij had zich afgemeld voor de maandvergadering, omdat hij 'op een Expeditie'

moest. Coster schreef: 'Ieder, die Langendyk kent, begrypt die expeditie zeer groot, / Waerschyndlyk ging hy naer de Hoertjens minjoot', om daar 'by meisjens, zonder broeken' zijn vertier te zoeken.²⁸⁵ Ook de notulen bevatten pesterige zinnnetjes, zoals toen David du Mortier op 4 augustus een voordracht hield: 'De voorlezer Zeeuws heeft met zyn lompe pooten / Het Comfoor met vuur van de tafel koomen te stooten.' Over de voordracht van 'Scriverius' (een zekere Pelt of Peltenburg) werd geschreven: 'Vinding, tael, styl, poëzy, enfin / Het was zoo fraeij dat men haest twyfelden zou' of het wel van hem gemaakt zou' zijn.'²⁸⁶ En toen Dirk Dorsman in het huwelijksbootje stapte, vroeg hij 'om verschooning wegens affaires boven de knie'. Alle leden schreven een vers voor hem. Poot (Soek) wenste hem veel succes bij het kwijtraken van zijn 'prikklend zaad' en Zwanenburg (Van der Reyden) schreef:

Veel geluk in 't Huuwlyks leven,
Naait u naatje, elke nagt
Voor het minst een keer ses seven
En behoud u volle kragt
Dat u naatjes naatje bloeyen
en haar buikje langzaam groeien
is de wensch van uwen vriend.²⁸⁷

Democriet kende diverse festiviteiten. Zo werd in januari 1796 een gemaskerd bal georganiseerd om één jaar Bataafse vrijheid te vieren. Ook hield men verkleedpartijen, werden nieuwe leden aan een plechtige doop onderworpen en was er soms een prostituee te gast.²⁸⁸ In de wetten stond dat de leden elkaars werk mochten bekritisieren, zonder boos op elkaar te worden, maar dit artikel was vooral bedoeld om elkaar belachelijk te kunnen maken en de vrolijkheid te bevorderen.

Hoewel het niet was toegestaan om over religie of politiek te spreken, had *Democriet* een politieke inslag. In tegenstelling tot het Haarlemse genootschap treften we in Leiden minder kritiek aan op de stadhouder. Dat is te verklaren, omdat het Leidse gezelschap pas werd opgericht op het moment dat het stadhouderlijk bewind ophield te bestaan. Toch haalde Van der Reyden in een gedicht van 14 april 1795 – vlak voor de omwenteling – uit naar Oranje:

Daar elk de Vryheid eert, Vloekt men het Slaafsch
Orange
Al woelt het muiltiek volk, en stookt den felsten
brand
op! Nederlanders, op! denk aan het Juk van Spanje
En plant de Vryheids speer in 't dierbaar
Vaederland.²⁸⁹

Uiteindelijk bleek het Leidse *Democriet* slechts een kort leven beschoren. Dat had verschillende oorzaken. Volgens een gedicht over 'het leven, den dood, en de begraefing van Democriet' groeide het aantal leden te sterk, waardoor de werkzaamheid verflauwde. In het gedicht spreekt Democriet: 'Daer is *Scriverius* [Pelt] die is goed om te eeten, *Zeeus* [David du Mortier] om te lagchen zonder werk; *Luyken* [Nicolaas van der Worm, onderschout van Leiden]²⁹⁰ om te vloeken; / Jan Pieter van der Steen, alias de Spinhuisboef, om als een Luyäerd mijn Tempel te bezoeken.'

Een andere oorzaak vormde een intern politiek conflict. De komst van de Fransen werd binnen *Democriet* met vreugde ontvangen; op 14 april 1795 declameerden de leden vrijheidsliederen. De verdeeldheid tussen radicale en gematigde patriotten zou echter ook dit Leidse gezelschap parten spelen. Volgens het gedicht werden, vermoedelijk na de radicale staatsgreep van januari 1798, achttien gematigde patriotten ('slymerige heeren') uit het Leidse bestuur ontslagen. Kennelijk waren binnen *Democriet* beide groepen vertegenwoordigd, want in het gedicht staat: 'De zoonen van den Lagcher, mot je weeten, zyn op dit punt niet eensgezind met malkander, / En zy zullen hun vader liever vermoorden, dan dat de een zich zou verstaen met den ander.' Uiteindelijk kreeg het genootschap de genadeslag door een ruzie op het stadhuis op 22 maart 1798. David du Mortier begaf zich die dag met drie 'andere slijmhonden' naar het stadhuis om tegen het ontslag van de gedelegeerden te protesteren, maar deze poging eindigde in een scheldpartij en een handgemeen.²⁹¹

Als gevolg van de politieke omstandigheden hield *Democriet* in 1799 op te bestaan. Hiermee kwam er een einde aan een anti-institutioneel letterkundig gezelschap. De leden gaven zich over aan het vermaak en

Hollebeek.

Er was welter, in Leyden,
Een aetig, mordig ventje.
Welter. Ach! want aetden
Is mi ook dit gevolgen
Op 't onverschuld ontnemen.
Zoo aetig was het ventje.
Had Meer voet in de lengte,
Ook byna in de breedte,
Hy had zoo'n aetig kopje,
Dat met een priuk, gedicht was,
Een priuk, het sonderigst meubel
Dat zeker in de winkel
Van de allersuiste Ignorant
In Leyden was te vinden.
Twee oogjes, o zoo grappig!
Verstonden 't lieve kopje.
En wel besneden neusje
Begreepde zijn aenlicht,
Dat lief, doch mordig aenlicht.
Wenen dat Inebryk neusje
Zag men lips mond. o hemel!
Wat sterfeling heeft opatde,
Nog ooit zoo'n mond behaen?
Hy was gewild met priemen,
Waarvan de lip zoo middelg
Zijn wondre baard besproeyde,

was een plek waar men in het verborgene (zonder rekening te hoeven houden met fatsoensnormen en het risico op gezichtsverlies) satirisch en losbandig kon zijn.

LEESVOORZIENINGEN

Lezen was nog steeds maar voor weinigen weggelegd. Slechts een selecte, kapitaalkrachtige groep kon het zich veroorloven een privébibliotheek aan te leggen. Alleen predikanten en geleerden, zoals Cornelis Rogge en Le Francq van Berkhey, hadden een eigen collectie.²⁹² Door de buskruitramp in 1807 gingen verschillende privébibliotheeken verloren en werden vele 'kostbare werken door water of bloed doorweekt, door vuur verbrand, vertrapt of verscheurd'.²⁹³ Een ooggetuige schreef: 'ik heb met houwelen, boeken uit de puin zien hakken, die, zoo ze nog niet bedorven waren, het daar door eerst wierden'.²⁹⁴ Ook Daniël Wyttenbach, hoogleraar in de klassieke letteren aan de Leidse hogeschool, moest machteloos toezien hoe zijn boekencollectie door regen, sneeuw en

wind werd aangetast, nadat het dak en de ramen van zijn huis aan het Rapenburg waren verwoest.²⁹⁵

Studenten en academici konden voor boeken terecht in de universiteitsbibliotheek, die op woensdag

76. Versje op Ewaldus Hollebeek, door één van de Leidse Democriet-leden. RAL.

wilden niets weten van een nuttig element. De meesten schikten zich binnen andere genootschappen wel naar het *utile dulci*-ideaal. Democriet vormde een uitlaatklep om de dagelijkse werkelijkheid te bespotten. Het

en zaterdag van twaalf tot twee geopend was.²⁹⁶ Deze bevatte, zoals een bezoeker van Leiden opmerkte, ongeveer '60.000 gedrukte Boekdeelen, en omtrent 14.000 Handschriften, waaronder zeer zeldzame Oostersche', de meeste 'in zeer nette en voor het oog fraaije hoorne banden gebonden'.²⁹⁷ De bibliotheek was gevestigd in het gebouw van de Faliede Bagijnkerk (nu Rapenburg 70), maar werd wegens ruimtegebrek in 1801 deels overgebracht naar de Papen-gracht.²⁹⁸

Wie over onvoldoende geld beschikte, had weinig leesmogelijkheden. Rond de eeuwwisseling werden in veel steden Nutsbibliotheken opgericht, zoals in Haarlem (1794),²⁹⁹ Dordrecht (1795), Den Haag (1798) en Utrecht (1801). In Leiden duurde het nog meer dan twintig jaar voordat zo'n bibliotheek er kwam.³⁰⁰ Wel was er, blijkens een enquête van de Franse overheid en advertenties uit de *Leydse courant*, vanaf 1800 sprake van een door de boekverkoper Johannes van Thoir gestichte leesbibliotheek of leesinrichting op de Garenmarkt.³⁰¹ Daar kon men terecht voor Nederlandse, Franse, Duitse en Engelse boeken, 'zoo van smaak en uitspanning als tot *stichting en leering*'.³⁰²

Leden van de letterkundige genootschappen konden gebruikmaken van de eigen collectie. Zo was daar de boekencollectie van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* – die na de fusie overging in handen van de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* – en die van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Niet-leden moesten andere wegen bewandelen om hun leeshonger te stillen. Zij konden lid worden van een sociëteit of leesgezelschap.

Sociëteiten

Leiden kende sinds 1768 de herensociëteit of 'grootte luiden Club'³⁰³ *Amicitia* op de Breestraat, waar deftige burgers en studenten bijeenkwamen om te converseren en kranten en nieuwsbladen te lezen. Kwam men in het koffiehuis vooral bijeen om koffie te drinken, in een sociëteit betaalden de leden om te lezen.³⁰⁴ In Leiden moesten verschillende sociëteiten hebben bestaan. Ze vormden een belangrijke leesvoorziening, met een onmiskenbaar politiek randje. Sociëteiten waren

plaatsen waar de leden de politieke actualiteit op de voet konden volgen en bediscussiëren.

Na de omwenteling van 1787 kwamen er twee sociëteiten bij: tegenhangers van de patriotse gezelschappen, die verboden waren. Op 9 maart werd de *Oprechte Vaderlandsche Sociëteit* onder de spreuk *Standvastigheid wekt Eendracht* opgericht, waar men een 'aangename en vriendschappelyke conversatie' kon voeren en waar 'Couranten, Nieuwspapieren, Periodique Werkjes, en andere kleine geschriften' gelezen werden.³⁰⁵ Het was verboden om geschriften mee te nemen. De leden konden elkaar treffen in 't Hof van Holland' (thans Breestraat 127), tussen negen uur 's morgens en elf uur 's avonds. Er waren 'ordinaire' (Leidse) leden en honoraire leden, die buiten de stad woonden. De sociëteit kende drie klassen: leden uit de eerste klasse betaalden jaarlijks tien gulden, personen uit de tweede vijf en personen uit de derde klasse twee gulden vijftig. Iedere klasse bezat een eigen ruimte. Iedereen moest zich fatsoenlijk gedragen en kleden; kinderen en honden werden niet toegelaten.³⁰⁶

De *Oprechte Vaderlandsche Sociëteit* had een oragistisch karakter. De verjaardag van de stadhouder werd er in 1788 uitbundig gevierd. Ook het bezoek van de beschermheer Willem Gustaaf Frederik graaf Bentinck (1762-1835) [afb. 77] was een feestelijke gebeurtenis. De zeer Oranjegezinde Bentinck was baljuw en schout van Den Haag en stond bekend om zijn patriottenhaat. Hij was de initiator van de overal in Holland opgerichte Orangesociëteiten. Na de inval van de Fransen werd hij gearresteerd. Na zijn vrijlating in 1798 stelde hij vanuit Duitsland alles in het werk om de Bataafse Republiek en later het koninkrijk onder Lodewijk Napoleon te ondermijnen.³⁰⁷ Toen hij de sociëteit op 6 februari 1788 bezocht, begroette de Leidse steenhouwer Antonie Polet hem met een gedicht:

Wanneer 't Stadhouderschap door Heerschzugt
wierd benijd,
Van een ontaarde Hoop en laage Huurelingen,
Was gij, Heldhafte Ridder, t'allen tijd bereid
Uw moed te toonen, aan die snoode Aterlingen.³⁰⁸

Binnen de sociëteit was het verboden om 'Twist te verwekken, of te Vloeken', alsmede om 'Oproerige of Hoonende reedenen [te] voeren tegens de Hooge Regeerings Collegien deezzer Landen, of Regeerings Collegien deeser Steede en andere plaatsen'. Er gold bovendien censuur: de 'Commissarissen-Directeurs' bepaalden welke 'Papieren, Bekendmakingen, Afbeeldingen of iets anders' gelezen werden.³⁰⁹ Politieke motieven speelden dus een rol bij het bepalen van wie wat mocht lezen. Het is niet bekend wanneer de *Oprechte Vaderlandsche Societeit* ophield te bestaan, maar het ligt voor de hand dat zij na de Franse inval in 1795 werd opgedoekt.

Daarnaast was er de *Societeit Concordia*, die op 1 mei 1787 werd opgericht. Hier konden leden van acht uur 's morgens tot één uur 's nachts praten en de 'dagelyks uitkomende Nieuwspapieren' lezen. Hier was het verboden om oproerige gesprekken te voeren en de regering te honen. En ook hier bestond censuur en mochten geen 'Bekendmakingen, Afbeeldingen; voornaamentlyk Pasquillen of hoonende Geschriften, het politieke raakende' gelezen worden. Een onderscheid in 'klassen' kende Concordia niet. Toegelaten werden enkel gegoede burgers, zoals politici, advocaten, doktoren, officieren en ook studenten. Maandelijks vond er een souper plaats. Nieuwe leden betaalden veertien gulden entreegeld en daarna jaarlijks zeven gulden contributie.³¹⁰

Na de Franse inval werd de 'gemeenebestgezinde' *Burger-societeit Nuttig en Bedachtzaam* opgericht, 'ter medeopbouwning en verzekering van de rust, het geluk en den welvaart des Volks'. De eerste vergadering vond plaats op 14 april 1797 en werd geleid door Jacobus Logger (de latere lijfarts van Willem I), die lid was van *Miscens utile dulci*.³¹¹ Deze Bataafse sociëteit kwam voort uit een gelijknamig gezelschap van 'verëerders der waare vrijheid'. Ook David du Mortier was lid. De leden wilden de rust, het geluk en de welvaart van het Nederlandse volk bevorderen. Ze stelden zich ten doel de rechten van de mens te verdedigen en medeburgers voor te lichten, door hen te laten zien dat 'Anarchie en Despotismus verdervende geessels voor het Menschdom zijn'.³¹²

77. Portret van Willem Gustaaf Frederik graaf Bentinck (1762-1835). PC.

Leesgezelschappen

Een tweede leesvoorziening vormden de leesgezelschappen, die na 1800 in Nederland explosief toenamen.³¹³ Er wordt wel gesproken over de gouden eeuw van de leesgezelschappen.³¹⁴ Ze boden lezers de gelegenheid om goedkoop boeken te lezen. Uitgevers wisten zich erdoor verzekerd van een gegarandeerde afzet.³¹⁵ Ook in Leiden nam hun aantal vanaf de eeuwwisseling toe: in de eerste helft van de negentiende eeuw waren er zeker vijfendertig leesgezelschappen actief.³¹⁶ Van de meeste is niet meer overgeleverd dan de naam. Rond 1802 zou het Leids en Leiderdorps leesgezelschap *Tot bevordering van Wetenschap en Vaderlandsliefde* en rond 1806 *Het Leesgezelschap van twaalf leden* hebben bestaan.³¹⁷ Intekenlijsten bevatten veel namen, zoals *Nuttig tijdverdrijf*, dat rond 1794 actief was,³¹⁸ en dat wordt aangetroffen op de intekenlijst van Bilderdijs dichtwerk *De ziekte der geleerden* (1807). Verder waren er leesgezelschappen actief met namen als *Tijdwinst*, *Leeslust*, *Leeslust is de voedster*

*der wetenschappen, Leest en overdenkt, Wetenschap, nut en vermaak en Voor verstand en hart.*³¹⁹

Een aparte plaats namen de studentenleesgezelschappen in, zoals *Utilitatis et jucunditatis ergo* ('Nut en vermaakshalve'). Rond 1799 kwam dit gezelschap in de problemen, doordat veel leden na hun afstuderen de stad verlieten. Op 11 juni 1800 werd het nieuw leven ingeblazen en kreeg het een nieuwe naam: *Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci* ('Die het nuttige met het aangename vereenigt, verdient alle lof'). In 1807 kampte het leesgezelschap opnieuw met leden 'die tot eenen gevestigden stand in de maatschappij overgingen'. Daarom besloot men ook niet-studenten als leden te werven. Vanaf dat moment 'mocht het Gezelschap zich in bloei zien stijgen bij de steeds toenemende vermeerdering van Leden en de veraangenaming der maandelijksche bijeenkomsten door gezellig en nuttig onderhoud'. In 1825 vierde het in Lisse het vijfentwintigjarig jubileum.³²⁰ Een ander studentengezelschap was het in 1814 opgerichte *Scientia acquiritur litteris* ('Wijsheid wordt verkregen door de letteren').³²¹ De leden kwamen elke veertien dagen bijeen, om met bruine en witte bonen te stemmen over nieuwe leden en over de aanschaf van nieuwe boeken. Academische vakliteratuur werd niet gekocht. De contributie bedroeg vier stuivers per twee weken.³²²

In 1804 zou een vrouwenleesgezelschap zijn opgericht, waar men religieuze, stichtelijke, teksten las en besprak. In een dagboekfragment, vermoedelijk van Ida Cecilia van Lelyveld,³²³ lezen we dat zij tijdens een theevisite bij Paulina ('Pauwtje') te Water – de vrouw van de *Maatschappij*-voorzitter – een uitnodiging ontving om lid te worden. Op 27 februari 1804 begaf ze zich omstreeks half zeven 's avonds naar het huis van een zekere mevrouw Calkoen, waar onder het genot van een 'copje slemp' stukken werden voorgedragen uit *Démonstration évangélique* (1801) van de Franse geestelijke Jean-Baptiste Du Voisin.³²⁴ Tot slot lazen ze voor uit een werk over Luther.³²⁵ De avond werd afgesloten met pianospel en zang. Vermoedelijk bestonden er meer van zulke leesgezelschappen. Vanwege hun informele karakter is er nauwelijks iets over bekend. Dit voorbeeld geeft aan dat ook vrouwen aan

het begin van de negentiende eeuw behoefte hadden aan nuttig en aangenaam tijdverdrijf.

Speciaal waren de politieke leesgezelschappen, zoals het 'Burger-Leesgezelschap' *Littera C* en *Littera T*, waar letterkunde en politiek ineengrepen. Het waren 'verkapte patriotse politieke instructiegroepen' die na de Pruisische interventie ontstonden.³²⁶ De leden waren gebeten op de stadhouder en zijn 'wraakgierig bloeddorstig, heerschtugtig Pruisisch wijf, de Godvergeetene Wilhelmina' en bereidden in het geheim de revolutie voor. Na de omwenteling van 1795 schreef een van hen dat ze weer 'in vrijheid en veiligheid' de 'verhinderde bijeenkomsten op de gewoone geregelde orde' konden laten plaatsvinden.³²⁷ Ook uit een toespraak van IJsbrand van Hamelsveld aan de Leidse burgerij uit maart 1795 blijkt dat de leesgezelschappen een politieke betekenis hadden. Volgens hem was het ieders taak om bij te dragen aan de nieuwe politieke orde: 'Reeds hebben de Leesgezelschappen dezer Stad de noodzaaklijkheid ingezien, om zich met u te verëenigen'.³²⁸ Sommige leesgezelschappen vormden dus een dekmantel voor politieke activiteiten. Het orangistische *Van Tienen* was natuurlijk tegen de omwenteling van 1795. In 1810 blikte een lid terug:

Toen een' trotsche, en wreede Vijand,
Tuk op Roof, – op Moord, en Brand,
Zijn' Bloedrooden Oorlogsstandert,
Overbragt, tot in ons Land.
Toen een Rot van Muitelingen,
Haters van 's Lands goed Bestuur,
Aangevuurd door snoô Verraders,
Juichte om 't zoo Rampzalig Uur
Der geheele LANDOMKEERING;
En 't gebeurte na dien stond,
Waar van men in Waereldboeken
Niet een eenig Voorbeeld vond.³²⁹

Alleen van *Miscens utile dulci*, dat gezamenlijk boeken aanschafte en liet circuleren, is relatief veel archiefmateriaal overgeleverd. Tot de leden behoorden de hoogleraren A. Kluit, J. Valckenaer en M. Siegenbeek, de predikanten C. Rogge, J. van Geuns en B. van Rees en de boekhandelaren S. Luchtmans, D. du Mortier en

J. Brill. Daarnaast waren tal van notabelen lid: lakenfabrikanten, advocaten, artsen en politici. Ook D.M.G. Heldewier was van de partij. De weduwe van de in 1793 overleden H.A. Schultens – Catharina Elisabeth de Sitter – maakte gebruik van de regeling die erin voorzag dat vrouwen na het overlijden van hun echtgenoot lid konden blijven.³³⁰ Vanaf 1800 kan worden vastgesteld welke boeken men las. In het eerste decennium van de negentiende eeuw werden in totaal 467 boeken aangeschaft. Daarvan was circa vijfendertig procent Nederlandstalig. Franse en Duitse werken werden eveneens gekocht, maar Engelse boeken werden nauwelijks gelezen.³³¹

Welke schrijvers las men?³³² Bilderdijk had in het ‘dichtkundig vak schier geene wedergade’.³³³ Door zijn optredens bij genootschappen vestigde Bilderdijk na zijn ballingschap definitief zijn naam. De leden van *Miscens utile dulci* konden bijna al zijn werken lezen. Tussen 1802 en 1809 werden tien boeken van zijn hand aangeschaft. Zijn literaire ideeën, die hij onder meer uitdroeg in *De ziekte der geleerden* en *De kunst der poëzy*, raakten op die manier in bredere kring verspreid.³³⁴ Ook Rhijnvis Feith, Hendrik Tollens, Adriaan Loosjes, Jan Frederik Helmers, Petronella Moens en Le Francq van Berkhey werden gelezen. Datzelfde gold ook voor Matthijs Siegenbeek, van wie – hoewel hij zelf lid was – twee werken werden aangeschaft. De leden lazen ook werken van buitenlandse auteurs, zoals Chateaubriand en Schiller, evenals ‘klassiekers’, waaronder Homerus’ *Ilias* (in Siegenbeeks vertaling) en Virgilius’ *Aeneïs*. Ook Miltons *Paradise Lost* (1667) stond op de leeslijst, in Franse vertaling.

BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS

Leiden was eertijds beroemd door de uitgave van kostbare werken, schreef de Engelsman Ralph Fell rond 1800 in zijn reisdagboek. ‘Maar in de laatste vijftig jaren is deze handeltak schielijk afgenomen’, hoewel er volgens hem in de stad nog altijd ‘aanzienlijke boekhandelaars’ te vinden waren.³³⁵ De Engelse romanschrijfster Ann Radcliff schreef over de ‘well-filled booksellers’ shops’.³³⁶

Aan het begin van de eeuw kreeg de branche een klap te verduren. In 1810 verkeerde de Leidse boek-

handel ‘in geen bloeyende staat’. Dat had te maken met de komst van de Fransen en de door hen ingevoerde restrictiemaatregelen, die de ontwikkeling van de markt belemmerden.³³⁷ Na de komst van Lodewijk Napoleon werd de drukpers aan banden gelegd. Ieder uit te geven werk moest vooraf worden goedgekeurd door justitie. Anonieme publicaties werden verboden, evenals werken die de maatschappelijke rust in gevaar brachten. Tegen uitgevers en auteurs konden rechtszaken worden aangespannen. Een ‘Chef de Bureau’ was belast met het controleren van de inhoud van tijdschriften, kranten en andere periodieken. De berichtgeving van de *Gazette de Leyde* was bijvoorbeeld aan strenge controle onderhevig. De Engelsman John Carr schreef dat de krant ‘the organ of the new government’ was, en daardoor slechts ‘little enlivened with political discussion’.³³⁸

Er was sprake van preventieve censuur, die uitgevers tot grote last was. Hoewel de Bataafse grondwet de vrijheid van drukpers waarborgde, beschouwden de Fransen haar als een gevaar voor de staatsveiligheid. Na de annexatie werd de Franse wetgeving van kracht in Nederland. Een boekverkoper moest voortaan een brevet aanvragen en heffingen betalen. Onderdeel van Napoleons wetgeving was de inperking van het aantal drukkers en boekhandelaren. Het leveren van kritiek was gevaarlijk; er slopen Franse spionnen rond. Het was verboden iets te drukken dat nadeel kon toebrengen aan de ‘pligten der onderdanen jegens hunnen Souverein, en aan de belangen van den Staat’. Volgens A.C. Kruseman nam het Franse wantrouwen bizarre proporties aan, aangezien ‘er geen schoolprent ten geschenke gegeven, geen straatliedje, geen moordgeschiedenis mocht uitgevent worden voordat de politie zich verzekerd had dat er niets kwaads achter stak’.³³⁹

Vanaf juni 1811 dienden uitgevers de manuscripten van uit te geven werken ter controle op te sturen, ‘met bijvoeging eener nota, aanwijzende den naam van den Schrijver, van den Vertaler en dien van den Uitgever; ten einde de toestemming tot de uitgave te bekomen’. Deze maatregel betekende een lastenverzwaring, omdat ze van al hun manuscripten een kopie moesten vervaardigen. Een vriend van de Haarlemse uitgever François Bohn verhaalde hoe hij diens gezin ‘meestal

bezig vond met het overschrijven van de vertaling van den een of anderen roman'. Sommigen bespaarden zich de moeite en verzonden het origineel, zoals de Leidse uitgever Honkoop, die het manuscript opstuurde van Vrouwe Bilderdijks gedichten. Bilderdijk was woedend en beschuldigde Honkoop ervan een 'overgegeven schelmstuk' en een 'allerinfaamste diefstal' te hebben gepleegd.³⁴⁰

Veel auteurs kregen te maken met de Franse restrictie. Bilderdijk zou in 1811 de slotaline hebben geschrapt van zijn vers 'Afscheid', dat hij op 10 januari bij de Amsterdamse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij* voorlas, waarin hij klaagt over Hollands ondergang, maar tevens een glorieuze toekomst voorspelt.³⁴¹ De Leidse predikant Gerbrand Bruining (1764-1833) op zijn beurt schreef: 'Ik voor mij kon niet anders, dan mijne werkjes naar Parijs opzenden, en ze ter perse leggen, na dat ik ze welhaast, met weinige doorgeschrapte plaatsen, maar hier en daar een nuttig kruisje, terug bekomen had.'³⁴² Tegen tijdschriften en dagbladen namen de Fransen eveneens maatregelen. Vele werden vanaf 1810 verboden. Andere, zoals de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, mochten zich niet kritisch uitlaten.³⁴³ Hierdoor zakte de boekenmarkt in. Bilderdijk klaagde erover dat het steeds moeilijker werd om werken te publiceren: 'Men wil niet meer drukken, want er worden geen boeken meer gekocht. Die reden is by elk boekverkooper voldoende.'³⁴⁴

Uit de 'Napoleontische enquêtes', die in 1810 en 1812 werden gehouden, blijkt dat er circa tweeëndertig firma's actief waren. De functies van uitgever en boekhandelaar waren nog steeds niet van elkaar gescheiden. Veel kleinere boekbedrijfjes verkochten ook kantoorartikelen.³⁴⁵ Bij sommige zaken konden klanten terecht voor medicijnen. David du Mortier verkocht bijvoorbeeld 'Maag- en Zenuw-versterkende en slymverdrijvende pillen' en Herdingh had oogwater ter genezing van 'etterende en traanende Oogen, en roode en ontstoken Oogleden'.³⁴⁶

Veel kleinere boekverkopers hadden een baantje naast hun uitgeverswerk. Zo was Cornelis de Pecker (niet te verwarren met Karel de Pecker), die tussen 1803 en 1810 een zaakje dreef, tevens doodbidder: iemand die langs de deuren ging om een sterfgeval te melden.

Hij gaf geen eigen werken uit, maar richtte zich vermoedelijk vooral op de boekverkoop. Pieter Pont, die tussen 1810 en 1811 enkele dissertaties publiceerde, was ook doodbidder. Andere boekhandelaren, zoals Willem Frederik Barthel, Daniël Bols en Andries Bouchez, waren tegelijkertijd boekbinder. Johannes Kieffaber was tevens perkamentmaker en hoedenkramer, François de Munnik was conciërge van de Latijnse school en Maria Snarenberg, de weduwe van Jacobus Meenburg, had een linnenwinkel.³⁴⁷ Dergelijke bedrijfjes hadden slechts een geringe levensduur en vervulden vooral een distribuerende functie.

Ook de firma van de gebroeders Jacob en Jan Anthony Murray, die zich op de verkoop van geleerde Franse en Engelse boeken concentreerde,³⁴⁸ gaf weinig eigen werken uit. Ralph Fell schreef dat deze firma op de Breestraat wat betreft de 'nieuwere Letterkunde' voor 'geen der voornaamste boekhandelaren in Europa' onder behoefde te doen.³⁴⁹ Ook John Carr, die de stad in 1806 aandeed, was over de zaak te spreken: 'there are many valuable publications, and particularly

78. Portret van David du Mortier jr. (1757-1818), uit: Vincent Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels*, 1815-1915. Amsterdam 1915. UBL/MNL.

a fine collection of the classics, which are sold at very reasonable prices.³⁵⁰

Luchtmans

Andere firma's traden wel met eigen uitgaven naar buiten. Luchtmans aan het Rapenburg bleef belangrijk. In deze jaren dreven Samuel III en zijn oom Johannes de zaak. Deze laatste overleed in 1809, Samuel in 1812. Daarmee stierf het laatste mannelijke lid van het uitgeversgeslacht. Vanaf dat moment werd de firma onder dezelfde naam – S. en J. Luchtmans – voortgezet door Johannes Brill (1767-1859), met wie ze sinds 1806 hadden samengewerkt. Hij was 'een man van krachten, bezadigden leeftijd' en had hart voor de zaak. Hij bezat sinds 1801 een drukkerij aan de Oude Rijn, gespecialiseerd in het drukken van Oosterse talen: 'hij had getoond handig te wezen waar het aankwam op werken. Eenmaal aan de zaak Luchtmans verbonden, liet hij dan ook het in hem gestelde vertrouwen niet onvergolden.'³⁵¹ Brill werd in 1804 lid van *Miscens utile dulci*. Het bedrijf richtte zich goeddeels op de uitgave van Griekse en Latijnse academische werken, dissertaties, oraties en verhandelingen. Geleerden als Siegenbeek, Te Water en Rau publiceerden bij Luchtmans. Academici vormden ook de voornaamste klanten.³⁵² De Duitse reiziger Barthold Georg Niebuhr schreef in 1808: 'Luchtmans Buchhandlung ist für den Gelehrten die respectabelste in ganz Europa.'³⁵³ In een (later vertaalde) brief vertelde Niebuhr over Luchtmans:

We saw there a striking instance of the luxury of the Dutch with regard to books. About thirty volumes were piled up on the counter. These were copies of the classics for show, – Burmann's Ovid, Havercamp's Sallust, Gronovius' Livy, &c., in a large size and printed on beautiful paper; they would cost little less than a thousand florins, and were all destined for one amateur. There was also a Lexicon by Golius, never used, and never meant to be used. All these books are only for show, and are handed down from generation to generation.³⁵⁴

Daarnaast richtte Luchtmans zich op de assortimentshandel: men kocht wetenschappelijke boeken in van-

uit heel Europa.³⁵⁵ Als in het buitenland een belangrijk werk verscheen, werden soms vijftig of honderd exemplaren besteld. Toen de Franse invloed zich vanaf 1806 steeds meer deed gelden, verminderde de handel door het Continentale Stelsel. Veel boekverkopers probeerden daarom hun boeken beneden de marktwaarde te verkopen. Luchtmans deed niet mee aan het 'roeke-loos van de hand zetten van alles wat zij maar verkoopbaars had en aan de dolle geldmakerij'. Na de val van Napoleon plukte de firma hiervan de vruchten: 'Toen het bleek, hoeveel kostelijke boeken aan vernietiging ter prooi gegeven waren, rezen de overgeblevenen driedubbel in prijs.' Mede hierdoor bleef Luchtmans floreren. In 1821 zou de firma in handen komen van Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis. Hij was de zoon van Magdalene Henrietta Luchtmans, de oudste dochter van Johannes. Maar in de praktijk was het Johannes Brill die het bedrijf tot 1848 zou blijven leiden.³⁵⁶

Du Mortier

Een tweede grote uitgeverij was Du Mortier en Zoon in de Nieuwsteeg.³⁵⁷ David du Mortier junior [afb. 78] was een prominente figuur in het literaire leven. Hij was lid van de Leidse afdeling van de *Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde*, evenals van *Miscens utile dulci*. Als uitgever maakte hij gebruik van zijn letterkundige contacten. Zo gaf hij werken uit van Rogge, Siegenbeek, De Kruyff en Van der Palm, die hij kende van de *Bataafsche Maatschappij*. In zijn winkel verkocht Du Mortier toegangskaarten voor de openbare vergaderingen van de Leidse afdeling van het genootschap.³⁵⁸

Ook trad hij op als uitgever van Dirk Onderwater (1768-1818) [afb. 79], zijn kennis uit *Democriet* en *La Vertu*.³⁵⁹ Samen met Leendert Herdingh publiceerde hij diens bundel *Ernstige, satirique en democritische letterarbeid* (1802). Deze bevatte bijdragen die Onderwater bij *Democriet* had voorgelezen, zoals een 'Sermoen op een Democrietisch carnaval', waarin hij zijn medeleden op de hak nam. Zo schreef hij dat broeder Scriverius de spreuk 'Kunst wordt door arbeid verkregen' maar 'een weinig vaster in zijne ziel' diende te prenten, 'want, ter liefde van de waarheid, moet ik hem in plat proza zeggen: dat zijn wij beter vloeit dan

zijne verzen'.³⁶⁰ Bijna alle oud-leden van het inmiddels opgedoekte genootschap tekenden op de uitgave in. Onderwater waarschuwde de lezer om zijn gedichten niet voor te lezen te midden van 'ernstige mannen en bejaerde vrouwen'.³⁶¹ De bundel bevat inderdaad pikante verzen, zoals het rijmloze 'Hoe komt het nog in orde?' waarin de ik-figuur als gevolg van zijn 'zenuwen' het lieve meisje Dina uitkleedt en betast, waardoor ze in moeilijkheden raakt.³⁶² Kennelijk was de bundel succesvol, want twee jaar later verscheen een tweede: *Mengelingen in dichtmaat en proza* (1804). Hoewel veel mensen op de uitgaven intekenden, waren ze voor Du Mortier vooral tussendoortjes, net als de toneelstukken en de werkjes van Aagje Deken die hij uitgaf.³⁶³

Du Mortier koesterde gematigde patriotse sympathieën. Hij werd in 1795 lid van een twaalfkoppige commissie, die een reglement moest opstellen voor de definitieve regeling van het stadsbestuur.³⁶⁴ Daarnaast werd hij dat jaar, samen met Herdingh, aangesteld als stadsdrukker.³⁶⁵ In die hoedanigheid gaf hij tal van politieke stukken uit, zoals de toespraken van Jan ten Brink en Boudewijn van Rees (die hij kende uit zijn tijd bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen*) en teksten in opdracht van de 'Raad der Stad Leiden'. In 1797 publiceerde hij een bundel *Liederen voor de Bataafsche krijgsmagt*, met verzen van onder meer Karel de Pecker, Pieter Vreede en Cornelis van der Reyden.

Zijn belangrijkste specialisatie vormden de school- en leerboekjes. Vanaf 1788 fungeerde hij als uitgever van het Nut, dat hem veel opdrachten verstrekke. Tijdens de Franse tijd publiceerde hij diverse schoolboekjes voor spelling, rekenen, lezen, natuur- en aardrijkskunde en Bijbelse geschiedenis. Ook gaf hij een reeks *Levensgeschiedenissen voor jonge lieden* uit, waarin helden als James Cook en Michiel de Ruyter centraal stonden. Zulke boekjes vond men nuttig voor de opvoeding van de Bataafse jeugd.³⁶⁶ Du Mortier schreef ook zelf. Zo publiceerde hij in 1805 het boekje *Letterkunst voor de jeugd*, om kinderen te laten oefenen met de vlak daarvoor ingevoerde Siegenbeek-spelling.

Ook de Leidse kostschoolhouder Jean Jacques Schneither – 'een deftig gekleed Heer met een gepoe-derde staartpruijk'³⁶⁷ – die in de jaren negentig lid was

79. Portret van Dirk Onderwater (1768-1818). PC.

van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en *Miscens utile dulci* en actief was binnen het Leidse Nut, publiceerde leesboekjes. Daarin verwerkte hij zijn eigen nieuwe leesmethode, die niet gericht was op spellen, maar op natuurlijk lezen. De boekjes bevatten op de linkerpagina afbeeldingen en op de rechterpagina de bijbehorende klanken, die de kinderen op deze manier visueel leerden herkennen. Het verbeteren van het leesonderwijs was een van de idealen van de Bataafse Republiek. Kinderen dienden zich te ontwikkelen tot deugdzame, patriotse burgers.³⁶⁸ Een schoolboekje van Du Mortier getuigde expliciet van de nieuwe politieke situatie: *Gesprekken over de voornaamste Gebeurtenissen in het Vaderland, byzonderlyk ten tyde der Stadhouders* (1796). In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* schreef men: 'Dat het niet geschiedt om de Jeugd op de Stadhouders te doen verlieven, laat zich gereedlyk bevatten uit den naam der Uitgeeveren'.³⁶⁹

Du Mortiers productiefste auteur was de in Leiden geboren Nicolaas Anslijn (1777-1838). Hij werkte als onderwijzer op een stadsarmschool, eerst te Amsterdam en vanaf 1807 te Haarlem. In 1809 verscheen *De Brave Hendrik*, een catalogus van deugden, waar-

80. J. le Francq van Berkhey, 'Aen de manhafte Burgerye', uit: *idem*, De Bataafsche menschelijkheid, of De gevolgen der tweedracht. Betooft uit de rampen van het vaderland, in 562 scherp-dichterlijke sluitvaerzen en rondborstige vraegen, naer de rechten van den mensch, voor de tribune der eendracht. Leiden 1809. UBL/MNL.

mee generaties kinderen zouden opgroeien. Nicolaas Beets schreef later in de *Camera Obscura* over het hoofdpersonage als het 'model van een braven jongen, zoo braaf, zoo zoet, zoo gehoorzaam, zoo knap en zoo goedleersch, dat gij hem met plezier een paar blauwe oogen zoudt slaan, als gij hem op straat ontmoette'.³⁷⁰ Speciaal voor meisjes verscheen *De Brave Maria* (1811). Doordat deze en andere leerboekjes door het Nut landelijk werden gedistribueerd, verwierf de uitgeverij van Du Mortier veel nationale bekendheid.³⁷¹

Andere uitgevers

Daar het onmogelijk is om alle uitgevers uit deze periode te bespreken, wordt hier met enkele voorbeelden volstaan. Leendert Herdingh, wiens firma was gevestigd in de Kloksteeg en die geregeld met Du Mortier samenwerkte, gaf ook zelf werken uit. In de jaren tachtig had hij zich als patriotse uitgever geprofileerd; hij had onder andere werken van J.D. van der Capellen tot den Pol en F.A. van der Kemp gepubliceerd.³⁷² Gedurende de Franse tijd gaf hij onder meer dissertaties en gelegenheidswerk

uit, bijvoorbeeld naar aanleiding van de dood van de student Samuel van Schaack, maar ook werken van Siegenbeek. In zijn winkel verkocht hij onder meer voorlichtingsboekjes met 'regelen die in den omme-gang met VROUWEN moeten gevolgd worden'.³⁷³

Een andere uitgever was de firma Haak en Comp. op het Rapenburg, die vanaf 1781, na het overlijden van Dirk Haak, geleid werd door Hendrik Hazenberg.³⁷⁴ Hij legde de nadruk op (academische) Griekse en Latijnse werken en gaf de werken van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* uit. Kaarten voor de openbare vergaderingen waren bij hem verkrijgbaar.³⁷⁵

Pieter Hendrik Trap op de Botermarkt was een tijd werkzaam als 'Ordinaris Stads Drukker'.³⁷⁶ Hij bracht onder meer dicht- en prozawerkjes voor kinderen in de handel, zoals twee bundels van Dirk Onderwater met gedichten 'voor het opkomend geslacht', onder de titel *De vriend der kinderen* (1808, 1810). Zo'n bundeltje kostte twaalf cent en moest van kinderen deugdzame, gelukkige wezens maken.³⁷⁷ Het bevat typische negentiende-eeuwse kindergedichtjes, die de ernstige gevolgen van slecht gedrag beklemtonen. Trap gaf daarnaast verschillende encyclopedische werkjes uit, zoals de geïllustreerde bundel *Leerzaam mengelwerk voor de jeugd* (1811), waarin Hollandse gebruiken worden verklaard.³⁷⁸ Ten slotte publiceerde hij *Le Francq van Berkheys zesdelige Natuurlijke historie van het rundvee in Holland* (1805-1811). Dat was een duur, geïllustreerd werk en kostte tien gulden per deel.³⁷⁹

Johannes van Thoir – die veelal academische publicaties, vertaalde werken en toneelstukken uitgaf – speelde handig in op de markt. Katwijk aan den Rijn raakte omstreeks 1804 in de ban van een moordzaak. In 1798 was het lichaam gevonden van de schoenenverkoper Cornelis Verster. Vijf jaar later was de zaak nog steeds niet opgelost, totdat een zekere Johannes Wolff vermist raakte. Spoedig werd Johannes Knotz als verdachte aangemerkt. Op 14 mei 1803 vond men Wolffs verminkte en half vergane lichaam. Zijn hoofd was bijna geheel van de romp gescheiden, zodat 'het-zelve van achteren alleen met een klein gedeelte van omtrent vier vingers breedte aan den romp hing'.³⁸⁰ Knotz legde een bekentenis af: hij had op Verster met

een bijl ingehakt, omdat hij geen geld had om zijn schoenen te betalen. Ook bij Wolff was geld zijn motief. Zijn vrouw, die hem tot de moord zou hebben aanzet, hielp hem met het opruimen van het bloed. Knotz kreeg de doodstraf en werd geradbraakt. Zijn vrouw werd, nadat ze van een dochter was bevallen, in maart 1804 op het schavot gegegeld, gebrandmerkt en veroordeeld tot vijftig jaar tuchthuis. Bij Van Thoir verscheen datzelfde jaar een *Geschied-verhaal* over de kwestie, waarvoor ongetwijfeld veel belangstelling bestond.

Een andere uitgave was Berkheys dichtstuk *De Bataafsche menschlijkheid of de Gevolgen der tweedracht* (1801) [afb. 80], dat deze als Vrank en Vrij voor eigen rekening publiceerde.³⁸¹ Berkhey gaf zijn visie op de 'vreeslijke omwenteling' van 1795. Hij sprak vol walging over de vrijheidsboom, pleitte voor eerherstel van het Oranjehuis en bekritiseerde de patriotten. Hij noemde duizend-en-een voorbeelden van de ware Bataafse menselijkheid, die zich volgens hem gekenmerkte door onverdraagzaamheid, onrecht, hypocrisie en onderdrukking. Zo bestond alleen vrije drukpers voor patriotten, terwijl een 'Eerlijk Vrijman' niet voor 'Oranje, of Eendrachts zaak' mocht schrijven: 'Is dat Costers vondigheid / Niet misbruikt door Menschlijkheid?'³⁸² Alleen de terugkeer van Oranje zou redding brengen:

Ja mijn LEYDEN, in veel Lijden,
Honger, Kommer en Verdriet,
Zal, daer God weêr nederziet,
Na dat Lijden, zich verblijden,
Met Oranje en Overheid
Om herstelde Menschlijkheid.³⁸³

Een reactie op deze vrijmoedige publicatie kon niet uitblijven: het werk zou uit de schappen gehaald zijn en door het Staatsbewind zijn verboden.³⁸⁴ Na het vertrek van de Fransen speelde Van Thoir wederom handig in op de markt, ditmaal met een nieuwe uitgave van het Wilhelmus.³⁸⁵

Ondanks de censuur waren er dus diverse uitgevers werkzaam, die vooral academische, religieuze en politieke werken publiceerden. Er bestond een grote

markt voor politiek drukwerk. De schaars uitgegeven dichtwerken moesten de patriotse deugdzzaamheid bevorderen. Veel scribenten waren bekenden uit het literaire leven. Ook Nicolaas Anslijn, die buiten de literaire genootschappen opereerde, wist via zijn Leidse uitgever zijn naam te vestigen. Met zijn onderwijskundige werkjes speelde hij in op een maatschappelijke behoefte. Door Bataafse onderwijsidealen uit te dragen, hoopten auteurs een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van de eenheidsstaat.³⁸⁶ Het bevorderen van het (lees)onderwijs werd beschouwd als een overheidstaak. De door Du Mortier uitgegeven schoolboeken droegen dus indirect bij aan het realiseren van een politiek doel. Tal van letterkundigen, zoals J. ten Brink, J. de Kruyff, L. Herdingh, C. Rogge, C. van der Reyden en K. de Pecker, waren bij de Leidse afdeling van het Nut betrokken, dat dezelfde idealen koesterde.³⁸⁷ Dit geeft aan dat niet-letterkundige, politieke idealen hun stempel drukten op de uitgeversactiviteiten in dit tijdvak.

HET LEIDSE TONEELLEVEN

In de jaren tachtig was de politiek het toneel binnengeslopen. Sommige op het oog niet-politieke stukken waren tijdens de patriottentijd politiek opgevat.³⁸⁸ Na de Pruisische interventie werden voornamelijk Franse en Duitse toneelstukken en enkele opera's opgevoerd, verzorgd door rondreizende gezelschappen uit binnen- en buitenland. Een enkele keer vertoonde men 'natuurkundige experimenten', zoals een demonstratie met ontvlambare lucht.³⁸⁹ 'Vaderlandse en vrijheidlievende' stukken met een patriotse boodschap verschenen niet meer op de planken.³⁹⁰

Vanaf 1795 was de Leidse Schouwburg in handen van Johan Philip Meissner, die sinds 1794 ook eigenaar was van de Hollandse Schouwburg in Den Haag. Hoewel het toneellevens onder zijn beheer aanvankelijk floreerde, raakte de Schouwburg aan het begin van de negentiende eeuw in verval. Vanaf 1805 vonden vrijwel geen voorstellingen meer plaats. Meissner verkocht de Schouwburg in 1809. Vanaf dat moment namen Willem Uljee, Abraham Uljee en Huibert van Romburgh hem over. In de periode dat nauwelijks stukken werden opgevoerd, opende Paulus Gerardus Bax een con-

certzaal in de Haarlemmerstraat, waar voorstellingen, feesten en bals plaatsvonden.³⁹¹ De zaal bood plaats aan honderden toeschouwers en er kon drank genuttigd worden.³⁹² Leden van het gezelschap 's *Maandagsconcert*, waarbij Du Mortier en Van der Reyden betrokken waren, gaven er optredens.³⁹³

Ook na 1787 bleef de politiek van invloed op het toneel. Zo is het bekend dat het Haarlemse toneelgenootschap *Leerzaam Vermaak* het (patriotse) treurspel *Willem, of de wraakgierige stadhouder* (1787) opvoerde, waarin de 'dronken' stadhouder belachelijk werd gemaakt.³⁹⁴ In de Franse tijd raakte het toneel eveneens met de politiek verstrengeld. De Schouwburg moest zich onderwerpen aan de 'fransche heerschappij en aan hare tirannieke bepalingen'.³⁹⁵ Concreet betekende dit dat het toneellevens onderworpen werd aan de censuur; stukken moesten worden goedgekeurd voordat ze mochten worden opgevoerd. Tijdens de annexatiejaren traden de Fransen nog strenger op. Maar dat weerhield acteurs er niet van om subtiële politieke boodschappen in hun optredens te verwerken.³⁹⁶

Toneel, moraal en politiek

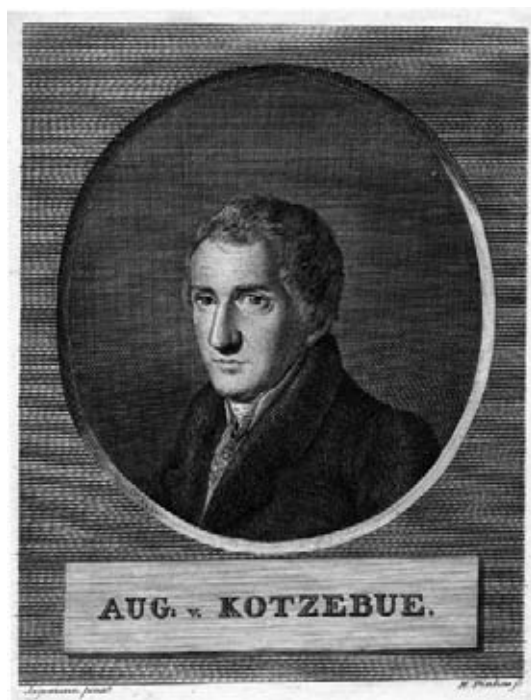
De discussie over het al dan niet zedenbedervende karakter van het theater werd ook in deze jaren gevoerd. Iedereen was ervan overtuigd dat het toneel van invloed kon zijn op het gedrag van mensen. Vooral van kerkelijke zijde uitte men kritiek op de schouwburg, die slechts verderfelijk vermaak zou bieden. Velen waren ervan overtuigd dat een 'dartel en wellustig' toneelstuk in staat was om 'boze neigingen' op te wekken en het gemoed in 'ongeregelde begeerten' te doen ontgloeien. Anderen meenden dat het toneel juist kon worden ingezet 'ter Verlichting van het Verstand en ter Veredeling van het Hart' en 'ter Beteugeling van Zedenloosheid en ter Bevordering van Deugd en Godvrucht'. Het toneel werd gezien als een nuttig middel om 'den Bloei en den Welvaart der Maatschappij' te bevorderen, zo schreef Jan van Woestenbergh, luitenant aan de Groningse artillerieschool en lid van verscheidene Groningse genootschappen. Hij was ook een van de intekenaars op Bilderdijs dichtstuk *De ziekte der geleerden* (1807). In 1802 publiceerde hij een *Verhandeling over den invloed van den schouwburg op het ze-*

denlyk karakter, waarin hij zijn ideeën over het toneel uiteenzette.³⁹⁷

Ook aan het toneel werd aan het begin van de negentiende eeuw dus een utilitaire functie toegekend. Men beschouwde het als een 'leerzame School', ter onderwijzing van toeschouwers op een vermakelijke wijze. Natuurlijk kon een leerrede van nut zijn, benadrukte Van Woestenbergh, maar het toneel bezat het voordeel een zedekundige boodschap op een aangename en 'zinnelyke' manier te presenteren. Hierdoor was het effect – de bevordering van deugd, wijsheid en godvruchtigheid – groter.³⁹⁸ Het toneel kon, met andere woorden, het publiek het goede voorbeeld tonen:

Leeraars uit de vier werelddelen mogen zich met elkander verëenigen, om dag en nacht tegen deze gewoonte [het dragen van pruiken] te prediken, en het kleinste meisje zal er zelfs hare geliefkoosde pruik niet om afzetten. – Doch laat slechts iemand, die geest genoeg heeft, om deze gewoonte voor het oog der gehele wereld bespotlyk te maken, – om haar zó bespotlyk te maken, dat ook het kleine meisje met hare grote *Paruik* er hartlyk om lachen moet, – te voorschyn treden; en – elke vrouw zal zich spoeden, om de eerste te zyn, die hare smaak verbetert.³⁹⁹

De auteur bepleitte dus een maatschappelijke functie van het toneel; de schouwburg kon volgens hem bijdragen tot de verbetering van mens en samenleving. Daarmee getuigde zijn verhandeling van een duidelijke verlichtingsboodschap. Ter onderbouwing hiervan gaf Van Woestenbergh voorbeelden uit heden en verleden. Aristoteles had al benadrukt dat men 'onëindig meer getroffen wordt door de rampen, waarvan men ooggetuigen is, dan door de zulken, welken men alleen hoort verhalen'. De Spartanen toonden reeds hun kinderen dronken slaven, om hen te onderwijzen over de kwalijke gevolgen van de drank. En Jezus Christus bediende zich van gelijkenissen en 'wezenlyke Vóórbeelden' om zijn leer aan de apostelen te verduidelijken. Ook in de eigen tijd bleek de nuttigheid van het toneel, toen in Parijs het toneelstuk *Menschenhaat en Berouw* van de Duitse toneelschrijver August von Kotzebue

81. Portret van August von Kotzebue (1761-1819). PC.

(1761-1819) werd gespeeld [afb. 81 en 82]. Het werk, dat ook in Leiden werd opgevoerd,⁴⁰⁰ 'trok ene vrouw van den afgrond terug, op wiens rand hare driften haar gebragt hadden, en deed haar van het voorneemen terug komen, om haren echt te verbreken, dat zy gereed stond ter uitvoer te brengen'.⁴⁰¹ De burgerlijke drama's van Kotzebue waren in deze tijd populair en werden vele malen opgevoerd, in de Sleutelstad tussen 1809 en 1865 meer dan honderdvijftig keer. De stukken van August Wilhelm Iffland (1759-1814) waren bij het grote publiek eveneens geliefd.⁴⁰²

Werken die niet bevorderlijk waren voor de zedelijkheid moesten worden afgekeurd. Zo verzette Johannes le Francq van Berkhey zich omstreeks 1804 tegen *De struikroovers van Kalabrien, of de onveilige wildernis*, dat vier jaar eerder was verschenen.⁴⁰³ Het toneelstuk bevatte volgens hem tal van gruwelijkheden, die bij het publiek 'schrik en aandoening nalaaten, die van gevolg kunnen zyn, en meer leeren zig aan zulke daden te verharden, dan ze uit het gemoed te bannen'.⁴⁰⁴

82. Titelpagina en illustratie uit het populaire toneelstuk van August van Kotzebue, *Menschenhaat en berouw*. Tooneelspel, in vijf bedrijven (tweede druk). Amsterdam 1792. UBL/MNL.

Vanaf 1795 kreeg de *utile dulci*-eis in toenemende mate een politieke invulling. Na de totstandkoming van de Bataafse Republiek probeerde men de verstandelijke en zedelijke toestand van de bevolking te verbeteren. Dat was een taak van de Agent van Nationale Opvoeding: J.H. van der Palm. Hij zag een belangrijke functie voor het toneel weggelegd: de schouwburg kon de deugd aankweken en de vereiste nationale geest en republikeinse deugden opwekken.⁴⁰⁵ Het toneel werd een politiek middel om toeschouwers te vormen tot vaderlands- en vrijheidslievende burgers:

Een Schouwburg, die den naam van een oeffenschool van kunst en zeden verdient, is daarom van een onbegrijpelyk nut voor de Maatschappij. Onder schyn

van vermaak, is 'er geene deugdsbetrachting, die door deezee niet ingeboezemd kan worden. Liefde voor 't Vaderland, liefde voor alles wat welluidende en betaamelyk is, kan hier, al speelende, eene gantsche Natie worden ingeboezemd.⁴⁰⁶

Toneelstukken waren geschikt om de Bataafse idealen uit te dragen, zoals 'ene vurige vryheidsliefde, ene edele zucht naar ware verdiensten, enen blakenden yver voor het algemeen welzyn, enen onverzetlyken afkeer van gewelddadige onderdrukking, ene grootmoedige verachting van het eigenbelang, [en] ene onwrikbaare standvastigheid onder de folterendste rampen'.⁴⁰⁷ Feiths stuk *Mucius Cordus, of de verlossing van Rome* (1795) vond men bijvoorbeeld geschikt, omdat het

hoofdpersonage bereid is te sterven voor zijn vaderland. Ook historische stukken, bijvoorbeeld over de Tachtigjarige Oorlog, dienden een Bataafs doel. De vrijheidstrijd tegen de Spanjaarden vertoonde parallellen met het verzet tegen de stadhoudelijke onderdrukking.⁴⁰⁸ Berkhey vond het onvoorstelbaar 'hoe vele Toneelstukken, vergelijkingen, overbrengingen der Romeinsche en Grieksche Moordtafreelen kwanswijs Vrijheidsheldendaden 'er in deze dagen worden opgekrabt, en al zedert lang van tijd tot tijd onder de zedekundige schriften vermengd zijn'. Zo werd de moord op Julius Caesar volgens Berkhey weergegeven 'als een heerlijk voorbeeld van Vrijheidszugt'.⁴⁰⁹

In 1795 zagen ook allerlei expliciet politieke toneelstukken het licht, zoals *De vrijheids-zoonen*, dat anoniem bij Barend Onnekink verscheen. Het is niet bekend of dit stuk, waarin George Washington sprekend wordt ingevoerd, in Leiden is gespeeld. De auteur wilde er de harten van de toeschouwers 'door den reinsten gloed der vrijheidsmin' mee doen blaken.⁴¹⁰ Hoewel niet de volledige speellijst bewaard is, weten we dat ook in de Leidse Schouwburg de Bataafse idealen werden uitgedragen. Patriotse gelegenheidsstukken, zoals *De wederkomst van den Hollandschen patriot* en *De overtocht over de Waal, of De republikeinsche gelieven* zullen, net als in andere steden, ook in Leiden zijn opgevoerd.⁴¹¹

De revolutionaire idealen kwamen ook op subtielere wijze tot uitdrukking.⁴¹² Zo keerde *De slacht-offers van kloosterdwang* (1796), dat op 27 oktober 1798 te zien was, zich tegen onderdrukking en pleitte het voor vrijheid. In Kotzebue's toneelspel *De Negers* (1796), dat op 3 november 1798 werd gespeeld, stond het Bataafse gelijkheidsideaal centraal: 'Mogt ééns de verfoeilijke handel in menschen [...] ophouden! mogt men begripen dat de negers onze broeders zyn, en dat de natuur de eene kleur niet boven de andere bevoorrecht!'⁴¹³ En in *De verzoening, of de broedertwist* (1798) van dezelfde auteur legden twee broeders hun geschil bij. Was dat geen strekking die de verdeelde patriotten moest aanspreken?

Na de annexatie groeide de haat tegen Fransen. Ze werden niet langer gezien als bevrijders, maar meer als bezetters. Het toneelrepertoire weerspiegelt deze

veranderende opvatting. In 1810, toen inlijving dreigde, werd verschillende keren een 'Geschiedkundig Tafe-reel' opgevoerd over *Het Ontzet der stad Leyden*. De strijd voor vrijheid en tegen buitenlandse overheersing sloot aan bij de politieke actualiteit. Het toneel werd ook ingezet om kritiek uit te oefenen op de Fransen. De titel van het op 12 november 1810 in Leiden opgevoerde toneelstuk *Dienstpligt, of de regtvaardige vorst* [afb. 83] spreekt boekdelen; tijdgenoten zagen er een toespelings in op Napoleons conscriptie. Zelfs Shakespeares *Hamlet*, dat op 27 januari 1812 in Leiden te zien was, kreeg een politieke lading.⁴¹⁴ Daarnaast werden historische stukken gespeeld waarin de Hollanders het opnemen tegen een vreemde overheerser, zoals Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* en Johannes Nomsz' *Michiel Adriaansz. De Ruiter, Admiraal van Holland*.⁴¹⁵ Zo bespeelde men de publieke moraal en werd de toeschouwers hoop ingeboezemd. Na het vertrek van de Fransen verschenen pro-orangistische stukken, zoals *Het turfschip van Breda, of de inneming van Breda*, dat op 6 december 1813 werd gespeeld. Het handelt over de verovering van Breda door Maurits op de Spanjaarden in 1590. Maurits had zijn troepen met een eigentijds Paard van Troje, een turfschip, de stad ingeloodst. Zulke stukken droegen het hernieuwde nationale en orangistische gevoel uit. Het politiek-utilitaire element kwam nu in het teken te staan van de terugkeer van Oranje.

Tijdens de annexatie speelde het toneel een anti-Franse rol. De getalenteerde, prinsgezinde acteur Ward Bingley (1757-1818) [afb. 84] werd vanwege zijn kritische houding vervolgd.⁴¹⁶ Wie de *Leydse courant* doorbladert, leest dat hij meer dan eens zowel de directie voerde als de hoofdrol voor zijn rekening nam. Na de terugkeer van Oranje was de Schouwburg de plaats waar het nieuwe nationale gevoel verkondigd werd. Op 9 juni 1814 trad de oranjegezinde acteur Frederik Adrianus Rosenveldt, 'die onder de kluisters der fransche dwinglandij zooveel had moeten lijden', weer op in de Leidse Schouwburg. Willem de Clercq merkte op dat de zaal 'met toehoorders opgepropt' was. Het handgeklap weergalmde door de zaal.⁴¹⁷ De jaren van tweedracht waren voorbij. Nu was het tijd voor verbroedering en het toneel droeg dat uit. In die zin was er sprake van 'politiek tijdtheater'.⁴¹⁸

83. A.W. Iffland, *Dienstpligt. Tooneelspel*. Amsterdam 1809. UBL/MNL.

ONDERWIJS EN KRITIEK

Ook het literatuuronderwijs en de kritiek ontkwamen niet aan de invloed van de politieke gebeurtenissen. Beide leverden een bijdrage aan de totstandkoming van de nieuwe eenheidsstaat.

Literatuuronderwijs en nationaal gevoel

Na de omwenteling van 1795 werd het onderwijs een van de speerpunten van het Bataafse bewind. Men zag de onderwijshervorming als een middel tot herstel van Nederland en ter grondvesting van de politieke staat. Dit resulteerde in de invoering van de onderwijswetten in 1801, 1803 en 1806.⁴¹⁹ Op 23 september 1797 werd Siegenbeek benoemd tot hoogleraar in de Nederduitse taal en welsprekendheid. In de decennia daarvoor was – binnen de genootschappen – ook aandacht besteed aan de vaderlandse taal- en letterkunde, maar Siegenbeek was de eerste die een leerstoel in dit vak be-

kleepte. Hoewel hij naar eigen zeggen niet verlangde naar een professoraat, stortte hij zich er vol geestdrift op.⁴²⁰ Hij moest toekomstige juristen en predikanten onderwijzen in de vaderlandse welsprekendheid. Pas vijftig jaar later zou hij zijn ambt neerleggen. De instelling van de leerstoel moet worden beschouwd in het ideologische licht van de Bataafse revolutie. Men meende dat het moedertaalonderwijs de nationale eenheid zou bevorderen.⁴²¹ Zoals een negentiende-eeuwer schreef: 'Het gevoel van nationaliteit was alerwege, en ook hier te lande, in hooge mate opgewekt, en men meende de waardering van eenheid en zelfstandigheid in het volksleven niet beter te versterken, dan door de studie der moedertaal en de liefde voor haar aan te kweken.'⁴²²

Het ontstaan van een academische neerlandistiek had dus een politieke achtergrond. Siegenbeek, die de Bataafse idealen steunde, geloofde dat er een verschil bestond tussen de roem van Nederland in de zeventiende en in de eigen eeuw. Volgens hem was de Nederlandse smaak verbasterd.⁴²³ Hij zag het als zijn taak bij zijn studenten belangstelling te kweken voor de Nederlandse letterkunde. Om de verbastering te bestrijden en het nationale bewustzijn te stimuleren, wilde Siegenbeek hen kennis laten maken met voorbeelden van zuivere letterkunde. Daartoe waren zijns inziens vooral de werken van zeventiende-eeuwse auteurs als Vondel, Hooft, Cats en Constantijn Huygens geschikt. Deze schreven zuiver, krachtig en mannelijk Nederlands, waaraan de huidige generatie een voorbeeld kon nemen. Ter illustratie van de waarde van deze schrijvers publiceerde Siegenbeek twee bloemlezingen, *Proeven van Nederduitse welsprekendheid* (1799) en *Proeven van Nederduitse dichtkunde uit de zeventiende eeuw* (1806), waarin hij de 'voortreffelijkste kunstgewrochten' opnam. Volgens hem was het de plicht van iedere ware Nederlander hiervan kennis te nemen nu de Hollandse identiteit door 'vreemde smetten' werd bedreigd.⁴²⁴ De hoogleraar pleitte voor een herwaardering van de zeventiende-eeuwse letterkunde. Daarvoor had hij geen literair, maar veeleer een politiek-nationalistisch motief.

Zijn ideeën werkte Siegenbeek uit in een verhandeling over de rijkdom en de voortreffelijkheid van

de Nederlandse taal. Deze werd op 18 oktober 1806 door de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* met goud bekroond en in 1810 uitgegeven. Hierin klaagde Siegenbeek erover dat men het uitheemse toejuichte, terwijl het vaderlandse 'bedild, versmaad en verschoven' werd. In de eerste plaats uitte hij kritiek op het feit dat zo veel Duitse en Franse stukken werden opgevoerd. De schouwburg droeg in zijn ogen bij tot de 'iederden landaard ont-eerende versmading van het vaderlandsche'. Omdat toneel vaderlandse deugden kon bevorderen, pleitte Siegenbeek voor meer oorspronkelijke stukken over de vaderlandse geschiedenis. Nederlandse dichters moedigde hij aan hun talenten 'ten dienste van het vaderlandsch schouwtooneel' aan te wenden. Bovendien deed hij de oproep alle 'ellendige vertalingen uit het Hoogduitsch' (Kotzebue?) te verbannen.⁴²⁵ Ten tweede hield hij een pleidooi voor meer Nederlandse teksten in het onderwijs: 'Om dan het kwaad in zijnen eersten wortel en oorsprong aan te tasten, ware het, mijns inziens, volstrekt noodzakelijk, dat de geletterde opvoeding op eene andere wijze, dan gemeenlijk geschiedt, werd ingerigt, en de kennis en beoefening der vaderlandsche letterkunde tot het beginsel en een hoofdgedeelte van dezelve gesteld werd.' Schoolboeken zouden slechts proza en poëzie van vaderlandse bodem moeten bevatten, om bij de jeugdige Nederlander 'dien geest van echte vaderlandsliefde op te wekken, welke ter instandhouding der nationale eer volstrekt noodzakelijk is'. De werken van klassiekers als Vondel en Hooft zouden daarom opnieuw moeten worden uitgegeven.⁴²⁶

Siegenbeek vond een medestander in de bejaarde Johannes le Francq van Berkhey. Deze betreurde het, schreef hij omstreeks 1808, dat men het 'oud echt Nationaal' in deze tijden vergat. De aandacht voor zeventiende-eeuwse schrijvers als Jacob Cats vormde volgens Berkhey echter het bewijs 'dat men walgelijk wordt voor die menigte van Hoogduitsche Comedien, en zeden bedervende schoolboekjes, die in deze Comedie Treurspeleew Hollands aard verbasteren'.⁴²⁷

In de praktijk bleef men op de Latijnse school vasthouden aan klassieke teksten.⁴²⁸ Siegenbeek publiceerde zelf enige schoolboeken met fragmenten

84. Schmidt/Sallieth, Portret van Ward Bingley (1757-1818), 1791. DBNL.

van zeventiende-eeuwse Nederlandse auteurs, zoals zijn *Keur van dichterlijke zedelessen, voornamelijk uit J. Cats* (1810) [afb. 85]. Dit werk was bedoeld om de jeugd kennis te laten maken met de 'voortreffelijkste voortbrengselen onzer letterkunde'. Cats' oeuvre zag Siegenbeek als een wapen in de strijd tegen de taalverbastering.⁴²⁹ Zijn verzen waren geschikt om 'echt vaderlandsche zeden, deugden en gevoelens aan te kweken, en beide aan hart en verstand, in iederen leeftijd, het weldadigst voedsel [te] verschaffen'. De geselecteerde verzen handelen over vredelievendheid, oprechtheid, waarheidsliefde, kortom: over alle 'voorouderlijke deugden' die de ware Nederlander zou moeten bezitten.⁴³⁰ Letterkundige teksten moesten van jonge lezers dus deugdzaame en vaderlandslievende burgers maken. In 1811 verscheen een tweede schoolboek van Siegenbeek met eenzelfde doelstelling: *Dichterlijke zedelessen voor de jeugd, uit Cats en anderen verzameld*.

Ondanks Siegenbeeks inspanningen kreeg zijn pleidooi voor Nederlandse teksten maar weinig navolging. Volgens G.J. Johannes verscheen tijdens de Franse tijd slechts één ander werk.⁴³¹ Deze *Nederduitsche chres-*

85. M.J. van Miereveld/J. Houbraken, Portret van Jacob Cats (1577-1660). PC.

tomathie (1805) werd gepubliceerd in opdracht van het Nut. De bloemlezing, waarvan Du Mortier de uitgever was, bevatte proza en poëzie van binnenlandse en buitenlandse auteurs zoals Hooft, Vondel, Cats, Wolff en Deken, Feith, Kotzebue, Young, Klopstock en Horatius. De fragmenten waren bedoeld om het 'kunstmatig lezen' te oefenen: het hardop en 'goed, met het gevorderde onderscheid van toon, en daarvoor verstaanbaar' lezen van verschillende stijlsoorten.⁴³² In de inleiding staat: 'Het oogmerk van dit Werkje is alleenlijk, om de Jeugd, in derzelve leesoeeningen, zoo veel mogelijk, te gewinnen, om elken stijl in deszelfs behoorlijken toon te lezen'.⁴³³ Zo bevat de bloemlezing voorbeelden van de gemeenzame, de ironische, de deftige, de komische en de hekelende stijl. De teksten werden dus niet gekozen uit literairesthetische of nationalistische, maar uit praktische

motieven. Tegelijkertijd is het een gegeven dat de fragmenten geschreven waren door auteurs die in dit tijdvak algemeen bewonderd werden.

Tijdschriften en literaire kritiek

Van een volwaardige literaire kritiek was nog geen sprake. Kranten bevatten nog geen recensies, maar waren bedoeld als nieuwsvoorziening. Het jaar 1795 veroorzaakte een golf van politieke bladen.⁴³⁴ In Leiden werden enkele periodieken uitgegeven met een korte levensduur. Pieter Hendrik Trap publiceerde *De politique, of Bijzonderheden, behoorende tot de Achttiende Eeuw voor de Nakomelingschap* (1800), *Janus Boer* (1801), *Cato in de negentiende eeuw* (1801) en *De Toverlantaarn, voor de gemeene Man* (1802). Dergelijke tijdschriften hadden een politiek-opiniërende functie. Zo noemde Berkhey het weekblad *Cato in de negentiende eeuw* een 'tweedragtige snapper'. De auteurs van dit tijdschrift, dat in de titel verwees naar de Romeinse raadsheer en vijand van Caesar, interpreteerden volgens Berkhey historische gebeurtenissen vanuit een actueel politiek perspectief. Zo werd Brutus, de moordenaar van Caesar, erin beschreven als een voorbeeld voor de huidige 'Vrijheidszoonen', omdat hij zich verzette tegen machtsmisbruik. Het tijdschrift had slechts een korte levensduur en had, aldus Berkhey, 'weltra den geest gegeven, en is niet meer; althans hij heeft weinig crediet in den Raad der N. Patriotten gehad'.⁴³⁵ Van literaire kritiek was in dergelijke bladen geen sprake. Trap verkocht in zijn winkel het satirische literair-politieke tijdschrift *Janus Januszoon* (1800-1801).⁴³⁶ Bij Honkoop en Onnekink was de eerste jaren na de omwenteling het door Johannes Kinker geredigeerde blad *Janus verrezen* (1795-1798) verkrijgbaar, dat politieke gebeurtenissen analyseerde en bekritiseerde.⁴³⁷

Slechts weinig andere Leidse uitgevers publiceerden eigen tijdschriften. Alleen Du Mortier gaf vanaf 1801 jaarlijks één deel uit van zijn *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest*. Dat bevatte mengselwerk, schoolberichten, vacatures en recensies waarin nieuwe pedagogische geschriften en schoolboeken werden besproken. Het blad was een semi-overheidsorgaan. Een

van de centrale figuren was Adriaan van den Ende, vanaf 1800 assistent van de Agent van Nationale Opvoeding en later de nationale schoolinspecteur.⁴³⁸ Uit het hele land stuurden uitgevers schooluitgaven naar hem toe. Ook uitgaven van Du Mortier werden meer dan eens in het blad gerecenseerd. Op initiatief van Van den Ende verscheen in 1810 de *Algemeene boekenlijst, ten dienste der lagere scholen in Holland*, waaruit onderwijzers een keuze konden maken.⁴³⁹

Daarnaast gaven Leidse uitgevers tal van anderzootige periodieken uit, zoals almanakken, jaarboeken, overheidspublicaties en naamlijsten. In de toptien van plaatsen van uitgave stond Leiden – wat betreft de tijdschriften – op de vierde plaats. Amsterdam publiceerde de meeste bladen.⁴⁴⁰ Ook het tijdschriftwezen kreeg te maken met maatregelen van de Fransen. Om verholde politieke boodschappen te voorkomen, besloot Napoleon na de annexatie om het totaal aantal tijdschriften in te perken.⁴⁴¹ Na het vertrek van de Fransen nam het aantal tijdschriften weer toe: een ‘inhaalmanoeuvre na de stagnatie’.⁴⁴² Toch wisten enkele tijdschriften zich ook gedurende de Franse tijd te handhaven, hoewel ze onder permanente controle van de staat stonden.

Specifiek literaire tijdschriften waren er nauwelijks. In 1810 beklagden de *Maatschappij*-leden Jacobus Kantelaar en Matthijs Siegenbeek zich erover dat er geen tijdschrift bestond dat de ‘bevordering en uitbreiding van fraaije kunsten en wetenschappen opzettelijk en bij uitsluiting ten doel heeft’.⁴⁴³ Om in die leemte te voorzien, richtten zij in 1810 *Euterpe* op, genoemd naar een van de negen muzen, dat te Amsterdam werd uitgegeven. Omdat het jaarlijks verscheen, had het meer weg van een jaarboek dan van een tijdschrift.⁴⁴⁴ In het eerste nummer nam Siegenbeek een deel van zijn *Ilias*-vertaling op, waaruit hij binnen de genootschappen had voorgelezen. Bovendien verzorgde hij de rubriek ‘Berigten omtrent eenige minder bekende Nederduitse dichters’, waarin hij zestiende- en zeventiende-eeuwse auteurs als Dirck Volckertszoon Coornhert, Jacob Duym, Daniël Heinsius en Jacob van Zeevotte centraal stelde, uit wier werk hij uitgebreid citeerde. Door te focussen op de historische vaderlandse letterkunde hoopte hij het herstel van de nationale identiteit

te bespoedigen, die in zijn optiek sinds het einde van de achttiende eeuw in het gedrang was gekomen.

Siegenbeek en Kantelaar bedreven geen kritiek. Hoewel ze recensies nuttig vonden, hadden ze afgezien van deze ‘altijd netelige en moeilijke taak’.⁴⁴⁵ Voor boekbesprekingen waren lezers aangewezen op de algemeen-culturele tijdschriften. De Haarlemse *Algemeene konst- en letterbode* bevatte vooral aankondigingen, verslagen en bekendmakingen, bijvoorbeeld van genootschapsvergaderingen en prijsvraagwinnaars en signalementen van nieuwe boeken. De *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* (1805-1811)⁴⁴⁶ bevatte wel recensies, waarin werken beoordeeld werden op basis van hun maatschappelijke nut. Daardoor viel *De Brave Hendrik* in de smaak, evenals de *Verspreide gedichten* van Bilderdijk, die de lezer ‘een leerzaam en tevens vermakelijk onderhoud’ boden. Ifflands toneelstuk *De ongetrouwden* (1809) werd gewaardeerd omdat het ‘veel nuttige en verstandige zedelessen’ bevatte, ‘die in het maatschappelijk leven van den grootsten dienst kunnen zijn’.⁴⁴⁷ Een nieuw tijdschrift was *De recensent, ook der recensenten*, dat vanaf 1806 verscheen en een afdeling ‘Antikritiek’ bevatte, waarin auteurs konden reageren op een recensie van hun werk.

De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* bleef de onbetwiste autoriteit.⁴⁴⁸ Als een van de weinige bladen mocht het – bij Keizerlijk Besluit van 26 september 1811 – blijven bestaan, zij het onder een andere naam: *Tijdschrift van kunsten en wetenschappen van het departement der Zuiderzee* (1812-1813). Het fuseerde bij die gelegenheid met het tijdschrift *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak*. Vanaf 1812 nam Jacob Wybrand IJntema (1779-1858) de redactie voor zijn rekening.⁴⁴⁹ Het tijdschrift streefde naar neutraliteit en probeerde zich afzijdig te houden van politieke kwesties.⁴⁵⁰ Zo schreef men in 1806 naar aanleiding van Le Francq van Berkheys *Natuurlyke historie van Holland*: ‘Het lust ons niet, onze *Letteroefeningen* eenigzins tot een *Twistschrift* te maaken; ’t geen veelligt het geval zou kunnen worden, indien wij den ligtgeraakten Man het een en ander voorhielden.’⁴⁵¹

Toch lieten de gebeurtenissen na 1795 het tijdschrift

niet onberoerd. De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* besprak vanaf het begin een breed aanbod van publicaties, maar na de Bataafse omwenteling nam het aantal gerecenseerde politieke werken toe. Ook in het 'Mengelwerk' verminderden de artikelen over letterkundige kwesties. Alleen in 1795 publiceerde men een artikel 'Over het sentimenteete'. De anonieme auteur wees het sentimentalisme af. Het gebeuzel en de 'verwyfde weekhartigheid', die hij kenmerkend vond voor de 'Werthery' (overdreven sentimentaliteit), had in zijn ogen een kwalijke invloed op de natie.⁴⁵² In de nieuwe Bataafse Republiek was geen plaats voor sentimentele zwakheid, die slechts het zedelijk kwaad bevorderde. We kunnen misschien stellen dat de politieke ontwikkelingen het sentimentalisme in zijn ontwikkeling hebben geremd. Ook in recensies klonk kritiek op het sentimentalisme, dat te weinig (maatschappelijk) nut zou hebben. In de nieuwe Bataafse tijd kwam het erop aan 'Mannenmoed en Mannenkragt' te prediken:

Een Vader, die zynen Zoon tot een nuttig Burger wil vormen, en zyn toekomend geluk wil verzekeren, behoort hem by tyds te gewinnen, om smart te kunnen lyden, moeilijkheden te verdraagen, gevaaren te trotseeren: in één woord, om vleesch en bloed te overwinnen. Lafhartigheid, verwyfde tederheid, moet men hem als haatelyk voorstellen; laage Eigenliefde en *Zelfsheid* moet men door Reden en Slagen uit hem dryven: want anders zal de Jongeling de ongelukkigste, beklaglykste en tevens de verachtelykste, mensch op de Waereld worden: die zich zelve en anderen, in plaatse van tot nut, veeleer tot last en plaage leeft. Had den onze braave Voorvaderen hunne Zoonen niet tot deugd, vlyt en dapperheid, opgetrokken, dan zouden wy heden van zo veele groote Mannen in de Geschiedboeken niet leezen.⁴⁵³

Hoewel de redactie politiek neutraal wilde zijn, blijkt tussen de regels door dat zij de nieuwe politieke situatie steunde. Besprekingen van politieke werken bevatten soms subjectieve uitspraken. Zo schreef men over *De godsdienst afgezonderd van den staat* van Cornelis Rogge: 'Schriften van soortgelyken inhoud beschouwen wy, in den tegenwoordigen tyd, als eene

onöntbeerlyke behoefte.' En over een leerrede van Jan van Geuns heette het dat de auteur 'met reden' de eendracht beschouwt als een 'volstrekt onmisbaare vereischte om het nieuw ontworpen Staatsgebouw te stevigen'.⁴⁵⁴ Ook de *Gedichten en liedjens voor het vaderland* (1798) van Betje Wolff en Aagje Deken konden na het 'luisterryk herryzen der Vryheidszon' op een positieve bespreking rekenen. Ze bevatten namelijk de 'braafste en edelste gevoelens, die den waaren Patriot eer aandoen. Wy kunnen dus dit Werkje alle welgezinde en braave Vaderlanders aanprijzen'.⁴⁵⁵ Zo stimuleerde het tijdschrift de Bataafse eenheidsidealen. Nadat de Fransen hun greep op Nederland vergrooten, benadrukte het tijdschrift als reactie steeds vaker het nationale aspect. Zo oordeelde men gunstig over Berkheys *Oud Hollandse vriendschap* (1809), omdat het de herinnering bevatte aan de 'gulle eenvoudigheid der voorvaderlijke zeden' en een bijdrage leverde 'tot de schets van het Nederlandsch Karakter'.⁴⁵⁶ Het ogenschijnlijk neutrale blad *Vaderlandsche Letter-oefeningen* speelde dus een rol in het proces van politieke hervormingen en natievorming.⁴⁵⁷

Daarnaast vervulde het tijdschrift een prestigeverhogende functie. Zo lauwerde het Bilderdijk, die na zijn terugkeer uit Brunswijk verscheidene gedichten in het Mengelwerk publiceerde, als 'den grootsten Dichter van onzen tyd'.⁴⁵⁸ *De ziekte der geleerden* werd gezien als een meesterwerk, hoewel de recensent ook kritiek had op sommige 'uitersten van tegenspraak', die hij weet aan de zwartgalligheid van de dichter. Bilderdijks *Najaarsbladen* (1808) werd gunstig onthaald, hoewel men het betreunde dat de dichter zo bitter was en andere geleerden aanviel.⁴⁵⁹ Een werk dat een stichtende zedenles bevatte, zoals een leerrede, kreeg meestal een positieve ontvangst. Poëzie was waardevol 'als kweekster van warme vaderlandsmin' en van 'allerlei maatschappelijke deugd'. Dichters werden gezien als 'priesters des menschedoms'.⁴⁶⁰ Ook romans beschouwde het blad als een 'zeer geoorloofd vermaak', sterker: als een van de nuttigste amusementsvormen. Maar men betreunde het dat veel jongelieden slechts 'genoegzame' werken lazen, waardoor werkjes met een nuttige les 'niets anders dan een slaapmiddel' waren geworden.⁴⁶¹ Het *utile dulci*-ideaal bleef dus gehandhaafd.

86. De ligplaats van het kruitschip. Steen in de kade tegenover het Van der Werf-park. Foto: Max van Duijn.

TUSSENBALANS

In de voorgaande paragrafen is een overzicht gegeven van de letterkundige instituties in het tijdvak 1795-1813. Het literaire leven ondervond grote invloed van de politiek. Na 1795 konden orangistische schrijvers niet langer vrij publiceren. De komst van Lodewijk Napoleon bracht preventieve censuur met zich mee, waardoor de drukpers, de genootschappen en de Schouwburg aan banden werden gelegd. De letterkunde behield haar utilitaire functie, maar na 1795 kreeg deze opvatting een Bataafse invulling; literatuur kwam in dienst te staan van de eenheidsgedachte. Na de Franse inlijving werd de literatuur geleidelijk een middel om de nationale identiteit te bevorderen. In de volgende paragraaf staat de buskruitramp centraal, die grote gevolgen had voor de stad en haar inwoners. Een onderzoek naar de letterkundige verwerking van de ramp verschaft informatie over de betrokken personen en instituties. Bovendien kan de (sociale) positie van de letterkunde in de samenleving nader worden geïllustreerd. Voordat daarop wordt ingegaan, volgt eerst een terugblik.

De materiële productie

De genootschappen, die samen met de auteurs en uitgevers de materiële productie voor hun rekening namen, kwamen na 1795 in een crisis terecht. Veel leden richtten zich op de politiek, waardoor het genootschapsleven instortte. Daarnaast bleken de veranderende letterkundige opvattingen steeds moeilijker samen te gaan met de genootschappelijke werkwijze; het 'beschaven' van werken verdween geleidelijk. In 1800 werd de *Bataafsche maatschappij van taal-*

dictkunde opgericht, die een Leidse afdeling kende en waarvan veel prominente literatoren lid waren. Zelfs Bilderdijk, die zich tegen de achttiende-eeuwse genootschapstraditie keerde, trad er na 1806 meermalen op. Professionele schrijvers bestonden nog niet. Het anti-institutionele *Democriet* zette zich af tegen belemmerende regels en omgangsvormen, maar publiceerde geen werken. Alleen Dirk Onderwater maakte een uitzondering, maar hij hield zijn echt grove verzen in portefeuille. Ook de studenten verenigden zich, zoals in het genootschap *Door oefening leert men*. De Schouwburg stond op zichzelf; de voorkeur voor vertaalde Duitse toneelstukken viel ook bij de amateur-toneelgezelschappen te bespeuren.

De distributie

Veel uitgevers hadden een boekwinkel. Wie niet kapitaalkrachtig genoeg was om boeken te kopen, kon lid worden van een sociëteit. Na de Pruisische interventie werden in Leiden twee orangesociëteiten opgericht. Dat waren tegenhangers van de patriotse burgersociëteit, die na 1787 verboden was. Vanaf 1795 bestond er een Bataafse sociëteit. Ook de leesgezelschappen vormden een belangrijk distributiekanaal. Het bekendste was *Miscens utile dulci*. Daarnaast waren politieke leesgezelschappen en leeskringen van studenten en vrouwen actief. Leiden bezat nog geen openbare of commerciële leesbibliotheek. Alleen de boekverkoper Van Thoir exploiteerde een leesinrichting op de Garenmarkt, waarover weinig bekend is. Genootschapsleden hadden toegang tot de genootschapsbibliotheeken. Deze waren net als de universiteitsbibliotheek slechts voor een selecte groep toegankelijk.

De symbolische productie

Ondanks de staat van verval waarin de genootschappen verkeerden, bepaalden ze voor een belangrijk deel de eisen waaraan de dichtkunst moest voldoen. Na 1795 ontstond een voorkeur voor Bataafse vrijheidspoëzie. Iemands politieke ideeën bepaalden mede of hij werd toegelaten tot het genootschapsleven. De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* en de (Leidse afdeling van de) *Bataafsche Maatschappij* organiseerden openbare lezingen. De prijsvragen vormden nog steeds

een manier voor aankomende auteurs om hun naam te vestigen. Het schaven aan elkaars werk nam geleidelijk af. Door de politieke onrust raakte het prijsvraagstelsel in verval. De openbare lezingen waren wel succesvol en werkten soms reputatieverhogend. Zo werd Bilderdijk mede dankzij de voordracht van *De ziekte der geleerden* een beroemdheid. Ook de leesgezelschappen drukten hun stempel op de literaire smaak, omdat ze veel boeken kochten. Zo raakte Bilderdijks positie verder geïnstitutionaliseerd doordat *Miscens utile dulci* veel van diens werken aanschaftte. Zijn ideeën over de poëzie en het dichterschap raakten hierdoor bovendien in bredere kring verspreid.

Hoewel geen sprake was van volwaardig literatuuronderwijs noch van een volwassen literaire kritiek, speelden beide een rol. Van grote betekenis was de totstandkoming van Siegenbeeks leerstoel, waardoor een begin kon worden gemaakt met het vaderlands literatuuronderwijs. Het professoraat had een politieke achtergrond. Siegenbeek ontwierp een nieuwe spelling, die in 1804 nationaal werd ingevoerd. Ook pleitte hij voor het gebruik van Nederlandstalige teksten in het onderwijs en voor een herwaardering van de zeventiende-eeuwse literatuur. Zijn inspanningen hadden een nationalistische drijfveer: het bevorderen van de eenheid en het creëren van een vaderlandse identiteit. Het literatuuronderwijs had nauwelijks invloed op de canonisering van levende auteurs, hoewel sommigen wel werden opgenomen in letterkundige bloemlezingen. De literaire kritiek, die vooral bedreven werd in algemeen-culturele tijdschriften zoals de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, was wel van invloed op het vestigen van auteursnamen. Tegelijkertijd stonden deze bladen in dienst van een maatschappelijk ideaal. Na 1795 kreeg deze utilitaire poëtica een Bataafse invulling.

Ten slotte speelde de Schouwburg een rol. De stukken van Iffland en Kotzebue waren populair en werden gewaardeerd om hun nuttige strekking. Na 1795 programmeerde het Leidse theater tevens stukken die de Bataafse idealen uitdroegen. Toen de situatie door de Franse overheersing steeds nijpender werd, uitte men in toneelstukken verhulde kritiek en stimuleerde men het nationale gevoel. Het literaire leven was dus ook in deze periode onlosmakelijk verbonden met de politiek.

De Buskruitramp

EEN 'IJSELIJKE' GEBEURTENIS

In 1839 ondernam de Leidse student-auteur Johannes Kneppelhout, alias Klikspaan, een reis naar Zwitserland. Zijn ervaringen beschreef hij in het reisdagboek *In den vreemde* (1840). Onderweg van Solothurn naar Weissenstein vertelde de gids aan een oude dagloner dat Kneppelhout uit Holland kwam. 'En uit welke stad?' vroeg de man. 'Uit Leiden', aldus de gids. 'Kent gij Leiden?' vroeg Kneppelhout. 'Dat geloof ik', antwoordde de man, 'Leiden, waar dat kruidschip... dat weet iedereen.'⁴⁶² Dat een Zwitserse arbeider meer dan dertig jaar na dato wist wat er in Leiden was voorgevallen, geeft aan hoe groot het effect van de gebeurtenis was. Ook de *Camera Obscura* (1839) maakt melding van de ramp.⁴⁶³ Vier jaar eerder had Beets in *De masquerade* geschreven:

En Leyden heeft vermaardheid: boven al
Door 't zwaar beleg zoo manlijk doorgedreven;
Door Hoogeschool, en Kaas, en Lakenhal,
Door 't springen van het Kruidschip, in 't jaar Zeven,
En eindloos meer, dat 'k nooit ontkennen zal, – ⁴⁶⁴

François HaverSchmidt memoreerde de ramp in *Familie en kennissen* (1876).⁴⁶⁵ Het ongeluk dat de stad op 12 januari 1807 trof was een van de zwaarste uit haar geschiedenis en was als gebeurtenis vergelijkbaar met de aardbeving (en daardoor ontstane vloedgolf) die Lissabon op 1 november 1755 had getroffen.⁴⁶⁶ De zon was reeds ondergegaan. Het was druilerig weer; natte sneeuw dwarrelde neer en de schemering deed haar intrede. Tegen de regels in lag aan het Rapenburg een kruisvaart voor anker, op de plaats van het huidige Van der Werf-park. Het met bijna zevenendertigduizend pond kruit geladen vaartuig, dat zijn vracht 's ochtends had ingeladen bij de kruitfabriek te Ouderkerk aan de Amstel en onderweg was naar Delft, had daar nooit mogen aanmeren [afb. 86].

Om kwart over vier sloeg het noodlot toe. Zette de scheepsjongens de aardappels op het vuur, liet hij zijn pijp vallen of probeerde hij buskruit te stelen? De precieze oorzaak kennen we niet.⁴⁶⁷ In de hele

87. A. Schelfhout, *De ontploffing van het kruitschip*, circa 1807. RAL.

stad was een lichtflits te zien, gevolgd door een dof dreun [afb. 87]. De kracht van de ontploffing was enorm: de binnenstad was veranderd in een rokende ruïne [afb. 88].⁴⁶⁸ Volgens getuigen was de klap tot in Overijssel en Friesland te horen. In Zwammerdam, zo'n vijftieng kilometer verderop, rammelden de ramen en sprongen de deuren open.⁴⁶⁹ In Den Haag voelde men een hevige schok: 'een glans welke zich aan den gezigteinder vertoonde, deed eenen hevigen brand vermoeden'.⁴⁷⁰ Een Duitser schreef dat de klap zo hevig was 'dass ich sie, gleich einem Erdbeben, in einer Entfernung von 25 Stunden gegen die Abendzeit verspürte'.⁴⁷¹ Niet iedereen realiseerde zich meteen wat er gebeurde. Een anekdote wil dat de stokdove echtgenote van *Maatschappij*-voorzitter Jona Willem te Water – die op een steenworp afstand van de plek des onheils woonde – na de explosie van haar hand-

werk opkeek en de woorden sprak: 'Zei u iets, Te Water?'⁴⁷² De opmerking is des te opmerkelijker, omdat we uit een brief van Siegenbeek weten dat Te Waters huis 'deerlijk geteisterd' was. De ontploffing had grote chaos veroorzaakt in zijn boeken en papieren.⁴⁷³

Daniël Wyttenbach, hoogleraar klassieke talen, woonde eveneens op het Rapenburg. De Duitse reiziger Barthold George Niebuhr, die Wyttenbach in 1808 ontmoette, beschreef in een (vertaalde) brief uitvoerig wat er op 12 januari 1807 was gebeurd: 'Wyttenbach's house was also destroyed and his library much injured. He says that he has lost all spirit to work since then. He was sitting in a back room when he heard a frightful explosion. He and his niece looked at each other in terror: in a few seconds, all the windows and the china plates on the table cracked. They ran out into the street to see what was the matter; and as they were turning

88. G. van Os, *De gevolgen van de buskruitramp, 1807*. RAL.

to go back again, the front of the house, which must have been rent asunder instantly but have opened gradually, fell in with a crash.⁴⁷⁴

In de stad heerste chaos en paniek. De predikant Jan Roemer publiceerde twee weken na de catastrofe: *Leyden in hare ramp, op den 12 Januarij 1807*. Hij was aangedaan door wat hij had gezien:

Daar lag dat schoone Leyden in eenen puinhoop – daar was men bezig lijken op te delven of half verbrijzelden te redden – ginds zag men weleer gegoede bewoners van dezen plek gronds, bleek als dooden, op de puinhoopen omdwalen – daar hoorde men ouders om hunne telgen roepen – daar spoedden zich schreiende vrienden, om de hunne op te delven.⁴⁷⁵

Door het slechte weer en de invallende duisternis verliepen de reddingswerkzaamheden moeizaam. Een student schreef dat hij zich tussen de puinhopen had begeven om naar bedolven mensen te zoeken, maar niemand had kunnen vinden.⁴⁷⁶ In totaal vielen circa honderd zestig doden.⁴⁷⁷ Onder de slachtoffers bevonden zich veel kinderen, die ten tijde van de ontploffing in de

schoolbanken zaten. Veel doden waren onherkenbaar verminkt. De uitgegraven lijken bracht men over naar het Stadhuis ter identificatie. Er raakten zo'n tweeduizend mensen gewond. De student Pieter van Ameron kwam met de schrik vrij. Hij was bezig om zijn boeken in orde te brengen toen zijn venster 'met een geweldigen slag uit zyne naven' werd gerukt.⁴⁷⁸ Veel andere huizen raakten ramen en daken kwijt. Een Leidenaar noteerde: 'Dat niet tot een puyhoop lag stont in een geraamte.'⁴⁷⁹

Het tot voor kort 'zoo hemelsch oord, dat Leyden', zoals Bilderdijk de stad noemde,⁴⁸⁰ veranderde in een plek van wanhoop en verdriet. In de dagen daarna trokken duizenden ramp-toeristen uit omliggende dorpen en steden naar Leiden om met eigen ogen te zien wat er was gebeurd. De trekschuiten waren verscheidene dagen achtereen 'opgepropt met nieuwsgierigen, en bragten onophoudelijk zooveel woeling en schommeling in het vaarwater, dat het, ongeacht de vrij sterke vorst, openbleef, zoodat deeze ramp aan de Leydsche veeren en herbergen ongewone welvaart bezorgde', schreef een ramptoerist.⁴⁸¹ Volgens een andere ooggetuige, die met de schuit van Haarlem naar Leiden reisde omdat hij zich zorgen maakte over een vriend, gedroegen zijn medepassagiers zich schandelijk: 'de overtocht naar 't ongelukkig *Leijden* was voor hen een feest en *Leijden* zelf eene kermis: zingen, vloeken, razen, duurden onafgebrooken den geheelen nagt door.'⁴⁸²

Tekenaars reisden naar de stad om de gevolgen van de ramp vast te leggen [afb. 89a-b]. Ook op veel buitenlandse toeristen oefende 'de Ruïne' een grote aantrekkingskracht uit, zoals 'Ground Zero' in New York na de terroristische aanslagen van 11 september

2001. Na enige tijd begon het puinruimen, waarbij zo'n tweeduizend werklieden te werk werden gesteld,⁴⁸³ die vele honderden kruiwagens vol steengruis afvoerden. Het dagelijks leven bleef nog enige tijd ontwricht, maar spoedig ging men over tot de orde van de dag. Ook de colleges aan de Leidse hogeschool werden hervat.

POLITIEK EN LIEFDADIGHEID

De ramp vond plaats op een bijzonder moment. Na jaren van politieke onrust was er sinds enkele maanden sprake van een nieuwe situatie. Lodewijk Napoleon was door zijn broer in juni 1806 aangesteld als koning van Holland, waardoor een einde was gekomen aan de Bataafse Republiek. Lodewijk wilde ervoor zorgen dat Nederland, dat volgens hem fysiek en moreel in verval verkeerde, weer in zijn oude glorie zou worden hersteld. Daarom ondernam hij pogingen om de Nederlandse kunsten en wetenschappen te bevorderen. De buskruitramp bood Lodewijk de unieke kans om zich als koning en nationale eenheidsfiguur te manifesteren.⁴⁸⁴ Direct nadat hij hoorde dat er een kruitschip was ontploft, vertrok hij vanuit Den Haag naar Leiden om het reddingswerk te leiden [afb. 90]. Hij stak zelf de handen uit de mouwen en maakte onder andere indruk door een zuigeling levend onder het puin vandaan te halen, een gebeurtenis die door Bilderdijk werd gememoreerd:

Ja, Lodewijk verschijnt op Leydens steengruishoopen,
En bergt met eigen hand haar' zuigling van de dood.⁴⁸⁵

Lodewijk Napoleon troostte de bevolking, liet plunderaars straffen en nam maatregelen om de stad te helpen. Zo stelde hij Leiden voorlopig vrij van belastingen en richtte hij een nationaal rampenfonds op, waarin hij dertigduizend en zijn echtgenote Hortense tien-duizend gulden stortte. Ook particulieren leverden bijdragen. De Goudse predikant en literator J.W. Bussingh stond een gouden eremedaille af, die hij in 1784 had gewonnen bij het Rotterdamse *Studium Scientiarum Genitrix*. Een verzamelaar betaalde er vijftientig dukaten voor. De Leidse studenten zamelden meer dan achthonderdvijftig gulden in. Ook toneelgenoot-

89a. Tekenaars brachten de gevolgen van de ramp in beeld. pc.

schappen, leesgezelschappen en vrijmetselaarsloges deden een donatie.⁴⁸⁶ *La Vertu* gaf in februari 1807 een penning uit ter herinnering aan de ramp en ter viering van het vijftigjarig jubileum [afb. 91].⁴⁸⁷ Een Amsterdamse tandarts kwam twee dagen naar de Sleutelstad om armen en werklieden die bij de ramp schade aan hun gebit hadden opgelopen, gratis te behandelen.⁴⁸⁸ Daarnaast organiseerde de koning een prijsvraag voor de reconstructie van het verwoeste stadsdeel.⁴⁸⁹ Met zijn menslievende optreden maakte de koning grote indruk op de Leidse bevolking. Volgens Siegenbeek bewees hij 'geheel den Vader van zijn volk' te zijn.⁴⁹⁰

In de teksten die naar aanleiding van de ramp verschenen, prees men Lodewijks optreden. Roemer schreef: 'Elk weldenkende richtte hem zeker eene eerszuil op in zijn gevoelig hart, en leere de verdiensten van eenen Vorst waarden, welke zijn roem stelt in volken gelukkig te maken – die van het zijne opoffert, om rampzaligen te redden'.⁴⁹¹ Iedereen die zijn komst fronsend had aangezien, leek te zijn verlost van zijn twijfels. Bilderdijk dichtte: 'Ach! Leyden ziet dit uur uw hart door de oogen vloeien, / En biedt u 't Hollandsch hart, dat steeds voor weldoen slaat'.⁴⁹² Een anoniemus schreef: 'Leydenaars, gij hebt een' Koning, / Koning uwer, onzer waard'; / Want die Koning is geen vreemdling, / is van Nederlandschen aard'.⁴⁹³ En weer iemand anders meende dat Lodewijk sinds zijn optreden in Leiden de titel 'koning' en 'Vader van het land' werkelijk verdiende.⁴⁹⁴

Lodewijk Napoleon stelde zijn paleis, Huis ten Bosch in Den Haag, open voor Leidenaren die hun woning waren kwijtgeraakt, onder wie De Kruyff, Le Francq van Berkhey en de weduwe van J.J. Schneither.⁴⁹⁵ Lodewijks optreden werkte de nationale verbroedering in de hand. Berkhey, die altijd trouw was gebleven aan Oranje, was onder de indruk van Lodewijks gebaar.⁴⁹⁶ Zelfs Pieter Vreede, die in Tilburg woonde maar ten tijde van de ramp voor zaken in Leiden was, pub-
liceerde een hulde aan Lodewijk Napoleon. Volgens hem was de tijd van politieke woelingen, waarin hij zelf een belangrijk aandeel had gehad, definitief voorbij. Hij benadrukte de verbroederende rol van de koning:

Waar zijn die stormen, die orkanen,
Die dreigend loeiden, digt op een?
Die twistten, dat gewoel, die tranen,
Die bajert [warreling] van onzaligheên?
LOUIS verschijnt. De wolken breken.
De schrik, de zorgen zijn geweken.
't Ontzettend onweer is bedaard.
Hij kan aan 't wanklend lot bevelen.
Eén wenk! Die diepste scheuren helen.
Eén wenk! en heil en roem zijn nog voor ons
bewaard.⁴⁹⁷

LITERAIRE INSTITUTIES EN DE RAMP

De ramp had ook gevolgen voor het literaire leven. Enkele literatoren kwamen om, anderen verloren familieleden of kennissen. Op de instituties drukte de ramp eveneens zijn stempel. Volgens de Leidenaar J. Schylvliet zag de kunstliefde 'bedrukt op 't puin van zeld-

89b. Tekenaars brachten de gevolgen van de ramp in beeld. p.c.

zaamheden' neer, omdat ontelbaar veel fraaie boeken en andere kostbaarheden verloren waren gegaan.⁴⁹⁸ In de schouwburgen werden benefietvoorstellingen gehouden. Toneelgezelschappen, zowel Nederlandse als Franse, speelden ten voordele van de rampspoedigen; op vrijdag 23 januari 1807 bracht de groep van Ward Bingley voor dat doel bijvoorbeeld in de 'Fransche Comedie Zaal' in Den Haag een stuk op het toneel.⁴⁹⁹ De Leidse Schouwburg verkeerde in een kwijnende staat. Er werden nauwelijks stukken opgevoerd, laat staan benefietvoorstellingen gegeven.⁵⁰⁰ Toen de Schouwburg in op 4 december 1809 zijn deuren opnieuw opende, werd het zinnebeeldige stuk *Offerande aan Leyden* opgevoerd.⁵⁰¹ Mogelijk werd daarin verwezen naar de ramp. Het waren echter vooral de genootschappen die hinder ondervonden. Sommige boekverkopers wisten daarentegen in te spelen op de vraag naar informatie. Ze gaven diverse werken uit ten behoeve van de slachtoffers.

Letterkundige genootschappen

De activiteiten van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, die na enkele crisisjaren leek te herleven, kwamen als gevolg van de buskruitramp stil te liggen

90. Lodewijk Napoleon op de puinhopen van Leiden. pc.

[afb. 92]. Er vonden enige tijd geen openbare voordrachten meer plaats en ook de maandelijkse vergaderingen werden een tijdlang opgeschort.⁵⁰² Dat had vooral te maken met het feit dat de vergaderzaal zwaar beschadigd was.⁵⁰³ Daardoor kon Provó Kluit zijn *Dichterlijke uitboezeming op den ramp der stad Leyden*, die hij op 6 februari in de maandelijkse vergadering had willen voordragen, niet ten gehore brengen. Het vers had wellicht troost kunnen bieden. Door te verwijzen naar het Beleg van Leiden wilde hij aangeven dat de stad al eerder beprovingen had weten te doorstaan. De jaarvergadering op 7 juli ging wel door, in logement de Burcht, waarbij twaalf personen aanwezig waren, onder wie Van der Palm en Siegenbeek.⁵⁰⁴

Matthijs Siegenbeek en zijn echtgenote Geertruida (Truitje) Tieboel waren ongedeerd gebleven,⁵⁰⁵ maar hun woning aan het Rapenburg was beschadigd. Aan Jacobus Scheltema schreef Siegenbeek dat zijn leven twee maanden na de ramp nog steeds ontregeld was.⁵⁰⁶ Zijn spullen waren nog onuitgepakt, omdat hij nog geen nieuwe woning had betrokken. Zijn vrouw en kind logeerden in Haarlem. Zelf verbleef hij bij de boekverkoper Abraham Blussé junior. Daardoor had

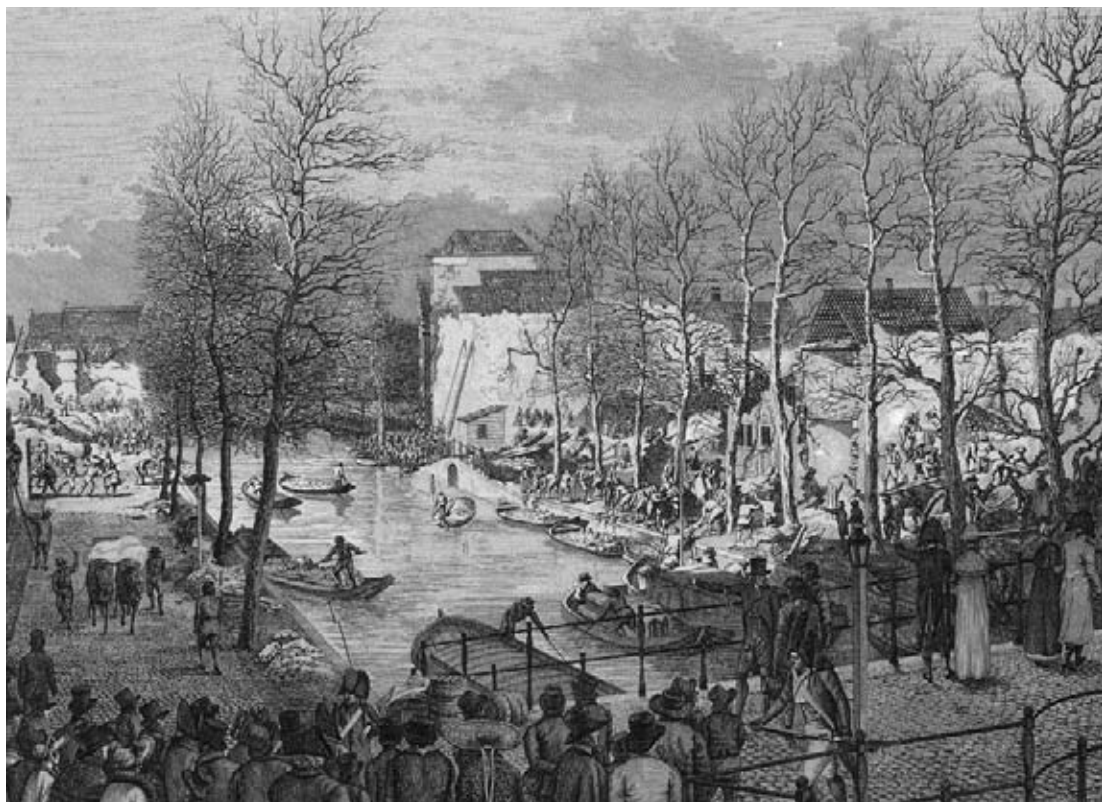
hij niet eerder kunnen reageren op Scheltema's brief, waarin deze voorstelde om bij de *Maatschappij* een verhandeling voor te lezen over P.C. Hooft.⁵⁰⁷ Siegenbeek kon, hoewel hij het een waardevol onderwerp vond, niets toezeggen: 'Alle letterkundige werkzaamheden zijn dus voor dit seizoen gestremd.' Hij hoopte dat ze in het najaar zouden kunnen worden hervat.⁵⁰⁸ Bilderdijk schreef op 25 januari 1807 vanuit Den Haag aan Siegenbeek: 'Ik hoop dat uwe gezondheid en die van Mevrouw Siegenbeek bestand zullen

blijven tegen de naweën van den onderganen schok.'⁵⁰⁹

Van der Palm kreeg meer verdriet te verwerken.⁵¹⁰ Zijn zoontjes, Jan Willem van acht en Hendrik Albert van vier jaar, zaten ten tijde van de explosie in de schoolbanken van de weduwe Schneither.⁵¹¹ De jongste kon levend onder het puin vandaan worden gehaald, de oudste werd door een neerstortende balk gedood.⁵¹² Pieter Vreede schreef dat hij enkele schoolkinderen 'verpletterd aan Tafel' had zien zitten.⁵¹³

91. Gedenkpenning van de vrijmetselaarsloge La Vertu, bij het vijftigjarig bestaan in 1807, ter herinnering aan de ramp met het kruitschip. Geldmuseum Utrecht. Foto: Peter van Zonneveld.

92. Is. De Wit, I.P. Visser Bender, 'Verwoesting op het Rapenburg te Leyden'. RAL.

Een neefje van Frans van Lelyveld bleef ongedeerd.⁵¹⁴ Aan een neef schreef Van der Palm: 'Ja! Wy missen veel, en ons hart heeft geweldig geleden, doch wy zyn gesterkt en gelaten, en voelen ons in staat om al het geluk te gevoelen van onze overige kinderen behouden te hebben, inzonderheid Henry, die van onder de puinhoopen der Departementsschool gelukkig gered, en gezond is. Ook wy zyn naar de omstandigheden redelyk welvarende: ons huis is zoo ontrampolineerd van glazen, vensters, deuren en daken, dat het wel een veilig, maar geen bewoonbaar verblyf is.' Daarom begaf de familie zich voor enkele dagen naar Den Haag. Van der Palm hield zijn brief kort, omdat hij 'afgemat van weenen en waken niet veel schryverslust' had.⁵¹⁵

Ook het huis van het *Maatschappij*-lid S.F.J. Rau [afb. 93], dat tegenover het kruitschip lag, werd verwoest. Hijzelf en zijn familie bleven ongedeerd. De kamenier van mevrouw Rau kwam wel om. Toen

Lodewijk Napoleon naar Leiden kwam om te helpen, zou Rau hebben gezegd: 'Sire, gij zijt een Engel uit den hemel gezonden, tot troost der ongelukkigen'.⁵¹⁶ Een dag na de ramp ging hij met een groepje studenten in het puin van zijn woning graven.⁵¹⁷ Rau, die de zondag na de ramp voor de Waalse gemeente preekte,⁵¹⁸ zou datzelfde jaar komen te overlijden, tweeënveertig jaar oud.⁵¹⁹

Catharina Geertruida van Valkenburg (de weduwe van Hiëronymus van Alphen), die in Amsterdam woonde maar op het moment van de ramp in Leiden verbleef, kwam met haar dochter 'Willemientje' om.⁵²⁰ 'Niets kan myn gefolterd hart troosten dan de wel ge-gronde verwachting, dat zy met myne zaligen Vader in onverliesbaar geluk deelen', schreef de bedroefde zoon in een rouwbrief.⁵²¹ Zijn vader was een van de eerste leden van de *Maatschappij* geweest en tot zijn dood in 1803 lid gebleven. De Utrechtse dichteres Hester

Wilhelmina Callenburgh Baartmans schreef een wat eigenaardig gedicht, waarin zij de weduwe benijdde om haar zalig lot, omdat zij thans bij Jezus in de hemel mocht vertoeven.⁵²² Een nichtje van mevrouw Van Alphen – de dochter van Josias Johan Hubrecht – die met haar tante aan tafel zat op het moment van de ramp, schreef later:

eensklaps zagen wy een groot ligt, hadden niet meer tyd als te gelyk te roepen *Wat is dat* of de kamer daar wy zaten viel geheel in, zoo als de keuke die er naast was zoo als ook de turf en hout zolder, en alles wat boven ons was, was alles in een oogenblik in een puinhoop veranderd [...] op het zelfde oogenblik, hoorde wy niet dan het aakelig geluid van het instorten der muuren waaronder wy begraven wierden hoorden nog zagen niets meer van malkander verwagende niet anders dan alle het leven daar te zullen laten.⁵²³

De *Maatschappij* verloor twee leden: de hoogleraren Johan Luzac (1746-1807) en Adriaan Kluit (1735-1807) [afb. 94 en 95]. Beide mannen hadden tijdens de patriottentijd als kemphanen tegenover elkaar gestaan. Kluit woonde op de plek des onheils en Luzac was juist op weg om een vriend te bezoeken: Jan Aernout Bennet, hoogleraar in de genees- en natuurkunde. Deze was ook lid van de *Maatschappij* (en van het leesgezelschap *Miscens utile dulci*) en verloor zelf zijn vrouw bij de ramp.⁵²⁴ In de *Leydse courant* van 19 januari schreef Bennet dat de godsdienst de enige troost was die hem voor de wanhoop kon behoeden. Het stoffelijk overschot van Luzac was ernstig verminkt en kon slechts worden geïdentificeerd op basis van zijn gouden horloge en zijn bril met brillenkoker.⁵²⁵

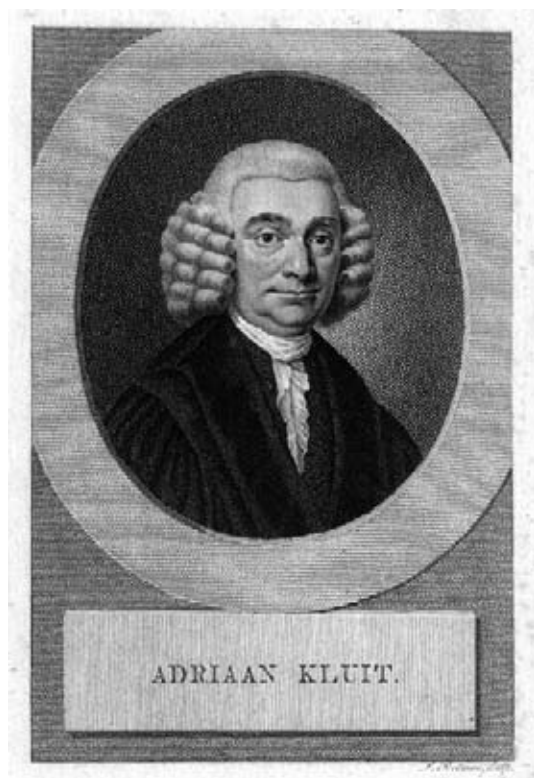
Over Kluit, die samen met zijn echtgenote Johanne Oursel en hun dienstbode omkwam onder zijn instortende huis, deden na de ramp allerlei verhalen de ronde. Zo zou men hem nog dagenlang hebben horen schellen met een tafelbel. Sommigen meenden zelfs dat hij onder het puin nog zou hebben gestuurd. ⁵²⁶ Dit was slechts een broodjeaapverhaal, want ‘de wijze waarop die geleerde Man werd aangetroffen, besliste, dat hij eenen spoedigen dood heeft gehad’.⁵²⁷ Siegenbeek schreef: ‘Van de boeken en papieren van

93. Ch. Hodges, *Portret van Sebaldo Fulco Johannes Rau* (1765-1807), circa 1785. RAL.

onzen waardigen Kluit is nog al veel van onder de puinhoopen bijeen-gezameld, doch meest alles door modder, nattigheid en gruis zeer gehavend.’⁵²⁸ Kluits zoon Willem Pieter, wethouder te Leiden, was sinds enkele weken ook lid van de *Maatschappij*. Net als zijn vader was hij ook betrokken bij het leesgezelschap *Miscens utile dulci*. Hij trad na de buskruitramp, ‘hoe diep ook neêrgedrukt door het verlies van twee waardige ouderen’, op als voorzitter van de commissie tot vergoeding van de geleden schade. In 1833 publiceerde hij de *Algemeene rekening wegens de ramp aan de stad Leyden overgekomen op den 12den january 1807*.⁵²⁹

Tijdens de jaarvergadering op 7 juli 1807 stond Te Water stil bij de omgekomen leden. De eenen-zeventigjarige Kluit was een van de oprichters van de *Maatschappij*; hij was meer dan veertig jaar lid geweest. Luzac was in 1792 lid geworden. Hij werd na zijn overlijden op zestigjarige leeftijd door Berkhey, ondanks ‘personele wederwaardigheden’, getypeerd als ‘Europa’s Courantier’, vanwege zijn *Gazette de Leyde*.⁵³⁰ Te Water zag in de ramp de hand van een ‘albestierende Voorzienigheid’. Iedereen die dat wei-

94. L. Portman, Portret van Adriaan Kluit (1735-1807). RAL.

95. L. Portman, Portret van Johan Luzac (1746-1807). UBL/MNL.

gerde te erkennen, was volgens hem een dwaas zonder godsdienstig gevoel.⁵³¹

Naar aanleiding van de dood van Kluit en Luzac verschenen enige gelegenheidsverzen. Frans Adam de Hartogh publiceerde een reeks *Treurzangen op Leijdens ramp*, die hij bij *Kunstliefde spaart geen vlijt* voorlas. Het werk bevatte een vers ter nagedachtenis aan Kluit. Met de dood van die 'Held der Lettren' raakte de poëzie 'haar Aristarchus' kwijt.⁵³² De reeds genoemde student Pieter van Ameron schreef een gedicht *Bij het graf van mr. Jan Luzac*. Volgens een tijdgenoot waren de studenten terneergeslagen 'en hebben alle zig de arm met een floers omwonden ter droeve nagedachtenisse'.⁵³³

Ook Bilderdijk bevond zich op 12 januari 1807 in Leiden. Vermoedelijk was hij thuis in zijn woning aan de Hogewoerd. De dag begon goed: hij ontving een schenking van 875 gulden van de Amsterdamse afde-

ling van de *Hollandsche Maatschappij* als tegemoetkoming in de kosten voor zijn reis vanuit Brunswijk. Jeronimo de Vries schreef dat het genootschap het een eer vond te kunnen bijdragen aan de terugkeer van zo'n 'zeldzaam vernuft in het Vaderland'.⁵³⁴ Maar door de ontploffing viel deze gift, die de armlastige dichter graag aannam, in het niet. Hoewel Bilderdijk en zijn gezin ongedeerd bleven, zag hij de ramp als een bewijs dat 'het lot niet moede' was om hem te vervolgen: 'Ik gevoel duidelijk dat het ongeluk van Leyden my gekraakt heeft, zoo wel als mijne vrouw, die sedert, haar geheugen in groote maat verloren heeft, na dat de aandoening daarover haar op den oever der dood gebracht had.' Zijn woning raakte beschadigd: de vensters waren gebroken, evenals de schoorsteen, en het dak was gehavend. Maar Bilderdijk overdreef toen hij een dag na het ongeluk aan De Vries schreef dat hij zich tussen de puinhopen van zijn woning bevond.

Omdat hij in Leiden geen vervangende woonruimte kon vinden en er te weinig hout en werkvolk was om de huizen te herstellen, begaf de dichter zich met zijn zwangere vrouw naar Den Haag, waar hij hinder ondervond van de 'strandlucht, moerassige stikdampen, vochtigheid, en woeligheid'.⁵³⁵

Ondanks de tegenspoed droeg Bilderdijk bij aan de inzamelingsactie. Hij had geen geld, maar wel verzen, zo realiseerde hij zich. Daarom gaf hij *De zieke der geleerden* uit ten behoeve van de stad. Op de uitgave tekenden vele honderden personen in; Lodewijk Napoleon zelfs voor honderd exemplaren. Het dichtstuk leverde veertienhonderd gulden op.⁵³⁶ Samen met Siegenbeek publiceerde Bilderdijk daarnaast *Leydens ramp* (1808) [afb. 96]. Siegenbeek droeg een beschrijving van de ramp bij en levensschetsen van Kluit en Luzac. Bilderdijk schreef een dichtstuk. Hij zou het op 13 januari 1808 tijdens een speciale bijeenkomst van de *Hollandsche Maatschappij* voorlezen, maar die dag was hij ziek. Daarom declameerde Siegenbeek het in zijn plaats, waarvoor hij 'veel toejuiching' ontving.⁵³⁷

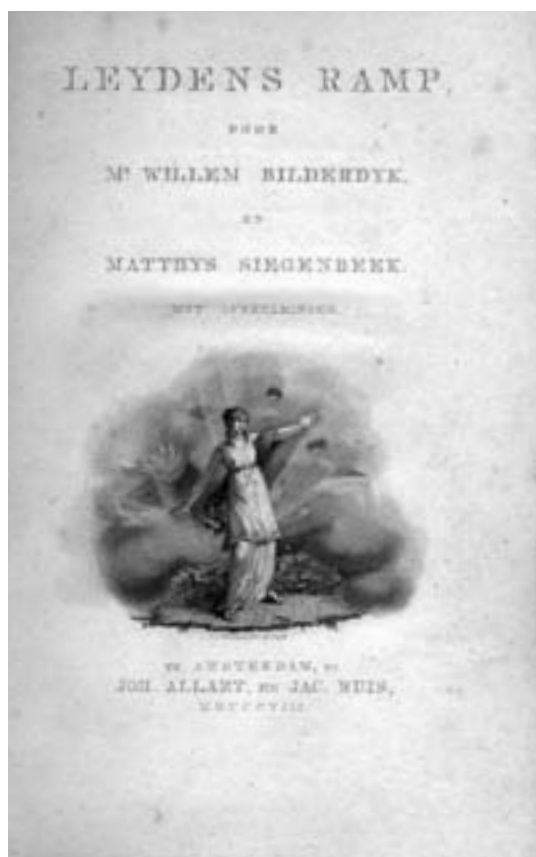
Bilderdijks poëzie en Siegenbeeks proza behoren tot het beste dat naar aanleiding van de ramp werd gepubliceerd. Andere auteurs stonden in de schaduw van deze *Maatschappij*-giganten. Zo steekt de schrijftant van Roemer schril af tegen de beheerste, door volzin- nen gekenmerkte stijl van Siegenbeek.⁵³⁸ Roemer beschreef het moment voor de ontploffing zo: 'Elk zat gerust in zijne woning, was aan zijne bezigheden, bij zijne vrienden, of deelde in de onschuldige genoegens dezes levens en ... eensklaps is de schrikkelijkste verwoesti[n]g aanwezig'.⁵³⁹ Siegenbeek noteerde:

Dus was alle denkbeeld van gevaar van een' ieder verre verwijderd, toen op één allerverschrikkelijkst oogenblik, volgens de vrij eenparige aanwijzing der door den schok alleen tot stilstand gebragte uurwerken, omstreeks kwartier over vier uren na den middag, deze kommerlooze gerustheid voor sommigen in een plotselijk en geweldig uiteinde, voor anderen in een' langzaam folterenden marteldood, voor zeer velen in radelooze wanhoop en de onlijdelijkste ziels- en lichaamssmarte, voor allen in de akeligste verbijstering, den verscheurendsten weedom verkeerd werd.⁵⁴⁰

Ook Bilderdijks vers staat op eenzame hoogte.⁵⁴¹ Toch bevat zijn gedicht alle motieven die ook in de andere verzen voorkomen: de rust voorafgaand aan de ontploffing, de vergelijking met het laatste oordeel, een verwijzing naar het Spaanse beleg, aangrijpende beschrijvingen van de slachtoffers, de troost van de godsdienst, Lodewijk Napoleon als redder en een stralend toekomstperspectief. Volgens Bilderdijk zou de stad als een feniks uit haar as verrijzen: 'Ik zie de Welvaart, ja, die in uw Vest herleeft: / Ik zie van wijd en zijd die schatten tot u vloeien, / Die vlijt, die eerlijkheid, die deugd en arbeid geeft!' Leiden zou dan zelfs de vergelijking met Londen en Parijs kunnen doorstaan en 'De Seine van haar' roem berooven, / De Theems beschamen van zijn' trots'.⁵⁴²

Bilderdijk veroorzaakte nog een relletje met zijn satire op een gedicht van zijn medelid Robert Hendrik Arntzenius. Deze publiceerde in 1807 een *Dichterlijk tafereel der stad Leijden*. Het stond vol gemeenplaatsen die ook in de overige rampliteratuur worden aange- troffen. Bilderdijk schreef een parodie, waarin hij met roze inkt iedere onvoorzichtige uitspraak of taal- of stijlfout van Arntzenius afstrafte. Zo spotte hij onder meer met diens (op de feiten gebaseerde) mededeling dat de gesneuvelden helemaal naakt waren: 'Thans even arm! en even rijk! / En naakt, als bij uw komst in 't leven, / Zijt ge, in 't geen u is bij-gebleven, / Als scheps'len Gods elkaër gelijk'.⁵⁴³ Bilderdijk voegde daar ironisch aan toe: 'Zoo heeft men bij zijn komst in 't leven, / In Leyden toch een broek aan 't gat! / Ik vind dat nergens nog beschreven; / Maar 't is een voorrecht voor de stad'.⁵⁴⁴ Hoewel Bilderdijks werk niet werd gepubliceerd, raakte het spoedig in bredere kring bekend. Zelfs in 1834 zou het stuk nog met ge- noegen worden aangehoord door de student Nicolaas Beets.⁵⁴⁵

Ook andere Leidse genootschappen kregen te maken met de gevolgen van de ramp. De Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* raakte net als de *Maatschappij* haar vergaderzaal kwijt. Ook de genootschapsbibliotheek was hier ondergebracht.⁵⁴⁶ Roemer schreef dat de fraaie en rijk versierde gehoorzaal onbruikbaar was gewor- den: 'het levensgrootte beeld van Apollo is ter neder-

96. Willem Bilderdijk & Matthijs Siegenbeek, *Leydens ramp*. Amsterdam 1808. RAL.

geslagen en verpletterd: het *Pan Poëticum* vergruisd, de uitmuntend gelijkende beeldenissen der Dichters beschadigd, en alom verstrooid, lusters, spiegels en kostbaarheden gebroken – misschien het geheel voor altijd verwoest.⁵⁴⁷ Hierdoor kon het Leidse departement tijdelijk geen ‘lectures’ organiseren.⁵⁴⁸ Tijdens de jaarvergadering van 1807 werd stilgestaan bij de dood van Kluit, die lid van verdienste was geweest.⁵⁴⁹

Sociëteit *Amicitia* stelde tot 1 mei 1807 haar deuren open voor leden van sociëteit *De Harmonie*, waarvan het lokaal onbruikbaar was geworden.⁵⁵⁰ *Miscens utile dulci* werd geconfronteerd met het overlijden van twee leden: Kluit en de weduwe Clara Tak, geboren Le Poole. Uit een brief van Pieter Vreede bleek dat die laatste gewond was geraakt en een oog had verloren.⁵⁵¹ Kennelijk is ze daarna overleden, maar het kan ook

zijn dat Vreede één dag na het voorval niet goed was ingelicht. De jaarvergadering vond stevast plaats in ‘De Zon’ op de Breestraat. Door de ontploffing was dit logement beschadigd.⁵⁵² Het leesgezelschap schafte enkele werken aan die na de ramp verschenen, waaronder *De ziekte der geleerden* en *Leydens ramp*.⁵⁵³ Het leesgezelschap *Wetenschap, nut en vermaak* bleef gespaard. Een van de leden schreef: ‘Dien zelven slag had toen deez’ kring ook kunnen treffen; / Maar neen! wij zijn bewaard bij ’t dierbaar levenslicht.’⁵⁵⁴ Ten slotte treurden ook de leden van *Van Tienen* over de dood van hun medelid Kluit. In 1810 schreef J.H. Brans:

En...! maar...! hier bezwijmd mijn Veder...!
Kille schrik beroerd mijn hart; –
Moet Ik ’t melden? of verzwijgen...
Hoe op LEYDENS RAMP, tot smart,
’t Noodlot ons een lidt ontrukte,
Onder Puin, en Bint vermoord;
Hoog Geacht, – Geëerd, – Geprezen
Door het halve Waerelddöord.
Neen, mijn Broeders! ’k moet Hem noemen,
’t Hooge woord kan niet gestuit,
’t is den Door – en Hooggeleerden
Wijzen, – Onnavolgbren KLUIT.⁵⁵⁵

Boekverkopers

In 1808 blikte Berkhey terug. Zijn schrijftafel lag in die tijd ‘vol met eene menigte verhalen van Leydens ramp, treurgedichten, om beurt naar den prijs dingende, wie de verwoesting het ijslijkst en grievends konde afmalen, anderen twistten over de volksstraf der Goddelijke regtvaardigheid tegen het noodlottig geval of voorbedachte menselijke bedrijven, andere wederom op het voorgeven van liefdedaden, ten voordeele der rampspoedige Leydenaren’.⁵⁵⁶ Hiermee gaf de auteur beknopt weer hoe de ramp letterkundig werd verwerkt.⁵⁵⁷ Inderdaad probeerden veel auteurs de gevolgen van de ramp zo gruwelijk mogelijk te schetsen. Zo schreef E.J.B. Schonck, oud-lid van *Kunst wordt door arbeid verkreegen*: ‘Hier ligt een hoofd / Half opgekloofd. / Daar steekt een hand / Door d’opgescheurden wand, / En schijnt om hulp te vraagen: / Ginds ligt een voet, / Doch als men dieper wroet, / Is hij van ’t

ligchaam afgeslagen.⁵⁵⁸ Bilderdijk schreef over een lief maagdelijk meisje: 'Hier ligt zy, half verscheurd als van een woudbeers tanden! / In walglijk slijk en asch, met gruis en bloed besmet.'⁵⁵⁹

Berkhey maakte zich vooral boos over de boekverkopers die een slaatje wilden slaan uit de ellende van anderen en als 'bontekraaijen op de puinhoopen tot haar eigen belang' rondzwierven.⁵⁶⁰ Veel uitgevers kwamen, nadat ze van de schrik bekomen waren, met 'rampliteratuur' voor de dag. Uitgeverij Luchtmans deed dat niet. De hoogbejaarde Johannes Luchtmans bemoeide zich nog nauwelijks met het bedrijf. Hij bleef ongedeerd, maar kon niet meer alleen naar de kerk gaan, omdat de Pieterskerk onbruikbaar was geworden en de Gasthuiskerk op de Breestraat tijdelijk als lommerd fungeerde.⁵⁶¹ Daarom moest hij een koets bestellen om gebruik te maken van een andere kerk.⁵⁶²

Zijn compagnon Johannes Brill was minder fortuinlijk. Hij werkte die maandag buitenshuis, maar zijn vijfendertigjarige zwangere vrouw Jeanne Babut werd bedolven onder de brokstukken van hun woning. Ze had de nacht daarvoor aan de wieg van haar jongste kind gewaakt en deed op het moment van de ontploffing een dutje. Toen Brill zich naar huis begaf, was zij reeds overleden: 'De overgeblevene vader stond daar met zijne moederlooze telgjes zonder eigen verblijf.'⁵⁶³ Drie dagen later plaatste Brill een rouwadvertentie, waarin hij schreef dat de verwoesting van zijn goederen niets was vergeleken met het overlijden van zijn echtgenote. Zijn kinderen waren ongedeerd gebleven, alleen zijn oudste zoon liep een hoofdwond en een beenbreuk op.⁵⁶⁴ De *Leydse courant*, zonder buitenlandse berichten, verscheen pas op 15 januari, omdat de drukkerij van de weduwe De Klopper op de Breestraat verwoest was.⁵⁶⁵ De krant bevatte rouwadvertenties en opsporingsberichten [afb. 97], bijvoorbeeld van een pruikenmaker aan het Rapenburg, wiens kat sinds de ramp vermist was.⁵⁶⁶

Een andere getroffen boekverkoper was Johannes van Thoir. Zijn huis en pakhuis op de Garenmarkt [afb. 98] stortten in. De door hem gestichte leesbibliotheek ging verloren. Hij bevond zich op het moment van de ramp op de Papengracht en snelde over glas en steen naar huis. Daar trof hij de dienstmaagd aan,

die probeerde om zijn echtgenote onder het puin vandaan te slepen. 'Daar lag zij, zwart van het buskruid en half verzengd, in haar bloed te wentelen', terwijl twee van haar kinderen 'als zinnelozen' bij haar stonden te krijsen. Van Thoirs jongste dochtertje lag bedolven onder het puin, maar ze leefde nog, want men hoorde haar roepen en kermen. De dienstmaagd probeerde haar onder de 'schier ontilbare stukken steen en hout' vandaan te halen en kreeg daarbij hulp van een student. Uiteindelijk bevrijdde men het kind, dat samen met de moeder en de overige kinderen naar een andere plaats werd overgebracht.⁵⁶⁷ Omdat de moeder niet op de dodenlijst staat vermeld, kunnen we aannemen dat zij van haar verwondingen is hersteld.⁵⁶⁸

Nadat Van Thoir van de schrik was bekomen, probeerde hij zijn zaak weer op poten te zetten. Hij riep correspondenten op om hem tijdelijk geen goederen in commissie te sturen.⁵⁶⁹ Maar al spoedig opende hij een nieuwe vestiging op de Hogewoerd, die hij in mei 1807 naar de Hooglandse Kerkgracht verplaatste.⁵⁷⁰ Ook ondernam hij pogingen om zijn leesbibliotheek te herstellen. Hij riep stad- en landgenoten op om hem en zijn 'nog lydend Huisgezin' daarin te ondersteunen.⁵⁷¹

Datzelfde jaar trad Van Thoir weer met uitgaven in het licht. Hieronder bevond zich een vers van de Leidse apotheker Johannes Henricus Brans, lid van leesgezelschap *Van Tienen*.⁵⁷² Ook zou Van Thoir omstreeks 1808 Berkheys *Oud Hollands vriendschap* publiceren, dat *Miscens utile dulci* aanschafte.⁵⁷³ Daarin beschreef Berkhey hoe hij bedolven was onder de brokstukken van zijn huis. Pas bij het 'lumieren van den dag' was hij door drie mannen bevrijd. Daarna had de koning, die vanaf dat moment ook zijn koning geworden was, hem onder zijn hoede genomen:

Mijn noodlot werd verzagt, voor een berooid
verschuilen,
Zag ik mijn aaklig huis met een Paleis verruilen,
Paleis? ô ja! Paleis, daar ik zoo gul weleer
Oranjes Vriendschap had, schenkt mij de Koning
weêr.⁵⁷⁴

Door zijn optreden werkte Lodewijk Napoleon de eendracht in de hand, meende de dichter. Hieruit valt af

* Tot onze grievende smart verloren wy ons eehg Kind, JOHANNA CATHARINA, ruim 6 Maanden oud, door 't rampspied lot dat en onze Woning en de Stad gisteren tref. LEYDEN den 13 January 1807. C. P. VAN STAVEREN.

In den voor de Stad zo rampvullen, namiddag van woensden Maandag, werd aan ons dijn getroffen Ouderlyk hart, doorden dood ontruktons Zoonje, REYNIER ARNOLD. — Hy was ter Schoole en werd door eenig brokken Pain van het instortend Gebouw getroffen, zo dat wy hem niet meer levendig hebben mogen zien.

Hy had den oniderdem van engeveer elf Jaaren, en was een liev Kind, gezond en sterk. Hoe zeer wy nu over dit verlies bitter treuren, zo moeten wy echter Gode zwygen; wanneer wy aan den anderen kant indenken, dat ook ons belden dat ysellyk lot zoude hebben kunnen treffen; maar, dat wy, door Gods groote goedertierenheid, voor onze andere Kinderen geendig zyn bewaard gebleven, en thans treuren mogen met zo veel onzer ongelukkige Stadsgenoten, die hun God en Bloedverwanten verloren hebben.

LEYDEN den 14 January 1807. P. G. M. E. S. S., J. G. M. E. S. S., Geb. B. U. S. C. H.

* Door den rampspoedige dag, van 12 January 1807, verliest myne Zuster, GERARDA PHILIPPA VAN HENGEL, Wed. JAN PORUBBUS, haareeven, in den oniderdom van ruim 69 Jaaren, ten Haeze van haar Zwager Hendrik van Struyk, wiens Huis mede onder de ingestorte Huizen is; hier van kenniste geovende aan alle haare en mynen Familie, Vrienden en Bekenden, zo binnen als buiten de Stad; verzoekte verder van Rouwbeklag verschoonde te zyn.

LEYDEN den 15 January 1807.

J. VAN HENGEL.

* De verbazende Verwoesting, welke de Stad Leyden getroffen en zo veel ongelukkige Familien gemaakt heeft is ook allernoodlottigst voor de onze geweest. Ik verloor daarin myn waarde, Oom, de Heer PIETER RIETMOLDER, in leven Commis van de Financien van Holland; myne Tante, Vrouwe MAGDALENA VAN STRUYK, zyne geliefde Huisvrouw, benevens her KIND, waarvan zy, nog geen negen weken geleden, gelukkig was verlost, en met welke zy, een bezoek, by hunne Ouders, aldaar waren gaan afleggen; en eindelyk myne geliefde Tante, Meisvrouw MARIA RIETMOLDER. — Deze allen hebben onder de Puinhoopen het leven verloorren. — Wy eerbiedigen de onnaaspentlyke wegen van de Voorzienigheid en smeecken, om de nodige kracht, ter onderwerping.

Den HAAG den 16 January 1807.

H. G. VAN KESSEL.

* De ontzettende ramp van den 12 dezer, heeft ook mynen tedergeliefden Echgenoot, SAMUEL BONTE, in den leeftijd van 37 Jaren, weg gerukt. — Ik heb, na eene allergelukkigste Verbintenis van 12 Jaren, dien braven, werkzaam, Godvruchtigen Man verloren, en myne vyf jonge Kinderen met my. Ik kerm en schrei, en myn gekerm verliest zich in 't gekerm eener geheele Sed. — Ik zoek echter te zwygen, om dat God het gedaan heeft, en die hand, (welke even zoo tastelyk is in de rigting van het ongeval op het hoofd van mynen Waarden, als ze kenbaar is in de wondere bewaring van anderen) verblyde ik my, hoewel slaande, in myn erbarmelyk verlies duidelyk te onderfcheiden, om dat ze de hand is van den ontfermenden God, die de Weduwen en Wezen stande houdt.

LEYDEN den 16 January 1807. W. C. WYNDELS, Wed. S. BONTE.

NB. De AFFAIRE zal, onder het toezigt van den Apotheker POTTOM, gecontinueerd worden.

* In de jammerlyke verwoesting, die deze Stad op den raden dezer getroffen heeft, is ook myn Zoon HENDRIK, oud 11 Jaar en 8 Maanden, treurig omgekomen. Hoe droevig deze noodlottige dag ook voor my is, verheugt het my, dat ik het genoeg gehad heb, myn Kind onder de Puinhoopen van daar te kunnen graaven, en op de gewoone wyze ter arde te laten bestellen.

te leiden dat Berkhey door de ramp de koning meer als zodanig aanvaardde. In zijn voorwoord schreef Berkhey dat hij geen rampbeschrijving wilde geven. Daarvoor achtte hij zichzelf te oud en bovendien zou hij zich niet kunnen inhouden om 'die hatelijke eigenbaat van sommige particulieren, als werkbazen, om van de liefdegaven te woekeren' aan de kaak te stellen.⁵⁷⁵

De opbrengst van veel werken kwam ten goede aan de stad en haar inwoners [afb. 99]. De meeste kosten niet meer dan enkele stuivers. De utilitaire, op de verbetering van de samenleving gerichte functie van de letterkunde kreeg naar aanleiding van de ramp een filantropische invulling.⁵⁷⁶ Prulpoëten maar ook meer serieuze auteurs pakten de pen op om de slachtoffers te helpen.⁵⁷⁷ Hendrik Tollens schreef een 'Zucht bij de ramp van Leyden op den 12 Januarij, 1807', met de regels: 'k Heb tranen voor den rampspoed over – / Gezangen heb ik niet.'⁵⁷⁸ De Schoolmeester zou hier later over opmerken: 'Nu dat gebeurt Tollens wel eens meer'.⁵⁷⁹ Volgens Gerrit Komrij zorgde lokaal leed er in de negentiende eeuw dikwijls voor dat ongetalenteerde dichters in de pen klommen 'om zich te kunnen zonnen in de gunst van een tijdelijk in z'n kritisch vermogen verlamd publiek'.⁵⁸⁰ De rampoëzie moet echter beoordeeld worden in het licht van de utilitaire functie die doorgaans aan de letterkunde aan het begin van de negentiende eeuw werd toegekend.

Ook Berkhey publiceerde ten behoeve van de ongelukkigen. Op 12 januari was de boekverkoper Pieter Hendrik Trap bij hem op bezoek op de Koepoortsgracht (de huidige Douzastraat). Ze bespraken de correctie van een drukproef, toen het schip ontplofte: 'De schuiframen voor dewelke zy zich bevonden, wierden na binnenwaards op de kamer gesmeeten, en het geheele dak van des zelfs woning berooft'.⁵⁸¹ Datzelfde jaar publiceerde Berkhey bij Trap twee dichtwerken. Beide bevatten een eigenaardig vertelperspectief. Zo verscheen *De toren van de Leydsche Saai- of Festynhal le sprekende ingevoerd* [afb. 100]. De Saaihal, waar wol gekeurd en gemerkt werd, was een van de weinige gebouwen in de omgeving die niet waren ingestort. Omdat het gebouw zwaar gehavend was, wilde men het afbreken. Berkhey pleitte ervoor het als monument in

97. Rouwadvertenties uit de Leydse courant, 19-1-1807, één week na de buskruitramp. RAL.

98. N. de Vries, Jacob Timmermans, *De Garenmarkt vóór 12 januari 1807, 1807. RAL.*

gebruik te nemen ter ere van Lodewijk Napoleon. De vorst was volgens hem, net als Oranje voorheen, een geschenk van de Voorzienigheid.⁵⁸²

Toen men besloot dat de saaihal een kerk zou worden, publiceerde Berkhey als Vrank en Vrij *De toren van de Leydsche Saai- of Festijnhalle andermaal sprekende ingevoerd*. Hij schreef: 'Zoo sticht hier een dragt, liefde en trouw, / Een heerlijk en vernieuwd gebouw.'⁵⁸³ Het geeft aan dat Berkhey de Lodewijkskerk (zoals de saaihal zou gaan heten) beschouwde als een symbool van nationale eenheid. Zijn vers vervulde hierin eveneens een rol, doordat het verwijst naar het Spaanse beleg, toen de Leidenaren eensgezind tegen de vijand vochten. In zijn inleiding onderstreepte Berkhey nog eens zijn literaire positie. Hij beschouwde zichzelf in feite als een volksdichter en zag het als zijn taak om 'vrij uit de borst' zijn denkbeelden, 'dikwerf in los en rollend rijm, voor te dragen, zoo als zij uit de pen vloeijen, en niet, om het door al te verhevene en diependenkende zamenkoppelingen van nieuwe vindingen en woorden, slechts voor eenige Taalhervormers verstaanbaar te maken'.⁵⁸⁴

Ook andere uitgevers kwamen met uitgaven. Zo publiceerden de gebroeders Murray, samen met Herdingh en Du Mortier, Roemers rampbeschrijving en een leerrede van zijn hand.⁵⁸⁵ Daarnaast gaven zij enkele stichtende gedichten uit. Ook de gelegenhedsuitgaven van Herdingh en Du Mortier liepen over van deugden als godvruchtigheid, deugdzaamheid en naastenliefde. Een zekere F.A.J. Hoffman vroeg zich af of Leiden hetzelfde lot beschoren was als de Bijbelse stad Gomorra.⁵⁸⁶ En in de bij

Herdingh verschenen *Opwekking tot boetvaardigheid aan Neerlands inwoners* [afb. 101] bracht de anonieme auteur de ramp in verband met de politieke onenigheid uit de voorgaande jaren. God had ingegrepen, omdat het land jarenlang door twisten als een bal heen en weer was geslingerd.⁵⁸⁷ Beide uitgevers kondigden ook een beschrijving van de ramp door Jan de Kruijff aan, maar dat werk is nooit verschenen.⁵⁸⁸ Wel publiceerden de gezamenlijke knechten in 1807 een *Dank-offer* ter gelegenheid van het herstel van de bij de ramp verwoeste drukkerij van Herdingh en Du Mortier.⁵⁸⁹

Een door Herdingh en Du Mortier uitgegeven werk dat de middelmatigheid ontstijgt is de lierzang *De wel-dadigheid* van Johannes Wilhelmus Bussingh (1761-1828), die hij deels bij de Rotterdamse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij* reciteerde. De auteur, lid van de *Maatschappij* en het *Koninklijk Instituut*, was altijd een Oranjeaanhanger geweest. Daarom was hij in 1795 als predikant te Gouda ontslagen.⁵⁹⁰ Mogelijk had hij om die reden het patriotse *Kunst wordt door arbeid verkreegen* in 1787 verlaten.⁵⁹¹ In zijn vers beschrijft hij hoe hij de schim van Willem v bespeurt

99. J.L. van Beek, C. van Waardt, H.A. Banse, *Leydens jammer tooneel. Na de Ontzettende Gebeurtenis van den 12 Januari 1807*, 1807. RAL.

boven de puinhopen. Maar als hij nog eens goed kijkt, blijkt het niet de stadhouder te zijn:

Dan neen, geen schaduw zie ik zweven,
Vergode WILLEM is het niet;
Geen Spruit van VADER WILLEMS Neven,
Dien 't oog aan 't hoofd der Redd'ren ziet. –
Maar, ô! Er is toch hulp beschoren: –
Schoon niet op *Neêrlands* grond geboren,
Een edel VORST biedt schat en hand: –
En, 't Kroost dat voor geen heerschzucht bukte,
Ziet, daar zijn liefde 't hart verrukte,
Een' VADER weer van 't VADERLAND.⁵⁹²

Het geeft aan dat de voormalige Oranjeklant – net als zijn partijgenoot Berkhey – de Franse koning dankzij diens optreden in Leiden inmiddels beschouwde als de

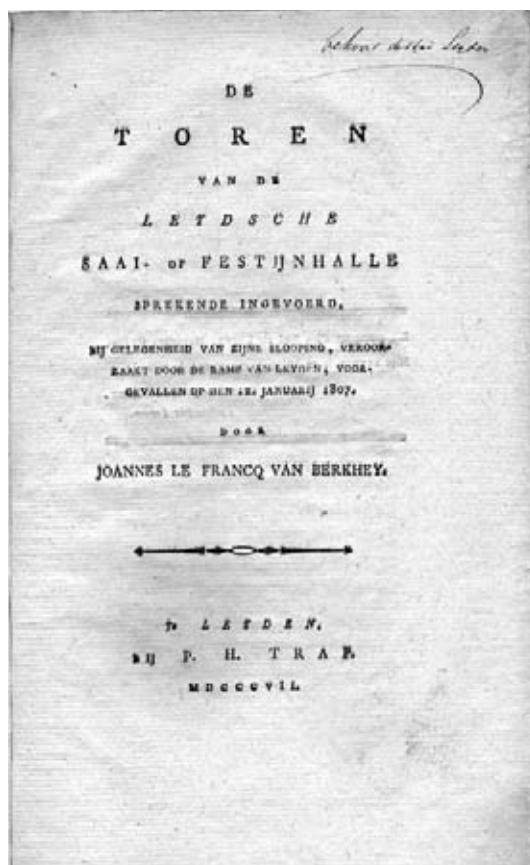
legitieme vorst van Nederland. De ramp en de in het verlengde daarvan verschenen werken droegen dus bij tot de nationale verbroedering.

Veel publicaties hadden een godsdienstige of zedelijke strekking. De religie speelde immers een grote rol in het dagelijks leven van de negentiende-eeuwse mens.⁵⁹³ In de *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen* (1807), die bij A. en J. Honkoop verscheen, kwam het geloof het duidelijkst naar voren. Aan de bundel werkten zes Leidse predikanten mee: Johannes Roldanus, Sebald Fulco Johannes Rau, Nicolaas Schotsman, Lucas Egeling, Hermannus Proper en Wilhelm Broes. De eerste drie preekten bij de Waalse, de laatste drie bij de hervormde kerk. Rau en Broes waren lid van de *Maatschappij*, Proper van *Miscens utile dulci* en Schotsman van *Van Tienen*. De bundel bevatte de preken die ze op zondag 18 of 25 januari hiel-

den en bracht meer dan 958 gulden op.⁵⁹⁴ Honkoop publiceerde ook de leerrede van Jan van Geuns.⁵⁹⁵ Ook andere steden organiseerden kerkdiensten met collecten. Zo verzorgde de Rotterdamse predikant Jan Scharp een godsdienstige zangoefening. Met de 1303 gulden die deze bijeenkomst opleverde, wilde hij een bewijs geven 'niet slechts van mijne deelneming maar ook van mijne blijvende geneegenheid voor eene Stad, waar in ik de eerste gronden mijner studien gelegd heb en waar in ik nog zoo veele waardre vrienden heb'.⁵⁹⁶

Toen een aardbeving in 1755 Lissabon verwoestte en duizenden mensenslevens eiste, ontstond een theologische discussie, waarin de religieuze (providentiële) verklaring overheerste. De verlichtingsfilosoof Voltaire daarentegen wees op de natuurlijke oorzaken.⁵⁹⁷ Hij kon niet leven met de gedachte dat Lissabon schuldiger was dan Londen of Parijs. In de Republiek beschouwde men de aardbeving als een straf van God, die de stad wilde straffen voor haar katholieke beeldenverering.⁵⁹⁸ De buskruitramp bracht deze discussie meer dan vijftig jaar later naar Leiden. Opnieuw stond de vraag centraal of het gebeurde religieus dan wel natuurlijk geïnterpreteerd moest worden.⁵⁹⁹ Nicolaas Schotsman (1754-1822) [afb. 102] verdedigde het meest orthodoxe standpunt. Hij was als prinsgezinde predikant in 1795 uit zijn ambt gezet; vanaf 1801 werkte hij weer in de Sleutelstad. Hij meende dat Nederland de afgelopen eeuw in een proces van nationaal verval terecht was gekomen en weet dat deels aan de door de Bataafse Republiek ingevoerde scheiding tussen kerk en staat.⁶⁰⁰

Schotsman, wiens huis was ingestort,⁶⁰¹ hield zijn 'onboetvaardige' toehoorders voor dat de ramp een straf was voor hun 'hoogmoed, pracht, weelde, zorgeloosheid en lichtzinnigheid'. Leiden werd zijns inziens gekenmerkt door 'onreinheid van hart en zeden'. Om de stad in haar oude glorie te herstellen, moesten de overlevenden zich zonder dralen tot God richten.⁶⁰² De Haarlemse dominee R.J. van der Meulen sloot zich hierbij aan. Volgens hem was de negentiende-eeuwer ontaard 'van de godsdienstigheid en volksdeugden onzer brave voorvaderen'.⁶⁰³ Deze preken reageerden net als de literatuur op het vermeende nationale verval. Zoals in de zeventiende eeuw zuivere taal en

100. J. le Francq van Berkhey, *De toren van de Leydsche Saal- of Festynhalle sprekende ingevoerd*. Bij gelegenheid van zijne slooping, veroorzaakt door de ramp van Leyden, voorgevallen op den 12. januarij 1807. *Leiden 1807. RAL.*

letterkunde zou hebben bestaan, zo had in die tijd ware godsdienstigheid geheerst.⁶⁰⁴ Andere dominees benadrukten dat de ramp een waarschuwing was en dat iedereen zijn naasten moest helpen. De Amsterdammer Evert Maaskamp verbaasde zich erover welke 'mengelmoes van godgeleerden onzin' nodig was om aan een 'Gods-straf te denken, en den troost, dien de ellende behoeft, door aantijgingen en verwijten van zonden-schuld onmeêdoogend te vergallen'.⁶⁰⁵ Ook Evert Schilderup (ca. 1789-1808) verzette zich tegen de religieuze interpretatie. In zijn lierzang *Leiden's ramp, geene Gods-straf* profileerde hij zich als de Nederlandse Voltaire. Hij vond het onverteerbaar dat de natuurlijke oorzaak van de ontploffing – de roekeloosheid van de

101. Titelpagina van het anonieme geschrift *Opwekking tot boetvaardigheid aan Neerlands inwoners, bij gelegenheid van de noodlottige uitbarsting en verwoesting der stad Leyden, op den 12. januarij, 1807. Leiden 1807. RAL.*

mens om vuur in aanraking te brengen met buskruit – werd verzwegen. Volgens hem werd ‘het volksgevoel verbasterd; / Gods liefde en wijsheid snood gelasterd, / Door eenen vuigen Priestrendrom’.⁶⁰⁶

Op Schilderups gedicht verschenen boze reacties. Een lid van het leesgezelschap *Wetenschap, nut en vermaak* schreef een parodie; volgens hem werd ‘Jezus Godsdienst nog gelasterd; / Gods heil’ge deugden snood verbasterd / Door eenen vuigen logenaar’.⁶⁰⁷ De Amsterdamse predikant Dirk Cornelis van Voorst noemde Schilderup in *Zijn alle christen-geestelijken huichelaars?* een nachtvlindertje.⁶⁰⁸ Hij maakte zich boos over het in zijn ogen weinig utilitaire gedicht, omdat vele ‘jonge lieden, door dat soort van geschriften, en vooral door dien Lierzang, [bij het christendom] worden weggesleept’. Vooral Schilderups godsbeeld achtte hij gevaarlijk. Schilderup zou God als de natuur zelf zien. Dat betekende dat er geen ‘Redelijk Wezen’ bestaat en dat de mens afhankelijk is van het noodlot. Die gedachte was voor Van Voorst ondraagelijk. Wat heeft een mens eraan om de ramp toe te schrijven aan de menselijke lichtzinnigheid? ‘Levert u zulks troost op?’⁶⁰⁹ Zo kwam de utilitaire literatuuropvatting ook in deze theologische discussie tot uiting.

BESLUIT

In dit hoofdstuk stond het politiek woelige tijdvak 1795-1813 centraal. In minder dan twintig jaar ging het stadhouderschap verloren, veranderde Nederland in een Bataafse Republiek, waarna Napoleon een Staatsbewind vestigde. Vanaf 1806 zwaaide Lodewijk Napoleon als koning de scepter over het land. In 1810 volgde de annexatie door Napoleon. De politieke onrust was van invloed op het literaire leven. De genootschappen ondervonden hinder, boekhandelaren en uitgevers kregen te maken met preventieve censuur. Toch speelden de instituties een rol bij het realiseren van de eenheidsstaat. De utilitaire (op nut en vooruitgang gerichte) literaturopvatting overheerste. De dichter werd doorgaans beschouwd als iemand die een maatschappelijke bijdrage kon leveren. Tijdens de Bataafse en Franse jaren kreeg dit idee een nationalistische invulling; de literaturopvatting verschoot dus van kleur al naar gelang de politieke macht verschoof. Daar stond

102. Gedenkzuil voor Nicolaas Schotsman (1754-1822), naar aanleiding van diens overlijden. UBL/MNL.

tegenover dat Bilderdijk een meer autonome poëtica bepleitte en de classicistische werkwijze afwees.

In het tweede deel stond de buskruitramp centraal, die een stempel drukte op het literaire leven. Net als de aardbeving van Lissabon vormde de ramp een poëtisch thema in de literatuur, die vooral een troostende functie vervulde.⁶¹⁰ Door ons te verdiepen in de gevolgen van de ramp zijn we meer te weten gekomen over de betrokkenen. Belangrijker is dat we zicht hebben gekregen op de sociale functie van de letterkunde. De liefdadigheidsverzen, die men uitgaf ten voordele van de slachtoffers, vormden uitingen van de utilitaire poëtica. Door gedichten te publiceren konden auteurs een nuttige bijdrage leveren. De ‘rampliteratuur’ werd bovendien ingezet ter bevordering van de nationale eenheid. Lodewijk Napoleon werd opgevoerd als symbool van de nationale verzoening. Alleen waar het de (al dan niet religieuze) verklaring van de ramp betrof, liepen de meningen sterk uiteen.

3.

In de schaduw van Oranje, 1813-1833

Inleiding

DE TERUGKEER VAN ORANJE

Toen in 1795 de Bataafse revolutie plaatsvond, was het enthousiasme van de patriotten grenzeloos. De politieke geestdrift was zo groot dat er slechts weinig tijd overbleef voor letterkundig vermaak. Daardoor raakte het genootschapsleven verder in het slop. 'De binnenlandsche onlusten in 1786 en 1787 deden haar, gelijk andere Genootschappen in ons Vaderland, merkkelijk kwijnen, en de gebeurtenissen in en na 't jaar 1794 schenen haar met een' geheelen ondergang te dreigen', schreef J.W. te Water over de *Maatschappij*.¹ Willem Bilderdijk verzuchtte in 1811: 'Neen, zekerlijk is er geen gunstiger tijd voor de letterkunde en Holl. Boekhandel, aan den horizon zichtbaar.'²

In 1813 was van politiek enthousiasme geen sprake meer; van haat tegen Napoleon des te meer. De Fransen, die als broeders waren verwelkomd, verlieten het land als kannibalen.³ Iedereen was 'op de Franschen verbitterd'.⁴ De verloren soevereiniteit, de (door het Continentale Stelsel verergerde) economische recessie en het verlies van de 'bloem der jongelingschap, om voor eenen vreemden veroveraar den allerschrikkelijksten krijg te voeren' (de conscriptie) waren moeilijk te verkroppen. Onder de onbuigbare scepter van het Franse bewind ontstond een verlangen naar verlossing.⁵ Iedereen hoopte 'den schandnaam van Franschman' te kunnen afwerpen.⁶ Zelfs patriotten als Pieter Vreede en F.A. van der Kemp deden afstand van hun denkbelden.⁷ Verzet was er nauwelijks. Te Water had naar eigen zeggen soms geweigerd om te spreken tijdens diensten ter viering van Napoleons verjaardag of diens 'ware of ook verdichte overwinningen'.⁸ In dit anti-Franse klimaat kon het pad worden geëffend voor de terugkeer van Oranje.

Hollandse en Leidse eensgezindheid

Op initiatief van Gijsbert Karel van Hogendorp keerde in november 1813 Willem Frederik, de zoon van Willem v, terug naar Nederland, eenenveertig jaar oud. In 1789 en 1790 had hij in Leiden gestudeerd. Daar was hij destijds welkom geheten door de rector magnificus: Te Water.⁹ De prins bewoonde een kamer aan het Rapenburg, tegenover het Academiegebouw, en kreeg colleges aan huis van Kluit, Pestel, Van der Keessel en Tollius.¹⁰ Het verhaal wil dat de student een keer door de achterbuurten wandelde, toen hij belaagd werd. Maar toen hij zijn jas openknoopte en de ster op zijn rok liet zien, barstte het volk in gejuich uit.¹¹ Na zijn studie trouwde hij en vluchtte hij met zijn familie naar Engeland. Tussen 1803 en 1806 regeerde hij onder Napoleon (ter compensatie voor het verlies van het stadhouderschap) een gebied in Midden-Duitsland, waaronder het bisdom Fulda en de stad Dortmund. Toen hij negentien jaar later naar Nederland terugkeerde, was er een nieuwe situatie ontstaan. De bevolking was onder Lodewijk Napoleon gewend geraakt aan een monarchie.¹²

Op 30 november arriveerde de prins per schip in Scheveningen.¹³ Diezelfde dag vaardigde hij een proclamatie uit, waarin hij aangaf 'al het voorledene te vergeven en te vergeten'. Hij beloofde alles te doen wat in zijn macht lag om het land in zijn luister te herstellen en de Nederlandse onafhankelijkheid te verdedigen. 'De herleeftde Koophandel zal, zoo ik vertrouwe, een der eerste onmiddelykste Gevolgen zyn van myne aankomst', meende de toekomstige koning. Hij benadrukte dat de tijd van partijschappen voorbij was.¹⁴ Nu moest er nationale verzoening komen. In het nieuwe bestuur benoemde hij daarom zowel oud-prinsgezinden als oud-patriotten.¹⁵

Het regende gelegenhedenverzen. Willem de Clercq

merkte op dat door de ‘gelukkige verlossing’ vele dichters van hun hersenvruchten verlost raakten. Oranjeliedjes, veelal gezongen op de melodie van het Wilhelmus, klonken ‘langs straat en gracht’.¹⁶ Zoals het volk eertijds was verlost van het Spaanse juk, zo werd het nu opnieuw bevrijd van een buitenlandse overheerser, zo was de strekking. Bilderdijk en zijn tweede vrouw Katharina Wilhelmina Schweickhardt publiceerden samen met Samuel Iperusz. Wiselius een *Nieuw liederenboekje* (1813) vol volksliedjes ter opwekking van vaderlandse moed en vreugde.¹⁷ In de steden vierde men feest. Een anonieme dichter schreef:

Geen Kees of Foef spookt meer in ’t Land,
 ’t Zijn alle Oranje vrienden,
 ’t Oranje lint is nu de band,
 Dat alles saam moet binden,
 Die nog van d’oude Koeijen spreekt,
 Is ’t in ’t verstand geslagen,
 Hij is de Vos die de Passie preekt,
 Smijt hem maar op de Wagen.¹⁸

Enkele Fransen die op 21 november 1813 in de Sleutelstad kwamen, mochten daar niet overnachten, maar moesten ‘Oranje Boven’ roepen, waarna ze de stad uit werden geleid. In de kerken dankte men God.¹⁹ Ook J.H. van der Palm richtte het woord tot zijn gelovigen. De afgelopen jaren had hij meer dan eens geprobeerd om de ‘gebogen hoofden opwaarts te beuren’. Nu was het tijd om God te loven: ‘onze verdrukking is geëindigd, onze schande is uitgewischt, onze droefheid is in gejuich veranderd, onze hoop is vervuld’.²⁰ Ook in zijn *Vaderlandsche uitboezeming* gaf Van der Palm lucht aan zijn vreugde. De prins had het land verscheurd verlaten, maar vond het verbroederd weer: ‘Droom, of waak ik?’ Was er sprake van begoocheling? Nee: ‘ORANJE is de leus der verlossing en der vereeniging!’²¹ Ook de vroegere Agent van Nationale Opvoeding had dus afstand gedaan van zijn patriotse idealen.

In een proclamatie van 2 december werd benadrukt dat Willem Frederik geen stadhouder (Willem VI), maar Souverein Vorst zou worden: Willem I.²² Die dag werd hij te Amsterdam ingehuldigd. De Clercq beschreef de volksvreugde toen de nieuwe vorst op het

balkon van het Paleis op de Dam verscheen: ‘Het gejuich bij dit ogenblik was onbeschrijflijk en ik schaam mij niet om na alles wat ik heden gezien en gehoord heb deze drift van het volk *nationale geestdrift* te noemen. Ja zij heerschte overal en ik zal niet ontveinen dat deze dag op mij eenen plegtigen indruk gemaakt heeft. De volksmenigte was ontzettend. Sommige reikten den prins hunne handen toe en alles ademde vreugde.’²³ Op 6 december werd het landsbestuur formeel aan de vorst overgedragen.²⁴

Drie dagen later erkende ook Leiden de soevereiniteit van Willem I. De schutterij stond opgesteld voor het stadhuis, waar jaren eerder rond de vrijheidsboom was gedanst. De klokken luidden en er klonk trompetmuziek. De proclamatie van het stadsbestuur werd met gejuich ontvangen. Ook het bezoek van de Souverein Vorst en diens zoon Willem aan de stad op 21 december was een feestelijke gebeurtenis. Hij kreeg de sleutels van de stad op een fluwelen kussen aangeboden.²⁵ Alle huizen waren versierd en er stonden erepoorten. Van de Janvossensteeg, de Oude Vest tot en met de Haarlemmerstraat waren ‘groene slingers met oranje omvlochten over en weer aan de huizen vastgemaakt en met 30 fraaie kronen in de midden met glazen daarin om des avonds te illumineeren’.²⁶ Overal heerste eensgezindheid; er deden zich geen ongeregeldheden voor. Jan de Kruyff reciteerde voor de leden van sociëteit *Amicitia* op de Breestraat het vers ‘De val van Napoleon’. Daarin stelde hij dat de tijden van de Franse tirannie definitief voorbij waren:

Juicht, Volken, en aanbidt! het uur des oordeels sloeg;
 Ziet, ziet het heilig zwaard reeds vlammend opgeheven!
 Hoort, hoe, rondom den Troon, die uwen geesel droeg,
 De vloek weergalmt zijns Naams, die korts nog de aard deed beven,
 Daar stort hij neer, die Troon! op snoed geweld gegrond;
 Van bloed en tranen zwaar; – hij sleept den dwing’land mede!
 De donder van zijn val dreunt over ’t wereldrond,

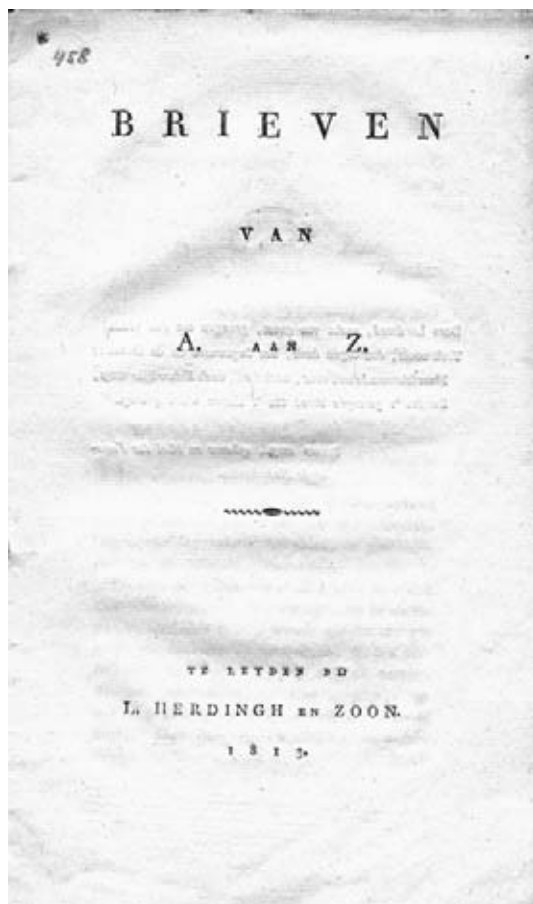
En de aarde is één gejuich: Verlossing! Zegen!
Vrede!²⁷

Voor politieke verzen was geen plaats meer. Daarom besloot De Kruyff zijn patriotse poëzie – die ‘min of meer het merk droeg van den geest der ongelukkige tijden, die wij beleefd hebben’ – niet op te nemen in zijn verzamelde gedichten.²⁸ Zo wierp de Nederlander zich, in de woorden van de Engelse reiziger en schrijver John Bowring, in de armen van het Oranje-huis.²⁹

Een dissonant

Toch was het niet helemaal pais en vree. In deze tijd verscheen bij L. Herdingh en Zoon een geschrift dat beroering veroorzaakte: *Brieven van A. aan Z* [afb. 103].³⁰ Binnen een week waren achthonderd exemplaren verkocht.³¹ Wie de auteur was, is niet duidelijk.³² Het werk ageerde tegen personen die voor de Fransen in het stof waren gekropen om baantjes te verwerven, waarin zij de ‘onderwingeland speelden, en hun eigen Vaderland en lijdende Landgenooten op de eigendunkelijkste wijze vertraptten’. De auteur gruwde ervan dat zulke verraders wederom belangrijke posten zouden innemen. Hij noemde ze kameleons, die met alle winden meewaaiden, en die bewezen hadden Napoleons lievelingen te zijn. Moest het land zijn toevlucht nemen tot ‘Franschgezinde pligtverzakkers’? Willem van Oranje benoemde toch ook geen leden van de Spaanse bloedraad tot minister? Aan het slot noemde de anonymus enkele schuldigen, zoals Isaac Gogel, Carel Hendrik Ver Huell, Rutger Jan Schimmelpenninck, Johan Wolters van de Poll en Johan Meerman.³³

Het pamflet klonk als een dissonant in het harmonieuze Leiden. L.C. Luzac schreef: ‘De drukker heeft reeds veele onaangenaamheden over dit stuk onderhouden, en is persoonlijk door verschillende menschen aangesproken en zeer ernstig vaderlyk berispt geworden.’³⁴ H.W. Tydeman, hoogleraar in de rechten, *Maatschappij*-lid en een vriend van Bilderdijk, publiceerde als reactie anoniem: *Brieven van B. aan Y*. Hij toonde zich verontwaardigd over de in deze tijd van verzoening ongepaste schrijfrant, die leek op de

103. *Brieven van A. aan Z. Leiden 1813. UBL.*

‘blauwboekjes stijl’ en op de stijl van ‘wijlen Janus’ uit de ‘tijden onzer dwaasheid’.³⁵ Riep de vorst niet op een einde te maken aan alle partijchap? Pleitte hij niet voor amnestie? Tydeman geloofde bovendien niet dat de genoemde personen verraders waren. Johan Meerman, zijn medelid van de *Maatschappij*, had altijd blijk gegeven van verknochtheid aan Oranje. Alleen de ‘drang der omstandigheden’ dreef hem in de ‘draaikring des vreemden Bestuurs’. Moest de deugdzzaamste maire (schout),³⁶ die de conscriptie doorvoerde, verstoten worden? Nee, juist nu kwam het aan op ‘algemeene en hartelijke’ samenwerking en op edelmoedigheid.³⁷

Ten slotte verscheen nog een Amsterdamse *Brief van C. aan X*, met een vergelijkbare strekking. De

auteur noemde de onverzoenlijke houding voor het vaderlands geluk 'allerverderfelijkt'.³⁸ De Leidse provisionele regering onderschreef deze opvatting; de verspreiding van het pamflet werd al spoedig verboden.³⁹ Hoewel de Franse censuurmaatregelen werden afgeschaft, bepaalde men dat elk werk dat anoniem of zonder uitgeversnaam verscheen als een 'libel' zou worden beschouwd.⁴⁰

Nieuwe politieke ontwikkelingen

In december 1813 stelde de vorst een grondwetcommissie in. Haar uitgangspunt vormde een schets die Van Hogendorp enkele jaren eerder had opgesteld. De nieuwe constitutie kende veel macht toe aan de vorst. Deze kreeg het recht om ministers te benoemen en te ontslaan, voerde het bestuur over de landsfinanciën en de koloniën en mocht oorlogen verklaren. De invloed van de Staten-Generaal werd beperkt.⁴¹ Reeds op 29 maart 1814 kon over de grondwet worden gestemd, waartoe men enkele honderden notabelen opriep. Hieronder bevonden zich zestien prominente Leidenaren, zoals D.M.G. Heldewier (actief lid van de *Hollandsche Maatschappij*) en de hoogleraren J.M. Kemper en H. Tollius (beiden *Maatschappij*-lid).⁴² Zij namen de grondwet met overgrote meerderheid aan. De oude Republiek veranderde hiermee in een constitutionele monarchie. Nederland kon zich nu, in de woorden van Johan Huizinga, te slapen leggen in de schaduw van de Oranjeboom.⁴³

Het jaar 1814 kende nog een gebeurtenis: de vereniging van Nederland en België, een lang gekoesterde droom van de vorst.⁴⁴ Brussel was in februari 1814 bezet door de geallieerden. Vanaf dat moment drong Willem I er bij de geallieerden op aan Noord en Zuid te verenigen. Zij zagen daar de voordelen van in; België kon dienen als 'boulevard de l'Europe contre la France'. In het geheim vonden onderhandelingen plaats, die in juni 1814 leidden tot de presentatie van Acht Artikelen in Londen. Noord en Zuid zouden een eenheid gaan vormen. België ging meebetalen aan de aflossing van de staatsschuld van de Republiek. Op 1 augustus aanvaardde Willem Frederik de soevereiniteit over de zuidelijke Nederlanden. Op 13 februari 1815 werd dit besluit op het Congres van Wenen, waar

men de nieuwe grenzen van Europa vaststelde, definitief bekrachtigd.⁴⁵

Voordat de grondwet kon worden herzien, vertoonden zich onweerswolken aan de staatkundige gezicht-einder.⁴⁶ De strijd tegen Napoleon laaide nog één keer op. Na de Volkerenslag bij Leipzig in oktober 1813 was de 'Kleine Keizer' naar Elba verbannen. Eind februari 1815 ontsnapte hij, trok met een aanzwellend leger naar Parijs en hervatte zijn strijd.⁴⁷ Een tijdgenoot voor-spelde apocalyptische toestanden: '*Frankryk* wordt wederom de brandende berg, welke door uitbarstingen en opbruissing op nieuw over de naast gelegene rijken verwoesting en ellende zal brengen.'⁴⁸ Om zijn positie te versterken, voerde Willem Frederik voortaan de koningstitel.⁴⁹ Op 18 juni vond de beslissende slag plaats bij Waterloo [afb. 104], waarbij Engelse, Russische, Pruisische, Oostenrijkse en Nederlandse troepen betrokken waren.⁵⁰ De laatste stonden onder bevel van troonopvolger Willem, de prins van Oranje, die bij Quatre-Bras licht gewond raakte en hierdoor een heldenstatus kreeg. In 1820 werd ter herinnering aan zijn heldhaftige optreden te Baarn De Naald van Waterloo opgericht.

Bij de slag was ook een afvaardiging Leidse vrijwilligers betrokken. De strijd was fel en bloedig. Sebald Justinus Brugmans, hoogleraar in de natuurwetenschappen, organiseerde in Brussel de verzorging van ruim 27.000 gewonden.⁵¹ Ook na de buskruitramp had hij de handen uit de mouwen gestoken. Na de restauratie in 1813 was hij in diskrediet geraakt vanwege zijn vermeende pro-Franse houding als rector magnificus.⁵² Uiteindelijk moesten de Fransen zich op hun grondgebied terugtrekken, waar de geallieerden hen achtervolgden. Op 13 juli, bijna een maand later, kregen zesentachtig Leidse studenten die een vrijwillige jagercompagnie geformeerd hadden, het bevel zich bij het leger van de prins in Frankrijk te voegen.⁵³ Joan Melchior Kemper riep hen op het 'laatste overschot dier verachtelijke horden' uit te roeien.⁵⁴ Drie dagen later vertrokken ze vanaf de Ruïne, maar ze namen niet meer deel aan de strijd.⁵⁵ Om de verveling te verdrijven, hervatten ze ter plekke hun ontgroeningsrituelen.⁵⁶ Desondanks werden ze op 8 oktober als helden verwelkomd:

104. De Vlucht van Napoleon Bonaparte. pc.

Weest welkom binnen Leydens muren,
 Gij, die vermoeinis kost verduren,
 En nimmer beeftet voor gevaar! –
 Laat nu, (voldoet, aan 't reinst verlangen,) *De studie* het geweer vervangen,
 Dan, dan juicht Leydens Burgerschaar.⁵⁷

Op 8 november 1815 ontsloeg de koning de Leidse vrijwilligers uit zijn dienst. Een dag later werd ook het studentenjagercorps ontbonden.⁵⁸ Napoleon was definitief verslagen. De ooit zo fanatieke patriot Jan ten Brink schreef het vers 'Napoleön in de val', dat hij mogelijk bij *Democriet* voorlas:

Waarde Vrienden! 't is dan zeker;
 Nap is eindelijk in de val,
 En een ieder vraagt nieuwsgierig,
 Wat er van hem worden zal?
 'Hij moet voor den kop geschoten,'
 Is schier 't algemeene woord,
 'Hij, die millioenen menschen
 Om zijn heerschzucht heeft vermoord.'

Maar een vriend – ('t Is Cornelis Loots, mijn Heeren!') – had een betere straf bedacht: men zou Napoleon in een kruierspakje moeten laten 'slepen, kruijen, torschen, hijschen / Koffij, suiker en tabak'. Zelf zou hij alleen slechte tabak, surrogaatkoffie en 'krotten' (bieten) mogen nuttigen. Telkens als hij die middelen zuchtend tot zich nam, zou men hem vragen: 'is 't niet lekker, Nap?' Dat was de verdiende straf voor de man die 'ons, voor suiker, krotten, / Cichorei voor koffij gaf'.⁵⁹ In werkelijkheid werd Napoleon gevangengenomen en door de Engelsen naar Sint-Helena verbannen, waar hij zijn laatste levensjaren doorbracht. Hij overleed er op 5 mei 1821.

Koninklijke hervormingen

Nu België deel uitmaakte van het koninkrijk, moest Willem I de grondwet aanpassen. Daartoe stelde hij een commissie in. De nieuwe grondwet wees geen hoofdstad aan; de regering resideerde afwisselend in Den Haag en Brussel. Nieuw was het tweekamerstelsel. De Tweede Kamer bestond uit honderdtien getrapte gekozen leden; de Eerste Kamer had veertig tot zeventig door de koning benoemde leden. Een artikel

105. Jobard Howen, *Stadsprofiel van Leiden, 'Environs de Leyden'*, circa 1829. RAL.

over de ministeriële verantwoordelijkheid ontbrak, waardoor verwarring bestond over de onschendbaarheid van de koning. De ministers waren de Tweede Kamer als dienaren van Willem I geen verantwoording schuldig. Een ander wrijvingspunt vormde de verdeling van de Tweede Kamerzetels. Hoewel België meer inwoners had dan Nederland (circa drieënhalve tegen twee miljoen), werden de zetels gelijk verdeeld. Ook het aantal ministers was onevenredig. Toen men op 18 augustus de constitutie voorlegde aan Belgische notabelen, wezen zij het voorstel af (mede door een anticampagne van de Gentse aartsbisschop Maurice de Broglie). Door middel van een dubieuze rekensom, de 'arithmétique hollandaise', waarbij men thuisblijvers als voorstemmers telde, vaardigde Willem I de grondwet toch uit.⁶⁰ Hiermee gaf hij blijk van zijn autocratische bestuurswijze en ontstonden de eerste scheurtjes in het prille koninkrijk. Op 21 september 1815 werd hij in Brussel ingehuldigd als

vorst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

Hoewel de koning enkele gehate maatregelen afschafte, hield hij goeddeels vast aan de Franse, centralistische bestuursvorm. Sommigen merkten spottend op dat de Willem I zich in Napoleons bed te slapen had gelegd.⁶¹ Hoewel hij wekelijks audiëntie verleende aan zijn onderdanen, voerde hij een autocratisch bestuur. De eerste jaren waren moeilijk, doordat Noord en Zuid zich in een andere situatie bevonden. Van Hogendorp verklaarde later dat de verschillen in godsdienst, zeden en taal 'algemeen bemerkt' werden.⁶² Ook de economische structuur was anders. De noordelijke stapelmarkteconomie verkeerde in verval, terwijl het zuiden had weten te profiteren van het Continentale Stelsel en een begin had gemaakt met de industrialisatie.⁶³ Toen Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye (die in zijn Leidse studententijd colleges had gevolgd bij Bilderdijk) in 1829 naar België reisde, viel het hem op 'dat van Breda af naar ons Zuiden toe naar verhouding

veel meer voortgang dan in ons Noorden is, zoodat zij ons zoodoende in landbouw, industrie en rijkdom verre voorbij zullen streven. Antwerpen wordt Amsterdam, Leyden is geene schaduw van het Gentsche fabriek wezen, den Haag is een zomerverblijf bij de residentie te Brussel'.⁶⁴

Willem I probeerde de eenheid te bevorderen. Hij voerde een uniform muntstelsel in, stimuleerde de kunsten en trachtte de aanwezige krachten te bundelen: producten uit de Belgische industrie moesten met Nederlandse schepen in de koloniën afgezet worden. Hij stichtte economische organisaties, zoals de *Nederlandsche Bank* (1814), het *Fonds voor de Nationale Nijverheid* (1821), het *Amortisatiesyndicaat* (1822), de *Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter Begunstiging van de Volksvlijt* (1822) (de latere *Société Générale de Belgique*) en de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1824).⁶⁵ Daarnaast liet hij kanalen aanleggen, zoals het Noordhollandsch Kanaal. Doordat de wegen werden verbeterd, verminderde het gebruik van de trekschuit [afb. 105 en 106].⁶⁶ Volgens John Bowring was deze een vervoermiddel voor 'mingegoede lieden' geworden, 'want met de diligences, die zes of zeven mijlen in een uur afleggen, reist men de helft schielijker'.⁶⁷ Het diligencebedrijf Van Gend en Loos profiteerde daarvan. Beets prees de firma later: 'In uwe wagens zit men op breede banken; de plaatsen zijn ruim; de kussens en rugstukken welgevuld; de bakken diep; de veeren buigzaam; de wielen breed; de portieren niet tochtig; de raampjes bescheidenlijk zwijgende; uwe vier paarden altijd in geregelden draf'.⁶⁸ Vanwege zijn inspanningen noemt men Willem I wel de 'koning-koopman'.⁶⁹

Ook op andere gebieden voerde hij hervormingen door. Hij wilde het zuidelijke onderwijs aanpassen aan het noordelijke, dat voortborduurd op de Bataafs-Franse schoolwet van 1806. Onderwijzers moesten examens afleggen, inspecteurs hielden toezicht. In 1825 bepaalde Willem I dat voortaan alle middelbare scholen door de regering erkend dienden te worden. Dit zou leiden tot de sluiting van de zuidelijke kleinseminaries, tot grote woede van Belgische katholieken, die de koning van protestantse bekeeringsijver beschuldigden. Het besluit moest worden teruggedraaid. De inspanningen om drie zuidelijke

106. Kaartje met de 'Reiswegen tusschen Amsterdam, den Haag, Rotterdam en Gouda', uit: Almanak voor reizigers in het Koninkrijk der Nederlanden 1. Amsterdam 1819. UBL/MNL.

universiteiten te stichten – in Leuven (1816), Gent en Luik (beide 1817) – waren succesvoller.⁷⁰ Ook wilde de koning een algemeen christelijke kerk met verschillende afdelingen tot stand brengen. Deze unificerende godsdienstienstpolitiek stuitte eveneens op verzet.⁷¹ De beperkte persvrijheid was bovendien een doorn in het oog van zuidelijke liberalen.

Ten slotte stootte Willem I de Belgen tegen de borst met de 'taaldwang'.⁷² In 1819 vaardigde hij een wet uit die het gebruik van het Nederlands verplicht stelde voor de provincies Limburg, Antwerpen en Vlaanderen. Bestuur, rechtspraak en onderwijs werden Nederlandstalig. De taalpolitiek bezorgde vooral advocaten problemen: 'Jonge Advokaten, die in Fransche pleidooijen uitmunten, waren verplicht in het Hollandsch te pleiten, en hebben zich daardoor aan de openbare bespottung blootgesteld gezien.' Zij voegden zich bij schrijvers die het Nederlands aanvielen: 'Van de taal is

107. L. Springer, *De Leydsche Academie. Op den 8 Februari*, 1828. RAL.

men overgegaan tot de Letterkunde, en van de Letterkunde tot de zeden en gewoonten. De Hollanders, in het hart getroffen, hebben zich verdedigd, en op hunne beurt anderen aangevallen. Uit dezen letterkundigen twist is eene hevige verbittering tusschen de twee volken ontstaan.⁷³ De tegenstellingen bleken beslissend. Ze leidden uiteindelijk tot het uitbreken van de Belgische Opstand.

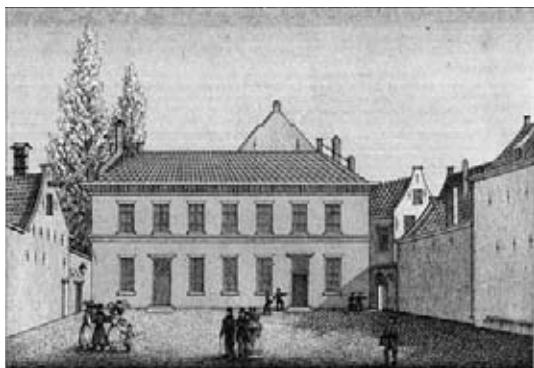
KWIJNENDE STAD IN HET KONINKRIJK

De annexatiejaren vielen de Leidse bevolking zwaar. De Franse inkwartiering was een grote belasting. Nederland was vrijwel failliet.⁷⁴ De handel en de textielindustrie kregen door het Continentale Stelsel een zware klap; de fabrieken kwamen stil te liggen. Een Leidenaar schreef: 'Te werken voor een ambachtsman was er ook niet, de fabrikeurs konden niet verzenden of konden niet bekomen, wat zij voor hun fabriek noodig hadden en zoo zij het al bekomen konden, was het zoo hoog in prijs, dat men het niet kon betalen.' De voedselprijzen stegen tegelijk met het aantal armen: 'De armbezorgers

konden het ook niet vol houden, want daar kwamen dagelijks meer en meer armen, die kwamen ook met smeekbrieven bij de gemeente om wekelijks of maandelijks of jaarlijks zooals men dat goed vond, zooveel als men dan geven kon, moest men teekenen.'⁷⁵ Ook in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* werden lezers opgeroepen om geld te geven: 'Hetgeen gij verkwest, o mensch! gaat verloren; hetgeen gij achterlaat, is voor uwe erfgenamen; maar hetgeen gij den armen geeft, neemt gij met u in het graf.'⁷⁶ Leiden lag er vervallen bij: 'heele straten omtrent de Hoogewoerds poort en Zijlepoort werden afgebroken tot den grond toe en zoo was het door de heele stad, al waren het nog zulke groote huizen; om het lood daar van te hebben werden zij afgebroken en het lood, dat duur was, werd verkocht en naar den keizer gestuurd.'⁷⁷ Het inwoneraantal daalde dramatisch.

De vreugde over de terugkeer van Oranje was van korte duur. De vorst vond zijn vaderland 'verarmd en uitgeput' weer.⁷⁸ Maatregelen om de textielindustrie weer van de grond te krijgen, hadden weinig effect.⁷⁹ Op 8 januari 1817 hield D.J. van Lennep een lezing over de 'maatregelen der ouden omtrent de armoede, en de opmerking, die dezelve verdienen in onzen tijd'. Van Lennep kende de toestand van de Leidse textielarbeider. Deze bracht drievierde deel van de dag in een bedompt vertrek door: 'Naauwelijks kunnen nog zijne verstramde leden hem met loomen tred van zijne slaapstede naar het weefgetouw, van dit naar zijne slaapstede voeren.' Wat dan, vroeg hij zich af, 'zoo, door veranderde omstandigheden, de fabrieken vervallen of stilstaan, en daardoor aan deze soort van menschen ook het noodige voedsel begint te ontbreken?' In Leiden hadden van de 28.000 inwoners volgens hem meer dan 14.000 mensen bedeling nodig.⁸⁰ Zo'n 8.000 personen waren te arm om iets af te dragen, waardoor de bedeling door een kleine groep moest worden opgebracht.⁸¹

De voedselprijzen rezen de pan uit, vooral toen in 1816 en 1817 de oogsten mislukten. Kostte een roggebrood in 1815 nog twintig stuivers, in 1816 waren dat er vijfendertig.⁸² In Rotterdam stroomde het volk op 23 juni 1817 samen voor de winkels van aardappelverkopers en kruideniers. Men dwong winkeliers hun

108. De universiteitsbibliotheek zoals die er vanaf 1822 uitzag, ontleend aan: L. Springer, F. Desterbeck, Plattegrond der Stad Leyden. Opnieuw nagezien met veranderingen tot in 1832. RAL.

producten tegen lagere prijzen te verkopen. De schutterij, die ook 's nachts patrouilleerde, bewaarde de rust. De volgende dag vonden opnieuw opstootjes plaats. Ook in Leiden heerste onrust, maar dankzij een samscholingsverbod werden onlusten voorkomen.⁸³

In reisverslagen uit deze jaren worden slechts weinig woorden vuilgemaakt aan de stedelijke armoede. Veel reizigers arriveerden per trekschuit of diligence. Daarna bezochten ze tegen betaling de bezienswaardigheden in de stad, zoals het academiegebouw [afb. 107], de bibliotheek [afb. 108], de Hortus Botanicus (die in dit tijdvak wilde dieren huisvestte),⁸⁴ het stadhuis (met *Het Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden) [afb. 109], het grafmonument voor Boerhaave in de Pieterskerk [afb. 110], de Burcht, het Anatomisch Museum en de Ruïne.⁸⁵ De Leidenaren behielden hun respect voor Lodewijk Napoleon. In 1817 schreef een Duitser die in Leiden verbleef: 'Nog overal hoort men, als men hierop komt, met lof spreken van den gewezen Koning van *Holland*, die zich dadelijk naar het tooneel der verwoesting begaf, en alles bewerkstelligde tot redding en verzorging der verongelukten.'⁸⁶ Sommigen bezochten de in 1807 aangelegde uitwateringssluys van de Rijn bij Katwijk. Nieuw waren het Rijksmuseum van Oudheden en het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, die respectievelijk in 1818 en 1820 op initiatief van Willem I werden opgericht.⁸⁷

Buitenlanders schetsten een eenzijdig beeld van de stad: 'You are seldom interrupted by any ruder

sounds than the bugle of the baker, giving notice to the neighbourhood that the bread is out of the oven.' Anderzijds heerste er bedrijvigheid: 'Boats of all descriptions are constantly plying on the different canals, and the various articles of merchandise are conveyed from the water side to the shops and warehouses by hand barrows, or low wheel carriages, generally drawn by a team of large dogs.'⁸⁸ James Stewart schreef: 'The town is a large, clean looking place, with excellent shops.'⁸⁹ De Engelsman James Mitchell vond de stad 'elegantly built, and full of most beautiful canals, with rows of trees by the side'.⁹⁰ Een Duitser noemde het prettig om 'in den schön erleuchteten, breiten Strassen Leydens noch etwas umher zu wandeln'.⁹¹ Een reisgids uit 1817 sprak over de 'beauty, tranquillity, cleanliness, and salubrity of the city' en de 'cheapness and perfect freedom of living'.⁹²

Toch klonken ook negatievere geluiden. Een Duitser schreef rond 1816 dat Leiden 'im Verhältniß seines bedeutenden Umkreises' weinig inwoners had. De stad had slechts 20.000 inwoners, 'worunter noch 12,000 Nothdürftige seyn sollen'. Van de welvaart van de lakenfabrieken was vrijwel niets te zien: 'Von aller dieser Herrlichkeit sind jetzt nur noch wenige Ueberbleibsel vorhanden'.⁹³

Om de stedelijke armoede tegen te gaan werd in 1818 de *Maatschappij van Weldadigheid* opgericht. Deze organisatie stelde zich ten doel armen een nieuw bestaan te laten opbouwen door ze als boeren op het Drentse platteland te laten werken.⁹⁴ Zij werd opgericht door Johannes van den Bosch, die naam zou maken als de bedenker van het Cultuurstelsel (1830) in Nederlands-Indië. Voor een klein bedrag per jaar kon iemand een bijdrage leveren aan de armoedebestrijding. Het was een typisch negentiende-eeuws initiatief, om van 'bedelaars, lasten en invretende kankers der Maatschappij' nuttige burgers te maken.⁹⁵ Toen Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp in de zomer van 1823 een voettocht door Nederland maakten, bezochten ze ook de Drentse 'armenkolonie' Frederiksoord.⁹⁶ In dit kunstmatige dorp had iedereen een 'moes- of bloementuin, een boomgaard, bleekveld of werkplaats'. De hoogte van het loon dat de bewoners kregen, hing af van de hoeveelheid werk die ze

109. Het stadhuis van Leiden omstreeks 1832, ontleend aan: L. Springer, F. Desterbeck, *Plattegrond der Stad Leyden*. Opnieuw nagezien met veranderingen tot in 1832. RAL.

verichtten. Ze kregen hun salaris voor een derde in geld uitbetaald, voor een derde in voedsel en voor een derde in kaartjes, om te vermijden dat de 'kolonisten' drank kochten. Met de kaartjes waren levensmiddelen verkrijgbaar. Kreupelen, meisjes en kinderen werden tewerkgesteld in de aanwezige spinne- en weverijen en er waren een kerk en een school. Van die laatste instelling had Van Lennep, wellicht medegeïnspireerd door Bilderdijk, geen hoge pet op.⁹⁷

Op 21 oktober 1817 richtte het Nut de *Leidsche Maatschappij van Weldadigheid* op. Het had de gevolgen van de strenge winter van het jaar tevoren met lede ogen aangezien en wilde iets doen om de 'onafzienbare ellende van duizenden onzer Stadgenooten' te verlichten. De organisatie riep mensen op geld, kleding en levensmiddelen af te staan en stelde zich ten doel de zedelijkheid en werkzaamheid van behoeftigen te bevorderen. Daartoe stichtte ze een linnenfabriek en naai- en breischolen en, vanaf 1835, ook arbeiderswoningen.⁹⁸ De contributielijsten bevatten de namen van literatoren, zoals Siegenbeek, Van der Palm, Tydeman, Bake, Hamaker, Te Water, Clarisse, Luzac, Van Kampen, Thorbecke en Jacob Frederik Constantijn Moltzer. De laatste was jarenlang bestuurslid van de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij*. Ook de weduwe Le Francq van Berkhey doneerde jaarlijks een bedrag.⁹⁹ Bilderdijk was tegen dit filantropische initiatief en vond het in strijd met Gods wil. Aan Abraham Capadose schreef hij dat deze moest inzien 'dat alle Gezelschappen, ook met de beste voornemens op-

gericht, ten verderve voeren'. God wilde geen 'verenigingen uit menschlijke inzichten', maar werkers in de wijngaard, die naar Zijn wil handelden.¹⁰⁰

Leiden begon in deze jaren de eerste tekenen van industrialisatie te vertonen. In 1816 werd de eerste stoommachine in de textielindustrie geïnstalleerd. Geleidelijk zou dit voor economische bloei zorgen, maar het duurde tot zeker 1850 voordat de toestand verbeterde.¹⁰¹ De demografische verdeling bleef onevenwichtig: er was een rijke elite, een ruime middenstand en een grote arbeidersklasse.¹⁰² Die laatste groep leefde in de onhygiënische armenwijken. Velen beschikten niet over schoon drinkwater, de grachten waren vervuild, riolering bestond nog niet. Mede daardoor brak in augustus 1832 een cholera-epidemie uit, die in de armenbuurten veel slachtoffers eiste.¹⁰³ Ook welgestelde burgers hadden er last van. L.C. Luzac schreef: 'Ik heb gedurende deelen zomer stiller dan ooit geleefd, – ben nooit buiten Leyden geweest, dan om eene wandeling te doen, sprak bijna niemand, – daar ieder het besmette Leyden vreesde.'¹⁰⁴ H.A. Hamaker reisde naar Hillegom om 'zijnne quarantaine' in te stellen.¹⁰⁵ Diverse gebouwen, zoals de Lakenhal, fungeerden als ziekenhuizen. Er werden 1087 mensen ziek, van wie er 485 stierven.¹⁰⁶ De jaarvergadering van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* werd in 1832 om die reden afgelast.¹⁰⁷

Omstreeks 1830 was de armoede nog steeds groot, maar toeristen bleven Leiden uitbundig prijzen. Ook Bilderdijk kwam woorden tekort om de 'bloem der steden' met haar weldadige lucht te bezingen.¹⁰⁸ Toen Lodewijk Napoleon hem in de zomer van 1808 had uitgenodigd voor een verblijf in paleis Soestdijk, was hij hals over kop naar Leiden teruggereisd, omdat hij de 'fyne, dunne, droge, brandende lucht van Zoestdyk' niet kon verdragen. Elders schreef hij: 'Leyden was voor my 't Eden der wareld, ja, de eenige bewoonbare plek in de wareld; maar, waar in alles my lief, troostrijk, en verkwikkend was.'¹⁰⁹ Tegelijkertijd was Leiden een verpauperde, door epidemieën geteisterde stad.

In *Merkwaardigheden uit elke provincie van ons vaderland* bezoeken de personages de Leidse fabrieken, 'waarbij zij tevens de groote armoede, een gevolg van het verval der eertijds zoo bloeiende lakenfabrieken,

110. Graftombe van Boerhaave, de 'Leermeester van Europa', in de Pieterskerk, uit: Evert Maaskamp, *Reis door Holland*, in brieven 2. Amsterdam 1808. UBL/MNL.

vooral bij dezen zoo bijzonder harden winter opmerkten'.¹¹⁰ In 1832 vond het eerste armenconcert van *Sempre Crescendo* plaats.¹¹¹ Op sommige momenten vielen zelfs Bilderdijk de schellen van de ogen en hekelde hij de ongezonde 'secreetlucht, waarin wy wonen en slapen'.¹¹² 's Avonds sloot men alle acht de stadspoorten en was het in Leiden aardedonker.

Instituties

DE MAATSCHAPPIJ EN DE NIEUWE TIJD

Gedurende de bezettingsjaren krabbelde de *Maatschappij* op. In voorgaande jaren was zij meermalen in haar voortbestaan bedreigd. Vergaderingen werden amper bezocht, op prijsvragen kwamen geen antwoorden binnen. In 1813 gaven enkele leden het genootschap een impuls door voorbereidingen te treffen voor de uitgave van een tweede deel *Verhandelingen*.

Meinard Tydeman werd opziener over de uitgave. Zo wilde het genootschap een bewijs leveren van zijn werkzaamheid, 'een bewijs, dat, naar wij hopen, strekken zal, om geletterde mannen uit te lokken tot het beantwoorden van de vragen, door de *Maatschappij* uitgeschreven, en mij de onaangename noodzakelijkheid besparen, om te berigten, dat op de voorgestelde vraag geene antwoorden zijn ingekomen', stelde de secretaris.¹¹³

Nieuw leven en nationalisme

Een jaar later was de situatie volstrekt anders. Nederland was bevrijd en de terugkeer van Oranje was een feit. 'Voorspoed en rampspoed, droefheid en vreugde, gejuich en geklag, volgen elkander doorgaans beurteelings op. Ons dierbaar Vaderland en deze onze Letterkundige Maatschappij waren 'er ook sprekende getuigen van', sprak Te Water in 1814. Nu zou een tijd van vrede aanbreken en zouden de wetenschappen, 'ontheven van knellende boeijen', herbloeien. De *Maatschappij*, 'welke ook haar deel heeft en hebben zal in de wisselingen van treurigheid en blijdschap', zou in haar vroegere glorie worden hersteld. Daarvoor was eensgezindheid nodig, meende hij, en de *Maatschappij* diende een natiebevorderende functie te vervullen. Zij stelde zich immers ten doel de vaderlandse taal ('welke bijna in onbruik scheen te zullen geraken'), geschiedenis ('welke of niet, of door sommigen met versmadinge, door anderen met spijt en droefheid, jaren lang, gelezen werden'), dichtkunde en welsprekendheid ('bij velen in minachtinge gekomen, ten zij die dienstbaar waren aan den onverdienden lof van vreemdelingen') te bevorderen. Te Water hoopte dat de nieuwe vorst beschermheer zou willen worden; een speciale commissie moest hem begroeten. Deze bestond naast de voorzitter, die het woord voerde,¹¹⁴ uit Siegenbeek en de coryfeeën M. Tydeman, H. Tollius en H. van Wijn. Willem I wilde het beschermheerschap op zich nemen, mits de leden daarmee akkoord zouden gaan. De vergadering hoorde het voorstel met 'geestverrukking' aan en keurde het unaniem goed. Een nieuwe commissie werd ingesteld om de koning een diploma te overhandigen.¹¹⁵

De voorzitter zette de jaarvergadering traditiege-

trouw voort met het voorlezen van de levensberichten, die hij zelf schreef. Het stemde hem weemoedig dat hij in zijn 'hoogen en naar het einde snellenden leeftijd' zoveel leden in het graf zag afdalen.¹¹⁶ Voor de berichten was hij afhankelijk van derden: 'Een Wijsgeer kan veel denken en door eigen vernuft schrijven; een Schilder kan iets verzinnen; een Dichter kan veel verzieren; maar een Schrijver van Levensschetsen moet, vooral zooveel het geschiedkundige aangaat, door anderen voorgelicht worden.'¹¹⁷ Het voorlezen moet steeds lang hebben geduurd.¹¹⁸ De voorzitter verontschuldigde zich er wel eens voor. Voor de huidige lezer zijn de levensberichten waardevol, omdat duidelijk wordt hoe leden bij de *Maatschappij* betrokken waren. De meesten waren nauwelijks werkzaam. Zo herdacht Te Water in 1814 D.R. Wijckerheld Bisdorff (1740-1814). Deze oud-burgemeester en -schout had vaak de vergaderingen bijgewoond. Maar hij had vermoedelijk nooit verhandelingen gepubliceerd of lezingen gehouden.¹¹⁹

Het was een kleine groep actieve leden, voornamelijk hoogleraren, die de *Maatschappij* droeg. Daartoe behoorden in de eerste plaats de bestuursleden. Te Water bleef tot aan zijn dood in 1822 voorzitter, ondanks verzoeken om vanwege zijn ouderdom en verval van krachten uit die functie ontslagen te worden. Hij hield nog maar één keer een lezing.¹²⁰ In 1821 en 1822 kon hij niet meer het woord voeren. 'De man ligt tegenwoordig op 't uiterste', schreef Bilderdijk.¹²¹ In 1822 las Siegenbeek Te Waters toespraak voor. Velen realiseerden zich dat dit de laatste keer was dat de voorzitter tot hen zou spreken. Zijn rede hoorde men met 'dubbele belangstelling, en te gelijk met aandoeeningen van somberen weemoed, in onze ooren niet slechts, maar ook in ons harte' aan.¹²²

Ter ondersteuning van Te Water benoemde men Siegenbeek in 1821 tot vice-voorzitter. In 1823, na Te Waters overlijden, leidde hij de vergadering en las hij het levensbericht van 'dien waardigen grijsaard' voor.¹²³ Diezelfde dag werd hij tot voorzitter benoemd, een functie die hij tot 1847 zou vervullen. Siegenbeek was zeer actief: hij hield lezingen, nam plaats in commissies en schreef verhandelingen. Hij stond echter bekend als een saaie man, zonder hevige gemoedsbe-

wegingen.¹²⁴ De Duitser Hoffmann von Fallersleben, die hem geen genie vond, maar wel een respectabele geleerde, schreef: 'S. war ernst und bedächtig, ohne Feuer und Leben, und konnte recht langweilig sein.'¹²⁵ Gerrit van de Linde imiteerde in 1833 als student de wollige schijnredeneringen waar Siegenbeek bekend om stond:

Siegenbeek dan heeft [...] opgemerkt dat men op den dag, die eene vrolijke en inderdaad zich door het gebruik van veel wijn, onderscheidende partij, voorafgaat veel frischer en, tot het vervullen van zijne dagelijksche, vooral aan den stand van taalgeleerde annexe bezigheden, beter geschikt is dan op den dag die zulk eene partij volgt; en daar ik nu, na uw vertrek, veel zulke partijen heb moeten bijwonen heb ik niet alleen de levendigste overtuiging bekomen dat Siegenbeeks opmerking ook van toepassing is op de zulken die andere bezigheden verkiezen boven zijn quasi, soi disant taalkundige drukte, maar ook dat men op den *vorigen dag* van eene partij dikwijls zeer ongeschikt kan zijn tot allerlei drukte, wanneer namelijk deze *vorige dag* slechts de goedheid heeft om de *volgende* van eene andere partij te zijn, die zich evenzeer door vrolijkheid en het gebruik van veel wijn onderscheiden heeft als de partij in quaestie.¹²⁶

Van der Palm trad, hoewel hij zeer actief was als verhandelaar, nooit tot het bestuur toe. Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) [afb. 111], hoogleraar in de rechten en zoon van Meinard, deed dat wel. Hij was in 1811, na de opheffing van de Franeker academie, naar Leiden overgeplaatst.¹²⁷ Tussen 1818 en 1838 was hij *Maatschappij*-secretaris. Hoffmann von Fallersleben herinnerde zich hem zo: 'Er war rasch und lebendig in seinem Sprechen und seinen Geberden, leicht beiseit für jedes Gute und immer zum Handeln bereit. Er war ein Chamäleon in seiner Thätigkeit, vielseitig wie selten einer.'¹²⁸ Ook andere Leidse hoogleraren, vooral in de letteren en de rechten, waren actief, zoals Borger, Bake, Geel, Clarisse, Van Assen en Hamaker. Men benoemde ook professoren uit andere steden, waaronder D.J. van Lennep, Jan ten Brink en Adam Simons. De *Maatschappij* fungeerde als een discussieforum voor

111. C.W. Mieling, Portret van Hendrik Willem Tydeman (1778-1863). DBNL.

geleerden; er was een onmiskenbare overlap met de academische wereld.¹²⁹

In 1816 vierde het genootschap zijn vijftigjarig jubileum. Er waren vierentwintig aanwezigen; Tollius, Van Wijn en M. Tydeman waren bij de oprichting betrokken geweest.¹³⁰ Ze werden geprezen als sieraaden van de *Maatschappij* en van het vaderland.¹³¹ In de jaren 1820 nam het aantal leden toe, onder meer met literatoren als Hendrik Tollens, Johannes Kinker en A.C.W. Staring. Hoewel zij de genootschappelijke belangen konden bevorderen, was hun lidmaatschap uitsluitend honorair. Kinker bezocht bijvoorbeeld niet één keer de jaarvergadering. Aan Siegenbeek bekende hij in 1827 dat hij weinig met de *Maatschappij* op had. Hij betreunde het dat er geen Nederlands genootschap was dat zich volledig aan de 'vaderlandsche taal, hare bronnen en oorsprongen' wijdde. Hij maande Siegenbeek tot actie: 'En wie is, beter dan gij, bevoegd om b.v. de Leydsche Letterkundige Maatschappij daartoe te hervormen?'¹³² De binnen- en buitenlandse ereleden, zoals ministers en andere politici, de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm, A.H. Hoffmann von Fallersleben en de Vlaamse leden die na de hereniging werden toegelaten,¹³³ waren evenmin actief.

Dat gold ook voor Isaïc da Costa (1798-1860), die in 1820 toetrad. Bilderdijk, bij wie hij tijdens zijn studie in Leiden colleges aan huis volgde in de vaderlandse geschiedenis en die hem voordroeg,¹³⁴ stuurde zijn felicitaties: 'Als het oudste en meest aanzienlijke van alle Lettergenootschappen by ons, heeft het (ondanks haar verval) iets onderscheidends, waar in ik voor U eenig belang stelde. Ontmoet daar alle mogelijke aangenaamheden van!' raadde hij hem aan.¹³⁵ Maar Da Costa liet de *Maatschappij* voor wat zij was en bezocht geen enkele jaarvergadering. Net als Bilderdijk zou hij vanwege zijn reactionaire ideeën spoedig in conflict raken met enkele prominenten.

Dat er zoveel nieuwe leden bij kwamen, had een dubbelzinnig effect. Enerzijds werd de *Maatschappij* uit 'haren kwijnenden staat, en de bijkans doodelijke krankheid' gered.¹³⁶ De jaarvergaderingen, die vanaf 1825 in Logement De Zwaan te Lisse plaatsvonden,¹³⁷ werden in deze periode druk bezocht. Op 5 juli 1831 kwam een recordaantal van tachtig leden opdagen, wellicht als gevolg van de Belgische Opstand.¹³⁸ Sommige leden stuurden verhandelingen in, vooral met betrekking tot Middelnederlandse handschriften. Anderzijds werd de *Maatschappij* overspoeld door leden die ongeschikt waren om haar doelstellingen te bevorderen. Voor het lidmaatschap hoefde men niet veel te doen; soms was het schenken van een oude druk voldoende.¹³⁹ Veel nieuwe leden hadden vooral behoefte aan gezelligheid. Het tijdschrift *Argus* schreef spottend over een maatregel van de *Maatschappij* uit 1828 om voortaan een strengere ledenselectie toe te passen:

Het moet aan velen der *tegenwoordige Leden* [...] zeer aangenaam zijn, dat zij binnen zijn geraakt, voor het sluiten van het hek: vermits het een onverwacht en hierdoor onschatbaar genoeg zijn moet, dat men, voor de toelage van één Dukaat in het jaar, onder de Letterkundigen wordt gerekend, en jaarlijks eenmaal voor de Nederlandsche Letterkunde zal kunnen – eten!¹⁴⁰

J.R. Thorbecke, die de jaarvergadering van 1831 bijwoonde, schreef aan C.J. van Assen dat hij het plezierig vond dat men bij zulke samenkomsten een hoop ken-

112. Portret van Johannes Clarisse (1770-1846), circa 1810. RAL.

nissen ontmoette. Hij merkte op: 'Er was bij die aanzienlijke zamenkomst minder orde en tucht, dan bij eene ontgroenpartij. Zingende en lollende zijn de leden naar onderscheiden kanten afgedropen.' Van der Palm sprak 'eenige lieve woorden', maar Thorbecke ergerde zich aan Siegenbeeks 'gerekte, hoogst vervelende en ongepaste aanspraken'. Om iets te kunnen betekenen, moest de *Maatschappij* volgens hem heel anders ingericht en bestuurd worden.¹⁴¹ Meer dan vijfendertig jaar eerder had G. Dumbar al benadrukt dat het onontkoombaar was de 'hoogste strengheid in de keuze van leden' in acht te nemen.¹⁴² Het bestuur stelde in 1832 voor om bij de ledenselectie uit te gaan van een drievierde meerderheid. Een jaar later werd deze regel weer gewijzigd: voortaan liet men maximaal twaalf leden per jaar toe.¹⁴³

Vrouwen konden geen lid worden. Dat wil niet zeggen dat de *Maatschappij* geen bewondering koesterde voor vrouwelijke auteurs. Op 4 februari 1820 uitte Johannes Clarisse (1770-1846) [afb. 112], hoogleraar in de theologie, enige bedenkingen over de 'vrouwelijke verstandsoefening'.¹⁴⁴ Hij sprak zijn waardering uit

voor dichtersessen, zoals Vrouwe Bilderdijk, die bijdroegen tot de 'luister van ons Zangerenkoor'. Clarisse verzette zich tegen de ondergeschikte positie van de vrouw en tegen het idee dat men bij haar 'noch geoefend verstand, noch zuiveren kunstzin en smaak' kon vinden. Maar zijn lezing was geen pleidooi voor vrouwelijke *Maatschappij*-leden. Hij was geen voorstander van vrouwen die zich liever toedegden op het bestuderen van zware folianten dan op het opvoeden van een 'half dozijn kleintjes'. Zo'n vrouw was, in de woorden van de Franse moralist Jean de la Bruyère, als een mooi wapen ('une belle arme'), dat echter ongeschikt is om oorlog te voeren of te jagen.¹⁴⁵

De *Maatschappij* manifesteerde zich enkele keren als pleitbezorger van de Nederlandse cultuur. Zo tekende zij in 1825 protest aan tegen de voorgenomen sloop van het Muiderslot (een vroeg voorbeeld van monumentenzorg), 'welk gebouw nogtans ter harte moest gaan van elk beoefenaar en beminnaar der Vaderlandsche Geschied- en Letterkunde, zoowel wegens deszelfs oudheid en belangrijke vermelding in de Geschiedenis, als vooral wegens het verblijf van den beroemden Drossaard HOOFT en zijn beminnelijken kring van letterkundige vrienden'.¹⁴⁶ Het was in de Franse tijd een legerkazerne geweest en in verval geraakt. Siegenbeek verzocht de koning, via minister Van Maanen, hier een stokje voor te steken.¹⁴⁷ Het verzoek werd ingewilligd en de sloop opgeschort.

Ook op taalgebied pleitte men voor cultuurbewoud. Zo deed een van de leden in 1831 het voorstel om een nieuwe versie van de wetten te ontdoen van alle bas-taardwoorden. Hij wilde een 'opregt Nederlandsch Gedenkstuk' stichten, dat van 'onbegrensden invloed kon zijn tot zuivering en uitbreiding onzer schoone Moedertaal'. Een commissie onderzocht dit plan en oordeelde dat het lovenswaardig maar onuitvoerbaar was.¹⁴⁸ Beide initiatieven laten zien dat de *Maatschappij* bijdroeg tot het verheffen van het vaderlands gevoel en het aaneensmeden van de nieuwe natie.¹⁴⁹

Zuidelijke Maatschappijen

Een gevolg van de nieuwe situatie voor het literaire leven was de oprichting van enkele zuidelijke zusterverenigingen, die gemodelleerd werden naar de Leidse

113. Vignet van de Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde, te Brugge, uit: *Bundel*, uitgegeven door de Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde, te Brugge onder de zinspreuk: Eendragt en vaderlandsliefde, voor het jaar 1821. Brugge 1821. UBL/MNL.

Maatschappij.¹⁵⁰ In Gent ontstond in 1821 een *Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde*.¹⁵¹ In Brugge was reeds op 1 december 1819, vlak na de invoering van de beruchte taalwet, de *Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde* opgericht, onder de zinspreuk *Eendragt en Vaderlandsliefde* [afb. 113]. De initiatiefnemers, afkomstig uit de Belgische rechtswereld, spraken af dat ze in gesprekken, discussies en verhandelingen alleen de Nederlandse taal zouden gebruiken. Willem I steunde het initiatief en gaf driehonderd gulden voor de aanschaf van boeken. Een keer in de twee weken was er een voordracht en men schreef prijsvragen uit op het gebied van de taal- en letterkunde, dichtkunde en geschiedkunde. Het Brugse genootschap had circa 118 leden.¹⁵² Prins Frederik werd erelid. Ook leden van de Leidse *Maatschappij* aanvaardden het honorair lidmaatschap, zoals Siegenbeek, Van der Palm, Van Assen, Tollens, Kinker en Bilderdijk.¹⁵³ De laatste schreef een lofdicht op het Brugse genootschap, waarin hij Vlaanderen roemde als de bakermat van de Nederlandse poëzie.¹⁵⁴

Het Brugse genootschap vervulde een propagandistische functie.¹⁵⁵ Het was een instrument om de Nederlandse taal- en letterkunde te stimuleren en de uitvoering van de plannen van Willem I te bevorderen. In een redevoering bij het tweejarig bestaan stelde men dat het prioriteit had Nederlandse auteurs, zoals Cats, centraal te stellen, om uit hun werk 'den geest in te

zuigen en uit dezelve, voor het algemeen, nuttige uittrekselen te verzamelen, die te zelden tijde het voordeel zouden hebben, ons tot het betreden van het Letterkundig vak voortebereiden, om ons later aan eigene krachten over te geven'.¹⁵⁶ Dit illustreert hoe nauw politiek en literatuur verbonden waren. Dat blijkt ook uit de lezing die C.A. Vervier in 1821 hield.¹⁵⁷ Daarin sprak hij over de prijsvragen 'als een krachtadig middel ter bevordering van Taalkennis, van volksgeest en van verbroedering'. Hij vond de prijsvragen geschikt om eerbied voor het vaderland en volksgeest in te boezemen. Ze zorgden daarnaast voor verbroedering, omdat ze literatoren uit Noord en Zuid bijeenbrachten.¹⁵⁸ Toen in 1830 de Belgische Opstand uitbrak, kwam er een einde aan de Brugse Maatschappij.¹⁵⁹

Prijsvragen en poëtica

In de tweede helft van de achttiende eeuw waren de prijsverhandelingen voor velen een manier geweest om hun naam te vestigen. Vanaf 1813, na jaren van politieke onrust, probeerde de *Maatschappij* deze traditie nieuw leven in te blazen. Tot 1833 schreef men zo'n drieëntwintig onderwerpen uit, op het gebied van taal- en dichtkunde, welsprekendheid en oudheid- en geschiedkunde. Op de jaarvergadering in juli werden de onderwerpen vastgesteld. Inzenders hadden circa anderhalf jaar de tijd om hun verhandelingen in te sturen. Een enkele keer schreef men twee prijsvragen in één keer uit. Vanaf 1829 konden de leden tijdens de algemene vergadering kiezen uit vier voorgestelde onderwerpen, vermoedelijk naar analogie van de *Hollandsche Maatschappij*.

Veel prijsvraagonderwerpen hadden een nationalistische strekking. Zo vroeg men op het vlak van de taalkunde om een verhandeling over de kenmerken van de Nederlandse dialecten en om een beoordelende vergelijking tussen het Nederlands en het Frans. In de klasse van de welsprekendheid was men geïnteresseerd in een beschouwing over wat er op het gebied van de welsprekendheid in de moedertaal was bereikt. Op het gebied van de dichtkunde wilde men dat auteurs een verhandeling schrijven over het oorspronkelijke karakter van de Nederlandse poëzie ten opzichte van de buitenlandse.¹⁶⁰ Een oudheid- en geschiedkundige

prijsvraag had een wel zeer bij de tijdgeest passend onderwerp. Men wilde weten of er in de Republiek wel sprake was geweest van een vaste constitutie: 'Moest niet het onbepaalde en wankelbare van haren vorm, uit den aard, aanleiding geven tot die hevige beroeringen, welke haar, gedurende haar gansche bestaan, geschokt hebben?' De *Maatschappij* wilde achterhalen welke lessen er voor de huidige tijd te leren waren.¹⁶¹

Hoe ijverig men vanaf 1813 ook prijsvragen uitschreef en hoe origineel men ook probeerde te zijn met de onderwerpen, de eerste jaren kwamen er geen antwoorden binnen. In 1817 kwam daar verandering in. Te Water opende de vergadering met vreugde, omdat het 'niet onmogelijk, zelfs niet onwaarschijnlijk is, dat wij heden iets zullen zien gebeuren, dat niet geschieden kon in all' den tijd, waarin ik de eer had den post van Voorzitter dezer Maatschappij te bekleeden'.¹⁶² Het ongelooflijke leek inderdaad gebeurd: er was één antwoord ingezonden, dat men met goud wilde bekronen. De prijsvraag behelsde het vervaardigen van een lofrede op de raadpensionaris Simon van Slingelandt (1664-1736) [afb. 114].

De keuze voor Van Slingelandt had vermoedelijk een politieke achtergrond. Sommige andere raadpensionarissen – Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt – functioneerden in politiek woelige tijden, waren in conflict geraakt met Oranje en hadden hun positie met de dood moeten bekopen. De loopbaan van Van Slingelandt sprak minder tot de verbeelding, maar in een periode van rust en vrede had hij zich nuttig gemaakt voor de staat. Volgens de auteur van de lofrede droegen de 'kunsten des vredes' meer bij tot de vaderlandse welvaart dan die van de oorlog.¹⁶³ Dat was een boodschap die de *Maatschappij*-leden, na jaren van bezetting en onzekerheid, moest aanspreken. Het was bovendien een veiliger onderwerp; met een lofrede op de staatsgezinde helden Van Oldenbarnevelt of De Witt had de *Maatschappij* haar beschermheer Willem I voor het hoofd kunnen stoten.

Het was tijd om de winnaar bekend te maken. De teleurstelling moet groot zijn geweest toen het verzegelde briefje de naam van Siegenbeek bevatte. Hij had als secretaris de prijsvraag zelf mede uitgeschreven. Dat hij als bestuurslid meedong naar de erepenning

114. Portret van Simon van Slingelandt (1664-1736). PC.

zegt niet alleen iets over hemzelf, maar geeft ook aan dat de toestand uitzichtloos bleef. Na deze anticlimax werd het weer enkele jaren stil op het vlak van de prijsvragen. Pas in 1822 werd weer een prijsverhandeling bekroond.

In de jaren twintig leken de prijsvragen succesvoller te worden. Tussen 1823 en 1833 bekroonde de *Maatschappij* drie keer een verhandeling: twee op het gebied van de dichtkunde, één in de klasse van de wel-sprekendheid. Deze prijswinnende stukken kunnen iets duidelijk maken over de vigerende letterkundige ideeën. In 1818 schreef men een prijsvraag uit over de vraag: 'Welken dienst en ondiensten heeft de Dichtkunde, van de oudste tijden af, tot op onzen tijd, aan de Geschiedkunde gedaan?'¹⁶⁴ Pas in 1824 kreeg Samuel de Wind (1793-1859), substituut-officier te Middelburg, een gouden erepenning. Hij studeerde van 1810

tot 1811 in Leiden en werkte daarna als advocaat in de stad. In juni 1814 keerde hij naar Middelburg terug.¹⁶⁵ Hij was voor zover bekend de enige die in dit tijdvak als buitenstaander door middel van een prijsvraag het lidmaatschap verwierf. Siegenbeek, die in de jury zat, was enthousiast. Het stuk gaf volgens hem blijk van belesenheid, wijsheid en een juist oordeel. Hendrik van Royen was kritischer, omdat het volgens hem weinig verrassende en vernieuwende gezichtspunten opleverde. Maar ook hij keurde het de gouden erepenning waardig.¹⁶⁶

De inhoud komt hierop neer. De poëzie bewees de geschiedenis aanvankelijk een dienst doordat zij, in een tijd dat er geen geschiedschrijving bestond, het middel vormde om historische verhalen te bewaren voor het nageslacht. Door de poëzie kon men iets te weten te komen over de 'gang der beschaving, van de zeden, gewoonten en gebruiken der Natiën, en dus van de eigenlijke Geschiedenis der Menschheid'.¹⁶⁷ Toen dichtkunst en geschiedenis nog niet gescheiden waren, zorgde de poëzie voor bezieling. Daardoor waren de in verzen geschreven werken geschikt om te onderwijzen en te behagen. Tegelijkertijd bewees de poëzie de geschiedenis een ondienst, omdat dichters hun verbeelding gebruikten. Hierdoor raakten fictie en non-fictie vermengd en trad geschiedvervalsing op.

Nederland kende een bijzondere situatie. Bij de rederijkers was poëzie 'laf en ijdel woordenspel' en 'kunstmatig rijmen'. De opstand tegen Spanje bracht een omslag teweeg; de dichtkunst werd beziel. Vondel, Cats en Huygens verhieven de dichtkunst door de moedertaal te zuiveren. 'Zoo werd, in de eerste helft der zeventiende eeuw, het gouden tijdperk onzer Nederlandsche Dichtkunst geboren.' Maar het was Hooft [afb. 115] die de grootste dienst aan de geschiedenis bewees. Hij was een dichter 'in den verhevenen zin des woords'. Hij beschreef de geschiedenis in zijn *Nederlandsche Historien* (1642-1647) dichtertlijk, zonder in poëtisch proza te vervallen: 'HOOFT wist alzo zijn genie te beteugelen, en met zijn heerlijk Dichtvermogen alleen op eene gepaste wijze het edelst sieraad aan zijne voordragt bij te zetten'. De Winds verhandeling illustreert de bewondering voor de zeventiende-eeuwse letterkunde. Bovendien gaf de auteur zijn visie op

115. Herman ten Kate/P.W. v.d. Weyer, Portret van Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647). DBNL.

het dichterschap. In de inleiding schreef hij: 'Weinige stervelingen, wel is waar, was het gegeven, hunne ge- waarwordingen en denkbeelden op eene zoo edele en verhevene wijze uit te drukken, dat zij hierdoor als *ware Dichters* konden beschouwd worden'. De Wind ging uit van een bijzondere, min of meer geniale status van de ware dichter, die 'Godentaal' sprak.¹⁶⁸ De zeventiende-eeuwse literatoren vervulden een voorbeeldfunctie.¹⁶⁹

De tweede bekroonde prijsvraag betrof eveneens de dichtkunst. In 1822 vroeg men om een 'beknopte voordragt van de Noordsche Mythologie, ontleend uit de oorspronkelijke gedenkstukken, en met aanwijzing van het gebruik, dat hiervan in de Nederlandsche Dichtkunde zou kunnen gemaakt worden'.¹⁷⁰ Vier jaar later werd de verhandeling van de predikant

Nicolaas Westendorp (1773-1836) bekroond.¹⁷¹ De auteur gaf een nationalistisch advies. Natuurlijk kon een dichter de Scandinavische mythologie inzetten, maar het was beter om zich te bedienen van de ‘overblijfselen van ons voorvaderlijk bijgeloof’. Ook Westendorp was overtuigd van de bijzondere status van de dichter. Deze liet zich niet beperken door de ‘koude regelen dier mannen, welke niets hooger kennen, dan hun verstand’. Hij moest de lezer – ‘voorgelicht door den fakkel zijner genie’ – in een onbekende wereld binnenleiden.¹⁷² Mogelijk had de keuze voor deze prijsvraag een politieke achtergrond: het centraal stellen van de Noorse mythologie kwam wellicht voort uit een anti-Franse houding.

Ook de derde prijsvraag in de klasse der welsprekendheid kan helderheid verschaffen over de poëtische opvattingen: ‘Welk is het wezenlijk en kenmerkend onderscheid der Welsprekendheid van den Kansel, van de Pleitzaal, van de Raadsvergadering, en van de Gehoorzaal?’¹⁷³ Het is niet toevallig dat Van der Palm, die gezien werd als de grootste redenaar van zijn tijd, plaatsnam in de jury.¹⁷⁴ In 1829 waren er twee verhandelingen binnengekomen, waarvan men er één bekroonde. Nicolaas Godfried (Klaas)¹⁷⁵ van Kampen (1776-1839) [afb. 116] schreef het winnende stuk. Hij was een opvallende figuur. Dat had te maken met zijn productiviteit, maar vooral met zijn carrièreverloop.

Van Kampen was geboren als zoon van een bloemist. Vanwege zijn achtergrond werd hij niet geacht te studeren, maar zijn vader op te volgen. Na diens dood verhuisde hij naar Leiden. Daar trad hij omstreeks 1795 in dienst bij de boekverkopers Murray, eerst als leerling, later als compagnon. Later werkte hij mee aan de *Leydse courant*. Van Kampen was een autodidact: hij had een onstilbare leeshonger en een tomeloze zucht naar kennis. Dankzij Siegenbeek en H.W. Tydeman werd hij bibliothecaris van de Bibliotheca Thysiana. Vanaf 1825 was hij lector in de Hoogduitse taal- en letterkunde. Tussen 1823 en 1829 werkte hij bovendien als leraar op Noorthey. In 1829 verwierf hij een leerstoel in de Nederlandse taal- en letterkunde aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre.¹⁷⁶

Desondanks bleef Van Kampen een buitenstaander. Hoffmann von Fallersleben, die hem in 1821 ont-

116. C.J.L. Portman/J.P. Lange, Portret van Nicolaas Godfried van Kampen (1776-1839). DBNL.

moette, schreef: ‘Trotz seiner fruchtbaren Schriftstellerei im Holländischen wie im Deutschen, trotz seinen schönen goldenen *Eerpenningen* (dem Ehrengolde für seine gekrönten Preisschriften), trotz dem großen Ansehn, das er sich in der litterarischen Welt erwarb, galt er doch in den gelehrten Kreisen Hollands nie für voll.’¹⁷⁷ Zijn sociale achtergrond weerspiegelde zich in zijn manier van doen. Zelden ontmoette men in de geletterde wereld iemand die zich zo weinig wist te voegen naar de ‘daarin aangenomene gebruiken en manieren’ en die de schijn droeg van onbeschaafdheid, schreef zijn biograaf. Soms bejegende hij vrienden als onbekenden en als hij een lezing bijwoonde, zat hij er vaak bij alsof het hem niet aanging.¹⁷⁸ Van Kampen had tot overmaat van ramp een afstotelijk uiterlijk. De Duitser noemde diens gelaat ‘häßlich’; Bilderdijk sprak van een ‘Baviaans gezicht’.¹⁷⁹ Nicolaas Beets zou in later jaren opmerken hoe ‘afgrijselijk leelijk’ hij was:

Een groote leeuwenkop [...] met gekrulde manen.
Groove neus, groote mond, vuile tanden. Het geheele

aangezicht groezelig. Flauw lichtblauwe oogen. Scheeve nek. Het hoofd overzij. De geheele gestalte naar de schrijftafel vergroeid. Zijn conversatie is belangrijk; maar hij spreekt over alles tegelijk. – Indefatigable on all things, except washing.¹⁸⁰

In zijn verhandeling schetste Van Kampen het doel van de verschillende soorten welsprekendheid. De kanselredenaar moest het publiek stichten door het te ontroeren: 'Hij moet de sluimerende zedelijkheid opwekken, de hollende vaart der aan alle teugels ontsnapte zinnelijkheid stuiten'. De staatkundige redenaar wilde aanzetten tot handelen, terwijl de welsprekendheid van de pleitzaal zich richtte op het rationeel overtuigen van rechters. Tot slot ging Van Kampen in op de welsprekendheid van de gehoorzaal, waartoe hij in een 'gemengde vergadering' uitgesproken verhandelingen rekende, zoals de openbare lezingen van de *Maatschappij*. Deze moesten op een nuttige en leerzame wijze vermaken. Dit moest niet op een bestraffende toon gebeuren (zoals bij de kanselredenaar), maar op een 'edele, den mensch waardige wijze, door op het *gehoor*, de *verbeeldingskracht* en het *geheugen* te werken'. De redenaar in de gehoorzaal moest 'en behagelijke vormen en deugelijke stof' verenigen. Net als bij poëzie ging het erom leerzaam vermaak te verschaffen. En net als de dichter diende de redenaar gebruik te maken van talige versierselen en dichterlijke beelden.¹⁸¹ Wat betreft het doel van de letterkunde hield Van Kampen als *Maatschappij*-vertegenwoordiger vast aan het *utile dulci*-ideaal.

Het idee dat iedereen dichter kon worden, verdween geleidelijk aan. Siegenbeek maakte dit duidelijk in het levensbericht dat hij in 1824 voorlas van Feith, die op 8 februari was overleden: 'Toen FEITH, voor omtrent eene halve eeuw, het eerst als dichter te voorschijn trad, werd de dichtkunst in 't algemeen meer als de vrucht van oefening en kunstvlijt, dan als het gewrocht eener vrije zielsverheffing aangemerkt, en had dus weinig van dat verrukkende, roerende en wegslepende, 't welk haar eigenlijke wezen uitmaakt.' Feith liet volgens Siegenbeek als een van de eersten zien wat het betekende om 'in den echten zin Dichter te zijn'. Siegenbeek ging dus uit van de bijzondere status van het dichterschap. Tegelijkertijd hield hij, net

als Van Kampen, vast aan het nuttige doel, want hij roemde Feith om diens 'liefelijkste' (aangename) en 'voedzaamste' (nuttige) poëzie. Hij karakteriseerde diens werk als 'bevallige, gevoelige en geestverheffende dichtkunst'.¹⁸² De *Maatschappij* ging dus wat betreft haar ideeën over de status van het dichterschap met haar tijd mee.

Openbare vergaderingen

Jaarlijks vonden drie openbare vergaderingen plaats, op een vrijdag tijdens het winterseizoen. Ze zijn uitingen van de orale cultuur van de negentiende eeuw.¹⁸³ Vanaf 1819 hielden leden ook lezingen gedurende maandelijkse vergaderingen. Zo hoopte men die weinig populaire bijeenkomsten meer cachet te geven. Bovendien wilde het bestuur de voorraad uit te geven verhandelingen vergroten.¹⁸⁴ De maandvergaderingen waren slechts voor leden toegankelijk. Tot 1818 werden de openbare lezingen gehouden in de zaal van *Kunst wordt door arbeid verkreegen* op de Langebrug. Omdat deze werd afgebroken, kwamen de leden vervolgens samen in logement de Gouden Leeuw op de Breestraat. Dat was een tijdelijke oplossing, want de ruimte was erg klein. In 1825 stuurde het bestuur een brief aan het stadsbestuur namens de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, de (Leidse afdeling van de) *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en de *Nederlandsche Huishoudkundige Maatschappij*.¹⁸⁵ Daarin stond dat men reeds lang behoefte had aan een geschikte vergaderzaal. De leden vroegen toestemming om de grote zaal van het Catharina Gasthuis op de Breestraat te gebruiken.¹⁸⁶ Op 15 december 1826 werd de nieuwe vergaderzaal onder grote belangstelling ingewijd met een redevoering van Van der Palm.¹⁸⁷

In de jaren 1813-1833 werden de openbare lezingen trouw georganiseerd en traden bijna vijftig sprekers op. De lezingen vormden een 'barometer van het literaire klimaat' en verdienen daarom de aandacht.¹⁸⁸ Soms was er poëzie. Zo droeg Siegenbeek na de omwenteling van 1813 een lierzang voor op de herstelling van Nederland.¹⁸⁹ Jan ten Brink, vanaf 1815 hoogleraar klassieke talen te Groningen, declameerde twee verzen: 'Krijgszang' en 'De ware Heldenmoed'.¹⁹⁰ In ja-

nuari 1817 reciteerde men Tollens' 'Wien Neêrlandsch bloed in de aders vloeit'.¹⁹¹ De Utrechtse hoogleraar Adam Simons las in 1823 'Het huisselijk leven' voor.¹⁹² Daarin hield hij een pleidooi voor de terugkeer van de zeventiende-eeuwse huiselijkheid, waardoor de Nederlandse welvaart zou toenemen. Het vers richtte zich tegen de Fransen, die de moedertaal en de vaderlandse zeden hadden verbasterd:

Die weelde, Nederland! doet ook uw grondslag beven!
 Breng de oude vroomheid weêr, in 't huisselijke leven,
 Toen gij, aan dartelheid, noch overdaad verslaafd,
 En rijker dan Europe, Europe uw wetten geeft.
 Toen, in triomfen groot, u vriend en nabuur eerde,
 En u geen vreemde taal uitheemsche zeden leerde. [...]
 Toen wetenschap haar licht op uw gezin deed stralen,
 En kunst, in reiner gloed, met haar gewrocht kon
 pralen!¹⁹³

Siegenbeek spande de kroon wat betreft het aantal voordrachten: hij trad elf keer op, op de voet gevolgd door J. Scheltema (tien keer) en H.W. Tydeman en A. Simons (negen keer). Net als de prijsvragen maken de lezingen iets duidelijk over de vigerende poëtische opvattingen. Het spreekt vanzelf dat hier slechts een aantal karakteristieke voorlezingen aan bod kan komen.

Op 17 januari 1817 sprak Siegenbeek 'Over de handhaving van den echt Nederlandschen geest, in de beoefening der fraaije letteren en kunsten'. Volgens hem was het nationale volkskarakter van de Nederlanders 'verzwakt en ontlusterd' en moest het nieuw leven worden ingeblazen. Hij pleitte daarom voor een zuivere, vaderlandse letterkunde, die de Nederlandse volksgeest uitdroeg: 'Het ligt derhalve in de natuur der zake, dat de geest eener natie, gelijk in hare taal, dien getrouwen en helderen spiegel van het eigenlijke volkskarakter, zoo ook in hare letterkunde zijne werkingen klaarlijk ten toon spreide.' Literatuur was een middel om vaderlandse deugden uit te dragen, zoals waarheidsliefde, de 'grondtrek van het nationaal karakter'. Volgens Siegenbeek bestond er geen schoonheid zonder waarheid; een geschrift was mooi als het een nuttige, waarheidlievende moraal bevatte. De waarheid was 'de voorname teelster' en de 'ziel der

echte schoonheid'. Behalve waarheidsliefde moest de literatuur eenvoudigheid, bedaardheid en onafhankelijkheid uitstralen, zoals die te vinden was bij auteurs uit het verleden als Cats, Poot en Jan Luyken: 'Vaderlandsche eenvoudigheid en zedigheid woonden in hunne ziel, en gingen van daar in hunne schriften en kunstgewrochten over, in welke zij haren zachten luister op het bekoorlijkst ten toon spreiden.' Een andere eigenschap was de mannelijke kracht die in veel zeventiende-eeuwse werken tot uitdrukking kwam en die aan 'gewrochten van dichtkunst en welsprekendheid' grote waarde verschaften.¹⁹⁴

Siegenbeek verdedigde een nationalistische poëtica. Hij zette zich daarnaast af tegen vernieuwers die zich lieten leiden door een verkeerde zucht naar oorspronkelijkheid, 'door een kwalijk begrepen denkbeeld van onafhankelijkheid' en die het ware oogmerk van de literatuur uit het oog verloren. De natuur en de goede smaak moesten centraal staan, niet de 'eigendunkelijke grilligheid' van kunstrechtters. Onbegrensd streven naar oorspronkelijkheid leidde tot 'wansmaak, valsche vernuft en ijdele gezwollenheid'. Dit betekende niet dat Siegenbeek voorstander was van slaafse imitatie, maar hij verzette zich tegen het verwerpen van alle kunstregels, omdat dit verlies van kiesheid en beschaving veroorzaakte. In die zin bleef Siegenbeek vasthouden aan de classicistische traditie.¹⁹⁵ Hij riep iedereen op om de Nederlandse geest uit te dragen en in het 'herboren Nederland, met de oude Nederlandse trouw, waarheidsliefde, nederigheid, sterkte van geest, wijze behoedzaamheid, en ondoofbare, maar aan wetten zich gaarne onderwerpende vrijheidzucht, tevens dien letter- en kunstroem luisterrijk te doen herleven'.¹⁹⁶ Siegenbeek pleitte dus voor een nationalistische literatuur, die hij beschouwde als een middel ter bevordering van het vaderlands herstel.

Dat in de jaren na de Franse tijd waardering voor de schoonheid en nationaal bewustzijn samen konden gaan,¹⁹⁷ bewijzen ook de verhandelingen van Adam Simons (1770-1834) [afb. 117]. Hij werd in juli 1816 tot *Maatschappij*-lid benoemd, nadat hij op 25 maart zijn inaugurele rede had gehouden als hoogleraar in de Nederlandse letteren te Utrecht, waarin hij sprak over de ware dichter.¹⁹⁸ Deze zag hij als een 'profeet en gezant

117. J.A. Kruseman/C.C.A. Last, Portret van Adam Simons (1770-1834). DBNL.

des hemels', als een adelaar die 'ten hemel stijgt, in hogere sferen zweeft, eene nieuwe wereld schept en ons daar henen voert'. Zijn taak was om zijn gevoelens in zijn publiek over te storten. Ook de verbeelding was onontbeerlijk. Simons verzette zich tegen het achttiende-eeuwse idee dat het dichten een vaardigheid was. De gave van de dichter was afkomstig uit de natuur en kon door opvoeding en beschaving wel ontwikkeld, maar niet verkregen worden. Toch moest een dichter, die Simons vergeleek met een ruwe diamant, zijn denkbeelden wel aan de 'toets der rede' onderwerpen. Bovenal kenmerkte de ware dichter zich door oorspronkelijkheid. Hij 'durft zijne voorbeelden verlaten, zoodra zij hem niet meer dienen, en hij zijne eigen kracht gevoelt. Gelijk het kind, den leiband ontwassen, geen' teugel meer behoeft, en ongeboeid daar henen loopt; ook alzoo verwijderd hij zich van zijn' gids, die hem voorheen geleidde, hij vervolgt zijn' eigen weg; hij baant met vasten tred zich zelve een spoor, dat anderen, vóór hem, nooit betraden'.¹⁹⁹

Dat de bijzondere status van de dichter steeds meer centraal kwam te staan, had mogelijk een politieke

achtergrond. In de Franse tijd hadden dichters zich gemanifesteerd als vaderlandse helden, zoals Helmers met *De Hollandsche natie* (1812) en Bilderdijk met zijn gedicht 'Afscheid', met de bekende voorspelling van de Hollandse herrijzenis: 'Holland groeit weêr! / Holland bloeit weêr! / Hollands naam is weêr hersteld! / Holland, uit zijn stof verzezen, / Zal op nieuw ons Holland wezen; / Stervend heb ik 't u gemeld!'²⁰⁰ Zulke verzen gaven het denken over het dichterschap mogelijk een impuls.²⁰¹ Willem de Clercq meende dat velen Bilderdijk als een profeet waren gaan beschouwen. Maar 'men vergat, dat de ware dichter dit altoos eenigzins moet zijn'.²⁰²

Lezingen van Adam Simons

Simons hield zijn maidenspeech bij de *Maatschappij* in de winter van 1818.²⁰³ Hij las toen een stuk voor getiteld 'Herinnering aan het tijdvak van Frederik Hendrik, bijzonder met betrekking tot de Nederduitsche poëzij'. Frederik Hendrik (1584-1647) was stadhouder in de tijd die gezien werd als de bloeiperiode van de vaderlandse letterkunde: de eerste helft van de zeventiende eeuw.²⁰⁴ Hij volgde in 1625 zijn halfbroer Maurits op. Simons benadrukte dat het geluk van een natie verbonden is met de beoefening van de letteren. Met andere woorden: de literatuur kon bijdragen tot de voorspoed van het vaderland. De zeventiende eeuw werd volgens Simons voorafgegaan door een dor tijdperk, waarin de dichtkunst niet meer was dan het 'gekras der raven'. In de zeventiende eeuw was de dichtkunst vervangen door 'ware poëzij'. Het doel van de dichters in deze periode was om te 'leeren en te stichten met hun vrome gedachten'. Hun werken spoorden lezers nog altijd aan om hen in taal en deugd na te streven. De grootste dichter was in Simons' ogen Vondel – met zijn 'arendsoogen, die fonkelen van vuur' – die zijn eigen weg ging en zich niet liet leiden door kunstregels.²⁰⁵

Op 24 november 1820 wijdde hij een aparte lezing aan Joost van den Vondel (1587-1679) [afb. 118],²⁰⁶ waarin hij inging op de verschillen met Cats en Hooft. Hij zag Vondel als de grootste Nederlandse dichter uit de geschiedenis, vergelijkbaar met een avondster, die door haar helder licht de 'glans verdooft van al het gestarnte, dat aan den hemel fonkelt'. Hooft en Cats

118. C. de Visscher, Portret van Joost van den Vondel (1587-1679). DBNL.

waren afkomstig uit welgestelde gezinnen en vervulden voorname maatschappelijke functies. Voor Vondel was dit niet weggelegd, maar toch steeg hij 'hooger in zijne arendsvlugt, dan die beide dichters'. Simons beschouwde Jacob Cats (1577-1660) [afb. 119], die men eertijds roemde om de vaderlandse deugden in zijn werk, als een weinig oorspronkelijk dichter.²⁰⁷ Zijn poëzie behaagde de lezer door hem wijze lessen mee te geven, maar miste de ware verhevenheid. Lyriek, de 'ware toets' voor poëzie, schreef Cats niet. Hij was geen adelaar, maar veeleer een 'zwaan, die op den vlakken stroom statelijk drijft naar den oever'.²⁰⁸ Cats' werk was als een rustige beek; dat van de ware dichter als een onstuimige rivier, die met 'woest gedruisch in het dal nederstort'. Cats was bovendien een poëet die makkelijk en te allen tijde kon werken. In tegenstelling tot de ware dichter was hij niet afhankelijk van 'goddelijke aandrif' of inspiratie.²⁰⁹ Het aantasten van Cats reputatie – een proces dat Busken Huet in later jaren zou voltooien²¹⁰ – werd dus al in deze periode door Simons in gang gezet.

P.C. Hooft (1581-1647) was in zijn ogen geen ware dichter, zijn verzen zijn meer 'gewrochten der kunst,

dan wel eene uitstorting van 't gevoel des harte'. Hij schreef 'weelderige' in plaats van eenvoudige poëzie en hanteerde verouderde taal en gekunstelde metra. Maar Hooft had slechts weinig gelegenheid om zijn poëzie te veredelen, omdat hij zijn *Nederlandsche Historien* schreef. Vondel was wel een ware dichter; zijn poëzie kenmerkt zich niet door imitatie van de natuur of voorgangers, maar door oorspronkelijkheid. Gekunstelde verzen verlagen een dichter tot een rijmer, aldus Simons: 'Neen! de echte dichter stort zijne eerste gewaarwording uit, eer hij aan een bepaalde maat gedacht heeft, en de eerste opwelling van zijn gevoel stemt ook zijn lied in dien eenigen toon, die ware muziek is'.²¹¹ Kortom, de ware dichter moest, naar het voorbeeld van Vondel, slechts zijn gevoelens uitstorten. Kunstregels en wijze lessen zoals het werk van het Hooft en Cats die bevatten, behoorden niet tot het wezen van ware poëzie. De Utrechtse hoogleraar gaf blijk van een poëtica waarin hij het literaire authenticiteitsideaal in verband bracht met de zeventiende-eeuwse vaderlandse poëzie.²¹²

Op 9 november 1821 trok Simons een vergelijkbare conclusie toen hij de jonggestorven dichter Anthony van der Woordt (1769-1794), een vriend van Jacobus Bellamy (1757-1786), vergeleek met de Duitse auteur Johann Gottfried Seume (1763-1810).²¹³ Beiden zag hij als ware dichters. Van der Woordt noemde de dichtgenootschappen 'dichterlijke gasthuizen'. Het wezen van de poëzie bestond volgens Simons in een 'hooge aandrif, om stoute gedachten, in diep gevoel van het goede en schoone treffend voor te stellen en de hevigste gewaarwordingen van vreugde en droefheid voor anderen uit te storten'. Van der Woordt prees hij om diens 'oorspronkelijkheid, gevoel, vernuft, verbeelding, wijsheid'. Tegelijkertijd waardeerde hij hem, omdat hij vaderlandse deugden uitdroeg als waarheidsliefde, vrijheid, onafhankelijkheid en kracht.²¹⁴ De ware dichter moest dus een oorspronkelijk genie en een dichter voor het vaderland zijn. Seume waardeerde hij om dezelfde reden. Simons' poëtica bevatte dus zowel meer autonome als niet-autonome (nationalistische) elementen.

Ten slotte hield Simons een belangrijke voordracht op 20 maart 1829.²¹⁵ Toen sprak hij 'Over de laatste

119. W.P. Hoevenaar/P.W. v.d. Weijer, Portret van Jacob Cats (1577-1660). DBNL.

helft der vorige eeuw, met betrekking tot den staat der Nederduitsche poëzij'. Simons meende dat er een causaal verband bestond tussen de teruggang van de economie in de achttiende eeuw en de kwaliteit van de literatuur. In de achttiende eeuw verving de dichtkunst de poëzie, zoals het verstand het gevoel verdrong.

De dichtgenootschappen deden de poëzie weinig goed. Als iemand lid werd, kon hij zijn gevoelens niet meer uitstorten. Navolging werd wet: 'zijne oorspronkelijkheid ging over in de algemeenheid van het geheele dichterlijk-prozaïsch lichaam, wat hij *dacht* en *gevoelde* was in dienst van hetzelfde, werd daár weêr *overgedacht* en *overgevoeld*, en zoo leerde hij nooit zijn' eigen weg bewandelen, zoo ging zijne zelfstandigheid jammerlijk verloren.'²¹⁶ Simons keek met geringschatting op de dichtgenootschappen neer. Niet voor niets verwees hij naar Bilderdijk, die in *De kunst der poëzy* de genootschappen bekritiseerde. Het waren volgens Simons slechts gilden, waar de dichterlijke oorspronkelijkheid en authenticiteit ver te zoeken waren.

De vrijheid van de dichter

In het licht van het bovenstaande is ook de interesse voor de gefingeerde Schotse bard Ossian

[afb. 120] te verklaren. James Macpherson gaf diens gezangen vanaf circa 1760 uit. Hoewel hij zich deels op oude geschriften baseerde, verzoon hij veel zelf. Dichters als Goethe en Herder lieten zich erdoor inspireren. Ook in Nederland bestond er belangstelling voor.²¹⁷ Frans van Lelyveld las omstreeks 1762 bij *Minima*

Crescunt reeds een vertaald fragment voor.²¹⁸ Na de Franse tijd nam de aandacht voor Ossian een hoge vlucht. De *Maatschappij* wijdde meer dan één lezing aan hem. Zo hield H.A. Hamaker in 1819 een lezing over Ossians dichterlijke waarde.²¹⁹ J.C. van de Kastele sprak over het krachtige en oorspronkelijke als kenmerk van dichterlijke taal, opgehelderd door het voorbeeld van Ossian.²²⁰ (Bilderdijk, die zich voor Ossian interesseerde – getuige zijn naar eigen zeggen direct uit het Keltisch vertaalde *Fingal, in zes zangen, naar Ossiaan gevolgd* uit 1805 – was bij deze openbare vergadering aanwezig.)²²¹ Antonie Doyer las in 1822 een Ossian-vers voor.²²² Adam Simons beschouwde Ossian als de leermeester van de Germanen, zoals Homerus dat was voor de Grieken en de auteur van het Bijbelboek Job voor het Oosten.²²³ Ossian was een natuurmens, die ware poëzie schreef toen er nog geen regels waren.²²⁴ Volgens het latere *Maatschappij*-lid Jan Pan was de Schotse bard een genie dat zich door zijn gevoel liet leiden: iemand die zich 'verre boven het ge-

120. Gefingeerd portret van Ossian, uit: *The poems of Ossian, in the original Gaelic* 1. London 1807. UBL/MNL.

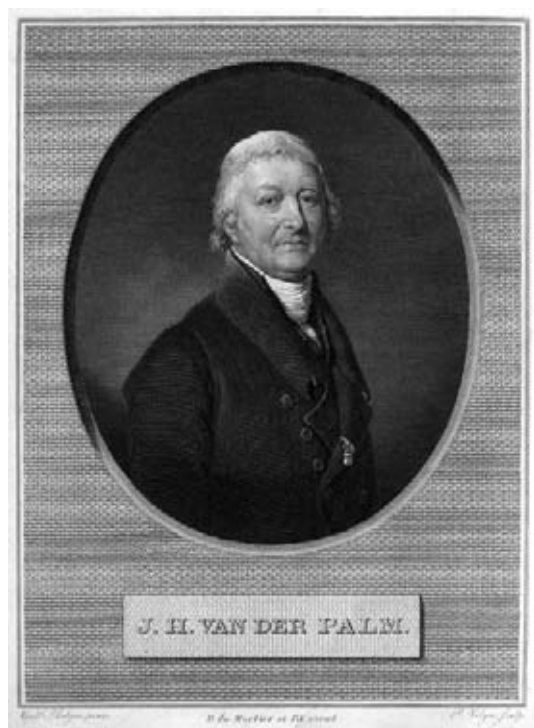
bied der zinnenwereld verheffende, oorspronkelijk uit zich zelve de voortreffelijkste Ideën en Idealen schept en daarstelt'.²²⁵ Ossian was, met andere woorden, het Germaanse prototype van de ware dichter.

Sommigen wezen op de gevaren van te vrije gevoelsuitstorting. Zo iemand was de Dordtse predikant Ewaldus Kist (1762-1822), een studievriend van J.H. van der Palm. Hij las in 1821 een verhandeling voor over het gevoelsvermogen der ziel.²²⁶ Dat vond hij relevant in een tijd waarin het gevoel 'door sommigen te zeer verlaagd en verworpen, door anderen ten koste van het gezag der rede, buitensporig verheven' werd. Kist beschouwde het 'gevoelsvermogen' als onmisbaar voor de kunst; een dichter kon slechts poëzie voortbrengen als hij door iets getroffen werd en wanneer hij zijn zielsgevoel in een vers uitstortte. Maar hij moest boven alles een redelijk wezen blijven en zich bewust zijn van de gevaren van het gevoelsvermogen. Overdreven aandoenlijkheid maakte de mens ongeschikt voor 'bedaarde, geregelde en pligmatige werkzaamheid'. Als iemand zijn 'inwendig donker gevoel' volgde en in een soort mystiek verviel, was dat bezwaarlijk. Ieder mens moest zijn gevoel toetsen aan de Bijbel en aan de rede. Het verheffen van het gevoel ten koste van het verstand – zoals zijns inziens in Duitsland gebeurde – zag Kist met lede ogen aan. Daarom hield hij een betoog voor een natuurlijk evenwicht tussen gevoel en rede.²²⁷

Hoewel Van der Palm [afb. 121] geen theorie uitwerkte, liet hij zich meermalen uit over zijn poëtische opvattingen.²²⁸ Hij was geliefd, zowel vanwege zijn oratorisch talent als vanwege zijn beminnelijke karakter. 'Ich habe das Holländische nie schöner sprechen hören als aus seinem Munde', schreef Hoffmann von Fallersleben. En: 'Sein ganzes Wesen athmete Sanftmuth'.²²⁹ Beets noteerde: 'Zijne hooge en opgehevene gestalten, en de schoone trekken van zijn gelaat boezemden onwederstaanbaar ontzach in. Hy had noch het hooge voorhoofd, noch het vonkelend oog, dat der welsprekendheid zoo veel kracht pleegt byzetten; doch de zijne was van dien aart, dat er een minzaam gelaat en zachte blik by voegden. Alles was by hem in harmonie'.²³⁰ Hij had een 'onbegrijpelijk' buigzame, wel-luidende en muzikale stem. 'Die hem spreken hoort,

krijgt hem lief', aldus Beets.²³¹ Van der Palm was een geliefde spreker bij de *Maatschappij*. In 1813 oreerde hij over Cicero's welsprekendheid en maakte hij een vergelijking tussen poëzie en welsprekendheid.²³² De eerste was volgens hem een vorstin, die heerst, buigt en dwingt, de tweede een bevallige schone, die door 'hupsche dienstvaardigheid, door zedige ingetogenheid, door innemende manieren, door zuiverheid en kieschheid, zich doet opmerken en beminnen'. Poëzie beschouwde Van der Palm als een 'vaak onwillige aandrift', een behoefte van het hart om gevoel uit te storten. Ook de verbeelding was essentieel. De welsprekendheid had een meer maatschappelijke functie, meende hij.²³³

Ook Van der Palm was overtuigd van de bijzondere status van de poëzie.²³⁴ Maar tegelijkertijd pleitte hij voor het behoud van classicistische kunstregels. Tijdens een zitting van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut in 1820 sprak hij over het 'versmaden of veronachtzamen van de regelen der kunst'. Diezelfde lezing hield hij bij de Leidse afdeling van de *Hollandse Maatschappij*.²³⁵ In zijn verhandeling, mogelijk een reactie op Bilderdijk,²³⁶ stelde Van der Palm dat de dichter niet vrij is om aan 'eigen lust, en wil, en innerlijke aandrift, den lossen teugel' te vieren. Klassieke auteurs, zoals Homerus, Sophokles en Demosthenes, stelden de regels voor de poëzie en welsprekendheid. Hun werk was oorspronkelijk. De *Ilias* ontstond zonder 'keurmeester', maar dankzij Homerus' genie en de influisteringen van zijn goddelijke muze. Omdat Homerus geen voorbeeld had, was zijn werk ware poëzie. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden de kunstregels te dominant, waardoor volmaakte, maar onbezielde verzen verschenen, zonder 'sprankje van gevoel of verbeelding'. In de eigen tijd was er echter sprake van minachting voor regels, aldus Van der Palm. Verzet tegen en het negeren van regels stond zogenaamd gelijk aan oorspronkelijkheid. Hierdoor ontstond een lawine van 'woestheid en buitensporigheid, van beuzelachtigheid en ongerijmdheid; waarin hij, die meest het gevoel kwetste, de verbeelding aan het hollen bragt, den goeden smaak beleedigde, of door hoogdravenden onzin het verstand spoorbijster maakte, den prijs der overwinning zou wegdragen'.

121. C.H. Hodges/P. Velyn, Portret van Johannes Henricus van der Palm (1763-1840). DBNL.

Volgens Van der Palm moest iedere kunstenaar zich houden aan de eisen van eenvoud en zedelijkheid: 'Wat waarachtig schoon, hetzij zinnelijk, hetzij verstandelijk, hetzij aesthetisch schoon zal wezen; wat waarlijk en op den duur behagen zal, moet ook zedelijk schoon zijn.'²³⁷ Ondanks zijn 'moderne' visie op het dichterschap hield Van der Palm dus vast aan meer classicistische ideeën.²³⁸

De *Maatschappij* voerde dus een discussie over de vrijheid van de dichter. Was die vrij om zijn gevoelens uit te storten of moest hij zich aan regels houden? Dit poëtische debat stond centraal in een bijdrage van de essayist Jacob Geel (1789-1862) [afb. 122]. Hij was sinds 1822 tweede bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek en zou in 1828 worden benoemd tot bijzonder hoogleraar.²³⁹ Hij publiceerde, samen met Bake en Hamaker, het Latijnse tijdschrift *Bibliotheca critica nova* (1825-1831). Met hen maakte hij in 1830 een reis naar Duitsland, Zwitserland en Italië.²⁴⁰ Geel las op 20 januari 1826 een verhandeling voor: 'Tets over den

smaak'.²⁴¹ Daarin benadrukte hij dat over smaak te twisten valt. Maar wie bepaalt de smaak? Om die vraag te beantwoorden liet hij twee groepen aan het woord in een dialoog: de genietende partij (het publiek) en de scheppende partij (de auteurs).²⁴²

Volgens de genietende partij bepaalt zij de smaak, omdat ze het beoordelingsrecht bezit: 'naar onze uitspraak rigt zich de schrijver, de dichter, de kunstenaar'. En: 'Wij kennen de wetten, en deelen ze aan de arbeidende klasse mede.' De auteurs dienen zich hieraan te houden. Hun werken moeten ordelijk, noodzakelijk, nuttig en eenvoudig zijn. De scheppende partij vindt dat de dichter niet mag worden beperkt; voorschriften vernietigen alle kunst en degraderen auteurs tot werktuigen van de publiekssmaak. Auteurs worden, aldus Geel, verwezen naar de werkplaats van de kok, 'die met rook en roet besmeerd, geblakerd en hijgend voor het heete fornuis, de eêlste schotels naar hunnen disch opzendt, maar zelf *eene tong* heeft van... *schapenleer*'!²⁴³ Hiermee eindigt het dispuut, een voorloper van Geels *Gesprek op den Drachenfels* (1835). De auteur sluit af met een mythologische beeldspraak. Apollo trommelt de zanggodinnen op. Aanvankelijk is iedereen in zichzelf verdiept, maar ten slotte reiken de muzen elkaar de hand. Wellicht pleitte Geel hiermee voor een gulden middenweg.

Wie de vele verhandelingen overziet, bemerkt dat een aantal zaken opvallen. Vrijwel iedereen was nu overtuigd van de bijzondere status van het dichterschap. De ware dichter werd vergeleken met een adelaar die zich in hogere sferen begaf. De achttiende eeuw was een periode van verval, omdat poëzie toen een ambacht was geworden. In de zeventiende eeuw, toen niet alleen de dichtkunst maar ook de economie bloeide, schreef men wel ware poëzie. Vondel was het prototype van de ware dichter, die zijn verheven dichterlijke gevoelens in poëzie uitstortte. Daarnaast bewonderde men hem om de nationalistische strekking van zijn werk. Tegelijkertijd waren er ook personen zoals Siegenbeek en Van der Palm, die een meer behoudende positie innamen. Zij bleven vasthouden aan een classicistische traditie, die stelde dat dichtkunst aan bepaalde regels moest voldoen.

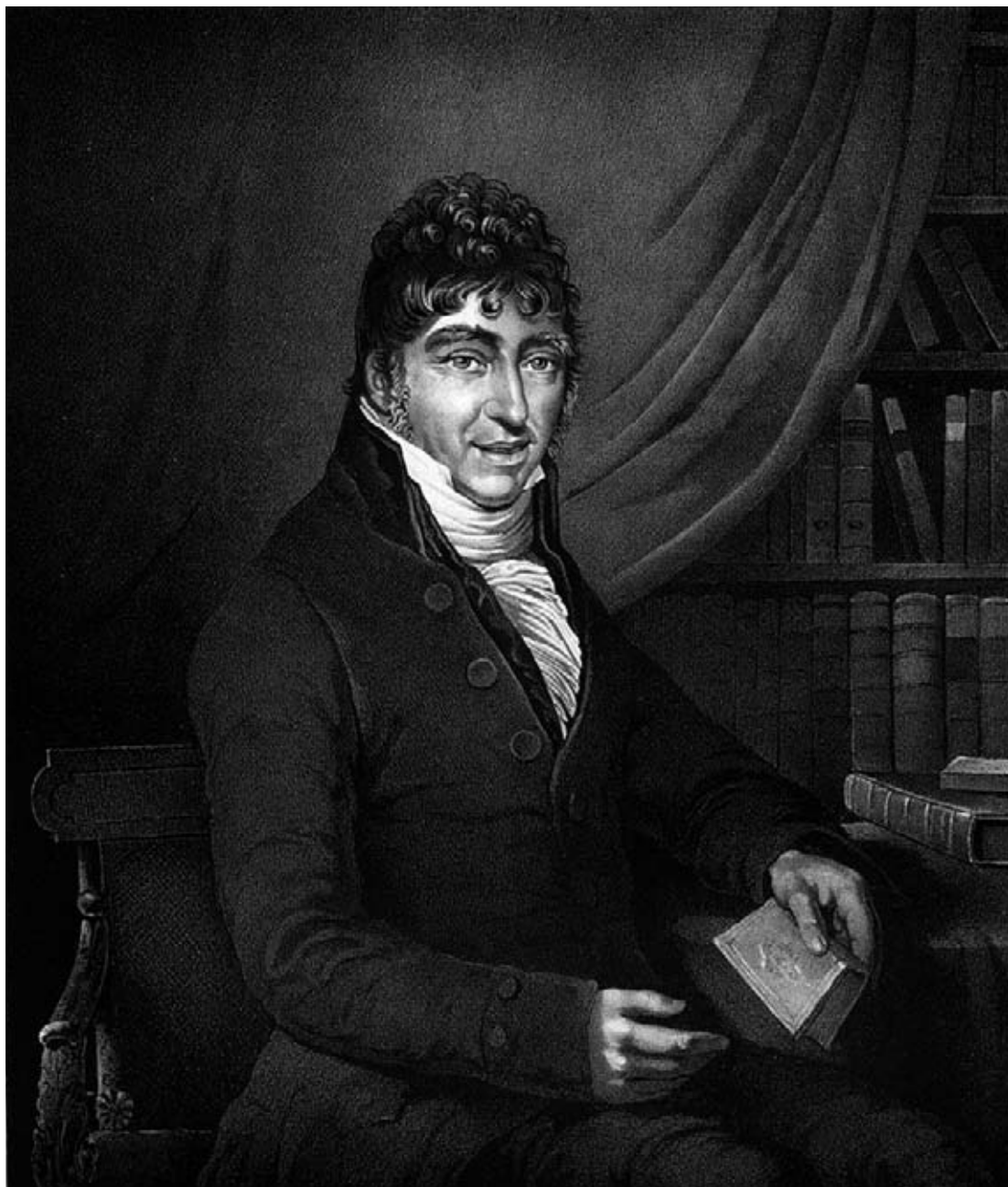
122. Portret van Jacob Geel (1789-1862). DBNL.

De rol van Bilderdijk

Bilderdijk [afb. 123] nam een bijzondere plaats in binnen de *Maatschappij*.²⁴⁴ Tijdens de Franse tijd speelde hij er geen rol van betekenis. Omdat hij buiten Leiden woonde, was de drempel om de Leidse vergaderingen bij te wonen te hoog. Op 5 juli 1810 schreef hij dat hij zich had voorgenomen om de jaarvergadering te bezoeken. Maar, zo excuseerde hij zich: 'het neêrstortend onweêr smeed mij dadelijk neêr, ook moest ik bij de inkwartiering wel t'huis zijn, die gisteren plaats had, ongemeen drukkend is, en nog steeds voortgaat en vermeerderd'.²⁴⁵ Bilderdijk had wel andere zaken aan zijn hoofd. Sinds het vertrek van Lodewijk Napoleon was hij zijn jaargeld kwijt en leefde zijn gezin in armoede. Zijn leven was ellendig: 'eene lotgemeenschap, met het diepgezonken Vaderland'.²⁴⁶ Na het vertrek van de Fransen liet hij weer van zich horen in Leiden. Hij deed dat slechts voor een deel binnen de genootschappelijke context; hij behoorde niet tot de harde kern van de *Maatschappij*. De jaarvergadering bezocht hij nooit en aan de werken leverde hij geen bijdrage.

Toch duikt zijn naam op in de *Handelingen*. In de eerste plaats zond Bilderdijk meer dan eens present-exemplaren ten behoeve van de bibliotheek. In 1822 stuurde hij tien werken in één keer, wat gezien werd als een 'nieuw en uitstekend bewijs van welwillendheid en achting'.²⁴⁷ In de tweede plaats nam hij plaats in beoordelingscommissies. Hoe actief hij hierin was, is niet duidelijk.²⁴⁸ In 1823 werd hij, samen met Clarisse en Van Assen, benoemd tot jurylid ter beoordeling van een transcriptie van een vijftiende-eeuws gedicht.²⁴⁹ Mogelijk doelde hij daarop, toen hij op 7 december 1823 aan H.W. Tydeman schreef dat hij zijn geduld verloor: 'Met zulke lieden behoor ik in geene Maatschappij te samen, en derhalve gelieft gij mijnentwege te verklaren, dat ik volstrekt en onherroepelijk het lidmaatschap neêrlegge en niet slechts verlang, niet meer met de domheid die er thans in voorzit en regeert geplaagd te worden, maar ook dat mijn naam wel degelijk op de Ledenlijst uitgedaan worde'.²⁵⁰ Hij wilde geen lid blijven van het eertijds zo prestigieuze genootschap, dat grote geleerden als Huydecoper, Kluit, Hinlôpen en Van Lelyveld tot haar leden had gerekend. Tydeman begreep dat hij zich niet veel moest aantrekken van zijn wispelturige vriend. Bilderdijk bleef dan ook gewoon lid.

Begin mei 1817 vestigde de zestigjarige dichter zich opnieuw in Leiden, waar hij tien jaar zou blijven wonen. Hoewel de reis ernaartoe hem niet meeviel – de trekschuit was overladen met woelig 'kermisgepeupel'²⁵¹ – verheugde hij zich om de Sleutelstad terug te zien. Een jaar eerder had Tydeman Bilderdijk aangespoord naar Leiden te verhuizen, waar hij privaatcolleges zou kunnen geven. Hij had toen aangegeven het ongepast te vinden om Siegenbeek studenten te onttrekken.²⁵² De bittere teleurstelling dat men in november 1815 in Amsterdam de wiskundige Johannes Pieter van Capelle tot hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde benoemde in plaats van hem, zal evenwel de doorslag hebben gegeven; volgens Bilderdijk had men nog liever een 'agurkenjood van de botermarkt gehaald, liever dan mij in den staat te stellen om nut te doen, en kennis te verspreiden'.²⁵³ In Amsterdam verging hij als een 'rookende turf', in Leiden hoopte hij te 'ontvlammen'.²⁵⁴ Maar ook daar zou hij weinig

123. C.C.A. Last/Desguerrois en Co., *Portret van Willem Bilderdijk* (1756-1831). DBNL.

rust vinden: hij verhuisde tot drie keer toe en woonde achtereenvolgens op de Hooigracht, de Garenmarkt, het Rapenburg en de Oude Singel, steeds klagend over de vele tekortkomingen van zijn woning.²⁵⁵

Zijn roem was op dat moment zeer groot. Een criticus stelde in 1815 voor om Bilderdijks werken niet meer te recenseren, 'dewijl onze lofredenen zoo min zijnen roem verhoogen kunnen, als onze berispingen

of afkeuringen zijnen luister verdooven'.²⁵⁶ Willem de Clercq noemde Bilderdijk de 'Rembrandt der dichters' en vond hem als kunstenaar onnavolgbaar.²⁵⁷ In 1821 sloeg men ter ere van hem zelfs een penning, met de woorden: 'Hij schittert boven allen uit'.²⁵⁸ Op een Amsterdamse veiling brachten zijn volledige werken in achtenzestig delen, 'gebonden in half Engelsche banden en onafgesneden', in 1823 een recordbedrag van circa tweehonderd gulden op.²⁵⁹

— *Optredens bij de Maatschappij*

Na zijn terugkeer in Leiden haalde Bilderdijk de banden met de *Maatschappij* weer aan en bezocht hij soms (maandelijks) bijeenkomsten.²⁶⁰ Tijdens de openbare vergadering van 21 november 1817 las hij 'Het vergaan' voor, het enige vers dat hij in dit tijdvak bij de *Maatschappij* voordroeg.²⁶¹ Hij ging in op de waarde van de poëzie en de dichter. Het gedicht behandelt het verval van de mens.²⁶² 'Ja, GRAS is 't ijdel kroost der menschen', schreef hij, 'Hun luister, bloesem die verwaait'. Het begint met Gods schepping. Toen stonden mensen nog direct in contact met hogere sferen en waren ze 'halve Goden'. Door de zondeval werd de mens blind voor het 'licht der waarheid' en raakte hij het evenwicht, het harmonieuze contact met het goddelijke, kwijt. Hij kende niet langer een bestemming 'die hooger is dan 't slijk'. Vanaf dat moment was de rede dominant geworden. Het uitstorten van gevoel – een volgens Bilderdijk natuurlijke en goddelijke aandrift – ging verloren. Dat was tegennatuurlijk: een vis verliet toch ook de zee niet voor het 'onverlokkend strand'?²⁶³ Poëzie had volgens Bilderdijk een goddelijke oorsprong. Zij lag besloten in het hart van de ware dichter: 'Het hart, waar 't heldre licht van hooger sfeer in straalt'. De dichter nam een uitzonderlijke positie in; hij was als enige in staat om de boeien van het hart af te schudden, het 'verachtlijk slijk' achter zich te laten en zich in hogere sferen te begeven.²⁶⁴ Als de dichter zijn gevoel uitstort, zo verkondigde Bilderdijk, dan is hij een soort orakel dat hogere, goddelijke waarheden weergeeft:

Het aardrijk staart u met verbaasdheid na, van
onderen,

Hoort in uw toon, dien God, den God der Almacht,
donderen,
Of vangt, ter neêrgeknield, met neêrgeslagen oog,
ZIJN zegen, in uw zang afstroomend van omhoog.²⁶⁵

Ook las Bilderdijk twee keer een verhandeling voor tijdens een maandvergadering. Op 7 december 1821 bracht hij verslag uit van zijn studie naar de *Natuurkunde des Heelals door broeder Gheraert*, een astrologische tekst uit de dertiende eeuw.²⁶⁶ Interessanter was zijn opstel over het verhevene dat hij in december 1820 zou voorlezen.²⁶⁷ Maar die dag was hij ziek. Vier maanden eerder had Bilderdijk zich ook al eens afgemeld voor een vergadering. Toen schreef hij een versje dat ook nu toepasselijk was: 'Zware pijn in hoofd en lenden, / Die mij in mijn kamer bindt, / Bij het bed van vrouw en kind, / Maakt dat uw verzwakte vrind / Nog zijn huisban niet kan schenden: / Dus, verschoon en houd hem vrij / Bij de Lettermaatschappij'.²⁶⁸ Om de lezing te laten doorgaan, las H.W. Tydeman het opstel voor. Die dag waren zestien leden aanwezig.²⁶⁹ Bilderdijk presenteerde naar eigen zeggen geen 'volkomen' theorie.²⁷⁰ Daarvoor was de structuur te springerig en bovendien had hij een afkeer van theorieën, die de kunsten volgens hem nog nooit goed hadden gedaan. Het is 'beginsel, grondbeginsel, geen regels, waaruit de waarachtige Wijze, de redelijke mensch, de kunstenaar, handelen moet', stelde hij. De (dicht)kunst had volgens hem geen ander doel dan dat basisprincipe, het binnenste gevoel, voor te stellen in de 'meestmogelijke volkomenheid'.²⁷¹ Door deze eenzijdige nadruk op het gevoel gaf Bilderdijk blijk van een romantische literatuuropvatting.

Volgens Bilderdijk bestond er een onderscheid tussen poëzie ('bloote uitstorting van 't getroffen gevoel') en dichtkunst ('niets anders dan nabootsing der Poëzy').²⁷² Zelfs iemand die is toegerust met alle beschikbare kunstgrepen en theorieën kon nooit een ware dichter zijn. Dat gold ook voor de retorica, die Bilderdijk beschouwde als een imitatie van de welsprekendheid. Een kunstenaar moest zich niet laten belemmeren door theorieën, maar diende te handelen vanuit de 'in hem geschapen aandrift en werkende neigingen'. Bilderdijk ergerde zich aan de heerschappij van

de rede. Het zou nog tot daaraan toe zijn om gevoel en verstand samen aan een theetafel te plaatsen, zo stelde hij, maar men geeft de laatste een 'hoofdgezag, waar al de rest onder bukken moet'. Instemmend met Longinus, aan wie het traktaat *Over het verhevene* uit de eerste eeuw wordt toegeschreven,²⁷³ stelde Bilderdijk dat het verhevene bij de lezer zielsverheffing teweegbrengt. Het verhevene openbaart zich in alle kunsten, van de dichtkunst tot de bouwkunst. Door de nadruk op de zintuiglijkheid, waartoe hij ook de verbeelding rekende,²⁷⁴ is de mens het contact met het verhevene verloren: hij kent het slechts 'in het gevoel, 't geen het in ons verwekt'.²⁷⁵ Het verhevene verheft de ziel en brengt een 'zekere ontzetting in ons te weeg, het verrukt en vervoert ons', citeerde hij Longinus. De dichter bezit wel het vermogen om het verhevene te ervaren; hij is hartstochtelijk en zielsverheven.²⁷⁶ De poëzie is in staat het publiek tot hogere sferen te verheffen.²⁷⁷

— *Incarnatie van de ware dichter*

In hoeverre nam Bilderdijk een uitzonderlijke positie in binnen het literaire leven van zijn tijd? Was hij wel zo'n eenling als algemeen wordt gedacht?²⁷⁸ We hebben gezien dat er binnen de *Maatschappij* draagvlak bestond voor moderne opvattingen over het dichterschap. Het (romantische) idee dat een dichter zijn gevoelens moest uiten vanuit een innerlijke noodzaak werd algemeen gedeeld. Bilderdijks ideeën stonden dus niet op zichzelf, maar sloten aan bij de genootschappelijke context. Vooral Simons kwam met zijn ideeën dicht in de buurt van Bilderdijk.²⁷⁹ Ook Simons beschouwde de dichter als een profeet, die zijn gevoelens uitstortte in oorspronkelijke verzen en die zijn toehoorders naar hogere sferen vervoerde. De dichter was een unieke, onnavolgbare figuur die, aldus Bilderdijk, anders voelde dan de 'gewone, de in de dwarling der gewone zaken deelnemende mensch'.²⁸⁰

Er zijn echter verschillen. In de eerste plaats kende Bilderdijks poëtica een orthodox-christelijke, metafysische dimensie. Poëzie was volgens hem het medium tot een hoger leven.²⁸¹ Hij zag het beeld van de dichter als priester niet als een metafoor: de dichter was volgens hem letterlijk de ontbrekende schakel tussen hemel en aarde.²⁸² In *De ondergang der eerste wereld*

(1820) schreef hij dat het de taak is van de dichter om 'hemel en aarde te hereenigen, en het echt en miskennde verband tusschen het eeuwige Geestenrijk en deze voorbygaande schijnwareld te herstellen'.²⁸³ Een esthetische ervaring stond voor hem gelijk aan een religieuze.²⁸⁴ Aan Da Costa schreef hij op 6 maart 1823 dat poëzie en godsdienst onafscheidelijk zijn: 'Waar de laatste niet is en de ziel niet vervult, is de eerste bloot namaaksel van Poëzy.' Een poëet zonder godsdienst noemde hij een monster.²⁸⁵ De Clercq schreef na Bilderdijks dood dat diens werk zowel ware poëzie als 'ware Evangelie-verkondiging' is.²⁸⁶

In de tweede plaats verschillen Bilderdijks ideeën van de opvattingen binnen de *Maatschappij* wat betreft het doel van de poëzie. Dit had te maken met het onderscheid dat hij maakte tussen dichtkunst en poëzie. De eerste zag hij als een vaardigheid, bedoeld om een doel bij het publiek te realiseren: amuseren, verheffen, buigen, etc.²⁸⁷ Poëzie daarentegen was volgens hem intuïtieve en onbewuste uitstorting van gevoel, zonder enig doel, zoals huilen of lachen: 'Uitstorting van gevoel, dat lucht eischt, dat zich uitbreiden, dat zich mêedeelen, dat zich verveelvuldigen moet, of het hart zou barsten'.²⁸⁸ Het doel van de poëzie lag in de poëzie zelf, niet daarbuiten. Bilderdijk zag zichzelf als een nachtegaal, die alleen voor zichzelf zijn lied zong.²⁸⁹ Het *utile dulci*-ideaal wees hij af.²⁹⁰ Een zedig of natiebevorderend doel had hij evenmin. Bilderdijk modelleerde de ware dichter ook niet naar een zeventiende-eeuwer (hoewel hij bewondering had voor Vondel),²⁹¹ maar pleitte voor totale oorspronkelijkheid.²⁹² Toch kon poëzie bij de lezer of toehoorder wel een zielsverheffende werking hebben. Dat is een opvallende paradox: Bilderdijks poëzie was antimoralistisch van aard, maar dit stond een eventueel moreel effect niet in de weg. De dichter was ten slotte voorstander van vrije, onbeteugelde gevoelsuitstorting, zonder enige vorm van regelgeving.²⁹³ In die zin verschilde hij van Siegenbeek en Van der Palm, die in zekere zin vasthielden aan de classicistische principes.

Bijzonder was dat Bilderdijk zowel theoretiseerde als zijn inzichten in de praktijk bracht. Hij was de enige min of meer professionele schrijver.²⁹⁴ De Clercq noemde hem dichter 'in den waren zin des

124. Portret van Willem Bilderdijk, met doek om het hoofd, ter bestrijding van zijn hoofdpijnen, 1828. DBNL.

woords'.²⁹⁵ Bilderdijk presenteerde zich overtuigend als een ware, door God bezielde dichter. Het lijkt bij hem nooit een strategie of een houding, zoals bij Lord Byron,²⁹⁶ die zijn bohemienimago en zijn excentrieke gedrag bewust cultiveerde. Voor veel tijdgenoten was Bilderdijk het toonbeeld en de incarnatie van de ware dichter. Aan H.W. Tydeman schreef hij in 1816 dat als hij een vers maakte, hij zich ver boven de mensen verheven voelde en dat hij niet noteerde wat hij wilde, maar wat hij moest schrijven, 'als uitstortende 't geen mij overkropt, zonder er mij over te bekommeren hoe het opgenomen zal worden'.²⁹⁷ Daardoor kon hij in zwijm vallen bij het horen van zijn eigen poëzie, niet begrijpende dat hij er de auteur van was, alsof hij slechts het instrument was waarvan een hoger wezen zich bediende.²⁹⁸ Bilderdijk zette zich nadrukkelijk af tegen alle 'quasi-poëten'. Ware poëzie zorgde voor verheffing: zij is de 'opensluitster der geestenwareld,

der eeuwigheid, de wetgeveresse des menschlijken geslachts uit het ware beginsel, de ontdekster der godlijke geheimenissen'.²⁹⁹

Dat Bilderdijk zich naar eigen keuze positioneerde, kan wellicht worden opgemaakt uit een door Beets opgetekende anekdote. Het betreft een bezoek van de *Maatschappij*-leden Antonie van Goudoever en Elias Annes Borger. Toen een van hen Bilderdijk karakteriseerde als een 'geboren dichter', schijnt deze driftig te hebben geantwoord: 'Dat ben ik *niet*. Maar ik heb dichter *willen worden*'.³⁰⁰

Dichten was volgens Bilderdijk een fysiek proces, waarop hij geen invloed had. Als hij in trance raakte, werd hij naar eigen zeggen overmeesterd door iets buiten hemzelf. Dan was hij koortsachtig, zweette hij, klopte zijn hart sneller, stroomde zijn bloed onrustig door zijn aderen en spande zijn hele lichaam zich in om uiting te geven aan zijn gevoelens.³⁰¹ Dat was vergelijkbaar met een orgasme³⁰² of het baren van een kind. Aan H.W. Tydeman schreef Bilderdijk dat hij zijn verzen uitstootte 'als een kraamvrouw de nageboorte'.³⁰³ Soms kreeg hij een 'razende vlaag van verzenmaken'.³⁰⁴ In 1825 schreef hij aan Da Costa: 'gisteren en eergisteren was het enkel verzen-uitwerpen met my, *volens nolens*, als water uit een fontein'.³⁰⁵ En aan John Bowring verklapte hij 'dat de Musen hem overal wisten te vinden'.³⁰⁶ Iemand die dacht dat hij poëzie kon schrijven vanuit zijn leunstoel was een dweper: 'laat den welmeenenden sukkel zijn troostrijke inbeelding, gy zult nooit misleid worden, om hem voor Poëet, of zijne nietige koude voorbrengselen voor Poëzy te houden'.³⁰⁷ Bilderdijk profileerde zich naar buiten toe dus als het prototype van de ware dichter, bij wie het dichten een organisch proces was. Dat dit deels een mythologisering was, blijkt uit zijn handschriften, die vol doorhalingen en verbeteringen staan. Verzen vloeiden dus niet vanuit een goddelijke macht foutloos op papier, zoals Bilderdijk zijn omgeving wilde doen geloven, maar kwamen tot stand door veel bij te schaven.³⁰⁸

Niet alleen wat betreft het dichtproces profileerde Bilderdijk zich als een ware dichter, maar ook qua uiterlijk. Tijdgenoten verbaasden zich over zijn eigenaardige voorkomen. Hij zag eruit als een 'wandeland

anachronisme', alsof hij zo uit de achttiende eeuw was gestapt.³⁰⁹ Jan Wap zag Bilderdijk in 1822 door het Van der Werf-park lopen, steunend op een stok: een 'stropmelend-voortstappenden grijsaard, met driekanten of punthoed, een gekleeden, of staatsierok, een korte broek, lang vest, alles deftig zwart, en met strikschoenen aan de voeten', leunend op de schouder van zijn zoontje Lodewijk Willem.³¹⁰ Nicolaas Beets liep als jongeling de dichter meermalen een paar straten achterna in zijn geboortestad Haarlem, waar Bilderdijk zich in 1827 vestigde.³¹¹ En ook Bowring was gefascineerd door Bilderdijks verschijning; diens bleke gelaat droeg volgens hem de diepe sporen 'van eenen sterkdenkenden en sterkgevoelenden geest'.³¹² Zijn afwijkende imago droeg bij tot zijn bijzondere status. Vaak droeg Bilderdijk een doek om zijn hoofd, de Turkse wrongel, tegen zijn 'rheumatische hoofdpijnen' [afb. 124].³¹³ Mogelijk speelde daarbij de associatie met de oosterse literatuur een rol, waarin Bilderdijk en zijn tijdgenoten de essentie van het ware dichterschap herkenden.³¹⁴

Een treffend beeld schetst ook de 'Poet Laureate' Robert Southey, die in de zomer van 1825 drie weken bij Bilderdijk in Leiden logeerde, nadat hij op reis een voetblessure had opgelopen.³¹⁵ Hij verhaalt hoe hij samen met Bilderdijk en diens vrouw een rijtoertje maakte. In een dorpje waar ze theedronken gebeurde iets grappigs toen de kasteleins op Bilderdijk afstapte. Ze was net jarig geweest en had een vers gekregen, dat ze naar de dichter bracht. Bilderdijk las het met krachtige stem en heftige gebaren voor. Dat leverde een komische situatie op. Dat gewone mensen Bilderdijk herkenden, bewijst dat hij een beroemdheid was. Velen vonden het een spannende, bijna mythische ervaring om de Grote Dichter te ontmoeten. Wap bezocht hem als zeventienjarige en wachtte gespannen het moment af waarop de 'Dichterzon' hem zou ontvangen.³¹⁶ Tijdens zijn laatste levensjaren in Haarlem kwamen velen Bilderdijk als een curiositeit bekijken, net als bij Goethe.³¹⁷ Na zijn dood werd Bilderdijk zelfs jarenlang als wassen beeld op kermissen tentoongesteld.³¹⁸

Ten slotte droeg ook Bilderdijks hypochondrische inborst bij tot zijn imago. De vele duizenden brieven die hij schreef, bevatten slechts relatief weinig feitelijke

informatie, maar vooral veel al dan niet gefingeerde klachten over zijn lichamelijke en geestelijke gezondheid. Bilderdijk meende voortdurend dat hij niet lang meer te leven had. Hij leed aan zware hoofdpijn, zat nachtenlang op en leefde nagenoeg zonder slaap. Hoewel een zekere mate van overdrijving hem niet vreemd was, kreeg hij in zijn leven beslist veel tegenslagen te verduren, zoals de dood van vrijwel al zijn kinderen.³¹⁹ Zo stierf in augustus 1818 zijn zoon Julius Willem, die als matroos op de Javazee voer.³²⁰ In zijn Leidse jaren leefde hij als een kluizenaar. In de jaren twintig begon hij geestelijk langzaam af te takelen.

Zijn leed probeerde hij te verzachten door overmatig drugsgebruik; hij nam vaak zijn toevlucht tot de opium. Het verdovende middel was in de negentiende eeuw vrij en relatief goedkoop verkrijgbaar. Reeds in 1806 bleek hoezeer de dichter verslaafd was. In een brief schreef hij dat hij sidderde bij de gedachte dat hij zijn opiumpillen 'noodig kon hebben, en niet bekomen kunnen'.³²¹ Hij bleef zijn hele leven opium gebruiken en verkeerde als gevolg daarvan geregeld in een 'zekere soort van delirium'. Tijdens zijn laatste levensjaren leed hij aan hallucinaties en zag hij rond de Grote Kerk in Haarlem, waar zijn huis op uitkeek, 'lichten, schimmen, en allerlei wonderlijkheden'.³²²

Bilderdijks meermalen geuite afkeer van geldzaken kan eveneens worden beschouwd als een mystificatie, als een vermeende wezenstrek van het ware dichterschap. Het is bekend dat hij niet met geld kon omgaan, maar gedurende zijn Leidse periode leek hij dit als een artistiek kenmerk uit te buiten. H.W. Tydeman vroeg zich na de dood van Bilderdijk af of in diens afkeer van geldzaken niet 'wat affectatie schuilde, alsof zulke bemoeijingen en zorgen beneden een groot man waren'.³²³ In Leiden liet hij zijn geldzaken regelen door L.C. Luzac, die hij ook kende van de *Maatschappij*.³²⁴ Als hij geld nodig had, stuurde hij hem een bericht.³²⁵ Vermaard is het briefje dat Bilderdijk in 1821 aan zijn huisbaas schreef: 'Daar ik my nooit met geldzaken bemoeid heb noch meen te bemoeien, weet ik niets van huurpenningen of lasten of wat dergelijke is. Ik verschoon voor het overige, volgens uw verzoek, uwe vrijpostigheid, als van een onbekende jegens een onbekende, schoon het – inderdaad – dezelve wat verre

gedreven is, iemand in zijne studiën met zoodanige kleinigheden te storen.³²⁶ Een andere schuldeiser wimpelde hij af met de voor iedereen verstaanbare woorden: 'Je vermoordt me met je briefjes!'³²⁷ Deze eigenaardige zijde van Bilderdijk werd maatschappelijk geaccepteerd, omdat ze in verband te brengen was met de vigerende ideeën over de status van het ware dichterschap.

Bilderdijk dichtte niet alleen zelf, hij stimuleerde ook anderen om te schrijven: hij was de stichter van een 'krachtige dichtschool'.³²⁸ Aan Jeronimo de Vries schreef hij op 3 januari 1821: 'ik heb twee leerlingen gemaakt, die oorspronkelijk zijn en geen kopyen of naäpers van hun voorganger als anderen deden. Mijne vrouw en Da Costa zullen de wereld overtuigen dat poëzy by my nog iets hooger was dan 't geen ik my eigen kon maken; en dat men die de vlerken uitslaat, in geen kooi moet willen sluiten, maar in de ruime lucht brengen, waar hy ze roeren kan, en ook daar niet voorvliegen, maar geleiden en steunen.' En ergens anders: 'Zij en D'Acosta moeten mijn school voortzetten. ik weet er geen meer, die dat characteristic uitdrukken, waarin ik de ware Poëzy stelle.'³²⁹

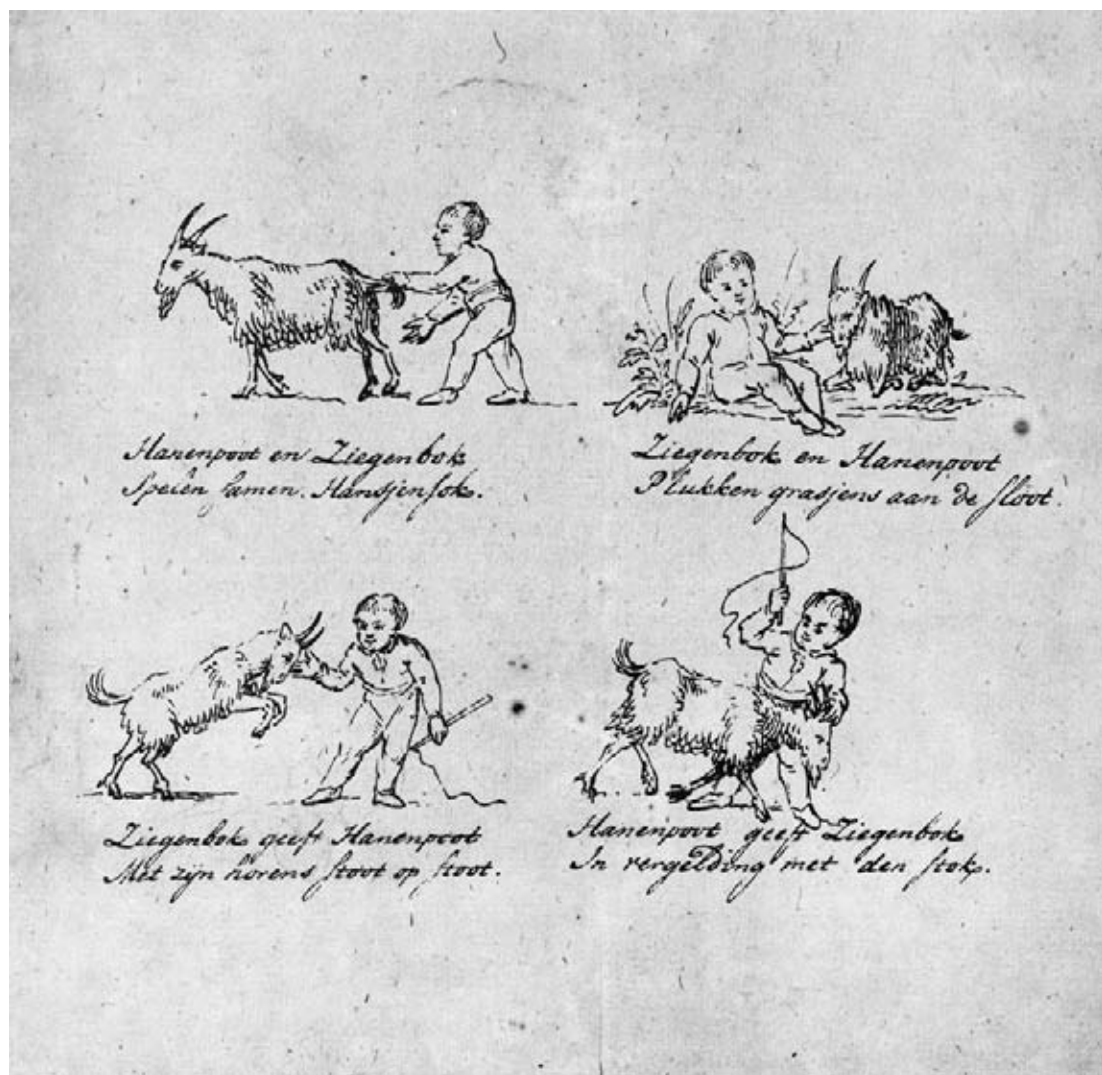
Hoe veeleisend Bilderdijk ook was, hij stimuleerde zijn vrouw – Katharina Wilhelmina Scheickhardt (1776-1830) [afb. 125] – wel om te dichten. Dankzij haar man schreef ze in *Mnemosyne*, waar ze haar vertaling van Southey's dichtstuk *Roderick, the Last of the Goths* (1814) in voorpubliceerde. Ook gaf ze bundels uit samen met haar man, zoals *Wit en rood* (1818) en *Nieuwe dichtschakeering* (1819). In 1820 verscheen een eigen bundel *Poëzy*. Vrouwe Bilderdijk werd als dichteres gewaardeerd. Southey schreef: 'One would think it almost impossible that a person so meek, so quiet, so retiring, so altogether without display, should be a successful authoress, or hold the first place in her country as a poetess.'³³⁰ Maar ze werd geen lid van een Leids genootschap. Wel won ze in 1816 een erepenning bij de *Koninklijke Maatschappij* te Gent voor haar cantate op de slag bij Waterloo.³³¹ Daarnaast werd ze in 1828 benoemd tot erelid van de Brugse *Maatschappij*.³³² Naar verluidt was Vrouwe Bilderdijk de initiator van een informele literaire kring in Leiden. 's Winters organiseerde ze 'leerzame avondjes' en sprak dan met

125. P. Velyn, Portret van Katharina Wilhelmina Bilderdijk (1776-1830). DBNL.

enige meisjes over Nederlandse en Britse literatuur. Elizabeth Kemper, dochter van de hoogleraar, vond haar een 'lieve, verstandige, zachte vrouw'.³³³

Maar het was vooral Da Costa, wel gehoord als 'de aap van Bilderdijk', die zich achter de 'Teisterbantsche krijgsbanier' schaarde en de poëtica van zijn leermeester het hartstochtelijkst verdedigde.³³⁴ Bilderdijk was rond 1813 in contact gekomen met de toen vijftienjarige: een jood van veel 'geest en schrandtheid'.³³⁵ De kennismaking maakte diepe indruk op Da Costa. Sindsdien was er een hartelijke omgang ontstaan en Bilderdijk had hem onderwezen in het recht, de geschiedenis en de taalkunde.³³⁶ Reeds in die tijd droeg de dichter zijn literatuuropvatting op zijn discipel over.³³⁷ Al in 1814 schreef Da Costa 'De dichter', waarin hij de heerschappij van het gevoel benadrukte:

126. Het door Bilderdijk voor zijn zoontje getekende verhaaltje over Ziegenbok, uit: Willem Bilderdijk, Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem. Ed. J. Bosch. Culemborg 1977. PC.

Neen, geen verbeeldings vlugge spoken,
 Wier invloed ooit den waren dichter maakt.
 Neen! in gevoel geheel ontstoken
 Deelt hy het vuur, waarvan zyn boezem blaakt,
 Met hart-en-geest-verheffend zingen
 De zielen van zyn hoord'ren meê,
 En naar zyn wil, voelt elk zyn borst doordringen
 Van zaligheid of nypend weê.³³⁸

Vanaf dat moment trad hij als dichter steeds meer in Bilderdijks voetsporen. In de herfst van 1816 begon Da Costa aan zijn rechtenstudie in Leiden. Hij betrok een kamer op de Breestraat.³³⁹ Toen zijn leermeester zich in 1817 opnieuw in de Sleutelstad vestigde, hernieuwden ze het contact. In 1821 promoveerde Da Costa in de bespiegelende letteren en wijsbegeerte, nadat hij in 1818 al in de rechten was gepromoveerd. De eerste stelling van zijn tweede dissertatie luidde: 'Antiquissima

et verissima philosophia est poëtarum': de oudste en meest ware filosofie is die van de dichters.³⁴⁰ Daarmee bewees hij een echte bilderdijkiaan te zijn. Hij zou nog veel van zich laten horen.

— Spellingperikelen

Hoe groot de bewondering voor Bilderdijk ook was, de dichter raakte spoedig in conflict met enkele prominente *Maatschappij*-leden vanwege zijn niet-dichterlijke activiteiten. In de eerste plaats begaf hij zich op het strijdtoneel van de spelling.³⁴¹ Toen hij in 1806, na een ballingschap van meer dan tien jaar, terugkeerde in Nederland, was de Siegenbeek-spelling algemeen geaccepteerd. Bilderdijk leek zich er toen niet zo druk over te maken, hoewel hij thuis weleens grapte over de 'mofse' professor. In het prentenboekje *Hanenpoot*, dat Bilderdijk voor zijn zoontje Julius Willem vervaardigde,³⁴² staat het verhaal van de 'Ziegenbok', tegen wie Hanenpoot wrok koestert [afb. 126]. Het tafereel verwees naar Siegenbeek, die als hoogleraar de leerstoel bekleedde die Bilderdijk ambieerde. Toen Julius Willem in 1809 naar een kostschool in Hoorn ging, raadde zijn moeder hem aan om het grapje over de Ziegenbok maar niet rond te vertellen.³⁴³ Toch ging Bilderdijk in het openbaar vriendschappelijk met Siegenbeek om: ze ontmoetten elkaar bij vergaderingen en schreven in 1808 samen *Leydens ramp*.

Maar in de jaren daarna liet Bilderdijk zich steeds kritischer uit. Na 1813, toen een golf van nationalisme Nederland overspoelde, schreef hij: 'Wanneer men iets van mij drukken wil, moet men zich niet aanmatigen mijn Nederduitsch tot Siegenbeeksch te veranderen.' Hij wilde slechts zuiver Nederlands schrijven en zich niet tot een 'medestander van de verdervers der taal' laten maken.³⁴⁴ Toch bleef hij ook daarna vriendschappelijk met de hoogleraar omgaan. Bilderdijk stuurde hem wel eens een presentemplaar van zijn werken. Toen Siegenbeek in 1815 zijn been brak, leefde hij met hem mee.³⁴⁵ In 1816 vroeg hij Da Costa zijn groeten aan Siegenbeek over te brengen.³⁴⁶

Met Bilderdijks komst naar Leiden in 1817 leek aanvankelijk weinig te veranderen. Hij zag de hoogleraar soms bij *Maatschappij*-vergaderingen en Siegenbeek bracht de dichter een enkele keer een bezoek.³⁴⁷ Maar

vanaf de jaren twintig trok Bilderdijk in zijn geschriften, zowel in zijn poëzie als in zijn proza, van leer tegen Siegenbeeks spellingsysteem. In 1820 schreef hij zijn bekende 'Rondedans (in futuro) om een doodkist', dat postuum verscheen, waarin hij zich voorstelde hoe Siegenbeek en zijn aanhangers na zijn dood op zijn graf zouden pissen en de taal verder zouden verbasteren: 'Juicht nu, Poëtasteren: / 't Echte Hollandsch moet ter zij', / Schittert nu met Moffery, / Nieuwe stijls Scholasteren!'³⁴⁸ Ook in andere verzen viel hij de Leidse hoogleraar aan, zoals in 'De taal' (1827):

Het onbedwongen hart en 't redelijk verstand
Moest bukken in de Spraak, voor Siegenbeekschen
band.
En welken band, ô God! Wien moet het hart niet
breken!
Van buffels, niet in staat, ons Hollandsch uit te
spreken.
Hun laf en zenuwloos wanluident woordgewring,
Onduldbaar even zeer voor vreemde en inboorling,
Wordt reeds op 't spelschool elk' nog stamelenden
jongen
Voor Hollands zuivre taal (God beter 't)
opgedrongen.³⁴⁹

In zijn wetenschappelijke werk nam Bilderdijk evenmin een blad voor de mond. In 1822 publiceerde hij deel drie van zijn *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, waarin hij Siegenbeek verantwoordelijk stelde voor het nationale taalbederf. De dichter wond zich vooral op over de schrijfwijze van 'nochtans'. Volgens de officiële spelling schreef men 'nogtans', maar Bilderdijk vond dit etymologisch onjuist en pleitte voor 'nogthands'.³⁵⁰ Hij noemde de Siegenbeek-spelling een voorbeeld van 'dwarsheid, domheid, en redenlooze willekeur' en vroeg zich af hoe vreemdelingen, 'wier oor of tong nooit aan de echte uitspraak onzer Taal heeft kunnen gewend worden' (Siegenbeek was van Duitse afkomst), taalvoorschriften durfden opstellen.³⁵¹ De kritiek reageerde dubbelzinnig. Enerzijds beschouwde men Bilderdijk als een groot geleerde: de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* bestempelde het werk als een 'schatkamer van taalkundige geleerd-

heid', maar anderzijds keurde men de kwaadaardige uithalen af.³⁵²

Siegenbeek reageerde in de *De recensent, ook der recensenten*. Hij stelde dat hij altijd veel had gehad aan Bilderdijs taalkundige geschriften en aan de gesprekken die hij met de dichter had gevoerd. Hij roemde hem als een 'schrander en geleerde taalkenner'. Sinds Bilderdijs terugkeer in 1806 had Siegenbeek naar eigen zeggen meer dan eens 'ongevergde en ondubbelzinnige betuigingen van welwillendheid en achting' van hem ontvangen. Hij wilde zich daarom niet beklagen over de 'honende en beleedigende wijze' waarop de dichter hem toesprak. Siegenbeek had geen lust tot polemiseren, zo blijkt uit zijn opstelling, maar hij wilde wel betogen dat zijn schrijfwijze van 'nogtans' etymologisch juist was. Hij besloot zijn artikel door te stellen dat hoe Bilderdijk ook zou reageren, hij nooit zou ophouden diens 'gadelooze bekwaamheden en groote letterkundige verdiensten' te eren.³⁵³

De hoogleraar moet hebben bevroed dat hij Bilderdijs woede aanwakkerde. De dichter beschouwde Siegenbeeks reactie als een oorlogsverklaring. In het vierde deel van zijn *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* stelde hij dat Siegenbeek zijn bezwaren beter per brief aan hem kon mededelen. Nu hij ervoor koos een stuk in 'zoo triomfante houding' te publiceren, zond ook hij een nieuw artikel de wereld in.³⁵⁴ Dit deed volgens Bilderdijk geen afbreuk aan zijn achting voor de hoogleraar. Maar uit het vervolg van zijn stuk blijkt dat hij Siegenbeek met minachting benaderde: 'gelijk ik geen knots van Hercules op wil nemen om een vlieg te verpletteren of te verjagen, zoo zou het my smarten, hem door eenige te sterke uitdrukking zeer te doen.' Siegenbeek was in 1804 volgens Bilderdijk te jong geweest om een deugdelijke spelling te ontwerpen. Maar nu hij zich aan het hoofd van de 'blinde eenvormige spellers' had geplaatst, kon hij niet meer toegeven dat hij ongelijk had.³⁵⁵ In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* werd opnieuw dubbelzinnig gereageerd. Men roemde Bilderdijs geleerdheid, maar voegde eraan toe: 'Het is niet mogelijk, zijne trotsche en honende bitsheid tegen de zoo bescheidene voordragt van SIEGENBEEK gade te slaan, zonder zich te ergeren over des zeventigjarigen mans

verregaand vergrijp aan dit voorschrift der Christenleere' (bescheidenheid).³⁵⁶

Ook in zijn *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* viel hij uit tegen Siegenbeek. Zo schreef hij dat deze – 'opdat hy zijn Hoogduitschen naam niet te vergeefs dragen zou' – het 'afgrijslijk Moffen' woord 'fonkelen' voor 'vonkelen' had ingevoerd, waarmee hij Hollands naam bezwalkte.³⁵⁷ Ten slotte liet Bilderdijk zich scherp uit in zijn *Nederlandsche spraakleer* (1826), waarin hij de 'Siegenbekers' en de 'domme Siegenbekery' wederom bekritiseerde.³⁵⁸ Hij maakte zich over tal van spellingkwesties boos, zoals over de trappen van vergelijking. Volgens Bilderdijk moest men 'goedkoop', 'beterkoop', 'bestkoop' schrijven. De officiële spelling luidde echter 'goedkoop', 'goedkoper', 'goedkoopst'. Dat was volgens de dichter een typisch voorbeeld van 'moffery'. Iemand die in zijn tijd zich zoiets had laten ontvallen, zou zijn uitgejouwd, maar nu gold het als 'Siegenbekiaansche wijsheid'.³⁵⁹

Door zijn uitspraken kwam Bilderdijk als zeer anti-Duits te boek te staan. Daarom was Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) [afb. 127], de latere auteur van het Deutschlandlied (1841), in 1821 beducht hem te benaderen. Maar Bilderdijk was de vriendelijkheid zelve: 'Ich habe nie ein böses Wort über Deutschland aus seinem Munde gehört, bin nie Zeuge eines Ausbruchs verhaltenen Ingrimms gewesen, hatte nie zu leiden von den leidenschaftlichen Äußerungen seiner reizbaren, oft trüben körperlichen und geistigen Stimmung.' Bilderdijk zou tegen anderen over Hoffmann von Fallersleben hebben gezegd: 'obschon er ein Mof ist, so mag ich ihn doch wol leiden.'³⁶⁰

Siegenbeek trok zich de persoonlijke aanvallen aan. In 1829 beklagde hij zich tegenover Johannes Kinker over de 'smaad- en schimpredenen, waarmede de Heer B., sedert eenige jaren, goedgevonden heeft, mij, bij iedere gelegenheid, of waar hij mij ook slechts, als met de haren, bij kon slepen, te overladen'.³⁶¹ De geleerde wereld sprak schande van de wijze waarop Bilderdijk Siegenbeek aanviel. 'Hebt gij Bilderdijk's Hollandsche grammatica reeds ingezien, dat is weer verschrikkelijk vuil tegen onzen ingetogen Siegenbeek', schreef de Amsterdamse medicus Gerrit de Vos in november 1826 aan Thorbecke. Jacob de Vos Wzn., de vader

127. Portret van August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874). DBNL.

van de eerstgenoemde, schreef begin 1827: 'De nieuwe spraakleer van Bilderdijk kent gij zekerlijk reeds. De arme Sieg wordt daarin wederom deerlijk gehavend en vrij onchristelijk behandeld.'³⁶² De *Maatschappij*-leden Scheltema, Kinker en Van der Palm voelden zich geroepen de eer en goede naam van Siegenbeek te verdedigen. Scheltema kon niet aanzien dat een van de ijverigste geleerden ten prooi viel aan de 'doorgaande laster- en schendzucht'. Dat Bilderdijk zijn woede uitte in poëzie was tot daaraan toe ('men vergeeft dit gereedelijk, omdat hierbij alleen de Poët spreekt'), maar in een studie waren beledigingen uit den boze.³⁶³ Kinker schreef een verdediging en ook Van der Palm, die als Agent van Nationale Opvoeding verantwoordelijk was geweest voor de invoering van de spelling, nam de pen op.³⁶⁴

Door zijn opstelling kreeg Bilderdijk ruzie met verscheidene *Maatschappij*-leden. Zelf zei de dichter dat hij met Siegenbeek gebrouilleerd was: 'want dat mijnheer *Nochtans*, die te voren, waar hij hem ook zag, zoo lief naar hem toe plagt te komen en hem een handje gaf, onlangs, zodra hij hem gezien had, was

afgedropen.'³⁶⁵ Bilderdijk doelde op zijn ontmoeting met Siegenbeek in 1823 tijdens het promotiefeest van Groen van Prinsterer, een van Bilderdijks studenten. Toen Siegenbeek had gezien dat de dichter arriveerde, was hij als een 'hoenderdief' gevlucht: 'Zoodra hij Bilderdijk zag, verbleekte hij en aardig was het om te zien, hoe hij langs de muren en met spoed wist te kruipen om de deur te vinden en Bilderdijk te ontwijken.'³⁶⁶ Ook Van der Palm verbrak het contact met Bilderdijk. Volgens Bilderdijk had de prediker tot dan toe alle stukken van zijn Bijbelvertaling (1818-1830) opgestuurd, maar was hij daarmee gestopt.³⁶⁷ Dat had ook te maken met de provocerende religieuze en staatkundige standpunten die Bilderdijk en zijn discipelen zouden gaan verdedigen.

In het tijdschrift *Argus* kreeg de spellingstrijd nog een staartje. Daarin beweerde men dat de Haagse advocaat C.M. van der Kemp tijdens de jaarvergadering van 1828 als *Maatschappij*-lid zou zijn afgewezen, omdat hij 'tegen het gevoelen van Prof. Siegenbeek aan, *recht* in plaats van *regt* schreef' – omdat hij de Bilderdijk-spelling hanteerde dus.³⁶⁸ Van der Kemp had in 1827 een kritisch stuk over de Siegenbeek-spelling gepubliceerd.³⁶⁹ Wat hiervan waar is, weten we niet.

— *Maatschappelijk verguisd*

Vanaf het moment dat Bilderdijk zich in 1817 in Leiden vestigde, verzorgde hij een privatisimum in de vaderlandse geschiedenis.³⁷⁰ Hoewel hij slechts een select groepje toehoorders had – gedurende tien jaar had hij niet meer dan veertig studenten – was zijn invloed groot, vooral dankzij zijn discipelen. Zijn bekendste en meest fanatieke leerlingen waren Isaïc da Costa, Abraham Capadose en Dirk en Willem van Hogendorp.³⁷¹ Er was sprake van een hartelijke omgang tussen de leermeester en zijn studenten; Bilderdijk ontving hen thuis. Het geven van colleges deed de dichter naar eigen zeggen goed, 'omdat het my verbindt aan een geregeld werk. Ik gevoel dat ik zonder dit in het bed raakte, of liever daar reeds lang in gebonden lag'.³⁷² Jacob van Lennep, die als student colleges bij Bilderdijk volgde, noemde de dichter in zijn roman *Klaasje Zevenster* (1866) 'professor Onderbroek', omdat hij 'te huis zittende, doorgaans zeker gewoon kleedingstuk miste'.³⁷³

Vanuit dit georganiseerd verband ging Bilderdijk zich profileren als de voorman van een orthodox-calvinistische, antiliberaal stroming, die nationaal de aandacht trok [afb. 128]. Hij werd het middelpunt van een partij van 'ultra-super-orthodoxie',³⁷⁴ die men later zou gaan aanduiden als het Réveil: een religieuze groepering die de confrontatie aanging met de (Verlichtings)geest van de negentiende eeuw.³⁷⁵ Dit deed Bilderdijks reputatie geen goed. Toch bleven velen hem beschouwen als een 'Genie van den eersten rang' en als een 'man van ongemeene kundigheden en scherpzinnigheid'. Als dichter was hij volgens tijdgenoten vergelijkbaar met Homerus en Milton.³⁷⁶ Vanwege zijn cultuurkritische standpunten raakte hij echter vervreemd van het literaire leven.

In 1821 las Bilderdijk voor het laatst een stuk voor bij de *Maatschappij*. Datzelfde jaar begon zijn strijd tegen de geest der eeuw. Deze ving aan met de promoties van twee van zijn studenten, die provocerende stellingen poneerden. Al eerder hadden Da Costa en Willem van Hogendorp bilderdijkiaanse dissertaties verdedigd, maar die veroorzaakten geen ophef.³⁷⁷ Nu was dat wel anders. Op 26 juni 1821 schreef Johannes van Voorst, hoogleraar in de theologie, aan Thorbecke: 'Da Costa en Vosmaer hebben, in de vorige week, verscheidene zeer paradoxe opinien van hunnen leermeester Bilderdijk verdedigd, niet zonder hevige tegenspraak, ook van de heeren W.H. Tydeman [sic] en Siegenbeek'.³⁷⁸ Op 21 juni promoveerde zowel Isaac Vosmaer als Da Costa. Vosmaer hield onder meer een pleidooi voor de absolute monarchie, onafhankelijk van wetten, waarmee hij zich een tegenstander betoonde van de in 1815 ingevoerde constitutie. Bovendien pleitte hij (impliciet) voor eerherstel van Bilderdijk. Zij die in tijd van revolutie de prins hadden gevolgd of hun vaderland om die reden hadden verlaten, hadden zich uiterst verdienstelijk gemaakt, stelde hij. Uit juridische principes hadden zij recht op teruggave van alle in beslag genomen goederen.³⁷⁹

Maar het was Da Costa [afb. 129], die voor de tweede keer promoveerde, die de meeste onrust teweegbracht. Zijn dissertatie bestaat uit tien stellingen. Da Costa benadrukte dat de boekdrukkunst de mensheid meer verderf dan voordeel had gebracht. Daarnaast poneer-

128. Spotprent op Bilderdijk, die met een domper het vuur van de verlichting probeert te doven. Het onderschrift luidt: 'Ik wenschte dat deze Fakkel u den kop verplette, oude gek. Vive de verlichting. uw vriend Jubel/hond. Amsterdam 1820'. BM.

129. J.G. Schwartz/D.J. Sluyter, *Portret van Isaäk da Costa* (1798-1860). PC.

de hij dat het hoogste staatsgezag – dat van de koning – absoluut was, want door God ingesteld. Iedere poging om de koninklijke macht te begrenzen, was volgens Da Costa een oorlogsverklaring aan God.³⁸⁰

Ook de promotie van Dirk van Hogendorp op 26 januari 1822 veroorzaakte consternatie, omdat hij de moord op Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt vergoelijkte en vanwege zijn kritiek op de grondwet.³⁸¹ Zijn dissertatie lokte diverse boze schriftelijke reacties uit.³⁸² Toen Van Hogendorp in juni 1823 tijdens zijn rondreis door Nederland met Jacob van Lennep in Groningen logeerde, kon men ternauwernood voorkomen dat hij gemolesteerd werd door een groep woedende studenten, die in het logement een promotiefeest vierden en hem toeriepen: 'Van Hogendorp verga!' Van Lennep beschreef hoe de Groningse studenten zich boos maakten:

'Die zoon, de vroeger deugd van zijnen stam onwaard, Beschimpt 't voorgeslacht aan 't neerlandsch hart zoo waard.
En predikt stellingen, afschuwlijk in onze ooren'. –

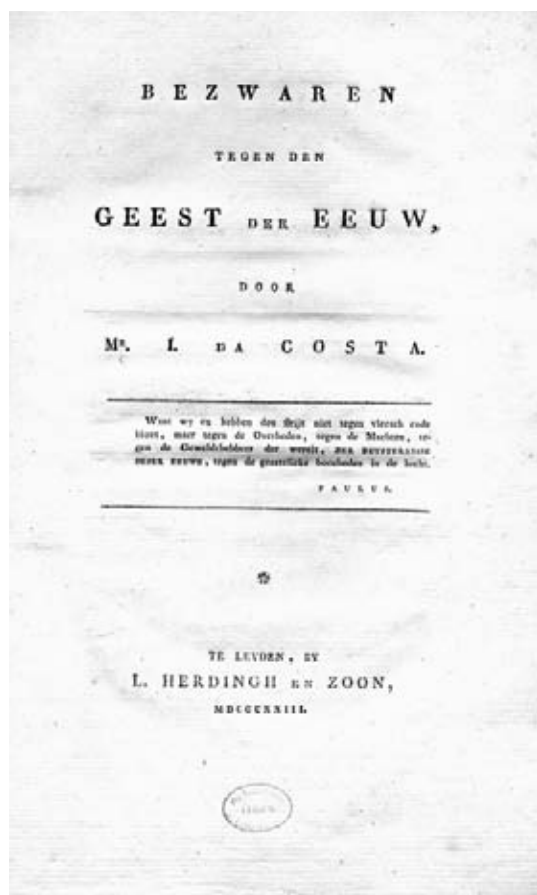
Nu doet Tavoach zich met helschen grimlach hooren:
'Zegt, weet gij 't vriendenrei', dus luidt zijn vuige taal,
Dat de eigen' booswicht rust juist boven deze zaal?
Men rukk' hem uit de sponde en doe hem hier
genaken.

Om voor zijn lastertaal, 't verdiende loon te smaken.
Men wijte hem met kracht zijn schandelijk geblaf.
En onder dit biljart wacht hij zijn verdre straf.'³⁸³

De grootste invloed had Bilderdijk op Da Costa en Abraham Capadose: twee joden die zich tot het christendom bekeerden. Zij lieten zich op 20 oktober 1822 in de Pieterskerk dopen, door Lucas Egeling.³⁸⁴ Ook Da Costa's echtgenote, Hanna da Costa-Belmonte, werd bij de christelijke kerk 'ingelijfd'.³⁸⁵ Vermoedelijk waren ze liever gedoopt door de streng-gereformeerde Nicolaas Schotsman, maar die was op 10 januari 1822 plotseling overleden.³⁸⁶ De bijeenkomst duurde van 9 tot 13 uur³⁸⁷ en maakte grote indruk, hoewel er slechts weinig toeloop was, omdat de plechtigheid geheim was gehouden. De predikant had zelfs zijn eigen gezin niet ingelicht.³⁸⁸ Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye, een van Bilderdijks studenten, schreef aan Thorbecke dat hij de doop als een 'wesentlijke zegepraal' voor het christendom beschouwde. Bilderdijk, 'de aanleidende oorzaak', was eveneens aanwezig.³⁸⁹ De avond tevoren had Da Costa zich nog boos gemaakt, omdat Egeling te kennen gaf dat Bilderdijk, die geen lid was van de hervormde kerkgemeente – wellicht omdat hij ongehuwd samenleefde – misschien geen plaats zou kunnen krijgen in de ouderlingenbank. Uiteindelijk was hij toch toegelaten en hij 'zat daar met eene onderwerping met eene ontfangbaarheid, eene aandacht die ik wensch mij lang te kunnen herinneren', aldus Willem de Clercq. 's Avonds werd er bij Bilderdijk thuis, in zijn woning aan het Rapenburg, gedineerd en geproost.³⁹⁰

— *Strijd tegen de geest der eeuw*

Na zijn bekering trad Da Costa in de openbaarheid met zijn bilderdijksiaanse standpunten. N.G. van Kampen stelde: 'Niet slechts in spelling en schrijffrant – dit zijn kleinigheden – maar ook in denkwijze neemt hy alles blindelings van hem [Bilderdijk] over.'³⁹¹ Tus-

130. Isaïc da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden 1823. UBL/MNL.

sen 1821 en 1822 publiceerde hij twee delen *Poëzy*. Niet alleen betoonde hij zich daarin een aanhanger van de bilderdijkaanse poëtica (hij legde een verbinding tussen poëzie en religie), ook verhief hij zijn stem tegen de tijdgeest.³⁹² Net als Bilderdijks verzen ontving men ook Da Costa's poëzie met gemengde gevoelens. Na het verschijnen van het eerste deel hoopte de recensent van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* dat Bilderdijk meer 'kweekelingen' zou afleveren. Hij roemde Da Costa als een dichter, 'doorgloeid van de verhevenste gevoelens'. De kritiek beschouwde hem, net als zijn leermeester, als een ware dichter. Tegelijkertijd uitte men kritiek op zijn uitvallen tegen de in zijn ogen 'godsdienst- en maatschappij-verwoestende gevoelens van den dag'. Maar die misstap vergaf men hem: 'Wij

vertrouwen, dat jaren en ondervinding dezen gloed der partijdigheid bij den Heer DA COSTA wel zullen bekoelen, en dat er niet dan goeds van zijns vriends stoute sprongen in het letterperk zal achterblijven.'³⁹³

Het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* werd kritischer ontvangen. Een criticus vroeg zich af: 'Wat hebben de Muzen, in het bijzonder, met die hatelijke *politiek*, met die oude twisten en verongelijkingen te doen, die immers nu toch gaarne vergeten en vergoed worden?'³⁹⁴ Hij preeste dichter, maar had weinig begrip voor diens cultuurkritische ideeën. Dit commentaar was niets vergeleken bij de golf van verontwaardiging die Da Costa een jaar later over zich heen kreeg. Toen publiceerde hij bij Herdingh zijn geruchtmakende *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) [afb. 130]. Net als zijn poëzie was het een aanklacht tegen de in zijn visie verderfelijke negentiende eeuw. Zijn verzen had men tamelijk mild beoordeeld, omdat ze poëzie waren. In zijn *Bezwaren* bracht hij alleen zijn provocerende standpunten naar voren, ontdaan van alle dichterlijke franje, in helder proza.³⁹⁵

Op 10 en 11 juli 1823 vond in Haarlem het feest der Verlichting plaats.³⁹⁶ Er werd gevierd dat vier eeuwen eerder Laurens Janszoon Coster de boekdrukkunst uitvond, zoals men meende [afb. 131]. Veel literatoren woonden de viering bij. Namens de *Maatschappij* waren H.W. Tydeman (secretaris) en W.P. Kluit (penningmeester) aanwezig. Ook de voorzitter, Siegenbeek, woonde de festiviteiten bij, maar als rector magnificus van de hogeschool.³⁹⁷ Tollens reciteerde een door de Hollandsche *Maatschappij* bekroond vers.³⁹⁸ Van der Palm hield een feestrede, waarin hij de boekdrukkunst verdedigde 'tegen den hoon, zoo der duisterlingen, als der zonderlingen'. Hij beschouwde de drukpers als een 'geschenk des hemels', in tegenstelling tot de 'Onzinnigen' en 'Kleingeestigen' – daarbij verwees hij ongetwijfeld naar Bilderdijk en de zijnen – die haar als een gesel van het mensdom zagen. Niemand had het recht om de rede, 'het goddelijkste, dat in ons is', aan banden te leggen. Zo iemand was een 'onwijs en nietig schepsel' en een heiligschenners, aldus Van der Palm.³⁹⁹ Bilderdijk, die kennelijk ook voor het feest was uitgenodigd, bleef liever thuis dan dat hij de duivel vereerde:

131. Dirk Sluyster, *Gedenkzuil ter eere van Lourens Janszoon Koster*, 1823. NHA.

Ja, lache en spott' er meê wie wil;
 'k Zit op mijn kamer liever stil.
 'k Ben vozer dan een rotte mispel,
 Al stond me 't hoofd voorheen wat kroes.
 'k Waar met één vuistgreep vast tot moes;
 Want nooit besprengde my de kwispel
 Om 't hoofd te bieden aan den Droes.⁴⁰⁰

te geven voor religieuze zaken.⁴⁰² Da Costa verzette zich, in navolging van Bilderdijk, tegen de invloed van de Verlichting in zijn tijd.

Daarnaast was het hem een doorn in het oog dat de mens zich steeds vaker op Gods troon plaatste. Hij vond het getuigen van 'hersenschimmige menschlijke wijsheid' dat de slavernij was afgeschaft. De neger moest de 'naar lichaam en ziel verre boven hem verhevenen blanken' dienen. Vanuit dat stand-

Tegen de achtergrond van de op het Costerfeest gepredikte tolerantie en eensgezindheid sloegen de *Bezwaren* in als een bom.⁴⁰¹ Volgens Da Costa was de negentiende-eeuwse godsdienst verdorven. Men ging te veel uit van de menselijke rede – wat resulteerde in de heerschappij van het deïsme – waardoor het ware geloof verloren was gegaan. Hieruit vloeide een verval van de zedelijkheid voort, dat werd aangewakkerd door de ontelbare 'helsche schriften' (zoals die van Voltaire en Rousseau), de 'hart- en verstand verpestende en ontzenuwende Romans' (zoals die van August LaFontaine) en de verderfelijke verzen van Byron en zijn 'vervallen' volgelingen. Ook de wetenschap was schuldig aan de menselijke verbastering, omdat ze werd ingezet als een 'wapen ter bestrijding van Gods Openbaring'; men probeerde rationele, natuurkundige verklaringen

punt wees hij ook de grondwet af. Een vorst hoefde aan niemand dan aan God verantwoording af te leggen en hoefde zich dus ook niet aan zijn eed op de constitutie te houden. De grondwet was een belediging van God. Het was hem een gruwel dat de publieke opinie het handelen van een vorst bepaalde en hij pleitte daarom voor afschaffing van de vrijheid van drukpers. Ziekten waren afkomstig van God; daartegen diende de mens zich niet te verzetten. Filantropische initiatieven waren in strijd met Gods wil, die paupers arm had geschapen. In het onderwijs hoefde niet iedereen hetzelfde te leren, omdat niet iedereen gelijk geboren was. Daarom betoonde Da Costa zich een voorstander van de Synode van Dordrecht, waar de contraremonstranten – de verdedigers van de predestinatieleer – in het gelijk waren gesteld. ‘Een geest van dwaling is uitgegaan over het menschdom’, meende Da Costa, en: ‘Men verwijderd zich al meer en meer van het licht des hemels.’ In het ‘Besluit’ dat hij op zijn betoog liet volgen benadrukte hij dat er, ondanks alles, betere tijden in aantocht waren: ‘Te midden van eene algemeene overstroming over de aarde verheft zich een eiland uit de baren, waarop Godsdienst en waarheid op nieuw gevestigd zullen worden.’⁴⁰³

Interessant is ook wat Da Costa over de poëzie schreef. Er bestond volgens hem een verband tussen het verlies van zedelijkheid en de hoogmoed van de negentiende eeuw. Nog steeds richtte men genootschappen en maatschappijen op, terwijl ware kunstenaars (zoals Homerus en Rafaël) hieruit niet voortkwamen. Zij ontstonden op goddelijk, niet op menselijk bevel, aldus Da Costa: ‘Men brengt geen waren dichter ooit tot zwijgen; veel min behoeft hy de aanmoediging van het volk om de aandoeningen te gevoelen, die hem doen zingen, of om ze in hemelsche melodyen over te storten in harten, die dichterlijk bewerktuigd zijn.’ Zoals een vorst door God op de troon is geplaatst, zo dankt de dichter zijn genie eveneens aan Hem. Hij moest zich niet laten begrenzen door menselijke instituties. Ook in de kunsten was de negentiende eeuw dus verdwaald: ‘men dichtte, men schilderde, men bouwde in de vroegere dagen uit geloof en om te loven; in de onze, uit weelde en om naam te maken: in de vroegere

dagen, voor den reinen hemel; in de onze, voor de afgevallen wereld.’⁴⁰⁴

Dit illustreert hoezeer religie en poëzie elkaar in het denken van Da Costa – in navolging van Bilderdijk – doordrongen. Da Costa leek een achterhoedegevecht te voeren. Hij beweerde dat tijdgenoten nog steeds achttiende-eeuwse, classicistische opvattingen huldigden. Dat was een onjuiste voorstelling. De *Maatschappij*-prominent Van Kampen beaamde dat genootschappen het poëtische vuur niet konden aanwakkeren: ‘de achttiende Eeuw heeft zulks in ons Vaderland ten overvloede bewezen.’ Hij gaf toe dat een Homerus slechts bij hoge uitzondering werd geboren. Dat laat opnieuw zien dat de moderne ideeën over het schrijverschap binnen de *Maatschappij* geïnternaliseerd waren. Da Costa had er kennelijk baat bij een situatie te schetsen die niet meer bestond maar die wel in zijn straatje paste. Zo konden Bilderdijk en hijzelf zich positioneren als onbegrepen, profetische dichters.

Velen grepen naar de pen om Da Costa's *Bezwaren* van repliek te dienen.⁴⁰⁵ Ook Bilderdijk moest het ontgelden. J.J.F. Wap schreef: ‘Een regen van pamphletten, een hoos van schotschriften, een zwerm van spotverzen, een legio van smaad en schendbrieven, kortom een volslagen orkaan van verguizing barstte over den grijzen Bard, van alle kanten, los.’⁴⁰⁶ Ook veel *Maatschappij*-leden schoot het stuk in het verkeerde keelgat. Naar verluidt stooft N.G. van Kampen, aan wie Bilderdijk een hekel had, na het verschijnen van de *Bezwaren* woedend bij de boekverkoper Herdingh binnen om een exemplaar te kopen.⁴⁰⁷ Hij wond zich op over de in zijn ogen onchristelijke standpunten die Da Costa verkondigde. Hoe kon men voor slavernij zijn, hoe tegen initiatieven als de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en van *Weldadigheid*? Hij raadde Willem de Clercq aan zich niet te laten ‘wegslepen door eene sekte met zulke onheilige beginselen’.⁴⁰⁸ Van Kampen publiceerde daarnaast een *Verdediging van het goede der negentiende eeuw*, waarin hij de standpunten van Da Costa stuksgewijs bekritiseerde.⁴⁰⁹

Ook andere *Maatschappij*-leden waren verontwaardigd. Tollens sprak van ‘dat ergerlijk boekje’ en noemde Bilderdijk en zijn aanhangers ‘duistere drijvers en dweepers’.⁴¹⁰ Kinker schreef over het ‘dweep-

zieke prulschriftje van den Heer De Costa' en was bezorgd over de schadelijke invloed van 'den Leydschen onheilvoorspeller' op de gematigde Nederlandse geest. Hij maakte zich er boos over dat de bilderdijkianen de nationale rust verstoorde, terwijl de koning alles aanwendde om de 'oude staatkundige en godsdienstige partyschappen den eeuwigen slaap te doen slapen'.⁴¹¹ Van der Palm uitte kritiek in de inleiding bij een bundel preken.⁴¹² Bilderdijk zelf schreef een toelichting [afb. 132], waarin hij het voor zijn discipel opnam, en zijn tegenstanders – 'kitteloorigen domkoppen' – aanviel. Interessant is dat hij het in zijn ogen weerzinwekkende 'Liberalismus' vergeleek met het door hem al even gehate patriottisme van de jaren tachtig.⁴¹³ In een aan Da Costa opgedragen vers schreef hij:

Ja, Geest der Eeuw, der Helsche duisternis,
Verpest, verstik, wat Englen heilig is;
Klep wijd en zijd uw draak-, uw vleërmuisvlerken!
Uw tyranny, uw aanhang, schokt en beeft,
En 't Rijk genaakt van Hem die eeuwig leeft,
En wiens Gezag geen Afgrond in zal perken.⁴¹⁴

Met zijn non-conformistische positiebepaling vergrootte Bilderdijk de kloof met de institutionele orde. In de kritiek duidde men Bilderdijks toelichting aan als 'ellendig broddelwerk'.⁴¹⁵ Toen hij in deze tijd een (vermoedelijk openbare) vergadering van de *Maatschappij* bezocht, zo schreef De Clercq, 'heeft men de infamiteit gehad, zich van hem te verwijderen en de plaatsen in zijne nabijheid open te laten'.⁴¹⁶

Bilderdijk liet zich op vergelijkbare wijze als Da Costa uit over de kunsten: 'Te vergeefs woelt men met prijzen en eerteekenen, met Maatschappijen en Instellingen: de valsche Theorien verdrukken en binden *genie en hand*.' Zijn kritiek gold de achttiende eeuw, toen de classicistische maatstaven heersten. Binnen de *Maatschappij* waren dergelijke ideeën in de eerste decennia van de negentiende eeuw, zoals gezegd, niet meer overheersend. De *Maatschappij*-leden hadden een modernere opvatting over het dichterschap, die dicht bij die van Bilderdijk in de buurt kwam. Om ware poëzie mogelijk te maken, stelde Bilderdijk, moest men alle valse theorieën verwerpen, diende men de

132. Willem Bilderdijk, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*. Leiden 1823. UBL/MNL.

'Onhollandsche en belachelijke' Siegenbeek-spelling af te schaffen en moest men leren om het hart tot een hogere wereld te verheffen. Deed men dat, dan zou 'alle dichtkunst Poëzy, zang en schepping zijn; maar dan ook was elk Dichter Christen in de hooge beteekenis des woords'.⁴¹⁷

In het jaar van de *Bezwaren* verscheen nog een tweede strijdschrift: *Bestrijding der vaccine* van Abraham Capadose (1795-1874) [afb. 133].⁴¹⁸ Terwijl lezers in de *Leydse courant* werden opgeroepen hun kinderen te laten inenten,⁴¹⁹ verzette hij zich tegen de koepok-inenting, die hij beschouwde als een schadelijk product van de Verlichting. De pokken, waardoor het lichaam met etterende puisten bedekt raakte en die de organen aantastten, waren een veel voorkomende epidemische aandoening. Da Costa had de ziekte in

133. J.P. Berghaus/Daguerr, Portret van Abraham Capadose (1795-1874), 1851. DBNL.

zijn jeugd gehad; zijn gezicht zat onder de littekens.⁴²⁰ Hoewel Bilderdijk nergens de vaccinatie bekritiseerde, wist iedereen dat het geschrift uit diens koker afkomstig was. In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* stelde men Bilderdijk als hoofd van de 'sekte' verantwoordelijk.⁴²¹

In volgende jaren liet Da Costa opnieuw van zich horen. Hij publiceerde *De Sadduceën* (1824), *Inlichtingen* en *Ophelderingen* (1824), *Geestelijke Wapenkreet* (1825) en *Dichterlijke Krijgsmuziek* (1826), waarin hij zijn cultuurkritische standpunten uiteenzette. Toen Nederland in 1825 getroffen werd door overstromingen, waarbij veel slachtoffers vielen, greep Da Costa wederom naar de pen. In *Aan Nederland* (1826) benadrukte hij dat de ramp een straf van God was voor de hoogmoedige mens.⁴²²

Bilderdijk zelf deed ook een duit in het zakje. Hij voerde de strijd tegen de geest der eeuw vooral in zijn dichtbundels, zoals *Krekelzangen* (1822-1823), *Rotsgalmen*, (1824), *Navonkeling* (1826) en *Nieuwe oprakeling* (1827). Zo hield hij in zijn gedicht 'Aanmaning' een tirade tegen de Verlichtingsgeest:

En dit, dit moet Verlichting heeten;
Dit kleurt men als Verdraagzaamheid!
Dien vloekbond tegen 't vrij Geweten,
Die uitroeit wat hy niet verleidt!
Die dweepzucht, God en eer vergeten,
Die de aard met dolheên overspreidt!⁴²³

De kritiek bleef tweeslachtig. Zo schreef men over *Navonkeling*: 'onder al zijn razen en schelden komt er dan toch nog telkens evenwel eene sprank van zijn vroeger genie te voorschijn'. En: 'Ook hier vindt men eenige der zoodanige [verzen], die ons met den man bijna zouden verzoenen.'⁴²⁴

In zijn persoonlijke leven ging Bilderdijk de confrontatie evenmin uit de weg. Zo raakte hij in conflict met H.W. Tydeman over de Griekse onafhankelijkheidsoorlog tegen de Turken (1821-1832). Deze zamelde in 1825, samen met N.G. van Kampen, geld in voor een fonds tot ondersteuning van de Griekse strijd.⁴²⁵ Bilderdijk, die revoluties haatte, verbrak daarom de vriendschap: 'De Heer H.W. Tydeman gelieve van nu voor altijd verwittigd te zijn, dat ik geen deelnemer en voorstander of ondersteuner van het godloos gespuis der eerlooze Grieken in hunnen vervloekten opstand tegen de ons vriendschappelijke Mogendheid in mijn huis ontvange, noch eenige betrekking tot den genen die zich tot zoo ver vergeet, behouden wil, en richte zich daarna', schreef hij hem.⁴²⁶ De ruzie is illustratief voor Bilderdijk, die de strijd tegen de tijdgeest zelfs tegen vrienden voerde. Vanwege zijn door velen als reactionair ervaren standpunten werd Bilderdijk verguisd en raakte hij geïsoleerd. 'Er hatte in Leiden fast gar keinen Verkehr', herinnerde Hoffmann von Fallersleben zich later.⁴²⁷

— Als dichter bekroond

De rust keerde pas weer in 1827, toen Bilderdijk naar Haarlem verhuisde. Hoewel hij vanwege zijn standpunten was verstoten, schreef hij bij zijn vertrek een bewogen *Afscheid aan Leyden*:

Doch gy, ô Leyden, bloem der steden;
Neem dit vaarwel des Grijzaarts aan!
Herdenkt gy me, ô herdenk dit heden,

En zeg: Hy is ter dood gegaan. –
 Blijmoedig des! Ja, 'k ga blijmoedig:
 De weg des grafs zij zacht of bloedig,
 De doodvljm boort ook heen door 't dons.
 Vaarwel; en, blijft er van mijn zangen
 Nog iets in uwen luchtkring hangen,
 Zeg dan: HY LIET ZIJN HART BY ONS.⁴²⁸

In Haarlem – een stad die hij hartgrondig verfoeide, maar waar hij naartoe moest omdat hij in Leiden geen geschikte woonruimte kon vinden – sleet hij zijn laatste levensjaren.⁴²⁹ Zijn geestvermogens lieten hem in deze periode meer en meer in de steek, een proces dat al in Leiden was ingezet. Steeds vaker zat hij, versuft door opiumgebruik, voor zich uit te staren. Op 16 april 1830 stierf zijn geliefde Wilhelmina, drieënvijftig jaar oud. Bilderdijk bleef met zijn enige nog in leven zijnde zoon Lodewijk Willem achter. Zijn toestand was 'al-lerakeligst en onbeschrijfbaar bitter'. Aan Tydeman schreef hij: 'En nu lig ik daar, beroofd van haar, die alleen in mijn jammer troost voor mij had, en zie nevens mij 't eenige kind verkwijnen, dat mij in dezen staat van verlatenheid ten troost moest zijn'.⁴³⁰ In deze droeve toestand ontving hij van de *Maatschappij* als dichter een laatste huldeblijk.⁴³¹

In 1828 bracht Siegenbeek het voorstel in om het uitreiken van de jaarlijkse eremedailles voor de 'veelal schaars-inkomende Prijsverhandelingen' af te wisselen met het bekronen van oorspronkelijke werken. Met ingang van 1830 wilde men driejaarlijks een gouden penning overhandigen aan de auteur van 'eenig oorspronkelijk werk, in den tijdkring der laatste negen of tien jaren in ons Vaderland in het licht verschenen, in een der drie vakken': vaderlandse geschiedenis, taalkunde, welsprekendheid of dichtkunde. Een vijfokoppige commissie moest dit plan onderzoeken.⁴³² Op 5 juli 1830 bracht C.J. van Assen verslag uit. Het was volgens hem een onuitvoerbaar taak om één schrijver te bekronen. Daarom stelde hij namens de commissie voor 'om aan de Heeren BILDERDIJK EN VAN DER PALM, die, sedert meer dan 40, ja de eerste sedert vijftig jaren, de sieraden zijn geweest der Nederlandsche letterkunde, eene gouden eerepenning aan te bieden'. Men lauwerde Bilderdijk voor zijn verdiensten voor

de Nederlandse taal en poëzie en Van der Palm voor zijn prozastijl en zijn prestaties op het gebied van de welsprekendheid.⁴³³ Beiden waren niet bij de vergadering aanwezig.

De tegenstelling tussen beide literatoren kon niet groter zijn. Aan de ene kant Van der Palm: de gematigde redenaar, die de communis opinio van de negentiende eeuw vertegenwoordigde, en aan de andere kant Bilderdijk, de 'Grote Ongenietbare', zoals Huizinga hem typeerde.⁴³⁴ Hij was een stoorzender, maar werd gezien als de enige 'ware' dichter van zijn tijd. Nicolaas Beets, die een biografie schreef over Van der Palm, gaf een rake typering van hun karakters: 'Van der Palm bedaard, gematigd, zacht, gelijkmoedig, voorzichtig, byna tot achterhoudenheid toe; Bilderdijk hartstochtelijk, in uitersten, krachtig, grillig, moedig, en meestal overmoedig. Van der Palm bescheiden, de menschen liefhebbende en ontziende, niet altijd zonder het vermoeden van menschenvreë; Bilderdijk trotsch, stellig en met somberen menschenhaat worstelende. Van der Palm plooizaam, somtijds aan zwakheid grenzende; Bilderdijk standvastig, niet zonder hoofdigheid.' Over hun maatschappelijke positie schreef Beets dat Van der Palm 'bemind, geëerd, geveid' werd, terwijl Bilderdijk werd gekweld en miskend. De twee *Maatschappij*-leden waren vanwege hun botsende standpunten uit elkaar gegroeid: 'hunne harten hadden zich van elkander vervreemd, en niets dan de dood kon hen vereenigen', schreef Beets.⁴³⁵ Bilderdijk schreef in 1827 een hekeldicht op de academiëprediker, waarin hij hem aanduidde als 'De tijdslaaf zonder eer, steeds draaiend naar den wind', die met een 'duivlenlach op 't huichlend aangezicht / Den mond der waarheid zelf van logentaal beticht'.⁴³⁶

De officiële brief die Bilderdijk ontving over zijn bekroning is gedateerd op 9 juli 1830.⁴³⁷ Op 16 juli schreef Tydeman hem dat hij Bilderdijks bekroning eervol vond voor de *Maatschappij*, 'zonder zich eenigzins te storen aan het gebas en gebrul der menigte ellendelingen, die sedert jaren den toon geven in de dagbladen en tijdschriften'. De dichter reageerde op 20 juli. Hij was getroffen door de betoonde goedheid: 'indien een samenlooping van noodlottige gebeurtenissen mij van de verscheiden gedenktekenen van eenigen behaal-

134. Voor- en achterzijde van de gouden erepenning van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde voor Willem Bilderdijk (1756-1831) uit 1830. Geldmuseum Utrecht. Foto: Peter van Zonneveld.

den letterroem berooven moest, zoo vind ik die veelvuldig vergoed en verheerlijkt door dit onderpand eener welwillendheid jegens den eenmaal vervolgd en uitgeworpen Medestander in den voorstand van Vaderlandschen Smaak en Letterroem.⁴³⁸

Tijdens de jaarvergadering van 5 juli 1831 te Lisse reikte de voorzitter de gouden penningen uit [afb. 134]. Van der Palm nam het ereteken persoonlijk in ontvangst. Bilderdijk kon de vergadering niet bijwonen;

zijn hoofd verzwakte en hij was 'tot het minste onderhoud onbekwaam'. Daarom vroeg hij Tydeman namens hem op te treden. Deze zag liever dat L.C. Luzac daartoe werd aangewezen. De reden daarvoor was, zo schreef Tydeman, 'dat ik vrees dat de Voorzitter Siegenbeek genegen mogt zijn eene of andere uitdrukking in zijne aanspraak aan uwe. te laten invloeiën, waarvan hij zich uit vrees voor eene replique van den Heer Luzac meer zal laten weerhouden dan voor mij – die ook niet voegelijk als Secretaris in onaangename woordenwisseling met den President zou kunnen komen'. Tydeman was dus bang dat Siegenbeek vervelende dingen zou zeggen als voorzitter. Bilderdijk voelde er niet veel voor Luzac te vragen, omdat hij met hem buiten betrekking was geraakt. Hij schreef een machtigingsbrief, waarin hij Tydeman vroeg namens hem zijn 'innigste dankbaarheid' te uiten.⁴³⁹

Tydemans angst bleek ongegrond. De toespraak van Siegenbeek was, ondanks diens geëxalteerde toestand, zoals Tydeman opmerkte, 'zeer moderaat', hoewel hij enige dwaasheden uitkraamde. Tydeman zag daarom af van 'imputatie en straf, zo schreef hij Bilderdijk.⁴⁴⁰ Siegenbeek roemde Bilderdijk als de tweede Vondel en als de nestor van de vaderlandse dichters en taalgeleerden. Met zijn werk had hij een gedenkzuil gesticht, 'duurzamer dan koper of het hechtste marmer'. Hij betreunde het dat Bilderdijk iedere omgang met hem vermeed en hem, om zijn 'verguisde eer' te handhaven, tot een 'pligmatige zelfsverdediging' had gedwongen. Maar Siegenbeek bleef hem erkentelijk en stelde 'dat er weinigen zijn, aan wier onderrigtingen ik eene grootere verheldering en uitbreiding mijner inzigten in den waren aard en de volle voortreffelijkheid onzer moedertaal te danken heb, dan aan het onderwijs, 't welk ik uit uwe belangrijke schriften en de leerrijke gesprekken, die ik, gedurende de eerste jaren van uw verblijf te Leiden, met u voeren mogt, geput heb'.⁴⁴¹ Hij sloot af met enkele troostende woorden over het verlies van Bilderdijks echtgenote, waarna hij de medaille aan Tydeman overhandigde.⁴⁴² 'De wijze, waarop Bilderdijk in den persoon van Tydeman begroet en te regt gesteld werd, was meer dan kluchtig', schreef Thorbecke.⁴⁴³ De uitreiking aan Van der Palm was voor Siegenbeek genoeg-

lijker, zo gaf hij zelf toe: 'waarom toch zou ik ontveinzen, 't geen ieder uwer, zich in mijne omstandigheden verplaatse, levendig gevoelen moet?'⁴⁴⁴

Dat was het laatste hulddeblijk dat de dichter tijdens zijn leven ten deel viel. Het werd hem door de taalkundige en predikant Joost Hiddes Halbertsma overhandigd.⁴⁴⁵ Op 18 december 1831 stierf Bilderdijk [afb. 135 en 136]. 'Zijn gelaat drukte geen genot, maar ernst en diepe aanbidding uit', herinnerde Willem de Clercq zich.⁴⁴⁶ De 23ste werd hij begraven in de Sint-Bavokerk op de Gro-

135. G.J. Michaëlis/P. Velyn, Willem Bilderdijk op zijn sterfbed. DBNL.

te Markt te Haarlem, omringd door intimi.⁴⁴⁷ Had de *Maatschappij* hem in juli van het voorgaande jaar nog in het zonnetje gezet, nu waren nauwelijks prominenten aanwezig om hem de laatste eer te bewijzen. Alleen leden van de Haarlemse rederijderskamer *De Wijn-gaardranken* brachten de dichter een afscheidsgroet. Zij zouden in 1832 een gedenksteen onthullen boven het graf [afb. 137].⁴⁴⁸

Uit Leiden was alleen zijn vriend H.W. Tydeman gekomen.⁴⁴⁹ Afgevaardigden van de regering waren er evenmin. Volgens Da Costa, die zich net als Capadose 'allerbitterst bedroefd' voelde, was dat niet verwonderlijk, gezien de 'algemeenheid zijner ongunst in het Noord-Nederlandsche Vaderland'.⁴⁵⁰ Voor Siegenbeek was Bilderdijks dood een verlossing. Bij hem thuis, zo schreef Thorbecke in een brief, 'heeft men, toen het berigt van Bilderdijks overlijden hier aankwam, eenige ponden kaarssen bezorgd voor eene illuminatie', om een feestje te bouwen dus. 'De heer Siegenbeek heeft het echter welvoegelijker geoordeeld, dezelve in de keuken te laten gebruiken'.⁴⁵¹

Toch was Siegenbeek nog niet helemaal van Bilderdijk af. In 1832 moest hij als voorzitter Bilderdijks levensbericht voordragen, een gelegenheid die hij gebruikte om zichzelf vrij te pleiten. Hij stelde dat hun breuk geheel buiten zijn schuld was ontstaan. Bijgevolg voelde hij er niets voor om voor hem als lofredenaar op te treden. Hij verontschuldigde zich door te stellen dat de tijd te kort was om recht te kunnen doen aan Bilderdijks verdiensten, die hij niet volledig kon overzien. Zelfs de hartelijkste vriend en de vurigste vereerder zou die taak niet naar behoren kunnen vervullen, meende Siegenbeek, en daar liet hij het verder bij.⁴⁵² De toespraak wekte wrevel. Bilderdijks oud-student Groen van Prinsterer, die zelf niet bij de vergadering aanwezig was geweest, had vernomen dat Siegenbeek zich in zijn zichzelf vrijpleitende necrologie 'op eene zeer onbescheiden en ergerlijke wijs over Bilderdijk' had uitgelaten, waardoor 'eene violente scène' had plaatsgevonden.⁴⁵³

Aandacht voor de dichter was er in 1832 dankzij Tydeman. Op 27 januari 1832 las hij tijdens een open-

bare vergadering een verslag voor over Bilderdijs *Geschiedenis des Vaderlands* (1832-1853), waarvan het eerste deel dat jaar verscheen. Wat Tydeman zei, weten we niet, maar C.J. van Assen vond het een schande: 'Die voorlezing van Tydeman was infra dignitatem; zoo spreekt men niet tot een beschaafd publiek.' En hij voegde eraan toe: 'Simons en Tydeman hebben na de lezing geweldig ruzie gehad. Simons was grof als een andere Hamaker.'⁴⁵⁴ Deze stond erom bekend geen blad voor de mond te nemen. In februari 1832 sprak Tydeman opnieuw over de dichter. Toen las hij een verhandeling voor over Bilderdijs karakter.⁴⁵⁵ Hij gaf een psychologische verklaring voor diens onmaatschappelijke aard en grootheidswaan, namelijk het feit dat Bilderdijk in zijn vroege jeugd – als gevolg van een trap op zijn voet – jarenlang in een sociaal isolement had geleefd.

Daarmee kwam er voorlopig een einde aan de aandacht voor Bilderdijk. Ook na diens dood behielden velen hun dubbelzinnige houding. Dat bleek wel uit een reactie van Van der Palm, drie jaar na Bilderdijs dood. Beets beschreef als student een discussie die de hoogleraar voerde: 'Van der P liet zich nu en dan vrij hevig tegen Bilderdijk uit, doch wisselde zijne uitvallen af met betuigingen van de hoogste bewondering. "Met dat al" – zeide hij tenslotte van een gezegde dat minder tot Bilderdijs eer was, "met dat al is het iemand dien ik ver, ver boven mij acht."⁴⁵⁶ Dat geeft aan dat Van der Palm zijn achting voor Bilderdijk, ondanks diens standpunten, niet had verloren. Bilderdijk mag dan veel weerstand hebben opgeroepen, vriend en vijand hadden ook grote bewondering voor hem.

DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ:

'TOONGEEFSTER'

Het tweede grote genootschap was de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*.⁴⁵⁷ Zij was, aldus een tijdgenoot, een 'toongeeftster van den goeden smaak, en beoordeelaars der proeven van fraaije kunst en wetenschap'.⁴⁵⁸ Het genootschap was een literair brandpunt, 'alwaar men menschen in alle standen' ontmoette,⁴⁵⁹ waaronder grootheden als Bilderdijk, Kinker, Tollens, Da Costa, Van der Palm en Siegenbeek. Een enkeling werd bewust niet actief,

zoals Willem de Clercq. Hij vond het beter om zijn eigen koers te varen, maar vormde daarin een uitzondering.⁴⁶⁰ Het genootschap had, in tegenstelling tot de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, een meer progressief karakter.⁴⁶¹ Er was een actieve Leidse afdeling. Het contact met de andere plaatselijke departementen was beperkt tot de jaarvergadering. Wel traden sprekers van de ene afdeling met een zekere regelmaat ook in de andere steden op.⁴⁶² De jaarvergadering, die telkens in een andere stad plaatsvond en waar nieuwe bestuursleden werden gekozen, vormde het hoogtepunt van het genootschapsjaar. De bijeenkomst kende een vaste structuur. De voorzitter opende haar met het voorlezen van een gedicht of prozastuk. Daarna werden de erepenningen overhandigd aan personen wier verhandeling of prijsvers tijdens de vorige vergadering was bekroond. Ten slotte schreef men nieuwe prijsvragen uit.

Een gezellige bijeenkomst

Dat zo'n samenkomst niet zo formeel was als de verslagen doen vermoeden, weten we dankzij de Engelse reiziger en schrijver John Bowring (1792-1872). Hij was goed op de hoogte van de Nederlandse letteren, getuige zijn *Batavian anthology; or, Specimens of the Dutch poets, with remarks on the poetical literature and language of the Netherlands, to the end of the seventeenth century* (1824); in 1829 zou hij een *Sketch of the language and literature of Holland, being a sequel to his Batavian anthology* publiceren. Op reis door Nederland woonde hij op 20 september 1828 de jaarvergadering van de *Hollandsche Maatschappij* bij in Leiden, een plek 'waar eene groote menigte van de uitstekendste mannen des Lands bijeen komt'. Deze vond plaats in het Catharina Gasthuis op de Breestraat, in een zaal die volgens Bowring alle sierlijkheid miste. Van der Palm, sinds 1822 lid van verdienste,⁴⁶³ was voorzitter en Frederik Hendrik Lodewijk Donckermann secretaris.⁴⁶⁴ Voor dat de vergadering begon, keuvelden de leden in de voorkamer. Er werden pijpen binnengebracht en de 'geleerde heeren omhulden zich met den rook van den tabak'. Iedereen leek elkaar goed te kennen: 'men uitte zich in begroetingen en vriendelijke toespraak, in vragen naar elkanders welstand en gelukwenschingen,

in betuigingen van leedwezen en deelneming, zoo als dit plaats vindt, wanneer men elkander in lang niet gezien heeft.⁴⁶⁵ De laatste algemene bijeenkomst had een jaar tevoren plaatsgevonden. Op zeker moment begaven de leden zich naar de vergaderzaal. Daar opende Van der Palm de zitting. Vervolgens beklom hij het spreekgestoelte en hield hij een lezing over de zelfkennis, toegepast op de beoefening van de letterkunde. Hierin benadrukte hij dat iedere letterkundige zijn plaats moest kennen: 'Kent u zelve ten aanzien der hoogte, waarop gij geplaatst zijt, en die gij bereiken kunt!'⁴⁶⁶ Met andere woorden: niet iedereen kon een groot dichter of redenaar worden. Bowring was onder de indruk van de spreker. Hij vond Van der Palm 'juist geschapen voor den stand, dien hij bekleedt'.⁴⁶⁷

Hierna kozen de leden nieuwe prijsvraagonderwerpen: 'Men had ieder der vragen een nommer gegeven, en nu werd er gestemd door het werpen van een papiertje, waarop het nommer der vraag, die men wilde voorgesteld hebben, geschreven was, in eene bus.' Er werden geen verhandelingen bekroond. Bijgevolg verbrandde de secretaris alle verzegelde briefjes en de 'uitmuntende oude President stak aan derzelver vlam zijne pijp aan'. Ondertussen werden behalve pijpen⁴⁶⁸ ook koffie en wijn binnengebracht. Na een glaasje verzamelden de leden zich voor de maaltijd: 'ananasen en andere vruchten versierden den disch.' Na het hoofdgerecht gingen ze een luchtje scheppen. Terug aan tafel brachten ze een feestdrank uit op de koning en zongen ze Tollens' volkslied. Er werden nog meer toosten uitgebracht. Tollens' voordracht was 'zoo feestelijk en zoo Oostersch, – daarbij heeft hij de zwarte oogen en het donkere haar van een zuidelijken zanger, – dat het onmogelijk is, hem niet hoogelijk te bewonderen en luide te prijzen', aldus de Engelsman. 'Als er gedronken werd op de gezondheid van iemand, in welken het gansche gezelschap deel nam, begroette men hem met een *Io vivat*, waar men zijn naam invlocht'.⁴⁶⁹ Ook Bowring bedankte met poëzie:

I wandered in your fields – I found
Sweet flowers, and said: 'I'll gather them;
Batavian roses shall be bound
With roses reared on British stem.'⁴⁷⁰

Daarna zong men het Engelse volkslied. Het samen-zijn duurde nog enige tijd voort: 'Veel werd er nog gezongen; betamelijke vrolijkheid en boert gaven den toon tot het einde toe. Aller gedragingen ademden vriendelijkheid – aller gezegden leerzame vrolijkheid. Alle gasten waren in eene vrolijke stemming, en gingen de maat der welvoegelijkheid niet te buiten.' Dit illustreert dat de *Hollandsche Maatschappij* een gezelligheidsaspect had en voor de leden een sociale functie vervulde.⁴⁷¹

Jaarlijkse verzen en lezingen

De jaarvergadering werd, zoals gezegd, door de algemene voorzitter geopend met een redevoering of de declamatie van een vers. Dat laatste gebeurde tussen 1813 en 1833 vijf keer. Ontroerend was de voordracht van de Leidse dichter Jan de Kruyff junior (1753-1821) op 12 oktober 1816. Toen las hij *De hoop des wederziens, in twee zangen* (1817) voor, naar aanleiding van het overlijden van zijn echtgenote. In het vers beschreef hij het sterfproces van zijn vrouw en verwoordde hij zijn verdriet en twijfels:

Ach! konden, in heur vloed en brandende op haar
asch,
Mijn tranen zeggen: wat zij eenmaal voor mij was!
Vergeefs – zij kunnen 't niet, hoe vurig uitgegoten!
Hier, in dit hart alleen, hier ligt haar beeld besloten,
En voor dat gloeiend hart, dat haar geheel genoot,
Zijn zelfs die tranen koud – is elke beelt'nis dood!⁴⁷²

Slechts één gedachte behoeft hem voor wanhoop: 'Hier gaat een zwaard van vuur door merg en beend'ren henen; / Hier is maar ééne troost: het uitzigt op heréénen'.⁴⁷³ Tollens herinnerde zich: 'Als zijne stem van aandoening beefde, klopte er menig hart van medegevoel, en als, in den tweeden zang, zijnen tranen hem meer dan eens dwongen, zijne rede af te breken, wischte zich menige toehoorder de oogen. Ik schaam mij niet, tot de zoodanigen te hebben behoord'.⁴⁷⁴

In poëticaal opzicht is 'De Dichter' van Tollens interessant, dat hij in 1814 voorlas. Voor hem was de dichter een bijzondere figuur: 'Ja, 't is een godheid, ja, waarachtig, / Een godheid, die hem drijft en spoort;

/ Een wezen, ongepeild
almagtig, / Dat hij in-
wendig spreken hoort'.
Volgens Tollens stond
de dichter in contact met
het goddelijke, dat in zijn
binnenste besloten lag.
Daarmee plaatste hij zich
op één lijn met Bilderdijk.
Toch zijn er ook verschil-
len.⁴⁷⁵ Tollens presen-
teerde de dichter niet als
een adelaar, maar als ie-
mand die zich afzondert
in 'onbezochte streken'.
Daar, te midden van het
bladergeruis, raakt hij
in dichttrance, en dan
'Klopt, tintelt hem het
bloed in de aders, / Ont-
waakt, doorstroomt hem
't innig vuur; / Zijn adem
hijgt, zijn blikken gloe-
ijen, / Zijn ziel wil uit zijn
boezem vloeijen, / Ver-
rukt, verweldigd door na-
tuur'. Een ander verschil
is dat de dichter volgens
Tollens niet in staat is om
zijn goddelijke gedachten
op papier te zetten. Waar
Bilderdijk zijn verheven
gevoelens uitstort, blijft
de dichter van Tollens

'Verbijsterd en verstomd'. De aardse taal blijkt onge-
schikt: 'Getuigt het, van vervoering dronken, / Hoe
luttel van de ontvlamde vonken / In de uitgestroomde
zangen gloeit.'⁴⁷⁶ Toch is de dichter ook volgens hem
een onbegrepen genie:

Een godheid is hem ingevaren,
Een godheid, die in stem noch snaren,
Maar in de ziel haar almagt stort;
Die, door geen zintuig ooit te aanschouwen,

136. P. van Looij sr., *Het sterfhuys van Willem Bilderdijk op de Grote Markt te Haarlem*, 1881.
NHA.

Haar kracht laat voelen, niet ontvouwen,
En door geen brein begrepen wordt.⁴⁷⁷

Jacob Carel van de Kastele (1780-1835) [afb. 138], ad-
vocaat en politicus, liet zich als enige uit over het doel
van de letterkunde. Hij las in september 1829 namens
de Haagse afdeling een gedicht voor over 'De band van
vereening tusschen de schoone kunsten, gelegen in
eene gelukkige mengeling van het bevallige met het
nuttige'. Daarin betoogde hij dat alle kunsten met el-

137. J. Jelgerhuis Rienkszoon, *Grote Kerk Haarlem, gedenkteken bij het graf van Bilderdijk*, circa 1835. NHA.

kaar gemeen hebben dat ze een nuttige les op een aangename manier voorstellen: 'Hij, die door 't schoone weet ons tot het nut te voeren, / Hij vindt den rozenband die kunst aan kunst moet snoeren.' Volgens Van de Kastele was het de taak van de dichter om paal en perk te stellen aan ondeugden en aan het woeden van de lusten. Dat kon alleen door een wijze les met bevaligheid te bekleden: 't Is dichteren! uw taal, die zulk een wonder doet, / En 't bittre van een' pligt bekoorlijk maakt en zoet!' Geen wonder dat de zededichten van

Cats zo hoog stonden aangeschreven. Van de Kasteles opvatting bevatte twee aspecten: enerzijds verdedigde hij het traditionele, nuttige doel van de kunst, anderzijds was hij overtuigd van de bijzondere status van de 'ware' dichter, die op arendsvleugelen het aardse gewoel achter zich laat. Zo iemand was 'een wonder in ons oog' en uniek: 'Velen is die vlugt te hoog'.⁴⁷⁸

Ook enkele bij jaarvergaderingen gehouden lezingen bevatten informatie over de poëtische opvattingen. Zo sprak de in Leiden geboren advocaat Abraham Sieuwerts van Reesema (1786-1848) in 1817 als voorzitter van de Rotterdamse afdeling over de vorming van een eigen karakter van de Nederlandse letterkunde. Hij vroeg zich af of letterkundige genootschappen nog wel een functie vervulden.

Die vraag beantwoordde hij bevestigend: de *Hollandische Maatschappij*

had de taak om de vaderlandse letterkunde te bevorderen. Daarbij ging het om de ontwikkeling van haar zelfstandigheid, de 'verhooging van hare oorspronkelijkheid' en om de 'voltooiing van haar eigen ongeleend karakter'. Net als vele anderen in dit tijdvak wees ook Sieuwerts van Reesema de zeventiende eeuw aan als het 'gouden tijdperk' van de vaderlandse letterkunde. Maar na deze 'hoogste verheffing' was een 'bijna even snelle afdaling' gevolgd: de achttiende eeuw.⁴⁷⁹ Hoe was deze te verklaren?

138. Portret van Jacob Carel van de Kastele (1780-1835). PC.

Volgens de spreker had dat te maken met de te ver doorgeschooten bewondering voor en imitatie van de klassieken. Grote zeventiende-eeuwse auteurs zoals Hooft, Vondel en Cats hadden eveneens grote waardering voor de klassieken, maar schreven toch oorspronkelijke werken. In de loop der tijd was die verering echter te ver doorgeschooten. De klassieken waren niet langer 'modellen ter beschouwing', maar 'ter nabootsing'.⁴⁸⁰ Kunst werd aan classicistische banden gelegd en de oorspronkelijke geest ingeperkt. De imitatie van klassieke auteurs 'overschaduwde de eerste pogingen van den ontkiemenden Nederlandschen geest; het oorspronkelijk genie werd verdoofd en bekneld'. Dat was goed te zien bij de dichter Poot. Enerzijds was hij verdienstelijk, met veel gevoel voor het schone, anderzijds was hij door 'geletterde Aristarchen' op het verkeerde pad gebracht. Waarom 'ontnemen zij ook u den schoonsten glans uwer oorspronkelijkheid?'⁴⁸¹ Niet voor niets citeerde de spreker twee regels uit het vers 'Poot' van Bilderdijk, die dezelfde mening had:

Ach! had geen valsche kunst uw dorperheid
beschaafd,

Geen Dichter waar' zoo stout den Pindus
opgedraafd.⁴⁸²

Kunst moest volgens Sieuwersz van Reesema boven alles oorspronkelijk zijn. Toch was de geest der imitatio tot voor kort blijven bestaan. Pas sinds enkele jaren was er sprake van een poëtische verschuiving, veroorzaakt door de omwenteling van 1813. Door de afkeer van de Fransen en de opgelaaide vaderlandsliefde ontstond een nieuwe literaire eis: die van de oorspronkelijkheid. Er 'is een geheel nieuw leven in onze letterkunde gevangen', aldus de spreker, 'zij is bezielde geworden met eenen geheel eigenen geest; zij heeft eenen nieuwen gang aangenomen, in welchen wij mogen verwachten dat zij een geheel eigen karakter zal vertoonen en ontwikkelen'. Elders schreef hij: 'de verkeerde voorstelling der Ouden ter bloote nabootsing is ten einde'. Er was dus een definitieve verandering opgetreden als gevolg van de politieke verschuivingen. Sieuwersz van Reesema legde een verband tussen oorspronkelijkheid en nationaliteit. Literatuur was in zijn visie oorspronkelijk als zij vaderlandse deugden uitstraalde als eenvoud, waarheid en kracht. Sommige auteurs, zoals Homerus en Ossian, deden dat ook. Zij lieten zich niet beïnvloeden door voorgangers, maar volgden slechts de gloed 'die hun het hart vervulde' en schreven werken in de geest van hun vaderland. Enerzijds pleitte de auteur voor onafhankelijkheid ten opzichte van klassieke auteurs, anderzijds stelde hij hun oorspronkelijkheid aan contemporaine auteurs ook ten voorbeeld.⁴⁸³

Niet alleen voor de ware dichter, maar ook voor de ware redenaar gold de oorspronkelijkheidseis. Dat stelde althans de Rotterdamse predikant en schoolopziener Nicolaas Messchaert (1774-1833) in een redevoering over de volmaakte redenaar uit 1821. Hij schreef: 'Ja, schoon ook geen dichter zijnde, is de groote Redenaar een scheppend vernuft, een oorspronkelijk genie, dat een voorwerp met een' enkelen blik overziet en van alle kanten aanschouwt, deszelfs overeenkomst met de meest verschillende, deszelfs onderscheid van de naastgelijke oogenblikkelijk opmerkt, en daardoor aan zijne rede eenen glans van nieuwhed, van eigenheid bijzet, die de aandacht vermeestert, boeit en ten

einde toe vast houdt.’ De taak van de ware redenaar is om zijn gevoelens van schoonheid in zijn rede uit te storten; zijn werk moet zich kenmerken door eenvoud, helderheid en kracht. Zijn talent kan niet door oefening worden verkregen, hij bezit een adelaarsblik en geeft uitdrukking aan het verhevene: ‘Hij bezielt, hij dwingt en beheerscht allen die hem hooren.’ Het prototype van de ware redenaar was Demosthenes. Deze kon het publiek overreden. Als hij gesproken had, liepen de Atheners volgens Messchaert te wapen tegen Philippus, de koning van Macedonië. Er was dus ook in dit opzicht sprake van een genie- en oorspronkelijkheidscultus. Maar ook voor de redenaar gold de eis nuttig en tegelijk vermakelijk te zijn. Hij moest op een aangename manier (met behulp van alle bevallige retorische middelen) zijn toehoorders ertoe bewegen het ware en goede te doen.⁴⁸⁴

Al dat gepraat over genie en oorspronkelijkheid zal Van der Palm in 1822 hebben aangezet om te spreken over het middelmatige op het vlak van de dichtkunst.⁴⁸⁵ Voor de meesten was het immers niet weggelegd om een ware dichter te zijn, zoals in het dagelijks leven slechts enkelen de middelmatigheid ontstegen. Maar was de ‘volks-menigte, zonder roem, zonder onderscheiding’ minder nuttig? Die vraag beantwoordde hij ontkennend. Waarom beschouwde men middelmatigheid in de poëzie dan wel als verwerpelijk? Van der Palm beaamde dat er ware dichters bestonden, die goddelijke poëzie schreven. Maar dit betekende niet dat dichters die geen volmaakte verzen schreven als middelmatig moesten worden afgedaan: ‘Al wat waarlijk bevallig is, en door den liefelijken toon, dien het aangeeft, een snaar des gevoels harmonisch trillen doet, is reeds boven het middelmatige verheven, en bezit iets van die tooverkracht, waarin het eigenlijke wezen der Poëzij gelegen is.’ Sommige (vooral Duitse) auteurs, die wel getalenteerd waren, schreven gedrochtelijke werken uit angst om middelmatig te worden genoemd: ‘zonder eene Goddelijke vonk in den boezem wilde men het verhevene uitdrukken, en nooit gehoorde onzin verkreeg den naam van oorspronkelijkheid!’ Ook minder volmaakte poëten hadden bestaansrecht: ‘Dat we ons toch niet door overdreven en dweepende voorstellingen eener dichtkunst, gelijk zij

nooit bestond, voor het eenvoudig schoon van natuur en waarheid ongevoelig maken’, adviseerde hij.⁴⁸⁶ Van der Palm nam een behoudende positie in; het grenzeloos streven naar oorspronkelijkheid moest volgens hem aan banden worden gelegd.

De oorspronkelijkheidseis leek echter niet meer uit het literaire leven weg te denken. In 1833 hield de Waalse predikant Daniel Théodore Huet (1790-1874), een oom van Conrad Busken Huet, een ‘Redevoering over de blijvende waarde van letterkundige voortbrengselen’. Hij noemde de oorspronkelijkheid als de belangrijkste eigenschap voor teksten om eeuwigheidswaarde te verkrijgen. Het begrip moest echter niet verward worden met nieuwhed. Net als Van der Palm betoogde Huet dat de zucht naar oorspronkelijkheid binnen de perken diende te blijven. Volgens hem bestonden er schrijvers, ‘wier voornaamste toeleeg blijkt te zijn, naar den roem der oorspronkelijkheid te streven’, zonder zich te bekommeren om voorschriften. Zo’n auteur spande zich in om ‘door de keus zijner onderwerpen, door stijl en uitdrukking, door eene ongewone aaneenschakeling en ontwikkeling zijner denkbeelden, door het verwaarloozen van alle evenredigheden, door eene voorbeeldeloze stouthed in voorstellingen en schilderijen’ onverwachte indrukken teweeg te brengen. Nieuweligen vergaten echter dat oorspronkelijkheid niet gelegen is in het onderwerp of in het verwaarlozen van kunstregels, maar in de mens zelf. Alleen werken die blijf geven van een oorspronkelijk karakter waren in Huets visie waarlijk oorspronkelijk. Uit deze Vorm of vent-discussie avant la lettre bleek dat het bijzondere karakter van de auteur steeds belangrijker werd bij het bepalen van wat ‘ware’ literatuur was. Een werk was goed als daarin ‘eene geheele menschelijke ziel, met al wat zij eigens en oorspronkelijks bezit, zich beweegt en spiegelt, en den stroom harer gedachten, gewaarwordingen en aandoeningen’ wordt uitgestort.⁴⁸⁷ Het unieke karakter van de auteur kwam steeds meer centraal te staan.

Lofredenen: genie en nationalisme

Ook de lofredenen, die vanaf 1807 als prijsvraagonderwerp werden uitgeschreven, zijn van belang. In het literair-historisch onderzoek hebben ze nog nauwe-

lijks aandacht gekregen. Ze worden over het algemeen beschouwd als een zuiver historische bron of als voorbeelden van vroeg proza.⁴⁸⁸ Wie ze leest met aandacht voor evoluerende literatuuropvattingen merkt dat de lofredenen juist daarin inzicht geven. De onderwerpen werden jaarlijks uitgeschreven om 'heilzaam op het vaderlandsch gevoel' te werken.⁴⁸⁹ Onderwerpen waren nationale figuren, zoals stadhouders, literatoren en andere 'Grote' Nederlanders uit het verleden. Het idee was een succes; over de hoeveelheid inzendingen had de *Hollandsche Maatschappij* niet te klagen. Men hanteerde echter strenge beoordelingscriteria, waardoor slechts een klein aantal bekroond werd. Het ging niet om historische verhalen, maar om 'proeven van welsprekendheid en sierelijken schrijfstijl'.⁴⁹⁰ Wie alle gepubliceerde lofredenen overziet, ontdekt stevast twee elementen: het ontluikend geniebegrip en het bloeiend nationalisme.

Staatslieden werden geroemd als uitzonderlijke figuren, die zich inzetten voor het vaderlandse heil. Zo prees Jan de Kruyff jr. in zijn bekroonde lofrede op P.C. Hooft uit 1816 de regent als een buitengewone vaderlander. Hij had zijn leven in dienst van het vaderland gesteld en blijk gegeven van onwankelbare moed en onwrikbaar vertrouwen, 'welke niet dan in groote zielen kunnen huisvesten'. Bovendien koesterde hij gematigde standpunten. Hooft was dus een bijzonder mens, die boven andere mensen verheven was. Zijn 'ware grootheid van ziel' bestond daarin dat hij geen ander doel had dan nuttig te zijn voor zijn vaderland. Hij was zowel wat betreft deugd als geest een groot man, aldus De Kruyff.⁴⁹¹ Ook Willem de Zwijger (1533-1584) [afb. 139] werd gezien als een unieke persoonlijkheid. In zijn bekroonde lofrede bestempelde Barthold Hendrik Lulofs (1787-1849), hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde te Groningen, hem als het prototype van de ware vaderlander. De stadhouder zette zich met hart en ziel in voor de Nederlandse vrijheid. Daarnaast bezat hij nationale deugden, zoals vrijheidsliefde, godvruchtigheid, verdraagzaamheid en wijsheid. En ook hij was 'door de natuur met de schitterendste zielsvermogens begiftigd'.⁴⁹²

De lofrede op Johan de Witt van de Amsterdamse advocaat Floris Adriaan van Hall (1791-1866) bevat

139. P. Tanjé, M. van Mierevelt Jsz., Portret van Willem van Oranje (1533-1584), circa 1650. RAL.

eveneens beide aspecten. Ook daarin worden nationalisme en genie gekoppeld. Van Hall prees De Witt als een bijzondere persoon, die door de natuur met de beste gaven en vaderlandse deugden was bedeeld. De natuur had hem bovendien 'dat fijne en juiste gevoel' geschonken, 'hetgene zoo weinigen bezitten', waardoor hij over grote mensenkennis beschikte. Hij bezat het 'genie van den waren Staatsman'. Van Hall benadrukte de uitzonderlijke positie van De Witt. Deze bezat een aangeboren grootheid van ziel en was verheven 'boven de kleine driften, die gewone menschen beroeren'. Ten slotte werd De Witt geroemd als verdediger van de rede. Dankzij hem hadden 'verlichting en kennis op deze wereld zoodanige voortgangen gemaakt [...], dat Vorsten en Volken wederkeerig hunne regten en verplichtingen hebben leeren kennen en weten te eerbiedigen'.⁴⁹³

De lofredenen op wetenschappers en letterkun-

digen hebben een vergelijkbare teneur. In 1813 kreeg Jacob Lodewijk Kesteloot (1778-1852), hoogleraar in de geneeskunde te Gent, een gouden erpenning voor zijn lofrede op Hermanus Boerhaave (1668-1738) [afb. 140]. Het is opvallend dat de na de Franse tijd opgekomen fascinatie voor het oorspronkelijkheids-idee ook werd toegepast op andere gebieden dan de letterkunde. Kesteloot beschouwde de geneeskunde als een kunstvorm en sprak van de 'kunst van genezen, uit ingeschapen neiging geboren'. Net als andere historische figuren roemde hij Boerhaave om twee redenen. In de eerste plaats vanwege een nationalistisch motief: zijn verdiensten voor het vaderland. Ten tweede presenteerde hij hem als toonbeeld van de ware arts, die 'boven het menselijke verheven' was. Boerhaave was een onnavolgbaar genie, vergelijkbaar met Hippocrates.⁴⁹⁴ Boerhaave imiteerde niet zijn voorgangers, maar was onafhankelijk en bezat een schepend vermogen. Hij liet zich niet door gezag beperken, maar ging zijn eigen weg. Hij behoorde 'tot den rei der mannen van genie, door de Voorzienigheid, met de hoogere magt bekleed om het rijk der kennis, tot heil van het menschedom uit te breiden'. Dat hij zijn eigen richting bepaalde en niet imiteerde, wilde niet zeggen dat Boerhaave zijn voorgangers niet respecteerde. Hij deed recht aan hun verdiensten, 'zonder echter aan derzelver gezag zich in het allerminst te verslaven' en 'in alles zelf te denken'. In dat opzicht verschildte hij van de meeste andere geleerden uit zijn tijd, wier werk gekenmerkt werd door 'blinde sleur', 'verwarde voordragt' en 'slaafsche vooringenomenheid'.⁴⁹⁵ Ook op het prototype van de ware arts was dus de oorspronkelijkheidseis van toepassing.⁴⁹⁶

De Leidse hoogleraar Sebald Justinus Brugmans (1763-1819) werd om dezelfde reden gelauwerd. Zijn persoon werd in 1821 als onderwerp van een lofrede opgegeven. De *Hollandsche Maatschappij* was bezig een monument voor hem op te richten, maar dat ging niet door.⁴⁹⁷ Hendrik Carel van der Boon Mesch (1795-1831), doctor in de natuurwetenschap en de medicijnen, won in 1823 de gouden erpenning. Hij roemde Brugmans als 'weldoener van zijne natie en het menschedom', die de eer van de wetenschappen en het nut van de maatschappij had bevorderd, bijvoor-

140. J. Houbraken, J. Wandelaar, Portret van Herman Boerhaave (1668-1738). RAL.

beeld door zijn strijd tegen de hospitaalversterving. Daarnaast dichtte hij hem, net als Boerhaave, een uitzonderlijke gave toe: 'Zeldzaam wordt deze grootheid gezien.' Als geleerde was hij een kunstenaar: 'In BRUGMANS klopte dat gevoel voor waar en schoon, warm en zuiver: die innerlijke aandrift, die de hand des kunstenaars rigtende, het koude marmer bezielt, vergewiste ook hem wat waar en schoon was'. Bovendien werkte Brugmans oorspronkelijk; hij liet zich niet belemmeren door blinde eerbied voor gezag, maar ging zijn eigen weg. Hij bezat 'de onschatbare gave van het vindingrijk en oorspronkelijk vernuft'.⁴⁹⁸

Abraham Capadose, die bij Brugmans had gestudeerd, won een zilveren erpenning [afb. 141].⁴⁹⁹ Capadose was tijdens zijn studie zoals gezegd onder invloed gekomen van Bilderdijk. Daarom verzocht hij het genootschap de lofrede in de door hem gebruikte bilderdijkiaanse spelling te publiceren. Ook hij beschouwde Brugmans als een vaderlandse modelburger, als een groot man en als het model van de 'ware

Geneeskundige'. Capadose roemde Brugmans om zijn oorspronkelijkheid, die niet werd geremd door slaafse navolging. Kenmerkend voor het calvinistische, bilderdijkaanse gedachtegoed van de auteur is het slot, waarin hij Brugmans op godsdienstige gronden prijst. Diens ziel was volgens Capadose te allen tijde doordrongen geweest van Gods 'Eeuwige Waarheid'. Zijn lofrede eindigt met de religieuze uitroep: 'Geheiligd zij Zijne Naam! en Hem alleen zij de Glorie!!'⁵⁰⁰

Andere lofredenen werden in dit tijdvak niet bekroond. Wel las de jurist, dichter en staatsman Maurits Cornelis van Hall (1768-1858) in september 1824 een lofrede voor op Rhijnvis Feith (1753-1824), die ruim zeven maanden daarvoor was overleden. Het zal na het voorgaande niet verbazen dat Van Hall ook Feith presenteerde als een oorspronkelijk genie. Wie zijn verzen leest, zou bijna vergeten dat de dichter een mens was: 'dan hooren wij in hem niet langer den Bard van het koele westen', maar verbeeldde men zich 'een Zanger van den ouden tijd, in het blakend oosten gevormd' te horen. Zijn werk bezat een oosterse (oorspronkelijke) gloed, en straalde kracht en verhevenheid uit, 'die de Barden van het westen zoo zeldzaam mogen bereiken'.⁵⁰¹ Feith had zich altijd verzet tegen de invloed van kunstregels en volgde – net als Homerus, Virgilius, Milton, Tasso en Vondel – slechts de natuur. Feiths oorspronkelijkheid hing samen met het feit dat hij in Zwolle woonde, ver van alle letterkundige bedilzucht, aldus Van Hall. Alleen in zijn jeugd had hij zich op het imitatio-pad begeven, toen hij beïnvloed was door Goethe en Klopstock, die hij te veel bewonderde en navolgde. Pas later was zijn kunstsmaak zuiverder geworden. Uit de lofrede valt ook af te leiden welke functie-eisen men aan de poëzie stelde. Van Hall gaf in het kort zijn visie op het werk van Cats en Vondel:

Bij het eerste miste ik die fiere en grootsche gedachten, die VAN DEN VONDEL altijd onderscheiden; en bij dezen wederom, dien reinen en edelen en Godsdienstigen zin, die ons ook dan nog aan de toonen van *Zeelands* oudsten Dichter blijft boeijen, wanneer die, eenvoudig als hun voorwerp, daar eentoonig, nederig, henenvloeiende, ons zeldzaam wegslepen, maar bijna altijd streelen en stichten, veredelen en behagen.⁵⁰²

141. Voor- en achterzijde van de zilveren prijspenning van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen voor Abraham Capadose, 1823. Geldmuseum Utrecht. Foto: Peter van Zonneveld.

Als dichter stond Feith tussen Vondel en Cats in: hij bezat de verhevenheid van de eerste en de vroomheid van de tweede. Poëzie moest dus zowel verheven als nuttig zijn. Enerzijds was Feith een ware dichter, anderzijds roemde Van Hall hem om zijn nuttigheid. Hij was de man 'die de Dichtkunst om de Dichtkunst en

om haar verheven nuttig doel' beminde. Feith had vele harten voor de deugd en godsdienst gewonnen. Maar nuttig betekende vooral ook natiebevorderend. Feith had met zijn werk bijgedragen aan het opwekken van het 'sluimerend zelfgevoel van onzen landaard'.⁵⁰³

De discussie over de begrippen genie en oorspronkelijkheid kan dus in een bredere context worden geplaatst. De oorspronkelijkheidseis was niet alleen op dichters en schrijvers van toepassing, maar ook op staatslieden, artsen en wetenschappers. Hij paste bij het denken over nationale oorspronkelijkheid aan het begin van de negentiende eeuw. De afkeer van het vreemde (Franse) was allesbepalend. Opnieuw is duidelijk geworden dat men in dit tijdvak voorstander was van een geniecultus aan de ene en een nuttig, natiebevorderend doel van de letterkunde aan de andere kant.

Prijsvragen en prijsverzen

De *Hollandsche Maatschappij* kende een actief prijsvragenbeleid. Hoewel de respons niet altijd even groot was, zijn de prijsvragen puzzelstukjes om de vigerende opvattingen vast te stellen. Of, zoals W. van den Berg het treffend formuleerde: 'Toon mij uw prijsvragen en ik zal u zeggen wie u bent'.⁵⁰⁴ Dikwijls waren het prominente leden, ja zelfs bestuursleden, die naar de prijs meedongen. Men schreef prijsvragen uit op het gebied van de taalkunde, de stijl en welsprekendheid, de dichtkunst, de wijsbegeerte en de theorie der schone kunsten. Dan waren er nog de prijsverzen die stamden uit de tijd van de creatieve dichtgenootschappen waaruit de *Hollandsche Maatschappij* voortspoot.

Veel onderwerpen waren gericht op het stimuleren van de vaderlandse taal en kunsten en op het creëren van een nationale identiteit. Zo wilde men in 1817 aangetoond zien dat de Nederlandse taal ouder en oorspronkelijker was dan andere Teutoonse talen. In 1819 zocht men naar manieren om Hollandse uitdrukkingen te behouden. En in 1821 vroeg men naar de voordelen 'die uit de bewaring eener eigene taal voor de welvaart, beschaving en zedelijkheid van een volk voortvloeijen' en naar de nadelen van de verwaarlozing van de moedertaal. Op het gebied van de schone kunsten vroeg men in 1816 naar de meest geschikte

middelen om de Nederlandse graveerkunst in haar oude luister te herstellen; in 1829 was men geïnteresseerd in initiatieven om de vaderlandse bouwkunst te stimuleren. Ook theoretiseerde het genootschap over manieren om een nationaal toneel tot stand te brengen.⁵⁰⁵

De oorspronkelijkheidsdiscussie kwam ook in de prijsvragen aan de orde. In 1815 werd als onderwerp uitgeschreven: 'Welk is het ware denkbeeld van Dichterlijke oorspronkelijkheid, en welke zijn de nadeelen voor den goeden smaak in de Dichtkunst, uit het streven naar eene valsche of kwalijk begrepene oorspronkelijkheid voortvloeiende?'⁵⁰⁶ Twee jaar later was er één inzending. De winnende auteur was Siewertsz van Reesema, die namens Rotterdam voorzitter was en zichzelf dus geluk mocht wensen met zijn bekroning. We hebben gezien dat de auteur in zijn openingslezing tijdens dezelfde vergadering reeds zijn licht op dit onderwerp liet schijnen. Hij gaf een omschrijving van de term 'dichterlijke oorspronkelijkheid' en betoogde dat het streven naar oorspronkelijkheid van nadelige invloed was op de goede smaak. Hij begon met te stellen dat het predicaat 'oorspronkelijk' het eervolste is dat een auteur ten deel kan vallen. Dat dit geen fata morgana is, bewijst het bestaan van enige oorspronkelijke levende dichters. Deze bezitten een 'boven de gewone stemming zich verheffende zielsgesteldheid' en zijn 'zeldzame verschijnselen, en eenelingen op deze aarde'.⁵⁰⁷ De auteur legde uit dat de ware dichter geen imitator, maar een origineel scheppend genie is.

Hij benadrukte dat Homerus waarachtig oorspronkelijk was. Zoals al eerder is aangestipt, legde men in dit tijdvak een verbinding tussen oorspronkelijkheid en oosterse streken. In onze contreien was de imitatio dominant geweest, aldus Siewertsz van Reesema. Een uitzondering vormde de gemystificeerde Schotse bard Ossian. Opnieuw werd de imitatio, die gevoel en verbeelding zou verdringen, afgewezen. Een probleem was dat sommige auteurs geforceerd probeerden om origineel te zijn – een gevaar waar eerder ook Van der Palm en D.T. Huet op wezen. Zo had Jan Vos (1610-1667) een oorspronkelijke dichter *kunnen* zijn, als hij niet te veel geprobeerd had om het te zijn, aldus de schrijver. Daardoor was hij geëindigd als een mis-

lukt genie.⁵⁰⁸ De waarschuwing die de verhandeling inhield, was vooral bedoeld voor jonge dichters die roem nastreefden. Siewertsz van Reesema betoogde dat een ware dichter niet imiteerde, maar slechts uiting gaf aan zijn innerlijke aandrift. Iemand die bewust oorspronkelijkheid nastreefde, was niet meer dan een imitator.

Eenzelfde stelling treffen we aan in een prijsverhandeling van N.G. van Kampen. Hij nam in de periode 1813-1833 drie keer een gouden erepenning in ontvangst. In 1822 werd hij geëerd vanwege zijn inzending op de vraag: 'Welk is het onderscheidend verschil tusschen de klassieke Poëzij der Ouden en de dusgenaamde Romantische Poëzij der Nieuwen? En hoedanig is beider betrekkelijke waarde, en meerdere of mindere geschiktheid voor de zeden en behoeften van den tegenwoordigen tijd?'⁵⁰⁹ In zijn stuk stelde Van Kampen de verhouding tussen de klassieke en de romantische poëzie centraal.⁵¹⁰ Onder 'romantisch' verstond de auteur middeleeuwse dichtkunst die niet op de klassieken was gebaseerd en dus geen navolgingen was van de Griekse poëzie. Hij vroeg zich in feite af hoe de eigen dichtkunst ingericht diende te worden. Moest zij de klassieken als uitgangspunt blijven nemen, of haar eigen weg gaan en de Griekse erfenis naast zich neerleggen?

Van Kampen waardeerde de Griekse dichtkunst om haar vaderlandse oorspronkelijkheid: zij was een vrucht 'van *Griekschen* bodem, en in alles *Grieksche* natuur en *Grieksche* zeden' en strekte tot nationaal nut. Romantische poëzie kenmerkte zich door de nadruk op gevoel en verbeeldingskracht en was niet geïnspireerd op de klassieken. Vanuit dat oogpunt beschouwde hij Shakespeare als een romantische dichter, omdat deze 'in geen enkel stuk de regelen van ARISTOTELES en HORATIUS' navolgde. Na hem raakte in Europa de klassieke poëzie in zwang en kreeg de imitatio de overhand. Ook Vondel was hierdoor (als toneelschrijver) beïnvloed. Hoewel hij zich niet zo streng aan de classicistische regels hield, deed hij dat nog altijd te veel om een romantisch dichter te zijn: 'al zijn streven was eene navolging der Ouden'. Cats was volgens Van Kampen de meest romantische dichter, omdat hij de nationale zeden bezong. Na een lange periode waarin

het Franse classicisme dominant was, stond Goethe op, 'wiens vurig *Genie* alle banden bespottet'. Maar het 'slaafsch gebroed' dat hem navolgde, streefde valse oorspronkelijkheid na. Zij meenden dat ze groot konden zijn, 'om dat zij met hunne wassen vleugels een' man van *Genie* nafladden'. Het resultaat was de Sturm und Drangperiode, aldus Van Kampen. Een positief punt was dat men, ontdaan van alle classicistische regels, 'met levendige kracht de eigenaardige volkszedes van het nieuwere *Europa* schilderde'.⁵¹¹

Voor beide benaderingen viel dus iets te zeggen. De klassieke poëzie, die door geen kunstregels werd belemmerd, was oorspronkelijk en eenvoudig. Maar navolging van de klassieke dichters leverde wanproducten op. Zulke auteurs putten niet 'uit zich zelve, uit eigenen landaard, begrippen en zeden', maar plunderden de ouden en verminkten hun beelden. Door middel van een minutieuze vergelijking van de tradities komt Van Kampen tot de slotsom dat het wenselijk is om beide met elkaar te verenigen. In de eerste plaats zou men een klassieke stof in een romantische vorm kunnen gieten; ten tweede zou men een romantisch (oorspronkelijk) onderwerp in de klassieke traditie kunnen presenteren. De auteur pleitte ten slotte voor het tweede alternatief: 'Wij hebben gezien, dat in de *klassische* Poëzij de vormen veel schooner zijn dan in de *Romantische*, terwijl deze voor ons gevoel en verbeeldingskracht meer stof aanbiedt.' Enerzijds verdedigde hij dus een oorspronkelijke, nationale stofkeuze, anderzijds was hij voorstander van het behoud van de klassieke dichtvorm en regels.⁵¹²

Van Kampen presenteerde een gulden middenweg. Zijn literatuuropvatting behelsde diverse aspecten: oorspronkelijkheid, geniebegrip, nationalisme en behoud van classicistische regels. Dat zou misschien kunnen verklaren waarom Bilderdijs werken zo in de smaak vielen. Niet alleen werd hij gewaardeerd om zijn originaliteit, ook hield hij – zoals hij daarmee in de achttiende eeuw was opgegroeid – vast aan de eis van het behoud van de classicistische vorm. Hoewel hij voorstander was van totale vrijheid voor de dichter en die fel verdedigde, goot hij al zijn gedichten in de vorm van traditionele alexandrijnen. In diverse publicaties is gewezen op deze schijnbare incongruentie tussen

142. H.W. Caspari/P. Velyn, Portret van Hendrik Tollens (1780-1856), 1820. DBNL.

Bilderdijs gevoelspoëtica en de classicistische vorm van zijn poëzie.⁵¹³ Uit de verhandeling van Van Kampen blijkt echter dat men de combinatie van oorspronkelijkheid en classicisme in deze tijd juist voorstond. Bilderdijs vasthouden aan traditionele vormen zal mogelijk hebben bijgedragen tot zijn roem.

Het oorspronkelijkheidsidee kwam ook tot uiting in de prijsverzen. In 1820 vroeg men om een *oorspronkelijk* blijspel in dichtmaat.⁵¹⁴ Geen van de binnengekomen stukken werd bekroond, maar het onderwerp bewijst wel dat men trachtte de literair-theoretische inzichten in de praktijk te brengen. Dat is ook te zien in het bekendste prijsvers uit deze jaren: Tollens' 'Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla' [afb. 142]. Het onderwerp werd in 1818 bekendgemaakt. Een jaar later waren er twee inzendingen, waaronder Tollens' winnende vers. Het is in de

loop der tijd verschillend geïnterpreteerd. Fascinerend is dat het, vanuit het perspectief van de literatuuropvattingen, een uitwerking lijkt te zijn van de vigerende poëtische ideeën. Enerzijds is het dichtwerk oorspronkelijk; het behandelt een vaderlandse, niet-klassieke stof. Bovendien heeft het stuk een natiebevorderend karakter: er staat een vaderlandse held centraal (Willem Barentsz), het draagt vaderlandse deugden (zoals moed, kracht en godvruchtigheid) uit en het benadrukt nationale zeden. De zeelieden zijn zuinig: 'Een onbevolen tucht regeert het gansch gezin, / En zuinigheid houdt huis, naar Hollands oude zeden'. Ze 'klinken met den kroes, naar vaderlandsch gebruik' en zijn vaderlandslievend. Een van hen heft in zijn ellende 'zijn landslied aan, 't Wilhelmus van Nassouwen, / Of zingt van Maurits moed'.⁵¹⁵ Anderzijds is het vers in een classicistische vorm gegoten. Het is een heldendicht, in alexandrijnen.⁵¹⁶ Tollens voldeed dus aan de gangbare ideeën over de dichtkunst.

De Leidse afdeling

Veel leden van de Leidse afdeling waren ook betrokken bij de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Net als bij dat laatste genootschap organiseerde een kleine groep, veelal hoogleraren, de activiteiten. De actiefste leden waren Van der Palm (die lange tijd voorzitter was), Siegenbeek en De Kruijff. Ook David du Mortier was tot aan zijn dood in 1818 lid. Andere bekenden waren J. Bake, J. Scheltema, J.M. Kemper, J.F.C. Moltzer, W.P. Kluit, N.G. van Kampen, H.A. Hamaker, J. Clarisse, C.J. van Assen, J.T. Bodel Nijenhuis, L.C. Luzac, H.W. Tydeman en J. Geel. De Friese geleerde en dichter Elias Annes Borger (1784-1820) [afb. 143], hoogleraar exegese, Grieks en geschiedenis te Leiden, was eveneens lid.⁵¹⁷ Zijn vroegtijdige overlijden op 12 oktober 1820 maakte diepe indruk. 'Het verlies wordt door veelen als onherstelbaar gerekend en alsof de geleerdheid nu begraven is', schreef een tijdgenoot.⁵¹⁸ Borger, 'Het Friese Wonder', kreeg veel leed te verduren.⁵¹⁹ In 1815 overleed zijn eerste echtgenote en in 1820 zijn tweede, beiden in het kraambed.⁵²⁰ Zijn verdriet verwoordde hij in zijn ontroerende vers 'Aan den Rijn in de lente van het jaar 1820':

Te Katwijk, waar de zoute golven,
 o Rijn! u wachten in haar' schoot,
 Daar ligt in 't schrale zand bedolven
 Mijn kostbaar offer aan den dood.
 'k Wil tranen met uw waatren mengen;
 Belast u met dien zilten vloed:
 De droeve zanger heeft geen' moed,
 Die tranen op het graf te plengen
 Der Gade, nooit genoeg beschreid. –
 Gij, oude Rijn! wees gij mijn bode,
 En voer ter rustplaats mijner Doode
 De tolken mijner menschlijkheid.⁵²¹

Op 20 december 1820 organiseerde de Leidse afdeling een lijkdienst ter ere van Borger in de lutherse kerk. Van der Palm hield een redevoering waarin hij de overledene roemde als een zeldzaam genie en een oorspronkelijk geleerde, die niet herkauwde wat hij las – zoals 'magere schoolgeleerden, of loutere boeken-verzwelgers' doen – maar alles met zijn eigen gloed bezielde en veel oorspronkelijks voortbracht. Ook als dichter gaf hij volgens Van der Palm blijk van originaliteit: 'Nederland kan misschien op grooter Dichters bogen, dan hij was; maar de grootste van Nederlands Dichters benijdden hem steeds zijn vuur, zijn vlugt, zijn vernuft en oorspronkelijkheid...' ⁵²² Tollens reciteerde een vers waarin hij hem vergeleek met een 'wondre star, die schitterend heeft geblonken'. ⁵²³ Bilderdijk, die Borger niet kon uitstaan, ⁵²⁴ schreef naar aanleiding van de herdenking:

Maar onder ons mag niemand borger wezen,
 Die, dom of wijs, zijn schaamtlooze oogen sloot,
 Of daadlijk moet de zielmis hem gelezen,
 En hy, ten spijt van God en deugd, vergood. ⁵²⁵

Verwaande letterclubs moesten niet op het idee komen om hemzelf op deze manier te herdenken:

Ga, laf gebroed van eeuwige Uitvaartzingers,
 Dat by dien lof, van eigen hoogmoed zwelt;
 Maar 's hemels vloek verstijve u tong en vingers,
 Zoo ge ooit één woord van mijn verscheiden meldt! ⁵²⁶

143. *Davidson/Velyn, Portret van Elias Annes Borger (1784-1820). DBNL.*

Ook wat betreft de activiteiten vertoonde de Leidse afdeling parallellen met de *Maatschappij*. Iedere winter belegde zij enkele bijzondere (voor de leden toegankelijke) en openbare vergaderingen. In 1821-1822 vonden bijvoorbeeld negen lezingen plaats, waarvan twee openbare. Dan stroomde een 'groot getal toehoorders heen, of uit nieuwsgierigheid, of uit welwillendheid, of uit gewoonte, of uit gebrek aan ander tijdverdrijf', aldus Jacob Geel. ⁵²⁷ Soms werden zulke bijeenkomsten 'opgeluisterd door de tegenwoordigheid van eene aanzienlijke schare Kunstenaars, en Vrouwen'. ⁵²⁸

De Leidse afdeling belegde minder vergaderingen dan de overige departementen. In 1822 legde de secretaris uit dat dit niet verwonderlijk was, 'want in eene stad, waar de hoofdzetel der geleerdheid gevestigd is, scharen vele zich niet zelden rondsom de plaatsbekleders van dezen; – Waar menigte van sterken der eerste grootte schilderen, worden kleinere dikwijls minder of in 't geheel niet opgemerkt; – waar leerlingen tegen over hunne meesters staan, baart eene te grootte zedigheid niet zelden schroomvalligheid; in eene stad eindelijk, alwaar nog eene andere letterkundige

maatschappij jaarlijks eenige openbare vergaderingen houdt, moet door derzelver vermeerdering de deelneming niet worden verzwakt'.⁵²⁹ Het probleem was dus dat zij in dezelfde vijver viste als de *Maatschappij*. Daardoor verkeerde zij in een kwijnende staat, terwijl andere departementen groeiden en bloeiden.⁵³⁰ Leiden nam ook minder vaak het roulerend voorzitterschap waar. De jaarvergadering vond tussen 1813 en 1833 zeven keer in Amsterdam en Rotterdam plaats en slechts drie keer in Leiden.

Toch organiseerde de Leidse afdeling geregeld lezingen of voordrachten.⁵³¹ De sprekers die het vaakst optraden waren Van Kampen, Siegenbeek [afb. 144] en Van der Palm, gevolgd door Bake en Geel.⁵³² Ook prominenten uit andere afdelingen, zoals Tollens en Kinker, traden een enkele keer op. Bilderdijk, die nooit de jaarvergadering bezocht, las slechts één of twee keer iets voor bij de Leidse afdeling.⁵³³ Omstreeks 1817 droeg hij een vertaling voor van een vers van Ossian in drie zangen, 'Kathloda'.⁵³⁴ Mogelijk las Van der Palm daaraan voorafgaand een verhandeling voor over Cicero's redevoeringen.⁵³⁵ Wellicht doelde Beets daarop toen hij schreef dat Bilderdijk Van der Palm na afloop van diens lezing in het voorbijgaan had toegesproken met de regels: 'Mij voegt dat ik van schaamte bloze, / Die verzen lees, na zulk een proze'.⁵³⁶ Op 17 maart 1819 las Bilderdijk een versje voor 'Aan de Leydsche Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen'.⁵³⁷ Dertien jaar eerder, op 3 oktober 1806, had hij een gedicht voorgelezen na het overlijden van zijn zoontje Alexis Isaac. Nu beklom hij wederom diepbedroefd het spreekgestoelte, omdat zijn zoon Julius Willem in de buurt van Batavia in augustus 1818 aan tuberculose was overleden.⁵³⁸ Bilderdijk had geen tranen meer over, stelde hij: 'Mijn borst werd rots van 't lijden zonder end'.⁵³⁹ Zijn vers eindigde met de woorden:

Welaan, dat hart, dat nooit gevoelens smoorde,
Verbergt zijn zucht, vermomt zijn weedom, niet.
En, waar mijn toon ooit menselijk hart doorboorde,
Zie hier mijn laatst, zie hier mijn eenigst lied!⁵⁴⁰

Het was vermoedelijk de laatste keer dat Bilderdijk bij de *Hollandsche Maatschappij* optrad. Ook hier rees

verzet tegen zijn cultuurkritische opvattingen. In 1823, na de publicatie van de *Bezwaren*, hield Cornelis Loots in het Amsterdamse departement een donderrede tegen de dichter, die hij een huichelaar noemde. Willem de Clercq schreef dat de vergadering goeddeels uit 'Anti-Bilderdijkianen' was samengesteld.⁵⁴¹ In Leiden diende Van der Palm Bilderdijk van repliek door op 28 januari 1824 een lezing te houden over het gezond verstand. Dezelfde voordracht hield hij in Den Haag op 5 februari.⁵⁴² Daarin ging hij in op het tegenovergestelde van het gezond verstand, waarmee hij – zonder namen te noemen – een satirisch beeld van Bilderdijk schetste.⁵⁴³ Dat het voor de toehoorders duidelijk was dat hij de dichter aanviel, blijkt uit een brief van Dirk van Hogendorp aan Da Costa van 7 februari 1824: 'Eergisteren heeft Van der Palm hier een anderhalf uur over het *gezond verstand* gederaijsoneerd. Zonder naam of zelfs maar schriften te noemen, was zijn geheel stuk, van het eerste woord tot het laatste, eene violente, boosaardige, phariseeuwsche diatribe tegen Bilderdijk en U, en wie het niet geheel met U. oneens zijn'.⁵⁴⁴ Van der Palms lezing viel in de smaak; in Leiden werd hij zelfs toegejuicht.⁵⁴⁵ In een brief aan Da Costa, gedateerd 31 januari 1824, schreef Bilderdijk:

Van der Palm heeft een welgestelde oratiuncula [korte voordracht] gehouden, welke voornamelijk ingericht scheen, om Siegenbeek over zijn nederlaag op het veld van nogthands geleden te troosten; maar na dit stukken dat fijn en in zijn trant was, heeft de Griffier Molster (zoon van den Predikant) veroorloofd, een plomper ding vol zotheiden tegen ons aldaar uit te kramen 't geen hem eenige lelijke (verweisen zegt Mofland) heeft verwekt, onder anderen van den advokaat Luzac, die hem duchtig de waarheid heeft gezegd. Palmius reist nu naar de Haag met zijn Stuk, en zoo verder rond; dus zult gy het op de tourbeurt ook te Amsterdam eenige malen hooren kunnen.⁵⁴⁶

Doorgaans overheerste bij de voordrachten een academische toon. Dan hield Van Kampen bijvoorbeeld een lezing over Plato als dichterlijk schrijver of over de beschaving van de indianen en sprak Siegenbeek over de invloed van het volkskarakter op de beoefening van

Bijzonder was de lezing die Geel op 10 april 1832 hield over het eenvoudige, waarin hij zijn visie gaf op de vier maanden eerder overleden Bilderdijk.⁵⁵⁰ In zijn tekst liet Geel Bilderdijk – de dichter met het geelbleke gelaat en het ‘vonkelend oog onder dien ruigen wenkbrauw’ – en Schiller in de Elyse velden met elkaar spreken.⁵⁵¹ De voordracht was verwarrend. ‘Ik geef dus zelf toe, dat het stukje ongeschikt is voor de gehoorzaal’, schreef Geel aan Thorbecke. Hamaker vond het volgens Geel ‘een stuk zonder orde’. Van der Palm wist evenmin wat hij ervan moest denken. Hij ‘zeide, onder veel complimenten, dat er een draad door heen liep. Ja wel! Zoo zit een lompe klomp kandijnsuiker ook met een draad aan malkaars’, spotte Geel.⁵⁵² Zijn voordracht was een ‘versluierde hommage aan het superbe, onnederlandse talent’ van Bilderdijk. Anderzijds uitte hij in het slot, waarin Schiller zijn Nederlandse collega met verwijten overlaadt, ook kritiek op Bilderdijks excentrieke gedrag.⁵⁵³ Daarmee vertolkte Geel op eigenzinnige wijze de vrijwel unanieme, genuanceerde houding ten aanzien van de dichter: gewaardeerd als kunstenaar, verguisd vanwege zijn antiverlichtings-ideeën.

ANDERE LETTERKUNDIGE GEZELSCHAPPEN

Leiden kende ook kleinere genootschappen. De meeste hadden geen letterkundig karakter, vermoedelijk door de aanwezigheid van twee maatschappijen. Op andere gebieden bestonden wel genootschappelijke initiatieven. Zo was er sinds 1822 een *Pharmaceutisch Chemisch Gezelschap: Concordia*. De leden, twaalf apothe-

144. *Oorkonde van Matthijs Siegenbeek van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. RAL.*

kers, hielden voordrachten. Bovendien fungeerde het als leesgezelschap; men kocht boeken over 'alle wetenschappen met de Pharmacie in verband staande, in de nederduitsche, hoogduitsche en fransche talen'.⁵⁵⁴ Ook was er een *Praktijzjns Gezelschap voor advocaten en procureurs*.⁵⁵⁵ Ten slotte kende de stad *The Leyden English Society*, waarover verder niets bekend is.⁵⁵⁶

Studentendisputen

Alleen de studenten richtten, vanuit een behoefte aan nuttigvermaak, kleine letterkundige gezelschappen op. Het krioelde in Leiden van de studentendisputen.⁵⁵⁷ Omdat de meeste vanwege hun gesloten karakter geen archief hebben nagelaten, is er slechts weinig over bekend. Zo was er een studentengezelschap *Rederijkers*,

O.H.V.

42650p

^Δ
 Aan de gedagtenis ~~der~~ groote Nederlanderen
 aan onze brave voorvaderen, wier roem in
 eeuwigheid in hemel en op aarde lonen zal
 Zy dit geheiligd!

Mit hart, met mond, met pen en reetsteeuw,
 Getrouwd aan Gfou, Oranje en 't Vaderland!

+

Wij ondergetekende leden van Oud Hollands Vriendschap,
 hebbende gezien den tegenwoordigen toestand van het ons
 allen eeuwig dierbaar Vaderland, de verbasering der
 Nederlandsche taal en zeden door de Fransche Omringling
 en gevoelende wie wij zijn en met onze vaderen waren,
 en hien met altoordachtend eerbied gedenkende: zoo is het
 Dat wij ons ten doel hebben voorgesteld onder elkander een
 nuttig zijn, en kan het wezen ook voor anderen, ter
 aanwaking van oude Nederlandsche deugden, ter uit
 roeying van Fransche zeden, van naast uit het Fransche
 overgenomenen lastbaar worden, op dat alhier het alleen
 binden derzelve kring, onderzettingen, onze oude en goede Ned
 erlandsche taal en zeden niet geheel verloren gaan maar in

opgericht door Abram Pieter van Groningen (1798-1861), waarvan Da Costa enige tijd lid was. Het richtte zich op de Nederlandse dichtkunst en geschiedenis. Leden, onder wie Van Groningen, lazen verzen voor.⁵⁵⁸ Van Groningen was ook lid van het op 13 februari 1813 opgerichte *Studiis Consecratum*, dat twaalf leden telde; tweederde was 'theologant'. Een keer in de drie weken las een van de leden een verhandeling voor. Ook moest hij vier vragen bedenken, waaruit de volgende spreker er één diende te kiezen. Ten slotte lazen de studenten Latijnse 'rede- en redevoering-schetzen' voor en oefenden ze met opponeren en defenderen. De voertaal was overwegend Latijn.⁵⁵⁹ Op 8 juni 1820 werd het gezelschap *Bereshith* ('In den Beginne') opgericht, dat zich toelegde op de 'Hebreeuwsche Archaeologie en Letterkunde'. De leden kwamen bijeen om naar elkaars al dan niet theologische verhandelingen en improvisaties te luisteren.⁵⁶⁰

Een ander dispuut wijdde zich aan de letterkunde en rechtsgeleerdheid. Het werd op 27 januari 1832 door vijf rechtenstudenten opgericht en heette *Simul et Jacunda et Idonea*, een citaat uit Horatius' *Ars Poetica*: 'aut prodesse volunt aut delectare poetae / aut simul et iucunda et idonea dicere vitae': 'De dichters dienen of het nut of het vermaak, / of willen stichten en vermaken tegelijk.'⁵⁶¹ De studenten kwamen elke veertien dagen op donderdag samen, bij een van de leden thuis. De voertaal was Latijn. Ze lazen verhandelingen voor en oefenden het verdedigen van stellingen, het opponeren en het beantwoorden van een 'Quaestio'. Een vast onderdeel was in de moedertaal: een van de leden hield een voordracht van circa twintig minuten over een letterkundig of juridisch onderwerp. Na de voordracht moest de spreker zijn tekst afstaan voor commentaar.⁵⁶²

Dan was er nog het dispuut *Tandem fit surculus arbor* ('Eens wordt het takje een boom'), dat werd opgericht op 6 december 1812.⁵⁶³ Abraham des Amorie van der Hoeven werd in 1816 buitengewoon lid.⁵⁶⁴ De leden lazen verhandelingen voor. Zo sprak Groen van Prinsterer over de vraag: 'Is liefde ijdelheid?'⁵⁶⁵ Hij was ook lid van *Graecis litteris sacrum*, dat zich op de Griekse letteren toelegde en waarbij ook Thorbecke betrokken was.⁵⁶⁶ Ten slotte was het letterkundige

dispuut *Philomathia* actief, dat omstreeks 1828 werd opgericht, waarover weinig bekend is.⁵⁶⁷

Oud Hollands Vriendschap

Bijzonder was het studentengenootschap *Oud Hollands Vriendschap* [afb. 145].⁵⁶⁸ Mogelijk was de naam een verwijzing naar Le Francq van Berkheys gelijknamige werk.⁵⁶⁹ Het werd opgericht op 15 februari 1818; op 10 mei ondertekenden de leden de wetten.⁵⁷⁰ Er waren drie bestuursleden: een burgemeester, een schrijver en een penningmeester. Het genootschap werd opgericht uit bezorgdheid over de toestand van het vaderland. Volgens de leden waren de Nederlandse taal en zeden door de Fransen verbasterd. Daarom stelden ze zich ten doel om vaderlandse deugden aan te kweken en uitheemse zeden en bastaardwoorden uit te roeien. Zo hoopte men de teloorgang van de taal en zeden te verhinderen. De bijeenkomsten sorteerden volgens de schrijver effect:

wy kunnen met vryheid getuigen, dat reeds vaderland-sche gulheid en vriendschap by ons wonen, dat reeds de bastaardwoorden verminderen, en wy hopen, dat onze vergaderingen mogen blyven strekken tot dat nut dat wy ons hebben voorgesteld, opdat meer oprechte Nederlanders bemoedigd worden, alle uitheemsche zaken, die onzen oorspronklyken Nederlandschen aard benadelen van hunnen grond te verbannen, van eenen grond waarin onze vaderen rusten die met hun goed en bloed het vaderland van uitheemsche slaverny verlost, en wier nagedagtenis in onze harten eeuwig in zegening blyven zal.⁵⁷¹

Het gezelschap vergaderde 's zondags vanaf half twaalf bij een van de leden thuis. Op wegblijven of te laat komen stond een boete. Ieder lid had geheimhoudingsplicht; gasten werden niet toegelaten. De samenkomsten hadden een tweeledig doel: de bevordering van de gezelligheid en het stimuleren van de vaderlandse taal en volksaard. De gastheer zorgde voor koffie, tabak en bitter. Het was verboden de 'oude en goede' Nederlandse taal met bastaardwoorden te schandvlekken, op straffe van een boete van twee duiten per gallicisme. Curieus was dat ieder lid, net als bij *Democriet*, een

schuilnaam aannam: 'Elk lid zal by zyne intrede in het gezelschap den naam van een onzer groote voorvaderen aannemen, het zy toepasselyk op zyne betrekkingen of op de stad zyner geboorte.' Tijdens de samenkomsten spraken de leden elkaar met deze namen aan. De wetten zijn ondertekend door Pieter Adriaansz. van der Werf, Hendrik van Brederode, Johan van der Does, Wigbolt Ripperda, Jacob Simonsz de Rijk en Philips van Marnix. Maandelijks vond een buitengewone vergadering plaats, 'streckende ter viering van den dood of de geboorte van een der vaderen wiens naam een der vrienden heeft aangenomen of van een beroemde daad door den zelve verrigt, op welke eene redevowering op den een of ander van deze onze groote voorvaderen door ieder lid op zyne beurt zal gelezen worden'. De gastheer ontving de leden dan met 'Hollands bier' en chocolade.⁵⁷²

Naast het wetboek zijn ook vier delen notulen bewaard gebleven.⁵⁷³ Deze werden op rijm geschreven. Daaruit zijn de namen van de zes leden af te leiden. Drie van hen waren ook lid van *Studiis Consecratum*. Bovendien krijgen we een indruk van hoe het er bij zo'n bijeenkomst aan toeging. Het was een gezellig samenzijn, dat werd opgeluisterd door de voordracht van verzen van vaderlandse dichters, zoals Cats en De Lannoy. In de notulen van de eerste vergadering op 15 februari 1818 lezen we hoe de vrienden Van Groningen, Chareldorp en Gerrit van den Berg bij het huis van de voorzitter Hagens arriveren. Ze steken hun pijpen op en al spoedig staat de hele kamer blauw:

Wat zaten wy te vreen, daar 't rein genoeg blonk,
Als ons de *President* oud Hollands koffy schonk.
De Secretaris *Bram*, een vent vol zotte grillen,
Helt toen een spreuke voor, en zonder te bedillen,
Was 't dat de kring den naam *Oud Hollands*
Vriendschap kreeg.

Toen juichte straks de schaar, het daavrend Iö steeg
Door Zolder, huis en dak, dat haast de wanden
scheurden,

Zoodat Heer *Hagens* haast zyn huis in puin betreurde
De *Vaderlandsche* man *Steenhauer* merkt een kwaal,
Betragt Heer *Chareldorp* op Fransche basterdtaal.
Maar ho! alweer genoeg! Het bitter werd geschonken,

En op oud Hollands wys het glaasje leeggedronken.
Toen nog een pyp gestopt en weder aan de praat.⁵⁷⁴

Dit laat zien dat de vergaderingen een informeel karakter hadden. Op de achtergrond speelde evenwel een natiebepoederend ideaal: men probeerde op alle mogelijke manieren – door Hollands bier te schenken, door leenwoorden te vermijden en het gebruik ervan te bestraffen en door vaderlandse deugden uit te dragen – de nationale oorspronkelijkheid te bevorderen, onder het motto: 'Met hart, met mond, met pen, en rechterhand, / Getrouw aan God, Orange met 't Vaderland!'⁵⁷⁵

NIEUWE LEESVOORZIENINGEN

Lezen was slechts weggelegd voor een selecte bevolkingsgroep. Personen die geen privébibliotheek konden aanleggen,⁵⁷⁶ waren aangewezen op de traditionele leesvoorzieningen: sociëteiten (zoals *Amicitia*), koffiehuisen (zoals Dirk Hoogenstraaten op de Vismarkt, A.J. Susanna op het Noordeinde en *De Een-dracht* op de Haarlemmerstraat),⁵⁷⁷ leesgezelschappen en 'institutionele bibliotheken'. Die laatste categorie werd vertegenwoordigd door de genootschapsbibliotheken, zoals die van de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij*. De collectie werd in 1818 openbaar geveild.⁵⁷⁸ De bibliotheek van de *Maatschappij* bleef zo als enige Leidse genootschapsbibliotheek over.⁵⁷⁹ Zij was slechts toegankelijk voor leden, maar soms maakte men een uitzondering. Toen de Duitser Hoffmann von Fallersleben in 1821 in Leiden verbleef, mocht hij vrij oude drukken en manuscripten uit de *Maatschappij*-collectie bestuderen en transcriberen: 'Die Benutzung der benachbarten Bibliothek der Maatschappij stand mir jeden Augenblick frei, man hatte mir den Schlüssel anvertraut. Nach und nach holte ich mir alle Handschriften und alten Drucke und verzeichnete sie.' Zijn resultaten liet hij dagelijks aan Bilderdijk zien. Met hem haalde hij ook een grap uit. Nadat Hoffmann zich had verdiept in oude volksliedjes, schreef hij er ook zelf een. Hij bracht het naar Bilderdijk en vroeg hem 'ob es wol noch dem 15. Jahrhundert angehöre. Er meinte, es könnte wol noch älter sein! Ich ging ganz befriedigt heim'.⁵⁸⁰ Omstreeks

1820 werden nieuwe initiatieven ontplooid: een Leesmuseum, Leesbibliotheken en een Nutsbibliotheek. De leesgezelschappen bleven floreren.⁵⁸¹

Een Leesmuseum

In 1819 werd in Leiden een Leesmuseum opgericht, naar het voorbeeld van Rotterdam en Amsterdam. Zeven jaar eerder waren reeds pogingen ondernomen om een Leids Leesmuseum tot stand te brengen. Er waren toen ontwerpstatuten opgesteld, waarin stond dat de instelling zou moeten voorzien in de beste buiten- en binnenlandse maandwerken, geografische uitgaven en overige werken, 'inzonderheid in de conversabele [onderhoudende] vakken van wetenschappen'. De plannen liepen evenwel op niets uit.⁵⁸² In 1819 lukte het wel, op initiatief van zeven Leidse notabelen, die ook lid waren van de *Maatschappij*: John Bake, Abraham Blussé jr., Elias Annes Borger, Johannes Arnoldus Pluygers, Caspar Jacob Christiaan Reuvers, Lucas Suringar en H.W. Tydeman. Van de eerste vier plus Tydeman staat vast dat ze ook lid waren van de *Hollandsche Maatschappij*. Volgens hen stelden velen belang in het lezen van de beste nationale en internationale tijdschriften. Maar van de reeds bestaande leesinrichtingen was er geen die aan dit oogmerk beantwoordde. 'Immers', zo stelden de oprichters, 'bestaat het nut van eene dergelijke inrigting niet alleen in het min kostbaar lezen van de voornaamste verlangde tijdschriften, maar ook in de gelegenheid om dezelve spoedig te lezen, onderling te kunnen vergelijken, en vorige stukken ook na eenigen tijd te kunnen nazien'.⁵⁸³

Om het Leesmuseum te realiseren maakten ze afspraken met Johannes van Thoir, die sinds jaar en dag beschikte over een leesinrichting, die echter bij de buskruitramp was verwoest. Van Thoir was bovendien de organisator van een leescirkel, waarvan abonnees bladen aan huis bezorgd kregen. Het Leesmuseum zou deze taak overnemen. Aanvankelijk huisvestte men het museum in de woning van Van Thoir, die rond 1819 op de Nieuwe Rijn woonde.⁵⁸⁴ In het archief van de familie Tydeman berusten enige stukken over de oprichting, waaronder briefjes van Van Thoir. Deze schreef op 2 januari 1819 aan Tydeman: 'Ik moet gewis door uw vuur getroffen zyn geweest gisteravond, want

ik kon niet rusten alvorens ik mijn plan over het L.M. had uitgebragt.' De contributie zou zeven gulden per halfjaar bedragen voor hoogleraren en vijf gulden voor studenten, waarvan er twintig zouden worden toegelaten. Om leden te werven schreef men geleerden en notabelen aan. Velen zegden toe, anderen vroegen bedenktijd (zoals Van der Palm) of bedankten voor de eer (zoals Bilderdijk).⁵⁸⁵

Op 14 juni 1822 meldde de *Leydse courant* dat de jonge boekverkoper Christiaan Catharinus van der Hoek (1793-1876) zich in Leiden had gevestigd [afb. 146]. Hij woonde daarvoor in Den Haag, waar hij werkte bij de gebroeders Van Cleef. Thans nam hij de winkel en leesbibliotheek over van de gebroeders Murray, alsook de leesinrichting van Van Thoir. Abonnees die nog werken thuis hadden uit de leesbibliotheek of leescirkel van Van Thoir werden opgeroepen deze terug te brengen.⁵⁸⁶ Kort daarna hield de uitgeverij van Van Thoir op te bestaan. Van der Hoek wilde een grote, volledige leesbibliotheek stichten. Met zijn komst verplaatste men het Leesmuseum naar de voormalige woning van de Murrays, Breestraat 113, tegenover het stadhuis. Van der Hoek – een 'geschikt en bescheiden man' en een 'vaardig uitgever'⁵⁸⁷ – zou zich niet alleen ontpoppen als een prominente uitgever, maar werd ook lid van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en contribuant van de Leidse *Maatschappij van Weldadigheid*. Ook trad hij toe tot de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij*. Daar las hij in het winterseizoen 1828-1829 één keer een dichtstuk voor, getiteld 'Paulus van Athene'.⁵⁸⁸

Het nieuwe Leesmuseum, dat dagelijks van tien tot tien geopend was, beschikte over comfortabele vertrekken: 'behoorlijk verlicht en des winters goed verwarmd'. Leden konden er tijdschriften, kranten en verscheidene Nederlandse en buitenlandse wetenschappelijke bladen lezen. Bovendien waren er 'verseringen' te krijgen. Het Leesmuseum vervulde dus ook een gezelligheidsfunctie en leek in die zin enigszins op een koffiehuis.⁵⁸⁹ De 'gewone Nieuwspapieren' werden in banden bijeengevoegd en bewaard. Letterkundige en wetenschappelijke bladen lagen gedurende een maand ter inzage, daarna konden leden ze ook aan huis laten bezorgen.

146. Van de boekverkoper en leesbibliotheekhouder C.C. van der Hoek bestaat geen portret. Alleen zijn verweerde grafsteen is bewaard gebleven, op de Historische Begraafplaats Groene-steeg. Foto: Max van Duijn.

De verhuizing vormde de aanleiding om een nieuw reglement op te stellen.⁵⁹⁰ Men kon slechts lid worden via een ballotage. Gewone leden dienden permanent, buitengewone leden gedurende enige tijd in Leiden te verblijven. Studenten kregen pas in hun derde jaar toegang.⁵⁹¹ De gewone leden waren onderverdeeld in drie 'klassen'. Leden uit de eerste klasse betaalden zestien gulden contributie per jaar en mochten zowel in het museum als aan huis lezen. Leden uit de tweede klasse betaalden veertien gulden en kozen ervoor alleen in het museum te lezen. Voor leden die slechts tijdschriften aan huis wilden lezen, was de derde klasse bedoeld, waarvan het lidmaatschap tien gulden kostte. Vrouwen konden daar eveneens gebruik van maken. Zij hadden weliswaar geen toegang tot het Museum, maar kregen zo de gelegenheid om thuis te lezen. Het be-

stuur bestond uit vijf commissarissen: C.J.C. Reuvens, J.H. Kraane, J. Clarisse, D. van Leyden Gael en L.C. Luzac. In februari vond de algemene ledenvergadering plaats, waar men financiële verantwoording aflegde.

Leesbibliotheken

Toen Van der Hoek zich als boekverkoper in Leiden vestigde, nam hij, zoals gezegd, ook de leesbibliotheken van de gebroeders Murray en Van Thoir over, die hij uitbreidde.⁵⁹² Op maandag 7 oktober 1822 vond de officiële opening plaats [afb. 147].⁵⁹³ Tegen een contributie van negen gulden vijftig per jaar konden abonnees boeken uit Van der Hoeks collectie voor veertien dagen lenen. Beets vereeuwigde de leesbibliotheek in zijn *Camera Obscura* in het verhaal 'Gerrit Witse', waarin de hoofdpersoon vermeldt dat hij 'dank zij den gediensstigen zorgen van één Van der Hoek' op de hoogte was van veel nieuw verschenen boeken.⁵⁹⁴ Omdat het Leesmuseum in dezelfde ruimte was gevestigd als de leesbibliotheek, mochten de leden van die eerste instelling ook gebruikmaken van de collectie van de tweede. Een exemplaar van de catalogus van de leesbibliotheek was in het museum voorhanden. Deze gaf Van der Hoek in 1822 uit, met daarin de titels van de meer dan drieduizend boeken die op dat moment in zijn collectie aanwezig waren.⁵⁹⁵ Van der Hoek plaatste stevast een advertentie in de *Leydse courant* als er een aanvulling op verscheen. Het is een van de weinige catalogi van een leesbibliotheek uit de negentiende eeuw die bewaard zijn gebleven. Hieruit blijkt dat de bibliotheek geologische, historische, staatkundige, letterkundige en theologische werken bevatte.

De catalogus verschaft informatie over de smaak van het leespubliek aan het begin van de negentiende eeuw. Naast tijdschriften waren vooral zedenkundige werkjes, vaak geschreven in opdracht van het Nut, sterk vertegenwoordigd. Dat gold ook voor romans en toneelstukken. In die laatste categorie valt de grote hoeveelheid titels op van de Duitse theaterdichter August von Kotzebue, die meer dan tweehonderd toneelstukken publiceerde. Ook vertalingen van Duitse romans waren geliefd. Van der Hoek bezat meer dan zestig titels van de veelschrijver August Lafontaine, die een sentimenteel verhaal combineerde met een zedelijke

147. Foto van 'Boekhandel en Leesinrigting' Van den Hoek, Breestraat 111, circa 1870. RAL.

les. Da Costa fulmineerde zoals we zagen tegen Lafontaine's 'zedenedervende' romans.⁵⁹⁶ Op het gebied van de Nederlandse letterkunde had Van der Hoek eveneens veel te bieden. Zo had hij veel boeken van de Haarlemse uitgever en schrijver Adriaan Loosjes Pzn., van Bilderdijk en van Feith in zijn bestand. Daarnaast bezat hij werken van onder anderen Bellamy, Helmers, Kinker, Klijn, De Kruyff, Loots, Spandaw en Tollens. Ook Da Costa's *Bezwaren* waren aanwezig, evenals alle schriftelijke reacties die daarop verschenen. Van der Hoeks bibliotheek bevatte ook vrouwelijke auteurs, zoals Petronella Moens, Elisabeth Maria Post en Wolff en Deken. Dan waren er nog klassiekers, zoals Goethes *Die Leiden des jungen Werther*, Miltons *Paradise lost* en Young's *Night thoughts*. In de catalogus staan Nederlandse, Duitse, Engelse en veel Franstalige titels, zoals die van La Fontaine, Rousseau en Voltaire.

In het oog springend is de belangstelling voor Walter Scott (1771-1832), wiens werken Van der Hoek in

het Engels en Frans bezat. Dit hing samen met Scotts populariteit in Nederland.⁵⁹⁷ Toen een Duitser in 1828 met de trekschuit van Haarlem naar Leiden reisde, viel zijn blik op een 'allerliebste, gewählt gekleidete, junge Holländerinn, welche jedoch so eifrig las, dass ich es nicht wagte sie anzureden. Nach langen vergeblichen Bemühungen entzifferte ich den Titel des, zu meinen Leidwesen so anziehenden Werks und fand, dass der Eifer für Scott auch die Holländerinnen ergriffen hatte'.⁵⁹⁸ Bowring schreef: 'De geestdrift voor WALTER SCOTT, heeft, even als Frankrijk en Duitschland, zoo ook Holland bemagtigd'.⁵⁹⁹ De Leidse jagers vermaakten zich tussen het exerceren door met het lezen van Scott.⁶⁰⁰ Zelfs Bilderdijk gaf toe dat hij smaak had in Scott.⁶⁰¹

Ook andere boekverkopers stichtten commerciële leesbibliotheken [afb. 148]. Zo exploiteerde Jacob Wouter Dauw Lem, boekverkoper op de Vismarkt, later in de Donkersteeg, omstreeks 1822 een bibliotheek. Zijn collectie bevatte alleen Nederlandse boeken: romans, reisbeschrijvingen, dichtbundels, mengelwerken, levensbeschrijvingen, geschiedkundige werken en circa vijfhonderd toneelstukken.⁶⁰² Dat de collectie alleen Nederlandstalig werk bevatte, kan betekenen dat Dauw Lem zich op een minder geleerd publiek richtte. Hij was tevens de organisator van een 'Leeskring van nieuw uitkomende Boeken, welke aan de Leden voor een bepaalde tijd worden gebragt en weder afgehaald'. Een lidmaatschap kostte vijf gulden per jaar. Daarnaast bracht hij een 'Leescirkel van Nederduitsche tijdschriften' tot stand, een soort leesmap *avant la lettre*. Abonnees kregen tijdschriften toegestuurd die na enige tijd weer werden opgehaald, zoals de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, de *De recensent*, ook *der recensenten* en de *Algemeene konst- en letterbode*. Dauw Lem adverteerde veel in de krant. In oktober 1829 probeerde hij abonnees te werven door te benadrukken dat deelname aan de leeskring een goede manier was om de 'naderende lange winter-avonden nuttig en aangenaam tevens' door te brengen. De kosten bedroegen aanvankelijk zes, later zeven gulden per jaar. Vanaf 1830 konden leden van de leescirkel naast tijdschriften ook diverse dagbladen aan huis laten bezorgen, zoals de *Arnhemse courant*.⁶⁰³

148. Fragment uit de Leydse courant, 4-12-1822, met advertenties van leesbibliotheekhouders. RAL.

Ook de boekverkoper Pieter van Leeuwen, die een winkel had in de Pieterskerk-Choorsteeg, bezat een leesbibliotheek. Deze omvatte zo'n 2100 titels, vooral romans, reisbeschrijvingen, biografieën, toneelstukken en kinderboekjes, in het Nederlands, Frans, Engels en Duits. Ook kon men bij hem terecht voor liederen ten behoeve van huwelijksfeesten en bruiloftsmaltijden.⁶⁰⁴

Ten slotte stichtte de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in 1823 een leesbibliotheek. Deze was gevestigd in de Regentenkamer van het Jan Pesijnhof in de Kloksteeg en richtte zich voornamelijk op personen uit de werkende stand. Het lenen van werken was gratis. De boekuitgifte vond plaats op woensdag van twaalf tot één. De leesinstelling diende een beschavend doel: 'Zoodanige inrigting wekt niet alleen den leestlust op, maar onderhoudt ook het geleerde en leent de hand aan den gang der verlichting en beschaving, het doel der Maatschappij.' Daarnaast zou de leesbibliotheek mensen ervan weerhouden om elders zedeloze boeken te lezen.⁶⁰⁵ De bewaard gebleven catalogus [afb. 149] maakt duidelijk dat de collectie, die gericht was op het bevorderen van godsdienstigheid, deugdzaamheid en goede zeden, volledig aansloot bij de Nutsidealén.⁶⁰⁶

Een voorbeeld is het veelgelezen, door het Nut bekroonde *Hendrik en Anna, een volksboek* (1792) van Pieter Hartman. Het was bedoeld om op een vermakelijke manier nuttige lessen over te dragen. De ik-figuur, een welgestelde heer, komt per toeval terecht in het gezin van Hendrik en Anna, twee arme lieden, die echter uitblinken in goede deugden. In diverse scènes betonen zij zich behulpzaam, edelmoedig, werkzaam, eerlijk, spaarzaam, zindelijk en godvruchtig. Hun kin-

deren voeden ze op met de Bijbel. Als op een avond twee zeelieden om onderdak vragen, ontvangen zij hen gastvrij. En als Gerrit en Jan, twee van de kinderen, onderweg naar de trekschuit een zak met geld vinden, houden ze het niet zelf, maar brengen ze het naar de schout. Hendrik en Anna zijn 'prijswaardige voorbeelden'. Het verhaal kon volgens de auteur een bijdrage leveren aan het bevorderen van het algemene nut.⁶⁰⁷

Hoe tijdgenoten over de leesinstellingen dachten, is moeilijk na te gaan. Ze waren kennelijk zo vanzelfsprekend dat men er nauwelijks over schreef. Slechts een enkele keer is een reactie te vinden. Zo bevat het mengelwerk van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* van 1825 een aanval op zulke instellingen. In het stuk 'Aanmerkingen en waarschuwingen omtrent de leesbibliotheken', dat aan Bilderdijk wordt toegeschreven,⁶⁰⁸ uitte de auteur zijn ongerustheid over het feit dat de leesinrichtingen vele 'min nuttige' werken bevatten. Daarmee doelde hij op de romans, die in de collecties volgens hem de grootste plaats innamen. Natuurlijk bestonden ook wel zedige romans, maar het merendeel was zijns inziens verwerpelijk, omdat ze 'de verbeelding der lezers en lezeressen opwinden, verwilderen, bederven, en hunne zielen met droomen vervullen, die het hun, in verscheidene omstandigheden huns levens, beter ware, nimmer gedroomd te hebben'.⁶⁰⁹

Bilderdijk meende dat de onkuisheid bevorderende boekjes vol schandelijke plaatjes van nadelige invloed waren op het hart en verstand van de jeugd en de 'mingeoefenden'. Om de proef op te som te nemen, was hij op een zaterdagmiddag (de dag waarop de meeste mensen boeken kwamen afhalen en terugbrengen)

149. Naamlijst der boeken voorhanden in de Lees-Bibliotheek van het Leidsche Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen. RAL.

naar een bekende leesbibliotheek gegaan 'in eene onzer aanzienlijkste steden': vermoedelijk in Leiden, omdat hij daar woonde. Daar zag hij dat de meerderheid van de klanten zich op de populaire romans stortte. Verbaasd hierover sprak hij de bibliotheekhouder aan. Deze antwoordde dat hij zich niet moest verwonderen: 'dat gaat zoo dag aan dag, jaar in jaar uit, zonder ophouden. Geloof mij vrij, de drift voor de Romanlektuur is zoo groot, dat ik mijne Bibliotheek gerust zou kunnen sluiten, zoo ik er de Romans buiten hield.' Aan het slot riep Bilderdijk op het lezen van romans te vermijden vanwege het gevaar 'mensen te scheppen, die niet bestaan, wenschen te koesteren, die niet te bevredigen zijn, daden te doen, die u belagchelijk maken'.⁶¹⁰

Leesgezelschappen

Naast de nieuwe initiatieven bleven ook de leesgezelschappen belangrijk. Kloek en Mijnhardt hebben gewezen op twee factoren die hun bloei in de eerste helft van de negentiende eeuw kunnen verklaren. In de eerste plaats boden ze lezers de mogelijkheid om voor relatief weinig geld boeken te lezen. Belangrijker was dat de leesgezelschappen een bijdrage leverden aan de 'literaire socialisatie'. Er werd van bovenaf geselecteerd; leden hoefden zelf niet op de hoogte te zijn van het lecturaanbod, want dat werd voor hen samengesteld. Op die manier hebben de leesgezelschappen mogelijk een rol gespeeld in de emancipatie van het lezerspubliek.⁶¹¹ Het aantal Leidse leesgezelschappen is moeilijk vast te stellen. In intekenlijsten zijn de namen of zinspreuken van diverse Leidse leesgezelschappen te vinden, zoals *Tot Nut en Vermaak*, *Leeslust is de voedster der Wetenschappen*, *Leest en overdenkt*, (*Het Nieuwe*) *Leest en overdenkt*, *Voor Verstand en Hart*, *Van Verstand en Smaak*, *Nuttig Tijdverdrijf*, *Tijdwinst en Utilitatis ergo*.⁶¹² Over deze gezelschappen is echter nauwelijks iets bekend.

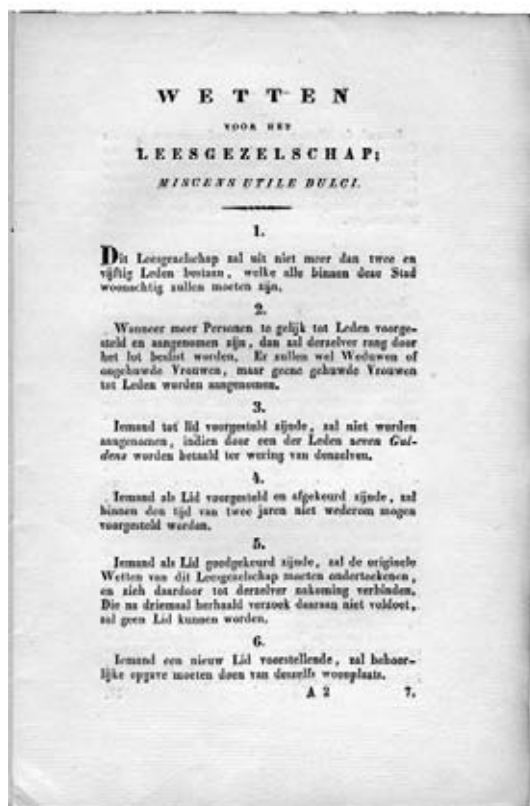
Een bijzondere plaats namen de vakleesgezelschappen in, zoals het op 22 januari 1822 opgerichte *Lust tot Onderzoek*, dat men een maand later omdoopte tot *Veritatis Ergo*.⁶¹³ Dit was een initiatief van zes theologiestudenten. De leden richtten zich op de lezing van theologische werken, hoewel ze af en toe ook gedichten en romans aanschafte. In latere jaren zouden C.E. van Koetsveld, François HaverSchmidt en Christiaan Snouck Hurgronje lid worden.⁶¹⁴ Omstreeks 1823 kende het leesgezelschap zestien leden, vier jaar later twintig. Deze stemden maandelijks over aan te schaffen boeken en tijdschriften: naast theologische ook algemeen-culturele, zoals de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*.⁶¹⁵ De leden kwamen niet bijeen om de werken te bespreken. Vergelijkbaar was het juridisch leesgezelschap *Themis*, dat in 1828 ontstond en bedoeld was voor doctoren in de rechten. De leden kochten boeken op het gebied van de rechtsgeleerdheid en staatkunde.⁶¹⁶

Andere leesgezelschappen hadden een meer algemene doelstelling. Zo bestond er een leesgezelschap *Legendo Discimus*, waarvan het oprichtingsjaar onbe-

kend is. De leden kregen 's maandags een boek thuisgestuurd. Ze lazen alleen Franse en Nederlandse werken. Begin december werden de aangeschafte boeken onder de leden verkocht.⁶¹⁷ Van een ander leesgezelschap, *Verscheidenheid behaagt*, is alleen een lijst uit 1818 met onder de leden te verkopen werken bewaard gebleven.⁶¹⁸ Daaruit blijkt dat men zowel tijdschriften als boeken las. De titellijst is zeer gevarieerd. Er staan leerredenen op van Van der Palm, gedichten van Bilderdijk, reisverhalen, zedekundige en staatkundige verhandelingen en toneelstukken. Ook bevat de lijst een werk van de Friese romanière Fenna Mastenbroek, *Lectuur voor vrouwen* (1815-1816), wat erop kan wijzen dat ook vrouwen lid waren.

Van Tienen heette vanaf 1828 *Tot Nut en Genoegen*. In januari 1829 trad het nieuwe wetboek in werking.⁶¹⁹ Het leesgezelschap bestond uit vijftien gewone plus een aantal buitenleden. De eerste groep kwam iedere eerste of laatste vrijdag van de maand bijeen. De secretaris selecteerde meestal vooraf de leesstof, maar ook leden mochten titels voorstellen. Ze kregen elke week één of twee boeken toegestuurd. 'Maandwerken' moesten binnen drie dagen weer worden verzonden. In maart of april vond de jaarlijkse boekverkoop plaats. Wat men las is onbekend; boekenlijsten zijn er niet.

Ten slotte bleef *Miscens utile dulci* actief. In 1819 stelde men nieuwe wetten op [afb. 150].⁶²⁰ Daaruit is af te leiden hoeveel personen lid waren (maximaal tweënvijftig), op welke dagen boekverzendingen plaatsvonden (woensdag en zaterdag) en welke Duitse, Franse en Nederlandse werken werden gelezen. De leden behoorden tot de elite: hoogleraren, predikanten, raadsleden, fabrikanten en advocaten. Hieronder bevonden zich bekende letterkundigen, zoals Du Mortier, Brill, Van Kampen, Luzac, Bake, Hamaker, Geel, Scheltema en Clarisse. Dertig procent van de aanschaf bestond uit Nederlandse literatuur. De leden lazen werken van Bilderdijk, Adriaan Loosjes en Willem Kist, maar ook van Helmers, Loots, Moens, Klijn, Feith, Bellamy, Da Costa en Tollens. Ook hier valt de grote belangstelling op voor August Lafontaine. Wat betreft de Franse lectuur bestond er interesse voor het werk van Madame de Genlis. In de jaren twintig springt de belangstelling voor Byron en de opkomst van de historische roman in

150. Wetten voor het Leesgezelschap, *Miscens Utile Dulci*, opgericht te Leyden in den jare 1780, vernieuwd 1819. RAL.

het oog. Tussen 1820-1829 las men zes titels van Scott (in Franse vertaling). De leden hadden ook belangstelling voor navolgingen van Scott. Zo lazen ze twee berijmde Nederlandse legenden van Jacob van Lennep: *Het Huis ter Leede* en *Adegild* (1828).⁶²¹

BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS

'As may be expected, there is a considerable number of booksellers at Leyden', aldus een reiziger in 1818.⁶²² Na jaren van Franse censuur brak na 1813 een gunstiger tijdperk aan. Op 24 januari 1814 werden alle Franse wetten die van negatieve invloed waren geweest op het uitgeverijwezen afgeschaft. Binnen het koninkrijk zou vrijheid van drukpers heersen. Censuur achtte men 'strijdig met de liberale denkwijze waarop elk regtgeaard Nederlander den hoogsten prijs stelt'. Toch bleef de regel bestaan dat anonieme of zonder uitgevers-

naam verschenen werken als een 'libel' zouden worden aangemerkt. Een mijlpaal was de oprichting van de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels* in 1815. De initiatiefnemers – David du Mortier uit Leiden, Adriaan Loosjes Pzn. uit Haarlem en Joh. van der Heij uit Amsterdam – riepen hun collega's op zich te verenigen. Zo wilden ze het illegaal nadrukken en verspreiden van (school)boeken beteugelen. Uit Leiden sloten zich al spoedig de firma's Daniel du Saar, A. & J. Honkoop en enige tijd later ook L. Herdingh en Zoon aan. Vanaf 1821 ging de Vereniging zich ook op meer algemene zaken richten.⁶²³

Diverse firma's

Over de meeste firma's is slechts weinig bekend. Op het Rapenburg wemelde het van de boekwinkels, zoals die van Haak en Comp, (de Weduwe) Daniël du Saar, C.G. Menzel, J.C. Emeis en J.C. Cijfveer.⁶²⁴ De Duitse bibliothecaris Joachim Heinrich Jäck bezocht in 1824 in Leiden diverse zaken. Vooral H.W. Hazenberg junior op het Rapenburg maakte indruk. Hij 'ermühte sich vorzüglich, in unserem Andenken erhalten zu werden', aldus Jäck.⁶²⁵ Hazenberg was boven alles boekverkoper: hij verkocht bijvoorbeeld de *Poetical works* van Walter Scott.⁶²⁶ Uitgeven deed hij nauwelijks, op enkele gelegenheidswerkjes na, zoals bij de verjaardag van de koning of bij de viering van het tweehonderdvijftigjarig bestaan van de hogeschool in 1825. Hij speelde wel een rol in de uitgave van dissertaties, waarvan hij er in deze jaren meer dan honderd publiceerde. Hoe dat eraan toeging, weten we dankzij Johan Rudolf Thorbecke. De toekomstige hoogleraar studeerde in 1820 af in de letteren en hij gaf zijn dissertatie bij Hazenberg uit.⁶²⁷ Als student kocht hij er zijn boeken; na zijn promotie moest hij de openstaande rekening van geleverde boeken nog betalen.⁶²⁸ Voor een student waren er twee mogelijkheden om zijn dissertatie te publiceren, zo legde Thorbecke uit:

of door eene zekere som aan den drukker te betalen, waardoor men alle verlangde exemplaren in eigendom ontvangt, of door een verdrag met zijnen boekverkoper aan te gaan, waarvolgens deze het drukken voor zijne rekening neemt en nog 100 of 150 exemplaren

daarenboven gratis aan den doctor aflevert, waarbij deze verplicht is, de overige benodigde voor boekverkoopersprijs van den boekverkoper te koopen, welke daarna tot vergoeding zijner gemaakte onkosten de dissertatie als een boek uitgeeft.⁶²⁹

De eerste optie kostte driehonderd à vierhonderd gulden, de tweede zo'n tweehonderd gulden. Naast de lagere kosten had de tweede optie het voordeel dat de dissertatie door een boekverkoper werd uitgegeven. Op 7 mei 1820 schreef Thorbecke aan zijn ouders dat hij met Hazenberg zou overleggen. Vijf dagen later meldde hij dat deze bereid was zijn boek uit te geven. Hij promoveerde op maandag 23 juni 1820. De zaterdag ervoor reed hij, vergezeld door zijn paranimfen, door de stad om zijn dissertatie rond te brengen.⁶³⁰ Twaalf jaar later, toen hij hoogleraar in Leiden was, raakte Thorbecke in conflict met Hazenberg naar aanleiding van de dood van zijn studievriend Gerrit de Vos. Tot Thorbeckes woede ging de boekverkoper voort met het opsturen van vervolgdelen, terwijl hij 'uit de couranten weten kon, dat zijn debiteur dood was'. Hij was volgens Thorbecke brutaal, bleef op zijn stuk staan en verzocht 'indien er geen vervolgdeelen meer worden verlangd, zulks te mogen weten'. Thorbecke hoopte deze 'smousachtige' en 'hongerigen Leijdenaar' nooit meer te zien.⁶³¹

L. Herdingh en Zoon publiceerde eveneens dissertaties. Jacob van Lennep gaf er in 1824 zijn proefschrift uit, evenals Siegenbeeks zoon Daniel.⁶³² Na de dood van Leendert Herdingh in 1815 nam zijn zoon Vincent de zaak over, die in de Kloksteeg gevestigd was.⁶³³ Hij publiceerde onder meer de *Studenten-almanak*, die vanaf 1815 jaarlijks verscheen [afb. 151]. Deze bevatte de data van feestdagen en zons- en maansverduisteringen, de vertrektijden van trekschuiten en diligences, de namen van curatoren, professoren en lectoren, de adressen van studenten en mengelwerk. Vincent Herdingh was volgens H.W. Tydeman een 'liefhupsch mensch, die zelf veel smaak in poëzy heeft, en lang verlangd heeft iets voor U te drukken', zo schreef hij op 13 mei 1815 aan Bilderdijk. Vier maanden later beklemdoende hij: 'Herdingh is geen bloot koopman: hij heeft zich in studie geoefend, heeft veel smaak; is

151. Titelpagina van de Studenten-almanak voor het jaar 1836. Leiden 1835. UBL.

opgetogen met uwe schriften en zou gaarn bestendig voor U uitgeven.⁶³⁴

In latere jaren bracht Bilderdijk diverse uitgaven bij Herdingh onder: gelegenheidswerken, verhandelingen en dichtbundels, zoals *Rotsgalmen* (1824), *Navonkeling* (1826) [afb. 152] en *Afscheid aan Leyden* (1827). Ook gaf Herdingh het bundeltje *Spreeken* (1823) uit, dat Bilderdijk schreef voor zijn zoontje Lodewijk Willem om te leren schrijven.⁶³⁵ Het bevatte bilderdijkiaanse zinnen als: 'Die altijd op zijn Heiland ziet, / Zal nooit bezwijken in 't verdriet' en 'Al rot het lijf in 's aardrijks schoot, / De ziel blijft leven na den dood.'⁶³⁶ Hoewel er veel van werden verkocht, bleken er op de fondsvesting van de uitgeverij in 1835 nog 2260 exemplaren over te zijn.⁶³⁷ Ten slotte gaf Herdingh enige door Bilderdijk geannoteerde edities uit van de verzamelde dichtwerken van zeventiende-eeuwse auteurs: *P. C. Hoofts Gedichten* (1823), *C. Huygens Korenbloemen* (1824-1825)

en de *Gedichten* van J.A. van der Goes (1827). Da Costa's werken, zoals de twee delen *Poëzy* (1821-1822) en zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823), kwamen vermoedelijk door bemiddeling van Bilderdijk in Herdinghs fonds terecht.

Was Bilderdijk aanvankelijk nog positief gestemd, steeds vaker klaagde hij over de traagheid van zijn uitgever. 'Wat Herdingh betreft, de man is niet anders, en dit is inderdaad lastig', schreef hij in augustus 1823 aan Da Costa. Maar hij voegde eraan toe dat men hem dat graag wilde vergeven 'aan zijn goed hart en goeden wil'.⁶³⁸ Een jaar later was zijn toon minder vergevingsgezind. Herdingh was 'geen man, om in eenige volhandigheid te zijn'. Dat was was te wijten aan zijn zwakke hoofd en gestel.⁶³⁹ Maar hij was de enige die Bilderdijks reactionaire werken wilde uitgeven.⁶⁴⁰ Andere uitgevers zagen er geen brood in, aldus de dichter: 'Opkomende schrikt het af uit vrees voor te rug te gaan: gevestigde willen de onaangenaamheden niet afwachten die er meê verbonden zijn. – Ware ik jong, ik zette zelf eene drukkerij op en gaf tevens uit, maar om 't handjenvol graans dat ik nog te malen mocht hebben, is geen molen te bouwen, als Cats zegt.'⁶⁴¹ In 1825 klaagde Bilderdijk erover dat Herdingh al een jaar een manuscript over zijn leermeester Pestel had, dat hij nog steeds niet had uitgegeven.⁶⁴² Eenmaal naar Haarlem verhuisd, had Bilderdijk geen goed woord meer voor Herdingh over. Aan L.C. Luzac schreef hij dat de boekverkoper alle schaamte had verloren: 'Nu onderdaags nog heeft hy een openbaren diefstal aan my begaan, wat door een Boekhandelaar aangemerkt is, die uit dezen hoofde zwarigheid maakte om het in een nieuw uit te geven bondel te plaatsen. Ik hou hem thands tot alles wat slecht is in staat, en hoop nooit meer iets van hem te hooren of te zien.'⁶⁴³

Toch bedoelde Herdingh het vermoedelijk niet slecht. Dat bleek toen Gerrit van de Linde op 21 december 1831 de 'geëgareerden en beschonken' Herdingh bezocht om te spreken over de *Studenten-almanak*. Herdingh had juist gehoord dat Bilderdijk was overleden en bevond zich in een 'bijna volslagen geestverbijstering over den dood des Eenigen'. Hij reciteerde een vers dat hij vele jaren eerder in diens bijzijn

152. Willem Bilderdijk, *Navonkeling 1*. Leiden 1826. UBL/MNL.

dichtte: 'Bilderdijk / Acht goud slijk; / Kent zijn rang, / Stort zijn zang; / Draagt zijn lot: / Bouwt op God!'⁶⁴⁴ Dat geeft aan dat Herdingh zijn achting voor de dichter niet had verloren. Hij overleed op 20 januari 1835, achtenveertig jaar oud.⁶⁴⁵ Hij werd begraven op de begraafplaats Groenesteeg, waar ook veel letterkundigen hun laatste rustplaats vonden.⁶⁴⁶

C.C. van der Hoek bezat een boek- en papierwinkel en had een assortiment aan 'Schrijf-, Kantoor- en Teekenbehoefkens' op voorraad.⁶⁴⁷ Daarnaast kon men er terecht voor Franse jeugdwerkjes, die hij uit Parijs ontving, voor kinderboekjes ('geschikt tot *St. Nikolaas Geschenkjens*'), spelletjes en Nederlandse, Franse en Duitse almanakken.⁶⁴⁸ Ook verkocht hij de *Oeuvres* van Byron, Voltaire en Scott.⁶⁴⁹ Ten slotte richtte Van der Hoek zich op de verkoop van bladmuziek,⁶⁵⁰ en gaf

hij enige, vooral staatkundige, werken uit, zoals Groen van Prinsterers *Over volksgeest en burgerzin* (1829).

Daarnaast publiceerde hij diverse vertalingen. De regel was dat een boekverkoper die een vertaling het licht wilde doen zien een exemplaar van het oorspronkelijke werk aan het gemeentebestuur vertoonde. Vervolgens moest hij zijn uitgave drie keer in de krant aankondigen. Ten slotte diende hij binnen een half jaar zes vellen van de vertaling aan de gemeente te overhandigen.⁶⁵¹ Van der Hoek gaf onder meer een vertaling uit van de reactie van Lodewijk Napoleon op een werk van Walter Scott: *Antwoord aan Sir Walter Scott, op zijne Geschiedenis van Napoléon* (1829). Hierin viel Lodewijk Napoleon de romancier aan, omdat deze zich kritisch over zijn broer uitliet. Hij duidde Scott aan als de 'schrijver van kroegtooneelen'. De recensent van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* vond het schandelijk dat de 'grooten en onnavolgbaren' Scott zo werd aangesproken.⁶⁵²

Andere boekverkopers richtten zich op de verkoop en op veilingen. J.J. Thijssens en zoon in de Maarsmansteeg verkocht niet alleen boeken, maar ook 'slijm- en maagpillen' en 'gomma', bedoeld tegen toring, hoest en andere borstkwalen.⁶⁵³ Ook deinsde de firma er niet voor terug om een collectie draaibanken, gereedschappen, 'fijn werkhout' en verschillende fysieke instrumenten en rariteiten te veilen.⁶⁵⁴ Thijssens gaf vanaf 1818 bovendien het tijdschrift *De weegschaal* uit, onder redactie van E.C. d'Engelbronner.⁶⁵⁵ Omstreeks 1829 ging het slecht met het blad; er verschenen nog maar driehonderd exemplaren en in het zuiden was er geen interesse voor.⁶⁵⁶ Daarnaast speelde J.J. Thijssens en zoon een rol in de commotie rondom Da Costa's *Bezwaren*. De firma publiceerde enkele *Zedige bedenkingen over de Bezwaren tegen den geest der eeuw, van mr. I. da Costa* (1823) van een Vriend van godsdienst en wijsbegeerte, alias E.C. d'Engelbronner. Daarin pleitte hij voor gematigdheid en verdraagzaamheid.⁶⁵⁷ Nadat Bilderdijk zijn toelichting had geschreven, publiceerde d'Engelbronner er *Iets aangaande de toelichtingen van mr. W. Bilderdijk* (1823). 'De dwalingen van onberoemde mensen kunnen weinig nadeel stichten', schreef de auteur in zijn inleiding. Nu echter de grote, beroemde Bilderdijk zich

van de weg der waarheid verwijderde, voelde hij zich genoodzaakt te reageren.⁶⁵⁸

J.W. Dauw Lem was meer verkoper dan uitgever. Hij verkocht (kinder)boekjes, spelletjes, kerkboeken en kantoor-, school- en schrijffartikelen en middeltes tegen eksterogen en likdoorns.⁶⁵⁹ Net als bij andere boekverkopers woonden er ook bij hem studenten op kamers.⁶⁶⁰ Na het verschijnen van Da Costa's *Bezwaren* gaf hij twee werkjes uit.⁶⁶¹ Jan Roemer beschreef de *Voordeelen van den geest der eeuw* (1823). Waar Da Costa zich slechts richtte op het kwaad in de wereld, verheugde hij zich over het goede en de voordelen van de negentiende eeuw, zoals de vrijheid, verdraagzaamheid en menselijkheid. Feller van toon was Gerbrand Bruining in *Een hartig woordje aan Mr. W. Bilderdijk* (1823): 'Rep nu uw voorbeeldig scherp gebit tegen het mijne, dat onder een immer zittend leven wel eenigzins verstompt is, maar echter het bavianen gegrijns durft tarten, waarmede gij uwe Portugeesche kweekelinkjes accompaneert', schreef hij aan Bilderdijk.⁶⁶² De dichter was woest over de kwaadaardige inhoud van het stuk; Da Costa had het niet gelezen. 'Wie kan die prulschriften byhouden?' vroeg hij zijn leermeester.⁶⁶³ Op 3 september 1824 werd Dauw Lem failliet verklaard.⁶⁶⁴ Er verschenen geen uitgaven meer. Wel bleef hij actief als leesbibliotheekhouder.

Du Mortier, Luchtmans, Brill

Er bleven ook enkele prominente uitgevers actief. In de eerste plaats was dat de firma van David du Mortier en Zoon. De eigenaar, David jr., overleed in 1818 aan een 'plotseling toeval van Beroerte'.⁶⁶⁵ Zijn echtgenote Cornelia Tiele en P.C. van Marle zetten de zaak voort.⁶⁶⁶ Du Mortier bleef dé schoolboekenuitgever van Nederland, Nicolaas Anslijn de topauteur. Daarnaast vormden de werken van Van der Palm een goudmijn. Tussen 1818 en 1830 publiceerde deze zijn nieuwe Bijbelvertaling: *Bijbel bevattende alle de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds* en daarnaast zijn *Bijbel voor de jeugd* (1811-1834). Vrijwel elk 'gegoed protestantsch huisgezin' bezat beide werken.⁶⁶⁷ Zijn faam was zo groot dat de uitgever portretjes verkocht van de hoogleraar.⁶⁶⁸ Tussen 1823 en 1833 verschenen negen delen met elk een *Tiental leerredenen*. Naar ver-

luidt wandelde Van der Palm elke zondag na zijn preek [afb. 153] in de Pieterskerk naar Du Mortier, waar hij zijn leerrede inruilde voor honderd gulden.⁶⁶⁹ Zijn preken werden veel gelezen; Groen van Prinsterer las als student elke morgen na het opstaan een halve leerrede.⁶⁷⁰ Tot slot trad Du Mortier op als de uitgever van de *Werken van de Hollandsche Maatschappij* en distribueerde de firma de toegangskaarten voor openbare vergaderingen.

Johannes Brill nam na de dood van Johannes en Samuel III Luchtmans de firma Luchtmans over. Hij werkte er sinds jaar en dag en loodste het bedrijf door de Franse jaren. In 1821 werd de kleinzoon van Johannes, J.T. Bodel Nijenhuis, directeur. Hij was lid van de *Maatschappij*, van de Leidse afdeling der *Hollandsche Maatschappij* en van *Miscens utile dulci*. Omdat hij meer kamergeleerde was dan koopman⁶⁷¹ bleef de dagelijks leiding in handen van Brill. Deze was de eigenaar van een drukkerij. Behalve op dissertaties richtte de firma zich vooral op de uitgave van academische publicaties en oriëntalia.⁶⁷² Tot de auteurs behoorden Bake, Suringar, Hamaker, Clarisse, Siegenbeek, Van Assen en Tydeman. Hun werken werden vaak gepubliceerd onder de uitgeversnaam Luchtmans en gedrukt in de drukkerij van Brill. Ook veilde Brill kostbare boekcollecties, zoals de 'Bibliotheca Te Wateriana' op 13 oktober 1823, één jaar na het overlijden van de hoogleraar en *Maatschappij*-voorzitter.⁶⁷³

Volgens Bilderdijk was Brills drukkerij 'beter voorzien' dan die van Herdingh, vooral omdat deze een meesterknecht in dienst had die nog bij Cornelis van Hoogeveen had gewerkt.⁶⁷⁴ Toch klaagde men ook over Brill. Jacob Geel schreef op 11 januari 1827 aan Thorbecke: 'Gaf de hemel, dat zich eene goede drukkerij in Leyden vestigde! Brill zoekt in de zijne noch veel voordeel, noch glorie; verbeteringen zitten er dus niet op.' En op 4 februari: 'de drukkerij van Brill is een ware leerschool.' Hamaker was evenmin enthousiast. Aan Thorbecke stuurde hij op 18 juni 1827 een intekenlijst voor zijn studie *Miscellanea Phoenicia* (1828). Hij verzocht Thorbecke enige intekenaren te werven. 'Brill's barschheid en onhandelbaarheid heeft mij genoodzaakt dezen weg in te slaan. Niettegenstaande ik geen enkel exemplaar gratis voor mij zelve en

geen penning kopygeld van mijnen Commentaar op Habakuk, die nog dit jaar zal uitkomen, begeerde, sprak hij er nog over, als of ik Luchtmans met zulke ondernemingen in den grond hielp', aldus Hamaker.⁶⁷⁵ Ondanks deze klachten behield de firma Luchtmans haar prestigieuze positie binnen het Leidse literaire en academische leven.

HET LEIDSE TONEELLEVEN

In de Sleutelstad bestond allerlei volksvermaak, zoals de kermis.⁶⁷⁶ Regelmatig stonden op de Beestenmarkt daarnaast tenten met menselijke rariteitenkabinetten. Zo kon men in 1829 een Parijse vrouw bekijken met 'Baard, Bakkebaarden en Knevels'. In een andere tent kon het publiek huiveren bij een meisje dat geboren was met een 'Haaijenvel, dewijl haar voeten met het schoonste Schildpad zijn bezet, en hare handen even als de Heester met uitspruitende takken zijn bezet'.⁶⁷⁷ Op de kermis werd ook straattoneel opgevoerd, dat volgens een tijdgenoot echter beter vermeden kon worden:

Ginder doet, op 't weidsch tooneel,
Schreeuwend met een heesche keel,
Een hansworst, gedost met veren
En in kakelbonte kleeren,
't Volkje schaatren om een klucht,
Waar de wijze vaak om zucht.⁶⁷⁸

Een meer geïnstitutionaliseerde bron van vermaak vormde de Schouwburg aan de Oude Vest. Een Engelse reisgids stelde dat Nederland slechts weinig theateramusement kende. Leiden had wel een theater, 'but it is only played in now and then'.⁶⁷⁹ John Bowring vond ook dat het toneel weinig voorstelde: 'Het schouwtooneel kan niet wel onder de volksuitspanningen der Nederlanders geteld worden'.⁶⁸⁰ Toch trokken de voorstellingen over het algemeen veel publiek, waaronder veel studenten, die allerlei privileges genoten, maar zich niet altijd even behoorlijk gedroegen.⁶⁸¹

Voorstellingen vonden plaats op maandag en donderdag, met uitzondering van de zomermaanden.⁶⁸² De tonelisten van het Haagse gezelschap van Ward Bingley speelden de meeste stukken. Meestal voerde men eerst een ernstig toneelstuk op, gevolgd door een klucht of vaudeville: een blijspel met zang. Vooral vele uit het Duits vertaalde melodrama's van Kotzebue en Iffland waren geliefd; opvoeringen hiervan werden gretig bezocht. Het tijdschrift *Argus* schreef dat het publiek 'tot vervelens toe' steeds dezelfde stukken van de beide Duitse toneelschrijvers over zich heen kreeg uitgestort.⁶⁸³ Tussen 1813 en 1833 werd in Leiden meer dan honderd keer een stuk van

153. Steuerweld & Co, *Predicatie van proffesor van der Palm in de Luthersche kerk te 's Gravenhage*, 1828. RAL.

Kotzebue opgevoerd, van Iffland ongeveer veertig keer. Nicolaas Beets bezocht in 1834 in Leiden opvoeringen van stukken van beide auteurs, zo memoreerde hij in zijn dagboek.⁶⁸⁴ Ter vergelijking: van Schiller speelde men tussen 1813 en 1833 slechts vijf keer een stuk, van Goethe zelfs niet één.

Vooraf Kotzebue's *De kruisvaarders, tooneelspel, in vijf bedrijven* (1803) was een kaskraker. Tussen 1810 en 1865 werd het dertien keer gespeeld.⁶⁸⁵ Ook zijn *Menschenhaat en berouw* (1792) bleef populair. Het gaat over Eulalia, die uit blinde verliefdheid haar gezin verlaat, maar tot inkeer komt. Het slot was een tranentrekker. Eulalia en haar bedrogen echtgenoot nemen definitief afscheid van elkaar. Eulalia is berouwvol, maar ze heeft zijn liefde verspeeld: 'En als ik eenmaal genoeg geboet hebbe; wanneer wij in eene betere wereld malkanderen wederzien...' Hij antwoordt: 'Dáár heerschen geene vooroordeelen; dan zijt gij weder de mijne.' Beiden kijken elkaar nog een keer aan en prevelen een laatste 'Vaarwel!' Maar op het moment dat ze scheiden, stuit Eulalia op haar kinderen, die om hun vader en moeder vragen. Het stuk eindigt met een verzoening. Vader zegt tot besluit tot zijn vrouw:

Ik vergeef u: wij zullen nimmer scheiden.

(De graavin en de major heffen de kinderen omhoog, die zich aan hunne ouders vasthouden, en: lieve vader! lieve moeder! roepen, waarna terstond het gordijn valt.)⁶⁸⁶

Menschenhaat en berouw werd in dit tijdvak zes keer opgevoerd. Ook andere drama's van Kotzebue, zoals *De onechte zoon* (1793) en *Armoede en grootheid* (1795) stonden regelmatig op het programma. Op 23 maart 1819 werd Kotzebue in zijn woonplaats Mannheim door de student Karl Ludwig Sand doodgestoken, een gebeurtenis die ook in Nederland diepe indruk maakte.⁶⁸⁷ Ook na zijn overlijden bleef het werk van Kotzebue populair; in de maanden na zijn dood werden nog eens zes van zijn stukken gespeeld.

Daarnaast voerde men in de Leidse Schouwburg veel al dan niet komische opera's op. Soms was er acrobatiek, andere keren werd een ballet, pantomime of een 'Tover-Zangspel' op de planken gebracht, zoals *Klein Duimpje en de reus Faijer* op 26 september

1814.⁶⁸⁸ Op de balletten bestond kritiek vanwege hun als zedeloos gekenschetste karakter. Volgens een auteur in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* wakkerde de pikante kleding van de danseressen ongeoorloofde lusten aan. Een jongeling begaf zich, zo meende hij, na afloop van de voorstelling naar het 'huis der schande'. Zo ontwikkelde deze een onreinheid die hem in grote ellende zou storten. Bovendien bevorderden de balletten zijns inziens de echtelijke ontrouw.⁶⁸⁹ Een andere auteur uitte zijn ongenoegen in een versje:

Gij, wulpsche Nimfenstoet,

Die wellust wekt en voedt!

Waartoe toch dat doorzigtig gaas?

Een vijeblad is meer onschuldig, dan dit waas!⁶⁹⁰

Stukken van vaderlandse origine werden slechts sporadisch op de planken gebracht. Als dat gebeurde, waren het vooral klassiekers, zoals Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* (1637), Johannes Nomsz' *Maria van Lalin, of de verovering van Doornik* (1778) en Michiel Adriaansz. de Ruiter (1780). Deze waren in de patriottentijd revolutionair geïnterpreteerd, maar werden nu voor Oranje ingezet.⁶⁹¹ Ook werden stukken opgevoerd van Cornelis van der Vijver, zoals *Het turfschip van Breda, historisch tooneelspel* (1812) en *Kenau Simons Hasselaer, of een blijk van Haarlemsch heldenhart, historisch tooneelspel* (1814). Bij bijzondere gebeurtenissen werden Nederlandstalige gelegenheidswerken gespeeld. Zo werd op 21 november 1814, één jaar na het vertrek van de Fransen, een allegorisch tooneelspel opgevoerd onder de titel: *De jaren 1813 en 1814, of De verlossing en constitutie van Nederland* (1814), door Hendrik van Overvest Kup. Daarin spelen zinnebeeldige personages als de Beschermgeest van Europa, Minerva, Nederland, de Stedemaagd en de Dwingelandij. Koorzang verlevendigde het stuk, met teksten als 'Onze vaders straffen Spanje, / Straffen we elken dwingeland, / Maar dat Eendragt en Oranje / Heilig blijve in Nederland.'⁶⁹² Dat laat zien hoezeer het toneel aansloot bij de politieke actualiteit.⁶⁹³

Werken van prominente auteurs stonden slechts bij uitzondering op het programma; een stuk van Bilderdijk werd niet één keer opgevoerd. Er bestond

een kloof tussen de werken van de geïnstitutionaliseerde auteurs en de toneelsmaak van het theaterpubliek. Willem de Clercq was, net als veel andere literatoren, niet te spreken over de steeds weer opgevoerde stukken van Kotzebue. Hij duidde ze in 1814 aan als 'Ellendige moffrikaansche prullen' die het onwaardig waren om 'op eene ellendige wijze in het nederduitsch te worden vertolkt'.⁶⁹⁴ Samuel Iperusz Wiselius sprak over de 'wanvormige en smakelooze historie-spielen en belagchelijke melo-dramen' van de Duitsers en maakte er zich druk om dat de gewijde Bijbeltaal 'op zijn *Kotseboës*' schandelijk werd ontheiligd.⁶⁹⁵ Ook Siegenbeek wond zich op over de 'meer en meer toenemende verbastering van den kunstsmaak'.⁶⁹⁶ Die houding was kenmerkend. In de boezem van de literaire genootschappen laaide in deze jaren de discussie op over de noodzaak van het tot stand brengen van een nationaal toneel. Maar die deed geen afbreuk aan de voorkeur van het publiek voor buitenlandse melodrama's.

Religieuze kritiek

Van orthodox-christelijke zijde, met name van de kant van het Réveil, werd felle kritiek geuit. Da Costa vond de schouwburg een verderfelijik instituut. Bouwde men in vroegere tijden kerken om God te verheerlijken, nu waren die vervangen door 'Operazalen en Schouwburgen'.⁶⁹⁷ Met zijn Bijbellezingen in het land wierf Da Costa enkele medestanders in de strijd tegen de geest der eeuw. Op een avond bevond zich de jonge Jan van Golverdinge (1813-1888) onder zijn gehoor. Hij was van jongs af aan voor het toneel bestemd, maar de pokken tastten zijn stem aan. Daarom was hij vanaf zijn vijftiende als boekverkopersknecht werkzaam. In 1833 stichtte hij met steun van Da Costa een christelijke boekhandel in Den Haag.⁶⁹⁸ In 1834 publiceerde Van Golverdinge een pamflet over *De onzedelijke en onchristelijke strekking van het schouwtooneel*, waarin hij de schouwburg aanduidde als 'de plaats der ijdelheid; de poppekraam van het leven; – de school der ondeugd; – de draaikolk van den wellust; – het sterke slot van den god der eeuw; – het voorportaal der hel'. Hij vond het onwaar dat het toneel een nuttige werking kon hebben. Schouwburggangers werden immers niet aangezet om 'God te zoeken en Hem boven alles lief

te hebben'. Vrijwel alle toneel was in strijd met de tien geboden; het was de 'kweekplaats der onreinheid, de wegbaner tot allerlei gruwelen'. Niet voor niets liet Napoleon zich tijdens zijn veldtocht tegen Rusland vergezellen door een groep tonelisten. Die voerde hij toch zeker niet mee om zichzelf en zijn 'godvergetene en wellustige trawanten in de beoefening der Godsvreeze te sterken'? Het toneel weerhield mensen ervan hun tijd te besteden aan het lezen van godvruchtige werken, aldus de auteur.⁶⁹⁹ Ook Beets was overtuigd van de onzedelijke invloed van het toneel. In zijn dagboek citeerde hij instemmend de Franse dichter Auguste Barbier, die in zijn *Iambes* (1831) schreef over vrouwen die na het zien van 'onreine taferelen' hijgend en met 'vurige ogen en harde borsten' de zaal verlieten om 'dromend van overspel' naar huis te gaan.⁷⁰⁰

Ook van katholieke zijde werd kritiek geuit. In 1819 verscheen een uit het Frans vertaald werkje: *De beginselen van den redelijken mensch over de schouwburgen*, waarin de anonieme auteur trachtte de onzedelijkheid van het toneel te bewijzen. Plato, Cicero, Seneca en Tacitus beschouwden de schouwburg reeds als het 'meest geschikte vermaak, om de driften optewekken, en de zeden te besmetten'. Zelfs Rousseau had zich in 'een dier flikkerende oogenblikken, waarin hij de taal der waarheid sprak' negatief over het toneel uitgelaten. De auteur noemde vijf bezwaren. In de eerste plaats riep het evangelie op om de driften te bestrijden, terwijl deze in de schouwburg juist werden opgewekt. Ten tweede probeerde het toneel de grondslagen van de godsdienst te vernietigen door aardse liefde, hoogmoed en eerezucht te propageren. Als derde bezwaar noemde hij dat geen enkele christen in de schouwburg komt om God te eren. In de vierde plaats was het christelijke leven van gebed en inkeer volgens de auteur in strijd met het wereldlijke schouwburgvermaak. Tot slot uitte hij kritiek op de leefwijze van de tonelisten, die volgens hem een ongeregeld leven leidden, waardoor de kerk hun de sacramenten weigerde. Iedereen die de schouwburg bezocht, droeg er volgens de auteur toe bij de toneelspelers in een 'gedurigen staat van zonde te houden, en werkt mede aan het eeuwig verderf dezer, door het bloed van Jesus Kristus, vrijgekochte zielen'.⁷⁰¹

Pleidooi voor nationaal toneel

Anderen waren minder streng in hun opvatting. Zo schreef een zekere 'J. Ph. S.' in een stuk over de vooroordeelen tegen de schouwburg dat de kerk en het theater niet hoefden te botsen: 'Verwerpen wij nooit de Kerk om den Schouwburg, maar ook den laatsten niet om de kerk.' De kerk was de plaats om God te vereren, de schouwburg diende om een 'vermakelijke, maar tevens nuttige, uitspanning te genieten'. De auteur meende dat de schouwburg een nuttige, ja zelfs godsdienstbevorderende invloed kon uitoefenen. Het publiek moest dan wel alleen opvoeringen bijwonen van die stukken 'welke geschikt zijn om ons hart tot gulle, betamelijke vreugd te stemmen, of het heilige vuur voor de deugd in den boezem te ontsteken'. Dat kon men bereiken door nationale toneelstukken tot stand te brengen. In plaats dat de toehoorder bloosde bij het zien van 'menig hoogst zedeloos Drame', kon hij zich verlustigen bij het zien van vaderlandslievende, deugd en godsdienst ademende stukken. Dan, zo besloot de auteur, zou men met Cornelis Loots kunnen uitroepen: 't Was godsdienst in dat uur, het was geen Schouwburg meer!'⁷⁰²

Ook anderen pleitten voor meer nationaal toneel. Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855) sprak in 1831 bij de Amsterdamse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij* over de zedelijke invloed van de schouwburg. Daarin stelde hij dat niet de toneelkunst zelf onzedelijk is, maar dat sommige stukken wel onzedelijk kunnen zijn: 'De zozeer toegejuichte Tooneelstukken van KOTZEBUE houde ik, even als de gretig verslonden Romans van LAFONTAINE, met geringe uitzonderingen, voor een sluipend vergif, dat niet het ligchaam maar de ziel doodt, door de zinnelijkheid te prikkelen, het karakter te verweeken en een bekoorlijken sluijer over de misdaad te werpen.' Ook Schillers *Die Räuber* (1781) en stukken van Goethe vond hij verderfelij. Het schouwburgbezoek moest bijdragen aan de zedelijke verbetering. Het toneel was vooral geschikt om de lagere volksklasse in te tomen. Daarnaast had het een natiebevorderende functie: het was een 'kweekschool van echt vaderlandsche gevoelens en gezindheden' en geschikt 'tot leiding van den volksgeest, tot opwekking eener warme liefde voor het vaderland, en

tot handhaving eener echte nationaliteit'. Daarmee gaf hij een ideaalbeeld. Hij hoopte dat in de Schouwburgen eenmaal die 'verderfelijke zucht tot het vreemde' zou verdwijnen en vervangen zou worden door een vaderlands, natiebevorderend toneel, 'op wier handhaving het meer dan ooit bij ons Hollanders aankomt'.⁷⁰³

In de *Studenten-almanak* voor 1823 ging men ook op het onderwerp in. Daartoe werd een fragment van wijlen Johannes le Francq van Berkhey van stal gehaald. Hij had zich in het derde deel van zijn *Natuurlyke historie van Holland* (1776) uitgelaten over het theater. Berkhey benadrukte dat de schouwburg van invloed was op het 'hart der Natie'. De zeden werden volgens hem misvormd door buitenlandse stukken, terwijl het niet ontbrak aan auteurs die 'naar den aart onzer natie' vaderlands werk zouden kunnen schrijven. Als Hooft en Vondel het toneel zouden beschouwen, 'wat zouden 'er niet een menigte van uitheemsche prullen aan de kaak van den Nederlanschen Pindus staan?'⁷⁰⁴ Dat het fragment integraal werd geplaatst, kan betekenen dat men vond dat het actualiteitswaarde bezat.

De Tooneelkijker verkondigde eenzelfde standpunt. Daarin werd een verband gelegd tussen het verval van de schouwburg en de aard van het toneel. Speelde men vroeger meer oorspronkelijke stukken, die de 'oorspronkelijke zeden onzer Voorvaderen voorstelden', nu waren die verdrongen door Duitse burgerlijk-sentimentele drama's. Daardoor werd bijvoorbeeld Kotzebues werk *De onechte zoon* hoger gesteld dan een origineel Nederlands stuk als Nomsz' *Maria van Lalain*. Deze ontwikkeling moest het verval van de schouwburg wel in de hand werken, meende de anonieme scribent.⁷⁰⁵

Ook binnen de Leidse genootschappen theoretiseerde men over dit onderwerp. Zo sprak Hendrik baron Collot d'Escury, heer van Heinenoord, op 19 maart 1830 bij de *Maatschappij* over de waarde van het Hollandse toneel 'en de verplichting alzoo, om door gepaste aanmoediging deszelfs bloei te bevorderen'.⁷⁰⁶ Siegenbeek publiceerde in 1828 een artikel 'Over de middelen ter vorming van een nationaal Nederlandsch tooneel', waarin hij beklemtoonde dat het toneellevens grondig hervormd moest worden. Nederlandse stukken hadden in de loop der tijd plaats moeten maken voor

‘gedrochtelijke misgeboorten in proza’ uit Duitsland. Net als de letterkunde was het toneel volgens hem een politiek middel, dat van belang was voor de beschaving en de bevordering van de nationale smaak.⁷⁰⁷ Men kon het toneel aanwenden om een nationale Nederlandse identiteit tot stand te brengen. Dat kon op twee manieren: door toneelstukken van Nederlandse auteurs te vertonen en door stukken op te voeren die handelden over de vaderlandse geschiedenis en zeden. Dergelijke werken waren geschikt om ‘gevoelens van echte vaderlandsliefde op te wekken, het oorspronkelijke volkskarakter te bewaren, en de nationale zeden voor besmetting en verbastering te behoeden’.⁷⁰⁸

In de discussie over het toneel stond dus eveneens de oorspronkelijkheids eis centraal. Siegenbeek vond dat niet de publieke smaak het schouwburgprogramma diende te bepalen, maar een raad van wijze mannen, afkomstig uit de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut. Deze zou de rollen kunnen verdelen en een lijst kunnen opstellen, om alle oorspronkelijke stukken, ‘die voor den tegenwoordigen staat van het toneelwezen geschikt gekeurd worden, uit de vergetelheid terug te roepen, en voorts alle zoodanige stukken van het toneel te verbannen, welke of voor de goede zeden, of voor den waren kunstsmaak nadeelig kunnen zijn’.⁷⁰⁹ Om de toename van het oorspronkelijke toneel te stimuleren, pleitte Siegenbeek verder voor een jaarlijkse, van overheidswege uit te loven prijs ter waarde van vijfhonderd gulden aan de auteur van het beste treurspel over een onderwerp uit de vaderlandse geschiedenis of van een blijspel over de nationale zeden. Tot slot hield hij een pleidooi voor de oprichting van een toneelacademie, een toneeltijdschrift en het tot stand brengen van een toneelhandboek. Al deze middelen konden volgens de hoogleraar dienen om de staat van het toneelwezen te verbeteren en de weg te banen voor een echt nationaal toneel.

Ook de *Hollandsche Maatschappij* speelde een rol bij het tot stand brengen van een nationaal toneel. Tijdens de jaarvergadering van 1818 werd een prijsvraag uitgeschreven over de vraag of de Nederlanders een nationaal toneel bezitten met betrekking tot het treurspel en zo nee, welke de beste middelen zijn om het te stimuleren.⁷¹⁰ Vier jaar later was er één inzending

binnengekomen, die met een gouden erepenning werd bekroond. De auteur was Petrus van Limburg Brouwer (1795-1847), lid van de Rotterdamse afdeling.⁷¹¹ Hij was conrector van het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam. In 1825 werd hij buitengewoon hoogleraar in de Letteren in Luik en in 1831 te Groningen. In 1847 publiceerde hij zijn roman *Het leesgezelschap te Diepenbeek*, waarin hij het Réveil op de hak nam.

Zijn verhandeling zal niet iedereen hebben aangesproken. In een tijd waarin gepleit werd voor nationaal toneel, meende Van Limburg Brouwer dat daar geen sprake van kon zijn. Men kon het treurspel pas nationaal noemen, wanneer het ‘geheel oorspronkelijk bij eene bepaalde natie, zonder navolging van andere Scholen, ontstaan is’. In Nederland was dat niet het geval. Zelfs in de zeventiende eeuw modelleerde Vondel zijn werken naar Griekse voorbeelden. Daarna ging het bergafwaarts. Men volgde niet langer de Grieken, maar de Fransen na. Zelfs toneeldichters als Van Merken en Nomsz, zo betoogde de auteur, schreven werken in de geest van het Franse toneel. De vraag of de Nederlanders een nationaal toneel bezaten, beantwoordde hij daarom ontkennend. Hij zag ook geen mogelijkheden om het tot stand te brengen: ‘Een oorspronkelijk treurspel kan bij ons niet meer ontstaan, dit moet geboren worden met de eerste proeven, die in dit vak gedaan worden, en wij zijn reeds met te veel voorbeelden bekend’. Daarom pleitte hij voor Nederlandse werken naar Grieks model.⁷¹² Daarmee betoonde Van Limburg Brouwer zich een ‘volbloed classicist’⁷¹³ en was hij – binnen de algehele nationalistische stemming na 1813 – een wat vreemde eend in de bijt.

ONDERWIJS EN KRITIEK

In hoeverre bepaalden het literatuuronderwijs en de literaire kritiek mede de eisen die aan literatuur werden gesteld? Net als het toneel beschouwden velen het literatuuronderwijs als een middel om nationale identiteit te stimuleren. De algemeen-culturele bladen oefenden, net als in voorgaande jaren, de grootste poëtische invloed uit. De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* behield zijn prominente positie. Dat werd onderstreept door de felheid waarmee kleine bladen het tijdschrift aanvielen.

Opleiden tot nuttige burgers

‘Dat elk vader zijne kinderen opleide tot nuttige burgers; hen uit ons lot overtuige van het nadeel der burgerstwisten, en van het belang om een vaderland te hebben. Dat zij hen verders gestadig uit onze beste geschiedschrijvers en dichters den moed en de deugden onzer ouderen, en de gunst van God doen kennen.’ Dat schreef Jacobus Scheltema in een stuk uit 1813, waarin hij de afschudding van het Spaanse juk in 1572 vergeleek met die van het Franse.⁷¹⁴ Het is een aanwijzing dat het vaderlands literatuuronderwijs gezien werd als een natiebevorderend middel. De politiek deelde dit idee. In 1815 besloot Willem I om aan alle universiteiten, zowel in het Noorden (Groningen, Utrecht) als in het Zuiden (Gent, Luik en Leuven), een leerstoel in de Hollandse letterkunde en welsprekendheid te stichten. De studie van de Nederlandse letteren werd voortaan verplicht gesteld voor theologie- en letterkundestudenten. Zo wilde de vorst de ontwikkeling van een nationale identiteit bevorderen.⁷¹⁵

In hun oraties benadrukten de nieuwe hoogleraren het belang van het bestuderen van de vaderlandse letterkunde. Vanuit dat besef schreef men ook diverse literatuurgeschiedenissen.⁷¹⁶ In 1821 publiceerde Van Kampen zijn driedelige, allerm minst beknopte *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden, van de vroegste tijden af, tot op het begin der negentiende eeuw*. Siegenbeek gaf in 1826 zijn *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* uit, dat vooral voor zijn studenten bedoeld was. Deze werken waren producten van hun tijd. De zeventiende eeuw werd erin aangewezen als de bloeiperiode van de vaderlandse letteren. Daarna was het bergafwaarts gegaan met de Nederlandse literatuur, door de dominantie van de genootschappen en door vreemde (Franse) invloeden.⁷¹⁷

Toch bleef het onderwijs in de Nederlandse letterkunde slechts een klein onderdeel. Op de Latijnse scholen was het curriculum op de klassieken gericht. Dat werd nog eens duidelijk toen de (Haarlemse) *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* een prijsvraag uitschreef over de vraag welke leermethode voor de Latijnse school vereist was, ‘ten einde niet alleen de oude talen met de beginselen der Geschiedkunde,

Fabelkunde enz. goed en grondig te onderwijzen, maar bijzonder ook, om de jeugd door dat onderwijs, met den geest der oudheid te bezielen, tot al wat schoon en edel is te verheffen, en zoo tot het beoefenen van kunsten en wetenschappen wel voortebereiden’. In 1818 reikte men de gouden ereprijs uit aan Cornelis Jacobus van Assen (1788-1859), lid van de *Maatschappij* en van de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij*. In 1821 werd hij tot hoogleraar in de rechten benoemd. Van Assen meende dat de Latijnse school zich enkel op de Griekse en Latijnse letterkunde moest toelagen. Andere vakken zoals mythologie, geschiedenis en geografie konden gecombineerd worden met het lezen van oude auteurs. Het belangrijkste was om het hart van de jeugd te ‘bezielen met den geest der oudheid’. Leerlingen moesten worden ingewijd in het heiligdom van de klassieke letterkunde. Deze bevatte ‘schatten! voor den toekomenden godgeleerden, geneesheer, staatsman en regtsgeleerden even onwaardigbaar’. Daarom diende de beoefening van de ‘*Historia Literaria der ouden*’ centraal te staan. Tot slot pleitte Van Assen voor een bloemlezing, een ‘*Auctorum Graecorum et Latinorum selecta*’, die de beste teksten van de oude schrijvers zou bevatten.⁷¹⁸

Zo bleef het onderwijs op de Latijnse school klassiek geïntereerd, ondanks voorstellen van een staatscommissie in 1828 om het vakkenpakket uit te breiden met Frans en Nederlands. Op de Latijnse school in de Lokhorststraat in Leiden zou het lesaanbod pas met ingang van het schooljaar 1838-1839 voorzichtig worden uitgebreid met vaderlandse taal en literatuur, met het doel dat ‘Nederlandsche jongelingen geene vreemdelingen zijn in de Nederlandsche geschiedenis; dat de moedertaal grondig door hen wordt beoefend en derzelver letterkunde hun niet onbekend blijve’.⁷¹⁹

Op andere plaatsen kwamen leerlingen eerder in aanraking met de contemporaine literatuur. Zo gaf men op het Instituut Noorthey te Voorschoten [afb. 154], dat op 24 juni 1820 werd gesticht door Petrus de Raadt, les in de moderne Franse, Duitse en Engelse literatuur.⁷²⁰ Ook was er in de hoogste klassen één uur per week aandacht voor de vaderlandse letterkunde. De leerlingen kregen les uit Siegenbeeks *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1826).⁷²¹ Op

Noorthey ging Johannes Kneppelhout school, alvorens hij in 1832 'grondig voorbereid, de vleugels in de vrije Academiestad' uitsloeg.⁷²² Ook deed hij hier zijn ideeën op betreffende de opvoeding door vriendschap.⁷²³

Een van de leraren op Noorthey was Jan Jacob de Gelder (1802-1890). Nadat hij er drie jaar had gewerkt, opende hij in 1832 een privaatcollege, waaraan vanaf 1834 ook een kostschool verbonden was. De instelling, die men het 'Paedagogium' noemde, bereidde net als Noorthey leerlin-

gen voor op de academie. In latere jaren zou Alexander Ver Huell er onderwijs volgen. Tussen 1832 en 1841 was het instituut gevestigd op de Haarlemmerstraat, later (tot 1856) aan het Pieterskerkhof.⁷²⁴ Besteedde de Latijnse school nauwelijks aandacht aan de vaderlandse literatuur, De Gelder wilde door de 'vlijtige beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis en Hollandsche Letterkunde, die heilige liefde tot het Vaderland en die verstandige Nationaliteit op te wekken, welke den steun en het sieraad der Hollanders uitmaken'.⁷²⁵ Dankzij deze initiatieven was er toch sprake van (een zekere vorm van) literatuuronderwijs.

Bloemlezingen

Ondanks de klassieke gerichtheid verschenen talloze schoolboeken en bloemlezingen die teksten van oude en contemporaine Nederlandse auteurs bevatten. Deze waren meestal niet bedoeld voor het literatuuronderwijs; de fragmenten dienden om kinderen op de lagere en Franse scholen te onderrichten in andere vakonderdelen, zoals het 'kunstmatig lezen'.⁷²⁶ Zo bevatte het *Leesboek tot oefening in het kunstmatig lezen* van Anslin [afb. 155], dat vanaf 1816 verscheen, 'Lees-

154. J. Soeterik, *F. Breuhaus de Groot, Instituut Noorthey, circa 1850. RAL.*

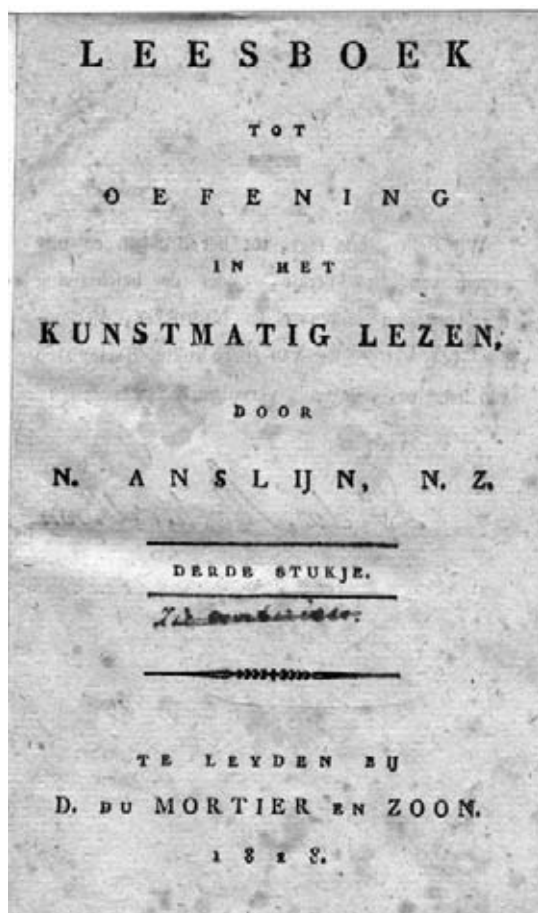
oefeningen in poëzy': korte dichtfragmenten van auteurs vanaf de zestiende eeuw, zoals Anna Bijns, Hooft, Vondel, De Lannoy, Berkhey, Helmers en Feith. Het ging er in de eerste plaats om 'belangrijke en nuttige stoffen tot oefening in het lezen te leveren'. Elk vers stelde zijn eigen eisen wat betreft het voorlezen. Daarom vermeldde Anslin boven ieder fragment het metrum. Het werk moest leerlingen ook laten kennismaken met de beste dichtwerken uit vroegere tijden, zo benadrukte de samensteller.⁷²⁷

De letterkunde werd daarnaast gebruikt ter oefening van de stijl- en taalleer, de grammatica en het schoonschrijven of bij andere lessen. Zo waren Tollens' vers *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* en Hoofts *Nederlandsche Historiën* bruikbaar in lessen over de vaderlandse geschiedenis of aardrijkskunde.⁷²⁸ Anslin gaf een voorbeeld van het gebruik van de letterkunde voor de grammaticales. Hij legde in 1823 uit hoe men gedichten van Bilderdijk en Tollens – zoals 'Bij het lijke van een kind', met de bekende regel: 't Kruipend rupsje, moê gekropen' – kon gebruiken bij het redekundig ontleden.⁷²⁹ De tekst van de dichter was daarbij niet heilig. Anslin deinsde er

niet voor terug wijzigingen aan te brengen om fragmenten geschikter te maken voor het ontleden. Zo kwam de schoolgaande jeugd indirect in aanraking met werken van de groten der Nederlandse literatuur.

Er waren ook uitgaven waarin het wel om de letterkunde te doen was. Diverse bloemlezers waren overtuigd van het belang om de jeugd in contact te brengen met oorspronkelijke dicht- en prozastukken. Zo werd in 1826-1827 *Bloemen van Nederlandsche dichtkunst, voor de jeugd* uitgegeven, dat fragmenten bevatte van auteurs als Feith, Helmers, Bilderdijk en Tollens. De bloemlezing *Vaderlandsche lettervruchten, voor jongelingen en meisjes* (1823) van Nicolaas Swart behelsde prozafragmenten. In de inleiding vermeldde Swart dat hij een natiebevorderende bedoeling had; de teksten waren qua taal, denkwijze en gevoel echt vaderlands. Dit was van belang voor de jeugd: 'gij wilt immers geene vreemdelingen op uw' eigen grond, geen basterd-hollanders heeten.' Volgens hem was het Nederlands karakter verheven boven dat van anderen. Buitenlandse werken mocht men lezen, maar hij raadde zijn lezers aan altijd het 'onbedorvene eigene' te beminnen.⁷³⁰

De oorspronkelijkheidseis kwam ook tot uiting in de *Nieuwe Nederduitsche chrestomathie, of Voorbeelden van allerlei schrijfstijl*, die het Nut in 1823 bij Du Mortier uitgaf [afb. 156]. Deze bevatte fragmenten om te oefenen in het met 'onderscheid van toon' lezen van verschillende stijlen, zoals de deftige, de gemeenzame en de boertige. In 1805 was er door de toenmalige *Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* een *Nederduitsche chrestomathie* gepubliceerd. Die was jarenlang bruikbaar geweest, maar nu niet langer geschikt, omdat zij grotendeels uit vertalingen bestond, 'hetwelk den vreemdeling en mingeoefenden, welke hetzelfde te zijnen eigen' gebruike in handen mogt nemen, een allerongunstigst denkbeeld van den rijkdom en der verscheidenheid van stijl in de Nederlandsche eigene Letterkunde moest geven'. In de nieuwe chrestomathie stonden alleen Nederlandse stukken.⁷³¹ Dat gold ook voor de bundel *Schoonheden uit de Nederlandsche dichters der xviiide, xviiiide en xixde eeuw, voor mijne jeugdige landgenooten* (1828) van Gerrit Engelberts Gerrits. De politieke omstandigheden wa-

155. N. Ansljin Nz, Leesboek tot oefening in het kunstmatig lezen, derde stukje. Leiden 1828. UBL/MNL.

ren dus van invloed waren op de samenstelling van dergelijke schoolboekjes.

Ten slotte moet worden stilgestaan bij het lesboek dat Nicolaas Ansljin in 1828 publiceerde: *Schets van de Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, dat vermoedelijk vooral op de Franse scholen werd gebruikt.⁷³² Hij schreef het op basis van de *Beknopte geschiedenis* van Siegenbeek, die het schoolboek inleidde. De kennis van de vaderlandse letteren maakte, volgens de hoogleraar, een 'zoo gewigtig, ja noodzakelijk deel eener beschaafde opvoeding uit, dat tot hare verkrijging op alle scholen, waar niet enkel kinderen der geringere volksklassen onderwezen worden, gelegenheid behoorde te wezen'.⁷³³ Siegenbeek beschouw-

de het literatuuronderwijs als onontbeerlijk voor het ontwikkelen van een nationale identiteit. Door de schoolboeken kwamen leerlingen in aanraking met de vigerende poëtische opvattingen. Zo werd hun ingeprent dat men de zeventiende eeuw 'met regt het gouden tijdperk onzer letterkunde' noemde en dat Vondel de 'vorst en vader' van de dichters was. Diens werk kenmerkte zich door 'oorspronkelijkheid van vernuft, sterkte van verbeeldingskracht, en levendigheid van dichterlijk gevoel'. Cats' werken waren leerzaam, maar bevatten niet het 'stoute, zinnig, en hoogdravende' van Vondel. In de achttiende eeuw leefden wel belangwekkende dichters, maar de poëzie zelf verkeerde in een 'staat van kwijning en verslapping' als gevolg van de genootschappelijke en de Franse invloed.⁷³⁴ Zo werden de vigerende poëtische (binnen de genootschappen geformuleerde) ideeën op de schoolgaande jeugd overgedragen.

Letterkundige tijdschriften

Naar aanleiding van zijn bezoek aan Nederland schreef John Bowring: 'Tijdschriften hebben de Nederlanders in overvloed, maar ze zijn ver van uit te munten. Het beste, voor zoo veel ik kan oordeelen, is nog al de *Vaderlandsche Letteroefeningen*'.⁷³⁵ Inderdaad was dit blad [afb. 157], dat Jacob Wijbrand IJntema redigeerde, het meest gezaghebbende. 'Sie hat ein sehr grosses Publikum', merkte de Duitse predikant Theodor Fliedner op.⁷³⁶ Het tijdschrift bood informatie, opinie en amusement.⁷³⁷ Het ondervond nog geen concurrentie van *De gids*, die pas in 1837 werd opgericht. Andere tijdschriften waren de *Boekzaal der geleerde wereld*, dat vooral predikanten lazen, en *De recensent, ook der recensenten*. Daarnaast was het genre van de literaire almanak populair, zoals de *Nederlandsche muzen-almanak*, die vanaf 1818 jaarlijks verscheen en letterkundige bijdragen bevatte, maar waarin geen kritiek werd bedreven.⁷³⁸ Bowring was negatief over de Nederlandse kritiek. Zo nu en dan kon men wel eens een 'artikel van wezenlijke verdienste en groote waarde' aantreffen, maar over het geheel beschouwd bevatten de bladen vooral 'nietswaardige beoordeelingen'.⁷³⁹ De kranten bespraken nog steeds slechts zeer mondjesmaat boeken. De *Leydse courant*

nam pas in 1824 een rubriek 'Mengelingen' op, waarin af en toe letterkundig nieuws aan bod kwam.⁷⁴⁰ Ook over de kranten was Bowring kritisch: 'De Hollandsche nieuwspapieren zijn bij uitstek slecht: zelden vindt men er een artikel, buiten het nieuws van den dag, in geplaatst, dat zich met genoeg laat lezen'.⁷⁴¹

— Vaderlandsche Letter-oefeningen

Voor recensies bleef de lezer aangewezen op de algemeen-culturele tijdschriften. Na de Franse tijd nam het aantal bladen toe, vermoedelijk als reactie op de opgeheven censuur en door de samenvoeging van Noord en Zuid. Politiek-satirische tijdschriften verschenen nauwelijks. Binnen het verzoeningsdiscours dat na 1813 heerste was er geen plaats voor bladen die de verdeeldheid aanwakkerden. Pas met het uitbreken van de Belgische Opstand politiseerden de tijdschriften opnieuw, maar in mindere mate dan in de patriottentijd.⁷⁴² De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* besteedde veel aandacht aan theologische werken, maar had ook aandacht voor literaire uitgaven. Fliedner karakteriseerde de toon als 'munter, belebend, witzig, obgleich nicht tief eindringend, sondern mehr oberflächlich'. Hij vond dat de gelijkgezinden werden geloofd, terwijl het blad de 'Altgläubigen bitter und beissend' bespote en berispte.⁷⁴³ G.J. Johannes heeft erop gewezen dat het werk van Bilderdijk steeds welwillend werd besproken. Pas in de jaren twintig ging men kritiek op hem uiten.⁷⁴⁴ Ook de *Boekzaal der geleerde wereld* oordeelde gematigd over Bilderdijks werken: al had men commentaar op de inhoud, men erkende wel zijn talent en de verhevenheid van zijn poëzie.⁷⁴⁵

Bij het beoordelen van werken hield de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, net als in de vorige perioden, het zedelijkheids- en nuttigheidsaspect nauwlettend in de gaten.⁷⁴⁶ Een boek kreeg een gunstig onthaal als het een morele les bevatte. Had het die niet, maar tastte het de zedelijkheid niet aan, dan werd een werk doorgeaan aanbevolen. 'Wij prijzen het boekje den genen aan, die iets geheel onschadelijks tot zijn vermaak wil lezen', schreef men in 1824 over een bundel opstellen.⁷⁴⁷ De bloemlezing *Vaderlandsche lettervruchten, voor jongelingen en meisjes* (1823) van N. Swart kreeg een positieve recensie. De recensent vond de stukjes

156. Nieuwe Nederduitsche chrestomathie, of Voorbeelden van allerlei schrijfstijl. *Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (tweede druk). Leiden [etc.] 1832. UBL/MNL.

uitmuntend, omdat ze een 'doelmatige zedelijke strekking' bevatten.⁷⁴⁸ Soms werd de zedelijkheidseis minder expliciet verwoord. Zo roemde men *De eenzaamheid*, en *De wereld* (1821) van Feith om de goede smaak, levenswijsheid en christelijkheid.⁷⁴⁹

Ook de oorspronkelijkheidseis speelde een rol. Toen Siegenbeek, Simons en J.P. van Capelle Hoofts *Nederlandsche Historiën* (1820-1824) heruitgaven, werd dat werk positief onthaald. Het kon immers bij (vooral jeugdige) lezers het Nederlandse karakter en de liefde voor het vaderland en voor 'onze schoone taal' opwekken.⁷⁵⁰ Datzelfde gold voor de *Lofrede op Willem den Eersten, prins van Oranje* van de Groningse dichter Hajo Albert Spandaw, die hij naar de

Hollandsche Maatschappij had opgestuurd. De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* roemde de lofrede, omdat die bijdroeg 'tot sterking van het Nederlandsche karakter, tot opwekking der vaderlandsliefde, tot verheffing van den volksgeest, en tot veredeling van het nationale gevoel'.⁷⁵¹ De briefroman *De kleine pligten, Eene oorspronkelijke zedelijke voorstelling in brieven uit het begin der negentiende eeuw* (1824) van Margaretha Jacoba de Neufville – over de christelijke plichten van de vrouw – werd gelauwerd als een 'oorspronkelijk vaderlandschen Roman'. Deze ademde een 'echt' vaderlandse en anti-Franse geest en vereerde het Hollandse karakter.⁷⁵²

De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* nam een verzoenende positie in.⁷⁵³ De ideologie kan het beste worden vastgesteld op momenten dat over 'opstandige' schrijvers wordt geschreven. Dan blijkt dat het blad de politieke rust en nationale verzoening propageerde. Naar aanleiding van het tweede deel van Da Costa's *Poëzy* (1822) loofde men hem om zijn 'verheven geest en edele denkwijze'. Maar de recensent vroeg zich ook af wat hij wilde bereiken met zijn gevit: 'ORANJE zit op den troon, en wordt algemeen geëerbiedigd en bemind; wat wil men meer?' De criticus vond het ongepast dat Da Costa zich zo scherp uitliet over de Fransen. Hij noemde Parijs in een vers het 'hedendaagsch Gomorrhe' en het 'Verbeestlijkt Sodom van Euroop', dat net als Babel eens ten onder zou gaan. Dat ging de recensent te ver. Zelf was hij ook geen vriend van de Fransen, maar men kon ook 'den Duivel te zwart schilderen'. Het schelden en vloeken vond hij onchristelijk en ongepast.⁷⁵⁴

De verzoeningsgezinde geest kwam ook tot uiting in een bespreking van de bundel *Studenten-zangen*, die in 1822 te Leiden verscheen. Vooral het motto van Minerva sprak de criticus aan: '*Ontvang hier uit mijn hand een geestig Liedrenboek; / 't Is EENDRAGT dat ik wil, en EENDRAGT die ik zoek*'. Volgens hem was de eendracht de ware grond voor vreugde en vrolijkheid en was het een uitgemaakte zaak dat 'niets de genoegens van Mensch, Burger en Student meer bederft, dan lust tot onrust, oneenigheid, partijschap, en geneigdheid om tijd en vlijt veil te hebben tot het opkrabben van oude veeten en krakeelen, geliefd bij onze Vade-

157. Titelpagina van het gezaghebbende tijdschrift *Vaderlandsche Letter-oefeningen*. Amsterdam 1825. UBL.

ren, maar bij ons gehaat'. In dit kader verwees hij (zonder hem bij naam te noemen) naar Bilderdijk. Deze verdedigde nog steeds ridderlijk de stellingen van zijn jeugd, die hem in het verleden 'ballingschap en ongeluk' brachten. De oude man moest weten dat het in deze tijd beter was om 'oude politieke geschillen over schier verstorvene zaken en personen te laten sterven, dan met geweld die verder voort te planten in jeugdige gemoederen'. Daarnaast sprak het de recensent aan dat diverse vaderlandse liederen waren opgenomen, waarmee de studenten hun 'ware solidariteit' bewezen.⁷⁵⁵ Ten slotte zal ook een rol hebben gespeeld dat de bundel met opzet geen Franse liedteksten bevatte, zoals men in het voorbericht beklemtoonde.

Bilderdijk gooide, net als Da Costa, met zijn 'razen

en schelden' roet in het eten.⁷⁵⁶ Beiden hielden zich niet aan het verzoeningsdiscours en schreven polariserende stukken. Interessant is de vergelijking die een recensent in 1827 maakte tussen Cats en Bilderdijk, waarmee hij impliciet zijn poëtische standpunt omschreef. Beide dichters waren tegenpolen. De eerste gaf wat de criticus verlangde: 'stichting, zachte en stille roering ter bevordering van Godsdienst en zedelijkheid'. Van Bilderdijk kon slechts worden geleerd hoe men 'razen en tieren en verdoemen' moest. Hij mocht dan bewonderaars hebben, zedelijk en godsdienstig gestemde mensen hielden bepaald niet van zijn werk.⁷⁵⁷ In 1829 maakte men nogmaals deze vergelijking. Volgens de recensent stond Bilderdijk tot Cats 'wat godsdienst, zedelijkheid en vaderlandsliefde betreft, nagenoeg als tegenvoeter'.⁷⁵⁸

Reageerde het tijdschrift aanvankelijk serieus op Bilderdijks reactionaire publicaties, in de loop van de jaren twintig nam het een steeds spottender houding aan. Zo maakte een recensent Bilderdijks titels belachelijk. In 1827 schreef hij naar aanleiding van *Op-rakeling* (1826): 'Het spijt ons, dat BILDERDIJK reeds met den voet *in*, of liever *boven* het graf zit (in welke houding wij hem eerlang hopen gade te slaan); anders zouden wij hem, bij voorraad, ten minste nog voor vijf bundels, deze titels opgegeven hebben: *Navlooiing*, *Opschommeling*, *Oude koeijen uit de sloot*, *Graflucht*, *Zerkschraapsel*, met welke titels hij evenwel, bij verkiezing, winst kan doen'.⁷⁵⁹ In diezelfde kritiek stelde de recensent dat er een verband bestond tussen Bilderdijks gemoedstoestand en het weer. In 1828 weet men zijn slechte humeur aan zijn slaapproblemen en voegde daaraan spottend toe: 'Na een middagslaapje gaat het hem, bij goede spijsvertering, misschien beter van de hand.' Het zachtzinnigste en christelijkste, zo stelde de recensent, kon men Bilderdijk beoordelen alsof hij '*impos mentis* (*krankzinnig*)' was.⁷⁶⁰ Ten slotte bracht het blad zelfs geen spot meer op voor steeds dezelfde 'opgewarmde kool'.⁷⁶¹

Zelf trok Bilderdijk zich hiervan weinig aan, hoewel hij in zijn bundel *Nieuwe oprakeling* (1827) een hekel-dicht op de recensenten opnam, die hij karakteriseerde als 'Een hoopjen van verwaande dwazen, / Door wind van domheid opgeblazen, / Ontbloot van oordeel en

gevoel.⁷⁶² Voor de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* had hij geen goed woord over: 'Ik lees de Ezelachtige en schandige Letteroefeningen nooit, en onderstel dat die er in schrijft niet beter dan elk ingebeelde domkop is.' Het interesseerde hem daarom niet, zei hij, wat zijn tegenstanders in dat 'slechte Maandwerk' raaskalden.⁷⁶³

Een van die tegenstanders benadrukte in een bespreking van de *Dichtluimen* (1826) van de vijfenzeventigjarige Jacob van Haeften nogmaals aan welke eisen een werk moest voldoen, daarbij Bilderdijk een steek onder water uitdelend: 'Godsdienstigheid zonder praal en schoolschen tooi; verdraagzaamheid, niet altijd eene deugd der grijsheid; de liefde voor het vaderland [...]; zucht voor waarheid en regt; Nederlandsche rondheid; gezetheid op oudvaderlandsche zeden'.⁷⁶⁴ Het tijdschrift voer dus een natiebevoorgerende en op verzoening en tolerantie gerichte koers en paste vergelijkbare maatstaven toe als de literaire genootschappen. De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* tierden 'als bezetenen, in naam van verlichting en burgerdeugd', merkte R.C. Bakhuizen van den Brink later op.⁷⁶⁵

Naast de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* bestond nog een vergelijkbaar maandschrift: het *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (1814-1835). Het bevatte ook recensies en mengelwerk en had een soortgelijk (liberaal) uitgangspunt, maar was gematigder van toon. Ook dit blad onderstreepte de positie van Bilderdijk. Men noemde hem de 'Feniks der Dichteren' en roemde hem om zijn oorspronkelijkheid en zijn 'onuitdooftbaar genie'. Maar in de jaren twintig bleef kritiek niet uit. 'Neen, zulk ellendig geraas kan uit geene geregelde hersens, maar nog veel minder uit een Christelijk hart voortvloeijen', schreef men naar aanleiding van *De voet in 't graf* (1827).⁷⁶⁶

— *Gezaghebbend, want bekritiseerd*

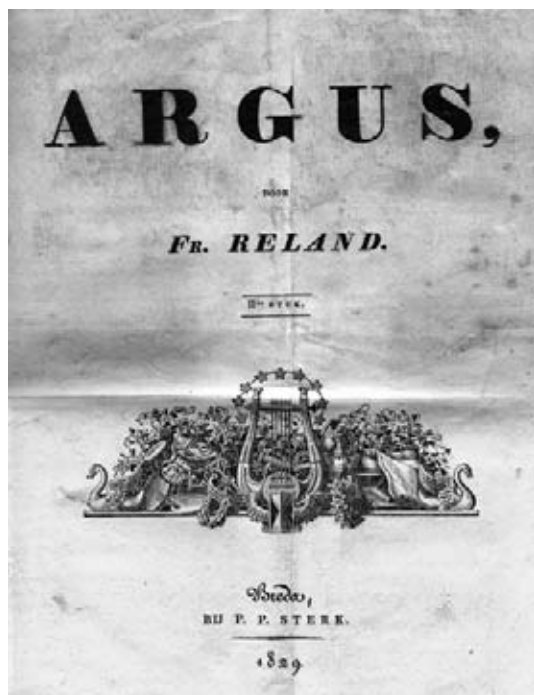
Hoe rotsvast de positie van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* was, blijkt uit de felheid waarmee het tijdschrift werd bekritiseerd. Eind jaren twintig verscheen *Apollo, tijdschrift voor den beschaafden stand* (1827-1828), gevolgd door *Argus* (1828-1829) [afb. 158].⁷⁶⁷ Beide Rotterdamse periodieken verschenen uit onvrede over de bestaande tijdschriften, die 'grijs van

ouderdom en kindsch van oordeel, den smaak verpestten, de halfgeleerden verbijsteren, en, door overdreven lof of afkeuring, de *Vaderlandsche Letteroefenaren* zoowel als de *Letteren* zelve in het verderf slepen'.⁷⁶⁸ Daarmee maakten de oprichters meteen duidelijk tegen welk blad ze zich afzetten. Ze vielen vooral J.W. IJntema aan, als representant van de oude garde. Volgens de redacteuren had de lezer niets aan IJntema's 'Let- en Laster-Oefeningen'. Af en toe publiceerde hij eigen verzen in het mengelwerk van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*. Daarop pakte *Argus* hem genadeloos aan; men noemde hem een 'Prulpoët' en beschuldigde hem van ongeneeslijke 'Rijmjeukte'. Als nieuwjaarswens verzocht men IJntema in januari 1829 zijn lier zo spoedig mogelijk aan de wilgen te hangen. Twee maanden later schreef men dat IJntema door alle drukte nauwelijks kon eten en drinken, maar gelukkig was zijn lier hem tot troost: 'Hij liere intusschen maar binnen 's kamers, want voor [de] deur heeft men Katten-muziek en Draai-orgels genoeg'.⁷⁶⁹ De frequentie en hevigheid van deze persoonlijke aanvallen geven aan dat de auteurs IJntema erkenden als een invloedrijke figuur. Hij beet zelf van zich af in het vers 'Aan *Argus* en consorten, (ééns voor altijd.)', dat hij in 1828 in het mengelwerk van zijn blad publiceerde:

Vaar voort, o schaamteloosze! op mij uw gal te braken,
Of 't andren vrijdom schonk van uw vergifte kaken!
Weet, dat men dan alleen mij krenkt, ja diep verneert,
Wanneer mij 't schandmerk van kwâ jongens lof
onteert!⁷⁷⁰

De spilfiguren van *Argus* waren Adriaan van der Hoop jr. en J.J.F. Wap.⁷⁷¹ Opvallend is dat ook *Apollo* en *Argus* de oorspronkelijkheidseis verwoordden. In het eerste nummer van *Apollo* schreven de redacteuren dat ze alleen Nederlandse werken zouden bespreken.⁷⁷² Dat gold ook voor *Argus*, waarin men pleitte voor Nederlands toneel: 'Dat er *oorspronkelijke* stukjes, in plaats van de rampzalige verhaspelde en zouteloze Fransche *voddevilles* worden opgevoerd', wenste men in 1829.⁷⁷³

Argus besteedde speciale aandacht aan Bilderdijk. Werd de dichter omstreeks 1828 in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* bekritiseerd, *Argus* droeg hem

158. Titelpagina van het tijdschrift *Argus*. Rotterdam 1828-1829. UBL/MNL.

op handen. Men typeerde hem als de ‘NESTOR onzer Poëzij’ en verheerlijkte hem vanwege zijn ‘onuitputtelijk Genie’.⁷⁷⁴ Marita Mathijssen heeft erop gewezen dat de dichter ging dienen als het ijkpunt van een nieuwe, jonge generatie en als symbool van een nieuwe (niet-huiselijke) literatuuropvatting.⁷⁷⁵ Bilderdijk werd uitbundig geprezen; pulpoëten pakte men aan. Vooral de Deventer dichter Hendrik van Loghem (1774-1843) moest het ontgelden: zijn ‘ellendige rijmen’, ‘Dolhuispraat’ en ‘verstandontearend gebeuzel’ werden tot drie keer toe bespot.⁷⁷⁶ *Argus* koos ook partij voor Bilderdijk inzake de spelling. Hoewel hij zich in de discussie volgens de redacteurs niet altijd even ‘welvoelig’ uitliet, gaf hij in tegenstelling tot Siegenbeek wel bewijzen. Siegenbeek hield vooral ‘stillekes den mond’ en had anderen nodig om zich te verdedigen, smaalde het blad.⁷⁷⁷ Sommigen vonden de toon van *Argus* onbeschoft.⁷⁷⁸ In elk geval bereikte het blad zijn doel niet; IJntema’s verguisde tijdschrift bleef het invloedrijkst. Na een korte periode van rebellie verdween *Argus* weer geruisloos van de letterkundige bühne.

TUSSENBALANS

In de voorgaande paragrafen is een overzicht gegeven van de letterkundige instituties in het tijdvak 1813-1833. Na het vertrek van de Fransen brak een tijd aan in de schaduw van Oranje. De censuur verdween, maar de literatuur bleef met de politiek verbonden. Met de komst van Willem I ontstond een periode van nationale verzoening. De koning trachtte, in navolging van Lodewijk Napoleon, de eenheid te bevorderen. Velen realiseerden zich dat de literatuur een natiebevorderende functie diende te vervullen. De genootschappen debatteerden over de rol van de letterkunde bij het creëren van een nationale identiteit. Ook het toneel, de kritiek en het literatuuronderwijs moesten daar hun steentje aan bijdragen. De literatuur werd beschouwd als een maatschappelijk instrument, niet als een doel op zichzelf. Bilderdijk was de enige die een meer autonome functie voor de poëzie opeiste. In 1830 werd de maatschappelijke rust bruut verstoord door het uitbreken van de Belgische Opstand, die in de volgende paragraaf aan de orde komt. Deze drukte zijn stempel op het literaire leven en op het denken over literatuur. Voordat daarop wordt ingegaan, volgt eerst een tussenbalans.

De materiële productie

De auteurs, genootschappen en uitgevers namen, net als daarvoor, de materiële productie voor hun rekening. De meeste literatoren waren lid van de genootschappen, zoals de *Maatschappij* en de *Hollandsche Maatschappij*. Veel teksten kwamen daar tot stand: de leden hielden lezingen, lazen verhandelingen voor en reciteerden verzen. Het schrijverschap bleef een nevenfunctie. Alleen Bilderdijk vertoonde in zekere mate trekken van de professionele auteur, hoewel hij colleges moest geven om in zijn levensonderhoud te voorzien. Zoals het schrijven een nevenfunctie was, zo was het uitgeven dat voor veel boekverkopers. Du Mortier en Luchtmans waren de meest prominente uitgevers. Toch publiceerden ook kleinere boekverkopers werkjes, zoals naar aanleiding van Da Costa’s *Bezwaren*. De beroepen van uitgever en boekhandelaar bleven aan elkaar gelieerd. Zo waren Herdingh, Brill en Du Mortier uitgever, drukker en boekhandelaar.

laar. De samenwerking nam toe, wat resulteerde in de oprichting van de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*. De Schouwburg stond als institutie op zichzelf.

De distributie

De boekverkopers, koffiehuisen en sociëteiten verzorgden de distributie. De institutionele bibliotheken, zoals de universiteitsbibliotheek en de genootschapscollecties, waren slechts voor een selecte groep toegankelijk. Om het lezen te stimuleren, ontplooiden verschillende particulieren nieuwe initiatieven. Zo stichtten enkele geleerden in 1819 een Leesmuseum om leden in de gelegenheid te stellen om voor relatief weinig geld tijdschriften te lezen. Diverse boekverkopers richtten commerciële leesbibliotheken op. De bekendste was die van C.C. van der Hoek op de Breestraat. De in 1823 gestichte Nutsbibliotheek richtte zich op de volksklasse. Deze bevatte alleen (Nuts)werkjes, die de zedelijkheid konden bevorderen. Leesbibliotheekhouder J.W. Dauw Lem was de organisator van een leeskring van nieuwe boeken en van een leescirkel van Nederlandse tijdschriften. De mogelijkheden om te lezen werden dus uitgebreid. Ten slotte bleven ook de leesgezelschappen actief.

De symbolische productie

De genootschappen bepaalden waaraan de letterkunde moest voldoen. Er werden debatten gevoerd over functie en aard van het dichterschap. Alleen in *De Nederlandsche Mercurius* leek men te twijfelen aan hun belang. 'Men verhaalt, dat de verschillende letterkundige, menschlievende en wijsgeerige genootschappen in ons vaderland, commissien benoemd hebben tot het oprichten van een nieuw genootschap, onder den tijtel van: *genootschap tot uitbreiding en instandhouding van genootschappen*.'⁷⁷⁹

Na 1813 kwam de persoonlijkheid van de auteur steeds meer centraal te staan. De *Maatschappij* en de *Hollandsche Maatschappij* theoretiseerden over de 'ware' dichter: een oorspronkelijk genie. Deze poëtische ontwikkeling hing vermoedelijk samen met de politieke context. Was al eerder over oorspronkelijkheid getheoretiseerd, bijvoorbeeld door Feith en

159. Een Vrijwillige Leidse Jager, uit: J. Roemer, Gedenkschrift van den veldtocht der heeren studenten van de Hooogeschool te Leiden, ten Heiligen strijd voor Vaderland en Koning, in de jaren 1830 en 1831. Leiden 1831. RAL.

Hiëronymus van Alphen, na de omwenteling van 1813 won deze literaire eis, als gevolg van de afkeer van het vreemde (Franse), aan importantie. Sommige literatoren wezen echter op de gevaren van te ver doorgeschoten oorspronkelijkheid. In de jaren na de Franse tijd duidde men met 'oorspronkelijkheid' diverse zaken aan. Oorspronkelijk betekende: van Nederlandse origine, geschreven door Nederlandse auteurs. In de

160. *Het springen van 's konings kanonneerboot No. 11 op den 5den Febr. 1831 voor Antwerpen.*
AVS.

tweede plaats definieerde men het begrip als origineel of authentiek. Iemand was oorspronkelijk als hij geen voorgangers imiteerde, maar zijn eigen weg bepaalde. Ook werd ermee bedoeld dat iemand blijk gaf van de nationale volksaard en met zijn werk vaderlandse deugden uitstraalde.

Een terugkerend element is de bewondering voor de zeventiende eeuw, toen er oorspronkelijkheid en authenticiteit heersten. In de achttiende eeuw was de literatuur in verval geraakt als gevolg van de imitatie. Vondel beschouwde men als het prototype van de ware Nederlandse dichter, die zijn verheven dichtelijke gevoelens in poëzie had uitgestort en tevens vaderlandse deugden uitdroeg. Maar ook de negentiende eeuw kende een ware dichter: Bilderdijk.

Deze nam een uitzonderlijke en dubbelzinnige positie in. Hij was de enige die zowel theoretiseerde als zijn eigen ideeën over het dichterschap in praktijk bracht en werd beschouwd als de enige ware dichter van zijn tijd. Zijn bijnaam 'Tweede Vondel' moet dan ook letterlijk worden genomen. Bilderdijk profileerde

zich ook als een ware dichter. Zijn onmaatschappelijke houding, zijn afwijkende uiterlijk, zijn afkeer van geldzaken en de wijze waarop hij zijn eigen dichterschap mythologiseerde, vormden mede zijn imago. Daarmee kon hij echter alleen succesvol zijn omdat er institutionele waardering voor bestond. In de jaren twintig werd Bilderdijk vanwege zijn als reactionair ervaren standpunten maatschappelijk verguisd. Accepteerde men de tegendraadsheid van de dichter, voor zijn cultuurkritische standpunten had men geen begrip. Maar zijn dichtelijke reputatie was

zo groot, dat hem die niet meer kon worden afgenomen. Men bleef Bilderdijk erkennen als de grootste dichter van zijn tijd, getuige de eervolle bekroning door de *Maatschappij* aan het einde van zijn leven.

De oorspronkelijkheidseis gold ook voor het toneel. Slechts een fractie van alle opgevoerde stukken was van Nederlandse bodem. Het grote publiek verlustigde zich vooral in het zien van vertalingen van Duitse melodrama's van Kotzebue en Iffland. Van religieuze zijde bestond er kritiek op het vermeende onzedelijke karakter van de schouwburg. Vanuit de letterkundige genootschappen was een ander soort kritiek hoorbaar. Verscheidene literatoren hielden een pleidooi voor meer oorspronkelijk toneel, dat zou kunnen bijdragen tot de constructie van een nationale identiteit.

Om die reden pleitte men ook voor vaderlands literatuuronderwijs. In de praktijk bleef het onderwijs op de Latijnse scholen uiteraard klassiek georiënteerd. In letterkundige bloemlezingen kwam eveneens de oorspronkelijkheidseis tot uitdrukking: ze bevatten al-

leen Nederlandse teksten. De algemeen-culturele tijdschriften, vooral de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, bepaalden welke werken werden aanbevolen. Naast de zedelijkheidseis werd ook daar de oorspronkelijkheidseis gehanteerd. Werken kregen een positief oordeel als ze Hollandse zeden uitstraalden. Bovendien propageerde het blad nationale rust en verzoening, waarmee het kritiek uitte op Bilderdijk en Da Costa.

De Belgische Opstand

DE CONFRONTATIE VAN NOORD EN ZUID

‘Den ganschen Helicon met zijne poeeten en poetasters’ was in rep en roer toen de Belgische Opstand uitbrak.⁷⁸⁰ De aanleiding was de uitvoering van *La Muette de Portici* op 25 augustus 1830. De opera, over de Napolitaanse visser Masaniello die in de zeventiende eeuw een volksopstand leidt tegen de Spanjaarden, veroorzaakte in Brussel consternatie.⁷⁸¹ Geënthousiasmeerd door de revolutionaire teksten ontstond een volksoproer, dat naar andere steden oversloeg. Was de aanleiding helder, de oorzaak van de Opstand was minder eenduidig. Er was al enige jaren beroering. De unifiserende onderwijs-, godsdienst- en taalpolitiek van Willem I, in combinatie met de beperkte persvrijheid, dreef de liberalen en katholieken in het Zuiden vanaf 1827 in elkaars armen: een monsterverbond.⁷⁸² Ze eisten vrijheid van onderwijs en drukpers, openbaarheid van financiën, ministeriële verantwoordelijkheid en opheffing van het verbod op het gebruik van ambtelijk Frans.⁷⁸³ In 1830 nam de onrust toe, gevoed door de Franse Julirevolutie. Door de strenge winter van 1829 waren de oogsten mislukt, waardoor de broodprijzen stegen. Bovendien heerste in het Zuiden werkeloosheid, mede als gevolg van de invoering van de stoommachine.⁷⁸⁴

In Brussel vonden vanaf dat moment ongeregelde heden plaats. Tussen 23 en 27 september 1830 werd in de stad gevochten tussen troepen van de koning en de opstandelingen, maar de Nederlanders slaagden er niet in het Koningsplein te veroveren. Er ontstond een patstelling in het Warandepark. In de nacht van 26 op 27 september trokken ze zich terug. Een dag later deed

Willem I een beroep op zijn buitenlandse bondgenoten, maar die voelden er niets voor om Nederland te hulp te schieten. Toen de Staten-Generaal op 29 september instemde met een administratieve scheiding, namen de Belgen daar geen genoegen meer mee. Op 4 oktober 1830 verklaarden zij zich onafhankelijk. Willem I riep vervolgens zijn noordelijke onderdanen te wapen: ‘Welnu! te wapen op de dringende bede van uwen Vorst. Te wapen voor de zaak van orde en recht. Te wapen, onder ootmoedig en biddend opzien tot den almachtigen God, die Nederland en Oranje zoo dikwijls uit de grootste gevaren heeft gered.’⁷⁸⁵ Daar werd massaal gehoor aan gegeven, onder meer in Leiden, door de schutterij.

Bovendien was door de studenten al in september een Corps Vrijwillige Jagers opgericht [afb. 159].⁷⁸⁶ Een adjudant van de schutterij trainde hen op de Burcht; ‘de geweerschoten met jeugdige kwistigheid afgeschoten, konden den schijn wekken alsof de Academiestad zelve reeds door de muiters ware ingesloten’.⁷⁸⁷ Onder hen bevonden zich enkelen die later als literator befaamdheid zouden verkrijgen. Gerrit van de Linde, alias De Schoolmeester, was de bekendste.⁷⁸⁸ Hij schreef op 19 oktober 1830 een brief aan Bilderdijk, waarin hij ‘Hollands grootsten zanger’ vroeg om een wapenlied voor de Jagers, dat hun gehechtheid aan ‘den besten der Koningen en den dierbaren grond hunner geboorte’ zou uitdrukken. Bilderdijk stuurde een bedankbrief, maar kon niet op het verzoek ingaan. Door de ‘verpletterenden slag van ’t ongelijkbaar verlies’ van zijn wederhelft kon hij naar eigen zeggen niet meer dichten.⁷⁸⁹ Het was niet de eerste keer dat de studenten de wapens opnamen. Dat deden ze ook al in het Rampjaar 1672, de patriottentijd en ten tijde van de Slag bij Waterloo.⁷⁹⁰

Vanuit Nederlands perspectief kende de Opstand vier belangrijke gebeurtenissen. Ten eerste het bombardement van Antwerpen op 27 oktober 1830, waarbij tweehonderd slachtoffers vielen. De zelfopoffering van Jan van Speijk (1802-1831) vormde een tweede belangrijke gebeurtenis [afb. 160 en 161]. Hij was de bevelhebber van kanonneerboot 2 op de Schelde bij Antwerpen. Op 5 februari 1831 werd het schip door een windvlaag tegen de wal geslagen, waarna een menigte

161. Portret van Jan van Speijk (1802-1831). PC.

het belaagde. De afloop is bekend: Van Speijk bracht de lading tot ontploffing en blies zichzelf, zijn bemanning en de opstandelingen op. In het Noorden werd hij als een held gelauwerd.⁷⁹¹ Een derde hoogtepunt vormde de Tiendaagse Veldtocht, die tussen 2 en 12 augustus 1831 plaatsvond en een reactie was van Willem I op de in zijn visie onwettige eedaflegging van Leopold I. De opmars van de Nederlandse troepen verliep voorspoedig; ze versloegen het Maas- en het Scheldeleger. Door de inmenging van de Fransen moesten ze zich echter terugtrekken. In het Noorden werd de afloop als een overwinning beschouwd. Prins Willem [afb. 162] had zich als opperbevelhebber opnieuw heldhaftig gedragen. In de strijd bij Pellenberg en Boutersem, nabij Leuven, was zijn paard dodelijk getroffen, een gebeurtenis die zeer tot de verbeelding sprak. Op 13 augustus trok prins Willem Leuven binnen, maar toen was de strijd – die aan Nederlandse zijde honderddertig slachtoffers had geëist [afb. 163] – al gestreden.⁷⁹² De prins werd in het Noorden als een held ontvangen en op 23 augustus 1831 in Den Haag gehuldigd. ‘Het was opnieuw een dag van vereeniging tusschen de vorstelijke familie en het volk, zoo plechtig als 1813 die kon opleveren. Waarlijk er was geen treffender tooneel te bedenken; allen die het bij ons bijwoonden waren tot tranen geroerd’, memoreerde Willem de Clercq.⁷⁹³ Het conflict was nog niet voorbij. Willem I weigerde akkoord te gaan met de Londense ‘Vierentwintig Artikelen’. De Antwerpse

citadel was op dat moment nog in Nederlandse handen. Eind 1832 besloten Engeland en Frankrijk om de vorst te dwingen met het voorstel in te stemmen door beslag te leggen op alle Nederlandse schepen in hun havens. Bovendien trok in november een Frans leger België binnen om de citadel te ontzetten. Er volgde een felle strijd, het vierde hoogtepunt. Uiteindelijk gaven de Nederlanders zich gewonnen.

Leidse helden

Ook de studenten maakten zich verdienstelijk. Op 13 november 1830 verlieten de Leidse Jagers – gekleed in het ‘maagdverleidend jager pakjen (groen en canarie)’⁷⁹⁴ – de Sleutelstad. Professor C.J. van Assen sprak ze in de Pieterskerk toe, roemde ze om hun plichtsbesef en sprak de bede uit: ‘Bij God, Dien gij aanbidt; bij den Koning, dien gij eert; bij het Vaderland, dat gij lief hebt, o! wij smeeken het u, stelt onze hope niet te leur.’⁷⁹⁵ Daarna reisden de studenten per trekschuit via Leidschendam, Delft en Rotterdam naar Breda. Tollens riep ze een dichterlijk vaarwel toe:

Vaart wel al wie ons dierbaar zijt!
De horen schalt: wij gaan!
Vaar wel, gij Akademiestad!
En, zwijg, geliefd Iö Vivat:
De wapenkreet vangt aan! (*bis.*)⁷⁹⁶

Een maandenlang verblijf in Brabant volgde voor de Jagers, die wachtten totdat ze in actie konden komen: de ‘Brabandsche Campagne’.⁷⁹⁷ Hoewel de studenten regelmatig werden overgeplaatst, verveelden ze zich tussen de exercities door stierlijk [afb. 164]. De inkwartiering, veelal bij boeren, viel hun zwaar.

Op 1 augustus 1831 kregen ze het bevel zich gereed te maken. Gerrit van de Linde schreef: ‘Nog staat het ons levendig voor, hoe dit vooruitzicht aller geestdrift opwekte, en hoe alle andere aandoeningen zwegen voor de streelende gedachte, dat wij welhaast voor het Vaderland en deszelfs belangen ons leven zouden mogen wagen.’⁷⁹⁸ Op 3 augustus staken ze de grens over. Twee dagen later ontmoetten ze bij Beringen de vijand. De rechtenstudent L.J.W. Beekman werd door een kogel dodelijk in het hoofd getroffen; C.E. Stollé werd

162. Portret van Prins Willem van Oranje (1792-1849). pc.

in zijn beide benen geraakt. Op 11 augustus namen de studenten deel aan de stijd bij Boutersem [afb. 165]. Twee dagen later trokken ze Leuven binnen. De vrijheidsboom voor het stadhuis werd neergehaald en in de 'wijken der trouwelooze stad' klonk het Wilhelmus. Hiermee eindigde het avontuur. Van de Linde schreef dat de studenten het jammer vonden dat ze, door de Franse inmenging, niet naar Brussel konden optrekken, om de 'oproerige stad te straffen, die het eerste voorbeeld gaf van afval en verraad'.⁷⁹⁹ De terugtocht volgde. Ze reisden via Eindhoven, Tilburg, Dordrecht, Rotterdam, Delft, Voorburg en Leidschendam terug naar Leiden.⁸⁰⁰

De Sleutelstad verwelkomde de Jagers op 23 september 1831: 'De zoo ruime Breestraat was te eng om de tallooze menigte, van heinde en ver toegestroomd te bevatten; de hand werd ons van alle kanten toegereikt'.⁸⁰¹ Van de Linde schreef dat de straten in 'waranden herschapen' waren: 'de woningen met kransen omhangen, van alle zijden wapperde de Vaderlandse Vlag ons tegen, en op meer dan ééne plaats was onze weg met bloemen bestrooid'.⁸⁰² De professoren

bekostigden de feestelijkheden.⁸⁰³ In de Pieterskerk sprak rector magnificus W.A. van Hengel de studenten toe [afb. 166 en 167]. Hij stond stil bij het overlijden van Beeckman: 'En wanneer gij, o edelmoedige ziel! onder deze gewelven misschien om ons henenzweeft; zie dan de hulde, welke wij uwer nagedachtenis toebrengen, met welgevallen aan'.⁸⁰⁴ De wezen zongen een tekst van Tollens: 'Gij hebt 's lands basterdkroost getoond, / Wat moed in 's lands studenten woont'.⁸⁰⁵ 's Avonds werd Van Lenneps anti-Belgenstuk *Het dorp aan de grenzen* opgevoerd.⁸⁰⁶ De dag werd besloten met een illuminatie.⁸⁰⁷

In Leiden vierde men feest en de studenten zouden hun studiën weer spoedig hervatten, maar het conflict was nog niet voorbij. Ondanks het verlies van de citadel bleef Willem I weigeren om het Londense verdrag te ondertekenen. Een jarenlange status-quo volgde, maar uiteindelijk stemde de koning toch met het verdrag in. Het werd op 19 april 1839 te Londen ondertekend.⁸⁰⁸ Op 11 juni werd het Leidse Jagercorps opgeheven.⁸⁰⁹ Zo kwam er definitief een einde aan de Belgische Opstand.

LITERAIRE INSTITUTIES EN DE OPSTAND

Op alle betrokkenen maakten de gebeurtenissen grote indruk, en ook op het literaire leven drukte de Opstand een duidelijke stempel.⁸¹⁰ Leiden werd overspoeld door een golf van nationalisme, die de letterkunde niet ongemoeid liet. Groen van Prinsterer, de latere voorman van de antirevolutionairen, schreef al in 1829 dat de 'schelle toon der Brabandsche zoogenaamde Publicisten de Leydsche Muzen' verstoorde. Hij vond het logisch dat de 'gansche letterkunde, tenminste voor een tijd, eene polemieke houding' zou krijgen, om zich tegen de 'valsche beginsels, de oppervlakkigheid, den Franschen geest, die in ons Rijk aanmerkelijk veld begint te winnen' te verzetten.⁸¹¹ Hoe reageerde het literaire leven op de gebeurtenissen? Welke gevolgen hadden de politieke ontwikkelingen voor de genootschappen, welke bijdrage leverden de boekverkopers en hoe beïnvloedde de Opstand de overige literaire instituties, zoals de leesgezelschappen en de Schouwburg? Door hun activiteiten te reconstrueren en teksten te bestuderen kunnen we een tipje van de

163. Een gewonde Nederlandse soldaat tijdens de Tiendaagse Veldtocht. PC.

sluier oplichten betreffende de in dit tijdvak vigerende poëtische opvattingen. Door de Opstand kreeg het denken over het doel van de literatuur en de taak van de kunstenaar een impuls, waarop nader zal worden ingegaan.

Letterkundige genootschappen

De literaire genootschappen ondervonden hinder van de Belgische Opstand. Ook gedurende eerdere onrustige perioden, zoals de patriottentijd en de Franse annexatiejaren, was dat het geval geweest.

— *De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*
Het bestuur van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* had tijdens de maandelijkse vergadering van 9 juli 1830 besloten om prins Frederik het honorair lidmaatschap aan te bieden, maar als gevolg van de gebeurtenissen had de prins nog niet gereageerd en was er nog geen gelegenheid geweest om hem de oorkonde uit te reiken. Bovendien werd in de tweede helft van 1830 en de eerste helft van 1831 het verloop van de maandelijkse vergaderingen verstoord als gevolg van de 'treurige gebeurtenissen in ons Vaderland'. Na de bijeenkomst van 9 juli 1830 zou pas weer op 14 januari 1831 een volgende plaatsvinden. In 1831 belegde de *Maatschappij* slechts vijf vergaderingen.⁸¹²

Mogelijk speelde een rol dat enkele leden gehoor gaven aan de oproep tot bewapening. Thorbecke, die in Gent had gewerkt, maar uit zijn huis en werkkring was 'gesmeten', schreef in oktober 1830 vanuit Leiden: 'In-

gevolge de oproeping des konings tot eene algemeene wapening ben ik hier met prof. Geel en eenige anderen werkzaam geweest, om onverwijd gemeenschappelijke wapenoefeningen daar te stellen. Deze zijn thans in den gang, en wij worden elken dag gedurende twee uren geexerceerd door een oud officier. Dit geschiedt niet met de bedoeling, om ons als vrijwilligers aan te bieden en uit te trekken, maar alleen om ons als verdedigende magt van de plaats der inwoning te vormen.'⁸¹³ Voor letterkundig vermaak was kennelijk minder tijd, nu de actualiteit om actie vroeg. Het Noorden was beducht voor een aanval op eigen grondgebied. De leus 'België vrij tot aan de Moerdijk' nam men zeer serieus, ook omdat het Nederlandse leger voor de helft uit Belgen bestond. Dat verklaart waarom de Leidse hoogleraren zich genoodzaakt voelden te gaan exerceren.

Bovendien hadden enkele *Maatschappij*-leden wel iets anders aan hun hoofd, nu hun zonen als Vrijwillige Jagers waren uitgetrokken. Zo verkeerde Johannes Clarisse, hoogleraar in de theologie, in onzekerheid over het lot van zijn zoon Walrand Cornelis Lodewijk, die sinds 1828 letteren studeerde. Dat gold ook voor de dichter A.C.W. Staring. Zijn zoon Winand Carel Hugo studeerde wis- en natuurkunde, maar verwisselde het studenten- voor het soldatenpak. Ook het *Maatschappij*-lid Wessel Albertus van Hengel, die de studenten na hun terugkeer als rector magnificus verwelkomde, had zijn zoon – Johannes Fredericus, die later als arts in Hilversum enige vermaardheid zou verwerven – als Jager zien uittrekken.⁸¹⁴ Ten slotte wuifde Hendrik Collot d'Escury zijn twee zonen uit. Hij sprak bij die gelegenheid, toen het Oranjevaandel werd uitgereikt, als curator van de hogeschool de studenten toe. Zijn jongste zoon, Carel Jan, was aangewezen als vaandeldrager. Voor hem verliep de expeditie minder eervol, zo weten we dankzij Nicolaas Beets. Gedurende de Tiendaagse Veldtocht wierp Carel Jan het vaandel 'lafhartig' weg en vluchtte. Toen de studenten op 23 september 1831 in Leiden als helden werden onthaald, droeg iemand anders het vaandel. Om de eer van zijn zoon te redden, reisde Collot d'Escury de Jagers tegemoet 'om hen te bewegen dat zijn zoon mede binnen zou trekken'. Aanvankelijk weigerden de studenten, maar uiteindelijk stonden ze hem zijn bede toe.⁸¹⁵

164. Bivak der Leidse Jagers op de Eerselse heide, in de nacht van 2 op 3 augustus 1831, uit: *Studenten-almanak voor het jaar 1832*. RAL.

Van vijf Leidse *Maatschappij*-leden werd verwacht dat zij, als predikant, na het uitbreken van de Opstand toepasselijke leerredenen zouden uitspreken. Mogelijk hadden ze daardoor minder tijd voor de *Maatschappij*. Ze hielden de preken tussen november 1830 en januari 1831, na de uittocht van de Jagers en de Schutterij. De achterblijvers verkeerden in onzekerheid over hun lot. De predikanten trachtten hun toehoorders gerust te stellen, hoop te geven en vertrouwen in te boezemen. Clarisse sprak zijn kerkgangers opbeurend toe: 'Weg dan met angstvallige zorgen, godvreezend Christen! weg met bang gesteen en angstvallig gekerm! Het hoofd omhoog! Moed gevat!' Van der Palm op zijn beurt riep zijn publiek op om op God te vertrouwen, Wiens wegen vaak 'donker en raadselachtig', maar altijd weldadig zijn. N.C. Kist benadrukte dat het goed is voor de zondige mens om 'verdrukking en leed bij

ondervinding te kennen', ter voorbereiding op een volgend leven: 'Want, wij mogen dan onder tranen zaaijen, wij zullen ook met gejuich maaijen.' Lucas Suringar riep op om God te vrezen en Zijn geboden te gehoorzamen. Daartoe hoorde ook dat iedereen het zijne zou moeten bijdragen tot de bevordering van het goede voor het vaderland. Ten slotte sprak W.A. van Hengel over de bemoedigende tekst: 'Tot hiertoe heeft de HEERE ons geholpen' (1 Samuel 7:12).⁸¹⁶

Toch werden er enkele *Maatschappij*-bijeenkomsten belegd. Deze kregen, meer dan voorheen, een politiek-historische invulling. Zo las Siegenbeek op 4 maart 1831 voor uit zijn nog onuitgegeven *Geschiedenis der burgerwapening in Nederland* (1831). Niet toevallig ging hij vooral in op de bewapening ten tijde van het Rampjaar 1672, toen de vrijheid bedreigd werd door aanvallen van Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen: de Derde Engelse Oorlog (1672-1674). De parallel met de eigen tijd was onmiskenbaar. Ook nu bestond het gevaar dat een vreemde mogendheid de vrijheid aantastte. Siegenbeek vond zijn werk gepast in een tijd 'waarin de geestdrift, om ter verdediging van den Nederlandschen grond de wapenen op te vatten, zich alomme zoo luisterrijk openbaarde, dat geheel het onpartijdige Europa op de Oud-Nederlandsche natie met eerbied en bewondering moet staren'. Bovendien hoopte hij dat zijn werk de vaderlandsliefde zou bevorderen.⁸¹⁷ Siegenbeek schreef na de terugkeer van de Leidse Jagers ook een welkomstlied, waarin hij verwees naar de Tachtigjarige Oorlog. Volgens hem waren de studenten beëld met 'DOUZAAS zwaard en veër':

Weest welkom, driemaal welkom dan,
O Zonen van Minerf,
Gij, waardig kroost van DOUZA, van
VAN HOUTEN EN DE WERF!⁸¹⁸

Daarnaast organiseerde men in het winterseizoen 1830-1831 drie openbare vergaderingen, waarin wederom de politiek centraal stond. Op 30 november 1830 vergeleek Adam Simons het bewind van Johan de Witt met dat van Anthonie Heinsius. Beiden waren raadpensionaris in een stadhouderloos tijdperk.⁸¹⁹

165. J.P. Berghaus, J. Schoenmaker Doijer, *De vrijwillige Jagers der Leijdsche Hoogeschool, in het Avond gevecht te Boutersem op den 10 Augustus 1830.* RAL.

Simons benadrukte dat Nederland altijd, ook tijdens stadhouderloze perioden, zijn gezag had gehandhaafd, dankzij grote mannen als Cornelis Tromp, Michiel de Ruyter, Witte Corneliszoon de With en Jan van Galen. Zij bestreden de vijand tijdens de Eerste en Tweede Engelse Oorlog (1652-1654 en 1665-1667). Maar het was vooral Johan de Witt 'die den moed had en het beleid, om, in zulken nood, het dreigend gevaar van den staat af te wenden'. De Witt kende slechts één vertrouweling, aldus Simons, namelijk het vaderland: 'Dat Vaderland, hem dierbaarder, dan zijne oogen, smeekte hem, om vrede, en hij voldeed aan deszelfs regtmatige wenschen.' Hij probeerde de geschillen tussen de verschillende gewesten te vereffenen en de stedelijke onlusten op te lossen. Dat gold ook, maar in mindere mate, voor Anthonie Heinsius (1641-1720).

Deze bracht eveneens binnenlandse onenigheden tot bedaren en voorkwam 'gevaarlijke uitbarstingen'.⁸²⁰ De boodschap was duidelijk: Nederland had, nu de vrede wederom bedreigd werd, behoefte aan grote mannen, die het vaderlands gezag zouden herstellen. Tegelijkertijd had de verhandeling een bemoedigende moraal. Het was immers niet voor het eerst dat de vaderlandse stabiliteit en eer bedreigd werden.

Simons' lezing bevatte ook een aanval op Bilderdijk en zijn geestgenoten, die – in tegenstelling tot de meerderheid van de *Maatschappij* – weigerden om De Witt als een held te zien.⁸²¹ Hoewel Bilderdijk zich in eerdere jaren zeer geëngageerd had betoond, liet hij zich niet meer over de Opstand uit. Toen H.W. Tydeman er op 12 september 1830 over repte, ging hij daar niet op in. Hij leefde afgezonderd in Haarlem, verbitterd

en bedroefd om het verlies van zijn vrouw. Hij was liever bij de 'Samojeden of Hottentotten' geboren' dan te moeten leven 'in dit land van vervloeking, aan mollen en waterrotten ontveldigd in spijt van de Natuur-zelve, en waar alles zonder eind, van mijn vroegste kindsheid af, samen gespannen heeft om mij 't leven ondraaglijk te maken, en misschien geen dag omging die mij niet naar de dood deed wenschen'.⁸²² Toch is het niet moeilijk te bedenken hoe Bilderdijk, afkerig als hij was van revoluties, over de Belgische Opstand zal hebben gedacht.⁸²³

Tijdens zijn colleges had Bilderdijk verkondigd dat de gebroeders De Witt geen verraders waren, hoewel ze er de schijn van gaven en het land 'op den rand des verderfs' brachten.⁸²⁴ Enerzijds vond hij hun lot beklagenswaardig en benadrukte hij dat hij geen verdediger was van de 'weêrwaak der Haagsche Burgery'. Anderzijds vergoelijkte hij hun dood door te wijzen op hun 'toomlooze wraakzucht' tegen Oranje. Hij sprak zijn afkeuring erover uit dat 'Letter- of andere Maatschappijen' De Witten tot volksgoden verhieven, waardoor ze de geschiedenis verdraaiden.⁸²⁵ Simons schreef: 'Gaaf uit mijne oogen, gij verachtelijke bedillers van JOHAN DE WITT! die niet waardig zijt, in zijne schaduw te staan en de slippen van den mantel des grooten mans hem na te dragen'.⁸²⁶

Een tweede openbare lezing verzorgde de oriëntalist Hendrik Arent Hamaker (1789-1835), één dag voor de 'heldendaad' van Van Speijk. Hij was een 'groot, breed, gezet man. Zyne physionomie zeer sprekend; levendige oogen achter den bril'. Geheel zijn voorkomen was 'imperiëus en onstuimig'.⁸²⁷ Hij hield een redevoering over de zelfstandigheid, die hij al op 19 januari had uitgesproken bij Felix Meritis in Amsterdam. C.C. van der Hoek gaf de tekst uit. De opbrengst was bedoeld voor een monument voor Van Speijk en ten voordele van de nabestaanden van de met hem gesneuvelde zee-lieden – een expliciete manier om met de letterkunde een utilitaire bijdrage te leveren. Net als Siegenbeek wilde Hamaker de 'opwekking en aankweeking van echten burgerzin' stimuleren. Hij vond het niet ongepast om in deze tijd, terwijl een 'plunderzieke nabuur' de grenzen bedreigde, met letterkunde bezig te zijn, want juist nu hadden kunstenaars een belangrijke

functie. Hij legde een verband tussen zelfstandigheid in de politiek en in de kunsten: 'Gelijk de zelfstandigheid eener natie haar eenen aanzienlijken rang in de rij der volken verzekert, zoo is het ook die zelfstandigheid alleen, die den dichter of den schilder eene eerste plaats aanwijst in het rijk der letteren en kunsten'.⁸²⁸

In tegenstelling tot andere sprekers uit dit tijdvak maakte Hamaker een onderscheid tussen oorspronkelijkheid en zelfstandigheid. Oorspronkelijkheid sluit alle navolging uit, terwijl zelfstandigheid slechts de slaafse navolging verbant. Het eerste was volgens Hamaker onbereikbaar; ieder mens verkrijgt zijn kennis van de wereld om zich heen. Zelfstandigheid daarentegen combineerde de eigen denkbeelden met al het 'goede en schoone dat elders gezegd, geleerd of gevonden is'. In dit opzicht vervulde het oude Griekenland een voorbeeldfunctie. Daar werd de vaderlandse geest door 'geen vreemde smet ontheiligd' en bezong Homerus de gloriëden van zijn natie. Daarom pleitte Hamaker voor meer Nederlandse zelfstandigheid, wat hij 'vooral in de tegenwoordige omstandigheden' van groot nut achtte. Kunstenaars moesten zich 'doorvoeden' met wat vroegere tijden hadden opgeleverd, maar daaraan de vruchten van hun eigen geest koppelen: 'Veracht het vreemde niet, maar geeft aan vaderlandsche onderwerpen de voorkeur.' Waarom Griekse taferelen bezingen als de vaderlandse geschiedenis ook stof bevat om treurspelen en volksliederen te schrijven? Kunstenaars en dichters hadden meer dan ooit de verantwoordelijkheid om hun 'medeburgers de groote daden van het voorgeslacht te herinneren'. Sinds het vertrek van de Fransen waren binnen de *Maatschappij* onophoudelijk pleidooien gehouden voor meer letterkundige oorspronkelijkheid. Het verschil was dat Hamaker nu ook het 'eigen' Zuiden als een vreemde smet beschouwde. België was een 'kanker' die het Nederlandse 'binnenste' verteerde, meende hij. Daarom riep hij aan het einde van zijn redevoering uit: 'Toont Gij allen, zoo veel Gij kunt, dat Nederlandsche kunst geen Belgischen bijstand behoeft, om in nooit verdoofden luister te schitteren!'⁸²⁹ De al sinds jaar en dag gehoorde roep om meer oorspronkelijkheid werd door de Opstand dus urgent.

166. J.P. Berghaus/P.W.M. Trap, Portret van Wessel Albertus van Hengel (1779-1871), 1850. DBNL.

Ten slotte hield H.W. Tydeman op 18 maart 1831 bij de *Maatschappij* de derde openbare lezing over de vraag hoe de natie zich ten tijde van de Nederlandse Republiek gelukkig had kunnen voelen bij het gemis van staatkundige vrijheid.⁸³⁰ Interessanter is de toespraak die Siegenbeek vier maanden later hield bij de jaarvergadering, waarin hij de 'schandelijke afval van het trouwelooze en ondankbare België' besprak. De Opstand was de schuld van enkele 'heerszuchtige en bijgeloovige geestelijken en hunne domme volgelingen' en van enige 'verfranschte Jacobijnen en Ongodisten, gerugsteund door eene menigte van Fransche gelukzoekers'. Volgens Siegenbeek moest Nederland blij zijn dat het de Belgen ('een volk, in belangen, geaardheid en trap van Godsdienstige en letterkundige beschaving zoo geheel van ons verschillende') kwijt was. Alleen was het jammer dat de ambitie om de Nederlandse taal- en letterkunde onder de Belgen te

verbreiden thans gedwarsboomd werd. Maar verloren was de zaak nog niet, meende Siegenbeek. Hij was er zeker van dat België, zodra het een onafhankelijke natie zou zijn geworden, wel weer naar de Nederlandse taal en literatuur zou teruggrijpen, aangezien het merendeel van de Belgen alleen het Nederlands beheerste.⁸³¹

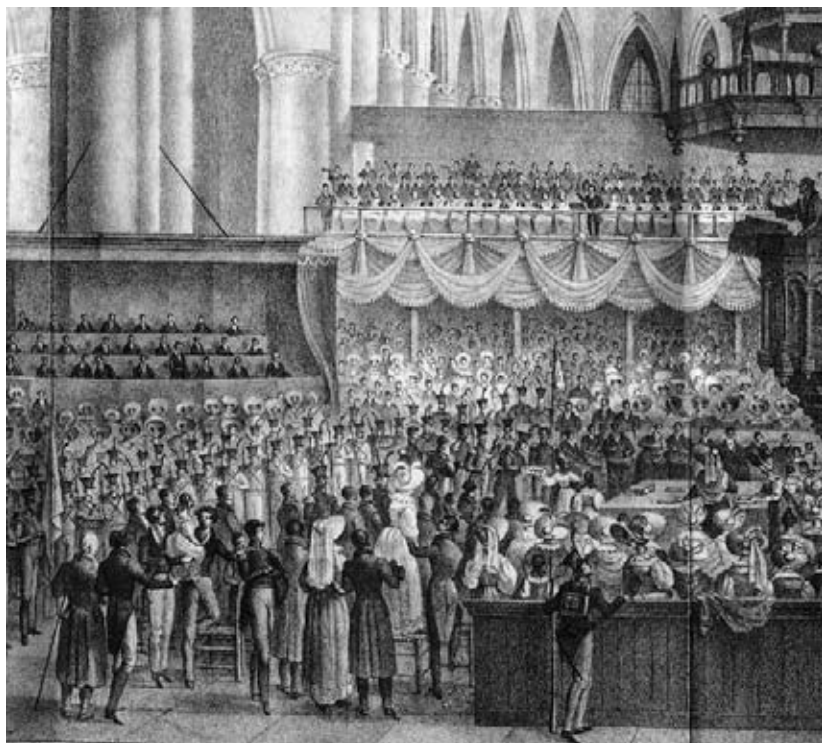
In 1832 ging de *Maatschappij* over tot de orde van de dag. Leden lazen weer neutrale verhandelingen voor en de politiek verdween naar de achtergrond. Alleen in 1833 stelde Johannes Matthias Schrant (1783-1866) [afb. 168 en 169] de Opstand aan de orde. Hij was vanaf 1818 werkzaam geweest als hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde te Gent.⁸³² Door de Belgische Opstand was hij genoodzaakt naar Nederland terug te keren. In zijn autobiografie blikte hij terug op de onrust in Gent: 'Nu eens hoorde men losbrandingen, dan weder het getrappel van paarden, of men werd verschrikt door het gejoel van woeste horden, gereed tot plunderen of brandstichten. Des daags hielden wij ons achter gesloten blinden verborgen, des avonds stelden wij den ladder tegen den tuinmuur om te kunnen ontvlugten.'⁸³³ In 1831 werd hij, net als Thorbecke, als hoogleraar toegevoegd aan de Leidse hogeschool, waar hij een concurrent vormde voor Matthijs Siegenbeek, met wie hij in conflict raakte.⁸³⁴ Als katholiek was Schrant in het overwegend protestantse Leiden een vreemde eend in de bijt. Hoewel hij zich in de stad naar eigen zeggen 'als het ware buiten den gezelligen omgang' zag gesloten, werd hij wel lid van de twee letterkundige maatschappijen.⁸³⁵

Schrant hield op 29 maart 1833 een *Redevoering over den waren volksroem*. De glorie van een volk berustte volgens hem niet op de uitgestrektheid van zijn grondgebied, maar op zijn innerlijke waarde. Het verlies van het Zuiden was daarom niet erg: 'Oud-Nederland was groot zonder België; het kan nog groot zijn zonder België.' Nederland had al eerder bewezen wat het waard was. Toen het in 1672 werd aangevallen had het zich eendrachtig en moedig betoond. 'Neen, Nederlanders! gij zijt niet ontaard', riep Schrant zijn toehoorders toe. Zijn landgenoten bewezen even dapper te zijn als hun voorvaderen: 'Dit toondet gij, zoodra het te wapen! van den Vader des Vaderlands u in de ooren klonk. Dat woord werkte als een bliksemstraal, en vond een'

weerklink in aller harten.’ Dat Nederland niet ontaard was, bleek ook uit de daad van Van Speijk, die op gelijk niveau werd geplaatst met andere historische helden. Schrants verhandeling bevatte ook een pleidooi voor een nationale letterkunde: ‘Dat men toch niet langer op Griekschen of Romeinschen bodem zoeken, wat men op eigen grond vinden kan.’ Hij riep ouders op hun kinderen van jongs af aan vaderlandse gevoelens in te prenten. Deze redevoering laat zien dat de Belgische Opstand ook hier vergeleken werd met het Rampjaar 1672. Bovendien werd wederom een pleidooi gehouden voor een nationale letterkunde, onafhankelijk van enige ‘slaafsche nabootsing’.⁸³⁶ Van Assen kon Schrants redevoering overigens niet waarderen en sprak in een brief aan Thorbecke over ‘Helmeriaansche bombast’.⁸³⁷

— *De Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*

Ook de *Hollandsche Maatschappij* ontkwam niet aan de gevolgen van de Opstand. In 1830 werd de jaarvergadering, ‘uit hoofde der omstandigheden, waarin het Vaderland verkeert’, afgelast. Daardoor kon niet bekend worden gemaakt wie de twee jaar eerder uitgeschreven prijsvraag over ‘De togt van Heemskerk naar Gibraltar’ had gewonnen.⁸³⁸ De prijsvraag handelde over Jacob van Heemskerk (1567-1607), die in 1607, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, het leven liet in de Zeeslag bij Gibraltar. Toen was de Spaanse vloot verslagen, waardoor Nederland zijn zelfstandigheid

167. *Ontvangst van de Leidse studenten in de Pieterskerk na hun terugkeer op 23 september 1831, uit: J. Roemer, Gedenkschrift van den veldtocht der heeren studenten van de Hoogeschool te Leiden, ten Heiligen strijd voor Vaderland en Koning, in de jaren 1830 en 1831. Leiden 1831. RAL.*

behield, dankzij het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Door Van Speijk was het onderwerp zeer actueel, maar de bekroning stelde men uit tot rustiger tijden. De erepenning werd pas in 1837 uitgereikt aan de Rotterdamse advocaat Adrianus Bogaers (1795-1870).⁸³⁹ Vermoedelijk is het vers [afb. 170], gezien het tijdstip van de bekroning, geschreven na afloop van de gebeurtenissen. Bogaers leek namelijk impliciet te verwijzen naar de Opstand en de oproep tot bewapening. Van Heemskercks dood vertoonde bovendien parallellen met die van Van Speijk. Beiden gaven ze hun leven voor hun land:

Hij viel, hun trouwe regtverweerder,
Het offer van zijn heldenzin!
Droeg Nederland een lauwer meerder,
Het telde een dappren zoon te min.
De vrijheid treurde om haar beschermers;

168. Jan Baptist Lodewijk Maes, *Portret van Johannes Mathias Schrant* (1783-1866), 1821. SML.

Zij schreef zijn naam met goud in 't marmer;
 Zij wees op 't voorbeeld, dat hij gaf,
 En 't eerloof, dat ze met verrukken
 Gehoopt had op zijn kruin te drukken,
 Dat hing ze weenend op zijn graf.⁸⁴⁰

Zoals gezegd vond de jaarvergadering in 1830 geen doorgang. De volgende vond plaats op 15 oktober 1831. Des Amorie van der Hoeven sprak toen over de 'jongste gebeurtenissen in ons vaderland, van hare donkere en heldere zyde beschouwd'.⁸⁴¹ De afgelopen twee jaren was veel gebeurd: 'onze naam bezwalkt, onze eer geschonden, onze regten miskend, onze deugd vertrappt, ons bloed vergoten!' Maar Nederland had zich wat betreft 'eendragt, moed en pligtsbetrachting' als natie onderscheiden. Het had 'met volle vergetelheid van vroegere twisten' bewezen als één man achter de koning te staan. Terwijl in het Zuiden het kwaad rondwaarde, kenmerkte het Noorden zich door rust en eendracht. Het verlies van het verfranste België was gunstig. België was een vreemde smet geweest; de Hollandse taal en zeden waren verbasterd geraakt. Nu zou een nieuw tijdperk aanbreken. Kortom, de strijd

tegen het 'verachtelijk gespuis, dat ons erf bedreigde' deed de natievorming goed. Daarom spoorde de spreker iedereen aan om 'Neêrlands ouden letterroem' te handhaven.⁸⁴² De literatuur was dus van belang voor het tot stand brengen van een Noord-Nederlandse identiteit.

De secretaris Willem J.C. van Hasselt ging eveneens op de gebeurtenissen in: 'Ja, door de overwinning in tien dagen bevochten is de veerkracht bij onze landgenooten hersteld, het vertrouwen op het Bestuur is vaster geworden, dat op eigene krachten vermeerderd. – Die overwinning heeft ons doen zien, dat zoo wij eenmaal moeten bezwijken, wij niet laf zullen ondergaan, maar by onzen ondergang de bewondering der aarde zullen wegdragen.'⁸⁴³ Daarna gaf hij een overzicht van de activiteiten. De Leidse afdeling organiseerde, als gevolg van de gebeurtenissen, tussen maart 1830 en februari 1831 geen lezingen. Op 26 oktober 1831, de eerste vergadering na de Tiendaagse Veldtocht, las de Leidse griffier J.F.C. Moltzer een gedicht voor, 'Mijn vaderland'.⁸⁴⁴ Hij reciteerde op 9 november bovendien Tollens' vers 'Avondbede in december 1830'.⁸⁴⁵ Dit handelt over een moeder die in onzekerheid verkeert over het lot van haar zoon, die als Jager is uitgetrokken om tegen het 'bandelooze rot' te vechten. Bijzonder is het autobiografische aspect: Tollens' zoon vocht als Leidse Jager tegen de Belgen.⁸⁴⁶ Net als andere verzen bevatte het standaardmotieven,⁸⁴⁷ zoals trouw aan de vorst en vaderland, moed, eer en godsvertrouwen. Het vers eindigt met de treffende regels:

Maar Gij, genadig Opperheer!
 Vergeef, in 't wagglen van den staat,
 Aan 't ouderhart zijn eigenbaat:
 Wij smeeken uw ontferming neêr:
 Bewaar den vorst, behoed het rijk
 En – geef ons kind ons weêr.⁸⁴⁸

Toen dit gedicht werd voorgelezen, waren de Leidse Jagers reeds teruggekeerd en was een einde gekomen aan alle onzekerheid. De nationalistische boodschap dat eigenbelang ondergeschikt diende te zijn aan vorst, vaderland en 'den dierbren moedergrond',⁸⁴⁹ maar dat ook de bezorgdheid van de ouders niet vergeten moest

169. Karikatuur van Johannes Matthias, getekend door François HaverSchmidt, uit: Johs. Dyserinck, Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens). Schiedam 1908. UBL/MNL.

worden, zal veel genootschapsleden evenwel hebben aangesproken.

Boekverkopers

De gebeurtenissen beïnvloedden ook de boekverkopers. Jacob van Lennep herinnerde zich: 'Het regende, ja 't hagelde gedichten, van meer of mindere gehalte, van meer of mindere uitgebreidheid; en geen Boekverkooper was er, die geen bundels met krijgszangen uitgaf, geen nieuwsblad, welks kolommen niet met rijmelaryen gevuld waren.'⁸⁵⁰ De boekverkopers speelden in op de vraag naar politieke lectuur. Hun fondsen illustreren hoe de letterkunde zich in deze roerige tijd ontwikkelde.

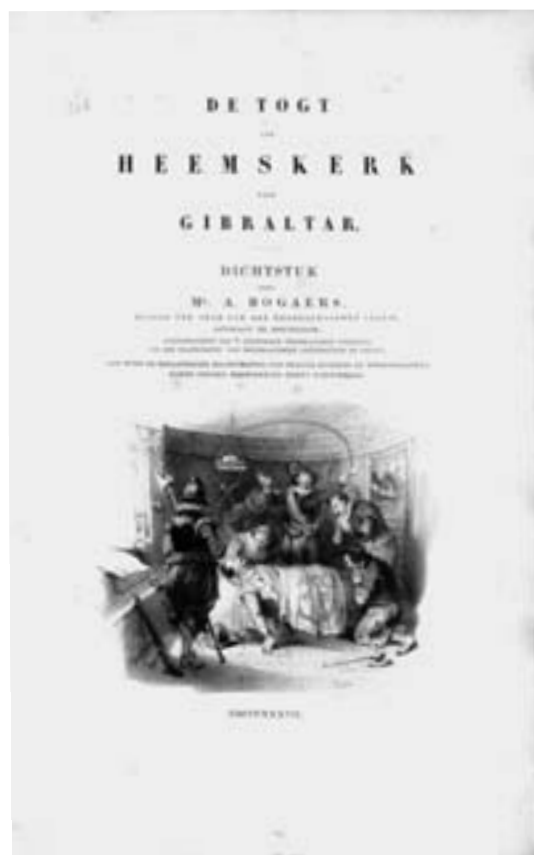
— Luchtman's: verhandelingen en preken

Zelfs op het fonds van een oerdegelijke uitgeverij als S. en J. Luchtman's was de Opstand van invloed. Luchtman's gaf enkele academische werken uit met betrekking tot de gebeurtenissen. Siegenbeek bracht er zijn *Geschiedenis der burgerwapening in Nederland* (1831) onder. De Amsterdamse letterkundige S.I.Z. Wiselius publiceerde een *Proeve over de verschillende regeringsvormen, in derzelver betrekking tot het maatschappelijk geluk* (1831). Dit staatkundige opstel, dat na afloop van de Tiendaagse Veldtocht verscheen, schreef Wiselius reeds in 1792, maar het was na bijna veertig jaar en

'zoo vele lotwisselingen van zijn staatkundigen loopbaan en van den toestand van geheel Europa, nog even versch en nuttig en *à propos*' [afb. 171].⁸⁵¹ Wiselius gaf de voorkeur aan een '*Mono-Aristo-Demokratie*': een staatsvorm waarin 'het Monarchaal, het Aristokratisch en het Democratisch beginsel, door wederkeerigen invloed, samenwerken tot de regeling der openbare belangen'.⁸⁵² Thorbecke publiceerde drie verhandelingen waarin hij zijn visie gaf op de afscheiding, die hij om diverse redenen zeer onwenselijk achtte.⁸⁵³

Nicolaas Christiaan Kist (1793-1859), predikant en hoogleraar in de theologie en lid van de twee Leidse maatschappijen, publiceerde twee preken. In 1830 verscheen een leerrede die hij op 17 oktober had uitgesproken: *Godsdienstige gronden tegen angstige vrees, in den tegenwoordigen nood des vaderlands*. Deze had een politieke boodschap, die hij ophing aan Jozua 8:1: 'Toen zeide de HEERE tot Jozua: Vrees niet, en ontzet u niet'. God sprak die woorden tot Jozua toen deze ontmoedigd was na de mislukte verovering van de Kanaänitische stad Ai. Dit verhaal vervulde een spiegel-functie. Zoals God Jozua wees op diens krachten, zo had ook Nederland geen reden om het hoofd te laten hangen. Het kon bogen op een goede koning, op een eendrachtig volk en op moedige mannen. Bovendien bewees de geschiedenis, net als bij Jozua, aan welke kant God stond. Daarom riep Kist zijn publiek op 'alle vrees ter zijde te zetten, alle angstige bekommernis uit ons gemoed te verbannen!'⁸⁵⁴ In de preek die hij na de terugkeer van de Leidse Jagers hield, stond Jesaja 43:10 centraal. De boodschap was dat de God die Leiden bijstond tijdens het Spaanse beleg het vaderland ook nu steunde. Het was bemoedigend 'dat Hij, die de God was van onze vaders, nog dezelfde is, en dezelfde blijven zal'.⁸⁵⁵ Daarom riep Kist zijn publiek op God te vertrouwen. Beide preken laten zien hoe religie, letterkunde, politiek en geschiedenis (de verwijzing naar de Tachtigjarige Oorlog) met elkaar verbonden waren.

Een laatste Luchtman's-publicatie was *De opstand en afval der Belgen getoetst aan den geest des christendoms* (1831) van Schrant. Met deze uitgave, die volgens hem 'een woordje op zijn' tijd' bevatte, wilde de auteur naar eigen zeggen een nuttige bijdrage leveren: 'Ook ik heb mijn penning'ske willen storten.' Schrant

170. A. Bogaers, *De togt van Heemskerk naar Gibraltar*. Dichtstuk. S.l. 1837. UBL/MNL.

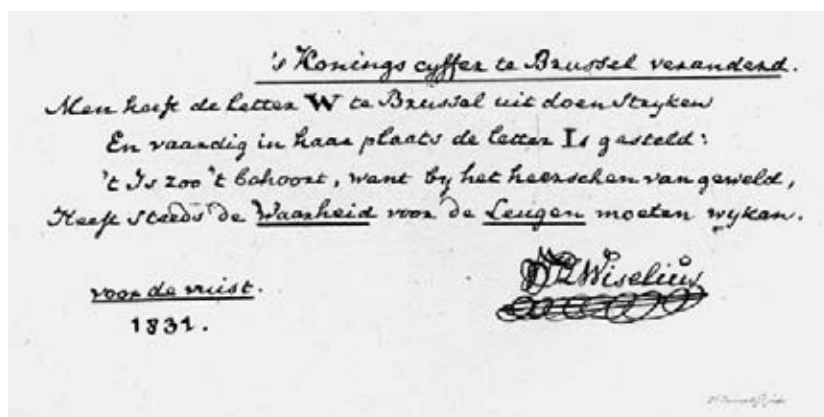
publiceerde zijn stuk anoniem, omdat hij verwachtte dat het ophef zou veroorzaken.⁸⁵⁶ Hij betoogde dat de christelijke leer aandrong op 'onderwerping en getrouwheid aan de wettig bestaande magt'. De Joden hadden onterecht gemeend dat de macht van de Romeinen niet voor hen gold. Volgens Schrant benadrukte Jezus meermalen dat openbaar gezag geëerbiedigd diende te worden en dat oproer verwerpelijk was. Net als Bilderdijk zag Schrant aardse leiders als 'plaatsvervangers des Allerhoogsten'. Wie zich tegen hun bevelen verzette, verzette zich tegen Gods wil. De katholieken vervulden een voorbeeldfunctie. Hoewel ze lange tijd waren onderdrukt, droegen ze hun lot gelaten en respecteerden ze de openbare macht. De Belgische Opstand droeg volgens Schrant 'den stempel van den zwartsten ondank, en, getoetst aan den geest

des Christendoms, is hij onchristelijk, misdadig, in den volsten zin doemwaardig'.⁸⁵⁷ Het probleem van Schrants visie was dat men, doorredenerend, ook de opstand tegen Spanje als laakbaar zou moeten aanmerken. Daarom hield hij een achterdeurtje open; die opstand was een uitzondering. Schrant begaf zich met deze stellingname op glad ijs. Maar door de verontwaardiging over de Opstand tilde men vermoedelijk niet zo zwaar aan zijn woorden.

— C.C. van der Hoek

Van der Hoek toonde zich eveneens betrokken. Na de actie van Van Speijk legde hij in zijn winkel een intekenlijst tot deelneming in het op te richten monument en ter ondersteuning van de gewonden en de achtergebleven families. Donaties kon men in een collectebus werpen.⁸⁵⁸ Toen de Leidse Jagers terugkeerden, versierde Van der Hoek, net als andere boekverkopers, zijn gevel.⁸⁵⁹ Ook als boekverkoper en uitgever gaf Van der Hoek blijk van engagement, waarbij mogelijk ook financiële overwegingen een rol speelden. Het ooggetuigenverslag *La ville rebelle* verkocht hij naar eigen zeggen 'als sla'.⁸⁶⁰ Ook met andere populaire werken speelde Van der Hoek in op de publieke vraag. Toen op 21 februari 1831 in de Leidse Schouwburg Van Lenneps toneelstuk *Het dorp aan de grenzen* werd opgevoerd, vermeldde hij in de krant dat het stuk voor vijftig cent bij hem verkrijgbaar was.⁸⁶¹

Daarnaast gaf hij enige werken uit betreffende de Opstand. C.J. van Assen, hoogleraar in de rechten [afb. 172], publiceerde twee delen *Wenken, herinneringen en aantekeningen uit de dagen van Nederlands herstelling* (1830). Het eerste deel verscheen anoniem. Aanvankelijk twijfelde Van Assen of hij het wel moest uitgeven, want hij vreesde dat velen hem als de schrijver zouden aanwijzen. Bovendien waren in Leiden velen hem 'niet zoo toegenegen, als mijn hart en gedrag jegens hen er aanspraak op maakt'. Tydeman vergeleek zijn werk zelfs met blauwboekjes, in de betekenis van schotschriften.⁸⁶² Het bevatte aantekeningen over de vereniging van Noord en Zuid. Van Assen vond dat het Zuiden streng moest worden gestraft: 'Geen *Scheiding* mag zij eischen; *genade* moet zij smeken'.⁸⁶³ Het had niet het recht om onafhankelijkheid te ei-

171. Versje van Samuel Iperusz Wiselius (1769-1845) betreffende de Opstand. PC.

sen; België was immers nooit een zelfstandige natie geweest. Werd dit standpunt algemeen gedeeld, over het tweede deel van het werk was de kritiek minder positief. Daar deed de auteur enkele staatsrechtelijke wijzigingsvoorstellen die volgens de recensent van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* tweedracht dreigden te zaaien: 'Het tegenwoordig tijdstip, waarin het niet met redeneren, maar met handelen te doen is, waarin de Natie hare grootmoedigheid en vaderlandsliefde dan ook zoo schitterend ten toon spreidt, en wij niets beters te doen hebben, dan ons met eensgezindheid rondom den geliefden Koning te scharen; dit tijdstip is geheel ongeschikt tot het opwerpen van staatkundige Theoriën, vooral van dezulke, welke men vooruitzien kan, dat tegenspraak zullen ontmoeten.'⁸⁶⁴ Juist in deze tijd diende de literatuur de eendracht te bevorderen.

Van der Hoek gaf daarnaast een leerrede uit van W.A. van Hengel (1779-1871), die hij hield na het vertrek van de Leidse Jagers. De auteur leek aan Van Assens verhandeling te refereren. Hij keurde het af dat sommigen door 'nietige bedenkingen' de ijver voor vorst en vaderland tegenwerken. Van Hengel wilde naar eigen zeggen de geestdrift opwekken en hoop geven. Dat deed hij door de Nederlandse situatie te vergelijken met de Joodse, zoals beschreven in Nehemia (4:7-15). Toen de Joden naar Kanaän optrokken, troffen ze Jeruzalem verwoest aan. In de jaren die volgden herstelden ze de stad, hoewel ze voortdurend bedreigd

werden door 'boosaardige naburen'. Deze beraamden een plan om Jeruzalem aan te vallen. Maar door de inzet van de Joden, bleef de stad voor hen behouden. Volgens de predikant gaf het Bijbelverhaal een beeld van de Nederlandse toestand, plicht en verwachting. Ook het vaderland werd bedreigd door een sterke tegenstander. Daarom moest iedereen het zijne

bijdragen: 'de een met zijn raad, een tweede met zijn gezag, een derde met zijn geld, een vierde met zijn persoon'. De uitgetrokken burgers en studenten gaven het goede voorbeeld.⁸⁶⁵ Zelf leverde Van Hengel zijn bijdrage met zijn leerrede.

Ook twee andere werken hadden betrekking op de uitgetrokken strijders. Toen een bataljon van de schutterij in oktober 1830 de stad uit marcheerde ter verdediging van het vaderland, publiceerde Van der Hoek een *Afscheids-lied* van een oude krijgsman. Het bevatte de bekende ingrediënten: vertrouwen, moed, trouw, geloof en liefde voor Oranje. Net als in andere verzen komen we ook hier de verwijzing naar het verleden tegen: 'Het bloed van onze vaderen / Is niet in ons verdoofd; / Het vloeit ons nog door d'aderen, / En leeft in hart en hoofd.'⁸⁶⁶ Van der Hoek gaf ook Jan Roemers *Gedenkschrift van den uittogt der heeren studenten* uit, dat vlak voor Sinterklaas verscheen. Velen hadden het gevoel dat ze getuige waren van de geschiedenis. Het *Gedenkschrift* diende ter herinnering [afb. 173].

In 1831 gaf Van der Hoek zo'n acht publicaties uit met betrekking tot de politieke actualiteit. Daartoe behoorde niet alleen Hamakers betoog over de zelfstandigheid, maar ook de tekst die Siegenbeek uitsprak bij de opening van zijn lessen op 4 oktober 1831. Hij hield een *Vergelijkende beschouwing* van de Leidse vrijwillige Jagerkorpsen in 1672, 1815, 1830 en 1831. Tot slot deed hij een oproep aan de studenten. Hij hoopte dat hun 'blakend ijvervuur' in de beoefening van de vader-

172. Portret van C.J. van Assen (1788-1859). DBNL.

landse letterkunde en geschiedenis, na de gebeurtenissen in België, een nieuwe stimulans zou krijgen.⁸⁶⁷ Dat was opnieuw een pleidooi voor meer gerichtheid op de nationale geschiedenis en letterkunde.

Daarnaast publiceerde Van der Hoek enkele werkjes betreffende de terugkeer van de Leidse Jagers, waaronder Van Hengels toespraak. Roemer schreef wederom een *Gedenkschrift*.⁸⁶⁸ Tot slot gaf Van der Hoek een bundel *Vaderlandsche gedichten* (1832) uit van Diederik Jacob den Beer Poortugael (1800-1879), commandant van de Leidse Jagers tijdens de Tien-daagse Veldtocht. De bundel bevatte onder meer een 'Uitboezeming' die hij schreef bij de uittocht van de studenten, waarin hij hen opriep zich als Bataven te gedragen, door het spoor te volgen van Janus Dousa en Michiel de Ruyter. Ook in deze bundel werden de Belgen beschouwd als een vreemde smet, die een gevaar vormde voor Nederlands zuiverheid. En ook Den Beer Poortugael was van mening dat voor dichters een belangrijke taak was weggelegd, zo blijkt uit het vers 'Aan de vaderlandsche dichters':

Schenkt in dit tijdsgewricht, hoe donker,
Uw kunstgewrocht aan 't Vaderland!
Wekt op, en schraagt, bezielt, ontvonkt er
De harten mède, als 't vlamgeflonker
Dat op Uw dichtaltaren brandt!⁸⁶⁹

— *Betrokkenheid van boekverkopers*

Zelfs kleine uitgevers die zelden publiceerden, deden dit nu wel. H.W. Hazenberg gaf in 1830 drie gelegenhedenverzen uit, waaronder de pennenvruchten van twee Leidse Jagers. William Robert Veder (1808-1882), student in de letteren en theologie en een vriend van Van de Linde, schreef een *Jagerlied voor mijne Leydsche medestudenten*. Medicijnenstudent Jan Pieter Heije (1809-1876) hief bij het uitbreken van de Opstand een *Wapenkreet* aan. Hij benadrukte dat literatoren in deze tijd van politieke crisis een speciale functie dienden te vervullen. Daartoe citeerde hij Scheltema, die stelde dat iedere dichter 'het gevoel zijns harten' in dat van zijn medemens moest overstorten, met een nationalistische bedoeling: 'Nu geldt het Nederlander te zijn. – Het heilig vuur ontvlamt, het moet bij ieder opgewekt en gevoed worden.' Ook Heije hoopte de 'geestdrift voor de heilige zaak' te bevorderen.⁸⁷⁰ Hoewel er sprake was van een expressieve poëtica (het uitstorten van gevoel), moest de poëzie een politieke functie vervullen. Heije riep zijn medestudenten op gehoor te geven aan de oproep tot bewapening:

Wien nog één druppel Hollandsch bloed
Door hart en adren vloeit,
Hecht' thans 't Oranje om den hoed!
En toone dat nog d'oude moed,
In 't Hollandsch harte gloeit.⁸⁷¹

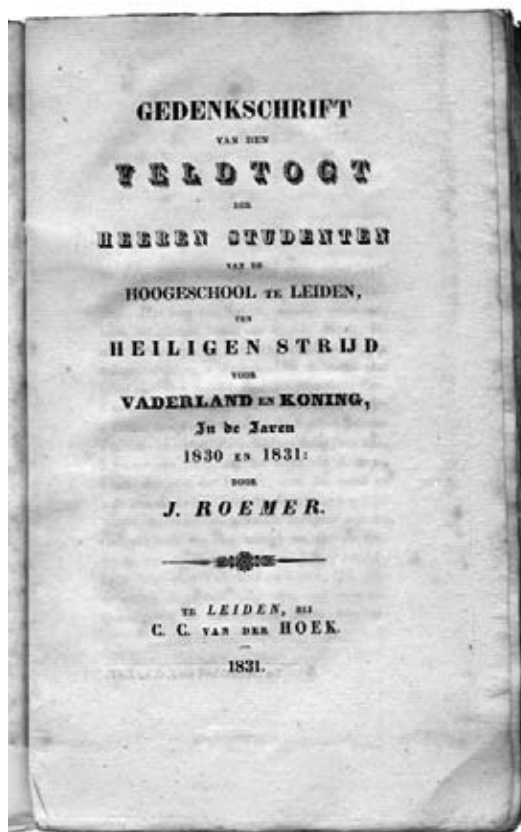
Ook Haak en Comp gaf strijdliederen uit. In zijn *Wapenlied* riep Van de Linde zijn medestudenten te wapen: 'Op broeders op, de pligt gebiedt! / Slechts lafaards aarz'len, helden niet, / Schoon tijgermuilen gapen; / Het Vaderland eischt trouwen moed, / 't Heeft aanspraak op ons laatste bloed: / Op, broeders, op! te wapen!'⁸⁷² De theologiestudent K.A. Poortman schreef een *Jagerslied* en een *Uitboezeming* om de strijd lust te stimuleren: 'Bestrijdt het breed'loos monster, / Dat U

reeds tegengrijnst, / En thans zijn' aard doet blijken,
/ Tot hiertoe nog ontveinsd; / Reeds splitst het zijne
klaauwen / En spert de kaken op: / Voort! voort! vrij-
wil'ge Jagers, / Vergruist den woesten kop.⁸⁷³

Bijzonder was de firma L. Herdingh en Zoon van Vincent Herdingh. Hij drukte kosteloos de toegangs-
biljetten voor een 'benefietconcert' van het zang-
genootschap *De Zangkunst veredelt het hart*.⁸⁷⁴ Bo-
vendien publiceerde hij in 1831 vier eigen verzen. Hij
benadrukte dat hij geen literaire pretenties had, maar
slechts iets wilde bijdragen voor de ongelukkigen. Het
werkje bevatte het gedicht 'By het maken van pluksel
voor de gekwetsten' [afb. 174]. Toen de Opstand uit-
brak en het erop leek dat er strijd geleverd zou worden,
vervaardigde menig gezin 'pluksel': verband, gemaakt
van oud, tot draden uitgehaald linnen of katoen. Het
werd op verschillende plaatsen ingezameld. De krant
publiceerde lijsten van personen die pluksel schonken.
Ook boekverkopers toonden zich in dit opzicht be-
trokken. De Weduwe D. du Saar op het Rapenburg
zamelde pluksel en scheurlinnen in, maar ook fles-
sen bessensap, citroenen en zelfs augurken.⁸⁷⁵ Hoe
hartelijk de giften ook bedoeld waren, juist door het
onhygiënische pluksel stierven de gewonden in groten
getale als gevolg van infecties.⁸⁷⁶

Leesgezelschappen en de Schouwborg

Het theologisch studentenleesgezelschap *Veritatis Ergo* verkeerde in 1830 in een kwijnende staat, omdat
veel leden zich als Jager aanmeldde: 'De kas geraakte
ledig, boeken werden niet meer voorgesteld, weinige
slechts rondgezonden, en de leden moesten uit eigene
bibliotheek het gebrek aan lektuur eenigszins vergoe-
den.' Toen de Jagers in september 1831 terugkeerden,
hervatte men de werkzaamheden en 'kwam ook de
oude bloei terug en vermeerde van dag tot dag'.⁸⁷⁷
Veritatis Ergo zal niet het enige leesgezelschap geweest
zijn dat hinder ondervond, maar daarover zwijgen de
bronnen. De leden van *Miscens utile dulci* vochten niet
tegen de Belgen. Ze schaften wel boeken aan betref-
fende de politieke actualiteit. Ze lazen zowel Franse en
Duitse werken – zoals '*La ville rebelle*', ou *Les Belges au*
tribunal de l'Europe (1831) en *Holland und Belgien in*
gegenseitiger Beziehung seit ihrer Trennung unter Phi-

173. J. Roemer, Gedenkschrift van den veldtocht der heeren stu-
denten van de Hoogeschool te Leiden, ten Heiligen strijd voor
Vaderland en Koning, in de jaren 1830 en 1831. Leiden 1831. RAL.

lipp II bis zu ihrer Wieder-Vereinigung unter Wilhelm I
(1831) – als Nederlandse. Daaronder bevond zich de
biografie *Leven van Jan Carel Josephus van Speijk*
(1832), Siegenbeeks *Geschiedenis der burgerwapening*
in Nederland, Roemers *Gedenkschrift van den veldtocht*
der heeren studenten en tal van andere actuele wer-
ken.⁸⁷⁸ De vraag naar politieke lectuur kwam dus tot
uiting in het aanschafbeleid.

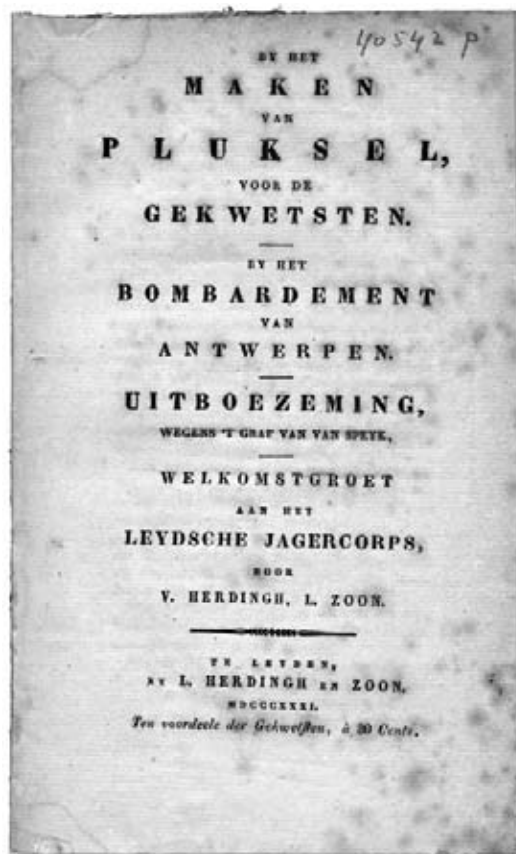
Op het programma van de Schouwborg drukte de
Opstand eveneens zijn stempel. Zoals gezegd waren
vooral de melodrama's van Kotzebue en Iffland ge-
liefd. In de jaren 1830-1831 kreeg, door het toegenomen
chauvinisme, het vaderlandse toneel een stimulans. In
1831 was vierenveertig procent van alle stukken van

vaderlandse bodem afkomstig. Dat was aanzienlijk meer dan in eerdere jaren.⁸⁷⁹ In november en december 1830 werden diverse geschiedkundige stukken van Nederlandse makelij opgevoerd, zoals *Het turfschip van Breda* (1812). Twee weken na de uittocht van de Jagers werd een stuk opgevoerd over de omwenteling van 1813: *Twee dagen in November, of Hulde aan burgerdeugd, weldadigheid en heldenmoed* (1830) van J.H. Gravé. De verhaallijn werd onderbroken door gezangen, onder meer op de melodie van het Wilhelmus en van Tollens' volkslied 'Wien Neêrlands bloed'.

Het stuk refereert aan de Leidse Jagers. Wijkmeester 'Burgerhoofd' heeft in 1813 voor zijn vaderland gestreden. Zijn zoon Willem wil, net als de 'bloem van Neêrlands jongelingschap', gehoor geven aan de oproep van de koning. Wie 'zijn Vaderland en Vorst niet bijvalt, is niet eens waard dat hij roggenbrood eet', stelt hij. Het publiek werd opgeroepen om een bijdrage te leveren. In het stuk speelt een armlastige 'Mevrouw Bloemendorf', die ook haar 'offer op het altaar van het Vaderland' brengt: dertig paar gebreide sokken. De toeschouwer werd zo aangespoord om zich, ieder op zijn manier, als een held te gedragen: 'En die niet strijdt die geeft zijn geld, / Geen land zoo goed! hier is elk burger held.'⁸⁸⁰ Het theater vervulde dus, net als de literatuur, een maatschappelijke rol.

In de Leidse Schouwburg werden ook verzen voorgedragen. Zo reciteerde de actrice Joanna Cornelia Hoedt-Bingley *Neêrlands koning*, dat een lofrede op Willem van Oranje en een bemoedigende boodschap bevatte: 'En mogt het feilend oog nu Neêrlands zon zien tanen, / Door onweêrswolk bedekt, door mist verdonkerd zien, / O zeker rijst de dag waarop ze in vollen luister / Weer aan de kimmen straalt, daar damp en nevel vliên.'⁸⁸¹ Op 28 februari 1831 declameerde zij het vers 'Jan van Speyk'.⁸⁸² De actrice zong na de terugkeer van de Jagers een vers, met de slotregels: 'Één slechts is op het bed van eer gestorven, / God heeft zijn schreên en ook uw schreên geleid; / Gij hebt met hem de lauwerkroon verworven: / Geen lauw'ren, neen! maar zelfs de onsterfelijkheid!' [afb. 175]⁸⁸³

Ook in 1831 werden stukken op de planken gebracht die betrekking hadden op de politieke actualiteit. Op 26 januari vond 's avonds een benefietconcert plaats

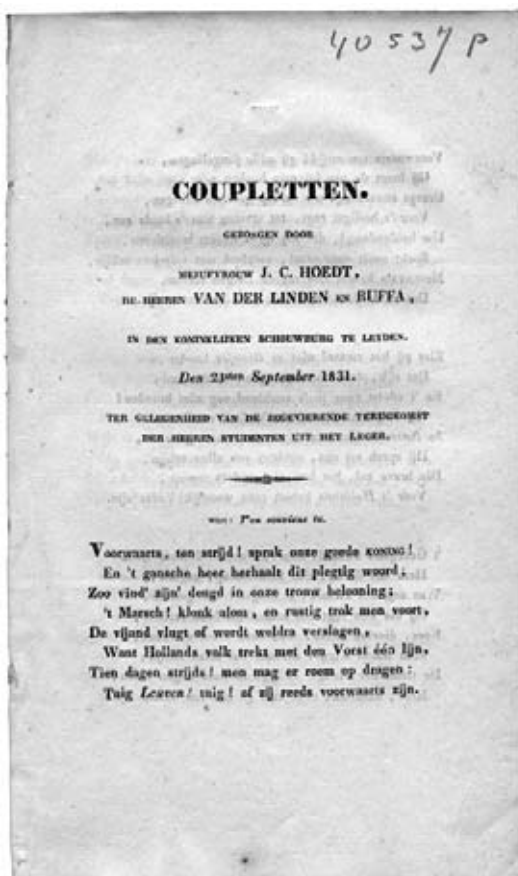
174. Vincent Herdingh Lz., Bij het maken van pluksel voor de gekwetsten; Bij het bombardement van Antwerpen; Uitboezeming wegens het graf van Van Speyk; Welkomstgroet aan het Leydsche jagerskorps. Leiden 1831. RAL.

ten voordele van de vrouwen en kinderen van de uitgetrokken schutters. Twee weken later speelde men *Rozendaal, of De ontmoeting, blijspel met zang, in één bedrijf* (1831), een 'schets van de laatste gebeurtenissen in Noord Braband'.⁸⁸⁴ Van Lenneps kaskraker *Het dorp aan de grenzen*, waarin de Belgen belachelijk werden gemaakt en dat op de lachspieren van het publiek werkte,⁸⁸⁵ werd twee weken na de daad van Van Speijk gespeeld. De allegorie *Hollands zeeroem*, die men op 21 maart speelde, refereerde aan diens daad.⁸⁸⁶

Het ultranationalistische en Oranjegezinde *Minerva's lauwerkrans* (1831) werd enkele weken na de terugkeer van de Jagers opgevoerd. Het handelt over de Jager Frederik, die tegen de Belgen heeft

gevochten en opgewacht wordt door zijn ouders en grootmoeder. Voor het Zuiden hebben de personages geen goed woord over: 'Ja, die Belgische stiefkinderen moesten maar als bedorven leden worden afgesneden.' Nu is het tijd voor feest, maar ook voor beloften: 'Nee, geen onzer blijft tehuis, indien men het durft wagen, ons weder te tergen: indien het Vaderland, indien de Koning ons roept. Met Oranje aan het hoofd moet men zegevieran.' In het tweede deel speelden de figuren Vrede, Mars en Minerva de hoofdrol. Het hele stuk was doorspekt met vreugde- en triomfzangen.⁸⁸⁷

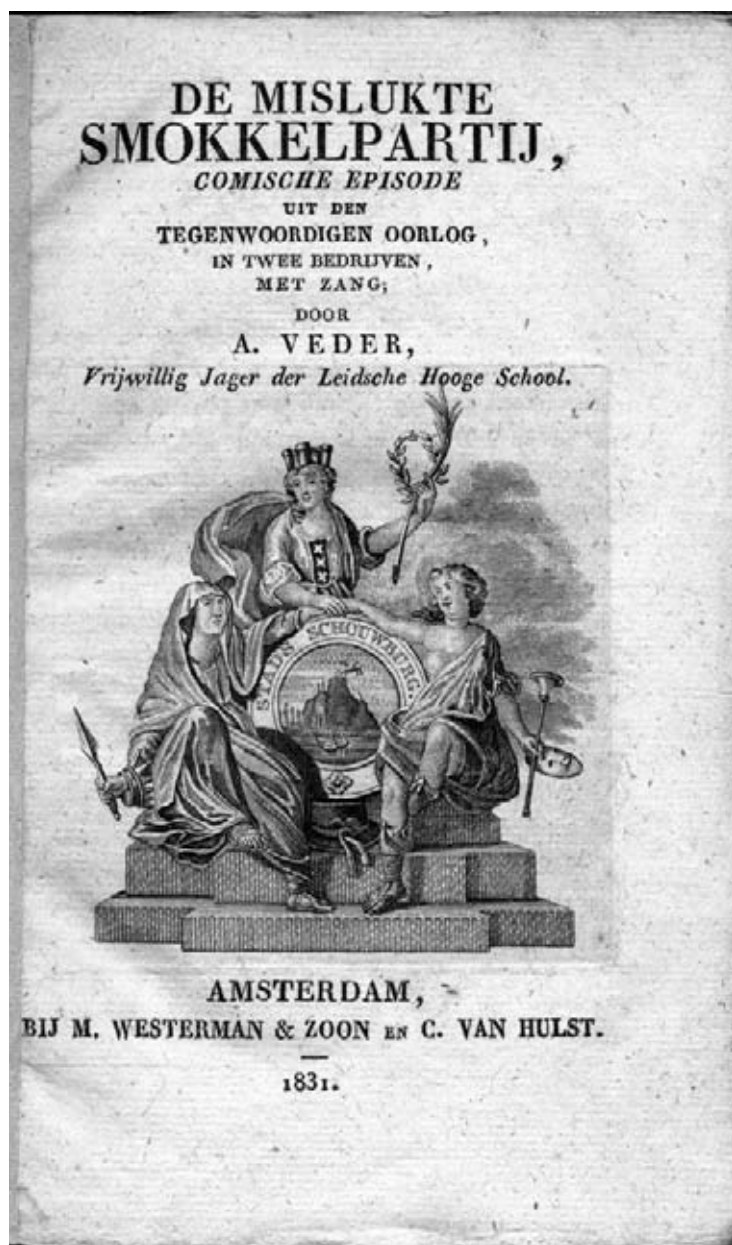
Na afloop kon het publiek ontspannen bij de klucht *De mislukte smokkelpartij* (1831) van Aart Veder [afb. 176]. Hij schreef het toen hij als Jager op campagne was in Noord-Brabant. Het gaat over Ambrosius Bijvoet, weduwnaar en onderwijzer in een Brabants dorp aan de Antwerpse grenzen, die zijn dochter Maria wil uithuwelijken aan de domme Harmen Koudspek, schoolmeester in een Antwerps dorp. Maria wil met de ontvanger De Bruijn trouwen, maar dat vindt haar vader niet goed. Om het huwelijk af te dwingen laat Ambrosius zijn Vlaamse collega Harmen – met een knipoog naar Hugo de Groot – in een kist over de grens smokkelen, omdat Belgen de grens niet mogen passeren. Omdat hij weer terug naar België moet, wil Harmen ook Maria in een kist meenemen. Dat leidt tot allerlei verwickelingen: enkele leerlingen sluiten Ambrosius op in een kist, waarna hij samen met Harmen (die in een andere kist zit) wordt ingeladen. Uiteindelijk zorgt luitenant Klijn, die met het leger in Brabant de wacht houdt, ervoor dat de mannen met elkaar geconfronteerd worden – een staaltje dramatische ironie: het publiek weet, in tegenstelling tot veel personages, dat Ambrosius en niet Maria in de kist zit. Ten slotte wordt hij gedwongen in te stemmen met het huwelijk tussen Maria en De Bruijn.⁸⁸⁸ De Belg delft natuurlijk het onderspit en wordt uitgelachen. Het kluchtige stuk speelde zich af tegen het decor van de Opstand. Het bevatte tal van liederen die op het vaderlands gevoel van het publiek inspeelden. De politiek wist dus ook het Leidse theater binnen te dringen.

175. J.H. Gravé, Coupletten gezongen door mej. J.C. Hoedt en de Heeren Van der Linden en Ruffa, in den Koninklijken Schouwburg te Leyden, 23 september 1831, ter gelegenheid van de zegevierende terugkomst der studenten uit het leger. RAL.

BESLUIT

In dit hoofdstuk stond het literaire leven in het tijdvak 1813-1833 centraal. Na het vertrek van de Fransen werd Nederland een monarchie. Met de komst van Willem I brak een tijdperk aan van herleving en verzoening. Het denken over de poëzie en het dichterschap kreeg in deze jaren een impuls, vooral binnen de genootschappen. Er werd getheoretiseerd over de ware dichter. Hoewel er een duidelijke geniecultus bestond en het schrijven van poëzie gelijk kwam te staan aan het uitstorten van gevoel, was men ervan overtuigd dat een dichter ook een maatschappelijke functie moest vervullen.

176. A. Veder, De mislukte smokkelpartij. Comische episode uit den tegenwoordigen oorlog, in twee bedrijven, met zang. Amsterdam 1831. UBL/MNL.

Toen in 1830 de Belgische Opstand uitbrak, raakte Leiden in rep en roer. Burgers, studenten en professoren gaven gehoor aan de oproep tot bewapening. Ook op het literaire leven hadden de gebeurtenissen

invloed. Genootschapsvergaderingen werden afgelast. De lezingen die nog doorgingen, kregen een politiek-historische invulling. De boekverkopers toonden zich betrokken door werken uit te geven. Ten slotte drukte de Opstand zijn stempel op de leesgezelschappen en de Schouwburg. Op basis van de voorgelezen en uitgegeven verhandelingen, verzen en preken kunnen enkele constanten worden geformuleerd betreffende aard en functie van de letterkunde.

Velen trokken een parallel met het Rampjaar 1672. Net als toen dreigde het gevaar van een aanval door een vreemde mogendheid. Ook de verwijzingen naar het Leidse verleden en de Spaanse Beleg (1573-1574) keren terug. Men benadrukte dat bij de bevolking het bloed van Leidse helden nog door de aders vloeide. Verschillende personen, zoals Hamaker en Schrant, hielden een pleidooi voor meer letterkundige oorspronkelijkheid. In de decennia daarvoor was dat al vaker gedaan, maar door de Opstand werd de behoefte aan een nationale literatuur dringender. België werd voortaan beschouwd als een vreemde smet en als een gevaar voor de zuiverheid van het Nederlandse karakter. De nationale eer was dan wel geschon- den, maar tegelijkertijd was men opgelucht van België verlost te zijn.

De dichter kreeg als gevolg van de gebeurtenissen een bijzondere taak toebedeeld. Hij had een maatschappelijke functie: hij moest opwekken, bezielen en vaderlandse gevoelens aanwakkeren. Ook de kritiek hanteerde deze criteria. Toen Van Assen enige kritische opmerkingen

over de staatsinrichting publiceerde, sprak de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* hem daarop aan. De letterkunde diende de nationale eenheid te bevorderen. De bilderdijksaanse opvatting van de dichter die enkel voor zichzelf zijn gevoelens in verzen uitstortte, die de jaren daarvoor was geïnstitutionaliseerd, verdween

hierdoor naar de achtergrond. De samenleving was niet gebaat bij een niet-geëngageerde literatuuropvatting. De politieke omstandigheden en het daardoor veroorzaakte nationalisme zorgden er dus voor dat het denken over letterkundige autonomie tijdelijk in de kiem werd gesmoord.

4.

Op weg naar de moderniteit, 1833-1860

Inleiding

NA DE OPSTAND

Na de Belgische afscheiding was het Noorden in mineur. Het besef moest rijpen dat Nederland voortaan een kleine natie zou zijn, met beperkte invloed. Willem I legde zich daar vooralsnog niet bij neer. Zijn onderdanen, die bewezen hadden als één man achter hun vorst te staan, steunden hem aanvankelijk in zijn volhardingspolitiek. Zo schreef de Rotterdamse dichter Pieter Wittigs:

Standvastig hoe de stormwind woed,
Die gansch Europa schudden doet,
Volvoert hij trouw zijn Konings pligt,
Zijn oog op God en 't Volk gerigt,
Op God, die hem ter zijde staat,
Op 't Volk, dat nooit zijn' Vorst verlaat.¹

Zelfs nadat Engeland en Frankrijk embargo legden op alle Hollandse schepen in hun havens en Nederland in december 1832 de Antwerpse citadel verloor, weigerde de koning de Vierentwintig Artikelen te accepteren. Een jarenlange status quo volgde. Het leger bleef gemobiliseerd aan de grenzen, waardoor de staatsschuld opliep. 'De algemeene stemming wordt meer en meer door de zich opeenhoopende ongelukken en de langdurigheid der beproeving gedrukt', schreef Willem de Clercq in maart 1833. Eind december noteerde hij: 'Het jaar sluit, zonder dat er aan onzen toestand iets veranderd is. Schulden stapelen zich op, die door geene bezuinigingen kunnen worden weggenomen.'² C.J. van Assen schreef in 1834 ironisch aan Thorbecke: 'Wij kunnen nog zeer gemakkelijk een tweede leger op den been brengen; want Java's mijnen zijn van louter goud!!!!'³

Willem I wilde niet toegeven, hoewel Venlo, Roermond, Sittard en Maastricht – steden die aan Nederland waren toegewezen – hierdoor in Belgische handen bleven. Hij hoopte dat de situatie te zijnen gunste zou keren. 'Daar kan iets gebeuren, waar niemand op rekende,' meende hij in 1837. Dat had de geschiedenis hem geleerd, toen hij in 1813 terugkeerde: 'Heb ik geen ondervinding? Toen ik het minst rekende op het terugkomen in dit land, naderde de tijd het snelst'.⁴ Toch moest hij twee jaar later erkennen dat zijn politiek nergens toe leidde, behalve wellicht tot een staatsbankroet. Op 19 april 1839 zette hij te Londen zijn handtekening onder het 'smartelijk verbeid vredesverdrag'.⁵

Wisseling van de wacht

Nu België onafhankelijk was, moest de grondwet worden herzien. Dit probeerde de koning zo lang mogelijk tegen te houden, uit angst voor hervormingen. Zijn volhardingspolitiek inzake de Belgische kwestie had in die zin ook een binnenlandse achtergrond.⁶ Vanaf 1839 werd de roep om hervormingen luider. In 1839 publiceerde de Leidse hoogleraar Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) een *Aanteekening op de grondwet*, een jaar later gevolgd door een *Proeve van herziening der grondwet volgens de aanteekening*. In beide werken uitte hij kritiek op de constitutie, die de koning in staat stelde een autocratisch bestuur te voeren. Thorbecke betoonde zich een gematigde politieke vernieuwer: hij pleitte wel voor ministeriële verantwoordelijkheid, maar niet voor rechtstreekse verkiezing van de Tweede Kamer. De vorst wilde niet aan zijn liberale eisen tegemoetkomen. De grondwet die in 1840 (ondanks het tegenstemmen van Thorbecke en andere liberale en katholieke kamerleden) werd aangenomen, bracht slechts minimale veranderingen. Hoewel de ministers meer verantwoordelijkheid kregen, bleef de macht in

177. Arnz & Comp., *De plechtige intocht van Willem II te Leiden op 1 juni 1841*. RAL.

handen van de vorst, wiens invloed nauwelijks werd ingeperkt.⁷

De politieke onvrede werd aangewakkerd door het voornemen van de koning om te hertrouwen. Zijn echtgenote, Wilhelmina van Pruisen, was in 1837 overleden. Nu wilde hij in het huwelijksbootje stappen met Henriette d'Oultremont, een rooms-katholieke Belgische gravin. Toen dat uitlekte, was de nationale verontwaardiging groot. Men zag zijn besluit als een ontsierende vlek op het leven van de 'eerbiedwaardigen grijsaard'.⁸ De Clercq vroeg zich af of de natie deze hoon zou kunnen dragen.⁹ In de volksmond werd de bruid al spoedig aangeduid als Jetje Dondermond.¹⁰ Kroonprins Willem weigerde de nieuwe echtgenote van zijn vader te erkennen. Willem I, die zijn huwelijk eerder had uitgesteld om de invoering van de grondwet niet te belemmeren, besloot daarom – en uit verbittering over het verlies van België – op 7 oktober

1840 afstand te doen van de troon. Hij verhuisde naar Berlijn, waar hij trouwde en zijn laatste levensjaren doorbracht. Hij overleed er op 12 december 1843, eenenzeventig jaar oud. Dat was het roemloze einde van een koning, die zich vanaf 1813 had ingespannen voor de nationale eenheid van zijn (inmiddels gehalveerde) Koninkrijk der Nederlanden. Zijn lichaam werd bijgezet in de grafkelder van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft.

Willem II [afb. 177], die in 1816 getrouwd was met Anna Paulowna, de zus van de Russische tsaar, werd op 28 november 1840 te Amsterdam ingehuldigd. Hij werd koning van een land dat in een diepe crisis verkeerde. Het was een moeilijke tijd voor de overheidsfinanciën.¹¹ Vanaf 1843 spande Floris van Hall zich als minister van Financiën in om de fors opgelopen staatsschuld te delgen, met behulp van een 'vrijwillige' lening. Burgers werden gestimuleerd om de staat in

totaal honderdvijftig miljoen gulden te lenen tegen een vaststaande lage rente. Indien de lening niet voltekend zou worden, zou Van Hall een vermogensbelasting invoeren. Door deze belasting, in combinatie met de toenemende koloniale winsten, konden de staatsfinanciën geleidelijk worden gesaneerd.¹² Een onbekende auteur schreef een lofdicht op Van Hall. Dankzij hem zou een nieuwe toekomst aanbreken:

Ja, God zij dank! Ons Neêrland is behouën
Voor kwijning, voor ontmoediging en schand;
't Verheft zich in der volkeren vertrouwen,
En 't wordt op nieuw het oude Nederland!¹³

Een liberale wind

Willem II werd geconfronteerd met een toenemend liberaal geluid. Dat begon met het voorstel van de Negenmannen in december 1844, onder leiding van Thorbecke, die in maart tot Tweede Kamerlid was benoemd. In oktober 1845 werd hij ook gekozen als lid van de Leidse raad.¹⁴ Het 'onsterfelijke voorstel' pleitte voor een liberale constitutie.¹⁵ Vanaf dat moment groeide Thorbecke uit tot de leider van de liberalen. In Leiden werd positief gereageerd. Enkele studenten, en ook Johannes Kneppelhout, organiseerden een intekenactie voor een maaltijd ter ere van Thorbecke en L.C. Luzac. Van Assen meende dat de animo niet groot was: 'Zij zullen met 3 couverts blijven zitten.'¹⁶ Jacob Geel ging niet op de uitnodiging in, omdat hij het als rijksambtenaar ongepast vond om tegen de regering te demonstreren.¹⁷ Kneppelhout schreef een verzoekschrift waarin hij de koning opriep gehoor te geven aan de liberale wensen.¹⁸ In de overwegend conservatieve Tweede Kamer en bij de al even conservatieve vorst was het voorstel kansloos. Dat wist Thorbecke zelf ook; hij vergeleek de meerderheid in het parlement met 'kwade betalers, die steeds *morgen* zullen kwijten'.¹⁹ Maar het voorstel was wel de opmaat voor wat vier jaar later in Nederland zou gebeuren.²⁰

In de jaren veertig nam de sociale onrust toe. Elke winter vonden armencollecten plaats. Men verkocht 'Aandeelen' voor twee gulden vijftwintig, die goed waren voor zesendertig porties 'verwarmende Spijs'.²¹ De winter van 1844-1845 was uitzonderlijk streng,

waardoor de toestand van de volksklassen verslechterde. In vergelijking met andere Europese landen kende Nederland veel pauperisme, terwijl de industrialisatie nog nauwelijks op gang was gekomen.²² Door de beruchte aardappelziekte van 1845 mislukte de oogst en nam de nood toe. De graan- en broodprijzen stegen.²³ In andere steden, zoals Den Haag, vonden opstootjes en plunderingen plaats.²⁴

In Leiden steeg de aardappelprijs tussen 1843 en 1846 met meer dan honderdzestig procent.²⁵ De ruitjerij werd in september 1845 zelfs ingezet om de orde te handhaven.²⁶ In het Catharina Gasthuis werd een soeplokaal ingericht, 'ter voorziening in den nood van minvermogenden bij de tegenwoordige schaarsheid en duurte der levensmiddelen'. Hier konden behoeftigen dagelijks voor een klein bedrag een 'voedzame en smakelijke' soep krijgen.²⁷ De inkoop van aardappelen en brood werd gemeentelijk gereguleerd.²⁸ Van Assen beschouwde het 'ten beste geven van al den voorraad van brood en eetwaren, terwijl de opstand woedt en raast en tiert' als een 'pijnstillend middel', dat het kwaad zou verergeren, zo schreef hij in 1847.²⁹ Toch bleef de onrust beperkt, zeker vergeleken met Groningen en Friesland, waar in de zomer van 1847 gewelddadige voedseloproeren plaatsvonden.³⁰

De angst voor een politieke omwenteling nam toe toen andere landen in 1848 in de ban raakten van de liberale hervormingen. De Franse Februarirevolutie maakte een einde aan de in 1830 gevestigde Julimonarchie van Louis-Philippe d'Orléans. Een woelige periode volgde. Aan de onrust kwam een voorlopig einde toen in december 1848 de conservatieve Lodewijk Napoleon Bonaparte – de derde zoon van de vroegere Nederlandse koning Lodewijk Napoleon – tot president werd gekozen. In Wenen en Berlijn vonden eveneens revoluties plaats, die in Nederland met argusogen werden gevolgd. Veel dichters gaven hun visie op de gebeurtenissen.³¹ Ten slotte klonk ook in Nederland steeds vaker de roep om een nieuwe grondwet. Deze werd uiteindelijk in 1848 ingevoerd. Op de invloed van deze gebeurtenissen op het Leidse literaire leven wordt verderop ingegaan.

De Aprilbeweging

Willem II overleed op 17 maart 1849 aan een hartstilstand en werd op 4 april begraven. De volksdichter Tollens greep zijn lier om uiting te geven aan de gevoelens van de natie:

Dat is de Vorst, dien wij ten grave leiden,
De krijgsman met zijn heldenmoed,
De vader, voor zijn kindren goed,
De koning en de Christen beiden...
Nog eenen tred... daar staat ze stil, de schaar;
Daar gaapt het graf... daar daalt hij langzaam neder...
Hij daalt alleen... wij keeren snikkend weder...
o God! wat valt dat scheiden zwaar!³²

Nu gebeurde waar velen voor vreesden: zijn zoon volgde hem op. Deze had vol afschuw toegezien hoe zijn vader in zijn ogen de troon verkwanselde door in te stemmen met Thorbeckes hervormingen. Daarom wilde hij aanvankelijk geen koning worden. Desondanks werd hij in mei 1849 ingehuldigd. De conservatieve Willem III had een wispelturig en opvliegend karakter en kreeg om die reden later de bijnaam 'Koning Gorilla'.³³ Hij bleef in functie tot aan zijn dood in 1890.

De liberale grondwet was Willem III een doorn in het oog. Toen zich de gelegenheid voordeed om zich van Thorbecke en zijn ministers te ontdoen, greep hij die met beide handen aan.³⁴ De aanleiding voor de val van het kabinet-Thorbecke was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. De constitutie van 1848 bepaalde dat alle religies – dus ook de rooms-katholieke – vrij waren om hun kerkelijke organisatie in te richten. Dat was voor de katholieken de voornaamste reden geweest om de liberale grondwet te steunen. Thorbecke beschouwde de gelijkstelling van de katholieken als een 'groote, moedige daad van regtvaardige en grondwettelijke gelijkstelling'.³⁵

In maart 1853 berichtte paus Pius IX dat hij voornemens was vier bisdommen te stichten: Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond. Utrecht zou als aartsbisdom het middelpunt van katholiek Nederland vormen. Dat was een beladen plaats. In 1579 was er de Unie van Utrecht getekend, symbool van de geloofsvrijheid en strijd tegen de Spaanse (katholieke)

onderdrukker.³⁶ De pauselijke toonzetting – hij sprak over het 'zwaard en de razernij van de calvinistische ketterij' – viel bij de protestanten in verkeerde aarde. Ook Thorbecke was verbolgen over de 'slechte, krenkende, ondankbare handelwijze van het roomsche hof'.³⁷ Op initiatief van de Utrechtse kerkenraad werd gebruikgemaakt van het recht van petitie. De koning werd verzocht een stokje te steken voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Binnen enkele weken werden zo'n tweehonderdduizend handtekeningen verzameld.³⁸ In Leiden kon men in de Pieterskerk een adres ondertekenen tegen de 'aanmatiging' van de paus en de ultramontaanse beginselen.³⁹ In gelegenhedenverzen werd de koning gevraagd het voor het protestantse volksdeel op te nemen:

O Koning! blijf voor Neêrlands bede,
Zoo innig welgemeend, niet doof:
Werk door Uw' invloed krachtig mede
Tot fnuiking van het bijgeloof,
Dat, als een slang van alle kanten,
Geheim, maar zeker schuifelt rond,
En aan de zaak der Protestanten,
In stilt, den ondergang verkondt.⁴⁰

Het antipapisme laaide hoog op. Scribenten probeerden hun protestantse lezers angst in te boezemen. Zo liet de auteur van *Een dorpspraatje over de bisschoppen* een van zijn personages uitleggen wat er zou gebeuren met de komst van de bisschoppen: 'Die komen in fraaije paleizen wonen, zullen in koetsen, met vier of ik meen zelfs met zes witte paarden bespannen, rijden; komen hier het rijk verdeelen, het land beheerschen, hebben vrij ketters vervolgen, brandstapels bouwen, moordschavotten maken, pijnbanken oprigten, kerken plunderen, bloedvergieten en zulke aardigheidjes meer!'⁴¹

Andere pamfletten maakten de katholieke kerk belachelijk. *De vermakelijke en curieuse Roomsche poppenkast* (1853) verhaalt over een monnik, die zijn intrek nam in een nonnenklooster. Midden in de nacht begon hij te schreeuwen: 'Ik mag niet! ik mag niet!' Toen de geschrokken nonnetjes hem vroegen wat hem scheelde, verklaarde hij dat een hemelse stem hem de

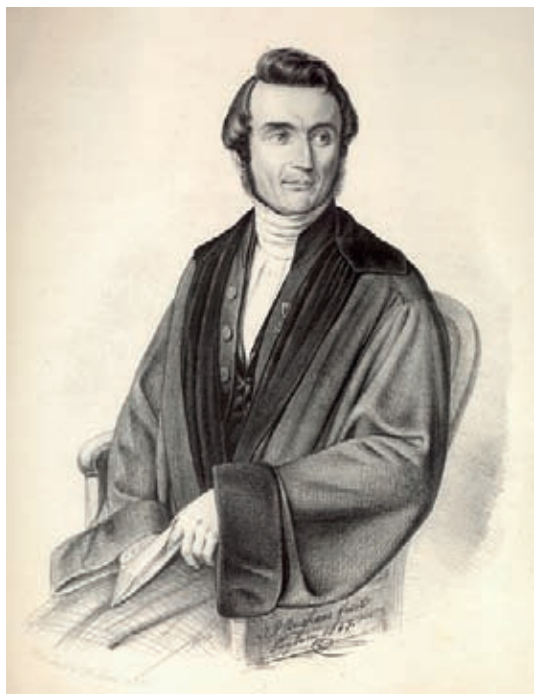

178. *Het Leidse station, ca. 1860, uit: A. Montagne Jzn, De stad Leiden. Album bevattende eenige afbeeldingen der voornaamste hoofdgebouwen en fraaiste gezigten in en nabij de stad Leiden, met bijschriften 1. Leiden 1859-1860. UBL.*

opdracht had gegeven bij de knapste en jongste non in bed te kruipen en dat zij uitverkoren waren om een nieuwe bisschop te verwekken: 'Eindelijk liet het preutsche ding zich overhalen om den Monnik tot zich te nemen. Doch het fabrikaat mislukte: in plaats van eenen Bisschop was het eene dochter, en de Monnik schreef het daaraan toe dat de Non niet vrijwillig was gekomen.'⁴² In gelegenheidsverzen werd opgeroepen tot protestantse eendracht en weerstand, zoals in een naar analogie van Tollens geschreven gedicht:

Wien 't Christlijk bloed door de ad'ren vloeit,
Van Rome's invloed vrij;
Wiens hart van heil'gen ijver gloeit,
Verheff' den zang met mij.
Hij neem', wat zorg de tijd hem bie,
Zijn' Bijbel in de hand,
En leen', aan Rome's Hierarchie,
Geen plaats in 't Vaderland.⁴³

Het protestantse verzet is de geschiedenisboeken ingegaan als de Aprilbeweging.⁴⁴ De katholieken werden beschuldigd van onbetrouwbaarheid; veel protestanten meenden dat katholieken eerder naar de paus dan naar de koning luisterden. Koning Willem III bleek gevoelig voor de protestantse bezwaren. Toen de dominee-dichter Bernard ter Haar hem op 15 april 1853 in Amsterdam een petitie overhandigde, uitte de vorst zijn sympathie voor de demonstranten en zijn afkeer van de liberale grondwet.⁴⁵ Hoewel hij niet gewettigd was om politiek te handelen, verklaarde hij dat deze dag 'den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter en dierbaarder' aan zijn hart had gemaakt.⁴⁶ De ministers van het kabinet-Thorbecke waren verantwoordelijk voor de uitspraken van de monarch. Op 16 april schreef Thorbecke dat de koning twee mogelijkheden had: of alle twijfel wegnemen door een 'ronde, openbare verklaring' af te leggen, of zijn ministers ontslag verlenen.⁴⁷ De koning, die hier-

179. J.P. Berghaus/A. Arnz & Co., Portret van Johannes Henricus Scholten (1811-1885), 1845. DBNL.

door uitgroeide tot een 'volksidool',⁴⁸ greep de kans om zich van het liberale kabinet-Thorbecke te ontdoen en koos voor optie twee.

Protestantse kiezers werden opgeroepen niet op de liberalen of katholieken te stemmen. Een anonus bestempelde het liberalisme als 'eene ziekte onzer eeuw', 'bedorven in haar beginsel, verderfelijk in hare werkingen'. Het katholicisme vond hij een 'geduchte zamenzwering tegen den menschelijken geest'.⁴⁹ Velen betichtten Thorbecke van roomsgezindheid, wat funest was voor zijn populariteit.⁵⁰ Bij de Tweede Kamerverkiezingen leden de liberalen een grote nederlaag.

Drie belangrijke gebeurtenissen

Na de 'Aprilkoorts'⁵¹ volgden jaren van 'apaisement', waarin conservatieve en liberale kabinetten elkaar afwisselden. In 1856 viel het kabinet-Van Hall als gevolg van de schoolwet. Deze bepaalde dat de lagere openbare scholen een relatieve neutraliteit zouden uitdragen. Orthodoxe protestanten waren fel tegen. Op initiatief van de antirevolutionaire politicus Groen van

Prinsterer werd een petitieactie georganiseerd, waarmee hij aandrong op bijzondere scholen voor katholieken, protestanten en joden. De Schoolstrijd was een feit. Het kabinet-Van Hall wenste niet aan deze wens gehoor geven, maar de koning wilde rekening houden met de protestantse gevoelens. Hierdoor viel het kabinet. In de Schoolwet van 1857 werd ten slotte bepaald dat bijzondere scholen waren toegestaan, maar dat ze geen recht hadden op overheidsondersteuning.⁵² Hierdoor werd het openbare karakter van het lager onderwijs, tot woede van Groen van Prinsterer, bij wet vastgelegd.⁵³

Een tweede gebeurtenis was de Spoorwegkwesitie. De politiek debatteerde over de vraag of de staat of particulieren de nieuwe spoorwegen moesten financieren. De in 1860 aangenomen Spoorwegwet bepaalde dat de staat verantwoordelijk was voor de aanleg en particulieren voor de exploitatie. Thorbecke was het hier als liberaal hartgrondig mee oneens.⁵⁴ De eerste Nederlandse treinverbinding was reeds in 1839 geopend, tussen Amsterdam en Haarlem. In 1842 werd deze doorgetrokken naar Leiden en later ook naar Den Haag, Delft en Rotterdam. Vanaf 1843 vertrokken de treinen vanaf de plaats van het huidige Leidse station [afb. 178], tussen de weilanden, buiten de (in 1864 afgebroken) Rijnsburgerpoort. De exploitatie van de spoorwegen was in handen van de *Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij*. Nicolaas Beets kon haast niet wachten, schreef hij in 1837: 'Maar komt! komt, heerlijke spoorwegen! Daalt als een tralie-net neder op onze provincien!' ⁵⁵ Jacob van Lennep schreef datzelfde jaar een lofzang, *De ijzeren spoorweg van Amsterdam op Haarlem*:

Als de uchtendzon, verbaasd, haar stralen
Op 't verschgewonnen erf laat dalen,
En goud uit schuim weet op te halen,
Werpt dan in 't rond uw wegen uit,
En kraait dan tusschen 't eerste koren,
En 't groen der weiden, weêr herboren,
Bij 't snorren op uw ijzren sporen,
Het jubelend triomfgeluid.⁵⁶

De spoorwegen brachten grote veranderingen teweeg. Alexander Ver Huell merkte op: 'De stoom heeft de

afstanden geannihileerd [tenietgedaan] en een omkeer gebracht in het Academieleven'. Leidse studenten stonden voortaan met één been in de academiestad en met het andere in de familie en konden zo 's morgens den professoralen hoofd-, en 's middags den ouderlijken huiskost genieten'.⁵⁷ Thorbecke reisde, toen hij in de jaren veertig politiek actief werd, snel per trein op en neer tussen Leiden en Den Haag. En ook de Duitse geleerde Hoffmann von Fallersleben, die Leiden eerder in 1821 en 1836 had bezocht, arriveerde in 1854 per trein.⁵⁸ Op het literaire leven hadden de ontwikkelingen eveneens invloed. De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* merkte in de jaren vijftig dat de vergaderingen drukker bezocht werden. Buitenleden kwamen bovendien vaker naar Leiden om voordrachten te houden. Dit had te maken met de 'spoed, waarmede men thans uit de groote steden des Lands op gemakkelijke wijs' per trein naar de Sleutelstad vervoerd kon worden.⁵⁹

Naast de Schoolstrijd en de Spoorwegkwestie trok de onrust binnen de Hervormde Kerk de aandacht. Vanaf de jaren vijftig deed binnen de theologie de Moderne Richting van zich spreken. Uitgangspunt vormde het historisch- en tekstkritisch bestuderen van de Bijbel. Deze diende niet letterlijk, maar metaforisch geïnterpreteerd te worden; de Bijbel was immers een menselijke creatie.⁶⁰ Leiden groeide uit tot het bolwerk van de Moderne Theologie. De hoogleraren Johannes Henricus Scholten (1811-1885) en Abraham Kuenen (1828-1891) [afb. 179 en 180] onderwezen hun studenten in de nieuwe leer. Zo bekeerde Cd. Busken Huet, die in de jaren veertig colleges volgde bij Scholten, zich tot het theologisch modernisme. Door zijn geruchtmakende *Brieven over den Bijbel* (1857-1858) raakten de moderne ideeën in bredere kring verspreid.⁶¹ François HaverSchmidt, die tussen 1852 en 1858 theologie studeerde, volgde op zijn beurt colleges bij beide hoogleraren. Vanwege de ideeën die hij hier opdeed raakte hij later als Schiedams predikant in conflict met zijn meer orthodoxe collega's, werd hij geconfronteerd met een boycot van de kerkenraad en kwam hij in een sociaal isolement terecht.⁶² Zo heerste dus ook in het tijdvak tussen 1833 en 1860 maatschappelijke onrust.

180. Portret van Abraham Kuenen (1828-1891). pc.

LEIDEN: GELEERDHEID, ARMOEDE, INDUSTRIALISATIE

'Hier in de arme fabrykstad gaat geen dag voorbij, dat men niet wordt lastig gevallen. Ieder ijvert om lid van die beleefdelyk bedelende commissiën te zijn. Hulpbeetoon; breischolen; loterijen; Christelijke huisbezoeken; Stedelijke Maatschappij van Weldadigheid; renteloze voorschotten aan gebouwde armen-woningen; aan herstel van kerkbouw; aan orgel in de Wa[a]lsche kerk. En nu is het Huiszittenhuis f 10.000 ten achteren.' Zo typeerde C.J. van Assen de Leidse gang van zaken eind 1847.⁶³ Twaalf jaar eerder sprak hij over de 'doffe, dompe, treurige stad', waarin hij leefde.⁶⁴ In januari 1848 stelde hij dat het in de stad 'zoo bitter gesteld' was en vroeg hij zich af waarom Drenthe niet (verder) gekoloniseerd werd ten behoeve van de armen.⁶⁵ Zijn opmerkingen zijn illustratief: Leiden was een stad in verval.⁶⁶ Na de Belgische afscheiding verviel de concurrentie van zuidelijke bedrijven, wat een kortstondige impuls gaf aan de lokale economie. Tegelijkertijd verloor de stad ook belangrijke grondstof- en afzetgebieden. De Leidse lakennijverheid, die sinds de achttiende eeuw

181. Mary Ellen Best, 'In the hotel, the Heeren-logement, at Leyden, August 1838', uit: Caroline Davidson, *The world of Mary Ellen Best*. London 1985. PC.

terugliep, ondervond daarnaast steeds meer concurrentie van de Tilburgse.⁶⁷ Kneppelhout beschreef als chroniqueur van het studentenleven hoe de student na de zomervakantie terugkeerde, zich verwonderde over de grootheid van de stad en dan plotseling haar ware aard aanschouwde:

Ach! hoe moet dan zijn boezem zich niet op het onverwachtst toenijpen! Dat edele, dat magtige Leiden, die kroon des lands, is, helaas! dat edele, magtige, bloeiende Leiden sedert hoe lang reeds niet meer. Zijne verbeelding, door de dampen van den postwagen beneveld, had een droevig anachronismus begaan. Leidens welvaren heeft immers uit. Dat uurwerk is afge-loopen. De nijverheid ligt er met gebroken wiek treurig te zieltogen. Het is de stad der luiheid, der vadsigheid geworden, der over elkander geslagene armen, der duimpjesdraaijerij.⁶⁸

Een andere student verwoordde het omstreeks 1850 zo: 'Leyden is de stad waarvan de bewoners verstaend zijn, of het is het toevlugtsoord van alle menschenhuwe en menschenhatende wezens uit de gansche wereld. Er is iets kelderachtigs in zijne straten, iets kelderach-

tig mufs in zijne grachten, en iederen vreemdeling bevangt eene rilling en de ongezelligheidskoorts tast hem aan.'⁶⁹

Het aantal inwoners groeide traag.⁷⁰ Leiden maakte een desolate indruk. De stad, die in haar glorie-tijd honderd-duizend inwoners had gehuisvest, sloot zich om haar toenmalige veertig-duizend inwoners als een 'te ruim vel om een uitgeteerd lichaam'.⁷¹ Leegstaande huizen werden afgebroken. Een Schotse bezoeker noemde Leiden een 'ancient, quiet, pic-

turesque, and under-peopled town'.⁷² Een Duitser sprak over 'das geräumige, schöne, reinliche, aber wenig belebte Leyden'.⁷³

Leiden behield zijn twee aangezichten.⁷⁴ Boven alles was Leiden befaamd als de zetel der geleerdheid, bewoond door hoogleraren en studenten, waar het Latijn volgens Kneppelhout door de bomen ruiste.⁷⁵ Het veel geprezen Rapenburg vormde het wetenschappelijke middelpunt. Men 'vindt er schoone huizen, die het vermogen en den kolossalen smaak onzer vaderen eer aandoen', schreef Nicolaas Beets.⁷⁶ Een Engelsman merkte op: 'As a university town, Leyden is the Oxford of Holland'.⁷⁷ In de zomervakantie, als de studenten Leiden verlieten, was de academiestad als een lichaam zonder geest en waren de 'musea en merkwaardigheden' overgeleverd aan de toeristen.⁷⁸

Het programma zag er voor de meeste reizigers hetzelfde uit. Arriveerden ze aanvankelijk per trekschuit of diligence, vanaf de jaren veertig kwamen ze ook per trein aan. Het merendeel overnachtte in het Heerenlogement [afb. 181] tegenover de Burcht of in het deftige Lion d'Or op de Breestraat. Ook Hans Christian Andersen logeerde in die laatste gelegenheid toen hij Leiden in 1847 aandeed.⁷⁹ Van daaruit bezocht

PRENTIEN TOT NUT VAN HET ALGEMEEN.

STADSGEZIGTEN:

LEYDEN.

DORDRECHT.

Wanneer nu 't heerlijk tijdstip volen,
Dat, van vergelijp en misken rein,
Een elk voor plegt en wet en liden,
En amsand nu voor veldheid liden,
Is 't wonder: deinde Ganseliden!

DE ROTTERDAM, VORMIGEL.

DE HOOGLANDSCH, KERS.

't Is wel een schone gebouwe, dat luttelste liden des liden,
Wanneer de liden van het woud van liden verkenne,
Waar rijk en een te eenen des liden liden liden,
En stielg liden de liden van 't liden liden liden,
O, dat wien met dert' pelt de liden met liden liden,
Ondert en liden en liden wien' in 't liden liden liden,
En 't woud dat met en liden liden liden, liden,
En liden liden liden van liden van liden liden!

DORDRECHT.

Wanneer de liden wien de liden met liden liden,
Als de liden met een wien met liden liden liden,
Dan niet met liden liden liden liden liden liden,
't liden liden met liden wien de liden liden liden liden,
En liden liden liden liden liden liden liden liden.

VERBOD VAN HET LEYDENSE DEPARTEMENT DER
KATHOLIEKE TEE TOT HET VAN 'T ALGEMEEN.

DE ROTTERDAM.

Al olog ook liden liden in liden liden van 't liden,
Dert liden, liden liden 't niet liden als liden liden,
Moen van liden liden liden 't liden liden liden liden,
't liden van de liden liden met liden liden liden liden,
Hier, waar de liden liden in liden liden liden liden.

DE ROTTERDAM, ACHTERLIDEN.

Ten Leiden was liden, en 't liden liden liden liden,
Verken liden liden van liden liden liden liden,
Dit 't met liden liden liden liden liden liden,
De liden liden, die liden van liden liden liden liden,
En liden liden liden liden liden liden liden liden.

Uitgave van A. W. SYTHOFF. te Leyden. 1054/6.

183. *Andreae, Hortus Botanicus, 1854. RAL.*

men de bezienswaardigheden [afb. 182], in de eerste plaats het academiegebouw. Op het dak bevond zich sinds 1632 de sterrenwacht, die Beets bestempelde als een ‘niet onaardige verzameling van duivenhokken en peperbossen’, die ‘den hoogdravenden naam van toren en observatorium dragen’.⁸⁰ Andere trekpleisters waren de universiteitsbibliotheek, de Hortus Botanicus [afb. 183], de Burcht [afb. 184], de Pieterskerk en het Stadhuis. Ook de Ruïne, in die tijd ’s nachts een broeinest van prostitutie, werd bekeken. Velen memoereerden de buskruitramp en vrijwel iedereen roemde de Breestraat: ‘eine der schönsten Straßen in Europa.’⁸¹ Een Engelsman vond de Breestraat ‘broader, longer, cleaner, and [...] better built than High-street, Oxford’.⁸² De Fransman Victor Cousin, wiens reisverslag in het Engels werd vertaald, vergeleek de Breestraat met twee Parijse wegen: ‘It has not the severe grandeur

which is produced by the straight line of our Rue de Rivoli; or the Rue de Castiglione; it has a slight curvature, which, without breaking the point of view every instant, changes it frequently, and charms the eye with its variety.’⁸³ De katholieke Hartbeugkerk of Coelkerk (gebouwd in 1835) in de Haarlemmerstraat werd veel minder genoemd.

Een nieuwe attractie vormde de etnografische collectie van de Duitse arts en onderzoeker Philipp Franz von Siebold (1796-1866), die hij in de jaren twintig in Japan had verzameld.⁸⁴ Vanaf 1837 kon het publiek de collectie op het Rapenburg bezichtigen. Op de begane grond was tussen 1837 en 1844 de sociëteit *Minerva* gevestigd [afb. 185]. In Klikspaans *Studenten-Typen* merkt een van de studenten op: ‘Wij hebben maar alleen de benedenverdieping, boven staan de Chinezen van Siebold.’⁸⁵ Ook een bezoek aan het Museum van

184. *Gezicht op de Burcht, 1836. RAL*

Oudheden, het Anatomisch Museum en het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie maakte deel uit van het programma.⁸⁶ ‘Leyden besitzt Sammlungen, die allein schon eine Reise nach Holland bedingen’, meende een Duitser.⁸⁷

Beets was minder te spreken over het Museum van Natuurlijke Historie op het Rapenburg: ‘Ja, het is ijselijk als gij een verren neef of halfvergeten vriend overkrijgt, die u vriendschappelijk dringt hem het Leidsch museum te laten zien, en ge moet, terwijl gij liever de bekoorlijken op Rapenburg en Breestraat gadesloegt, met hem op een schoonen voormiddag de eene zaal na de andere doordrentelen, zonder iets te zien dan natuurlijke historie, zonder ergens een knie te buigen; en het is er kelderachtig koud!’ In ‘De familie Kegge’ leidt Hildebrand een vreemdeling door Leiden en aanschouwen ze de ‘dooie beesten in het Museum van natuurlijke’, de ‘Farao’s in het Museum van onbekende historie’ en ten slotte ‘de kindertjes, die nooit geleefd hebben, der Anatomie’.⁸⁸

Velen roemden de stad. ‘Leyden ist eine außerordentlich schöne Städt von recht großartigem Ansehn’, schreef een Duitser in 1837: ‘Das Straßenplaster in Leyden ist vortrefflich und die Kaie der breiten Kanäle, beschattet von prächtigen Baumreihen, in einem Zustande der Ordnung, der nichts zu wünschen übrig läßt.’⁸⁹ Een andere Duitser vond het een van de mooiste Nederlandse steden: ‘Sie hat ein frisches, freund-

liches Ansehen, prächtige Häuser, breite, trefflich geplasterte Strassen und Trottoirs, wohlunterhaltene Kanäle mit dem lebendigen Wasser des durchfliessenden Rheins, und stattliche öffentliche Gebäude’.⁹⁰ Sommige reizigers prezen de reinheid van de Leidse straten, waarover men grapjes maakte. ‘Een Duitscher zei eens, dat de straten in de Hollandsche steden zóó schoon zijn, dat men

er melk van kan drinken. Een Hollander antwoordde: “De kerel heeft in den grond gelijk, maar het denkbeeld is zóó vies, dat ’t alleen in ’t brein van een Mof kan opkomen”’.⁹¹

Buiten de stadspoorten begon het platteland. Alexander Ver Huell schreef in *Schetsen met de pen* (1853) over studenten die Noordwijk bezoeken. Het landschap werd gekenmerkt door ‘onafzienbare weilanden met onafzienbare slooten doorsneden, waarboven hier en daar een alleenstaande boom, hut of molen uitsteekt, die u een onplezierig, koud gevoel over het lijf jaagt, zoo open en bloot staat hij dáár, in die naakte vlakte tusschen al dat water in’. De enige wezens die ze tegenkwamen, waren de ‘koebeesten en boeren, die met domme verwondering, de hen voorbij ijelende jongelui naöogden, benevens enkele kraaijen’.⁹² Kneppelhout schreef dat als een student Leiden naderde, hij de torenspitsen en buitensingels zag oprijzen ‘uit den schoot eener zee van groene weiden’.⁹³

Behalve zetel der geleerdheid was Leiden ook de stad van de armoede. In de Pieterskerk collecteerde men voor de armen.⁹⁴ Andere instanties – zoals het in 1852 opgerichte Stedelijk Werkhuis – probeerden bedelaars van de straat te houden.⁹⁵ Toch waren deze alomtegenwoordig in het straatbeeld.⁹⁶ Kneppelhout schreef: ‘Leiden is het paradijs der armen; bedelarij steekt er vermetel het hoofd omhoog. Bern houdt beeren, ’s Gravenhage ooijsjevaars: zoo houdt Leiden

185. P. Desterbecq, *Studentensociëteit Minerva op het Rapenburg*, circa 1840. RAL.

armen.⁹⁷ Toen Ver Huell een tekening maakte bij Kneppelhouts verhaal 'De Academiestad' [afb. 186], schetste hij bedelende kinderen. Aan Kneppelhout schreef hij omstreeks 1843: 'Gy zult misschien vinden dat er wat hatelyk veel bedelaars op staan'. Maar hij benadrukte dat hij slechts de werkelijkheid had nagebootst: 'de meesten zult gy herkennen: het zyn joncheeren, die ons dagelyks in Leiden aanspreken'.⁹⁸ In het genoemde verhaal merkte Kneppelhout op: 'Neem de Hoogeschool weg met haar personeel, wat blijft er over? De stedelijke raad met zijn leger bedeeden'.⁹⁹

Omstreeks 1850 deed een student de oproep aan het lokale bestuur: 'En gij, lijdzame Leydsche Regering! wanneer zult gij een einde maken aan de grofste bedelarij, aan de onbeschaamdste afzetterij, die maken dat

geen vreemdeling uwe stad kan binnentreden zonder een klus jongens in lompen aan zijn beenen te hebben?'¹⁰⁰ In perioden van hongersnood, zoals tijdens de aardappelcrisis, was de situatie nijpend. Er vonden collecten plaats; in de Schouwburg gaf men geregeld armenconcerten.¹⁰¹ Leiden werd bovendien geteisterd door cholera-epidemieën, waardoor vooral in de armenwijken veel slachtoffers vielen. Ook de pokken en mazelen veroorzaakten vele sterfgevallen.¹⁰²

In de achterbuurten woonde het 'vervloekte gemeene vee', zoals Jacob Geel de arbeidende klasse noemde.¹⁰³ De domineedichter Eliza Laurillard liet in het vers *Arme kinderen* (1859) de Armoede een lied zingen voor twee kinderen, die nog niet beseften wat voor leven hun te wachten stond:

Zoo vergezel ik hen, en 'k zal ook u verzellen,
 'k Zal u vervolgen hier op aard.
 Asch zal ik in uw brood, roet in uw' beker mengen. –
 Ik zal uw ziel, met zorg bezwaard,
 Doen morren: 't is een last, en 't is een vloek, *te leven!*
 Ziet! dat zal mij voldoening geven,
 Als gij zoo met uw Maker twist,
 En nergens rust vindt op uw streven,
 Tot dat ge eens nederligt in de ongeschaafde kist!¹⁰⁴

Beschrijvingen van achterbuurten zijn schaars [afb. 187]. Alexander Ver Huell schreef een verhaal over een meisje uit een Leidse achterbuurt dat in een klein huis woonde: 'het ziet er zeer armoedig uit; de oude steenen zijn donker bruin geworden door den invloed van den regen, die er sedert meer dan eene eeuw tegengewaaid en langs gedropen is; op de lage deur kan men bijna geen verw meer bekennen; van het benedenraam zijn sommige ruiten gebarsten, andere geheel uitgebroken en met papier beplakt; het dakvenster is afgenomen of weggerot, en de opening met planken bespijkerd.'¹⁰⁵

William Chambers, die in 1850 een reisverslag publiceerde, schetste wel een beeld van de miserabele leefomstandigheden van de duizenden minvermogene Leidenaren. In de armenwijken waren de grachten vervuild en 'covered with refuse vegetables and miscellaneous outcastings'. Vrouwen reinigden in datzelfde water potten, pannen, broeken en klompen. De bakstenen vloeren van hun huizen waren vochtig; de Engelsman vroeg zich af hoe men onder zulke omstandigheden gezond kon blijven. De begane grond bestond uit slechts één kamer; de bovenste verdiepingen hadden geen ra-

men: 'no lack of ventilation, whatever else may be complained of.' Hier en daar stond een geit te knabbelen aan het gras tussen de straatstenen. De huizen waren 'scantily furnished'. Wel waren er bloemen, enkele boeken en 'larks hanging out in cages'. Kinderen speelden barrevoets op straat. 's Middags verbaasde de Engelsman zich op de vleesmarkt onder het Stadhuis over 'some poor women buying scraps of meat, and going home with but a scanty supply even of these'.¹⁰⁶ Tijdens het avondeten uitte hij zijn verwondering over wat hij die dag had gezien. Zijn tafelgenoot legde hem uit dat Leiden zo'n 16.000 armen telde, op een inwonertal van 39.000. Een kleine groep, zo'n achtduizend gezeten burgers, moest veel belasting betalen om deze 'burthen of poverty' te dragen. 'Then why don't you send them to your colonies at Java', vroeg de Engelsman. Maar dat liet de wet niet toe, 'and thus we have to maintain them year after year, providing food, clothes, and lodging for the whole number'. Ten aanzien van de bedelaars gold een gedoogbeleid: 'the police interfere with none but the most troublesome, and allow the quieter ones some sort of immunity'.¹⁰⁷

Ook buiten de stadspoorten was de armoede schrijnend. Twee toeristen die in Katwijk de sluizen bezoch-

186. Alexander Ver Huell, 'De academiestad', een tekening die hij maakte bij het gelijknamige verhaal van Klikspaan, in: *Studentenleven*. Augustus 1841 – februarij 1844. Leiden 1844. PC.

187. Afbeeldingen van de stedelijke armoede in de negentiende eeuw zijn er niet of nauwelijks. Alexander Ver Huell bracht de tegenstelling tussen arm en rijk in beeld. Avs.

ten, kregen een ‘Schwarm Betteljongen’ achter zich aan, ‘die wir weder durch Bitten noch Drohungen von uns entfernen konnten’. Aan de vloedlijn raakten ze even in gesprek met een visser: ‘Kaum entfernten wir uns von ihnen, so setzte sich auch die Schaar Betteljongen wieder in Bewegung, uns mit ihrem Geschrei zu verfolgen. Da wir nicht mit ihnen capitulirten, noch ihnen etwas gaben, so liessen sie von uns ab, ehe wir bei dem grossen Schleusenwerke ankamen.’¹⁰⁸

Sommige mannen uit de achterbuurten gingen ’s nachts het water op om te vissen: het peuren [afb. 188]. De *Studenten-almanak* voor 1836 bevatte een toepasselijk versje: ‘Een Leydenaar sprak eenmaal Charon aan: / ‘Ik bid u, Bootsman, hoor mijn beden, / Zoo ’k eenmaal in uw schuit moet treden, Ach, laat het zijn by lichte maan! / Indien ’k mag peuren uit uw bootjen! / Krygt gy de helft van ’t waterzootjen, / En ’k wijze u bovendien den grond, / Waar ik mijn vetste wurmen vond.’¹⁰⁹ Beets vereeuwigde ‘De Leidse peuëraar’ in zijn *Camera Obscura*. In Leiden sleet men elke nacht ‘in onvermoeid gepeur’. Volgens Beets

dachten de mannen, die het peuren veeleer als vrijetijdsbesteding dan als voedselvoorziening beschouwden, als ze bezig waren niet meer aan hun gezin: ‘De aal wordt op de plaats gevild, gesneden, gebraden, en door het vriendenpaar, onder rijkelijke bevochtiging met Schiedamsch vocht, gegeten, terwijl de vrouw haar cents-koekjes bakt, en zelve met hare kinderen honger lijdt.’ Als de peueraar met lege handen terugkeerde, kreeg hij de wind van voren: ‘loibak! kom je weer oit je smulshoijt?’¹¹⁰ Om het drankgebruik onder het volk tegen te gaan, werd in 1842 een landelijke *Vereeniging tot afschaffing van sterken drank* opgericht, die ook een Leidse afdeling kende.

Dit tijdvak stond verder in het teken van de industrialisatie en mechanisering [afb. 189].¹¹¹ In de wolindustrie en andere bedrijfstakken werden geleidelijk meer stoommachines ingevoerd. Dit had gevolgen voor het stadsbeeld; vanaf 1850 legde men diverse nieuwe fabriekscomplexen en industriewijken aan.¹¹² Toch veranderde de stad pas ingrijpend na 1860, toen diverse stadspoorten werden afgebroken.¹¹³ Tot die tijd werden ’s avonds alle poorten gesloten. Een Engelsman schreef: ‘At ten the big bell gives the signal for closing the towngates, after which, and until three in the morning, when they are again opened, a toll of two or three cents must be paid for admittance.’¹¹⁴

De arbeidsomstandigheden in de fabrieken waren slecht: de werkzaamheden waren zwaar, de werktijden lang, de pauzes kort en de lonen laag. Een Leidse wolspinner verklaarde dat hij van ’s morgens zes tot ’s avonds elf uur werkte, met slechts één uur middagpauze.¹¹⁵ Door de opmars van de stoommachine, waardoor minder lichamelijke kracht vereist was, nam het aantal kindarbeiders toe. Zevenendertig procent van de Leidse textielarbeiders tussen 1855 en 1860 was jonger dan zestien. In 1864 bleek dat eenenveertig procent van de werkkrachten jonger was dan tien toen ze begonnen met werken. Vooral in de textielindustrie werkten veel kinderen; met hun kleine vingers waren ze geschikt om gebroken draden in de spinmachines aan elkaar te hechten.¹¹⁶ Ook jonge kinderen, vaak met een zwakke gezondheid, brachten veertien of vijftien uur per dag door in de Leidse fabrieken.¹¹⁷

Geleidelijk rees er verzet tegen de kinderarbeid.

De voordracht die de schilder en literator Jacob Jan Cremer (1827-1880) [afb. 190] op 7 maart 1863 in Den Haag hield – *Fabriekskinderen, een bede, doch niet om geld* – vormde hiervan de indrukwekkende apotheose. Aan het einde richtte Cremer zich, wellicht geïnspireerd door Multatuli's *Max Havelaar*, direct tot Willem III: 'Ziet: aan uwe en mijne kleederen, waaraan de handjes dier kleinen werkten, kleven droppelen bloeds; ja de droppelen bloeds der

188. J.E. Kikkert, *Peurbootje*, eind negentiende eeuw. RAL.

arme in Nederland vermoorde fabrieks-kinderen.'¹¹⁸ Pas het Kinderwetje van Van Houten uit 1874 zou de kinderarbeid aan banden leggen. Cremer bezocht voor het schrijven van zijn novelle een textielfabriek in 'Hollands grijze academieveste'.¹¹⁹ Hij was geschokt door wat hij met eigen ogen zag en beschreef het lot van de Leidse kinderen die dag in dag uit als slaven moesten werken:

Gij zoudt zweren dat het menschen waren, akelig kleine en arme oude mannen en vrouwtjes, die gaarne hijgend zouden neêr zitten bij den warmen haard en de dorre handen uitstrekken naar een versterkende bete. Niet waar, gij zoudt zweren dat het natuurgenootten waren, arme ontzenuwde wezens van gelijken aanleg, met dezelfde behoeften als gij; maar gij bedriegt u, zie slechts hoe ze wielen en keeren: negenduizend malen op den langen dag voortgejaagd door den werkman die – grootsch als zijn oorsprong, doch gesard door zijn duivel, steeds woedender brult:

Voort raderen, voort!¹²⁰

Het 'zoet en achtbaar Leyden, / Geleerdheids wieg en liefste bakermat' was in werkelijkheid minder idyllisch dan Nicolaas Beets in *De Masquerade* (1835) het

deed voorkomen.¹²¹ Voor Leidenaren waren armoede, honger en epidemieën aan de orde van de dag. Tegelijkertijd werd in deze jaren op politiek, economisch, sociaal, theologisch en technologisch vlak de weg naar de moderniteit ingeslagen.¹²²

Instituten

DE MAATSCHAPPIJ: BOLWERK VAN DE TRADITIE
'Zoo ik de eer heb lid van genootschappen te zijn, het is omdat men mij die heeft willen bewijzen, niet omdat ik haar in 't minst heb verlangd. Ik ben helaas! niet zoo vlug als andere menschen; en noch verhandelings- noch brieveschrijver. Ik getroost het mij soms, maar niet genoopt of getrokken; altijd genegen om aan verhandelzieker mijne plaats te laten', aldus Thorbecke in 1847.¹²³ Hij speelde, in vergelijking met eerdere jaren, geen rol van betekenis meer bij de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* en bezocht niet één keer de jaarvergadering.¹²⁴ Zijn uitspraak was verholde kritiek op de genootschappen, die aan invloed inboeten.¹²⁵ Hij bleef wel gewoon lid. Jacob Geel betitelde de genootschappen als 'uitgebrande kraters, waarin Jan en alleman, jong en oud, zonder gevaar en op hun

189. G.J. Bos, P.W.M. Trap, D.J. Couvée, *De katoenfabriek*, circa 1850. RAL.

gemak kunnen zitten'.¹²⁶ Hij vond het onjuist dat iedereen, vooral de jongere generatie, lid kon worden. Geel zegde pas in 1856 zijn lidmaatschap op, waardoor hij zich zag gevrijwaard van een levensbericht.¹²⁷ Anderen stapten eerder op. Zo schreef John Bake in 1835: 'Voor de eer van het lidmaatschap der Maatschappij van Letterkunde heb ik sinds vele jaren bedankt.'¹²⁸

De *Maatschappij* was in deze periode van geringe betekenis. Zij bleef zich richten op het organiseren van de traditionele activiteiten, zoals de weinig succesvolle prijsvragen en de al of niet openbare lezingen. Toch bleven enkele prominente leden zich inspannen voor de letterkundige zaak. Steeds meer leden richtten zich op taalkunde, geschiedenis en Middelnederlandse letterkunde. Poëtische invloed had de *Maatschappij*, in vergelijking met het vorige tijdvak – toen men het debat over de ware dichter voerde – nauwelijks. Toch werden enkele actuele kwesties aan de orde gesteld.

Politieke betrokkenheid

Na de Belgische Opstand keerde de rust bij de *Maatschappij* weer. De leden gingen over tot de orde van de dag en hervatten de activiteiten. Siegenbeek trad gewoontegetrouw als voorzitter op. In 1844, op zijn zeventigste, ging hij met emeritaat, maar hij bleef tot

aan zijn dood actief. Naar achttiende-eeuws gebruik was hij belast met het schrijven en voordragen van de levensberichten van de 'afgestorven' leden. Het uitspreken daarvan nam steeds veel tijd in beslag, een reden waarom Siegenbeek zijn toespraak vaak achterwege liet en direct overging tot de levensberichten. Net als zijn voorganger Te Water stemde deze taak hem droef: zijn ziel werd naar eigen zeggen met sombere gewaarwordingen vervuld 'over de vlugtigheid van

ons aardse leven en de vergankelijkheid van al het ondermaansche'. In 1836 realiseerde hij zich dat hij het oudste lid was. Alleen Pieter Weiland, die in de Bataafse tijd een spraakkunst had vervaardigd, was langer lid, maar diens 'blindheid en hoog geklommen jaren' beletten hem om aanwezig te zijn.¹²⁹ Veel prominenten uit de vorige jaren, zoals Simons, Hamaker en Van Kampen, werden na hun overlijden door Siegenbeek herdacht.

Tijdens vergaderingen reageerde de voorzitter soms op de actualiteit. Zo stond Siegenbeek stil bij het overlijden van koningin Wilhelmina van Pruisen op 12 oktober 1837.¹³⁰ De Duitser Friedrich Karl von Strombeck zag haar tijdens zijn verblijf te Leiden in juli 1837 passeren toen ze terugkeerde van een reis naar Berlijn: 'Blaß, und ermattet, schlummerte sie in einem Winkel ihres Wagens'.¹³¹

Ook memoreerde Siegenbeek het Verdrag van Londen, dat Willem I op 19 april 1839 tekende. Twee maanden later, op 20 juni, gaf de voorzitter zijn visie op de gebeurtenissen. In 1831 uitte hij de wens dat het 'goede zaad' dat Schrant, Kinker en andere Nederlandse geleerden in het Zuiden hadden uitgestort, vruchten zou voortbrengen. Volgens Siegenbeek was zijn hoop inmiddels vervuld. Hij meende onder de

‘Zuid-Nederlanders’ – zoals hij de Belgen betekenisvol noemde – een verlevendigde zucht te bespeuren voor de Nederlandse taal- en letterkunde. Hoewel er ook ‘reeds te zeer verfranschte Belgen’ bestonden, waren er ook zuiderlingen die zich wel voor het Nederlands inzetten. Hij hoopte dat het Londense verdrag een voor de Nederlandse letterkunde weldadige ‘naijver’ tussen Noord en Zuid zou doen ontstaan, waardoor de ‘losgeretene band van broederschap’ hersteld zou worden.¹³² Dat was een veel gematigder moraal dan enkele jaren eerder. De volhardingspolitiek van de koning had zijn tol geëist; Siegenbeek pleitte nu voor verbroedering.

Op 7 december 1838 herdacht Siegenbeek de terugkeer van Oranje, op 6 december 1813. Hij hield een feestrede, waarin hij terugblikte op de Tiendaagse Veldtocht en hij de vorst bedankte. Siegenbeek benadrukte opnieuw dat er een nauwe band bestond tussen de literatuur en het vaderland. Letterkunde kon volgens hem de vaderlandsliefde opwekken en een nationale geest aankweken.¹³³

In 1840 herdacht hij dat exact vijfentwintig jaar eerder, op 18 juni 1815, Napoleon bij Waterloo was verslagen. Siegenbeek blikte toen ook terug op de vereniging met en de latere afscheiding van België. Zijn visie was in de loop der tijd duidelijk gewijzigd. De vereniging, die hij aanvankelijk had toegejuicht, beschouwde hij achteraf als ‘te onbedacht en onvoorzigtig’. De Belgische afscheiding had hij eerst veroordeeld, maar accepteerde hij nu als wettelijk geregeld. Hij riep ten tweeden male op tot verbroedering: ‘Aan die bewoners van België, die met ons door den band onzer gemeene taal- en letterkunde wenschen vereenigd te zijn, reiken wij volgaarne de broederhand toe, en zijn bereid, met hen dien voor beiden even vereeerenden, als heilrijken wedstrijd aan te vangen, wie, zij, of wij, tot bevordering van de eer dier taal en letterkunde het meest zullen toebrenge[n].’¹³⁴ In deze verzoeningsgezinde context moeten ook de Taal- en Letterkundige Congressen worden beschouwd, die vanaf 1849 plaatsvonden en waarbij diverse *Maatschappij*-leden betrokken waren.¹³⁵

Vier jaar later besteedde Siegenbeek aandacht aan het overlijden van Willem I, die vanaf 1814 bescherm-

190. M. Verveer, Foto van Jacobus Jan Cremer (1827-1880). DBNL.

heer was geweest. Willem II, sinds 1830 erelid, nam deze functie over. Siegenbeek roemde de overleden vorst als beminnelijk en eerbiedwaardig, maar liet ook enige kritiek doorschemeren. Zijn laatste regeringsjaren, die gekenmerkt werden door zijn onverzettelijkheid inzake de Belgische kwestie, typeerde hij als een dwaling, waardoor het ‘vuur van innige vereering, ’t welk vroeger aller borst doorgloeide’ verflauwde.¹³⁶ Na de dood van Willem II in 1849 nam Willem III het beschermheerschap over. Prins Hendrik (de Zeevaarder), de broer van de nieuwe koning, werd erelid. Op die manier probeerde men de ‘edelen band’ met het Oranjestadje nauwer aan te halen.¹³⁷

Vergaderen en smullen

Uit de *Handelingen* valt af te leiden dat de *Maatschappij* in de jaren na de Opstand niet te klagen had over de belangstelling voor de jaarvergaderingen. Er waren nooit minder dan vijftig, meestal meer dan zeventig en soms zelfs meer dan negentig aanwezigen. De jaarlijkse bijeenkomsten vonden plaats in Logement De Witte Zwaan, kortweg De Zwaan, te Lisse [afb. 191]. Hier vierde menige kersverse doctor zijn promotiepartij. Nicolaas Beets beschreef zo'n feest, waarbij hij optrad als Aesculaap, de halfgod van de geneeskunde, met in zijn handen een 'rotting waarom zich een levende paling kronkelde', waarbij de doctor gekroond werd met bloemen, 'pieterceliebladen en wortellof'.¹³⁸ Klikspaan herdacht De Zwaan in zijn *Studentenleven* (1844). Hoe vaak had hij er niet gemijmerd, gedronken en genoten? Lisse was weleer in de mode geweest, maar het dorpje was volgens Klikspaan 'verloopen': 'En nu! Bakhuizen, waar blijven uwe Studentjes? Burgemeester, waar blijven uwe Dissertaties? Ach! de *Zwaan* is eene gemeene herberg geworden, elke andere gelijk, en niemand houdt er meer voor stil dan de Heeren van *Letterkunde* en de Conducteur van dezen of genen postwagen'.¹³⁹

In de landelijke omgeving van Lisse kwamen de leden tussen 1825 en 1843 jaarlijks bijeen. Tussen 1844 en 1845 ontmoetten ze elkaar in Huis Den Deyl in Wassenaar, dat ook een geliefde locatie voor promotiefeesten was.¹⁴⁰ In 1847 en 1848 bood de Stadsgehoorzaal op de Breestraat onderdak en in 1849 en 1850 'Room en Koffijhuis' de Vink,¹⁴¹ op de weg naar het Haagse Schouw, aan de spoorwegbrug over de Rijn. De directie van de Hollandse Spoorweg was bij die gelegenheid bereid om, ten dienste van de leden, de treinen daar te laten stoppen.¹⁴² Vanaf 1851 werden de vergaderingen belegd in het gebouw van het Nut, op de hoek van de Langebrug en de Ruïne.¹⁴³

De jaarvergaderingen werden traditiegetrouw besloten met een maaltijd, waarbij men toosten uitbracht. Soms zongen de leden Tollens' volkslied, zoals in 1848. De dichter, zelf aanwezig, werd 'geluk gewenscht met het voorregt van, meer dan 30 jaren na de vervaardiging, nog met geestdrift het lied te hooren aanheffen, door hem der natie in den mond gelegd,

als eene leuze van verbindtenis tusschen haar en het beminde stamhuis van Oranje'.¹⁴⁴ Vanaf 1855 vond de maaltijd plaats in het Leidse stationskoffiehuys Zomerzorg.¹⁴⁵ In het *Maatschappij*-archief berusten enkele menukaarten.¹⁴⁶ Opvallend is de tweetalige kaart van 18 juni 1857 [afb. 192]. Deze laat niet alleen zien hoe luxe het diner was, maar geeft ook blijk van de taalpuristische doelstelling van het genootschap:

De Kok verlangde fransch voor zijne lijst van spijzen,
Dat was zoo het gebruik, 't geeft meerder zwier en
praal,
Maar onze Maatschappij blijft toch het Neêrlandsch
prijzen,
En biedt aan d'achterkant de lijst in hare taal.¹⁴⁷

Prominente leden en literatoren

De vergaderingen waren een ontmoetingsplaats voor literatoren. Beets raakte in juni 1834 in verrukking door de aanblik van de destijds befaamde dichter Reyer Hendrik van Someren, die op weg was naar de jaarvergadering.¹⁴⁸ Enkele Leidse professoren vormden de harde kern. Toen Hoffmann von Fallersleben Leiden in 1836 opnieuw bezocht, kwam hij enkele oudgedienden tegen, zoals H.W. Tydeman, Van der Palm, Siegenbeek, Van Assen, Clarisse, Geel en Van Kampen: 'Das waren die wenigen noch übrig gebliebenen aus der alten Zeit; sie waren zum Theil recht alt geworden'. Alleen Tydeman 'hatte seine jugendliche Regsamkeit und Geistesfrische bewahrt'. Toen de Duitser Tydeman in 1854 voor het laatst ontmoette was deze nog steeds 'gesprächig und heiter'. Alleen miste hij diens 'Pfeifchen, das er sonst so behaglich zu rauchen pflegte: er hatte das Rauchen seiner Frau zu Liebe aufgegeben'.¹⁴⁹ Tydeman, sinds 1857 erelid [afb. 193],¹⁵⁰ bleef tot aan zijn dood in 1863 actief. In 1859 bezocht hij voor het laatst de jaarvergadering. De voorzitter noemde het heugelijk dat hij Tydeman weer mocht begroeten, 'wien tachtig "winters het hoofd besneeuwen," maar wiens brein, "grijzer nog dan 't grijze haar op 't hoofd," onverzwakt tintelt en vonkelt van jeugdig vernuft'.¹⁵¹

Siegenbeeks positie als voorzitter stond niet ter discussie, hoewel zijn persoon onophoudelijk onder-

191. W. van Groenewoud, L. Springer, *Het logement De Zwaan, te Lisse*. RAL.

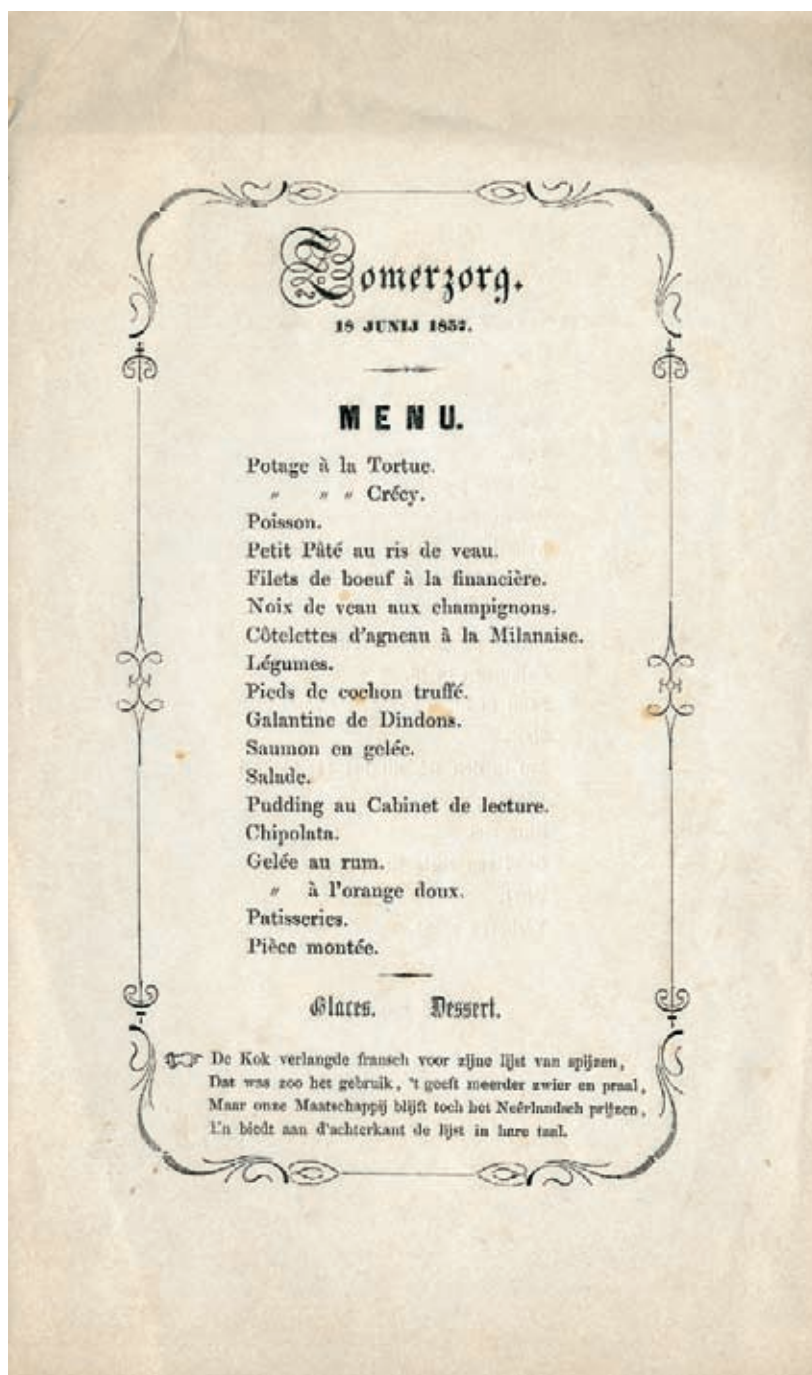
werp van spot en parodie was. Van Assen hekelde Siegenbeeks gebabbel.¹⁵² Ook Jacob van Lennep [afb. 194], sinds 1829 lid, ergerde zich aan diens geklets. Zijn brieven bevatten enkele staaltjes siegenbeekiaanse logica. Zo schreef hij in 1835 dat hij de hoogleraar in Amsterdam had ontmoet bij een vergadering van (de Tweede Klasse van) het Koninklijk Instituut. Siegenbeek was 'lastiger en drukker dan ooit', kwam te laat en onderbrak een 'gewichtige deliberatie': 'hoe hij gerekend had te gaan met de dilligence van Surig, doch daarop geene plaats had kunnen krijgen, dewijl zij niet meer ging op het bevorens bepaalde uur en hij dus moest wachten op eene andere daar het meermalen opgemerkt is dat men wel met den wagen kan rijden die bestaat, dan met een die niet rijdt— enz. enz. Vervolgens kon niemand meer aan 't woord komen daar hij ieder in de reden viel. De hemel beware mij voor zijn bezoek...' In 1836 schreef Van Lennep: 'Ik verklaar u dat ik hartelijk naar den Zomer verlang, daar het alsdan (gelijk Siegenbeek zeer juist doet opmerken in zijne "bijdrage tot de kennis der schapenkeutels",) meestal warmer en aangenamer weer is dan in den wintertijd.'¹⁵³

Universiteitsbibliothecaris Jacob Geel parodieerde Siegenbeek tijdens een openbare vergadering op

17 februari 1837, overigens zonder diens naam te noemen.¹⁵⁴ Hij gaf een voorbeeld van de 'goedhartige' – dat wil zeggen: wollige, door bijzinnen gekenmerkte en (zoals ingewijden begrepen)¹⁵⁵ siegenbeekiaanse – stijl. Geel vertelde over het driejarige jongetje Hein Knap, dat op schoot zat bij zijn moeder, toen het volgende gebeurde: 'Slechts weinige oogeblikken had onze Knap deze rust genoten, toen, hetzij dat het toeval zulks wilde, of dat het diertje door de zwoele uitdam-

ping van den warmen drank aangelokt, onder het lesschen van deszelfs dorst, op den natten en glibberigen rand uitgegeleden was, eene vlieg in den koffijkop der moeder van onzen Knap nederstortte, en niet-tegenstaande de spoedig aangebragte hulp der goedaardige vrouw, hetzij dat het insect door plotselinge uitputting van krachten, of door de hitte van de koffij (en dit is *mij* althans steeds als het waarschijnlijkste toegeschenen) bezweken zij, den dood moest vinden.'¹⁵⁶ Overigens nam Geel ook Tydeman op de hak, als vertegenwoordiger van de 'knorrigen stijl'.¹⁵⁷

J.H. van der Palm overleed op 8 september 1840, op zevenenzeventigjarige leeftijd, aan een hartkwaal. Hij werd begraven in de Katwijkse duinen.¹⁵⁸ Tal van prominenten herdachten hem in uitgaven; Beets publiceerde een biografie.¹⁵⁹ Siegenbeek typeerde hem bij de jaarvergadering van 1841 als een 'dier weinige mannen, welke men ten algemeenen nutte wenschen zou, dat aan het gewone lot der vergankelijkheid van dit ons stoffelijk bekleedsel mogten ontheven zijn' en roemde hem als het 'sieraad van Nederland en de menscheid'.¹⁶⁰ Op voorstel van Abraham de Vries besloot de *Maatschappij* één jaar later om een gedenkteken voor hem op te richten, als 'bewijs van hare hooge

192. Menukaart van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 18 juni 1857, met de namen van de gerechten zowel in het Frans als in het Nederlands. UBL/MNL.

vereering'. Daartoe werd een commissie ingesteld.¹⁶¹ De locatie stond vast: de Pieterskerk, waar Van der Palm jarenlang als kanselredenaar preekte. Er werd een intekenactie op touw gezet om het project – een witmarmeren borstbeeld door L. Royer, naar het schilderij van C.H. Hodges – te financieren. In 1843 maakte de *Maatschappij* met trots bekend dat er reeds 3880,35 gulden was binnengekomen. Ook het Oranjehuis leverde een aanzienlijke bijdrage: Willem II en zijn vader Willem I schonken beiden vijfhonderd gulden; prins Frederik gaf tweehonderd gulden. Ook andere instanties doneerden geld. Bijzonder was de honderdzeventig gulden verzameld door de armen van Frederiksoord voor het 'Gedenkteken van den man, die ook zoo gaarne het Evangelium aan de armen verkondigde'.¹⁶² Eind 1843 onthulde men de buste, bij welke gelegenheid Siegenbeek sprak. Naar aanleiding van de onthulling werd een prent vervaardigd [afb. 195], die alle donateurs gratis kregen.¹⁶³ Het fraaie borstbeeld siert tot op de dag van vandaag de Pieterskerk.¹⁶⁴

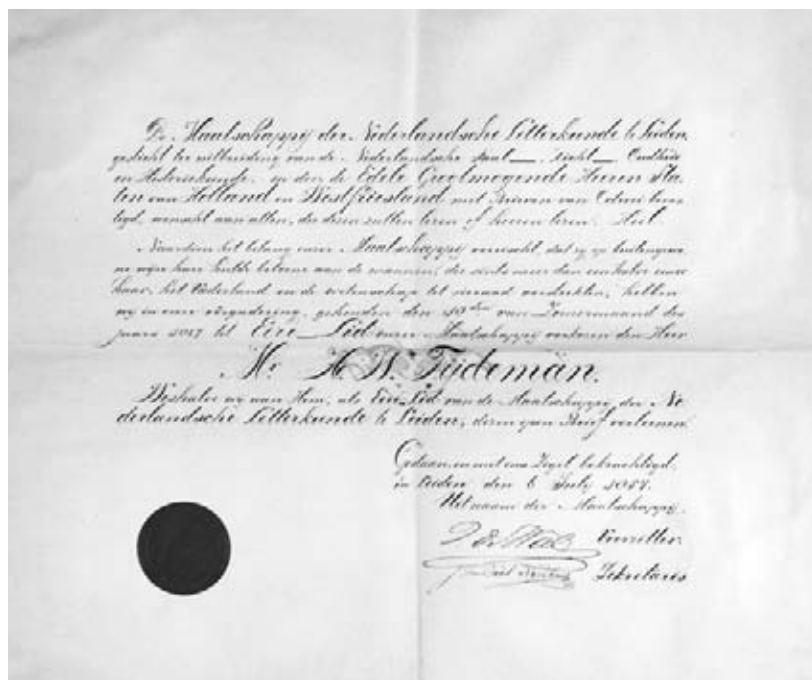
Er traden ook nieuwe geleerden toe. De munt- en penningverzamelaar Pieter Otto van der Chijs (1802-1867), sinds 1835 directeur van het penningkabinet en buitengewoon hoogleraar, bezocht trouw de samenkomsten. De 'goede, vervelende man', aldus Beets,¹⁶⁵ hield tijdens vergaderingen soms een lezing over een oudheidkundig of numismatisch onderwerp. Zijn professoraat wekte bij andere professoren wrevel.¹⁶⁶ Thorbecke en Bake vonden het ongerijmd dat zo'n 'kwast' hoogleraar werd.¹⁶⁷ De opvolger van Tydeman, de rechtsgeleerde Johan de Wal (1816-1892), vanaf 1848 in Leiden hoogleraar, ontpopte zich eveneens tot een prominent lid. In 1851 en tussen 1854 en 1857 was hij voorzitter. Ook actief was de archeoloog Leonhardt Johannes Friedrich Janssen (1806-1869), die C.J.C. Reuvers na diens dood in 1835 opvolgde als conservator van het Museum van Oudheden.¹⁶⁸ Ook Janssen hanteerde enige malen de voorzittershamer, in 1852, 1853 en 1860. Andere bekenden waren N.C. Kist, hoogleraar in de theologie, en de taalkundigen Matthias de Vries (1820-1892) [afb. 196], een 'trouwe Siegenbeekiaan', en Lammert Allard te Winkel (1809-1868).¹⁶⁹ De laatste, een 'zeer werkzaam en lief man', was leraar Nederlands aan het Leidse Stedelijk Gymnasium. Zijn leerlingen noemden hem '*theewinkel*', een bijnaam die ook sommige *Maatschappij*-leden gebruikten.¹⁷⁰ Samen met De Vries – met wie hij werkte aan een Woordenboek der Nederlandsche Taal – zorgde hij ervoor dat de *Maatschappij* zich steeds meer op de taalkunde ging richten.

Nieuw was ook Anthony Hendrik van der Boon Mesch (1804-1874), hoogleraar in de chemie [afb. 197].¹⁷¹ Hij was in 1850 voorzitter en is thans vooral bekend als slachtoffer van Gerrit van de Linde (1808-1858), alias De Schoolmeester. Deze kwam als theologiestudent bij hem over de vloer en legde het aan met zijn kinderloze echtgenote Jeane [afb. 198].¹⁷² Door dit schandaal moest Van de Linde naar Engeland vluchten.¹⁷³ Hoewel hij van huis en haard verdreven werd, raakte hij zijn humor niet kwijt, zo blijkt uit de brieven die hij aan zijn vriend Jacob van Lennep stuurde. Begin 1834 schreef Van der Linde dat hij net zo vurig naar een brief van zijn vriend verlangde 'als wellicht Van der Boon naar de menstruatie zijner Echtvriendin'. En in november 1835 dichtte hij: 'Eer zal de zon in 't Wes-

ten naken / Eer zal een zuigling nooten kraaken / Eer Van Der Boon een zuigling maken'.¹⁷⁴ Ironisch is dat Van der Boon Mesch in 1850 tijdens een maandelijks vergadering in de plaats van Tollens, die verhinderd was, als ervaringsdeskundige diens vers 'De overspelige vrouw' declameerde. Het gedicht eindigde met de christelijke regels: "'Uw zonden, vrouwe! zijn vergeven; / Ga heen, en zondig nu niet meer.'"¹⁷⁵ Zijn eigen overspelige vrouw was in 1848 overleden.¹⁷⁶

Een nieuwe ster aan het genootschappelijke firmament was Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872) [afb. 199], portrettenverzamelaar, cartograaf en tot 1848 directeur van Luchtmans.¹⁷⁷ Hij werd opgevoed door zijn grootvader Johannes Luchtmans. Tijdens zijn rechtenstudie in Leiden volgde hij ook privaatscholen bij Bilderdijk, voor wie hij altijd eerbied behield.¹⁷⁸ In 1822 trad hij in het huwelijk met de oudste dochter van H.W. Tydeman, Sophia Theodora (Doortje), die reeds op 20 juli 1825 overleed, tweeëntwintig jaar oud.¹⁷⁹ Vanaf 1839 volgde hij H.W. Tydeman op als *Maatschappij*-secretaris.¹⁸⁰ Deze had al meermalen 'vriendschappelijk bedreigd' dat hij als secretaris wilde aftreden. Na zestien jaar wenste hij weer gewoon lid zijn: 'meer genietende en met minder zorg belast'.¹⁸¹ Bodel vervulde tot 1860 het secretariaat en was een van de ijverigste leden. Hij hield lezingen over taalkundige, letterkundige of cartografische onderwerpen. Zo sprak hij in 1839 over de zinspreuken onder portretten, als bewijzen van de 'grondtrekken des Nederlandschen Volkskarakters' en in 1845 over Floris Balthasar als kaartgraveur in de eerste helft van de zeventiende eeuw.¹⁸²

Binnen de *Maatschappij* was Bodel, ondanks zijn kleine gestalte, iemand om rekening mee te houden. Hij spande zich in om gegraveerde portretten van al dan niet overleden *Maatschappij*-leden te verzamelen.¹⁸³ Hij was een 'ijverigen en opgeruimden man' en aan het einde van zijn leven een 'wakkeren en krachtigen grijsaard'. Een tijdgenoot schreef: 'ik [zie] den vluggen en vriendelijken Bodel weder voor mij, met dat kleine hoofd met half toegenepen oogen, met dat frissche gelaat en den glimlach op de lippen, en klinkt mij zijn scherpe stem weder in de ooren, die hij zoo zacht kon buigen'.¹⁸⁴ Anderen waren minder positief. Zo was de taalkundige Anthonie Cornelis Oudemans

193. Oorkonde van Hendrik Willem Tydeman, vanwege zijn erelidmaatschap van de "Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde", 1857. RAL.

(1798-1874), die vanaf 1833 zes jaar als hoofdonderwijzer te Weltevreden in Batavia werkte, kritisch. Volgens hem drukte Bodel te zeer zijn mening door bij het benoemen van leden, waardoor vele geleerden werden afgewezen. Hij beschuldigde hem van 'vervloekte streken' en 'knoeierij': 'Bodel doet wat hy wil, en zulks ten prejudice der ware en waarachtige belangen der Maatschappij'.¹⁸⁵

De Rotterdamse advocaat Willem Siewertsz van Reesema, (bestuurs)lid van de *Hollandsche Maatschappij*, werd in 1854 bijvoorbeeld niet gekozen, ondanks de inspanningen van de historicus Robert Fruin. Deze probeerde de teleurstelling te verzachten door te benadrukken dat het lidmaatschap toch niet veel voorstelde: 'Veel geeft het niet, buiten de aanleiding om eens in het Leidsche Atheen te komen en oude kennissen te ontmoeten'.¹⁸⁶ Nicolaas Beets spotte met het *Maatschappij*-lidmaatschap en noemde de ingestemde leden 'Wondermannen'.¹⁸⁷

Ook literaire kopstukken traden toe. Op de jaarvergadering van 1844 was een grote groep beroemd-

heden aanwezig, zoals Tollens, Bogaers, Des Amorie van der Hoeven, Da Costa, Van Lennep en Beets. Die laatste werd in 1841 lid.¹⁸⁸ Studenten konden geen *Maatschappij*-lid worden. Toen Beets als student-auteur furore maakte en dichtwerken publiceerde in de geest van Byron, werd hij dus niet benoemd, hoewel hij geregeld openbare vergaderingen bezocht.¹⁸⁹ Enkele prominente leden, zoals Geel en Siegenbeek, vonden hem aanmatigend. Geel noemde Beets verwaand en over het paard getild.¹⁹⁰ Hij ergerde zich daarnaast aan een voetnoot bij Beets' dicht-

stuk *Guy de Vlaming* (1837), waarin deze stelde dat hij afstamde van het adellijk geslacht 'Hoogerbeets'. Aan Thorbecke schreef Geel spottend: 'Heel mal! een jonge Bilderdijk!'¹⁹¹ Bilderdijk beweerde namelijk dat hij afstamde van het geslacht Teisterbant, dat verwant zou zijn aan de legendarische Zwaanridder Elius. Siegenbeek duidde Beets aan als 'een van die genieën, die zich op de klippen van eigenwaan en laatlunkendheid te barsten stooten zullen'. Hij vond het onterecht dat Van Assen en Van der Palm hem ophemelden. Volgens Beets had de 'goede *Sieg*' hem op dat moment nog nooit ontmoet. Een paar weken later moest hij bij hem langsgaan voor een testimonium van diens college over de Hollandse stijl. Toen de hoogleraar hoorde wie hij voor zich had, werd hij rood en stelde hij dat hij hem niet vaak op zijn college had gezien: 'Maar, mijnheer heeft reeds verscheiden malen getoond dat hij al zóoveel wist, dat hij mijne lessen niet van noode had!'¹⁹² Pas toen Beets als predikant in Heemstede werkte, werd hij tot lid benoemd van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*.¹⁹³

Ook andere literatoren lieten zich het lidmaatschap welgevallen, zoals Bernard ter Haar, Johannes Knepelhout, C.E. van Koetsveld (de auteur van *Schetsen uit de pastorij te Mastland*, 1843)¹⁹⁴ en R.C. Bakhuizen van den Brink. De *Maatschappij* zocht naar een ‘*juste milieu*’, ‘van niet al te veel Leden te krijgen en toch ook niet uit te sterven’.¹⁹⁵ De Amsterdamse auteur J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889), de vader van Lodewijk van Deyssel, werd op 3 mei 1850 lid. Er waren zevenenvijftig kandidaten, waarvan er slechts vijftien gekozen konden worden.¹⁹⁶ Dat dit geen sinecure was, weten we dankzij Oudemans.¹⁹⁷ Hij luchtte zijn hart over de in zijn ogen bespottelijke gang van zaken. Volgens hem had de ‘Dominees-klied’ de overhand en bedierven die ‘zwarte heeren’ alles:

Door hen worden nietswaardige menschen voorge-
dragen en door zamenspanning er in gebracht, niet
om hunne kundigheden maar omdat zy een schroe-
vendraaier op hun hoofd hebben. Alberdingk Thym
ontmoette mede veel tegenstand, hij was Roomsche, en
in eene louter letterkundige Maatschappij mag men
niet Roomsche zyn, want de secretarisis [Bodel Nijenhuis] is het ook niet, en al de Dominees stemmen tegen,
doch ik heb gestreden als een held en gevochten als een
leeuw, en ik heb het geluk gehad er hem des nachts, te
1½ door te halen. Dat kind is byzonder zwaar gehaald,
doch de kraamvrouw is redelyk welvarende.¹⁹⁸

Maar welke belangstellenden er ook al dan niet met moeite lid werden, vrouwen waren daar niet bij. Pas rond 1861 zou de discussie worden gevoerd over hun toelating. Waarom mocht een erkende romanière als Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886) [afb. 200], auteur van *Het huis Lauernesse* (1840), geen lid worden, vroegen sommigen zich toen af. Uiteindelijk koos men in 1870 voor een compromis. Men vond het niet ‘voegzaam’ dat Bosboom-Toussaint lid zou worden, maar tegen het ere- of honorair lidmaatschap had niemand bezwaar.¹⁹⁹ In de praktijk had dit geen betekenis; ze bezocht tot aan haar dood in 1886 niet één keer de jaarvergadering en kreeg ook geen levensbericht.²⁰⁰

Toch waren vrouwen niet helemaal uitgesloten

194. J.C. van Rossum/C.W. Mieling, Portret van Jacob van Lennep (1802-1868), 1850. DBNL.

van de activiteiten: bij openbare vergaderingen waren ze wel welkom. Van Lennep beschreef de openbare vergadering van 15 februari 1833, waarin hij als spreker optrad. Of, zoals hij het zelf noemde, toen hij geëerd en gediend werd door ‘grootte scharen in eenen tempel’.²⁰¹ Die dag verhandelde Des Amorie van der Hoeven over de invloed van de nationaliteit op de schone kunsten, waarna Van Lennep zijn vertaling van Byrons vers *The lament of Tasso – Tassoos weeklacht* (1833) – declameerde.²⁰² Er waren veel studenten, zoals Van de Linde en J.P. Hasebroek. Ook de jonge Beets was van de partij. De zaal was overvol, waardoor veel toehoorders tegen elkaar werden aangedrukt.²⁰³ Van Lennep schreef: ‘drie dames zijn flauw gevallen van akeligheid (of van de hette)’.²⁰⁴ Voor vrouwen was het spijtig dat de openbare samenkomsten spoedig werden afgeschaft. Beets en Hasebroek ontmoetten elkaar bij deze vergadering. De laatste botste tegen Beets aan en ‘vroeg beleefd verschooning. De guitige vriendelijkheid, waarmee deze verschooning werd aanvaard, boeide Hasebroek dermate, dat hij een vroolijk gesprek aanknoopte, eerst over de ondragelijke hitte in

195. J.B. Tetar van Elven, *Afbeelding van het gedenkteken met buste van J.H. van der Palm*. DBNL.

de zaal en later over den inhoud van het gehoorde. Zoo vond Jonathan zijn Hildebrand. De vriendschap, dien avond ontkiemd, aan de academie steeds hechter geworden, snoerde de harten der beide mannen voor heel hun volgend leven te zaâm.²⁰⁵

Geen openbare vergaderingen meer

De maandelijksche bijeenkomsten, die alleen in de zomer niet plaatsvonden, waren bedoeld om huishoudelijke zaken te bespreken. Soms werden zulke samenkomsten opgeluisterd met de voordracht van een van de leden, over een onderwerp op het gebied van de Nederlandse taal-, letter-, geschied- of oudheidkunde. Meestal waren deze bijeenkomsten dodelijk saai. Op 8 december 1837 schreef Jacob Geel aan Thorbecke dat hij zich diezelfde dag had opgeofferd om de maandelijksche vergadering bij te wonen. Siegenbeek las een geschiedkundige verhandeling voor in de Stadsgehoorzaal op de Breestraat, over de invloed van

Zuid-Nederlanders op de kerk- en staatsgeschillen in de Republiek aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.²⁰⁶ Maar Geel hield het niet vol tot Siegenbeeks voordracht: 'Ik heb $\frac{3}{4}$ uur de huishoudelijke leuter-praat uitgehouden, en toen ben ik weggedropen. Het stak ook te erg af, bij de symphonie van Beethoven no. 1, die ik even te voren in *Musis Sacrum*, onder het zelfde dak, aangehoord had.'²⁰⁷

Uit de notulen blijkt dat er die dag circa dertig aanwezigen waren. De 'leuter-praat' bestond uit het bespreken van de bibliotheekfinanciën, een boekgeschenk (een perkamenten handschrift) van Tydeman, een verslag van Bodel Nijenhuis over de aangeschafte boeken en een rapport van Van der Boon Mesch over een oud perkamenten blad van natuur- en geneeskundige inhoud.²⁰⁸

Hoewel de belangstelling doorgaans vrij behoorlijk was, bleek het soms moeilijk om publiek te trekken. Als elders in de stad een andere bijeenkomst plaatsvond, trok de *Maatschappij* aan het kortste eind. Zo was op 4 maart 1859 geen lid bereid gevonden om een voordracht te houden en waren er, naast drie bestuursleden, slechts twee leden aanwezig.²⁰⁹ De reden daarvoor was dat in de Stadsgehoorzaal de novellist J.J. Cremer optrad, die het en masse toegestroomde publiek onderhield met het voorlezen van zijn 'in den Betuwschen tongval' geschreven novelle 'Op de Kniehorst'.²¹⁰ De spreker werd na afloop luid – of zoals in de krant geschreven werd 'naar ons voorkomt door sommigen wel wat luidruchtig' – toegejuicht.²¹¹ Daar kon de *Maatschappij* niet mee concurreren.

Tegenover de maandelijksche stonden de openbare vergaderingen, die circa drie keer per jaar in de winter plaatsvonden en die wel algemeen toegankelijk waren. Deze bijeenkomsten, eens het paradepaardje van de *Maatschappij*, werden in 1840 afgeschaft, 'dewijl de ondervinding der laatste jaren ons scheen te leeren, hoe de *openbare Vergaderingen* min bezocht, de bijzondere daarentegen, voor de Leden alleen bestemd, goed gevuld, en de Sprekers daarvoor veel gereeder te erlangen waren'.²¹² De *Maatschappij* veranderde door deze koerswijziging in een meer 'gesloten' genootschap.²¹³

Hoe was dit besluit te verklaren? In het winterseizoen 1832-1833 waren er nog drie openbare lezingen,

196. Portret van Matthias de Vries (1820-1892). DBNL.

maar dat werden er steeds minder. Mogelijk was het lastig om telkens een spreker te vinden die (kosteloos) wilde optreden. Een publiekstrekker als J.J. Cremer kostte drie- à vijfhonderd gulden per avond.²¹⁴ Ook een voorval dat Beets in zijn dagboek optekende zal niet hebben bijgedragen tot een positiever imago van de bijeenkomsten. Op 6 februari 1835 woonde hij een openbare vergadering bij in de Stadsgehoorzaal. Eerst sprak Abraham des Amorie van der Hoeven, waarna Siegenbeek een vertaling voorlas van twee bedrijven van het treurspel *Filippo* (1783) van de Italiaanse dichter Vittorio Alfieri.²¹⁵ De eerste lezing was ‘oppervlakkig en alledaagsch’, maar bij Siegenbeek ging het mis: ‘De helft der toehoorders deserteerde dan ook, de zaal bij troepen vrij luidruchtig verlatende. De andere helft bleef om zich met den spreker te vermaken, lachende en *à tort et à travers* [in het wilde weg] applaudisierende. Voor geen honderd gulden was ik in ’s mans plaats geweest.’²¹⁶ Zo’n ervaring was voor andere sprekers niet uitnodigend om ook bij de *Maatschappij* op te treden.

Toch zouden de openbare vergaderingen niet helemaal verdwijnen. De frequentie verminderde en de aard veranderde. In plaats van dat een geleerde een verhandeling voorlas, vroeg men voortaan een befaamde spreker of dichter van buiten Leiden. Op die manier hoopte men vermoedelijk meer publiek te trekken en een aantrekkelijker programma te presenteren. Tussen 1840 en 1860 vonden slechts vier van zulke bijzondere openbare bijeenkomsten plaats; men sprak met recht van een ‘genoegen dat ons slechts zelden te beurt valt’. De vergaderingen werden evenwel beschouwd als een middel om ‘ook het publiek door onze Letterkundige inrigting eenigzins te verpligten’.²¹⁷

In januari 1842 trad de ‘Helmeriaansche brompoët’ Carel Godfried Withuys op, met ‘De slag van Sempach’.²¹⁸ Vier jaar later, op 27 maart 1846, draafde Bernard ter Haar uit Amsterdam op om de eerste drie zangen van zijn (onuitgegeven) dichtwerk over de Schipbreuk op de St. Paulus-rots voor te lezen, over de ondergang van het barkschip Jan Hendrik in de Zuid-Atlantische Oceaan in mei 1845.²¹⁹ In het op Tollens geënte vers schetste de dichter de schipbreuk en de redding vanaf de rots. De moraal was uiteraard christelijk: ‘Gij, zwervers op de baren! / Die d’aardbol rond blijft varen, / In weër en wind vergrijsd; / Zoo nog na tal van jaren / Die rots voor ’t oog verrijst, / Haast dan u ’t hoofd te ontblooten, / En zegt uw’ togtgenooten: / ‘De steenklomp, dien ge ziet, / Staat daár Gods magt ten teeken; / Die dorre steenen spreken / Van wondren daár geschied!’²²⁰ De overige twee voorlezingen verzorgden Jacob van Lennep (in november 1846) en D.T. Gevers van Endegeest (in februari 1850).²²¹ Da Costa wilde men ook hebben, om niet langer te hoeven ‘wierooken op de altaren van slendriaan’ – dat wil zeggen: van de sleur – maar hij trad in dit tijdvak niet op.²²²

In deze jaren onderhield een stoet sprekers de leden met ‘nuttige en onderhoudende’ voordrachten, die doorgaans gevolgd werden door discussie.²²³ In de handelingen werden de leden stevast opgeroepen hun pennenvruchten ten behoeve van de maandelijks bijeenkomsten af te staan. Het bestuur was ‘dikwijls niet in staat om, naar eisch, telkens iets voor de leden belangrijk genoeg te kunnen opdisschen aan de Maan-

delijksche Vergadering. Geen wonder dan ook dat er, dit jaar, onder de sprekers niet één éénige was buiten onze stad met der woon gevestigd. Het Bestuur heeft dus letterlijk elken avond in alles moeten voorzien', schreef de secretaris in 1858.²²⁴ Af en toe stuurde een buitenlid een tekst toe, die een Leids lid dan voorlas. Soms veroorzaakte dit verwarring, zoals op 3 maart 1854, toen de Rotterdamse taalkundige Arie de Jager een stuk zou voorlezen over de door Le Francq van Berkhey geschreven en door Bilderdijk geannoteerde *Lykgedachtenis van zijne Doorluchtige Hoogheid, Prins Willem den Vijfde* (1806).²²⁵ Na afloop schreef Oudemans aan De Jager:

Ieder lid, welke ik in de vergadering gesproken heb, was, even als ik geweest was, van gedachte, dat gy zelf lezen zoudt, en toen ik den Hr. Bodel er naar vroeg, waarom men u als lezer had doen voorkomen, zeide hy dat het taalkundig juist was: lezing van den Hr. De Jager. Zoo wel de leden, die gecompareerd [verschenen] zijn als die thuis gebleven zijn, waren dus van hetzelfde idee, en nu dacht ik by my zelven: als iemand de moeite doet, om van Rotterdam te komen, zullen de leden wel de moeite doen om op te komen, maar het is of de vloek op mannen van het schoolvak rust. Er waren buiten den Voorzitter en Secretaris, mijn persoon en De Vries nog tien toehoorders, zoodat ik er schande over gesproken heb.²²⁶

Maandelijksse voorlezingen

Waarover sprak men zoal tijdens de maandelijksse vergaderingen? Natuurlijk was er aandacht voor onderwerpen uit het Leidse verleden. N.C. Kist onderhield zijn publiek bijvoorbeeld over het beleg en ontzet, de letterkundige Laurens Philippe Charles van den Bergh sprak over Leiden in de Romeinse tijd en W.I.C. Rammelman Elsevier, die de belegering van de Antwerpse citadel had bijgewoond en in deze tijd in Leiden als stedelijk archivaris werkzaam was, sprak over de drukkerij op het stadhuis in de zestiende en zeventiende eeuw en over de Leidse Franse courant vanaf 1677.²²⁷ Ook kwamen geregeld taalkundige onderwerpen aan bod. Dan sprak Van Assen bijvoorbeeld over de alliteratie, onderhield Matthias de Vries

197. J. Goedeljee, Portret van Anthony Hendrik van der Boon Mesch (1804-1874), circa 1870. RAL.

zijn toehoorders over de etymologische ontwikkeling van een aantal woorden, ging Bodel Nijenhuis in op de betekenis van enkele oude spreekwoorden of hield Te Winkel een lezing over een spelling-, morfologische of grammaticale kwestie.²²⁸ Er waren ook meer algemene, nationalistische voordrachten, zoals toen Siegenbeek in 1837 het woord voerde over de spaarzaamheid, 'milddadigheid' en andere Nederlandse deugden uit vroegere tijden.²²⁹

Relatief veel aandacht ging in deze jaren uit naar geschiedkundige onderwerpen, omdat er enkele historici actief werden binnen de *Maatschappij*. Het genootschap stelde zichzelf ten doel 'om in ons land en volk dien echt vaderlandschen zin te helpen wekken en stevigen, door welken eens het kleine Nederland groot werd, en waaraan nog alle groei en bloei, van het

Vaderland, gelijk van den Nederlandschen Letterroem hangt',²³⁰ De leden spanden zich vanuit dit besef in om een Leidse leerstoel in de vaderlandse geschiedenis tot stand te brengen.²³¹ Uiteindelijk werd in 1860 het lid Robert Fruin (1823-1899) op die post benoemd.²³² Het aantal tijdens maandelijkse vergaderingen besproken onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis was groot. Zo sprak men over Nederlandse politici, munten, klederdrachten, hunebedden, posterijen, kloosters, voornamen, etc.

De gerichtheid op de vaderlandse taal, letterkunde en geschiedenis kwam samen in de fascinatie voor de middeleeuwen. Men ging zich, in navolging van omringende landen, realiseren dat in binnen- en buitenlandse bibliotheken veel onuitgegeven schatten schuilgingen.²³³ Tijdens vergaderingen spraken leden over al dan niet bekende Middelnederlandse teksten, zoals *Van den Vos Reynaerde*, *Ferguut* en *Lancelot*. Ook vertelden ze welke schatten ze in bibliotheken aantroffen.²³⁴ Zo heeft de *Maatschappij* mogelijk het ontstaan van de Nederlandse mediëvistiek gestimuleerd. Actieve leden als Siegenbeek, De Vries en W.J.A. Jonckbloet richtten zich uitdrukkelijk op het wetenschappelijk bestuderen van Middelnederlandse handschriften en op het maken van tekstedities.²³⁵ De *Nieuwe werken* en de *Nieuwe reeks van werken* werden, bij gebrek aan binnengekomen prijs- en andersoortige verhandelingen, voor een groot deel gevuld met transcripties van Middelnederlandse teksten.

Voor al Jacob van Maerlant [afb. 201] kwam in het middelpunt van de belangstelling te staan.²³⁶ Niet toevallig werd in 1860 te Damme een monument voor hem opgericht.²³⁷ Een tweede gedenkteken was de vanwege de *Maatschappij* in 1863 uitgegeven editie van de *Spiegel Historiael*, die men beschouwde een 'voor onze taal en oudheid zoo gewigtige schat'.²³⁸ De interesse in de middeleeuwse letteren werd aangewakkerd door August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, die al vanaf jeugdige leeftijd in de Nederlandse archieven speurde naar oude volksliederen en andere oude teksten en daarover publiceerde.²³⁹ Hij kreeg in 1836 van Willem I een gouden penning als dank voor zijn inspanningen.²⁴⁰ Tijdens zijn derde Leidse verblijf, in mei 1854, bezocht hij een besloten

198. Portret van Jeane van der Boon Mesch (1810-1848), uit: Marita Mathijssen [e.a.], *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde*. Amsterdam 1978. PC.

Maatschappij-vergadering, waar hij zijn publiek onthaalde op 'fraaije oud-Nederlandsche *Volksliederen*', die hij in een Zutphens handschrift had aangetroffen in de bibliotheek van Weimar. Dat hij als Duitser zijn voordracht in het Nederlands hield, zal de leden goed hebben gedaan.²⁴¹ Zelf schreef hij: 'Wenn ich hier ein Vierteljahr bliebe, so würde der Moff ein *fatsoenlijke Hollander*.'²⁴²

Te midden van deze stortvloed aan taalkundige, geschiedkundige en mediëvistische voorlezingen waren letterkundige voordrachten in de minderheid. Soms droeg men gedichten voor. Zo las in 1836 de Arnhemse dichter C.P.E. Robidé van der Aa voor uit eigen

199. J.L. Cornet, Portret van Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). UBL/Prentenkabinet.

werk.²⁴³ Soms hield iemand een lezing over een oude dichter, maar van poëtische voordrachten was geen sprake. Alleen de lezing die Siegenbeek in 1832 hield over het eenvoudige en de rede van Des Amorie van der Hoeven over het naïeve uit 1835 zouden poëtisch interessant kunnen zijn, maar beide zijn niet teruggevonden.²⁴⁴

De *Maatschappij* besteedde nauwelijks aandacht aan contemporaine letterkunde. Alleen de persoon en het werk van Bilderdijk [afb. 202] konden rekenen op een aanhoudende belangstelling.²⁴⁵ Tussen 1833 en 1860 werd zo'n tien keer over hem gesproken. Vooral Tydeman bracht geregeld iets over de dichter te berde. Zo las hij in 1833 een onuitgegeven verhandeling van hem voor over zijn afkeer van het Hoogduits; datzelfde jaar hield Tydeman een lezing over Bilderdijks werkzaamheid bij de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut.²⁴⁶ In 1837 las Tydeman in besloten kring Bilderdijks '*begin van Eigen Levensgeschiedenis*' voor, waarin deze bijzonderheden beschreef omtrent zijn jeugd.²⁴⁷ Het bevatte een aantal anekdoten, zoals dat de kleine Willem vlak na de bevalling de vroedvrouw in het gezicht waterde. Ook schreef de dichter dat bij zijn ouderlijk huis de eerste nacht na zijn geboorte

de vensters werden ingegooid, waaronder die van de kraamkamer, en over zijn vader, die in staat zou zijn geweest porseleinen kommen te laten barsten met het declameren van verzen.

Ook Da Costa probeerde de aandacht voor zijn leermeester levend te houden. Zo stuurde hij zijn opstel toe over het leven en de dichterlijke verdiensten van Bilderdijk, dat Bodel Nijenhuis in november 1843 en vervolgens gedurende twee bijeenkomsten in januari en februari 1844 voorlas.²⁴⁸ Eind 1851 herdacht P.P. Roorda van Eysinga Bilderdijks twintigste sterfdag en las hij een *Uitboezeming bij den dood van mr. W. Bilderdijk* voor.²⁴⁹ Daarna werd het aan het Bilderdijkfront akelig stil. In 1861 herdacht men niet dat de 'Tweede Vondel' dertig jaar eerder was overleden.

Gefossiliseerde prijsvragen

Hoewel de *Maatschappij* zich in de praktijk nauwelijks met contemporaine letterkunde bezighield, kwamen toch enkele actuele kwesties aan de orde als prijsvraagonderwerpen. Dat lijkt een tegenstelling te zijn: de prijsvragen waren een genootschappelijk fossiel. Het is frappant dat men juist in deze activiteit aan de actualiteit refereerde. Jaar in jaar uit werden, naar achttiende-eeuws gebruik,²⁵⁰ prijsvragen uitgeschreven. Maar hoeveel onderwerpen de *Maatschappij* ook bekendmaakte, er kwamen nauwelijks antwoorden binnen. Tijdens jaarvergaderingen verzochtte de voorzitter meer dan eens dat er weer geen prijsverhandelingen waren binnengekomen. In 1844 probeerde het bestuur (naar aanleiding van 'Eene Geschiedenis van den Kerkbouw in ons Vaderland tot in de zestiende Eeuw') de werkzaamheid te stimuleren door een geldbedrag in het vooruitzicht te stellen als 'buitengewone erkenning': als tegemoetkoming in de kosten voor 'benodigde reizen, teekeningen enz.' Maar ook deze prikkel had geen effect. Hoe was dit falen te verklaren, vroeg de voorzitter zich in 1855 af: 'Ligt de schuld aan de keuze, door de Maatschappij gedaan? Heeft de moeilijkheid der vragen bekwame mannen van de beantwoording afgeschrikt? Ik geloof het niet. Integendeel, de tijdgeest schijnt zich tegen het bewerken eener stoffe te verklaren, door anderen aangewezen.' Omstreeks 1861 besloot men geen

prijsvraagonderwerp meer uit te schrijven, want: 'De meeste leden waren tegen het uitschrijven van prijsvragen in het algemeen gestemd'.²⁵¹ Gedurende meer dan vijftientig jaar bekroonde het genootschap niet meer dan vier verhandelingen. Het is veelbetekenend dat drie daarvan betrekking hadden op de oudheid- en geschiedkunde.²⁵²

De prijsvraagonderwerpen illustreren de nationalistische doelstelling van de *Maatschappij*. Ze hadden betrekking op aspecten van de vaderlandse letterkunde, geschiedenis of taal. In die laatste categorie vroeg men bijvoorbeeld om een geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, naar de beginselen om de moedertaal te zuiveren en om een Nederlandse spraakkunst, opgemaakt uit dertiende- en veertiende-eeuwse schrijvers.²⁵³ Ook letterkundige onderwerpen hadden een nationalistische inslag. Zo werd gevraagd naar de algemene regels van het Hollandse blijspel en wilde men een gedicht in de smaak van Thomas Moores romance *Lalla Rookh* (1817), 'doch waarvan de stoffaadje uit de Europeesche Riddertijden, liefst uit de vroegere Nederlandsche Geschiedenis, ontleend zij'.²⁵⁴

Aandacht voor Bilderdijsk

Ook op het gebied van de prijsvragen was er aandacht voor Bilderdijsk. Hieruit blijkt dat de dichter een belangrijk referentiepunt bleef vormen. In 1839 vroeg men een verhandeling over de invloed van de buitenlandse letterkunde op de vorming van een Nederlandse prozastijl.²⁵⁵ Er kwam één verhandeling binnen, die onbekroond bleef.²⁵⁶ De inzending was ondertekend met een citaat uit Bilderdijsk *Nederlandsche Spraakleer*: 'Latijn, veelal geleerd eer nog het verstand gevormd was, en 'tgeen derhalve daar eene wendi[n]g aan gaf, was steeds eene algemeene krankheid'.²⁵⁷ Het Latijn was volgens de auteur van nadelige invloed geweest op de Nederlandse prozastijl. Daarom pleitte hij voor taalzuivering en wilde hij het Nederlands 'tot hare eigene eenvoudige beginselen' terugbrengen.²⁵⁸ Latinismen herkende men, in tegenstelling tot germanismen, niet meer en waren daarom gevaarlijk. De juryleden, onder wie Schrant, Des Amorie van der Hoeven, Groen van Prinsterer en D.J. van Lennep, vonden dat de verhandelaar de vraag niet beantwoordde; hij wilde

200. J.A. Ehnle/D.J. Sluyter, *Portret van A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812-1886)*. DBNL.

slechts Bilderdijsk stelling bewijzen. Van Lennep stelde: 'Met den invloed van vreemde *nieuwe* letterkunde, over welke toch ook de vraag liep, heeft hy zich weinig of niet bezig gehouden.' Juist dit aspect maakte het onderwerp actueel, gezien de voorliefde van de studenten voor buitenlandse auteurs als Byron, Scott en Hugo.

Aandacht voor Bilderdijsk was er ook in 1842, toen een lid opperde om als onderwerp 'Eene vergelijking van GÖTHE en BILDERDIJK' uit te schrijven.²⁵⁹ Dit voorstel haalde het niet. Negen jaar eerder liet Willem de Clercq zich al over het onderwerp uit: 'Om de overblijfsels van den eersten vereenigde zich alles, wat menschelijke lof en eere geven kan; klokgebrom en paradebed, ja zelfs eene plaats in den grafkelder der vorsten, viel hem ten deel, terwijl om de nederige lijkbaar van BILDERDIJK zich alleen eenige vrienden geschaard hadden'. Goethe had volgens hem 'den geest der eeuw, waarin hij leefde, als een bekwaam schilder op het paneel overgebracht, en drukte zijne eigene individualiteit slechts in zoo verre uit, als met de poëtische omkleeding overeenkwam'. Bilderdijsk was daarentegen

201. M. van Noort/L. Brasser, Portret van Jacob van Maerlant (circa 1230- circa 1300). DBNL.

‘gedurig in den strijd tegen de hoofdstrekking dezer eeuw ingewikkeld, en door weinigen erkend, oogste hij slechts den haat en de afkeuring van de meeste zijner tijdgenooten in’.²⁶⁰

Da Costa maakte dezelfde vergelijking in 1839.²⁶¹ Volgens hem kwam de grootsheid van beide dichters tot uiting in hun beider uiterlijk: ‘Bekend is de gelijkenis, die men aan Goethes voorhoofd, gelaatsvorm, gestalte, in zijne jeugd met den Apollo der Ouden, in rijper jaren met hun Jupiterbeeld heeft toegeschreven. De even sprekende, schoon ook geheel anders tekenende trekken van Bilderdijks gelaat, het karakteristieke van zijne hand, het zielvolle van zijn oog, dat vonkte Den ruigen wenkbrauw door, die langs het voorhoofd pronkte, En ’t licht verduisterde van ’t

schittrend oogbolgrauw,²⁶² staan den genen die hem anders dan uit zijne zelden gelukte portretten gekend hebben, nog altijd indrukmakend voor den geest.’ Beiden waren daarnaast ‘in vroegtijdige rijpheid, in zekere geneigdheid tot zwaarmoedige gevoeligheid, in buitengewone vlug- of diepdenkendheid, tot op zekere hoogte elkander niet ongelijk’. Op politiek vlak vond Bilderdijk in Lodewijk Napoleon wat de hertog Karl August voor Goethe [afb. 203] betekende. Maar de verschillen waren evenzeer opvallend. Had Goethe een onbezorgde jeugd gehad, door het ongeluk met zijn voet was Bilderdijks jeugd een hel. De tegenstelling tussen ‘*levensgenot*’ bij Goethe en ‘*levenslijden*’ bij Bilderdijk bleef tot aan hun dood voortbestaan. Bovendien maakte Bilderdijk zich ongeliefd als bestrijder van de geest der eeuw, terwijl Goethe al in een vroeg stadium van zijn leven de religie achter zich liet. Da Costa sprak over ‘Goethes allerbedroevendste beschouwing van den Christus en van het Christendom’.²⁶³

In 1844 wenste de *Maatschappij* een ‘oordeelkundig’ onderzoek naar de invloed van Bilderdijks dichtwerken op de kennis, ontwikkeling, beschaving en verrijking van het Nederlands.²⁶⁴ Twee jaar later ontving de taalkundige Arie de Jager (1806-1877) de gouden erепенning.²⁶⁵ Volgens hem was de waardering voor Bilderdijk na diens dood toegenomen: ‘Daar was een tijd, dat bij het vermelden van ’t geen onze zangberg voortreffelijkst had aan te bieden, de naam van BILDERDIJK weinig werd genoemd dan vergezeld, zoo niet voorafgegaan, door dien van FEITH.’ Nu, een ‘halve menschenleeftijd’ verder, was Feith nagenoeg vergeten, terwijl Bilderdijk werd ‘gelezen, beoefend, bewonderd’. De Jager bestempelde hem als een oorspronkelijke poëet. Dat hing samen met de ‘staat van afzondering, waarin hij, wegens lichaamsongemakken, vele jaren verkeerd had’. Hierdoor onttrok Bilderdijk zich aan de invloed van de genootschappen, die de ‘middelmatigheid bewierookten, en weinig geschikt waren, oorspronkelijke vernuften op eene gepaste wijze te ontwikkelen’. Toch was Bilderdijk niet slechts een geboren genie: ‘De natuur vormt den dichter, doch de oefening beschaaft hem. Zoo iemand met dichtertlijken aanleg werd geboren, het was BILDERDIJK; doch zoo iemand door onvermoeiden arbeid dien aanleg

202. Zinnebeeldige prent naar aanleiding van het overlijden van Bilderdijk. De eerste regels van de uitleg luiden: 'De ONSTERFLIJKHEID bekroont het lijk / Van Hollands wonder, BILDERDIJK', uit: Willem de Clercq [e.a.], Gedenkzuil voor W. Bilderdijk. Amsterdam 1833. UBL/MNL.

203. Portret van Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). PC.

heeft ontwikkeld en veredeld, het was BILDERDIJK tevens.²⁶⁶ In zijn stuk gaf De Jager een opsomming van de woorden en spreekwijzen waarmee de dichter de taal had verrijkt en van oude woorden die hij opnieuw in gebruik had genomen. De verhandeling geeft aan dat Bilderdijk net als tijdens zijn leven werd beschouwd als een ware dichter.

Twee actuele kwesties

Bij twee actuele kwesties die de *Maatschappij* aan de orde stelde, wordt afzonderlijk stilgestaan: de opgelaaide discussie over het leven en karakter van Jacoba van Beieren (1834) en het debat over de romantische schrijfrant, mede naar aanleiding van Jacob Geels *Gesprek op den Drachenfels* (1835).

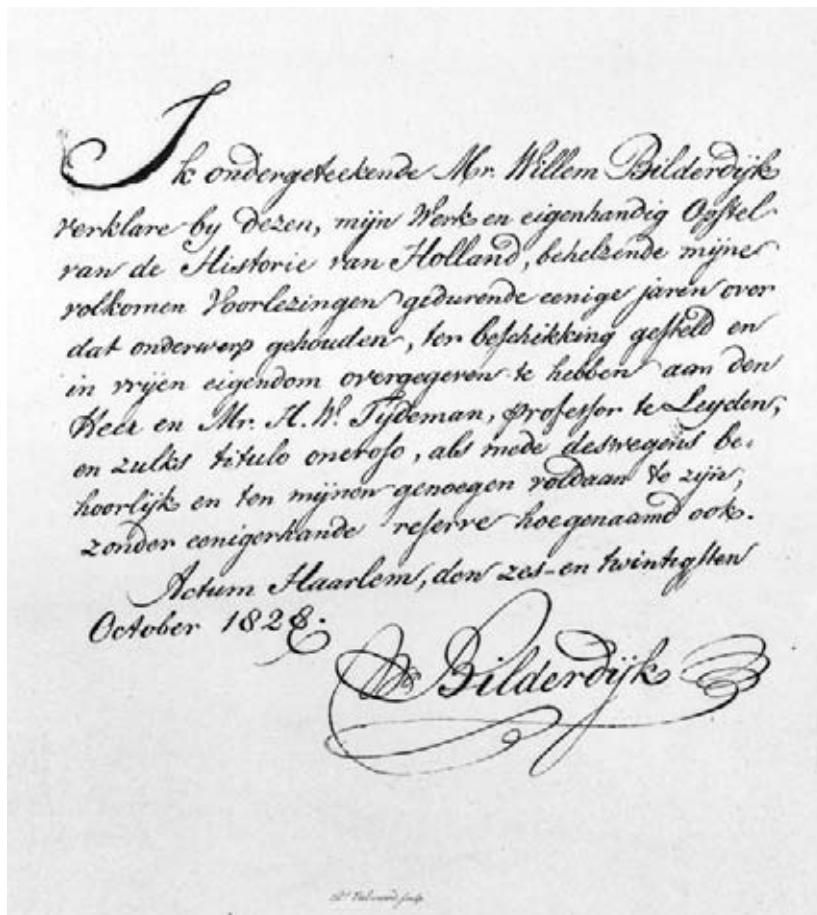
— Jacoba van Beieren: slachtoffer of slet?

Zoals al is gebleken, hield Bilderdijk ook na zijn dood de gemoederen bezig. De aandacht voor de dichter nam toe toen Tydeman diens dertiendelige *Geschiedenis des Vaderlands* (1832-1853) begon uit te geven, met daarin Bilderdijks collegedictaten uit zijn Leidse

tijd [afb. 204]. Met zijn standpunten dwong de dichter zijn omgeving over het graf heen partij te kiezen. Toen Tydeman in 1832 het prospectus rondstuurde, schreef Thorbecke dat hij wel wist wat hij ervan kon verwachten: 'enkele, verrassende, niet zeldzaam paradoxen en hartstogtelijke beschouwingen van sommige personen of feiten.' Hij rekende niet op een 'getrouwe, doorwrochte en doorlopende bewerking uit de bronnen'.²⁶⁷ Thorbecke kreeg gelijk: Bilderdijk was er de man niet naar een objectieve studie te schrijven. Zijn *Geschiedenis* staat vol reactionaire ideeën. Het *Maatschappij*-lid H.O. Feith noemde het een 'zwartgallig prulschrift'. Thorbecke sprak van een 'grondeloos, blind en vooroordeelziek boek'. Bilderdijk verdiende volgens hem geen weerlegging, tenzij zijn valsheden eerlijke lieden als 'dwaallichten in een moeras' van het goede pad brachten. Volgens Van Assen was men woedend op Tydeman, omdat Bilderdijk in het zevende deel de reformatie verguisde. Maar Van Assen maakte zich er niet druk over: 'ook dat deel zal ik evenmin lezen als de voorgaande.' Hij vermaakte zich liever met Bilderdijks poëzie uit de jaren 1801-1810: 'Toen was hij waarachtig poët'.²⁶⁸

Anderen maakten zich er wel druk om. Vanaf 1833 voerde men de discussie over Bilderdijks visie op Jacoba van Beieren (1401-1436) [afb. 205] – gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse twisten²⁶⁹ – zoals hij die gaf in het vierde deel van zijn *Geschiedenis*. In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* schreef men dat Bilderdijks werk geschreven was in een taal 'welke wij liefst niet zullen noemen'.²⁷⁰ Bilderdijks mening over Jacoba van Beieren was voor de *Maatschappij* de aanleiding om er in 1834 een prijsvraagonderwerp over uit te schrijven, in de klasse van de Nederlandse oudheid- en geschiedkunde: 'Geschiedenis van JACOB VAN BEYEREN, Dochter van Graaf Willem VI., uit de oudste, zoowel Buitenlandsche als Nederlandsche Schrijvers en bescheiden opgemaakt, en met bijzonder opzigt tot de ware en juiste tijddorde der gebeurtenissen'.²⁷¹

Wat was Bilderdijks visie op Jacoba?²⁷² [afb. 206] In het algemeen vond hij het verderfelijk dat vrouwen politieke functies vervulden en was hij anti-Hoeks.²⁷³ Jacoba, die in haar korte leven vier keer trouwde, be-

204. Facsimile van een brief van Bilderdijk uit 1828 waarin hij verklaart zijn collegedictaten over de Geschiedenis des Vaderlands aan H.W. Tydeman over te dragen. UBL/MNL.

schuldigde hij van een wellustige levenswandel. Op veertienjarige leeftijd, in 1415, trad ze in het huwelijk met Jan van Touraine, de kroonprins van Frankrijk, aan wie ze in 1406 was uitgehuwelijkt. Hij stierf in 1417, waardoor Jacoba, nog geen zestien jaar oud, weduwe werd. Maar ze moest volgens Bilderdijk meteen weer een man hebben: 'zij was geen wijfjen om den annus luctus [het jaar van rouw] verder uit te strekken dan volstrekt behoefde.' Ze hertrouwde met haar neef Jan IV van Brabant, hoewel de paus zijn aanvankelijk verleende goedkeuring later introk. Dit huwelijk was evenmin een lang leven beschoren, als gevolg van Jacoba's wulpse karakter, aldus Bilderdijk. In tegenstelling tot haar overleden man, de dauphin, met wie ze ge-

lukkig was geweest, kon Jan van Brabant, 'wiens fysiek niet gesteld was, om haar te bevredigen, en wiens zwakheid van verstand hem bovendien bij eene zoo slimme en doortrapte feeks verachtelijk maakte' haar niet tevreden stemmen. Haar gedrag was zo losbandig 'dat niemand dan een Franschman het dulden kon'.²⁷⁴

Toen Jan van Brabant in 1420 de graafschappen Holland en Zeeland tegen de wil van zijn vrouw aan Jan van Beieren verpandde, liet het 'dartele wijf', met haar 'overmatige hitte van gestel', haar oog vallen op de Engelse hertog Humphrey van Gloucester. Deze stond niet te trappelen om met haar te huwen, maar de 'Henegouwsche lichtekooi' wist hem 'zoo te verstricken en te dringen, dat hij

eindelijk over alle bedenkingen heenstapte' en haar in 1422 trouwde. Gloucester voelde er weinig voor zich op het strijdtoneel te begeven; zijn troepen werden in 1424 verslagen. Hij keerde terug naar Engeland en liet zijn echtgenote aan haar lot over, zelfs toen ze werd opgesloten in Gent. Begin 1425 overleed Jan van Beieren als gevolg van vergiftiging. Hoewel het bewijs daarvoor ontbrak, wees Bilderdijk Jacoba aan als het brein achter zijn dood, omdat het 'haar aanhang, en deze alleen, was, die belang in den moord had, en zonder dezen moord zich verloren moest achten'. Vlak daarna wist ze te ontsnappen door zich als man te verkleeden. De strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen laaide hierdoor opnieuw op. Pas in 1428 zag zij zich genoodzaakt een

205. J. Folkema, Portret van Jacoba van Beieren (1401-1436). RAL.

verdrag te sluiten met de Bourgondische hertog Filips de Goede: de Zoon van Delft. Hierdoor werd de macht van Bourgondië geconsolideerd en kwam er een einde aan de Hoekse en Kabeljauwse onrust. Het viel haar volgens Bilderdijk nu opnieuw zwaar om zonder man te leven. Daarom begaf ze zich op volksfeesten onder burgers en boeren en werd ze de 'spot van de natie': 'Het gemeen lachte daarover; zij die boven 't gemeen waren, haalden de schouders op, en toonden medelijden; en wie van den Adel haar nog aangehangen had, verwijderde zich van een vrouw, die nog hare waardigheid niet wist te bewaren'.²⁷⁵

In 1432 wilde ze opnieuw trouwen (hoewel haar dat was verboden door de Bourgondische hertog), nu met Frank van Borselen, een Zeeuwse edelman. Dit was voor Bilderdijk een nieuw bewijs van Jacoba's kokette karakter: 'Fluks om een Priester gezonden! en Jacoba

heeft weêr een man!' Van Borselen werd vlak daarna gearresteerd. Pas nadat Jacoba van Beieren officieel afstand deed van haar graafschappen, mocht ze in 1434, twee jaar voor haar overlijden, met hem trouwen. Zelfs over haar laatste jaren, die ze doorbracht op kasteel Teylingen bij Sassenheim [afb. 207], was Bilderdijk kritisch. Ze raakte volgens hem aan de drank. Zogenaamde Jacobakannetjes, die bij het kasteel werden opgegraven, dankten volgens Bilderdijk hun naam aan Jacoba's handelwijze: 'Die kannetjens waren toen in algemeen gebruik, en werden na geledigd te zijn over 't hoofd uit de vensters gesmeten, ten einde een zelfde niet tweemaal gebruikt zou kunnen worden, het geen de frischheid van de wijn bedorft. Dit was eene *elegance* en *luxe* van dien tijd.'²⁷⁶ Hierover schreef Bilderdijk zelfs een (postuum verschenen) vers, 'Op een Jacobaas-kannetjen',²⁷⁷ dat Jacoba's 'kusgraag mondtjen' leegzooog:

Kom, meld ons van haar vrijery,
Als 't weêwtjen van heur drietal mannen,
In klem der lastige voogdy
Op 't eenzaam slotverblijf gebannen,
Een vierden troggelde aan haar zij',
Om met haar weêr in 't juk te spannen!

Vertel ons, wat dat lipjen sprak,
Wier boord gy eens zoo lieflijk drukte?
Wat honig in dat kusjen stak
Dat braven Borslen zoo verrukte,
En hoe dat pinkend oogjen brak
Toen hy 't verlepte roosjen plukte? [...]

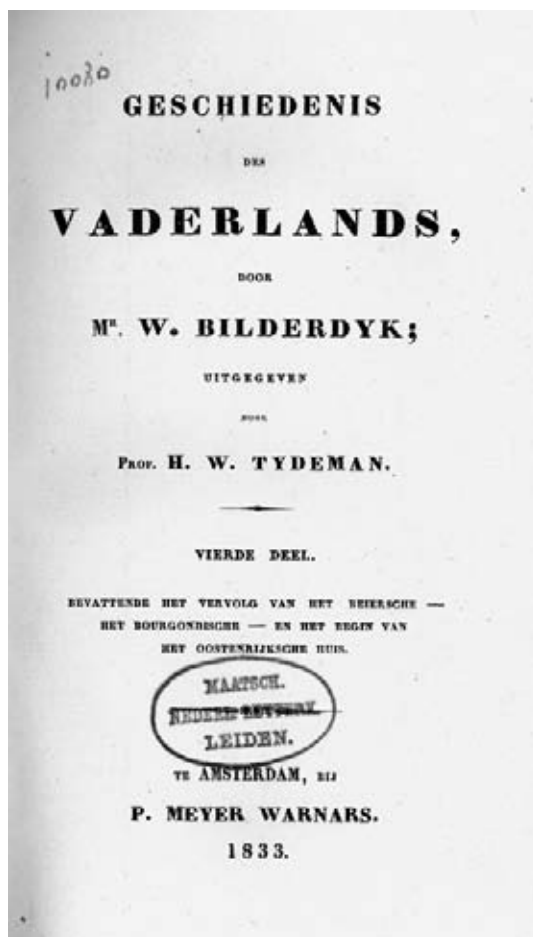
Wy kennen 't kuische wijfen lang,
In spijt van al haar hoeksche vrinden,
En weten 't welk een harden dwang
Het arme schaap moest ondervinden;
Want viermaal weduw, viel 't haar bang,
Niet met een vijfden aan te binden.²⁷⁸

In februari 1834 hield Siegenbeek tijdens een 'huishoudelijke vergadering' een lezing om Jacoba te verdedigen tegen Bilderdijks 'hatelijke beschrijving'.²⁷⁹ Toen hij in 1789 als vijftienjarige de Latijnse school verliet,

schreef Siegenbeek naar eigen zeggen reeds een vers over haar.²⁸⁰ Jacoba was volgens hem een 'rampspoedige Vorstin', die men als 'voorwerp van medelijden' moest benaderen, vanwege haar tragische leven. Siegenbeek beschuldigde zijn vroegere aartsrivaal van 'blinde ingenomenheid', smadelijke uitvallen, lastertaal en een ongefundeerde, 'waarlijk bespottelijken haat' tegen Jacoba, die Bilderdijk ten onrechte als een 'voorwerp van afkeer en verfoeiing' karakteriseerde. Hij vond dat Bilderdijk zijn taak van waarheidlievende historieschrijver niet had vervuld; zijn opvattingen waren niet op historische gronden gevestigd. Hij had geen begrip voor de 'zoo zwartgallige en lasterlijke schildering' die Bilderdijk van Jacoba gaf. Aan het slot koos de hoogleraar onverbiddelijk partij voor haar. Hoewel haar levensloop niet geheel onberispelijk was, had zij echter 'om haar rampspoedig lot, op ons verschoonend medelijden, maar ook, om de vele voortreffelijke hoedanigheden, welke in haar uitblonken, op onze genegenheid, ja onze bewondering billijke aanspraak'.²⁸¹

Ook de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was geschokt over het beeld van de 'beestelijk vuile' Jacoba, als was zij een 'Duivelin in menschengedaante'. Hij noemde Bilderdijks uitlatingen onwetenschappelijk en onbewezen: 'Over het fysiek gestel van JACOBA spreekt hij althans met eene zekerheid, als hadde hij als Doctor over haar gepraat'.²⁸²

Op initiatief van H.W. Tydeman schreef de *Maatschappij* vier maanden later dus een prijsvraag uit over Jacoba van Beieren.²⁸³ Twee jaar later, in 1836, was er één verhandeling binnengekomen [afb. 208].²⁸⁴ Deze bevatte een weinig verrassende stellingname. Bilderdijk had Jacoba met 'meer dan sterke, met de afzigtelijkste kleuren' geschilderd en de auteur wilde onderzoeken of diens visie op wetenschappelijke gronden rustte. Hij was niet blind voor Jacoba's gedrag: ze had niet mogen trouwen met de hertog van Gloucester zolang ze gehuwd was met Jan van Brabant. Maar voor de overige beschuldigingen was 'geen schijn of schaduw bewijs' te vinden. Ze berustten op het 'wrevelig gemoed van den man, die zijne bitterheden vrijen teugel vierde, wanneer hij over het tijdvak des aanwezens van Jacoba van Beieren schreef'.²⁸⁵ De

206. Willem Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands 4. Amsterdam 1833. DBNL.*

beoordelaars vonden de verhandeling, 'hoewel van verdiensten geenzins ontbloomt', niet goed genoeg.²⁸⁶ D.J. van Lennep kon wel instemmen met de 'geest, die den schryver bezielde', en zag met genoegen dat vele 'smadelyke aantygingen door Bilderdijk en anderen tegen Jacoba ingebracht op eene voldoende wyze wederlegd' werden. Hij vond echter, net als de andere juryleden, dat de auteur zich niet aan het onderwerp hield. Zijn stuk was geen levensbeschrijving, maar een pleidooi om Jacoba vrij te pleiten. S.I. Wiselius verwoordde het zo: 'Die onredelyke, op geene wezenlyke gronden steunende, aanval van den Heer *Bilderdijk* op onze *Jacoba van Beyerens*, moge de voornaamste aanleiding geweest zyn tot het uitschryven dier vraag, men

207. De ruïne van Teylingen. RAL.

heeft nogthands geene bestryding van het door hem aangeroerde bedoeld.’ Daarnaast had Wiselius, net als Van Lennep, kritiek op de taal: ‘Stijl en taal zyn noch deftig, noch net.’ Abraham de Vries vond dat het stuk gekenmerkt werd door ‘droogheid, eentoonigheid en flauwheid’.²⁸⁷

Zo kwam er een weinig glansrijk einde aan de discussie.²⁸⁸ De afloop was enigszins flauw, want Siegenbeek had met zijn lezing en publicatie de prijsverhandelaar alle wind uit de zeilen genomen. Dat vond H.W. Tydeman ook. In het zevende deel van Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands* (1835) publiceerde hij een ‘Toevoegseltje’. Siegenbeek had zijn stuk, in ‘afwachting eener echt critische behandeling van dit onderwerp’, beter ongedrukt kunnen laten, meende hij. Hij uitte ook kritiek op Siegenbeeks bedoelingen. De hoogleraar maakte zich schuldig aan wat deze Bilderdijk verweet: partijdigheid. Uit alles bleek dat hij enkel de historicus Jan Wagenaar wilde verdedigen – tegen wie Bilderdijk zich afzette – en zijn ‘persoonlijke gevoeligheid’ tegen Bilderdijk tentoonspreidde. Wagenaar was, zo schreef Siegenbeek, een kennis geweest van zijn moeder, waardoor hij reeds als kind eerbied voor de geschiedschrijver had gekregen. Tydeman vond dat Siegenbeek hiermee blij gaf van ‘kinderlijk

vooordeel’. Diens stuk vond hij ‘oudbakken kost en toch nog ongaar’.²⁸⁹

Het is niet uitgesloten dat de ophef over Jacoba vijf jaar later, in 1839, de aanleiding vormde voor een studentenmaskerade, verbeeldende de ‘Intogt van Hertog Jan van Beijeren binnen Leyden, in 1420’, die op 8 februari 1839 plaatsvond. Hierin speelde Jacoba eveneens een rol. In een publicatie die ter gelegenheid hiervan verscheen en die een citaat van Bilderdijk als motto droeg, werd op-

nieuw een oordeel over haar uitgesproken. Jacoba’s leven kenmerkte zich volgens de Leidse drukker J.G. la Lau door ‘velerlei lotwisseling van gedurig diepere vernedering’ en was door ‘verkeerdheden bevestigd, der vrouwelijke kieschheid en zachtheid onwaardig’. Hierin klinkt de stem van Bilderdijk door. Maar ook Siegenbeek was hoorbaar: haar misstappen konden ‘gewisselijk door veel verschoonend medelijden met hare onervarene jeugd en moeilijke omstandigheden’ verzacht worden.²⁹⁰

Deze casus is om een aantal redenen interessant. In de eerste plaats kan worden geïllustreerd hoezeer men vasthield aan het prijsvraagstelsel. De anonieme inzender moest, net als in de vorige eeuw, zijn tekst door iemand anders laten overschrijven. In zijn inleiding schreef hij: ‘Eene schielijk opgekomen ongesteldheid van den afschrijver heeft den inzender van dit stuk de laatste hand ter verbetering van hetzelfde, door eene andere, geenszins ook zijne eigene, moeten doen verrigten. Hij acht zich verplicht zulks terstond te moeten doen kennen, om de vermoedens van het tegendeel terug te houden.’ Van wie het stuk is, kan niet meer worden achterhaald, omdat het naambriefje ongeopend is verbrand. Daarnaast kan met deze casus de opkomende belangstelling voor de middeleeu-

wen worden getoond. Ten slotte wordt de positie van Bilderdijk duidelijk. Hij bleef de spin in het web, die – zelfs na zijn dood – anderen dwong een standpunt in te nemen.

— De Romantische schrijftrant

Dat de *Maatschappij* niet helemaal de ogen sloot voor contemporaine literaire ontwikkelingen bleek in 1842. Toen schreef men in de klasse van de welsprekendheid als vraag uit: 'Is de zoogenaamde Romantische schrijftrant geschikt voor het Hollandsch karakter?'²⁹¹ Dat was een actuele zaak. In de jaren dertig gaven de leden van de *Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid* een stimulans aan de introductie van de Romantiek in Nederland. Vooral Nicolaas Beets schreef dichtwerken naar romantisch, byroniaans voorbeeld. Jacob Geel positioneerde zichzelf van meet af aan als zijn tegenstander. Op 15 april 1834 hield hij in Leiden bij de *Hollandsche Maatschappij* een lezing in 'humoristischen stijl', die Beets bijwoonde.²⁹² Deze werd gepubliceerd als: *Gesprek op den Drachenfels* (1835). De inhoud is bekend.²⁹³ Drie heren, de ik-figuur en de Duitse hoogleraren Charinus en Diocles, voeren een gesprek over het verschil tussen de klassieke en de romantische letterkunde, tijdens hun beklimming van de Drachenfels. De locatie was veelzeggend: de rots in de Rijn gold als een symbool van de Romantiek. In zijn lezing gaf Geel, op impliciete wijze,²⁹⁴ zijn negatieve visie op de romantische literatuur van zijn tijd: zijn tekst was een 'antiromantisch manifest'.²⁹⁵ Het opstel raakte in bredere kring verspreid door de publicatie van de bundel *Onderzoek en phantasie* (1838).

Mogelijk wilde de *Maatschappij* inspelen op dit debat. Wellicht was Geel er zelf verantwoordelijk voor; hij zat in de commissie die belast was met het bedenken van de prijsvraagonderwerpen.²⁹⁶ Er kwam één korte verhandeling binnen, die unaniem werd afgekeurd.²⁹⁷ Hoe was dit te verklaren?

In het eerste deel ging de auteur, aldus één jurylid (vermoedelijk Abraham de Vries),²⁹⁸ in op de schrijfwijze van een 'goeden, de aandacht boeienden en levendige belangstelling wekkenden' roman. In het tweede deel behandelde hij het volkskarakter. Hollanders waren dapper, arbeidzaam, vaderlands-

lievend, godsdienstig, zuinig en degelijk, mede omdat ze als bewoners van een 'laag, aan zee gelegen, door vele rivieren, moerassen en meeren doorsneden land' voortdurend aan de gevaren van overstromingen waren blootgesteld en zich daartegen moesten weren. Tot slot benadrukte hij dat de roman voor de Hollanders geschikt was, zowel voor geleerden als voor eenvoudigen, 'voor de eerste tot uitspanning, voor de laatsten tot leering'. Het genre stelde namelijk voor ogen 'hoe de een den ander noodig heeft en de daden en lotgevallen der menschen, van alle standen wederkeerig op elkander invloeiën en werken'. De roman kende ook gevaren. De intrige zou lezers de 'kunst van misleiding en bedriegerij' kunnen leren; het avontuurlijke creëerde irrealistische verwachtingen.

De Vries was verbijsterd dat de verhandelaar het 'zoo hoogst belangrijk, allergeestigst en onvergetelijk gesprek op den Drachenfels, 't welk een onzer medeleden, op wiens lidmaatschap deze Maatschappij met alle reden trotsch mag zijn, ons met zulk eene betooverende bevalligheid heeft medegedeeld', niet kende. De auteur hanteerde een verouderde betekenis van 'romantisch'.²⁹⁹ Zijn stuk ging 'bepaaldelijk over den eigentlichen Roman of over de schrijfwijze, die aan zoodanige verdichte verhalen, welke wij Romans noemen, uit hunnen aard eigen is, of, zijns oordeels, eigen behoort te zijn, niet over den Romantischen schrijftrant der hedendaagschen in tegenoverstelling van den Klassischen der Ouden'. D.J. van Lennep vond dat uit de beperkte omvang van het stuk reeds bleek dat de auteur niet diep op het onderwerp inging. De inzender dacht ten onrechte niet aan het onderscheid tussen romantisch en klassiek en evenmin aan de toelichtingen van Victor Hugo.

Tijdens de jaarvergadering van 1844 werd het (voor de auteur ontmoedigende) preadvies voorgelezen: 'Alle beoordeelaars komen overeen, dat de schrijver van dit, 27 bladzijden in klein 4to bevattende stukje, omtrent het doel der vraag geheel heeft misgetast, en dat ook in den zin, waarin hij de vraag heeft opgevat, zijn geschrift als hoogst oppervlakkig en onbeduidend beschouwd moet worden. Het behoeft dus wel naauwelijks melding, dat hunne uitspraak volstrekt afkeurend is.'³⁰⁰

Gelukkiggechter, zoo althans prijzen wij en, dat Jacoba van Beijeren, door velen minder
gundig is veroordeeld, ja driemaal gelukkiger dat Bilderdijk, in zijne
geschiedenis des Vaderlands, Jacoba van Beijeren, met meer dan Merke, met de
afrigtelykste kleuren heeft afgeschilderd. Nu, toch, is al wat waarheid heeft en
mint, en zich niet roekeloos en onbedacht aan eenige zijde schaart, gedrongen
tot het opsporen der waarheid, daar, waar zijt vinden is, nu vooral moet het
blyken, of des laatstens zoo beslissend uitgebragte ston op goede gronden rust,
ten einde die vorden de aechting van alle wel denkendden over altijd te doen verdu-
ren, of haar, in het tegenovergestelde geval, trachtig te handhaven by de eer,
haar door vele anderen toegekend.

Niemand, ook wij zeggen zulks met volkomen gerustheid, kan meer dan
wij bejammern, dat de Heer enzer vaderlandsehe geschiedken niet zijn toe-
nemen, om Jacoba en hare lotgevallen te schetsen, niet heeft volvoerd; niemand
is meer dan wij verbaasd, dat zijn waardige en verdienstelyke opvolger, de Heer
Ab J. C. de Jonge, het allermeest moet geschikt geacht worden, om die taak te
verlooren; doch by dat alles juichen wij van harte toe, dat de beremde en hoog-
geachte Maatschappij van Nederlandsehe Letterkunde te Leyden, de tegen-
woordige gelegenheid niet ongebruikt heeft willen laten voorbijgaan, neen, maar
de mogelijkheid openstellen tot het ontwerpen enzer geschiedenis van Jacoba, opdat
het toch eindelyk eens openbaar mocht worden, hoedanig men haar te beschouwen
hebbe.

Vooreerst, en van welken kant ook (het onderwerp is uitlokkend, en daarom
reeds vol belang, omdat de zelfs grondige behandeling ons nader tot de waarheid

mocht

Dat was wederom een weinig roemrijke afsluiting van een prijsvraag. Aan het onderwerp, waarmee de *Maatschappij* probeerde in te haken op een tamelijk recent vraagstuk, lag het niet. De mislukking was te wijten aan het ouderwetse prijsvraagstelsel. Discussies werden niet langer via de prijsvragen gevoerd. De *Maatschappij* was haar invloedrijke positie definitief kwijt. Want hoe actueel het onderwerp voor het genootschap ook was, Geels *Gesprek op den Drachenfels* was in 1842 alweer zeven jaar op de markt. Het geeft aan dat het genootschap enigszins achter de feiten aanholde.

DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ: EEN 'AFGELEEFDE GRIJZE'

De *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, afdeling Leiden, organiseerde in de winter bijeenkomsten met lezingen. Die waren soms ook voor vrouwen toegankelijk. Toen Jacob van Lennep in december 1849 een vers kwam voorlezen, was de vergadering bij uitzondering 'ook voor Dames opengesteld, terwyl aan de Leden eene ruime gelegenheid tot introducties was vrijgelaten'.³⁰¹ Maar Van Lennep had genoeg van de genootschappen. In 1850 publiceerde hij een (eerder diverse keren uitgesproken) *Verontschuldiging*, waarin hij stelde dat hij niet langer beschikbaar was voor voordrachten. Men moest hem niet meer lastigvallen met intekenlijsten ter vervulling van spreekbeurten. Geïnspireerd door Bilderdijk nam hij afscheid, hoewel er een groot verschil was met zijn illustere voorganger: 'Ik klaag niet, dat my kracht en ademtocht begeven, / Ik veins geen moedeloosheid, geen wederzin in 't leven, / Ik acht my niet gedrukt door jamren zonder end, / Ik mor niet, vrienden! dat de wereld my miskent'. Hij liet zich zijn kostbare tijd niet meer ontroven:

Maar, van dit oogenblik, eer 't handschrift is voltooid,
Biedt vrij uw lijsten aan, ik onderschrijf ze nooit.³⁰²

De hoogleraar John Bake, die lange tijd voorzitter was, nam in deze jaren de meeste voordrachten voor zijn rekening. Qua lezingen was er grote gelijkenis met de *Maatschappij*, doordat de ledenbestanden elkaar over-

lappen. Prominenten als Siegenbeek, Bodel Nijenhuis, Van Assen en Janssen traden regelmatig op. Ook bij de *Hollandsche Maatschappij* nam het aantal letterkundig-poëtische voordrachten af – opnieuw een teken dat de invloed van de genootschappen verminderde.

Afnemende invloed

Bij de Leidse afdeling verminderde het aantal publieke bijeenkomsten, waardoor ook de *Hollandsche Maatschappij* tot een 'gesloten' genootschap evolueerde. Slechts af en toe voerde een dichter (zoals Van der Hoop) of geleerde (zoals Siegenbeek) in het openbaar het woord. Een hoogtepunt was Geels voordracht van zijn *Gesprek op den Drachenfels* (1835) in het voorjaar van 1834 in de Stadsgehoorzaal op de Breestraat [afb. 209].³⁰³ Maar over het geheel beschouwd bezat de Leidse afdeling weinig vitaliteit, aldus de secretaris: 'zij houdt zich wel voor hare jaren en schoon dan ook niet bijzonder levendig in hare beweging naar buiten, leeft zij in alle bedaardheid stil en tevreden, zich zelve genoegzaam in hare huiselijke bezigheden, als een deftige matrone voort'.³⁰⁴ Hoewel het gezelschap aan betekenis inboette, vierden de leden in 1850 toch het vijftigjarig jubileum. De lokale afdelingen functioneerden tamelijk autonoom; alleen bij de jaarvergadering kwam men elkaar tegen. In de praktijk werd deze echter vooral druk bezocht door de leden van de organiserende afdeling.³⁰⁵ Als de bijeenkomst plaatsvond in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag of Dordrecht, schoven uit Leiden meestal slechts drie of vier (bestuurs)leden aan. Tussen 1833 en 1860 vond de algemene vergadering vier keer in Leiden plaats. Vooral Amsterdam en Rotterdam trokken het initiatief naar zich toe. De splitsing van de provincie Holland (in Noord en Zuid) in 1840 had geen organisatorische gevolgen:

Zoo zagen wy de oude, eerwaardige provincie Holland van een scheuren en in twee deelen splitsen, onze vereniging bleef daarom niet minder eene Hollandsche Maatschappij, wier afdeelingen nu wel in twee onderscheidene provinciën zyn gelegen, doch te zamen, even als vroeger, een eendrachtig en daardoor krachtig geheel uitmaken.³⁰⁶

209. De oude Gehoorzaal aan de Breestraat 60, 1872. RAL.

De belangrijkste activiteit bleven de prijsvragen, maar het aantal inzendingen nam af. Tegelijkertijd groeide de kritiek op dit systeem. E.J. Potgieter, initiatiefnemer van *De Gids*, hekelde in 1843 de voorlezingen die de *Hollandsche Maatschappij* jaarlijks organiseerde en die hij bestempelde als een ‘onzalige liefhebberij onzes Tijds’. Daarmee uitte hij ook algemene kritiek op de genootschappen: ‘Professor GEEL heeft de zotheid gekastijd, en echter springt zij nog even behagelijk met onder- of bovenwerp om, zoo als van de zotheid te wachten viel. Vergeefs, ijdel zelfs zou het dus van ons zijn, andermaal de hand op te heffen tegen de zwartgerokte heeren, welke voortdurend den kathedor bestijgen, en mits zij populair spreken, zeer populair, allerpopulairst, toegejuicht worden, wat ben je me.’³⁰⁷ Belangrijke poëtische kwesties werden steeds minder bediscussieerd. De *Hollandsche Maatschappij* was een ‘afgeleefde grijze’: een gezelligheidsclub voor oudere, deftige heren.³⁰⁸

Dat de genootschappen, en ook de *Hollandsche Maatschappij* zelf, op hun retour waren, blijkt ook uit de lezing van de Rotterdamse advocaat Willem Siewertsz van Reesema (1813-1886) bij de jaarvergadering van 1849. Tussen 1832 en 1840 studeerde hij rechten te Leiden.³⁰⁹ Hij sprak over de geschiedenis van de dicht- en letterkundige genootschappen, vanaf de rederijders tot aan de eigen tijd. Volgens hem gingen er steeds meer stemmen op tot afkeuring van de genootschappen, ‘ook van het onze’. In menig tijd-

schrift werden ze met ‘ernst en scherts’ bekritiseerd en door ‘velen als hoogstens nutteloos, door anderen als slechts tijdrovend, door sommigen zelfs als schadelijk voor goeden smaak en grondige studie uitgekreten’. Vanzelfsprekend nam de spreker het op voor de *Hollandsche Maatschappij*, die hij beschouwde als een ‘beproefd en uitstekend middel tot opleiding en beschaving in ons Vaderland’. De afkeuring vond hij onterecht, omdat de ‘arm der kritiek’ reeds alle ‘verouderde gewoonten in taal en stijl’, alle ‘ongeschikte keuze van stoffen’ en alle ‘belagchelijke hebbelijkheden van galmende aanmatiging’ had weggevaagd. Hij was het er niet mee eens dat binnen het genootschap ‘dorheid van denkbeelden en uitputting van gevoel’ heersten. In tegenstelling tot de achttiende-eeuwse dichtgenootschappen, waar onvrijheid en beschavingsdrang domineerden, was de *Hollandsche Maatschappij* een ‘vrije’ vereniging, die de voorspoed kon helpen bevorderen.³¹⁰

Siewertsz van Reesema’s lezing was een teken aan de wand.³¹¹ Dat de *Hollandsche Maatschappij* zelf onderwerp van discussie was geworden, betekende dat haar beste tijd voorbij was.³¹²

Onbekommerd letterkundig samenzijn

In 1836 woonde Hoffmann von Fallersleben de ‘offentliche Versammlung’ van de *Hollandsche Maatschappij* bij. Die zaterdag 24 september 1836 was het stralend weer. Met John Bake (1787-1864) [afb. 210], hoogleeraar klassieke talen en voorzitter van de Leidse afdeling, reisde hij per diligence naar Huis Den Deyl, bij Wassenaar, waar de samenkomst plaatsvond.³¹³ Daar troffen zij reeds enkele leden aan; spoedig arriveerden er meer. Er waren zo’n vijftig aanwezigen.³¹⁴ De Leidse afdeling telde zesenvijftig leden,³¹⁵ dus de opkomst was hoog. Hieronder bevonden zich Van der Palm, Siegenbeek, Geel, Van Assen, Bodel Nijenhuis, Beets en Kneppelhout.³¹⁶ Deze laatste zou als Klikspaan de lof van Huis Den Deyl verkondigen: ‘Daar toch en daar alleen is men op de hoogte der hedendaagsche beschaving, daar weet men een feestdich met keurigheid en smaak, zonder overlading maar zonder karigheid, aan te rigten en te versieren, de schotels met zorgvuldige bevalligheid te doen optreden en door de diepst door-

dachte berekeningen, de vernuftigst zaamgestelde harmonijen der kook- en braadkunst, de tong te kittelen en te vleijen, de keel te prikkelen en te streelen.³¹⁷

Om kwart over twaalf opende de voorzitter de vergadering met een redevoering, waarin hij betoogde dat men de welsprekendheid ten onrechte onder de kunsten rangschikt.³¹⁸ Daarna gaf de secretaris, Willem Pieter Kluit, werkzaam als directeur van het Leidse postkantoor, een overzicht van de 'tegenwoordige staat' van het genootschap en van de afzonderlijke afdelingen. Vervolgens werd gedelibereerd over de prijsvragen. Het besproken vers van Bogaers over de tocht van Heemskerk naar Gibraltar werd met goud bekroond. Ten slotte stemden de leden over nieuwe onderwerpen.³¹⁹

Daarmee was het formele gedeelte ten einde en werd het tijd voor gezelligheid. De leden begaven zich naar buiten om te wandelen en te keuvelen, terwijl binnen de tafel werd gedekt: 'Ein wirklich glänzendes Gastmal beginnt. Nach und nach wird die Unterhaltung lebendiger, aber erst beim Nachtschisch überläßt man sich der Fröhlichkeit.' De leden brachten toosten uit, ook op de inmiddels beroemde Duitse geleerde. Indruk maakte Hoffmann von Fallersleben door te antwoorden met een Nederlands versje: 'Leve de wetenschap de altijd groeiende, / Leve de kunst de altijd bloeiende, / De President en de Secretaris! / Zoo dankt een vreemdeling die ook daar is.' Gedichten werden gedeclameerd, liederen aangeheven. De Duitser zong onder andere 'Das Volk steht auf, der Sturm bricht los', het vers 'Männer und Buben' van de dichter Carl Theodor Körner (1791-1813). Pas om één uur 's nachts kwam er aan al deze letterkundige gezelligheid een einde.³²⁰

Juist dit gezelligheidsaspect – het feit dat de leden het waardeerden om geregeld informeel bijeen te komen, om bij te praten, te drinken en feest te vieren – kan verklaren waarom de genootschappen ook in dit tijdvak bleven voortbestaan. Jacob Geel meende dat de genootschappen vooral fysiek nuttig waren.³²¹ De literatuur leek doorgaans voor de heren dan ook niet meer dan een bijzaak.

210. Portret van John Bake (1787-1864). DBNL.

Nicolaas Beets: een student bij de grijze heren

In tegenstelling tot de *Maatschappij* liet de *Hollandse Maatschappij* sporadisch ook studenten toe.³²² In 1836 werden Beets, Gewin, Hasebroek en Kneppelhout tot lid benoemd: student-auteurs die met hun 'Byronisme' van zich lieten horen binnen en buiten de *Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*.³²³ De grijze Van der Palm, die hun activiteiten belangstellend volgde, droeg de studenten voor. Vooral Nicolaas Beets (1814-1903) [afb. 211] was een beroemdheid: 'Heel Leiden, praat van mij en wijst mij na', noteerde hij in 1834 in zijn dagboek. Dames liepen uit om hem in levenden lijve te zien. Op 21 oktober 1834 ging Beets voor het eerst bij Van der Palm op bezoek, nadat deze Hasebroek had verzocht 'dien Auteur van Jose' eens mee te brengen.³²⁴ Ten tijde van de benoeming bij het genootschap had Beets zich verloofd met Van der Palms kleindochter Aleide van Foreest, met wie hij in 1840 trouwde.³²⁵ 'Men zij dus toegevend jegens den ouden man', schreef Van Assen, doelend op diens toch enigszins ongepaste voordracht van de

211. Grebner/Lange, Portret van Nicolaas Beets als student (1814-1903). DBNL.

studenten.³²⁶ Niet iedereen was zo inschikkelijk. Geel vond het bespottelijk dat 'Jan en alleman' lid konden worden en tekende tevergeefs protest aan tegen hun benoeming.³²⁷ Hij nam de zaak zo hoog op dat hij zelf voor het lidmaatschap bedankte.³²⁸ Vanaf dat moment duikt zijn naam niet meer op in de notulen.³²⁹

Voor Beets was de benoeming een blijk van erkenning en een manier om zijn prestige te vergroten. Het belang van de genootschappen mocht dan afnemen, voor de jonge dichter betekende het lidmaatschap een flinke carrièrestap. Uit zijn dagboek komt naar voren dat hij al eerder een rol speelde bij de *Hollandsche Maatschappij*, toen hij nog geen lid was. Zijn roem was hem kennelijk vooruitgesneld. In december 1835 kreeg hij een brief van Jan Pieter Heije, de voormalige Leidse Jager, die hem namens de Amsterdamse afdeling uitnodigde om een voordracht te houden. Uit zijn woordkeuze blijkt dat men bewondering had voor Beets; men hoopte dat hij de leden met zijn 'dichterlijke geest' zou bezielen. Volgens Beets was de *Hollandsche Maatschappij* sinds kort 'zeer in de mode geraakt bij de beau monde'. Dit had tot gevolg dat hij toen hij op

4 januari 1836 in Amsterdam kwam voorlezen, in het Nutsgebouw een auditorium aantrof met drie- à vierhonderd toehoorders, onder wie tweehonderd dames. Nadat N.G. van Kampen de vergadering rond kwart over zeven had geopend, las de Rotterdamse dichter Adriaan van der Hoop een vers voor.³³⁰

Na de pauze beklom Beets de kathedraal. Hij reciteerde zijn vertaling van Byrons dichtwerk 'Parisina'.³³¹ Dit verhaalt de tragische, op feiten gebaseerde geschiedenis van de vijftiende-eeuwse graaf Nicholo III van Este in Italië, die ontdekt dat zijn geliefde Parisina een affaire heeft met zijn zoon Hugo uit een eerdere relatie. Hij laat over beiden een doodvonnis uitspreken. De zoon wordt door de beul onthoofd. Parisina's smart is ondraaglijk, haar leven uitzichtloos:

De bijl slechts, die het bloedig blok
Nog na deed dreunen van den schok, –
Was 't eenigst dat zich nog deed horen;
Maar wat treft eensklaps aller ooren?
Een woeste gil
Zoo snel – zoo schrill,
Doorklieft de lucht, waar alles zwijgt?
Een kreet was 't als de moeder slaakt,
Wen ze in den donkren nacht ontwaakt,
En 't eenigst, liefst en dierbaarst kind
Dood in haar moederarmen vindt,
Een kreet is 't, die ten hemel stijgt,
Als door een boezem uitgedreven,
Wien niets meer rest in 't hooploos leven.³³²

Het publiek hing aan zijn lippen en een daverend applaus viel hem ten deel. Daarna was er een 'oesterfeest' met het bestuur. De 'allervrolijkste partij' eindigde rond half vier 's nachts.³³³ Dat de Amsterdamse afdeling Beets uitnodigde, geeft aan dat hij de aandacht had weten te trekken, met werken als *Jose, een Spaansch verhaal* (1834) [afb. 212] en *De masquerade* (1835). Zelf zag hij zijn optreden als een stap voorwaarts, schreef hij aan Hasebroek: 'Gij ziet dus mijn Waardste, dat ik mij geheel en al in de atmosfeer onzer groote mannen verkwik, terwijl zij mij met goed- en vriendelikheden als overladen.'³³⁴ Na dit succes wilde ook de Rotterdamse afdeling Beets hebben. Op 25 april reisde

hij naar de Maasstad om daar de volgende dag zijn 'Parisina' nogmaals voor te dragen – 'wier misstap ik voor de eer van de familie, nu maar gaarne niet verder voor 't publiek gebracht had'. Hier maakte hij kennis met literaire grootheden, zoals Bogaers en Van der Hoop. Beets trad op voor een gehoor van zeventig of tachtig toeschouwers, waarvan de helft uit vrouwen bestond.³³⁵ Ook met de bewonderde Tollens en diens echtgenote maakte hij kennis. Daarmee besteedde Beets definitief de Nederlandse zangberg.

In Leiden las Beets pas één jaar later voor, in december 1836, tijdens een besloten vergadering. Hij reciteerde toen zijn byroniaanse vers *Guy de Vlaming* (1837) [afb. 213].³³⁶ Daarin kon hij zijn fascinatie voor het 'nargeestige, sombere, wanhopige' – dat hij in latere jaren als zijn 'zwarte tijd' zou bestempelen – naar hartenlust botvieren.³³⁷ De handeling speelt zich af op Kasteel Poelgeest in Koudekerk. In het griezelgedicht is de Vlaamse edelman Guy de Vlaming de hoofdbewoner, die in een vlaag van waanzin zijn jonge, mooie echtgenote Machteld om het leven brengt en vervolgens zelf ook sterft. Hij gelooft dat zij zijn zuster is, zijn huwelijk daarom vervloekt is en zij beiden verdoemd zijn.³³⁸ Het vers eindigt met de regels: 'En als een Vreemde op Poelgeest beidde, / En vroegde: "Wat is hier geschied?" / Was alles wat de Slotvoogd zeide: / "Verzoek de booze Geesten niet!"'³³⁹

Uit een brief van Beets van 16 december 1836 aan zijn (op dat moment nog maar net tot predikant te Heiloo benoemde) vriend Johannes Petrus Hasebroek blijkt dat hij zijn Leidse optreden als een belangrijke stap beschouwde: 'Maak plaats! plaats! zeg ik u. Houdt af, bid ik u! Maak u gereed paarden af te spannen en een koets te trekken!' En: 'Breng bloemen aan en eerlouwrieten! / Waai uit, waai uit uw vaan en vlag!' Daar kwam namelijk de 'Lezer van Fraaie kunsten' het podium op, in de 'volheid zyner pedanterie, coquetterie, en alle mogelyke ieën tot genie toe – gekleed in een blaauwen rok met glimmende knopen, zonder Ridderorde'. Voor het overige was hij in het zwart gekleed, met een zwarte das. Alleen uit zijn borstzak stak iets wits: 'Het is de straal zijner glorie die doorbreekt!' Toen betrad hij het spreekgestoelte. Alle ogen waren op hem gevestigd: 'Daar *doet* hy het! De witte

212. Nicolaas Beets, *Jose, een Spaansch verhaal*. Amsterdam 1838 (tweede druk). DBNL.

bladeren worden uitgespreid; zyne stem eerst zacht en bevende, wordt luid en krachtig en alles bukt en sidert onder en voor de Almacht zyner Poezy.³⁴⁰ Beets dreef de spot met zijn eigen gewichtigdoenerij, maar uit het vervolg van zijn brief blijkt dat hij zich wel degelijk gestreeld voelde door het feit dat hij als student en beginnend auteur bij de in zijn ogen prestigieuze *Hollandsche Maatschappij*, het meest achtenswaardige genootschap van zijn tijd,³⁴¹ mocht optreden.

'Ernstig gesproken, omdat gy een ernstig man zijt, en ik, waarachtig! ook geen lichthoofd'. Zo vervolgde Beets zijn epistel. Zijn *Guy de Vlaming* had hem een 'aller gelukkigste avond' bezorgd: 'Myn triomf was groot en zóó als ik hem wenschte.' Hij sprak voor een gehoor van circa dertig Leidse leden, onder wie Van der Palm, Van Assen, Bake, Schrant en Siegenbeek.

213. Nicolaas Beets, *Guy de Vlaming*. Haarlem 1837. DBNL.

Het speet Beets dat Clarisse er niet was.³⁴² De stilte tijdens de meer dan anderhalf uur durende voordracht was 'eerbiedig'. En hoewel Beets naar eigen zeggen niet 'gerepeteerd of gestudeerd' had, waren de reacties lovend. Van der Palm getuigde dat er 'aandoenlyke momenten waren, waarby hy het byna te kwaad kreeg', Siegenbeek 'mompelde van een meesterstuk', Van Assen, die eerder kritisch was,³⁴³ had de 'uitgezochte lof'. Beets verheugde zich erover dat zijn vers, dat hij vergeleek met een kind waarop hij als vader trots was, 'in de Maatschappij zoo wel' ontvangen werd. Het bestuur nodigde hem zelfs uit voor een maaltijd in januari, 'enkel zeit v.d. P. "omdat je 't zoo goed gemaakt hebt"''.³⁴⁴

Beets werd op handen gedragen. Geen wonder dat Geel vond dat hij over het paard getild werd. In

de voorrede van *Onderzoek en phantasie* gaf hij Beets ervan langs naar aanleiding van diens als Hildebrand in *De Gids* gepubliceerde stuk 'Vooruitgang'.³⁴⁵ Geel deed net alsof hij niet wist dat de tekst van Beets was, en noemde de zijns inziens ijdele auteur ironisch een 'hoog bejaard man, die veel doorgedacht en doorgeoordeeld en doorgevoeld' had.³⁴⁶ Geel publiceerde bovendien een recensie van *Guy de Vlaming*, waarin hij de 'misgrepen eener jeugdige zelfliefde' aan de kaak stelde.³⁴⁷

Potgieter vond het kwalijk dat Beets binnen de genootschappen zo'n grote populariteit genoot: 'Want zij, Lezer! die zich later het luidst beklagen, dat zulk een jongeling door den hoefslag van zijn paard stof in hunne oogen doet vliegen, hen voorbij rijdt, zonder hen beleefdelijk te groeten, het dier stouter kunsten laat doen, dan in de rijsschool geleerd werden; zij waren gewoonlijk de eersten dien jongeling toe te juichen, toen hij nog niet vast in den zadel zat, de wereld op een kijkje te noodigen, toen zijne hand nog de kracht miste de teugels te regeren, zij bazuinden zijn' lof uit, toen vermaning een luisterend oor zou hebben gevonden: – o Maatschappijen en Genootschappen!'³⁴⁸

Beets zal er niet wakker van hebben gelegen. Hij was in korte tijd in het middelpunt van de belangstelling komen te staan. Dankzij hem werd de Romantiek in Nederland een tijdlang erg populair. Vanaf dat moment groeide hij uit tot een gerespecteerd lid van het genootschap. Op 23 januari 1840 sprak hij zelfs tijdens een openbare – enkel aan gevestigde sprekers toevertrouwde – vergadering, toen hij zijn dichtstuk *Ada van Holland* (1840) declameerde.³⁴⁹ In 1857 ontving hij de kroon op zijn genootschappelijke carrière: het lidmaatschap van verdienste van de *Hollandsche Maatschappij*.³⁵⁰ Zijn carrièreverloop laat zien dat het lidmaatschap voor een beginnende dichter prestige-verhogend kon werken. Daarnaast maakt het geval-Beets duidelijk dat de *Hollandsche Maatschappij* – in tegenstelling tot de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* – aandacht en belangstelling had voor contemporaine letterkunde. De kritiek van *De Gids*, die stelde dat de genootschappen getuigden van conservatisme, deed dus niet geheel recht aan de werkelijkheid.³⁵¹

Prijsvragen: genegeerd en bespot

Net als de *Maatschappij* hield de *Hollandsche Maatschappij* vast aan de prijsvragen. Jaarlijks braken de afdelingen zich het hoofd over geschikte onderwerpen. Een verschil met het eerste genootschap was dat de *Hollandsche Maatschappij*, naast theoretische 'stoffen', jaarlijks ook onderwerpen voor prijsverzen uitschreef. Deze hadden vaak betrekking op de actualiteit, maar lokten nauwelijks antwoorden uit. Zo schreef men 'De droogmaking van de Haarlemmermeer' – waarmee men in de jaren veertig doende was – als prijsstof uit. En toen men het plan opvatte om op de Grote Markt te Haarlem een standbeeld te plaatsen voor Laurens Janszoon Coster (de onthulling vond plaats op 16 juli 1856) [afb. 214] speelde de *Hollandsche Maatschappij* daarop in. Er werden ook minder op de actualiteit geënte onderwerpen bekendgemaakt, zoals 'Studentenlust en studentensmart' (1849) en 'De Christen-Zending' (1851). Andere creatieve opdrachten, zoals 'Een Volksroman in den trant van de *Loteling* van Henri Conscience', waren evenmin succesvol.³⁵² De tijd van de prijsvragen leek voorbij. De vierdelige *Nieuwe werken* (1840-1851) bevatten niet één prijsvers. Alleen middelmatige dichters stuurden nog verzen in, die dan ook stevast onbekroond bleven. De grotere goden voelden zich te goed om naar de erepenningen mee te dingen. Prestigeverhogend waren deze allang niet meer.

Ook voor de lofredenen gold dat er nauwelijks antwoorden binnenkwamen. Op 8 september 1840 overleed J.H. van der Palm. De secretaris herdacht hem tijdens de jaarvergadering: 'Zaagt ge ooit iemand die meer dan hij, door den toon van zyne stem; door de zachtheid, lieflijkheid, welsprekendheid zyner uitdrukkingen en gepastheid zyner gebaren de harten van ieder wist te boeien? Zoo wel dat van het speelend knaapje, als van den ernstigen geleerde; van het blonde meisje als van den volwassen man.'³⁵³ De secretaris kon praten wat hij wilde: toen men één jaar later de naam van Van der Palm opgaf als onderwerp voor een lofrede, bleven inzendingen uit. Dat gold ook voor andere onderwerpen, zoals de raadpensionaris Anthonie Heinsius (1833), de wetenschapper Christiaan Huygens (1835) en de Amsterdamse burgemeester en

214. C.C.A. Last, *Standbeeld voor Lourens Janszoon Coster, Grote Markt in Haarlem, 1856. NHA.*

voc-gezaghebber Coenraad van Beuningen (1839). Toen op de in 1843 overleden staatsman A.R. Falck (1846) evenmin stukken binnenkwamen, gaf de *Hollandsche Maatschappij* geen nieuwe namen meer op.³⁵⁴ Terwijl in voorgaande jaren de lofredenen floreerden, werd er in dit tijdvak slechts één bekroond, en dan nog niet eens met een gouden, maar met een buitengewone zilveren erepenning: de lofrede op Rembrandt van de Amsterdamse boekhandelaar en letterkundige Johannes Immerzeel junior.³⁵⁵

Behalve aan prijsvragen over de Nederlandse taal-kunde, welsprekendheid, wijsbegeerte en geschiedenis, besteedde de *Hollandsche Maatschappij* geregeld aandacht aan de schone kunsten, zoals de vaderlandse steendruk-, ets-, toneel- en bouwkunst, maar ook dit was niet langer *booming business*.

Dat gold ook voor theoretische prijsvragen over de poëzie. Uit de vraagstelling blijkt dat het genootschap,

vooral in de jaren dertig, aandacht had voor contemporaine letterkundige kwesties. Zo schreef men in 1833 voor de tweede maal een prijsvraag uit over de eigenschappen van de volksdichter, vermoedelijk met Tollens in gedachten. In 1834 werd gevraagd naar de voor- en nadelen van de 'Romantische Dichtsoort en Schrijfwijze in deze eeuw' ten aanzien van de kunst en zedelijkheid. Drie jaar later verzocht men om een verhandeling over de invloed van de 'meerdere vrijheid' in de 'nieuwere' Franse, Duitse en Nederlandse poëzie op de vorm en inhoud. Belangwekkende inzendingen bleven uit. Een lid sprak later terecht van 'treurige jaren', waarin de prijsvragen een 'nevelachtig, zelfs een duister bestaan' leidden.³⁵⁶ Alleen een in 1840 uitge-schreven prijsvraag over de invloed van het christendom op de dichtkunst had een bekroning tot gevolg.³⁵⁷

De domineedichter Bernard ter Haar (1806-1880) was de winnaar; er was zelfs een tweede inzending.³⁵⁸ De auteur gaf een historisch overzicht van de invloed van het christendom op de poëzie. Volgens hem bevond de vaderlandse poëzie zich in een overgangsfase. Hoewel hij niet kon vaststellen in welke richting de dichtkunst zich zou ontwikkelen, stond één ding als een paal boven water: 'dat ieder, die de gaaf der Poëzij van den Hemel ontvangen heeft, haar als eene Godgewijde gave beschouwe, en zich duidelijker zijne roeping bewust worde, om ook met zijn kunsttalent winste te doen voor het Koninkrijk der Hemelen, en alzoo de eere des Christendoms op het gebied van het schoone te helpen handhaven.' Hij hoopte dat bij elke nieuwe dichter het christelijk geloof en het gevoel voor het schone op een zuivere en harmonische manier konden samengaan.³⁵⁹ Ter Haars verhandeling was het pleidooi van een predikant voor het schrijven van domineespoëzie.

Dit was een van de weinige lichtpunten.³⁶⁰ Over het geheel waren de prijsvragen een faliekante mislukking. Van negatieve invloed was de regel dat een auteur als hij een stuk instuurde afstand moest doen van zijn auteursrecht. Het werd hem verboden om zijn verhandeling elders te laten herdrukken, omdat deze 'volkomen eigendom' van het genootschap was en bleef. In een tijd waarin het individuele auteurschap steeds belangrijker werd, riep dit weerstand op. Het bestuur

realiseerde zich dat deze regeling een rem vormde op de prijsvragen; schrijvers beschouwden de erepenningen niet langer als een huldeblijk, maar als een (niet al te hoge) 'koop prijs' voor de rechten. Daarom besloot men in 1839 om de wet te wijzigen. Voortaan behielden auteurs de rechten van hun prijsverzen en – verhandelingen. De *Hollandsche Maatschappij* mocht wel als eerste het bekroonde stuk publiceren. Deed ze dit binnen twee jaar niet, dan kon de auteur zijn werk elders uitgeven.³⁶¹

Ook deze wetswijziging had weinig effect. In 1856 paste men opnieuw de regels aan om de productiviteit te stimuleren. Zo verhoogde het bestuur de waarde van de gouden ereprijs naar driehonderd gulden. Daarnaast konden leden een gouden medaille ter waarde van honderdvijftig gulden verwerven, indien ze – los van de prijsvragen – een stuk instuurden. Om het zekere voor het onzekere te nemen, werd bepaald dat als er niets binnenkwam de *Hollandsche Maatschappij* een erepenning mocht uitreiken aan de schrijver van een in het vorige jaar verschenen werk.³⁶² Toen een paar jaar later, zoals men had verwacht, geen stukken waren ingestuurd, besloot het bestuur van deze derde optie gebruik te maken. In 1860 kreeg de Leidse hoogleraar Robert Fruin een erepenning voor zijn gezaghebbende studie *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598* (1857-1858).³⁶³

Van invloed op het imago van de prijsvragen was ook de toenemende kritiek. Vooral Jacob Geel was er mede verantwoordelijk voor dat veel mensen het systeem niet meer serieus namen. In zijn 'Tafelgesprek over zaken van groot gewigt' beschreef hij een discussie na afloop van een jaarvergadering.³⁶⁴ Daar stelde een zekere Quaestor als prijsvraag voor: 'of de theorie van het Chinesche schrift bruikbaar zou zijn voor onze westersche talen, en of men hiervan eenige voordeelen zou kunnen verwachten voor de meer algemeene verbreiding van wetenschappelijke kennis?' Van den Berg heeft laten zien dat een Rotterdams lid dit onderwerp in 1831 daadwerkelijk heeft voorgesteld.³⁶⁵ In Geels verhandeling wordt de bedenker door Acilius en de ik-figuur aan de tand gevoeld. Onderwijl maken ze hem en daarmee het prijsvraagstelsel belachelijk door nog absurdere onderwerpen te bedenken, zoals de vraag

215. Portret van François HaverSchmidt (1835-1894) als student, uit: Johs. Dyserinck, Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens). Schiedam 1908. UBL/MNL.

of de theorie van de ‘gang der schildpadden’ geschikt is voor de uitbreiding van de wetenschappelijke kennis, omdat men met de stoomboot en de trein nog onvoldoende afstand kon afleggen in korte tijd. De ik-figuur betreft er zelfs de Tiendaagse Veldtocht bij door te vragen of de ‘theorie van het kanonvuur’ bruikbaar was voor de ‘meer algemeene verbreiding van schrik onder de Belgen’.³⁶⁶ Geels standpunt was duidelijk: de prijsvragen hadden uitgediend. Gezien het beperkte aantal inzendingen was Geel niet de enige dit deze mening huldigde, al heeft hij het dan geestig verwoord.

Op zoek naar de nieuwe Tollens

Het failliet van de prijsvragen kan worden geïllustreerd aan de hand van het onderwerp dat in 1838 werd geschreven: ‘De schipbreuk van de Stoomboot WILLEM I, op de Lucipara’s’.³⁶⁷ Het schip liep in de nacht van 5 op 6 mei 1837 vast op de Lucipara-klippen in de Bandazee, ten zuiden van Ambon, in de Molukse archipel. Aan boord bevonden zich honderdveertig personen, onder wie luitenant-kolonel François de Stuers (1792-1881),

samen met zijn zwangere vrouw en hun vier kinderen. De Stuers was benoemd tot gouverneur van de Molukken en was klaar om in functie te treden. De reizigers brachten zich in veiligheid door hun bivak op te slaan op een koraalrif. Ze verkeerden in een afschuwelijke situatie: overdag werden ze geteisterd door de verzengende hitte, ’s nachts waren ze blootgesteld aan de gierende wind, de kolkende golven en de stromende regen. De eentonigheid was ondraaglijk en men was bevreesd dat het rif alsnog onder water zou lopen. Pas na zevenendertig dagen op de Lucipara-klippen werden de reizigers gered. Op 13 juni bereikte De Stuers Ambon.

In Nederland waren op dat moment de ogen vooral gericht op koning Willem I en zijn geldverspillende volhardingspolitiek ten aanzien van de Belgische kwestie. Het nieuws over de schipbreuk sijpelde pas na enkele maanden binnen.³⁶⁸ De ondergang van het schip, de moed van De Stuers (die het verblijf op de Lucipara-klippen organiseerde en de reddingsoperatie leidde) en het vijf weken durende verblijf op het rif spraken tot de verbeelding. Met belangstelling keek men uit naar bijzonderheden. In december publiceerde de *Leydse courant* in twee afleveringen het ooggetuigenverslag van De Stuers. In 1837 werd het relaas als afzonderlijke publicatie uitgegeven.³⁶⁹ Dat het onderwerp bleef boeien, blijkt onder meer uit de prijsvraag van de *Hollandsche Maatschappij*.

Mogelijk hoopte het bestuur dat het met het schipbreukonderwerp gedichten naar analogie van Hendrik Tollens’ *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* zou uitlokken. Het was immers een vergelijkbaar onderwerp: net als de zeevaarder Willem Barentsz in de zestiende eeuw strandde in 1837 een groep reizigers in een onherbergzaam gebied, waar ze noodgedwongen bivakkeerden. In 1840 waren er twee inzendingen.³⁷⁰ Hoezeer de auteurs ook hun best hadden gedaan, de jury vond ze van onvoldoende kwaliteit. Omdat de naambriefjes zijn verbrand, weten we niet wie de auteurs waren. De handgeschreven gedichten, die inhoudelijk sterk leunen op het ooggetuigenverslag, werden wel bewaard. Beide beschrijven de schipbreuk, het verblijf op de klippen en de uiteindelijke redding.³⁷¹ Die laatste gebeurtenis werd

verschillend beschreven. Het eerste vers, 'Tafereel der Schipbreuk, geleden door Z.M. Stoomschip Willem I, op de Lucipara's', heeft een religieuze en nationalistische strekking. De Stuers en zijn bemanning hadden bewezen vaderlandse helden te zijn:

De eerbied klimt tot God uit Ambon's tempelkoren,
Daar doet een dankbre schaar het treffend Hallel
hooren,
Dat slechts de zeis des doods een drietal heeft
gemaaid,
Hun worde in het graf den lauwer toegezwaard.
Er knielt een geesten rij van uit de dood verzezen;
Maar 't holle oog laat elk hun mannenwaarde lezen,
Die geene bastaards voedt maar in den nood gesterkt,
Uit Neerlands voorgeslacht, in Neerlands naneeff
werkt!³⁷²

Het tweede gedicht – 'De Stoomboot Willem de Eerste gestrand op de Lucipara's' – eindigt in mineur. Terwijl de verlossing nabij is, overlijdt één schipbreukeling, de machinist Mosselman. Hij werd, aldus De Stuers, 'op een stuk plank, in linnen genaaid, gelegd, en op eenige honderden passen onder den wind aan de golven ten prooi gegeven'.³⁷³ Als een soort Mozes maakt hij niet meer mee hoe de stuurman Kash, die met een sloep was uitgezonden om hulp te zoeken, terugkeert:

Zoo eischt dan 't angstverblyf van allen,
Het dierbaar offer van zyn lyk;
Zoo moet dan droevig 't rouwshot knallen,
Als men de rots der smart ontwijk;
Zoo mag dan Kash, by al zyn vrinden,
Zyn boezemvriend niet wedervinden,
Die met de sloep straks' rotswaarts spoedt
En door de hoog gestemde scharen
Die tot hem snellen door de baren,
Als aller redder wordt begroet.³⁷⁴

De juryleden waren genadeloos.³⁷⁵ Het eerste vers was, aldus een beoordelaar, 'te verre beneden eenige dichterlijke verdiensten om op eenige bekroning aanspraak te kunnen maken'. De tweede inzending had meer verdiensten, maar bevatte te weinig 'dichterlijke

kracht en gloed'. Een tweede beoordelaar vond het eerste gedicht, hoewel onvoldoende, juist van meer kwaliteit getuigen: het bevatte regels die aan Cats deden denken. Andere passages, waarin de dichter zijn voorliefde voor het macabere demonstreerde, keurde hij af als te 'Romantisch'. Een voorbeeld was: 'de smarten die zij dragen / Zijn meer dan lijdelijk, hun vleesch is afgevild, / De sneê die gaapt en zuigt, wordt wijder trekt en trilt'.³⁷⁶ Het tweede vers voegde te weinig toe aan De Stuers' ooggetuigenverslag. Hij had gezien dat de dichter probeerde om Tollens' gedicht over Nova Zembla na te volgen: 'hij *reikt* er naar, – maar hy *bereikt* het niet.' Een derde jurylid was wel heel streng toen hij schreef dat beide verzen het treurig bewijs vormden van de 'vermetelheid van sommige rijmelaars om de hand te durven uitstrekken naar de eerepalm, die alleen het hoofd van den dichter versieren kan; eene vermetelheid, welke, indien dit gewoonte ware, eene openlijke bestraffing verdiende tot afschrik van anderen'. Het vers had hij met grote moeite gelezen. Hij bespeurde veel taal- en stijlfouten, maar vooral een 'volslagen absentie van alle poëzy'. Het vers zou misschien ergernis wekken, indien het niet de lachspieren van de lezer in beweging bracht. Het tweede vond hij van een even bedroevend niveau.

Inderdaad zijn de beide gedichten bij nadere beschouwing niet erg goed. Maar ze passen wel in de tijd dat Nederland op zoek was naar eigentijdse vaderlandse helden. Bovendien laat deze prijsvraag zien dat het systeem hopeloos verouderd was. De tijd dat getalenteerde dichters als Tollens verzen instuurden, was voorgoed voorbij. Zo bloedde deze achttiende-eeuwse traditie langzaam dood.

Het jubileumjaar 1850

Toen het vijftigjarig jubileum twee jaar later gevierd werd, was er nog niets veranderd. Maar dat mocht de pret niet drukken. Op 21 september 1850 kwamen de verschillende afdelingen 'met onderscheidene Dames' samen in Amsterdam, in de zaal Odéon.³⁷⁷ Vanuit Leiden waren zes leden aanwezig.³⁷⁸ De Amsterdamse afdeling nam de organisatie en de bekostiging van het feest voor haar rekening.³⁷⁹ Er werden voordrachten

217. Alexander Ver Huell [O. Veralby], 'De Rederijers-kamer voor Uiterlijke Welsprekendheid', uit: Klikspaan, Studentenleven. Augustus 1841 – februari 1844. Leiden 1844. UBL/MNL.

verdiend de *Rederijerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*, dé romantische beweging van Nederland, die in de jaren dertig de aandacht op zich vestigde. Ten slotte werden net als elders in de jaren vijftig twee burgerlijke rederijerskamers opgericht, die met hun activiteiten naar buiten traden.

Studentengezelschappen

Hoewel er vele letterkundige studentenclubjes moeten hebben bestaan, is het archiefmateriaal hierover beperkt. Beets en zijn 'romantische' vrienden, onder wie Hasebroek, Gewin en Kneppelhout, organiseerden weleens een 'Soirée poétique' op elkaars studentenkamers. Bij zo'n informele gelegenheid las Beets zijn *Kuser* (1835) voor.³⁸⁶ Ook het door oud-leerlingen van J.J. de Gelder opgerichte gezelschap *Japianum* was een voorbeeld van informele genootschappelijkheid.³⁸⁷

Daarnaast waren er letterkundige disputen, zoals het op 24 januari 1839 door Matthias de Vries opgerichte *Belgicis Literis Sacrum*, dat circa tien leden kende. Het richtte zich op de studie van de Nederlandse letterkunde. Verschillende leden verwierven later bekendheid, zoals Carel Vosmaer en Cd. Busken Huet. De leden lasen Middelnederlandse teksten, improviseerden, declameerden en lasen verhandelingen voor.³⁸⁸ Ook andere gezelschappen richtten zich op de uiterlijke welsprekendheid, zoals het 'letterlievend'

Concordia, waarvan de uitgever A.W. Sijthoff vanaf 1847 lid zou zijn geweest.³⁸⁹ In 1849 vierde men de tweehonderdste vergadering. Er is weinig meer over bekend dan dat de leden zich richtten op de declamatie, om de 'hoogere waardering der Goddelijke poëzie en der schoone letteren' bij elkaar aan te kweken. Tijdens bijeenkomsten 'waar gulle vrolijkheid en aangename scherts' de werkzaamheden afwisselden,

stond de vriendschap centraal.³⁹⁰

Ook over het dispuut *Utilitatis Ergo* weten we maar weinig.³⁹¹ Beets las er rond 1834 enkele Byron-vertalingen voor, zoals 'De gevangene van Chillon', toen hij nog twijfelde of iemand ze ooit zou uitgeven: 'Was er nu maar iemand die ze wilde drukken! O, Nieuwe Auteursangst, nieuwe zorgen!'³⁹² Ook hield hij er een verhandeling over Sterne, een van zijn favoriete auteurs. Het dispuut organiseerde onder meer soupers in logement De Burcht. Beets vatte zo'n gezellige avond in februari 1834 samen met de woorden: 'Veel vreugd, veel champagne, zeer laat.' Een jaar later, in maart 1835, zegde Beets zijn lidmaatschap tijdens het jaarfeest van het dispuut op.³⁹³ Dergelijke 'gesloten' gezelschappen traden niet of nauwelijks met hun activiteiten in de openbaarheid.

Een ander studentengenootschap dat zich op de uiterlijke welsprekendheid richtte was *Lucifer*, dat in de jaren veertig en vijftig actief was.³⁹⁴ Uit de naamkeuze blijkt de bewondering voor Vondel,³⁹⁵ van wie men onder meer de *Gijsbrecht van Aemstel* reciteerde. De leden, zowel werkende als honoraire, kwamen welkijks bijeen, op donderdag om zes uur, in logement Lion d'Or op de Breestraat of bij elkaar thuis. Ze reciteerden dan gedichten van befaamde auteurs. Eigen pennenvruchten droegen ze, voor zover bekend, niet voor. Soms kwamen 'hospitanten' langs om een proe-

ve van hun talent af te leggen, in de hoop te worden toegelaten. Op donderdag 23 oktober 1851 waren dit er vier. Ze droegen verzen van Ter Haar voor, waarna de kandidaat-leden de vergadering verlieten en de aanwezigen zich beraadden. Twee hospitanten werden aangenomen, de overige twee moesten een week later nogmaals optreden. De ene las een fragment van Beets' *Ada van Holland*, de andere koos voor een stuk uit *De Hollandsche Natie*. De eerste spreker werd ont-raden zich als lid te laten voordragen, de tweede liet men wel toe. In 1851 – het enige jaar waarvan de no-tulen bewaard zijn gebleven – declameerden de leden het treurspel *Hector* (1810), naar het Frans van Luce de Lancival, in een bewerking van S.Iz. Wiselius. Tijdens verschillende vergaderingen oefenden de leden met het voordragen ervan.³⁹⁶ Andere auteurs die men in 1851 reciteerde waren onder meer Abraham Johannes de Bull, Des Amorie van der Hoeven junior en J.J.L. ten Kate. Helmers' *De Hollandsche Natie* was door zijn bombastische stijl zeer reciteerbaar en dus favoriet. Daarnaast declameerde men fragmenten van (toneel-) stukken van Bilderdijk, Da Costa en Adriaan van der Hoop junior.

Het op 25 maart 1844 opgerichte *Exercendo* vervulde een vergelijkbare functie.³⁹⁷ De twaalf leden beoefenden de welsprekendheid. Het genootschap had een eigen album en bokaal. Elke twee weken kwam men samen, om zes uur, op een van de studentenkamers. Iemand die afwezig was, te laat arriveerde of zich niet aan de reglementen hield, kreeg een boete. De activiteiten bestonden uit het voorlezen van een prozastuk en het recenseren ervan, het houden van een oratie, het improviseren en het uit het hoofd reciteren van verzen. Uit advertenties weten we dat *Exercendo*, samen met het Leidse zusterdispuut *Declamatorium*, een aantal keren een 'Declamatorische Voorstelling' verzorgde in de Schouwburg, ten voordele van de armen. Zo berichtte de *Leydse courant* in december 1853:

De voorstelling bestond in het voordragen van eenige Dichtstukken, waarvan de keuze niet minder overleg en smaak teekende, dan de uitvoering door gelukkige bedrevenheid en een vaak diep doordringen in den geest des Dichters werd gekenmerkt. Zij mogten dan

ook op hunne kunst eenen bijval inoogsten die zich in luide toejuichingen lucht gaf, terwijl hun liefdewerk in de ruime opbrengst van f 454.25 eene aangename voldoening mogt smaken.³⁹⁸

Op 30 april 1856 vond eveneens een optreden plaats in de Schouwburg. De opbrengst ging ditmaal naar de één jaar eerder in Leiden opgerichte Kweekschool voor Zeevaart voor jongens uit de 'behoefte stand'. Daarmee gaven de studenten blijk van het belang dat ze hechtten aan het bevorderen van de nationale en Leidse welvaart.³⁹⁹ Welke stukken werden geciteerd?⁴⁰⁰ Eerst declameerde men gedichten van Bernard ter Haar en E.J. Potgieter. Daarna volgde de voordracht van de dramatische schets *Op den Haarlemschen Blinkert* (1304) uit 1856, van S.J. van den Bergh. Vervolgens las een lid een fragment voor uit Helmers' *De Hollandsche Natie* en een ander 'De Haan' van De Schoolmeester, het pseudoniem van de kostschoolhouder Gerrit van de Linde. De haan vertoonde wel enige overeenkomsten met de uit het hoofd reciterende studenten:

Zijn gezang of gekraai
Is mede byzonder fraai,
En hy is altijd een beest
Met een goede memorie geweest;
Want hy knijpt, als hy kraait, zijn oogen toe,
Of hy zeggen wou: 'Je ziet, hoop ik, dat ik 't uit mijn
hoofd doe?'⁴⁰¹

De avond werd besloten met het blijspel *De neven* (1837) van P.Th. Helvetius van den Bergh. Een spreker was Willem van der Kaay, een vriend van François HaverSchmidt (1835-1894) [afb. 215].⁴⁰² Deze laatste leverde geen bijdrage, maar zal als lid van *Declamatorium* vermoedelijk wel aanwezig zijn geweest. Of HaverSchmidt, die tussen 1852 en 1858 in Leiden theologie studeerde, lid was van *Exercendo* weten we niet.⁴⁰³ Wel wordt zijn vers 'Donkersteeg No 12', over een goudkleurige houten laars van de gevel van een schoenenwinkel, die de studenten ontvreemdden, met *Exercendo* in verband gebracht.⁴⁰⁴ De laars werd gebruikt als voorzittershamer, aldus het vers:

218. Portret van Lord Byron (1788-1824). PC.

Eenmaal op een achtermiddag
Greep haar heer haar bij de kuit en
Midden onder flesch en glazen
Plaatst hij op de tafel haar,

Doopt haar plechtig met Bourgogne
En met algemeene stemmen
Kiest tot presidentenhamer
Haar het hooggeleerd dispuut.⁴⁰⁵

Hoeveel geld er werd opgehaald is niet bekend; in februari 1856 bracht een vergelijkbare avond niet minder dan 396 gulden op.⁴⁰⁶ *Exercendo* en *Declamatorium* waren open genootschappen, die zelfs optraden in de Schouwburg. Hun activiteiten laten zien dat de studenten probeerden om een bijdrage te leveren aan de samenleving door geld in te zamelen voor behoeftige Leidenaren. Het was een mooi voorbeeld van de algemeen utilitaire functie die de poëzie in de negentiende eeuw vervulde.

De Romantische Club

Het bekendste studentengezelschap was de *Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*.⁴⁰⁷ Deze *Romantische Club*, zoals tegenstanders hem smalend noemden, werd opgericht op 27 september 1833, op de kamer van de theologiestudent Bernard Gewin (1812-1873). De club floreerde rond 1835, toen enkele drukbezochte vergaderingen plaatsvonden. Lid waren Nicolaas Beets [afb. 216], Johannes Kneppelhout (1814-1885), Johannes Petrus Hasebroek (1812-1896) en Laurens Beijnen. Deze laatste trad op als kroniekschrijver.⁴⁰⁸ Het genootschap was een van de eerste in de negentiende eeuw die zich tooiden met de benaming 'rederijkerskamer'.⁴⁰⁹ Het richtte zich op de uiterlijke welsprekendheid; de leden probeerden hun voordracht te vervolmaken [afb. 217].

De studenten dweepten met Victor Hugo en Lord Byron [afb. 218].⁴¹⁰ Een Engelsman die Leiden in 1839 bezocht schreef: 'Many of the students [...] are well acquainted with the English language, having studied it chiefly with the view of being able to read the poetry of Byron and Burns.'⁴¹¹ Vier jaar eerder merkte een andere Engelse reiziger reeds op: 'They almost invariably learn English to read Don Juan, Sterne, Byron, and Scott, in the original.'⁴¹² Beets, die het Engels beheerste, was in 1834 zo verrukt over Scott dat hij op college niet kon ophouden met het lezen van de roman *Abbot* (1820). Elders in zijn dagboek schreef hij dat hij vanuit Haarlem naar Leiden reisde 'in geen ander gezelschap dan WALTER SCOTT zijn heerlijke IVANHOE'.⁴¹³ De rechtenstudent Jan Bastiaan Molewater schreef in 1835 naar aanleiding van het lezen van de roman *The Bride of Lammermoor* (1819), die hij in Duitse vertaling las: 'Walter Scott is toch bewonderenswaardig; het laatste gedeelte had ik s'nachts op mijn bed gelezen, en kon niet slapen!'⁴¹⁴

In geleerde kringen werd met schouderophalen en spot gereageerd op het gezelschap, aldus Kneppelhout: 'Dat heette de Dichterclub, dat waren de Romantici der Hoogeschool, die de handen in een sloegen en zich op den Leidschen Olympus een tempel wilden stichten, door welks muren beschermd zij hunne trotse kruin eene wijkplaats aan zouden bieden tegen de aanvallen der lage beneden-wereld.'⁴¹⁵ Vooral Jacob

Geel was en bleef kritisch. Ook de *Maatschappij*-leden W.A. van Hengel en N.C. Kist moesten niet veel hebben van de romantische voorliefde van de studenten. Gewin, de voorzitter, beschreef in een brief uit 1835 de opmerkingen van beide hoogleraren over een examen dat hij nog moest afleggen: 'Nu zegt VAN HENGEL op een koffijfeest; ik ben benieuwd wat ons die Resident (dat ben ik!!) zal leveren; wij zullen hem ten minste eens dugtig onderhanden nemen. En daar zegt KIST: ik ben benieuwd wat die Romantische manier van studeren bij den Heer GEWIN zal uitgewerkt hebben; wij zullen hem evenwel eens klassiek uithooren.'⁴¹⁶

Na 1836 evolueerde de rederijderskamer in een gesloten dispuut, dat nauwelijks meer naar buiten trad. De meeste vooraanstaande leden trokken zich één voor één terug. Zo verloor het gezelschap geleidelijk aan zijn romantische veren. Op 8 november 1837 vierde het zijn vijftigste vergadering, waarbij veel (ere)leden aanwezig waren. Bij die gelegenheid ontdekte men dat de clubbokaal was gebroken, het pronkjuweel, 'dat steeds zoo hartelijk en trouw lief en leed met de *Kamer* gedeeld had'.⁴¹⁷ Deze werd 's nachts met veel ceremonieel vertoon in het licht van brandende fakkels op de Burcht begraven, waarmee ook de *Romantische Club* zelf symbolisch ten grave werd gedragen.

Hoe snel het gezelschap ook weer in de anonimiteit verdween, in de jaren dertig verwierf het grote bekendheid. 'Rederijker' werd een eretitel.⁴¹⁸ Aanvanke-lijk was het gezelschap opgericht om de leden 'hunne dichterlijke voortbrengselen smaakvoller en boeiender te leeren voordragen'. Tijdens de maandelijkse vergaderingen in het Heerenlogement beschaafden de leden hun voordracht 'door onderlingen raad en wederzijdsche oefening'.⁴¹⁹ Of zoals een van de leden het in 1835 verwoordde:

Ziedaar, ziedaar het ideaal,
Dat eenmaal ons voor oogen zweefde,
Het doel waarnaar ons pogen streefde:
De heerschappij op stem en taal.⁴²⁰

De eerste buitengewone vergadering vond plaats op 11 maart 1834. Hierbij waren vierentwintig genodigden – allen studenten – aanwezig. Hoewel de avond

een succes was, hadden de rederijders grotere ambities: 'Het vorige jaar was men opgetreden voor jonge menschen van weinig ondervinding, voor vrienden en welbekenden, van wie wij billijk zachtheid en toegewendheid konden verwachten, thans wilde men kiescher beoordeelaars, gestrenger regters voor zich zien. De voornaamste plaatsen moesten ditmaal niet door onze medeleerlingen maar door onze leermeesters, door mannen van kunst, bezet zijn.' De leden betrokken enkele geleerden, veelal *Maatschappij*-leden, bij hun activiteiten, om het prestige van de bijeenkomsten te verhogen. In de eerste plaats nodigde men Van der Palm uit, met wie veel leden, vooral Beets, op goede voet stonden, en die steeds blij gaf van interesse voor het gezelschap en 'nooit had opgehouden naar deszelfs toestand te vernemen, en zijne beste wenschen voor hetzelfde uit te storten'. Clarisse, Van Assen, Kist, Van der Boon Mesch, Bake en Geel nodigde men eveneens als 'Viri honorati' uit. Ook Adriaan van der Hoop en C.G. Withuys kregen een uitnodiging.⁴²¹ Voor studenten was dit een manier om hun naam te vestigen. Met succes: een jaar later werden Beets, Gewin, Hasebroek en Kneppelhout lid van de *Hollandsche Maatschappij*. Hun openbare optreden was dus een manier om zich literair te manifesteren [afb. 219].

Siegenbeek, die de welsprekendheid doceerde, was niet uitgenodigd.⁴²² Gebeurde dit met opzet? De studenten waren grote bewonderaars van Siegenbeeks grootste vijand: Bilderdijk.⁴²³ Diens dood had diepe indruk gemaakt. De student Gerrit van de Linde schreef in 1831: 'Ach God Van Lennep wat slag heeft ons getroffen! 't is mij nog als een droom en 't mij voorstellen vermag ik niet dat de grijze zanger ons ontruikt is.' En in 1833 gaf hij Beets bij wijze van ontgroening de opdracht een gedicht op Bilderdijk te vervaardigen, op basis van opgegeven rijmwoorden van de bewonderde dichter.⁴²⁴ Ook in latere jaren kwam De Schoolmeester steeds op Bilderdijk terug, een aanwijzing dat zijn letterkundige smaak door zijn plotselinge vertrek uit Leiden was gestagneerd. Nog in 1843 schreef hij een gedicht, waarin hij Bilderdijk hulde bracht en 'den luisvork' en 'strontvlieg' Siegenbeek hekelde, die het had gewaagd om, 'Een wezen, *enkel ziel*, in 't slijk ter neêr te treên':

Maar Gij, Uilskuiken aller uilen
 gij onbeschoft, misschappen beest
 Wie leerde U, zwijn, uw lappers leest
 Uw stinkend pothuis te verruilen
 Voor 't leërgestoelte aan 't leidsch atheen,
 Hoogleeraar van het leidsch gemeen
 En al 't gemeen dat d'aard ooit teelde
 Gij, taalbederver voor Jan Gras
 (te onedel voor de poppenkas)
 Wiens preek reeds uren mij verveelde
 Eer nog 't gekaauw begonnen was
 En uw bespoeglijk Kees-gebas
 Met Hollands spraak den duivel speelde.⁴²⁵

Beets, die als zeventienjarige in Haarlem in 1831 aan Bilderdijs groeve had gestaan, schreef datzelfde jaar een gedicht 'Ter nagedachtenis van Mr. Willem Bilderdijk, Hollands grootsten dichter', dat toen evenwel in portefeuille bleef.⁴²⁶ Ook andere studenten bleven met Bilderdijs verzen en dichterschap dwepen en hielden vast aan zijn spellingvoorschriften.⁴²⁷ Hasebroek gaf na Bilderdijs dood zijn visie op de dichter, die hij als de grootste poëet beschouwde:

Daar ligt hy dan met slappe wiken,
 Die nooit verwonnen Amstelzwaan!
 Die Vorst der zilvren waterbaan
 Van avondwest tot morgenkrieken!
 Daar ligt wien niemand was gelijk;
 De luitstift is zijn hand ontvallen;
 Daar ligt, die grooter was dan allen,
 Daar ligt de groote BILDERDIJK!⁴²⁸

In de *Studenten-almanak* voor 1835 publiceerde Beets het vers 'In het album van de rederijderskamer: Voor Uiterlijke Welsprekendheid, binnen Leyden', dat ondertekend was met een citaat van Bilderdijk. Daarin gaf de jonge dichter aan de bilderdijkiaanse poëtica aan te hangen:

De stem moet *schildring* zijn van wat de geest gevoelt,
 Zich schikken naar de Drift die 't hart tot uiting
 aanspoort,
 Ons beelden wat de ziel, en wat zy niet bedoelt,

Gebieden op 't gemoed van wie haar toonval
 aanhoort.⁴²⁹

De buitengewone vergadering van 18 maart 1835 vormde het hoogtepunt in het bestaan van de rederijderskamer.⁴³⁰ In de aanloop er naartoe gingen de leden aan grootheidswaan lijden, zo stelde de secretaris ironisch: 'Hier en daar sprak men zelfs van het afhuren der Stads Gehoorzaal, ten einde meer plaatsen ter beschikking, en meer ruimte voor de stem te erlangen [...] ja, ik geloof dat men er eindelijk toe gekomen zou zijn, om de regering voor dien avond de ruïne te doen afstaan, om daar een amphitheater op te rigten, en zoo doende, ten aanhooren der geheele stad en omliggende dorpen, onder fakkellicht, onze reciten voor te dragen'.⁴³¹ Mogelijk hing deze houding samen met de studentenmaskerade – met als romantisch onderwerp de intocht van Ferdinand en Isabella te Granada in 1492 – waaraan diverse rederijders op 9 februari 1835 deelnamen [afb. 220]. Deze was een succes, ondanks het slechte weer. Men zou kunnen stellen dat het onderwerp, dat ontleend was aan de romantische werken van auteurs als Byron en Hugo, voortkwam uit de *Romantische Club*.⁴³² Beets, die zelf niet meeliep, zag de stoet vanuit zijn studentenkamer en schreef er een dichtstuk over, *De masquerade* (1835). Daarin maakte hij zijn critici, zoals Geel, op subtiele wijze belachelijk:

O Romantisme! o woord van afschuw, schrik
 En aakligheid! o geest van kwaad en zonde!
 Hoe beeft en trilt en flauwt, elk oogenblik,
 De Schutsgodin van Hollands Letterkonde,
 Als zij uw naam hoort, (en *ik* noem u, ik?)
 Gy – gy vergalt haar elke levensstonde!
 't Is wreed van u, dat gij een sloof zoo goed,
 Zoo trouw, en zoo eenvoudig bang zijn doet.⁴³³

Zijn roem werd hierdoor nog groter. Op 14 maart, vier dagen vóór de buitengewone vergadering, noteerde Beets: 'Men schudt mij van alle kanten de hand, en juicht mij toe als den Auteur.' De avond daarvoor zwaaiden een aantal vrienden, waaronder Kneppelhout, hem al hun (schriftelijke) lof toe.⁴³⁴

Nog beduusd hierdoor woonde Beets op 18 maart

de vergadering bij, in het Heerenlogement, aan de voet van de Burcht [afb. 221]. De rederijkers arriveerden rond zeven uur 's avonds: 'de lampen waren brandende; de pastilles geurden, en de stoelen stonden geschaard.' Wat ze voordroegen, is niet bekend, maar het was echte poëzie: 'geen geest van Classicisme of Romantisme mogt in de keus doorstralen, maar schoonheid moest het kenmerk van allen zijn [...] het was de Raad der Duivelen in Goddelijke verzen door BILDERDIJK bezongen, het was de

wanhoop van Cain, in statige regels door DA COSTA geschilderd,⁴³⁵ het was de menschlievendheid van FENELON, in aangenaam dichtmaat door ANDRIEUX geschetst, die men der vergadering door stem en gebaarden zou voorstellen.'⁴³⁶

Opvallend is dat de rederijkers de gedichten van Bilderdijk en Da Costa beschouwden als 'echte', ware poëzie. Dat was geen vernieuwend uitgangspunt. In het vorige hoofdstuk is gebleken dat binnen de letterkundige genootschappen op een vergelijkbare manier werd gedacht over de poëzie en de positie van Bilderdijk. De binnen de institutionele context tot stand gekomen opvattingen over de ware dichter uit de jaren twintig werden nu dus ook door de leden van de *Romantische Club* gehuldigd.

De openbare vergadering zorgde voor vermenging tussen de literaire elite en de studenten met letterkundige aspiraties. Beets maakte onder meer kennis met *Maatschappij*-prominent Johannes Clarisse: 'Hij zeide mij zeer ingenomen te zijn met mijn dichtgeest; vooral met de *Maskerade*. Daar was veel geest en kracht in. 'Maar pas op, niet te ver gaan! Doch dat zult gij niet. Want waar kracht is, daar is ook kracht tot weêrhou-

219. Alexander Ver Huell [O. Veralby], *De Student-auteur*, uit: *Klikspaan*, Studenten-typen. December 1839-Mey 1841. Leiden 1841. UBL/MNL.

ding: waar kracht ontbreekt, daar kruipt men als een slak bij den grond.' Geel was er eveneens: 'Ook Prof. Geel, die terstond naar mij vroeg, leerde ik kennen. Maar hij zegt mij niets van de *Maskerade*, dat v.d. Palm en van Assen met nadruk doen.'⁴³⁷ Geel bleef kritisch. Twee dagen later verscheen zijn recensie over *De maskerade* in de *Algemeene Konst- en Letterbode*.

Dat de rederijkerskamer net als alle studentengelschappen een gezelligheidsfunctie vervulde, bleek uit het verdere verloop van de avond. Tijdens de recieten hield het publiek zich 'stil en deftig', maar nadat de professoren en overige eregasten waren vertrokken, was het tijd voor een feestje:

De orde volgens welke de vergadering geplaatst was geweest, werd spoedig verbroken; stoelen, tafels en kandelaren werden naar de eene helft der zaal overgebracht, het andere gedeelte bleef in wanorde en duister. De lichten die ons beschenen, en wier getal gedurig verminderde, gaven een roodachtig schijnsel van zich, door de dikke en benaauwende atmosfeer. Velen onzer hadden zich van hun opperkleed ontdaan en rookten, dronken, zongen, – hier stond er een op een'

220. L. Springer, 'Optocht van de H.H. Studenten der Leydsche Hoogeschool gehouden op den 9 February 1835. Voorstellende den intogt van Ferdinand en Isabella in Grenada op den 6 January 1492'. RAL.

tafel en trachtte met handen en voeten al schreeuwen- de stilte te verkrijgen, ten einde eene toast in te kunnen stellen, die uit geregelde wartaal zoude bestaan; *dáár* waren er twee in een hevig gesprek, waarin zij over eene besliste zaak vele woorden zonder zin wisselden; ginds zong men een choor uit de opera; daar sprak men over welsprekendheid en poëzij, en tusschen dit alles in hoorde men gedurig het losbarsten eener flesch champagne.⁴³⁸

Hoe groot het succes ook was, er klonk ook kritiek. Jan Bastiaan Molewater vond het bespottelijk om heren en dames uit te nodigen 'om hun een *versje voor te zeggen*': 'Veel geschreeuw en weinig wol.'⁴³⁹

Byron, Hugo en Bilderdijk waren de idolen van de

studenten. Later nam Beets publiekelijk afstand van 'De zwarte tijd', waarin hij zich afzette tegen zijn vroegere voorliefde voor Byron en de bijbehorende 'naargeestigheid, mensenhaat en zelfgenoegzame trots'.⁴⁴⁰ Kneppelhout schreef als reactie hierop de (vergeleken met Beets minder serieus bedoelde) tekst 'Mijn zwarte tijd'. Interessant is wat hij over Bilderdijk schreef, de 'verbitterde dichter', zoals Kneppelhout hem in 1844 noemde. Deze was eens 'de gevierde wetgever', 'naar wiens woorden de jongeling zweert, in wiens geboden hij gelooft'. Maar deze 'afgod' hadden de studenten inmiddels – net als Byron en Hugo – afgezworen. In de jaren dertig dweepten ze met de ongelukkige levensloop die men bij ware dichters vond passen, zoals die van Byron, maar ook die van Bilderdijk. Kneppel-

hout schreef: 'o Die zwarte tijd! o Die goede dagen van voorheen, toen wij zoo rampzalig waren; die zonnige jaren van akademievreugd, toen wij zoo wanhopig keken; toen men zich aan eene voortdurende romaneske aandoenlijkheid overgaf, die ons benijdbare nachten van slapeloosheid bezorgde, in heerlijker droomen gehuld dan de rust schenken kan, en welke den verhitten jongen dichter verzen ingaven, uitboezemingen van een diep, maar, den Hemel zij dank! slechts gewaand en denkbeeldig ongeluk.'⁴⁴¹ Hoewel men Bilderdijk zag als een ware dichter, gingen de oud-studenten zich realiseren dat het niet de bedoeling was om diens onmaatschappelijkheid ten voorbeeld te stellen of te romantiseren. Achteraf meende Kneppelhout dat de *Romantische Club*, die het om de schoonheid te doen was geweest, onvoldoende 'onmiddellijk en maatschappelijk' nut had gesticht. Maar hoewel de leden enigszins beschaamd terugkeken op hun romantische avontuur, waren ze zich ervan bewust dat hun rederijderskamer een rol had gespeeld in het literaire leven: 'Humaniteit heeft zij bevorderd; beschaafde vormen heeft zij ontwikkeld; zin voor poëzij heeft zij aangeemoedigd; talenten heeft zij leeren huldigen; litterarische scherts heeft zij in het aanzijn geroepen. Eere der *Rederijders-Kamer!*'⁴⁴²

Twee burgerlijke rederijderskamers

Het literaire leven kreeg vanaf 1845 een impuls door de oprichting van andere rederijderskamers.⁴⁴³ Deze kunnen worden gezien als de 'laatste opflikkering' van de negentiende-eeuwse sociabiliteit.⁴⁴⁴ In Nederland zouden er in de negentiende eeuw, verspreid over 582 plaatsen, zo'n 1271 kamers hebben bestaan.⁴⁴⁵ Het is niet overdreven te stellen dat er een 'buitengewone manie' voor rederijderskamers heerste.⁴⁴⁶ Bernard ter Haar beschouwde ze in een bij de *Hollandsche Maatschappij* voorgelezen verhandeling uit 1848 als 'frisssche scheuten uit den wortel van den lang verdorren en afgehouden tronk' en als een gunstig verschijnsel, 'omdat het kennelijk haar streven is, de nationaliteit ook *in* en *door* de kunst te doen herleven'. Hij meende dat de kamers een bijdrage konden leveren aan het nationale herstel en hoopte 'dat de scheut, die thans reeds zoo welig tiert, niet, door de stormen der tijden geknakt,

ontijdig verwelke, maar een boom worde, waarin het gevogelte zingt, tusschen de rijk met bloezems en vruchten beladene takken!'⁴⁴⁷ De rederijderskamers richtten zich op de verbetering van het nationale toneel, stelden zich de verspreiding van de kennis over de vaderlandse letterkunde ten doel en beoefenden de welsprekendheid; zo hebben ze een positieve bijdrage geleverd aan de emancipatie van de burger.⁴⁴⁸ Leiden kende, ondanks de aanwezigheid van twee letterkundige maatschappijen,⁴⁴⁹ in de jaren vijftig twee burgerlijke kamers: *Vondel* en *Tollens*. Beide hebben in het literair-historisch onderzoek tot op heden relatief weinig aandacht gekregen.

— *Vondel en Tollens*

Vondel, onder de zinspreuk 't Vermakelijke en 't Nut wordt hier van pas gemengt', werd opgericht op 30 oktober 1851.⁴⁵⁰ Het reglement benadrukte dat het gezelschap naast het aankweken van de welsprekendheid ook een natiebevorderende doelstelling had, namelijk het bevorderen van de kennis van en belangstelling voor de oudere Nederlandse literatuur: 'En zoo dit de oude vaderlandsche letterkunde in het algemeen geldt, hoeveel te meer niet de stukken van den genialen VONDEL!'⁴⁵¹ De rederijderskamers hadden ook een taalpuristische taak; sprekers moesten geen woorden gebruiken 'die men in den breeden rij van germanismen, gallicismen, barbarismen en andere *ismen* zoude kunnen invoegen. Eene kwade gewoonte wordt zoo ligt eene tweede natuur, en daarvoor kan een Rederijker, in het belang zijner taal, zoo krachtig waken'.⁴⁵² Met hun activiteiten hoopten de rederijders dat de 'kracht, de waarde, de schoonheid' van de Nederlandse taal beter zouden uitkomen, en dat men zou ophouden met 'te verachten wat op onzen bodem is geteeld'.⁴⁵³

De kamers speelden ook een rol in het negentiende-eeuwse verzoeningsdiscours. De openbare vergaderingen werden bezocht door mensen van verschillende achtergrond; de voordrachtskunst vervulde een samenbindende functie.⁴⁵⁴ De negentiende-eeuwse rederijderskamers leken qua organisatievorm voort te spruiten uit de achttiende-eeuwse genootschappen.⁴⁵⁵ Ook bij *Vondel* lijkt dit het geval te zijn. Het gezelschap kende werkende en niet-werkende leden en enkele

221. De Burcht omstreeks 1860. Aan de rechterzijde, waar thans de openbare bibliotheek is gevestigd, bevond zich het Heerenlogement, uit: A. Montagne Jzn, *De stad Leiden*. Album bevattende eenige afbeeldingen der voornaamste hoofdgebouwen en fraaiste gezigten in en nabij de stad Leiden, met bijschriften 1. *Leiden 1859-1860. UBL.*

ereleden.⁴⁵⁶ Deze ontmoetten elkaar bij ‘gewone’ vergaderingen, die elke twee weken op donderdagavond plaats hadden. Tot de werkzaamheden behoorden het beoefenen van de welsprekendheid, het improviseren over een historisch of letterkundig onderwerp, het declameren van verzen en het beoordelen van elkaars voordrachten. Naast de bestuursvergaderingen werden jaarlijks – tijdens het winterseizoen – drie ‘buitengewone’ openbare bijeenkomsten georganiseerd, waar leden dicht- of prozastukken ‘kunstmatig’ reciteerden [afb. 222]. Deze waren, in tegenstelling tot de gewone samenkomsten, ook voor dames toegankelijk. Ieder lid kreeg twee ‘Dames-kaartjes’. Sprekers waren verplicht om zich bij zulke gelegenheden in het zwart te kleden, met een wit vest en met de insignes van de kamer op de borst gespeld. In maart vond de jaarvergadering plaats, waarbij ook een toneelstuk werd opgevoerd. Leden mochten twee introducés meebrengen, plus twee dames.

De eerste openbare vergadering vond plaats in april 1852 in het nieuwe Nutsgebouw. De bijeenkomst werd bijgewoond door een ‘kleine, maar uitgelezene,

vrouwenschaar, door begunstigende leden, en door enkele gasten, wien de toegang vergund was’. Het publiek werd vergast op verzen van Bogaers, De Bull, Ter Haar en Van Lennep. Een van de sprekers was vermoedelijk C.C. van der Hoek.⁴⁵⁷ Wie waren er verder lid?⁴⁵⁸ De rederijderskamers hadden minder bekende leden dan de letterkundige maatschappijen. Ze werden vermoedelijk uit minder gezeten bevolkingslagen gerekruteerd. Tot voorzitter werd H.R. de Breuk benoemd, die als drukker en uitgever in de stad werkte,⁴⁵⁹ en tot se-

cretaris W.T. Werst.⁴⁶⁰ Beiden waren geen lid van de grote genootschappen.

Toch bestond er enige overlap wat betreft het ledenbestand. Bij de oprichting was diverse letterkundige prominenten gevraagd erelid te worden, zoals Van der Boon Mesch, Van Assen, Geel, De Wal, Janssen en M. de Vries.⁴⁶¹ *Vondel* probeerde ook om de *Maatschappij* bij haar activiteiten te betrekken. In 1854 stuurde het gezelschap een uitnodiging aan het bestuur om de openbare vergadering van 30 maart bij te wonen. In het verslag van de *Maatschappij*-secretaris staat dat een afvaardiging bestaande uit Rammelman Elsevier en Bodet Nijenhuis de bijeenkomst met voldoening bijwoonde. In 1859 werd het bestuur uitgenodigd voor een opvoering van *Gijsbrecht van Aemstel* – waaraan voorzitter Matthias de Vries gehoor gaf – en een jaar later voor een opvoering van *Lucifer*.⁴⁶²

Welke stukken reciteerden de leden? In de eerste plaats waren dat de utilitaire verzen van dichters als Tollens, Bogaers, Ten Kate, Beets, Bilderdijk en natuurlijk Vondel. Diens werken werden doorgaans bewerkt om ze geschikter te maken voor de voordracht.

Ook verzen van Ter Haar droeg men voor, zoals diens 'Blik op Parijs van het kerkhof Père-la-Chaise', waarin hij terugkeek op de Franse Revolutie. Voor de uitbundige grafmonumenten die hij had gezien, had hij weinig begrip:

Ô Dwaasheid! 't schijnbeeld nog van grootheid na te
jagen,
Waar al wat hoog is wordt verneêrd!
Waar reeds het lijk tot stof verteert;
Waar al de marmerpracht, die hier werd
saâmgedragen,
Den worm niet uit de doodkist weert!⁴⁶³

Verder declameerde men meermalen werken van de toneelschrijver en *De Gids*-redacteur Hendrik Jan Schimmel, zoals *Gondebald* (1848) en *Lodewijk de Elfde* (1850). Ook gedichten van de Haagse drogist Samuel Jan van den Bergh en van de Alkmaarse auteur Willem Jacobsz. Hofdijk (1816-1888) werden regelmatig geciteerd. Van die laatste was vooral het 'lyriesch-dramatiesch gedicht' *Vondel gekroond* populair, waarin Vondel en Rembrandt optreden en dat regels bevat als: 'Vondel, Vorst van Neêrlands dichtren! / Zanger van Gods majesteit! / Op uw wit-besneeuwde haren / Drukken wy in groene blaren / De eerkroon der onsterfelijkheid.' Het stuk presenteerde Vondel als een dichtervorst die zijn genie niet aan zichzelf, maar aan God te danken had. Hij was een priester, die verkondigde wat God hem 'sterk en hecht / Op de fiere lippen legt'. Aan het slot knielt Vondel, neemt hij de lauwerkroon van zijn hoofd, en 'terwijl de muziek in smeltende psalmtönen uit de zaal ruischt' spreekt hij de woorden: 'Niet mijner – Uwer zijn ze, Heer! / Ik leg ze aan Uwe voeten neer.'⁴⁶⁴

Ook de Leidse notaris Jacobus Marinus Everhardus Dercksen (1825-1884) [afb. 223], geboren in de eenvoudige burgerstand, behaalde grote successen met zijn verzen en toneelstukken. Hij schreef voor de voordracht geschikte werken, zoals zijn eigen *Wilhelmus van Nassouwe* (1858).⁴⁶⁵ Toen hij op 8 september 1857 in lokaal Zomerzorg zijn blijspel *Een proces in den dop* (1858) declameerde – een stuk zonder vrouwenrollen⁴⁶⁶ – juichte het ondanks het slechte weer massaal

toegestroomde publiek hem toe: 'en toen deze, gehoor gevende aan den wensch der aanwezigen, op de estrade verscheen, ruischten onder daverend handgeklap, de toonen der fanfare van het muziek corps der Leydsche Schutterij'.⁴⁶⁷ De status van Dercksen illustreert dat de rederijderskamers personen uit andere kringen, die meestal geen lid waren van de letterkundige maatschappijen, de kans boden zich in literair opzicht te manifesteren. In 1863 zou hij lid worden van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*.⁴⁶⁸

Aan de hand van advertenties uit de *Leydse courant* kunnen de activiteiten van *Vondel* worden gereconstrueerd. In 1854 werd een jongerenafdeling opgericht, ter opleiding van werkende leden. Jongeren van ouder dan vijftien werden uitgenodigd zich bij de secretaris te melden.⁴⁶⁹ *Vondel* probeerde daarnaast een maatschappelijke rol te vervullen. Meermalen organiseerde zij voordrachtsavonden, soms in samenwerking met *Musis Sacrum* of een ander gezelschap, ter ondersteuning van de armen. In april 1854 collecteerde men ten behoeve van een 'ongelukkig' gezin, bestaande uit een vrouw en zeven kinderen, wier man en vader krankzinnig was; in maart 1856 vond een declamatorium plaats ten voordele van de 'Bewaarscholen voor have-looze kinderen'.⁴⁷⁰

Op 21 oktober 1856 overleed te Rijswijk Hendrik Tollens, zesenzeventig jaar oud. Om een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een monument [afb. 224], lazen de leden op 17 december 1856 in het Nutsgebouw verzen van de volksdichter voor. Deze bijeenkomst, waarbij een 'uitgelezen publiek' aanwezig was, bracht meer dan honderd gulden op.⁴⁷¹ Toen het Amsterdamse genootschap *Door Oefening Grooter* ter gelegenheid van zijn twintigjarig jubileum een wedstrijd organiseerde, behaalde *Vondel* de tweede prijs, in de vorm van een zilveren 'Presidentshamer'.⁴⁷² Dit illustreert eens te meer het open, naar buiten tredende karakter van deze rederijderskamer.

De tweede rederijderskamer, *Tollens*, met de zinspreuk: 'Kunstliefde spaart geen vlijt', werd opgericht op 17 februari 1857 [afb. 225].⁴⁷³ De organisatievorm leek sterk op die van *Vondel*. Er waren werkende en niet-werkende leden, maar het aantal leden was aanmerkelijk kleiner.⁴⁷⁴ Wie lid wilde worden, moest eerst

DECLAMATORISCHE AVOND

TE GEVEN DOOR

DE WERKENDE LEDEN DER REDERLIJKERS-KAMER

VONDEL

ten voordeele der bewaarscholen voor Wapelaaze kinderen alhier,

op Maandag den 17^{den} Maart 1856,

'S AVONDS TEN ZEVEN URE IN DE STADS-GEHOORZAAL.

P r o g r a m m a.

GONDEBALD,

Dramatisch gedicht van H. J. SCHIMMEL.
(met veranderingen.)

R O L V E R D E E L I N G :

RADBOUT II, Hertog van Vriesland, <i>de Heer</i>	H. BURGERSDIJK.
GONDEBALD, zijn zoon.	" " W. T. WERST.
BONIFACIUS, Apostolisch legaat en be- stierder van het Utrechtsche Bisd.	" " K. HAREMAKER, PZ.
HAJO, opperpriester } van den God	" " P. ROUWENHORST MULDER.
SHELTE, priester } Slavo.	" " H. N. VEEFKIND.
ASGE, dienaar van Radboud.	" " J. D. BLANKEN.

De handeling valt voor bij Dokkum in de maand Junij van het jaar 754.

P a n e l.

HIERONIMUS JAMAAR,

Blijspel van P. T. HELVETIUS VAN DEN BERGH.
(Fragment.)

HIERONIMUS JAMAAR, rentenier	} uit Amersfoort. <i>de Heer</i> H. BURGERSDIJK.
JAN OORDAAT, notaris	
VAN BREEN, notaris te Amsterdam.	" " J. D. BLANKEN.
	" " W. T. WERST.

De deuren der Zaal zullen eerst ten zes ure geopend worden, en gedurende de voordragt gesloten blijven.

een proeve afleggen van zijn aanleg voor de uiterlijke welsprekendheid. De werkende leden droegen een rood-wit lint met daaraan een zilveren plaatje met de naam *Tollens* plus de tekst 'Leyden 1857'. Naast de gewone vergaderingen, die op de eerste en derde dinsdag van de maand plaatsvonden en waar de leden oefenden met declameren, werden jaarlijks drie 'Dames-vergaderingen' belegd: in oktober, januari en maart. Daar werden dicht-, proza- en (fragmenten van) toneelstukken voorgedragen. De leden verschenen eveneens in het zwart, met een wit vest, witte handschoenen en insigne. Naast de acht werkende en elf niet-werkende leden kende de kamer een beschermheer: mr. H.P.J. Tollens, zoon van de dichter.⁴⁷⁵ Enkele beroemdheden, zoals A. Bogaers en J.J. Cremer, waren erelid.⁴⁷⁶ Ook de kamer *Tollens* trad zo nu en dan met haar activiteiten naar buiten. Zo organiseerde men enkele malen een 'Soiree Déclamatoire', waarvan de opbrengst ten goede kwam aan een nuttig initiatief, zoals de oprichting van een Tollens-monument. Hoewel niet bekend is wat werd voorgelezen, ligt het voor de hand dat vooral de verzen van Tollens geliefd waren. Het gezelschap stelde zich immers ten doel de nagedachtenis van 'den onvergetelijken Volksdichter' in ere te houden door het publiek het 'natuurlijk schoon van zijn werk' te doen kennen.⁴⁷⁷

De rederijkers bekritiseerd

De populaire rederijkerskamers danken hun ontstaan aan het besef dat de poëzie een middel was om de nationale voorspoed te bevorderen. Dat deden ze expliciet, door geld in te zamelen voor de armen, en impliciet, door nuttige en nationalistische verzen te declameren. Toch vervulden de gezelschappen in het literaire leven vooral een gezelligheidsfunctie. Cd. Busken Huet, die het fenomeen 'rederijkerskamers' bespotten, meende dat zij 'bezwaarlijk anders zijn zamengesteld dan uit personen wien het niet bovenal om het bevorderen van het schoone of het smaken van een kunstgenot te doen is, maar om, voor weinig geld, en met weinig onkosten van toilet, een avond buiten 's huis door te brengen; te zien en gezien te worden'. Volgens hem dankten de rederijkerskamers hun bloei vooral aan een 'evenredig aantal onbemiddelde burgermeisjes die, bruiden, zus-

ters, nichtjes, vriendinnen, kwanswijs naar het reciteren gaan luisteren, maar in den grond der zaak alléén bedoelen iederen winter voor een keer of wat, binnen de grenzen van haar speldegeld, zich te tooijen en te vertreden'. Busken Huet beklagde de poëzie, 'die door deze deernen als voorwendsel wordt misbruikt, om in haar vreugdeloos bestaan wat wereldsche afwisseling te brengen!' Meisjes gingen er volgens hem vooral naartoe om 'aardig en waardig, de overlevering van haar geslacht' veilig te stellen.⁴⁷⁸

Ook Jacob van Lennep uitte kritiek. In het *Jaarboekje voor Rederijkers* van 1858 schreef hij dat de kamers de aanspraak op de titel 'rederijkerskamer' hadden verloren en dat ze waren veranderd in 'reciteerkollegies' of 'liefhebberykomedies'. Volgens hem waren ze eens opgericht om rijkdommen op te delven uit de 'schatkamers onzer gouden eeuw'. Maar Vondel en andere grote dichters werden niet meer gedeclameerd: 'Van elke honderd stukken van grooter of kleiner omvang, waarop men de onderscheiden Publieken of Publiekjens onthaald heeft, is er op zijn best een uit den gouden tijd onzer letterkunde.' In plaats daarvan gaf men de voorkeur aan zelfgemaakte dichtstukjes van geringe waarde. Van Lennep betreurde het dat 'waar een wezenlijk nut had kunnen gesticht worden door den smaak van medewerkers en toehoorders op te beuren, door hoogere kennis te ontwikkelen en te verspreiden, men zulks heeft nagelaten, en de krachten, waarover men beschikken kon, aan een louter tijdverdrijf verbeuzeld heeft'.⁴⁷⁹ De kamers gaven dus toe aan de smaak van het publiek.

Ook de Leidse rederijkerskamers gingen uiteindelijk te gronde. De kamer *Vondel* hield in 1861, na tien jaar, op te bestaan. In de krant vroeg een oud-donateur zich af: 'ontbreekt het haar misschien aan financiële krachten, ontbreekt het haar aan belangstellende hoorders? O neen, nog altijd is de belangstelling groot, hare vergaderingen werden tot den einde trouw bezocht, maar zij zag het aantal harer sprekende leden verminderen meer en meer en eindelijk was dat getal veel te zwak om op den duur werkzaam te *kunnen* blijven'.⁴⁸⁰ Met de kamer *Tollens* liep het niet veel beter af. Beide kamers mochten dan ophouden te bestaan, de populariteit van de rederijkerskamers was daarmee

nog niet ten einde. In de jaren die volgden zouden ook in Leiden diverse nieuwe kamers worden opgericht.⁴⁸¹

LEIDSE LEESCULTUUR

Matthijs Siegenbeek overleed op 26 november 1854 te Leiden. Als hoogleraar had hij een grote privébibliotheek opgebouwd. *Maatschappij*-lid A.C. Oudemans kon niet wachten totdat de collectie geveild zou worden.⁴⁸² Het was een tegenvaller toen hij hoorde dat de verzameling niet verkocht werd: 'Dr. De Vries heeft eene mooie erfenis gekregen, namelijk uit de Bibliotheek van Siegenbeek alles wat hy gebruiken kan, en zelf reeds niet heeft. Ik ben hierdoor eenigzins te leur gesteld, omdat ik hoopte my eenige werken daaruit aan te koopen, als zy verkocht werd.'⁴⁸³ Zo'n collectie hadden de meeste mensen niet tot hun beschikking. Zij bleven aangewezen op verschillende instanties.

Genootschapsbibliotheken

Naast de universiteitsbibliotheek – die op maandag, woensdag, vrijdag en zaterdag van twaalf tot drie uur open was⁴⁸⁴ – bevatte de bibliotheek van de *Maatschappij* een omvangrijke collectie.⁴⁸⁵ Deze werd, zelfs ten tijde van de 'voortdurende onzekere toestand onzes Vaderlands' (tijdens de Belgische kwestie) gedurig uitgebreid.⁴⁸⁶ In 1834 schreef de secretaris: 'Dezelve neemt van jaar tot jaar toe in aantal en waarde.' In 1850 sprak hij over de 'steeds aangroeiende massa der bibliotheek'.⁴⁸⁷ Jaarlijks ontving de *Maatschappij* schenkingen van leden en niet-leden. Ook zuster genootschappen, zoals de *Hollandsche Maatschappij*, stuurden hun uitgaven. Soms werden werken op veilingen gekocht. Toen de bibliotheek van medeoprichter Hendrik van Wijn, die in 1831 overleed, werd geveild, mocht de bibliotheekcommissie met honderdvijftig gulden 'naar bevind van zaken' handelen. Ook schafte de *Maatschappij* boeken aan uit de collectie van wijlen Van der Palm.⁴⁸⁸ Op buitenlandse veilingen, onder meer te Parijs, Gent, Hamm en Münster, werden eveneens werken aangekocht.⁴⁸⁹ In 1839 besloot het bestuur de uitdijende bibliotheek onder te brengen bij H.W. Tydeman, die een 'bovenhuis, in drie vertrekken bestaande, en zeer geschikt gelegen' ter beschikking stelde, op het Gerecht.⁴⁹⁰ Vanaf 1847 stond de bibliotheek onder het

223. Portret van J.M.E. Dercksen (1825-1884), 1885. RAL.

toezicht van een bibliothecaris. Men wilde de toegankelijkheid bevorderen door een 'geschikte en warme leeskamer, die ook door lezende leden (zoo vleide men zich) veraangenaamd zou worden' in te richten'.⁴⁹¹ In 1849 besloot men om de toekomstige bibliothecaris, die nog niet gevonden was, een bescheiden salaris te bieden. Laurens Philippe Charles van den Bergh was tussen 1849 en 1852 bibliothecaris; daarna nam L.A. te Winkel tot 1862 deze functie waar.⁴⁹²

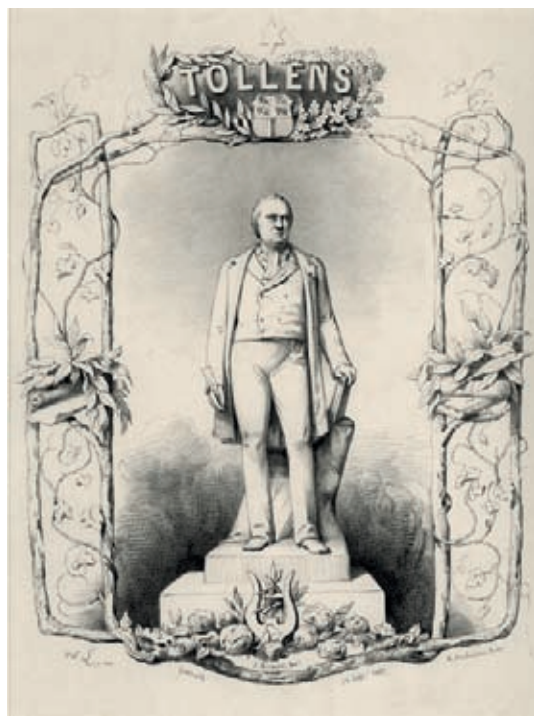
In 1850 werd de bibliotheek overgebracht naar het nieuwe Nutgebouw op het Steenschuur: 'in plaats van een paar oude onbevallige vertrekken, opgevuld met boekenkassen van allerlei grootte en vorm, sommigen door ouderdom bijna onbruikbaar en geheel vermolmd, is thans de bibliotheek in eene nieuw opgebouwde, ruime en luchtige zaal overgebracht, wier wanden met sierlijk gebruide boekenkassen prikken, allen van ééne vorm en wel gevuld, terwijl de zaal, licht en hoog, den hier bijeengebragten schat veel beter in het oog doet vallen.' Tevens was men nu in het bezit van een 'sierlijke wel verwarmde leeskamer'. Een borstbeeld van Bilderdijk (een schenking van Bodel Nijenhuis) sierde de bibliotheek.⁴⁹³ Hieruit blijkt dat

de *Maatschappij* haar bewondering voor hem behield. Een ander voordeel was dat boeken voortaan ook aan huis konden worden bezorgd. Ook kostbare middeleeuwse handschriften mochten voor onderzoeksdoeleinden worden uitgeleend, maar daarvoor moest wel toestemming worden gevraagd van de maandelijkse vergadering.⁴⁹⁴

Met de leeskamer en de betere toegankelijkheid hoopte men dat het aantal bezoekers zou toenemen. In 1854 stelde de voorzitter in zijn jaarrede: 't Gebruik staat voor allen open, ook voor hen, die geene leden onzer Maatschappij zijn; en vreemden zoowel als kweekelingen onzer Hoogeschool roemen de bereidvaardigheid, waarmede haar ijverige opzigtster aan aller wenschen tracht te voldoen.'⁴⁹⁵ Dat het hebben van een bibliothecaris ook nadelen had, ondervond Hoffmann von Fallersleben. Hij roemde de collectie, maar moest in 1855 vaststellen: 'die Benutzung der Bibliothek der Maatschappij van nederl. Letterkunde war mir erschwert, da sich der Bibliothekar derselben [...] auf Reisen befand.'⁴⁹⁶ Ook de bibliothecaris Edward Edwards bezocht de bibliotheek, die hij in zijn *Memoirs of libraries* (1859) 'remarkably rich in Dutch literature' noemde.⁴⁹⁷

Ook andere genootschappen trachtten een bibliotheek aan te leggen, zoals de rederijderskamer *Vondel*; een deel van de contributie werd gereserveerd om boeken te kopen. De bibliothecaris, een van de commissarissen, zorgde voor de aanschaf van werken. Vermoedelijk waren dit vooral boeken die de leden konden gebruiken bij het declameren.⁴⁹⁸ De bibliotheek was geen succes. In 1855 meldde de secretaris dat er maatregelen genomen dienden te worden om het lot van de 'boekery' te verbeteren, 'die nog op geen groot getal banden roemen' kon.⁴⁹⁹ Ook bij de rederijderskamer *Tollens* zorgde een bibliothecaris ervoor dat de benodigde werken werden gekocht en gecatalogiseerd. Als een boek beschadigd werd, moest de lener de kosten voor zijn rekening nemen.⁵⁰⁰ Aangezien beide kamers spoedig ophielden te bestaan, zal van hun collecties niet veel zijn geworden.

Zelfs de *Romantische Club* stichtte een eigen bibliotheek. Deze bevatte naast dissertaties en een album met inscripties ook de publicaties van leden,

224. J. Strackée/S.Th. Voorn Boers, Standbeeld van Hendrik Tollens, onthuld in 1860. DBNL.

zoals de Franstalige werkjes van Kneppelhout: *Mes loisirs* (1832), *La Violette* (1833) en *Fragments de correspondance* (1835) en de dichtwerken van Beets. Ook besloot men tijdschriften voor de bibliotheek aan te schaffen, zoals *De muzen*, *Bijdragen tot boeken- en mensenkennis*, *Thalia en Melpomene* en *De vriend des vaderlands*.⁵⁰¹ (Aan dat laatste tijdschrift werkten vanaf 1835 onder meer Beets, Kneppelhout en Hasebroek mee.⁵⁰²) Deze bladen konden de leden natuurlijk ook elders lezen, maar door de aanschaf ervan hoopte men het 'goede en schoone in onze letterkunde' aan te moedigen.⁵⁰³ Net als het archief is ook de bibliotheek van de *Romantische Club* niet teruggevonden.

De Nutsbibliotheek

Een leesbibliotheek voor de lagere klassen was, zoals gezegd, die van het Nut, waar minvermogende lezers terecht konden voor godsdienstige en zedelijk nuttige boeken. Per keer werd maar één werk uitgeleend, voor acht of maximaal veertien dagen. In de bibliotheek,

225. 'Insigne-plaat' met de insignes van rederijderskamers. Nummer 7 toont het insigne van de Leidse rederijderskamer Tollens, uit: Jaarboekje voor rederijders en beminnaars der poëzij 4 (1860). UBL/MNL.

die op woensdagmiddag één uur geopend was, moest iedereen zich stil en ordentelijk gedragen en ‘zindelijk’ verschijnen. Met de boeken werd voorzichtig omgesprongen. Wie dit niet deed, mocht een tijdlang geen boeken lenen en wie een werk kwijtraakte, moest voor de kosten opdraaien. Voor ‘Liefdadige Gestichten, Militaire Scholen, Wachters langs den Spoorweg en de Gevangenissen’ gold een speciale regel: ‘meer dan vier boeken afgehaald wordende, zal de persoon, die ze afhaalt, voorzien zijn van een gesloten kistje, waarvan ééne sleutel op de Leesbibliotheek berustende blijft.’⁵⁰⁴ Een bediende, die daarmee dertig gulden per jaar verdiende, handhaafde de orde, controleerde de uitleeningen en inde de boeten.⁵⁰⁵

Aan de didactische Nutsidealen werd honderd procent vastgehouden. De catalogus uit 1846 [afb. 226] laat zien dat de collectie bestond uit stichtelijke werken, vaak met ‘God’ in de titel. Daarnaast bevatte de collectie preken van Van der Palm en diens jeugdbijbel. Er werden ook reisbeschrijvingen, geschied- en aardrijkskundige werken en boeken ‘Over de ambachten en handwerken’ uitgeleend. In de categorie ‘Dichtwerken’ waren vooral christelijk-stichtelijke verzen vertegenwoordigd, en nationalistische, zoals Helmers’ *Hollandsche Natie* en Bilderdijks *Vaderlandsche Uitboezemingen*. Ook goedgekeurde, dat wil zeggen: onschuldige werken van contemporaine auteurs, zoals Van Lennep, Ter Haar en Van der Hoop, waren aanwezig.⁵⁰⁶ Het aantal leners nam toe. Volgens de *Leydse courant* maakten vooral godshuizen en ‘openbare gestichten’ trouw van de Nutsbibliotheek gebruik.⁵⁰⁷ In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* legde iemand uit welke boeken niet in een Nutsbibliotheek thuishoor-den:

Gevaarlijk en nadeelig zijn alle zoodanige boeken, welke te zeer op de verbeelding werken, of zelfs de ondeugd in een bevallig gewaad tooijen. Ik veroordeel niet elken roman, maar alleen diegenen, welke het menschelijk leven geheel anders voorstellen, dan het is in de werkelijke wereld. Het lezen daarvan verslapt den geest, geeft aan het denkvermogen eene verkeerde rigting, en wekt begeerten, welke voldoening verlangen. Het is een zoet vergif, dat verschrikkelijke uitwerkselen

kan hebben. Ontevredenheid, overdrevene eerezucht, lichtzinnigheid, verwaarloozing der pligten van beroep en stand, losbandigheid, armoede en ellende zijn meermalen de gevolgen. Men moet aan mingeoefenden nooit iets uitreiken, dat geene godsdienstige en zedelijke strekking heeft. Anders zoude men het algemeene volksgeluk eerder ondermijnen, dan bevestigen en vermeerderen.⁵⁰⁸

Overige leesinitiatieven

Sommige boekverkopers speelden in op de markt met nieuwe leesbibliotheeken. Daarnaast werd een nieuw leesmusem opgericht en waren er sociëteiten en leesgezelschappen actief. Omdat het archiefmateriaal gefragmenteerd is, kan slechts een klein deel van alle activiteiten worden belicht.

— Particuliere leesbibliotheeken

Leiden kende enkele commerciële ‘winkelbibliotheeken’, verbonden aan een boekhandel [afb. 227].⁵⁰⁹ De collecties werden jaarlijks uitgebreid. Uitgevers wezen leesbibliotheekhouders – belangrijke institutionele klanten – op nieuwe uitgaven. In advertenties werd vaak opgemerkt dat een boek ‘gezonde lectuur’ vormde en daarom ‘bijzonder geschikt’ was voor leesbibliotheeken.⁵¹⁰ Een van de grootste spelers bleef C.C. van der Hoek op de Breestraat. Steeds als hij een supplement op zijn catalogus publiceerde, plaatste hij een advertentie. Zijn bibliotheek werd regelmatig met nieuwe Nederlandse, Engelse, Franse en Duitse boeken aangevuld. In de krantenadvertenties is de groei van zijn leesbibliotheek goed te volgen. In 1847 bevatte deze volgens Van der Hoek 9600, in 1849: 9800, in 1852: 10310, in 1853: 10495 en in 1855: 10930 titels.⁵¹¹ In de jaren veertig voegde hij eraan toe dat zijn verzameling was vermeerderd met de ‘meeste gezochte Romantisch-Historische Werken’.⁵¹²

In de loop der tijd kreeg Van der Hoek van diverse boekverkopers concurrentie.⁵¹³ Over wie ze waren en wat ze precies deden is weinig bekend.⁵¹⁴ Zo nam een zekere J. de Balbiaan in 1838 de boekwinkel over van wijlen F. de Munnik, die gevestigd was in de Lokhorststraat, inclusief diens binderij en leesbibliotheek, ‘alle uit de Nieuwste Hollandsche Werken bestaande’. In

1841 was hij failliet; op 18 mei werd zijn collectie Nederlandse, Engelse, Duitse, Franse, Griekse en Latijnse boeken openbaar geveild.⁵¹⁵ Vanaf 1842 exploiteerde J.W. Brouwer – boek- en papierhandelaar op de Vismarkt, bij wie de student-tekenaar Alexander Ver Huell omstreeks 1845 op kamers woonde⁵¹⁶ – een leesbibliotheek, die recente Nederlandse en Franse romans bevatte.⁵¹⁷ Boekhandelaar A.A. Rensink op de Breestraat nam in maart 1849 de *‘Inrigting ter lezing van Tijdschriften, Maandwerken, enz.’* van wijlen Dauw Lem over.⁵¹⁸ Lezers konden bij hem terecht voor Nederlandse en Franse boeken en voor week- en dagbladen.⁵¹⁹ De boek-, muziek- en kunsthandelaren Schreuder en van Baak op de Botermarkt exploiteerden er in de jaren vijftig een Hollandse en Franse leesinrichting. Abonnees kregen Nederlandse en Franse tijdschriften, romans en reisbeschrijvingen thuisbezorgd.⁵²⁰ Boek-, papier- en kunsthandelaar J.W.C. Blanken – wiens firma gevestigd was op het Rapenburg, tegenover het academiegebouw – bood de mogelijkheid om (Franse en Nederlandse) bladen thuis te laten bezorgen, net als F.J. Schimmel op de Nieuwe Rijn en M.J. Witmans op de hoek van de Pieterskerkstraat, die beiden een leesinrichting hadden.⁵²¹ A.P.W. Broer van Dijk, boekverkoper op de Oude Vest en later in de Pieterskerk-Choorsteeg, adverteerde voor zijn leesbibliotheek en *‘Couranten-Leesinrigting’*, die in 1846 in werking trad.⁵²²

Over de collecties was niet iedereen positief. Volgens de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* werden lezers door hun wansmaak naar leesbibliotheken geleid om ‘vodden’ te verslinden.⁵²³ *De Gids* schreef: ‘Wanneer men den catalogus eener leesbibliotheek in handen krijgt, dan zou men, wanneer men niet beter wist, Dumas, Féval, Paul de Kock, Lever en anderen, voor de meest beminde oorspronkelijke Hollandsche schrijvers houden. Op iedere pagina vindt men die of dergelijke namen, en slechts hier of daar vertoont zich de naam van een’ vaderlandschen schrijver, onder dat onkruid bijna bedolven.’⁵²⁴ Een feuilleton in het blad *Minerva* volgde het leven van de Leidse theologie-student Jan Jansen, die liever ‘foute’ boeken las dan colleges volgde: ‘De houders van lees-bibliotheken, indien zij klappen wilden, zouden u kunnen zeggen, wat poespas JAN heeft ingenomen.’⁵²⁵

226. Catalogus der Boeken, voorhanden in de Leesbibliotheek der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Departement Leyden, in den Jare 1846. RAL.

Naast boekverkopers die leesbibliotheken uit financiële motieven exploiteerden, waren er ook personen die vanuit idealistische overwegingen handelden.⁵²⁶ Zo was in de jaren vijftig de vereniging *Tot heil der armen* actief, die zich inspande om aan arme gezinnen zedelijke en ‘tot nuttig onderhoud strekkende lectuur’ te verschaffen, waartoe zij een ‘belangrijke’ bibliotheek bijeenbracht.⁵²⁷ Daarnaast richtte de vereniging *Broederliefde* [afb. 228], die voortkwam uit een leesgezelschap,⁵²⁸ in 1846 een christelijke leesbibliotheek op, om minvermogenden gratis godsdienstige boeken te laten lezen, ‘welke aan de kennis der waarheid op den Bijbel gegrond, kunnen bevorderlijk zijn’. De bibliotheek, op het Schachtenhof aan de Middelstegegracht,⁵²⁹ was alleen op maandag geopend, tussen elf en één uur. Niet ieder-

een mocht van de bibliotheek gebruikmaken; leners moesten een geldig briefje bezitten van een van de betalende 'begunstigers'. Een boek werd minimaal acht en maximaal veertien dagen uitgeleend en er mocht niet meer dan één werk per keer worden meegenomen. Ook was er een bediende.⁵³⁰ De bewaarde catalogi laten zien dat de bibliotheek stichtelijke lectuur bevatte, veel leerredenen, maar ook (christelijke) werken van Beets, Bilderdijs *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud* (1833), religieuze publicaties van Da Costa, en diverse bundels van Jan Jacob Lodewijk ten Kate.⁵³¹

Er waren dus diverse leesinitiatieven omstreeks het midden van de negentiende eeuw, maar wat ontbrak was een leesbibliotheek voor de jeugd. In de Leidse *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* uit 1849 hield men een pleidooi hiervoor: 'Zorgt men thans reeds ginds en elders, meer dan vroeger, voor de ligchaams-uitspanningen door gymnastische en andere inrigtingen, – men doe dit niet minder voor de geest.' De meeste kinderen bezaten volgens de anonieme auteur slechts een gering aantal (prenten)boekjes, waardoor ze hun toevlucht zochten tot werken die eigenlijk voor volwassenen bedoeld waren. Een leesgezelschap voor de jeugd leek de auteur geen goed idee: 'Leesgezelschappen voor kinderen strijden te veel met het behoud van kinderzin, en zijn bovendien moeilijk te besturen en in stand te houden.' Dat gold niet voor een leesbibliotheek, die gekoppeld kon worden aan een school. De collectie zou kunnen worden gevuld met boeken van leraren. Er gold één voorwaarde: 'Al, wat in deze bibliotheek geplaatst wordt, dient vooraf wel onderzocht te worden, opdat er niets onder loope, dat schadelijk of ergerlijk zou kunnen genoemd worden.'⁵³² Er zijn geen aanwijzingen voor dat in Leiden zo'n bibliotheek heeft bestaan.

— Sociëteiten en een Leesmuseum

Wie geen leesbibliotheek bezocht, kon lid worden van een sociëteit. Studenten konden gebruikmaken van de leeskamer van sociëteit *Minerva* [afb. 229 en 230], waar volgens Klikspaan de 'kokende koffij, benevens een dubbel paar kadetjes en een schaalje gesneden vleesch met toebehooren' steevast op hen wachtte. Er werd niet alleen gelezen; de met 'glasscherven, pijpenkoppen en

pijpenstelen overdekten vloer' vertoonde de sporen van een 'bovenmatig dronken feest'.⁵³³ Wat lazen de studenten er zoal? William Chambers bezocht de sociëteit op het Rapenburg. In zijn in 1839 gepubliceerde reisverslag schreef hij over de studenten: 'A large number of them own a club-house, where subscribers dine and recreate themselves with various amusements. In their reading-room I observed a profusion of German and French periodicals and newspapers, but not one in English.'⁵³⁴ Dat laatste was vermoedelijk niet waar, want in het hoofdstuk 'Minerva' beschrijft Klikspaan de periodieken die op de sociëteit ter inzage lagen; hieronder bevond zich ook een Engelse krant.⁵³⁵

Klikspaan schreef ook dat 'De student-auteur' dagelijks na het eten zijn tijd op de sociëteit doorbracht met het 'herkaauwen van zijn nederig maal en het lezen van maandwerken, gevolgd van het letterkundig nieuws der couranten'. Van sommige 'voortbrengselen der periodieke pers' hield hij meer dan van andere: 'Den *Gids* vervolgt hij met zijne onvoorwaardelijke aanbidding en men is zeker hem den tweeden van elke maand meer dan vijf en twintigmaal op een dag met luider stem te hooren zeggen: – Heb je den *Gids* al gelezen? – al staat er ook niets in dat bijzondere aandacht verdient.'⁵³⁶

Voor de niet-studenten waren verscheidene burgersociëteiten beschikbaar, zoals *Amicitia*, waar een leestafel was met kranten en week- en maandbladen.⁵³⁷ In 1850 werd een *Nieuwe Sociëteit* gesticht, die gevestigd was in een gebouw op de Ruïne, naast het Nutsgebouw, en dertig à veertig leden telde.⁵³⁸ Deze kwam voort uit een andere, genaamd *De Vriendschap*, die sinds jaren gevestigd was in het logement aan de voet van de Burcht. De buskruitramp memoreerde men met de spreuk: 'En strekke de eigen plek, die Leyden eens deed treuren, / Den nazaat lang tot HEIL, tot NUT en tot VERMAAK'.⁵³⁹ Op 3 april 1862 werd daarnaast de sociëteit *Concordia* opgericht, op de Hogewoerd, die zich eveneens richtte op de 'gezellige omgang in besloten kring'. Er kon worden gebiljart en gekegeld, er werd wijn geschonken en er waren kranten en tijdschriften. Naast gewone leden werden maximaal twaalf studenten als buitengewone leden toegelaten. De sociëteit was geopend van elf uur 's ochtends tot

227. Een afbeelding van een leesbibliotheek, uit: Nieuw A.B.C.-prentenboek van verschillende beroepen en bedrijven. S.l. z.j. KB.

twalf uur 's avonds. Ook de vrouwen van leden waren er welkom.⁵⁴⁰

Het Leesmuseum dat in de jaren twintig was opgericht, hield op een gegeven moment op te bestaan. In 1852 werd een nieuw Leids Leesmuseum gesticht.⁵⁴¹ Dit was gevestigd in het Nutgebouw [afb. 231], waar zich ook de *Maatschappij*-bibliotheek bevond. Het telde in 1858 negenenzeventig gewone en tweeënzestig buitengewone leden.⁵⁴² Het museum, dat dagelijks van tien tot tien geopend was, bestond uit een lees- en een spreekzaal. In die laatste ruimte mocht worden gerookt en gepraat. Mogelijk werden er ook lezingen gehouden.⁵⁴³ Er waren meer dan honderd bladen beschikbaar, algemene en wetenschappelijke, uit binnen- en buitenland.⁵⁴⁴ Ook letterkundige tijdschriften, zoals *De Gids* en de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, lagen ter inzage, net als recente vlugschriften en brochures.⁵⁴⁵ In de spreekzaal serveerde men verversingen, 'terwijl een bevallig ameublement, een vrolijk uitzicht over de Ruïne, en eene goede bediening bijdragen om er het verblijf te veraangename'. De contributie bedroeg tien gulden per jaar. Het museum probeerde

niet alleen geleerden aan zich te binden, maar ook personen uit een andere 'maatschappelijke betrekking': iedereen die prijs stelde op de 'beschaving en goede zeden'.⁵⁴⁶ Wie lid waren, weten we niet. Wel waren enkele *Maatschappij*-prominenten erbij betrokken, zoals L.J.F. Janssen en A. Kuenen. *Maatschappij*-bibliothecaris L.A. te Winkel vulde zijn salaris aan met een baantje bij het leesmuseum.⁵⁴⁷ Uit de briefwisseling van Robert Fruin blijkt dat hij het museum bezocht om actuele werken te lezen.⁵⁴⁸ En ook HaverSchmidt was als student, vanaf 1854, lid van het leesmuseum.⁵⁴⁹

In 1871 verhuisde het Leesmuseum naar een andere locatie, op de Breestraat, naast de boekhandel van Van der Hoek, 'midden in de stad op het breedste gedeelte van de mooiste straat van Leiden: een gemakkelijke stoeptrap gaf toegang'. Maar deze verhuizing had niet het gewenste resultaat: het museum kwijnde en 'het voortbestaan op den tegenwoordigen voet' werd bedreigd.⁵⁵⁰ In 1876 werd de instelling opgeheven, maar men probeerde haar nog enkele jaren (tevergeefs) nieuw leven in te blazen, onder meer door te spreken over een fusie met *Amicitia*.⁵⁵¹

— Leesgezelschappen

Ten slotte boden de leesgezelschappen de mogelijkheid om thuis veel te lezen voor weinig geld. Een auteur in het tijdschrift *Braga* voorspelde in een vers 'Aan zijn manuscript':

En wil ik je nu eens malen,
(Zoo mijn luim me niet doet dwalen)
Wat uw toekomst in zich sluit?...
Eerst, beduimeld en bekruiemd,
Roltge *Holland* door, en tuimelt
Leesgezelschap in en uit.⁵⁵²

Vooral voor studenten was toetreden voordelig. Volgens Klikspaan waren er zelfs studenten die 'klaploopten' op leesgezelschappen, 'waarvan men geen lid wil worden maar toch gaarne de boeken leest'.⁵⁵³ Er moeten in dit tijdvak tientallen leesgezelschappen hebben bestaan. Zo tekenden zich op het eerste deel van Bilderdijs *Geschiedenis des Vaderlands* (1834) vier Leidse gezelschappen in: *Miscens utile dulci*, *Tot*

**REGLEMENT op het gebruik der
Lees-Bibliotheek, van de Vereeniging,
BROEDERLIEFDE.**

Art. 1.

De Bibliotheek wordt gehouden op het Schacht-en-Hof; en zal, uitgezonderd wanneer daarop een feestdag invalt, des maandags van elf tot één ure geopend zijn.

Art. 2.

Het doel dezer inrichting is, *minvermogenen* in de gelegenheid te stellen, tot het lezen van boeken, welke aan de kennis der waarheid, op den bijbel gegrond, kunnen bevorderlijk zijn.

Ook anderen mogen van deze inrichting gebruik maken; aan wier *gemoedelijke overtuiging* wordt overgelaten, of zij iets tot instandhouding en uitbreiding dezer Bibliotheek kunnen bijdragen.

Art. 3.

Zoo veel mogelijk, zullen de boeken in eene Alphabetische orde naar de namen der schrijvers of onderwerpen, op den Catalogus worden vermeld.

Art. 4.

Niemand wordt als lezer toegelaten, dan op vertoon van een schriftelijk bewijs door een der Leden of Begunstigers, van de Vereeniging Broederliefde afgegeven.

Deze briefjes moeten duidelijk den naam en de woonplaats (Wijk en Straatnummer) behelzen, en zullen niet afgegeven worden aan iemand wiens omstandigheden het zouden kunnen toelaten, buitengewoon Lid der genoemde Vereeniging te worden.

Art. 5.

Door eene jaarlijksche Contributie van drie Gulden, of eene bijdrage in eens, zal men als Begunstiger dezer Lees-Bibliotheek worden beschouwd; en daarvoor de

*Nut en Vermaak, Tot Nut en Genoege en Voor verstand en hart.*⁵⁵⁴

Sommige richtten zich op één vakgebied. Zo waren er gezelschappen voor medici, zoals *Nobis et Aliis*. De twaalf leden lazen 'geene andere boeken, dan Genees- en Natuurkundige Journalen of Brochures, tot die vakken betrekking hebbende'.⁵⁵⁵ Voor medicijnenstudenten was er *Medicinae Sacrum*. De zestien leden wilden door 'eene uitgezochte en doelmatige lectuur van werken, op geneeskunde betrekking hebbende, op de hoogte te blijven der wetenschappen tot deze behoorende'. De maandelijksche contributie bedroeg vijftig cent. Naast de maandvergaderingen was er een jaarlijkse bijeenkomst waar de dat jaar gelezen boeken werden verkocht.⁵⁵⁶ Wie er lid waren, weten we niet. Mogelijk was een van de leden Jan Bastiaan Molewater, een kennis van Beets, die in de jaren dertig in Leiden studeerde. In zijn dagboek noteerde hij: 'In het Medisch Leesgezelschap ben ik om mijne achteloosheid in het verzenden der boeken

228. Eerste bladzijde van de Catalogus der boeken voorhanden in de Lees-Bibliotheek van de Vereeniging: Broederliefde. Opgericht te Leiden 1 November 1846. RAL.

229. Sociëteit Minerva rond 1860, uit: A. Montagne Jzn, De stad Leiden. Album bevattende eenige afbeeldingen der voornaamste hoofdgebouwen en fraaiste gezigten in en nabij de stad Leiden, met bijschriften 1. Leiden 1859-1860. UBL.

tot onder aan de lijst gedegradeerd.⁵⁵⁷ Dat betekende dat hij de nieuwste boeken die werden rondgezonden voortaan als laatste kreeg toegestuurd. Een algemeen studentenleesgezelschap was *Literis Sacrum*, dat zich op de oude letteren toelagde.⁵⁵⁸

Van vier Leidse gezelschappen zijn boekenlijsten overgeleverd. Zo kan worden vastgesteld welke boeken het studentengezelschap *Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci* in 1835, 1836 en 1838 onder zijn leden verkocht.⁵⁵⁹ Naast tijdschriften waren dat reisbeschrijvingen, verhandelingen en leerredenen, letterkundige werken (zoals *Bilderdijs Mengelingen en fragmenten*) en romans, zoals Scotts *De abt, een tafereel uit den tijd van Maria Stuart* (1834). De leden lazen historische romans en verhalen die in Nederland speelden. Poëziebundels stonden slechts bij uitzondering op het programma.

Van *Verscheidenheid behaagt* is één boekenlijst bewaard gebleven uit 1843.⁵⁶⁰ Daaruit blijkt dat de leden zowel binnen- als buitenlandse auteurs lazen. In die laatste categorie vallen de namen op van Scott, Sterne, Byron en Dumas. Ook boekenlijsten van *Miscens utile dulci* zijn overgeleverd.⁵⁶¹ De leden lazen

naast tijdschriften en Franse en Duitse boeken relatief veel Nederlandstalig werk: reisbeschrijvingen of werken over de vaderlandse geschiedenis en staatkunde, zoals de studies van Groen van Prinsterer. Toen in 1847 Da Costa's editie van *Bilderdijs epos, of De vijf bestaande zangen van den ondergang der eerste wereld* verscheen, schreef De Schoolmeester, die er kritisch over was, doelend op *Miscens utile dulci*, Siegenbeek en diens echtgenote: 'Zoo deze nieuwe editie in 't leidsche leesgezelschap ingang heeft ge-

vonden, moeten Tijs en Trui in hun vuist gelachen hebben.'⁵⁶²

De leden van *Legendo Discimus* lazen – naast tijdschriften, reisbeschrijvingen en historische publicaties – veel letterkundige werken, zowel proza als poëzie.⁵⁶³ De boekenlijsten bevatten bekende namen en titels, zoals Beets (*Ada van Holland* en *Camera Obscura*), Ter Haar, Van der Hoop, Ten Kate, Tollens, Da Costa, Van Lennep (*De lotgevallen van Ferdinand Huyck*), Jonathan (*Waarheid en droomen*), Bosboom-Toussaint (*Het huis Lauernesse*) en Kneppelhout (*In den vreemde* en *Studenten-typen*). De leden hadden ook belangstelling voor buitenlandse schrijvers als Balzac en Hugo, wier werken ze in de oorspronkelijke taal lazen. Vooral Charles Dickens was populair. De leden beheersten het Engels kennelijk onvoldoende, want zijn boeken las men in Nederlandse vertaling.⁵⁶⁴ Dat gold ook voor de sprookjes van Hans Christian Andersen, zoals het autobiografische *'t Was maar een speelman* (1840). Toen Andersen Leiden in 1847 bezocht, waar hij kennismaakte met Van Assen, Geel en Kneppelhout, was zijn roem zeer groot. Zijn bezoek werd in de krant gemeld.⁵⁶⁵ Op het Leidse station hing zijn portret. In zijn

dagboek schreef Andersen: 'De mensen keken mij aan. Of ze mij misschien herkenden? Wat een wonderlijk gevoel!' Ook de vrouw van Jacob Geel was 'verrukt' over zijn werk.⁵⁶⁶ In *De Gids* roemde men Andersen als een oorspronkelijk romanschrijver en als het 'grootste Genie onzes tijds'.⁵⁶⁷ Deze voorkeur komt dus ook bij de leesgezelschappen tot uiting.

BOEKHANDELAREN EN UITGEVERS

'Thursday I settled my business as to booksellers. Oh, joy when that chest of glorious folios shall arrive at Keswick! the pleasure of unpacking, of arranging them on the new shelves that must be provided, and the whole year's repast after supper which they will afford!'⁵⁶⁸ De Engelse dichter Robert Southey, die in 1825 bij Bilderdijk logeerde, was enthousiast geweest over de Leidse boekhandels. De boeken die hij kocht liet hij direct naar Engeland verschepen. Leiden kende vele boekverkopers.⁵⁶⁹ Daaronder bevond zich een aantal prominente, zoals de firma Luchtmans. Vanaf 1850 nam uitgeverij Sijthoff een belangrijke plaats in binnen het literaire leven. Daarnaast waren er ook diverse kleinere boekverkopers actief. In deze paragraaf wordt het zoeklicht gericht op enkele werkzame boekverkopers en hun uitgaven. Wie waren zij en welke auteurs en publicaties gaven ze uit?

De grote veranderingen in de materiële productie vonden pas na 1860 plaats. Door de invoering van de sneldrukpers (die in Nederland omstreeks 1828 en in Leiden pas door Sijthoff in de jaren vijftig werd geïntroduceerd) werd het eenvoudiger om boeken te produceren.⁵⁷⁰ Een tweede mijlpaal was de afschaffing van het dagbladzegel in 1869, een belasting die uitgevers betaalden om een krant of tijdschrift te mogen uitgeven. Dit betekende een stimulans voor de tijdschriftcultuur.⁵⁷¹ Rond 1860 zouden boekverkopers zich gaan verenigen in boekhandelscolleges, zoals het Leidse *Eendragt maakt macht*.⁵⁷² Tussen 1833 en 1860 gingen ze evenwel nog vooral voort op de reeds ingeslagen weg.

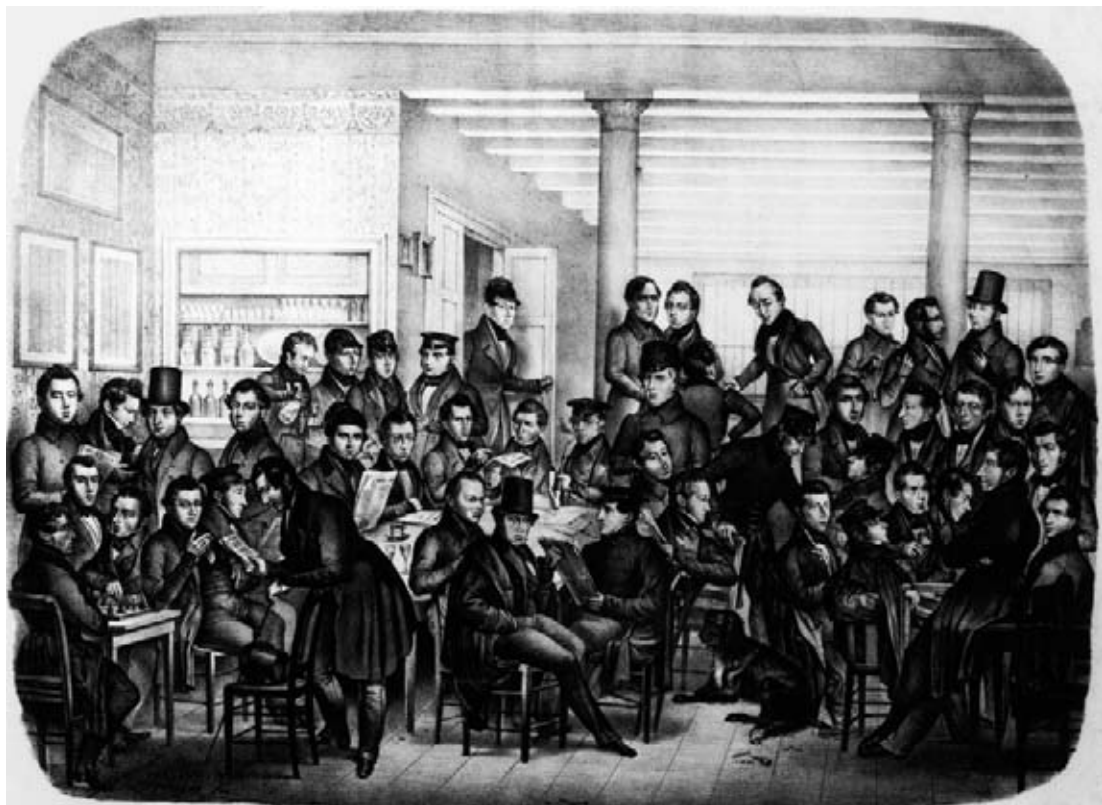
Luchtmans en Sijthoff

Johannes Brill leidde de academiedrukkerij Luchtmans op het Rapenburg tot 1848, samen met Bodel

Nijenhuis. In de praktijk werd de firma door Brill alleen bestierd. In 1848 ging het bedrijf over op Evert Jan Brill, de zoon van Johannes, die vanaf 1829 bij de uitgeverij werkte. Hij leidde het bedrijf, onder de naam E.J. Brill, tot aan zijn dood in 1871.⁵⁷³ Luchtmans bleef boven alles een geleerdenuitgeverij en verzorgde een groot deel van de oriëntalistische boekproductie. Tal van genootschapsleden publiceerden er hun werken, in het Latijn, maar ook steeds meer in het Nederlands. Zo bracht N.C. Kist diverse theologische studies, preken en zijn reeks *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis* (1841-1849) bij Luchtmans onder. Ook Bake, Tydeman, Clarisse, Janssen, Te Winkel en M. de Vries gaven er hun werken uit. Bovendien trad Brill op als uitgever van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Zo nam hij de tiendelige *Nieuwe reeks van werken* (1846-1857) voor zijn rekening en gaf hij de catalogus van de *Maatschappijbibliotheek* uit.⁵⁷⁴

Poëzie publiceerde Luchtmans slechts bij uitzondering. In 1836 gaf de firma de *Dichterlijke nalatenschap* van E.A. Borger uit, waarvan men de rechten op een 'fonds-verkoop' had verworven. In de inleiding lijkt te worden gerefereerd aan de Leidse studentauteurs. Kennelijk waren deze niet zo te spreken over Borger, 'wiens dichttalent het opkomend geslacht wel niet overeenkomstig zal vinden met de thans meer en meer zich verheffende school; doch dat men vroeger naar verdienste wist te huldigen'.⁵⁷⁵ Het werk bevatte behalve gelegenheidspoëzie Borgers bekende 'Ode aan den Rijn', plus een Franse, Engelse, Duitse, Latijnse en Friese vertaling. Dankzij Beets' *Camera Obscura* is het vers bekend gebleven: in 'De familie Stastok' wordt het 'hartroerende meesterstuk des grooten Borgers' door mevrouw Dorbeen, overmand door tranen, gereciteerd en volgens de verteller bedorven.⁵⁷⁶ Ook publiceerde Brill in 1850 een vertaling van Tollens' klassieke vers: *Die Holländer auf Nova Zembla*.

Een vaste auteur was Siegenbeek. Hij publiceerde er in deze periode onder meer zijn *Oratio de incrementis, quae literae Neerlandicae*: de feestrede die hij in 1847 ter gelegenheid van zijn vijftigjarig hooglerarschap uitsprak. Groen van Prinsterer schreef hierover aan Bodel Nijenhuis: 'De ijdele garrulus senex zal dan

230. L. Springer, *Schets van de studentensociëteit Minerva te Leiden*, circa 1850. RAL.

na 50-jarige dienst (die, zoo niet honos en honores, dan toch honoraria gaf) een lofreden houden op zichzelf in 't Latijn!⁵⁷⁷ Ook de lezing die Siegenbeek in 1838 tijdens een *Maatschappij*-vergadering hield ter herdenking van het jaar 1813 gaf hij bij Luchtmans uit.⁵⁷⁸ Interessant is Siegenbeeks meer dan vijfhonderd pagina's tellende *Schets eener geschiedenis van den Oud-Nederlandschen staat* (1839), over het tijdvak 1433-1795. Dit werk vormde de tegenpool van Bilderdijs *Geschiedenis des Vaderlands*; in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* noemde men het 'Oordeelkundig, onpartijdig en gematigd'. De recensent beschouwde het werk als een terechtwijzing van Bilderdijs 'hartsogtelijke en partijdige beschouwingen'.⁵⁷⁹ Het boek zelf bevatte geen aanval op de dichter, zelfs niet in de passage waarin Siegenbeek de 'rampspoedige Jacoba' aanstipte.⁵⁸⁰

Wel tikte hij Bilderdijk een aantal keren op de vin-

gers in een andere Luchtmans-publicatie, te weten zijn *Lijst van woorden en uitdrukkingen, met het Nederlandsch taaleigen strijdende* (1847). Deze stelde hij op als voorzitter van een commissie in opdracht van de *Maatschappij*. Volgens Siegenbeek had Bilderdijk de taalzuiverheid niet altijd in het oog weten te houden en maakte hij zich schuldig aan barbarismen. Een voorbeeld: 'Weigeren. In de *Geschiedenis des Vaderlands* door BILDERDIJK, VII D. bl. 13 leest men: "Een bestand had men van de zijde der Staatschen gaarne gedurende dien vredehandel gehad, maar daar *weigerde Parma zich aan*." Dit is een Gallicismus, *se refuser à quelque chose*, waarvan men bezwaarlijk bij eenig' achtbaar' schrijver een tweede voorbeeld vinden zal.⁵⁸¹

Uitgeverij Luchtmans had nog twee grote namen in haar fonds: Groen van Prinsterer [afb. 232], de antirevolutionaire politicus, en Isaäk da Costa. De laatste genoot een zekere faam als redenaar. Ook Beets

woonde als student een lezing van hem bij en gaf een treffende typering van hem:

DA COSTA is een klein man. Zijn gelaat is bleek, van de pokken geschonden, en niet schoon; evenwel interesseert het u. De Joodsche trekken zijn grootendeels, schoon niet geheel uitgewischt, en worden onder sommige omstandigheden, vooral wanneer hij met verachting spreekt, weder opgewekt. Zijn oogen zijn van een donkerbruin en levendig. Zijn haar kort, zwart en stug [...] Hij spreekt zeer luid, of om het juister uit te drukken zeer hoog. Er is iets gillends en krijschends in zijn voordracht, dat in 't begin een onaangename indruk maakt, maar eindigt met een zeer overredende kracht op u uit te oefenen en belangstelling op te wekken.⁵⁸²

Bij Luchtmans publiceerde Da Costa in 1840 zijn *Voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming der vier evangeliën*, waarin hij protesteerde tegen de 'aanvallen van het ongeloof', meer specifiek tegen *Das Leben Jesu* (1835-1836) van de Duitse theoloog David Friedrich Strauss.⁵⁸³ Deze probeerde het leven van de historische Jezus te reconstrueren door het te ontdoen van alle mythologische, niet-feitelijke aspecten; een vooruitstrevend theologisch idee, dat later in Leiden door Scholten en Kuenen voet aan de grond zou krijgen. Veel Bijbelpassages beschouwde Strauss als niet-historische 'wonderverhalen'.⁵⁸⁴ Dat was Da Costa een doorn in het oog. In zijn 'Anti-Straussische voorlezingen'⁵⁸⁵ bestreed hij, in de geest van Bilderdijk, deze rationalistische Bijbelbenadering. Hoewel hij het beter verwoordde dan in eerdere jaren, gaf Da Costa aan nog steeds de bilderdijkiaanse opvatting te steunen: dat schoonheid (in de Bijbelverhalen, maar ook in de poëzie) en waarheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.⁵⁸⁶ Ook in vervolpublicaties, zoals zijn *Voorlezingen over de waarheid en waardij der schriften van het Oude Testament* (1844-1848), betoogde hij dit.

Vanaf 1850 kreeg Luchtmans concurrentie van de boek- en kantoordrukkerij, later uitgeverij Sijthoff: een initiatief van Albertus Willem Sijthoff (1829-1913).⁵⁸⁷ Hij was in de leer geweest bij de Leidse boekverkoper D.J. Couvée.⁵⁸⁸ In latere jaren maakte hij vooral naam als uitgever van mooi uitgegeven verzamelde dicht- en

prozawerken van gerenommeerde auteurs, zoals Da Costa, Ter Haar, Ten Kate, Beets, Cremer en Van Lenep.⁵⁸⁹ Sijthoff stelde zichzelf ten doel een prominente uitgever te worden; hij gaf aan 'zoo niet de Elzeviers dan toch de Luchtmans' te willen navolgen.⁵⁹⁰ In de eerste jaren trad hij vooral op als drukker van de publicaties van andere uitgevers. Vanwege de groei van het aantal drukopdrachten verplaatste hij zijn bedrijf in 1852 naar een gebouw op de Koepoortsgracht (de huidige Douzastraat).⁵⁹¹ Zijn reputatie vestigde hij toen hij in 1853 een prijsvraag van het Nut won met een reeks schoolprenten. Het aantal uitgaven waarmee hij tot 1860 zelf in de openbaarheid trad, is evenwel tamelijk beperkt.⁵⁹² Wel gaf hij de geïllustreerde tijdschriften *Lectuur voor de huiskamer* (1854-1858), *Kunstkronijk* (vanaf 1845) en *De Natuur, tijdschrift ter bevordering van de kennis der natuur* (1859-1861) uit, evenals vanaf 1860 een concurrent voor de *Leydse courant*: het *Leidsch dagblad*. Op het gebied van de letterkunde begon hij zich vanaf het einde van de jaren vijftig te profileren. Zo publiceerde hij J.J. Cremers novellen *Arme Samuël* en diens *Portretten: Kees Springer in en buiten de Kerk* (beide 1860). Datzelfde jaar verwierf Sijthoff het kopijrecht van Klikspaans *Studenten-typen*. Hij was hard op weg een van de belangrijkste literaire uitgevers van Leiden te worden.

Enkele andere boekverkopers

Leiden kende omstreeks het midden van de negentiende eeuw zeven boekdrukkerijen en vele boekverkopers.⁵⁹³ Een aantal bekenden uit het vorige hoofdstuk bleven als uitgever actief. Zo bleef D. du Mortier en Zoon, onder leiding van P.C. van Marle, zich richten op het uitgeven van schoolboeken, de werken van de *Hollandsche Maatschappij* en het Nut en de leerredenen van Van der Palm. Ook verzorgde de uitgever werken die na het overlijden van de academieprediker verschenen, waaronder Siegenbeeks *Hulde aan de nagedachtenis van den hoogleeraar J.H. van der Palm* (1840) en Beets' *Leven en karakter van Johannes Henricus van der Palm* (1842). Opvallend is dat de firma inspeelde op de groeiende belangstelling voor de middeleeuwse letterkunde – die in deze periode binnen de letterkundige genootschappen tot uiting kwam –

door tekstedities uit te geven, waaronder Jan van Boendales *Der leken spiegel* (1844-1848, editie M. de Vries), Dirk Potters *Der minnen loop* (1845-1847, editie P. Leendertz Wz.) en de *Roman van Walewein* (1846-1848, editie W.J.A. Jonckbloet).

C.C. van der Hoek was een van de belangrijkste literaire uitgevers. Naast academische stukken en gelegenheidswerk publiceerde hij in 1835 *De masquerade* van Beets.⁵⁹⁴ De man die dit dichtwerk in de *Algemeene Konst- en Letterbode* neersabelde, Jacob Geel, gaf bij Van der Hoek zijn *Onderzoek en phantasie* (1838) uit. In de recensie gaf Geel Beets een steek onder water door – al sprekend over *De masquerade* – ook *Jose* af te kraken. Hij deed alsof hij niet wist dat beide stukken van Beets waren: ‘welligt zijn beide *oude* kennissen.’ Over *Jose* schreef hij dat de dichter ‘eens met medelijden op die fantasmagorie van zijne jeugd’ zou terugkijken.⁵⁹⁵ Twee jaar later schreef Beets aan Kneppelhout: ‘O Die Geel! Hoe verveelde my die Geel! Alles sprak en schreef my van Geel. De eene beklagde my om Geel. De ander zette my op tegen Geel. Alles werd my Geel voor de oogen: de geheele natuur scheen my de Geelzucht te hebben’.⁵⁹⁶ Van der Hoek spande zich bovendien in voor filantropische initiatieven. Hij was regent van het Huiszittenhuis (dat zich richtte op de bedeling van huiszittende armen) en collecteerde voor de nabestaanden van choleraslachtoffers.⁵⁹⁷ In 1856 deed hij zijn zaak over aan zijn zoons: H.M. en C.W. van der Hoek. Vanaf dat moment heette de firma: Gebroeders Van der Hoek.⁵⁹⁸

J.W. van Leeuwen op de Breestraat gaf vooral dissertaties uit. Hij moest het doorgaans hebben van (boek)veilingen en van de verkoop van huis-, tuin- en keukenboekjes, zoals *Geene aambeijen meer!*⁵⁹⁹ H.W. Hazenberg en Comp. op de Breestraat publiceerde dissertaties en wetenschappelijke studies. Op het vlak van de letterkunde trad Hazenberg op als uitgever van Jacob Geels *Gesprek op den Drachenfels* (1835) en Johannes Kneppelhouts *In den vreemde, herinneringen, ontmoetingen, schetsen* (1840), waarin deze zijn reis naar Zwitserland beschreef, een impliciete bijdrage aan de Romantiek-discussie. Deze reis in de zomer van 1839 ervoer Kneppelhout [afb. 233] als een vlucht uit het alledaagse leven: ‘Naar buiten! De in-

drukken van elken dag ontvlugt, de vunzige stad ontweken, het gewone leven afgeschud! Naar buiten en op reis! Gelukkige reiziger! overal eene schoonere natuur, een drooger dampkring, een blaauwer uitspanzel, eene warmere zon!’ De overweldigende natuur veroorzaakte bij Kneppelhout, die in deze tijd wellicht nog niet helemaal afstand had gedaan van zijn romantische ideeën, gedachten over de vergankelijkheid. Over zijn bezoek aan de benedictijner abdij Maria Laach nabij Andernach schreef hij: ‘alles was verlaten, ledig, geschonden. De zerken waren uit den grond geligt, de praalgraven omver gehaald, en de wind suisde door de vensterramen. [...] Weemoedig gestemd, nam ik afscheid van dit vergeten en eerwaardig meesterstuk des grijzen voortijds’.⁶⁰⁰

H.W. Hazenberg en Comp gaf ook Klikspaans *Studenten-typen* uit. Er was nog een Hazenberg werkzaam: H.W. Hazenberg junior op het Rapenburg, reden waarom Beets in zijn *Camera Obscura* schreef dat er een ‘half Dozijn Hazenberg’ in Leiden actief was.⁶⁰¹ Enkele Franstalige werken van Kneppelhout, zoals *Fragments de correspondance* (1835), verschenen bij J.G. la Lau op het Rapenburg, bij wie ook de *Leydse courant* van de persen rolde. De door Alexander Ver Huell vervaardigde prenten bij Klikspaans studentenschetsen verschenen bij J.H. Gebhard & Comp op het Rapenburg.

De boekhandelaar- en drukker Dirk Noothoven van Goor had vanaf 1850 een firma op de Breestraat.⁶⁰² Het publiek deelde hij mee dat zijn magazijn voorzien was van de nieuwste wetenschappelijke en letterkundige werken en daarnaast van een assortiment aan kantoorartikelen, zoals velijn, post- en schrijfwaren, plaatwerken, stalen pennen, kalenders en speelkaarten. Bovendien was hij de initiator van een leescirkel van buitenlandse tijdschriften.⁶⁰³ Zijn fonds bevatte vooral stichtelijke en praktische werkjes, zoals een *Handboek over de beenbreuken en ontwrichtingen* (1853).

De firma Schreuder en Van Baak op de Botermarkt richtte zich op de verkoop van (kinder)boeken en plaatwerken en verkocht bladmuziek, speelkaarten en kantoorartikelen.⁶⁰⁴ Ook dit bedrijf ondernam initiatieven om de armoede te bestrijden, bijvoorbeeld door een tentoonstelling te organiseren waarvan de

231. G.J. Bos, *De St. Petruskerk, de Nieuwe Sociëteit en het gebouw Tot Nut van 't Algemeen*. RAL.

opbrengst naar de armen ging: 'Geene Stad in ons Vaderland veelligt, waar het aantal behoeftigen betrekkelijk grooter is; geene derhalve ook, waar de aanleiding tot weldadigheid dringender en het erlangen van eenen goeden uitslag meer gewenscht zijn.'⁶⁰⁵ Deze boekverkoper verlootte in 1860 ook een schilderij van Barend Cornelis Koekkoek. Het geld was bestemd voor een tot armoede vervallen weduwe met kinderen.⁶⁰⁶ Niet alleen de auteurs, maar ook degenen die de materiële productie verzorgden, speelden dus een maatschappelijke rol. Het leveren van een bijdrage aan de armoedebestrijding was vanzelfsprekend. Mogelijk probeerden boekverkopers hiermee ook om goede sier te maken en waren hun acties bedoeld om een bonafide naam bij de klanten te krijgen.

DE LEIDSE SCHOUWBURG

'Des Maandags gaat de Student naar de *Comedie*', aldus Klikspaan.⁶⁰⁷ Het overige publiek kon dit niet ontgaan, aangezien de studenten geregeld overlast

veroorzaakten.⁶⁰⁸ In 1837, toen Willem Siewerts van Reesema en Nicolaas Beets lid waren van de studenten-schouwburgcommissie, bestond er grote onenigheid, omdat het aloude privilege van de 'Studentenbanken' verdween. Dat was voor het studentencorps aanleiding om op te roepen tot een totale boycot. In de studentenalmamak voor 1839 heette het: 'de Leidsche Comedie wordt door de Studenten beschouwd als niet bestaande'.⁶⁰⁹

Klikspaan beschreef als chroniqueur van het studentenleven uitvoerig de gang van zaken in de Leidse Schouwburg. Volgens hem zag men daar in de jaren dertig geregeld 'de *Studenten-Autheurs* benevens de *Rederijkers*, toen in vollen bloei, met letterkundigen zin, ernstig en scherp toeluisteren'. Maar nu, in de jaren veertig, bezochten de meeste studenten het theater slechts om 'van lediggang te verwisselen, den avond te dooden, koffijhuis te houden en leven te schoppen'. De meesten wisten niet welke stukken er opgevoerd werden. De verteller was vanzelfsprekend wel op de hoog-

232. J.H. Hoffmeister/D.J. Sluyter, Portret van Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876). DBNL.

te. Zo prachtig als de zaal volgens hem was (na een opknappbeurt eind jaren twintig) – ‘helder geverwd, en versierd met kransen en festoenen van goud en kleur; alles frisch en blinkend; de zitplaatsen van rooden trijp en de achterwanden donker blaauw’ – zo bedroevend vond hij het niveau van de meeste werken.⁶¹⁰ Hij hield een tirade tegen de nog altijd immens populaire Franse en Duitse melodrama’s:

[...] vodden van de ergste soort, parels van het morsigste water, welke een degelijk gevormd man zichzelve kwalijk neemt onderhoudend te vinden, stukken te huis op de Parijsche Boulevardstooneelen, die men tegenwoordig hier te lande op de groote schouwburgen, ten gerijve van matrozen en dienstmeiden, ten tooneele voert, terwijl de hoogere standen als blinde uilen toezien en de zelfstandigheid en het kunstbegrip missen om het afgrijpselijk te vinden en de beleediging door een luidruchtig en openlijk teeken van eenparige afkeuring te wreken. Onvertaaltbare zangspelletjes zijn het, waartoe hij zich veroordeeld ziet, die zeden schilderen en uitdrukkingen bezigen, vreemd aan het Hollandsche publiek en het Hollandsch spraak-

gebruik, welke twee derden der toeschouwers niet begrijpen. Maar een voortbrengsel van eigen bodem, een oorspronkelijk tooneelstuk [...] blijft vergeten en veracht.⁶¹¹

In plaats van werken op te voeren van grote vaderlandse (toneel)auteurs, zoals Bilderdijk en Feith, liet men het publiek zich vergapen aan ‘tooneelbroddelaars’: ‘Zich breuken en bloedspuwingen gillen, om de gunsten van den engelenbak te verdienen – welk eene eezucht! – ziedaar het toppunt hunner kunst.’ [afb. 234]. De slechte vertalingen bevorderden volgens Klikspaan bovendien het taalbederf.⁶¹²

Buitenlandse ‘familiestukken’

Wie het repertoire van de Leidse Schouwburg [afb. 235] – die in deze jaren door verscheidene gezelschappen werd bespeeld – in ogenschouw neemt, zal bemerken dat Klikspaan gelijk had. Ten opzichte van de voorgaande jaren veranderde er weinig. Er bleef een kloof bestaan tussen de publiekssmaak en de institutionele voorkeur. Van Bilderdijk, die binnen en buiten de genootschappen algemeen werd bewonderd, werd slechts één stuk opgevoerd: op 13 maart 1845 speelde het gezelschap van de Amsterdamse Stadsschouwburg diens treurspel *Floris de Vijfde* (1808). Stukken van Feith waren evenmin populair; alleen diens tragedie *Ines de Castro* (1793) werd twee keer opgevoerd. Ook werken van klassieke vaderlandse auteurs speelde men relatief weinig. Van Vondel voerde men alleen *Gijsbrecht van Aemstel* zo’n vijf maal op, van Pieter Langendijk twee keer het blijspel *Don Quichot op de bruiloft van Kamacho* (1712). Contemporaine Nederlandse auteurs drongen eveneens nauwelijks door. Alleen bij uitzondering werd een oorspronkelijk stuk ten tonele gebracht, zoals *Johanna Shore* (1834) van Adriaan van der Hoop, dat in 1837 en in 1839 een keer werd gespeeld, en het vier keer opgevoerde, vooral bij rederijkers populaire blijspel *De neven* (1837) van P.Th. Helvetius van den Bergh.⁶¹³

Geregeld vonden armenconcerten plaats. Een speciale gebeurtenis was de komst van de in Weimar residentende componist Franz Liszt, die in 1843 een concert gaf in de Leidse Schouwburg. Alexander Ver

Huell herinnerde zich: 'Het uitgelezen publiek, dat géén plaats onbezet had gelaten, hief op verzoek van Liszt het Io vivat aan. Nooit heb ik het krachtiger en beter hooren zingen, en nooit heeft wellicht de piano-virtuoos met meer vuur geïmproviseerd, dan toen hij door alle tonen heen het studentenhymnus varieerde.' Op de studentensociëteit werd de componist in het zonnetje gezet en daarna met een fakkeltocht begeleid naar zijn logement aan de Witte Poort [afb. 236].⁶¹⁴

Het programma werd gedomineerd door buitenlandse 'familiestukken' (in de terminologie van Klikspaan), zoals die van Iffland en Kotzebue.⁶¹⁵ Stukken van die laatste werden in deze jaren meer dan veertig keer in Leiden gespeeld.⁶¹⁶ Ook Franse melodrama's waren geliefd, zeker in vergelijking met voorgaande jaren, toen er een afkeer bestond van alles wat Frans was. Een terugkerende naam is die van de Franse, in Den Haag geboren auteur Victor Henri Brahain Ducange (1783-1833). Diens *Dertig jaren, of het leven van een dobbelaar* (1828) [afb. 237 en 238] stond op nummer vier in de top zes van meest gespeelde stukken; tussen 1833 en 1860 werd het in Leiden zeker twaalf keer opgevoerd.⁶¹⁷

Het toneelstuk vertelt het verhaal van de dobbelaar Georges de Germany en speelt zich af in drie dagen, verspreid over dertig jaar. Georges is voornemens om in het huwelijk te treden met de deugdzame Amelie. Omdat hij gokverslaafd is, raakt hij in de problemen, vooral omdat hij zich keer op keer laat ompraten door de leugenachtige gelukszoeker Warner. Om aan de wens van zijn vader te kunnen voldoen en een sieraad voor zijn aanstaande bruid te kopen, pleegt Georges een diefstal. Dermont, de oom van Amelie, ontdekt het bedrog maar komt te laat om het huwelijk tegen te houden. Georges' vader, die op zijn sterfbed ligt, vervloekt zijn zoon. Het tweede deel speelt vijftien jaar later. Amelie leidt een ongelukkig bestaan. Haar echtgenoot is nog steeds verslaafd. Inmiddels hebben ze een zoontje, Albert, en Amelie vreest voor zijn toekomst. Uiteindelijk haalt Georges haar over om haar erfdeel aan hem te overhandigen, dat hij vervolgens verspeelt. Na allerlei verwickelingen komt aan het licht dat Georges valse bankbiljetten gemaakt heeft en gezocht wordt. Er zit niets anders op dan te vluch-

233. J.L. Cornet, *Portret van Johannes Kneppelhout* (1814-1885). DBNL.

ten en hij neemt Amelie met zich mee. Hun zoontje wordt opgevoed door Amelies oom. Het derde deel speelt zich af in Beieren. De echtelieden leven, samen met hun dochtertje Georgette, in bittere armoede en Georges is tot de misdaad vervallen. Hij pleegt moorden om aan geld te komen en te kunnen gokken. Aan het slot duikt Albert op – die inmiddels volwassen is en de erfenis van zijn oom heeft gekregen – om zijn familie te helpen. Georges, die niet weet wie hij voor zich heeft, laat zich bijna door Warner verleiden om de 'vreemdeling' te doden. Als hij dit weigert, besluit Warner het zelf te doen door brand te stichten in de kamer waarin Albert zich bevindt. Het einde is melodramatisch: terwijl Amelie en een groep soldaten de hut binnenkomen, ontdekt Georges dat zijn zoon gevaar loopt, redt hem uit de brandende kamer en wreekt zich op de schurk:

(Hij voert hem naar het brandende gedeelte; Warner geeft eenen afgrijzelijken schreeuw. De soldaten schieten

toe, om zich van beiden meester te maken; maar in hetzelfde oogenblik stort de brandende hut in, en overdekt Georges en Warner, die door de vlammen schijnen verslonden te worden, en men ziet het gebergte bedekt met Dorpelingen en soldaten. Eindelijk vliegen de soldaten insgelijks door de vlammen, maken zich meester van de twee schuldigen, in het midden des puinhoops; en Georges knielt omringt van zijne vrouw en kinderen.)

GEORGES.

Ongelukkigen, wier ongeluk ik veroorzaakt heb,... Ach! beklaagt mij niet.... ik heb deze verschrikkelijke straf verdiend... Mijn zoon heb een afschuw van het spel... gij ziet er de razernij en misdaden van!... Dierbare echtgenoot! vergiffenis, vergiffenis!... Ik sterf... Dat uwe deugden... haar loon verwerven... en genade voor den schuldigen. –⁶¹⁸

Ook Ducanges stuk *Zestien jaren geleden, of, Moederliefde en kindertrouw* (1836) speelde men verschillende malen. Het origineel, *Il y a seize ans* (1835), werd eveneens in Leiden opgevoerd, op 15 november 1833. Een van de toeschouwers in ‘den franschen Schouwburg’ – zoals de Schouwburg genoemd werd als er een Frans stuk werd opgevoerd – was Nicolaas Beets, die sinds september in Leiden studeerde. Hij was niet onder de indruk en schreef in zijn dagboek: ‘Een slecht stuk, zonder een der eenheden, zonder orde, op den basis eener verkrachting.’⁶¹⁹ Het stuk was onwaarschijnlijk melodramatisch. De hoofdpersoon, net als in het vorige stuk Amélie geheten, trouwt met de baron van St.-Val. Tijdens het huwelijksfeest komt echter aan het licht dat zij een zestienjarige zoon heeft: Felix. Uiteindelijk vertelt Amélie haar verhaal. Toen Parijs bezet werd door ‘drie vereenigde legers’ bracht haar vader haar onder bij een pachter in een nabijgelegen dorp. Deze bleek echter niet zuiver op de graat en onteerde haar. Het verhaal krijgt een bizarre, ongeloofwaardige wending als blijkt dat de baron iets heeft op te biechten: ‘Zestien jaren geleden, maakte eene misdaad u tot mijne vrouw.’ Hij blijkt de verkrachter en tevens de vader van Felix te zijn. Voor het gordijn valt, roept Amélie (die eerst flauwvalt) uit: ‘ik ben de gelukkigste vrouw op aarde!’⁶²⁰ Een tamelijk bizar eind goed, al goed.

234. Alexander Ver Huell, Fragment van een almanakprent, waarop de spot gedreven wordt met de sentimentele melodrama's in de Leidse Schouwburg, 1848. RAL.

In literaire kringen bestond er grote weerstand tegen dergelijke overdreven sentimentele stukken, met veel suggestieve puntjes en uitroeptekens. De toneelspeler-literator Frederik Hendrik Greb schreef: ‘Mélodrama’s, Opera’s en Vaudeville’s, meestal uit Frankrijk tot ons overgewaaid, zijn aan de orde van den dag. Waren het nog Drama’s van CASIMIR DE LA VIGNE of VICTOR HUGO, wij zouden er vrede mede hebben; maar het zijn de stukken van eenen VICTOR DUCANGE en *Consorten*, stukken als *zestien jaren geleden* en anderen, die men met genoegen aanschouwt en met uitbundige toejuiching begroet.’⁶²¹ De voorman van de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, J.W. IJntema, schreef een hekeldicht ‘Op het verschrikkelijke Fransche drama: Dertig jaren, of Het leven van een’ dobbelaar’:

Wie zóó de speelzucht maalt, bewerkt wat hij wil
stuiten.
Geen speler, hoe befaamd, vindt hier zijn beeldtenis.
Een pharizésche waan sluit zijn bekeering buiten.
‘God dank, dat ik niet ben als deze booswicht is!’
Dus roept hij zelfvoldaan, verlaat *de school der zeden*,
En smoort de stem der rede in ’t redeloos gewoel.
‘Ik ben die man niet, neen!’ herhaalt hij, trots de beden
Van gade en kroost, verstikt zijn zedelijk gevoel,
En dompelt dieper nog zich in den zondepoel.⁶²²

235. De Leidse Schouwburg, omstreeks 1861, uit: L.H.J. Lam-berts Hurrelbrinck, Beknopt overzicht der geschiedenis van het Leidsch tooneel. Leiden 1890. UBL/MNL.

Ook stukken van de Duitse toneelauteur Charlotte Birch-Pfeiffer (1800-1868) en van de Franse Eugène Scribe (1791-1861) werden met de regelmaat van de klok opgevoerd. De laatste, de librettist van *La muette de Portici*, schreef ook de tekst van de opera *La Juive* (1835), vertaald als *De Jodin, groot melodrama in vijf bedrijven* (1838). In de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* uitte een criticus kritiek op de verdorven publieks-smaak: 'Thans kwam de Heer SCRIBE op het schrikkel-lijk denkbeeld, om het leven eener schoone Jodin, op het tooneel, in een' ketel met kokende olie te doen eindigen; [...] Het allerschrikkelijkste moet bij hem [de Frans-man] aan elegante en behagelijke vormen verbonden zijn; en, alvorens het offer der boosheid in den zieden-den ketel verstikt en jammerlijk sterft, moet men door zang en dans, ja door wat niet al, den luister van het spektakel verhoogen; opdat duizenden elkander mogen afvragen: "Hebt gij de nieuwe Opera – hebt gij *la Juive* al gezien? O! zij is *brillant!*"'⁶²³ Een andere criticus gaf een opsomming van de terugkerende onderwerpen in de melodrama's: 'Brandstichting, bloedschande, overspel, heiligschennis, oudermoord, kindermoord, broedermoord, doodslagen en ongebondenheid'. Hij vond dat 'Zedeleer, Natuur en Godsdienst' onophou-delijk werden 'verkracht en mishandeld'.⁶²⁴

Klikspaan meende dat de genootschappen te wei-nig deden tegen de voorliefde voor uitheemse me-lodrama's: 'Zij verzamelen zich tot maatschappijen, waar wekelijks de volzinnenvereering voor een cathe-

derafgod op de knieën ligt, waar mogelijk over het ver-val van het vaderlandsch tooneel met schepels ach en wee in welsprekende godspraken verhandeld wordt; doch gehandeld? en de Gids zit gemelijk te knorren in zijn hoek.' Wanneer gingen de letterkundigen zich bezighouden met de 'praktijk en theorie van eene zoo roekeloos en moedwillig verwaarloosde kunst'?⁶²⁵

Pleidooi voor nationaal toneel (2)

Net als in eerdere jaren klonk de roep om meer natio-naal toneel. Binnen de twee letterkundige maatschap-pijen werd in dit tijdvak voor zover bekend niet over het toneel getheoretiseerd. Nieuw was dat er speciale genootschappen werden opgericht – de burgerlijke rederijerskamers – om het vermeende toneelverval tegen te gaan. Vooral in het Leidse blad *De rederijker* (1855-1860) maakte men zich druk over de 'onstui-mige' geestdrift waarmee het publiek melodrama's en 'spektakelstukken' begroette, 'terwijl wanneer wij, bij den gezonken toestand van ons tooneel, soms nog iets degelijks zien opvoeren, dat het kunstminnend hart goed doet, de schouwburg niet zelden schaars bezocht wordt'.⁶²⁶ De rederijerskamers wilden een einde ma-ken aan de slechte toestand waarin het toneel naar hun idee verkeerde. Omdat het publiek zich in de schouw-burg vermaakte met vertalingen van buitenlandse me-lodrama's, probeerden de rederijers in eigen kring nationale stukken te spelen:

Of is niet het streven der Rederijers, om goede, on-opgesmukte treurspelen den volke nader bekend te maken, wezenlijk eene poging van kleine Herculesjes, om den Augias-stal der slechte drama's te reinigen, en is niet het ten gehoor brengen van oude klassieke voortbrengselen onzer dichters wezenlijk eene proeve, om de liefde voor onze letterkunde meer op te wek-ken, en den bedorven smaak door eene causale kuur te genezen.⁶²⁷

Er bestond echter één probleem. Hoe edel hun roeping ook was, vaak brachten de rederijers stukken ten ge-hore die ongeschikt waren voor de eigen tijd, 'daar het grootste getal toehoorders niets geen belang in die ten tooneele gevoerde onverstaanbare personaadjes stelt,

236. Alexander Ver Huell, *Liszt in Leiden in 1843*. UBL.

en de Rederijkers-kamer zoo spoedig mogelijk voor het koffij-huis verlaat'. De rederijkerskamers wilden dus wel het nationale toneel bevorderen, maar het publiek was niet gewend aan zulke gecompliceerde stukken.⁶²⁸

De Kamper rederijker F.F.C. Steinmetz – 'O Bard uit Kampen! troetelkind der Muzen!', zoals Piet Paaltjens hem spottend noemde⁶²⁹ – publiceerde een verhandeling 'Over het herstel van ons nationaal tooneel'. Hij benadrukte dat het toneel, net als de poëzie, in de zeventiende eeuw had gebloeid. Vondel [afb. 239], 'onze vaderlandsche SHEKSPEARE', was de belangrijkste Nederlandse toneeldichter. Men behield eerbied voor zijn werk, totdat de Fransen met hun op Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap gebaseerde revolutie hier een einde aan maakten. Hierdoor werd, aldus Steinmetz, de Nederlandse oorspronkelijkheid geknakt en 'door der Gallen geest besmet'. Na de Franse tijd had men het te druk met niet-letterkundige zaken: 'Verloren goud moest herwonnen worden; vergeten han-

del weder aangeknoopt; wetten moesten veranderd, instellingen hervormd worden'. Hierdoor trad men niet op tegen de 'meer en meer veld winnende fransche zeden'. Het nationaal toneel maakte plaats voor 'schouwburgjens, waar Frankrijk's zeden, ten tooneele gebracht, Nederland onzedelijk maakten'. Het verblinde publiek vermaakte zich met 'monstervertooningen vol zoutelooze tooneelaardigheden' en wilde niet langer luisteren naar de werken van Vondel, Van Merken, Bilderdijk, Wiselius, Feith, Klijn en anderen. Gelukkig waren er sinds enige tijd de rederijkerskamers, die zich beijerden om de vaderlandse toneelstukken uit vroegere eeuwen 'in al hunne waarheid en eenvoud op te voeren'.⁶³⁰ Aan het einde gaf Steinmetz zijn idealistische toneelopvatting, die niets anders behelsde dat het aloude Verlichtingsideaal van nut en vermaak:

dan zal men doordrongen worden van de zedelijke kracht des tooneels, die altijd leerend moet zijn voor het beter deel der menschen, en men zal een' afkeer

doen geboren worden voor al dien tooneel-arbeid van uitheemschen grond op vaderlandschen bodem overgeplant, waarin de zeden van het natuurlijke menschenhart valsch, en de misdaad als verheven wordt voorgesteld. Men leere door voorbeeld en strekking het laffe blij- en kluchtspel der 19de eeuw plaats maken voor die tooneelspelen, waarin de geest ontspannen wordt, maar tevens onderwijs ontvangt.⁶³¹

De rederijkerskamers wilden dus tegenwicht bieden tegen de zedeloze 'wansmaak onzer eeuw'. Volgens hen was het zedelijkheidsaspect te veel uit het oog verloren en bezochten toeschouwers de schouwburg vooral om 'decoratiën, muziek, toiletten te bewonderen'. Daarvoor in de plaats wilden ze het werk van Vondel promoten, 'de dichter uit het krachtvolste tijdstip onzer natie, – uit de 17e eeuw, toen onze republiek den trotschen Spanjaard dwong, haar vrij te verklaren'. Van institutionele zijde werd hij beschouwd als een genie en als een 'stout oorspronkelijk vernuft' met een 'weelderige verbeeldingskracht, een levendig gevoel, eenen beschaafden en rijk uitgerusten geest'. Hij was een artistiek genie, maar verloor tegelijkertijd in zijn werk de zedelijkheidseis nooit uit het oog.⁶³² Men kon roepen wat men wilde, in de praktijk bleek het publiek moeilijk voor zijn werk warm te krijgen.

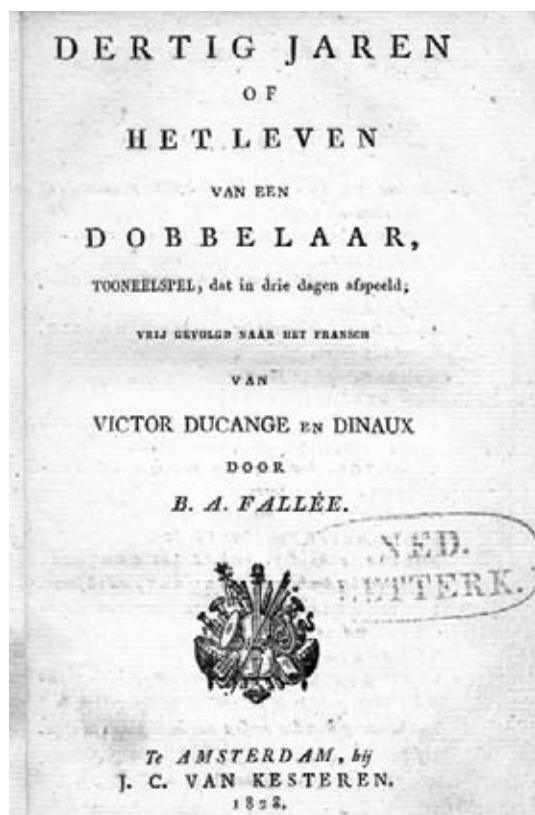
ONDERWIJS EN KRITIEK

De Leidse Latijnse school, die vanaf 1838 het Stedelijk Gymnasium werd genoemd, nam in dit tijdvak de vaderlandse taal- en letterkunde in het curriculum op. Pas na 1863 zou het vak Nederlands meer voet aan de grond krijgen, door de invoering van Thorbeckes Wet op het Middelbaar Onderwijs.⁶³³ Ook op het vlak van de tijdschriften waren er ontwikkelingen. Enkele geleerden probeerden tevergeefs een Leids tijdschrift tot stand te brengen. Intussen bleven de Amsterdamse bladen het invloedrijkst. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* kreeg in 1837 een waardige concurrent in *De Gids*. Hoe drukten onderwijs en kritiek hun stem op het denken over literatuur in deze periode?

Literatuurles op school

Wat er op Leidse scholen gedoceerd werd, is moeilijk te achterhalen. Lesprogramma's zijn doorgaans niet overgeleverd, getuigenissen zijn schaars.⁶³⁴ De Franse filosoof Victor Cousin bezocht Leiden in 1836. Hij is vooral bekend als degene die de formule *l'art pour l'art* voor het eerst gebruikte. In Leiden was hij niet geïnteresseerd in de bezienswaardigheden, maar wel in 'des raretés d'un tout autre prix à mes yeux, les véritables richesses de la Hollande, c'est-à-dire ses écoles'. Zijn indrukken publiceerde hij in 1837 in *De l'instruction publique en Hollande*. Hij bezocht twee scholen: een Franse en een 'école intermédiaire'. De eerste instelling bekeek hij te kort om zich er een goed beeld van te kunnen vormen, maar hij vond de Franse scholen onmisbaar: ze vormden 'les véritables gymnases de la classe industrielle et commerçante'.⁶³⁵ De tweede instelling, opgericht in 1825, zat tussen de Franse school en armenschool in. In tegenstelling tot de laatstgenoemde instelling was het onderwijs niet gratis; leerlingen betaalden een klein bedrag per dag. Lessen werden gegeven van negen tot twaalf en van twee tot vijf, elk dagdeel kostte anderhalve cent. Dat werkte beter dan wanneer minvermogenden wekelijks of maandelijks betaalden. Als een leerling geen geld bij zich had, diende hij het thuis gaan halen. Doordat er moest worden betaald, waren de leerlingen van de middenschool van een betere stand dan die van de armenklassen, maar minder dan de kinderen van de Franse school.

De lesinhoud was hetzelfde als op de armenscholen, maar de kwaliteit was beter. De instelling kende ook een avondschool voor kinderen die overdag in de leer waren. Overdag zaten er vierhonderdtachtig leerlingen in de banken, 's avonds honderddertig, jongens en meisjes, met diverse religieuze achtergronden. De school was ook toegankelijk voor joden. Leerlingen moesten in het bezit zijn van een vaccinatierapport. Hygiëne was belangrijk; vieze kinderen werden weggestuurd. De minimale leeftijd voor de dagschool was zes, voor de avondschool tien. Op aanwezigheid werd streng gecontroleerd. Als iemand vaker dan zes keer overdag of vier keer 's avonds afwezig was, werd hij van school gestuurd. Dankzij Cousin is het lesprogramma

237. Victor Ducange & Dinaux, Dertig jaren, of Het leven van een dobbelaar. Tooneelspel, dat in drie dagen afspeld. Amsterdam 1828. UBL/MNL.

bekend. Op de dagschool, die uit zes klassen bestond, hielden de leerlingen zich bezig met lezen, spelling en grammatica, schrijven (aanvankelijk op een lei, later op papier), rekenen, Bijbelhistorie, zingen en in de latere klassen ook met aardrijkskunde en vaderlandse geschiedenis. Al deze vakken werden ook op de avondschool onderwezen. In de laatste klas werden algemene geschiedenis en mechanische filosofie behandeld.⁶³⁶

Dat er ook letterkunde werd onderwezen, is onwaarschijnlijk. Het vaderlands literatuuronderwijs werd nog in 1866 getypeerd als het 'zoo lang verwaarloosd vak'.⁶³⁷ Mogelijk werden er wel bloemlezingen gebruikt. Deze hadden een zuiver nationale inhoud; buitenlandse auteurs werden vrijwel nooit geselecteerd. De bloemlezingen werden vooral ingezet bij andere vakonderdelen, zoals het ('kunstmatig') lezen.⁶³⁸

Een voorbeeld, beschreven in een didactisch blad, is de voordracht van een lierzang van Vondel, waarbij de klemtoon belangrijk was. Een leerling las een passage voor uit de *Gijsbrecht van Aemstel*: 'Waer wert oprechter trou / Dan tusschen man en vrou / Ter weerelt oit gevonden?' Terwijl het volgens de docent moest zijn: 'Waer wert *oprechter* trou / Dan tusschen man en vrou / Ter weerelt *oit* gevonden?' Een docent schreef: 'dergelijke mistastingen zijn ligtelijk te verbeteren, als de onderwijzer den leerling aan het verstand brengt, wat de Schrijver eigenlijk heeft willen zeggen'.⁶³⁹ Het was een verkapte manier om toch aandacht te besteden aan Vondels verzen. Ook Tollens' 'Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla' was op scholen vaste leeskost.⁶⁴⁰

Geleidelijk aan kwam er meer aandacht voor letterkunde. In het bij Du Mortier uitgegeven *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* werd in 1845 een pleidooi gehouden om kinderen in aanraking te brengen met het schone. De auteur zag het als zijn plicht om leerlingen wanneer ze verstandelijk genoeg ontwikkeld waren, te leren om het schone in proza en poëzie te zien: 'Alles moet slechts dienen, om het gevoel op te wekken en om aan den geest eene zuivere rigting te geven'.⁶⁴¹ In die zin kan er voorzichtig gesproken worden over een 'esthetische wending'.⁶⁴²

Het Stedelijk Gymnasium nam in het schooljaar 1838-1839 de Nederlandse taal- en letterkunde in het curriculum op.⁶⁴³ De opleiding bestond uit zes klassen: een leerling begon in de zesde en eindigde in de eerste. In de zesde klas werd lesgegeven in de 'Hollandsche Taal', waarbij men gebruikmaakte van de *Nieuwe Nederduitsche chrestomathie* (1832). Deze bevatte fragmenten van alle grote schrijvers en dichters, van Van der Palm tot Bilderdijk. Hoe langer de leerling op school zat, hoe meer aandacht de letterkunde kreeg. In de vierde en vijfde klas stond de bloemlezing *Schoonheden uit de Nederlandsche dichters* (1828) op het programma, met fragmenten van Nederlandse auteurs uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Tweede- en derdeklassers lazen onder anderen Hooft en Poot, terwijl in de eerste klas ook Vondel (*Gijsbrecht van Aemstel* en *Jephtha*) bestudeerd werd. Voor de lessen gebruikte de docent onder meer Sie-

238. Aankondiging van het stuk Dertig jaren, of Het leven van een dobbelaar in de Leydse courant, 16-11-1835. RAL.

genbeeks *Proeven van Nederduitsche welsprekendheid* (1799-1824) en *Proeven van Nederduitsche dichtkunde uit de zeventiende eeuw* (1806).⁶⁴⁴ De (genootschappelijke) waardering voor de zeventiende-eeuwse letterkunde werd dus ook op school overgedragen.

Met ingang van het schooljaar 1852-1853 werd ook het onderdeel literatuurgeschiedenis op het Leidse gymnasium geïnstitutionaliseerd. L.A. te Winkel, die er als docent werkte, spande zich in om het literatuuronderwijs te bevorderen. Hij was niet het enige *Maatschappij*-lid dat bij het gymnasium betrokken was. Ook de bibliothecaris L. Ph. C. van den Bergh en Robert Fruin werkten er.⁶⁴⁵ Te Winkel introduceerde het lesboek *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1849) van de Vlaamse letterkundige F.A. Snellaert.⁶⁴⁶ Daarin werd zowel geschreven over oudere letterkunde als over contemporaine. Opvallend is dat er meer aandacht werd besteed aan de Middel-Nederlandse letterkunde. De bewondering die men voor de zeventiende-eeuwse letterkunde koesterde, kwam eveneens tot uiting in het boek. Snellaert bestempelde Vondel, die gezien werd als prototype van de vaderlandse dichter, als de 'prins der Nederlandsche dichters'.⁶⁴⁷ Zo droegen schoolboeken de vigerende poëtische opvattingen van enkele jaren daarvoor – met enige vertraging – op jongeren over.

Dat kan ook worden geïllustreerd aan de hand van de plek die *Bilderdijk* inneemt. De binnen de genootschappen ontwikkelde ideeën over zijn dichterschap kwamen in het lesboek terug. *Bilderdijk* werd gekarakteriseerd als de grootste 'van allen'. Zijn onmaatschappelijkheid en zijn neiging om ruzie te zoeken accepteerde men: 'zoodanig is het gezag van het

genie, zoodanig is de begoocheling van die reuzenslagen, dat wij, op eenen onzijdigen grond voor zijne buitensporigheden veilig, verstomd blijven staan voor de diepte van gedachte, die strenge redeneering, die stoute uitdrukking, alles omkleed met den schit-

terenden mantel der rijkste poëzie.' Daarnaast werd *Bilderdijk* geroemd vanwege zijn nationalistische houding.⁶⁴⁸ W.J. Hofdijks *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1857), die Snellaerts boek verving, presenteerde vergelijkbare opvattingen. *Bilderdijk* noemde hij de 'hoofddichter' van Nederland en een 'latere en beschaafder VONDEL'. Hij was een dichter zoals er geen tweede te vinden was en die slechts Goethe 'ten evenknie' had.⁶⁴⁹ Deze kwalitatieve verwantschap was binnen en buiten de genootschappen al eerder opgemerkt.

Ook andere schoolboeken weerspiegelden letterkundige ideeën. In Leiden verschenen drie uitgaven.⁶⁵⁰ Du Mortier publiceerde in 1847 de *Bloemlezing uit Nederlandsche dichtwerken*.⁶⁵¹ Zij was bedoeld om kinderen 'aan wie geene geleerde opvoeding te beurt valt' in te wijden in de 'kostelijke' voortbrengselen van de vaderlandse poëzie – veel zeventiende-eeuw. Het waren Vondel, Cats, Hooft en Huygens, in wier verzen een 'buitengewone rijkdom en levendigheid van verbeeldingskracht, een schat van vinding en vernuft, stoutheid van denkbeelden en kracht van uitdrukking, en wat meer tot de eigenschappen der ware Dichtkunst behoort, duidelijk doorstralen'. De bundel werd afgesloten met enkele achttiende-eeuwse auteurs, zoals Van Alphen, Bellamy en Nieuwland. Zij hadden ervoor gezorgd dat de vaderlandse dichtkunst uit een 'staat van verbastering' hersteld werd.⁶⁵² De zeventiende eeuw was een literaire bloeiperiode geweest; eind achttiende eeuw was het herstel ingezet.

Bij J.H. Gebhard verscheen in 1851 *Nederlandsch proza van de dertiende tot de achttiende eeuw*, geselecteerd door Johannes van Vloten, maar alleen het eerste

deel (over de periode 1229 tot 1476) werd gepubliceerd. C.C. van der Hoek gaf een derde Leidse bloemlezing uit. Deze was samengesteld door J.M. Schrant: *Oud-Neêrlandsch rijm en onrijm* (1851). Het boek diende als leidraad voor zijn colleges en bevatte alleen Middelnederlandse teksten, maar hij dweept naar eigen zeggen niet met de middeleeuwen. Men moest Ruusbroec niet naast Van der Palm willen plaatsen. Maar wie veel kaf wegruimde, vond wel degelijk koren.⁶⁵³ De bundel maakt duidelijk dat de toegenomen interesse voor de middeleeuwen van invloed was op de samenstelling van dergelijke educatieve bundels.

Zo werden de vigerende ideeën onder de jeugd verspreid. Het had lang geduurd, maar in deze jaren, zo bleek op het Leidse gymnasium, kreeg het literatuuronderwijs vaste voet aan de grond.

(Mislukte) Leidse periodieken

Wat betreft de literaire bladen was Leiden ook in deze jaren weinig succesvol. Wel verschenen diverse reeksen en almanakken. Vooral de jaarlijkse Leidse *Studenten-almanak* (sinds 1815) bood studenten met literaire aspiraties de kans zich als auteur te manifesteren. De meeste teksten – zowel proza als poëzie – verschenen evenwel anoniem. De almanak was een belangrijk literair platform. (Fragmenten van) enkele bekende Nederlandse boeken werden voorgepubliceerd in de *Studenten-almanak*. Nicolaas Beets publiceerde bijvoorbeeld naast gedichten ook de schetsen ‘Het beestenspel’ en ‘Varen en rijden’ (respectievelijk in de almanak voor 1837 en 1838), die later beide opgenomen werden in de *Camera Obscura* (1839).⁶⁵⁴ François HaverSchmidt debuteerde als Piet Paaltjens [afb. 240] in de studenten Almanak voor 1856. De almanakgedichten die hij schreef, bundelde hij later als *Snikken en grimlachjes* (1867). Dat geeft aan dat de studenten Almanak een soort kweekvijver vormde voor literair talent en een positieve bijdrage kon leveren aan iemands letterkundige loopbaan.

Opvallend is dat beiden ook het redacteurschap vervulden, een prestigieuze functie. Toen Beets op 30 september 1835 te horen kreeg dat hij redacteur mocht worden, schreef hij in zijn dagboek: ‘Gewin brengt mij de tijding dat ik benoemd ben tot Lid der

239. Negentiende-eeuwse verheerlijking van Vondel. pc.

Redactie van den *Studenten-Almanak*, een der eer-
volste betrekkingen bij de Studentenwereld.’⁶⁵⁵ HaverSchmidt was redactielid in 1856 en secretaris in 1857 [afb. 241]. Wellicht stimuleerde het redacteurschap hem om de Paaltjens-gedichten te publiceren. Bij wijze van afscheid, voordat hij de ‘koude, ploeterige maatschappij in de armen’ stooft,⁶⁵⁶ publiceerde HaverSchmidt in de almanak voor 1859 (die in 1858 verscheen) zijn vers ‘Drie studentjes’, waarin hij de tegenstelling tussen de studentenwereld en de kille maatschappij benadrukte. Een van hen overlijdt jong, een tweede sterft een langzame dood. Het lot van de derde is het akeligste. Hij krijgt een betrekking, een echtgenote en wordt een ‘braaf en fatsoenlijk man’, die slechts bitter lacht:

Een lach, die getuigde van lijden,
Zóó gruwzaam, zóó peilloos diep,
Dat die hem loeg mocht bidden,
Dat ook hij den heldendood sliep.

Den schoonen dood der vrienden,
Met wie hij de Sleutelstad
Eens zo leeuwerikblij deed daavren
Van 't heilig Iö vivat!⁶⁵⁷

Leidse tijdschriften met een opiniërend-letterkundig karakter waren er nauwelijks. Het enige dat min of meer in die categorie paste, was *De rederijker* (1855-1860), dat inspeelde op de bloei van de rederijderskamers in de jaren vijftig. Het bevatte behalve mededelingen en verslagen ook boekbeoordelingen, waarin vooral (nieuwe) dichtbundels werden besproken. Poëzie die geschikt was voor de voordracht kreeg meestal een gunstig onthaal. Daarnaast stelde de redactie een nationalistische eis. De bundel *Korenbloemen, nieuwe gedichten* (1853) van Beets werd bijvoorbeeld goed ontvangen, omdat deze 'echte, Hollandsche poëzij' bevatte.⁶⁵⁸ Tollens' verzen – bij alle kamers zeer populair en door het tijdschrift zeer geschikt bevonden voor de declamatie – werden stevast positief gewaardeerd. De gedichten van Tollens bezaten de belangrijkste eigenschappen van kunst, vond men: 'eenvoud en waarheid'.⁶⁵⁹ Na zijn overlijden stond de redactie stil bij het belang van zijn werk. *De rederijker* verdween net als de twee Leidse rederijderskamers eind jaren vijftig weer van het toneel. Het blad bestond te kort om een belangrijke plaats in te nemen in de Nederlandse literaire kritiek. Het richtte zich bovendien slechts op één specifieke doelgroep: de leden van de rederijderskamers.

Alle belangrijke tijdschriften kwamen uit Amsterdam. De meest serieuze poging om een Leids periodiek op te richten werd ondernomen door Thorbecke en Geel omstreeks 1836.⁶⁶⁰ Ook andere *Maatschappij*-leden waren hierbij betrokken, zoals Hamaker. Die laatste wilde echter een Nederlandstalig recensieblad tot stand brengen, dat de naam *Leidsche Wetenschappelijke Berigten* moest gaan dragen. Dit plan had hij al jaren eerder, schreef Van Assen in 1834: 'Thorbecke wilde een tijdschrift oprigten, dat geheel toegewijd zou zijn aan strenge beoordeeling van onze letterkundige voortbrengselen'.⁶⁶¹ De oprichting daarvan bleek echter niet eenvoudig. Thorbecke wilde het blad publiceren in frequente, losse afleveringen.⁶⁶² Het moest een academisch, kritisch tijdschrift zijn, waar 'uitsluitend

knappe en rijpe mannen in schrijven, onder een fiksche beleid, door eenparigen geest beziel'd'.⁶⁶³ Maar de Leidse boekverkopers voelden er niets voor om hun vingers te branden aan deze riskante uitgave. Toen Geel er in 1835 met C.C. van der Hoek over sprak, kreeg hij nul op het rekest: 'toen ik met Van der Hoek begon te onderhandelen, kreeg ik terstond het *zegelregt* voor mijn scheenen; ik weet niet meer, welk getal centen op ieder blaadje, zoodat die man stemde voor dikke nummers per maand, 12 in het jaar! Cela va sans dire; toen heb ik mijn schouders opgehaald, en ben heengegaan'.⁶⁶⁴ Voor Van der Hoek vormde het dagbladzegel, de (in de Franse tijd ingevoerde) belasting op tijdschriften, een belemmering om dit nieuwe blad uit te geven. Zelfs de jonge boekverkoper Hazenberg, aan wie Geel het plan in 1838 voorlegde, zag op tegen de kosten van het dagbladzegel en smeekte volgens Geel 'om *geregelde* uitgaaf der bladen'.⁶⁶⁵

Er was nog een tweede factor die de totstandkoming dwarsboomde: het 'gebrek aan helpers'. Uit een brief die Geel op 9 februari 1838 aan Thorbecke schreef, blijkt dat hij zijn genootschappelijke netwerk inzette op zoek naar mederedacteuren. Maar niemand bleek bereid zich voor deze zaak in te zetten. Van Assen reageerde 'laauw' en wilde niets beloven, Bake weigerde zich te verbinden: 'hij is geen vriend van die korte karakteriserende artikels, die evenwel een naauwkeurige lektuur van *nieuwe* boeken vereischen.' Kist praatte eroverheen: 'hij houdt volstrekt niet van recenseren.' Van Hengel had het te druk en Janssen was 'te bescheiden: hij durft niet'. De weinig populaire Siegenbeek en ook Tydeman – beiden door Geel beiden in een voordracht bij de *Maatschappij* op de hak genomen – vroeg men niet om hun medewerking. Wellicht doelde Geel op hen toen hij schreef over de professoren, die het wellicht 'euvel opnemen zullen, dat men hen niet uitgenoodigd heeft om mee te doen'.⁶⁶⁶ Het lijdt geen twijfel dat Siegenbeek, als ze hem hadden gevraagd, zijn medewerking zou hebben toegezegd. Zelfs toen de redactie van de *Algemeene konst- en letter-bode* in de persoon van Tydeman hem in 1853 uitnodigde om aan het tijdschrift mee te werken, schreef hij dat hij daartoe 'voor zoo verre dit van een' grijsaard van na-genoege tachtig jaren te wachten is, gaarne' het zijne

wilde bijdragen.⁶⁶⁷ Maar Thorbecke en Geel wilden de *Maatschappij*-voorzitter er duidelijk niet bij hebben, zoals de studenten van de *Romantische Club* Siegenbeek evenmin bij hun vergaderingen wensten.

Sinds 1836 verscheen te Den Haag bovendien het *Drie-maandelijksch tijdschrift* (1836-1838), geïnitieerd als alternatief voor de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*.⁶⁶⁸ (In tegenstelling tot dit laatstgenoemde blad bevatte het enkel recensies; mengelwerk was er niet.) Geel voelde er daarom weinig voor om zich nog voor de *Leidsche Wetenschappelijke Berigten* in te spannen en vroeg zich in 1838 af of hun idee nu 'timmerhout' was.⁶⁶⁹ Daarmee was het plan om een academisch recenserend tijdschrift tot stand te brengen, ondanks Thorbeckes enthousiasme, van de baan.

Oude en nieuwe Letter-oefeningen

Het algemeen-culturele blad *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, dat tot 1876 verscheen, behield zijn prominente positie. De wijze waarop het tijdschrift functioneerde en de eisen die het stelde kunnen het beste worden vastgesteld door te kijken naar de reactie op een nieuwe generatie dichters. Dan blijkt dat het een conservatief nuttigheidsideaal bleef prediken. Voor de vernieuwende, romantische en op Byron geïnspireerde verzen die Beets als student publiceerde, had men weinig begrip. (Tegelijk moet worden vermeld dat de redactie in de jaren dertig meermalen in het mengelwerk beschouwingen publiceerde over het leven en werk van Lord Byron.) Naar aanleiding van Beets' *Guy de Vlaming* (1837), waarmee Beets in de genootschappen furore maakte, schreef men bijvoorbeeld dat de auteur wel dichterlijke aanleg bezat, maar deze verkeerd inzette. De recensent vroeg zich af: '*Cui bono?* Welk doel is er in beoogd? Wat nuttigheid of aangenaamheid heeft het in zich, niet alleen zulk eene akeligheid bij voorkeur tot dichtstof te nemen [...] Moeten wij dan de dolzinnigheid van eenen VICTOR HUGO, SCRIBE en dergelijken volstrekt naäpen, en alzoo het waarlijk verheven tragische misbruiken en onteeren?' Het was de criticus bijvoorbeeld een doorn in het oog dat de 'tooverkol' Maria in het vers aangeeft noch aan God noch in de onsterfelijkheid te geloven: 'Waarom besteedt toch het jonge mensch zijne kostelijke dichtgave,

waarvan ook hier weder proeven voorkomen, aan zulke terugstootende onderwerpen, en maakt ze door zijne behandeling nog terugstootender? Is dit de weg, om de heerschappij van waarheid en deugd uit te breiden?' Het tijdschrift beschouwde het als zijn taak om indien nodig voor zulke schadelijke en gevaarlijke werken 'hoogernstig te waarschuwen'.⁶⁷⁰ Dat het conservatieve maatstaven hanteerde is duidelijk: meer dan vijftig jaar eerder had het blad op vergelijkbare wijze stelling ingenomen tegen de sentimentele werken van Feith.

Dat Beets' zwartgalligheid bekritiseerd werd – voor zijn latere, minder romantisch-byroniaanse en meer zedelijke verzen had het tijdschrift overigens meer waardering – hield mogelijk verband met zijn onverholen bewondering voor Bilderdijk.⁶⁷¹ Net als binnen de genootschappen was Bilderdijk in het blad een van de meest besproken auteurs. Elk deel van zijn postume *Geschiedenis des vaderlands* werd omstandig behandeld en vanwege zijn reactonaire opvattingen doorgaans als 'raaskallen' bestempeld.⁶⁷² Bilderdijks tegenvoeter, de opgewekte, huiselijke en nationale dichter Tollens, werd in het blad geroemd om het nationale en het nuttige van zijn werk: 'Hij zal in vele opzichten Volksdichter bij ons blijven, vooreerst en voornamelijk om de huiselijkheid en godsdienstigheid van vele zijner stukjes, en ten andere om de ongekunsteldheid en eenvoudigheid zijner taal en versificatie.'⁶⁷³

De *Vaderlandsche-letteroefeningen* hanteerden daarnaast, net als in voorgaande jaren, nationalistische maatstaven. Tollens' (te Leiden) bekroonde dichtstuk 'De Overwintering der Hollanders op Nova Zembla' roemde men, naar aanleiding van een herdruk, als een 'echt vaderlandsch gedicht'.⁶⁷⁴ Een nieuwe uitgave van de verzen van Cats noemde men een 'echt vaderlandsche onderneming'. Dergelijke werken waren van belang in een tijd 'waarin vaderlandsche zeden en daaraan gepaarde denkbeelden en gevoelens onder ons meer en meer voor uitheemsche beginnen te wijken; waarin onze letterkunde gevaar loopt, haar eigenaardig karakter al gaande weg te verliezen, door de pogingen van zoo velen om vreemdsoortige bestanddeelen daarmede te vermengen; waarin de boekhandel veelal het kennelijk streven aan den dag legt, om de vraag naar het nuttige en deugdelijke van eene onder-

240. Portret van Piet Paaltjens, het alter ego van François HaverSchmidt, uit: Piet Paaltjens, Snikken en grimlachjes. Academische poëzie. Schiedam 1867. UBL/MNL.

neming als lastig en ook overmatig te beschouwen, en door ligte en oppervlakkige lectuur, door vertalingen van een aantal romans enz. op den smaak en vooral op de beurs van ons publiek niet ongelukkig speculeert; in zulk eenen tijd is de aankondiging van een werk, als het bovenstaande, eene aangename taak'.⁶⁷⁵ De eisen die het blad stelde waren duidelijk, om niet te zeggen voorspelbaar. Het was verworden tot het meest conservatieve en zelfgenoegzame tijdschrift in het literaire leven.⁶⁷⁶

Geen wonder dat de kritiek toenam. Was er in voorgaande jaren reeds verzet gerezen, in de jaren dertig beleefde dit een hoogtepunt. De jonge generatie – de studenten voorop – verzetten zich tegen dit conservatieve bastion. Vooral enkele vooraanstaande leden van de *Romantische Club* uitten felle kritiek. Secretaris L.R. Beijnen beschreef in 1835 het volgens hem bedroevende niveau van de tijdschriften. *De muzen, Nederlandsch tijdschrift voor de beschaafde en letterkundige*

wereld (1834-1835), waarvan slechts één jaargang verscheen, vond hij 'te nieuw, te elegant, te goed bewerkt'. Volgens hem hadden de Nederlanders vooral bewondering voor de middelmaat: 'Van daar dan ook dat de Letteroefeningen, en Letterlievende Maandschriften, waarin men alles vindt behalve kennis van zaken en waarheidsliefde, steeds blijven bloeien'.⁶⁷⁷ Beets, wiens *José* kritisch werd besproken, sprak van een 'oudemannenhuis', dat pas een recensie publiceerde 'nadat iedereen er reeds over uitgesproken' was. De recensent begreep zijn dichtstuk niet, volgens Beets: 'De Recensent kent noch het genre, noch het model, waarnaar ik gewerkt heb, noch weet wat ik bedoel. Hij vertelt zijnen lezers wat ik al zoo verhaald heb, en doet dit in een plat prozaprataatje, maar hij wou wel eens weten wat Jose toch op zijn vaders kasteel uitgevoerd hebbe, in de drie jaren dat hij daar na zijn moeders dood nog vertoefde. Was dit zoo moeilijk te raden? Laat ons zien. Wat doet een Spaansch Ridder al zoo? Een pijp rooken, de Vaderlandsche Letteroefeningen lezen, mogelijk netten breien, mogelijk exotische gewassen kweken, of jonge kalkoentjes mesten!'⁶⁷⁸ Kneppelhout schreef dat de student-auteur de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* verfoeide. Deze rekende het 'zich ten pligt mede te werken tot hun spoedigen val. Hij noemt ze nooit dan op een verachtelijken toon: – die ellendige *Letteroefeningen*! – en spreekt met den grootsten afkeer van de *klied* van IJntema'. Ook op het *Algemeen letterlievend maandschrift* (1822-1850) – dat eveneens een afdeling boekbeoordelingen en een afdeling mengelwerk bevatte – was hij (na een kritisch stuk) 'zeer gebeten': 'Het is nu altijd het *letterdievend* of *letterliederlijk* of *letterhatend Maandprul* en als hij het in handen krijgt wordt hij nog leverkleuriger dan de omslag'.⁶⁷⁹

De kritiek was zelfs zo groot dat met ingang van 1837 een nieuw blad werd uitgegeven, *De Gids*, met de (pesterige) ondertitel: *Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen*.⁶⁸⁰ Het was een reactie op de gebreken van de bestaande tijdschriften en verzette zich tegen de 'bekrompenheid van oordeel en de partijdigheid van strekking' en 'de traagheid en nalatigheid, waarmede de in Nederland het licht ziende boekwerken worden beoordeeld'.⁶⁸¹ Qua uiterlijke verschijning was het blad

241. Tekening van Hogewoerd 63, waar François Haverschmidt gedurende zijn studententijd woonde, uit: Johs. Dyserinck, Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens). Schiedam 1908. UBL/MNL.

traditioneel. Het bevatte een deel recensies en een deel mengelwerk: gedichten, anekdoten, etc. Dat men het tijdschrift ook in Leiden opmerkte, blijkt uit de brief van Thorbecke aan Van Assen van 3 januari 1837: 'Wat zegt gij van de *Gids*? Ik heb daar wat in gebladerd, dan er tot dus verre geen heil in gezien. Wie is al in die redactie? Ik heb slechts Beets, Hazenbroek en Kneppelhout hooren noemen.'⁶⁸² In werkelijkheid was er een Amsterdamse redactie, aanvankelijk bestaande uit C.P.E. Robidé van der Aa, E.J. Potgieter en later R.C. Bakhuizen van den Brink. Vooral de laatste twee waren actief, maar ook scribenten uit andere steden zoals Beets, Hasebroek en Geel leverden zo nu en dan een bijdrage.

Hoe vernieuwend het tijdschrift ook wilde zijn, zijn literaire ideologie bleek helemaal niet zo revolutionair. De zeventiende eeuw werd er net als binnen

de genootschappen en de overige letterkundige bladen in aangeprezen als een (artistiek) oorspronkelijk tijdvak.⁶⁸³ Zo hield men naar aanleiding van een recensie over de door Potgieter uitgegeven *Liedekens van Bontekoe* (1840) een pleidooi voor nationale poëzie, waarbij de zeventiende eeuw een voorbeeldfunctie vervulde: 'Zoo wij dan nationale Poëzij verlangen, nationaal zoowel in vorm, als in stoffe, dan vragen wij: Waarom zich onze Dichters niet bij voorkeur wenden naar die dagen van werkzaamheid en kracht, waarin onze voorvaders den Roem als ware het overrompelden, en de grondslagen legden voor hetgeen wij als natie nog zijn, en nog wenschen te worden – naar het einde der zestiende en de grootste helft der zeventiende eeuw?'⁶⁸⁴ Deze uitspraak had ook in de *Vaderlandsche letter-oefeningen* niet misstaan.

Toch waren er in letterkundig opzicht verschillen aan te wijzen. Welke visie had *De Gids* op Bilderdijk? Hoewel de redacteurs niet blind waren voor diens onvolkomenheden, benaderden ze hem positiever dan de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*. Natuurlijk bevatten zijn brieven zwaarmoedige uitingen, schreef men in 1837, maar de dichter was 'een der belangrijkste verschijnselen aan onzen letterkundigen hemel, ja, mischien aan dien der geheele Westersche Letterkunde' geweest.⁶⁸⁵ En in 1849 schreef een criticus: 'wie is waardig, wie is in staat in het licht te stellen, wat onze taal hem verschuldigd is? De wedergeboorte der Hollandsche Dichtkunst dagteekent van zijne verschijning, de Hollandsche proza schittert van den weërschijn van haren glans.'⁶⁸⁶ Bilderdijk werd gezien als een negentiende-eeuwse ware dichter. Voor rijmelarij bestond geen begrip. Toen Siegenbeek het waagde een cantate te publiceren ter herinnering aan het jaar 1813, werd hij door *De Gids* genadeloos als rijmelaar bestempeld: 'Wij huldigen de kieschheid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, die onder het voorgeven van *onoverkomelijke zwarigheden*, dit stuk niet deed uitvoeren, voorzeker met het doel om den Hoogleraar niet bloot te stellen aan de ontvangst, die zulke rijmelarij verdient.'⁶⁸⁷

Ook had *De Gids* meer begrip voor nieuwe letterkunde. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de receptie van Beets' vroege dichtwerken. In een

recensie over *Guy de Vlaming* gaf men aan – wellicht met de vermanende recensie in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* in het achterhoofd – geen ‘school-meesterlijken toon’ te zullen bezigen. Was men al positief gestemd over de dichtstukken *José* en *Kuser*, *Guy de Vlaming* overtrof de verwachtingen. De recensent weigerde om mee te zingen in het bekrompen koor dat de Romantiek afkeurde met de woorden: ‘*horrible, horrible, most horrible*’. Hij vond dat de gruwelen niet konden opwegen tegen de vele schoonheden in het gedicht en meende dat de zedelijkheid nergens geweld werd aangedaan. De vraag waarom Beets ‘zulke donkere onderwerpen’ koos, vond hij volstrekt irrelevant: ‘Ei lieve, mijne Heeren! waarom schilderde REMBRANDT altijd een’ donkeren achtergrond? Ook in dezen zoude verscheidenheid in dat opzigt eene verdienste te meer zijn; en wij hopen, dat de Dichter van JOSE, KUSER en GUY zijne stof zal afwisselen; maar zich aanmatigen dit te eischen bij zoo veel voortgang, waarlijk, het zoude ondankbaar zijn!’⁶⁸⁸ Mede dankzij de positieve receptie in *De Gids* kon Beets uitgroeien tot een algemeen gerespecteerde dichter. In 1838 werd hij zelfs getypeerd als een ware dichter en bestempeld als een van de Grote Drie na Bilderdijk: ‘DA COSTA! – VAN LENNEP! – BEETS!’⁶⁸⁹ Zo werd zijn literaire positie verstevigd door een tijdschrift dat in korte tijd een vooraanstaande plaats had ingenomen in het literaire leven.⁶⁹⁰

TUSSENBALANS

In de voorgaande paragrafen is een overzicht gegeven van de letterkundige instituties in het tijdvak 1833-1860. Opnieuw is duidelijk geworden dat de letterkunde, meer autonome (romantische) tendensen ten spijt, een sociale, maatschappelijke functie bleef vervullen. In de jaren veertig werd Nederland opnieuw geconfronteerd met een politieke omwenteling, ditmaal als gevolg van toenemende liberale denkbeelden en de invoering van een nieuwe grondwet. Deze verschuiving was ook van invloed op het literaire leven. Voordat daarop wordt ingegaan, volgt eerst een tussenbalans.

De materiële productie

De auteurs, genootschappen en uitgevers vormden een drie-eenheid. Doordat het prijsvraagstelsel op zijn retour was, verminderde de materiële productie. Toch kwamen veel teksten nog steeds in genootschappelijke kring tot stand; de lezingen gingen onverminderd door. Nieuw in deze periode waren de gezelschappen die zich op de uiterlijke welsprekendheid toelegden, zoals de burgerlijke rederijderskamers, die zich vooral bezighielden met het declameren en minder met het produceren van poëzie. Een belangrijke rol was weggelegd voor de student-auteurs. Nicolaas Beets was een van hen. Hij trad op bij voordrachtsavonden van de *Romantische Club*, publiceerde dichtwerken (zoals *De masquerade* bij C.C. van der Hoek en in de *Studenten-almanak*) en las ze voor bij de *Hollandsche Maatschappij*. De *Studenten-almanak* vormde een literair forum voor studenten met letterkundige aspiraties, waarin onder meer François HaverSchmidt als Piet Paaltjens zijn eerste stappen zette in het literaire leven. De boekverkoopersbranche stond op het punt om enkele belangrijke ontwikkelingen door te maken: de invoering van de sneldrukpers en de afschaffing van het dagbladzegel. Veel literatoren en genootschapsleden publiceerden bij de firma Luchtmans, die in 1848 werd overgenomen door E.J. Brill. Sijthoff, opgericht in 1850, ontwikkelde zich geleidelijk aan tot een belangrijke uitgever. Daarnaast kende Leiden vele andere boekverkopers, die al of niet met eigen publicaties naar buiten traden. Opvallend is dat de boekverkopers allerlei filantropische initiatieven ondersteunden. Het Schouwburgprogramma werd gedomineerd door buitenlandse melodrama's.

De distributie

Wie geen eigen bibliotheek had, was aangewezen op de institutionele bibliotheken die Leiden bood. Vooral de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* bezat een rijke collectie. De bibliotheek werd in dit tijdvak verder geprofessionaliseerd door de aanstelling van een bibliothecaris. Voor minder gegoede lezers was de Nutsbibliotheek beschikbaar, die enkel zedelijk verantwoorde boeken bevatte. Diverse grotere en kleinere boekverkopers exploiteerden – meer dan in voor-

gaande jaren – in navolging van C.C. van der Hoek een commerciële, aan hun boekhandel gelieerde leesbibliotheek. Hier konden klanten voor een klein bedrag boeken lenen. Er waren ook christelijke leesbibliotheken, zoals die van de vereniging *Broederliefde*, die zich richtte op de verspreiding van christelijk-didactische lectuur onder de armen. Andere initiatieven waren een *Nieuwe Sociëteit* en een nieuw Leesmusem. Studenten konden voor hun lectuur terecht op de sociëteit *Minerva* of zich aansluiten bij een leesgezelschap. Ook voor niet-studenten was er een florerende leesgezelschappencultuur.

De symbolische productie

Hoewel de genootschappen aan invloed inboetten en er steeds vaker kritiek hoorbaar was op hun functioneren, bleven ze instituties van betekenis. Van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* bleven veel kopstukken lid, maar het was vooral een selecte groep van Leidse leden die de activiteiten verzorgde. De openbare vergaderingen werden in 1840 afgeschaft. Tijdens de maandbijeenkomsten kwamen, naast huishoudelijke zaken, vooral taalkundige en historische (met name mediëvistische) onderwerpen aan bod. Aan contemporaine letterkunde besteedde men nauwelijks aandacht. De dichter, taalkundige en historicus Bilderdijk vormde een uitzondering. Door de onophoudelijke aandacht voor zijn persoon en werk kreeg hij in toenemende mate een gecanoniseerde status. De *Maatschappij* hield vast aan het prijsvraagstelsel. Daarop kwamen zelden antwoorden binnen die de moeite waard waren, zelfs niet wanneer bij hoge uitzondering een actueel onderwerp werd uitgeschreven. De *Maatschappij* was een verouderd bolwerk van de traditie, dat nog slechts een minimale rol speelde in in het literair-theoretische debat.

De Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* organiseerde in het winterseizoen regelmatig lezingen, die deels voor vrouwen toegankelijk waren. De prijsvragen werden bespot en genegeerd. Toch bleef het genootschap populair, omdat het – en dit gold ook voor de *Maatschappij* – een gezelligheidsfunctie vervulde. De rol van de genootschappen was echter niet totaal

uitgespeeld. Voor een beginnende dichter als Beets had de *Hollandsche Maatschappij* wel degelijk een prestigeverhogende betekenis. Mede door zijn optreden aldaar groeide de al beroemde dichter uit tot een gevestigde auteur. Die positie had hij niet bereikt langs de weg van de prijsvragen, maar dankzij de *Romantische Club*. Uit de manier waarop Beets werd onthaald, kan daarnaast worden afgeleid dat de *Hollandsche Maatschappij*, zeker in de jaren dertig, oog had voor eigentijdse literaire ontwikkelingen. De leden waren ervan overtuigd dat hun *Hollandsche Maatschappij* een belangrijke natiebevorderende functie vervulde. Toch nam haar invloed over het geheel beschouwd af.

Leiden kende daarnaast een keur aan kleinere genootschappen, waarbij de gezelligheid, het informeel samenzijn met gelijkgestemden, een rol speelde. Sommige studentengezelschappen, zoals *Lucifer*, *Exercendo* en *Declamatorium*, richtten zich op de uiterlijke welsprekendheid. Hun doel was het verbeteren van de voordracht, maar daarnaast vervulden ze ook een duidelijke maatschappelijke functie: ze zamelden geld in voor de armen. De leden van de *Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*, de *Romantische Club* – zoals Beets, Kneppelhout, Hasebroek en Gewin – organiseerden (openbare) reciteeravonden. Dat was een manier om met letterkundigen van naam in contact te treden. De studenten dweepten met Hugo, Byron en Bilderdijk en leverden op die manier een bijdrage aan het denken over (romantische) literatuur. Het gezelschap bood de student-auteurs de kans zich in literair opzicht te manifesteren. Dat ze hierin slaagden, blijkt uit het feit dat ze korte tijd later lid werden van de *Hollandsche Maatschappij*. De *Romantische Club* fungeerde dus als een springplank naar literaire erkenning. In de jaren vijftig werden ten slotte twee burgerlijke rederijkerskamers opgericht: *Vondel* en *Tollens*. Deze stelden zich ten doel de liefde voor de oudere (zeventiende-eeuwse) Nederlandse letterkunde te stimuleren. Hieraan lag een maatschappelijke doelstelling ten grondslag: het voorlezen van nuttige, utilitaire verzen (Vondel!) Boven dien boden ze personen uit minder elite, burgerlijke bevolkingslagen een podium om zich als voordrachtskunstenaar in het literaire leven te doen gelden.

In het aanschafbeleid van de leesgezelschappen

242. Portret van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872). SAA.

kwam de voorkeur voor historische romans en verhalen (Scott) en voor romantische auteurs als Byron en Sterne tot uiting. Toch bleef de nadruk op het belang van een oorspronkelijke letterkunde, ontdaan van 'vreemde smetten', gehandhaafd. De voorkeur van het schouwburgpubliek voor uitheemse melodrama's was de meeste letterkundigen een doorn in het oog. Velen pleitten, net als in voorgaande jaren, voor nationaal toneel. De rederijkerskamers werden mede opgericht als reactie op de vigerende toneelsmaak. Ze probeerden het publiek de schoonheid en het nuttig-nationale te laten ervaren van hoogtepunten uit de vaderlandse literatuur. Vooral Vondel werd gezien als het beste wat de Nederlandse literatuur had voortgebracht. Zijn toneel bleek in de praktijk echter te moeilijk; de verzen van Tollens waren geschikt. Zo konden de rederijkerskamers hun doelstellingen uiteindelijk nauwelijks realiseren.

Het literatuuronderwijs kreeg geleidelijk meer voet aan de grond, en er kan voorzichtig gesproken worden van een esthetische wending. Op het Leidse gymnasium werd met ingang van het schooljaar 1838-1839 literatuur onderwezen. De vigerende poëtische opvattingen, zoals de institutionele waardering voor de zeventiende-eeuwse letterkunde, werden zo als het ware gereproduceerd. De kritische tijdschriften vervulden een selecterende en beoordelende functie. De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* hanteerde goeddeels dezelfde (conservatieve) maatstaven als in voorgaande jaren. Zo wees men Beets' byroniaanse werken af op grond van het gehanteerde nuttigheidsideaal. Uit onvrede werd *De Gids* opgericht, met de ondertitel *Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen*, die werken vanuit minder conservatieve maatstaven beoordeelde. Het blad verwierf in korte tijd een invloedrijke positie en droeg bij aan de reputatieopbouw van levende en reeds overleden auteurs (zoals Beets en Bilderdijk).

De Revolutie van 1848

LOEIENDE STAATSORKANEN

In de jaren veertig klonk in heel Europa de roep om liberale hervormingen. Frankrijk, Oostenrijk en Duitsland kregen, zoals gezegd, te maken met revolutie. In Nederland bleef het vooralsnog rustig, maar men vreesde voor ongeregelde heden. Onder invloed van de buitenlandse en de binnenlandse onrust (zoals de door de aardappelziekte mislukte oogsten, de daardoor gestegen voedselprijzen en de honger onder het volk) nam de druk op koning Willem II verder toe. Tot verbazing van velen veranderde hij in de nacht van 12 op 13 maart 1848 naar eigen zeggen in vierentwintig uur van conservatief in liberaal.⁶⁹¹ Willem II toonde zich bereid een nieuwe grondwet te aanvaarden. In de *Leydse courant* van 15 maart werd dit nieuws breed uitgemeten en in een grotere letter gepresenteerd:

Heden zijn er hoogst belangrijke geruchten in de Residentie in omloop. De koning zou namelijk gisteren namiddag den Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal bij zich ontboden en hem te ken-

nen gegeven hebben, dat Hoogstdezelve niets vuriger verlangende, dan aan de wenschen van zijn getrouw Volk te voldoen, bereid was alle die veranderingen in de Grondwet te brengen, die de Staten-Generaal [...] voor het heil van den Staat mogten raadzaam oordeelen. Wij meenden dat dit nieuws wel een grootere letter verdiende.⁶⁹²

Ondanks enkele ordeverstoringen, zoals op 15 en 16 maart in Den Haag en het 'Damoproer' te Amsterdam op 24 maart, behield de vorst dankzij zijn pragmatische houding de troon voor Oranje:

Laat vrij staatsorkanen loeijen,
Troonen zwak en wank'lend staan;
Elders onweërswolken broeijen,
Troonen dreigen om te slaan.
Blinde volksgeest van beroering,
Ondermijnen 't staatsgebouw,
Hier, hier zweert men met vervoering,
Wet en Vorst en pligten trouw. –⁶⁹³

Op 17 maart stelde de koning een commissie in bestaande uit de vroegere Negenmannen, die reeds in 1844 een liberaal voorstel hadden ingediend. Thorbecke [afb. 242] werd voorzitter. Hij kon nu zijn liberale idealen, waarover hij als hoogleraar in Leiden college had gegeven, in de wet vastleggen. Op het besluit van de koning werd met vreugde gereageerd. In Leiden staken velen de vlag uit als blijk van hun 'belangstelling en blijdschap'.⁶⁹⁴ De nieuwe grondwet was dankzij Thorbecke binnen drie weken gereed. De belangrijkste wijziging was dat de ministeriële verantwoordelijkheid werd verankerd. De ministers waren daardoor niet langer dienaren van de vorst. Bovendien zouden de Tweede Kamer en de gemeenteraden voortaan direct worden gekozen, zij het op basis van censuskiesrecht. Er kon meer controle worden uitgeoefend op de staatsfinanciën, omdat jaarlijks een begroting werd gepresenteerd. (Als lid van de Leidse gemeenteraad had Thorbecke zich vanaf het moment dat hij in 1845 verkozen was eveneens ingespannen om openbaarheid van de stedelijke financiën de bewerkstelligen.)⁶⁹⁵ De Eerste Kamer werd niet langer door de koning

benoemd, maar door de Provinciale Staten gekozen. Daarnaast kreeg de Tweede Kamer het recht van interpellatie, enquête en amendement. In de grondwet werden ten slotte tal van burgerlijke vrijheden vastgelegd, zoals de vrijheid van pers, petitie, vereniging, vergadering en godsdienst. Vooral die laatste was een belangrijke verworvenheid, want de katholieken kregen nu dezelfde rechten als andere groepen.

De studenten, die de liberale wensen steunden, brachten op 20 maart 1848 – na lang wikken en wegen – een serenade aan Thorbecke en diens medeliberaal Lodewijk Caspar Luzac. Deze namen haar welwillend aan, 'onder voorbehoud van nadere tijdsbepaling, uit hoofde hunner drukke werkzaamheden'.⁶⁹⁶ Siegenbeek vond de serenade geen goed idee: 'iedere aanleiding die het volk in massa op de been brengt, acht ik thans gevaarlijk'.⁶⁹⁷ Op initiatief van de studenten werd diezelfde maand een Corps Rustbewaarders opgericht.⁶⁹⁸ Meer dan tweehonderd studenten meldden zich aan om de orde te helpen handhaven. J.F. van Oordt, hoogleraar in de theologie en bestuurslid van de *Maatschappij*, werd opperbevelhebber.⁶⁹⁹ De Rustbewaarders, die op last van het Ministerie van Oorlog van geweren waren voorzien, hielden geregeld schietoefeningen in de Katwijkse duinen. Omdat ongeregelde uitbleven, kon het Corps reeds in juni 1848 worden opgeheven.⁷⁰⁰

De rechtenstudent Alexander Ver Huell, illustrator van Klikspaans *Studenten-Typen* (1841), nam niet alleen deel,⁷⁰¹ maar bracht de rustbewaarders ook in beeld tijdens hun exercities [afb. 243]. Op een andere, minder serieuze prent is te zien dat de nog 'niet georganiseerde doch wel gewapende' – dat wil zeggen: halfdronken, in polonaise lopende, met drankflessen gewapende – studenten naar een singel marcheren om hun bivak op te slaan. Op weer een andere prent toont Ver Huell hoe de rustbewaarders nadat ze vanwege een stortbui doornat in Katwijk waren aangekomen, op straat een hongerige grijsaard aantreffen: 'Terstond drongen de jongelui de boeren en visschers, die om den ongelukkige stonden zonder iets tot zijn ondersteuning te doen, op zij, bragten hem de noodige hulp toe en leidden hem naar een kleine herberg waar hij verder verzorgd werd. Intusschen was een hunner met

243. A. Ver Huell, P. Blommers & C.C.A. Last, *Studenten-Rustbewaarders te Katwijk*, 1848. RAL.

zijn pet rondgegaan en had een ruime gift voor den armen man bijeenverzameld.⁷⁰²

Wie niet tot de rustbewaarders toetrad was Cd. Busken Huet, die sinds 1844 theologie studeerde. Toch lieten de politieke gebeurtenissen hem niet koud; hij stemde in met de kritiek van radicale politici op de regering en was (als praeses) betrokken bij de serenade.⁷⁰³ In zijn postuum verschenen roman *Robert Bruce's leerjaren* (1898) uitte hij zijn afkeuring over het studentenoptreden: 'Eigenlijk kan men de houding van de Nederlandsche studenten dier dagen niet zonder weêrzin gedenken.' Hij vond het getuigen van 'vroegen ouderdom, van voosheid, van een bedroevend gebrek aan geestdrift' dat de studenten de wapens oppakten ter voorkoming van de revolutie. Waarom hadden ze 'niet met de Parijsche broeders op eene barrikade gestreden en de Algerijsche kogels van Cavaignac getrotseerd, liever dan zich met verroeste schutterij-geweren te laten wapenen en van een drillmeester zonder opvoeding te leeren, hoe men met oude vuursteen nieuwe denkbeelden doodt?'⁷⁰⁴

Op 3 november 1848 werd de grondwet met Koninklijke instemming afgekondigd. Zoals dat in de aanloop naar de Opstand in België ook was gebeurd, kregen de liberalen steun van de katholieken.⁷⁰⁵ Door de constitutiewijziging heerste eind 1848 in Nederland vergeleken met elders politieke en maatschappelijke rust.⁷⁰⁶ Op 30 november vonden de Tweede Kamerverkiezingen plaats, die resulteerden in een glorieuze overwinning voor de liberalen. In oktober 1849 trad het eerste ministerie-Thorbecke aan. Het fundament voor de moderne Nederlandse staat was daarmee gelegd.

INSTITUTIES EN DE REVOLUTIE

Gerrit van de Linde hield vanuit het Engelse Highgate, waar hij als kostschoolhouder werkte, het nieuws in de gaten. Tegenover zijn vriend Jacob van Lennep uitte hij zijn afkeer van de revolutionaire geest: 'Troonen liggen ter neder in 't stof, koningen in 't slijk, (de malle koning van Pruisen in 't vuilst daarvan)⁷⁰⁷ de slagboomen des' Aardrijks zijn verbroken!' Aan het 'den vloek

gewijd Parijs' vergaf hij 'elke dolheid elke snoodheid elk oproer elk verraad'. Maar hij vond het grievend dat Nederland het 'noodlottig voorbeeld van dit Jonah versmadend Nineveh, met alle geweld moest nabootsen'.⁷⁰⁸ Wat hem het meest verbijsterde was dat 'zulk zwak en slap en flauw gespuis, als 't Leidsch gemeen, zulk ziekelijk en aangestoken pooieraars volkjen, zulk besmet vee, 't geen uit wandelen gaat met drie neusgaten en geen neus; dat zulk verpest ongediert zonder verhemelte mede, naar mij 't dagblad aankondigt, den Godtergenden dwaal-schreeuw, den oproergil dezer eeuwen uit het stinkend and schorgezopen keelgat al huilend durft voortrochelen, ja dit gaat verstand en geduld te boven! Verdwij, ongeneesbaar gebroed, in den draf der stedelijke *huisjens*, te saam met die verachtelijke *quasi*-palingen, die u als hunne natuurlijke canibalen eerbiedigen'.⁷⁰⁹

De Schoolmeester had een verkeerde voorstelling van zaken (of deed alsof hij die had), want het volk kwam niet in opstand; de rustbewaarders traden niet één keer op. Toch was er sprake van een gespannen situatie en van revolutionaire onrust. Hoewel het effect van de politiek minder groot was dan ten tijde van de Belgische Opstand, liet de revolutie van 1848 toch haar sporen na op het literaire leven, vooral op de genootschappen. Op de boekverkopers, de leesgezelschappen en de Leidse Schouwburg had de revolutie echter nauwelijks invloed. In andere steden beïnvloedde de politiek de samenstelling van sommige burgerlijke rederijkerskamers. In Leiden bestonden deze op dat moment nog niet.⁷¹⁰ In de Schouwburg ging men voort met het opvoeren van buitenlandse melodrama's. Wat betreft het nationaal toneel werd in 1848 twee keer het drama *Joan Woutersz.* (1847) van Hendrik Jan Schimmel gespeeld, waarin de hoofdperson trouw blijft aan Oranje, zelfs als hij daarvoor moet sterven.

De boekverkopers toonden zich niet zo geëngageerd als ten tijde van de Belgische Opstand, omdat er in de samenleving relatief weinig te merken was van de onrust. Er was geen sprake van een in het oog springende politisering van de uitgeversfondsen. Thorbecke publiceerde zijn *Bijdrage tot de herziening der grondwet* (1848) in Leiden bij P.H. van den Heu-

vell en J.G. la Lau. Bij Luchtmans verschenen twee politieke uitgaven. Groen van Prinsterer bundelde een reeks voorlezingen onder de titel *Ongeloof en revolutie* (1847), waarin hij zijn (op Bilderdijk geënte) denkbild uitwerkte dat het 'ongeloof geen uitweg heeft dan in het revolutie-beginsel'.⁷¹¹ Een tweede tekst was geschreven door het *Maatschappij*-lid L.J.F. Janssen: *De geestelijken en het nieuw ontwerp van Grondwet of beoordeeling van Art. 86* (1848). Daarin betoonde hij zich tevreden over de liberale conceptgrondwet, maar verzette hij zich tegen het artikel dat bepaalde dat geestelijken geen lid mochten worden van de Staten-Generaal.⁷¹² Geen vette oogst als reactie op zo'n belangrijke gebeurtenis in de Nederlandse politieke geschiedenis.

Ten tijde van de Aprilbeweging in 1853 bleek de politieke kleur van een uitgever overigens wel doorslaggevend. H.R. de Breuk, de latere voorzitter van de rederijkerskamer *Vondel*, was aanvankelijk liberaal gezind, maar koos in 1853 voor het conservatieve kamp. Dat had financiële gevolgen, 'want al ras werd een en ander door de liberale partij aan zijne pers onttrokken'.⁷¹³ Naar aanleiding van '1848' gebeurde dit niet, omdat de meeste intellectuelen de liberale hervormingen ondersteunden. Omdat zij ook de genootschappen bevolkten, was daar het grootste effect merkbaar.

Genootschappelijke omwentelingen

De hervormingsdrang die Europa en ook Nederland in zijn greep kreeg, liet de genootschappen niet onberoerd. De revolutiegeest werkte het nationalisme in de hand. De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* anticepeerde reeds in 1847 op de nationale grondwetherziening.

— *De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*
Zo ouderwets als de *Maatschappij* was in haar activiteiten, zo vooruitstrevend was zij wat betreft bestuurlijke vernieuwingen.⁷¹⁴ In oktober 1842 las men een verhandeling voor van Siegenbeek, die zelf 'om ongesteldheid afwezig' was, (opnieuw) over de raadpensionaris Simon van Slingelandt als staatsvormer.⁷¹⁵ Zijn voordracht was een reactie op de rede die Thorbecke hield toen hij op 8 februari 1841 aftrad als rector

244. Silhouet van Matthijs Siegenbeek, 1845. DBNL.

magnificus, waarin hij Van Slingelandt aanwees als criticus van de toenmalige stadhoudelijke regeringsvorm – een vroegere Thorbecke dus. Siegenbeek vond dit beeld onjuist. Van Slingelandt had zich, ondanks zijn inzet, volgens hem een behoudende politicus betoond. Hij was voorstander geweest van een aristocratische regeringsvorm, stelde beslist niet de ‘volksstem tot opperste wet’ en kon dus niet tot de ‘mannen van vooruitgang’ worden gerekend.⁷¹⁶ Met andere woorden: Siegenbeek vond het onbillijk dat Thorbecke Van Slingelandt voor zijn karretje spande.⁷¹⁷

Andere lezingen die expliciet betrekking hadden op de revolutie van 1848 werden niet gehouden. De *Maatschappij* had het te druk met bestuurlijke zaken. Eind 1846 en begin 1847 vonden nauwelijks vergaderingen met lezingen plaats, omdat gedelibereerd werd over het nieuwe wetboek, dat in 1847 werd aangenomen.⁷¹⁸ Daarmee anticipeerde het genootschap op de nieuwe nationale grondwet die een jaar later in werking zou treden. Of zoals Nicolaas Christiaan Kist het

verwoordde: ook de *Maatschappij* was gegrepen door de ‘eigenaardige omwentelingskoorts’. Onder invloed van de liberale stemming streefden de *Maatschappij*-leden naar meer democratie. Een belangrijke wijziging was dat het bestuur voortaan behalve uit de vaste leden – de voorzitter, de secretaris en de penningmeester – uit een zestal personen zou bestaan, waarvan er elk jaar twee dienden af te treden. Ieder jaar zouden de zes bestuursleden een nieuwe voorzitter kiezen. Het nieuwe ‘wetboek’ maakte een einde aan de ‘schijn van willekeur, waartoe het voormalig, bijna eenhoofdig bestuur, zelfs onder een’ man als onze betreurde SIEGENBEEK, wel eens aanleiding’ gaf, zo stelde men later.⁷¹⁹ De voorzitter werd daarnaast voortaan vrijgesteld van het vervaardigen en voordragen van de levensberichten.

Tijdens de ‘zoo woelige, zoo stormachtige’ jaarvergadering van 1847 zag Siegenbeek [afb. 244] zich gedwongen zijn functie neer te leggen.⁷²⁰ Dit moet hem verbitterd hebben. Hij stelde dat hij zich altijd met ‘goeden wil en ijver’ voor de *Maatschappij* had ingezet. Dat hij zijn post moest opgeven, was naar eigen zeggen het gevolg van een eerder genomen besluit, waartoe hij zich als gevolg van zijn gevorderde leeftijd gedwongen zag. Maar hij zou hebben volhard indien er geen nieuw reglement was ingevoerd, waardoor ‘nederige ambtenaren’ vervangen werden door jaarlijks wisselende bestuurders en hij verplicht werd om af te treden. Dat was een artikel ‘van welks invoering vooral de jongere leden onzer vereeniging zich eene merkelijke verhooging van haren bloei voorspellen’, stelde hij, maar waarin hij zelf – zo is uit zijn woorden op te maken – geen heil zag.⁷²¹ Deze wetswijziging laat zien hoezeer het politieke klimaat zijn stempel drukte op de organisatie van het literaire leven.

Hoewel Siegenbeek het deed voorkomen alsof hij zelf opstapte, zal hij de gang van zaken allesbehalve leuk hebben gevonden. Om de ‘strompelenden grijsaard, die met wankelende schreden binnentrad en het spreekgestoelte naderde’⁷²² toch de hulde te brengen die hem toekwam, kreeg hij tijdens dezelfde bijeenkomst een gouden gedenkpenning – net als Bilderdijk en Van der Palm in 1830⁷²³ – met de tekst: ‘Aan M. Siegenbeek, xxv Jaren Voorzitter 1847’.⁷²⁴ Daarmee was zijn

rol goeddeels uitgespeeld, hoewel hij nog wel in enkele (beoordelings)commissies plaatsnam. Een tweede huldeblijk viel hem ten deel toen hij in 1851, drie jaar voor zijn dood, tot erelid werd benoemd [afb. 245].⁷²⁵ Dat was een eerbewijs dat voordien alleen aan leden van het Koninklijk Huis was aangeboden. Siegenbeek ontsliep in de vroege morgen van 26 november 1854, 'kalm en zacht', in de leeftijd van tachtig jaar. 'Een langzaam verval van krachten maakte een einde aan zijn werkzaam leven, waarvan deze stad en vooral de hier gevestigde hoogeschool meer dan eene halve eeuw het tooneel is geweest', schreef men twee dagen later in de *Leydse courant*.⁷²⁶ Zijn lichaam werd ter aarde besteld op de begraafplaats Groenesteeg te Leiden [afb. 246]. In het levensbericht dat de *Maatschappij* liet opstellen, werd benadrukt dat de hoogleraar geen groot genie, maar wel een talent was geweest.⁷²⁷

Wat veranderde er nog meer door het nieuwe reglement? Voortaan werd een bibliothecaris in dienst genomen. Daarnaast riep men twee wetenschappelijke commissies in het leven: één voor de Nederlandse geschied- en oudheidkunde en één voor de Nederlandse taal- en letterkunde, die tot op heden bestaan.⁷²⁸ De laatste stelde zich ten doel een Nederlands woordenboek tot stand te brengen. Ook het bedenken van prijsvraagonderwerpen en het beoordelen van verhandelingen behoorde tot haar taken. Ten slotte had de commissie ook een taalpuristische functie: door een lijst op te stellen met woorden die in strijd werden gevonden met het Nederlandse 'taal-eigen' hoopte men de taalverbastering te bestrijden.⁷²⁹ De taalkundige L.A. te Winkel vestigde bijvoorbeeld de aandacht op de 'verkeerde en berispelijke' schrijfwijze van '*ten zes, zeven of acht ure*', dat volgens hem als '*uren*' geschreven moest worden.⁷³⁰ Ook de taalkundige Anthonie Cornelis Oudemans werd benoemd in de commissie. Op 4 december 1849 schreef hij: 'Zoo als gy uit de nieuwe wetten der Maatschappij van Ned. Lett. gezien hebt, zyn er twee commissies ingesteld, namelijk die van Taal- en Letterkunde, en die van Geschied- en Oudheidkunde, ten einde de Maatschappij behoorlyk in te lichten en te ondersteunen. De maandelyksche Vergadering heeft my in de plaats van Profr. De Vries tot lid der eerste Commissie gekozen; en nu zit ik met

mijn vriend Siegenbeek samen over taal-belangen te spreken. Hoe vindt gy die grap? Al dadelyk heb ik een voorstel ingediend, om de Maatschappij tot meer werkzaamheid aan te sporen, en haar te overtuigen, dat zy hare eerste en voornaamste zorg moest wyden aan een nieuw omschrijvend woordenboek onzer taal.'⁷³¹

Het revolutiejaar 1848 zelf ging grotendeels aan de *Maatschappij* voorbij. Te midden van de 'beroeringen buiten onze grenspalen' gingen de letterkundige werkzaamheden 'haren stillen, maar gestadig voorwaarts strevendenden gang', zo stelde de secretaris. De maandelijkse vergaderingen werden met een zekere regelmaat belegd en het genootschap leek geen hinder te ondervinden van de politieke woelingen, vermoedelijk omdat het rustig bleef in Nederland. Toch lijkt het erop dat '1848', los van de wetswijziging, wel degelijk van invloed was. Dat jaar werd namelijk benadrukt dat het genootschap een politieke functie diende te vervullen. Toen Kist, die in 1848 als voorzitter optrad, de jaarvergadering opende, stelde hij dat de *Maatschappij* was opgericht in een tijdvak waarin het 'afnemen van een fier en edel nationaal-gevoel in een toenemend verval van vaderlandsche taal en zeden zich allerwege vertoonde'. Het genootschap had volgens Kist de liefde voor de Nederlandse taal en geschiedenis doen ontgloeien en was een steun geweest in jaren van 'Staatsstormen'.⁷³²

De parallel was duidelijk: ook nu was de toestand in Nederland zorgelijk. Kist benadrukte dat de *Maatschappij* een belangrijke taak had. Volgens hem werden de Nederlandse taal en letterkunde – en daarmee de vaderlandse identiteit – bedreigd. Donkere wolken pakten zich samen om spoedig in een verwoestend onweer los te barsten; het Nederlandse 'eigendom en ons regt, onze taal en onze letterkunde, onze nationaliteit, onze eer en ons volkbestaan' werden door vijanden uit binnen- en buitenland belaagd. Kist beschouwde vooral Pruisen met zijn eenheidsstreven als een gevaar voor de Nederlandse autonomie. Hij beseftte dat de *Maatschappij* geen politieke macht had, maar toch konden alle leden een steentje bijdragen 'door aangevuurde heilige geestdrift voor de kennis en beoefening van Nederlands taal en geschiedenis, den grondslag vast maken, op welken het eerst en het meest een echte

Leiden, 26 Junij 1851.

Mildt Hoogjelard Heer!

De Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde heeft zich de
 eer, te kennis van uw Hoogjelard te brengen, dat zij, in haar jongst gehouden jaar-
 lijksche Vergadering, op Donderdag den 19.^{en} Junij jld., met algemeene stemmen, besloten
 heeft, uit aanmerking der langdurige en groote verdiensten van Uwe Hoogjelard voor de
 Nederlandsche Letterkunde, in het algemeen, en voor onze Maatschappij in het bijzonder,
 U het erelidmaatschap onder Maatschappij aan te bieden: een eer, waaraan, waaraan
 ten vorigen jare de nieuwste woorde zijn verboden, zoodat, de erelidmaatschap
 geen enkel toelage. Wierom zij, een vergadering, met hunne tegenwoordigheid waren, verzoekt
 de Voorzitter hen, te zijner regterzijde plaats te nemen. Wij vliegen ons,
 dat Uwe Hoogjelard deze benoeming als een gering bewijs onder hoopstelling met
 welwillendheid aanvaardt, zult, en hebben de eer met de meeste onderscheiding ons
 te tekenen,

Naam van de Maatschappij van Nederlandsche
 Letterkunde,

J. T. Bodel Nijenhuis, Voorzitter.

J. T. Bodel Nijenhuis, Secretaris.

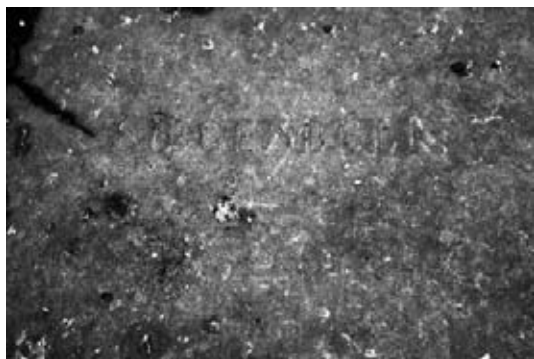
Uw Hoogjelard Heer
 M. Siegenbeek,
 te Nijmegen
 te
 Leiden.

245. Brief van Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis aan Matthijs Siegenbeek betreffende diens erelidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1851. RAL.

volkszin en tevens de ware volkskracht rust'. Om te voorkomen dat Nederland overspoeld zou worden door een Duitse zondvloed, moest iedereen de 'zucht voor het geen geleend en vreemd is' tegengaan. Kists conclusie luidde dat er nog veel te doen viel voor de *Maatschappij*.⁷³³ Het lijdt geen twijfel dat deze expliciete positiebepaling en deze opleving van het nationalisme mede te verklaren is door de politieke onrust die Nederland in 1848 in zijn greep hield.

De vraag is of de *Maatschappij*-wet van 1847 gunstig heeft uitgepakt. Het antwoord werd gegeven door Kist, die in 1858 terugblikte op het revolutiejaar 1848. Hij stelde toen vast dat in het nieuwe wetboek veel was opgenomen 'hetwelk minder regtstreeks met het oog op hare letterkundige werkzaamheid en alzoo op den bloei der wetenschap, dan op hetgeen de politieke tijdgeest te vorderen scheen en alzoo den *vorm* meer dan het *wezen* betrof'. Kortom, de *Maatschappij* had zich laten meeslepen door de revolutiegeest en dit had het genootschap volgens Kist geen goed gedaan. Het was bedolven onder een reeks van formaliteiten, die met de Nederlandse letterkunde niets te maken hadden. Zo werden bestuursleden bij wet gedwongen om jaarlijks af te treden, terwijl de praktijk leerde dat juist een klein gezelschap van actieve leden zich voor het bestuur wilde inspannen en het meestal niet mogelijk was om steeds andere vrijwilligers hiervoor te vinden. Daarnaast werden de maandelijkse vergaderingen nog meer dan voorheen goeddeels gevuld met huishoudelijke zaken. De werkzaamheid van de leden verminderde hierdoor, omdat weinigen ervoor voelden om voor een door 'allerlei beraadslaging afgematte of tumultueuse, vergadering' als spreker op te treden.⁷³⁴

In latere jaren was de liberale geest niet meer zo alomtegenwoordig binnen de *Maatschappij*. Dat hing samen met de Aprilbeweging van 1853. Ook binnen de *Maatschappij* heerste een antiroomse stemming. In 1854 werd J.M. van Vree [afb. 247] voorgesteld, die sinds één jaar bisschop van Haarlem was, maar 'van wien de vergadering nog steeds niet weten' wilde, schreef Robert Fruin dat jaar.⁷³⁵ In juni 1854 werden regionale verkiezingen gehouden. In Leiden leden de liberalen een nederlaag, maar in andere steden wonnen ze wel. Fruin, die met de liberalen sympathiseerde,

246. Het graf van Matthijs Siegenbeek op de Historische Begraafplaats Groenesteeg. Foto: Max van Duijn.

schreef in een brief dat hij de jaarvergadering van de *Maatschappij* op 15 juni 1854 bijwoonde toen het bericht arriveerde dat in Zwolle en Zutphen de liberalen hadden gewonnen ten koste van de antirevolutionaire politicus Groen van Prinsterer: 'De tegenovergestelde rigting was luisterrijk vertegenwoordigd, en het was kostbaar de lange gezigten te zien, waarop te lezen stond, dat zij de tijdning al gehoord hadden. Ik was juist met Van Assen in gesprek, toen een gediensstige geest hem de Jobstijding kwam berigten: "Lieve God, Groen niet gekozen; dat doet U zeker genoegen, mijnheer Fruin. Dat komt van die directe verkiezingen: enkel intrigues". De scène was curieus, maar ik had toch medelijden met onzen ouden leermeester, die nu nog beleven moet, dat die monsieur Thorbecke weer veld wint.'⁷³⁶

Zo bleek de liberale stemming ook van invloed op de *Maatschappij*. In de wetten van 1847 werden democratische regels opgenomen. Hierdoor werd Siegenbeek, die nu gezien werd als een autocraat, afgezet. In latere jaren verloor de *Maatschappij* als gevolg van de Aprilbeweging haar liberale veren en keerde zij op haar schreden terug. Maar dat heeft de arme Siegenbeek niet meer meegemaakt.

— *De Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*

Het jaar 1848 had op de *Hollandsche Maatschappij* slechts geringe invloed. Het genootschap, dat volgens de secretaris scheen te delen 'in de ziekelykheid van den dag' (een gebrek aan vrijwillige sprekers),⁷³⁷ had

sinds zijn oprichting in 1800 reeds een hoog democratisch gehalte. Jaarlijks werd er tijdens de algemene vergadering een nieuwe voorzitter en secretaris gekozen, steeds uit een andere stad. De leden voelden dus niet de behoefte om de wetten drastisch te wijzigen. 'Kalm was de loop der gebeurtenissen in ons Vaderland; kalm was de loop der werkzaamheden onzer Maatschappij. Door geene gebeurtenissen van buiten beroerd, door geene byzondere voorvallen van binnen geschokt, hield onze Maatschappij eenen bedaarden, steeds voorgaanden tred', zo had de algemene secretaris in 1834 de staat van het genootschap beschreven, terwijl koning Willem I bleef volharden inzake de Belgische kwestie. In 1848 klonken vergelijkbare woorden, waaruit blijkt dat de politiek maar weinig gevolgen had: 'bij al de onrust en woeling daarbuiten, was de afgeloopen tijdkring voor haar een tijd van ongestoorde rust en diepen slaap'.⁷³⁸ De revolutionaire geest die binnen- en buitenland in zijn greep hield, ging aan de *Hollandsche Maatschappij* dus goeddeels voorbij; lezingen die op de gebeurtenissen betrekking hadden werden, voor zover bekend, in Leiden niet gehouden.

Wel meende men dat de onrust een negatieve invloed had op de vaderlandse letterkunde. Dit besef vormde het uitgangspunt voor de lezing die Bernard ter Haar [afb. 248] hield bij de opening van de jaarvergadering van 1848 in Amsterdam. Namens de Leidse afdeling waren de oudheidkundige L.J.F. Janssen, de boekhandelaar P.C. van Marle, de doopsgezinde dominee Antonie Doyer Tz. en Hendrik Cornelis Huyser present. Die laatste was werkzaam op het Leidse kantongerecht.⁷³⁹

Ter Haar voerde zijn toehoorders terug naar het jaar 1648, toen de Vrede van Münster werd gesloten, die een einde maakte aan de Tachtigjarige Oorlog. Gedurende de oorlogsjaren, in het tijdvak van stadhouder Frederik Hendrik, had de Nederlandse letterkunde gebloeid. Toen had zich, 'onder het loeijen en stormen, onder het bulderen en donderen van den krijg', een zelfstandige vaderlandse letterkunde en kunst ontwikkeld. Vooral Vondel en Rembrandt – de 'Vorst onze Dichters' en de 'Vorst onze Schilders' – droegen daaraan bij. Van daaruit maakte Ter Haar de overstap naar de eigen tijd, nu opnieuw de 'staatsorkanen' loeiden.

In vergelijking met de (eerste helft van de) zeventiende eeuw was de Nederlandse letterkunde volgens de spreker net als de handel en welvaart in verval, als gevolg van een grote 'zucht tot navolging, welke al het vreemde bewondert, najaagt en verslindt'. Maar volgens Ter Haar kon de politieke onrust ook een lichtzijde hebben, want juist nu was het van belang om de liefde voor de vaderlandse letterkunde aan te kweken. Dan zou er een nieuwe bloeiperiode kunnen ontstaan, net zoals ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. De enige eis was om met de 'liefde tot onzen nationalen roem de liefde tot het schoone wakker' te houden.⁷⁴⁰

Ter Haar beklemtoonde dus dat de letterkunde, juist in deze politiek onzekere tijden, een natiebevorderende functie diende te vervullen. Voor de *Hollandsche Maatschappij* was daarbij – vanzelfsprekend – een belangrijke rol weggelegd: 'Onze Hollandsche Maatschappij toone zich harer edele roeping bewust te zijn, om den bloei van schoone kunsten en wetenschappen in ons Vaderland te bevorderen; en wanneer zij eerlang eene halve eeuw zal hebben doorgeleefd, dan worde onder blijder omstandigheden en gunstiger vooruitzichten dat vijftigjarig bestaan herdacht; dan worde zij door ons niet als eene afgeleefde grijze begroet, welke de grafrust tegenhijgt, maar dan sta zij voor onze oogen daár, als herboren tot een vernieuwd bestaan, en prijkende in verjeugdigde kracht!'⁷⁴¹ Het jaar 1848 veroorzaakte dus een nationalistische oprisping, ook in letterkundig opzicht.

Een heel ander geluid liet Isaác da Costa horen. Ook hij maakte een vergelijking tussen 1848 en 1648, in het gelijknamige vers dat hij in april 1848 voorlas bij de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut. Daarin riep hij zijn toehoorders, wijzend op de buitenlandse revoluties, op tot inkeer te komen.⁷⁴² Ook bij de *Hollandsche Maatschappij* trad hij op: op 13 december 1847 las hij, vermoedelijk in Amsterdam, zijn 'Wachter! Wat is er van den nacht? Een lied des tijds' voor. In de 'Voorafpraak' bij zijn gedicht benadrukte Da Costa dat het meer dan zesentwintig jaar geleden was dat hij voor het laatst bij het genootschap optrad, voordat hij zijn *Bezwaren* publiceerde. Het vers droeg duidelijk de tekenen van de 'geschudden en geschokten tijd' en had betrekking op de 'belangrijke wereldbewegingen,

welke wy voor onze oogen zien plaats hebben of zich voorbereiden'.⁷⁴³ In het dichtstuk verzette de immer reactionaire Da Costa zich tegen de Europese liberale revoluties:

Vertwijflende Armoë, die geen God meer aanroept,
 Roof
 En Opstand, Burgerhaat om Wan- en Ongeloof,
 En 't honderdarmig kroost van Staatsveranderingen,
 Het menschdom teisterend terwijl ze elkaâr
 verdringen.
 Wy hoorden reeds van ver na- tegen nagebuur
 En bondgenoot in 't veld, en – de Alpen spogen vuur!
 Een chaos: strijd alom van worden en ontworden,
 Van duisternis en licht, van stilstand en wanorden!
 Orakels van den tijd! Wat wordt er van dien nacht?
 En Wachter! welk een dag wordt aan de kim
 gewacht?⁷⁴⁴

De moraal die Da Costa wilde meegeven was dezelfde als in 1823: hij riep zijn toehoorders op om zich voor te bereiden op de komst van het 'eeuwig koninkrijk / Van Waarheid, Recht, en Rust'.⁷⁴⁵

Interessant is dat de politieke onrust Da Costa aanzette om zijn poëtische ideeën aan een kritische beschouwing te onderwerpen. Zestien jaar na Bilderdijks dood was hij nog steeds een verdediger van diens idee dat ware poëzie uitstorting van gevoel is, dat verderging dan 'delectare' (vermaken) of nuttig zijn ('prodesse'). Da Costa worstelde ermee dat een gevolg van zijn poëtica was dat de lezer zijn verzen bewonderend las, maar zich niets aantrok van de erin vervatte boodschap.⁷⁴⁶ 'Wie van u,' vroeg hij de aanwezigen bij de *Hollandsche Maatschappij*, 'zal [...] in onzen tijd vooral, de onderscheiding beamen: het prosa geeft waarheid, de poëzy slechts verdrinking, verbeelding?' Hij was het hier niet mee eens. De poëzie had volgens hem de taak om (goddelijke) 'overtuigingen en waarheden' aan mensen mede te delen. Niet voor niets waren de belangrijkste passages in de Bijbel – die bedoeld waren voor 'den lof van God, voor de uitboezeming des harten, voor den blik in de toekomst, voor het vergezicht der eeuwen' – geschreven in poëzie. 'Wie zal zeggen dat hier tegenstelling is, als van waarheid en dichting?'⁷⁴⁷

247. F. Molenaar, Portret van Franciscus Jacobus van Vree (1807-1861), de eerste bisschop van Haarlem na het herstel van katholieke hiërarchie in 1853, die geen lid mocht worden van de Maatschappij, ca. 1860. NHA.

De politieke gebeurtenissen dwongen Da Costa dus tot een standpuntbepaling. Hij zag zichzelf net als zijn leermeester als een ware dichter, die in contact stond met het goddelijke en zijn gevoel uitstortte. Maar zijn verzen vervulden, zeker in deze woelige periode, wel degelijk een belangrijke christelijk-maatschappelijke functie, zo benadrukte hij:

Ik brenge u deze uitboezemingen niet als spelen van dichterlijk vernuft, maar als overtuigingen op Christelijk geloofsgebied, als uitkomsten van Christelijk onderzoek. [...] Ik legde die overtuigingen voor een aanmerkelijk gedeelte dezen avond in den poëtischen vorm voor u neder, maar ik moet het met bescheiden ernst herhalen, niet voor de rechtbank blootelijk van den dichterlijken smaak, maar voor die van het Christelijk geweten.⁷⁴⁸

Da Costa verwoordde de grote paradox die gold in het literaire leven. Enerzijds was men overtuigd van het (romantische) idee dat de dichter een bijzondere figuur was die in contact stond met het hogere. Anderzijds kon men niet aanvaarden dat poëzie geen maatschappelijke (of in de visie van Da Costa: christelijke) boodschap zou bevatten. Het *l'art pour l'art*-idee was omstreeks 1850 nog ver weg.

BESLUIT

In dit hoofdstuk stond het literaire leven in het tijdvak 1833-1860 centraal. Na de Opstand keerde de rust weer, hoewel Willem I bleef weigeren om de onafhankelijkheid van België te erkennen. Dit was niet alleen van nadelige invloed op de schatkist, maar ook op de publieke moraal. De kritiek op het eigengereide optreden van de koning nam toe. Vanaf de jaren veertig was, onder invloed van de buitenlandse ontwikkelingen en in Nederland vooral door Thorbecke, een toenemend liberaal geluid hoorbaar. Ook op de letterkunde waren deze ontwikkelingen van invloed. Hoewel de bijzondere (geniale) status van de dichter of literator van institutionele zijde algemeen erkend werd, vond men dat deze tegelijkertijd een nuttige, maatschappelijke functie moest vervullen. Nederland was bezig een moderne staat te worden en de literatuur diende een stimulerende rol te spelen in dit nationale proces.

Over het algemeen beschouwd nam de invloed van de letterkundige genootschappen af. Werden er in voorgaande jaren belangrijke discussies gevoerd, nu vervulden ze vooral een gezelligheidsfunctie; het denken over literatuur en poëzie kreeg steeds meer gestalte buiten de institutionele wereld. De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* veranderde in een gesloten genootschap, omdat de openbare vergaderingen werden afgeschaft. Prijsvragen kregen zelden respons. De leden richtten zich voornamelijk op de studie van de zeventiende-eeuwse en Middelnederlandse letteren. Aandacht voor contemporaine auteurs was er nauwelijks. Alleen de persoon en het werk van Willem Bilderdijk konden zich verheugen in onophoudelijke belangstelling. Het genootschap had hierdoor slechts weinig invloed op het denken over literatuur en op het bevorderen van schrijverscarrières.

248. D.J. Sluyter, Portret van Bernard ter Haar (1806-1880). DBNL.

Het belang van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* nam eveneens af, maar zij bleek vooruitstrevender en minder ingeslapen dan de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Ook hier was de gezelligheid belangrijk en waren de prijsvragen, mede als gevolg van de kritiek van Geel, op hun retour. Toch had dit genootschap oog voor actuele letterkundige ontwikkelingen. Beets, die als theologiestudent de aandacht trok met zijn byroniaanse dichtstukken, wist langs de weg van de *Hollandsche Maatschappij* – bij wier verschillende afdelingen hij meermalen optrad – zijn naam te vestigen. In latere jaren zou het gezelschap deze reputatieopbouwende functie verliezen. Zijn rol werd goeddeels overgenomen door de letterkundige tijdschriften als het progressieve *De Gids*.

De kleinere gezelschappen, zoals de dispuuten die zich op de uiterlijke welsprekendheid toelagden en de burgerlijke rederijkerskamers, hadden een expliciet maatschappelijke doelstelling. Met hun optredens gaven ze blijk van hun menslievende bedoelingen. Het bekendste studentengenootschap, de *Romantische Club*, had geen utilitair uitgangspunt. De studenten

dweepten met Byron, Hugo en Bilderdijk: auteurs die romantische (niet op het nut gerichte) verzen schreven. Voor sommigen, zoals Beets, Kneppelhout en Hasebroek, bood het gezelschap een podium om zich als literator te manifesteren. Korte tijd later werden ze zelfs tot lid benoemd van de *Hollandsche Maatschappij*.

Door de politieke onrust omstreeks 1848 was er sprake van een nationalistische opleving, zij het in mindere mate dan ten tijde van de Belgische Opstand.

Binnen de genootschappen werd wederom het nationalistische belang van de letterkunde benadrukt. Hoezeer de (liberale) politiek van invloed was op het functioneren van het Leidse literaire leven blijkt uit het feit dat de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* de genootschappelijke organisatie probeerde te democratiseren. Door dit alles werd het autonome idee van de kunst om de kunst, waaraan de studenten van de *Romantische Club* voorzichtig hadden gesnuffeld, bepaald niet dichterbij gebracht.

Conclusie

‘Geleerdheids zetel, Hollands roem!’ Zo typeerde Willem Bilderdijk de stad Leiden in zijn vers ‘Afscheid aan Leyden’, dat hij op 27 april 1827 bij zijn vertrek naar Haarlem dichtte. Dat de dichter er een groot aantal jaren van zijn leven doorbracht, had vermoedelijk nog een andere reden dan het feit dat hij zich, naar eigen zeggen, in de stad met haar weldadige lucht het minst ellendig voelde.

Leiden was vanaf de tweede helft van de achttiende tot ver in de negentiende eeuw een kweekplaats van letterkundige activiteiten, vooral dankzij de aanwezigheid van de hogeschool. Er was een culturele elite actief, bestaande uit professoren, predikanten, advocaten en studenten die zich in hun vrije tijd – vanuit een behoefte aan gezelligheid – gezamenlijk met de Nederlandse taal- en letterkunde bezighielden. Het lokale literaire leven kreeg in 1766 een belangrijke impuls dankzij de oprichting van twee letterkundige genootschappen die een prominente rol zouden gaan spelen: de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* en *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Vanaf dat oprichtingsjaar tot ver in de negentiende eeuw behield de stad haar positie als cultureel centrum van betekenis. Verscheidene auteurs zoals Willem Bilderdijk, Nicolaas Beets, Johannes Kneppelhout en François HaverSchmidt slaagden erin nationale belangstelling voor hun werk te wekken. Daarnaast waren er andere letterkundige instituties actief: kleinere genootschappen, rederijerskamers, leesgezelschappen en -bibliotheken, boekhandelaren, uitgevers en de Schouwburg. Deze instituties staan centraal in dit boek over het literaire leven in Leiden tussen 1760 en 1860.

Als men één woord zou moeten kiezen om het belangrijkste streven uit het tijdvak 1760-1860 te typeren, zou dat ‘natievorming’ zijn. Nederland was doende zijn identiteit te vormen. De letterkunde, waartoe men ook het toneel rekende, moest daarbij een nuttige, natiebevorderende functie vervullen. Het land werd ge-

confronteerd met een reeks politieke omwentelingen. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw kwam de positie van Willem v – sinds 1766 stadhouder van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden – onder druk te staan. In veel steden namen de patriotten met hun vrijkorpsen de macht over. Dankzij het ingrijpen van de Pruisische koning (de broer van Wilhelmina van Pruisen, echtgenote van Willem v) werd de macht van de stadhouder in 1787 tijdelijk hersteld. In 1795 moest hij echter naar Engeland vluchten, omdat de Fransen Nederland binnenvielen. De patriotten kregen nu de kans om de ‘Bataafse Republiek’ in te richten. Ze moesten in 1806 evenwel toezien hoe Napoleon zijn jongere broer tot koning van Holland benoemde om zijn greep op Nederland te versterken. Hoewel Lodewijk Napoleon zijn best deed om het symbool van nationale eenheid te worden – getuige zijn optreden na het ontploffen van het kruitschip in 1807 – werd hij in 1810 gedwongen om afstand te doen van de troon. Nederland werd door Napoleon ingelijfd bij Frankrijk. Drie jaar later stond de volgende omwenteling voor de deur. De Fransen werden verslagen en in Nederland keerde Oranje terug in de persoon van Willem Frederik, de zoon van Willem v, die koning werd. Willem I werd vorst van een Verenigd Koninkrijk waartoe ook België behoorde. Hij zette zich, net als eerder Lodewijk Napoleon, in om de nationale eenheid te bevorderen. Het was voor hem dan ook een grote domper toen België in 1830 in opstand kwam en zich afscheidde. Verbitterd deed hij in 1840 afstand van de troon. Maar ook zijn zoon, koning Willem II, werd geconfronteerd met een politieke revolutie: de invoering van de liberale grondwet in 1848.

Het is niet verwonderlijk dat het literaire leven de gevolgen ondervond van de politieke woelingen. Omdat de literatuurbeoefening voor de meeste letterkundigen een nevenfunctie was – het professioneel schrijverschap bestond nog niet – had het letterkun-

dige bedrijf te lijden onder de onrust. In de patriotentijd kwamen de genootschappen in een diepe crisis terecht. De Franse tijd bracht een verdere verslechtering van de genootschappelijke situatie teweeg. De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* kon ternauwernood worden gered. In de periode na de Franse annexatiejaren, vanaf 1813, bloeide het literaire leven weer op. Maar ook ten tijde van de Belgische Opstand (1830-1831) en de revolutie van 1848 legde de literatuur het tegen de politiek af. Op momenten dat het in Nederland politiek onrustig was, kwam de letterkunde doorgaans op de tweede plaats te staan. Indien dit niet gebeurde, werd de literatuur ingezet als een politiek middel, bedoeld om een nuttige bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van het maatschappelijk bestel.

Twee onderzoeksbenaderingen

Dit boek is, zoals in de inleiding is beklemtoond, geïnspireerd door de theorie van de Franse kunstsocioloog Pierre Bourdieu. Hij heeft benadrukt dat een kunstwerk geen objectieve, immanente waarde bezit. Kwaliteit wordt aan een werk toegekend; de symbolische productie van een werk vindt plaats binnen het door instituties gedomineerde literaire veld. De opvattingen die Bourdieu onder meer in zijn studie *De regels van de kunst* (1992) uit de doeken heeft gedaan, zijn door Gillis Dorleijn en Kees van Rees geoperationaliseerd ten behoeve van het Nederlandse literatuurwetenschappelijke onderzoek. Zij hebben een pleidooi gehouden om twee op Bourdieu geïnspireerde onderzoekspijlers te laten samengaan: het onderzoek naar instituties en de reconstructie van de poëtische opvattingen binnen het literaire veld. In dit boek is getracht beide werkwijzen op een harmonische wijze te vervlechten. In de eerste plaats is nagegaan hoe het literaire leven zich tussen 1760 en 1860 institutioneel ontwikkelde. Hoe kon iemand in literair opzicht carrière maken? Welke verschuivingen zijn aan te wijzen op het vlak van de productie, de distributie en de verspreiding van de letterkunde?

In de tweede plaats is onderzocht hoe het denken over de literatuur zich binnen de instituties heeft ont-

wikkeld. Over het algemeen wordt ervan uitgegaan dat er vanaf het einde van de achttiende eeuw een omslag heeft plaatsgevonden van een classicistische naar een romantische poëtica. In grote lijnen komt het erop neer, zoals Bourdieu in zijn boek illustreert, dat in Frankrijk eind negentiende eeuw een autonoom literair veld ontstaat, dat zich heeft losgemaakt van kerk en staat en waarin een autonome literatuuropvatting is gegrondvest: het *l'art pour l'art*-idee. Dit onderzoek richt zich op een periode dat er van een autonoom literair veld nog geen sprake was. Toch vonden er belangrijke verschuivingen plaats die de weg vrij hebben gemaakt voor een min of meer autonome literatuur, die aan het einde van de eeuw met de Tachtigers ontstaat. Dit boek probeert de volgende vraag te beantwoorden: in hoeverre was er sprake van het ontstaan van een autonome poëtica, waarbij de letterkunde op zichzelf kwam te staan en haar nuttige of natiebevorderende functie verloor?

INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN

Welke ontwikkelingen waren er in de wijze waarop het literaire leven tussen 1760 en 1860 institutioneel georganiseerd was? Hieronder worden de belangrijkste institutionele verschuivingen aan de orde gesteld op het vlak van de materiële productie, de distributie en de symbolische productie.

De materiële productie

Op het vlak van materiële productie vonden relatief weinig veranderingen plaats. De auteurs, uitgevers en genootschappen vormden een drie-eenheid. In de achttiende en negentiende eeuw was Leiden, net als in de Gouden Eeuw, een boekenstad, waar veel boekverkopers actief waren. De functies van uitgever, drukker en boekhandelaar waren nog niet gescheiden. Een firma verzorgde dikwijls zowel het drukproces als de distributie en de verkoop, hoewel in de loop van de negentiende eeuw de specialisering toenam. Prominente firma's als Luchtmans en Du Mortier waren zowel uitgever, drukker als boekhandelaar en organiseerden daarnaast veilingen. De samenwerking tussen boekverkopers nam in deze periode toe, getuige de oprichting van de *Vereeniging ter bevordering van*

de belangen des Boekhandels in 1815. In de loop van de negentiende eeuw, na 1860, zouden ten slotte enkele grote verschuivingen plaatsvinden op het vlak van de materiële productie van boeken en tijdschriften door de invoering van de sneldrukpers en de afschaffing van het dagbladzegel (1869).

Leiden kende enkele grote uitgevers en verscheidene kleine boekverkopers. Deze oefenden naast hun gewone werkzaamheden vaak nog een ander beroep uit. Zoals voor velen het schrijven een nevenfunctie was, zo was het uitgeven dat voor de meeste boekverkopers. Alleen bij grote maatschappelijke gebeurtenissen werd hiervan soms afgeweken en dan gaven ook kleine boekverkopers eigen werken uit, zoals naar aanleiding van het oproer van 1784, de buskruitramp, de terugkeer van Oranje in 1813, de publicatie van Isaäc da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823) of de Belgische Opstand. Tijdens de Franse tijd kreeg de boekverkopersbranche een klap te verduren als gevolg van de strenge preventieve censuur; uitgevers moesten manuscripten laten goedkeuren alvorens ze tot publicatie konden overgaan. In de Bataafse tijd speelden sommige uitgevers, zoals Du Mortier, juist handig in op de vraag naar politieke lectuur.

Wat opvalt is dat de boekverkopers vrijwel allemaal sociale activiteiten ontplooiden. In de tweede helft van de achttiende eeuw gaf Cornelis van Hoogeveen jaarlijks een vers uit ten behoeve van de arme Leidse weeskinderen. In de patriottentijd marcheerden veel boekverkopers mee in het vrijkorps en gaven ze politieke verzen, pamfletten en bladen uit. Na het ontploffen van het kruitschip publiceerden velen werken ten behoeve van de slachtoffers; sommigen probeerden er ook financieel beter van te worden. In 1830, na het uitbreken van de Belgische Opstand, plaatsten veel boekverkopers collectebussen in hun winkel en zamelden ze levensmiddelen en pluksel in. Ook in de tweede helft van de negentiende eeuw toonden ze zich betrokken, bijvoorbeeld door geld in te zamelen voor arme gezinnen. Ze speelden dus gedurende de hele periode een maatschappelijke rol.

Veel teksten ontstonden in de context van de genootschappen: de leden reciteerden verzen, lasen verhandelingen voor, hielden lezingen en beantwoord-

den prijsvragen. Deze werden vaak uitgegeven in genootschapsbundels. Voor auteurs was het belangrijk om zich aan te sluiten bij zo'n letterkundig gezelschap. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren er enkele invloedrijke uitgevers actief, zoals Cornelis van Hoogeveen en Cornelis Heyligert. Het lijkt geen twijfel dat Bilderdijk zijn debuut *Mijn verlustiging*, waarmee hij definitief zijn naam als dichter vestigde, in 1781 kon uitgeven bij Van Hoogeveen omdat ze elkaar kenden uit *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Vanaf 1795 kwamen de genootschappen in een crisis terecht. Veel leden gingen zich met de politiek bemoeien, waardoor voor letterkundig tijdverdrijf weinig tijd overbleef. Na 1813 herstelden de genootschappen zich. Er werden weer verhandelingen geschreven en ingestuurd en af en toe prijsvragen bekroond. Na de Belgische Opstand nam hun belang definitief af. De groeiende kritiek, vooral op het functioneren van de prijsvragen, had tot gevolg dat de materiële productie van de genootschappen verminderde.

De distributie

Op het vlak van de verspreiding van boeken vonden in dit tijdvak ingrijpende veranderingen plaats. De boekverkopers namen vanzelfsprekend ook de distributie voor hun rekening. Boeken waren in de achttiende en negentiende eeuw een luxeproduct. Een privébibliotheek was slechts voor een selecte groep weggelegd. Wie over onvoldoende geld beschikte om boeken te kopen, was aangewezen op andere instanties. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren de mogelijkheden om te lezen evenwel beperkt. Hoewel Leiden sinds 1786 een departement van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* kende, duurde het tot 1823 voordat de stad een Nutsbibliotheek kreeg. De universiteitsbibliotheek was, net als de Bibliotheca Thysiana, enkel voor academici toegankelijk. De genootschapsbibliotheeken waren alleen bedoeld voor de eigen leden. Commerciële leesbibliotheeken kende Leiden in de achttiende eeuw nog niet. Wie toch wilde lezen, was aangewezen op de kofiehuizen en sociëteiten die de stad herbergde. Daarnaast boden de leesgezelschappen uitkomst.

Aan het begin van de negentiende eeuw zou het aantal Leidse leesvoorzieningen geleidelijk aan toene-

men. Omstreeks 1800 stichtte de boekverkoper Johannes van Thoir een leesbibliotheek op de Garenmarkt, waar lezers terecht konden voor Nederlandse, Franse, Duitse en Engelse boeken. Deze instelling raakte in 1807 zwaar beschadigd bij de buskruitramp. Van Thoirs initiatief kreeg lange tijd weinig navolging. Wel bestonden er diverse sociëteiten. Zo was er gedurende de patriottentijd een *Societeit Ter bevordering van Eendragt*, waar burgers terecht konden voor hun dagelijkse portie politieke lectuur. Na de omwenteling van 1787 werden net als elders Oranjesociëteiten opgericht: de *Oprechte Vaderlandsche Societeit* en *Societeit Concordia*, waar men kranten, bladen en pamfletten kon lezen. Na de Franse inval in 1795 werd de Bataafse *Burger-societeit Nuttig en Bedachtzaam* opgericht. De sociëteiten waren plaatsen waar het literaire en politieke leven nauw in elkaar grepen.

Vanaf 1813 kwamen er nieuwe mogelijkheden om te lezen. Nadat er reeds in 1812 pogingen waren ondernomen om een Leesmuseum te stichten, kwam deze instelling in 1819 feitelijk tot stand. In het Museum konden de leden de beste (inter)nationale tijdschriften lezen. De boekverkoper C.C. van der Hoek stichtte in 1822 een commerciële leesbibliotheek, die hij vanaf dat moment gestaag uitbreidde. In 1855 telde zijn collectie bijna elfduizend titels in het Nederlands, Engels, Frans en Duits. Ook andere boekverkopers stichtten in de jaren twintig een commerciële leesbibliotheek, zoals J.W. Dauw Lem en Pieter van Leeuwen. Ten slotte stichtte de Leidse afdeling van het Nut in 1823 een leesbibliotheek. Deze diende een beschavend doel: het bevorderen van de Nutsidealen als godsdienstigheid, deugdzaamheid en goede zeden onder de leden van de werkende stand.

In het tijdvak 1833-1860 groeiden de leesinitiatieven verder. Het aantal leesbibliotheken steeg; veel boekverkopers gingen, in navolging van Van der Hoek, boeken uitlenen. De vereniging *Broederlijke* richtte vanuit idealistische motieven een christelijke leesbibliotheek op voor minvermogende lezers. Ook waren er diverse sociëteiten, zowel voor burgers als studenten. Bovendien werd in 1852 een nieuw Leesmuseum gesticht; het vorige was jaren daarvoor opgeheven. Zo werden de Leidse leesmogelijkheden in de

loop van de negentiende eeuw aanmerkelijk verruimd.

De leesgezelschappen leidden in de hele beschreven periode een bloeiend bestaan. Het toetreden was financieel voordelig. De leden hoefden daarnaast niet zelf op de hoogte te zijn van het lectuuraanbod, want dat werd van bovenaf voor hen samengesteld. Ook voor uitgevers waren ze lucratief: ze wisten zich erdoor verzekerd van een gegarandeerde afzet. Enkele leesgezelschappen organiseerden, vanuit gezelligheidsoverwegingen, ook samenkomsten. In de jaren tachtig politiseerden veel leesgezelschappen. Na 1800 groeide hun aantal explosief: in de eerste helft van de negentiende eeuw waren er in Leiden zo'n vijfendertig actief. Van de meeste is echter weinig meer dan de naam bewaard gebleven. Met de groei van het aantal gezelschappen nam ook de specialisering toe. Zo ontstonden er studenten-, vrouwen- en vakleesgezelschappen. Tijdens de Belgische Opstand raakte een enkel gezelschap in een kwijnende staat omdat de leden de wapens tegen de Belgen oppakten. Het meest prominente leesgezelschap was *Miscens utile dulci*, waar de crème de la crème lid van was: hoogleraren, predikanten, advocaten, notarissen, etc. De leesgezelschappen hadden zo in het literaire leven een belangrijk aandeel in de distributie van boeken.

De symbolische productie

De instituties die de symbolische productie voor hun rekening namen, bepaalden de maatstaven waaraan de letterkunde moest voldoen en welke auteurs een gevestigde reputatie kregen. In het tijdvak 1760-1860 waren de genootschappen het invloedrijkst; ze drukten in belangrijke mate hun stempel op het theoretiseren over literatuur. Dat gold tenminste voor de grote genootschappen. De vele kleine gezelschappen vervulden vooral een gezelligheidsfunctie. Sommige kleine genootschappen hadden daarnaast een maatschappelijke doelstelling. Zo wilde *Oud Hollands Vriendschap*, dat in 1818 door studenten werd opgericht, de verbetering van de vaderlandse taal en zeden tegengaan. Enkele in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw actieve dispuuten zamelden geld in ten behoeve van de armen door in de Schouwburg 'declamatorische voorstellingen' te organiseren, waar men verzen

voordroeg. Invloed op iemands reputatie hadden dergelijke kleine gezelschappen nauwelijks. Alleen de *Rederijderskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*, de *Romantische Club*, die in de jaren dertig actief was, fungeerde voor sommige leden als springplank naar literair succes.

De grote genootschappen hadden de meeste invloed. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw waren ze voor auteurs van wezenlijk belang bij het verwerven van een reputatie. De prijsvragen boden beginnende dichters de kans hun naam te vestigen. Zo kon Bilderdijk, mede dankzij de prijsvragen, uitgroeien tot een van de voornaamste dichters van zijn tijd. Ook voor vrouwen, zoals Juliana Cornelia de Lannoy, waren de prijsvragen een manier om betrokken te raken bij het literaire leven. De *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* was in tegenstelling tot *Kunst wordt door arbeid verkreegen* een elitair mannenbolwerk; vrouwen dongen niet mee naar de erepenningen. Voor beginnende dichters was het belangrijk om zich te conformeren aan de binnen de genootschappen vigerende ideeën en de op Horatius geïnspireerde werkwijze. Dit hield in dat een dichter zijn verzen moest laten ‘beschaven’ door kunstvrienden. Bovendien werd de *utile dulci*-eis nauwlettend in de gaten gehouden. Voor wie zich niet aan deze eisen wilde of kon aanpassen – zoals het carrièreverloop van Johannes le Francq van Berkhey laat zien – was in feite geen plaats.

Ook na 1795 bleef het gezag van de genootschappen groot. Bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, dat in de jaren tachtig een patriottenbolwerk was geworden, ontstond een voorkeur voor Bataafse vrijheidspoëzie. Iemands politieke voorkeur bepaalde mede of hij als dichter aanvaard werd. De prijsvragen vormden nog steeds een opstapje naar literaire erkenning; het schaven aan elkaars werk nam evenwel af. De gezelschappen ondervonden veel hinder van de politieke onrust. De *Maatschappij* werd met opheffing bedreigd en ook met *Kunst wordt door arbeid verkreegen* ging het slecht. Het laatste genootschap ging in 1800 op in de *Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde*, dat met de komst van Lodewijk Napoleon werd omgedoopt tot de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije*

Kunsten en Wetenschappen. Door de onrust raakte het prijsvraagstelsel in verval. Wel werden na 1800 met succes openbare lezingen georganiseerd, waardoor de genootschappen er geleidelijk in slaagden hun positie te herstellen. De voordrachten waren voor literatoren een nieuwe manier om hun naam te vestigen.

Met name tussen 1813 en 1833 werd binnen de genootschappen gediscussieerd over de dichtkunst en de taak van de auteur. Hoewel er sporadisch prijsvragen werden bekroond, nam men deze geleidelijk aan steeds minder serieus. De belangrijkste activiteit waren de (al dan niet openbare) lezingen. Succesvolle auteurs reisden van stad naar stad om overal dezelfde voordracht te houden. Vanaf de jaren veertig boetten de genootschappen aan invloed in. In 1840 schafte de *Maatschappij* de openbare lezingen af. De leden gingen zich meer en meer richten op taalkundige en historische (vooral mediëvistische) onderwerpen. Aandacht voor contemporaine letterkunde was er nauwelijks. Zowel de *Maatschappij* als de *Hollandsche Maatschappij* hield vast aan de prijsvragen, die steeds vaker bespot of genegeerd werden. Hierdoor nam het belang van de genootschappen af. Het gezelligheidsaspect, de behoefte van de leden om samen te eten en te drinken, bleef evenwel bestaan.

Toch was hun rol niet helemaal uitgespeeld. Dat laat het carrièreverloop van de student-auteur Nicolaas Beets zien, voor wie de *Hollandsche Maatschappij* wel nog een prestigeverhogende functie vervulde. Door zijn optredens bij dit genootschap vestigde hij zijn naam als dichter. Zijn reputatie kwam dus niet tot stand via de prijsvragen, zoals in de jonge jaren van Bilderdijk, maar dankzij zijn voordrachten bij de *Rederijderskamer*. Beets speelde zichzelf door middel van dit studentengezelschap in de kijker. Dat de *Hollandsche Maatschappij* oog had voor de kwaliteiten van Beets, geeft aan dat zij in de jaren dertig niet de ogen sloot voor contemporaine letterkundige ontwikkelingen. Over het geheel beschouwd nam de invloed van de genootschappen in de negentiende eeuw echter af.

In de jaren vijftig van de negentiende eeuw was er een korte genootschappelijke opleving dankzij de oprichting van twee burgerlijke rederijderskamers: *Vondel* en *Tollens*. Beide wilden de belangstelling voor

de oudere, voornamelijk zeventiende-eeuwse letteren aanwakkeren. Ze boden personen uit minder elitaire, burgerlijke lagen van de bevolking (die meestal geen toegang hadden tot de vooraanstaande letterkundige maatschappijen) de kans zich in letterkundig opzicht te manifesteren.

Naast de genootschappen speelden ook de leesgezelschappen een rol in de symbolische productie. Omdat ze veel boeken aanschaffen, drukten ze hun stempel op de literaire smaak. Voor de beschreven periode is het evenwel moeilijk om algemene uitspraken hierover te doen, omdat het bewaard gebleven bronnenmateriaal gefragmenteerd is. De leesgezelschappen bevestigden in feite de vigerende poëtische opvattingen en de binnen de genootschappen bestaande literaire smaak. Zo werd de positie van *Bilderdijk*, die mede door de prijsvragen tot stand was gekomen, binnen de leesgezelschappen – zoals *Miscens utile dulci* – verder geïnstitutionaliseerd. Niet alleen raakten zijn ideeën op die manier in bredere kring verspreid, men zou ook kunnen zeggen dat *Bilderdijk* door de leesgezelschappen (om met Bourdieu te spreken) verder ‘geconsacreerd’ werd. In de jaren dertig ziet men in het aanschafbeleid van de leesgezelschappen de voorkeur voor de historische romans van Walter Scott en het werk van Byron, Sterne en voor de romans van August Lafontaine weerspiegeld.

Het literatuuronderwijs en de literaire kritiek hadden in dit kader een eigen functie. Het literatuuronderwijs speelde een reproducerende rol (docenten droegen hun ideeën over literatuur op hun leerlingen over), terwijl de kritiek actieve invloed uitoefende. In dit tijdvak was er evenwel sprake van een afwijkende situatie. Het literatuuronderwijs ontstond pas in de loop van de negentiende eeuw. Op de Latijnse school werd lange tijd alleen aandacht besteed aan de klassieke talen. Een mijlpaal vormde de totstandkoming van de leerstoel van Matthijs Siegenbeek in 1797. Hij spande zich in om het literatuuronderwijs op de kaart te zetten. Hij ontwierp een nieuwe spelling, maar publiceerde ook diverse bloemlezingen. Deze bevatten hoofdzakelijk teksten van zeventiende-eeuwse auteurs, zoals Vondel en Cats, die een voorbeeldfunctie moesten vervullen voor de eigen tijd. Ondanks

Siegenbeeks inspanningen werd pas in het schooljaar 1838-1839 op het Leidse gymnasium voor het eerst vaderlandse letterkunde onderwezen. Wat opvalt is dat de bloemlezingen die ten behoeve van het onderwijs werden gepubliceerd stelselmatig de genootschappelijke smaak reproduceerden, zoals de waardering voor de zeventiende eeuw.

Ook de literaire kritiek had een andere functie dan tegenwoordig. Er bestonden nog nauwelijks letterkundige bladen; kranten bevatten nog geen recensies. Het waren de algemeen-culturele tijdschriften die boekbeoordelingen publiceerden. De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* was en bleef het invloedrijkst. Dit kwam mede tot uiting in de wijze waarop het blad werd bekritiseerd. Hoewel de redactie beklemtoonde dat zij een neutrale houding innam, hield het blad zich in de praktijk helemaal niet zo politiek afzijdig. In de tweede helft van de achttiende eeuw toetste men publicaties aan één regel: een werk kreeg een positieve bespreking indien het zowel aangenaam als nuttig was (een Verlichtingsideaal). Onder invloed van de politieke onrust in de jaren daarna kreeg dit utilitaire element steeds vaker een natiebepoderende invalshoek. Na 1795 werden werken die de Bataafse deugden uitdroegen positief besproken. Tijdens de Franse annexatiejaren werd het nationale aspect doorslaggevend. Het begrip ‘oorspronkelijk’ werd steeds belangrijker gevonden. Tussen 1760 en 1860 hield de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* vast aan de nuttigheidseis. Beets’ byroniaanse dichtwerken beoordeelde men met dezelfde maatstaven als de sentimentalistische werken van Feith ruim vijftig jaar eerder. Na 1813 probeerde men een bijdrage te leveren aan de geest van verzoening. Werken die voor tweedracht konden zorgen, zoals die van *Bilderdijk*, werden om die reden aangevallen.

De Leidse Schouwburg stond als institutie op zichzelf. Binnen de genootschappen werd gedebatteerd over het (nuttige, natiebepoderende) doel dat het toneel idealiter moest hebben. Vanaf het einde van de achttiende eeuw tot in de tweede helft van de negentiende eeuw klonk een pleidooi voor meer nationaal toneel. In de praktijk werden in de Schouwburg evenwel vooral Duitse en Franse melodrama’s opgevoerd, waarmee men tegemoetkwam aan de smaak van het

grote publiek. Tegelijkertijd werd in de Schouwburg gereageerd op politieke en maatschappelijke gebeurtenissen zoals tijdens de patriottentijd, de Franse tijd en de Belgische Opstand.

POËTICALE ONTWIKKELINGEN

Welke omslag in het literaire denken is waarneembaar binnen de onderzochte instituties? In de tweede helft van de achttiende eeuw overheerste een ambachtelijke (classicistische) benadering van de letterkunde. Binnen het studentengenootschap *Linguae animae fideles*, later omgedoopt tot *Minima Crescunt* (de voorloper van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*), kwam dit reeds tot uiting. De leden deinsden er niet voor terug om in elkaars werk en zelfs dat van klassieke auteurs correcties aan te brengen om het te verbeteren. Wie een goede dichter wilde worden, moest zijn werk laten beschaven door kunstvrienden, zoals de Romeinse dichter Horatius dit in zijn *Ars Poetica* had bepleit.

Wat dat betreft is de positie van Vondel interessant. De evolutie die plaatsvond in de bewondering van zijn persoon en werk kan dienen ter illustratie van de poëtische omslag die in de loop van de negentiende eeuw plaatsvond. De achttiende-eeuwse studenten waren van mening dat er op Vondel veel was aan te merken; zijn stukken bevatten fouten die geletterde vrienden er eenvoudig hadden kunnen uithalen. In het aan *Minima Crescunt* gelieerde blad *Maendelijksche by-dragen ten opbouw van Neer-land's tael- en dichtkunde* werden zelfs verbeteringen van zijn werk voorgesteld. Na de Franse tijd zou Vondel echter steeds meer gewaardeerd worden om zijn authenticiteit. Wat men aanvankelijk als 'fouten' zag, ging men in de loop van de negentiende eeuw als bewijs van zijn oorspronkelijkheid beschouwen. Uit de gepubliceerde genootschappelijke verhandelingen blijkt dat Vondel steeds meer ging dienen als ideaalbeeld, als prototype van de ware dichter. Het is daarom niet toevallig dat men Bilderdijk, die gezien werd als de grootste dichter van zijn tijd, aanduidde als de 'Tweede Vondel'.

Ook bij de *Maatschappij* en bij *Kunst wordt door arbeid verkreegen* was deze ambachtelijke werkwijze in de achttiende eeuw gemeengoed. Er bestond een

relatie tussen esthetiek en ethiek: iets werd alleen mooi gevonden als het tegelijkertijd nuttig was. Door een tekst aan kunstvrienden te laten lezen en eraan te blijven schaven, zou de kwaliteit toenemen. Een auteur die succesvol wilde zijn, moest zijn dichtstuk onderwerpen aan de kritische blik van zijn medeleden. Ook Bilderdijk, die zich achteraf opstelde als een non-conformistische dichter, onderwierp zich in zijn jonge jaren aan dit systeem.

De nuttigheidseis bleef gedurende de hele periode geldig; van een werkelijk onmaatschappelijke, autonome letterkunde was nooit sprake. Zelfs Bilderdijk, die naar eigen zeggen voor niemand anders dichtte dan voor zichzelf, was geen voorstander van een onmaatschappelijke poëzie. Ook Da Costa, die de poëtica van zijn leermeester overnam en na diens dood bleef verdedigen, meende dat ware poëzie enkel uitstorting van gevoel was en los stond van vermaken of nuttig zijn. Maar bij Bilderdijk en Da Costa had de poëzie een religieuze (en dus in feite nuttige) functie: het verkondigen van een hemelse, christelijke boodschap. Alleen de student-auteurs die zich verenigden in de *Rederijkerskamer* en die dweepten met Byron en Victor Hugo propageerden korte tijd het 'autonome' ideaal. Maar zowel Beets als Kneppelhout zou na zijn studententijd afstand nemen van deze 'zwarte tijd'.

De nuttigheidseis bleef overeind, maar toch vonden er in de loop van de negentiende eeuw verschuivingen plaats. Dat de genootschappen aan het einde van de achttiende eeuw in een crisis terechtkwamen, had vermoedelijk ook een poëtische achtergrond: de nieuwe ideeën over de poëzie bleken moeilijk te verenigen met de classicistische werkwijze. Het idee dat een ware dichter geboren en niet door oefening gemaakt werd, raakte langzaam maar zeker geïnstitutionaliseerd.

Na 1813 kwam de persoonlijkheid van de auteur steeds meer centraal te staan. Er werd, vooral in de jaren twintig, getheoretiseerd over het type van de ware dichter. Deze moest met name blijk geven van oorspronkelijkheid, een begrip waarover veel geschreven werd. Mogelijk hing deze omslag samen met de politieke situatie; er heerste een afkeer van al wat Frans was. Er waren ook letterkundigen die wezen op

de gevaren van een te ver doorgevoerde oorspronkelijkheid. Het begrip had verschillende betekenissen. Oorspronkelijk betekende het dat iets uit Nederland afkomstig was, maar het hield ook authenticiteit in. Een oorspronkelijke dichter, kunstenaar of geleerde was geen imitator, maar iemand die volstrekt zijn eigen weg bepaalde. Ten derde kon 'oorspronkelijk' betekenen dat een (kunst)werk vaderlands was en nationale deugden uitdroeg, zoals eenvoud en eerlijkheid. De oorspronkelijkheidseis gold niet alleen voor de poëzie, maar had ook betrekking op het toneel en het literatuuronderwijs.

Bij het theoretiseren over de ware dichter grepen veel literatoren terug op de zeventiende eeuw. Toen had in Nederland oorspronkelijkheid geheerst. Deze had in de achttiende eeuw plaats moeten maken voor de door de genootschappen gepredikte imitatio. Vondel zag men als het toonbeeld van de ware vaderlandse dichter, die zowel zijn gevoelens had uitgestort als vaderlandse deugden uitgedragen. Daarnaast ging men op zoek naar een eigentijdse Vondel, die men vond in de persoon van Bilderdijk. Na de Franse tijd ging hij zich steeds meer positioneren en gedragen als de incarnatie van de ware dichter. Bilderdijk kan dienen ter illustratie van het toenemende belang van de persoon en het imago van de dichter. Met zijn onmaatschappelijke opstelling, zijn merkwaardige uiterlijk en de wijze waarop hij zijn dichterschap mythologiseerde en zich opwierp als een profetische figuur voldeed hij aan de vigerende ideeën die binnen de instituties bestonden over de ware dichter. Om die reden bleef men hem ondanks zijn afwijkende cultuurkritische en als reactionair ervaren standpunten erkennen als de grootste levende dichter. Niet voor niets ontving hij in 1830 de gouden erepenning van de *Maatschappij*

en bleef hij ook in de jaren na zijn dood een belangrijk literair referentiepunt.

Het toenemende belang van de auteur en het daaraan gelieerde geniebegrip verdwenen weer naar de achtergrond op momenten dat het in Nederland politiek onrustig was. Zo werden de ideeën over het sentimentele en het sublieme naar de prullenbak verwezen toen in 1795 behoefte bestond aan een maatschappelijke literatuur. Datzelfde gebeurde gedurende de Franse tijd (in het bijzonder na het ontploffen van het kruitschip, toen de literatuur moest troosten), tijdens de Belgische Opstand en de revolutie van 1848: momenten waarop van de letterkunde een nuttige bijdrage werd verwacht. Een auteur diende in zo'n situatie geen onbegrepen genie te zijn, maar een sociale functie te vervullen.

De vraag of er sprake was van een autonome poëtica kan dus niet bevestigend worden beantwoord. De literatuur bleef innig verbonden met de politiek en verloor tussen 1760 en 1860 geen moment haar sociale functie. De maatschappelijke rol die de literatuur in de verschillende perioden in de samenleving speelde, is in elk hoofdstuk geïllustreerd met behulp van een historische casus. Toch waren er wel enkele tendensen waarneembaar die in de richting van een autonome letterkunde wezen. Na de Franse tijd nam, zoals gezegd, het belang van de originaliteit toe. Daaraan verbonden was de opkomst van de schrijver als bijzondere, boven het aardse verheven, haast geniale figuur. Tegelijkertijd bleef het geniebegrip onlosmakelijk en onophoudelijk gekoppeld aan het voor de negentiende eeuw zo typerende nationalisme. Pas met de Tachtigers, die expliciet pleitten voor *l'art pour l'art*, zou deze verbinding tussen ethiek, esthetiek en natievorming definitief worden verbroken.

Noten

Noten Inleiding

- 1 De Schoolmeester 1979, 279-280.
- 2 Vergelijk Van der Woud 2010.
- 3 Vergelijk Van Zonneveld 1987.
- 4 Over de negentiende-eeuwse huiselijkheid: Krol 1997.
- 5 Tollens 1855-1857/3, 44.
- 6 Gomperts 1972, 39.
- 7 Over de 'bril van Tachtig': Oosterholt 2005.
- 8 *De Nieuwe Gids* 6 (1891), 144.
- 9 Van den Berg & Couttenier 2009. Zie Honings 2009e.
- 10 Otterspeer 1992.
- 11 Van Zonneveld 1993a; Mathijssen 1987a (zie ook Mathijssen 1977); Van Zonneveld (red.) 1988; Klikspaan 2002; Van Vliet 2005; Bouwman [e.a.] (red.) 2008.
- 12 Vergelijk Kloek & Mijnhardt (red.) 1991.
- 13 Johannes 1995; Johannes 2007.
- 14 Bordewijk [e.a.] 2005.
- 15 Van den Berg 1984; Van den Berg 1991.
- 16 Kloek & Mijnhardt 2001, 104.
- 17 Singeling 1991, 1.
- 18 De term is ontleend aan Milstein 1972, 4-5.
- 19 Men zou kunnen stellen dat de genootschappen de 'symbolische productie' van de literatuur voor hun rekening namen. De term is ontleend aan en wordt uitgewerkt door Van Rees & Dorleijn (red.) 2006, *passim*.
- 20 Over de achttiende-eeuwse genootschappen: Mijnhardt 1987; Singeling 1991; De Vries 2001. Over de tweede helft van de negentiende eeuw: Westers 2003; Van Kalmthout 1998. Over de Vlaamse situatie: Draye 2009.
- 21 Over de geschiedenis van de MNL: Kossmann 1966a; Höweler [e.a.] 1966. Over de MNL in de achttiende eeuw: Wille 1937, 1993. Over de voorgeschiedenis: Honings 2009b.
- 22 Over de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut: Van den Berg 1997.
- 23 Over Tollens: Huygens 1972, 77-94; over Geel: Van den Berg 1983, 17-30; over Bilderdijk: Van den Berg 1985a, 49-54; over Kinker: Hanou 1988, 121-178; over Helmers: Van Hattum 1996. Algemeen: Lamberts Hurrelbrinck 1900; Van den Berg 1986a, 12-45; Heezen 1993; Honings 2010b.
- 24 In het boekwetenschappelijke domein zijn wel studies verschenen over uitgevers, drukkers, boekverkopers, leesgezelschappen, etc. Vgl. Van Goinga 1999; Van der Laan 2005. Zie bijvoorbeeld ook het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 2010, met het thema 'Kopij en druk revisited'.
- 25 Mathijssen 1987b, vii.
- 26 In dit boek wordt overigens geen aandacht besteed aan het Bambergse genootschapswezen.
- 27 Hier is gebruikgemaakt van de Nederlandse vertaling: *De*

regels van de kunst, Bourdieu 1994.

- 28 Vergelijk Bourdieu 1994, 211-212; Janssen 1994, 14.
- 29 Vergelijk Janssen 1994, 9.
- 30 Voor een overzicht hiervan: Janssen 1994, 17-19.
- 31 Van Rees & Dorleijn 1993, 1.
- 32 Dorleijn & Van Rees (red.) 1999; Dorleijn & Van Rees (red.) 2006.
- 33 Zie Van Rees & Dorleijn 2006, 19.
- 34 Oversteegen 1982, 25.
- 35 Van Rees & Dorleijn 1993, 1, 20.
- 36 Bourdieu 1994, 206 beklemtoonde dat de auteur die een kunstwerk maakt 'zelf gemaakt wordt, binnen het productieveld, door al degenen die hem helpen "ontdekken" en helpen wijden als "bekend" en erkend kunstenaar – critici, schrijvers van voorwoorden, handelaren, enzovoort'.
- 37 In de terminologie van Bourdieu 1994, 85.
- 38 Vergelijk Janssen 1994, 15-16.
- 39 Voor vrouwelijke auteurs bestaat in het literair-historisch onderzoek de laatste jaren relatief veel aandacht: Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.) 1997; Van Gemert (hoofddred.) 2010.
- 40 Over vrouwen en genootschappen: Baar-de Weerd 2009.
- 41 Bourdieu 1994, 135.
- 42 Oorspronkelijke titel: *L'adieu à la littérature. Histoire d'une dévalorisation XVIIIe-XXe siècle* (2005).
- 43 Marx 2008.
- 44 Gomperts 2003, 31.
- 45 Vaessens 2009, 223.
- 46 Zie Francken 1990, 47-76. Voor een overzicht van de gehouden lezingen: Francken 1990, 321-326.
- 47 Bowring 1829-1830, 14.
- 48 *VLO* 1826/1, 564.
- 49 Bilderdijk 1836-1837/2, 136.
- 50 Vergelijk de klassieke studie van Abrams z.j.
- 51 Over de utilitaire functie van de literatuur in de negentiende eeuw: Mathijssen 2008.
- 52 Vergelijk Van den Berg 1989.
- 53 Alleen in het eerste hoofdstuk wordt stilgestaan bij de Leidse loge *La Vertu*.
- 54 Paaltjens 2003, 21. Vergelijk Van Zonneveld 2006b, 54.
- 55 Beets 1983, 238.

Noten hoofdstuk 1

- 1 Aldus Kossmann 2006/1, 26.
- 2 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 50-52; Blok 1910-1918/3, 147.
- 3 Blok 1910-1918/3, 147.
- 4 Otterspeer [e.a.] 1981-1982, 116; Otterspeer 2000-2005/1, 434.

- 5 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 50.
- 6 *Den val van de Witten, met het graff-schrift* 1672, z.p.
- 7 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 52, 54.
- 8 Kossmann 2006/1, 33; De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 55, 57.
- 9 Kossmann 2006/1, 34.
- 10 *Het gedrag van de regenten of bestierders van de Republiek* [1747], 30.
- 11 Omdat Willem III (1650-1702) kinderloos was gebleven, erfde zijn achterneef Johan Willem Friso (1687-1711) de titel 'Prins van Oranje', hoewel ook anderen hier aanspraak op maakten. Willem IV was diens zoon.
- 12 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 64; Kossmann 2006/1, 26.
- 13 Le Poole 1913, 29-32.
- 14 *Der Leydsche weezen heilwensch* 1747, z.p.
- 15 Blok 1910-1918/3, 154.
- 16 Le Poole 1913, 33, 35.
- 17 Van der Zanden 2006, 9-10.
- 18 Grijzenhout [e.a.] 1987, 9.
- 19 Kossmann 2006/1, 44.
- 20 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 69.
- 21 Kossmann 2006/1, 32, 36, 41-42; De Vries 1968, 30, 36. Over de economische ontwikkeling zie: De Vries & Van der Woude 1995.
- 22 De Vries 1968, 176.
- 23 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 57.
- 24 De Vries 1968, 171.
- 25 Kossmann 2006/1, 36, 41-42; De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/2, 61.
- 26 Pot 1994, 16.
- 27 Prak 1985, 24.
- 28 Van Maanen (hoofred.) 2002-2004/2, 92; De Vries, 1968, 101.
- 29 Prak 1985, 23.
- 30 Höweler 1966, 17.
- 31 Kossmann 2006/1, 42-43.
- 32 Prak 1985, 24.
- 33 De Vries 1968, 170.
- 34 'Het Rapenburg, de schoonste plek ter wereld', in: *LJB* 9 (1912), 92.
- 35 Von Haller 1958, 91.
- 36 Hulthoff Pol 1958, 128, 132, 142.
- 37 Blok 1910-1918/3, 285.
- 38 'Het schoone Rapenburg', in: *LJB* 20 (1926), 84.
- 39 Von Haller 1958, 34.
- 40 Pot 2000, 72.
- 41 Prak 1985, 25, 28, Pot 2000, 79; Van der Vlist 1995, 38.
- 42 *Waarachtige levensgevallen van [...] le Francq van Berkhey* 1785, 2.
- 43 Backer 1789-1791/1, 274-275.
- 44 Le Francq van Berkhey 1769-1811/3:3, 1041-1042.
- 45 Singeling 1991, 1.
- 46 Mijnhardt 1987, 29-33. In dit kader: Im Hof 1982.
- 47 Mijnhardt 1987, 80. Rienk Vermij stelt in 'Genootschappen en de Verlichting. Enkele overwegingen', in: *De Achttiende Eeuw* 25 (1993), 3-23 dat de scheiding die Mijnhardt aanbrengt tussen eerdere gezelschappen en de verlichte genootschappen onjuist is, omdat reeds in de zeventiende eeuw geformaliseerde genootschappen voorkwamen. In 'Genootschappen en de Verlichting: een repliek', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994), 101-114 geeft Mijnhardt Vermij op dit punt gelijk. Maar hij wijst op dat de extreme vorm die de sociabiliteit in de achttiende eeuw aanneemt ten opzichte van eerdere eeuwen. De schaal waarop het latere verlichte genootschap verbreiding heeft gekregen, is volgens Mijnhardt veel groter.
- 48 Mijnhardt 1987, 33, 82-83, 90.
- 49 Kloek [e.a.] 1983, 22; Singeling 1986b, 94.
- 50 Kloek & Mijnhardt 2001, 463.
- 51 De term 'kritisch-beschouwend genootschap' is ontleend aan Singeling 1991. Hij gebruikt het om de geleerdengenootschappen af te zetten tegen de creatieve dichtgenootschappen.
- 52 De befaamde 'sociabiliteit'. Van den Berg 1984, 154 definieert 'sociabiliteit' als de 'behoefte aan onderling gezelschap-leven, een cultivering van contacten met gelijkgestemden, en in het verlengde daarvan eerder de neiging om gemeenschappelijke activiteiten te ontplooiën dan als individu te opereren'. Kloek & Mijnhardt 2001, 103 geven de volgende omschrijving: 'de behoefte én de vaardigheid om in gezelschap te verkeren, en daarmee een maatschappelijke deugd bij uitstek'.
- 53 Mijnhardt 1987, 83-91.
- 54 Mijnhardt 1987, 94; Buijnsters 1984a, 65.
- 55 Van Effen 2001, 263.
- 56 Singeling 1986b, 97.
- 57 *VLO* 1762/1, 148, 152, 238.
- 58 Mijnhardt 1987, 100.
- 59 Mijnhardt 1987, 106.
- 60 Singeling 1991, 128, 155-157.
- 61 Mijnhardt 1987, 106-113, 259-260, 262; De Jonge & Mijnhardt 1983, 255.
- 62 Vergelijk Korsten 2002, 169.
- 63 Mijnhardt 1979, 9.
- 64 Bergman 1867, 123.
- 65 Zie ook Honings 2009b.
- 66 Wetboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 376. De wetten zijn gepubliceerd in Van Wijn 2009, 20-24.
- 67 Singeling 1991, 54. De zinspreuk komt ook tot uitdrukking in het genootschapsvignet, geplakt in het wetboek, UBL, LTK 376. Het toont hoe een klein kind een mosterdaadje zaait, dat uitgroeit tot een boom, of: 'hoe dat uijt klijne beginselen groote dingen voord koome'. Het verbeeldt de groei die de leden door-maken.
- 68 Het Utrechtse genootschap was in 1759, met Kreet als me-deoprichter, naar het Leidse voorbeeld gesticht. De organisatie van beide genootschappen vertoonde grote overeenkomsten. Zie Singeling 1991, 44 e.v.
- 69 Kossmann 1966a, 9-10.
- 70 Otterspeer [e.a.] 1981-1982, 114.
- 71 Over Frans van Lelyveld: Smit 2003a.
- 72 Höweler 1966, 1.
- 73 Wille 1937/1, 136.
- 74 Brief van F. van Lelyveld aan M. Tydeman, UBL, LTK 997.

- 75 Singeling 1991, 43.
- 76 Alleen de *Lentezang*, gevolgd naer het Latynsche trochaeum van den heere E.W. Higt, Leiden 1761, van E.W. Higt, wijst in die richting. Het werd vertaald door P. Paludanus en gaat over de 'Gouden eeuw', het tijdperk Saturnus, waarin de mensen volkomen vrij waren, waarin het altijd zomer was en er altijd welvaart bestond. Hoewel het begrip 'Gouden eeuw' nog niet gebruikt werd ter aanduiding van de bloeiperiode van de zeventiende eeuw, wordt gesteld dat 'alles goeds van Rykdom' terug zal keren in Nederland', als oorlog en twisten vermeden worden. Het vers werd overgenomen in het dichtboek van *Minima Crescunt*, UBL, LTK 375, 7-20.
- 77 Otterspeer 2000-2005/2, 193-194; vergelijk *De spectator der studenten* 1773-1774, 270, 280.
- 78 Singeling 1991, 48.
- 79 Dichtboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 375.
- 80 Het vers is geschreven door H.C. Cras (1760). Dichtboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 375, 111.
- 81 *Jaarboek van de MNL* 1896, 60.
- 82 Dichtboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 375, 26.
- 83 Dichtboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 375, 61.
- 84 H.A. Kreet, Aanteekeningen op Vondel's *Palamedes* (1626), UBL, LTK 148; Z.H. Alewijn & F. van Lelyveld, Aanteekeningen bij Vondel's *Palamedes* (1652), UBL, LTK 149.
- 85 Wetboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 376, 6.
- 86 Honings & Rutten 2010; Honings 2009b, 11-12.
- 87 Een droom, UBL, LTK 497. Geciteerd naar Honings & Rutten 2010, 153-154, 156, 160.
- 88 Paludanus, Van Lelyveld, Cras, Tollius en Gellerke.
- 89 Een droom, UBL, LTK 497. Geciteerd naar Honings & Rutten 2010, 152, 154, 162.
- 90 Kloek & Mijnhardt 2001, 463.
- 91 Wetboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 376, 8, 9.
- 92 Singeling 1991, 43-44.
- 93 Kossmann 1966a, 51-54.
- 94 Macquet 1766, 103.
- 95 'Over de Navolging der Dichteren' 1763, 133.
- 96 Geciteerd naar Kossmann 1966a, 49.
- 97 In het dichtboek is het opgenomen als 'De Dichtkunst aen de Geheugenis' en ondertekend door Van Lelyveld. Dichtboek *Minima Crescunt*, UBL, LTK 375, 77-83; *Maendelijksche bydragen* 1758-1762/2, 364-373.
- 98 [Van Lelyveld] 1763, 365, 367.
- 99 P.J. Blok zag dit gedicht van het Leidse genootschap 'als een getuigenis van krachtig hervormend streven op letterkundig gebied'. Zie *Jaarboek van de MNL* 1896, 64. Het lijkt er echter op dat het tamelijk op zichzelf staat. Het is vermoedelijk ontstaan naar aanleiding van een discussie over de vorm en inhoud van poëzie. Maar het is bijzonder dat binnen het Leidse gezelschap gediscussieerd werd over zo'n vooruitstrevend idee.
- 100 [Van Lelyveld] 1763, 373. In de laatste regel wordt verwezen naar de zinspreuk van het genootschap.
- 101 Macquet 1766, 84, 149.
- 102 Van den Berg 1993a, 340-345, Den Boeft [e.a.] 1994, 119; Veenman 2009, 179-193. De verhandeling 'Vrmoedige Bedenkingen over de vergelyking der oude dichteren, met de hedendaegschen' van 'Le Philosophe sans fard' verscheen in: *Nieuwe bydragen* 1763-1766/2, 229-268. Over Van Goens: Van den Berg 1996c en 1998. Overigens koppelt de literatuurhistoricus G.P.M. Knuvelde 1970-1976/2, 552 de 'vernieuwing van het esthetisch denken', die hij omstreeks 1766 ziet ontstaan, aan de letterkundige activiteiten van Van Goens.
- 103 Vergelijk De Niet 1995, 54.
- 104 *Jaarboek van de MNL* 1766, 3.
- 105 Singeling 1991, 55; Kossmann 1966a, 54.
- 106 Singeling 1991, 56.
- 107 Singeling 1991, 58-59.
- 108 Het gebouw was oorspronkelijk bestemd voor de schutterij, maar werd in die tijd gebruikt voor feesten en bijeenkomsten. Zie Versprille 1966, 115; Bergman 1867, 174. Tussen 1779 en 1803 werden de vergaderingen 'wegens verregaande vochtigheid van de bewaarplaats harer boeken en papieren, zonder uitzigt op verbetering' gehouden in het gebouw van de vroegere 'Brouwerij de Oliphant' aan de Oude Vest. Zie Bergman 1867, 175.
- 109 *Jaarboek van de MNL* 1896, 75.
- 110 De Vries 1995, 146.
- 111 Wolff & Deken 2007, 60.
- 112 Zie Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.) 1997, 83; Poelstra 2000, 16. Een spotprent van Johan Braakensiek, gepubliceerd in *De Amsterdammer* van 18-6-1893, UBL, AMNL 347, toont de benoeming van dertien dames tot leden van de MNL. Het bijschrift luidt: 'Prof. Jan ten Brink: Tandem bona causa triumphat! [Eindelijk heeft de goede zaak overwonnen!] Al zijn deze edele jofferen dertien in getal, hare komst spelt geen onheil. Uwe levenskracht, ouwe heer...'
- 113 *Jaarboek van de MNL* 1766, 7.
- 114 Bergman 1867, 128.
- 115 *Jaarboek van de MNL* 1767, 6.
- 116 Kossmann 1966a, 22.
- 117 Singeling 1991, 66.
- 118 Van den Bosch 1772, 123.
- 119 Gepubliceerd in: *Werken van de Maetschappij* 1772-1788/3, 237-244.
- 120 UBL, AMNL 361.
- 121 Singeling 1991, 62.
- 122 Singeling 1991, 64.
- 123 UBL, AMNL 6c.
- 124 Het handschrift, dat door iemand anders is afgeschreven, wordt bewaard in de UBL, AMNL 371.
- 125 *Jaarboek van de MNL* 1780, 6. Op de prijspenning staat een vrouw, de MNL verbeeldende, die met haar rechterhand een lauwerkrans als ereprijs aanbiedt, en met haar linkerhand een boek vasthoudt. Bovendien is het wapen van Leiden afgebeeld, evenals de Nederlandse leeuw, een lier en een bijenkorf (symbool voor de ijver). De getoonde voorstelling symboliseert de werkzaamheden van de MNL. Op de achterzijde van de penning werd, in een lauwerkrans, de naam van de winnaar en het jaartal gegraveerd. Zie Van der Meer 1983, 14-15.
- 126 In het archief van de MNL wordt de ontvangstbrief van Bilderdijk bewaard, die hij ondertekende te Amsterdam, op 25-7-1780, UBL, AMNL 418.

- 127 Van Maris 1993, 194.
- 128 *Jaarboek van de MNL* 1781, 4.
- 129 W. Bilderdijk, 'Antwoord op de vraag van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden, *Hebben de Dichtkunst en Welsprekendheid verband met de Wijsbegeerte; en welk nut brengt dezelve aan de eene en andere toe?*', in: *Werken van de MNL 1772-1788/6*, 1-200.
- 130 Kossmann 1966a, 82; Kloek [e.a.] 1983, 78.
- 131 Schrijvers 1990, 64.
- 132 Ook in de verhandeling van Van Engelen wordt gesteld dat 'alle goede Dichters en Redenaars, in alle landen en tyden, tevens Wijsgeeren zijn geweest'. Zie Van Engelen 1779, 342.
- 133 Van Eijnatten 1998a, 39-41, 70.
- 134 Vergelijk Kolléwijn 1891/2, 429-430.
- 135 *Jaarboek van de MNL* 1775, 19.
- 136 UBL, AMNL 369, z.p.
- 137 UBL, AMNL 369, z.p.
- 138 Van Engelen 1779, 155, 188, 207.
- 139 Van der Pot 1768, z.p.
- 140 *Jaarboek van de MNL* 1768, 5.
- 141 De Groot 1966, 130-132; Bisschop 1867, 220-221.
- 142 *Jaarboek van de MNL* 1770, 22.
- 143 *Beredeneerd plan tot het vervaerdigen van een algemeen, omschrijvend woordenboek der Nederlandsche tale, door de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden*. Leiden 1773.
- 144 *Jaarboek van de MNL* 1774, 3.
- 145 In het *Jaarboek van de MNL* 1774, 13-16 staat een lijst met namen van leden en de teksten die zij onder handen zouden nemen. In het AMNL worden vele van deze excerpten bewaard. Zie Bergman 1867, 133-134.
- 146 De gouden penning die aan Willem v bij die gelegenheid werd overhandigd, berust in het Geldmuseum te Utrecht. Inventarisnr: PE-06124. Ontwerp: B.C. van Calker. Tekst: 'WILLEM de Vde BESCHERMER DER MAETSCHAPPYE 1776'.
- 147 Van Vliet 2005, 362. *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters 1821-1827/3*, 307.
- 148 Breugelmans 1992, 47; Van Vliet 2005, 362-364.
- 149 Thobokholt 1983, 15. Van Hooegeven vervulde het voorzittersambt van 1766 tot 1776 en in 1779. Heyligert was secretaris van 1766 tot 1774.
- 150 *Ter inwydinge van het Kunstgenootschap*, in: *Tooneelpoëzij van het kunstgenootschap 1766-1768/1*, 16.
- 151 Singeling 1991, 95.
- 152 Het vierde deel van de *Mengelzangen* van KWDAV bevat een (ongepagineerde) redevoering, voorgelezen door de secretaris Karel de Pecker bij het vijfentwintigjarig jubileum op 11-11-1791. Hierin wordt stilgestaan bij de geschiedenis van het genootschap. Het citaat is hieruit afkomstig.
- 153 Thobokholt 1983, 16.
- 154 Mieris & Van Alphen 1762-1784/2, 13 (bijvoegsel).
- 155 Van der Starre-Scherder 1982, 106.
- 156 *De dood van Calas* 1767, 'Voorbericht', z.p., in: *Tooneelpoëzij van het kunstgenootschap 1766-1768/1*.
- 157 De indeling in drie in plaats van vijf bedrijven werd echter als afwijkend ervaren. Zie De Haas 1998, 114-115.
- 158 Harmsen 1989, 3.
- 159 *Lof der Tooneeldichtkunde* 1771, 4, in: *Poëzy van het kunstgenootschap 1768-1774 /3*.
- 160 *De dood van Calas* 1767, 34, in: *Tooneelpoëzij van het kunstgenootschap 1766-1768/1*.
- 161 Stouten 1993, 347.
- 162 Van Marion 2005, 279-281.
- 163 *Dat De dood van Calas*, 'een stuk van eigen vinding, door een Leidsch gezelschap van jonge lieden' ook door leden van de MNL werd opgemerkt, blijkt uit een brief van Frans van Lelyveld aan Rijklof Michaël van Goens, 12-3-1767. Zie De Beaufort 1884-1890/1, 203.
- 164 Pelinck 1956, 155.
- 165 Backer 1789-1791/1, 263-264; Monfils 2006, 24.
- 166 Zijn portret werd in de onderlade bij de sleutels bewaard. In de *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1794, 6 lezen we: 'Hier zal hij de Digters naeuwkeurig bewaeken, en heeft zig daertoe ook met een vaers, op zijne wijze vervaerdigd, als Gouverneur van het *Pan*, verbonden.'
- 167 Bilderdijk 1856-1859/10, 222.
- 168 Pelinck 1956, 156-157. In 1780 verhuisde het genootschap naar een andere locatie, aan de Langebrug. De toegang tot het nieuwe gebouw was nogal bouwvallig, maar de gang bood een betere aanblik. Aan de muur hingen 'agt fraaije, en met verschillende letters geschreevene versjes betreklyk de zwaare belegering van deze stad'. Recht daarachter lag de bestuurskamer, waarvan vooral de mooie kachel en de portretten aan de wanden opvielen. Bovendien werden hier bijzondere voorwerpen bewaard, zoals enkele blazoenen, scepters en een rederijkerskroon. Een 'gemaklyke trap' leidde naar de grote vergaderzaal: 'Deeze is prachtig, door een aantal schuifraamen verlicht, met kassen tot de bibliotheek versierd, en de zolder gestucadoort. Aan het bovenende is een marmeren schoorsteen boven dezelve in een fraaije nis, een gebronsd beeld van *Apollo*, hoger een uurwerk, recht daar over aan het ander einde is het *Pan-poeticum Batavum*'. Zie Backer 1789-1791/1, 263.
- 169 Singeling 1991, 96-103. Het Rotterdamse *Studium scientiarum genitrix*, opgericht in 1773, nam geleidelijk aan eveneens de organisatievorm van *Kunstliefde spaart geen vlijt* over. Zie Singeling 1991, 96-98.
- 170 De Vries 1995, 145-146.
- 171 Thobokholt 1986, 54-56.
- 172 Singeling 1991, 264, 267, 277.
- 173 Anna's Gravesande-van der Aar de Sterke, Suzanne Olympe l'Ange-de Stoppelaar, Maria Petronella Elter Woesthoven, Juliana Cornelia de Lannoy, Petronella Moens, Adriana van Overstraaten, Clara Jacoba Porjeere-van Santen, Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzeema en Maria Geertruid de Cambon-van der Werken. Over de rol van vrouwen in genootschappen zie Baar-de Weerd 2009.
- 174 Thobokholt 1983, 48.
- 175 Het vers zou twee jaar later bekroond worden met een zilveren erepenning. Zie Arpots 1990, 84.
- 176 *Tael- en dichtlievende oefeningen* 1775-1790/1, 60, 64, 72-73.
- 177 Thobokholt 1983, 52-54, 63-67, 82.
- 178 *De knegt van het genootschap* 1798, 7.

- 179 Thobokholt 1983, 58, 60-61.
- 180 Zie de wetten over het vervaardigen van Levensbeschrijvingen, in: *Tael- en dichtlievende oefeningen 1775-1790/3*.
- 181 Kloek [e.a.] 1983, 72.
- 182 Thobokholt 1986, 59. Er verscheen slechts één deel van het als eerste deel van een reeks bedoelde *Leven der nederlandse dichteren en dichtersessen*. Leiden 1782.
- 183 Kloek [e.a.] 1983, 73.
- 184 Vereul 1790, 31-32.
- 185 Thobokholt 1983, 60-61.
- 186 Singeling 1991, 100.
- 187 *Handelingen der jaerlyksche vergadering 1776*, 7.
- 188 *Handelingen der jaerlyksche vergadering 1776*, 7; Bosch 1955, 10.
- 189 Kollewijn 1891/1, 59.
- 190 Citaat uit de redevoering bij het vijfentwintigjarig jubileum in het vierde deel van de *Mengelzangen*.
- 191 Van Eijnatten 1998a, 30-32; Kollewijn 1891/1, 60-61; *Handelingen der jaerlyksche vergadering 1776*, 8.
- 192 *Handelingen der jaerlyksche vergadering 1777*, 6.
- 193 Van Eijnatten 1998a, 31-32.
- 194 Kollewijn 1891/1, 64.
- 195 *Bilderdijk 1856-1859/10*, 215.
- 196 *Bilderdijk 1995*, 80.
- 197 *Bilderdijk 1856-1859/12*, 263-264.
- 198 *Bilderdijk 1856-1859/12*, 335.
- 199 *Bilderdijk 1834*, 85.
- 200 De zilveren penning die door KWDAV aan J.C. de Lannoy bij die gelegenheid werd overhandigd, berust in het Geldmuseum te Utrecht. Inventarisnr: P-06149. Ontwerp: J.G. Holtzhey.
- 201 Kloek [e.a.] 1983, 69.
- 202 De Vries 1999, 187-188.
- 203 De Vries 1999, 189-190. Zij heeft opgemerkt dat het taboe van vrouwen in dichtgenootschappen niet op het dichten lag, maar op het spreken binnen het genootschap (192). Zie ook De Vries 2001, 139-140.
- 204 Van Oostrum 1999, 168-170, 205; Van Oostrum 2001, 10.
- 205 De Lannoy 2001, 45; Van Oostrum 1999, 28 e.v.
- 206 Van Oostrum 1999, 185.
- 207 *Tael- en dichtlievende oefeningen 1775-1790/2*, 98.
- 208 Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.) 1997, 634; Van Gemert 1995, 133.
- 209 *VLO 1770/1*, 404.
- 210 Buijnsters 1989, 212-213.
- 211 Kloek [e.a.] 1983, 69-74.
- 212 Arpots 1990, 23-26, 82, 85-86, 89.
- 213 Aan Rijklof Michaël van Goens schreef Van Lelyveld op 8-9-1773: 'Dat vers van Bekkey, is dat de lof der dankbaerheid! Zoude iemand, dat vers lezende en een titel daervoor moettende zoeken, ooit daer boven zetten, lof der dankbaerheid? Ik bedroef mij, dat men zulke prijsverzen geeft. Ik bedroef mij ook over het voorbericht. Maer wat hoef ik mij te bedroeven; laet ik er om lagchen en de menschen beter smaak toewenschen.' Zie Beaufort 1884-1890/1, 299-300.
- 214 Arpots 1990, 82-86; Höweler 1937, 135.
- 215 Arpots 1990, 87, 91.
- 216 Loosjes 1805, 31.
- 217 Arpots 1990, 91-93; Groffie 1963, 91; Hogendoorn 1968, 76.
- 218 Arpots 1990, 94-96.
- 219 *Dank-betuiging aan den Nederlandschen dichter Jan de Kruyff 1775*, 8.
- 220 Pelinck 1956, 157.
- 221 Le Francq van Berkhey, 'Keerdigt op het voorgaande, *Toen ik om wettige redenen het genoemde Genootschap verliet*', in: Le Francq van Berkhey, *Vaerzen en gedichten zoo ernstige als boertige z.j.*, z.p.
- 222 Hij bekritiseerde diens 'vooordeel en verwaande onkunde'. Zie Le Francq van Berkhey 1775, 114.
- 223 *Waarachtige levensgevallen van [...] le Francq van Berkhey 1785*, 12-13.
- 224 Beaufort 1884-1890/2, 19-20.
- 225 Arpots 1990, 96-98, 103-105.
- 226 Singeling 1991, 128.
- 227 Thobokholt 1983, 59.
- 228 Kloek 1981, 127, 138.
- 229 Kloek 1981, 127, 133.
- 230 Kloek 1981, 129, 131.
- 231 Kloek 1981, 131-132.
- 232 Kloek 1981, 138.
- 233 Kloek & Paasman 1982, 1.
- 234 *Vaerzen en gedigten zoo ernstige als boertige z.j.*, voorwoord, z.p.
- 235 Backer 1789-1791/1, 270-271. Backer was in de periode 1781-1789 medelid van KWDAV.
- 236 Kloek [e.a.] 1983, 75.
- 237 *VLO 1775/1*, 133.
- 238 Kloek [e.a.] 1983 heeft een inventarisatie gegeven van Nederlandse 'genootschappen die activiteiten op literair gebied hebben ontplooid gedurende enige tijd tussen 1748 en 1800'. Singeling 1986a publiceerde enkele aanvullingen en correcties. Singeling 1991, 234-258 biedt een totaaloverzicht. De in deze paragraaf genoemde genootschappen zijn voor een deel aan deze bronnen ontleend.
- 239 Kloek & Mijnhardt 2001, 105. Van den Berg 1986a, 18 onderscheidt 'open' en 'gesloten' genootschappen.
- 240 Le Francq van Berkhey 1809, 196; Arpots 1990, 29-30.
- 241 Berkhey noemde hem in zijn geschriften 'Joan Christiaan Schutz'. In het 'Narigt' bij zijn *Vriendentraanen, gestort bij het sterfbedde van mijnen geleerden boezemvriend Joan Christiaan Schutz*, Leiden 1778, gaf Berkhey een levensschets van zijn vriend. RAL, ALFVB, band 59. In de UBL, LTK 409 wordt een handgeschreven lofdicht van Berkhey 'Aan Den Heere Johan Christianus Schuts Meester in de Taalen', 24-1-1760, bewaard.
- 242 Arpots 1990, 29.
- 243 Le Francq van Berkhey 1809, 197.
- 244 Volgens Rosendaal 2005, 27 bestond het Nederlandse leger in deze tijd uit beroepsmilitairen, waaronder veel buitenlanders, zoals Walen, Zwitsers, Duitsers en Schotten.
- 245 Bedoeld wordt Berkheys dissertatie over de composieten (samengesteldbloemige planten): *Expositio characteristica structurae florum qui dicuntur composite [...]*. Leiden 1760.
- 246 Le Francq van Berkhey 1809, 197-198.

- 247 Op de bokaal stond een 'statelijke Vrouw, omringd van Boeken, Dicht- en Zanglievende Beteekenissen, verbeeldende Weetlievendheid, voor haar een Genie-Kindje die aan haar een afteekening van twee Rechterhanden aanbied, waarop de Vriendschap uit de wolken nedervalt in de gedaante van APOLLO, omringd van zonnestralen hebbende in de hand een rolle, waarop staat ACCIPE DAQUE FIDEM. Dat is: *Neem en ontvang mijn trouwe vriendschap*'. Zie Le Francq van Berkhey 1809, 198.
- 248 Le Francq van Berkhey 1809, 198-199. Het spreukenboek is verloren gegaan, aldus de auteur. De bokaal brak als gevolg van 'het laatste ongeval der Ruine': de buskruitramp van 12 januari 1807.
- 249 Arpots 1990, 112.
- 250 Le Francq van Berkhey 1809, 201-202.
- 251 Archief van het *Wekelijksch Gezelschap van Schout, Schepenen en Griffier der stad Leiden*, 1756-1811, in: RAL, ar. nr. 68. Qua doelstelling vergelijkbaar was het gezelschap *Recht door Zee*. Zie het Reglement voor het gezelschap *Recht door Zee*, opgericht binnen Leiden in den jaare 1789. RAL, LB 1074.
- 252 Van Maanen (hoofddred.) 2002-2004/2, 55-57.
- 253 Zie de historische schets van dit genootschap, RAL, ar. nr. 68, inv. nr. 7.
- 254 In de wetten van 1772 lezen we dat men 's middags om half twee bijeenkwam, en in die van 1779 om zes uur 's avonds. In de wetten van 1803 staat dat men tijdens de winter elke veertien dagen bijeenkwam, 's woensdags om zeven uur 's avonds. RAL, ar. nr. 68, inv. nr. 1-4.
- 255 Zie de historische schets. De bokaal en het kastje worden bewaard in De Lakenhal. Zie *Stedelijk Museum 'De Lakenhal' Leiden, Beschrijvende catalogus van beeldhouwwerken en boetsersels, wandtapijten en kussens, glasramen en drinkglazen, goud en zilver*, Leiden 1951, nr. 132, 133, 139, 143.
- 256 RAL, ar. nr. 68, inv. nr. 11.
- 257 De 29 gedichten zijn ondertekend door J.G. (5), M.H. (11), J.S. (12) en P.M. (1). In het eerste gedicht, 'Aan de dichtkunst' wordt het genootschap aangeduid als 't kunst minnend Koor der nijv're jongelingen'.
- 258 Gesproken wordt over de 'Hervormde of Augsburgsche Geloofsbelijdenis'. Daarmee wordt verwezen naar de *Confessio Augustana*, door Luther in zeventien artikelen vervat en in 1530 te Augsburg aangenomen.
- 259 *Mengel-stoffen van het Taal- en Dichtlievend Gezelschap te Leiden 1778*, 'Voorbericht', z.p.
- 260 *Dichtlievende mengelingen* 1764, 'Voorbericht', z.p.
- 261 Breman 1998, 67-73.
- 262 *Dichtlievend tijdschrift of proeven van dichtoefeningen* 1766, 'Voorbericht', z.p.
- 263 Breman 2002, 166. Dirk Kuipers was lid van 1767 tot 1768. In december 1769 werd hij opnieuw benoemd, maar tijdens de jaarvergadering van 9-5-1771 werd hij geroyeerd, wellicht omdat hij niet was komen opdagen bij de jaarvergadering. Vergelijk Thobokholt 1983, 147.
- 264 Zie Singeling 1991 voor een overzicht van de door deze genootschappen uitgegeven werken. *Non arte sed amore poeseos* werd door Bosch 1955, 244 aangeduid als 'het Leidse Studenten-dichtgezelschap'.
- 265 *Schatkamer der Nederlandsche dichteren 1771-1775/1*, 'Voorbericht', 3.
- 266 In het 'Voorbericht' lezen we dat men de bedoeling had om in ieder geval twaalf 'Stukjes' te publiceren. Het belangrijkste selectie criterium was niet de literaire kwaliteit, maar de religieuze strekking.
- 267 Het is onduidelijk of het om genootschappen of zelfstandige tijdschriftredacties gaat.
- 268 *Dichtlievende uitgaven* 1768, 'Voorbericht', z.p. De uitgave werd overigens al spoedig gestaakt.
- 269 Cicero: 'Suum cuique pulchrum est': 'Ieder vindt het zijne het mooist'. *Tusculanae Disputationes*, 5.22.63.
- 270 *Een troefblaadje uitgespeeld* [1776], 5.
- 271 *Twee vliegen in eene slag* [1776], 5.
- 272 *Handelingen der beschermheeren* 1776, 3-15.
- 273 Te Winkel 1922-1927/5, 524. In het *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* 1821-1827/3, 307-308 wordt *Door vlijt en kunst* genoemd als de voorloper van KWDVAV. Thobokholt 1983, 114 heeft deze veronderstelling weerlegd, door er op te wijzen dat *Door vlijt en kunst* tot aan 1785 zelf werk heeft uitgegeven. Zie ook Klok [e.a.] 1983, 46.
- 274 Van *In omnibus quid utile* is één stuk bekend: *Lof der tooneelspelen; uitgesproken by het openen van het tooneel, in het genootschap onder de zinspreuk In omnibus quid utile, in het jaar 1761*. Leiden 1764. Van *Vriendschap en toneelvermaak* kennen we twee werkjes: Hein Nolla, *Aan de leden van het genootschap Vriendschap en toneelvermaak bij gelegenheid van den aanvang van het jaar 1793* [s.l. 1793] en *De Ontснаarde Lier, Voorspel aan de Leden van het Leydsche Genootschap, onder de spreuk: Vriendschap en Tooneelvermaak, by den aanvang van het jaar 1793*. RAL, 72623. Uit de eerste strofe van dit dichtstuk blijkt dat het gezelschap mannen en vrouwen tot zijn leden rekende: 'Wilt het toch niet kwalijk achten, / LEDEN van Tooneelvermaak, / Dat ik om uw gunst te wachten, / Met een Vaersje in mijn' smaak, / U aan boord kom, brave Menschen, / Heeren, Dames, altegaër, / En U veel geluks durf wenschen, / Bij dit nieuw begonnen Jaar'. Lid van *Vriendschap en toneelvermaak* waren: B.J. van Meurs, J. van der Meulen, H.A. Bake, J.C. Beukelaar, J.C. Potgieter en H.A. Ghysen. Dat weten we, omdat een toneelstuk aan hen is opgedragen: *De werfofficieren, blijspel*. Naar het Duits van Gottlieb Stephanie. Leiden 1793.
- 275 Arpots 1990, 30.
- 276 *Beschrijving der plegtige sledevaert van het genootschap Veniam pro laude* 1776, 4.
- 277 Arpots 1990, 31.
- 278 Le Francq van Berkhey, *Vaerzen en gedichten zoo ernstige als boertige* z.j, z.p.
- 279 Geciteerd naar Arpots 1990, 35.
- 280 Arpots 1990, 32, 35-36.
- 281 Le Francq van Berkhey, *Vaerzen en gedichten zoo ernstige als boertige* z.j., 23.
- 282 Arpots 1990, 30; Singeling 1991, 21-22.
- 283 Feith 1994, 81.
- 284 Arpots 1990, 31.
- 285 *Beschrijving der plegtige sledevaert van het genootschap Ve-*

niam pro laude 1776, 5-6.

286 LC, 29-1-1776.

287 'Ter gedachtenisse van het tweede eeuwgetijde van Leyden's verlossinge en de stichting haerer Hoogeschoole'. Zie *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden 1788-1811/1*, 128.

288 *Beschrijving der plegtige sledevaert van het genootschap Veniam pro laude 1776*, 16-17. Het spektakel werd in prent gebracht: *Sledevaart, gehouden binnen Leyden, door het Genootschap Veniam pro Laude, ten besluite van dier stede en der Academie jubelfeesten* [1776].

289 *Beschrijving der plegtige sledevaert van het genootschap Veniam pro laude 1776*, 7-9.

290 Arpots 1990, 30, 32-33. Over de tweede sledevaert: *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 1784/1, 166-168.

291 *De spectator der studenten 1773-1774*, 83, 85-86.

292 Mijnhardt 1987, 84.

293 Backer 1789-1791/1, 261. Von Haller 1958, 99 schreef over de bibliotheek, 'die eben so groß nicht, aber wegen der vielen Handschriften gut ist [...] Man kan Mitwoch und Samstag, *diebus academ(icis)* von 2 biß 4 reingehn und sich eind Buch zum lesen wehlen'. Het archief van de UBL bevat honderden 'kwitanties' van uitgeleende boeken. Vanaf 1710 kan worden achterhaald welke werken aan professoren en lectoren werden uitgeleend. Vanaf 1823 kan ook worden nagezocht welke studenten welke boeken leenden. Zie *Inventaris van het archief van de bibliotheek der Hoogeschool te Leiden*, 1869, uitgetypt 1982, 54-57.

294 Hulthoff Pol 1958, 140.

295 Blok 1907; Hoftijzer 2008.

296 Hoftijzer 2008, z.p.

297 Hulthoff Pol 1958, 134.

298 Concept-advies van deken en hoofdliden aan het Gerecht te Leiden om J. Murray te verbieden zijn Franse leesbibliotheek voort te zetten en om een algemeen verbod uit te vaardigen tegen het oprichten van leesbibliotheken (1772). RAL, ar. nr. 509, inv. nr. 73.

299 Van Vliet 2005, 359.

300 Van Goinga 1999, 261; Hoftijzer 2008, 257.

301 'Inleiding' bij het inventaris van het archief van de Leidse afdeling van het Nut. RAL, ar. nr. 32.

302 Ook de koffiehuisen waren uitingen van de 'sociabiliteit', aldus Kloek & Mijnhardt 2001, 117.

303 Eagleton 1984, 13.

304 Kloek & Mijnhardt 2001, 118-119.

305 Volgens Wijsenbeek 1994, 35-37 stamt het fenomeen van de koffiehuisen uit de islamitische wereld. In Venetië werd 1645 het eerste Europese koffiehuis geopend, gevolgd door Oxford in 1650. Het eerste in de Republiek werd in de jaren zestig van de zeventiende eeuw geopend. Volgens Tjalsma 1985, 29 kende Leiden omstreeks 1750 4 koffiehuisen, 24 herbergen, 92 'vaantjes' (bier- of taphuisen) en 32 kroegen.

306 In de literatuur wordt ervan uitgegaan dat de koffiehuisen in principe ontoegankelijk waren voor vrouwen. Vergelijk Buijnsters 1984a, 64. Van der Tol 1993, 92, 95 heeft dit beeld bijgesteld, door erop te wijzen dat in *Het koffy-huis der nieuw-gierigen* de aanwezigheid van vrouwen niet als iets ongewoons

wordt gepresenteerd.

307 Eagleton 1984, 13; Van der Tol 1993, 91.

308 Eagleton 1984, 13.

309 Geciteerd naar Van der Tol 1993, 91.

310 *De spectator der studenten 1773-1774*, 268; Buijnsters 1984a, 64; Otterspeer 2000-2005/2, 200.

311 *De Opmerker* 48, 20-9-1773, 379-380.

312 Kloek & Mijnhardt 2001, 118-119.

313 Eagleton 1984, 13; Buijnsters 1993, 321.

314 Hoftijzer 2008, 257.

315 Blok 1908, 94-99; Wijsenbeek 1994, 52.

316 Mijnhardt 1987, 105.

317 Jansen 1990, 184-185. Buijnsters 1984a, 197 schat het aantal leesgezelschappen in de Republiek uit de periode 1760-1800 op 300. Jansen 1990, 184 noemt, op basis van zijn onderzoek naar intekenlijsten, een aantal van ongeveer 1629, met een minimum van 924 leesgezelschappen, verspreid over 422 plaatsen.

318 De leesgezelschappen waren 'arbiters of taste' of 'oligarchies of taste, in which the selection of reading material ultimately depended upon the choice of a few individuals'. Er wordt ook gesproken van 'Geschmacksträger' of 'taste-bearers'. Zie Milstein 1972, 4.

319 Milstein 1972, 4-5.

320 Van Goinga 1999, 256-257.

321 Volgens Van den Berg 1992, 11 zijn in totaal slechts 86 archieven van Nederlandse leesgezelschappen overgeleverd: 'Daarvan dateren er 38 hoogstwaarschijnlijk van na 1850, een 16-tal is opgericht vóór 1800 en de overige tussen 1800 en 1850'.

322 Prüsener 1981, 71-86. Dit artikel is de beknopte versie van het omvangrijker stuk 'Lesegesellschaften in 18. Jahrhundert, Ein Beitrag zur Lesergeschichte', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 13 (1973), 370-594.

323 Buijnsters 1984a, 197.

324 De Leidse leesgezelschappen *Lectura Palladis amor* ('Het lezen is de liefde van Pallas'), *Leest en overdenkt, Het verstand wordt door oefening aangekweekt, Nuttig tijdverdrijf, Tot nut en vermaak, Leescollege Lees-IJver en Nuttig en aangenaam* zijn bekend omdat ze in intekenlijsten staan. Zie Van Goinga 1999, 278-279.

325 Archief van het Leesgezelschap *Van Tienen*, 1781-1915, in: RAL, ar. nr. 185.

326 Van Goinga 1999, 263-266. In 1777 won Johannes Prins een gouden erepenning met zijn levensbeschrijving van Marnix van Sint Aldegonde. Zie Kloek [e.a.] 1983, 70.

327 Van den Berg 1992, 11.

328 Van Goinga 1999, 264-265.

329 Van Goinga 1999, 263-269.

330 Van Goinga 1999, 268.

331 'Groete Aan Den Weledelen Heere F...W. Doornick, als medelid van een Leesgezelschap Van Tienen' (hs), 1791. RAL, archiefnr 185, inv. nr. 4.

332 Van Goinga 1999, 269-270; Van Goinga 1983, 170.

333 Kloek & Paasman 1982, 6. Volgens Kloek 1994, 184 vervulde de roman, 'gezien als het burgerlijke genre bij uitstek, helemaal niet zo'n predominante rol [...] in de bestedingen aan ontwikkelingslectuur'.

- 334 Het is niet bekend wanneer dit leesgezelschap ophield te bestaan. Het is evenmin duidelijk tot welke categorie leesgezelschap *Utile Dulci* behoorde. Werden er ook bijeenkomsten georganiseerd? Van Goinga 1999, 271 meent dat het 'gezelligheids-element' in dit gezelschap geen rol speelde.
- 335 De gegevens over *Utile Dulci* zijn ontleend aan Van Goinga 1999, 271-275.
- 336 'Archief van het Leesgezelschap *Miscens Utile Dulci*', in: RAL, ar. nr. 268.
- 337 In 1819 werd het aantal leden vastgesteld op 52, evenveel als het jaar weken telde, die allemaal uit Leiden afkomstig moesten zijn. Zie Van Zonneveld 1993a, 47; Van Goinga 1999, 275. Het kwam voor dat personen op een wachtlijst werden geplaatst. Bij overlijden of vertrek van een van de leden, kon de plaats meteen worden opgevuld. Zie Van Baarle 1984, 7.
- 338 Van Goinga 1999, 275-277; *Wetten voor het leesgezelschap*, RAL, ar. nr. 268, inv. nr. 1.
- 339 Van Goinga 1999, 276; *Wetten voor het leesgezelschap*.
- 340 Van Goinga 1999, 276; *Wetten voor het leesgezelschap*.
- 341 Van Goinga 1999, 277; *Wetten voor het leesgezelschap*.
- 342 Van Goinga 1999, 277. Specifieke boekenlijsten zijn niet overgeleverd.
- 343 Van Goinga 1999, 278.
- 344 Hoftijzer 1981, 11.
- 345 Hoftijzer 1999, 13; Hoftijzer 2008.
- 346 Von Haller 1958, 44.
- 347 Hulthoff Pol 1958, 142.
- 348 Van Vliet 2005, 28; Johannes 1995, 70; Kloek & Mijnhardt 2001, 82.
- 349 Hoftijzer 1999, 17; Van Goinga 1999, 185-206.
- 350 Salman 2001, 73, 88, 90-91; Salman 2006.
- 351 Kruseman 1893, 566.
- 352 Over Luchtmans, later Brill: Castenmiller [e.a.] 1983; Van der Veen 2008.
- 353 Van Vliet 2005, 52.
- 354 Castenmiller [e.a.] 1983, 9-10.
- 355 Kruseman 1893, 623.
- 356 Van Waterschoot 1999, 298-306; Hoftijzer [e.a.] 1995.
- 357 Hoftijzer [e.a.] 1995, 7.
- 358 Van Vliet 2005, 52.
- 359 Kruseman 1893, 605-606.
- 360 Smilde 1990, 152. Uit zijn onderzoek naar boekaanschaf bij Luchtmans in de periode 1801-1812 blijkt dat de categorie letterkunde slechts 6,7 procent van het geheel innam. Zonder de leveringen aan *Miscens utile dulci* zou dit maar 0,8 procent zijn geweest.
- 361 De namen worden aangetroffen in de 'Particulieren Grootboeken' van Luchtmans in de Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, microfiches UBA.
- 362 Spoelder 2001, 114-123; Spoelder 2007, 8-9. Voor meer informatie over het prijzensysteem van de Latijnse school, zie Jan Spoelder, *Prijsboeken op de Latijnse school. Een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876, met een repertorium van wapenstempels*. Amsterdam 2000.
- 363 Vergelijk Van Vliet 2005, 362.
- 364 Twee jaar eerder, in 1779, had *Bilderdijk Mijn Verlosting* reeds in een oplage van vermoedelijk vijftien (qua omvang verschillende) exemplaren in eigen beheer uitgegeven. Deze had hij onder vrienden en leden van KWDAV verspreid. Zie Monfils 2006, 5.
- 365 Kolléwijn 1891/1, 101.
- 366 Kolléwijn 1891/1, 125-126.
- 367 Waaronder die van R. Feith (1770), J. Dietz (1771), F.A. Scheidius (1772), L. van Santen (1772), B.J. Pielat van Bulderen (1773), H. Cuypers (1777) en W. Bilderdijk (1782).
- 368 Otterspeer 2000-2005/2, 217-218.
- 369 Van Vliet 2005, 364.
- 370 Auteurs die een nieuwjaarwens schreven: K. de Pecker (1775), C. van Hoogeveen (1776, 1777 en 1778), P. van Schelle (1779), A. van Assendelft (1780), J. de Stoppelaar (1781), W. Bilderdijk (1782), J.H. van der Palm (1783), J. de Kruyff (1784), L.W. van Merken (1785), G.J. Loncq (1786), A. Vereul (1788), J.J. Vereul (1789), M.G. de Cambon-van der Werken (1790), J. Verveer (1791 en 1792), J. Jordens (1794) en J. Hazen (1795). In 1787 en 1793 schreef een anonieme auteur de nieuwjaarwens. Al deze auteurs (met uitzondering van Van Schelle, Van Merken en Hazen) waren lid van KWDAV. Op 18-12-1776 zongen de Leidse wezen een lied ter viering van de vereniging met het Armkinderhuis aan de Koppenhinksteeg. Het lied, dat door Van Hoogeveen werd uitgegeven, is een ode aan de 'God en Vriend der Weezen': *Lied der Leydsche Weezen, Bij de Plegtige Gelegenheid van den 18 December des Jaars 1776, Op de Wijze van Psalm XLII*. s.l. 176. RAL, ar. nr. 519, inv. nr. 362.
- 371 Van Vliet 2005, 423. A. en J. Honkoop hadden in 1779 de uitgeverij van hun vader overgenomen en richtten zich op dissertaties, academisch gelegenheidswerk, christelijke en historische werken. Zie Van Vliet 2005, 361.
- 372 Van Merken 1785, 4.
- 373 Over Heyligert: Hanou & Van Oostrum 1975; Van Vliet 2010.
- 374 Van Vliet 2005, 363.
- 375 *De Opmerker* 38, 12-7-1773, 301.
- 376 Van Vliet 2005.
- 377 Van Vliet 2005, 21, 26-28, 49, 52.
- 378 Van Vliet 2005, 357. Hierbij valt te denken aan Pierre-Henri Jacqueau, ex-medewerker van Luzac en gevestigd aan het Rapenburg, die zich richtte op de handel in het Franse boek. Ook Jacob Murray, eveneens een oud-medewerker van Elie Luzac, was boekverkoper, sinds 1779 samen met zijn broer Jan Anthony Murray. Zij hadden voornamelijk Franse en Engelse werken in hun fonds. Zie Van Vliet 2005, 357-361, 436.
- 379 Sloos 2003, 167-175.
- 380 Singeling 1991, 300.
- 381 Bordewijk [e.a.] 2005, 11-12, 20-25, 62, 64.
- 382 Ze traden onder meer op in Utrecht, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Delfshaven, Dordrecht, Alkmaar, Zaandam, Leeuwarden, Franeker, Harlingen en zelfs op Texel, aldus Worp 1904-1908/2, 244.
- 383 Sierman 1990, 140; Otterspeer 2000-2005/2, 201.

- 384 Bordewijk [e.a.] 2005, 69-70, 73-75.
- 385 Bordewijk [e.a.] 2005, 82. Volledige titel: *De zegepraelende schouwburg, dankspel. Vertoond by gelegenheid van het sluiten van het tooneel binnen Leyden op den 4. november 1766*. Leiden 1766.
- 386 Le Francq van Berkhey 1804, 8. Op p. 21 licht Berkhey toe: 'Petronella van Til, is de Dochter, zoo ik wel heb, van de Zuster van Rendorp, gehuwd aan den Beroemde Acteur van Til, welke overleden zijnde, is de Moeder en Dochter loontrekende Actrice geweest van het Tooneelgenootschap, dat eerst onder den naam van *Trinias*, naderhand *Veniam Pro Laude*, is opgerecht, en waar van ik heden het oudste Lid van die tijd over ben.'
- 387 Mieris & Van Alphen 1762-1784/2, 13 (bijvoegzel).
- 388 Bordewijk [e.a.] 2005, 69-70, 73; *Missive van een Heer te Leyden* 1774, 3-4. De capaciteit van de achttiende-eeuwse zaal was ongeveer honderdveertig zitplaatsen, tachtig staanplaatsen in de bak, ruim zeventig zitplaatsen in de loges en negentig op de galerij. Dat brengt het totaal aantal zitplaatsen op circa driehonderd, maar voor sommige voorstellingen werden nog meer zitplaatsen verkocht. Zie Bordewijk [e.a.] 2005, 28.
- 389 *Missive van een Heer te Leyden* 1774, 7-8.
- 390 *Missive van een Heer te Leyden* 1774, 9, 11-12.
- 391 Bordewijk [e.a.] 2005, 71-73 en 'Bespeling 1778-1794', tabel-len dvd.
- 392 *Kabinet van mode en smaak* 1791, 45.
- 393 Bilderdijk 1856-1859/15, 178.
- 394 Van Engelen 1775, 3-5.
- 395 Van Engelen 1775, 7, 13.
- 396 Kloek 1999, 267.
- 397 *De Denker* 1763-1774/5, nr. 228, 11-5-1767, 146.
- 398 Van Engelen 1775, 30.
- 399 Horatius 1990, 33.
- 400 Van Engelen 1775, 62-63.
- 401 Horatius stelde: 'Bewerk voor het toneel liever de *Ilias* / dan nieuwe thema's, waarmee jij als eerste komt'. Zie Horatius 1990, 33.
- 402 *De spectator der studenten* 1773-1774, 7, 38.
- 403 Johannes 2007, 9.
- 404 Kloek 1993, 268.
- 405 Kloek 1993, 269.
- 406 Van Maanen (hoofdred.) 2002-2004/2, 197.
- 407 Kloek 1993, 269.
- 408 Kloek & Mijnhardt 2001, 272.
- 409 Kloek 1993, 269.
- 410 Johannes 2007, 19.
- 411 Buijnsters 1998, 177.
- 412 *Nederlandsche letter-courant* 1759/1, 1.
- 413 Vergelijk Van Vliet 2005, 126.
- 414 Salman 2004, 40.
- 415 Johannes 1995, 118.
- 416 Zo schreef men in *Boekzael der geleerde werrelt* 1782/2, 180 over het door G. Brender à Brandis uitgegeven *Taal- dicht- en letterkundig kabinet*, Amsterdam 1781-1784, dat het de 'dichtlievende Landgenooten op eene stichtende en vermaakende wyze' bezighoudt, en daarom lezenswaardig werd bevonden.
- 417 Vergelijk Kloek & Mijnhardt 2001, 79.
- 418 Johannes 1995, 65-68 heeft erop gewezen dat de meeste naamsveranderingen geen inhoudelijke wijzigingen tot gevolg hadden. Ze hadden te maken met het feit dat men in de achttiende eeuw in boekeenheden dacht in plaats van in tijdseenheden. Door van naam te veranderen, bood de uitgever intekenaars de kans om 'in te stappen' en bestaande intekenaars om hun reeks te voltooien.
- 419 Johannes 1995, 120.
- 420 Salman 2004, 42.
- 421 VLO 1770/1, 56.
- 422 Horatius had gesteld dat een vers, 'dat niet beknot werd dagenlang door veel geschap / en dat niet tienmaal gepolijst werd nagelglad' nooit kon worden goedgekeurd. Een dichter moest volgens Horatius terughoudend zijn met publiceren, 'maar als je toch / ooit iets geschreven hebt, laat het door Maecius, / je vader of mijzelf beoordelen'. Zie Horatius 1990, 43, 47, 49. Maecius was een beroemde criticus uit Horatius' tijd.
- 423 VLO 1770/1, 85. Bedoeld wordt Q. Horatius Flaccus *dichtkunst op onze tijden en zeden gepast*. Amsterdam 1677.
- 424 VLO 1770/1, 90-92.
- 425 VLO 1773/1, 36.
- 426 VLO 1779/1, 413.
- 427 *Galante dichtluimen* 1780, 58.
- 428 VLO 1780/1, 174.
- 429 VLO 1780/2, 479.
- 430 VLO 1780/2, 483.
- 431 Over de manier waarop in de kritiek op het sentimentalisme werd gereageerd zie Annemieke Meijer, "'Houdt altyd in het oog dat gy een christen zijt'". De Nederlandse discussie over het sentimentalisme, 1750-1800', in: *De Achttiende Eeuw* 31 (1999), 3-20.
- 432 VLO 1784/1, 128.
- 433 VLO 1785/1, 531.
- 434 Wolff & Deken 1784, 'Voorreden'. Deze kritiek is vergelijkbaar met die van W.E. de Perponcher. Dit lid van *Kunstliefde spaart geen vlijt* schreef in zijn *Gedachten over het sentimenteele van deze tijd* (1786) over de schadelijke invloed van sentimentele romans. Ze stimuleerden de ontevredenheid met het hier en nu, met als gevolg dat lezers zich in afzondering terugtrokken en daardoor niet langer hun sociale plicht vervulden. De Perponcher dat sentimentele werken geen stichtende werking zouden hebben. Zie Kloek & Paasman 1982, 55.
- 435 VLO 1786/1, 41.
- 436 Feith 1784-1793/3, 45.
- 437 Kloek & Paasman 1982, 55.
- 438 Johannes 1997, 59.
- 439 Dit sluit aan bij de constatering van M.H. Abrams, die stelde dat de Horatiaanse poëtica – die hij schaarde onder de pragmatische theorieën, waarin de relatie tussen werk en publiek centraal staat – gedurende de gehele achttiende eeuw dominant was. Zie Abrams z.j., 21.
- 440 Hanou 2005, 134, 141-142.
- 441 Kloek & Mijnhardt 2001, 113-114.
- 442 Van Vliet 2005, 353. Zie Snoek 1990; De Haan (red.) 2007.
- 443 Hanou 2002, 268.

- 444 Een exemplaar wordt bewaard in het RAL, LB 78375.
- 445 Van Vliet 2005, 365-366.
- 446 Heesakkers & Thomassen 1990, 20.
- 447 Buijnsters 1973, 3, 5, 8-9. Het album amicorum van Rhijnvis Feith, dat lange tijd in het familiearchief te Vorden werd bewaard, berust thans in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle.
- 448 Album amicorum F. Dobbrauski, UBL, LTK 1616, 3.
- 449 Album amicorum F. Dobbrauski, UBL, LTK 1616, 2.
- 450 De Lannoy op 15, Bilderdijk op 18 september 1777.
- 451 Album amicorum W. Bilderdijk UBL, LTK 1615, 5.
- 452 Album amicorum B. Ruloffs, UBL, LTK 2001.
- 453 Album amicorum A. Kluit, UBL, BPL 3519, 36.
- 454 Over het fenomeen van de lofdichten achterin dissertaties, die de functie hadden een beeld te schetsen van de sociale herkomst en maatschappelijke pretenties van de student: Otterspeer 2000-2005/2, 218-219
- 455 *Bruilofs-gezang gezongen op de bruiloft van den heere Frans van Lelyveld en mejuffrouwe Rebecca de Raat*, in: *Gedichten ter gelegenheid van de beide huwelijken van den heere Frans van Lelyveld, met juffrouwe Rebecca de Raat: en den heere Abraham Voorhoeve, met mejuffrouwe Elizabeth Anthonia van Lelyveld*. s.l. 1766. RAL, ar. nr. 1421, inv. nr. 109.
- 456 Het gedicht wordt bewaard in het RAL, ALFVB, band 10.
- 457 Kossmann 2006/1, 46.
- 458 Kossmann 2006/1, 45.
- 459 Rosendaal 2005, 17-19, 27.
- 460 Vreede 1994, 52.
- 461 Van der Kemp 1903, 54.
- 462 Vergelijk Van Wissing (red.) 2008.
- 463 Aldus Bilderdijk 1832-1853/12, 62. Over Kaat Mossel zie Palmen 2009.
- 464 *Drie puntgedichten* [1784], 2.
- 465 Zie E.V. Vrij, 'Het collegegeschil tussen de hoogleraren A. Kluit en J. Luzac in 1786', in: *LJB* 63 (1971), 121-142; Otterspeer 2000-2005/3, 64-68.
- 466 Bilderdijk 1832-1853/12, 63.
- 467 Van Vliet 2005, 374-375.
- 468 *Beschrijving der plechtige uittocht van Leydens weezen* 1786, 10.
- 469 C. van Hoogeveen, *Zang by het uittrekken eeniger Leden der Societeit van Wapenhandel, te Leyden, tot bescherming der belaegde Stad Utrecht* [Leiden 1786]. Daarin schreef hij (z.p.): "k Zie, gij gaet, ô Stadgenooten! / Gij gordt kloek de Wapens aen. / Onbeducht voor donderkloten, / Durft gij Tierannij weërstaen. / Vecht u vrij, of sterf. / Denkt aen VAN DER WERFF! / Vecht en keert met lauwrē weër, / Tot uws zelfs en Leydens eer!"
- 470 Rosendaal 2005, 44-47, 48, 50-55.
- 471 Zie hierover Rosendaal 2003.
- 472 Van Vliet 2005, 380.
- 473 Blok 1910-1918/3, 374.
- 474 Le Francq van Berkhey 1787, 1.
- 475 *Vervolg en slot der Leydsche Stedemaegd* [1787], 337.
- 476 Le Francq van Berkhey 1788, 9-10.
- 477 Vermoedelijk Cornelis van der Reyden, de oprichter van het Leidse Democriet. Zie hoofdstuk 2.
- 478 Fasel 1954, 139.
- 479 *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* 1821-1827/1, 375.
- 480 Blok 1910-1918/3, 358, 360.
- 481 Kossmann 2006/1, 49; Rosendaal 2005, 42-44, 55.
- 482 *Jaarboek van de MNL* 1775, 11.
- 483 Van Assendelft 1774, 12.
- 484 *Jaarboek van de MNL* 1785, 11.
- 485 *Jaarboek van de MNL* 1788, 4.
- 486 Circa twintig leden van de MNL waren ook lid van het exercitiegenootschap Voor Vrijheid en Vaderland.
- 487 *VLO* 1762/2, 311.
- 488 Höweler 1966, 43-44.
- 489 *Jaarboek van de MNL* 1788, 2.
- 490 De Vries 2001, 270.
- 491 *Jaarboek van de MNL* 1788, 5; 1812, 7-8.
- 492 Redevoering De Pecker, *Mengelzangen* 4.
- 493 De Vries 2001, 261.
- 494 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1784, 10.
- 495 *Tael- en dichtlievende oefeningen 1775-1790/4*, 'Mengeldichten', 174.
- 496 Redevoering De Pecker, *Mengelzangen* 4.
- 497 Mogelijk werd de strijd niet in het genootschap uitgevochten. Zie Singeling 1988, 171; Van Vliet 2005, 367.
- 498 Redevoering De Pecker, *Mengelzangen* 4; De Vries 2001, 263-264.
- 499 *Tael- en dichtlievende oefeningen 1775-1790/6*, 58.
- 500 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1786, 6.
- 501 Thobokholt 1983, 189.
- 502 Brender à Brandis 1786, 129.
- 503 Rosendaal 2005, 34.
- 504 *Copia Authentiek* 1785, 22.
- 505 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1786, 3.
- 506 Redevoering De Pecker, *Mengelzangen* 4.
- 507 Redevoering De Pecker, *Mengelzangen* 4.
- 508 Redevoering De Pecker, *Mengelzangen* 4.
- 509 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1788, 3.
- 510 Kloek [e.a.] 1983, 73-74.
- 511 De Vries 2001, 275.
- 512 Kloek [e.a.] 1983, 74.
- 513 Buijnsters 1977, 9.
- 514 Hanou 2002, 74; Van Vliet 2005, 365.
- 515 Pieter Burmann (1713-1778), of zoals hij zichzelf noemde: Petrus Burmannus Secundus was hoogleraar in de welsprekendheid en geschiedenis en dichter van neo-Latijnse verzen. Hij gaf zijn verzen onder de titel *Poëmatvm libri qvatvor* bij Cornelis van Hoogeveen uit. Zie Breugelmans 1992, 47.
- 516 Starre-Scherder 1982, 104; Hartog 1882, 238.
- 517 Hartog 1882, 259-260. Ook binnen KWDAV werden verzen over Paoli geschreven. Zie De Vries 2001, 255.
- 518 Van Hoogeveen 1769, 8, 26.
- 519 Hanou 2002, 74.
- 520 Rosendaal 1995, 75.
- 521 Arpots 1990, 31 spreekt over 'het oranjegezinde Veniam'. Elders schrijft hij, in navolging van Blok 1910-1918/3, 345 dat Ve-

- niam 'bepaald patriotsch' was (120). Van Vliet 2005, 367 noemt *Veniam* terecht patriots.
- 522 *Beschrijving der plegtige sledevaart van het genootschap Veniam pro laude* 1776, 2.
- 523 'Afscheid aan de leden van *Veniam pro laude*', in: Le Francq van Berkhey, *Vaerzen en gedichten zoo ernstige als boertige* z.j., 211.
- 524 Blok 1910-1918/3, 347. De term 'kees', een bekende scheldnaam voor de patriotten, is vermoedelijk afgeleid van de roepnaam van Cornelis (Kees) de Gijselaar. De keeshond stond symbool voor de patriotten.
- 525 *Poezij betreffende het Genootschap Veniam pro laude* 1776-1784, z.p.
- 526 Van Goinga 1999, 268.
- 527 Citaten uit Brans 1785, z.p.
- 528 Van Goinga 1999, 268.
- 529 Van Goinga 1999, 274.
- 530 Van Goinga 1999, 279.
- 531 Begrip ontleend aan Van Sas 2004, 246.
- 532 Bordewijk [e.a.] 2005, 92.
- 533 Hanou 2002, 197-198. Overigens betreft deze anekdote de Amsterdamse Schouwburg. Hoe is te verklaren dat juist de jojo fungeerde als orangistisch embleem? Het voorwerp zelf lijkt geen verklaring te bieden. Mogelijk waren de jojo's oranjekeurig, net in het *Kabinet van mode en smaak* 1 (1791), 227.
- 534 *De Leydsche stedemaegd en haeren getrouwen burger* 1786, 'Aan den lezer'.
- 535 Van Vliet 2005, 368.
- 536 Hanou [e.a.] 1975, 290; Van Vliet 2010.
- 537 Zie Van Wissing 2003.
- 538 Geciteerd naar Hanou 2002, 146. Momus was de Griekse god van de spot en de kritiek.
- 539 Van Goinga 1993, 40. Hij werd 'oortjesboekverkoper' genoemd, omdat zijn bladen aanvankelijk slechts twee duiten ('oortjes') kostten. Zie Van Goinga 1993, 39-72. Zie ook Van Goinga 2008.
- 540 *De politieke Snapper* 8, 4-6-1785, z.p.
- 541 *De procureur van den heere Joannis le Francq van Berkhey* z.j., 5
- 542 Van Goinga 1993, 39, 50-51.
- 543 *Reglement voor de Burger Societeit ter bevordering van Eendragt, opgericht binnen Leyden, den 1. October 1786*. Leiden [1786]. RAL, LB 78975.
- 544 *Reglement voor de Burger Societeit ter bevordering van Eendragt* [1786], 19.
- 545 *Reglement voor de Burger Societeit ter bevordering van Eendragt* [1786], 12-13.
- 546 *De politieke kruyer* 192, 1784, 533.
- 547 *Naamlijst der Leden van de Burger-Societeit, ter bevordering van eendragt. Opgericht binnen Leyden den 1. October MDC-CLXXXVI. s.l.* [1786]. RAL, LB 78976. Singeling 1991, 297, 302.
- 548 De grondbeginselen staan achterin het *Reglement voor de Burger Societeit ter bevordering van Eendragt* [1786].
- 549 *Bilderdijk* 1856-1859/9, 386. Met 'Witte landverraderen' bedoelde hij de gebroeders De Witt.
- 550 Zie ook Honings 2010a.
- 551 Klein 1995, 105.
- 552 Arpots 1990, 122.
- 553 Arpots 1990, 183.
- 554 *De advokaat en boezemvriend van J. le Francq van Berkhey* 1783, 34.
- 555 Le Francq van Berkhey [1804], 252.
- 556 Arpots 1990, 122.
- 557 Steijns 1994, 19-20.
- 558 *Aanspraak aan Willem de Vde erfstadhouder* 1781, 16.
- 559 *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* 1788-1811/5, 285-286. In *Request antidotaal, van Frank de Vry* [1782], 3 staat dat de Amsterdamse 'Heer Hoofd officier' daags na het uitgeven van het pamflet *De Oranjeboomen* 'den Verkoop en herdruk van het zelve heeft doen verbieden'. Op 18-2-1782 approbeerde het Hof van Holland de handelwijze van de Procureur-Generaal, die bij provisie de hoofdofficieren van Amsterdam en Den Haag had verzocht dit pamflet op te halen. Zie Nationaal Archief, archief 3.03.01.01 (Hof van Holland), inventarisnummer 336, Resolutieboek, 18-2-1782. Met dank aan Ton Jongenelen, voor het verstrekken van deze informatie.
- 560 *De Oranjeboomen* [1782], 4.
- 561 Vergelijk Te Winkel 1922-1927/6, 179-181.
- 562 *De Oranjeboomen* [1782], 7.
- 563 *De Oranjeboomen* [1782], 13.
- 564 *De Oranjeboomen* [1782], 38.
- 565 *De Oranjeboomen* [1782], 46, 53.
- 566 *De Oranjeboomen* [1782], 76.
- 567 *Expresse tyding uit Den Haag* [1782], 3, 5.
- 568 *Expresse tyding uit Den Haag* [1782], 6-8.
- 569 Arpots 1990, 244 stelt dat het werk door Doorninck ten onrechte aan Johannes le Francq van Berkhey werd toegeschreven. In *Het laatste vervolg, en egte slot op het egte Vervolg op de Oranjeboomen* [1782], 10 wordt gesuggereerd dat de auteur van het *Vervolg* dezelfde is als de auteur van het pamflet *Oranje's tirany* (1782): de (toneel)dichter Willem van Ollefen. Dat laatste pamflet was een samenspraak ter verdediging van Willem v.
- 570 *Vervolg op de Oranjeboomen* [1782], 3, 5, 7, 8, 9.
- 571 *Vervolg op de Oranjeboomen* [1782], 16.
- 572 *Drie samen-spraaken* [1782], 11-12.
- 573 Het werk verscheen bij Johannes Geyger te Amsterdam.
- 574 *De nieuwe oranjeboom* [1782], 6.
- 575 *De oranjeboomen contra* [1782], 9, 14-15.
- 576 *Request antidotaal, van Frank de Vry* [1782], 4, 8.
- 577 Het citaat is ontleend aan Virgilius' *Aeneis*.
- 578 *Lierzang* [1782], 9.
- 579 *Lierzang* [1782], 10.
- 580 Le Francq van Berkhey [1804], 253.
- 581 *De nieuwe oranjeboom* [1782], 2-3.
- 582 Klein 1995, 12. Vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst verschenen regelmatig tegen afzonderlijke personen gerichte smaadpamfletten. Er zijn dus wel vroegere mediaslachtoffers aan te wijzen, maar de felheid en veelvuldigheid van de aanvallen op de hertog van Brunswijk maken diens demonisering uniek.
- 583 *De Wassenaarsche boer* [1782], 25.

- 584 Klein 1995, 12.
- 585 *Aan den hertog Louis van Bronswyk Wolffenbuttel* [1782], 4.
- 586 *Aan den hertog Louis van Bronswyk Wolffenbuttel* [1782], 2-3.
- 587 Exemplaar UBL, PLANOL 2 A 1: 38.
- 588 Hanou 1989, 106.
- 589 *De advocaet van Frank de Vry* [1782], 3, 10-11.
- 590 *De advocaet van Frank de Vry* [1782], 4. In een voetnoot schrijft de auteur: 'De Heer J. LE FRANCQ VAN BERKHEY te LEYDEN zal my ten goede houden, dat ik hier de volgende schoone dichtregelen van hem overneme.' Vergelijk Le Francq van Berkhey [1804] 253.
- 591 *Het vervolg op De Oranje boomen ontmaskert* [1782], 14.
- 592 Het werd uitgegeven in Den Haag door C. Plaat, 'Boekverkooper in de Hofstraat'.
- 593 Van der Jagt 1782, 9, 12.
- 594 *Het laatste vervolg, en egte slot op het egte Vervolg op de Oranjeboomen* [1782], 15.
- 595 Arpots 1990, 119. Zie Arpots 1990, 70 e.v. voor de receptiegeschiedenis.
- 596 Zijn dichtwerken getuigen 'meer van zijne patriottische denkwijze dan van hooge dichterlijke vlugt'. Zie *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* 1821-1827/3, 321.
- 597 Te Winkel 1922-1927/6, 95.
- 598 Björnsthäl 1778-1784/5, 397.
- 599 De Vries 2001, 57.
- 600 Höweler 1937, 111.
- 601 Arpots 1990, 125 heeft erop gewezen dat Le Francq van Berkhey van patriotse zijde werd uitgedaagd om kritiek te leveren op het vrijkorps. Dat kan ook verklaren waarom Berkheys *Aan zyne Medeburgenen* verscheen bij Frans de Does. Deze stond te boek als een fanatieke patriot, aldus Van Vliet 2005, 367.
- 602 Le Francq van Berkhey 1783a, 2.
- 603 Arpots 1990, 123, 125.
- 604 Le Francq van Berkhey 1783a, 12, 41.
- 605 Le Francq van Berkhey 1783a, 42.
- 606 Le Francq van Berkhey 1783a, 42-43.
- 607 'Heilwensch', in: Le Francq van Berkhey 1783a, 5.
- 608 *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* 1783, 1117-1118; Arpots 1990, 126-131.
- 609 Arpots 1990, 131.
- 610 Van der Kemp 1782, 26-27.
- 611 Le Francq van Berkhey 1783b, 3-4.
- 612 Van der Kemp 1783, 41. Van der Kemp, die bevriend was geweest met Van der Capellen, zou na de omwenteling gearresteerd worden en na zijn vrijlating naar Amerika emigreren, waar hij op 8-9-1829 overleed. Zie Rosendaal 2003, 62-63.
- 613 *Nieuwjaars-gift* [1782], 1-2.
- 614 *Kort verhaal en vergelyking der twee laster-partyen* 1783, 4, 12-13.
- 615 *Nieuwjaars-gift* [1782], 1.
- 616 *Js. Le Francq van Berkhey aan zyne Medeburgenen, tweede stukje* 1783, 22.
- 617 Le Francq van Berkhey 1783b, 7.
- 618 *Js. Le Francq van Berkhey aan zyne Medeburgenen, tweede stukje* 1783, 23.
- 619 Le Francq van Berkhey 1783b, 7.
- 620 *Concept missive van Joannes Le Francq van Berkhey aan zyne doorl. hoogh. prins Willem den Vyfden, onderdrukten stadhouder der Vereenigde Nederlanden*. s.l. 1783.
- 621 Arpots 1990, 241.
- 622 *De burglary aan J. Le Francq van Berkhey* [1783], 8.
- 623 *De burglary aan J. Le Francq van Berkhey* [1783], 9.
- 624 *Vrank en vry beteugeteld* 1783, 1.
- 625 *De Batavier* 12, 6-10-1784, 100-101.
- 626 Arpots 1990, 37.
- 627 *De Leydsche Vrydagsche Spion [...] Toegewyd aan J. le Francq van Berkhey*. s.l. z.j. RAL, ALFVB, band 8.
- 628 *Le Vie of Levens bizonderheden van Le Francq van Berkhey* [1783], 4, 6-8.
- 629 *Waarachtige levensgevallen van le Francq van Berkhey* 1785, 7, 9.
- 630 *Staatkundige, godgeleerde, huyshoudelyke, en vooral zeer gewichtige zamenspraeken* 1783, 3. Wolther van Doeveren studeerde vanaf 1747 medicijnen te Leiden en promoveerde in oktober 1753 tot doctor in de geneeskunde. In 1754 werd hij hoogleraar te Groningen, en in 1771 te Leiden, in de genees-, schei- en verloskunde. Hij overleed op 31-12-1783. Waarschijnlijk werd hij in deze tekst opgevoerd, omdat hij werkte als lijfarts van Willem v. Zie *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 4, 233-235. De chirurgijn Starkenburg is wellicht C. van Starkenburg, de auteur van: *Vrije Heelkundige, in de ontleedkunst gegronde en op dezelve rustende Bedenkingen over den winddoorn, venijnige en zagteren doorn*. Leiden 1750. Zie *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 17, 955.
- 631 Over dit genre: Vriesema 1986.
- 632 De auteur van dit pamflet vergiste zich. Het was graaf Willem II van Holland die in 1256 tijdens de strijd tegen de Westfriezen door het ijs zakte. Zijn tegenstanders vonden en doodden hem.
- 633 *Catalogus bestaande in een Agtendartig Jaarige van zo ver men weet, Unike Verzameling* 1783, 8, 10, 12, 13.
- 634 Berkhey heeft in zijn werkje *De Leydsche spinster in zegepraal of de vrije huwlijks-keus*, opgenomen in *Ernstige en boertige vertellingen mijner jeugd*, Leiden 1804, eveneens geprobeerd het Leidse dialect vast te leggen. Berkheys transcriptie van het dialect lijkt op het accent van Jaepie Jongerling (met name de ai-klank).
- 635 Bedoeld wordt vermoedelijk de Amsterdamse boekverkooper Johannes Allart (1754-1816).
- 636 *Aanmerkelyke brief* [1783], 4, 7-8.
- 637 Le Francq van Berkhey 1783b, 2.
- 638 Le Francq van Berkhey [1785], 11.
- 639 Le Francq van Berkhey 1783b, 9.
- 640 [Le Francq van Berkhey] [1785], 62.
- 641 *De advocaat en boezemvriend van J. le Francq van Berkhey* 1783, 1.
- 642 Zie ook Honings 2009a.
- 643 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 8.

644 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 1784/2, 1118.

645 'Na dat reeds een Genootschap van Wapenoeffening, onder de Zinspreuk: *Door Vryheidsliefde vereenigd*, voorheen was opgerigt, kwam nog dezen winter een diergelyk nieuw Genootschap te voorschyn, tot zinspreuk voerende: *Tot nut en stand van 't Vaderland*. Beide deze Genootschappen door de Ed. Groot Achtb. Gerechte goedgekeurd zynde, wierdt men bedagt dezelve te vereenigen, en tot één Genootschap te doen smelten, onder dezen spreuk: *Voor Vryheid en Vaderland*; welke vereeniging by een verdrag den 16 maart 1784 getekend, wierdt tot stand gebracht'. Zie *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 1784/1, 783.

646 *Echte misieve van een heer uit de vroedschap* 1784, 7.

647 *Een nieuw lied van de Leidsche wevers* [1784], 3-4.

648 *Een nieuw lied van de Leidsche wevers* [1784], 3. Pieter van Schelle was arts te Leiden en lid van het Leidse vrijkorps. Na de omwenteling van 1787 vluchtte hij naar Duinkerken, waar hij in 1792 overleed. Volgens Berkhey in de Sleutel bij band 17 van de ALFVB is het liedje een 'weerklink' op een liedje op Kumpel. Be-doeld wordt *Een nieuw lied op de Oegst geestche vrolykheid. Van den achsten maart 1783, Den zogenaamden ridder van Kumpel, student in de regten te Leyden, Toegewyd. Op de vois: een braave jaager voelt geen kouw* [1783].

649 Volgens Van Vliet 2005, 375 was Trago's bakkerij gevestigd aan de Herengracht.

650 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 9.

651 Van Vliet 2005, 376. Over de bakkershoorn, ook in relatie tot bakker Trago, zie Bicker Caarten 1949.

652 Klein 1995, 12.

653 Exemplaar in de UBL, PLANOL 2 A 1: 35.

654 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 9-10.

655 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 11-14.

656 Blok 1910-1918/3, 355; Bilderdijk 1832-1853/12, 63 noemde Harteveld de 'den bierbrouwer of brander'. Over de geschiedenis van de firma Harteveld: Budel 1990.

657 *De Na-courant* 44, 1784. RAL, ALFVB, band 18.

658 *Voor Leydens burglary*, 1784, 1-2.

659 *Samenspraak tusschen Piet en Klaas* [1784], 4.

660 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 5.

661 *Aan de leden van het Genootschap van wapenhandel* [1784], z.p.

662 *Nieuwland* 1784, 3.

663 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 15.

664 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 1783/2, 1120.

665 Van Aken [1784], 2: 'Een teedre Vrouwhand grijpt hier het krijgsgeweer / En gaat uw woesten hoop met mannenmoed te keer; / Ja zweert; dat de overmagt haar eer zal doen bezwijken, / Dan, dat ze een enkle stap van heure plaats zal wijken'. Van Aken zou in 1785 lid worden van KWDAV. Zie Singeling 1991, 259.

666 *Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van wapenhandel* 1784-1786, z.p. Het lied werd vermoedelijk gezongen op de wijs van 'Al is er ons prinsje nog zo klein'.

667 Landaal 1949, 3-6; Fasel 1953, 126-134.

668 Van Royen [e.a.] 1785, z.p.

669 Van Vliet 2005, 396.

670 *Brief aan de Politieke Praatvaar* 1784, 4-5, 8. Zwart was de kleur van de patriotse partij. Op een spotprent wordt de 'heendaagsche patriot' aldus beschreven: 'Zyn kruin, gedekt door eenen Vrycorpsisten hoed, / Met eenen zwarten strik, beteekend heldenmoed: / Terwyl Pasquillen, Posten, Schandpapieren, / Rondöm zyn dolle harsens zwieren'. Zie Feith 1785, z.p. In *Iets voor Leyden* [1784], 4 wordt geschreven over de patriotse partij met 'haar soldaatenpakjes, en haar Ploertenhoedjes met de zwarte Cocardes'.

671 *Verdediging der heeren studenten* 1784, 22.

672 Over de vrouw van bakker Trago, zelf ook een fervent Oranjeaanhanger, lezen we: 'ik heb dus, nevens alle welmeene Burgers deezer Stad, niet dan met verontwaardiging op voorleden Woensdag, zynde geweest de Verjaardag van den jonsten Zoon van onzen Erfstadhouder, kunnen zien, dat de Vrouw van den beruchten TRAGO, een Chits of Catoen Jak van ORANJEKLEUR aanhebbende, voorttrekkende haar Brood-Wagentje, hebbende vier Wieltjes van de gemelde zo zeer geminde Verw, op klaren lichten dag, de gantsche Stad heeft doorgewandeld. Ik heb een en ander myner goede Vrienden, die ik meende dat meer kundigheid hadden, gevraagd, of dit niet konde worden belet, dewyl ik van oordeel ben, dat het dragen van Klederen van die kleur [...] zo uitdrukkelijk en onder zwaare Straffe is verboden'. Zie 'Brief van een Burger van LEYDEN, woonende op de Oranjegracht aldaar', in: *Nederlandsche Courant* 23, 1786. RAL, ALFVB, band 8.

673 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* 1784/2, 1843-1844.

674 *Voornaamste en echte levensbyzonderheden van [...] Adrianus Trago* 1784, 4-5, 8.

675 *Adrianus Trago, in zyn gevangenis* 1784, z.p.

676 *De verzaamelaar* 11, 1785, 85-86.

677 *De verzaamelaar* 1785, 89-90.

678 *Op de predicatie van [...] Herbertus de Haas* 1784, z.p.

679 *Liefde-traanen van Leydens kerk-gemeente* 1792, 5.

680 Zie Van Vliet 2006.

681 Van Sas 1988, 178.

682 *Iets voor Leyden* [1784], 1, 3.

683 *Iets voor Leyden* [1784], 3.

684 *Iets voor Leyden* [1784], 8.

685 Le Francq van Berkhey [1804], 238.

686 *Nieuw-lied, voor de door en door beruchte lector* [1784], z.p.

687 *De Batavier* 12, 6-10-1784, 103-104.

688 RAL, ALFVB, band 13-2, z.p.; Arpots 1990, 134.

689 *Tweede iets voor Leyden* [1784], 3-5, 15. Berkhey wordt ervan beschuldigd een 'Banchocab' te zijn. Daarmee wordt verwezen naar de joodse verzetsleider Simon bar Kochba, die door veel joden werd aangezien voor de Messias, toen hij het in de jaren 132 tot 135 opnam tegen de Romeinen. 'Doch hy en zyn gantsche Complot zyn allen elendig o[m]gekoomen'. Dat stond Berkhey en zijn orangistische medestanders ook te wachten, wilde de patriotse auteur duidelijk maken. Zie *Tweede iets voor Leyden* [1784], 15.

690 *Vierde iets voor Leyden* [1784], 6. Ook elders werd Berkhey vanwege zijn corpulentie met een varken vergeleken. In *De poëtische snapper* 4, 30 staat: 'Bij het afgaan der Post is het Genootschap der Snappers ervaren geworden, dat Vrank en

Vrij zijn Eerste knor in VENIAM PRO LAUDE heeft geknort, des men beslooten heeft om ten voordelen van Cornelius Baviaan [Cornelis van Hoogeveen], een deputatie te zenden, met eenige rijders, om dat stuk te bekomen om te doen drukken, waar toe men ligt konde overgaan'. En op p. 31: 'Knote bene, heden ontfangt men echt berigt dat Apolle in zijn Pan Poëticon van zijn zelve is gevalle over eenige golpen uitbraaksels in de Piskak, waar nevens hij pronkt. Droevig toeval!'

691 *Derde iets voor Leyden* [1784], 3-6; *Vyfde iets voor Leyden* [1785], 4-8.

692 *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 444.

693 De Vries 2001, 265-270 heeft erop gewezen dat in de jaren tachtig ook nieuwe patriotse dichtgenootschappen werden opgericht. Het bekendste was het *Amsteldamsch dicht- en letteroefenend genootschap*, opgericht in 1784 door Gerrit Brender à Brandis en Bernardus Bosch. Ook werden er, bijvoorbeeld te Rotterdam, orangistische gezelschappen opgericht. Zie hierover De Vries 2001, 272-274. In Leiden was de noodzaak om een patriots genootschap op te richten, door de aanwezigheid van KWDav, gering.

694 Kloek & Mijnhardt 2001, 116-117.

Noten hoofdstuk 2

- 1 Van Leeuwen 1788, 209-210.
- 2 Over de censuur tijdens het Restauratiebewind: Van Vliet 2005, 431-433.
- 3 Van Maanen (hoofddred.) 2002-2004/2, 82-83; Arpots 1990, 142.
- 4 Van Poelgeest 1987, 99, 104-107; Otterspeer 2000-2005/3, 107-108.
- 5 Te Water [1823], 365.
- 6 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 1788/1, 482.
- 7 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* 1788/2, 1504. Overigens stamde Willem v niet direct af van Willem van Oranje, maar van diens jongere broer Jan de Oude (1535-1606).
- 8 Arpots 1990, 153.
- 9 Van Schaack zou de patriotse woorden 'Ça ira' hebben gebruikt. Het was, volgens Otterspeer 2000-2005/3, 117, 'het vrolijke wijsje dat Marie Antoinette zo graag op de klavecimbel speelde. Uit de ramen van het paleis op straat gekomen, was het door een straatzanger van tekst voorzien en door het republikeinse leger tot marsmuziek verkozen'. Cornelis van Lennep, de vader van David Jacob, was er verbaasd over – zo schreef hij op 13-3-1794 aan zijn zoon – 'dat deeze gebeurtenis, zo al niet te Leyden, immers elders, by zommige Liedén uit een oogpunt van partyschap wordt beschouwd, dat men het gedrag der Studenten voor keesery houdt, en met haatelyke koleuren afschildert, Van Schaack den agresseur noemt'. Zie Van Lennep 1861-1862/3, 80.
- 10 Van Lennep 1861-1862/3, 63.
- 11 Otterspeer 1993, 247-262; Otterspeer 2000-2005/3, 116-119; Singeling 1991, 294.
- 12 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 8.
- 13 Willem IV, de vader van Willem V, was getrouwd geweest met Anna van Hannover, de dochter van George II. Koning

George III, die in deze tijd de kroon droeg, was de kleinzoon van George II.

- 14 Kossmann 2006/1, 78; De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 8-9.
- 15 *Bilderdijk* 1856-1859/8, 430.
- 16 Kossmann 2006/1, 78.
- 17 Kikkert 2001, 210.
- 18 Aldus Roegiers & Van Sas 2006, 224-225; Kossmann 2006/1, 80.
- 19 Van Vliet 2005, 428; Walle 1992, 135.
- 20 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 9.
- 21 Personen die lid waren van de provisionele raad en betrokken waren (gewest) bij KWDav: J.G.H. Hahn, L. van Santen, S.J. van Langen, F. van Leyden, J. van Royen, N. Bucaille, J. Kops, P. van Lelyveld, D. Wormer, A.D. van de Santheuvel, P. Vromans, A. Musketier, C.G.R. van Marle, H. Begram, P. Noordziek, J. van der Sleyden, P. du Rieu jr, J. ten Brink, K. de Pecker en Etienne Luzac. Zie *Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 1795-1798/1, 55-56; *Extract uit de Resolutien van den Provisioneeelen Raed der Gemeente van Leyden*, 30-1-1795.
- 22 Van Maanen (hoofddred.) 2002-2004/3, 111. Zie ook Van Maanen 1986.
- 23 *Leerrede over den overgang van de overheersching tot de vrijheid* 1795, 13, 17.
- 24 Duyverman 1976, 121.
- 25 *Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 1795-1798/1, 31.
- 26 Le Francq van Berkhey [1804], 169-170. Berkhey schreef bij die gelegenheid een gedicht 'Op het doldriftig uitroepen en vervolgen der goudsbloemen, in den Jare 1795 binnen Leyden' (170-173), waarin hij het tirannieke optreden van de patriotten hekelde.
- 27 Blok 1905, 52.
- 28 *Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 1795-1798/1, 32-33. Vermoedelijk was deze oproep vooral gericht aan het adres van gereformeerde predikanten, die veelal met de Oranjepartij sympathiseerden. Zie Walle 1992, 137.
- 29 Duyverman 1976, 121-122; Otterspeer 2000-2005/3, 158.
- 30 Duyverman 1976, 122.
- 31 Blok 1913, 8.
- 32 Duyverman 1976, 124-125.
- 33 *Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 1795-1798/2, 16-17, 20.
- 34 *Wetten en Reglementen van het Studenten-Exercitie Genootschap te Leyden (onder de zinspreuk:) Pro Pallade et Libertate*. Leiden 1795. RAL, LB 40507.
- 35 Walle 1992, 138, 145.
- 36 *Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 1795-1798/3, 33.
- 37 Van Poelgeest 1987, 112.
- 38 Te Water [1823], 236.
- 39 Otterspeer 2000-2005/3, 161-163.
- 40 *Redevoering van Johan Valckenaer, over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene staatsomwenteling. Uitgesproken in de academie van Leide op den X october 1795. Ter aanvaarding van zijnen post als gewoon hoog-leraar in het Algemeen, Volken- en Staats-recht*. Gouda 1795. Sillem 1876/1, 226 stelde dat Valckenaers oratie aantoonde 'dat hij zijn profesoraat veel meer als een staatkundig dan als een wetenschap-

pelijk ambt beschouwde'.

- 41 Le Francq van Berkhey [1804], 269.
42 Driessen 1913, 11.
43 Driessen 1913, 13.
44 Arpots 1990, 155.
45 Le Francq van Berkhey [1804], 262.
46 Le Francq van Berkhey [1804], 344; Blok 1910-1918/4, 42; Arpots 1990, 155.
47 Driessen 1913, 24.
48 Citaat uit het manuscript van het gedicht 'Het gevoel der dankbaarheid aan God over de redding van Prins Frederik van Orange uit zeegevaar' ('Onuitgegeven Stukje op Prins Frederik'). UBL, LTK 388.
49 Kossmann 2006/1, 82-85; De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 10-11.
50 Van Maanen (hoofddred.) 2002-2004/3, 112.
51 Driessen 1913, 23. 'Slijmerigen' is een variant van het vaker gebruikte 'Slijmgasten'.
52 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 11.
53 's *Graven-Hagen; Heden den 24sten Augustus 1797*, z.p.
54 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 11, 13.
55 Driessen 1913, 29.
56 Kossmann 2006/1, 87; Kloek & Mijnhardt 2001, 32.
57 Otterspeer 2000-2005/3, 69-70.
58 Sepp 1805, z.p.
59 Velema 2006, 147.
60 John Bowring schreef: 'De koning zeide bij zekere gelegenheid tot iemand, die hem kwam bezoeken, terwijl zijn leermeester bij hem was: "hoe mag het komen, dat ik 's nachts, als ik zoo gaarne wilde slapen, niet in rust kan komen, en geen wenk van slaap in de oogen krijg; en dat integendeel, wanneer ik leeren wil, mij de slaap overweldigt, en ik een uiltje vangen moet?" Zie Bowring 1829-1830, 134.
61 Van den Berg 1997, 61-88; Van den Berg 1999, 137-165.
62 Grijzenhout 1999, 9, 11, 13, 19, 21; Koolhaas-Grosfeld 2007, 7; Van den Berg 1999, 148.
63 Voor een overzicht van de betrokkenen: Van den Berg 1999, 138-139.
64 Kolléwijn 1891/1, 408-409; Van den Berg 1999, 140; Hornings 2006a, 128.
65 Kloek & Mijnhardt 2001, 33.
66 Joor 2006, 245-246.
67 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 15, 17; De Wit 1983, 186.
68 Veel niet-studenten deden zich voor als student 'om dit voorrecht te genieten', aldus Fell 1806, 126-127.
69 Otterspeer 2000-2005/3, 218-219; Van Zonneveld 1991, 80-84. Een verslag van Napoleons bezoek, 'Napoleon te Leyden', door Jan van Geuns, in de *VLO* 1826/2, 519-527. Een aanvulling werd door J.H. Junius gepubliceerd in de *VLO* 1826/2, 726-728. Van Geuns reageerde in de *VLO* 1827/2, 331-333.
70 Vles 2006, 17.
71 Bruining 1830, 385.
72 Bruining 1830, 384.
73 Het oproer werd 'Drie schoft Oranje boven' genoemd, 'omdat gedurende drie schofttijden op 20 en 21 April de oran-

- jevlag van den toren heeft gewaaaid', aldus Knappert 1914, 11.
74 Japikse 1908, 46-60; Blok 1910-1918/4, 95-97; Knappert 1914, 11; Joor 2000, 212-213, 215-216.
75 Vles 2006, 60.
76 Driessen 1913, 79.
77 Kossmann 2006/1, 95-96; De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 17; Van Zanten 2006, 61 e.v.
78 Overvoorde 1913, 221.
79 Pieper 1813, 12, 18-19, 25.
80 Vrouwe Bilderdijk schreef 'De moord van Woerden', in: Bilderdijk-Schweickhardt 1858-1860/3, 41-48.
81 De Clercq 1988, 75.
82 Naber 1917, 78.
83 Overvoorde 1913, 221-222; Blok 1910-1918/4, 100-101.
84 Mathijssen 1987a/1, 41.
85 Jan. de Kruijff, *Dichtregelen geplaatst in de fraai verlichte eerepoort voor de sociëteit Amicitia*. Leiden 1813.
86 *LC*, 16-3-1812.
87 Arpots 1990, 163, 165.
88 Wel ontwierp men een gipsen gedenkmedaillon Deze berust in het Geldmuseum te Utrecht. Inventarisnr: PE-07534. Ontwerp: George.
89 Bilderdijk 1856-1859/11, 138.
90 Kossmann 2006/1, 90-91; Vles 2006, 19.
91 Van Maanen (hoofddred.) 2002-2004/3, 53. Citaten uit Van Rees 1802, 6.
92 Citaten uit Berkheys 'Gedagten op het omgaan met bedelbrieven', 12-10-1795. UBL, LTK 382.
93 Van Rees 1802, 6; Prak 1985, 24; Dongelmans 2008, 295.
94 Van Rees 1802, 15. Volgens Walle 2007, 24 werden tussen 1799 en 1805 353 woningen afgebroken.
95 H[uber] 1811, 306.
96 Blok 1910-1918/4, 88.
97 Knappert 1906, 12.
98 Ontleend aan een bericht van J.C. Potgieter aan de 'Municipaliteit van Leyden'. UBL, PORTEF 130:10.
99 Grijzenhout 2007, 14 omschreef de kruitramp als het 'luidruchtige sluitstuk' van een 'proces van geleidelijke achteruitgang en verval dat al meer dan een halve eeuw gaande was, in Leiden en daarbuiten'. Luger 1986, 63 schreef dat de stad zo in verval was dat men zich 'met enig cynisme' kan afvragen 'welke schade het ontploffende kruitschip in 1807 nog heeft kunnen aanrichten'.
100 Heijenbrok 2007, 225-254.
101 Maaskamp 1813/2, 287.
102 Driessen 1913, 61.
103 Pot 2000, 76.
104 'Leidsche lakenindustrie in 1811', 1912, 78-79.
105 Fell 1806, 120-121, 137-139.
106 Maaskamp 1813/3, 74.
107 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 4 (1814), 115.
108 *Jaarboek van de MNL 1790*, 1.
109 Over de rol van Te Water binnen de MNL: De Mooij 2008, 167-175.
110 Te Water [1823], 291; Kossmann 1966a, 157-158.

- 111 *Jaarboek van de MNL* 1794, 2; 1793, 11, 13.
- 112 Manuscript: UBL, AMNL 375. Later gepubliceerd in: *Letter- en Geschiedkundige mengelingen* 1836, 157-193.
- 113 De Vries 1995, 143.
- 114 Bergman 1867, 136.
- 115 *Jaarboek van de MNL* 1795, 5.
- 116 *Jaarboek van de MNL* 1796, fol. A1r.
- 117 *Jaarboek van de MNL* 1803, 2.
- 118 *Bilderdijk* 1836-1837/3, 57; *Bilderdijk* 1836-1837/2, 188.
- 119 *Jaarboek van de MNL* 1803, 19.
- 120 Korevaart 1997, 8-9; Wiskerke 1995, 202. In het *Jaarboek van de MNL* 1855, 98 wordt gesuggereerd dat de overeenstemming van 'vaderlandschlievende gevoelens' met Van Santen heeft bijgedragen tot de benoeming.
- 121 Korevaart 1997, 8; *Jaarboek van de MNL* 1855, 98.
- 122 *Jaarboek van de MNL* 1805, 1-2.
- 123 UBL, AMNL 9, wetboek 1807, 9 (bepalingen betreffende 'Openbaare Voorlezingen').
- 124 *Jaarboek van de MNL* 1804, 17.
- 125 Te Water [1823], 295.
- 126 *Jaarboek van de MNL* 1805, 13.
- 127 Opvallend genoeg zijn er in de wetten uit 1807 (UBL, AMNL 9) zelfs geen bepalingen te vinden betreffende het uitschrijven en beoordelen van prijsvragen. In eerdere en latere versies zijn deze wel opgenomen.
- 128 *Jaarboek van de MNL* 1805, 13.
- 129 Johan Meerman, 'Verhaal van het beleg en de verovering van Leyden, door hertog Jan van Beijeren, in 1420, voorgelezen in de eerste Openbaare Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, op den 15. Februarij 1805', in: *Verhandelingen van de MNL te Leyden* 1 (1806).
- 130 *Jaarboek van de MNL* 1810, 10; Bergman 1867, 136.
- 131 De vierdelige vertaling verscheen in de jaren 1803-1805 onder de titel *De Messias* bij Van Cleef te Den Haag.
- 132 Rothmann 1993, 58-59; Buijnsters 1963, 241.
- 133 Buijnsters 1977, 31; Buijnsters, 1984b, 111.
- 134 M. Siegenbeek, *Proeve eener dichterlijke vertaling van de Ilias van Homerus*. Amsterdam 1807.
- 135 *Jaarboek van de MNL* 1805, 13-14; 1852, 8; *Verhandelingen van de MNL Letterkunde te Leyden* 1 (1806), xxxv.
- 136 *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 7, 78; *Jaarboek van de MNL* 1852, 5.
- 137 *Jaarboek van de MNL* 1810, 2; 1811, 2. In die laatste bron zegt Te Water: 'Daarenboven, schoon men op billijke gronden mag onderstellen, dat niemand tot Lid van Letterlievende Maatschappijen verkozen worde, zonder de vereischte bekwaamheden te bezitten, neemt dit echter niet weg, dat de een meer bekend en beroemd is, dan wel een ander, 't zij door groote verdiensten in 't Staatskundige, 't zij wegens uitstekenden lof van kundigheden in onderscheidene vakken van Wetenschappen, 't zij uit aanmerkinge van de door hem in druk uitgegevene schriften, 't zij door bijzondere diensten, welke hij aan de Letterkundige Maatschappije, waarvan hij Lid geworden was, van tijd tot tijd bewezen heeft'.
- 138 Zo had hij op 3-10-1805 een leerrede gehouden over het Ontzet. Later schreef hij: 'In geheel mijn leven, heb ik nooit voor zoo vele duizenden toehoorders gesproken, die uit Leijden en van elders samengevloed waren, zoo talrijk, dat het gebouw der Hooglandsche kerke die naauwlijks bevatten kon. Nu bleek onwraakbaar, dat de lust tot het hooren verhalen van Leijdens beleg en ontzet bij mijne Stadgenooten niet verminderd en geweken was'. Zie Te Water [1823], 76.
- 139 *Bilderdijk* 1814, 284.
- 140 Uit de correspondentie van *Bilderdijk* blijkt dat zijn gedicht niet gedrukt kon worden in verband met de Franse censuur. Daarom verscheen het pas in 1814 in druk. Zie *Bilderdijk* 1866-1867/2, 20-21.
- 141 Honings 2006a, 123-124.
- 142 Kolléwijn 1891/1, 377-378; *Bilderdijk* 1814, 285.
- 143 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 113.
- 144 *Bilderdijk* 1814, 291.
- 145 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 94; *Jaarboek van de MNL* 1807, 16.
- 146 H. van Wijn, J. Scheltema en S.J. Brugmans. Zie *Jaarboek van de MNL* 1806, 12. In een brief van W. *Bilderdijk* aan J. Valkenaer, 2-7-1806, UBL, BPL 1039, schrijft deze: 'ik ben één van de drie figuranten, en *Van Wijn* (als oudste Lid) zal het woord doen'. En: 'Brugmans heeft my daar toe voorgesteld, en scheen daar iets goeds uit te wachten voor my'.
- 147 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 94.
- 148 Te Water [1823], 300-301.
- 149 Kolléwijn 1891/1, 372.
- 150 UBL, AMNL 8. De tekst is gedateerd op 7-7-1807.
- 151 Kolléwijn 1891/1, 367-370; Van Zonneveld 1981a, 5.
- 152 Brief van W. *Bilderdijk* aan M. Siegenbeek, 2-6-1807. RAL, ar. nr. 546, inv. nr. 602.
- 153 *Jaarboek van de MNL* 1809, 2, 15-16; 1810, 10.
- 154 *Jaarboek van de MNL* 1809, 14-15.
- 155 Te Water [1823], 299-300.
- 156 *Jaarboek van de MNL* 1810, 11-12.
- 157 *Jaarboek van de MNL* 1803, 16.
- 158 Van Royen 1798, 14.
- 159 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1791, 4, 7.
- 160 Zie Moerman 1997.
- 161 Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.) 1997, 572, 574.
- 162 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1791, 4-5.
- 163 Buijnsters 1963, 235.
- 164 Feith 1784-1793/2, 37.
- 165 Feith 1784-1793/2, 41-42.
- 166 Feith 1977, 47, 50.
- 167 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1793, 4.
- 168 D.J. van Lennep noemt het genootschap consequent bij zijn latere naam, te weten: 'de Leidsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde'. Zie Van Lennep 1861-1862/3, 39. Toen Van Lennep als student lid werd, heette het genootschap echter nog KWDAV.
- 169 Van Lennep 1861-1862/3, 39.
- 170 Van Lennep 1861-1862/3, 38-40, 70.
- 171 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1792, 5; Van Vliet 2005, 423.
- 172 *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 1794, 8, 18. Jacobus Kantelaar, *Lofreden op Hendrik Albert Schultens, openlijk uitgesproken te Leijden op den elfden van wiedemaand, 1794*.

Amsterdam 1794.

173 Convocatie van 19-7-1797, in: *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 2.

174 Singeling 1991, 148.

175 Convocatie van 19-7-1797, in: *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 2.

176 *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, iv-v.

177 Convocatie van 19-7-1797, in: *Handelingen der jaerlyksche vergadering* 2; Singeling 1991, 149.

178 Van Lennep 1861-1862/3, 41-42.

179 Van Royen 1798, 15.

180 De Vries 1995, 148-149.

181 Backer 1789-1791/1, 85.

182 Bilderdijk 1856-1859/12, 334.

183 Bilderdijk 1856-1859/12, 335, 264 en Bilderdijk 1856-1859/10, 209.

184 De Vries 1995, 148-149.

185 Honings 2010b, 105-106.

186 Brender à Brandis 1786, 6.

187 De anonymus vertoont overeenkomsten met J. le Francq van Berkhey. Deze publiceerde in diezelfde tijd een kritiek op de genootschappen. Volgens hem moesten jonge dichters zich niet 'laaten afschrikken door Oppermeesters, Dwingelanden, zich eigenliefhebbende Genootschappen; vitters en beulen voor beginnenden; die alle meest hunne eigen poppen laten dansen'. Zie Le Francq van Berkhey 1782, xvi.

188 Backer, 1789-1791/1, 226.

189 Backer 1789-1791/1, 228, 230-232.

190 Het omvangrijke maar onoverzichtelijke archief van de *Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde* (later de HMFkw) berust in de UBA. Informatie over vergaderingen en de citaten uit de notulen in deze paragraaf zijn ontleend aan de handgeschreven notulen, band 1, 1800-1818. UBA, ar. nr. II* C 17.

191 Van den Berg 1986a, 21, 24.

192 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 40.

193 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 35, 45, 47-49; Van Wiersum z.j, 1-2.

194 Van den Berg 1986a, 19.

195 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3b, 372-373.

196 Over de rol van Helmers binnen het genootschap: Van Hattum 1996, 73 e.v.

197 Over de rol van Kinker binnen het genootschap: Hanou 1988/1, 121 e.v.

198 *Wetten der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, aangenomen en vastgesteld op de tweede algemeene vergadering, gehouden binnen Leyden, den 12den van Herfstmaand des jaars 1801*. UBA, ar. nr. Bn. 59.

199 Van den Berg 1986a, 25, 44.

200 Singeling 1991, 315.

201 Siegenbeek 1804, 100.

202 W. van den Berg vroeg zich af in hoeverre de organisatie van de negentiende-eeuwse genootschappen een breuk dan wel continuïteit vertoont met die van de achttiende-eeuwse. Zijn conclusie luidt dat de negentiende-eeuwse voor een deel

'angstvallig de opbouwformules en procedures van de vroegere genootschappen volgen'. De veronderstelling dat de negentiende-eeuwse een meer 'open' karakter gaan vertonen in vergelijking met de voorgaande periode gaat slechts voor een deel op. Want reeds in de achttiende eeuw waren er genootschappen die bewust in de openbaarheid traden, met prijsvragen en eigen uitgaven. Zie Van den Berg 1986a, 16. De 'negentiende-eeuwse sociabiliteit' komt volgens hem 'dus niet uit de lucht vallen, maar heeft stevige wortels in de voorgaande periode en kan het best beschouwd worden als een uitbouw van hetgeen daarvoor begonnen was: een consolidering van associaties die uit de achttiende eeuw stammen, een zich vormen van nieuwe genootschappen volgens de geijkte patronen'. Zie Van den Berg 1984, 156.

203 *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, viii.

204 *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, vii-viii.

205 Notulen van de HMFkw, band 1, UBA, II* C 17.

206 *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, xi.

207 Deze penning berust in het Geldmuseum te Utrecht. Inventarisnr: PE-07116. Ontwerp: J.M. Lageman.

208 *Jaarboek van de MNL* 1824, 24.

209 *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, xii.

210 Napoleon wordt getypeerd als vrijheidsheld en als de Hercules van zijn tijd. Zie Arntzenius [1797], z.p.

211 R.H. Arntzenius, *Aan het vaderland, ter gelegenheid van den aftogt der Engelsche en Russische legers*. Amsterdam 1799.

212 R.H. Arntzenius, 'Lierzang voor de agttiende eeuw', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, 3-56.

213 In de notulen van de eerste jaarvergadering lezen we dat hij is benoemd tot commissielid. Tijdens de tweede vergadering blijkt dat hij zijn taak niet kon vervullen, omdat hij in het buitenland verbleef.

214 'De politieke meening besliste over de letterkundige verdienste'. Zie Lamberts Hurrelbrinck 1900, 12.

215 Helmers 1804, 121.

216 Over de rol van Tollens binnen het genootschap: Huygens 1972, 77 e.v.

217 Van den Berg 1985a, 52.

218 Volgens Van den Berg 1986a, 25 schafte de *Bataafsche Maatschappij* het bekritisieren van elkaars werken af. Maar het lijkt er, gezien het wetboek, op dat men in de beginjaren toch aan deze werkwijze bleef vasthouden.

219 M. Siegenbeek, 'Antwoord op de vraag, in hoe ver behoort de spelling der Nederduitsche taal geregeld te worden naar weluidendheid en gemakkelijheid der uitspraak?', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/1, 1-108.

220 M. Siegenbeek, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve*. Amsterdam 1804; P. Weiland, *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam 1805.

221 *Algemeene konst- en letter-bode* 1805/2, 232.

- 222 M. Siegenbeek, 'Antwoord op het voorstel der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, vorderende een Betoog van den rijkdom en voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/5, 1-273.
- 223 'Bataven, kent uw spraak en heel heur' overvloed: / Zijt meester van de taal, gij zijt het van 't gemoed.' Zie *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/5, v.
- 224 J.H. van der Palm, *Verhandeling over eenige dichterlijke natuurbeschrijvingen uit het boek Job* [Amsterdam 1807]. Later gepubliceerd in J.H. van der Palm, *Redevoeringen, verhandelingen en losse geschriften* 1854/1, 53-72.
- 225 Over Van der Palm: De Groot 1960.
- 226 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 4 (1814), 115.
- 227 VLO 1811/1, 309.
- 228 VLO 1812/2, 144.
- 229 Vergelijk Van den Berg 1986a, 25-26.
- 230 Van den Berg 1985a, 52.
- 231 W. Bilderdijk, 'Aan de Leydsche Afdeeling der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, bij mijne intrede in hare vergadering', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1804-1810/2, 137-142. Citaat van p. 141. Later in licht gewijzigde vorm gepubliceerd in Bilderdijk 1856-1859/2, 199-204.
- 232 VLO 1808/1, 85.
- 233 Van den Berg 1984, 151.
- 234 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 3 (1813), 296.
- 235 Kolléwijn 1891/1, 319.
- 236 Bilderdijk 1836-1837/2, 121.
- 237 Van den Berg & Kloek 1995, 34.
- 238 Kolléwijn 1891/1, 392-393.
- 239 Van den Berg 1985a, 51, 53.
- 240 *Algemeene konst- en letter-bode* 1804/2, 231.
- 241 Bilderdijk 1807, Nabericht, 4-5.
- 242 Van Eijnatten 1998b, 185.
- 243 Van Eijnatten 1998b, 187, 197-198; Gerbrandy 2000, 36.
- 244 Van den Berg & Kloek 1995, 49-50.
- 245 Bilderdijk 1807, Nabericht, 3, 9.
- 246 De Deugd 1966, 412.
- 247 Bilderdijk 1807, 74.
- 248 Bilderdijk 1807, Nabericht, 14.
- 249 Bilderdijk 1807, Nabericht, 14.
- 250 Bilderdijk 1807, Nabericht, 7, 25.
- 251 *Algemeene konst- en letter-bode* 1807/2, 262.
- 252 Aldus de notulen van de HMFkw, band 1, UBA, II* C 17.
- 253 Van den Berg 1995, 15.
- 254 Zie *Feest-zang ter inwyding van Bacchus-Concordia-Quartus* 1801, 4, 7; *Aan de leden van Concordia* 1801, 5. Zie ook *Vreugdezang, op de plegtige inhuldiging van Bacchus Concordia Secundus, als chef aller drinkbekeren, van het gezelschap: Concordia binnen Leiden* [1799]. RAL, LB 79004.
- 255 *Aan de leden van Concordia* 1801, 7-8.
- 256 Otterspeer 2000-2005/3, 242.
- 257 Van Geuns [e.a.] 1797, iii, xxiv.
- 258 De verhandeling van Van Geuns werd, samen met de winnaar van de tweede prijs en twee overige verhandelingen, gepubliceerd als *Vier verhandelingen over de oorzaken van het verval in den openbaren eerdienst, en de middelen van deszelfs herstel. Ter beantwoordinge eener prijsvraag van een gezelschap vrienden van godsdienst en deszelfs openbare oefeningen te Leyden*. Utrecht 1797.
- 259 De Vries 1996, 247, 249, 251.
- 260 Genoemd door Worp 1904-1908/2, 254. Het toneelstuk *De marquize van Mazzini. Tooneelspel in vijf bedrijven, onder de spreuk Per haec ad altiora*, Leiden 1796, werd aan dit genootschap opgedragen.
- 261 Dit toneelgezelschap bestond rond 1803. Zie Onderwater 1804, 43-45.
- 262 Onderwater 1802, 59.
- 263 Een door Dirk Onderwater uit het Duits vertaald toneelstuk van Iffland, *De speeler, of Revenge-Praeg, tooneelspel in vijf bedrijven*, Amsterdam 1799, is opgedragen aan het genootschap, evenals zijn vertaling van *Sint Maerten, of de gestoolen ganzen. Tooneelspel*. Leiden 1799. In een toespraak van Onderwater 'Ter opening des toneels van het genootschap: Streelend en Leerzaam' schrijft hij over de eerbied van het genootschap voor 'de Goddelijke talenten' van acteurs als Maarten Corver, David Garrick, Friedrich Ulrich Ludwig Schröder en August Wilhelm Iffland: 'Hunne onbereikbaere hoogte met verbaazing te bewonderen, mijne Kunstbroeders! blijft onze taek, en hun zo veel mogelijk natevolgen, ons hoogste doel'. Zie Onderwater 1802, 59.
- 264 Er zijn drie delen met verhandelingen en gedichten van *Utilitatis Ergo* uit de jaren 1798, 1799, 1802 bewaard gebleven. RAL, 72590. Het is niet duidelijk of dit hetzelfde literaire dispuut is als dat waarvan Nicolaas Beets later lid zou worden. Vergelijk Beets 1983, 40.
- 265 Van den Berg 1991, 67. De notulen van *Dolm* (1812-1821) worden bewaard in het RAL, LB 42530. Hieruit blijkt dat er ook een wetboek is geweest, maar dat is vermoedelijk niet bewaard gebleven. Over de oprichtingsdatum bestaat verwarring. De notulen beginnen op 6-11-1812. Maar het gedicht 'Aan het gezelschap "Door oefening leert men," bij zijne eerste zitting' van A. Boxman is ondertekend op 28-2-1812. Informatie is verder ontleend aan het levensbericht dat dr. J.W. Elink Sterk over Boxman schreef, in: Boxman 1862/1. Hetzelfde levensbericht werd gepubliceerd in het *Jaarboek van de MNL* 1856, 84-108.
- 266 Boxman 1862/2, 7-8.
- 267 Elink Sterk 1862, xvii. Dyserinck 1909, 115 noemt enkele latere leden, die ook in de notulen worden aangetroffen: Gerard Wouter Verwey Mejan, Johannes Philippus [van] Heukelom, Dirk Bax, Cornelis Pruys van der Hoeven en Bartholomeus Christiaan van Dorp.
- 268 Cossee 1988.
- 269 Beets 1983, 74.
- 270 *Jaarboek van de MNL* 1856, 88.
- 271 Schravendeel 1995, 29-30; Willemsen 1995a, 33-37; Willemsen 1995b, 57-58.

- 272 Voor informatie over de leden van het Haarlemse *Democriet*: Sliggers 1995, 134-153.
- 273 Willemsen 1995a, 34. *Ducdalvas*: Hertog Alva's.
- 274 Het bescheiden archief van het Leidse *Democriet*, dat onder meer handgeschreven notulen, wetten en verzen bevat, wordt bewaard in het RAL, ar. nr. 182.
- 275 Misschien was hij lid van *Miscens utile dulci*? In de handgeschreven ledenlijst, RAL, ar. nr. 268, inv. nr. 1, nr. 21, staat de moeilijk leesbare handtekening van een zekere 'vd Sleyden' of 'Reyden'.
- 276 Zijn oorkonde van het Haarlemse *Democriet* berust in het Leidse *Democriet*-archief. RAL, ar. nr. 182.
- 277 Zijn naam wordt aangetroffen in een *Extract uit de Resolutien van den Provisioneele Raed der Gemeente van Leyden*, 30-1-1795 en in een bericht van J.C. Potgieter aan de 'Municipaliteit van Leyden', UBL, PORTEF 130:10.
- 278 Onderwater 1802, 58-59, 71-73.
- 279 Citaat uit een handgeschreven gedicht van Pieter van Hoogeveen, over 'het leven, den dood, en de begraefing van *Democriet*'. RAL, ar. nr. 182.
- 280 Voor een compleet overzicht van de leden van het Leidse *Democriet*: Van der Steur 1995, 162-165.
- 281 Van der Steur 1995, 163-164.
- 282 Volgens Van der Steur 1995, 159 was het idee om vrouwen toe te laten van Karel de Pecker.
- 283 Het manuscript wordt bewaard in het Leidse *Democriet*-archief. Wat had de oude Hollebeek misdaan? Volgens Van der Steur 1995, 158 had het te maken met een verkeerd gevallen politieke uitspraak. Hollebeek had tijdens de Dies op 21-2-1795 de wegens zijn aristocratische en antirevolutionaire ideeën (hij had in zijn *Gazette de Leyde* kritiek geuit op de Franse revolutie) ontslagen hoogleraar Luzac welwillend toegesproken en hem bedankt voor zijn inzet. Zie ook Vrij 1971, 138.
- 284 Notulenboek *Democriet*, 19.
- 285 Notulenboek *Democriet*, 10. *Minjoot*: verbastering van het Franse 'mignard': lief, lieflijk.
- 286 Notulenboek *Democriet*, 26.
- 287 Notulenboek *Democriet*, 3.
- 288 Van der Steur 1995, 159-160.
- 289 Gedichtenboek *Democriet*, 1.
- 290 Knappert 1906, 41; Ponsen 2007a, 83.
- 291 Van der Steur 1995, 160.
- 292 Hun bibliotheken werden respectievelijk in 1807 en 1814 geveild. Zie Dongelmans 2008, 401.
- 293 Roemer 1807a, 88. Hieronder bevonden zich de bibliotheken van de *Maatschappij*-leden S.F.J. Rau en Wilhelm Broes. Zie Knappert 1906, 49.
- 294 *Bijzonderheden van Leijdens ongeval* 1807, 51.
- 295 Otterspeer 2000-2005/3, 121; Knappert 1906, 30.
- 296 Otterspeer 2000-2005/3, 122.
- 297 Maaskamp 1813/3, 69; Fell 1806, 132.
- 298 Otterspeer 2000-2005/3, 121.
- 299 Van den Berg 1993b.
- 300 Dongelmans 2000, 180; Dongelmans 2008, 417.
- 301 Van Goinga 1999, 248-249; Hoftijzer & Van Ommen 2008, 20. De leesbibliotheek van Van Thoir wordt bijvoorbeeld genoemd in de LC, 8-11-1802.
- 302 LC, 7-12-1803.
- 303 Zoals Le Francq van Berkhey [1804], 288 de sociëteit aanduidde.
- 304 Dongelmans 2008, 413.
- 305 *Reglement en Wetten voor de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit onder de spreuk: Standvastigheid wekt Eendracht, opgericht binnen Leyden, den IX Maart MDCCLXXXVII*. s.l. [1787]. RAL, LB 78980.
- 306 *Reglement en Wetten voor de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit* [1787], 4-5, 13-14.
- 307 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 1, 304.
- 308 Polet 1788, 4. *Aterlingen*: onverlaten.
- 309 *Reglement en Wetten voor de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit* [1787], 14, 17.
- 310 *Reglement of Wetten voor de Sociëteit Concordia, opgericht binnen Leyden, den 1sten Mey MDCCLXXXVII*. s.l. [1787] RAL, LB 79000.
- 311 *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 11, 568-569; Van Baarle 1984, 21.
- 312 *Logger* [1797], 3-7.
- 313 Kloek & Mijnhardt 1990, 117-118; Johannes 1995, 113.
- 314 Jansen 1990, 187.
- 315 Kloek & Mijnhardt 1990, 117-118; Jansen 1990, 182.
- 316 Dongelmans 2008, 413.
- 317 Onderwater 1802, 7; Dongelmans 2008, 413.
- 318 Getuige de intekening op M. Stuart, *Romeinsche geschiedenissen* 4. Amsterdam 1794.
- 319 Deze leesgezelschappen worden aangetroffen in de intekelijst van Jacobus Scheltema, *Peter de Groote, keizer van Rusland, in Holland en te Zaandam, in 1697 en 1717* 2. Amsterdam 1814. *Tijdwinst en Leeslust is de voedster der wetenschappen* worden ook aangetroffen in Dirk Onderwater, *Mengelingen in dichtmaat en proza*. Leiden 1804.
- 320 Informatie ontleend aan: *Het vijf en twintig jarig bestaan van het Leesgezelschap Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci, te Leyden; gevierd te Lisse, den 3 Augustus, 1825*. RAL, LB 75170. Zie ook Van Goinga 1999, 270-271.
- 321 Het leesgezelschap wordt genoemd door Kneppelhout. Zie Klikspaan 2002/1, 183.
- 322 *Wetten van het Leesgezelschap Scientia Acquiritur Litteris* 1814. RAL, LB 75155. Achterin staan de namen van de (bestuurs) leden: J.A.E. W. v. Rappard (Praetor), P.S. Scheers (Secretaris), A. Boxman en W.C. Amersfoort.
- 323 RAL, Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld, ar. nr. 529, inv. nr. 1299. Informatie over het leesgezelschap is aan dit dagboekfragment ontleend. Zie ook Van Maanen (hoofdred.) 2002-2004/3, 188.
- 324 Het werk verscheen datzelfde jaar in Nederlandse vertaling: *Evangelisch betoog*. Arnhem 1801.
- 325 Vermoedelijk de *Kerkelyke en wereldlyke historie, van de scheppinge des werelts, tot 't jaer des heeren 1666*. In 't Latyn beschreven door Georgius Hornius. In het Nederduyts vertaalt. Waer aen is bygevoegt de *Kerkelyke en wereldlyke historie, sedert den jare 1666. tot 1684*. Door Balthasar Becker. In het dagboek spreekt men van 'Algemeene Historie door Bekker'.

- 326 Van Goinga 1999, 279.
- 327 *Aanspraak aan het burger-leesgezelschap Littera C. te Leyden* 1795, 9, 3-4.
- 328 Van Hamelsveld 1795, 22.
- 329 Brans [1810], 12.
- 330 Van Baarle 1984, 15 e.v.
- 331 Van Baarle 1984, 39.
- 332 De informatie uit deze alinea is ontleend aan Van Baarle 1984, 40 e.v.
- 333 Roemer 1807a, 46-47.
- 334 Voor de leeslijst zie Van Baarle 1984, 49.
- 335 Fell 1806, 136-137. Carr 1807, 216 spreekt over 'several very handsome booksellers' shops'.
- 336 Radcliffe 1998, 65.
- 337 Dongelmans 2008, 295-296; Kruseman 1889, 32.
- 338 Carr 1807, 137.
- 339 Kruseman 1889, 45-46, 49, 65, 73-74, 79, 112, 143-144.
- 340 Bilderdijk 1866-1867/2, 138; Kruseman 1889, 131-132; Krol 2005, 27. 'Zoo stupide kan ik hem echter niet onderstellen,' schreef Bilderdijk op 8-12-1813 aan H.W. Tydeman. Zie Bilderdijk 1866-1867/1, 441. Spoedig bleek dat de gedichten spoorloos waren. 'Zijn ze weg, 't is de zwaarste slag die ons (buiten verlies van eigen bloed) over kon komen, en nooit te vergoeden,' schreef Bilderdijk op 1-1-1814. Gelukkig had zijn vrouw slechts de helft van haar poëzie aan de uitgever overgedragen. Zie Bilderdijk 1866-1867/2, 2-3, 6.
- 341 Kolléwijn 1891/2, 6-8; Monfils 2006, 111. Het manuscript van 'Afscheid', voorzien van de 'eigenhandige doorschrapen van den censeur', had Bilderdijk bewaard als een curiositeit. Zie Bilderdijk 1866-1867/1, 391.
- 342 Bruining 1830, 389.
- 343 Kruseman 1889, 162-163.
- 344 Bilderdijk 1836-1837/1, 273.
- 345 Dongelmans 2008, 295-296.
- 346 LC, 17-2-1796; 6-6-1796.
- 347 Aldus de *Bibliopolis*.
- 348 Van Vliet 2005, 358, 436.
- 349 Fell 1806, 137.
- 350 Carr 1807, 137.
- 351 Kruseman 1893, 626; Dongelmans 2008, 362.
- 352 Smilde 1990, 151.
- 353 Niebuhr 1842, 142.
- 354 Niebuhr 1852/3, 56.
- 355 Van Vliet 2005, 436.
- 356 Kruseman 1893, 625-628; Castenmiller [e.a.] 1983, 10-11; Smilde 1990, 150.
- 357 Van de Velde 1988, 67.
- 358 LC, 15-1-1812.
- 359 Onderwater werd lid van *La Vertu* op 1-5-1800, Du Mortier op 19-6-1800. Zie het *Constitutieboek van de loge La Vertu*, RAL, G8B71 (fotokopie).
- 360 Onderwater 1802, 23.
- 361 Onderwater 1802, xiii.
- 362 Onderwater 1802, 29-35. Het manuscript van dit vers berust in het *Democriet*-archief, RAL, ar. nr. 182
- 363 Agatha Deken, *Liederen voor den boerenstand*. Leiden 1804; idem, *Iets voor ouderen en kinderen*. Leiden 1804.
- 364 Blok 1910-1918/4, 42-43.
- 365 Hoftijzer & Van Ommen 2008, 18.
- 366 LC, 3-3-1800.
- 367 Van den Hull 1996, 300.
- 368 Lenders 1988, 223-224; Lenders 2005, 19-20, 26; *Bibliopolis* (beeldbank).
- 369 VLO 1797/1, 48.
- 370 Beets 1998/1, 23-24.
- 371 Van der Sluys & Van Zonneveld 1989, 7, 10-11; Sloos 2003, 171-172.
- 372 Hoftijzer & Van Ommen 2008, 84; Van Vliet 2005, 367.
- 373 LC, 22-2-1796.
- 374 *Bibliopolis*; Lunsingh Scheurleer [e.a.] 1986-1992/5b, 784 e.v.
- 375 LC, 26-2-1812.
- 376 *Voordragt aan de gemeente van Leyden nopens veranderingen en vermeerderingen*. Leiden 1797.
- 377 De prijs staat vermeld in de door Du Mortier uitgegeven *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in Holland* 1810/1, 259. De doelstelling wordt geformuleerd in het voorwoord van Dirk Onderwater, *De vriend der kinderen*. Leiden 1808, viii.
- 378 Buijnsters-Smets 2000, 143.
- 379 Aldus de *Bibliopolis*.
- 380 Swaving 1804, 5.
- 381 In 1804 verscheen een nieuwe uitgave met 'verdeedigende en geschiedkundige aantekeningen'.
- 382 Le Francq van Berkhey 1801, 58.
- 383 Le Francq van Berkhey 1801, 143.
- 384 Zo staat in een handgeschreven aantekening voorin *De Bataafsche menschlijkheid*. Exemplaar UBL, 1211 F 22.
- 385 *Het origineele volkslied: Wilhelmus van Nassouwen. Deszelfs oorsprong, vermoedelijke dichter en noodige opheldering. Dienstig der verzameling van stukken over de verlossing van Nederland*. Leiden 1813.
- 386 Lenders 1988, 38.
- 387 *Lijst der leden van de Nederlandsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. UBL, KL.GES 1796.
- 388 Albach 1956, 28 e.v.
- 389 Bordewijk [e.a.] 2005, tabellen dvd.
- 390 Albach 1956, 42.
- 391 P.G. Bax overleed in 1808: 'Een sprong uit het waggelende rydtuig, waar door hy zyn leven trachtte te redden, maakte, oogenblikkelyk, een einde aan hetzelfde. Hy had nog geene vyftig Jaren bereikt'. LC, 1-7-1808.
- 392 Bordewijk [e.a.] 2005, 89-91; Kuypers 1974, 137.
- 393 Aldus de notulen van de 'H.Hren. Wethouders der stad Leyden' (RAL), ontleend aan de website van de Vereniging Jan van Hout, www.janvanhout.nl. Daarin wordt Bax' toneellokaal 'Eendracht' genoemd.
- 394 Hanou 2002, 132.
- 395 Lamberts Hurrelbrinck 1890, 26.
- 396 Albach 1956, 49-50.
- 397 Citaten uit Van Woestenbergh 1802, 348, 357-358. Hoewel hij

- geen rol speelde in het Leidse literaire leven, krijgt zijn werk in deze paragraaf relatief veel aandacht. Het is namelijk één van de weinige stukken uit dit tijdvak waarin uitvoering en expliciet over de (politieke) functie van het toneel wordt getheoretiseerd.
- 398 Van Woestenbergh 1802, 370-371, 420, 432.
- 399 Van Woestenbergh 1802, 461.
- 400 Het stuk werd vanaf 1809 tien keer in de Leidse Schouwburg opgevoerd, aldus Bordewijk [e.a.] 2005, 98.
- 401 Van Woestenbergh 1802, 389, 403-406.
- 402 Bordewijk [e.a.] 2005, 117-119; Worp 1904-1908/2, 351.
- 403 *De struikroovers van Kalabrien, of de onveilige wildernis. Tooneelspel*. Amsterdam 1800.
- 404 Le Francq van Berkhey [1804], 299.
- 405 Van Woestenbergh 1802, 360.
- 406 Citaat van Hendrik Calkoen, geciteerd naar Van Woestenbergh 1802, 362.
- 407 Van Woestenbergh 1802, 365.
- 408 Albach 1956, 45.
- 409 Le Francq van Berkhey [1804], 289.
- 410 *De vrijheids-zoonen* 1795, Voorbericht, z.p.
- 411 Bordewijk [e.a.] 2005, 92.
- 412 Stukken droegen de 'denkbeelden van Vrijheid, Gelijkheid en Verdraagzaamheid' uit. Zie Albach 1956, 28.
- 413 Kotzebue 1796, ix-x.
- 414 Albach 1956, 48-49. De uiting 'to be or not to be' werd in verband gebracht met onderdrukking.
- 415 Bordewijk [e.a.] 2005, 92.
- 416 *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 1, 173.
- 417 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 4 (1814), 110.
- 418 Het begrip 'politiek tijdtheater' is van Albach 1956, 49.
- 419 Boekholt & De Booy 1987, 89, 95, 99.
- 420 Siegenbeek 1829-1832/1, 354.
- 421 Vis 2004, 8.
- 422 *Jaarboek van de MNL* 1855, 96.
- 423 Siegenbeek 1810a, 3.
- 424 Informatie ontleend aan Vis 2004, 12-13, 17, 32, 43-46; Johannes 2007, 21, 27.
- 425 Siegenbeek 1810a, 5, 245-246, 265-266.
- 426 Siegenbeek 1810a, 250, 252-253.
- 427 Le Francq van Berkhey 1809, vii-xi.
- 428 Vis 2004, 47.
- 429 Johannes 2007, 28.
- 430 Siegenbeek 1810b, i-iv, viii.
- 431 Johannes 2007, 191 e.v.
- 432 Johannes 2007, 31.
- 433 *Nederduitsche chrestomathie* 1805, v.
- 434 Johannes 1995, 5, 32, 48.
- 435 Le Francq van Berkhey [1804], 288-289.
- 436 P.H. Trap wordt in het blad genoemd als één van de verkooppunten.
- 437 Hanou 2002, 90; Van Wissing 2003, 308.
- 438 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 1, 817.
- 439 Boekholt 2000, 95-97.
- 440 Johannes 1995, 53. Leiden deelde de vierde plaats met Rotterdam.
- 441 Kruseman 1889, 163. In totaal bleven slechts vier tijdschriften voor letterkundige kritiek over: *De recensent, ook der recensenten*, de *Vaderlandsche Letter-oefeningen*, de *Boekzaal der geleerde wereld* en de *Algemeene konst- en letter-bode*, aldus Van den Berg & Kloek 1995, 57. Ook de kranten ondervonden last van de Franse wetgeving, met name als gevolg van de invoering van het dagbladzegel in 1812. Zie Korevaart 2001, 29.
- 442 Johannes 1995, 32-33.
- 443 *Euterpe* 1810-1811/1, vii.
- 444 Johannes 1995, 106. Het werd vanaf 1812 voortgezet onder de naam *Museum, of Verzameling van stukken ter bevordering van fraaije kunsten en wetenschappen*. Haarlem 1812-1817. Daarna werd de uitgave stopgezet.
- 445 *Euterpe* 1810-1811/1, xi.
- 446 Voortzetter van de *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* (1797-1804), de *Vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* (1789-1796) en de *Nieuwe Nederlandsche bibliotheek* (1781-1788).
- 447 *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek* 1811/1, 288, 361.
- 448 Ouwerkerk 2003, 126.
- 449 Muis-van der Leun 1990, 123.
- 450 Johannes 2005, 188.
- 451 *VLO* 1806/1, 116.
- 452 *VLO* 1795/2, 34.
- 453 *VLO* 1795/2, 36.
- 454 *VLO* 1795/1, 88, 239, 508.
- 455 *VLO* 1798/1, 512-513.
- 456 *VLO* 1809/1, 615-616.
- 457 Vergelijk Johannes 1995, 13-15, 189.
- 458 *VLO* 1805/1, 92.
- 459 *VLO* 1808/1, 42; 1809/1, 304.
- 460 *VLO* 1810/2, 184.
- 461 *VLO* 1806/1, 419.
- 462 Kneppelhout 1988, 31.
- 463 Beets schrift over het Rapenburg, 'door de ramp van 't jaar Zeven zoo befaamd'. Zie Beets 1998/1, 251.
- 464 Beets 1985, 36.
- 465 Hij noemt '1807 (hetzelfde jaar waarin het kruitschip te Leiden sprong)'. Zie HaverSchmidt 1994, 39.
- 466 Zie Duarte Fonseca 2005; Marx 2008, 129-132. Ook in Nederland was de aardbeving opgemerkt. In Leiden bespeurde men 'met verwondering dat, niet tegenstaande het zeer stil Weër was, nogthans het Water in den Rhyn wen wel byzonderlyk in het zoogenaamde Galge-Water, in een oogenblik ter hoogten van wel 9 Duimen gereezen was, terwyl het zelve zeer aan het Bruiszen raakten en zulken geweldige Beweging kreeg dat een Turf-Schip aan de Turf-Markt tot aan de Wal van de Beeste-Markt geslaagen wierd, als ook een Puin-Schip, waar door de Schoeijing, teegens de Wal staande, zeer wierd beschadigd'. Zie *Chronykje, of Naauwkeurige beschryvinge der aard-beevinge* 1755, 11.
- 467 Over de mogelijke oorzaken: Ponsen 2007a, 69 e.v.
- 468 Vergelijk Van Zonneveld 2006a, 36-47.
- 469 Holst 1955, 154.
- 470 Bonaparte 1820/2, 12.
- 471 Dethmar 1838-1841/2, 92.

- 472 Van Zonneveld 2006a, 38. Te Water, die de buskruitramp in zijn autobiografie memoreerde, vermeldt niets over deze anekdote. Zijn huis was 'deerlijk getroffen'. Zie Te Water [1823], 72.
- 473 Brief van Matthijs Siegenbeek aan Jacobus Scheltema, 11-3-1807. UBL, LTK 1004.
- 474 Niebuhr 1852/3, 57.
- 475 Roemer 1807a, 23.
- 476 Tavenraat 1908, 18.
- 477 Lange tijd werd het dodental geschat op ongeveer 150. Volgens Ponsen 2007b, 191, 193 lag het aantal dodelijke slachtoffers tussen de 154 en 165 en kan er daarom beter gesproken worden van 'circa 160'.
- 478 Koppeschaar 1941, 205.
- 479 Duyverman 1975, 105.
- 480 Bilderdijk 1856-1859/9, 35.
- 481 Van den Hull 1996, 310.
- 482 *Bijzonderheden van Leijdens ongeval* 1807, 1.
- 483 Höweler 1933, 11.
- 484 Grijzenhout 2007, 17.
- 485 Bilderdijk 1856-1859/9, 38.
- 486 *Lijst der gelden en goederen voor Leyden* [1807]; Bussingh 1807, Voorbericht, z.p.
- 487 Van de penning berusten enkele exemplaren in het Geldmuseum te Utrecht, onder meer een zilveren. Inventarisnr: PE-07348. Ontwerp: Wilno. Van de penning werd een gouden exemplaar aan Lodewijk Napoleon overhandigd. De loge bracht een aanzienlijk bedrag bijeen voor de slachtoffers, maar omdat zich daaronder geen vrijmetselaren bevonden, bleef het in kas. Pas een halve eeuw later zou het worden geïnvesteerd in de bouw van een weeshuis voor kinderen van vrijmetselaren. Zie De Haan (red.) 2007, 32-34.
- 488 LC, 30-1-1807.
- 489 Heijenbrok 2007, 225 e.v.
- 490 Siegenbeek 1808, 24.
- 491 Roemer 1807a, 21.
- 492 Bilderdijk 1856-1859/9, 38.
- 493 *Leijdens troost en Neêrlands roem* 1807, 7-8.
- 494 Van Wachendorff van Rijn 1807, z.p.
- 495 Roemer 1807a, 40.
- 496 Le Francq van Berkhey 1809, 15: 'Ik zal van LODEWIJK de Vriendschap nooit vergeten'.
- 497 Vreede 1807, 6.
- 498 Schyvlief 1807, 10.
- 499 Roemer 1807b, 128; *Nederduitsche schouwburg in de Koninklijke Fransche Comedie zaal*. s.l. 1807.
- 500 Volgens de *Algemeene konst- en letter-bode* 1809/1, 373 was de Leidse Schouwburg in deze jaren zo in verval geraakt dat tot 1809 bijna geen voorstellingen meer werden gegeven.
- 501 Bordewijk [e.a.] 2005, 113-119; LC, 1-12-1809; 8-12-1809.
- 502 *Jaarboek van de MNL* 1807, 17-18.
- 503 Versprille 1966, 120.
- 504 Bergman 1867, 175; *Jaarboek van de MNL* 1807. Op vrijdag 10-4-1807 had al een maandelijks vergadering plaatsgevonden, waar Te Water, Tydeman, Siegenbeek, J.C. Souchay en E.H.J. Cunaeus aanwezig waren geweest. Zie notulen van de maandelijks ledenvergaderingen, UBL, AMNL 50.
- 505 Westra van Holthe 1958, 163
- 506 Brief van M. Siegenbeek aan J. Scheltema, 11-3-1807. UBL, LTK 1004.
- 507 Vermoedelijk J. Scheltema, *Redevoering over de brieven van Pieter Corneliszoon Hooft*. Amsterdam 1807.
- 508 In een andere brief van M. Siegenbeek aan J. Scheltema, 28-3-1807, UBL, LTK 1004, meldt Siegenbeek dat hij de verhandeling terugstuurt. Volgens hem zal Scheltema zijn stuk in Leiden alsnog met 'grootse toejuiching' voorlezen. Hij heeft de lezing later inderdaad gehouden. Zie *Jaarboek van de MNL* 1836, 33.
- 509 Brief van W. Bilderdijk aan M. Siegenbeek, 25-1-1807. RAL, ar. nr. 546, inv. nr. 602.
- 510 Over Van der Palm en de buskruitramp: De Groot 1960, 108-109.
- 511 Volgens Van den Hull 1996, 300 was de weduwe, 'jufvrouw Koolenbrander' (Agatha Maria Colenbrander) – een vrouw met vuurrood haar – de tweede echtgenote van J.J. Schneither geweest.
- 512 Bussingh 1807, z.p.; Roemer 1807a, 80; Beets 1842, 89. Overigens zou ook H.A. van der Palm jong overlijden, op 14-11-1819, op zeventienjarige leeftijd. Zie LC, 17-11-1819.
- 513 Van Zonneveld & Moerman 2007, 149.
- 514 Ponsen 2006, 44.
- 515 Brief van J.H. van der Palm aan ?, 16-1-1807. UBL, BPL 885.
- 516 Siegenbeek 1808, 24-25.
- 517 Moerman 1982, 130.
- 518 De Franstalige leerrede werd datzelfde jaar uitgegeven in de *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen, gedaan te Leyden, op den achttienden en vijf en twintigsten van Louwmaand 1807*. Leiden 1807. Bovendien verscheen een Nederlandse vertaling van Daniel Theodorus Kemper, *Redevoering en gebed, uitgesproken den 18en januarij 1807 [...] te Leijden, na de ongelukkige gebeurtenis, in die stad voorgevallen, den 12en dierzelfde maand*. Amsterdam 1807.
- 519 'De Heer RAU, Professor en Leeraar van den Christelijken Godsdienst, werd van onder de puinhoopen gehaald. Hij scheen hersteld te zijn, doch bleef zwak, hij leefde tot in het volgende jaar, wanneer hij tot groot leedwezen zijner landgenooten overleed'. Zie Bonaparte 1820/2, 18.
- 520 Ponsen 2006, 44.
- 521 Citaat uit de rouwbrief van Daniël François van Alphen. RAL, Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld, ar. nr. 529, inv. nr. 1012.
- 522 Callenburgh Baartmans 1807, 7-8. Manuscripten van dit gedicht berusten in het RAL, Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld, ar. nr. 529, inv. nr. 1012.
- 523 Handschrift in het RAL, Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld, ar. nr. 529, inv. nr. 1012.
- 524 Ponsen 2006, 40. Bennet was op de dag van de ramp in Den Haag. Zie Höweler 1933, 3.
- 525 Ponsen 2007b, 168.
- 526 *Bijzonderheden van Leijdens ongeval* 1807, 13.
- 527 Tonckens 1949, 119.
- 528 Brief van M. Siegenbeek aan J. Scheltema, 11-3-1807. UBL, LTK 1004.

- 529 *Jaarboek van de MNL* 1837, 33.
- 530 Le Francq van Berkhey 1809, xiii.
- 531 *Jaarboek van de MNL* 1807, 15.
- 532 De Hartogh 1807, 16, 18. Vermoedelijk doelde de auteur op de Griekse filoloog en kunstrechter Aristarchus van Samothrace. Naar hem verwijst het woord 'aristarch': een streng, maar rechtvaardig criticus.
- 533 Höweler 1933, 11.
- 534 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 137-138; Kollewijn 1891/1, 384.
- 535 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 125, 128-129, 156, 158.
- 536 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 136; Kollewijn 1891/1, 393.
- 537 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 159.
- 538 Vergelijk Van Zonneveld & Moerman 2007, 152-153.
- 539 Roemer 1807b, 46.
- 540 *Siegenbeek* 1808, 9.
- 541 Of zoals Peter van Zonneveld het verwoordt: 'Het hoeft ons niet te verbazen dat de grootste dichter van zijn tijd, Willem Bilderdijk, zich anders heeft geuit dan de anonymus die een met emotie geladen kreupelrijm in de collectebus stopte.' Zie Van Zonneveld & Moerman 2007, 165.
- 542 *Bilderdijk* 1856-1859/9, 47, 49.
- 543 Arntzenius 1807, 17.
- 544 Handschrift UBL, LTK 392. Geciteerd naar Van Zonneveld 1995, 89.
- 545 Beets 1983, 31-32.
- 546 Versprille 1966, 119; De Groot 1966, 132. De zaal werd ook gebruikt voor feesten. Zo vierde C. van der Reyden er op 10-3-1801 zijn zilveren bruiloft. Zie www.janvanhout.nl.
- 547 Roemer 1807a, 91.
- 548 *Bilderdijk* 1836-1837/2, 133.
- 549 Kluit was geen lid geweest van KWDAV, mogelijk door het patriotse karakter van het genootschap.
- 550 Ontleend aan de notulen van *Amicitia*. RAL, ar. nr. 314, inv. nr. 1.
- 551 Van Zonneveld & Moerman 2007, 149.
- 552 Tonckens 1949, 117; Roemer 1807b, 116.
- 553 Van Baarle 1984, 40.
- 554 *Voorlezing op een der Vergaderingen van het Leesgezelschap* z.j., 2.
- 555 Brans [1810], 9.
- 556 Le Francq van Berkhey 1809, v.
- 557 Over de literaire verwerking van de ramp: Van Zonneveld & Moerman 2007.
- 558 Schonck 1807, 4.
- 559 *Bilderdijk* 1856-1859/9, 40.
- 560 Le Francq van Berkhey 1809, v.
- 561 Omdat het gebouw van de lommerd was ingestort, kon men nu in de kerk terecht om geld te lenen tegen een onderpand van goederen.
- 562 'Brief van J. Luchtmans, over de ramp van Leiden' 1917, 96.
- 563 Roemer 1807b, 90.
- 564 *LC*, 15-1-1807.
- 565 *LC*, 15-1-1807.
- 566 *LC*, 28-1-1807.
- 567 Roemer 1807b, 92-93. Mogelijk werden Van Thoir en zijn gezin ondergebracht in Huis ten Bosch. In de KB, 121 E 4, nr. 18, wordt een brief bewaard van S.J. Brugmans, waarin die de koning om hulp vraagt voor zijn getroffen stadgenoot Van Thoir. Brugmans schrijft: 'Deze man is reeds sedert lang voordelig bij den Koning bekend. Ook hij verdient door zijne braafheid, voorledene en tegenswoordige rampen des Konings weldadigen bijstand'. Zie 'Een brief uit 1807': <http://www.kb.nl/uitgelicht/vondst/vondst200402.html>.
- 568 In de *LC*, 19-1-1807 publiceerde Van Thoir een bericht, waarin hij meedeelde: 'dat ik van onder de Puinhoopen der Verwoesting myn Vrouw en Kinderen nog in leeven heb mogen redden, en hoope heb ze alle nog te zien herstellen'. Met het bericht wilde Van Thoir zich bedanken voor alle ontvangen 'tedere deelnemende Brieven, die my echter te kostbaar vallen, te beantwoorden'.
- 569 *LC*, 21-1-1807.
- 570 *Twee-klank op de ijsselijke verwoesting der stad Leijden* 1807; *LC*, 11-5-1807.
- 571 *LC*, 9-2-1807; 13-2-1807.
- 572 J.H. Brans, *Bespiegeling over den ramp en verwoesting van Leijden, op den 12 van louwmaand 1807*. Leiden 1807. Brans was in 1810 vijftig jaar lid van *Van Tienen*. Zie J.H. Brans, *Ter gedachtenis van mijn vijftigjarig lidmaatschap van zeker aanzienlijk Leesgenootschap te Leyden. Verschenen den IX van Grasmaand 1810*. RAL, ar. nr. 185.
- 573 Van Baarle 1984, 42.
- 574 Le Francq van Berkhey 1809, 15.
- 575 Le Francq van Berkhey 1809, x.
- 576 Vergelijk Mathijssen 2008.
- 577 Vergelijk Mathijssen 2004a, 127.
- 578 Tollens 1855-1857/1, 67.
- 579 Mathijssen 1987a/1, 14.
- 580 Komrij 2001, 101-102.
- 581 Rubsaamen [1807], 7; Reitsma & Ponsen 2007, 131.
- 582 Le Francq van Berkhey 1807a, 8.
- 583 Le Francq van Berkhey 1807b, 11.
- 584 Le Francq van Berkhey 1807b, vi-vii.
- 585 *Leerrede ter stichtelijke nagedachtenis van, en herinnering aan de verwoesting te Leijden, op den 12 van Louwmaand 1807, op den eersten plegtigen gedenkdag van dezelve, binnen die stad, uitgesproken*. Leiden 1808.
- 586 Hoffman 1807, 7: 'Is dan Gomorra's lot aan Leydens vest beschoren?'
- 587 *Opwekking tot boetvaardigheid aan Neerlands inwoners* 1807, 3.
- 588 *LC*, 4-2-1807. Uit een 'Extract uit de Notulen van de Provisieele Commissie van Politie der Stad Leiden, gehouden den 19 januari 1807', UBL, LTK 1573, blijkt dat Van der Palm, Siegenbeek en De Kruyff benoemd waren tot het ontwerpen van een beschrijving van de ramp.
- 589 Sloos 2003, 187-188; Van Zonneveld & Moerman 2007, 162-163.
- 590 *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 139.
- 591 Singeling 1991, 270.
- 592 Bussingh 1807, 25.
- 593 Mathijssen 2002, 242.

- 594 Knappert 1906, 56.
- 595 Jan van Geuns, *Bedestond, op den eersten zondag na den ontzettenden ramp der stad Leyden, op den 12 januarij 1807 overgekomen, gehouden in het kerkgebouw der remonstranten, des namiddags ten 2 uren*. Leiden 1807.
- 596 Scharp 1807, v-vi.
- 597 Rentas Florêncio 2000, 38.
- 598 Buisman 1979, 33. In de *Chronykje, of Naauwkeurige beschryvinge der aard-beevinge* 1755, 23-24 kon men lezen: 'ô! Dan dat elk, by Daagen, Nagten, / Geduerig dagt, op 't oogeblik / Dat hem, met Zielen-angst en Schrik, / Der Zonden-Geeszel kan doen wagten: / Al 't geen hem, zondig, bloot en naakt, / Aan 's Hemels Gramschap schuldig maakt.'
- 599 Vergelijk Hanou 2006; Hanou 2008.
- 600 Bijleveld 2007, 114, 95-96.
- 601 Tonckens 1949, 117.
- 602 *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen* 1807, 61-62.
- 603 Van der Meulen 1807, 28.
- 604 Zie hierover Bijleveld 2007.
- 605 Maaskamp 1813/2, 289.
- 606 S[childerup] 1807, 3. In de tweede druk wijzigde hij zijn tekst in een 'verwaten Priestren-DROM'. Hanou 2006, 48-49 heeft gewezen op de Kantiaanse wijsbegeerte waardoor Schilderup beïnvloed was, door zijn omgang met figuren als Jan Kinkert en Paulus van Hemert in de Amsterdamse vrijmetselaarsloge La Charité.
- 607 *Voorlezing op een der Vergaderingen van het Leesgezelschap* z.j., 4.
- 608 Van Voorst 1807b, 13.
- 609 Van Voorst 1807a, v, 52.
- 610 Vergelijk Marx 2008, 136.

Noten hoofdstuk 3

- 1 Te Water [1823], 291.
- 2 *Bilderdijk* 1866-1867/1, 251.
- 3 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* 1814, 55.
- 4 Driessen 1913, 83.
- 5 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* 1814, 5-6.
- 6 *Bilderdijk* 1832-1853/12, 125.
- 7 Van Zanten 2004, 39.
- 8 Te Water [1823], 370.
- 9 Te Water [1823], 223-224.
- 10 *Jaarboek van de MNL* 1822, 23. Herman Tollius was reeds op 28-2-1785 officieel benoemd tot 'Onderwijzer der drie Kinderen van den Prins Erfstadhouder'. Zie *Jaarboek van de MNL* 1822, 21.
- 11 Romein 1979, 625.
- 12 Van Zanten 2004, 21.
- 13 Van Zanten 2006, 62.
- 14 *Buitengewone 's-Gravenhaagsche courant*, 1-12-1813.
- 15 Bornewasser 1983, 215.
- 16 *Online dagboek van Willem de Clercq* 1811-1830, 3 (1813), 307, 309.
- 17 *Nieuw liederenboekje strekkende tot opwekking van vaderlandschen moed en gepaste vreugde in deze belangrijke dagen*.

- Amsterdam 1813. Volgens *Bilderdijk* was het 'prulletjen' naamloos onder het volk gebracht, 'waarmeê W. zich chargeerde'. Brief van W. *Bilderdijk* aan J. Valckenaer, 12-12-1813. UBL, BPL 1039.
- 18 *Een nieuw lied, Smijft hem maar op de wagen* [1813], couplet 3.
 - 19 Driessen 1913, 80.
 - 20 Van der Palm 1813a, 6-7.
 - 21 Van der Palm 1813b, 3, 6, 11.
 - 22 Van Zanten 2004, 23.
 - 23 *Online dagboek van Willem de Clercq* 1811-1830, 3 (1813), 308.
 - 24 Kossmann 2006/1, 96.
 - 25 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* 1814, 143, 237; Overvoorde 1913, 225-226.
 - 26 Driessen 1913, 83.
 - 27 De Kruyff 1814, 4; De Kruyff 1817, 64.
 - 28 De Kruyff 1817, iv.
 - 29 Bowring 1829-1830, 96-97.
 - 30 W. de Clercq typeerde het werk als: 'Eene waarschuwing tegens de fransch gezinde hollanders die zich nog in 't bestuur bevinden met geheimzinnige toespelingen op verschillende personen.' Zie *Online dagboek van Willem de Clercq* 1811-1830, 3 (1813), 324.
 - 31 Sillem 1876/2, 343; Lok 2009, 197.
 - 32 In de NCC wordt het werk toegeschreven aan W. *Bilderdijk* of J. Valckenaer. Kollewijn 1891/2, 45 gaf geen uitsluitel, hoewel hij meende dat *Bilderdijk* bij de publicatie betrokken was en 'althans voor een groot gedeelte instemde met het geschriftje.' Bultink 1988, 156 & Bultink 1993, 6 wees *Bilderdijk* aan als de auteur. Sillem 1876/2, 346 schreef dat *Bilderdijk* de auteur was, maar dat Valckenaer er ook mee te maken had: 'Valckenaer had het handschrift ter drukperse bezorgd, zich daarbij van de tusschenkomst bedienende van zijn neef, Mr. L.C. Luzac te Leiden.' Monfils 2006, 287 bracht evenmin helderheid. Hij vermeldt dat zich in de UBL, BPL 1040 een concept bevindt met een vervolg in *Bilderdijks* handschrift. Een tijdgenoot schreef: 'De staatkundige brieven van A. aan Z., welke in den jare 1813, weinige dagen na de Nederlandsche Staatsomwenteling, te Leyden bij Herdingh en Zoon zijn in het licht gekomen, en bij derzelver verschijning niet weinig opzien baarden en ingang vonden, zijn het werk van Valckenaer en aan zijnen vriend en kweekeling Falck gerigt. *Het is door den Heer L.C. Luzac*, neef van den eerstgenoemden, die met de uitgave dezer brochure is belast geweest, dat mij deze bijzonderheid is medegedeeld.' Zie *De Gids* 1877, 386. Lok 2009, 196-200 wijst *Bilderdijk* als auteur aan, vanwege de 'haarscherpe morele scheiding tussen het bewind van Napoleon en zijn broer Lodewijk', die uit het stuk spreekt (197). De kwestie is tot op heden onopgelost.
 - 33 *Brieven van A. aan Z* 1813, 6-8, 13.
 - 34 Citaat uit een brief van L.C. Luzac aan J. Valckenaer. UBL, BPL 1040. Geciteerd naar Bultink 1988, 157.
 - 35 *blaauwboekjes* *stijl*: de polemiserende stijl van brochures, pamfletten en schotschriften; *stijl van wijlen Janus*: de stijl van het satirische en patriotse tijdschrift *Janus*.

- 36 D.M.G. Heldewier was in deze jaren maire van Leiden. Zie Knappert 1914, 13.
- 37 *Brieven van B. aan Y.* 1813, 11-12, 18.
- 38 *Brief van C. aan X.* 1813, 10.
- 39 Overvoorde 1913, 225.
- 40 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* 1814, 323-324.
- 41 Van Zanten 2004, 30; Bornewasser 1983, 221; Kossmann 2006/1, 98.
- 42 *Kompleten naamlijst van notabele personen uit de onderscheidene departementen* 1814, 6, 15.
- 43 Huizinga 1913, 38.
- 44 Romein 1979, 629.
- 45 Van Zanten 2004, 32-34; Kossmann 2006/1, 100-101; Roegiers & Van Sas 2006, 248.
- 46 In de woorden van Scheltema 1815, 2.
- 47 Van Zanten 2004, 34.
- 48 Scheltema 1815, 2.
- 49 Van Zanten 2004, 34; Kossmann 2006/1, 101; Roegiers & Van Sas 2006, 248.
- 50 Fonteyn 2006, 75.
- 51 De Jonge 2001, 38; Siegenbeek 1829-1832/1, 380; Otterspeer 2000-2005/3, 110-111.
- 52 De Jonge 2001, 30, 36.
- 53 Otterspeer 1981, 18; Otterspeer 1992, 452.
- 54 Kemper 1815, 4-5.
- 55 Doorenbos 1915, 153-158; Blok 1910-1918/4, 106.
- 56 Otterspeer 1981, 18; Otterspeer 1992, 452; Van Zonneveld 1993a, 21.
- 57 *Welkomst-groet aan de heeren Leydsche studenten* 1815, 6.
- 58 Blok 1910-1918/4, 106.
- 59 Manuscript van het gedicht 'Napoleön in de val', d.d. 25-7-1815. UBL, LTK 409.
- 60 Bornewasser 1983, 232, 241; Van Zanten 2004, 35-36; Kossmann 2006/1, 102; Roegiers & Van Sas 2006, 249-250.
- 61 Roegiers & Van Sas 2006, 247.
- 62 Van Hogendorp 1830, 4.
- 63 Roegiers & Van Sas 2006, 251; De Voogd 1996, 179; Kossmann 2006/1, 118-119.
- 64 Thorbecke 1955-1967/3, 341.
- 65 Otterspeer 1992, 9.
- 66 Over de trekschuit: Bultink (eindred.) 2007.
- 67 Bowring 1829-1830, 125.
- 68 Beets 1998/1, 111.
- 69 Van Zanten 2004, 77; Kossmann 2006/1, 119; Rietbergen 1992, 125.
- 70 Roegiers & Van Sas 2006, 251-252; De Voogd 1996, 178-180. De Leuvense universiteit was in 1797 door de Fransen opgeheven. In 1816 werd de academie door Willem I heropend als Rijksuniversiteit.
- 71 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3b, 491; Bornewasser 1983, 258.
- 72 Vergelijk Bornewasser 1983, 252-254.
- 73 Citaten uit Van Hogendorp 1830, 24. Zie ook Roegiers & Van Sas 2006, 253; Kossmann 2006/1, 110-111.
- 74 Van Zanten 2006, 65.
- 75 Driessen 1913, 77.
- 76 VLO 1821/2, 632.
- 77 Driessen 1913, 77. Vergelijk Van Zanten 2004, 22.
- 78 Van der Palm 1813b, 11.
- 79 Pot 1994, 57.
- 80 Otterspeer 1992, 10 schrijft dat Leiden in 1815 28.000 inwoners had. Blok 1910-1918/4, 2 verwijst naar een rapport, waaruit blijkt dat in strenge winters zelfs 15.000 mensen een beroep deden op de bedeling.
- 81 Van Lennep 1817, 10-11. Rond 1820 was in Leiden nog steeds een kwart van alle huishoudens bedeed, aldus De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3b, 369.
- 82 Pot 1994, 88, 310.
- 83 *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* 1817/2, 21-22.
- 84 Otterspeer 1992, 93.
- 85 Vergelijk de *Almanak voor reizigers in het Koninkrijk der Nederlanden* 1819-1821/1, 27-34.
- 86 *Londen, Amsterdam en Parijs, in omtrekken* 1821, 167.
- 87 Otterspeer 1992, 85, 89; Otterspeer 2000-2005/3, 126, 133.
- 88 *Billets in the Low Countries* 1818, 54-55.
- 89 Stewart 1818, 55.
- 90 Mitchell 1816, 193.
- 91 *Kurze Bemerkungen auf einer flüchtigen Reise* 1830, 165.
- 92 Campbell 1817, 245-246.
- 93 *Vertraute Briefe* 1818, 202-203.
- 94 Kossmann 2006/1, 121; Roegiers & Van Sas 2006, 251-252.
- 95 Van Kampen 1823a, 20.
- 96 Zij waren niet de enigen die de armenkolonie bezochten. Vergelijk: D. de Graaff, 'Een reisje naar Frederiksoord', in: VLO 1821/2, 110-120, 161-168; N. Swart, 'Mijn uitstapje naar Frederiksoord', in: VLO 1821/2, 509-518; 'Togtje naar Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelmina's-Oord en de Ommerschans, in Julij 1823', in: VLO 1823/2, 778-792. Groen van Prinsterer maakte eveneens 'Aanteekeningen op een reisje naar de coloniën der Maatschappij van weldadigheid in 1826'. Zie Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 79-84.
- 97 Van Lennep 1942, 124-127. Da Costa uitte, geïnspireerd door Bilderdijk, kritiek op het onderwijssysteem, waarin iedereen 'alles' leerde. Hij vond het absurd dat een 'boerenjongen' kreeg uitgelegd 'dat de aarde rondom de zon draait, en dat onze voorouders, om dat zij het tegendeel geloofden, wel groote domkoppen moeten geweest zijn'. Zie Da Costa 1823, 78. Toen Van Lennep vernam dat er op de kolonistscholen aardrijkskunde, vaderlandse geschiedenis en stijl werd onderwezen, noteerde hij: 'welk nut doen zij aan menschen bestemd om achter de ploeg te loopen of de spade in de hand te nemen? Maken zij hun niet te onvrede met hun lot? bepalen zij hunne gedachten niet tot voor hen onnoodige zaken?' Zie Van Lennep 1942, 127.
- 98 Westerbaan 1917, 2-3, 6, 8-9, 11, 15, 47-48, 52-53; Meijer 2005, 31.
- 99 Lijsten van contribuanten, 1818-1850. RAL, ar. nr. 53, inv. nr. 73; Lijsten van de student-leden, 1829-1853. RAL, ar. nr. 53, inv. nr. 74. Zie ook Otterspeer 1992, 327.
- 100 Bilderdijk 1836-1837/5, 49-50.
- 101 Tjalsma 1990, 10.

- 102 Demografie 1851: gegoede stand: 3,3%, middengroepen: 30,1% en volksmassa 66,6%. Zie Meijer 2005, 20.
- 103 Meijer 2005.
- 104 Brief van L.C. Luzac aan C.J. van Assen, 17-9-1832. UBL, BPL 1562.
- 105 Thorbecke 1975-2002/1, 325.
- 106 Meijer 2005, 58.
- 107 *Algemeene konst- en letter-bode* 1833/1, 201.
- 108 Citaat uit 'Afscheid van Leyden', in: *Bilderdijk* 1856-1859/12, 340.
- 109 Brief van W. Bilderdijk aan J. Valckenaer, 18-7-1808 en 21-5-1809. UBL, BPL 1039.
- 110 Van Wijk 1836, 46.
- 111 Otterspeer 1992, 459, 461. Over het studentenmuziekgezelschap zie Klikspaan 2002/1, 432-459.
- 112 Brief van W. Bilderdijk aan Johan Valckenaer, 22-7-1817, UBL, BPL 1039.
- 113 *Jaarboek van de MNL* 1813, 23
- 114 De tekst die Te Water uitsprak is afgedrukt in *Te Water* [1823], 301-302.
- 115 *Jaarboek van de MNL* 1814, 1-3, 23-24, 27-28. De tweede commissie bestond uit J.W. te Water, H. van Wijn, M. Tydeman, F.W. Boers en M. Siegenbeek. Het diploma werd op 22-10-1814, samen met een exemplaar van de *Verhandelingen* en de *Handelingen* van 1814, overhandigd. Zie *Jaarboek van de MNL* 1815, 23-24.
- 116 *Jaarboek van de MNL* 1815, 3.
- 117 *Jaarboek van de MNL* 1814, 3.
- 118 Vergelijk De Mooij 2008, 172-173.
- 119 *Jaarboek van de MNL* 1814, 11.
- 120 *Jaarboek van de MNL* 1817, 31.
- 121 *Bilderdijk*, 1836-1837/1, 291.
- 122 *Jaarboek van de MNL* 1823, 3.
- 123 *Jaarboek van de MNL* 1823, 2.
- 124 Vergelijk Otterspeer 1992, 211-212.
- 125 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 286.
- 126 Mathijssen 1987a/1, 17.
- 127 Otterspeer 2000-2005/3, 220.
- 128 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 276.
- 129 Vergelijk Gelderblom 1995, 43.
- 130 M. Tydeman schreef aan Bilderdijk, 5-8-1816: Te Water 'heeft ons onlangs een wijdloopige éloge voorgelezen van J. Meerman, in de jaarlijksche vergadering van de Leidsche Maatschappij, die toen 50 jaar oud was, opgerigt in 1766. Van dien tijd zijn nog overig Tollius, Van Wijn, en ik'. Zie *Bilderdijk* 1866-1867/2, 172.
- 131 *Jaarboek van de MNL* 1816, 2.
- 132 Kinker 1992-1994/2, 246. Over de rol van Kinker binnen de MNL: Hanou 1986.
- 133 Over de Belgische leden van de MNL: Minderaa 1966.
- 134 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 216.
- 135 *Bilderdijk* 1836-1837/4, 20.
- 136 *Jaarboek van de MNL* 1816, 4.
- 137 Bergman 1867, 176.
- 138 Volgens Thorbecke waren er 'omstreeks honderd leden' aanwezig. Zie Thorbecke 1975-2002/1, 172.
- 139 Dongelmans & De Niet 1995, 16.
- 140 *Argus* 7, 5-10-1828, 53.
- 141 Thorbecke 1975-2002/1, 172-174.
- 142 *Dumbar* 1836, 166-167.
- 143 *Jaarboek van de MNL* 1832, 45-46; 1833, 62.
- 144 *Jaarboek van de MNL* 1820, 11.
- 145 Clarisse 1821, 291, 314.
- 146 *Jaarboek van de MNL* 1825, 73-74.
- 147 Het adres aan de koning is gepubliceerd in het *Jaarboek van de MNL* 1825, 75-76. Zie ook de brief van M. Siegenbeek aan C.F. van Maanen, 2-7-1825, UBL, LTK 1004.
- 148 *Jaarboek van de MNL* 1831, 53-54. Het was een idee van C.G. Boonzajer.
- 149 Vergelijk Gelderblom 1995, 43.
- 150 De Clercq 1963, 275.
- 151 Zie J.M. Schrant, *Verslag wegens den staat en de werkzaamheden der Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde te Gend gedurende het maatschappelijk jaar 1821-1824*. Gent 1821-1824; *Verhandelingen en prijsverzen, uitgegeven door de Gendsche Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde*. Gent 1826. Van de Leidse MNL werden onder meer lid: Bilderdijk, Feith, Kemper, Kinker, Siegenbeek, Simons, Tollens, Van der Palm, Van Kampen, D.J. van Lennep en Van Wijn. Zie de ledenlijst, in: *Verhandelingen en prijsverzen* 1826, 17-22.
- 152 *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* 1819/2, 245-246; De Clercq 1963, 276-278.
- 153 'Naamlijst der leden', in: *Bundel, uitgegeven door de Koninklijke Maatschappij* 1821, 4-8. De brief van Kinker, waarin hij het honorair lidmaatschap aanvaardt, in: Kinker 1992-1994/1, 441.
- 154 'Aan de Koninklijke Maatschappij van Taal- en Letterkunde te Brugge, op hare uitnoodiging' (1825), in: *Bilderdijk* 1856-1859/11, 420-422. Bilderdijk stuurde ook presentexemplaren van zijn werk, zie 'Bij het zenden van mijn "Spraakleer", aan de Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Dichtkunde te Brugge' (1826), in: *Bilderdijk* 1856-1859/11, 469. Zijn diploma van de Brugse Maatschappij berust in het BM, Hs. BM 16-9. Over de rol van Bilderdijk in Vlaanderen zie het themanummer van *Het Bilderdijk-Museum* 21 (2004).
- 155 De Clercq 1963, 281.
- 156 *Bundel, uitgegeven door de Koninklijke Maatschappij* 1821, 36.
- 157 C.A. Verviers werd op 30-6-1825 ook lid van de MNL.
- 158 *Bundel, uitgegeven door de Koninklijke Maatschappij* 1821, 54, 59-60.
- 159 De Clercq 1963, 287.
- 160 *Jaarboek van de MNL* 1813, 27; 1817, 32; 1819, 61; 1823, 65; 1826, 37
- 161 *Jaarboek van de MNL* 1828, 62-63.
- 162 *Jaarboek van de MNL* 1817, 1.
- 163 Siegenbeek 1819, 1, 8-10.
- 164 *Jaarboek van de MNL* 1818, 10.
- 165 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 4, 1466.
- 166 De juryrapporten worden bewaard in de UBL, AMNL, 383.
- 167 De Wind 1825, 20.

- 168 De Wind 1825, 3, 115, 117, 120, 125.
- 169 Vergelijk Oosterholt 1998, 39.
- 170 *Jaarboek van de MNL* 1822, 38.
- 171 De juryrapporten worden bewaard in de UBL, AMNL, 385.
- 172 Westendorp 1829, 389, 472.
- 173 *Jaarboek van de MNL* 1827, 56-57. Opvallend is dat de HMF-kw in 1822 dezelfde vraag uitschreef, die echter niet tot een bekroning leidde. Zie *Algemeene konst- en letter-bode* 1822/2, 317.
- 174 De juryrapporten worden bewaard in de UBL, AMNL, 386.
- 175 Vergelijk Thorbecke 1975-2002/1, 148; Van den Hull 1996, 137.
- 176 Informatie over de levensloop van Van Kampen is ontleend aan Muller 1840.
- 177 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 289.
- 178 Muller 1840, 8-10.
- 179 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 289; Kollewijn 1891/2, 257. In *Argus* 7, 5-10-1828, 54 verbaasde men zich erover dat zijn portret in de *Almanak voor het schoone en goede* stond, waaraan men toevoegde: 'Ook wil men, dat in hetzelfde Jaarboekje eene fraaije gravure naar den beroemden *Stier* van POTTER zal voorkomen.'
- 180 Beets 1983, 175. Ook Muller 1840, 7-8 stond uitvoerig stil bij het afwijkende uiterlijk van Van Kampen.
- 181 Van Kampen 1831, 14, 95, 120, 134.
- 182 *Jaarboek van de MNL* 1827, 36-37.
- 183 Van den Berg 1984, 151-170; Van den Berg 1999, 65-87.
- 184 *Jaarboek van de MNL* 1819, 60.
- 185 Deze brief wordt bewaard in de UBL, AMNL 227. Zie ook Versprille 1966, 121.
- 186 Bergman 1867, 175-176.
- 187 J.H. van der Palm, 'Redevoering over den invloed van het uitwendige, en deszelfs vermogen, om den gunstigen indruk van het meer wezenlijke te bevorderen', in: Van der Palm 1854-1855/4, 27-54.
- 188 Van den Berg 1986a, 27.
- 189 *Jaarboek van de MNL* 1814, 25; *Algemeene konst- en letter-bode* 1813/2, 481-482. Willem de Clercq vond dat het vers 'niet zoo zeer door nieuwigheid van gedachten als door keurigheid van uitdrukking uitblonk'. Siegenbeek droeg het 'op eene voortreffelijke wijze' voor. Zie *Online dagboek van Willem de Clercq* 1811-1830, 4 (1814), 22.
- 190 *Jaarboek van de MNL* 1814, 25. 'De ware Heldenmoed' droeg Ten Brink al op 1-1-1814 voor bij de Broederschap van de aloude Rhetorikkamer te Haarlem, onder de zinspreuk: Trouw moet blijken. In: Jan ten Brink, *Gedichten van Mr. Jan ten Brink*. Amsterdam 1823, 23-34.
- 191 *Jaarboek van de MNL* 1817, 31. Over Tollens' volkslied: Huygens 1972, 156-158.
- 192 *Algemeene konst- en letter-bode* 1823/1, 211.
- 193 Simons 1823, 32-33. Over de strekking van het gedicht: Krol 1997, 76-77.
- 194 Siegenbeek 1817, 225, 227, 230, 232, 240-242.
- 195 Vergelijk Oosterholt 1998, 175-176.
- 196 Siegenbeek 1817, 248, 255.
- 197 Oosterholt 1998, 62
- 198 *Redevoering van Adam Simons over den waren dichter, gehouden den 25 maart 1816, bij de plegtige aanvaarding van den post van hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde en welsprekendheid aan 's Lands Hooge School te Utrecht*. Utrecht 1816.
- 199 Simons 1834, 3, 8, 20, 27.
- 200 *Bilderdijsk* 1856-1859/9, 118.
- 201 Vergelijk Oosterholt 1998, 3.
- 202 De Clercq 1833, 28.
- 203 *Jaarboek van de MNL* 1819, 60.
- 204 Jacobus Scheltema schreef over 'De Dordsche Dichtschool vóór den jare 1672', in: J. Scheltema, *Geschied- en letterkundig mengelwerk* 3:3. Amsterdam 1823, 35-152: 'Sedert eenige jaren is er bij velen onzer dichters en redenaars een bijzondere lust gezeten, om den luister van het meest blinkende tijdvak onzer letterkunde, en vooral der dichtkunst, gedurende het Stadhouderschap van Prins FREDERIK HENDRIK te doen uitkomen' (38). De tekst werd in 1820 bij de MNL voorgelezen. Zie *Jaarboek van de MNL* 1820, 12.
- 205 Simons 1820, 300, 303, 313.
- 206 *Jaarboek van de MNL* 1821, 9. Over de Vondel-verering in de negentiende eeuw: Wiskerke 1985.
- 207 Over 'Het probleem van het dichterschap van Jacob Cats': Oosterholt 1998, 70-72.
- 208 Dit beeld is mogelijk ontleend aan Jacobus Bellamy. In zijn vers 'Aan Cats' schreef hij: 'Gij neemt, gelijk een Adelaar, / Geen vlugt, waar voor ons 't ooge zwindelt; / Maar drijft, gelijk een trotsche zwaan, / Langs 't oppervlak van 't ruissschend beekje!' Zie Bellamy 1790, 167.
- 209 Simons 1822, 160, 169-171, 175.
- 210 Cd. Busken Huet, 'Jacob Cats', in: Huet 1881-1888/1, 42-74.
- 211 Simons 1822, 176, 178.
- 212 Vergelijk Oosterholt 1998, 62.
- 213 *Jaarboek van de MNL* 1822, 34. 'Van der Woordt, vergeleken met Seume', in: Simons 1834, 206-224. Bellamy werd begin negentiende eeuw gewaardeerd om zijn authenticiteit en gevoels-expressie. Zie Oosterholt 1998, 72-75. De Clercq schreef: 'Simons heeft deze week eene Vergelijking tusschen V. der Woort en Seume voorgelezen die belangrijk geweest moet zijn'. Zie *Online dagboek van Willem de Clercq* 1811-1830, 8 (1820-1821), 233.
- 214 Simons 1834, 218, 222.
- 215 *Jaarboek van de MNL* 1829, 57.
- 216 Simons 1834, 238.
- 217 Daas 1961.
- 218 Daas 1961, 31.
- 219 *Jaarboek van de MNL* 1819, 60; *Algemeene konst- en letter-bode* 1819/1, 98.
- 220 *Jaarboek van de MNL* 1819, 60; *Algemeene konst- en letter-bode* 1819/1, 259.
- 221 *Bilderdijsk* 1836-1837/2, 208-209.
- 222 *Algemeene konst- en letter-bode* 1822/2, 402. 'Proeve eener dichterlijke vertaling in hexameters van het Eerste Boek der Temóra van Ossian; naar het Engelsch van Mac-Pherson', in: *Mnemosyne* 11 (1822), 279-301.
- 223 Simons 1834, 39.

- 224 Vergelijk Krol 1997, 159, 164.
- 225 [Pan] 1820, 19.
- 226 *Jaarboek van de MNL* 1822, 34.
- 227 Kist 1822, 77-78, 105, 109. Vergelijk H.A. Hamaker in zijn lezing over de Arabische dichter Antar uit 1822. Zie *Jaarboek van de MNL* 1822, 34. Daarin wees hij de eenzijdige gerichtheid op het gevoel af en pleitte hij voor een 'juiste overeenstemming' met de rede. Zie Hamaker 1823, 267.
- 228 Oosterholt 1998, 39.
- 229 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 287.
- 230 Beets 1842, 80.
- 231 Beets 1983, 150.
- 232 *Jaarboek van de MNL* 1813, 24.
- 233 'Verhandeling over de welsprekendheid van Cicero': Van der Palm 1854-1855/2, 3.
- 234 Vergelijk Oosterholt 1998, 66-69.
- 235 Gepubliceerd in het *Verslag van de openbare vergadering der tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten*, 10-11-1820. Amsterdam 1820, 27-39. Ook in: Van der Palm 1854-1855/3, 55-70. Informatie over HMFkw uit de notulen, band 2, UBA, II* C 18.
- 236 Aldus Van den Berg & Kloek 1995, 10.
- 237 Van der Palm 1854-1855/3, 56, 60, 63, 65, 68.
- 238 Over de blijvende aanwezigheid van classicistische regels in combinatie met een 'romantische' geniecultus: Vlasselaers 1985, 25-30. De Deugd 1966, 35-36 wees op de Duitse tendens om terug te keren tot of vast te blijven houden aan classicistische denkbeelden, omdat literatuur niet volledig ongebonden mocht zijn.
- 239 Otterspeer 2000-2005/3, 123; Van den Berg 1986b, 108.
- 240 John Bake, *Reisbrieven*. Editie W. van den Berg. Amsterdam 1886. Zijn ervaringen verwerkte Geel in het stuk 'Over het reizen', in: Geel 1838, 1-55, dat hij op 23-3-1831 voorlas bij de Leidse afdeling van de HMFkw.
- 241 *Jaarboek van de MNL* 1826, 26.
- 242 Vergelijk Kalff 1906-1912/7, 138-139.
- 243 Geel 1826, 371, 377, 385.
- 244 Zie ook Honings 2010c.
- 245 *Bilderdijk* 1866-1867/1, 237.
- 246 *Jaarboek van de MNL* 1860, 312.
- 247 *Jaarboek van de MNL* 1822, 36-37.
- 248 Van den Berg 1985a, 53 stelt dat *Bilderdijk* het jurywerk 'niet beneden zijn waardigheid vond'.
- 249 'De Nederlaag van Frans van Brederode, of de laatste onderneming der Hoekschen; door eenen Hollandschen Dichter in het laatste gedeelte der vijftiende eeuw bezongen. Uitgegeven naar het oorspronkelijk handschrift (met aantekeningen van J. Koning)', in: *Nieuwe Werken van de MNL* 1824-1844/1:2, 141-182.
- 250 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 225.
- 251 Brief aan J. Valckenaer, 6-5-1817. UBL, BPL 1039.
- 252 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 153.
- 253 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 148; *Bilderdijk* 1836-1837/4, xi.
- 254 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 159.
- 255 Van Zonneveld 1983a, 412-413.
- 256 Kollwijn 1891/2, 77.
- 257 De Clercq 1889/1, 64.
- 258 Geerts 1994, 50-52. In een brief van H.C. van der Boon Mesch aan J.R. Thorbecke, 18-3-1821, staat: 'Voor *Bilderdijk* intusschen, die onvermoeid is in het boeken schrijven, is men bezig een gouden medaille te slaan. En wie heeft ingetekend, kan een zilveren of bronzen bekomen.' Zie Thorbecke 1955-1967/2, 29.
- 259 *Algemeene konst- en letter-bode* 1823/1, 13.
- 260 *Bilderdijk* bezocht zes keer een maandelijks vergadering van de MNL: op 5-12-1817, 2-10-1818, 26-2-1819, 3-10-, 7-12-1821 en 13-12-1822. Zie de notulen van de maandelijks vergaderingen, UBL, AMNL 50.
- 261 In W. *Bilderdijk* & K.W. *Bilderdijk, Wit en rood* 1. Rotterdam 1818, 25-50.
- 262 Van Eijnatten 1998a, 365.
- 263 Vergelijk Van den Berg & Kloek 1995, 26-27.
- 264 *Bilderdijk* 1818/1, 28, 36, 38, 41, 45.
- 265 *Bilderdijk* 1818/1, 46.
- 266 Notulen maandelijks vergaderingen, UBL, AMNL 50. 'Verslag van verschillende handschriften van het oude rijmwerk, des Natuurkunde des Heelals', in: *Bilderdijk* 1820-1823/4, 71-96. Zie Ria Jansen-Sieben, *De natuurkunde van het geheelal. Een 13de-eeuws middelnederlands leerdicht*. Brussel 1968, waarin aandacht voor *Bilderdijk*.
- 267 Bedoeld wordt het eerste deel van zijn 'Gedachten over het verhevene en naïve', in: *Bilderdijk* 1820-1823/2, 1-75. Ook in Madelein & Pieters 2008, 103-157.
- 268 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 217.
- 269 UBL, AMNL 50, 156-158. Aanwezigen: M. Siegenbeek, H.W. Tydeman, J. Clarisse, W.P. Kluit, J. Verschuur, N.G. van Kampen, H.A. Hamaker, A. van Gerwen, C.J.C. Reuvsen, L.C. Luzac, P.J. de Bye, P.G. van Hoorn, J.T. Bodel Nijenhuis, J.G. de Mey, G. Prins en P.A. du Pui.
- 270 Madelein & Pieters 2008, 44 spreken desalniettemin van een 'esthetisch traktaat'. Volgens Van Eijnatten 1998a, 425 schreef *Bilderdijk* de verhandeling op een moment dat hij probeerde zijn dichterlijk systeem af te ronden, hoewel ook hij benadrukt dat *Bilderdijk* geen 'ars poetica' schreef (408).
- 271 *Bilderdijk* 1820-1823/2, 4-5.
- 272 Van Eijnatten 1998a, 425-427.
- 273 In 1811 verscheen te Leiden een Nederlandse vertaling: Longinus, *Over de verhevenheid*. Editie M. Siegenbeek. Recente uitgave: Longinus, *Het sublieme*. Groningen 2000. Over de rol van Longinus in de ontwikkeling van de expressieve poetica in internationaal perspectief: Abrams z.j., 72-78.
- 274 *Bilderdijk* 1820-1823/2, 42. Over *Bilderdijks* verbeeldingsbegrip, dat hij, in tegenstelling tot tijdgenoten, als zintuiglijk vermogen ondergeschikt achtte aan het gevoel: Johannes 1992, 137-190.
- 275 Van Eijnatten 1998a, 411.
- 276 In een andere verhandeling, 'Over dichterlijke geestdrift en dweepery', spreekt *Bilderdijk* van 'dichterlijke geestdrift', die niemand kent 'dan hy, die tot Dichter geboren is'. Zie *Bilderdijk* 1820-1823/1, 3.
- 277 *Bilderdijk* 1820-1823/2, 9, 12, 14, 18, 28.
- 278 Oosterholt 1998, 177 spreekt over een 'merkwaardige

“Einzelgänger”.

279 De Deugd 1966, 55 stelt dat Simons naast Bilderdijk ‘het romantische credo wellicht in de meest hartstochtelijke termen heeft beleeden’.

280 Bilderdijk 1820-1823/1, 11.

281 Van den Berg & Kloek 1995, 23; Van Eijnatten 1998a, 405.

282 Vergelijk Van den Berg & Kloek 1995, 53-56.

283 Bilderdijk 1820, iii.

284 Van Eijnatten 1998a, 428.

285 Bilderdijk 1836-1837/4, 82-83. In *De kunst der poëzy* schreef Bilderdijk: ‘De Dichtkunst des poëts, de Godsdienst van den christen, / Is één’. Zie Bilderdijk 1995, 90.

286 De Clercq 1833, 30.

287 Zo stelde hij in een verhandeling die hij rond 1809 bij de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut voorlas: ‘Over dichterlijke geestdrift en dweepery’, in Bilderdijk 1820-1823/1, 1-52. Zie ook Mathijssen 2004b.

288 Bilderdijk 1820-1823/1, 7. Deze uitspraak van Bilderdijk doet wel erg sterk denken aan het beroemde citaat van de Engelse ‘Lake Poet’ William Wordsworth: ‘the spontaneous overflow of powerful feelings’.

289 Parafrase uit ‘Poëzy’ (1825): ‘k Zing, als de nachtegaal in ‘t donkre boschgewelf, / Mijn onverkunsteld lied voor niemand dan my-zelf.’ Zie Bilderdijk 1856-1859/12, 264; Johannes 1999, 7.

290 Van Eijnatten 1998a, 404, 408, 409.

291 Kollewijn 1891/2, 445. Overigens is het wel opvallend dat Vondel – net als Bilderdijk – bekendstond als melancholisch een dichter. Vergelijk Brandt 1682, 25.

292 Van Eijnatten 1998a, 276.

293 De Deugd 1966, 26-27.

294 John Bowring schreef: ‘Er zijn in Holland geene auteurs van professie. Het zou moeite kosten, iemand te vinden, van wien men zeggen kan, dat hij den kost, ik zeg niet een fatsoenlijk bestaan, door letterkundigen arbeid verdient’. Zie Bowring 1829-1830, 225.

295 De Clercq 1833, 42.

296 Bilderdijk had geen hoge dunk van Byron. Vergelijk 1836-1837/1, 298.

297 Bilderdijk 1866-1867/2, 158-159.

298 Kollewijn 1891/2, 440-441.

299 Bilderdijk 1866-1867/2, 111.

300 Beets 1876/2, 315.

301 Van Eijnatten 1998a, 430; Kollewijn 1891/2, 441; Bilderdijk 1866-1867/2, 334.

302 Vergelijk Johannes 1999, 6.

303 Bilderdijk 1866-1867/1, 182.

304 Bilderdijk 1836-1837/2, 229.

305 Bilderdijk 1836-1837/4, 214. Over het beeld van de fontein: Johannes 1999, 4-6.

306 Bowring 1829-1830, 237.

307 Bilderdijk 1820-1823/1, 7.

308 Vergelijk Van Eijnatten 1998a, 432; Kollewijn 1891/2, 439. Omstreeks 1820 was het kennelijk noodzakelijk voor een ‘ware’ dichter om zich te presenteren als iemand die zijn poëzie rechtstreeks en foutloos op papier liet vloeien. Marx 2008, 62 geeft daar een treffend voorbeeld van. Toen de Engelse criti-

cus Charles Lamb in 1820 voor het eerst de werkmanuscripten vol doorhalingen van John Milton zag, werd hij door schrik bevangen: ‘Hij had de papieren graag in een rivier of in zee willen gooien. Hij had zich altijd voorgesteld dat die gedichten “integraal in al hun delen ontsproten waren” en kon het niet verdragen ze in zo’n toestand te zien, “alsof hun woorden sterfelijk waren en naar willekeur gewijzigd of verplaatst konden worden!”’ De poëtische ideeën waren ingrijpend veranderd, want een paar decennia eerder had de criticus Samuel Johnson juist zijn bewondering uitgesproken voor Miltons gezwoeg. Het voorbeeld doet denken aan de uitspraak van de dichter Samuel Taylor Coleridge, die schreef dat het makkelijker was om met blote handen een steen uit de piramides te halen ‘than to alter a word, or the position of a word, in Milton, or Shakespeare’. Geciteerd naar Hamilton 1983, 149.

309 Typering van Van Zonneveld 2007, 6. Volgens Bilderdijk zelf was dat te wijten aan zijn ballingschap. In een brief van 5-9-1826 schreef hij aan Jeronimo de Vries: ‘Mijn rok is en blijft nog de gekleede rok van mijn tijd, en mijn hoed is nog opgetoomd als toen ik in 1795 het land uitgezet werd; schoon zekerlijk, ware ik gebleven, mijne kleeding zich van tijd tot tijd wel wat gevoegd zou hebben naar ‘t veranderend gebruik’. Hij vond zijn uiterlijk ook een manier om zich tegen de heersende tijdgeest af te zetten: ‘Ik ben dus ook op den voet niet met de tegenwoordige wareld’. Zie Bilderdijk 1836-1837/2, 243-244.

310 Wap 1874, 8.

311 Van Zonneveld 1984, 14-15.

312 Bowring 1829-1830, 236.

313 Wap 1874, 138.

314 De Hond 2008, 153-154.

315 Zie hierover Honings 2009d.

316 Wap 1874, 3.

317 Kollewijn 1891/2, 337; Honings 2006c. Ook Bowring bezocht Bilderdijk om die reden. Zie Bowring 1829-1830, 235-236. Zie ook ‘Een bezoek bij Bilderdijk, in den zomer van 1831’, in: *VLO* 1832/2, 81-87.

318 Keyser 1987, 10.

319 Zie hierover Van Zonneveld 2010.

320 Van Zonneveld 1985a.

321 Geciteerd naar Honings 2006a, 154.

322 Beets 1983, 136.

323 Bilderdijk 1866-1867/2, 335.

324 Kollewijn 1891/2, 154.

325 In de UBL, LTK 1002 worden diverse van dergelijke briefjes, van Bilderdijk of zijn vrouw, bewaard.

326 Geciteerd naar Kollewijn 1891/2, 155-156.

327 Wap 1874, 9.

328 Bowring 1829-1830, 235.

329 Bilderdijk 1836-1837/2, 214-215; Bilderdijk 1866-1867/2, 200.

330 Geciteerd naar Honings 2009d, 9.

331 K.W. Bilderdijk, ‘De veldslag van Waterloo’, in: *Verzameling der Zangstukken bekroond door de Koninklyke Maetschappij van Fraeie Konsten en Letterkunde te Gent, den 18 van Weimaend 1816*. Gent 1816, 1-8. De gouden prijspenning die ze bij die gelegenheid kreeg, wordt bewaard in het Geldmuseum

te Utrecht. Inventarisnr: 1977-0159. Ontwerp: Liéven Amand Marie de Bast.

332 'Nog een woord over het leven en de werken der dichteres', in: K.W. Bilderdijk 1858-1860/3, 657-658.

333 Naber 1917, 82.

334 Johannes 1996, 3-4. Minister C.F. van Maanen sprak van 'de aap van Bilderdijk'. Zie Kagchelland & Kagchelland 2009, 270. Voor de uitdrukking 'Teisterbantsche krijgsbanier': *Jaarboek van de MNL* 1860, 317.

335 Bilderdijk 1866-1867/1, 61.

336 Bilderdijk 1836-1837/4, vi-x.

337 Vergelijk Johannes 1992, 236-237.

338 Geciteerd naar Da Costa 1996, 25. Over deze poëtica in andere vroege verzen zie Johannes 1996, 8-9.

339 *Studenten-almanak* 1817, 38.

340 Da Costa 1821, 51.

341 Marita Mathijssen, 'Spelling in de negentiende eeuw. Siegenbeek en Bilderdijk', in: *De negentiende eeuw* 12 (1988), 129-140. Zie ook Mathijssen 2004a, 137-145.

342 Willem Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Editie J. Bosch. Culemborg 1977.

343 Bosch 1977, 22-23, 36-37.

344 Bilderdijk 1866-1867/1, 442.

345 Bilderdijk 1836-1837/2, 172.

346 Bilderdijk 1866-1867/2, 3, 39; Bilderdijk 1836-1837/4, 3.

347 Bilderdijk 1820-1823/4, i.

348 Bilderdijk 1856-1859/12, 209.

349 Bilderdijk 1856-1859/14, 229-230.

350 Hierover en over andere geschilpunten: Mathijssen 2004a, 141-145.

351 Bilderdijk 1820-1823/3, 73, 77.

352 *VLO* 1826/1, 215, 216.

353 Siegenbeek 1823, 85, 86, 98.

354 'Over nachtan en nochtands', in: Bilderdijk 1820-1823/4, 169-192.

355 Bilderdijk 1820-1823/4, i-ii, 190-191.

356 *VLO* 1826/1, 218.

357 Bilderdijk 1824-1825/3, 194.

358 Bilderdijk 1826, 30, 39, 369.

359 Bilderdijk 1826, 111.

360 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 278-279; Bilderdijk 1836-1837/5, viii.

361 Kinker 1992-1994/3, 39.

362 Thorbecke 1955-1967/3, 115, 135.

363 Scheltema 1827, 68-69.

364 J. Kinker, *Beoordeeling van mr. W. Bilderdijks Nederlandse spraakleer, met de spreuk: Discant artem quam frustra docent. Gevolgd van eenen brief des hoogleeraars Matthijs Siegenbeek aan den schrijver, als bijvoegsel tot deze beoordeeling*. Amsterdam 1829; J.H. van der Palm, 'Brief van den hoogleeraar J.H. van der Palm aan M. Siegenbeek', in: M. Siegenbeek, *Taalkundige bedenkingen, voornamelijk betreffende het verschil tusschen de aangenomene spelling en die van mr. W. Bilderdijk*. Haarlem 1827, ix-xvi.

365 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 40.

366 Brief van D. van Hogendorp aan I. da Costa, 26-12-1823, ge-

citeerd naar Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 37. Ten onrechte wordt gesteld dat dit Van der Palm betreft. Zie Kolléwijn 1891/2, 268; Van Essen 1984, 8.

367 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 40.

368 *Argus* 7, 5-10-1828, 54.

369 C.M. van der Kemp, 'Iets over de algemeen aangenomen Nederduitsche spelling', in: *VLO* 1827/2, 669-679, 723-732, 753-766. Over Van der Kemp en het Réveil: Johannes Petrus Moet, *Mr. C.M. van der Kemp (1799-1862), inzonderheid als Réveil-figuur*. Vlaardingen 1948.

370 Uitgegeven als W. Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands*. 13 dln. Amsterdam 1832-1853.

371 Kolléwijn 1891/2, 150, 188.

372 Brief van W. Bilderdijk aan J. Valckenaer, 19-4-1818. UBL, BPL 1039.

373 Van Lennep 1866, 70.

374 Bowring 1829-1830, 236.

375 Over het Réveil: Kluit 1970; Kagchelland & Kagchelland 2009.

376 *VLO* 1822/2, 132.

377 Kagchelland & Kagchelland 2009, 186.

378 Thorbecke 1955-1967/2, 63.

379 Vosmaer 1821, 206-207.

380 Da Costa 1821, 52; Kagchelland & Kagchelland 2009, 186-187.

381 Kagchelland & Kagchelland 2009, 192-193.

382 Voor een bibliografische reconstructie: Kagchelland & Kagchelland 2009, 195-200.

383 Van Lennep 1942, 85. Tavoach was een personage uit Bilderdijks *De ondergang der eerste wereld* (1820).

384 L. Egeling, *Leerrede over Romeinen xi: vers 5, bij gelegenheid van de bediening des doops aan drie, tot onzen Heer bekeerde Israëlieten*. Leiden 1822.

385 Zie Da Costa-Belmonte 2000, 31.

386 Kagchelland & Kagchelland 2009, 129, 145. Over Schotmans rol: Kagchelland & Kagchelland 2009, 97-162.

387 Da Costa-Belmonte 2000, 31.

388 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 9 (1822), 162.

389 Thorbecke 1955-1967/2, 212.

390 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 9 (1822), 162.

391 Geciteerd naar Kagchelland & Kagchelland 2009, 727.

392 Kagchelland & Kagchelland 2009, 207-211.

393 *VLO* 1821/1, 484, 486, 492.

394 *VLO* 1822/1, 643.

395 Vergelijk Johannes 1996, 5, 15-16.

396 Zoals men het in de *VLO* 1823/2, 536 noemde. Tollens dichtte: 'Verlichting viert haar heiligst feest'. Zie *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst* 1824, 162.

397 *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst* 1824, 44, 46, 49. Zie ook *Jaarboek van de MNL* 1823, 63-64.

398 H. Tollens, 'Feestzang', in: *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst* 1824,

- 161-180. Vergelijk Huygens 1972, 179-180.
- 399 Van der Palm 1823a, vii, 21-23.
- 400 Geciteerd naar Bilderdijk 1856-1859/11, 380. Citaat uit het gedicht 'By eene uitnoodiging tot het feest van Laurens Koster', oorspronkelijk in W. Bilderdijk, *Navonkeling*. Leiden 1826, 195-199.
- 401 Johannes 1996, 10. Over de *Bezwaren*: Johannes 2006; Kagchelland & Kagchelland 2009, 245-371.
- 402 Da Costa 1823, 13-14, 39.
- 403 Da Costa 1823, 27-28, 89.
- 404 Da Costa 1823, 32, 34.
- 405 Voor een bibliografische reconstructie: Kagchelland & Kagchelland 2009, 260-316.
- 406 Wap 1874, 2-3.
- 407 Kagchelland & Kagchelland 2009, 268; Kollewijn 1891/2, 257-258.
- 408 Brief van N.G. van Kampen aan W. de Clercq, 17-8-1823, zie Kagchelland & Kagchelland 2009, 727-728.
- 409 N.G. van Kampen, *Verdediging van het goede der negentiende eeuw, tegen de bezwaren van den heer mr. I. Da Costa*. Haarlem 1823. Vergelijk Kagchelland & Kagchelland 2009, 311-312.
- 410 Huygens 1972, 183.
- 411 Kinker 1992-1994/2, 93-94, 118.
- 412 De Groot 1960, 154; Kagchelland & Kagchelland 2009, 261.
- 413 Bilderdijk 1823a, 1,4; Kagchelland & Kagchelland 2009, 316-322.
- 414 Bilderdijk 1856-1859/11, 343.
- 415 VLO 1823/1, 606.
- 416 De Clercq 1889/1, 209.
- 417 Bilderdijk 1823a, 31, 34.
- 418 A. Capadose, *Bestrijding der vaccine, of De vaccine aan de beginselen der godsdienst, der rede en der ware geneeskunde getoetst*. Amsterdam 1823. Zie hierover Kagchelland & Kagchelland 2009, 487-588.
- 419 LC, 2-5-1814.
- 420 Vergelijk Beets 1983, 222.
- 421 VLO 1823/1, 600.
- 422 Over Da Costa's strijdschriften: Kagchelland & Kagchelland 2009, 373-485.
- 423 Geciteerd naar Bilderdijk 1856-1859/13, 393.
- 424 VLO 1827/1, 470.
- 425 Kollewijn 1891/2, 289. Zie de Stukken betreffende het fonds tot ondersteuning van de vrijheidstrijd der Grieken, 1825-1827, in: Archieven familie Tydeman. RAL, ar. nr. 540, inv. nr. 374. Over de steun voor de Grieken in Nederland: Wagner-Heidenald 1972.
- 426 Bilderdijk 1866-1867/2, 229.
- 427 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 277.
- 428 Bilderdijk 1856-1859/12, 340-341.
- 429 Honings 2006c.
- 430 Bilderdijk 1866-1867/2, 286, 292.
- 431 Zie ook Honings 2009c.
- 432 *Jaarboek van de MNL* 1828, 56-57, 64; 1829, 72.
- 433 *Jaarboek van de MNL* 1830, 44-46; *Algemeene konst- en letter-bode* 1831/2, 35. Zie het 'Ingekomen voorstel van de Commissie tot het toewijzen van een gouden medaille aan de schrijver van een oorspronkelijk werk op het gebied van vaderlandse geschiedenis, taalkunde of welsprekendheid in de periode 1820-1830, tot uitreiking van dit ereteken aan W. Bilderdijk en J. H. van der Palm'. UBL, AMNL 419. Zie ook Van den Berg 2009.
- 434 Huizinga 1913, 28.
- 435 Beets 1842, 17-19.
- 436 Kollewijn 1891/2, 259.
- 437 Bilderdijk 1866-1867/2, 289.
- 438 Bilderdijk 1866-1867/2, 287, 290.
- 439 Bilderdijk 1866-1867/2, 293-296.
- 440 Bilderdijk 1866-1867/2, 297.
- 441 Uit de overgeleverde 'kwitanties' van boeken uit de UBL blijkt dat Siegenbeek regelmatig werken van Bilderdijk aanvroeg (zowel dichtbundels als studies), ook in de periode toen beide mannen reeds gebrouilleerd waren geraakt. Zie Bibliotheek Archief, UBL, U 14 en UB 15 S-Z.
- 442 *Jaarboek van de MNL* 1831, 43-46. Bilderdijks penning kwam na zijn dood in handen van Tydeman. Hij werd vermoedelijk niet geveild. In de *Catalogus van boeken en handschriften, nagelaten door W. Bilderdijk [...] al hetwelk verkocht zal worden 6 augustus 1832*. Amsterdam 1832, waarin ook persoonlijke voorwerpen werden beschreven, werd de penning niet opgenomen. Na Tydemans overlijden werd het eermetaal aangekocht door het Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Zie Van der Chijs 1867, 30. Thans wordt de medaille bewaard in het Geldmuseum te Utrecht. Inventarisnr: P-08632. Ontwerp: B.C. van Calker. Of de gouden erепенning van Van der Palm is overgeleverd is niet bekend. Het ontwerp van die prijspenning was hetzelfde.
- 443 Thorbecke 1975-2002/1, 174.
- 444 *Jaarboek van de MNL* 1831, 46; Honings 2006a, 57-58.
- 445 Bilderdijk 1866-1867/2, 297. Over de vriendschap tussen beide mannen: Breuker 1994.
- 446 De Clercq 1889/2, 132.
- 447 Van Zonneveld 1993b.
- 448 C. de Koning, Lz., 'Bij de inwijding van den gedenksteen, boven het graf van Mr. Willem Bilderdijk. Geplaatst, door de rederijkkamer *De Wijngaardranken*, op den 4den Februarij 1832', gevolgd door verzen van V. Loosjes en J. van Walrè, in: *Gedenkzuil voor W. Bilderdijk*. Amsterdam 1833, 69-86.
- 449 De Clercq 1889/2, 128-129; Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 521.
- 450 De Clercq 1889/2, 128; Da Costa 1859, 356.
- 451 Thorbecke 1975-2002/1, 269, 272-273.
- 452 *Jaarboek van de MNL* 1832, 4-7.
- 453 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 580.
- 454 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 533.
- 455 *Jaarboek van de MNL* 1832, 41. Fragmenten van de verhandeling 'Over Mr. Willem Bilderdijk als mensch, of over het karakter van Bilderdijk' werden gepubliceerd in de Bilderdijk 1866-1867/2, 329-340.
- 456 Beets 1983, 112.
- 457 Zie ook Honings 2010b.
- 458 Messchaert 1822, 257.
- 459 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 9 (1822), 195.

- 460 *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 9 (1822), 143.
- 461 Hanou 1986, 5.
- 462 Van den Berg 1986a, 25-26.
- 463 Zie de handgeschreven Naamlijst der leden van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, begonnen met het maatschappelijk jaar 1818/1819, UBA, II* C 26.
- 464 Notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18. Daarin staat John Bowring vermeld.
- 465 Bowring 1829-1830, 126.
- 466 Van der Palm 1829, 213.
- 467 Bowring 1829-1830, 128.
- 468 'De pijp blijft nog gelijk in meerdere afdelingen een liefkoosd medgezel der leden bij verhandelingen.' Zie *Online dagboek van Willem de Clercq 1811-1830*, 9 (1822), 195.
- 469 Bowring 1829-1830, 128-130.
- 470 Bowring 1829-1830, 131.
- 471 Vergelijk Van den Berg 1986a, 17-18.
- 472 De Kruijff 1817, 22.
- 473 De Kruijff 1817, 23.
- 474 Tollens 1851, vii.
- 475 Over het debat tussen de hoge en minder verheven dichtkunst: Krol 1997.
- 476 Tollens 1817, 4, 7, 9, 10.
- 477 Tollens 1817, 12.
- 478 Van de Kastele 1836, 118, 121, 125.
- 479 Siewertsz van Reesema 1819a, 5-6, 11-12.
- 480 Vergelijk Oosterholt 1998, 171.
- 481 Siewertsz van Reesema 1819a, 14-17.
- 482 Geciteerd naar Siewertsz van Reesema 1819a, 17. Het origineel in *Bilderdijk 1856-1859/13*, 40.
- 483 Siewertsz van Reesema 1819 a, 19-20, 23-24, 25-26.
- 484 Messchaert 1822, 276-277, 285.
- 485 Over de strekking van deze redevoering: Krol 1997, 194-197.
- 486 Van der Palm 1823b, 296, 304, 307, 311.
- 487 Huet 1834, 141-143, 145.
- 488 Vergelijk Van den Berg & Couttenier 2009, 169.
- 489 De Bosch Kemper 1851, 32.
- 490 *Algemeene konst- en letter-bode* 1814/2, 366.
- 491 De Kruijff 1819, 18, 32, 43.
- 492 Lulofs 1820, 20.
- 493 Van Hall 1820, 144, 166, 181, 188.
- 494 De Duitser Friedrich Karl von Strombeck, die Leiden in 1837 bezocht, karakteriseerde Boerhaave als 'dieses Hypocrites der neuern Zeit'. Zie Strombeck 1838, 172-173.
- 495 Kesteloot 1819, 12, 14, 16, 50.
- 496 *Bilderdijk*, die met Kesteloot was bevriend, was zeer over de lofrede te spreken en schreef een gedicht 'Na het lezen der lofrede op BOERHAVE, door dr. J.L. Kesteloot'. Zie *Bilderdijk 1856-1859/11*, 425.
- 497 Brief van H.C. van der Boon Mesch aan J.R. Thorbecke, 18-3-1821: 'Wat het monument van Brugmans betreft, dit zal door de Maatschappij niet worden opgericht, daar de familie verklaard heeft reeds zelfs hieraan te arbeiden.' Zie Thorbecke 1955-1967/2, 29.
- 498 Van der Boon Mesch 1825, 204-205, 209, 214.
- 499 Deze berust in het Geldmuseum te Utrecht. Inventarisnr: PE-o8168. Ontwerp: J.M. Lageman.
- 500 Capadose 1825, 503, 542, 544.
- 501 Van Hall 1824, 20, 22.
- 502 Van Hall 1824, 8.
- 503 Van Hall 1824, 16, 37.
- 504 Van den Berg 1986a, 28.
- 505 *Algemeene konst- en letter-bode* 1817/2, 295, 1819/2, 221, 1821/2, 251-252, 1816/2, 277-278, 1818/2, 219-220.
- 506 *Algemeene konst- en letter-bode* 1815/2, 345.
- 507 Siewertsz van Reesema 1819b, 44-45.
- 508 Deze visie op Jan Vos was niet nieuw, maar kwam in verscheidene verhandelingen uit deze periode en uit de decennia daarvoor naar voren. Zie Evert Wiskerke, 'Die rezeption der Werke Jan Vosses zwischen 1780 und 1850', in: Ferdinand van Ingen [e.a.], *Europäische Barock-Rezeption*. Wiesbaden 1991, 1071-1082 en Wiskerke 1995.
- 509 *Algemeene konst- en letter-bode* 1820/2, 261.
- 510 Uitvoerig hierover schrijft Van den Berg 1973, 251-273. Vergelijk Oosterholt 1998, 167-170.
- 511 Van Kampen 1823b, 201, 257, 289-290, 295-296, 298.
- 512 Van Kampen 1823b, 324, 363.
- 513 Knuvelde 1970-1976/3, 264 schreef dat *Bilderdijs* 'verouderde uitdrukkingwijze' strijdig was met zijn romantische ideeën. Johannes 1993, 418 beschreef *Bilderdijs* classicistische stijl als een noodzakelijk kwaad: hoe moest hij, zonder in uitroptekens en punten te vervallen, anders zijn gevoelens uiten? Van den Berg & Kloek 1995, 54 spreken van een 'discrepantie tussen wat hij voorstaat en uiteindelijk doet'.
- 514 *Algemeene konst- en letter-bode* 1820/2, 261.
- 515 Tollens 1820, 225-227.
- 516 Vergelijk Huygens 1977, 38-39, 43.
- 517 De handgeschreven ledenlijst van de Leidse afdeling (vanaf 1818) wordt bewaard in de UBA, II* C26.
- 518 Brief van H.A. van Voorst-Noordink aan J.R. Thorbecke, 11-12-1829. Zie Thorbecke 1955-1967/2, 10.
- 519 Van der Woude 1975; Van Zonneveld 1983b; Van Zonneveld 1993c.
- 520 Tollens dichtte: 'Ja, tweemaal werd die schicht u, zaalge! toegedreven: / Gij houdt een gade aan 't hart: zij stortte zielloos neêr; / Een andre heelt uw wonde en boeit u weêr aan 't leven: / Een andre schicht snort aan en velt de tweede weêr.' Zie Van der Palm & Tollens 1821, 60.
- 521 Geciteerd naar Borger 1836, 73-74.
- 522 Van der Palm & Tollens 1821, 18, 32.
- 523 Van der Palm & Tollens 1821, 70. Een student schreef een 'Uitboezeming bij den dood E.A. Borger' in de *Studenten-almanak* 1821, 76. Ook in Borger 1836, 141-142.
- 524 Kolléwijn 1891/2, 257.
- 525 *Bilderdijk 1856-1859/13*, 273.
- 526 *Bilderdijk 1856-1859/13*, 273.
- 527 Geel 1838, 1.
- 528 Notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18, 18-9-1824.
- 529 Notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18, 21-9-1822.
- 530 Zie de brief van A. des Amorie van der Hoeven aan J.H.

van der Palm, 13-3-1831, UBL, LTK 1567, waarin schrijver reageert op Van der Palms verzoek om bij de Leidse afdeling een voordracht te komen houden: 'Hoe het zy, kan ik door myne interventie eenig goed doen aan de Leidsche Afdeeling, ik ben er, mits later, toe bereid. Met leedwezen verneem ik haren kwynenden staat. Is die ook aan de non-interventie van enkele Bestuurderen te wyten? De onze groeit en bloeit, buiten myne schuld evenwel, want ik zal er morgen voor de eerste maal, gedurende myn Voorzitterschap, optreden, en zit daartoe nog te zweeten op eene redevoering over den zedelyken invloed van het Schouwtooneel.'

531 Een volledig overzicht van het lezingenbestand is niet voorhanden. Wel wordt in de handgeschreven notulen van de HMFkw kort verslag gedaan van de activiteiten van de afzonderlijke afdelingen. Daar worden, zij het zeer onoverzichtelijk, de sprekers en de titels van gehouden lezingen genoemd.

532 Over de rol van Geel: Van den Berg 1983.

533 Over de rol van Bilderdijk: Van den Berg 1985a.

534 Notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18, 18-10-1817. 'Kathloda, naar Ossiaan gevolgd' in drie zangen werd gepubliceerd in W. Bilderdijk & K.W. Bilderdijk, *Wit en rood* 2. Rotterdam 1818, 87-124.

535 Notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18, 18-10-1817.

536 Beets 1876/2, 315.

537 Op 11-3-1819 schreef Bilderdijk aan Abraham de Vries: 'Op aanstaanden Woensdag moet ik by de andere Maatschappij alhier lezen; doch het zal zeer onbeduidend zijn'. Zie Bilderdijk 1836-1837/2, 303.

538 Van Zonneveld 1985a.

539 Bilderdijk 1856-1859/11, 224.

540 Bilderdijk 1856-1859/11, 224. Aanvankelijk gepubliceerd in W. Bilderdijk, *Ter nagedachtenis van Julius Willem Bilderdijk, op zijnen zeetocht overleden den xxviii van Oogstmaand MDCC-CXIX*. Leiden 1819, 17-20.

541 De Clercq 1889/1, 212.

542 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 40. J.H. van der Palm, 'Verhandeling over het Gezond Verstand', in: Van der Palm 1854-1855/3, 89-109.

543 Vergelijk De Groot 1960, 155-156.

544 Geciteerd naar Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 40.

545 Notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18, 18-9-1824.

546 Brief van W. Bilderdijk aan Da Costa, 31-1-1824. Hs. BM, F 12-6. Met 'Griffier Molster' wordt J.F.C. Moltzer bedoeld (1784-1867). Diens vader, J.F. Moltzer, was predikant te Ameide, Tienhoven en Leiden. De advocaat Luzac was L.C. Luzac (1786-1861), Bilderdijks financiële raadsman.

547 Aldus Otterspeer 1992, 303.

548 J.H. van der Palm, 'Mijne herinneringen aan J. Bellamy', in: *Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamij*. Haarlem 1822, 250-266.

549 De onderwerpen komen uit de notulen van de HMFkw, band 2, UBA, II* C 18 en 3, UBA, II* C 19.

550 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 14-9-1833. Zie Van den Berg 1986c; Van den Berg 1986d. Jacob Geel, 'Iets opgewondens over het eenvoudige', in: Geel 1838, 128-164. Al eerder liet Geel zich over het eenvoudige uit in een prijsverhan-

deling voor de HMFkw, die in 1820 was afgewezen. Zie Jacob Geel, *Over het eenvoudige*. Editie W. van den Berg. Leiden 1990.

551 Geel 1838, 144-145.

552 Thorbecke 1975-2002/1, 295.

553 Van den Berg 1986c, 309, 312.

554 *Wetten voor het Pharmaceutisch Chemisch Gezelschap, onder de zinspreuk: Concordia, opgericht binnen Leyden, den 31 Januarij 1822 z.j.*, 3. RAL, 77345.

555 Stukken betreffende het 'Praktijzins Gezelschap te Leyden' (advocaten en procureurs), 1830, 1836 en 1870, in: Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld. RAL, ar. nr. 529, inv. nr. 485.

556 In de LC, 26-10-1829; 2-11-1829 staat: 'THE LEYDEN ENGLISH SOCIETY will meet, for the first time this season, on November the Twelfth. The Subscription List may be seen at Mr. VAN DER HOEKS's Bookseller'. In andere steden bestonden ook op de Engelse taal en letterkunde gerichte genootschappen en leesgezelschappen. Zie hierover Van den Berg 1996a; Wilhelm 1999.

557 Otterspeer 1992, 460.

558 Dyserinck 1909, 115; *Jaarboek van de MNL* 1864, 145-146.

559 *Wetten van het genootschap Studiis Consecratum s.l.* 1820. RAL, LB 42685. Achterin is een ledenlijst opgenomen.

560 *Wet van het Gezelschap Bereshith, opgericht te Leiden 8 Juni 1820*, z.j. RAL, LB 42490. Kneppelhout 2002/1, 382: 'zelfs is er een ten allen tijde bloeiend [dispuut] voor de Oostersche talen, *Bereshith*'.

561 Horatius 1990, 44-45.

562 *Reglement van het dispuut-gezelschap Simul et Jacunda et Idonea* [1832]. RAL, LB 42675.

563 Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 9; Klikspaan 2002/2, 350.

564 Diploma van het buitengewoon lidmaatschap van *Tandem fit surculus arbor* voor Des Amorie van der Hoeven, 25-6-1816, in: Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld. RAL, ar. nr. 529, inv. nr. 1053.

565 Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 12.

566 Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 9; Drentje 2004, 43. Er werden ook uitstapjes georganiseerd. Groen schreef dat hij met vijf medestudenten en professor Bake naar Lisse reisde, om de 'gelden van Graecis literis sacrum' te verteren. Zie Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 30-31.

567 Het enige wat bewaard is gebleven is een losbladig album met bijdragen van leden. UBL, LTK 1531. Zie Van Zonneveld 1986a; Van Zonneveld 1986b; Van Zonneveld 1986c; Praamstra 2007, 68-69.

568 Vergelijk Dyserinck 1909, 115; Van Maanen (hoofred.) 2002-2004/3, 175.

569 J. le Francq van Berkhey, *Oud Hollandse vriendschap, tot Leydens troost by haren ramp in den jare 1807*. Gevolgd van *Utrechts eeuwschets*. Leiden [1808].

570 *Wetten van het gezelschap onder de spreuk Oud Hollands Vriendschap*. RAL, LB 42650.

571 *Wetten van het gezelschap onder de spreuk Oud Hollands Vriendschap*.

572 *Wetten van het gezelschap onder de spreuk Oud Hollands Vriendschap*.

- 573 *Notulenboek van het gezelschap onder de spreuk De Oud Hollands Vriendschap*. 4 dln. 1818-1819. RAL 42651.
- 574 *Notulenboek van het gezelschap onder de spreuk De Oud Hollands Vriendschap* 1, 15-2-1818.
- 575 *Wetten van het gezelschap onder de spreuk Oud Hollands Vriendschap*.
- 576 Over particuliere bibliotheken in de negentiende eeuw: Keijsper 2000.
- 577 LC, 8-11-1820, 13-4-1821, 17-4-1822. *De Eendragt* wordt ook genoemd door Roemer 1831, 111. Koffiehuishouder D. Hoogenstraaten nam, uit hoofde van zijn hoge ouderdom, in oktober 1827 afscheid van zijn clandestie. Hij plaatste een advertentie in de krant, waarin hij met name de studenten bedankte, 'hetzij nog alhier aanwezig, of reeds naar andere plaatsen vertrokken'. Zie de LC, 29-10-1827. G. van de Linde sprak over 'Dirk van Hoogenstraaten' als één van de Leidse 'Hébé's' (schenkers) van zijn tijd. Zie Mathijssen 1987a/1, 338.
- 578 Dongelmans 2008, 401.
- 579 De Groot 1966, 130-145.
- 580 Hoffmann von Fallersleben 1868/1, 265, 280-281.
- 581 Zie ook Honings 2011a.
- 582 Aantekeningen betreffende de oprichting en ontwerpstatuten voor een Leesmusem, 1812. RAL, LB 75100.
- 583 Annonce betreffende de oprichting van een Leids Lees-Museum, z.p. UBL, Portef 130.
- 584 Annonce betreffende de oprichting van een Leids Lees-Museum, z.p.
- 585 Stukken betreffende het 'Leesmusem'. Archieven familie Tydeman. RAL, ar. nr. 540, inv. nr. 367.
- 586 LC, 26-7-1822.
- 587 Aldus C.J. van Assen. Zie Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 149, 216.
- 588 Notulen van de HMKFW, band 3, UBA, II* C 19, 19-9-1829.
- 589 Van Zanten 2004, 56 suggereert dat de leesmusea ontstonden als 'beschaafde tegenhangers van het koffiehuis'. Dat lijkt een plausibele hypothese.
- 590 *Reglement voor het Lees-Museum* z.j. UBL, Portef 130.
- 591 Groen van Prinsterer bezocht als student het Leesmusem. Zie Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 14.
- 592 Luger 1978; Luger 1986; Luger 1997, 21-32, 33-58.
- 593 LC, 30-9-1822.
- 594 Beets 1998/1, 269.
- 595 *Catalogus der Lees-Bibliotheek van C.C. van der Hoek* 1822, met diverse aanvullingen. RAL, LB 75250.
- 596 Da Costa 1823, 13.
- 597 Den Tenter 1984. Daarin wordt geopperd dat de Nederlandse lezer Scott vooral in Duitse of Franse vertaling las, via de leesbibliotheek of het leesgezelschap. Van der Hoek had de werken dus ook in het Engels.
- 598 *Kurze Bemerkungen auf einer flüchtigen Reise* 1830, 159-160.
- 599 Bowring 1829-1830, 252.
- 600 Van Hattum 1981, 218.
- 601 Bilderdijk 1836-1837/1, 298.
- 602 LC, 28-11-1821; 16-1-1822; 17-6-1822; 23-8-1822.
- 603 LC, 23-9-1822; LC, 5-1-1829; LC, 11-1-1830.
- 604 LC, 18-9-1822; 23-9-1822.
- 605 Rapport betreffende de oprichting van de leesbibliotheek, in: Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Departement Leiden, 1786-1959. RAL, ar. nr. 32, inv. nr. 53.
- 606 *Eerste lijst van de boeken der Leesbibliotheek van het Leydsche departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen* z.j.
- 607 Hartman 1792, 64.
- 608 Door de NCC. Het stuk is ondertekend met het initiaal 'B'.
- 609 VLO 1825/2, 386-388.
- 610 VLO 1825/2, 393-394, 398-399.
- 611 Kloek & Mijnhardt 1993, 220-221.
- 612 Namen van leesgezelschappen ontleend aan de intekenlijsten in J. Scharp, *Gedenkzuil van den Nederlandschen krijgsoeroem in juni j MDCCCXV*. Den Haag 1816; Vincent Loosjes [e.a.], *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 julij 1823*. Haarlem 1824; J. Roemer, *Het vijfde halve eeuwfeest van de stichting der Hooge Schule te Leijden, in den jare 1575, gevestigd, plegtig gevierd op den 8sten Februarij 1825 en volgende dagen*. Leiden 1825; P. Troost Gzn, *Aantekeningen gehouden op eene reis om de wereld; met het fregat de Maria Reigersberg en de korvet de Pollux, in de jaren 1824, 1825, en 1826*. Rotterdam 1829; W. Bilderdijk, *Verklarende geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden, op stellige taalkunde gevestigd* 3. Amsterdam 1834; W. Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands* 1. Amsterdam 1834.
- 613 *Wet van het Leesgezelschap Veritatis Ergo, opgericht 22 Januari 1822* Leiden z.j.; Kleyn 1882.
- 614 Respectievelijk in 1828, 1852 en 1874/1875. Zie de 'Lijst der leden van het gezelschap "Veritatis Ergo" 1822-1882', in: Kleyn 1882, 38-45.
- 615 'Lijst van de tijdschriften gelezen in het Leesgezelschap Veritatis Ergo 1822-1882', in: Kleyn 1882, 46-48.
- 616 *Wet van het Juridisch Leesgezelschap Themis, te Leyden, opgericht in den jare 1818*. s.l. 1866. RAL, LB 75165.
- 617 *Wetten voor de Leden van het Leesgezelschap, Legendo Discimus, binnen Leyden*. s.l. z.j. RAL, LB 75130.
- 618 *Lijst der Boeken, van het leesgezelschap: Verscheidenheid behaagt. Welke onder de Werkende Leden verkocht zullen worden op den 15. Januarij 1818*. s.l. z.j. RAL, LB 75115.
- 619 *Wetten van Tot Nut en Genoegen, inclusief ledenlijst*. RAL, ar. nr. 185, inv. nr. 1.
- 620 *Wetten voor het Leesgezelschap Miscens utile dulci*. s.l. 1819. RAL, LB 75135.
- 621 Van Baarle 1984, 48-64.
- 622 *Billets in the Low Countries, 1814 to 1817*, 1818, 56.
- 623 Kruseman 1886-1887/1, 101-102, 113, 125.
- 624 Vergelijk Van de Velde 1988, 61-74.
- 625 Jäck 1826/2, 219.
- 626 LC, 18-7-1827.
- 627 J.R. Thorbecke, *Disputatio historico-critica inauguralis, de C. Asinio Pollione [...]* Leiden 1820.
- 628 Thorbecke 1955-1967/1, 385; Thorbecke 1955-1967/3, 68.
- 629 Thorbecke 1955-1967/1, 385.
- 630 Thorbecke 1955-1967/1, 385-386, 391.

- 631 Thorbecke 1975-2002/1, 293.
- 632 J. van Lennep, *Disputatio juridica inauguralis ad Valentiniani constitutionem de mendicantibus validis*. Leiden 1824; D.T. Siegenbeek gaf twee verhandelingen uit. D. Tieboel Siegenbeek, *Dissertatio juridica inauguralis ad titulum Pandectarum de fideicommissariis libertatibus*. Leiden 1828; *Dissertatio historica et literaria inauguralis de Athenarum conditione sub imperio Triginta Tyrannorum*. Leiden 1828. Het was zijn vaders wens 'dat hij zich niet alleen op de regtswetenschap, maar vooral ook op de klassieke letteren zou toeleggen'. Zie *Jaarboek van de MNL* 1866, 197.
- 633 Hoftijzer & Van Ommen 2008, 84.
- 634 Bilderdijk 1866-1867/2, 59, 103.
- 635 Vergelijk Honings 2009d, 4.
- 636 Bilderdijk 1823b, 19, 33.
- 637 Monfils 2006, 158-159.
- 638 Bilderdijk 1836-1837/4, 127.
- 639 Brief van W. Bilderdijk aan Da Costa, 2-9-1824. Hs, BM F 16-1. Inderdaad was Herdingh regelmatig ziek. Zie Brief van V. Herdingh aan Bilderdijk, 28-2-1824, UBL, LTK 873: 'Na dat ik de laatste reis bij ued geweest ben, ben ik hand over hand erger geworden, zoodat ik wel een 14 dagen het bed heb gehouden. Zonder middelen daartoe, heb ik dagen na elkander in een geweldig zweet gelegen en bevinde mij heden, schoon nog niet tot vorige krachten, toch beter dan ik my gedurende een paar jaar bevonden heb'.
- 640 In zijn toelichting bij Da Costa's Bezwaren beklagde Bilderdijk zich erover dat 'geen Boekdrukker meer (als my in deze dagen van Amsterdam en Leyden, en tot in Brussel toe, is gebleken) een stuk drukken durft dat tegen de algemeene opinie strijdt'. Zie Bilderdijk 1823a, 28.
- 641 Brief van W. Bilderdijk aan Da Costa, 2-9-1824. Hs, BM F 16-1.
- 642 Brief van W. Bilderdijk aan Da Costa, 12-4-1825. Hs, BM F 22-9. Het werk zou uiteindelijk in 1826 door Herdingh worden uitgegeven: Willem Bilderdijk, *Pestel. Gedachtenisrede*. Leiden 1826.
- 643 Brief van W. Bilderdijk aan L.C. Luzac, 27-6-1827. UBL, LTK 1002.
- 644 Mathijssen 1987a/1, 14. *geëgareerd*: niet wel bij het hoofd.
- 645 LC, 23-1-1835.
- 646 Moerman 2000, 46.
- 647 LC, 18-8-1823; 25-10-1822.
- 648 LC, 4-12-1822; 26-11-1827.
- 649 LC, 16-4-1827. Bedoeld worden vermoedelijk de *Oeuvres de Lord Byron*. Brussel 1827-1828; *Oeuvres complètes de Voltaire*. Brussel 1827-1829; *Oeuvres de Sir Walter Scott*. Brussel 1827-1836.
- 650 LC, 14-12-1825.
- 651 Kruseman 1886-1887/1, 103-104; Saalmink 1993.
- 652 VLO 1830/1, 113-114.
- 653 LC, 11-5-1829; Dongelmans 2008, 296.
- 654 LC, 9-5-1814.
- 655 Voor een karakterisering van het tijdschrift: Kagchelland & Kagchelland 2009, 708-709.
- 656 Vergelijk Thorbecke 1955-1967/3, 342.
- 657 *Zedige bedenkingen over de Bezwaren tegen den geest der eeuw, van mr. I. da Costa* 1823. Over de strekking van dit pamflet: Kagchelland & Kagchelland 2009, 299-303.
- 658 *Iets aangaande de toelichtingen van mr. W. Bilderdijk* 1823, iii. Over de strekking van dit pamflet: Kagchelland & Kagchelland 2009, 325-326.
- 659 LC, 4-12-1822; 2-6-1819.
- 660 *Studenten-almanak* 1825, 43.
- 661 Over de strekking van beide pamfletten: Kagchelland & Kagchelland 2009, 329-331.
- 662 Bruining 1823, 6.
- 663 Kagchelland & Kagchelland 2009, 329.
- 664 LC, 8-9-1824.
- 665 LC, 13-5-1818.
- 666 Sloos 2003, 189 en Kruseman 1886-1887/1, 782.
- 667 Aldus Kruseman 1886-1887/1, 71.
- 668 LC, 5-5-1828.
- 669 Kruseman 1886-1887/1, 72.
- 670 Groen van Prinsterer 1925-1992/8, 10, 14, 19-20, 22, 29.
- 671 Aldus Kruseman 1893, 632.
- 672 Witkam 2008.
- 673 LC, 8-10-1823.
- 674 W. Bilderdijk aan J. Valckenaer, 11-5-1818. UBL, BPL 1039.
- 675 Thorbecke 1955-1967/3, 138, 145, 180-181.
- 676 Keyser 1976.
- 677 LC, 1-6-1829.
- 678 Geciteerd naar de VLO 1821/2, 771. Het betreft een citaat uit het gedicht 'De kermis' van A.N. van Pellecom, gepubliceerd in: *Gedichten*. Breda 1821-1823/2, 102-109.
- 679 Campbell 1817, xxvi.
- 680 Bowring 1829-1830, 224.
- 681 Otterspeer 1992, 515-516; Le Clercq & Korving 1983, 203.
- 682 Le Clercq & Korving 1983, 202.
- 683 *Argus* 12, 9-11-1828, 90.
- 684 Beets 1983, 45, 77.
- 685 Bordewijk [e.a.] 2005, 113-119.
- 686 Kotzebue 1792, 177-178.
- 687 Van Zanten 2003.
- 688 Bordewijk [e.a.] 2005, tabellen dvd.
- 689 VLO 1823/2, 35.
- 690 VLO 1824/2, 48.
- 691 Albach 1956, 52.
- 692 Kup 1814, 15.
- 693 Albach 1956, 52.
- 694 *Online dagboek van Willem de Clercq* 1811-1830, 4 (1814), 19.
- 695 Wiselius 1826, li, 33.
- 696 Siegenbeek 1828, 85.
- 697 Da Costa 1823, 34.
- 698 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 4, 663-664.
- 699 [Van Golverdinge] 1834, 5, 7-9.
- 700 Beets 1983, 134-135.
- 701 *De beginselen van den redelijken mensch over de schouwburgen* 1819, 5, 12-13, 52.
- 702 *Mengelwerk over het vooroordeel tegen den Schouwburg* [ca. 1831], 187, 191-192.
- 703 Amorie van der Hoeven 1845, 159-160, 170, 178.

- 704 Geciteerd naar de *Studenten-almanak* 1823, 106-107.
- 705 *De Tooneelkijker* 1816-1819/1, 25.
- 706 *Jaarboek van de MNL* 1830, 38. Voor zover bekend is de tekst niet gepubliceerd.
- 707 Wiselius 1826, li was dezelfde mening toegedaan. Hij schreef dat het schouwtoneel 'ter leiding van den Volksgeest, en dus voor der Staatskunde zelve' van het grootste belang was.
- 708 Siegenbeek 1828, 82-83.
- 709 Siegenbeek 1828, 92.
- 710 *Algemeene konst- en letter-bode* 1818/2, 219-220.
- 711 Uitvoerig hierover schrijft Van den Berg 1973, 237-251.
- 712 Van Limburg Brouwer 1823, 9, 93.
- 713 Aldus Van den Berg 1973, 251.
- 714 Scheltema 1813, 37.
- 715 Kloek 1993, 271.
- 716 Vis 1988.
- 717 Zie hierover Johannes 2002.
- 718 Van Assen 1818, 68-69.
- 719 Kloek 1993, 272-274.
- 720 Kloek 1993, 273; Mathijssen & Ligtvoet 1980, 24.
- 721 De Raadt [1832], 13.
- 722 Kneppelhout 1860-1875/10, 110; Van Zonneveld 1989.
- 723 Mathijssen & Ligtvoet 1980, 26; Mathijssen 2004a, 259.
- 724 Zie Van Heijningen-de Zoete 1985; J.C. van Heijningen-de Zoete, *Dr. J.J. de Gelder en zijn Paedagogium te Leiden*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1986.
- 725 Geciteerd naar Van Heijningen-de Zoete 1985, 86.
- 726 Johannes 2007, 31-32.
- 727 Anslin 1828a, iii.
- 728 Johannes 2007, 76.
- 729 *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* 1823/2, 873-878.
- 730 Swart 1823, iv-v.
- 731 *Nieuwe Nederduitsche chrestomathie* 1823, iii.
- 732 Aldus Kloek 1993, 273.
- 733 Anslin 1828b, iii.
- 734 Anslin 1828b, 23-26, 87.
- 735 Bowring 1829-1830, 247. Voor een bibliografie van 'litteraire' tijdschriften zie de overzichten van Marita Mathijssen & Evert Wiskerke in *De negentiende eeuw* 1 (1977); 2 (1978); 4 (1980); 7 (1983) en 8 (1984).
- 736 Flidner 1831/2, 536.
- 737 Johannes 1995, 120-122.
- 738 Van Zonneveld 1979a; Sitvast 1987.
- 739 Bowring 1829-1830, 111.
- 740 Korevaart 2001, 46.
- 741 Bowring 1829-1830, 110.
- 742 Johannes 1995, 32-33, 188.
- 743 Flidner 1831/2, 536.
- 744 Johannes 1995, 188.
- 745 Aldus Flidner 1831/2, 538 op.
- 746 Vergelijk Van den Berg, Lindhout & Van Zonneveld 1986.
- 747 *VLO* 1824/1, 412.
- 748 *VLO* 1824/1, 709.
- 749 *VLO* 1822/1, 36.
- 750 *VLO* 1826/1, 393.
- 751 *VLO* 1823/1, 335.
- 752 *VLO* 1824/1, 459.
- 753 Vergelijk Johannes 1995, 188.
- 754 *VLO* 1822/1, 643, 651-652.
- 755 *VLO* 1822/1, 376-379.
- 756 *VLO* 1827/1, 470.
- 757 *VLO* 1827/1, 608.
- 758 *VLO* 1829/1, 228.
- 759 *VLO* 1827/1, 607.
- 760 *VLO* 1828/1, 297-298.
- 761 *VLO* 1829/1, 322.
- 762 *Bilderdijk* 1856-1859/14, 163.
- 763 Brief van W. Bilderdijk aan ?, 5-10-1826. UBL, LTK 1620.
- 764 *VLO* 1828/1, 213.
- 765 Bakhuijzen van den Brink 1863-1913/3, 480.
- 766 *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 1818/1, 371; 1823/1, 38; 1824/1, 26; 1828/1, 36.
- 767 Mathijssen 2004a, 101-109; De Vooy 1913, 271-294.
- 768 *Argus* 1, 24-8-1828, 2.
- 769 *Argus* 20, 4-1-1829, 159; 26, 15-2-1829, 208; 28, 1-3-1829, 224.
- 770 *VLO* 1828/2, 708; *Argus* 40, 24-5-1829, 320.
- 771 Mathijssen 2004a, 106.
- 772 *Apollo* 1, 4-12-1827, 2.
- 773 *Argus* 20, 4-1-1829, 160.
- 774 *Argus* 20, 4-1-1829, 155; 38, 10-5-1829, 298.
- 775 Mathijssen 2004a, 105-106.
- 776 *Argus* 10, 26-10-1828, 75-76. Vergelijk Krol 1997, 232-233.
- 777 *Argus* 11, 2-11-1828, 86.
- 778 Vergelijk *De Nederlandsche Mercurius* 10, 12-11-1829, 175.
- 779 *De Nederlandsche Mercurius* 14, 10-12-1829, 240.
- 780 Bakhuijzen van den Brink 1969, 67. Hier wordt de in Nederlandse aanduiding 'Belgische Opstand' gebruikt. In België wordt doorgaans gesproken over de 'Belgische Revolutie' of de 'Belgische omwenteling'. Het laatste decennium verschenen enkele belangwekkende studies: Rietbergen & Verschaffel 2005; Falter 2005; Witte 2006; Rietbergen & Verschaffel 2006; Judo & Van de Perre 2007.
- 781 De componist was Daniel Auber. Het libretto was geschreven door Eugène Scribe. Nederlandse vertaling: *Het sprakelooze meisje van Portici. Zangspel in 5 bedrijven*. Amsterdam 1829.
- 782 Otterspeer 1981, 21; De Smedt 1993, 432.
- 783 Otterspeer 1981, 22; Van Zonneveld 1993a, 23.
- 784 Kossmann 2006/1, 133-134; Van Zonneveld 1993a, 23; De Smedt 1993, 432.
- 785 Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881, 130.
- 786 Over de Leidse Jagers is relatief veel gepubliceerd: Roemer 1830 & 1831; [Van der Linde] 1832; Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881; Bel [e.a.] 1981; Van Zonneveld 1993a, 21-34.
- 787 *Verslag van de bijeenkomst der Oud-Jagers van de Leidsche Hoogeschool in Augustus 1856 en 1861*, citaat uit toespraak J.W. Sluiter, 30. UBL, Portef 107: 27.
- 788 Over de rol van De Schoolmeester: Van Zonneveld 1979b.
- 789 Mathijssen 1987a/1, 12-13; Mathijssen 1987a/2, 32-33.
- 790 Van Zonneveld 1993a, 21.

- 791 Rovers 2000; De Vries 1988.
- 792 Van Zonneveld 1993a, 29; Rietbergen & Verschaffel 2005, 42-46.
- 793 De Clercq 1889/2, 139. J.R. Thorbecke was ook aanwezig. Zie Thorbecke 1975-2002/1, 209, 211.
- 794 Aldus Gerrit van de Linde. Zie Mathijssen 1987a/1, 257.
- 795 Geciteerd naar Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881, 138.
- 796 Tollens 1830, 3; *Studenten-almanak* 1831, 110.
- 797 Aldus Gerrit van de Linde. Zie Mathijssen 1987a/1, 257.
- 798 [Van der Linde] 1832, 135.
- 799 [Van der Linde] 1832, 155.
- 800 Gebaseerd op Bel & Van Zonneveld 1981 en Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881
- 801 Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881, 117.
- 802 [Van der Linde] 1832, 162-163.
- 803 Thorbecke 1975-2002/1, 221.
- 804 Van Hengel 1831, 12.
- 805 *Gezangen, welke bij de plegtige verwelkoming van de Leidse jagers in de Pieters Kerk zullen gezongen worden* 1831.
- 806 LC, 23-9-1831. Vergelijk Bordewijk [e.a.] 2005, 132; Roemer 1831, 98-99.
- 807 Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881, 119.
- 808 Rietbergen & Verschaffel 2005, 47-48.
- 809 Wttewaall van Wickenburgh & Alstorpius Grevelink 1881, 124.
- 810 Van Zonneveld 1981b; Honings 2010d.
- 811 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 145.
- 812 *Jaarboek van de MNL* 1831, 51-52. Zie ook de Notulen van de maandelijksche levenvergaderingen, november 1803-juli 1834, UBL, AMNL 50, 237, 239, 241, 243, 247, 250.
- 813 Thorbecke 1975-2002/1, 7-8, 10. In een brief van C.J. van Assen aan Groen van Prinsterer, 12-10-1830, schrijft deze over de ‘ambitieuze wapening van professoren’. Zie Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 351.
- 814 Naamlijst van het Corps Vrijwillige Jagers: Bel & Van Zonneveld 1981, 109-112.
- 815 Van Zonneveld 1985b, 85.
- 816 *Leerredenen, betrekking hebbende op de jongste omstandigheden van het vaderland* 1831, 29, 51, 156, 199, 206.
- 817 Siegenbeek 1831a, v-vi.
- 818 Siegenbeek [1831b], z.p; ook in Siegenbeek 1831c, 46.
- 819 ‘Over het bewind van Jan de Witt, vergeleken met dat van Antonie Heinsius, beiden raadpensionarissen van Holland, in Stadhouderlooze Tijden’, in: Simons 1834, 260-284.
- 820 Simons 1834, 266, 269-270, 279.
- 821 Jensen 2007, 4-21; Jensen 2008, 33-61.
- 822 *Bilderdijk* 1866-1867/2, 292.
- 823 Schutte 1991; Van Eijnatten 1998a, hoofdstuk vi.
- 824 *Bilderdijk* 1832-1853/10, 228.
- 825 *Bilderdijk* 1823a, 61-63.
- 826 Simons 1834, 270.
- 827 N. Beets in zijn onuitgegeven werkje *Tijdgenooten van be-teekenis*. UBL, Beets-collectie, B17.
- 828 Hamaker 1831, i, 4.
- 829 Hamaker 1831, 6, 20, 36-37, 43.
- 830 H.W. Tydeman, ‘De aristocratie. Hoe de natie, ten tijde der Nederlandsche Republiek, zich zoo gelukkig heeft kunnen gevoelen bij het gemis van staatkundige vrijheid?’, in: H.W. Tydeman, *Drie voorlezingen over de voormalige staatspartijen in de Nederlandsche republiek*. Leiden 1849, 77-133.
- 831 *Jaarboek van de MNL* 1831, 3, 5.
- 832 Weijermans 2009, 29-31.
- 833 Schrant 1932, 39.
- 834 Hooykaas 1986, 29-31.
- 835 Schrant 1932, 43.
- 836 Schrant 1834, 22, 24-25.
- 837 Thorbecke 1975-2002/2, 52.
- 838 Er waren vijf inzendingen. Zie *Algemeene konst- en letter-bode* 1830/2, 358-359.
- 839 LC, 13-11-1837. Thorbecke was negatief over Bogaers’ vers. Zie Thorbecke 1975-2002/3, 74.
- 840 Bogaers 1837, 99. In de terminologie van Mathijssen 2004a, 77 zou men kunnen stellen dat dit gedicht fungeert als travestie van maatschappelijke conflicten. Het gaat over de strijd van Van Heemskerck, maar tegelijkertijd over een conflict uit de eigen tijd: de Belgische Opstand en de ‘heldendaad’ van Van Speijk.
- 841 Aldus de notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 15-10-1831.
- 842 Des Amorie van der Hoeven 1834, 5, 7-8, 11, 14.
- 843 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 15-10-1831.
- 844 Het is onduidelijk of het hier een eigen vers betreft of dat van iemand anders. Het gedicht is niet gevonden.
- 845 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 15-10-1831; 14-9-1833.
- 846 Naamlijst van het Corps Vrijwillige Jagers: Bel & Van Zonneveld 1981, 112.
- 847 Van Zonneveld 1981b, 202.
- 848 Tollens 1843, 159.
- 849 Tollens 1843, 158.
- 850 Van Lennep 1861, 264-265.
- 851 Zoals het werk in *De Vriend des Vaderlands* 1835, 700 werd genoemd.
- 852 Daarmee kon de recensent van de *VLO* 1831/1, 226 van harte instemmen.
- 853 Over Thorbecke’s visie over de scheiding tussen Noord en Zuid: Drentje 2004, hoofdstuk 4 en 5.
- 854 Kist 1830, 19.
- 855 Kist 1831, 28.
- 856 Thorbecke 1975-2002/1, 115, 126.
- 857 [Schrant] 1831, 5, 20.
- 858 LC, 21-2-1831.
- 859 Roemer 1831, 100.
- 860 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 368. George Libry-Bagnano, *La ville rebelle, ou Récit sommaire des évènements qui sont passés à Bruxelles, à la fin du mois d’août 1830. Précédé de considérations générales sur les causes qui les ont préparés. Par un témoin oculaire*. Den Haag 1830.
- 861 LC, 18-2-1831; 21-2-1831.

- 862 Groen van Prinsterer 1925-1992/2, 309.
 863 Van Assen 1830/1, 4.
 864 VLO 1831/1, 317.
 865 Van Hengel 1830, IV, 8, 22.
 866 *Afscheids-lied bij het uittrekken van het bataillon Leydsche Schutterij* 1830, 2.
 867 Siegenbeek 1831c, 33.
 868 W.A. van Hengel, *Verwelkoming der Leidsche Jagers, den 23 September 1831, in de Pieterskerk te Leiden*. Leiden 1831; J. Roemer, *Gedenkschrift van den veldtogt der heeren studenten van de Hoogeschool te Leiden, ten Heiligen strijd voor Vaderland en Koning, in de jaren 1830 en 1831*. Leiden 1831.
 869 Den Beer Poortugael 1832, 85.
 870 Heije 1830, 2.
 871 Heije 1830, 4.
 872 Van der Linde 1830, 6.
 873 Poortman 1830, 5.
 874 LC, 11-4-1831.
 875 LC, 7-3-1831; 19-8-1831; 3-10-1831; 12-9-1831.
 876 Andere boekverkopers gaven vrijwel geen werken uit naar aanleiding van de Opstand. J.C. Cijfveer op het Rapenburg plaatste een collectebus in zijn winkel en verkocht politieke werkjes. Zie LC, 18-10-1830. Hij speelde in op de markt met uitgaven van het Wilhelmus, dat kon bijdragen 'tot opwekking en verhooging van de oude liefde en geestdrift voor het dierbaar Vaderland en Vorstelijk Huis'. Zie *Het oude volkslied Wilhelmus van Nassouwen* 1830, 7. Op de activiteiten van D. du Mortier en Zoon had de Opstand weinig invloed. De firma ging voort met het publiceren van schoolboekjes en van de leerredenen van Van der Palm. Du Mortier greep wel de kans aan om de toespraak te publiceren, die Van der Palm op 22-6-1832 hield bij de inwijding van de gedenksteen voor L.J.W. Beekman in de Pieterskerk. Beekman was begraven te Beringen, in Belgisch Limburg. Volgens Van der Palm zou de gedenksteen dienen als blijvend bewijs van de moed van de studenten: 'krachtiger, welsprekender, onloochenbaarder dan de stem der Geschiedenis'. Zie Van der Palm 1832, 37.
 877 Kleyn 1882, 19.
 878 Van Baarle 1984, 67 e.v.
 879 Bordewijk [e.a.] 2005, 131.
 880 Gravé 1830, 8-9, 17, 23.
 881 *Neêrlands koning* 1830, 8.
 882 LC, 18-2-1831; 28-2-1831.
 883 Gravé 1831a, z.p.
 884 LC, 24-1-1831; 4-2-1831.
 885 Men zou Van Lennep, die in zijn toneelstukken de spot dreef met de (vermeende) domheid van de Belgen, de uitvinder van de Belgenmop kunnen noemen. Vergelijk Van Zonneveld 1987, 18.
 886 LC, 18-3-1831.
 887 Gravé 1831b, 32, 43.
 888 Veder 1831.

Noten hoofdstuk 4

- 1 Wittigs 1832, 10.
 2 De Clercq 1889/2, 163-164.

- 3 Thorbecke 1975-2002/2, 72.
 4 Gerretson 1936, 214.
 5 In de woorden van Siegenbeek. Zie *Jaarboek van de MNL* 1840, 4.
 6 Hooykaas 1983, 314 spreekt van een 'dubbele volhardings-politiek'.
 7 Hooykaas 1983, 306-314; Kossmann 2006/1, 155. Boogman 1977, 315 stelt dat de nieuwe grondwet een 'uitgesproken half-slachtige en hybridische indruk' maakt.
 8 In de woorden van J. de Vos. Zie Thorbecke 1975-2002/3, 300.
 9 De Clercq 1889/2, 212.
 10 *Brief van een inwoner van Vetweidenland, bij gelegenheid van het huwelijk van Willem Kaaskooper en Jetje Dondermond*. Amsterdam [1841].
 11 Kossmann 2006/1, 156; De Jonge 1977, 55; Hooykaas 1983, 308.
 12 Kossmann 2006/1, 156-157.
 13 *Nederland in april 1844*, 1844, 15.
 14 Blok 1910-1918/4, 122.
 15 Op 31-5-1845 verwierp de Tweede Kamer het voorstel. Luzac schreef aan Thorbecke: 'Er moet een glas worden gedronken op de begrafenis van het onsterfelijke voorstel.' Zie Thorbecke 1975-2002/4, 300.
 16 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 647.
 17 Hamaker 1907, 133.
 18 Ver Huell 1997, 163-164.
 19 Thorbecke 1975-2002/4, 267.
 20 Boogman 1977, 329.
 21 LC, 8-12-1837.
 22 Kossmann 2006/1, 157.
 23 Pot 1994, 310.
 24 Het 'Haagse gruttersoproer'. Zie De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 32.
 25 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 192. Was de prijs van een 'aghel' aardappelen in Leiden in 1834 nog 7,96 stuivers, in 1847 was dat 17,45 stuivers. Ook de broodprijzen stegen. Kostte een 12-ponds roggebrood in 1834 15,68 stuivers, in 1846 was dat 47,48 stuivers. Zie Pot 1994, 310.
 26 Pot 1994, 149.
 27 Mogelijk betrof het de zogenaamde 'Rumfordse soep', die ook in andere steden werd uitgedeeld. Vergelijk E. van Kammen en C. Esseboom (red.), *Spijzig de armen. Rumfordse soep in Dordrecht (1801-2001)*. Dordrecht 2002.
 28 Blok 1910-1918/4, 121-122; LC, 29-9-1845; 21-11-1845.
 29 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 795.
 30 Boogman 1977, 330; Van der Wal 2003, 60-66.
 31 Korteweg 1977.
 32 Tollens 1855-1857/12, 158.
 33 Zo werd hij genoemd in een pamflet, getiteld *Uit het leven van Koning Gorilla*. Den Haag 1887.
 34 Boogman 1977, 355.
 35 Thorbecke 1975-2002/6, 441.
 36 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3b, 497.
 37 Thorbecke 1975-2002/6, 441.
 38 Kossmann 2006/1, 229-230; Boogman 1977, 372-374.

- 39 Adres van de protestantse gemeente binnen Leiden, Pfl. KB, 29512. *Ultramontanisme*: katholieke beweging die streeft naar versterking van de politieke macht van het Vaticaan, ook in het eigen land.
- 40 *Aan den koning, in deze dagen* 1853, z.p.
- 41 *Een dorpspraatje over de bisschoppen* 1853, 6.
- 42 *De vermakelijke en curieuse Roomsche poppenkast* 1853, z.p.
- 43 *Bijbel en Oranje* [1853], 1.
- 44 Zie hierover Vis & Janse (red.) 2002.
- 45 Boogman 1977, 376; Hooykaas 1994, 53-56.
- 46 Geciteerd naar Hooykaas 1994, 54. Zie ook Thorbecke 1975-2002/5, 462.
- 47 Thorbecke 1975-2002/5, 462.
- 48 Aldus Thorbecke. Zie Thorbecke 1975-2002/6, 528.
- 49 *Liberalisme en Roomsche-Catholicisme* 1853, 28-29.
- 50 Thorbecke 1975-2002/6, 19.
- 51 De term 'Aprilkoorts' is van Thorbecke. Zie Thorbecke 1975-2002/6, 86.
- 52 Boogman 1977, 379, 387-388, 390-391.
- 53 Ruiter & Smulders 1996, 64.
- 54 Boogman 1977, 395-396.
- 55 Beets 1998/1, 115.
- 56 Van Lennep 1837, 7.
- 57 Ver Huell [1900], bijschrift bij 'De student buiten de academiestad'.
- 58 Hoffmann von Fallersleben 1868/5, 249.
- 59 *Jaarboek van de MNL* 1854, 6.
- 60 De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3b, 498-499; Kossmann 2006/1, 242-243.
- 61 Praamstra 2007, 82-84, 205-208.
- 62 Zie hierover Noordegraaf 1994.
- 63 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 853.
- 64 Thorbecke 1975-2002/2, 255.
- 65 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 861.
- 66 Klikspaan 2002/1, 233 noemde Leiden 'eene vervallen stad'.
- 67 Moes 1991, 21-24.
- 68 Klikspaan 2002/1, 231.
- 69 *Studenten-almanak* 1850, 132-133.
- 70 Tussen 1795 en 1850 met slechts zestien procent. Zie De Nijs & Beukers (red.) 2002-2003/3a, 262.
- 71 Aldus Hamaker 1907, 45.
- 72 'A Scotchman in Holland' 1864, 174. In een Frans reisverslag wordt Leiden aangeduid als 'grande, mais triste et d  serte'. Zie Thouin 1841/1, 275.
- 73 Ludovic 1846, 44.
- 74 Vergelijk Pruys van der Hoeven 1866, 255 op.
- 75 Klikspaan 2002/1, 234.
- 76 Beets 1998/1, 251.
- 77 Chambers 1839, 24.
- 78 Ver Huell z.j., bijschrift bij 'De academiestad'.
- 79 Reeser 1976, 22.
- 80 Beets 1998/1, 251.
- 81 Von Strombeck 1838, 167.
- 82 Macgregor 1835/1, 165.
- 83 Cousin 1838, 92-93.
- 84 Otterspeer 2000-2005/3, 130.
- 85 Klikspaan 2002/1, 324.
- 86 Vergelijk Meijer 1982.
- 87 Von Hailbronner 1837, 364.
- 88 Beets 1998/1, 33, 160.
- 89 Von Strombeck 1838, 167-168.
- 90 Dethmar 1838-1841/2, 114.
- 91 Beets 1933, 65.
- 92 Ver Huell 1988, 39.
- 93 Klikspaan 2002/1, 231.
- 94 'Notes from the Netherlands' 1850, 293.
- 95 Pot 1994, 158 e.v.
- 96 In de *Studenten-almanak* 1850, 132 staat dat de Leidse straten 'met bedelaars overdekt' zijn.
- 97 Klikspaan 2002/1, 232.
- 98 Ver Huell 1997, 112-113.
- 99 Klikspaan 2002/1, 234.
- 100 *Studenten-almanak* 1850, 132.
- 101 Aankondingen zijn te vinden in de LC.
- 102 Meijer 2005, 128 e.v.
- 103 Hamaker 1907, 45.
- 104 Laurillard 1859, 8.
- 105 Ver Huell 1988, 55.
- 106 'Notes from the Netherlands' 1850, 292. Ook in andere reisverslagen wordt de vleeshal genoemd. Ludovic 1846, 44 schreef: 'Unten [das Stadthaus] sind die Fleischhallen, merkwürdig durch den Reichthum und die Schönheit des hier ausgestellten Fleisches und die Artigkeit und das hübsche Benehmen der Fleischer, welche met dem Fremden, wie fast gans Holland seit der französischen Domination, geläufig französisch sprechen.'
- 107 'Notes from the Netherlands' 1850, 292.
- 108 Dethmar 1838-1841/2, 100.
- 109 'Wensch', in *Studenten-almanak* 1836, 183.
- 110 Beets 1998/1, 376.
- 111 Tjalsma 1989, 34.
- 112 Dröge 1989, 13. Tjalsma 1989, 41-42.
- 113 Nicolaas Beets schreef in zijn werk *Na vijftig jaar* (1887) dat er in Leiden geen sprake meer is van: 'Hogewoerds-, hetzij van Koe-, Witte-, Rijnsburger-, of Marepoort, daar het juist deze zijn, die alle zijn verdwenen, niet achterlatende dan de Morschpoort [...] en de Zijlpoort, die men wel moet weten dat bedoeld wordt, als de eigenaardige leidsche tongval van Zel-lepoort gewaagt.' Zie Beets 1998/2, 321.
- 114 'Notes from the Netherlands' 1850, 291, 294.
- 115 Brugmans 1929, 105.
- 116 Smit 2008, 21-22.1
- 117 Brugmans 1929, 97.
- 118 Cremer 1863, 39.
- 119 Cremer 1863, 1.
- 120 Cremer 1863, 12.
- 121 Beets 1985, 5.
- 122 Over 'moderniteit' in relatie tot de sociale, politieke en culturele context: Ruiter & Smulders 1996.
- 123 Thorbecke 1975-2002/5, 65.
- 124 'Ik zal de vergadering te Lisse wel niet bijwonen,' schreef hij in 1842. Zie Thorbecke 1975-2002/4, 137.
- 125 Vergelijk Van den Berg & Couttenier 2009, 197.

- 126 Geel 1838, 57; Van den Berg 2009; Van den Berg & Coutenier 2009, 201.
- 127 Toch stond de MNL wel stil bij Geels overlijden op 11-11-1862. Zie *Jaarboek van de MNL* 1863, 10-11.
- 128 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 116. Bake bedankte in 1821. Zie *Jaarboek van de MNL* 1821, 11.
- 129 *Jaarboek van de MNL* 1836, 4. Weiland overleed op 26-1-1841 te Rotterdam, 87 jaar oud.
- 130 *Jaarboek van de MNL* 1838, 3-4.
- 131 Von Strombeck 1838, 187.
- 132 *Jaarboek van de MNL* 1839, 3-5.
- 133 Siegenbeek 1839a.
- 134 *Jaarboek van de MNL* 1840, 3-5.
- 135 De Clercq 1979, 74-156; Van Driel & Noordegraaf 1998, 85-91.
- 136 *Jaarboek van de MNL* 1844, 4.
- 137 *Jaarboek van de MNL* 1850, 4.
- 138 Beets 1983, 69.
- 139 Klikspaan 2002/1, 290. C.A. Bakhuizen was kastelein van De Zwaan. Zie Klikspaan 2002/2, 278. Zie in dit kader ook het verhaal 'Lisse' in de *Studenten-almanak* 1847, 115-132. Daarin wordt gesproken over een 'deftige partij van een geleerd Genootschap', waar verscheidene professoren bij aanwezig waren (121).
- 140 Beets 1998/2, 207. Klikspaan noemt het logement ook: 'Maar wien van deze beide nu zal het gelden, Lisse of ten Deyl? Helaas! het woord moet er uit, Lisse is verlopen.' Zie Klikspaan 2002/1, 289.
- 141 Zoals het etablissement in de LC, 22-6-1849 wordt genoemd.
- 142 Informatie ontleend aan UBL, AMNL 41.
- 143 Over de vergaderlocaties: Versprille 1966. Zie ook de huurcontracten van lokaliteiten, in eigendom van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1850-1907), UBL, AMNL 232.
- 144 *Jaarboek van de MNL* 1848, 106.
- 145 Moerman 1995.
- 146 UBL, AMNL 41.
- 147 UBL AMNL 41, menukaart 18-6-1857.
- 148 Beets 1983, 82. Van Someren staat niet op de presentielijst. Zie *Jaarboek van de MNL* 1834, 2.
- 149 Hoffmann von Fallersleben 1868/2, 340; Hoffmann von Fallersleben 1868/5, 251.
- 150 *Jaarboek van de MNL* 1857, 69-70. Zijn diploma voor het erelidmaatschap berust in het RAL, Archiven familie Tydeman, ar. nr. 540, invenarisnr. 346.
- 151 *Jaarboek van de MNL* 1859, 18. De citaten zijn afkomstig uit een vers van Vondel op Gerardus Vossius: 'Laat zestig winters vrij dat Vossen hoofd besneeuwen, / Nog grijzer is het brein, dan 't grijze haar op 't hoofd; / Dat brein heeft heugenis van meer dan vijftig eeuwen, / En al haar wetenschap, in boeken afgesloofd. / Sandrart! beschans hem niet met boeken en met blaren: / Al wat in boeken steekt, is in dat hoofd gevaren!' Geciteerd naar Vondel 1864/1, 420. Matthias de Vries trad bij deze gelegenheid op als voorzitter.
- 152 Thorbecke 1975-2002/2, 244. In een andere brief aan Thorbecke van 7-9-1835 noemt Van Assen Siegenbeeks redeneringen 'radoterie' (gebazel of geleuter). Zie Thorbecke 1975-2002/2, 257-258.
- 153 Van Lennep 1984, 25-26, 35.
- 154 *Jaarboek van de MNL* 1837, 52. Vergelijk Te Winkel 1922-1927/6, 575.
- 155 Vergelijk de brief van J. de Vos aan J.R. Thorbecke, 25-1-1838: 'In het stukje over den stijl heeft hij zeker *Siegenbeek* willen parodiëren ten minste ik heb het daarvoor gehouden en heb niet kunnen laten te meesmuilen.' Zie Thorbecke 1975-2002/3, 151. Ook Beets, die de lezing niet had bijgewoond, maar er over had gehoord, schreef dat Siegenbeek (en Tydeman) herkenbaar werden opgevoerd. Zie Hamaker 1907, 14.
- 156 Geel 1838, 231.
- 157 Vergelijk Van Zonneveld 1993a, 43.
- 158 W.A. van Hengel, J. Dermout en A.L. van der Boon Mesch, *Bij de uitvaart van den hoogleraar J.H. van der Palm, den 12. september 1840*. Leiden 1840. Van Hengel roemde Van der Palm als een man 'gelijk ze maar zeldzaam op de wereld zijn: groot als Akademieleeraar, groot als Bijbeltolk, groot als Redenaar; en tevens beminnelijk als mensch, nederig en bescheiden als dienaar van CHRISTUS' (3-4).
- 159 De Groot 1960, 258-259; Beets 1842.
- 160 *Jaarboek van de MNL* 1841, 14-15.
- 161 *Jaarboek van de MNL* 1842, 63. Aan N. Beets, 10-5-1842, schreef Siegenbeek: 'Ik hoop u den 16 Junij te Lisse te ontmoeten, waar onder anderen een belangrijk rapport omtrent het monument voor Prof. Van der Palm in overweging zal komen, dat ik mij verbeelde, dat gij met genoegen hooren zult. Het is door Prof. V.d. Boon gesteld.' UBL, LTK Beets A 1. Voor het rapport: *Jaarboek van de MNL* 1842, 63-70.
- 162 *Jaarboek van de MNL* 1843, 80.
- 163 LC, 25-12-1843. Exemplaren van de prenten, alsmede originele tekeningen, berusten in de UBL, Planol 4 A 1. Voor andere stukken, knipsels, etc. zie UBL, 1132 C 3.
- 164 De Groot 1960, 259 spreekt onterecht over 'het lelijkste monument in de hele kerk'.
- 165 Beets 1983, 140.
- 166 Volgens Otterspeer 2000-2005/3, 132 werd Van der Chijs een beetje beschouwd als 'malle Pietje'.
- 167 Thorbecke 1975-2002/2, 271, 273-274.
- 168 Reuvens overleed op 26-7-1835. Over de toedracht: Thorbecke 1975-2002/2, 239, 243-244.
- 169 Typering De Vries door R. Fruin: Fruin 1957, 6. Over beide taalkundigen: Van Driel & Noordegraaf 1997.
- 170 Citaten uit een brief van A.C. Oudemans aan Arie de Jager, 12-10-1857. UBL, BPL 2886.
- 171 Over A.H. van der Boon Mesch: Smit 2003b.
- 172 Voluit heette ze Adriana Daniella Hermanna Mobachius Quaet. Zie Mathijssen [e.a.] 1978, 21.
- 173 Over deze kwestie: Mathijssen 1977; Mathijssen [e.a.] 1978; Mathijssen 1987a.
- 174 Mathijssen 1987a/1, 44, 128.
- 175 *Jaarboek van de MNL* 1850, 19. Geciteerd naar Tollens 1855-1857/11, 76.
- 176 Jeane overleed op 8-2-1848 op zesendertigjarige leeftijd 'na een langdurige ziekte'. Zie LC, 9-2-1848.

- 177 Storms [e.a.] 2008.
- 178 *Jaarboek van de MNL* 1873, 251; Kollewijn 1891/2, 150, 187. Bilderdijk schreef een vers in Bodels vriendenrol, met slotregels: 'Maar, Jongling, zoek geluk noch wijsheid hier beneden! / Aan de overzij' van 't graf is beider Vaderland'. Geciteerd naar Bilderdijk 1856-1859/11, 214.
- 179 *LC*, 25-7-1825; *Jaarboek van de MNL* 1873, 257. Ter gelegenheid van het huwelijk werd een kleine dichtbundel uitgegeven, met bijdragen van onder anderen Bilderdijk, Vrouwe Bilderdijk en Petronella Moens. Zie Storms [e.a.] 2008, 99-100.
- 180 Aan H.W. Tydeman was gedurende de oktobervergadering van 1838 het ontslag als secretaris 'met leedwezen' verleend; men koos Bodel Nijenhuis als zijn opvolger. Zie *Jaarboek van de MNL* 1839, 55.
- 181 *Jaarboek van de MNL* 1839, 55.
- 182 *Jaarboek van de MNL* 1839, 52; 1845, 54.
- 183 *Jaarboek van de MNL* 1840, 53-54. Over zijn collectie: Storms [e.a.] 2008.
- 184 *Jaarboek van de MNL* 1873, 248.
- 185 Brief van A.C. Oudemans aan Arie de Jager, 5-5-1850. UBL, BPL 2886.
- 186 Fruin 1957, 60.
- 187 Brief van N. Beets aan J.P. Hasebroek, 17-6-1842. UBL, LTK Beets A 21.
- 188 *Jaarboek van de MNL* 1841, 78.
- 189 Beets 1983, 38, 137-138, 237.
- 190 Beets 1983, 150.
- 191 Thorbecke 1975-2002/3, 99.
- 192 Beets 1983, 153, 157.
- 193 Vergelijk Van Zonneveld 1993a, 39.
- 194 In zijn *Schetsen uit de pastorij te Mastland* spreekt de ik-figuur over 'onze eeuw van maatschappijen en genootschappen'. Zie Van Koetsveld 1843, 135.
- 195 *Jaarboek van de MNL* 1833, 50.
- 196 Brief van A.C. Oudemans aan Arie de Jager, 5-5-1850. UBL, BPL 2886.
- 197 Hoffmann von Fallersleben raakte in 1854 bevriend met Oudemans. Samen met J.A. Alberdingk Thijm, A. de Jager, M. de Vries, L.A. te Winkel nuttigde hij de middagmaaltijd. Zie Hoffmann von Fallersleben 1868/5, 252-253. Zie hierover ook de brief van A.C. Oudemans aan A. de Jager, 28-4-1854. UBL, BPL 2886.
- 198 Brief van A.C. Oudemans aan Arie de Jager, 5-5-1850. UBL, BPL 2886.
- 199 *Jaarboek van de MNL* 1861, 81-82; 1870, 78-79; Braat 1966, 73.
- 200 Ze werd wel herdacht tijdens de jaarvergadering van 1886. Zie *Jaarboek van de MNL* 1886, 8.
- 201 Van Lennep 1984, 5.
- 202 *Jaarboek van de MNL* 1833, 49. Uitgegeven als J. van Lennep, *Tassoos weeklacht, in den kerker van het krankzinnigen-huis te Ferrara*. Amsterdam 1833. Beets maakte eveneens een vertaling. Zie Van Zonneveld 1983c.
- 203 Ten Brink 1888-1889/1, 293.
- 204 Van Lennep 1984, 6.
- 205 Ten Brink 1888-1889/1, 293.
- 206 *Jaarboek van de MNL* 1838, 62.
- 207 Thorbecke 1975-2002/3, 133-134.
- 208 UBL, AMNL 51, 33-34.
- 209 *Jaarboek van de MNL* 1859, 29. De bestuursleden waren L.J.F. Janssen, M. de Vries en F.H.G. van Itersen. De gewone leden waren J.T. Bergman en L.A. te Winkel. De notulen werden goedgekeurd en er kwamen enkele brieven aan bod. Zie de notulen maandelijks vergadering, 4-3-1859. UBL, AMNL 51, 332-333.
- 210 In: J.J. Cremer, *Distels in 't weiland. Over-Betuwsche vertellingen*. Leiden 1865. Zie ook Smit 2008, 29-33.
- 211 *LC*, 7-3-1859.
- 212 *Jaarboek van de MNL* 1840, 51.
- 213 In de terminologie van Van den Berg 1986a, 18.
- 214 Smit 2008, 30.
- 215 In het *Jaarboek van de MNL* 1835, 28 werd een onjuiste datum genoemd. In de *LC*, 2-2-1835 adverteerde men voor de vergadering van 6-2-1835. Kaarten waren verkrijgbaar bij Du Saar op het Rapenburg.
- 216 Beets 1983, 137-138.
- 217 *Jaarboek van de MNL* 1847, 50.
- 218 *Jaarboek van de MNL* 1842, 43-44. De typering is van J. de Vos. Zie Thorbecke 1975-2002/3, 108.
- 219 *Jaarboek van de MNL* 1846, 48-49.
- 220 Ter Haar 1847, 107.
- 221 Van Lennep las 'op zijne, hem zoo bijzonder eigene, wijze' de legende in dichtvorm 'Eduard van Gelre' voor. Zie *Jaarboek van de MNL* 1847, 50. In J. van Lennep, *Nederlandsche legenden, in rijm gebracht* 1. Amsterdam 1847. Gevers van Endegeest vertelde het 'verhaal zijner reize door Calabrië'. Zie *Jaarboek van de MNL* 1850, 19.
- 222 Brief van C.J. van Assen aan Groen van Prinsterer, 24-6-1844. Zie Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 590.
- 223 *Jaarboek van de MNL* 1841, 61.
- 224 *Jaarboek van de MNL* 1858, 28.
- 225 *Jaarboek van de MNL* 1854, 19.
- 226 Brief van A.C. Oudemans aan A. de Jager, 3-3-1854. UBL, BPL 2886. Zie A. de Jager, 'Over J. le Francq van Berkhey's Lijkgedachtenis van Prins Willem den Vijfde. Voorlezing', in: *Nieuwe reeks der werken van de MNL te Leiden* 1846-1857/7:2, 139-158.
- 227 *Jaarboek van de MNL* 1848, 66; 1852, 19; 1857, 18; 1860, 26.
- 228 *Jaarboek van de MNL* 1848, 67; 1857, 17; 1858, 28; 1859, 29-30; 1860, 26-27.
- 229 *Jaarboek van de MNL* 1837, 53.
- 230 *Jaarboek van de MNL* 1849, 16.
- 231 Er werd zelfs een verzoekbrief aan de koning gestuurd. Zie *Jaarboek van de MNL* 1849, 11-12, 61-64.
- 232 Paul & Te Velde 2010; Liesker 1982.
- 233 *Jaarboek van de MNL* 1843, 58-59.
- 234 Zo vertelde W.J.A. Jonckbloet in februari 1843 over zijn vondsten in de bibliotheken van Wenen, Berlijn, Jena en Gießen. Zie *Jaarboek van de MNL* 1843, 56.
- 235 Jonckbloet zag Siegenbeek als een vertegenwoordiger van de 'Oude School', zie: Van Driel 2003, 97.
- 236 Over de ambivalente visie op Jacob van Maerlant: Van Oostrom 1996, 389 e.v. M. de Vries meende dat Maerlant schul-

dig was aan het verval van de ware kunst. Zie Van Oostrom 1996, 390.

237 Van Oostrom 1996, 395-402.

238 *Jaarboek van de MNL* 1854, 7. *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten. Bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem. Van wege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden uitgegeeven* door M. de Vries en E. Verwijs. 4 dln. Leiden 1863. In 1851-1852 vroeg de MNL de regering een stokje te steken voor het Belgische plan om een uitgave te maken van het werk. Het verzoekschrift 'bevatte den wensch, dat de Regering voormeld hs. niet aan het buitenland mogt afstaan vóór aan onze Maatschappij gelegenheid gegeven was te onderzoeken, of zij niet in staat en genegen ware de uitgave daarvan op zich te nemen'. Zie *Jaarboek van de MNL* 1852, 8-9. De regering stelde het handschrift aan de MNL ter beschikking. Vanaf dat moment werd een begin gemaakt met de transcriptie. Zie *Jaarboek van de MNL* 1854, 7.

239 M. de Vries schreef dat 'de hand van vreemden ons behulpzaam heeft moeten wezen en voortdurend ondersteunen, om ons het rechte pad te doen bewandelen'. Zie De Vries 1850, 188.

240 De Duitse geleerde ging bij de koning in Den Haag langs om hem persoonlijk te bedanken. Deze bedankte hem ervoor dat hij zich 'so eifrig mit der alten Sprache und Dichtung der Niederländer' bezighield: 'Der König war überaus huldvoll und ich ging sehr befriedigt heim.' Zie Hoffmann von Fallersleben 1868/2, 342.

241 *Jaarboek van de MNL* 1854, 19. Hij schreef over zijn voordracht: 'Um 8 Uhr Abends in die *Vergadering der Maatschappij*. Die Mitglieder der Gesellschaft haben sich zahlreich eingefunden. Unter ihrer großen Theilnahme halte ich einen Vortrag über die Weimarische Handschrift der niederländischen Lieder. Der Vorsitzter, herr de Wall, dankt mir im Namen der Gesellschaft.' Zie Hoffmann von Fallersleben 1868/5, 259.

242 Hoffmann von Fallersleben 1868/5, 250.

243 *Jaarboek van de MNL* 1836, 43.

244 *Jaarboek van de MNL* 1833, 49; 1835, 28.

245 Vergelijk Van Zonneveld 1993a, 41.

246 *Jaarboek van de MNL* 1833, 50; 1834, 62.

247 *Jaarboek van de MNL* 1837, 55. W. Bilderdijk, 'Begin of inleiding van eigen-levensgeschiedenis van mr W. Bilderdijk. *Naar zijn eigenhandig opstel, onder zijne nagelaten papieren gevonden*', in: *Bilderdijk* 1832-1853/11, 161-198.

248 *Jaarboek van de MNL* 1844, 45. Er werd vermoedelijk voor-gelezen uit het (op dat moment nog niet verschenen) werk van I. da Costa, *Overzicht van het leven en de werken van mr. Willem Bilderdijk en vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk, geb. Schweickhardt*. Amsterdam 1844.

249 P.P. Roorda van Eysinga, *Uitboezeming bij den dood van mr. W. Bilderdijk*. Leiden 1850.

250 In 1876 schreef Johannes van Vloten dat de 'acht-tien-deeuwsche letterwereld' voorbij was en dat de MNL zich van de 'achterlijke vormen van haar geestdoodend bestaan' moest ontdoen. Zie Van Vloten 2000, 28.

251 *Jaarboek van de MNL* 1844, 73; 1855, 15; 1861, 80.

252 H.J. Koenen, 'Geschiedenis van de vestiging en den invloed

der Fransche Vluchtelingen in Nederland', in: *Nieuwe Reeks van Werken van de MNL te Leiden* 1846-1857/1, 1-451; R.C.H. Römer, 'Geschiedkundig overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige Graafschappen van Holland en Zeeland', in: *Nieuwe Reeks van Werken van de MNL te Leiden* 1846-1857/8:1-2, 1-680, 1-281; R.W. Tadama, 'Geschiedenis van het Veemgerigt en van het latere Duitsche Rijks-Kamergerigt, in hunne betrekking tot Nederland', in: *Nieuwe Reeks van Werken van de MNL te Leiden* 1846-1857/10, 1-273. Voor de originele handschriften, inclusief juryrapporten: UBL, AMNL 396-397; AMNL 400-404; AMNL 406.

253 *Jaarboek van de MNL* 1847, 63; 1850, 59; 1851, 41.

254 *Jaarboek van de MNL* 1833, 60; 1836, 57. Het archief bevat diverse inzendingen, zoals het gedicht 'Teetta, eene Friesche Romance', in de geest van Thomas Moore. Zie UBL, AMNL 389. Het werd afgekeurd, omdat Moore 'te slaafsch' was nagevolgd. Zie *Jaarboek van de MNL* 1838, 80; Van Zonneveld 1993a, 45.

255 *Jaarboek van de MNL* 1839, 67.

256 Deze verhandeling, inclusief juryrapporten, wordt be-waard in de UBL, AMNL 394.

257 *Bilderdijk* 1832-1853, 90.

258 UBL, AMNL 394, 64.

259 *Jaarboek van de MNL* 1842, 56.

260 De Clercq 1833, 1-2.

261 I. da Costa, 'Goethe en Bilderdijk', in: *Stemmen en beschouwingen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* 1 (1839), 169-186, 367-377, 402-410, 462-471. Ook in: *Bilderdijs epos, of De vijf bestaande zangen van den Ondergang der eerste wareld*. Leeuwarden 1847, 465-519.

262 Citaat uit *Bilderdijs Ondergang der eerste wareld*. Geci-teerd naar *Bilderdijk* 1847, 179.

263 Da Costa 1847, 467, 469-470, 497

264 *Jaarboek van de MNL* 1844, 70-71.

265 Voor het handschrift, inclusief juryrapporten: UBL, AMNL 398. A. de Jager, 'Proeve over den invloed van Bilderdijs Dicht-werken op onze taal, ten aanzien van het vormen van nieuwe en het terugroepen van oude woorden en spreekwijzen', in: *Nieuwe Reeks van Werken van de MNL te Leiden* 1846-1857/5, 1-260.

266 De Jager 1847, 3, 5-6, 8-10.

267 Thorbecke 1975-2002/1, 311.

268 Thorbecke 1975-2002/2, 245, 471, 482.

269 Janse 2009.

270 *VLO* 1834/1, 602.

271 *Jaarboek van de MNL* 1834, 74.

272 Vergelijk Janse 2009, 13-14; Jensen 2008, 94-105. Aan I. da Costa, 4-10-1822, schreef Bilderdijk: 'Wat uwe Romans van Walter Scott betreft, *the Abbot* behaagt my best, doch hy heeft *Maria* even zoo opgeschikt als onze schrijvers de lichte *Jacoba*, met wie zy in karakter eene overgroote overéénkomst had.' Zie *Bilderdijk* 1836-1837/4, 48-49. Bilderdijk verwijst naar Mary Marie Stuart (1542-1587), die ook meerdere keren trouwde. Tegen H.W. Tydeman noemde hij *Jacoba* in 1810 een 'hoerachtige vrouw'. Zie *Bilderdijk* 1866-1867/1, 208.

273 Vergelijk Kollewijn 1891/2, 190.

274 *Bilderdijk* 1832-1853/4, 61, 77-78.

- 275 *Bilderdijk* 1832-1853/4, 78-79, 91, 97, 114-115.
- 276 *Bilderdijk* 1832-1853/4, 116, 123. De Jacoba-kannetjes werden lange tijd in verband gebracht met Jacoba's vermeende drankzucht. Anderen meenden dat ze zich bezighield met pottenbakken. Meer serieuze onderzoekers verwezen dergelijke interpretaties al spoedig naar het rijk der fabelen. Zie Janse 2009, 329.
- 277 'Op een Jacobaas-kannetje' verscheen in het *Kunst- en letterblad* 4 (1843), 8 en in *Braga, dichterlijke mengelingen* 1 (1842-1843), 53. In dat laatste schreef men: 'Om dit stukken wél te smaken, moet men zich een oogenblik, in de beoordeeling van Jacoba van Beieren, op het Bilderdijsche standpunt plaatsen. Het staat ieder vrij, dadelijk daarna weér even coutoiselijk als galant, de handschoe voor het ongelukkige weêuwten op te rapen.'
- 278 Geciteerd naar *Bilderdijk* 1856-1859/14, 17-18.
- 279 *Jaarboek van de MNL* 1834, 62.
- 280 *Siegenbeek* 1835, iv.
- 281 *Siegenbeek* 1835, 138, 155, 166, 168, 173.
- 282 *VLO* 1834/1, 602-603.
- 283 Zo stelde Tydeman in een 'Toevoegseltje', in: *Bilderdijk* 1832-1853/7, 304.
- 284 Voor het handschrift, inclusief juryrapporten: UBL, AMNL 388.
- 285 UBL, AMNL 388, 5, 73.
- 286 *Jaarboek van de MNL* 1836, 56. Beoordelaars: W. Broes, A. de Vries, D.J. van Lennep, J. Scheltema en S. Ipz. Wiselius. Zie *Jaarboek van de MNL* 1834, 76. J. Scheltema, die op 25-10-1835 overleed, werd vervangen door J.C. de Jonge. Zie *Jaarboek van de MNL* 1836, 55.
- 287 UBL, AMNL 388.
- 288 Twintig jaar later, in 1854, besteedde de Schoondijkse predikant G. Vrolyk nogmaals aandacht aan de kwestie. Hij schreef 'Het gevoel van Bilderdijk over Jakoba van Beijeren, eene proef van zijne behandeling der geschiedenis', in: *VLO* 1854/2, 221-240. Diens *Geschiedenis* karakteriseerde hij als een 'zonderling mengsel van naauwkeurigheid en achteloosheid, van geleerde navorsching en groote oppervlakkigheid' (221).
- 289 *Bilderdijk* 1832-1853/7, 302-304.
- 290 *La Lau* 1839, 17.
- 291 *Jaarboek van de MNL* 1842, 56.
- 292 Beets 1983, 64; Van Zonneveld 1993a, 88.
- 293 Uitvoerig hierover schrijft Van den Berg 1973, 377-428.
- 294 Thorbecke vond de tekst 'nevelachtig'. Hij meende dat Geel zelf niet goed wist wat hij wilde zeggen. Voor Van Assen bleef het stuk 'in heilig Dunkel gehuld'. Zie Thorbecke 1975-2002/2, 176, 196.
- 295 Van den Berg 1985b, 79; Van den Berg 1999, 261.
- 296 Van den Berg 1999, 41.
- 297 Voor het handschrift, inclusief juryrapporten: UBL, AMNL 392. Beoordelaars: A. de Vries, D.J. van Lennep, C.J. van Assen, A. des Amorie van der Hoeven en J.F. van Oordt. Zie *Jaarboek van de MNL* 1842, 58. Over deze verhandeling: Van den Berg 1999, 41-42.
- 298 Rapport van een anoniem jurylid. Van den Berg 1999, 53 (noot 5) schrijft het toe aan A. de Vries.
- 299 Van den Berg 1999, 41 stelde dat de auteur een 'nog weliswaar gangbare, maar in de prijsvraag zeker niet beoogde betekenis' van het begrip 'romantisch' hanteerde. Over de betekenisontwikkeling: Van den Berg 1973.
- 300 *Jaarboek van de MNL* 1844, 70.
- 301 Notulen van de HMFkw, band 4, UBA, II* C 21, 21-9-1850.
- 302 Van Lennep 1850, 29.
- 303 Van Zonneveld 1980, 425. Over de problematiek van de datering: Van den Berg 1983, 24-25.
- 304 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 25.
- 305 Vergelijk Van den Berg 1983, 20.
- 306 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 18-9-1841.
- 307 Potgieter, in: *De Gids* 1843, 225. Vergelijk Van den Berg 1986a, 13-14.
- 308 Geciteerd naar Ter Haar 1850a, 40.
- 309 Vergelijk Beets 1983, 195; Molewater 1999, 89.
- 310 Siewertsz van Reesema 1850, 6-8, 35, 39.
- 311 Aldus Van den Berg 1986a, 12-13.
- 312 Zie in dit kader ook Cees Bals, *Wij leven in een tijd van ijzer. De ondergang van de Hollandse Maatschappij van Fraaije Kunst en Wetenschappen*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1981.
- 313 Hoffmann von Fallersleben 1868/2, 344 spreekt over 'Huis ten Dijk'.
- 314 *LC*, 28-9-1836.
- 315 Aldus de notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 24-9-1836. Leiden was de kleinste afdeling. In 1838 telde de Amsterdamse 250, de Rotterdamse 98, de Haagse 69 en de Leidse afdeling 59 leden. In 1857 was de verdeling aldus: Amsterdam: 148, Rotterdam: 122. Dordrecht: 136, Leiden: 57 en Den Haag: 21. Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 22-9-1838; notulen van de HMFkw, band 4, UBA, II* C 21, 19-9-1857. Volgens de *LC*, 28-5-1858, telde de 'bloeiende' Leidse afdeling in 1858 60 leden.
- 316 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 24-9-1836.
- 317 Klikspaan 2002/1, 291.
- 318 *LC*, 24-10-1836. J. Bake, 'Redevoering, ten betooge dat de welsprekendheid ten onregte onder de kunsten gerangschikt wordt', in: *Werken der HMFkw* 10 (1837), 139-176.
- 319 *LC*, 24-10-1836.
- 320 Hoffmann von Fallersleben 1868/2, 343-344. Gedicht in: Theodor Körner, *Gedichte u. Erzählungen*. Carlsruhe 1828, 53-56. Het bevat de beroemde regel: 'Das Volk steht auf, der Sturm bricht los' (53). Joseph Goebbels parafraseerde het vers toen hij op 18 februari 1943 in het Berliner Sportpalast opriep tot de 'totalen Krieg': 'Nun, Volk, steh auf, und Sturm, brich los!'
- 321 Geel 1838, 57.
- 322 Reeds eerder waren er studenten lid geweest. Van Assen schreef op 25-1-1837 aan Thorbecke: 'Er waren reeds in 1809 studenten leden van die Maatschappij.' Zie Thorbecke 1975-2002/3, 30. In 1850 blikte J. de Bosch Kemper terug op de geschiedenis van het genootschap. Hij benadrukte toen dat J. Bake en E.A. Borger in 1807 als studenten lid waren geworden. Zie De Bosch Kemper 1851, 42.
- 323 Over het 'Byronisme' in Nederland: Popma 1928; Schults 1929.

- 324 Beets 1983, 109, 120.
- 325 Over de liefde tussen Beets en Aleide van Foreest: Van Zonneveld 2000.
- 326 Thorbecke 1975-2002/3, 30.
- 327 Geel 1838, 57.
- 328 Thorbecke 1975-2002/3, 28.
- 329 Van den Berg 1983, 27.
- 330 Beets 1983, 215-218. Beets schreef: 'VAN DER HOOP leest gemaakt, uit de hoogte, en onduidelijk. Hij gesticuleert slecht, en veel malen ridicuul.' (219). Over de relatie tussen beide heren: Van Zonneveld 1985c.
- 331 Lord Byron, *Parisina, a poem*. London 1816.
- 332 Beets 1837a, 34.
- 333 Beets 1983, 218-219.
- 334 Beets 1983, 220.
- 335 Beets 1983, 245-246.
- 336 Beets las het vers in 1837 ook voor bij de Haagse afdeling. Zie Lamberts Hurrelbrinck 1900, 23.
- 337 Beets 1840, 74.
- 338 Over de inhoud en de receptie: Van Zonneveld 1993a, 137-147.
- 339 Beets 1837b, 73.
- 340 Brief van N. Beets aan J.P. Hasebroek, 16-12-1836. UBL, LTK Beets A21. Zie ook Salverda 1989.
- 341 Aldus Van den Berg [e.a.] 1998/2, 19.
- 342 Citaat uit de brief: Clarisse 'heeft de vriendelykheid gehad my Woensdag daaromtrent een excuus te maken. "Het kaartjen was verloren geraakt. Hy had het heden eerst vernomen. Hy hoopte my een volgende keer..." enz. Ik zei dat die volgende keer nog wel een poos duren zal, want dat ik uit geput ben.'
- 343 Op 17-1-1836 uitte Van Assen tegenover Thorbecke kritiek. Hoewel Beets 'inderdaad aanleg' had, wees hij de navolging van Byron af: 'wij moeten ons Hollandsch tuintje niet laten ontsieren door buitenlandsch gewas dat er geen wortel kan schieten.' Vondel was volgens hem poëet. Zie Thorbecke 1975-2002/2, 404. Aan Groen van Prinsterer, 29-7-1847, schreef Van Assen: Beets 'vermorste aan de academie ten koste van Grieksch en Latijn en exegese al zijn tijd met Byron te bestelen.' Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 800.
- 344 Brief van N. Beets aan J.P. Hasebroek, 16-12-1836. UBL, LTK Beets A21.
- 345 Van den Berg 1985c; Van den Berg 1999, 276.
- 346 Geel 1838, iv.
- 347 Geciteerd naar Geel 1974, 135.
- 348 *De Gids* 1837/1, 616; Van Zonneveld 1993a, 142
- 349 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 19-9-1840.
- 350 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 31-32.
- 351 *De Gids* 1838/1, 526.
- 352 *Algemeene konst- en letter-bode* 1838/2, 300; 1849/2, 269; 1850, 258; 1851, 305; 1855, 306; *LC*, 16-10-1843. Het HMFkw-archief (UBA) bevat de handschriften van vele onbekroonde prijsverzen, inclusief juryrapporten.
- 353 Notulen van de HMFkw, band 3, UBA, II* C 19, 19-9-1840.
- 354 *Algemeene konst- en letter-bode* 1841/2, 116; 1833/2, 280; 1835/2, 298; 1841/2, 116; *LC*, 23-9-1846.
- 355 J. Immerzeel, jr., 'Lofrede op Rembrandt', in: *Nieuwe werken der HMFkw* 1840-1851/1, 477-568. Immerzeel bestempelt de kunstenaar als een genie: 'Een man van genie is, in zijn geheel zedelijk en aesthetisch bestaan, een geheel ander wezen dan een gewoon mensch', verheven boven het 'gebeuzel van dagelijkse menschen' (481, 507). Over leven en werk van Immerzeel: Dongelmans 1992.
- 356 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 23.
- 357 *Algemeene konst- en letter-bode* 1833/2, 280; 1834/2, 261; 1837/2, 395; 1840/2, 349.
- 358 B.T. Lublink Weddik was zijn mededinger. Zie diens *Proeve over den invloed des Christendoms op de poëzij*. Amsterdam 1843.
- 359 Ter Haar 1843, 202, 538.
- 360 Vergelijk Lamberts Hurrelbrinck 1900, 23.
- 361 Inleiding bij de *Nieuwe werken der HMFkw* 1840-1851/1, iii-iv.
- 362 *Algemeene konst- en letter-bode* 1856, 325.
- 363 *Algemeene konst- en letter-bode* 1860, 315.
- 364 Geels beschrijving was vermoedelijk geënt op de jaarvergadering van 15-10-1831 te Amsterdam. Zijn 'Tafelgesprek' las hij vermoedelijk niet voor, vanwege de expliciete kritiek. Zie Van den Berg 1983, 25-26.
- 365 Van den Berg 1983, 26; Van den Berg 1986a, 29; Van den Berg & Couttenier 2009, 256.
- 366 Geel 1838, 59, 79, 86.
- 367 Zie ook Honings 2010e.
- 368 *LC*, 18-10-1837; 23-10-1837.
- 369 *LC*, 25-12-1837; 27-12-1837. De Stuers 1837.
- 370 *Algemeene konst- en letter-bode* 1840/2, 348.
- 371 Ze worden bewaard in de UBA, B.q. 11. Zie Honings 2010e.
- 372 'Tafereel der Schipbreuk', 37.
- 373 De Stuers 1837, 38.
- 374 'De Stoomboot Willem de Eerste gestrand', 15 recto.
- 375 Juryrapporten in: UBA, B.q. 11. Uit bijgevoegde naambriefjes blijkt dat onder meer de letterkundige Willem Messchert en de politicus-literator Maurits Cornelis van Hall als jurylid optraden.
- 376 'Tafereel der Schipbreuk', 14-15.
- 377 *Nieuwe werken der HMFkw* 1840-1851/4:1, 1; *LC*, 25-9-1850; De Bosch Kemper 1851, 1.
- 378 L.J.F. Janssen, J.F.C. Moltzer, A. Doyer Tz, J.F. van Oordt, C.A. Kluit en P.O. van der Chijs. Zie *Nieuwe werken der HMFkw* 1840-1851/4:1, 3.
- 379 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 26.
- 380 Klijn 1851, 82.
- 381 De Bosch Kemper 1851, 50.
- 382 Lamberts Hurrelbrinck 1900, 25.
- 383 Van Lennep 1866, 10.
- 384 Klikspaan 2002/1, 382. Zie hierover Kets 2002.
- 385 Vergelijk Praamstra 2007, 69.
- 386 Beets 1983, 195.
- 387 *Wetten van het Gezelschap Japianum, opgerigt 1851*. Leiden 1852. RAL, LB 50285.
- 388 Van Driel & Noordegraaf 1998, 53-54; Praamstra 2007, 73, 75.
- 389 Van der Meulen 1891, 4.

- 390 Rouwenhorst Mulder 1849, 9.
- 391 Voor een ledenoverzicht: Beets 1983, 28-29.
- 392 Beets 1983, 39. *Gedichten van Lord Byron. De gevangene van Chillon. Mazeppa. Losse stukken*. Haarlem 1835
- 393 Beets 1983, 28-29, 40, 110, 143.
- 394 Notulen en vergaderingen van het Genootschap *Lucifer*, 1851, en lijst van te declameren dichtwerken en de Brief van het Genootschap *Lucifer* aan P.F. Hubrecht inhoudende zijn benoeming tot werkend lid, 1846. RAL, familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld, ar. nr. 529, inv. nr. 627 en 652.
- 395 Van Zonneveld 1979c; Leuker 2006.
- 396 Volgens Praamstra 2007, 69 verzorgde *Lucifer* ook toneelvoorstellingen in de Leidse Schouwburg.
- 397 *Wetten van het Genootschap Exercendo, opgericht te Leiden, den 25sten Maart 1844*. RAL, LB 42570; Slagter 1951.
- 398 LC, 9-12-1853.
- 399 LC, 25-4-1856.
- 400 Informatie uit: *Wetten van het Genootschap Exercendo, opgericht te Leiden, den 25sten Maart 1844*.
- 401 De Schoolmeester 1979, 125-126.
- 402 Vergelijk Van Zonneveld 2006b, 53-54; Honings 2006b, 11.
- 403 Oorkonde niet gevonden. HaverSchmidts oorkonde van *Declamatorium* berust in de UBL, 1503 A 13.
- 404 Slagter 1951, 138-139; Van Zonneveld 2006, 60-61.
- 405 HaverSchmidt 1993, 187.
- 406 LC, 22-2-1856.
- 407 Van Zonneveld 1993a. Het oorspronkelijke archief van het gezelschap is niet bewaard gebleven.
- 408 Beijnen 1835.
- 409 Van Zonneveld 1993a, 52.
- 410 Van Zonneveld 1993a, 65-80.
- 411 Chambers 1839, 26. Bedoeld wordt de Schotse dichter Robert Burns (1759-1796).
- 412 Macgregor 1835/1, 170.
- 413 Beets 1983, 36, 95.
- 414 Molewater 1999, 63.
- 415 Klikspaan 2002/1, 410.
- 416 Geciteerd naar Van Zonneveld 1993a, 112.
- 417 Klikspaan 2002/1, 423.
- 418 Aldus Klikspaan 2002/1, 411.
- 419 Klikspaan 2002/1, 409.
- 420 Klikspaan 2002/1, 412.
- 421 Beijnen 1835, 18-21, 26. Withuys kon de vergadering niet bijwonen. Kneppelhout schreef een persoonlijke uitnodigingsbrief aan Withuys, 'maar in zulke dwaze geëxaggerende termen, dat ik vrees dat de Dichter hem voor een persiflage zal houden'. Withuys reageerde met een boze brief. Zie Beets 1983, 140-142.
- 422 Vergelijk Van Zonneveld 1993a, 112.
- 423 Over de Bilderdijk-waardering in Nederland tot 1860 in het algemeen en de kritiek van Cd. Busken Huet op de dichter en zijn werk in het bijzonder zie: Praamstra 2007, 259-262.
- 424 Mathijssen 1987a/1, 14, 31-32.
- 425 Mathijssen 1987a/1, 170.
- 426 Het origineel wordt bewaard in de UBL, Beets-collectie, D1. Uitgegeven als: N. Beets, *Ter nagedachtenis van Mr. Willem Bilderdijk*. Editie Peter van Zonneveld, in: George Moorman (red.), *Bilderdijk*. Haarlem 2006.
- 427 Vergelijk Mathijssen 2004a, 41-52. Molewater was in 1835 verward: 'Siegenbeek en Bilderdijk verwarren tegenwoordig mijne spelwijze vreesselijk: Thijs houdt echter nog de overhand.' Zie Molewater 1999, 55.
- 428 Hasebroek 1836, 20.
- 429 *Studenten-almanak* 1835, 147.
- 430 Op 21-3-1836 vond nog een derde buitengewone vergadering plaats, waar Molewater, Beets, Volck, Beijnen en Kneppelhout stukken reciteerden. Zie Beets 1983, 239-243.
- 431 Beijnen 1835, 19.
- 432 Van Zonneveld 1993a, 91-104.
- 433 Geciteerd naar Beets 1985, 11-12.
- 434 Beets 1983, 143-145.
- 435 Beets droeg Da Costa's vers 'Cain' voor. Zie Beets 1983, 145.
- 436 Beijnen 1835, 28-29.
- 437 Beets 1983, 147.
- 438 Beijnen 1835, 32.
- 439 Van Zonneveld 1993a, 129.
- 440 Beets 1840. Citaat van Van Zonneveld 1993, 154.
- 441 [Kneppelhout] 1844, 162-163.
- 442 Klikspaan 2002/1, 430.
- 443 Van den Berg 1991, 49-70; Van den Berg & De Bruin 1992, 163-184; Van den Berg 1996b, 418-425; Westers 1999, 31-37; Van Kalmthout 1999, 177-201; Westers 2000, 25-54, 126; Westers 2003.
- 444 Aldus Van den Berg 1984, 168.
- 445 Westers 2003, 49.
- 446 *De rederijker* 2 (1855), 169. De VLO 1857/1, 157 spreekt over 'Rederijkers-manie'.
- 447 Ter Haar 1850a, 37.
- 448 Aldus Westers 2003, 386.
- 449 In *De rederijker* 2 (1855), 220-221 werd benadrukt hoe moeilijk het was om in Leiden een rederijkerskamer te laten floreren: 'Ieder toch, die eenigzints van meer nabij met de letterkundige wereld, die den bewoner van eene Academie-stad omringt, bekend is, zal zeker het beweren niet te stout noemen dat, wanneer elders eene Rederijkerskamer eene eerste, zij die zich durft vestigen in de onmiddellijke nabijheid eener Hoogeschool, gevaar loopt eene laatste plaats onder de letterkundige vereenigingen van de stad harer inwoning te bekleeden.'
- 450 *Reglement voor de Rederijkerskamer Vondel, onder de zinspreuk 't Vermakelijke en 't Nut wordt hier van pas gemengt'*. *Opgericht binnen Leyden den 30sten October 1851*. s.l. 1851. RAL, 72600.
- 451 *Vergadering met Dames van de Rederijkerskamer Vondel, onder de zinspreuk: 't Vermaeklijke en 't Nut wordt hier van pas gemengt', met welwillende medewerking der Vereeniging van Musici uit het Leydsch Orchest, in de Stads-gehoorzaal te Leyden, op Donderdag, den 25sten November 1858, des avonds ten 6½ ure* [Leiden 1858], 55. RAL, 72604.
- 452 *De rederijker* 1 (1855), 155.
- 453 *De rederijker* 2 (1855), 169.
- 454 Westers 2003, 385 heeft erop gewezen dat de rederijkerskamers als 'maatschappelijke proeftuinen' een rol speelden in het

proces om sociale, politieke en religieuze verschillen te overbruggen.

455 Aldus Van den Berg 1991, 55.

456 *Vondel* telde in 1851 9 ereleden, 12 werkende- en 60 niet-werkende leden. In 1855 waren er 8 ereleden, 12 werkende-, 90 niet-werkende- en 5 aspirant-werkende leden. Zie *De rederijker* 1 (1855), 56; 2 (1855), 221. Volgens de *LC*, 28-12-1857 bepaalde de kamer 1857 dat men geen niet-werkende leden meer aannam. Eind 1857 kwam men hierop terug en werd bepaald donateurs 'tegen eene matige contributie' konden toetreden, waarna ze de 'Heeren- en Dames-Vergaderingen der Kamer' mochten bijwonen.

457 *LC*, 21-4-1852.

458 Voor een overzicht van alle leden en bestuurders: *Jaarboekje voor rederijders en beminnaars der poëzij* 4 (1860), z.p.

459 Hij nam in 1843 de boekdrukkerij van L. Herdingh en Zoon over. Zie *LC*, 3-3-1843.

460 Ontleend aan W.T. Werst, 'Leidsche Rederijders-Kamer VONDEL, onder de zinspreuk: 't Vermaacklijke en 't Nut wordt hier van pas gemengt, opgerigt den 30 October 1851'. *RAL*, 72602.

461 *De rederijker* 1 (1855), 56.

462 *Jaarboek van de MNL* 1854, 16; 1859, 31; 1860, 28.

463 Ter Haar 1866, 164.

464 Hofdijk 1858, 52-53, 56.

465 De reciteergezelschappen waren van invloed op de dichters van die tijd: 'Schreef men verzen, geschikt voor de voordracht, zoodat een bekwaam declamator er lauweren mee kon verwerken, dan kon men de satisfactie hebben ze op verschillende Rederijders-programma's geannonceerd te zien.' Zie *Jaarboek van de MNL* 1884, 110.

466 'Als de invloed der Rederijderskamers toen niet zoo groot was geweest, zou hij die stukken zeker voor den Nederlandschen schouwburg hebben bestemd en er niet zooals nu de vrouwenrollen hebben uitgelaten, want een tooneelstuk zonder vrouwen mist in den regel de grootste aantrekkelijkheid. De Rederijderskamers echter konden zich maar zelden in de medewerking van dames verheugen'. Zie *Jaarboek van de MNL* 1884, 111.

467 *LC*, 11-9-1857.

468 *Jaarboek van de MNL* 1884, 128.

469 *LC*, 14-8-1854. *De rederijker* 3 (1856), 30 sprak over de afdeling 'Aspirant-werkende leden' (6 leden).

470 *LC*, 17-4-1854; 24-3-1856.

471 *LC*, 15-12-1856; 19-12-1856; 3-6-1857.

472 *De rederijker* 3 (1856), 182-183; *LC*, 4-7-1856; 3-12-1856. De Haarlemse rederijderskamer *Lourens Jansz. Coster* behaalde de eerste prijs: een zilveren inktkoker.

473 *Reglement voor de Leydsche Rederijderskamer Tollens, onder de zinspreuk: 'Kunstliefde spaart geen vijlt'. Opgerigt den 17 Februarij 1857. s.l. 1857. RAL*, 72580.

474 In 1859 telde *Tollens* 9 werkende-, 11 niet-werkende- en 8 ereleden. Zie *De rederijker* 6 (1859), 58.

475 Voor een overzicht van de leden: *Jaarboekje voor rederijders en beminnaars der poëzij* 4 (1860), z.p.

476 *Jaarboekje voor rederijders en beminnaars der poëzij* 4 (1860), z.p.

477 *LC*, 4-9-1857.

478 Huet 1881-1888/7, 152-153.

479 Van Lennep 1858, 114-115, 117. In *De rederijker* 5 (1858), 31-34 bevat een reactie op Van Lennep.

480 *LC*, 25-12-1861.

481 Vergelijk Westers 2003, 462.

482 Brief van A.C. Oudemans aan A. de Jager, 6-12-1854, UBL, BPL 2886.

483 Brief van A.C. Oudemans aan A. de Jager, 23-1-1855, UBL, BPL 2886.

484 Memorie van J. Geel in de *LC*, 6-9-1854.

485 Over de *Maatschappij-bibliotheek* als 'geleerde werkplaats': Rock 2009, 58-73.

486 *Jaarboek van de MNL* 1833, 55.

487 *Jaarboek van de MNL* 1834, 68; 1850, 24.

488 *Jaarboek van de MNL* 1834, 68; 1841, 67; De Groot 1966, 134.

489 *Jaarboek van de MNL* 1836, 49; 1840, 56.

490 *Jaarboek van de MNL* 1840, 55; De Groot 1966, 134.

491 *Jaarboek van de MNL* 1849, 28.

492 De Groot 1966, 136; Van Driel & Noordegraaf 1998, 101-102.

493 *Jaarboek van de MNL* 1851, 22-23, 28. De buste berust in de collectie van de MNL. Zie Dongelmans [e.a.] 1995, 183. De leeskamer bevatte ook een buste van de Belgische dichter J.F. Willems (1793-1846).

494 Brief van L.A. te Winkel aan A. de Jager, 5-10-1852: 'Ik heb het genoeg U hiernevens het verlangde handschrift, voor welks uitleening de toestemming van de maandelijksche vergadering moest gevraagd worden, toe te zenden.' UBL, BPL 2886.

495 *Jaarboek van de MNL* 1854, 7.

496 Breugelmans 1984, 40; Hoffmann von Fallersleben 1868/6, 103. In 1854 schreef hij: 'Die litterarischen Schätze Leidens stehen mir alle zu Gebote.' Zie Hoffmann von Fallersleben 1868/5, 249.

497 Edwards 1859/2, 495.

498 *Reglement voor de Rederijderskamer Vondel* 1851, 11-12.

499 *De rederijker* 2 (1855), 222.

500 *Reglement voor de Rederijderskamer Vondel* 1851, 11-12; *Reglement voor de Rederijderskamer Tollens* 1857, 7-8.

501 Het exemplaar van Beets van *De Muzen* wordt bewaard in de UBL, 1002 C 11. Zie ook Kees Thomassen: *De 'Vriend des Vaderlands' en de 'Muzen'*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1977.

502 Zie hierover Praamstra 1989.

503 Beijnen 1835, 36-38.

504 'Verplichtingen voor de lezers', in: *Catalogus der Boeken, voorhanden in de Leesbibliotheek der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Departement Leyden, in den Jare 1846. RAL*, LB 75995, z.p. Zie ook de diverse gedrukte reglementen voor de leesbibliotheek van het Nut. *RAL*, ar. nr. 32, inv. nr. 51.

505 *Instructie voor den Bediende der Leesbibliotheek van het Leydsche Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* s.l. z.j. *RAL*, LB 75002.

506 *Catalogus der Boeken, voorhanden in de Leesbibliotheek der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Departement Leyden, in den Jare 1846. RAL*, LB 75995.

507 *LC*, 16-5-1855.

- 508 VLO 1837/2, 337-338.
- 509 Mathijssen 1987b, 59-62; Keyser 2000.
- 510 Bijvoorbeeld: LC, 5-1-1846.
- 511 LC, 13-12-1847; 31-8-1849; 1-11-1852; 5-10-1853 en 1-10-1855.
- 512 LC, 13-12-1847.
- 513 Vergelijk Dongelmans 2008, 414. In de *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* 1841/2, 717 wordt gesproken over de 'steeds vermeerderende leesbibliotheeken'.
- 514 Zie de *Catalogus der Leesbibliotheek van J. van der Schouw, Breestraat bij de Korenbrugsteeg, te Leiden* [1869]. RAL, LB 75270. Deze valt buiten de besproken periode. Dat geldt ook voor de *Catalogus der Leesbibliotheek van de Vereeniging Nut en Genoegen, opgericht te Leiden, den 1sten December 1866* [z.j.] RAL, LB 75265.
- 515 LC, 16-3-1838, 14-5-1841.
- 516 Ver Huell 1997, 165, 176. Hij adverteerde voor twee ongepubliceerde benedenkamers. Zie LC, 13-3-1843.
- 517 LC, 9-11-1842.
- 518 LC, 16-3-1849.
- 519 LC, 26-9-1853; 4-10-1854; 1-10-1855.
- 520 LC, 13-10-1856; *Leidsch Dagblad*, 06-03-1860.
- 521 LC, 30-11-1857; 1-10-1858; 4-1-1860.
- 522 LC, 25-9-1846; 21-9-1849.
- 523 VLO 1858/1, 532.
- 524 *De Gids* 1853/2, 344.
- 525 *Minerva, nieuwsblad voor studenten* 9, 7-3-1843.
- 526 De VLO 1855/1, 173 hield een pleidooi voor christelijke leesbibliotheeken: 'Er moest eigenlijk, dunkt ons, bij elke Gemeente, voor de mingevoeden vooral, eene Godsdienstige leesbibliotheek zijn.'
- 527 LC, 3-6-1859; Dongelmans 2008, 418.
- 528 'De vereeniging *Broederliefde*, oorspronkelijk een leesgezelschap, maar dat ook daarin christelijk naar buiten werkt, om godsdienstige boeken gratis onder minvermogenenden te laten lezen, vergaderde alhier [te Leiden] elke maand'. Zie *De Vereeniging Christelijke Stemmen* 13 (1859), 565.
- 529 LC, 8-11-1869.
- 530 'Reglement op het gebruik der Lees-Bibliotheek, van de Vereeniging: *Broederliefde*', in: *Catalogus der boeken, voorhanden in de Lees-Bibliotheek van de Vereeniging: Broederliefde. Opgericht 1 November 1846* [s.l. 1851]. UBL, 2437 F 45.
- 531 *Catalogus der boeken voorhanden in de Lees-Bibliotheek van de vereeniging: Broederliefde. Opgericht 1 November 1846* [Leiden 1851]. UBL, UBL, 2437 F 45; *Catalogus der boeken voorhanden in de Lees-Bibliotheek van de vereeniging: Broederliefde. Opgericht te Leiden 1 November 1846*. RAL, LB 75121; *Catalogus der boeken, voorhanden in de Lees-Bibliotheek van de vereeniging: Broederliefde. Opgericht 1 November 1846*. UBL, 2437 F 46.
- 532 *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* 1849, 970, 974.
- 533 Klikspaan 2002/1, 325-326.
- 534 Chambers 1839, 26.
- 535 'Voor Duitschland hebben wij alleen de *Allgemeine Zeitung*, voor Engeland den *Galignani's Messenger*, als deze ten minste een Engelsch blad mag heeten [...]' Zie Klikspaan 2002/1, 331.
- 536 Klikspaan 2002/1, 63.
- 537 *Wet voor de Societeit Amicitia* [1848]. RAL, LB 78956.
- 538 Van Maanen (hoofdred.) 2002-2004/3, 183. De stukken betreffende de Nieuwe Societeit, die in het RAL zouden moeten worden bewaard, zijn niet gevonden.
- 539 Montagne [1859-1860]/1, 71.
- 540 *Bijzonder reglement voor de Societeit Concordia, te Leyden* [1862]. RAL, LB 79001; *Statuten van de Societeit Concordia, opgericht te Leyden, den 3 April 1862* [1862]. RAL, LB 79002. Zie Van Maanen (hoofdred.) 2002-2004/3, 182-184.
- 541 *Reglement voor het Lees-Museum te Leyden* [z.j.]. RAL, LB 75103. Vergelijk Dongelmans 2008, 414.
- 542 LC, 28-5-1858.
- 543 Of literatoren in het Leidse Leesmuseum lezingen hielden is niet zeker. Uit de krant blijkt wel sommigen, zoals L.J.F. Janssen, M. de Vries en J. de Wal in het Utrechtse Leesmuseum optraden. Ook Geel trad daar op, getuige zijn *Voorlezingen gehouden in het Lees-Museum te Utrecht*. Utrecht 1830.
- 544 Er waren Nederlandse, Franse, Engelse, Duitse, Deense en Italiaanse bladen. Zie LC, 10-1-1853.
- 545 Voor een overzicht van alle tijdschriften: *Lijst der Tijdschriften en Dagbladen, voorhanden op het Leesmuseum, in het gebouw van 't Nut van 't Algemeen* [1864]. RAL, LB 75104.
- 546 LC, 10-1-1853.
- 547 Van Driel & Noordegraaf 1998, 81.
- 548 Fruin 1957, 57, 59, 114.
- 549 Brief van A. Kuenen aan F. HaverSchmidt, 28-9-1854. UBL, 1503 A 13.
- 550 Van Maanen (hoofdred.) 2002-2004/3, 182; Dongelmans 2008, 414.
- 551 *Leidsch Dagblad*, 29-3-1881
- 552 Braga. *Dichterlijke mengelingen* 1843, 36. *Holland: de door Van Lennep uitgegeven almanak* (1849-1866).
- 553 Klikspaan 2002/1, 37.
- 554 Vergelijk Van Zonneveld 1985d, 79-86.
- 555 *Wetten voor de gewone leden van het leesgezelschap: Nobis et Aliis te Leyden, Vastgesteld den 5en Januarij 1857* [s.l. 1857], 3, 8. RAL, LB 75140.
- 556 *Wetten voor het Leesgezelschap, onder de zinspreuk: Medicinae Sacrum* [s.l. 1845], 3, 8. RAL, LB 42625.
- 557 Molewater 1999, 63.
- 558 *Wetten voor het Leesgezelschap onder de zinspreuk: Litteris Sacrum* [s.l. 1846]. RAL, LB 42615.
- 559 *Lijst der boeken van het Leesgezelschap, onder de spreuk: Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci*. s.l. 1835, 1836, 1838. RAL, LB 75171.
- 560 *Naamlijst van boeken, van het Leesgezelschap Verscheidenheid behaagt* s.l. 1843. RAL, LB 75116.
- 561 *Lijst van boeken, toebehoorende aan het Leesgezelschap: Miscens utile dulci*. s.l. 1844-1848. RAL, ar. nr. 268, inv. nr. 28. Over de aanschaf in de jaren dertig: Van Zonneveld 1983d, 345-356; Van Baarle 1984.
- 562 Mathijssen 1987a/1, 253.
- 563 *Lijst der boeken, welke verkocht zullen worden onder de leden van het Leesgezelschap: Legendo Discimus*. s.l. 1841-1844.

RAL, LB 75131.

564 Ook de leden van *Miscens utile dulci* lazen de werken van Dickens in Nederlandse vertaling. Zie de *Lijst van boeken, toebehoorende aan het Leesgezelschap: Miscens utile dulci*. s.l. 1844-1848. RAL, ar. nr. 268, inv. nr. 28

565 LC, 23-6-1847.

566 Reeser 1976, 22.

567 *De Gids* 1840/1, 205.

568 Honings 2009d, 9.

569 Vergelijk Dongelmans 2008, 299.

570 Dongelmans 2008, 337; Maas 1997, 36.

571 Maas 1993, 490-494.

572 Dongelmans 2008, 299.

573 Van der Veen 2008, 34-42; Castenmiller [e.a.] 1983, 11. Over de latere werkzaamheden: Salzmann 1990.

574 Contracten met de uitgeverij E.J. Brill te Leiden over de uitgave van de Werken en diverse bijzondere publicaties van de *Maatschappij*, met bijlagen en voorstukken. 1849-1914. UBL, UBL AMNL 354.

575 Borge 1836, v-vi.

576 Beets 1998/1, 81

577 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 808. *garrulus senex*: oude kletsmaajoer; *die, zoo niet honos en honores, dan toch honoraria gaf*: die hem misschien geen eer of eervolle posities, maar tenminste een goed salaris gaf.

578 Siegenbeek 1839a.

579 VLO 1839/1, 476.

580 Siegenbeek 1839b, 23.

581 Siegenbeek 1847, 54.

582 Beets 1983, 222-223.

583 Ook Bernard ter Haars door rederijders in deze periode veelvuldig geciteerde vers 'Aan een apostel des ongeloofs' uit 1841 richtte zich tegen Strauss, en bevatte regels als: "t Is winter in uw ziel. 't Gevoel, tot ijs bevroren, / Versmelt nooit tot één traan. Gij ziet / Een wereld vol geloof, vol liefde en hoop verloren; / Haar ondergang beweent gij niet!" Zie Ter Haar 1850b, 36.

584 Buitenwerf-van der Molen 2007, 17.

585 Zoals de VLO 1844/1, 201 het werk noemde.

586 Vergelijk VLO 1844/1, 206.

587 Over Sijthoff: *Jaarboek van de MNL* 1914, 65-82; Van der Meulen 1891; Maas [1996]; Maas 1997.

588 Van der Meulen 1891, 3.

589 Maas 1997, 37; Van der Meulen 1891, 71 e.v.

590 Geciteerd naar Van der Meulen 1891, 24-25.

591 Van der Meulen 1891, 32-33.

592 Voor een overzicht van alle Sijthoff-publicaties: 'Systematische en chronologische fonds-catalogus 1851-1951', in: [G.J. van der Lek], *W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Leiden, 1851-1951*. Leiden 1950.

593 De Keuning-Volkers 2000, 139; H.R. de Breuk, J.G. la Lau, A.W. Sijthoff, P.C. van Marle/Du Mortier, E.J. Bril, D. Noothoven van Goor, J. Schreuder. Over Leidse boekverkopers: Dongelmans 2008, 382-383.

594 Op 3-3-1835 schreef Beets: 'Mijn gedicht op de *Maskerade* voortgezet en voltooid. Met den Boekhandelaar van der Hoek over de uitgave gesproken.'. Zie Beets 1983, 140.

595 *Algemeene konst- en letterbode* 1835/1, 202-203. Zie ook Beets 1983, 148.

596 Brief van N. Beets aan J. Kneppelhout, 28-12-1837. UBL, BPL 1886.

597 LC, 13-7-1849.

598 LC, 2-5-1856.

599 LC, 26-3-1860. Geschreven door 'Dr. Mackenzie'.

600 Geciteerd naar Kneppelhout 1988, 17, 22.

601 Beets 1998/1, 269.

602 De Keuning-Volkers 2000.

603 LC, 9-12-1850; 1-1-1851; 17-2-1851.

604 LC, 7-2-1848; 1-5-1843; 23-9-1850.

605 LC, 20-2-1850. *Tentoonstelling van schilder- en andere kunstwerken, ten voordeele van de algemeene armen der stad Leiden*. Leiden 1850.

606 LC, 12-9-1860.

607 Klikspaan 2002/1, 499.

608 Vergelijk Bordewijk [e.a.] 2005, 154-155.

609 Bordewijk [e.a.] 2005, 155; Lamberts Hurrelbrinck 1890, 36.

610 Klikspaan 2002/1, 499-500.

611 Klikspaan 2002/1, 505.

612 Klikspaan 2002/1, 505.

613 Bordewijk [e.a.] 2005, tabellen dvd.

614 Ver Huell [1900], 'Franz Liszt te Leiden in 1843'.

615 Klikspaan 2002/1, 500.

616 Bordewijk [e.a.] 2005, tabellen dvd.

617 Bordewijk [e.a.] 2005, 115, tabellen dvd.

618 Ducange & Dinaux 1828, 176.

619 Beets 1983, 28.

620 Ducange 1836, 116, 118-119.

621 Greb 1836, 170-171.

622 VLO 1845/2, 260.

623 VLO 1837/2, 306. Over de voorkeur voor Franse ('immorele') melodrama's: Van Zonneveld 1978.

624 VLO 1836/2, 244-245.

625 Klikspaan 2002/1, 508.

626 *De rederijker* 5 (1858), 32.

627 *De rederijker* 1 (1855), 193.

628 *De rederijker* 1 (1855), 193.

629 Geciteerd naar Paaltjens 1979, 56.

630 Steinmetz 1855, 47, 49, 51, 53.

631 Steinmetz 1855, 53.

632 *De rederijker* 3 (1856), 188-189.

633 Johannes 2007, 23-24.

634 Een prettige uitzondering hierop biedt Reinsma 1965.

635 Cousin 1837, 110-111.

636 Informatie ontleend aan Cousin 1837.

637 Geciteerd naar Snellaert 1866, v.

638 Johannes 2007, 39.

639 Meesters 1835, 472.

640 Aldus *De rederijker* 4 (1857), 8.

641 Talsma 1845/2, 971-972.

642 Vergelijk Johannes 2007, 46.

643 *Verslag van den staat des Stedelijken Gymnasiums te Leyden* 1839; Johannes 2007, 99.

644 *Verslag van den staat des Stedelijken Gymnasiums te Ley-*

- den 1839-1840; Johannes 2007, 99.
- 645 Over Fruin en het Leidse Gymnasium: Huussen 1963.
- 646 Johannes 2007, 100.
- 647 Snellaert 1866, 124.
- 648 Snellaert 1866, 236, 240.
- 649 Hofdijk 1857, 416, 440.
- 650 Johannes 2007, 193-194.
- 651 Het werk was het resultaat van een in 1841 door de het Nut uitgeschreven prijsvraag: 'Een schoolboek, bevattende eene Bloemlezing uit de dichtelijke Werken der zeventiende eeuw en latere dagen'. De winnende auteurs waren de predikanten J.R. Eilers Koch en J.R. Eilers.
- 652 Eilers Koch & Eilers 1847, xii-xv.
- 653 Schrant 1851, iii.
- 654 Voor een overzicht van de Beets-publicaties in de Leidse *Studenten-almanak*: Bouwman [e.a.] 2003.
- 655 Beets 1983, 195.
- 656 Paaltjens 1979, 73.
- 657 Geciteerd naar Paaltjens 2003, 66.
- 658 *De rederijker* 1 (1855), 121.
- 659 *De rederijker* 4 (1857), 9.
- 660 Zie hierover Van den Berg & Hooykaas 1988; Hooykaas 2002; Mathijns 2004a, 153-154.
- 661 Groen van Prinsterer 1925-1992/3, 44.
- 662 Hooykaas 2002, 52.
- 663 Thorbecke 1975-2002/3, 157.
- 664 Thorbecke 1975-2002/2, 225.
- 665 Thorbecke 1975-2002/3, 155.
- 666 Thorbecke 1975-2002/3, 154-156.
- 667 Brief van M. Siegenbeek aan H.W. Tydeman, 14-11-1853. UBL, LTK 1515:1.
- 668 Zie hierover Van den Berg 2002.
- 669 Thorbecke 1975-2002/3, 154-155.
- 670 *VLO* 1838/1, 129-130. *Cui bono*: wie haalt er voordeel uit.
- 671 Vergelijk Mathijns 2004a, 41, 50-51.
- 672 *VLO* 1835/1, 392.
- 673 *VLO* 1840/1, 566.
- 674 *VLO* 1844/1, 279.
- 675 *VLO* 1844/1, 95.
- 676 Van Zonneveld 1977a, 163. Aerts [e.a.] 1987, 8: een 'gezapig, de gangbare meningen bevestigend tijdschrift'.
- 677 Beijnen 1835, 38-39.
- 678 Beets 1983, 188-189.
- 679 Klikspaan 2002/1, 64.
- 680 Over *De Gids*: Aerts [e.a.] 1987; Aerts 1997. Zie ook het themanummer van *De negentiende eeuw* 12 (1988), nr. 1, over: Tijdschriften rond *De Gids* (1837-1845).
- 681 Geciteerd naar Relleke & Jacobi 1988, 6. Over de bestaande tijdschriften: Mathijns 2004a, 147-156.
- 682 Thorbecke 1975-2002/3, 21.
- 683 Vergelijk Aerts [e.a.] 1987, 28.
- 684 *De Gids* 1841/1, 461-462.
- 685 *De Gids* 1837/1, 90.
- 686 *De Gids* 1849/1, 4.
- 687 *De Gids* 1839/1, 354-355.
- 688 *De Gids* 1837/1, 615, 621, 630.
- 689 *De Gids* 1838/1, 497.
- 690 Hierbij dient evenwel een kanttekening te worden geplaatst. Praamstra 1989 heeft laten zien dat de recensie over Beets *Guy de Vlaming* de aanleiding vormde voor de breuk tussen Beets en Potgieter. De laatste maakte in zijn recensie een kwaadaardige opmerking over Beets' dweperij met zijn vermeende adellijke afkomst. Geleidelijk aan zorgde dit voor een toenemende verwijdering tussen Beets en *De Gids*.
- 691 Kossmann 2006/1, 164-165; Boogman 1977, 333-334. Over de hele kwestie: Giele 1998.
- 692 *LC*, 15-3-1848.
- 693 Van Gielen 1848, z.p.
- 694 *LC*, 20-3-1848.
- 695 Blok 1910-1918/4, 122.
- 696 *LC*, 24-3-1848. Zie Van Zonneveld 1977b, 184; Otterspeer 2000-2005/3, 189; Praamstra 2007, 101-104.
- 697 Brief van M. Siegenbeek aan L.C. Luzac, 20 maart 1848. In een brief van 25 maart 1848 herhaalde de hoogleraar zijn verzoek aan Luzac om de serenade te annuleren uit angst voor onrust van de 'lagere klasse'. Het leek hem belangrijk 'in deze vochtige dagen alle opleiding tot onrust te vermijden'. UBL, BPL 1564.
- 698 Duyverman 1961, 94-98; Otterspeer 2000-2005/3, 317; *Studenten-almanak* 1849, 100-101.
- 699 Van Oordt had zich bij eerdere perioden van maatschappelijke onrust eveneens betrokken betoond. Als Utrechts student had hij zich in 1815 aangemeld om tegen Napoleon te vechten. In 1830 had hij zich als hoogleraar aangesloten bij de vrijwillige Compagnie Groninger Studenten. Zie *Jaarboek van de MNL* 1853, 19.
- 700 'Het corps rustbewaarders van H.H. Studenten is heden ontbonden' (d.d. 6-6-1848). Zie *LC*, 7-6-1848.
- 701 Over Ver Huell en de revolutie: Van Zonneveld 1977b, 1834.
- 702 Ver Huell 1877, z.p.
- 703 Praamstra 2007, 96. Deze serenade had nog heel wat voeten in de aarde. Het Collegium was namelijk van mening dat het studentencorps geen politieke demonstratie moest organiseren. Zie Praamstra 2007, 102-104.
- 704 Busken Huet 1898, 2. Zie ook Praamstra 2007, 104-105; Van Zonneveld 1977b, 186.
- 705 Kossmann 2006/1, 161.
- 706 Kossmann 2006/1, 165-167; Boogman 1977, 334-343.
- 707 Bedoeld wordt Lodewijk I van Beieren, die in 1848 troonsafstand deed. Zie Mathijns 1987a/2, 202.
- 708 De profeet Jona kondigde in opdracht van God de ondergang aan van de stad Nineveh. Omdat de inwoners zich bekeerden, spaarde God de stad (Jona 3). Vergelijk Mathijns 1987a/2, 206.
- 709 Geciteerd naar Mathijns 1987a/1, 257-258.
- 710 Westers 2003, 316-317.
- 711 Groen van Prinsterer 1847, xi.
- 712 Vergelijk [J.H. Stufken], *Bedenkingen tegen art. 86 alinea 2 van het ontwerp van gewijzigde grondwet, behelzende dat geestelijken niet benoembaar zijn tot leden der Staten-Generaal*. Leiden 1848.
- 713 *Jaarboek van de MNL* 1862, 77.

- 714 Zie ook Honings 2011b.
- 715 *Jaarboek van de MNL* 1843, 54-55. Handschrift van verhandeling Siegenbeek: UBL, AMNL 58.
- 716 Siegenbeek 1844, 109, 116.
- 717 Thorbecke was 'volstrekt niet nieuwsgierig' naar Siegenbeeks verhandeling, schreef hij op 4 december 1842. Zie Thorbecke 1975-2002/4, 159.
- 718 De wetten van 1847 berusten in de UBL, AMNL 9.
- 719 *Jaarboek van de MNL* 1858, 6, 8.
- 720 *Jaarboek van de MNL* 1858, 6.
- 721 *Jaarboek van de MNL* 1847, 5.
- 722 *Jaarboek van de MNL* 1855, 10.
- 723 Zie Honings 2009c.
- 724 *Jaarboek van de MNL* 1847, 47.
- 725 *Jaarboek van de MNL* 1851, 39.
- 726 LC, 29-11-1854.
- 727 *Jaarboek van de MNL* 1855, 10, 83-84.
- 728 Over beide commissies: Kruyskamp 1966; Fockema Andrae 1966.
- 729 *Jaarboek van de MNL* 1849, 40.
- 730 *Jaarboek van de MNL* 1854, 32.
- 731 Brief van A.C. Oudemans aan A. de Jager, 4 december 1849, UBL, BPL 2886.
- 732 *Jaarboek van de MNL* 1848, 7-8.
- 733 *Jaarboek van de MNL* 1848, 9-11.
- 734 *Jaarboek van de MNL* 1858, 7-9.
- 735 Fruin 1957, 60.
- 736 Fruin 1957, 58-59.
- 737 Notulen van de HMFkw, band 4, UBA, II* C 21, 18-9-1847.
- 738 Notulen van de HMFkw, band 4, UBA, II* C 21, 16-9-1848.
- 739 Notulen van de HMFkw, band 4 (UBA, II* C 21), 16-9-1848.
- 740 Ter Haar 1850, 7, 13, 20, 29, 39.
- 741 Ter Haar 1850, 40-41.
- 742 LC, 28-4-1848; Johannes 1996, 14.
- 743 Da Costa 1861-1863/3, 463.
- 744 Da Costa 1861-1863/3, 79.
- 745 Da Costa 1861-1863/3, 96.
- 746 Vergelijk Johannes 1996, 14.
- 747 Da Costa 1861-1863/3, 462-466.
- 748 Da Costa 1861-1863/3, 466.

Bibliografie

Gebruikte afkortingen

AMNL	Archief Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
ar. nr.	archieffnummer
AVS	Atlas van Stolk, Rotterdam
BM	Bilderdijk Museum, Amsterdam
ALFVB	Archief Le Francq van Berkhey
DBNL	Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
Ed.	Editie
e.v.	en verder
HMFkW	Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen
inv. nr.	inventarisnummer
HBM	<i>Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'</i>
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KWDAV	Kunst wordt door arbeid verkreegen
LC	<i>Leydse Courant</i>
LJB	<i>Leids Jaarboekje</i>
MNL	Maatschappij der Nederlands(ch)e Letterkunde
NCC	Nederlandse Centrale Catalogus
NHA	Noord-Hollands Archief, Haarlem
NLM	<i>Nieuw Letterkundig Magazijn</i>
PC	Particuliere Collectie
RAL	Regionaal Archief Leiden
red.	redactie
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SML	Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden
s.l.	sine loco (zonder plaats)
TNTL	<i>Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde</i>
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
VLO	<i>Vaderlandsche Letter-oefeningen</i>
z.j.	zonder jaar
z.p.	zonder pagina

— Geraadpleegde archieven

Bilderdijk Museum Amsterdam
 Brievencollectie
 Regionaal Archief Leiden
 Archief Johannes le Francq van Berkhey
 Archief familie Hubrecht annex Van Lelyveld
 Archief familie (Siegenbeek) Van Heukelom

Archief familie Tydeman
 Archief Leesgezelschap Miscens Utile Dulci
 Archief Leesgezelschap Tot Nut en Genoegen
 Archief Leesgezelschap Van Tienen
 Archief Leidsche Maatschappij van Weldadigheid
 Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Departement Leiden, 1786-1959
 Archief sociëteit Amicitia
 Archief van het Leidse genootschap Democriet
 Archief van het Wekelijksch Gezelschap van Schout, Schepen en Griffier, 1756-1811
 Universiteitsbibliotheek Leiden
 Archief Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
 Brievencollectie
 Collectie Nicolaas Beets
 Universiteitsbibliotheek Amsterdam
 Archief Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen

Geraadpleegde boeken en artikelen

Geraadpleegde contemporaine en secundaire literatuur. Anonieme pamfletten staan vermeld onder hun titel, evenals onder pseudoniem verschenen schotschriften. Naslagwerken zijn opgenomen onder hun titel. Gebruikte archiefstukken zijn verantwoord in het notenapparaat en zijn niet in deze bibliografie opgenomen.

'A Scotchman in Holland', in: *The Richmond Age. A Southern Eclectic Magazine* 1:3 (1864), 161-176.
Aan den koning, in deze dagen. Utrecht 1853.
Aan de leden van Concordia. Bij hunne laatste bijeenkomst op den 3. Mei 1801. Leiden 1801.
Aan de leden van het Genootschap van wapenhandel. s.l. [1784].
Aan den hertog Louis van Bronswyk Wolffenbuttel. By zyn vertrek na 's Hertogenbosch. s.l. [1782].
Aanmerkelyke brief, geschreeven aan J. le Franck van Berkhey, gesuspendeerd lector te Leyden [...]. wegens zeeker geschrift dat oproerig is verklaard. s.l. [1783].
Aanspraak aan het burger-leesgezelschap Littera C. te Leyden, gedaan den 28. januarij 1795. Door den burger H.J.V. Leiden 1795.
Aanspraak aan Willem de Vde erfstadhouder [...] [door Harmodius Friso]. s.l. 1781.
 Abrams, M.H., *The mirror and the lamp. Romantic theory and the critical tradition.* London [etc.] z.j.
Adrianus Trago, in zyn gevangenis op den acht-en-twintigsten van slagdmaand 1784. s.l. 1784.

- Aerts, R.A.M. [e.a.], *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift*. 's-Gravenhage 1987.
- Aerts, R.A.M., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids*. Amsterdam 1997.
- Afscheids-lied, bij het uittrekken van het bataillon Leydsche Schutterij in October 1830. Leiden 1830.
- Aken, Frans van, *Aan de muiltzugt, na het oproer in Leyden, den 9 junij 1784 en volgende dagen voorgevallen*. s.l. [1784].
- Albach, Ben, *Helden, draken en comedianten. Het Nederlandse toneelleven voor, in en na de Franse tijd*. Amsterdam 1956.
- Algemeene konst- en letter-bode*. Haarlem 1800-1860.
- Almanak voor reizigers in het Koninkrijk der Nederlanden* 1. Amsterdam 1819.
- Amorie van der Hoeven, A. des, 'Aanspraak bij de Opening van de Algemeene Vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, gehouden te Amsterdam, op den 15. October 1831', in: *Werken der HMKW* 9 (1834), 1-15.
- Amorie van der Hoeven, A. des, 'Over den zedelijken invloed van het schouwtooneel', in: A. des Amorie van der Hoeven, *Redevoeringen*. Leeuwarden 1845, 141-181.
- Anslin Nz, N., *Leesboek tot oefening in het kunstmatig lezen* (4e stukje). Leiden 1828a.
- Anslin Nz, N., *Schets van de Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van den hoogleeraar Matthijs Siegenbeek, met een voorberigt van bovengemelden hoogleeraar*. Haarlem 1828b.
- Apollo. Tijdschrift voor den beschaafden stand*. Rotterdam 1827-1828.
- Argus*. Rotterdam 1828-1829.
- Arntzenius, R.H., *Onder het pourtrait van Bouonaparte*. s.l. [1797].
- Arntzenius, R.H., *Dichterlijk tafereel der stad Leijden, in den avond en nacht van den 12den van louwmaand, 1807. Uitgesproken in de Maatschappij: voor Natuur- en Letterkunde, in den Hage, onder de zinspreuk: Diligentia*. Den Haag 1807.
- Arpots, R.P.L., *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*. Nijmegen 1990.
- Assen, C.J. van, 'Verhandeling over de leerwijze op de Latijnsche scholen', in: *Letter- en oudheidkundige verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* 3.1 (1818), 1-102.
- Assen, C.J. van, *Wenken, herinneringen en aanteekeningen uit de dagen van Nederlands herstelling* (2). Leiden 1830.
- Assendelft, A. van, 'Heilgroete der Leidsche Zanggodinnen aan zijne Doorlugtigste Hoogheid Willem den Vijfden; uitgeboezemd door den Hooggeleerden Heere Adrianus van Royen, op den xv van Grasmaend MDCCCLXVI gevolgd naer het Latijn', in: *Werken van de MNL te Leyden* 2 (1774), 1-13.
- Baar-de Weerd, Claudette, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750-ca. 1810)*. Hilversum 2009.
- Baarle, Marcel van, *Een onderzoek naar de organisatie, het ledenbestand en de boekaanstaf van het leesgezelschap 'Miscens utile dulci' te Leiden in de periode 1800 tot 1840*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1984.
- Backer, Jan Aukes, *De jonge reiziger door Nederland. Zynde een verzameling van brieven, waarin al het merkwaardige der Zeven Vereenigde Gewesten is byeen verzamelt [...]* (3). Amsterdam 1789-1791.
- Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studien en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* (5). Amsterdam 1863-1913.
- Bakhuizen van den Brink, R. C., *De studietijd van R. C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht*. Ed. L. Brummel. Den Haag 1969.
- Beaufort, W.H. de, *Brieven aan R. M. van Goens en onuitgegeven stukken hem betreffende* (3). Utrecht 1884-1890.
- Beer Poortugael, D.J. den, *Vaderlandsche gedichten*. Leiden 1832.
- Beets, A., 'Deensch familiebezoek in Leiden in Mei 1836', in: *LJB* 25 (1933), 51-90.
- Beets, Nicolaas, *Parisina en andere gedichten van Lord Byron*. Haarlem 1837a.
- Beets, Nicolaas, *Guy de Vlaming. Een verhaal*. Haarlem 1837b.
- Beets, Nicolaas, 'De zwarte tijd', in: Hildebrand, *Proza en poezy. Verzameling van verspreide opstellen en verzen*. Haarlem 1840, 71-100.
- Beets, Nicolaas, *Leven en karakter van Johannes Henricus van der Palm*. Leiden 1842.
- Beets, Nicolaas, *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied* (2). Haarlem 1876.
- Beets, Nicolaas, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836*. Ed. Peter van Zonneveld. Den Haag 1983.
- Beets, Nicolaas, *De Leidse maskerade van 1835*. Ed. Peter van Zonneveld & Christiane Berkvens-Stevelinck. Leiden 1985.
- Beets, Nicolaas, *Camera obscura*. Ed. Willem van den Berg [e.a.]. Amsterdam 1998.
- Beijnen, L.R., *Lotgevallen der Rederijderskamer voor uiterlijke welsprekendheid binnen Leyden, gedurende het tweede jaar van derzelver bestaan*. Leiden 1835.
- Bel, Jacqueline, Willem Otterspeer & Peter van Zonneveld, *De Leidse jagers, 1830-1831. Student-vrijwilligers en de Belgische opstand*. Leiden 1981.
- Bel, Jacqueline & Peter van Zonneveld, 'Het Corps Vrijwillige Jagers van de Leidse Hogeschool en de Belgische Opstand', in: Jacqueline Bel, Willem Otterspeer & Peter van Zonneveld, *De Leidse jagers, 1830-1831. Student-vrijwilligers en de Belgische opstand*. Leiden 1981, 41-107.
- Bellamy, Jacobus, *Gezangen mijner jeugd en naagelaaten gedichten*. Haarlem 1790.
- Berg, Sylvia van den, Irene Lindhout & Peter van Zonneveld, 'De seksuele moraal in de Vaderlandsche Letteroefeningen 1800-1820', in: *De negentiende eeuw* 10 (1986), 155-163.
- Berg, W. van den, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840*. Assen 1973.
- Berg, W. van den, 'Een bibliothecaris buiten zijn boekje(s)', in: J.A.A.M. Biemans [e.a.] (red.), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1983, 17-30.
- Berg, W. van den, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: Marijke Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, 151-170.

- Berg, W. van den, 'Bilderdijk maatschappelijk beschouwd', in: M. van Hattum, L. Strengolt & Peter van Zonneveld (red.), *Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch*. Amsterdam 1985a, 49-54.
- Berg, W. van den, 'Dispuut op de Drachenfels', in: *Literatuur* 2 (1985b), 74-79.
- Berg, W. van den, 'Leiden in last of de achtergronden van een voorrede', in: W.J. van den Akker [e.a.] (red.), *Traditie en vernieuwing. Opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann*. Utrecht [etc.] 1985c, 80-96.
- Berg, W. van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: W. van den Berg & Peter van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht 1986a, 12-45.
- Berg, W. van den, 'Nawoord', in: John Bake, *Reisbrieven*. Amsterdam 1986b, 108-119.
- Berg, W. van den, 'Een "vergeeld" Bilderdijk-portret uit 1832', in: *De nieuwe taalgids* 79 (1986c), 299-312.
- Berg, W. van den, 'Bilderdijk en Geel', in: *HBM* 3 (1986d), 2.
- Berg, W. van den, 'Nationalisme: een rem op de romantiek', in: *Spektator, tijdschrift voor Neerlandistiek* 18 (1989), 347-350.
- Berg, W. van den, 'Van horen zegen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: J.J. Kloek [e.a.] (red.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur. (Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis)*. Amsterdam [etc.] 1991, 49-70.
- Berg, W. van den, *Concordia. Een Veenendaals Leesgezelschap 1858-1943*. Veenendaal 1992.
- Berg, W. van den, 'Frans van Lelyveld complimenteert de 17-jarige Rijklof Michaël van Goens met diens Vrijmoedige bedenkingen. Vrijmoedig en voorlijk', in: M.A. Schenkeld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993a, 340-345.
- Berg, W. van den, "'Gij, die nu begerig zijt om uwen geest op te schranderen'", in: W. van den Berg, Henk Eijssens & Ton van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*. Hilversum 1993b, 9-26.
- Berg, W. van den, 'Literaire genootschapscultuur in Nederland', in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem, 1789-1869*. Haarlem 1995, 11-15.
- Berg, W. van den, 'Rotterdam extra muros: de Literary Society', in: *De negentiende eeuw* 20 (1996a), 140-143.
- Berg, W. van den, '11 december 1846. Vondel in de voordracht. Bloei en belang van de negentiende-eeuwse rederijerskamers', in: R.L. Erenstein (hoofdred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996b), 418-425.
- Berg, W. van den, 'Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)', in: Kees Fens (red.), *Verlichte geesten. Een portrettengalerij voor Piet Buijnters*. Amsterdam 1996c, 120-133.
- Berg, W. van den, 'De Tweede Klasse: een afdeling met een problematische missie (1808-1816)', in: W.P. Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Amsterdam 1997, 61-88.
- Berg, W. van den, 'Rijklof Michael van Goens, achttiende-eeuwse projectontwikkelaar', in: Nelleke Noordervliet [e.a.], *Wisselend decor. Hommages aan Hella S. Haasse*. Amsterdam 1998, 83-92.
- Berg, W. van den, *Een bedachtzame Beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*. Amsterdam 1999.
- Berg, W. van den, 'Al wederom een nieuw tijdschrift!', in: Helke van den Braber [e.a.] (red.), *Floppen en fiasco's. Mislukkingen uit de tijdschriftgeschiedenis*. [Nijmegen] 2002, 39-50.
- Berg, W. van den, 'Aan de Heer Secretaris van de Maatschappij Der Nederlandsche Letterkunde, Leiden, 28 Mei 1832', in: Yra van Dijk (red.), 'Geloof mij Uw oprechte en dankbare Vriend'. *Brieven uit de Nederlandse letteren, verzameld en van commentaar voorzien door vrienden van Marita Mathijssen*, 30 oktober 2009. DBNL 2009.
- Berg, W. van den & Anita de Bruijn, 'Negentiende-eeuwse rederijerskamers, een inventarisatie', in: *De negentiende eeuw* 16 (1992), 163-184.
- Berg, W. van den [e.a.], 'Inleiding', in: Hildebrand, *Camera Obscura* 2. Ed. W. van den Berg [e.a.]. Amsterdam 1998, 13-63.
- Berg, Willem van den & Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1800-1900*. Amsterdam 2009.
- Berg, W. van den & G.J. Hooykaas, 'Leidsche Wetenschappelijke Berigten: een reconstructie van een mislukking', in: Peter van Zonneveld (red.), *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850*. Leiden 1988, 75-89.
- Berg, W. van den & J.J. Kloek, 'Inleiding', in: Willem Bilderdijk, *De kunst der poëzy*. Ed. W. van den Berg & J.J. Kloek. Amsterdam 1995, 7-62.
- Bergman, J.T., 'Proeve eener geschiedenis van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, 1766-1866. Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het eerste eeuwfeest*. Leiden 1867, 123-218.
- Berkhey, J. le Francq van, *Vaerzen en gedichten zoo ernstige als boertige, bij verscheide gelegentheden, en tijden opgesteld, voor het [...] tooneelgezelschap: Veniam pro laude*. Leiden z.j.
- Berkhey, J. le Francq van, *Ernstige berispingen en aanmerkingen, op de berichten en prysvragen, over het storten van olie, traan, teer, of andere dryvende stoffen, in zee-gevaren, voorgesteld door den heere Frans van Lelyveld [...] rondborstig en vaderlandsliedend opgegeven, ter handhaving van de eere [...]*. Leiden 1775.
- Berkhey, J. le Francq van, *Eerbare proefkusjes van vaderlandsch naïf, in de arkadische vrijerijen van Dichtlief en Gloorroos*. Amsterdam 1782.
- Berkhey, J. le Francq van, *Js. Le Francq van Berkhey aan zyne medeburgeren*. s.l. 1783a.
- Berkhey, J. le Francq van, *Js. Le Francq van Berkhey. Aan zyn hoöners*. Leiden 1783b.
- Berkhey, J. le Francq van, *Snerpende hekelroede van eenen echten vrant en vryen Batavier, op de schurftte vereelte lendenen*

- der lasterende en alles aanschendende logen-courantiers en volksberoorders van Nederland. Met eenen verzachtenden en oprechten raad tot boete en eendragt. Vercierd met eene fraaije zinnebeeldige konstplaat, en deszelfs uitleg. s.l. [1785].
- Berkhey, J. le Francq van, *Triumph der Leydsche Oranje schut-tery*. Leiden 1787.
- Berkhey, J. le Francq van, *Kort bericht, wegens de omstandighe- den [...] by gelegenheid, dat vyfentwintig jonge burgerdogters [...] de eere hadden, om de doorluchtige erfstadhouderlyke familie, by derzelver plechtige intrede binnen [...] Leyden [...] hulde te bieden*. Leiden 1788.
- Berkhey, J. le Francq van, *De Bataafsche menschlijkheid of de Gevolgen der tweedracht. Betooft uit de rampen van het vaderland in vijfhonderd twee-en-zestig scherpdichterlijke sluitvaerzen en rondborstige vraegen naer de rechten van den mensch voor de tribune der eendracht*. Leiden 1801.
- Berkhey, J. le Francq van, *De menschlijkheid van eenen Leyd- schen Kuiper en eenen edelmoedigen zakkenrol-der. Een waar Origineel*, in: *Ernstige en boertige vertellingen mijner jeugd*. Ware Orgineelen. Leiden 1804.
- Berkhey, J. le Francq van, *De Bataafsche menscheljkheid, of De gevolgen der tweedracht. Betooft uit de rampen van het vaderland, in 562 scherp-dichterlijke sluitvaerzen en rond- borstige vraegen, naer de rechten van den mensch, voor de tribune der eendracht. Nieuwe uitgave met verdedigende en geschiedkundige aantekeningen opgehelderd*. Leiden [1804].
- Berkhey, J. le Francq van, *Natuurlyke historie van Holland* (9). Amsterdam [etc.] 1805-1811.
- Berkhey, J. le Francq van, *De toren van de Leydsche Saai- of Festynhalle sprekende ingevoerd. Bij gelegenheid van zijne slooping, veroorzaakt door de ramp van Leyden, voorgevallen op den 12. januarij 1807*. Leiden 1807a.
- Berkhey, J. le Francq van, *De toren van de Leydsche Saai- of Festynhalle andermaal sprekende ingevoerd, bij gelegenheid dat na de verkooping van denzelven tot afbraak, deszelfs sloo- ping is opgeschorst. Met eenige historische aantekeningen*. Leiden 1807b.
- Berkhey, J. le Francq van, *Oud Hollands vriendschap, tot Ley- dens troost by haren ramp in den jare 1807. Gevolgd van Utrechts eeuwschets*. Leiden 1809.
- Beschrijving der plechtige sledevaert van het genootschap Veniam pro laude, ter gedachtenisse van het tweede eeuwgetijde van Leyden's verlossing en de stichting haerer Hoogeschoole [...]* Leiden 1776
- Beschrijving der plechtige uittocht van Leydens weezen naer Utrecht, op den 6. oktober 1786*. Leiden 1786.
- Bicker Caarten, A., 'Het vroegere gebruik van de bakkershoren in Leiden en Rijnland', in: *LJB* 41 (1949), 85-91.
- Bijbel en Oranje*. Utrecht [1853].
- Bijleveld, Nikolaj, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordings- processen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft 2007.
- Bilderdijk, Katharina Wilhelmina, *De dichtwerken van vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* (3). Haarlem 1858-1860.
- Bilderdijk, Willem, *De ziekte der geleerden*. Amsterdam [etc.] 1807.
- Bilderdijk, Willem, 'Dichtstuk, uitgesproken in de openbare Vergadering der Maatschappij der Nederlandsche Letter- kunde, den derden van Wijnmaand 1806', in: *Verhandel- ing van de MNL te Leyden* 2:1 (1814), 281-292.
- Bilderdijk, Willem, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* (4). Rotterdam 1820-1823.
- Bilderdijk, Willem, *De bezwaren tegen den geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegelicht*. Leiden 1823a.
- Bilderdijk, Willem, *Spreuken*. Leiden 1823b.
- Bilderdijk, Willem, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheiden- heden* (4). Rotterdam 1824-1825.
- Bilderdijk, Willem, *Nederlandsche spraakleer*. Den Haag 1826.
- Bilderdijk, Willem, *Geschiedenis des vaderlands* (13). Ed. H.W. Tydeman. Amsterdam 1832-1853.
- Bilderdijk, Willem, *Mengelingen en fragmenten*. Amsterdam 1834.
- Bilderdijk, Willem, *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (5). Am- sterdam 1836-1837.
- Bilderdijk, Willem, *Bilderdijks epos, of De vijf bestaande zan- gen van den ondergang der eerste wareld*. Ed. I. da Costa. Leeuwarden 1847.
- Bilderdijk, Willem, *De dichtwerken van Bilderdijk* (15). Haar- lem 1856-1859.
- Bilderdijk, Willem, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogeleeraren en mrs. M. en H. W. Tydeman, gedurende de ja- ren 1807 tot 1831* (2). Ed. H.W.T. Tydeman. Sneek 1866-1867.
- Bilderdijk, Willem, *De kunst der poëzy*. Ed. W. van den Berg & J.J. Klok. Amsterdam 1995.
- Bilderdijk, Willem & Katharina Wilhelmina Bilderdijk, *Wit en rood* (2). Rotterdam 1818.
- Billets in the Low Countries, 1814-1817. In a series of letters*. London 1818.
- Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Neder- duitsche dichters* (6). Amsterdam 1821-1827.
- Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levens- beschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt* (21). Haar- lem 1852-1878.
- Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam 1888-1891.
- Bijzonderheden van Leijdens ongeval, op den 12 january 1807, verrat in eenige gemeenzame brieven. Verrijkt met een platte grond van de uitgestrektheid der verwoesting*. Amster- dam 1807.
- Bisschop, W., 'Korte geschiedenis der bibliotheek van de Maat- schappij der Nederlandsche Letterkunde', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Maatschappij der Nederlandsche let- terkunde te Leiden, 1766-1866. Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het eerste eeuwfeest*. Leiden 1867, 219-233.
- Björnsthål, Jacob Jonas, J. J. Björnsthåls Reize door Europa en het Oosten (6). Utrecht [etc.] 1778-1784.
- Blok, P.J., 'De Oranjeboom'. in: *LJB* 2 (1905), 49-55.
- Blok, P.J., 'De Bibliotheca Thysiana te Leiden', in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 5 (1907), 53-61.

- Blok, P.J., 'Amicitia', in: *LJB* 5 (1908), 92-119.
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (4). Den Haag 1910-1918.
- Blok, P.J., 'Ars Aemula Naturae', in: *LJB* 10 (1913), 1-27.
- Boeft, Jan den [e.a.] (red.), *Denken over dichten. Dertig eeuwen poëtische reflectie*. Amsterdam 1994.
- Boekholt, Pieter, 'Op zoek naar de kinderlectuur van rond 1800', in: Berry Dongelmans [e.a.] (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag 2000, 87-100.
- Boekholt, P.Th.F.M. & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen [etc.] 1987.
- Bogaers, A., *De togt van Heemskerk naar Gibraltar. Dichtstuk*. s.l. 1837.
- Bonaparte, Lodewijk Napoleon, *Geschiedkundige gedenkstukken en aanmerkingen over het bestuur van Holland* (3). Amsterdam 1820.
- Boogman, J.C., 'De periode 1840-1848', 'De "revolutie" van 1848 en haar naslaap', 'Het eerste ministerie-Thorbecke 1849-1853' en 'De conservatief-liberalen (doorgaans) aan het bewind 1853-1862', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. 12, *Nieuwste tijd*. Haarlem 1977, 306-332, 333-352, 353-378, 379-398.
- Boon Mesch, H.C. van der, 'Lofrede op Sebaldus Justinus Brugmans', in: *Werken der HMKFW* 7:2 (1825), 197-360.
- Bordewijk, Cobi [e.a.], *Wat geeft die Comedie toch een bemoeijng! De Leidse Schouwburg, 1705-2005*. Amsterdam 2005.
- Borger, E.A., *Dichterlijke nalatenschap van E.A. Borger*. Leiden [etc.] 1836.
- Bornewasser, J.A., 'De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest 1813-1814' en 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830', in: D.P. Blok [e.a.] (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. 11, *Nieuwste tijd*. Weesp 1983, 208-222, 223-278.
- Bosch, Jan, Mr. W. *Bilderdijk's briefwisseling. Aanvullende uitgave. Eerste deel, 1772-1794*. Wageningen 1955.
- Bosch, J., '[Inleiding]', in: Willem Bilderdijk, *Hanenpoot. Prentenboek voor zijn zoontje Julius Willem*. Ed. J. Bosch. Culemborg 1977.
- Bosch, P. van den, 'De twaalfde der Olympische Lierzangen van Pindarus nagevolgd', in: *Werken van de MNL te Leyden* 1 (1772), 123-128.
- Bosch Kemper, J. de, 'Redevoering bij gelegenheid van het vijftigjarig feest der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, gevierd te Amsterdam, den 21 September 1850', in: *Nieuwe werken der HMKFW* 4:1 (1851), 17-65.
- Bourdieu, Pierre, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*. Amsterdam 1994.
- Bouwman, André [e.a.], *De Beetscollectie te Leiden. Inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden 2003.
- Bouwman, André [e.a.], *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*. Leiden 2008.
- Bowring, John, *Brieven van John Bowring, geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen*. Leeuwarden 1829-1830.
- Boxman, Abraham, *Dichterlijke nalatenschap van Mr. Abraham Boxman* (2). Ed. J.J.L. ten Kate. Middelburg 1862.
- Braat, W.C., 'De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde van 1803 tot 1966', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966, 64-88.
- Braga, *Dichterlijke mengelingen*. Utrecht 1843.
- Brandt, Geeraardt, 'Het leven van Joost van den Vondel', in: J. v. Vondels poëzy of verscheide gedichten, op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerderd: mitsgaders een aanleidinge ter Nederduitsche dichtkunste en het leven des dichters. Franeker 1682.
- Brans, J.H., *Herdenking op het xxvste verjaaren van mijn lidmaatschap in zeeker Leescollegie. Den ix. April 1785*. s.l. 1785 [RAL, ar. nr. 185, inv. nr. 4].
- Brans, J.H., *Ter gedachtenis van mijn vijftigjarig lidmaatschap van zeker aanzienlijk Leesgenootschap te Leyden. Verschenen den ix van Grasmaand 1810*. s.l. [1810]. [RAL, ar. nr. 185, inv. nr. 4].
- Breman, Pieter, 'Dirk Kuipers (1733-1796), overbeterlijk kunstenaar', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 21 (1998), 65-86.
- Breman, Pieter, 'Dirk Kuipers (1733-1796). "Niet anders als droevige gevolgen"', in: Anna de Haas (red.), *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*. Zutphen 2002, 165-174.
- Brender à Brandis, G., 'Verhandeling over het lierdicht', in: *Prijsverhandelingen, uitgegeeven door het tael- en dichtlievend genootschap, ter spreuke voerende: kunst wordt door arbeid verkreegen* 2 (1786), 1-156.
- Brugelmans, R., 'Giuseppe Valentinelli's beschrijving van de Maatschappij en haar bibliotheek in 1861', in: *NLM* 2 (1984), 39-40.
- Brugelmans, R., 'Een verjaardagsvers voor Cornelis van Hoogeveen, junior uit 1782', in: *NLM* 10 (1992), 46-47.
- Breuker, Ph. H., 'De vriendschap tussen Bilderdijk en Halbertsma', in: *HBM* 11 (1994), 1-14.
- Brief aan de Politieke praatvaar; gevonden aan de Leydsche trekvaard, en om deszelfs merkwaardigheid in het licht gebracht, door een liefhebber van Praatvaaren en Praatmoeren*. [door Ernestus Ironiecus]. Leiden 1784.
- Brief van C. aan X. Over de brieven van A. aan Z.* Amsterdam 1813.
- 'Brief van J. Luchtmans, over de ramp van Leiden', in: *LJB* 14 (1917), 96.
- Brieven van A. aan Z.* Leiden 1813.
- Brieven van B. aan Y. Over den brief van A. aan Z.* Leiden 1813.
- Brink, Jan ten, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de xixe eeuw, in biographieën en bibliographieën, 1830-1880* (3). Amsterdam 1888-1889.

- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*. 's-Gravenhage 1929.
- Bruining, G., *Een hartig woordje aan mr. W. Bilderdijk, over deszelfs dusgenoemde Toelichting, van mr. I. da Costas Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden 1823.
- Bruining, G., *Herinneringen van G. Bruining met betrekking tot de omwentelingen in staat en kerk, gedurende zynen levensloop*. Dordrecht 1830.
- Budel, H.J., 'nv Distilleerderij 'De Franche Kroon', voorheen Hartevelde & Zoon', in: C.B.A. Smit & H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabriek, een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*. Utrecht 1990, 63-76.
- Buijnsters, P.J., *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'*. Assen 1963.
- Buijnsters, P.J., 'De VRIENDENROL van Rhijnvis Feith', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1973), 3-15.
- Buijnsters, P.J., 'Inleiding', in: Rhijnvis Feith, *Het graf*. Ed. P.J. Buijnsters. Culemborg 1977, 7-39.
- Buijnsters, P.J., *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen*. Utrecht 1984a.
- Buijnsters, P.J., 'Klopstock's inscriptie in de Vriendenrol van Rhijnvis Feith', in: *De nieuwe taalgids* 77 (1984b), 110-115.
- Buijnsters, P.J., 'Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw', in: Harry Bekkering [e.a.] (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam 1989, 168-228.
- Buijnsters, P.J., '20 augustus 1731: De eerste aflevering van De Hollandsche Spectator verschijnt. Spectatoriale geschriften in de Noordelijke Nederlanden', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 318-322.
- Buijnsters, P.J., 'Nawoord', in: Hieronymus van Alphen, *Kleine gedigten voor kinderen*. Ed. P.J. Buijnsters. Amsterdam 1998, 173-196.
- Buijnsters-Smets, Leontine, 'Onvermoede rijkdom. De illustratie van kinderboeken tussen 1780 en 1840', in: Berry Dongelmans [e.a.], *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag 2000, 135-150.
- Buisman, J.W., 'Het bevend Nederland. De Republiek en de aardbeving van Lissabon 1755-1756', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), 20-42.
- Buitenwerf-van der Molen, Mirjam Fokeline, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Hilversum 2007.
- Bultink, Marca, *Willem Bilderdijk en zijn weldoener. Zijn vriendschap met Johan Valckenaer*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1988.
- Bultink, Marca, 'Bilderdijk en zijn weldoener. De relatie tussen Willem Bilderdijk en Johan Valckenaer', in: *HBM* 10 (1993), 1-8.
- Bultink, Marca (eindred.), *Blauwe ader van de Bollenstreek. 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst*. Leiden 2007.
- Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen, gedaan te Leyden, op den achttienden en vijf en twintigsten van Louwmaand 1807*. Leiden 1807.
- Bundel, uitgegeven door de Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde, te Brugge onder de zinspreuk: Eendragt en vaderlandsliefde, voor het jaar 1821*. Brugge 1821.
- Busken Huet, Cd, *Litterarische fantasien en kritieken* (26). Haarlem 1881-1888.
- Bussingh, Johannes Wilhelmus, *De weldadigheid. Lierzang, ter gelegenheid van de verwoestende ramp, de stad Leyden overgekomen op den 12. van louwmaand 1807*. Leiden 1807.
- Callenburgh Baartmans, H.W., *Opmerkzaamheid op de stem van Leiden's ongeval, den 12 januarij 1807. Benevens gedachten op den dood van mevrouwe de wed. Van Alphen, daarbij omgekomen*. Utrecht 1807.
- Campbell, Charles, *The traveller's complete guide through Belgium & Holland. Containing full directions for gentleman, lovers of the fine arts, and travelers in general. With a sketch of a tour in Germany*. London 1817.
- Capadose, Abraham, 'Lofrede op Sebaldu Justinus Brugmans', in: *Werken der HMFVK* 7:2 (1825), 363-605.
- Carr, John, *A tour through Holland, along the right and left banks of the Rhine, to the south of Germany in the summer and autumn of 1806*. Philadelphia 1807.
- Castenmiller, M. [e.a.], *Luchtmans & Brill. Driehonderd jaar uitgevers en drukkers in Leiden, 1683-1983. Catalogus van de tentoonstelling gehouden van 1 september tot 1 oktober 1983 in het Gemeente-Archief te Leiden*. Leiden 1983.
- Catalogus bestaande in een Agtendartig Jaarige van zo ver men weet, Unike Verzameling van [...] aan 't vaderland nuttige geschriften [...]. By een gebragt door mr. Js. Le Franq v: Berkhey. Alle 't welk verkogt zal worden [...] ten huysen van F: de Does, uitgever van L F: van Berkhey. s.l. [1783]*.
- Chambers, William, *A tour in Holland, the countries on the Rhine and Belgium in the autumn of 1838*. Edinburgh 1839.
- Chronykje, of Naauwkeurige beschryvinge der aard-beevinge, of water-beweeging, welke is voor-gevallen op zaterdag, den eersten november, 1755*. Amsterdam 1755.
- Clarisse, J., 'Losse gedachten over vrouwelijke verstands-oefening', in: *Mnemosyne* 10 (1821), 269-314.
- Clercq, K. de, 'Overzicht van de "Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen"', in: *De negentiende eeuw* 3 (1979), 74-156.
- Clercq, Karel de, 'Letterkundig leven te Brugge in de Hollandse tijd', in: *Spiegel der Letteren* 6 (1963), 270-298.
- Clercq, M.H. le & E.E.P. Korving, 'Het toneel in de Leidse Schouwburg tussen 1830 en 1840', in: *De negentiende eeuw* 7 (1983), 201-209.
- Clercq, Willem de, 'Eenige wenken omtrent de dichterlijke loopbaan van W. Bilderdijk', in: *Gedenkszuil voor W. Bilderdijk*. Amsterdam 1833, 1-57.
- Clercq, Willem de, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*. Ed. A. Pierson. Haarlem 1889.
- Clercq, Willem de, *Woelige weken. November-december 1813*. Ed. W.A. de Clercq. Amsterdam 1988.
- Copia Authentiek van de gedrukte Memorie voor eenige Leden*

- der Vergadering van Gewapende Burger Corpsen, binnen de Provincie Holland [...]. Leiden 1785.
- Cossee, Eric Henri, *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een Remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd*. Kampen 1988.
- Costa, I. da: *Specimen academicum inaugurale, exhibens positiones quasdam ad philosophiam theoreticam pertinentes, quod, [...] Publico ac solempni examini submittit Isaäcus da Costa*. Leiden 1821.
- Costa, I. da, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden 1823.
- Costa, I. da, 'Bilderdijk en Goethe', in: Willem Bilderdijk, *Bilderdijs epos, of De vijf bestaande zangen van den ondergang der eerste wereld*. Ed. I. da Costa. Leeuwarden 1847, 465-519.
- Costa, I. da, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*. Haarlem 1859.
- Costa, I. da, *Da Costa's komplette dichtwerken* (3). Haarlem 1861-1863.
- Costa, I. da, *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis! Een keuze uit het werk*. Ed. G.J. Johannes. Amsterdam 1996.
- Costa-Belmonte, Hanna da, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*. Ed. O.W. Dubois. Heerenveen 2000.
- Cousin, Victor, *De l'instruction publique en Hollande*. Paris [etc.] 1837
- Cousin, Victor, *On the state of education in Holland, as regards schools for the working classes and for the poor*. London 1838.
- Cremer, J.J., *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld*. Arnhem 1863.
- Daas, Q.W.J., *De gezangen van Ossian in Nederland*. s.l. 1961.
- Dank-betuiging aan den Nederlandschen dichter Jan de Kruyff, voor zyne [...] verbeteringen, gebracht in Het verheerlykt Leyden van Joannes Le Francq van Berkhey. Met betooning van verwondering over zyn sterk lof-vers*. Leiden 1775.
- De advokaat en boezemvriend van Js. Le Francq van Berkhey verdedigende de zeetriumph der Bataafsche vryheid en de eere van Willem de Vyfde*. s.l. 1783.
- De advocaat van Frank de Vry; schryver der Orangeboomen. Voor de vierschaar der rede. Pleidooi van Antwoord*. s.l. [1782].
- De Batavier*. Leiden 1784.
- De beginselen van den redelijken mensch over de schouwburgen. Volgens de grondregels der aloudheid, de getuigenissen der filosofen, der dichters, der tooneelkundige schrijvers, der tooneelspelers zelve, en het oordeel van de eerwaardigste stemmen*. Utrecht 1819.
- De burgery aan J. Le Francq van Berkhey [...]. In zyn eerste stille week*. s.l. [1783].
- De denker*. Amsteldam 1763-1774.
- De gids. Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen*. Amsterdam 1837-1860.
- De knegt van het genootschap Kunst wordt door arbeid verkeegen. Aan de vergaderde leden op St. Nicolaes-avond in het jaer 1798 [...]* [Leiden 1798].
- De Leydsche stedemaegd en haeren getrouwen burger*. Leiden 1786.
- De Nederlandsche Mercurius. Tijdschrift aan de beoefenaren van fraaie kunsten en wetenschappen gewijd*. Rotterdam 1828-1829.
- De nieuwe oranjeboom, onder de zinspreuk: Al wie hier van eet zullen de oogen geopend worden*. s.l. [1782].
- De Opmerker*. s.l. 1772-1778.
- De orangeboomen contra, door Vry de Frank: aan Frank de Vry*. Amsterdam [1782].
- De Oranjeboomen*. [door Frank de Vrij / Pieter Vreede]. s.l. [1782].
- De poëtische snapper onder de zinspreuk: Vrank en vrij*. [Utrecht] 1777-1778.
- De politieke kruyer*. Amsterdam 1782-1787.
- De politieke snapper*. Leiden 1785.
- De procureur van den heere Joannis le Francq van Berkhey. Voor de vierschaar der reden*. Leiden z.j.
- De rederijker. Tijdschrift voor leden van rederijkers-kamers, verenigingen en genootschappen ter bevordering van uiterlijke welsprekendheid enz*. Leiden 1855-1860.
- De spectator der studenten*. Leiden 1773-1774.
- De tooneelkijker*. Amsterdam 1816-1819.
- De Vereeniging Christelijke Stemmen*. Amsterdam 1859.
- De vermakelijke en curieuse Roomsche poppenkast (Rarekiek?) Op nieuw voor het volk vertoond. Door Jan Claassen*. Amsterdam 1853.
- De verzaamelaar. Vervattende dertig vaderlandsche vertoogen*. Amsterdam 1785.
- De vriend des vaderlands. Een tijdschrift toegewijd aan den roem en de welvaart van Nederland en in het byzonder aan de hulp-behoefigen in hetzelfde*. Amsterdam 1835.
- De vrijheids-zoonen. Toneelspel in 5 bedrijven*. Leiden 1795.
- De Wassenaarsche boer, getransformeerd om een Vrolyke Staatkundige Toverlantaarn scharmoes. Verhaalende zyn Dienst als Stal-Jongen by den Hertog. Zyn zeeven Jarige Rys na Oost-Indien. Zyn wederkomst in 't Vaderland, daar hy op een snaaksche trant, aan Louwtje en Marretje, van Amstelveen, zyn Toverlantaarn laat zien*. s.l. [1782].
- Den val van de Witten, met het graff-schrift. In een t'samenspraek tusschen Pieter en Klaes*. s.l. 1672.
- Der Leydsche weezen heilwensch, opgedraagen aan [...] Wilhem Karel Henrik Friso, prins van Oranje en Nassau, stadhouder [...] der Vereenigde Nederlanden, [...] Op zyne [...] komste te Leyden den 29. der Zomermaand'* 1747. Leiden 1747.
- Derde iets voor Leyden, in een samenspraak, tusschen de Leydsche Louw en Krelis. (Dienende tot een tweede vervolg op het eerste)*. s.l. [1784].
- Dethmar, F. W., Freundliche Erinnerung an Holland und seine Bewohner. Zugleich ein Wegweiser für Reisende* (4). Essen 1838-1841.
- Deugd, C. de, Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken. De fenomenologie van een geestesgesteldheid*. Groningen 1966.
- Dichtlievend tijdverdrijf of proeven van dichtoeffeningen*. [Dirk Kuipers]. Leiden 1766.
- Dichtliedende mengelingen*. [Dirk Kuipers]. Leiden 1764.

- Dichtlievende uitgaven. Door het Genootschap Door arbeyd en yver. Leiden 1768.
- Dongelmans, Berry, *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amstelveen 1992.
- Dongelmans, Berry, Frits van Oostrom & Peter van Zonneveld (red.), *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam 1995.
- Dongelmans, B.P.M., 'Catalogus à tien cents verkrijgbaar.' Nuts- en volksbibliotheken in de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 24 (2000), 179-198.
- Dongelmans, B.P.M., 'Van De brave Hendrik tot de Speed Master. Het Leidse boek in de negentiende en twintigste eeuw', in: André Bouwman [e.a.], *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*. Leiden 2008, 289-432.
- Dongelmans, Berry & Marco de Niet, 'Verzamelen in vogelvlucht', in: Berry Dongelmans, Frits van Oostrom & Peter van Zonneveld (red.), *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam 1995, 9-24.
- Doorenbos, W.B., 'Leidsche Studenten-vrijwilligerscorpsen in 1672, 1815 en 1830-1831', in: *LJB* 12 (1915), 148-181.
- Dorleijn, G.J. & C.J. van Rees (red.), *Literatuuroppvattingen in het perspectief van het literaire veld*. Den Haag 1999.
- Dorleijn, Gillis J. & Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000*. Nijmegen 2006.
- Draye, Greet, *Laboratoria van de natie. Nederlandstalige literaire genootschappen in Vlaanderen over politiek, literatuur en identiteit 1830-1914*. Nijmegen 2009.
- Drentje, Jan, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*. Amsterdam 2004.
- Drie puntgedichten*. s.l. [1784].
- Drie samen-spraaken, tusschen Lodewyk, Coenraat en Frans, Over de Brief van het Hof van Holland, geschreeven aan de Edele Groot Mog. Heeren Staaten van Holland en West-Friesland. Betreffende het zo veel Geruchmaakende en in Amsterdam verboden Liebel, geintituleerd, De Oranje Boomen. Als mede over het Adverteeren der Diemer en Watergraafs-Meersche en Zuid-Hollandsche Couranten, raakende het zelve Liebel*. s.l. [1782].
- Driel, Joost van, 'Stijlen van onderzoek. Anderhalve eeuw medioneerlandistiek vanuit stilistisch perspectief', in: *TNTL* 119 (2003), 97-117.
- Driel, L. van & J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel. Een duografie*. Den Haag 1998.
- Driessen, Felix, *Leiden in den Franschen tijd. Handschrift uit de jaren 1794-1813*. Leiden 1913.
- Dröge, J.F., 'Het stadsbeeld', in: W.L. Moerman & R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden in gaslicht. Een stad in verandering 1800-1900*. Utrecht 1989, 7-16.
- Duarte Fonseca, João, 1755. o *Terramoto de Lisboa / The Lisbon Earthquake*. Lissabon 2005.
- Ducange, Victor, *Zestien jaren geleden, of, Moederliefde en kindertrouw. Tooneelspel in vijf bedrijven*. Amsterdam 1836.
- Ducange, Victor & Dinaux, *Dertig jaren, of Het leven van een dobbelaar. Tooneelspel, dat in drie dagen afspeelt*. Amsterdam 1828.
- Dumbar, Gerhard, 'Onderzoek over de middelen om den bloei van letterkundige genootschappen te bevorderen', in: *Letter- en geschiedkundige mengelingen* (1836), 157-193.
- Duyverman, J.P., 'Revolutie in Leiden', in: *LJB* 53 (1961), 91-99.
- Duyverman, J.P., 'Een ooggetuige verslag van de buskruitramp van 1807', in: *LJB* 67 (1975), 105-109.
- Duyverman, J.P., 'Een week vrijheid, gelijkheid en broederschap. 21-28 januari 1795', in: *LJB* 68 (1976), 121-125.
- Dyserinck, Joh., 'Over de Leidsche Rederijkerskamer ter bevordering van uiterlijke welsprekendheid', in: *Handelingen van het 30ste Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Leiden, van den 25sten tot den 28sten Augustus 1908*. Leiden 1909, 114-125.
- Eagleton, Terry, *The Function of Criticism. From The Spectator to Post-Structuralism*. London 1984.
- Echte miserie van een heer uit de vroedschap te Leiden, aan zyn vriend in Amsterdam, behelsende het voorgevallene by het ontstaane rumoer of tumult, op woensdag des nachts, tusschen den 9 en 10 dezer maand [...] tusschen het gemeen en het vry-corps*. s.l. 1784.
- Edwards, Edward, *Memoirs of libraries. Including a handbook of library economy* (2). London 1859.
- Een dorpspraatje over de bisschoppen*. Amsterdam 1853.
- Een nieuw lied, Smijt hem maar op de wagen*. s.l. [1813].
- Een nieuw lied van de Leidsche wevers, over verscheide oproermakers op den 8. maart 1784*. s.l. [1784].
- Een troefblaadje uitgespeeld, tegens zekeren verwaande pedant agter de schermen. In een brief aan den zelve voorgesteld. Ter gelegenheid van zyne uitgegevene naamloose taal- en dichtkundige mengelstoffen 1ste stukje onder de spreuk: Suum cuique*. Amsteldam 1776.
- Effen, Justus van, *De Hollandsche Spectator, 11 september 1733-12 februari 1734*. Aflevering 196 t/m 240. Ed. José de Kruijff. Leuth 2001.
- Eijnatten, Joris van, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*. Hilversum 1998a.
- Eijnatten, Joris van, 'Hypochondrische ziel. Lichaam en geest in De ziekte der geleerden (1807) van Willem Bilderdijk', in: *De Negentiende Eeuw* 22 (1998b) 3, 185-205.
- Eilers Koch, J. R., & J. R. Eilers, *Bloemlezing uit Nederlandsche dichtwerken*. Leiden 1847.
- Elink Sterk, J.W., 'Levensberigt van Mr. Abraham Boxman', in: Abraham Boxman, *Dichterlijke nalatenschap van Mr. Abraham Boxman* 1. Ed. J.J.L. ten Kate. Middelburg 1862, xiii-xxxiv.
- Engelen, C. van, 'Eene wysgeerige verhandeling over den schouwburg in 't algemeen', in: *Spectatoriale schouwburg* 1. Amsterdam 1775, 1-76.
- Engelen, C. van, *Antwoord op de Vraag van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde: Welke zijn de algemeene oogmerken, die een Dichter moet bedoelen? Welke zijn derhalven de eigenaartige onderwerpen voor de Dichtkonst? En welke zijn derzelver algemeene regelen?*, in: *Werken van de MNL te Leyden* 4 (1779), 65-224.

- Essen, J.L. van, 'Bilderdijk en Groen van Prinsterer', in: *HBM* 1 (1984), 6-12.
- Euterpe. Een tijdschrift tot bevordering van fraaije kunsten en wetenschappen. Door Jacobus Kantelaar en Matthijs Siegenbeek. Amsterdam 1810-1811.
- Expreste tyding uit Den Haag, wegens de gestrenghe eisch van [...] prins Willem den Vyfden. Aangaande het beruchte en lasterlyke boekje; genaamd, *De oranjeboomen*. s.l. [1782].
- Falter, Rolf, 1830. *De scheiding van Nederland, België en Luxemburg*. Tielt 2005.
- Fasel, W.A., 'Een studentengenootschap in de patriottentijd. "Pro Pallade et Libertate"', in: *LJB* 45 (1953), 126-134.
- Fasel, W.A., 'De ommekeer in Leiden in 1787', in: *LJB* 46 (1954), 137-141.
- Feest-zang ter inwyding van Bacchus-Concordia-Quartus, als chef der drinkbekeren, van het Gezelschap Concordia te Leyden. Leiden 1801.
- Feith, Rhijnvis, *Brieven over verscheide onderwerpen* (6). Amsterdam 1784-1793.
- Feith, Rhijnvis, *De patriotten. Tooneelspel*. Amsterdam 1785.
- Feith, Rhijnvis, *Het graf*. Ed. P.J. Buijnsters. Culemborg 1977.
- Feith, Rhijnvis, *De correspondentie van Rhijnvis Feith, 1753-1824*. 'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven'. Ed. J.C. Streng. Epe 1994.
- Fell, R., *Reize door de Bataafsche Republiek, in den jare 1800, in brieven*. Haarlem 1806.
- Fliedner, Theodor, *Collektenreise nach Holland und England, nebst einer ausführlichen Darstellung des Kirchen-, Schul-, Armen- und Gefängniswesens beider Länder, mit vergleichender Hinweisung auf Deutschland, vorzüglich Preussen* (2). Essen 1831.
- Fockema Andreae, S.J., 'De "Historische Commissie" van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966, 168-177.
- Fonteyn, Guido, 'Waterloo: de Leeuw. Over de Slag bij Waterloo die nog altijd aan de gang is', in: Jan Bank & Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering 3. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006, 72-81.
- Francken, Eep, *De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker*. Amsterdam 1990.
- Fruin, Robert, *Correspondentie van Robert Fruin, 1845-1899*. Ed. H.J. Smit & W.J. Wieringa. Groningen [etc.] 1957
- Galante dichtluimen*. s.l. 1780.
- Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 julij 1823*. Bijeenverzameld door Vincent Loosjes. Haarlem 1824.
- Geel, J., 'Tets over den smaak', in: *Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren* 5:3 (1826), 363-386.
- Geel, J., *Onderzoek en phantasie*. Leiden 1838.
- Geel, J., *Mengelwerk van Jacob Geel*. Ed. J. de Rooij. Zutphen 1974.
- Geerts, Ton, *Het Bilderdijk-Museum. Catalogus van kunstvoorwerpen*. Leiden 1994.
- Gelderblom, Arie Jan: 'De *genius loci* van het lege land. De collectie plaatsbeschrijvingen van Nederland en koloniën', in: Berry Dongelmans, Frits van Oostrom & Peter van Zonneveld (red.), *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam 1995, 43-52.
- Gemert, Lia van, "'Onwederstanelijken drang". Het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland', in: *De Achttiende Eeuw* 27 (1995), 127-140.
- Gemert, Lia van, (hoofdred.), *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875. A Bilingual Anthology*. Amsterdam 2010
- Gerbrandy, Piet, 'Tussen de oren van Willem Bilderdijk', in: Piet Gerbrandy & Marinus van Hattum (red.), *Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk. Negen beschouwingen over gedichten van Bilderdijk*. Groningen 2000, 27-38.
- Gerretson, C., 'Gesprekken met den koning 1826-1839', in: *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap* 57 (1836), 110-226.
- Geuns, Jan van [e.a.], *Vier verhandelingen over de oorzaken van het verval in den openbaren eerdienst, en de middelen van deszelfs herstel. Ter beantwoordinge eener prijsvraag van een gezelschap vrienden van godsdienst en deszelfs openbare oefeningen te Leyden*. Utrecht 1797.
- Gezangen, welke bij de plegtige verwelkoming van de Leidsche jagers in de Pieters Kerk zullen gezongen worden*. Leiden 1831.
- Giele, Jacques, *De pen in aanslag. 1848: het revolutiejaar in Nederland*. Lilliputters, Fysiologieën, het Dam-oproer en de nacht dat de koning liberaal werd. Purmerend 1998.
- Goinga, Hannie van, 'Een blik op de praktijk van de Nederlandse boekhandel omstreeks 1785: Christoffel Frederik Koenig, uitgever van volksblaadjes, Leiden 1782-1786', in: *De Achttiende Eeuw* 25 (1993), 39-72.
- Goinga, Hannie van, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam 1999.
- Goinga, H. van, "'De politieke praatvaar", "De politieke snapper" en "De politieke nalezer". Een blik op de context van drie patriotse volksblaadjes', in: Pieter van Wissing (red.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen 2008, 59-72, 314-317, 352.
- Goinga-van Driel, J. van, 'Nuttig en aangenaam: leesgezelschappen in 18e-eeuws Leiden', in: J.A.A.M. Biemans (red.), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1983, 165-181.
- [Golverdinge, J. van], *De onzedelijke en onchristelijke strekking van het schouwtooneel*. Den Haag 1834.
- Gomperts, H.A., *De geheime tuin*. Amsterdam 1972.
- Gomperts, H.A., *Intenties 1, 2 en 3. Essays en kritieken*. Ed. Eep Francken & Herman Verhaar. Amsterdam 2003.
- Gravé, J.H., *Twee dagen in November, of Hulde aan burgerdeugd, weldadigheid en heldenmoed. Tooneelmatige voorstelling met zang*. Rotterdam 1830.
- Gravé, J.H., *Coupletten gezongen door mejufvrouw J.C. Hoedt, de heeren Van der Linden en Ruffa, in den Koninklijken*

- Schouwburg te Leyden, Den 23sten September 1831, ter gelegenheid van de zegevierende terugkomst der heeren studenten uit het leger. s.l. 1831a.
- Gravé, J.H., *Minerva's lauwerkrans. Tooneelmatige hulde, ter feestviering der zegevierende terugkomst van heeren studenten der onderscheidene akademien, uit het leger. In twee afdeelingen, met zang.* Rotterdam 1831b.
- Greb, F.H., 'Iets over het Grieksche tooneel', in: *Bijdragen tot boeken- en menschenkennis* 5 (1836), 139-174.
- Grijzenhout, F., W.W. Mijnhardt [e.a.], 'Revolutie in Nederland', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt & N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten.* Amsterdam 1987, 7-26.
- Grijzenhout, F., *Een Koninklijk Museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810.* Zwolle 1999.
- Grijzenhout, F., 'Een ramp als erfgoed', in: Arti Ponsen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden.* Leiden 2007, 13-21.
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap* (9). 's-Gravenhage 1925-1992.
- Groffie, J.J.M., 'Het tweede eeuwfeest van Leidens ontzet en de feestrede van J. le Francq van Berkhey', in: *LJB* 55 (1963), 86-99.
- Groot, Aart de, *Leven en arbeid van J. H. van der Palm.* Wageningen 1960.
- Groot, J.R. de, 'De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1766-1966', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966.* Leiden 1966, 130-145.
- Haan, M.J.M. de (red.), *La Vertu 1757-2007. Een loge in Leiden. Een jubileumboek.* Purmerend 2007.
- Haar, Bernard ter, 'Proeve van eene beantwoording der vraag: "Welken invloed heeft het Christendom gehad op de poëzij?"', in: *Nieuwe werken der HMFkw* 2:2 (1843), 195-336.
- Haar, Bernard ter, *De St. Paulus rots. Dichtstuk. Gevolgd door een naauwkeurig verhaal der schipbreuk van het Nederlandse barkschip Jan Hendrik, in Bloeiimaand 1845, opgemaakt uit de papieren van den scheeps-heelmeester J. Hanou Jz. en den opperstuurman H. Vierow.* Amsterdam 1847.
- Haar, Bernard ter, 'Hollands bloei in schoone kunsten en wetenschappen bij het sluiten van den Munsterschen vrede. Twee eeuwen later beschouwd. Eene voorlezing', in: *Nieuwe werken der HMFkw* 3:2 (1850a).
- Haar, Bernard ter, *Gedichten.* Arnhem 1850b.
- Haar, Bernard ter, *Gedichten van Bernard ter Haar.* Arnhem 1866.
- Haas, Anna de, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772.* Hilversum 1998.
- Hailbronner, Karl von, *Cartons aus der Reisemappe eines deutschen Touristen.* Stuttgart [etc.] 1837.
- Hall, F.A. van, 'Lofrede op Johan de Witt', in: *Werken der HMFkw* 5:1 (1820), 133-204.
- Hall, M.C. van, *Lofrede op Mr. Rhijnvis Feith. Uitgesproken, bij de opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, te Amsterdam, den 18den September, 1824.* s.l. 1824.
- Haller, Albrecht von, *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727).* Ed. G. A. Lindeboom. Delft 1958.
- Hamaker, H.A., 'Over den Arabischen held en dichter Antar', in: *Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren* 2:2 (1823), 265-286.
- Hamaker, H.A., *Redevoering over den aard der zelfstandigheid, haar gewigt voor geheele volken en bijzondere personen, en hare hooge noodzakelijkheid voor Nederland, in het tegenwoordige tijdsgewricht.* Leiden 1831.
- Hamaker, M.J., *Jacob Geel (1789-1862). Naar zijn brieven en geschriften geschetst.* Leiden 1907.
- Hamelsveld, Ysbrand van, *Vertoog over de middelen, tot voltooijng en handhaaving van de goede zaak der vryheid; voorgedragen aan de burgerij van Leyden [...] den 3. maart 1795.* Leiden 1795.
- Hamilton, Paul, *Coleridge's poetics.* Oxford 1983.
- Handelingen der Beschermheeren en [...] Bestuurderen van het [...] Genootschap [...] Kunst wordt door arbeid verkreegen. Ter verdediging [...] tegen den hoon hun aengedaen, in zeker stukje, getijld: Twee Vliegen in Eene slag.* s.l. [1776].
- Handelingen der jaarlyksche vergadering van het Tael- en Dichtlievend Genootschap, Kunst wordt door arbeid verkreegen, opgerigt den 11en van Slagtmaand 1766, gehouden te Leyden van 1770-76, 1782-1797* (2). Leiden 1770-1776, 1782-1797.
- Hanou, A.J., 'Kinker en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden', in: *NLM* 4 (1986), 4-6.
- Hanou, A.J., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de Vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (2). Deventer 1988.
- Hanou, A.J., *Revolutie in woorden.* Amsterdam 1989.
- Hanou, André, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830).* [Nijmegen] 2002.
- Hanou, André, 'Het letterkundig genootschap in de Nederlanden', in: Guillaume van Gemert [e.a.] (red.), *Orbis doctus, 1500-1850. Perspectieven op de geleerde wereld van Europa: plaatsen en personen.* Opstellen aangeboden aan professor dr. J.A.H. Bots. Amsterdam [etc.] 2005, 133-148.
- Hanou, André, 'De ramp van Leiden: eigen schuld?', in: *NLM* 24 (2006), 46-52.
- Hanou, André, 'Sporen van een Kant-debat in 1807', in: *De negentiende eeuw* 32 (2008), 161-178.
- Hanou, A.J. & Wa. R.D. van Oostrum, 'Cornelis Heyligert: Apekees, en het faillissement van een Leidse boekdrukkerij in 1792', in: *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek* 4 (1975), 290-295.
- Harmsen, Ton, *Onderwys in de tooneel-poëzy. De opvattingen over toneel van het Kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum.* Rotterdam 1989.
- Hartman, P., *Hendrik en Anna, een volksboek.* Amsterdam 1792.
- Hartog, J., 'Santhorst', in: *De Gids* 46 (1882/2), 238-280.
- Hartogh, F.A. de, *Treurzangen op Leijdens ramp vervaardigt en ter gewoone vergadering der dichtkundige Maatschappij:*

- Kunstliefde spaart geen vlijt, in 's Hage, op den 5den van sprokkelmaand des jaars 1807, uitgesproken.* Leiden 1807.
- Hasebroek, J.P., *Poëzy*. Haarlem 1836.
- Hattum, M. van, 'De Leidse Jager G.A.N. Allebé (1810-1892), in: *De negentiende eeuw* 5 (1981), 213-227.
- Hattum, M. van, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*. Amsterdam 1996.
- HaverSchmidt, François, *Verzamelde gedichten in handschrift*. Ed. H. v.d. Sloot. Rijswijk 1993.
- HaverSchmidt, François, *Familie en kennissen*. Amsterdam 1994.
- Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek*. Amsterdam 1811.
- Heesakkers, C.L. & K. Thomassen, 'Het album amicorum in de Nederlanden', in: K. Thomassen (red.), *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet. Het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden*. Maarssen [etc.] 1990, 9-36.
- Heezen, Wil, "Geachte hoorders en hoorderessen..." De "leesvergaderingen" van de "Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen", afdeling Rotterdam (1800-1855), in: *Rotterdamsch jaarboekje* 10 (1993), 263-296.
- Heye, J.P., *Wapenkreet*. Leiden 1830.
- Heijenbrok, Jacqueline, 'De herbowplannen na de Leidse buskruitramp, 1807-1809', in: Eveline Koolhaas-Grosfeld [e.a.] (red.), *Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland*. Zwolle 2007, 225-254.
- Heijningen-de Zoete, J.C. van, 'Zevendertig leerlingen van het Paedagogium geportretteerd door C.H. van Ameron', in: *LJB* 77 (1985), 80-106.
- Helmers, J.F., 'De Dichter, Lierzang', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1 (1804), 113-122.
- Hengel, W.A. van, *De joodsche natie ten tijde der opbouw van Jeruzalem, een beeld voor ons Nederlanders. Leerrede*. Leiden 1830.
- Hengel, W.A. van, *Verwelkoming der Leidsche Jagers, den 23 September 1831, in de Pieterskerk te Leiden*. Leiden 1831.
- Het laatste vervolg, en egte slot op het egte Vervolg op de Oranje-boomen*. [door Frank de Vrij Secundus]. s.l. [1782].
- Het gedrag van de regenten of bestierders van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende den Tegenwoordigen Oorlog. Ontvouwt door een Hollandsch Heer*. Londen [1747].
- Het laatste vervolg, en egte slot op het egte Vervolg op de Oranje-boomen*. s.l. [1782].
- Het oude volkslied Wilhelmus van Nassouwen*. Leiden 1830.
- Het vervolg op De Oranje boomen ontmaskert. Onder de zinspreuk Discordia res maximae dilabuntur*. s.l. [1782].
- Hofdijk, W.J., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, voor gymnasiën en zelf-onderricht*. Amsterdam 1857.
- Hofdijk, W.J., *Vondel gekroond. Lyriesch-dramatisch gedicht*. Amsterdam 1858.
- Hoffman, F.A.J., *De puinhopen der stad Leyden, of De verwoesting van den twaalfden van louwmaand des jaars 1807. In twee zangen*. Leiden 1807.
- Hoffmann von Fallersleben, Heinrich, *Mein Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen* (6). Hannover 1868.
- Hoftijzer, P.G., *Patriotten, uitgevers en boekverkopers. Een onderzoek naar de rol en betekenis van de Leidse boekhandel en uitgeverij tijdens de politieke woelingen in Leiden en de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw (1750-1787)*. Leiden 1981.
- Hoftijzer, P.G., *Pieter van der Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkoper*. Hilversum 1999.
- Hoftijzer, Paul, *Bibliotheca Thysiana. "Tot publieke dienst der studie"*. Leiden 2008.
- Hoftijzer, Paul & Kasper van Ommen, *Langs Leidse letters. Een boekhistorische wandeling*. Leiden 2008.
- Hogendoorn, W., 'Leiden in last op de planken', in: *LJB* 60 (1968), 65-85.
- Hogendorp, Gijsbert Karel van, *Over de scheiding van Holland en België*. Den Haag 1830.
- Holst, C.P., 'De "Ramp van Leiden" in de memoires van een niet-Leidenaar', in: *LJB* 47 (1955), 153-160.
- Hond, Jan de, *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur, ca. 1800-1920*. Leiden 2008.
- Honings, Rick, *'Ô bloem der steden'. Bilderdijk en Leiden*. Leiden 2006a.
- Honings, Rick, 'Inleiding', in: François HaverSchmidt, *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881*. Ed. Rick Honings. Leiden 2006b, 9-14.
- Honings, Rick, 'Een orang-oetan in Haarlem', in: George Moormann (red.), *Bilderdijkst*. Haarlem 2006c.
- Honings, Rick, '"Oranje boven! het Vrycorps onder!" De letterkundige verwerking van het oproer van "1784" in Leiden', in: *LJB* 101 (2009a), 109-129.
- Honings, Rick, 'Van zaadkorrel tot breedgetakte boom. De ontkieming van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde', in: *NLM* 27 (2009b), 8-15.
- Honings, Rick, 'Goud voor de Tweede Vondel. Bilderdijs erepenning vanwege de Maatschappij uit 1830', in: *NLM* 27 (2009c), 37-45.
- Honings, Rick, 'Bij Bilderdijk aan tafel. Een bijzonder ooggetuigenverslag van Robert Southey uit 1825', in: *HBM* 26 (2009d), 1-13.
- Honings, Rick, 'De negentiende eeuw zonder Tachtigersbril' [over: Willem van den Berg & Piet Couttenier: *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam 2009], in: *Vaktaal* 22 (2009e), 13-16.
- Honings, Rick, '"Dat LASTERSCHRIFT! - helaas! - moest nog te voorschyn komen". Over het antistadhoudelijke pamflet *De Oranjeboomen* (1782)', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 33 (2010a), 11-24.
- Honings, Rick, '"Toongeeftster van den goeden smaak". De Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, 1813-1833', in: *Nederlandse Letterkunde* 15 (2010b), 103-125.
- Honings, Rick, 'De verguisde "Rembrandt der dichters". Bilderdijs positie binnen de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in: *HBM* 27 (2010c), 9-16.
- Honings, Rick, 'De versterking van de Muzen. De Belgische Opstand en het literaire leven', in: *Spiegel der Letteren* 52 (2010d), 307-336.
- Honings, Rick, 'Indische schipbreukpoëzie. De ondergang van

- de Willem I (1837) als prijsvraagonderwerp', in: *Indische Letteren* 25 (2010e), 194-207.
- Honings, Rick, 'Het topje van de leesberg', in: [Berry Dongelmans & Paul Hoftijzer (red.),] *Het Groeiboek. Aspecten van de geschiedenis van het Nederlandse boek*. Leiden 2011a.
- Honings, Rick, 'Een nieuwe grondwet, een nieuw geluid. De Maatschappij, Siegenbeek en de revolutie van 1848', in: *Jaarboek van de MNL 2009-2010*. Leiden 2011b, 82-94.
- Honings, Rick & Gijsbert Rutten, 'De droom van Hendrik van Wijn. Een interdisciplinaire illustratie van de genootschappelijke praktijk', in: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 28 (2010), 135-162.
- Hoogeveen, C. van, *De Ridderhofstad Santhorst verheerlijkt, door het ontvangen van den grootsten held dezer eeuwwe Pascal Paoli, onverwinnlijken voorstander der Corsische vrijheid. Op den vijftien van Herfstmaend MDCCLXIX*. Leiden 1769.
- Horatius, *Ars Poetica*. Ingeleid, verantwoord, vertaald en voorzien van een nabeschouwing over Horatius' dichterlijk voortleven bij Bilderdijk. Ed. P.H. Schrijvers. Amsterdam 1990.
- Höweler, H.A., 'Wat ooggetuigen over de ramp te Leiden in 1807 vertellen', in: *LJB* 25 (1933), 1-13.
- Höweler, H.A., 'Uit de geschiedenis van het Haagsche dichtgenootschap 'Kunstliefde spaart geen vlijt' 1772-1818', in: *TNTL* 56 (1937), 97-184.
- Höweler, H.A., 'De lakenfabriek Frans van Lelyveld', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966, 1-44.
- Höweler [e.a.], H.A., *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966.
- Hooykaas, G.J., 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840', in: D.P. Blok [e.a.] (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. 11, *Nieuwste tijd*. Weesp 1983, 306-314.
- Hooykaas, G.J., 'Siegenbeek versus Schrant', in: *NLM* 4 (1986), 29-31.
- Hooykaas, G.J., 'Willem III en de grondwet in april 1853', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994), 53-56.
- Hooykaas, G.J., '"Is dit nu timmerhout?" Twee Leidse hooglebaren en een recensietijdschrift', in: Helleke van den Braber [e.a.] (red.), *Floppen en fiasco's. Mislukkingen uit de tijdschriftgeschiedenis*. [Nijmegen] 2002, 51-61.
- H[uber], Therese, *Bemerkungen über Holland aus dem Reisejournal einer deutschen Frau*. Leipzig 1811.
- Huët, D.T., 'Redevoering over de blijvende waarde van letterkundige voortbrengselen, uitgesproken ter opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, gehouden te Rotterdam, op den 14. september 1833', in: *Werken der HMKW* 9 (1834), 129-174.
- Huizinga, J., 'De beteekeenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving', in: *Jaarboek van de MNL* 1913, 25-46.
- Hull, Willem van den, *Autobiografie (1778-1854)*. Ed. Raymonde Padmos. Hilversum 1996.
- Hulshoff Pol, E., 'Een Zweed te Leiden in 1769. Uit het reisdagboek van J.H. Lidén', in: *LJB* 50 (1958), 127-145.
- Huussen, A.H., *Robert Fruin en het Stedelijk Gymnasium te Leiden, 1850-1860*. Leiden 1963.
- Huygens, G.W., *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*. Rotterdam 1972.
- Huygens, G.W., 'Inleiding', in: H. Tollens Cz, *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597, gevolgd door Avondmijmering*. Culenburg 1977, 7-58.
- Iets aangaande de toelichtingen van mr. W. Bilderdijk, betrekkelijk De bezwaren tegen den geest der eeuw van mr. I. da Costa*. [E.C. d'Engelbronner]. Leiden 1823.
- Iets voor Leyden*. s.l. [1784].
- Im Hof, Ulrich, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. München 1982.
- Jaarboek van de Maatschappij der Nederlands(ch)e Letterkunde te Leiden*. Leiden 1766-1860. [www.dbnl.org].
- Jaarboeken der Bataafsche Republiek*. Amsterdam [etc.] 1795-1798.
- Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden*. Amsterdam 1817, 1819.
- Jaarboekje voor rederijders en beminnaars der poëzij* 4. Amsterdam 1860.
- Jäck, Joachim Heinrich, *Reise durch Frankreich, England und die beiden Niederlande im J. 1824* (2). Weimar 1826.
- Jager, A. de, 'Proeve over den invloed van Bilderdijks dichtwerken op onze taal, ten aanzien van het vormen van nieuwe en het terugroepen van oude woorden en spreekwijzen', in: *Nieuwe reeks van werken van de MNL te Leiden* 5 (1847), 1-260.
- Jagt, Willem van der, *De dwinglandij ontdekt in een lasterlijk gedicht, getyeld Vervolg op de Orangeboomen, onder de spreuk der misbruikte goddelyke bedreiging: Ten dage enz. en vrijmoedig doorgehaald*. Den Haag 1782.
- Janse, Antheun, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren, 1401-1436*. Amsterdam 2009.
- Jansen, Dick, 'Uitgerekend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland, 1781-1850', in: *De negentiende eeuw* 14 (1990), 181-188.
- Janssen, Susanne, *In het licht van de kritiek. Variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken*. Hilversum 1994.
- Japikse, G., 'Drie schoft 'Oranje boven'', in: *LJB* 5 (1908), 46-60.
- Jensen, Lotte, 'Controversiële helden. Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt in de ogen van literatoren, 1800-1830', in: *De negentiende eeuw* 31 (2007), 4-21.
- Jensen, Lotte, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen 2008.
- Johannes, G.J., *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding - van Van Alphen tot Verwey*. Amsterdam 1992.
- Johannes, G.J., *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag 1995.
- Johannes, G.J., 'Inleiding' en 'Inleiding bij de teksten', in: Isaäc

- da Costa, *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis! Een keuze uit het werk*. Ed. G.J. Johannes. Amsterdam 1996, 1-17.
- Johannes, G.J., *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830*. Den Haag 1997.
- Johannes, G.J., 'Nachtgeal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk (en Albert Verwey)', in: *HBM* 16 (1999), 1-10.
- Johannes, G.J., "'Zoo is overdrijving de ziekte van elke eeuw". Het beeld van de 17de eeuw in 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik en zelfstudie', in: *Nederlandse Letterkunde* 7 (2002), 28-60.
- Johannes, G.J., *Dit moet U niet onverschillig wezen! De vaderlandse literatuur in het Noord-Nederlands voortgezet onderwijs 1800-1900*. Nijmegen 2007.
- Jonge, A. de & W.W. Mijnhardt, 'Het genootschapsonderzoek in Nederland', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 15 (1983), 215-221.
- Jonge, H. de, *Gids bij de tentoonstelling: Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans 1763-1819. Verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit*. Leiden 2001.
- Jonge, J.A. de, 'Overheidsfinanciën', in: D.P. Blok [e.a.] (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. 12, Nieuwste tijd. Haarlem 1977, 55-58.
- Joor, Johan, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilgheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam 2000.
- Joor, Johan, 'De huid die niet mocht zweten. Het continentaal stelsel en de betekenis daarvan voor het Koninkrijk Holland', in: *De negentiende eeuw* 30 (2006), 242-254.
- Js. Le Francq van Berkhey aan zyne medeburgers. Tweede stukje. Leiden 1783.
- Judo, Frank & Stijn Van de Perre (red.), *De prijs van de Scheiding. Het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1830-1839)*. Kapellen 2007.
- Kabinet van mode en smaak 1. Haarlem 1791.
- Kagchelland, A. & M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*. Delft 2009.
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (7). Groningen 1906-1912.
- Kalmthout, Ton van, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*. Hilversum 1998.
- Kalmthout, Ton van, 'Een problematisch erfgoed. Negentiende-eeuwse visies op de rederijkerij', in: *De negentiende eeuw* 23 (1999), 177-201.
- Kampen, N.G. van, *Verdediging van het goede der negentiende eeuw, tegen de bezwaren van den heer mr. I. Da Costa*. Haarlem 1823a.
- Kampen, N.G. van, 'Verhandeling over de vraag: Welk is het onderscheidend verschil tusschen de klassische poezij der ouden, en de dus genaamde romantische poezij der nieuwere, en hoedanig is beider betrekkelijke waarde, en meerdere of mindere geschiktheid voor de zeden en behoeften van den tegenwoordigen tijd?', in: *Werken der HMFkw* 6 (1823b), 181-382.
- Kampen, N.G. van, 'Verhandeling over de vraag: 'Welk is het wezenlijk kenmerkend onderscheid der Welsprekendheid van den Kansel, van de Pleitzaal, van de Raadsvergadering en van de Gehoorzaal'', in: *Nieuwe Werken van de MNL* 3:1 (1831), 1-135.
- Kastele, J.C. van de, *Nagelatene gedichten van J.C. van de Kastele*. Ed. P.L. van de Kastele. Den Haag 1836.
- Keijsper, Chantal, 'Geen boek kwam in zijne woning dat niet ijverig werd ingezien en doorsnuffeld'. Particuliere bibliotheken in de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 24 (2000), 199-212.
- Kemp, F.A. van der, *Het gedrag van Israël en Rehabeam, ten spiegel van volk en vorst. Leerrede over 1 Kor. xii: 3b-20a*. Leiden 1782.
- Kemp, F.A. van der, *Viertal leerredenen, op bedestonden gehouden*. Leiden 1783.
- Kemp, F.A. van der, *Francis Adrian van der Kemp 1752-1829. An autobiography. Together with extracts from his correspondence*. Ed. Helen Lincklaen Fairchild. New York 1903.
- Kemper, J.M., *Aanspraak en afscheidsgroet van den rector J.M. Kemper aan de studenten der Leydsche hooge school, uitmakende de vrijwillige jagercompagnie binnen Leiden*. s.l. 1815.
- Kesteloot, J.L., 'Lofrede op Hermanus Boerhaave', in: *Werken der HMFkw* 4 (1819), 3-84.
- Kets, Annemarie, "'Het myriorama onzer studenten dwaasheden". Klikspaan Studentenschetsen als historische bron', in: *De negentiende eeuw* 26 (2002), 179-187.
- Keuning-Volkers, Loes de, "'Een volbloed koopman met voorbeeldige moed en noeste vlijt". Dirk Noothoven van Goor, drukker-uitgever te Leiden, 1850-1880', in: *LJB* 92 (2000), 139-155.
- Keyser, Marja, *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1976.
- Keyser, Marja, 'Bilderdijk als kermisattractie', in: *HBM* 4 (1987), 10.
- Keyser, Marja, 'Als warme broodjes. Lezers en boeken in Amsterdamse winkelbibliotheken in de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 24 (2000), 213-227.
- Kikkert, J.G., *Oranje bitter, oranje boven*. Soesterberg 2001.
- Kinker, Johannes, *Briefwisseling* (3). Ed. A.J. Hanou & G.J. Vis. Amsterdam [etc.] 1992-1994.
- Kist, Ewaldus, 'Verhandeling over het gevoelvermogen der ziel, voorgelezen den 20 Maart 1821 in het genootschap *Diversa sed una*, te Dordrecht', in: *Mnemosyne* 11 (1822), 73-117.
- Kist, N.C., *Godsdienstige gronden tegen angstige vrees, in den tegenwoordigen nood des vaderlands. Eene leerrede, uitgesproken te Leyden, in de Pieterskerk, den 17den october 1830*. Leiden 1830.
- Kist, N.C., *De terugkomst der vrijwillige jagers, Leidsche studenten, godsdienstig gevierd op den gedenkdag van Leidens ontzet, ter opening der akademische lessen, den 3 October 1831, in de Pieters Kerk*. Leiden 1831.
- Klein, S.R.E., *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam 1995.

- Kleyn, H.G., *Geschiedenis van het Theologische Leesgezelschap Veritatis Ergo van den dag der oprichting 22 Jan. 1822 tot op heden. Uitgegeven bij gelegenheid van den gosten verjaardag van het Gezelschap*. Leiden 1882.
- Klikspaan, *Studentenschetsen* (2). Ed. Annemarie Kets [e.a.] Den Haag 2002.
- Klijn, H.H., 'Feestlied, aan de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen gewijd, op het feest van haar vijftigjarig bestaan', in: *Nieuwe werken der HMFkw* 4:1 (1851), 79-85.
- Kloek, J.J., 'Rhijnvis Feith, het belang en de gevoelige lezer. Een receptie-esthetische problematiek avant la lettre', in: *TNTL* 97 (1981), 120-145.
- Kloek, J.J. [e.a.], 'Literaire genootschappen 1748-1800', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 15 (1983), 21-89.
- Kloek, J.J., 'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding.' Over de voorgeschiedenis van Nederlandse letterkunde als schoolvak', in: *Literatuur* 10 (1993), 267-279.
- Kloek, J.J., 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994), 177-191.
- Kloek, J.J., 'Vaderland en letterkunde, 1750-1800', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999, 237-274.
- Kloek, J.J. & A.N. Paasman, 'Inleiding', in: Rhijnvis Feith, *Julia*. Den Haag 1982, 1-67.
- Kloek, J.J. & W.W. Mijnhardt (red.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam [etc.] 1991.
- Kloek, J.J. & W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?', in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste Filologencongres*. Tilburg 1993, 211-224.
- Kloek, Joost & Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001.
- Kluit, M. Elisabeth, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865*. Amsterdam 1970.
- Knappert, L., *De ramp van Leiden, 12 Januari 1807, na honderd jaar herdacht*. Schoonhoven 1906.
- Knappert, L., 'Het jaar 1813 en zijne glorie. Rede uitgesproken in de Groote Gehoorzaal te Leiden 19 November 1913', in: *LJB* 11 (1914), 1-28.
- Kneppelhout, Johannes, 'Mijn zwarte tijd. Eene herinnering uit mijn akademieleven', in: *De Gids* (1844), 159-164.
- Kneppelhout, Johannes, *Geschriften van J. Kneppelhout* (12). Leiden 1860-1875.
- Kneppelhout, Johannes, *In den vreemde. Reisverhaal*. Ed. Marijke Stapert-Eggen & Peter van Zonneveld. Schoorl 1988.
- Knuvelde, G. P. M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (4). 's-Hertogenbosch 1970-1976.
- Koetsveld, C.E. van, *Schetsen uit de pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar*. Schoonhoven 1843.
- Kollewijn, R.A., *Bilderdijsk. Zijn leven en zijn werken* (2). Amsterdam 1891.
- Komrij, Gerrit, *Trou moet blycken, of Opnieuw in liefde bloeyende. De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de eenentwintigste eeuw in honderd en enige gedichten*. Amsterdam 2001.
- Kompleten naamlijst van notabele personen uit de onderscheidene departementen, bestemd om te worden opgeroepen ter beoordeeling van een ontwerp der grondwet, voor de Vereenigde Nederlanden. Amsterdam 1814.
- Koolhaas-Grosfeld, Eveline, 'Inleiding. Lodewijk Napoleon en de Nederlandse samenleving. Verwachtingen, plannen en projecten', in: Eveline Koolhaas-Grosfeld [e.a.] (red.), *Lodewijk Napoleon en de kunsten in het Koninkrijk Holland*. Zwolle 2007, 7-34.
- Koppeschaar, E.J., 'Een brief van P. van Ameron, student te Leiden, over de ramp aldaar op 12-1-1807', in: *LJB* 33 (1941), 202-210.
- Korevaart, Korrie, 'Inleiding', in: Matthijs Siegenbeek, *Redevoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche wel-sprekendheid*. Ed. Korrie Korevaart. Hilversum 1997, 7-12.
- Korevaart, Korrie, *Ziften en zemelknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848*. Hilversum 2001.
- Korsten, F.W., *Lessen in literatuur*. Nijmegen 2002.
- Kort verhaal en vergelyking der twee laster-partyen tegen de wel-eerw. Heeren, Dingeman Wouter Smits en Herbertus de Haas, respectie predikanten in de rereformeerde Nederduitsche gemeentens te Rotterdam en Leiden. Rotterdam 1783.
- Korteweg, Anton, 'De "roode omwentelingszee". De domin-eedichters en 1848', in: *De negentiende eeuw* 1 (1977), 146-153.
- Kossmann, F.K.H., *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief*. Leiden 1966a.
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (2). Amsterdam 2006.
- Kotzebue, August von, *Menschenhaat en berouw. Tooneelspel, in vijf bedrijven*. Amsterdam 1792.
- Kotzebue, August von, *De negers, tooneelspel*. Amsterdam 1796.
- Krol, Ellen, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997.
- Krol, Ellen, 'De zedige viool, die schittert, maar in 't duister'. Vrouwe Bilderdijk's bundel *Poëzy* (1820)', in: *HBM* 22 (2005), 27-33.
- Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880* (2). Amsterdam 1886-1887.
- Kruseman, A.C., *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers, 1806 tot 1814*. Amsterdam 1889.
- Kruseman, A.C., *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17e en 18e eeuw*. Amsterdam 1893.
- Kruyff, Jan de, *Dichterlijke uitboezeming bij eenige toasts op het vaderlandsch feest, gevierd door de leden der Societeit Amicitia, te Leyden, den 13 april 1814*. s.l. 1814.
- Kruyff, Jan de, *De hoop des wederziens, in twee zangen, met nog eenige andere dichtstukjes, van verscheiden inhoud*. Leiden 1817.

- Kruyff, Jan de, 'Lofrede op Cornelis Pieterszoon Hooft', in: *Werken der HMKW* 4 (1819), 1-80.
- Kruyskamp, C., 'De commissie voor taal- en letterkunde', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966, 146-167.
- Kup, H., *De jaren 1813 en 1814, of De verlossing en constitutie van Nederland. Dichterlyke tooneelmatige voorstelling of allegorie*. Breda 1814.
- Kurze Bemerkungen auf einer flüchtigen Reise am Rhein und durch das Königreich der Niederlande im Jahre 1828*. Köln am Rhein 1830.
- Kuyper, W., 'De publieke schouwburg aan de Oude Vest te Leiden', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 73 (1974), 123-149.
- Laan, Harry van der, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw*. Assen 2005.
- Lamberts Hurrelbrinck, L.H.J., *Beknopt overzicht der geschiedenis van het Leidsch tooneel*. Leiden 1890.
- Lamberts Hurrelbrinck, L.H.J., *Beknopt overzicht der geschiedenis van de Hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen. 1800-1900*. Amsterdam 1900.
- Landaal, A.J., *Pro Patria, 1672-1948. Van studentenvendel tot studentencommando*. Leiden 1949.
- Lannoy, Juliana Cornelia de, 't Zoet der eenzaamheid. Gedichten van Juliana Cornelia de Lannoy. Ed. Pim van Oostrum. Amsterdam 2001.
- Lau, J.G. la, *Geschiedkundig overzigt ter inlichting omtrent de gebeurtenissen in betrekking staande tot den intogt van Hertog Jan van Beijeren binnen Leyden in 1420, welke den 8sten februarij 1840, door H.H. studenten der Leydsche Hoogeschool in eene maskerade zal worden voorgesteld*. Leiden 1839.
- Laurillard, Eliza, *Arme kinderen. Eene phantasie*. Leiden 1859.
- Le Vie of Levens bizonderheden van den Berugten opgeworpen en oproerigen Js. Le Franq van Berkhey, behelzende zyn geringe afkomst [...] Vervat in een Brief van een Heer uit Leyden, aan zyn vriend tot Amsteldam*. s.l. [1783].
- Leerrede over den overgang van de overheersching tot de vrijheid in Nederland, uitgesproken in de kristelijke gemeente van Leyden, den 25. januarij 1795 [...] naar aanleiding van Paulus 2den brief aan die van Korinthen, het 5de hoofdstuk, het laatste gedeelte van het 17de vers*. Leiden 1795.
- Leerredenen, betrekking hebbende op de jongste omstandigheden van het vaderland. Tot deszelfs voordeel uitgegeven door de gezamenlijke, Nederlandsche akademiepredikers*. Utrecht 1831.
- Leeuwen, J. van, 'Zangen bij de heuglijke te rugkomst van zijne doorluchtigste hoogheid prins Willem de Vyfde, met hare koninklijke hoogheid, deszelfs gemalinne en vorstelijke spruiten in 's Hage', in: *Gedenksuil, opgericht, ter gedachtenis van Neêrlands heil en Oranjes zegepraal [...] bij de heuglijke wederkeering van [...] Willem de Vyfde [...] in 's Gravenhage*. Rotterdam 1788, 209-233.
- 'Leidsche lakenindustrie in 1811' [door L.K.], in: *LJB* 9 (1912), 77-79.
- Leijdens troost en Neêrlands roem. Dichtstuk, toegewijd aan Zijne Majesteit Louis Napoleon, eerste Koning van Holland*. Amsterdam 1807.
- [Lelyveld, Frans van], 'De Dichtkunst aen de Wijsheid', in: *Maendelyksche by-dragen ten opbouw van Neer-land's tael-en dicht-kunde* 1763, 365-373.
- Lenders, Jan, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850*. Nijmegen 1988.
- Lenders, Jan, 'Van kind tot burger. Basisonderwijs en burgerschap in de negentiende eeuw', in: *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 20.2 (2005), 7-39.
- Lennepe, D.J. van, 'Verhandeling, over de maatregelen der ouden omtrent de armoede, en de opmerking, die dezelve verdienen in onzen tijd', in: *VLO* 1817/2, 49-70.
- Lennepe, Jacob van, *De ijzeren spoorweg van Amsterdam op Haarlem. Lierzang, den aanleggeren en begunstigers daarvan toegezongen*. Amsterdam 1837.
- Lennepe, Jacob van, *Verontschuldiging, uitgesproken in verschillende letterkundige genootschappen, in het maatschappelijk jaar 1849-50*. Amsterdam 1850.
- Lennepe, Jacob van, 'Iets over de uitkomsten, door de bestaande zoogenaamde Rederijkerskamers in Nederland. Geleverd, en over hetgeen van die kamers voor de toekomst mocht verwacht worden', in: *Jaarboekje voor rederijkers en beminnars der poëzij* 2 (1858), 113-120.
- Lennepe, Jacob van, *Poëtische werken. Treur- en blijspelen I*. Rotterdam 1861.
- Lennepe, Jacob van, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennepe en Mr. David Jacob van Lennepe, beschreven en toegelicht uit hunne gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hunnen tijd beschouwd* (4). Amsterdam 1861-1862.
- Lennepe, Jacob van, *Klaasje Zevenster. 's-Gravenhage [etc.] 1866*.
- Lennepe, Jacob van, *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennepe en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823*. Ed. M. Elisabeth Kluit. Utrecht 1942.
- Lennepe, Jacob van, *Ik zou U gaarne meer schrijven. Brieven van Jacob van Lennepe aan Willem Veder*. Amsterdam 1984.
- Leijdens troost en Neêrlands roem. Dichtstuk, toegewijd aan Zijne Majesteit Louis Napoleon, eerste Koning van Holland*. Amsterdam 1807.
- Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak*. Amsterdam 1814-1835.
- Leuker, Maria-Theresia, "'Vondel op wijwater' of de legitimiteit van de nonconformiteit", in: *De negentiende eeuw* 30 (2006), 65-78.
- Leydse courant*. Leiden 1766-1795, 1796-1811, 1813-1860.
- Liberalisme en Roomsche-Catholicisme. Thorbecke en Rome. Een woord aan alle Protestantsche kiezers van Nederland*. Leiden 1853.
- Liefde-traanen van Leydens kerk-gemeente, uitgestort bij het afsterven van [...] Herbertus de Haas, Leraar der hervormde*

- gemeente te Leyden, *Overleden den 15. juny 1792*. [door G. van Hemert]. Leiden 1792.
- Lierzang onder de spreuk *Nulla Salus bello pacem te poscimus omnes*. s.l. 1782.
- Liesker, R., 'Kruimels voor een biografie. De rol van Robert Fruin in het maatschappelijk leven van Leiden 1850-1899', in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*. Zwolle 1982, 133-139.
- Lijst der gelden en goederen voor Leyden, ingezameld na den ramp van den 12 januarij 1807, de stad overgekomen, door het onverwagts springen van een schip met kruid. Amsterdam [1807].
- Lijst der leden van de Nederlandsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen [Amsterdam] 1789-1825.
- Limburg Brouwer, P. van, 'Verhandeling over de vraag: Bezitten de Nederlanders een Nationaal tooneel met betrekking tot het Treurspel? Zoo ja, welk is deszelfs karakter? Zoo neen, welke zijn de beste middelen om het te doen ontstaan? Is het in 't laatste geval noodzakelijk eene reeds bestaande School te volgen, en welke redenen zouden eene keus hierin moeten bepalen?', in: *Werken der HMVFKW* 6 (1823), 1-179.
- Linde Jz, G. van de, *Wapenlied*. Leiden 1830.
- [Linde, G. van de], 'Verhaal van de lotgevallen der Compagnie Vrijwillige Jagers der Leydsche Hoogeschool', in: *Studenten-almanak voor het jaar 1832*, 103-190. Later gepubliceerd als G. van de Linde, *De vrijwillige jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831*. Leiden [1876].
- Logger, Jacobus, *Aanspraak, bij het openen der eerste vergadering van de gemeenebestgezinde Burger-Societeit, onder de zinspreuk: Nuttig en bedachtzaam [...]* Leiden 1797.
- Lok, Matthijs, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)*. Amsterdam 2009.
- Londen, Amsterdam en Parijs. *In omtrekken*. Amsterdam 1821.
- Loosjes, A., *Katwijk's zomertogtje*. Haarlem 1805.
- Luchtmans, Johannes, *Reis naar Engeland in 1772*. Ed. Paul Hoftijzer & Jos van Waterschoot. Leiden 1995.
- Ludovic, C. von, *Flüchtige Bemerkungen auf flüchtiger Reise durch einen Theil von Belgien, Holland und England*. Dresden [etc.] 1846.
- Luger, B., 'Een 19e-eeuwse leesbibliotheek', in: *De negentiende eeuw* 2 (1978), 125-133.
- Luger, B., 'Wie las wat in de negentiende eeuw? Een verkenning', in: W. van den Berg & Peter van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht 1986, 46-68.
- Luger, B., *Wie las wat in de negentiende eeuw?* Red. en samenst. Willem van den Berg [e.a.] Utrecht 1997.
- Lulofs, B.H., 'Lofrede op Willem den Eersten', in: *Werken der HMFKW* 5:1 (1820), 1-132.
- Lunsingh Scheurleer, Th.H. [e.a.], *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (6). Leiden 1986-1992.
- Maanen, R.C.J. van, 'Boudewijn van Rees, een vergeten secretaris', in: *LJB* 78 (1986), 77-101.
- Maanen, R.C.J. van (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (4). Leiden 2002-2004.
- Maas, Nop, '1 juli 1869. de afschaffing van het dagbladzegel. De krant en de literatuur', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 490-494.
- Maas, Nop, *Altyd waek saem. De drukker-uitgever A.W. Sijthoff (1829-1913)*. Amsterdam [1996].
- Maas, Nop, 'Altyd Waek Saem. De Drukker-uitgever A.W. Sijthoff (1829-1913)', in: *NLM* 14 (1997), 35-41.
- Maaskamp, Ev, *Reis door Holland in de jaren 1806-1812* (3). Amsterdam 1813.
- Macgregor, John, *My note book* (3). London 1835.
- Macquet, Jan, 'Verhandeling over de voortreffelijkheid der oude en hedendaegsche Poëten'. *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* 2 (1766), 77-150.
- Madelein, Christophe & Jürgen Pieters, 'Drie pogingen tot een Nederlands sublieme', in: Christophe Madelein & Jürgen Pieters, *Bilderdijk, Kinker & Van Hemert. Als van hooger bestemming en aart*. Groningen 2008, 7-52.
- Marion, Olga van, *Heldinnenbrieven. Ovidius' Heroides in Nederland*. Nijmegen 2005.
- Maris, L.L. van, 'De eerste Werken van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde', in: C. Berkvens-Stevelinck [e.a.] (red.), *Miscellanea Gentiana. Een bundel opstellen aangeboden aan J.J.M. van Gent bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Leiden*. [Leiden] 1993, 187-199.
- Marx, William, *Het afscheid van de literatuur. De geschiedenis van een ontwaarding 1700-2000*. Amsterdam [etc.] 2008.
- Mathijssen, Marita, *Waarde Van Lennep. Brieven van De Schoolmeester*. Amsterdam 1977.
- Mathijssen, Marita, *De brieven van De Schoolmeester. Documentair-kritische uitgave* (3) Amsterdam 1987a.
- Mathijssen, Marita, *Het literaire leven in de negentiende eeuw*. Leiden 1987b.
- Mathijssen, Marita, *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002.
- Mathijssen, Marita, *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880*. Nijmegen 2004a.
- Mathijssen, Marita, 'Dichterlijke bevlogenheid. Willem Bilderdijk over geestdrift en dweeperij', in: *Literatuur* 21 (2004b), 38-40.
- Mathijssen, Marita, 'Gevaarlijke ontmoetingen: de functie van literatuur in de negentiende eeuw', in: Irena Barbara Kalla en Bożena Czarnecka (red.), *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Wrocław*. Wrocław 2008, 174-184.
- Mathijssen, Marita, Henk J. Eijssens & Dick Welsink, *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde*. [Amsterdam] 1978.
- Mathijssen, Marita & Frank Ligtoet, 'Inleiding', in: J. Kneppelhout, *Opvoeding door vriendschap*. Ed. Marita Mathijssen & Frank Ligtoet. Amsterdam 1980.
- Meer, G. van der, 'Prijspenningen van Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 15 (1983), 1-20.
- Meesters, P., 'Over het lezen', in: *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* 1835, 468-476.

- Meijer, Har, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de Stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866*. Amersfoort 2005.
- Meijer, Th. J., 'Alleen voor liefhebbers. De Leidse musea ten tijde van Robert Fruin', in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*. Zwolle 1982, 113-120.
- Mengel-stoffen van het Taal- en Dichtlievend Gezelschap te Leiden: *Ultra posse nemo obligatur*. Leiden 1778.
- Mengelwerk over het vooroordeel tegen den Schouwburg. Voor- gedragen in een letterkundig genootschap te Rotterdam. s.l. [1831].
- Mengelingen door het Genootschap: *Kunst wordt door arbeid verkregen* (4). s.l. z.j.
- Merken, Lucretia van, *Dankoffer, voor de Leydsche weezen. Bij den aanvang van het jaar MDCCLXXXV*. Leiden 1785.
- Messchaert, N., 'Voorlezing over den volmaakten redenaar, gedaan ter opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, den 22 september 1821, te Rotterdam', in: *Werken der HMKFW* 5:2 (1822), 255-286.
- Meulen, R. van der, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan*. A.W. Sijthoff te Leiden, 1851 - 1 Januari - 1891. Amsterdam 1891.
- Meulen, R.J. van der, *Leerrede over Klaagliederen III: 22, bij gelegenheid van de geduchte ramp aan de stad Leyden overgekomen, op den 12 Jan. 1807*. Haarlem 1807.
- Mieris, Frans van & Daniël van Alphen, *Beschrijving der stad Leyden*. [...] (3). Leiden 1762-1784.
- Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning', in: W.W. Mijnhardt [e.a.], *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*. Groningen 1979, 1-25.
- Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987.
- Milstein, Barney M., *Eight Eighteenth Century Reading Societies. A Sociological Contribution to the History of German Literature*. Berne [etc.] 1972.
- Minderaa, P., 'De Maatschappij en haar Belgische leden', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966, 178-192.
- Minerva. Nieuwsblad voor studenten. Leiden 1842-1843.
- Missive van een heer te Leyden, aan zijn vriend te A. Wegens het voorgevallene in de Leydsche Schouwburg, bij het vertoonen van "Polieukte", door eenige liefhebbers op maandag 17 oct. 1774. Amsterdam [etc.] [1774].
- Mitchell, James, *A tour through Belgium, Holland, along the Rhine and through the north of France in the summer of 1816*. London 1816.
- Moerman, Ingrid W.L., 'Enkele notities van een ooggetuige betreffende de buskruitkamp van 1807', in: *IJB* 74 (1982), 127-130.
- Moerman, Ingrid W.L., 'Zomerzorg: van buitenplaats tot befaamd stationskoffiehuis', in: *NLM* 13 (1995), 19-21.
- Moerman, Ingrid, 'Lucretia van Merken en Leiden', in: *NLM* 14 (1997), 30-31.
- Moerman, Ingrid W.L., *Groenesteeg. Een historische begraafplaats in Leiden*. Leiden 2000.
- Moes, J.K.S., 'Stof uit het Leidse verleden. Sociale en economische facetten uit de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid ±1275-±1975', in: J.K.S. Moes (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid*. Utrecht 1991, 7-31.
- Molewater, Jan Bastiaan, 'Hoe zal het met mij afloopen'. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Ed. Henk Eijssens. Hilversum 1999.
- Monfils, L.T., *Willem Bilderdijk bibliografie. Analytische bibliografie van de zelfstandige publicaties 1777-2004. Bibliografische lijst van niet-zelfstandige publicaties 1772-1831*. Amstelveen 2006.
- Montagne Jzn, A., *De stad Leiden. Album bevattende eenige afbeeldingen der voornaamste hoofdgebouwen en fraaiste gezigten in en nabij de stad Leiden, met bijschriften*. Leiden [1859-1860].
- Mooij, Jack de, *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Amsterdam 2008.
- Muis-van der Leun, Johanna, 'Debet- en creditzijde van een cultureel tijdschrift. Het uitgavebeheer van de Vaderlandse Letteroefeningen', in: *De negentiende eeuw* 14 (1990), 121-132.
- Muller, Samuel, *Levens- en karakterschets van Nicolaas Godfried van Kampen*. Haarlem [etc.] 1840.
- Naber, Johanna W.A., *Van onze oud-tantes en tantes*. Haarlem 1917.
- Nederduitsche chrestomathie, of Voorbeelden van allerlei schrijfstijl, in proza en poëzij. Uitgegeven door de Bataafsche Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen. Leiden [etc.] 1805.
- Nederland in April 1844. Drie gedichten. Den Haag 1844.
- Nederlandsche letter-courant; doende kortelijk verslach van de nieuwe boeken en geschriften, welken van tijd tot tijd, zo in de Vereenigde als andere Gewesten uitkomen, als ook van 't voornaamste nieuws, dat er in de geleerde wereld voorvalt. Leiden 1759-1763.
- Neêrlands koning. Geregiteerd op het Amsterdamsche, 's-Gravenhaagsche, Rotterdamse en Leydsche tooneel, door de beroemde Nederlandsche actrice, mevrouw J.C. Hoedt, geb. Bingley, en van daar met de hoogste geestdrift en onder algemeene toejuiching door het talrijk publiek aangehoord. Rotterdam 1830.
- Niebuhr, B.G., *Nachgelassene Schriften*. B.G. Niebuhr's nicht-philologischen Inhalts. Hamburg 1842.
- Niebuhr, B.G., *The life and letters of Barthold George Niebuhr, and selections from his minor writings* (3). Ed. Susanna Winkworth. London 1852.
- Niet, Marco de, 'De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en andere collectieve erflaters', in: Berry Dongelmans [e.a.] (red.), *Dierbaar magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam 1995, 53-56.
- Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (10). Leiden 1911-1937.
- Nieuw-lied, voor de door en door beruchte lector, Le Francq van*

- Berkhey, te Leyden; op 't onthaal aan hem gedaan. Op saturday den 2den october, 1784 [...] op de vojs van Malbroucq. s.l. [1784].
- Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Vereenigde Nederlanden. Leiden [etc.] 1823.
- Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden. Leiden 1841, 1849.
- Nieuwe Nederduitsche chrestomathie, of Voorbeelden van allerlei schrijfstijl. Leiden [etc.] 1823.
- Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zijn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteits landen en de volksplantingen van den staet. Leiden 1783-1784, 1786.
- Nieuwe Nederlandsche jaarboeken. Den Haag 1814.
- Nieuwjaars-gift, tot verdiend loon voor den weleerwaardigen heer Hubertus de Haas, wegens zynen gedanen Dienst op Zondag den 8 December 1782 [...] s.l. [1782].
- Nieuwland, Pieter, Aan de studerende jongelingschap te Leyden, bij gelegenheid harer betoonde dapperheid en vaderlandsliefde in het te keer gaan van het oproer aldaar, den 10. Junij 1784. s.l. 1784.
- Nijs, Thimo de & Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland* (3). Hilversum 2002-2003.
- Noordegraaf, Herman, *HaverSchmidt en Schiedam*. Schiedam 1994.
- 'Notes from the Netherlands', in: *Chamber's Edinburgh Journal*, no. 358, 9-11-1850.
- Onderwater, Dirk, *Ernstige, satirique en democritische letterarbeid*. Leiden 1802.
- Onderwater, Dirk, *Mengelingen in dichtmaat en proza*. Leiden 1804.
- Oosterholt, Jan, *De ware dichter. De vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*. Assen 1998.
- Oosterholt, Jan, *De bril van Tachtig. Het beeld van de 19e-eeuwse Nederlandse dichtkunst*. [Amsterdam] 2005.
- Oostrom, Frits van, *Maerlants wereld*. Amsterdam 1996.
- Oostrom, W.R.D. van, *Juliana Cornelia de Lannoy* (1738-1782). *Ambitieux, vrijmoedig en gevat*. Hilversum 1999.
- Oostrum, Pim van, 'Inleiding', in: J.C. de Lannoy, 't Zoet der eenzaamheid. Gedichten van Juliana Cornelia de Lannoy. Ed. Pim van Oostrum. Amsterdam 2001, 7-28.
- Op de predicatie van den wel eerwaarden en hoog-geleerden heer den heer Herbertus de Haas, waardig en Geacht Leeraar te Leiden [...] Ter na-gedachtenisse van het ontzet derzelve stad. Amsterdam 1784.
- Opwekking tot boetvaardigheid aan Neerlands inwoners, bij gelegenheid van de noodlottige uitbarsting en verwoesting der stad Leyden, op den 12. januarij, 1807. Leiden [1807].
- Otterspeer, Willem, 'De Nederlandsche Eigendommelijkheid als Vrijwillig Jager', in: Jacqueline Bel, Willem Otterspeer & Peter van Zonneveld, *De Leidse jagers, 1830-1831. Student-vrijwilligers en de Belgische opstand*. Leiden 1981, 7-40.
- Otterspeer, Willem [e.a.], 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun studenten', in: D.E.H. de Boer (red.), *Hutspot, haring en wittebrood. Tien eeuwen Leiden en de Leienaars* 5. Leiden 1981-1982.
- Otterspeer, Willem, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Den Haag 1992.
- Otterspeer, Willem, 'De dood van de Leidse student Samuel van Schaak. Een antiquarische exercitie inzake de patriottentijd', in: C. Berkvens-Stevelinck & A.Th. Bouwman (red.), *Miscellanea Gentiana. Een bundel opstellen aangeboden aan J.J.M. van Gent bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Leiden*. [Leiden] 1993, 247-262.
- Otterspeer, Willem, *Groepsportret met dame* (3). Amsterdam 2000-2005.
- Ouwkerk, Annemiek, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden 2003.
- 'Over de Navolging der Dichten', in: *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* 1 (1763), 75-136.
- Oversteegen, J.J., *Beperkingen. Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap*. Utrecht 1982.
- Overvoorde, J.C., 'Leiden in 1813', in: *LJB* 10 (1913), 191-226.
- Paaltjens, Piet, *Nagelaten snikken. Poëzie en proza, tekeningen en curiosa uit de nalatenschap van François Haverschmidt*. Ed. Hans van Straten. Amsterdam 1979.
- Paaltjens, Piet, *Snikken en grimlachjes. Academische poëzie*. Ed. Marita Mathijssen & Dick Welsink. Amsterdam 2003.
- Palm, J.H. van der, *Nederlands blijde vooruitzichten, godsdienstig gevierd, in eene leerrede over II. Koningen XIX. vs. 30*. Leiden 1813a.
- Palm, J.H. van der, *Vaderlandsche uitboezeming*. Leiden 1813b.
- Palm, J.H. van der, *Redevoering op het vierde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst binnen Haarlem, aldaar uitgesproken op den 10 Julij des jaars 1823*. Haarlem 1823a.
- Palm, J.H. van der, 'Redevoering over het middelmatige, uitgesproken bij de opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, den 21. september 1822, te Leyden', in: *Werken der HMFKW* 5:2 (Amsterdam 1823b), 287-312.
- Palm, J.H. van der, 'Redevoering over de zelfkennis, toegepast op de beoefening der letterkunde. Uitgesproken in de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, gehouden te Leyden, op den 27den September 1828', in *Werken der HMFKW* 8:1 (1829), 201-228.
- Palm, J.H. van der, *Verhaal der inwijding van het gedenkteeken ter nagedachtenis van L.J.W. Beekman, gesneuveld als vrijwillig jager der Leydsche Hooze School*. Leiden 1832.
- Palm, J.H. van der, *Van der Palms Oratorische werken. Redevoeringen, verhandelingen en losse geschriften* (5). Leeuwarden 1854-1855.
- Palm, J.H. van der & H. Tollens Cz., *De nagedachtenis van Elias Annes Borger, plegtig gevierd op den 20 december 1820, in naam der Leydsche afdeeling van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*. Leiden 1821.
- Palmen, Eric, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de achttiende eeuw*. Amsterdam 2009.

- [Pan, Jan], 'Over Ossian. Eene Voorlezing', in: *Mnemosyne* 9 (1820), 1-52.
- Paul, Herman & Henk te Velde (red.), *Het vaderlands verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam 2010.
- Pelinck, E., 'De vergaderzaal van Kunst wordt door arbeid verkregen', in: *LJB* 48 (1956), 154-161.
- Pieper, M.F., *Historisch verhaal van het voorgevallene binnen de stad Woerden, en van den gruwelijken moord en de plondering door de Franschen aldaar gepleegd op den 24n, 25n en 26n November, 1813*. Amsterdam 1813.
- Poelstra, Jannie, 'De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij', in: *NLM* 18 (2000), 16-23.
- Poëzij betreffende het Genootschap: *Veniam pro laude. Bij een verzameld in den jaere MDCCCLXXXIV*. Leiden 1776-1784.
- Poëzij van het kunstgenootschap, ten spreuke voerende: *Kunst wordt door arbeid verkreegen* (6). Leiden 1768-1774.
- Poelgeest, L. van, 'Mr. Bavius Voorda (1729-1799). Een rechtlijnig Fries jurist aan de Leidse academie', in: *LJB* 79 (1987), 96-123.
- Polet, A., *Lof- en welkomstgroet van de leden uit de tweede classe der Oprechte Vaderlandsche Societeit, onder de zinspreuk: Standvastigheid wekt eendracht [...]* s.l. 1788 [fotokopie, RAL, 7000/2].
- Ponsen, Arti, "Zei U iets, Te Water?" De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden en de kruitramp van 1807', in: *NLM* 2 (2006), 39-46.
- Ponsen, Arti, "Delfs Welvaaren". Een analyse van de toedracht van de kruitramp en een poging tot beantwoording van de schuldvraag', in: Arti Ponsen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*. Leiden 2007a, 45-101.
- Ponsen, Arti, 'Een fataal evenement. De slachtoffers van 12 januari 1807', in: Arti Ponsen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*. Leiden 2007b, 167-193.
- Poole, S.J. le, 'Het Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747', in: *LJB* 10 (1913), 28-59.
- Poortman, K.A., *Jagerslied voor de studenten der Leydsche Hoogeschool*. Leiden 1830.
- Popma, Tjeerd, *Byron en het Byronisme in de Nederlandsche letterkunde*. Amsterdam 1928.
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedelenden, 1750-1854*. Hilversum 1994.
- Pot, Peter, 'De onderkant van de Leidse samenleving 1750-1854', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2000, 63-94.
- Pot, Willem van der, *Endelijk, hofdicht; en andere gedichten*. Leiden 1768.
- Praamstra, Olf, 'De derde voetstap van de vaderlandse Roman-tiek', in: W.F.G. Breckveldt [e.a.] (red.), *De achtervolging voortgezet. Opstellen over moderne letterkunde, aangeboden aan Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam 1989, 374-403.
- Praamstra, Olf, *Busken Huet. Een biografie*. Amsterdam 2007.
- Prak, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780*. [Amsterdam] 1985.
- Prüsener, Marlies Stützel-, 'Die deutschen Lesegesellschaften im Zeitalter der Aufklärung', in: Otto Dann (red.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. München 1981, 71-86.
- Pruys van der Hoeven, C., *Akademieleven*. Utrecht 1866.
- Raadt, Petrus de, *Aan mijne beminde leerlingen bij den aanvang onzer werkzaamheden, na de vacantie van 1832*. s.l. [1832].
- Radcliffe, Ann, *A journey through Holland. Made in the summer of 1794*. Leiden 1998.
- Rees, Boudewijn van, *Missive van de municipaliteit van Leiden aan het staatsbewind der Bataafsche Republiek, betreffende den voormaligen en tegenwoordigen staat der fabrieken* [23 november 1802]. Leiden 1802.
- Rees, C.J. van & G.J. Dorleijn, *De impact van literaturopvattin-gen in het literaire veld. Aandachtsgebied literaturopvattin-gen van de Stichting Literatuurwetenschap*. Den Haag 1993.
- Rees, Kees van & Gillis J. Dorleijn, 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000', in: Gillis J. Dorleijn & Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000*. Nijmegen 2006, 15-37.
- Reeser, Hans, *Andersen op reis door Nederland*. Zutphen 1976.
- Reinsma, R., 'Verslag lagere, middelbare en Latijnse scholen in Noord- en Zuid-Holland', in: *Zuid- Hollandse Studiën* XI (1965), 7-157.
- Reitsma, Henk & Arti Ponsen, 'Van Donderslagh tot Fireworks. De kruitramp natuurwetenschappelijk belicht', in: Arti Pon-sen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De bus-kruitramp van 1807 in Leiden*. Leiden 2007, 103-141.
- Relleke, J. & T. Jacobi, 'Reacties van contemporaine tijdschrif-ten op De Gids', in: *De negentiende eeuw* 12 (1988), 5-20.
- Rentes Florêncio, Augusto, *Na de ramp. De aardbeving van Lissabon (1755) en de verandering van sociale vormen*. Am-sterdam 2000.
- Request antidotaal, van Frank de Vry, schryver der Orange-boo-men, Aan &c. Ten Provisioneele betooge zyner Onschuld, zo omtrent het Hem ten lasten gelegde Fait van profaniteit, op-roerigheid en schending van 't Huis van Orange, als omtrent het uitbrengen van de twee vuilaertige Stukken*. s.l. [1782].
- Rietbergen, P.J.A.N., *De geschiedenis van Nederland in vogel-vlucht. Van prehistorie tot heden*. Amersfoort 1992.
- Rietbergen, Peter & Tom Verschaffel, *Broedertwist. België en Nederland en de erfenis van 1830*. 's-Hertogenbosch: 2005.
- Rietbergen, Peter & Tom Verschaffel (red.), *De erfenis van 1830*. Leuven 2006.
- Rock, Jan, 'Gewonnen perkament, gewaarborgde kennis. Joannes Clarisse en de bibliotheek van de Maatschappij der Ne-derlandse Letterkunde als geleerde werkplaats', in: *Jaarboek van de MNL 2007-2008*. Leiden 2009, 58-73.
- Roegiers, J. & N.C.F. van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom & E. Lamberts (red.), *Geschie-den van de Nederlanden*. Baarn 2006, 219-251.
- Roemer, J., *Leyden in hare ramp, op den 12 Januarij 1807*. Lei-den 1807a.
- Roemer, J., *Beschrijving van de verwoesting te Leyden, op den 12. van louwmaand, 1807*. Leiden 1807b.
- Roemer, J., *Gedenkschrift van den uittogt der heeren studenten*

- van de Hoogeschool te Leiden, ten heiligen strijd voor vaderland en koning, op den 13 november 1830. 2e druk. Leiden 1830.
- Roemer, J., *Gedenkschrift van den veldtocht der heeren studenten van de Hoogeschool te Leiden, ten Heiligen strijd voor Vaderland en Koning, in de jaren 1830 en 1831*. Leiden 1831.
- Romein, Jan & Annie, *Erfaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam 1979.
- Rosendaal, Joost, 'Vrijmetselarij en Revolutie', in: Anton van de Sande & Joost Rosendaal (red.), *'Een stille leerschool van deugd en goede zeden'. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw*. Hilversum 1995, 63-83.
- Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795*. s.l. 2003.
- Rosendaal, Joost, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799*. Nijmegen 2005.
- Rothmann, Kurt, *Duitse Letterkunde. Overzicht van het werk van de belangrijkste schrijvers en stromingen, van Wolfram von Eschenbach tot Gabriele Wohmann*. Alphen aan den Rijn 1993.
- Rovers, Frits, *'Dan liever de lucht in!' Jan van Speijk en de Belgische Opstand*. Hilversum 2000.
- Rouwenhorst Mulder, P. *Toespraak bij gelegenheid van de tweehonderdste vergadering van het letterlievend gezelschap Concordia*. Leiden 1849. [RAL, 72627]
- Royen, Jan van [e.a.], *Dichtstukken bij de afvuuring van het Genootschap der heeren studenten, onder de spreuk: Pro patria, op het exercitie-veld uitgesproken den XXIsten van Wijnmaand, MDCCCLXXXV*. Leiden 1785.
- Royen, Jan van, *De lof der eendracht, aan de leden van het genootschap: onder de zinspreuk: Kunst wordt door arbeid verkreegen, toegezongen op den vijfdan van Wintermaand 1798*. [Leiden] 1798.
- Rubsaamen, H.F., *Goddelijke voorzienigheid bij de allerverschrikkelijkste ramp en verwoesting op den 12 januarij 1807, wonderdadig ten toon verspreid in de schoone akademiestad Leyden*. Den Haag [1807].
- Ruiter, Frans & Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam [etc.] 1996.
- 's Graven-Hagen; Heden den 24sten Augustus A° 1797 werd ons de Heugelyke tyding aangebragt, dat in den Ouderdom van XVIII Maanden Overleeden is het monstreuse voorwerp Constitutie [...] s.l. 1797.
- Saalmink, L.G., 'Het vertonen en aankondigen van te vertalen boeken', in: *De negentiende eeuw* 17 (1993), 67-86.
- Salman, Jeroen, "'Vreemde loopers en kramers'. De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001), 73-97.
- Salman, Jeroen, 'Kinderboekrecensies in het literaire en opvoedkundige krachtenveld van de achttiende eeuw', in: Gert-Jan Johannes, José de Kruijff & Jeroen Salman (red.), *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek*. Leiden 2004, 37-61.
- Salman, Jeroen, *'Zijn Marsie, en zijn stok, aanschouwer sta wat stil'. Ontmoetingen met rondtrekkende boekverkopers*. Leiden 2006.
- Salverda, Murk, "'Waar de doctor dronken was en de dikke zoo rebelsch". Een brief van Nicolaas Beets aan J.P. Hasebroek van 16 december 1836', in: *Juffrouw Ida* 15/2 (1989), 6-9.
- Salzmann, W., 'De nv Boekhandel en Drukkerij v/h E.J. Brill', in: C.B.A. Smit & H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabriikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*. Utrecht 1990, 23-29.
- Samenspraak tusschien Piet en Klaas, over het dagelysche nieuws, in Rotterdam, Leiden en 'sGravenhage*. s.l. [1784].
- Sas, N.C.F. van, 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen', in: Th. S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal & P.G.B. Thissen (red.), 1787. *De Nederlandse revolutie?* Amsterdam 1988, 174-184.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam 2004.
- Scharp, Jan, *Leydens verwoesting. Eene godsdienstige zangoeffening, ten voordeele der ongelukkigen, uitgevoerd in de Walsche Kerk te Rotterdam, den 16den van lentemaand 1807, door het Zanggenootschap Tot Gods eer, onder het hoofdbestuur en den godsdienstigen voorgang van J. Scharp*. Rotterdam 1807.
- Schatkamer der Nederlandsche dichteren. Geöpend door een genootschap van dichtminnaeren, onder de spreuk: Nut vermaek* (2). Leiden 1771-1775.
- Scheltema, Jacobus, *Vergelijking van de afschudding van het Spaansche juk in 1572 met die van het Fransche in 1813*. Amsterdam 1813.
- Scheltema, Jacobus, 'Tets over de Nieuwe Aanvallen van Mr. WILLEM BILDERDIJK op de eer van den Hoogleeraar MATTHIJS SIEGENBEEK en deszelfs Verhandeling over de Spelling', in: *Algemeene konst- en letter-bode* 1827:1, 68-73, 82-88.
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet (hoofdred.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Teksten met inleiding en commentaar*. Amsterdam 1997.
- [childerup], E[vert], *Leiden's ramp, geene Gods-straf*. Amsterdam 1807.
- Schonck, E.J.B., *Treurzang op het rampspoedig lot der stad Leyden, van den 12 januarij 1807. Bij gelegenheid eener school-promotie, gehouden den 9 februarij, in het openbaar uitgesproken*. Nijmegen 1807.
- Schoolmeester, De, *De gedichten van Den Schoolmeester*. Ed. T. van Deel & Marita Mathijssen. 's-Gravenhage 1979.
- [Schrant, J.M.], *De opstand en afval der Belgen getoetst aan den geest des christendoms. Door een' roomsch-katholyk priester*. Leiden 1831.
- Schrant, J.M., *Redevoering over den waren volksroem*. Leiden 1834.
- Schrant, J.M., *Oud-Neêrlandsch rijm en onrijm*. Leiden 1851.
- Schrant, J.M., *Joannes Matthias Schrant. Zijn autobiografische herinneringen*. Ed. G. Gorris. Tilburg 1932.
- Schravendeel, Rogier, 'Patriotten en poëten. Letterkundige genootschappelijkheid bij Democriet', in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem, 1789-1869*. Haarlem 1995, 26-31.

- Schrijvers, P.H., 'Horatius' dichtkunst en Bilderdijks *De Kunst der Poëzy*', in: Horatius, *Ars Poetica*. Ingeleid, verantwoord, vertaald en voorzien van een nabeschuiving over Horatius' dichterlijk voortleven bij Bilderdijk. Ed. P.H. Schrijvers. Amsterdam 1990, 63-93.
- Schults, Ulfert, *Het Byronianisme in Nederland*. Utrecht 1929.
- Schutte, G.J., 'Bilderdijk en de Revolutie', in: *HBM* 8 (1991), 1-9.
- Schylvliet, J., *Treurzang op Leijdens noodlottige verwoesting van 12 januari 1807*. Leiden 1807.
- Sepp, Christiaan, *Dichterlijke beschouwing van den toestand mijns vaderlands voor, bij en na de aanvaarding van het raadpensionarisambt, door Zijne Excellentie den heer Rutger Jan Schimmelpenninck, in den jaare 1805*. s.l. 1805.
- Siegenbeek, Matthijs, 'Lierzang op Joost van Vondel', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 1 (1804), 99-110.
- Siegenbeek, Matthijs, 'Historisch Tafereel van Leydens ramp', in: Willem Bilderdijk & Matthijs Siegenbeek, *Leydens ramp*. Amsterdam 1808.
- Siegenbeek, Matthijs, 'Antwoord op het voorstel der Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde, vorderende een betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan', in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 5 (1810a).
- Siegenbeek, Matthijs, *Keur van dichterlijke zedelessen, voornamelijk uit J. Cats*. Amsterdam 1810b.
- Siegenbeek, Matthijs, 'Over de handhaving van den echt Nederlandschen geest in de beoefening der fraaije letteren en kunsten', in: *Museum, of Verzameling van stukken ter bevordering van fraaije kunsten en wetenschappen* 4 (1817), 223-256.
- Siegenbeek, Matthijs, 'Lofrede op den raadpensionaris Simon van Slingelandt', in: *Verhandelingen van de MNL te Leyden* 3:1 (1819), 7-116.
- Siegenbeek, Matthijs, 'Iets over het nochtan der ouden, en de daarop gevestigde schrijfwijze van nogtans, voor nogthans of nogthands', in: *De recensent, ook der recensenten* 1823:2, 85-98.
- Siegenbeek, Matthijs, J. C. Wattier Ziesenis, *eerste tooneelkunstenaar van Nederland, in eene redevoering geschetst. Gevolgd van aantekeningen, eenige dichtregelen tot hare eer, en een vertoog over de middelen ter vorming van een nationaal Nederlandsch tooneel*. Haarlem 1828.
- Siegenbeek, Matthijs, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool. Van hare oprigting in den jare 1575, tot het jaar 1825* (2). Leiden 1829-1832.
- Siegenbeek, Matthijs, *Geschiedenis der burgerwapening in Nederland*. Leiden 1831a.
- Siegenbeek, Matthijs, *Welkomstlied aan de vrijwillige jagers der Leidsche Hoogeschool*. s.l. [1831b].
- Siegenbeek, Matthijs, *Vergelijkende beschouwing van 't geen door de kweekelingen der Leidsche Hoogeschool, in de jaren 1672, 1815, en 1830 en 1831 tot verdediging van het vaderland verrigt is*. Leiden 1831c.
- Siegenbeek, Matthijs, 'De eer van Jacoba van Beijeren verdedigd. Eene Voorlezing', in: Matthijs Siegenbeek, *De eer van Wagenaar, als historieschrijver, en die van Jacoba van Beijeren, tegen mr. W. Bilderdijk, in zijne geschiedenis des vaderlands, verdedigd*. Haarlem 1835, 135-173.
- Siegenbeek, Matthijs, *Redevoering, ter gedachtenis van den 6den van Wintermaand des jaars 1813, dag, waarop de Koning der Nederlanden van de hem opgedragen Souvereiniteit bezit heeft genomen [...]* Met eene toepasselijke cantate. Leiden 1839a.
- Siegenbeek, Matthijs, *Schets eener geschiedenis van den Oud-Nederlandschen staat, van den aanvang der Grafelijke regering van Filips van Bourgondië, of het jaar 1433, tot aan de sloeping van dien Staat door den inval der Franschen, in het begin van het jaar 1795. Met eene inleiding over de vroegere staatsgesteldheid en geschiedenis der zeven, later, door de Unie van Utrecht Vereenigde Gewesten*. Leiden 1839b.
- Sierman, Barbara, 'Ten profyte van het gemeen'. Kermis in de achttiende eeuw', in: *Literatuur* 7 (1990), 134-140.
- Siewerts van Reesema, A., 'Redevoering over de vorming van het eigen karakter der Nederlandsche letterkunde, uitgesproken ter opening der algemeene vergadering te Rotterdam, den 18 oktober 1817', in: *Werken der HMFkw* 4 (1819a), 1-26.
- Siewerts van Reesema, A., 'Verhandeling ter beantwoording der vraag: welk is het ware denkbeeld van dichterlijke oorspronkelijkheid? En welke zijn de nadeelen voor den goeden smaak in de dichtkunst, uit het streven naar eene valsche of kwalijk begrepen oorspronkelijkheid voortvloeiende?', in: *Werken der HMFkw* 4 (1819b), 27-119.
- Siewerts van Reesema, W., 'Redevoering over dicht- en letterkundige genootschappen in ons vaderland', in: *Nieuwe werken der HMFkw* 3:2 (1850).
- Sillem, J.A., *Het leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (2). Amsterdam 1876.
- Simons, Adam, 'Herinnering aan het tijdvak van Frederik Hendrik, bijzonder met betrekking tot de Nederduitsche poëzij', in: *Mnemosyne* 9 (1820), 291-314.
- Simons, Adam, 'Over den aanleg van Vondel en zijne poëzij, met die van Cats en Hooft vergeleken', in: *Mnemosyne* 11 (1822), 153-179.
- Simons, Adam, 'Het huisselijk leven', in: Adam Simons, *Feestviering, ter gelegenheid van het vijf en dertigjarig bestaan der Utrechtsche afdeeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bestuurd door Adam Simons, te Utrecht, in de Luthersche Kerk, op den avond van den 12den december 1822*. Amsterdam 1823, 7-34.
- Simons, Adam, *Verhandelingen van A. Simons*. Amsterdam 1834.
- Singeling, C.B.F., 'Literaire genootschappen, 1748-1800; aanvullingen en correcties', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1986a), 65-74.
- Singeling, Kees., 'De gezellige dichter. Over literaire genootschappen in de achttiende eeuw', in: *Literatuur* 3 (1986b), 93-100.
- Singeling, C.B.F., 'Van eendracht naar broederschap. Literaire

- genootschappelijkheid en 1787', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal [e.a.] (red.), 1787. *De Nederlandse revolutie?* Amsterdam 1988, 166-173.
- Singeling, C.B.F., *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam 1991.
- Sitvast, Jan, 'De populariteit van almanakken in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 11 (1987), 19-34.
- Slagter, W.J., 'Een Leids studentendispuut in de vorige eeuw', in: *LJB* 43 (1951), 131-140.
- Sliggers, B.C., 'De leden van Democriet', in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem, 1789-1869*. Haarlem 1995, 134-153.
- Sloos, Louis Ph., 'Kort maar krachtig. Uitgeverij-boekhandel Du Mortier en Zoon in Leiden (1754-1854), dé schoolboekenuitgever van Nederland', in: *LJB* 95 (2003), 165-196.
- Sluys, Anca van der & Peter van Zonneveld, 'Inleiding', in: Nicolaas Anslin, *De brave Hendrik, gevolgd door: De brave Maria. Leesboekjes voor jonge kinderen*. Ed. Anca van der Sluys & Peter van Zonneveld. Schoorl 1989, 5-16.
- Smedt, M. de, '25 augustus 1830: In Brussel breken rellen uit bij de opvoering van La Muette de Portici, een opera over de Napelse opstand. Belgische opstand en Vlaamse beweging', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 431-437.
- Smilde, Arend, 'Lezers bij Luchtmans', in: *De negentiende eeuw* 14 (1990), 147-158.
- Smit, Cor, 'Het onvoltooide leven van Frans van Lelyveld, fabrikant en letterkunde (1740-1785)', in: Cor Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003*. Leiden 2003a, 35-52.
- Smit, Cor, 'Wetenschapper in dienst van de nijverheid. Prof. A.H. van der Boon Mesch (1804-1874)', in: Cor Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003*. Leiden 2003, 91-107.
- Smit, Cor, 'J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen', in: Cor Smit & Korrie Korevaart, *Kinderarbeid. J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen*. Leiden 2008, 11-46.
- Snellaert, F.A., *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Gent 1866.
- Snoek, J.A.M., 'De oprichting en oprichters van de Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu', in: *LJB* 82 (1990), 61-90.
- Spoelder, J., "'De praemia geleverd ten dienste der Latynsche scholen". Over het Leidse uitgevers- en boekhandelaars-huis Luchtmans als distributeur van prijsboeken in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 8 (2001), 113-130.
- Spoelder, J., 'Prijsboeken van Latijnse scholen', in: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 3 (2007), 8-9.
- Staatkundige, godgeleerde, huishoudelyke, en vooral zeer gewichtige zamenspraeken, gehouden tusschen Dr. J. Lefrancq van Berkhey, en eenigen zyner vrienden en vriendinnen, benevens zyn philosophisch uiteinde, en testament, voorzien met verscheiden legaten, meest aan de voornaemste staetspersoonen in Nederland geschikt. s.l. 1783.
- Starre-Scherder, J. van der, 'Kunst wordt door arbeid verkregen. Een Leids dichtgenootschap in de 18de eeuw', in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*. Zwolle 1982, 103-112.
- Steijns, G.J.W., 'Pieter Vreede (1750-1837)', in: Pieter Vreede, *Mijn levensloop*. Hilversum 1994, 7-24.
- Steinmetz, F.F.C., 'Over het herstel van ons nationaal toneel', in: *De rederijker* 2 (1855), 47-54.
- Steur, A.G. van der, 'De uitstraling van Democriet', in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem, 1789-1869*. Haarlem 1995, 154-194.
- Stewart, James, *A cruise; or, Three months on the continent*. Londen 1818.
- Storms, Martijn [e.a.], *De verzamelingen van Bodel Nijenhuis. Kaarten, portretten en boeken van een pionier in de historische cartografie*. Leiden 2008.
- Stouten, Johanna, '1778. Laurence Sterne, A sentimental journey in het Nederlands vertaald; alleen voor gevoelige zielen. De sentimentele scène', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, 345-351.
- Strombeck, Friedrich Karl von, *Darstellungen aus einer Reise durch Deutschland und Holland im Jahre 1837*. Braunschweig 1838.
- Studenten-almanak*. Leiden 1815-1859.
- Stuers, F.V.H.A. de, *Verhaal der schipbreuk, geleden door den Luitenant Kolonel de Stuers, benevens de passagiers en equipage, van Z. M. Stoomschip Willem I, op de Lucipara's, in den nacht van den 5den op den 6den Mei 1837*. 's Gravenhage 1837.
- Swart, N., *Vaderlandsche lettervruchten, voor jongelingen en meisjes*. Den Haag 1823.
- Swaving, E.J., *Geschied-verhaal van het bedrijven en ontdekken der gruwelijke moorden, en andere misdaden te Catwyk aan den Rhyn, gepleegd door Johannes Knotz en deszelfs huisvrouw, met de daar op gevolgde straf-oeffeningen, en de gemoedsgesteldheid van den misdadiger bij het onderhoud met de predikanten, als ook de aanspraak en het gebed, bij die plechtige gelegenheid in de openbaare vierschaar gedaan*. Leiden 1804.
- Tael- en dichtlievende oefeningen, van het Genootschap ter spreuke voerende: Kunst wordt door arbeid verkreegen* (7). Leiden 1775-1790.
- Talsma, S., 'Iets over de vorming van den goeden smaak der leerlingen op de Lagere scholen', in: *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* 1845, 967-972.
- Tavenraat, J.J., 'Een Latijnsch briefje over de buskruitramp', in: *LJB* 5 (1908), 16-22.
- Tenter, Polly den, 'Scottomanie in Nederland. De Nederlandse vertalingen van Walter Scott's romans tussen 1824 en 1834', in: *De negentiende eeuw* 8 (1984), 3-15.
- Thobokholt, B., *Het taal- en dichtlievend genootschap "Kunst wordt door arbeid verkreegen" te Leiden, 1766-1800*. Utrecht 1983.

- Thobokholt, B., 'Een achttiende-eeuws dichtgenootschap', in: *SIC* 1 (1986), 55-61.
- Thorbecke, J.R., *Het Thorbecke-Archief, 1798-1872* (3). Ed. J. Brandt-van der Veen. Utrecht [etc.] 1955-1967.
- Thorbecke, J.R., *De briefwisseling van J. R. Thorbecke* (7). Ed. G.J. Hooykaas. Den Haag 1975-2002.
- Thouin, André, *Voyage dans la Belgique, la Hollande et l'Italie* (2). Parijs 1841.
- Tjalsma, H.D., 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam & H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hilversum 1985, 17-44.
- Tjalsma, H.D., 'Van oude naar moderne nijverheidsstad', in: W.L. Moerman & R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden in gaslicht. Een stad in verandering 1800-1900*. Utrecht 1989, 33-44.
- Tjalsma, H.D., 'Industriële archeologie en Leiden', in: C.B.A. Smit & H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabriek, een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*. Utrecht 1990, 7-14.
- Tol, Maarten van der, 'Wat ging er om in 'Het Koffy-huis der Nieuwsgierigen'? Vergeten periodiek (1744-1746) werpt nieuw licht op het achttiende-eeuwse koffiehuis', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 16 (1993), 85-96.
- Tollens Cz., H., 'De dichter. Uitgesproken bij het openen van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, op den 22 van Wynmaand, 1814', in: Hendrik Tollens Cz., *Gedichten van H. Tollens, Cz* 3 (1817), 1-12.
- Tollens Cz., H., 'Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla, in de jaren 1596 en 1597', in: *Werken der HMKFW* 5:1 (1820), 205-238.
- Tollens Cz., H., *Vaarwel der vaderlandsche studenten, als Vrijwillige Jagers uittrekkende*. Leiden 1830.
- Tollens Cz., H., *Verstrooide gedichten*. Antwerpen 1843.
- Tollens Cz., H., 'Voorberigt', in: J. de Kruyff, *De hoop des wederziens, in twee zangen*. Den Haag 1851.
- Tollens Cz., H., *Gezamenlijke dichtwerken* (12). Leeuwarden 1855-1857.
- Tonckens, N., 'De geduchte ramp der stad Leiden van 1807', in: *LJB* 41 (1949), 115-121.
- Tooneelpoëzij van het Kunstgenootschap, ten zinspreuke voerende: *Kunst wordt door arbeid verkreegen* (2). Leiden 1766-1768.
- Twee vliegen in eene slag. Of ernstige berispingen aan den speeler van den Speeler van het Troefblaadje, tegen de schrijvers der Taal- en Dichtkundige Mengelstoffen onder de spreuk Suum cuique*. s.l. [1776].
- Tweede iets voor Leyden. (Dienende tot een vervolg op het eerste.)* s.l. [1784].
- Twee-klank op de ijsselijke verwoesting der stad Leiden, bejegend den 12 van louwmaand 1807* [T. Leidensis]. Leiden 1807.
- Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, zints den aanvang der Noord-Americaansche onlusten, en den daar uit gevolgdten oorlog tusschen Engeland en deelen staat, tot den tegenwoordigen tyd. Uit de geloofwaardigste schrijvers en egte gedenkstukken zamengesteld. [...] Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie.* (48) Amsterdam 1788-1811.
- Vaderlandsche Letter-oefeningen [...] Amsterdam 1761-1876.*
- Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van wapenhandel ter spreuke voerende: Voor Vrijheid en Vaderland, te Leyden.* Leiden 1784-1786.
- Vaessens, Thomas, *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen 2009.
- Veder, A., *De mislukte smokkelpartij. Comische episode uit den tegenwoordigen oorlog. In 2 bedrijven, met zang*. Amsterdam 1831.
- Veen, Sytze van der [e.a.], *Brill. 325 jaar uitgeven voor de wetenschap*. Leiden [etc.] 2008.
- Veenman, René, *De klassieke traditie in de Lage Landen*. Nijmegen 2009.
- Velde, J.W. van de, 'Een wandeling langs Leidse uitgevers en boekhandelaren uit de periode 1830-1840', in: Peter van Zonneveld (red.), *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850*. Leiden 1988, 61-74.
- Velema, Wyger R.E., 'Lodewijk Napoleon en het einde van de republikeinse politiek', in: *De negentiende eeuw* 30 (2006), 147-158.
- Verdediging der heeren studenten aan 's lands hoogeschool te Leyden, tegen de vyanden der goede orde en der vryheid, berispsers van hun betaamelyk edelmoedig en inderdaad patriottisch gedrag in den opstand van 't gemeen, voorgevallen te Leyden, op den 8, 9, 10, 11 en 12 juny 1784. Door een lid der gemelde school*. Leiden [1784].
- Vereul, Jan Jacob, *Prijsverhandeling over de vereischten in eene levensbeschrijving der dichteren. Uitgegeven door het genootschap: Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Leiden 1790.
- Verhandelingen en prijsverzen, uitgegeven door de Gendsche Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde*. Gent 1826.
- Ver Huell, Alexander, *De Werken van Alexander Ver Huell. Denkende Beeldjes, Studenten-schetsen*. Leiden [1900].
- Ver Huell, Alexander, *Schetsen met de pen. Verhalen*. Ed. Jan Bervoets. Schoorl 1988.
- Ver Huell, Alexander, *De briefwisseling van de student Alexander Ver Huell 1840-1849*. Ed. J.A.A. Bervoets. Westervoort 1997.
- Versprille, Annie, 'Huisvesting', in: H.A. Höweler [e.a.], *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, gevierd op 18, 20 en 21 Mei 1966*. Leiden 1966, 115-129.
- Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande im Sommer des Jahrs 1817 in topographischer, historischer, politischer, literarischer und religiöser Hinsicht an einen Freund geschrieben*. Germania 1818.
- Vervolg en slot der Leydsche stedemaegd*. Leiden [1787].
- Vervolg op de Oranjeboomen*. s.l. [1782].
- Vierde iets voor Leyden*. s.l. [1784].
- Vis, G.J., 'Van Groningen tot Luik. De beginjaren van het academisch handboek voor Nederlandse letterkunde en wel-sprekendheid', in: *De negentiende eeuw* 12 (1988), 180-204.

- Vis, George J., *Van Siegenbeek tot Lodewick. Verkenningen naar de geschiedenis van de studie der Nederlandse letterkunde, speciaal in het onderwijs*. Amsterdam 2004.
- Vis, Jurjen & Wim Janse (red.), *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853. Actie en reactie*. Hilversum 2002.
- Vlasselaers, J., *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie*. [Leuven] 1985.
- Vles, E.J., *Twee weken in november. De omwenteling van 1813*. Amsterdam 2006.
- Vliet, Rietje van, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*. Nijmegen 2005.
- Vliet, Rietje van, 'Leidse Ietsen. Orangistische en patriotse propagandastrijd in Leiden (1784-1786)', in: *Tijdschrift Holland* 38 (2006), 289-304.
- Vliet, Rietje van, 'Cornelis Heyligert (1743-1803). Apekees, intrigant en baantjesjager', in: *LJB* 102 (2010), 61-84.
- Vlist, Ed van der, 'Gezeten en gierig?', in: *NLM* 13 (1995), 38-39.
- Vloten, J. van, 'Een schimpscheut aan het adres van de Maatschappij', in: *NLM* 18 (2000), 28.
- Vondel, Joost van den, *Al de dichtwerken van Joost van Vondel. Naar tijdsorde gerangschikt en in de hedendaagsche spelling uitgegeven* (2). Ed. J. van Vloten. Schiedam 1864-1866.
- Voogd, Christophe de, *Geschiedenis van Nederland*. Amsterdam 1996.
- Voor Leydens burglary. Ter ontdekking en ontzenuwing van de vleitaal en geheime praktijken, van het zoogenaamd vrycorps. Door een getrouw Medeburger. s.l. 1784.
- Voorlezing op een der Vergaderingen van het Leesgezelschap: ter bevordering van wetenschap, nut en vermaak. Na de rampvallen 12. January 1807. Door een der leden. s.l. z.j. [RAL, LB 3109].
- Voornaamste en echte levensbyzonderheden van den alomberuchten broodbakker Adrianus Trago; alsmeede deszelfs sententie en executie, benevens de sententie en executie van de drie personen, welke om pleegen van oproer, in de maand Junij 1784 in Leyden, op den 5 November 1784, geëxecuteerd zijn. Beschreeven in een samenspraak tusschen een Rotterdammer en een Leydenaar. s.l. 1784.
- Voorst, Dirk Cornelis van, *Zijn alle de christen-geestelijken huichelaars? Of uitnodiging, tot een mondgesprek, aan den maker van den lierzang, getiteld Leiden's ramp geene gods-straft*. Amsterdam 1807a.
- Voorst, Dirk Cornelis van: *Zijn alle de christen-geestelijken huichelaars? Of Nadere uitnodiging, tot een mondgesprek, aan den maker van den lierzang: getiteld Leiden's ramp geene gods-straft*. Amsterdam 1807b.
- Vooy, C.G.N. de, 'Apollo, Argus en Nederlandsche Mercurius. Bijdrage tot de kennis van de letterkundige kritiek vóór de Gids-tijd', in: *De Beweging* 9 (1913), 271-294.
- Vosmaer, Isäacus, *Disputatio politico-juridica inauguralis de decimis et jure decimandi, quam [...] ex auctoritate [...] Joannis Clarisse, [...] pro gradu doctoratus [...] examini submittit*. Leiden 1821.
- Vrank en vry beteugeld: of, J. Le Francq van Berkhey, lector [...] aan 's lands hooge schoole te Leyden, wegens zyn schendig [...] schryven; in [...] J. Le Francq van Berkhey aan zyne medeburgers. gestraft; met [...] schorsing [...] geduurende zes weken. s.l. [1783].
- Vreede, Pieter, *Lierzang, ten voordeele van 't ongelukkig Leijden*. Den Haag 1807.
- Vreede, Pieter, *Mijn levensloop*. Ed. M.W. van Boven [e.a.]. Hilversum 1994.
- Vries, Jan de & Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995.
- Vries, Johan de, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw*. Leiden 1968.
- Vries, M. de, 'Over de oorzaken van het verval en den ondergang der Middelnederlandsche letterkunde', in: *Nieuwe reeks der werken van de MNL* 6 (1850), 183-214.
- Vries, Marleen de, 'Dichten voor de eeuwigheid. Over eerzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen', in: *Literatuur* 12 (1995), 142-149.
- Vries, Marleen de, 'Een nieuwe eeuw, een nieuw genootschap. 'Kunst door vrindschap volmaakter' (1801-1810)', in: *De negentiende eeuw* 20 (1996), 247-253.
- Vries, Marleen de, 'Dichten is zilver, zwijgen is goud; vrouwen in letterkundige genootschappen, 1772-1800', in: *De Achttiende Eeuw* 31 (1999), 187-213.
- Vries, Marleen de, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen 2001.
- Vries, Sandra de, *De lucht in gevlogen, de hemel in geprezen. Eerbewijzen voor Van Speyk*. Haarlem 1988.
- Vriesema, P.C.A., 'Imaginaire bibliotheken in Nederland. Ontstaan en verspreiding van de satirische catalogus', in: P.A. Tichelaar [e.a.] (red.), *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere studies. Bundel samengesteld door medewerkers van dr. C. Reedijk ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*. Hilversum 1986, 328-337.
- Vrij, E.V., 'Het collegeverschil tussen de hoogleraren A. Kluit en J. Luzac in 1786', in: *LJB* 63 (1971), 121-142.
- Vyfde iets voor Leyden, of Brief van Jan Helpgraag aan zyn goeje vrienden de Leydsche Louw en Krelis [...] (Dienende tot een vervolg op het vierde). s.l. [1785].
- Waarachtige levensgevallen van den alömbefaaide Leydschen lector J. le Francq van Berkhey, waar in naauwkeurig beschreeven wordt deszelfs afkomst, geboorte en opvoeding, zyn handteering als uitdrager, apothecersjongen, schildersjongen, zyn wonderlyk avancement tot de studie [...] in 't licht gegeven door een Liefhebber der waarheid. [Leiden] 1785.
- Wachendorff van Rijn, L. van, *De menschlievendheid op Leydens puinhoopen, voegt, bij den naam van den edelmoedigen Louis Napoleon, eersten koning van Holland, den schoonsten en verhevensten eertitel van menschenvriend, op den 12den van January 1807*. Amsterdam [1807].
- Wagner-Heidendal, Lutgard, *Het filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden (1821-1829). Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw*. Brussel 1972.
- Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire*

- bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920. Hilversum 2003.
- Walle, Kees, 'Revolutie in Leiden. De twee omwentelingen van 1795', in: *LJB* 84 (1992), 133-149.
- Walle, Kees, 'Tussen uitzichtloosheid en verwoesting. Leiden aan de vooravond van de buskruitramp', in: Arti Ponsen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruit-ramp van 1807 in Leiden*. Leiden 2007, 23-31.
- Wap, J.J.F., *Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken*. Leiden 1874.
- Water, J.W. te, *Levens-berigt van Jona Willem te Water, te Leyden overleden den 19 oktober des jaars 1822. Door hem zelve vervaardigd en, op zijn' uitdrukkelijken last, bij uitersten wil, zonder eenige veranderingen en bijvoegselen, zelfs zonder nadere voorrede of aantekeningen van anderen door deszelfs erfgenamen woordelijk gevolgd en in het licht gegeven*. s.l. [1823].
- Waterschoot, Jos van, 'Samuel Luchtmans, een reislustig boekhandelaar', in: *Boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 15 (1999), 298-306.
- Weijermans, Janneke, 'Neerlandistiek als bindmiddel van de natie: hoogleraar Schrant in Gent 1817-1830', in: *De negentiende eeuw* 33 (2009), 4-19.
- Welkomst-groet aan de heeren Leydsche studenten, uitmakende de 1ste compagnie van het 18de bataillon jagers, uitgetrokken ten dienste van koning en vaderland, Bij hunne terugkomst te Leyden, in October 1815*. Leiden 1815.
- Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* (5). Amsterdam 1804-1810.
- Westendorp, N., 'Verhandeling over de vraag: 'Eene beknopte voordragt van de Noordsche Mythologie, ontleend uit de oorspronkelijke gedenkstukken, en met aanwijzing van het gebruik dat hiervan in de Nederlandsche Dichtkunde zou kunnen gemaakt worden?', in: *Nieuwe werken van de MNL* 2:1 (1829), 1-356.
- Westerbaan, Pier, *Het honderdjarig bestaan van de Leidsche maatschappij van weldadigheid, ter voorkoming van verval tot armoede. Haar wording en werking*. s.l. 1917.
- Westers, Oscar, "'Een zoo schaars aangekweekt, en toch zoo allernuttigst talent'. Rederijkers, studenten en voordrachtskunst in de negentiende eeuw', in: *Literatuur* 16 (1999), 31-37.
- Westers, Oscar, 'Over eenvoudscultus, mode en hoogdravendheid. Rederijkerskamers en Nutsdepartementen in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000), 25-54, 126.
- Westers, Oscar, *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw*. Nijmegen 2003.
- Westra van Holthe, J.H., 'Een brief uit 1807', in: *LJB* 50 (1958), 162-165.
- Wet van het Leesgezelschap Veritatis Ergo, opgericht 22 Januari 1822*. [Leiden] z.j.
- Wiersum, E., *Het Archief van de Afdeling Rotterdam der Hollandische Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen*. s.l. z.j. [UBA, Bn. 58].
- Wijk Roelandszoon, J. van, *Merkwaardigheden uit elke provincie van ons vaderland. Voor hen, die, tot eene leerzame uitspanning, in het hoekje van den haard door ons vaderland willen reizen*. Amsterdam 1836.
- Wijn, Hendrik van, *Over paën, peën, piën, poën, puën*. Ed. Li-anne Broekman. Amsterdam 2009.
- Wijsenbeek, Thera, 'Ernst en Luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek', in: Pim Reinders (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen 1994, 35-54.
- Wilhelm, Frans, 'The English Reading Society, 1792-1817. Een oud Engels leesgezelschap in Nederland', in: *De negentiende eeuw* 23 (1999), 129-142.
- Wille, J., *De literator R. M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw* (2). Zutphen 1937, 1993.
- Willemsen, M., 'Het Democrietendom Boert, Schertz en Lacht alom'. Algemene geschiedenis van Democriet (1789-1869)', in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem, 1789-1869*. Haarlem 1995a, 32-53.
- Willemsen, M., 'Comparitie aan!' Genootschappelijkheid bij Democriet', in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem, 1789-1869*. Haarlem 1995, 54-76.
- Wind, Samuel de, 'Verhandeling ter beantwoording van de vraag: 'Welken dienst en ondienst heeft de Dichtkunde, van de oudste tijden af tot op onzen tijd, aan de Geschiedkunde gedaan; bepaaldelijk met opzigt tot de Grieksche, Romeinsche en Nederlandsche Geschiedenis?', in: *Nieuwe werken van de MNL* 1.2 (1825), 1-140.
- Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (7). Haarlem 1922-1927.
- Wiselius, S.I.Z., *De tooneel-speelkunst, inzonderheid met betrekking tot het treurspel, alsmede het nut en de zedelijke strekking des regelmatigen en beschaafden schouwtooneels. Voorgesteld in twee voorlezingen, bij het Genootschap voor Uiterlijke Welsprekenheid, in den jare 1821 en 1822*. Amsterdam 1826.
- Wiskerke, Evert M., *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Hilversum 1995.
- Wiskerke, Evert, "'Wat zal ik U van onzen Vondel zeggen?". Enkele stemmen over Vondel in het begin van de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 9 (1985), 171-192.
- Wissing, Pieter van, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad*. [Nijmegen] 2003.
- Wissing, Pieter van (red.), *Stooschrijven. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen 2008.
- Wit, C.H.E. de, 'De Noordelijke Nederlanden in de Bataafse en de Franse Tijd 1795-1813', in: D.P. Blok [e.a.] (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. 11, *Nieuwste tijd*. Weesp 1983, 158-186.
- Witkam, Jan Just, 'De Leidse uitgeverij Luchtmans en de oriëntalistiek', in: *Omslag* 1 (2008), 2-4.
- Witte, Els, *De constructie van België, 1828-1847*. Leuven 2006.
- Wittigs, P., *Aan de groote mogendheden, enz*. Leiden 1832.
- Woestenbergh, Jan van, *Verhandeling over den invloed van den schouwburg op het zedenlyk karakter*. Amsterdam 1802.

- Wolff, E. Bekker & A. Deken, *Historie van den heer Willem Leevend* 1. Den Haag 1784.
- Wolff, E. Bekker & A. Deken, *Geschrift eener bejaarde vrouw*. Ed. André Hanou. [Amsterdam] 2007.
- Worp, J.A., *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (2). Groningen 1904-1908.
- Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010.
- Woude, C. van der, *Elias Annes Borger (1784-1820). Een geleerde-leven in het begin der 19e eeuw*. Kampen 1975.
- Wttewaall, B.W. van Wickenburgh & P.W. Alstorphius Grevelink, *Het Leidsche jagercorps. Eenvoudig, maar getrouw verhaal van den veldtocht van het corps vrijwillige jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831*. Leiden 1881.
- Zanden, Jos van der, *Mozart in de Lage Landen*. Amsterdam 2006.
- Zanten, Jeroen van, “‘Met verscheidene dolksteken afgemaakt’. Moraal en politiek in de berichten over de moord op August von Kotzebue’, in: *De negentiende eeuw* 27 (2003), 39-49.
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. Amsterdam 2004.
- Zanten, Jeroen van, ‘Het strand van Scheveningen. De aankomst van koning Willem I op 30 november 1813’, in: Jan Bank & Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering 3. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006.
- Zedige bedenkingen over de Bezwaren tegen den geest der eeuw, van mr. I. da Costa*. [E.C. d’Engelbronner]. Leiden 1823.
- Zonneveld, Peter van, ‘Vaderlandsche Letteroefeningen in 1848: “Nooit rees er heil uit volksgeweld”’, in: *De negentiende eeuw* 1 (1977a), 163-169.
- Zonneveld, Peter van, ‘Leidse studenten in 1848. Alexander VerHuell en Conrad Busken Huet’, in: *De negentiende eeuw* 1 (1977b), 183-188.
- Zonneveld, Peter van, “‘o, Franschen! hoe diep zijt gij gevallen!’ De receptie van immorele literatuur in de 19e eeuw’, in: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing*. [Amsterdam 1978], 109-124.
- Zonneveld, Peter van, ‘Nederlandse literaire almanakken 1830-1840’, in: *Forum der Letteren* 20 (1979a), 162-176.
- Zonneveld, Peter van, ‘De vrijwillige Leidse jagers en de Belgische opstand’, in: *De Schoolmeester*. Speciaal nummer van *Bzzletin* 7 (1979b), 41-53.
- Zonneveld, Peter van, ‘Vondel en de antithese klassiek-romantisch. Een aspect van de receptiegeschiedenis in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: S.F. Witstein & E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar. Een bundel artikelen*. Den Haag 1979c, 306-318.
- Zonneveld, Peter van, ‘Waar droeg Jacob Geel zijn “Drachenfels” voor?’, in: *De nieuwe taalgids* 73 (1980), 425.
- Zonneveld, Peter van, ‘Bilderdijk en Leiden’, in: Peter van Zonneveld [e.a.], *Willem Bilderdijk, 1831-1981*. Leiden 1981a, 3-9.
- Zonneveld, Peter van, ‘De Belgische Opstand en de Nederlandse literatuur’, in: *De negentiende eeuw* 5 (1981b), 200-212.
- Zonneveld, Peter van, ‘Zuid-Holland/Leiden en omgeving’, in: Willem van Toorn (red.), *Querido’s letterkundige reisgids van Nederland*. Amsterdam 1983a, 403-424.
- Zonneveld, Peter van, ‘Ellendig leven. Elias Annes Borger’, in: *De Gids* 146 (1983b), 469-474.
- Zonneveld, Peter van, ‘Tassoos weeklacht. Een onbekende Byron-vertaling van Nicolaas Beets (1834)’, in: *Jaarboek van de MNL* 1983c, 15-24.
- Zonneveld, Peter van, ‘Het leesgezelschap Miscens utile dulci te Leiden in de periode 1830-1840’, in: J.A.A.M. Biemans [e.a.] (red.), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1983d, 345-356.
- Zonneveld, Peter van, ‘Nicolaas Beets over Willem Bilderdijk’, in: *HBM* 1 (1984), 14-15.
- Zonneveld, Peter van, ‘Julius Willem Bilderdijk (1798-1818)’, in: *HBM* 2 (1985a), 9-15.
- Zonneveld, Peter van, ‘Nicolaas Beets en de Leidse Jagers’, in: *De Negentiende Eeuw* 9 (1985b), 83-85.
- Zonneveld, Peter van, ‘Nicolaas Beets over Adriaan van der Hoop’, in: *NLM* 3 (1985c), 19-20.
- Zonneveld, Peter van, ‘Het nut van de naamlijst. Enige opmerkingen bij de “Naamlijst der Inteekenaren” van Bilderdijks *Geschiedenis des Vaderlands*’, in: M. van Hattum [e.a.] (red.), *Folia Bilderdijkiana. Bladen voor Bosch*. Amsterdam 1985d, 79-86.
- Zonneveld, Peter van, ‘R.C. Bakhuizen van den Brink en de letterkundige vriendenkring Philomathia (1832)’, in: *NLM* 4 (1986a), 6-7.
- Zonneveld, Peter van, ‘Aarnout Drost en de letterkundige vriendenkring Philomathia (1831)’, in: *NLM* 4 (1986b), 45-46.
- Zonneveld, Peter van, ‘In het album van de letterkundige vriendenkring Philomathia. Een onbekend handschrift van de student Conrad Busken Huet (1844)’, in: *Maatstaf* 34 (1986c), 127-130.
- Zonneveld, Peter van, *Panorama van de 19e eeuw. De tijd van Romantiek en Biedermeier*. Amsterdam 1987.
- Zonneveld, Peter van (red.), *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850*. Leiden 1988.
- Zonneveld, Peter van, ‘Kneppelhout op Noorthey. Een romantische kostschool’, in: *Behoudens huizen. In literatuur, wetenschap en kunst*. Utrecht 1989, 57-60.
- Zonneveld, Peter van, *Romantische reizen. Omzwervingen in de negentiende eeuw*. Utrecht 1991.
- Zonneveld, Peter van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840*. Leiden 1993a.
- Zonneveld, Peter van, ‘Rondedans om een doodskist. De kring rond het graf van Bilderdijk’, in: W. van den Berg [e.a.] (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*. Hilversum 1993b, 69-76.
- Zonneveld, Peter van, ‘Drukke u de lijksteen zacht’, in: *Literatuur* 10 (1993c), 39-40.
- Zonneveld, Peter van, ‘Lieve! ‘k ben niet meer in ‘t aardse’. Handschriften van negentiende-eeuwse literatoren’, in: Berry Dongelmans [e.a.] (red.), *Dierbaar magazijn. De bi-*

- bliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam 1995, 87-94.
- Zonneveld, Peter van, 'Een liefde in verzen. Nicolaas Beets en Aleide van Foreest', in: *NLM* 18 (2000), 2-8.
- Zonneveld, Peter van, 'Leiden: het Rapenburg. De buskruit-ramp van 12 januari 1807', in: Jan Bank & Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering 3. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006a, 36-47.
- Zonneveld, Peter van, *Door de straten der Sleutelstad... Een literaire wandeling door het Leiden van Piet Paaltjens*. Amsterdam 2006b.
- Zonneveld, Peter van, 'Een beminnelijke Izegrim? Bilderdijk van verschillende zijden belicht', in: *HBM* 24 (2007), 6-9.
- Zonneveld, Peter van, 'Tumult en tragiek. De tijd van Bilderdijk', in: George Moormann (red.), *Bij Haarlems Bul-Gebulk*. Haarlem 2010, 17-24.
- Zonneveld, Peter van & Ingrid Moerman, 'Genadig God! Wat ijslijk kraken!' De Leidse buskruitrampe en de letteren', in: Arti Ponsen & Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitrampe van 1807 in Leiden*. Leiden 2007, 143-165.

Websites en digitale bestanden

Bibliopolis	http://www.bibliopolis.nl/
Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren	http://www.dbnl.org/
Google Books	http://books.google.nl/
Historische Vereniging Oud Leiden	http://www.oudleiden.nl/
Online dagboek van Willem de Clercq	http://www.inghist.nl/retroboeken/declercq/
The Early Modern Pamphlets Online	http://tempo.idcpublishers.info/
Vereniging Jan van Hout	http://www.janvanhout.nl/

Illustratieverantwoording

Atlas van Stolk, Rotterdam: 43, 49, 55, 160, 187
Bibliotheca Thysiana Leiden: 23
Bilderdijk Museum, Amsterdam: 128
Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: 8, 16, 19, 31, 47, 62, 63, 64, 66, 69, 73, 84, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 133, 135, 142, 143, 166, 172, 179, 190, 194, 195, 196, 200, 201, 206, 210, 211, 212, 213, 224, 232, 233, 244, 248
Foto's Max van Duijn: 86, 146, 246
Geldmuseum Utrecht: 17, 34, 59, 91, 134, 141
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag: 227
Letterkundig Museum: 70
Noord-Hollands Archief, Haarlem: 5, 131, 136, 137, 214, 247
Particuliere collectie Rick Honings: 1, 36, 41, 54, 77, 79, 85, 114, 126, 129, 138, 171, 180, 198, 239
Particuliere collectie Peter van Zonneveld: 81, 89, 90, 104, 161, 162, 163, 181, 186, 203, 218
Regionaal Archief Leiden Omslag, 2, 3, 4, 10, 11, 12, 13, 22, 24, 28, 29, 33, 35, 39, 40, 42, 45, 46, 48, 50, 53, 56, 57, 58, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 87, 88, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 107, 108, 109, 112, 139, 140, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 159, 164, 165, 167, 173, 174, 175, 177, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 191, 193, 197, 205, 207, 209, 220, 222, 223, 226, 228, 230, 231, 234, 238, 243, 245
Universiteitsbibliotheek Leiden: 6, 7, 9, 14, 21, 30, 32, 38, 44, 51, 52, 60, 61, 65, 67, 78, 80, 82, 83, 95, 102, 103, 106, 110, 113, 120, 130, 132, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 169, 170, 176, 178, 192, 199, 202, 204, 208, 215, 216, 217, 219, 221, 225, 229, 235, 236, 237, 240, 241
Stadsarchief Amsterdam: 25, 37, 242
Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden: 15, 18, 20, 26, 27, 168

Summary

‘Seat of Learning, Glory of Holland!’ (‘Geleerdheids zetel, Hollands roem!’) It was thus that Willem Bilderdijk characterized the city of Leiden in his valedictory poem ‘Farewell to Leyden’ (‘Afscheid aan Leyden’), which he composed on 27 April 1827 upon his leave for Haarlem. That the poet had spent a great number of years of his life there was presumably caused by another reason than that he, in his own words, had felt least miserable in the city with its wholesome air.

From the second half of the eighteenth century until well into the nineteenth century Leiden was a breeding ground for literary activities, due, in particular, to the presence of the university. A cultural elite consisting of professors, clergymen, lawyers and students together occupied themselves actively with Dutch language and literature in their leisure time – out of a need for sociable companionship. Local literary life received an important impulse in 1766 through the establishment of two literary societies that were to play a prominent role: the *Society of Dutch Letters* (*Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*) and *Art is Attained through Labour* (*Kunst wordt door arbeid verkreegen*). From the year of their formation until well into the nineteenth century the city retained its position as a cultural centre of consequence. Various authors, such as Willem Bilderdijk, Nicolaas Beets, Johannes Kneppelhout and François HaverSchmidt succeeded in generating national interest in their work. Besides, other literary institutions were also similarly active, including smaller societies, chambers of rhetoric (*rederijkerskamers*), reading groups and lending libraries, booksellers, publishers as well as the Theatre. These institutions take centre stage in this book about literary life in Leiden between 1760 and 1860.

If one term were to capture the most important aspiration in the 1760–1860 period it would be ‘nation-building’. The Netherlands was busy shaping its identity. Literature, which was also taken to include drama,

was meant to serve a useful, nation-building function in this process. The country underwent a string of political upheavals. During the 1780s the position of William v – who had been the Stadtholder of the Republic of the Seven United Netherlands since 1766 – came under pressure. The Patriots with their Free Corps (*vrijkorpsen*) seized power in many towns. Due to the intervention by the Prussian king (the brother of Wilhelmina of Prussia, the wife of William v) the Stadtholder’s power was temporarily restored in 1787. However, he had to flee to England in 1795 upon the French invasion of the Netherlands. The Patriots now had the opportunity to establish the ‘Batavian Republic’. Yet they could not but look on as Napoleon crowned his younger brother king in 1806 in order to increase his hold over the Netherlands. Despite Louis Napoleon’s efforts to become a figure of national unity – witness his action following the gunpowder ship explosion on 12 January 1807 – he was forced to abdicate in 1810. The Netherlands were annexed to France by Napoleon. Three years later, the country went through another upheaval. The French were beaten and the House of Orange returned to the Netherlands in the person of William I Frederick, the son of the removed Stadtholder, who became king. William I became the sovereign of a United Kingdom, which also included Belgium. Much like Louis Napoleon before him, he strove to promote national unity. Thus, it came as a severe blow to him when Belgium rebelled and seceded in 1830. Embittered, he abdicated in 1840. But also his son, King William II, was confronted with political upheaval: the adoption of the liberal constitution in 1848.

Not surprisingly, literary life was affected by the political turmoil. Since most literati wrote literature on the side – authorship as a profession did not exist as yet at the time – literary activities suffered from the unrest. During the era of the Patriots the societies faced severe crisis. The French era caused the situation of the socie-

ties to deteriorate further. The *Society of Dutch Letters* could barely be saved. In the period following the years of the French annexation, after 1813, literary life flourished again. But at the time of the Belgian Revolt (1830-1831) and the revolution of 1848 literature lost out to politics again. At moments of political unrest in the Netherlands, literature as a rule came second. Or, when it did not, literature was used as a political means, intended to make a useful contribution to the development of the social order.

— Two research approaches

As was emphasized in the introduction, this book is inspired by the theory of the French art sociologist Pierre Bourdieu. He stressed that an object of art does not have objective, immanent value. Quality is ascribed to an object; the symbolic production of a work comes about within the literary field that is dominated by institutions. The views unfolded by Bourdieu in, for example, his study *Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field* (*De regels van de kunst*, 1992) have been operationalised by Gillis Dorleijn and Kees van Rees for Dutch literary research. They have advocated the merging of two key research methods inspired by Bourdieu: investigating institutions and reconstructing the poetical views within the literary field. This book attempts to intertwine both approaches harmoniously. First, it was studied how literary life between 1760 and 1860 developed institutionally. In what ways could one carve out a literary career for oneself? What shifts can be identified as to the production, distribution and dissemination of the literature?

Second, it was investigated how, within the institutions, views about literature evolved. In general a change is assumed to have taken place from a classicistic towards a romantic poetics as of the end of the eighteenth century. Broadly speaking, what Bourdieu does in his book is illustrate how an autonomous literary field came into being in France towards the end of the nineteenth century that has broken free from church and state and that underpins an autonomous view of literature: the *l'art pour l'art* idea. This book focuses on a period when there was as yet no such thing as an autonomous literary field. Nevertheless,

important shifts were taking place that opened the way for a more or less autonomous literature that came into being with the Eighties Movement towards the end of the century. This book aims to answer the following question: to what extent did an autonomous poetics come into being, with literature coming into its own and losing its useful or nation-building function?

— Institutional developments

What shifts can be observed in the ways in which literary life between 1760 and 1860 was organized institutionally? Here, the main institutional shifts as to material production, distribution and symbolic production are discussed.

— Material production

Relatively few changes can be said to have taken place as to material production. Authors, publishers and societies formed a triad. In the eighteenth and nineteenth centuries, as it had been during the Golden Age, Leiden was a city of books, where a great number of booksellers were active. The professions of publisher, printer and bookseller did not constitute separate entities yet. Usually, a firm would take care of the printing process, distribution as well as sales, although specialisation did increase in the course of the nineteenth century. Prominent firms such as Luchtman or Du Mortier were publishers and printers as well as booksellers and also organized auctions. Cooperation among booksellers increased in this period, as is illustrated by the founding, in 1815, of the *Society for the Promotion of the Interests of the Book Trade* (*Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*). Finally, a number of important changes as to the material production of books took place in the course of the nineteenth century, after 1860, due to the introduction of the high-speed printing press and the repeal of the newspaper stamp duty (in 1869).

Besides a few big publishers, Leiden also boasted several small booksellers. Often, these practised other professions besides their normal activities. Just as writing was a sideline for many, so publishing was likewise done by most booksellers on the side. It was only at

great societal events that they sometimes made exceptions, as they did on the occasion of the 1784 Riot, the gunpowder ship explosion, the return of the Oranges in 1813, the publication of Isaäc da Costa's *Objections to the Spirit of the Age* (*Bezwaren tegen de geest der eeuw*, 1823) or the Belgian Revolt. During the French era, the branch of booksellers was dealt a heavy blow as a result of the strict pre-censorship; publishers needed to have manuscripts approved before they could start publishing. At the time of the Batavian Republic some publishers, Du Mortier, for one, took clever advantage of the demand for political literature.

What is striking is that almost all booksellers engaged in philanthropic activities. In the second half of the eighteenth century, Cornelis van Hooegeveen would every year publish a verse to benefit the poor Leiden orphans. In the era of the Patriots many booksellers marched along in the Free Corps and published politically inspired verse, pamphlets and magazines. Upon the explosion of the gunpowder ship a great number of them published works to aid the victims; a few also tried to benefit financially themselves. In 1830, after the outbreak of the Belgian Revolt, many booksellers placed collection boxes in their shops and collected foodstuffs and lint. In the second half of the nineteenth century, too they showed commitment, for example through their fund-raising efforts on behalf of poor families. In other words, they played a societal role throughout the entire period.

Many texts were created in the context of the societies: their members recited verse, read treatises to each other, gave lectures and took part in contests. These were often compiled in the societies' publications. It was important for authors to join such a literary society. The second half of the eighteenth century saw a number of influential publishers, such as Cornelis van Hooegeveen and Cornelis Heyligert. It is beyond doubt that in 1781 Bilderdijk was able to publish his debut *My Delight* (*Mijn verlustiging*), which would definitively establish his reputation as a poet, at Van Hooegeveen's only because they knew each other through *Art is Attained through Labour*. From 1795, the societies were faced with crisis. Many members became actively engaged in politics, which left them

little time for literary pastimes. After 1813, the position of the societies stabilized. Treatises were being written and submitted once more and now and again prizes were awarded in contests. After the Belgian Revolt, the societies fell in importance once and for all. Mounting criticism, in particular directed at the way the contests functioned, caused the societies' material production to dwindle.

— Distribution

During this era, far-reaching changes took place where the distribution of books is concerned. Obviously, the booksellers also took care of distribution. In the eighteenth and nineteenth centuries, books constituted luxury items. Only a select group could afford a private library. Those who lacked the means to buy books and yet wanted to read needed to turn to other agencies. However, in the second half of the eighteenth century opportunities for reading were scarce. Although Leiden had had a branch of the *Society for the Common Good* (*het Nut*) since 1786, it would not be until 1823 that the city had a library for the Common Good (*Nutsbibliotheek*). In common with the *Bibliotheca Thysiana*, the University library was only open to academics. The societies' libraries were intended for their own members only. Leiden did not as yet have commercial lending libraries in the eighteenth century. Whoever still wanted to read needed to go to the coffee houses and societies that the city housed. In addition, the reading societies could offer help in this respect.

At the beginning of the nineteenth century, the number of reading facilities would gradually increase in Leiden. Around 1800, bookseller Johannes van Thoir founded a lending library at the Garenmarkt where readers could borrow Dutch, French, German as well as English books. This institution was heavily damaged in 1807 during the gunpowder ship explosion. Van Thoir's initiative took a long time to be copied. However, there were several societies. During the era of the Patriots, for example, citizens could go to a *Society for the Promotion of Unity* (*Societeit Ter bevordering van Eendragt*) for their daily dose of political literature. After the revolution of 1787, Orangist socie-

ties (Oranjesociëteiten) were set up here as elsewhere: newspapers, journals and pamphlets could be read at the *Truthful Dutch Society* (*Oprechte Vaderlandsche Sociëteit*) and at the *Concord Society* (*Sociëteit Concordia*). After the French invasion in 1795, the *Batavian Citizens' Society Useful and Thoughtful* (*Bataafse Burger-sociëteit Nuttig en Bedachtzaam*) was formed. The societies were places where literary life interlocked with political life.

As of 1813 new opportunities for reading presented themselves. After a number of attempts had been made as early as 1812 to found a Reading Museum, this institution did eventually see the light in 1819. The Museum gave its members access to the best (inter)national periodicals. The bookseller C.C. van der Hoek founded a commercial lending library in 1822 to which he steadily added since then. In 1855 his collection amounted to almost eleven thousand titles, in Dutch, English, French and German. Other booksellers, too, such as J.W. Dauw Lem and Pieter van Leeuwen, established commercial lending libraries in the 1820s. Last, the Leiden branch of the *Society for the Common Good* founded a lending library in 1823. Its aim was to civilize: to promote such Common Good ideals as religion, virtue and morals among the working classes.

Over the 1833-1860 period the number of reading initiatives continued to increase. The number of lending libraries rose; following Van der Hoek's example, many booksellers started to lend books. Out of idealism, the society *Brotherly Love* (*Broederliefde*) set up a Christian lending library for needy readers. And there were various societies both for citizens and students. Moreover, a new Reading Museum was founded in 1852, its predecessor having closed years earlier. Thus, opportunities for reading increased substantially in Leiden in the course of the nineteenth century.

Over the whole period under discussion the reading societies thrived. Joining a reading group was financially profitable. Besides, the members did not need to make an effort themselves to stay informed of what literature was on offer since that was all put together for them from above. For publishers, too the reading groups were profitable: they knew themselves assured of certain sales. Some reading groups also organised

meetings, out of companionship and sociability. During the 1780s, many reading groups politicized. Their number shot up after 1800. The first half of the nineteenth century saw some thirty-five active reading groups in Leiden. Of the majority, however, nothing, or occasionally a mere name, has been preserved. As the number of reading groups grew, so did their specialization. For instance, students', women's or specialist groups were formed. During the Belgian Revolt a few groups began to flag as their members took up arms against the Belgians. The most prominent reading group was *Miscens utile dulci*, whose membership included the crème de la crème: professors, clergymen, lawyers, notaries, etc. Thus, in the literary life, the distribution of books was for an important part accounted for by the reading groups.

— Symbolic production

The institutions accounting for the symbolic production set the standards that literature had to meet and determined which authors were to gain an established reputation. In the 1760-1860 period the societies wielded most influence; to a significant extent they put their own stamp on the theorizing about literature. This at least was true of the large societies. The many small groups especially served to provide companionship. Some small societies also pursued societal aims. For instance, *Old Dutch Friendship* (*Oud Hollands Vriendschap*), which was formed by students in 1818, strove to tackle the corruption of the national language and morals. Some of the societies that were active during the 1840s and 1850s raised funds for the poor by organizing declamatory performances ('declamatorische voorstellingen') in the Theatre on which occasions verses were recited. Such small societies could hardly affect someone's reputation. Only the *Chamber of Rhetoric for External Eloquence* (*Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*), the *Romantic Club* (*de Romantische Club*), which was active in the 1830s, could act as a springboard to literary success for some members.

It was especially the large societies that had most influence. In particular in the second half of the eighteenth century they were of vital importance to authors

desirous to gain a reputation. The contests offered aspiring poets the chance to make a name for themselves. Thus it was in part thanks to the contests that Bilderdijk for one was able to grow into one of the most distinguished poets of his time. For women, too, as the case of Juliana Cornelia de Lannoy illustrates, the contests constituted a means of getting involved in the literary life. In contrast to *Art is Attained through Labour*, the *Society of Dutch Letters* was an elitist all-male bulwark; women could not compete for the medals of honour. It was important for budding poets to conform to the ideas holding sway within the societies and to the method inspired by Horace. This implied that a poet had to have fellow artists polish his verses. And, the *utile dulci* requirement was also closely observed. Basically, there was no place for those who could or would not comply with these requirements – as the career of Johannes le Francq van Berkhey illustrates.

Even after 1795 the societies continued to wield full authority. *Art is Attained through Labour*, which had become a Patriot bulwark in the 1780s, developed a preference for Batavian freedom poetry. One's political bias contributed to one's acceptance as a poet. The contests could still constitute a stepping stone towards literary recognition. However, the practice of polishing each other's work wore off. The political unrest was a great hindrance to the societies. The *Society* threatened to close down while *Art is Attained through Labour* was likewise faring badly. The latter society merged in 1800 to become the *Batavian Society of Language and Poetry* (*Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde*), which was renamed the *Dutch Society Fine Arts and Sciences* (*Hollandsche Maatschappij*) upon the arrival of Louis Napoleon. The unrest brought about a decline in the contest system. However, public lectures were successfully organized after 1800, which helped the societies gradually regain their position. For aspiring men of letters, these readings were a new way of making a name for themselves.

Especially between 1813 and 1833, the art of poetry and the task of the author formed the major topics of discussion within the societies. Although prizes were sporadically awarded in contests, these were with time taken less and less seriously. The main activity was made

up of the readings (public or otherwise). Successful authors would travel from city to city to give the same lecture. As of the 1840s the societies lost some of their influence. In 1840 the *Society* abolished the public lectures. Its members began to turn to linguistic, historical and mediaevalist subjects. Contemporary literature received little or no attention. Both the *Society* and the *Dutch Society* retained the contests, which were increasingly ridiculed or ignored. This caused the importance of the societies to dwindle. However, the aspect of sociable companionship, the members' need to eat and drink together, remained.

And yet, their role was not completely played out. This is borne out by the career of the student Nicolaas Beets, for whom the *Dutch Society* did in fact still fulfil a prestige-boosting function. He made a name for himself through his performances at this society. Thus, his reputation was not established through the contests, as had young Bilderdijk's, but through his performances at the *Chamber of Rhetoric*. It was through this students' society that Beets attracted attention to himself. That the *Dutch Society* perceived Beets's qualities indicates that in the 1830s, it did not close its eyes to contemporary literary developments. On the whole, however, the societies' influence dwindled in the nineteenth century.

The 1850s saw a brief revival of the societies with the foundation of two civilian chambers of rhetoric: *Vondel* and *Tollens*. Both wanted to rekindle an interest in older, especially seventeenth-century letters. They offered people from less elitist, middle classes (who usually had no access to the prominent literary societies) the chance to reveal themselves through literature.

In addition to the societies, the reading groups also played a role in the symbolic production. Since they acquired many books, they put their stamp on literary tastes. However, it is difficult to generalize about this matter for the period under discussion as the source material that has been preserved is fragmentary. In effect, the reading groups confirmed the prevailing poetical opinions and the literary tastes of the societies. For instance, Bilderdijk's position, which he had in part attained through the contests, was institutionalised

further in the reading groups – such as *Miscens utile dulci*. Not only did this help to spread his ideas more widely, it could also be said that Bilderdijk was further ‘consecrated’ (as Bourdieu says) through the reading groups. In the reading groups’ purchasing policy of the 1830s the preference for historical novels by Walter Scott and works by Byron, Sterne and especially the novels by August Lafontaine is reflected.

Literature education and literary criticism each performed their own function in this respect. Literature education served a reproducing function (teachers transmitted their ideas about literature to their students), while literary criticism fulfilled a more active role. This era, however, saw a different situation. The teaching of literature did not come about until well into the nineteenth century. For a long time, the Latin school focused attention on the classical languages only. The establishment of Matthijs Siegenbeek’s chair in 1797 thus formed a landmark. He strove to put the teaching of literature on the map. He not only devised a new spelling, he also published various anthologies. These mainly contained texts by seventeenth-century authors such as Vondel and Cats, who were to serve as examples for his own times. Despite Siegenbeek’s efforts, it would not be until the school year of 1838–1839 that the Leiden grammar school taught classes in the national literature for the first time. What is striking about the anthologies that were published for teaching purposes is that they consistently reproduced the tastes of the societies, including their appreciation of the seventeenth century.

Literary criticism similarly fulfilled a different role than it does nowadays. There were hardly any literary magazines; newspapers did not yet print reviews. It fell to the general-cultural magazines to publish book reviews. Of these, *Exercises in Dutch Letters* (*Vaderlandsche Letter-oefeningen*) was and remained the most influential. This was in part expressed in the manner the paper was criticized. Although the editors emphasized their adoption of a neutral position, the paper did not, in actual practice, keep aloof politically. In the second half of the eighteenth century works were tested against one principal rule: a work received a positive review if it was both pleasant and useful (an

ideal of the Enlightenment). Under the influence of the political unrest of the following years this utilitarian element took on an increasingly nation-building slant. After 1795 works that propagated Batavian virtues were reviewed positively. During the years of the French annexation the national aspect became the decisive factor. The notion ‘original’ acquired evermore significance. Between 1760 and 1860 the *Exercises in Dutch Letters* continued to adhere to the stipulation of usefulness. Beets’s Byronic poetry was judged by the same standards as the sentimentalistic works by Feith had been over fifty years earlier. After 1813 efforts were made to contribute to the spirit of reconciliation. Works that could sow discord in society, such as Bilderdijk’s, came under attack for precisely that reason.

The Leiden Theatre was an institution in its own right. Within the societies debates were waged about the (useful, nation-building) function that the stage should ideally serve. From the end of the eighteenth century until well into the second half of the nineteenth century pleas were made for a more national drama. Yet in practice the Theatre especially staged German and French melodramas to meet the tastes of the general public. At the same time, reactions to political and societal events were voiced in the Theatre, as happened during the era of the Patriots, the French period as well as in the aftermath of the Belgian Revolt.

Poetical developments

What changes in literary thought can be observed within the institutions under investigation? During the second half of the eighteenth century literature was predominantly approached in terms of workmanship. This already manifested itself within the students’ society *Linguae animoque fideles*, later renamed *Minima Crescunt* (the precursor of the *Society of Dutch Letters*). Its members did not shrink from doctoring each other’s work or, even, work by classical authors with the intention of improving them. Whoever wanted to become a good poet had to have his work polished by fellow artists, as the Roman poet Horace had urged in his *Ars Poetica*.

In this regard, the position of Vondel is of inter-

est. The evolution that occurred in the admiration for the man and his work goes to illustrate the change in poetics that took place in the course of the nineteenth century. The eighteenth-century students were of the opinion that there was much in Vondel to be found fault with; his plays contained errors that lettered friends could easily have removed. Ways to improve his work were even suggested in *Monthly Contributions for the Advancement of Dutch Language and Poetry* (*Maendelijksche by-dragen ten opbouw van Neerland's tael- en dicht-kunde*), a magazine associated with *Minima Crescunt*. However, after the French era Vondel would be more and more admired for his authenticity. What had initially been considered 'errors' came to be viewed as proof of his originality in the course of the nineteenth century. It appears from the societies' publications that Vondel increasingly functioned as an ideal image, as the prototype of the true poet. It is then no accident that Bilderdijk, who was seen as the greatest poet of his time, was referred to as the 'Second Vondel'.

Workmanship was also a common focus of the *Society* and *Art is Attained through Labour* in the eighteenth century. There was a relation between aesthetics and ethics: something was considered beautiful if it simultaneously served a purpose. The quality of a text would increase if the author had it read and polished by fellow artists. If an author wanted to be successful he would have to subject his poem to the critical eye of his fellow members. Bilderdijk, too, who later presented himself as a non-conformist poet, subjected himself to this system in his early years.

Throughout the entire period the stipulation that a literary work had to be useful remained in place; there was no question of an autonomous literature that played no social role. Not even Bilderdijk, who claimed to write for no-one else but himself, championed a poetry that lacked a social function. Da Costa, who adopted his master's poetics and continued to defend it after his death, was also of the opinion that true poetry was simply a pouring out of emotion that bore no relation to amusement or usefulness. Rather, for Bilderdijk and Da Costa poetry served a religious – and therefore actually a useful – function: spreading the

heavenly, Christian Gospel. Only the student-authors who were united in the *Chamber of Rhetoric* and idolized Byron and Victor Hugo briefly propagated this 'autonomous' ideal. But both Beets and Kneppelhout were to distance themselves from this 'black period' after their student days.

The usefulness stipulation continued to stand although a number of shifts took place in the course of the nineteenth century. Underlying the fact that the societies were facing a crisis towards the end of the eighteenth century was probably also a change in poetical opinion. The newly arising ideas about poetry proved difficult to reconcile with the method Horace had advocated. The idea that a true poet is born rather than made through art slowly but steadily made inroads and ultimately became institutionalized.

After 1813 the author's personality increasingly became the focus of attention. Particularly in the 1820s, much theorizing concerned the type of the true poet. Above all, he had to show originality, a notion that was much written about. This change is possibly connected to the political situation; everything French was loathed. On the other hand, some literati also pointed out the dangers of an originality carried through too far. Different meanings adhered to the notion. 'Original' meant that something originated in the Netherlands, but also implied authenticity. An 'original' poet, artist or a man of learning was not so much an imitator as someone who followed his own course. Third, 'original' could signify that a work (of art) was Dutch in nature and extolled national virtues such as simplicity and honesty. This demand to be 'original' was not only imposed on poetry but also applied to drama and to the teaching of literature.

In their theorizing about the true poet, many men of letters harked back to the seventeenth century. Then, the Netherlands could boast originality. This had been replaced in the eighteenth century with the *imitatio* as preached by the literary societies. Vondel was seen as the paragon of the true national poet, one who had both poured forth his feelings and extolled national virtues. But the search was also on for a contemporary Vondel and he was found in the person of Bilderdijk. After the French era, he positioned himself

and behaved ever more as the incarnation of the true poet. *Bilderdijk* may serve to illustrate the growing importance of the person and image of the poet. His non-societal attitude, his peculiar appearance and the manner in which he mythologized his poet-hood and presented himself as a prophetic figure all combined to make him fit the ideas that prevailed within the institutions about the true poet. It is for this reason that he continued to receive recognition as the greatest living poet even though the divergent culture-critical views he held were considered reactionary. It is not for nothing that he received the golden medal of honour from the *Society* in 1830 and would remain an important literary point of reference even in the years after his death.

The increasing importance attached to the author and the concomitant idea of genius faded into the background in times of political unrest in the Netherlands. For instance, ideas about sentimentalism and the sublime were ditched when in 1795 a need arose for a societal literature. Much the same happened during the French era (in particular in the aftermath of the gunpowder ship explosion, when literature had to comfort), during the Belgian Revolt and the revolution of 1848: moments at which literature was expected to

make a useful contribution. In such situations an author should not be a misunderstood genius but, rather, should fulfil a social function.

Thus, the question whether there existed an autonomous poetics cannot be answered in the affirmative. Literature remained closely intertwined with politics and did not for one moment, between 1760 and 1860, lose its social function. By means of historical case-studies each chapter illustrates the social role that literature played in the societies of the various periods. Even so, some tendencies towards an autonomous literature can be observed. As stated, the importance of originality increased after the French era. Connected with this was the rise of the writer as an exceptional figure of near-genius elevated above earthly life. At the same time, the idea of genius remained inextricably and continuously bound up with the nationalism that is so characteristic of the nineteenth century. It is not until the Eighties movement, which explicitly advocated *l'art pour l'art*, that this permanent bond between ethics, aesthetics and nation formation would be broken for good.

Translation: Eli ten Lohuis

Personenregister

In dit register zijn de namen opgenomen van alle personen die in dit boek voorkomen, met uitzondering van die in de noten, de Summary, de bibliografie en de illustratieverantwoording.

Aa, Pieter van der 53
Aken, Frans van 100
Alberdingk Thijm, J.A. 313
Alewijn, Zacharias Henric 31
Alfieri, Vittorio 315
Alphen, Daniël van 26, 34, 44, 54, 77
Alphen, Hieronymus van 51, 59, 128, 168, 269, 373
Alva 133, 138
Ameron, Pieter van 164, 170
Amorie van der Hoeven, jr., A. des 341
Amorie van der Hoeven, sr., A. des 137, 244, 259, 280, 312-313, 315, 318-319
Andersen, Hans Christian 298, 360-361
Andrieux 345
Anslin, Nicolaas 149, 152, 255, 262-263
Aristoteles 153, 238
Arntzenius, Robert Hendrik 132, 138, 171
Asschenberg, Harmanus 18
Assen, Cornelis Jacobus van 192-193, 195, 207, 225, 228, 239, 255, 261, 272, 279, 282-284, 288, 291, 293, 297, 308-309, 312, 316, 322, 329-331, 333-334, 343, 345, 348, 360, 375, 378, 388
Assendelft, Adrianus van 18, 25, 28, 34, 51, 54, 65, 70
Babut, Jeanne 173
Backer, Jan Aukes 15, 42, 127-128
Bacot, Gerrit Jacob George 100
Bake, John 190, 192, 206, 239, 241-242, 246, 251, 255, 306, 311, 329-331, 333, 343, 361, 375
Bakhuizen van den Brink, R.C. 267, 313, 378
Balbiaan, J. de 355
Balthasar, Floris 311
Balzac, Honoré de 360
Barbier, Auguste 258
Barentsz, Willem 239, 337
Barnard, Louis 56
Barthel, Willem Frederik 147
Barueth, Johannes 82
Baudelaire, Charles 7
Bax, Paulus Gerardus 152
Beattie, James 61
Beauharnais, Hortense de 165
Beeckman, L.J.W. 272-273
Beer Poortugael, Diederik Jacob den 284

Beer Poortugael, J.C.C. den 129
Beets, Nicolaas 2, 9, 137, 150, 162, 171, 187, 198, 205, 211-212, 225, 228, 241, 247, 257-258, 274, 296, 298, 300-301, 304-305, 308-309, 311-313, 315, 327, 330-334, 339-346, 348, 353, 357, 359-365, 368, 374-381, 391-393, 397
Beieren, Jacoba van 322-326, 328, 362
Beieren, Jan van 323
Beijnen, Laurens 342, 377
Bellamy, Jacobus 140, 202, 242, 248, 251, 373
Bennet, Jan Aernout 169
Bentinck, Willem Gustaaf Frederik graaf 143-144
Berg, Ahazverus van den 31
Berg, Gerrit van den 245
Berg, Willem van den 2, 237, 336
Bergh, Laurens Philippe Charles van den 316, 352, 373
Bergh, P.Th. Helvetius van den 341, 366
Bergh, Samuel Johannes van den 341, 349
Berkhey, Johannes le Francq van 15, 26, 34, 39-41, 43, 46-47, 50-51, 54-56, 63-68, 73, 75-76, 78-79, 83-84, 86, 88-98, 101, 103-106, 109, 113-114, 116-117, 142, 146, 150-151, 153, 155, 157-160, 166, 169, 172-177, 190, 244, 259, 262, 316, 397
Berkhey, Maria le Francq van 68
Beuningen, Coenraad van 335
Bijns, Anna 262
Bilderdijk, Alexis Isaac 122, 241
Bilderdijk, Julius Willem 212, 214-215, 241
Bilderdijk, Lodewijk Willem 212, 225, 253
Bilderdijk, Willem 2-3, 6-8, 18, 28-29, 33-34, 36-37, 39, 47, 54, 57, 61-67, 78, 84, 90, 97-98, 106, 110, 115, 117, 120, 122-128, 133-135, 144, 146-147, 152, 159-162, 164-165, 167, 170-173, 179, 181-183, 186, 190-193, 195, 198, 201, 203-205, 207-228, 230-232, 235, 238-242, 245-246, 248-255, 257, 262-264, 266-268, 270-271, 276-277, 282, 311-312, 316, 318-327, 329, 341, 343-348, 352, 355, 357-358, 360-363, 366, 370, 372-373, 376, 378-381, 384-385, 390-393, 395, 397-400
Bilderdijk-Schweickhardt, Katharina Wilhelmina 147, 182, 194, 213, 225
Bingley, Ward 155, 157, 166, 256
Birch-Pfeiffer, Charlotte 369
Björnsthål, Jacob Jonas 89
Blanken, J.W.C. 356
Blussé jr, Abraham 167, 246
Bodel Nijenhuis, Johannes Tiberius 148, 239, 255, 311-314, 316, 318, 329-330, 348, 352, 361, 387
Boerhaave, Herman 14, 133, 189, 191, 235
Boers, Carolus 19, 25-26, 54
Boers, Frederik Willem 122
Bohn, François 146

- Bols, Daniël 147
- Boendale, Jan van 364
- Bogaers, Adrianus 279, 282, 312, 331, 333, 348, 351
- Boom, Leendert L. 19
- Boon Mesch, Anthony Hendrik van der 311, 314, 316, 343, 348
- Boon Mesch, Hendrik Carel van der 235
- Boon Mesch, Jeane van der 311, 317
- Borger, Elias Annes 135, 192, 211, 239-240, 246, 361
- Borselen, Frank van 324
- Bosboom-Toussaint, Anna Louisa Geertruida 313, 319, 360
- Bosch, Bernardus 83
- Bosch, Johannes van den 189
- Bosch, Pieter van den 27, 40, 69
- Bosch Kemper, Jeronimo de 339
- Bouchez, Andries 147
- Bourdieu, Pierre 4-8, 394
- Bouwman, André 3
- Bowring, John 8, 183, 187, 211-212, 228-229, 248, 256, 264
- Boxman, Abraham 137-138
- Brabant, Jan van 323, 325
- Brandt, Geeraardt 35
- Brans, Johannes Henricus 51, 172-173
- Bredero, Gerbrand Adriaensz. 57
- Brederode, Hendrik van 123, 245
- Brender à Brandis, Gerrit 34-35, 54, 64, 72, 128-129
- Breuk, H.R. de 348, 384
- Brill, Evert Jan 361, 379
- Brill, Johannes 146, 148, 173, 251, 255, 268, 361
- Brink, Jan ten 138, 149, 152, 185, 192, 199
- Broer van Dijk, A.P.W. 356
- Broes, Wilhelm 176
- Broglie, Maurice de 186
- Brouwer, J.W. 356
- Brugmans, Sebald Justinus 184, 235-236
- Bruining, Gerbrand 115, 147, 255
- Brunswijk-Lüneburg-Bevern, Lodewijk Ernst van 13, 82-85
- Brutus, Marcus Junius 158
- Bruyère, Jean de la 194
- Bull, Abraham Johannes de 341, 348
- Burman, Pieter 73
- Burns, Robert 342
- Busken Huet, Conrad 2, 202, 233, 297, 340, 351, 383
- Bussingh, Johannes Wilhelmus 65, 165, 175
- Byleveldt, Anna 50
- Byron, George Gordon (Lord) 211, 221, 251, 254, 312-313, 319, 332, 340, 342, 344, 346, 360, 376, 380-381, 392, 398-399
- Caesar, Julius 155, 158
- Calas, Jean 32
- Callenburgh Baartmans, Hester Wilhelmina 168-169
- Cambon-van der Werken, Maria Geertruid de 39, 54
- Camper, Petrus 133
- Capadose, Abraham 190, 217, 219, 223-224, 227, 235-236
- Capelle, Johannes Pieter van 207, 265
- Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 65-66, 71, 74, 76, 100, 150
- Carr, John 118, 146-147
- Cats, Jacob 1, 123, 156-158, 195, 197, 200-203, 231-232, 236, 238, 245, 253, 264, 266, 338, 373, 376, 398
- Cavaignac, Louis Eugène 383
- Chareldorp 245
- Chastelein, Cornelis Pieter 90, 97, 99-100, 104
- Chambers, William 303, 357
- Chateaubriand 146
- Chijs, Pieter Otto van der 311
- Christus, Jezus 153, 169, 179, 282, 320, 363
- Cicero, Marcus Tullius 205, 241, 258
- Cijfveer, J.C. 252
- Clarisse, Johannes 190, 192, 194, 207, 239, 247, 251, 255, 274-275, 308, 334, 343, 345, 361
- Clarisse, Walrand Cornelis Lodewijk 274
- Clercq, Willem de 119, 134, 155, 181-182, 201, 209-210, 219, 222-223, 227-228, 241, 258, 272, 291-292, 319, 321
- Collot d'Escury, Carel Jan 274
- Collot d'Escury, Hendrik 259, 274
- Conscience, Henri 335
- Corday d'Armont, Charlotte 126
- Corneille, Pierre 56, 59
- Corver, Marten 56
- Coster, Hendrik 55
- Coster, Laurens Janszoon 151, 220-221, 335
- Cook, James 149
- Coornhert, Dirck Volckertszoon 159
- Costa, Isaäk da 193, 210-211, 213-215, 217-224, 227-228, 241, 244, 248, 251, 253-255, 258, 265-266, 268, 271, 312, 315, 318, 320, 341, 345, 357, 360, 362-363, 379, 389-391, 395, 399
- Costa-Belmonte, Hanna da 219
- Cousin, Victor 300, 371
- Couttenier, Piet 2
- Couvée, D.J. 363
- Cras, Hendrik Constantijn 19
- Cremer, Jacob Jan 8, 305, 307, 314-315, 351, 363
- Daendels, Herman Willem 114
- Damme, Jan Hendrik van 55, 75
- Dausy, Petrus 18
- Dauw Lem, Jacob Wouter 248, 255, 269, 356, 396
- Deken, Aagje 26, 62, 134, 149, 158, 160, 248
- Delavigne, Casimir 368
- Demosthenes 205, 233, 242
- Dercksen, Jacobus Marinus Everhardus 349, 352
- Dermout, Eva 50
- Dermout, Isaac 50-51
- Deyssel, Lodewijk van 313
- Dickens, Charles 360
- Dienderen, Hester van 89, 94, 105
- Dobbrauski, Ferdinand 64
- Does, Frans de 101
- Does, Jan van der (zie: Janus Dousa)
- Does, Johan van der 245
- Donckermann, Frederik Hendrik Lodewijk 228
- Dongelmans, Berry 3
- Dorleijn, Gillis 5, 394

Dorsman, Dirk 138, 140-141
Dousa, Janus 36, 71, 100, 284
Doyer Tz., Antonie 204, 389
Ducange, Victor Henri Brahain 367-368, 372
Dumas, Alexandre 356, 360
Dumbar, Gerhard 120, 128, 194
Duym, Jacob 159
Duyn van Maasdam, Frans Adam van der 116
Edwards, Edward 353
Effen, Justus van 17
Egeling, Lucas 176, 219
Eijnatten, Joris van 29
Elter-Woesthoven, Maria Petronella 39
Elsevier, Louis 52-53
Emeis, J.C. 252
Ende, Adriaan van den 159
Engelberts Gerrits, Gerrit 263
Engelbronner, E.C. d' 254
Engelen, Cornelius van 29-30, 57-58, 61, 63
Erasmus, Desiderius 48, 133
Erkelens, Dirk 64, 71
Ernesti, Johann August 60
Eyck, Pieter van der 46
Falck, A.R. 335
Fargue, P.C. la 14, 16, 33
Feith, H.O. 322
Feith, Rhijnvis 32, 34, 41-42, 47, 51, 54, 61-62, 64, 70-71, 73, 115, 122, 125-126, 135, 146, 154, 158, 199, 236-237, 248, 251, 262-263, 265, 269, 320, 366, 370, 376, 398
Fell, Ralph 119, 146-147
Fénelon 345
Féval 356
Filips de Goede 324
Flaubert, Gustave 7
Fliedner, Theodor 264
Fontaine, Jean de la 248
Frederik, prins 195, 274, 310
Frederik Hendrik, stadhouder 133, 201, 389
Frederik Willem II, koning van Pruisen 68
Fremery, Petrus Isaacus de 19
Fruin, Robert 312, 317, 336, 358, 373, 388
Galen, Jan van 276
Gebhard, J.H. 364, 373
Geel, Jacob 192, 206-207, 239-242, 251, 255, 274, 293, 302, 305-306, 308-309, 312, 314, 322, 327, 329-332, 334, 336-337, 342-345, 348, 360-361, 364, 375-376, 378, 391
Gelder, Jan Jacob de 262, 340
Gellerke, Samuel 19
Genlis, Madame de 251
Gent, Anna van 101
George III, koning van Engeland 110
Geuns, Jan van 111, 136, 145, 160, 177
Gevaerts, Ocker 67
Gevers van Endegeest, D.T. 315
Gewin, Bernard 331, 340, 342-343, 374, 380
Gijselaar, Cornelis de 67
Gilst, Petrus 50-51
Gloucester, Humphrey van, hertog 323, 325
Goens, Jan Hendrik van 51
Goens, Rijklof Michaël van 25, 51, 82, 99
Goes, J.A. van der 253
Goethe, Johann Wolfgang von 4, 41, 203, 212, 236, 238, 248, 257, 259, 319-320, 322, 373
Gogel, Isaac 114, 183
Golverdinge, Jan van 258
Gomperts, H.A. 2, 7
Gravé, J.H. 286-287
Greb, Frederik Hendrik 368
Grimm, Jacob 193
Grimm, Wilhelm 193
Groen van Prinsterer, Guillaume 217, 227, 244, 254-255, 273, 296, 319, 360-362, 366, 384, 388
Groningen, Abram Pieter van 137, 244-245
Groot, Hugo de 114, 287
Goudoever, Antonie van 211
Haak, Dirk 48, 151, 252, 284
Haar, Bernard ter 295, 313, 315, 336, 341, 347-349, 355, 360, 363, 389, 391
Haas, Hubertus de 84, 91-92, 103-104
Haastert, Isaac van 62
Haeften, Jacob van 267
Halbertsma, Joost Hiddes 227
Halewyn, Frederik 50
Hall, Floris Adriaan van 234, 292-293, 296
Hall, Maurits Cornelis van 236
Haller, Albrecht von 14-15, 20, 52
Hamaker, Hendrik Arent 190, 192, 204, 206, 228, 239, 242, 251, 255-256, 277, 283, 288, 306, 375
Hamelsveld, IJsbrand van 111, 145
Hannover, Anna van 13, 84
Haren, Onno Zwier van 60
Harmodius Friso (zie: Pieter Vreede)
Hartevelde, Abraham 98
Hartman, Pieter 249
Hartogh, Frans Adam de 170
Hasebroek, Johannes Petrus 313-314, 331-333, 340, 342-344, 353, 360, 378, 380, 392
Hasselt, Willem J.C. van 280
HaverSchmidt, François 2, 6, 9, 162, 250, 281, 297, 337, 341, 358, 370, 374, 377-379, 393
Hazenbergh jr, Hendrik 151
Hazenbergh, H.W. 252, 284, 364
Heel, Jacob Petrus van 71
Heemskerck, Jacob van 279
Heinsius, Anthonie 275-276, 335
Heinsius, Daniël 159
Heij, Joh. van der 252
Heije, Jan Pieter 284, 332
Heldewier, Daniël Michiel Gijsbert 90, 129, 131, 146, 184
Helmens, Jan Fredrik 129, 132, 135, 146, 201, 248, 251, 262-263, 341, 355
Hen, Anthony de 64

Hendrik, prins (de Zeevaarder) 307
 Hengel, Johannes Fredericus van 274
 Hengel, Wessel Albertus van 273-275, 278, 283-284, 343, 375
 Herder, Johann Gottfried von 203
 Herdingh, Leendert 55, 76-77, 96, 118, 147-150, 152, 175, 252
 Herdingh, Vincent 252-254, 285-286
 Hermans, W.F. 8
 Heukelom, Jan van 13, 138
 Heuvell, P.H. van den 384
 Heyligert, Cornelis 31, 46, 55, 62, 64, 68, 75, 77, 96, 125, 395
 Hildebrand (*zie*: Nicolaas Beets)
 Hinlópen, Nicolaas 207
 Hippocrates 235
 Hobbes, Thomas 18
 Hodges, C.H. 132, 169, 206, 310
 Hoedt-Bingley, Joanna Cornelia 286-287
 Hoek, Christiaan Catharinus van der 246-248, 254, 269, 277, 282-284, 348, 355, 358, 364, 374-375, 379-380, 396
 Hoek, C.W. van der 364
 Hoek, H.M. van der 364
 Hoen, Pieter 't 40, 79
 Hofdijk, Willem Jacobsz. 349, 373
 Hoffman, F.A.J. 175
 Hoffmann von Fallersleben, August Heinrich 192, 198, 205, 216-217, 224, 245, 297, 308, 317, 330-331, 353
 Hoftijzer, Paul 3
 Hogendorp, Dirk van 189, 217-219, 241
 Hogendorp, Gijsbert Karel van 116, 181, 184, 186
 Hogendorp, Willem van 217-218
 Hollebeek, Ewaldus 140, 142
 Homerus 24, 33, 126, 128, 146, 204-205, 218, 222, 232, 236-237, 277
 Honkoop, Abraham en Jan 54, 62, 147, 158, 176-177, 252
 Hooft, Jacob 't 100
 Hooft, Pieter Corneliszoon 1, 24, 133, 156-158, 167, 194, 197, 201-202, 232, 234, 253, 259, 262, 265, 372-373
 Hoogeveen, Cornelis van 30-33, 40, 46, 54-56, 62, 64-65, 68, 70, 73, 75, 77, 96, 100, 125-126, 255, 395
 Hoogeveen, Pieter van 140
 Hoogenstraaten, Dirk 245
 Hoogenstraaten, Hendrik 50, 55
 Hoop jr., Adriaan van der 267, 329, 332-333, 341, 343, 355, 360, 366
 Horatius 28-30, 35, 58, 60, 63, 106, 126, 137, 158, 238, 244, 397, 399
 Hout, Jan van 71, 100, 275
 Houte, Adriaan van 75
 Houten, Samuel van 305
 Huber, Therese 118
 Hubrecht, Josias Johan 169
 Hugo, Victor 319, 327, 332, 342, 344, 346, 360, 368, 376, 380, 392, 399
 Huet, Cd. Busken (*zie*: Busken Huet, Cd.)
 Huet, Daniel Théodore 233, 237
 Huizinga, Johan 184, 225
 Hume, David 18
 Huydecoper, Balthazar 28, 46, 207
 Huygens, Christiaan 133, 335
 Huygens, Constantijn 156, 197, 253, 373
 Huyser, Hendrik Cornelis 389
 Iffland, August Wilhelm 137, 153, 156, 159, 162, 256-257, 270, 285, 367
 IJntema, Jacob Wybrand 159, 264, 267-268, 368, 377
 Immerzeel jr., Johannes 335
 Jäck, Joachim Heinrich 252
 Jager, Arie de 316, 320, 322
 Jagt, Willem van der 87
 Janssen, Leonhardt Johannes Friedrich 311, 329, 348, 358, 361, 375, 384, 389
 Johannes, G.J. 157, 264
 Jonathan (*zie*: Johannes Petrus Hasebroek)
 Jonckbloet, W.J.A. 317, 364
 Kaay, Willem van der 341
 Kampen, Nicolaas Godfried van 190, 198-199, 219, 222, 224, 238-239, 241, 251, 261, 306, 308, 332
 Kantelaar, Jacobus 127, 136, 159
 Karl August von Sachsen-Weimar-Eisenach 320
 Kash 338
 Kastele, Jacob Carel van de 204, 230-232
 Kate, Jan Jakob Lodewijk ten 341, 348, 357, 360, 363
 Kate, Lambert ten 46
 Keessel, D.G. van der 181
 Kemp, C.M. van der 217
 Kemp, François Adriaan van der 66, 90-91, 96-97, 150, 181
 Kemper, Elizabeth 116, 213
 Kemper, Joan Melchior 116, 184, 239
 Kesteloot, Jacob Lodewijk 235
 Kieffaber, Johannes 147
 Kinker, Johannes 129, 158, 193, 195, 216-217, 222, 228, 241, 248, 306
 Kist, Ewaldus 205
 Kist, Nicolaas Christiaan 275, 281, 311, 316, 343, 361, 375, 385-386, 388
 Kist, Willem 251
 Klijn, Hendrik Herman 248, 251, 339, 370
 Klikspaan (*zie*: Johannes Kneppelhout)
 Klinkenberg, Jan 33
 Kloek, J.J. 250
 Kloos, Willem 2
 Klopp, (Weduwe) Anthony de 173
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 121-122, 158, 236
 Kluit, Adriaan 19, 51, 64, 67, 112, 134, 145, 169-172, 181, 207
 Kluit, Pieter Willem Provó 122, 167
 Kluit, Willem Pieter 169, 220, 239, 331
 Kneppelhout, Johannes 2-3, 162, 262, 293, 298, 300-303, 308, 313, 330-331, 339-340, 342-347, 353, 357-358, 360, 363-367, 369, 377, 380, 382, 392-393, 399
 Knotz, Johannes 151
 Kock, Paul de 356
 Koekkoek, Barend Cornelis 365
 Koenig, Christoffel Frederik 76, 96, 101
 Koet, Thomas 75

Koetsveld, C.E. van 250, 313
 Komrij, Gerrit 174
 Kops, Jan 111, 136
 Körner, Carl Theodor 331
 Kotzebue, August von 153-155, 157-158, 162, 247, 256-259, 270, 285, 367
 Kraane, J.H. 247
 Kreet, Hendrik Arnold 18-19, 21, 23, 25-26, 71
 Kruyff jr., Jan de 54, 70-71, 100, 117, 120, 129, 148, 152, 166, 175, 182-183, 229, 234, 239, 248
 Kruyff sr., Jan de 40, 44, 46
 Kruseman, A.C. 53, 146
 Kuenen, Abraham 297, 358, 363
 Kuipers, Dirk 44-45
 Kumpel, Jan Willem 106
 Laar Mahuet, Jean Louis van 78
 Lafontaine, August 221, 247-248, 251, 259, 398
 Langendijk, Pieter 366
 Lannoy, Juliana Cornelia de 37-39, 63-64, 245, 262, 397
 Lau, J.G. la 326, 364, 384
 Laurillard, Eliza 302
 Lee, Pieter van der 115
 Leendertz Wz., P. 364
 Leeuwen, J. van 109
 Leeuwen, J.W. van 364
 Leeuwen, Pieter van 249, 396
 Lelyveld, Frans van 19-21, 23-27, 38-40, 46, 64-65, 70, 89, 168, 203, 207
 Lelyveld, Ida Cecilia van 145
 Lelyveld, Paulus van 51
 Lelyveld, Pieter van 126
 Lennep, David Jacob van 109, 126-127, 188, 192, 319, 325-327
 Lennep, Jacob van 1, 75, 189-190, 217, 219, 251-252, 273, 281-282, 286, 296, 309, 311-313, 315, 329, 339, 343, 348, 351, 355, 360, 363, 379, 383
 Leopold I, koning van België 272
 Leuter, Pieter 64
 Lever 356
 Leyden, Lucas van 189
 Leyden Gael, D. van 247
 Lidén, Johan Hendrik 14, 48-49, 52
 Limburg Brouwer, Petrus van 260
 Limburg Stirum, Leopold van 116
 Linde, Gerrit van de 1, 3, 117, 174, 192, 253, 271-273, 284, 311, 313, 317, 341, 343, 360, 383-384
 Liszt, Franz 366-367, 370
 Locke, John 18
 Lodewijk XIV 11
 Lodewijk XVI 109, 126
 Logger, Jacobus 144
 Loghem, Hendrik van 268
 Loncq, Gosewijn Jan 100
 Longinus 210, 242
 Loosjes Pzn., Adriaan 129, 138, 146, 248, 251-252
 Loots, Cornelis 115, 129, 132-133, 185, 241, 248, 251, 259
 Loveling, Virginie 26
 Luce de Lancival, J.C.J. 341
 Luchtmans, Johannes 31, 53, 148, 173, 255, 311
 Luchtmans, Jordaen 53
 Luchtmans, Magdalene Henrietta 148
 Luchtmans, Samuel I 31, 52-53, Luchtmans, Samuel II 53
 Luchtmans, Samuel III 53-54, 148, 255
 Lulofs, Johan 25-26
 Lulofs, Barthold Hendrik 234
 Luther 145
 Luyken, Jan 200
 Luzac, Elie 3, 14, 55, 59, 75, 82, 84, 97-98, 100
 Luzac, Etienne 55
 Luzac, Jean/Johan 55, 67, 97, 169-171
 Luzac, Lodewijk Caspar 183, 190, 212, 226, 239, 241, 247, 251, 253, 293, 382
 Maanen, Cornelis Felix van 194
 Maanen, R.C.J. van 2
 Maaskamp, Evert 118-119, 177, 191
 Macpherson, James 203
 Macquet, Jan 24-25
 Maerlant, Jacob van 317, 320
 Malnoë, Antnony Cornelis de 26
 Mandt, Adriaan 19
 Marat, Jean-Paul 126
 Marck, Johan van der 34
 Marie Antoinette, koningin van Frankrijk 109
 Marle, Christiaan George Reinhart van 77
 Marle, P.C. van 255, 363, 389
 Marnix, Philips van 245
 Marx, William 7-8
 Mastenbroek, Fenna 251
 Mathijssen, Marita 3-4, 268
 Maurits, stadhouder 80, 82, 155, 201
 Meerburg, Jacobus 147
 Meerman, Johan 121, 123, 183
 Meissner, Johan Philip 152
 Menzel, C.G. 252
 Merken, Lucretia Wilhelmina van 40, 54, 75, 125, 260, 370
 Messchaert, Nicolaas 232-233
 Meulen, R.J. van der 177
 Mijnhardt, W.W. 17, 250
 Milton, John 146, 218, 236, 248
 Moens, Petronella 39, 146, 248, 251
 Molewater, Jan Bastiaan 342, 346, 359
 Molière 59
 Moltzer, Jacob Frederik Constantijn 190, 239, 280
 Mortier jr, David du 55, 118, 129, 138, 140-141, 144-145, 147-150, 152, 158-159, 175, 239, 251, 252, 255
 Mortier sr, David du 55
 Moore, Thomas 319
 Mossel, Kaat 66-67, 84, 96, 98-99
 Mosselman 338
 Mozart, Wolfgang Amadeus 13
 Mulder, Catharina (zie: Kaat Mossel)
 Mulisch, Harry 8
 Multatuli 8-9, 305

Murray, Jacob 49, 147, 175, 198, 246-247
 Murray, Jan Anthony 147, 175, 198, 246-247
 Munnik, François de 147, 355
 Muyden, Willem van 26
 Napoleon, keizer van Frankrijk 114-116, 132, 146, 148, 155, 159, 179, 181-186, 258, 307, 393
 Napoleon, Lodewijk, koning van Holland 1, 114-115, 123, 135, 143, 146, 161, 165-168, 171, 173, 175, 179, 189-190, 207, 254, 268, 293, 320, 393, 397
 Napoleon, Lodewijk II 293
 Neufville, Margaretha Jacoba de 265
 Neyts, Jacob Toussaint 57
 Nicholo III d'Este, graaf 332
 Niebuhr, Barthold Georg 148, 163
 Nier, Gerritje van 93
 Nieuwland, Pieter 99, 373
 Nievelt, Albertus van 77
 Nomsz, Johannes 155, 257, 259-260
 Noordziek, Pieter 77
 Noothoven van Goor, Dirk 364
 Oellers, Norbert 4
 Oldenbarnevelt, Johan van 75, 80-81, 94, 114, 196, 219
 Onderdewijngaart Canzius, Jan Hendrik 125
 Onderwater, Dirk 138, 148-149, 151, 161
 Onnekink, Barend 76-77, 96, 155, 158
 Oordt, J.F. van 382
 Orléans, Louis-Philippe d' 293
 Ossian 203-205, 232, 237, 241
 Otterspeer, Willem 2
 Oudemans, Anthonie Cornelis 311-313, 316, 352, 386
 Oultremont, Henriette d' 292
 Oursel, Johanne 169
 Oversteegen, J.J. 5
 Overvest Kup, Hendrik van 257
 Oyen, L. van 129
 Paaltjens, Piet (*zie*: François HaverSchmidt)
 Palm, Hendrik Albert van der 167
 Palm, Jan Willem van der 167
 Palm, Johannes Henricus van der 54, 65, 112, 115, 129, 133-136, 148, 154, 167-168, 182, 190, 192, 194-195, 198-199, 205-206, 210, 217, 220, 223, 225-226, 228-229, 233, 237, 239-242, 246, 251, 255-256, 275, 308-310, 312, 314, 330-331, 333-335, 343, 345, 352, 355, 363, 372, 374, 385
 Paludanus, Petrus 19-20, 25, 65
 Pan, Jan 204
 Paoli, Pascal 70, 73
 Paradijs, Nicolaas 104
 Paulowna, Anna 292
 Pecker, Cornelis de 147
 Pecker, Karel de 54, 64, 71, 77, 97, 100, 112, 125-127, 138, 140, 147, 149, 152
 Pels, Andries 32, 60
 Perk, Jacobus 75
 Pestel, Friedrich Wilhelm von 54, 112, 181, 253
 Pichegru, Jean-Charles 110
 Pindarus 27, 64
 Pius IX, paus 294
 Plantijn, Christoffel 52-53
 Plato 241, 258
 Pluygers, Johannes Arnoldus 246
 Pluygers, Pieter 87
 Polet, Antonie 143
 Poll, Johan Wolters van de 183
 Polyander à Kerckhoven, Johannes 15
 Pont, Pieter 147
 Poortman, K.A. 284
 Poot, Hubert Kornelisz. 200, 232, 372
 Post, Elisabeth Maria 248
 Pot, Willem van der 30-31
 Potgieter, E.J. 2, 330, 334, 341, 378
 Potter, Dirk 364
 Price, Richard 76
 Prins, Johannes 50
 Prins, Simon 50
 Proper, Hermannus 176
 Prüsener, Marlies 50
 Quaet, Wilhelmus Mobachius 18, 25
 Raadt, Petrus de 261
 Raat, Rebecca de 65
 Rabus, Pieter 60
 Racine, Jean 59
 Rafaël 222
 Rammelman Elsevier, W.I.C. 316, 348
 Rau, Sebaldus Fulco Johannes 112, 121, 148, 168-169, 176
 Rees, Boudewijn van 111, 145, 149
 Rees, Kees van 5, 394
 Rembrandt 54, 209, 335, 349, 379, 389
 Rensink, A.A. 356
 Reuvens, Caspar Jacob Christiaan 246-247, 311
 Reve, Gerard 8
 Reyden, Cornelis van der 69, 138, 140-141, 149, 152
 Rhyn, Abraham van 101
 Riemsnijder, Hendrik 61
 Rietveld, Petrus 19
 Righout, Daniël Hendricus 89
 Rijk, Jacob Simonsz de 245
 Rijndorp, Jacob van 56
 Ripperda, Wigbolt 245
 Robidé van der Aa, C.P.E. 317, 378
 Roemer, Jan 164-165, 171, 175, 255, 269, 279, 283-285
 Roemers Visscher, Anna 125
 Roemers Visscher, Maria Tesselschade 125
 Rogge, Cornelis 136, 142, 145, 148, 152, 160
 Roldanus, Johannes 176
 Romburgh, Huibert van 152
 Roorda van Eysinga, P.P. 318
 Rosenveldt, Frederik Adrianus 155
 Rousseau, Jean-Jacques 221, 248, 258
 Royen, Adrianus van 35
 Royen, Everard Jacob van 140
 Royen, Hendrik van 197
 Royen, Jan van 34, 100, 127, 129

- Royer, L. 310
 Ruloffs, Bartholomeus 46, 64
 Ruusbroec 374
 Ruyter, Michiel de 11, 149, 276, 284
 Saar, (Weduwe) Daniel du 252, 285
 Sand, Karl Ludwig 257
 Santen, Laurens van 64, 77, 121, 126
 Santheuvel, Anthony Diederik van de 140
 Schaack, Samuel van 109, 126, 151
 Scheidius, Everhardus 26
 Schelle, Pieter van 97, 100
 Scheltema, Jacobus 125, 167, 200, 217, 239, 251, 261, 284
 Schilderup, Evert 177, 179
 Schiller, Friedrich von 146, 242, 257, 259
 Schimmel, F.J. 356
 Schimmel, Hendrik Jan 349, 384
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 114, 123, 183
 Schimmelpenninck van der Oye, Willem Anne 186, 219
 Schneither, Jean Jacques 149, 166-167
 Scholten, Johannes Henricus 296-297, 363
 Schonck, Adrianus Christianus 38
 Schonck, E.J.B. 172
 Schoolmeester, de (zie: Gerrit van de Linde)
 Schotsman, Nicolaas 176-177, 179, 219
 Schrant, Johannes Matthias 278-282, 288, 306, 319, 333, 374
 Schreuder & Van Baak 356, 364
 Schultens, Hendrik Albert 97, 120, 126, 146
 Schultens, J.J. 34, 40
 Schütz, Johannes Christian 43
 Schyvliet, J. 166
 Scott, Walter 248, 251-252, 254, 319, 342, 360, 381, 398
 Scribe, Eugène 369, 376
 Sels, W.H. 61
 Seneca 258
 Seume, Johann Gottfried 202
 Shakespeare, William 155, 238, 370
 Siebold, Philipp Franz von 300
 Siegenbeek-Tieboel, Geertruida 167, 360
 Siegenbeek, Daniel 252
 Siegenbeek, Matthijs 115, 121-123, 130-131, 133-134, 145-146, 148-149, 151, 156-157, 159, 162-163, 165, 167, 169, 171-172, 190-200, 7, 210, 215-218, 220, 223, 225-228, 239, 241, 242, 252, 255, 258-261, 263, 265, 268, 275, 277-278, 281, 283, 285, 306-310, 312, 314-318, 324-326, 329-330, 333-334, 343, 352, 360-363, 372, 375-376, 378, 382, 384-388, 398
 Siewertsz van Reesema, Abraham 231-232
 Siewertsz van Reesema, Willem 312, 330
 Sijthoff, Albertus Willem 340, 363
 Simons, Adam 192, 200-204, 210, 228, 265, 275-277, 306
 Sitter, Catharina Elisabeth de 146
 Slingelandt, Simon van 196, 384-385
 Slothouwer, Maria 6
 Smits, Dingeman Wouter 92
 Snakenburg 140
 Snarenberg, Maria 147
 Snellaert, F.A. 373
 Snouck Hurgronje, Christiaan 250
 Soek, Arnoldus 138, 140-141
 Someren, Reyer Hendrik van 308
 Sophokles 205
 Southey, Robert 212-213, 361
 Spaan, Johannes van 64
 Spaan, Reinier van 64
 Spandaw, Hajo Albert 248, 265
 Speijk, Jan van 271-272, 277, 279, 282, 285-286
 Spinoza, Baruch de 133
 Staring, A.C.W. 193, 274
 Staring, Winand Carel Hugo 274
 Starkenburg 94
 Staveren, Pieter van 101
 Steegers, Robert 4
 Steenwinkel, Jan 71, 76
 Steinmetz, F.F.C. 370
 Sterne, Laurence 340, 342, 360, 381, 398
 Stewart, James 189
 Stollé, C.E. 272
 Stoppelaar, Joan de 64
 Strauss, David Friedrich 363
 Strombeck, Friedrich Karl von 306
 Stuers, François de 337-338
 Suringar, Lucas 246, 255, 275
 Susanna, A.J. 245
 Swart, Nicolaas 263-264
 Swarth, Hélène 26
 Tak-le Poole, Clara 172
 Tasso 236, 313
 Terentius 57
 Thijssens, J.J. 254
 Thoir, Johannes van 143, 151, 161, 173, 246, 396
 Thorbecke, Johan Rudolf 190, 193, 216, 218-219, 226-227, 242, 244, 252, 255, 274, 278-279, 281, 291, 293-297, 305, 311-312, 314, 322, 371, 375-376, 378, 381-385, 388, 391
 Thysius, Johannes 48
 Tiele, Cornelia 140, 255
 Tollens, H.P.J. 351
 Tollens, Hendrik 2-3, 132-133, 146, 174, 193, 195, 200, 220, 222, 228-230, 239-241, 248, 251, 262-263, 272-273, 280, 286, 294-295, 308, 311-312, 315, 333, 336-339, 348-349, 351, 360-361, 372, 375-376, 381
 Tollius, Herman 19, 23, 25, 125, 181, 184, 191, 193
 Touraine, Jan van 323
 Trago, Adrianus 97-99, 101-103, 105
 Trap, Pieter Hendrik 151, 158, 174
 Tromp, Cornelis 276
 Tydeman, Hendrik Willem 183, 190, 192-193, 198, 200, 207, 209, 211-212, 218, 220, 224-228, 239, 246, 252, 255, 276, 278, 282, 308-309, 311-312, 314, 318, 322-323, 325-326, 352, 361, 375
 Tydeman, Meinard 19, 27, 191-192
 Tydeman, Sophia Theodora 311
 Uljee, Abraham 152
 Uljee, Willem 152
 Vaessens, Thomas 7-8

- Valckenaer, Johan 112, 122-124, 145
 Valkenburg, Catharina Geertruida van 168
 Veder, Aart 287-288
 Veder, William Robert 284
 Vegesack, Thomas von 8
 Ver Huell, Alexander 262, 296, 301-304, 340, 345, 356, 364, 368, 370, 382-383
 Ver Huell, Carel Hendrik 183
 Vereul, Jan Jacob 35, 42, 129
 Verster, Cornelis 151
 Vervier, C.A. 195
 Vijver, Cornelis van der 257
 Virgilius 24, 146, 236
 Vliet, Rietje van 3
 Voisin, Jean-Baptiste Du 145
 Voltaire 32, 177, 221, 248, 254
 Vondel, Joost van den 1, 21, 24, 74, 131, 155-158, 197, 201-202, 206, 210, 226, 232, 236, 238, 257, 259-260, 262, 264, 270, 318, 340, 347-349, 351, 366, 370-374, 380-381, 389, 398-400
 Voorda, Bavius 109, 112
 Voorst, Dirk Cornelis van 179
 Voorst, Johannes van 218
 Vos, Gerrit de 216, 252
 Vos, Jan 89, 237
 Vos Wzn., Jacob de 216
 Vosmaer, Carel 340
 Vosmaer, Isaac 218
 Vrank en Vrij (zie: Johannes le Francq van Berkhey)
 Vree, J.M. van 388, 390
 Vreede, Pieter 40, 45, 64, 66, 69-72, 77, 79-84, 88, 90, 93, 96-97, 100, 106, 114, 129, 132, 149, 166-167, 172, 181
 Vries, Abraham de 309, 326-327
 Vries, Jeronimo de 170, 213
 Vries, Matthias de 311, 315-317, 340, 348, 352, 361, 364, 386
 Waal, Simon van der 42
 Wagenaar, Jan 39, 326
 Wal, Johan de 311, 348
 Walré, Jan van 138
 Walther, Karl Klaus 4
 Wap, Jan Jacobus Franciscus 212, 222, 267
 Washington, George 71-72, 155
 Water, Jona Willem te 109, 112, 120-123, 145, 148, 163, 169, 181, 190-192, 196, 255, 306
 Water, Paulina te 145, 163
 Weiland, Pieter 115, 133-134, 306
 Werff, Pieter Adriaansz. van der 71, 100, 122
 Werst, W.T. 348
 Westendorp, Nicolaas 198
 Wijckerheld Bisdom, D.R. 192
 Wijn, Hendrik van 19, 21-23, 25, 27, 134, 191, 193, 352
 Wilhelmina van Pruisen, echtgenote koning Willem I 292, 306
 Wilhelmina van Pruisen, echtgenote stadhouder Willem V 68, 145, 393
 Willem I, koning 1, 98, 113, 116-117, 144, 181-182, 184-187, 189, 191, 195-196, 261, 268, 271-273, 287, 291-292, 306-307, 310, 317, 337, 389, 391, 393
 Willem II, koning 1, 272-273, 292-293, 294, 307, 310, 381, 393
 Willem III, koning 294-295, 305, 307
 Willem I, stadhouder (Willem van Oranje / de Zwijger) 73, 80, 109, 183, 234, 286
 Willem II, stadhouder 11, 13
 Willem III, stadhouder 12, 81, 94
 Willem IV, stadhouder 12-13
 Willem V, stadhouder 1, 13, 31, 63, 66-67, 69, 73-74, 76, 80-82, 84, 88, 94, 98, 109-110, 116, 175-176, 393
 Willem VI van Holland, graaf 322
 Willigen, Adriaan van der 138
 Wind, Samuel de 196-197
 Winkel, Lammert Allard te 311, 316, 352, 358, 361, 373, 386
 Wiselius, Samuel Iperuszoon 182, 258, 281, 283, 325-326, 341, 370
 With, Witte Corneliszoon de 276
 Withuys, Carel Godfried 315, 343
 Witmans, M.J. 356
 Witt, Cornelis de 12, 78, 81, 94, 219, 277
 Witt, Johan de 11-12, 75, 78, 81, 94, 114, 196, 219, 234, 275-277
 Wittigs, Pieter 291
 Woestenbergh, Jan van 152-153
 Wolff, Betje 26, 62, 89, 125, 134, 158, 160, 248
 Wolff, Johannes 151
 Woordt, Anthony van der 202
 Worm, Nicolaas van der 141
 Wytenbach, Daniël 142, 163
 Young, Edward 125, 158, 248
 Zevecote, Jacob van 159
 Zijp, Johannes van 31, 55
 Zonneveld, Peter van 2-3

Curriculum vitae

Rick Honings werd op 27 april 1984 te Heerlen geboren. In de jaren 1996-2002 doorliep hij het vwo aan het Bernardinuscollege te Heerlen. Vanaf 2002 studeerde hij Nederlandse taal en cultuur aan de Universiteit Leiden. In 2005 behaalde hij zijn bachelor- en in 2006 zijn masterdiploma (cum laude). Daarna voltooide hij in 2007 de Leidse educatieve master aan het ICLON (cum laude) en werkte hij een jaar als leraar Nederlands op het Stedelijk Gymnasium Haarlem. Tussen 2007 en 2011 was hij als assistent in opleiding werkzaam bij de opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden, verbonden aan het Leids Universitair Instituut voor Culturele Disciplines (LUICD). Vanaf 2010 werkt hij opnieuw als parttime docent Nederlands aan het Stedelijk Gymnasium Haarlem.